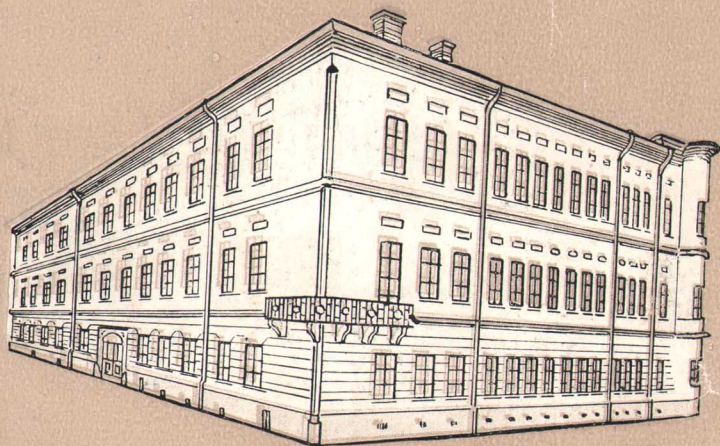

II 4
5578

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

XIV

1977

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

XIV

1977

D.M.A.S.I.

DIRECȚIA MONUMENTELOR,
ANSAMBLURILOR ȘI
SITURILOR ISTORICE

BIBLIOTECA

Cota cărții: ^{III} 4
Inventar: 5578.

MUZEUL DE ISTORIE AL TRANSILVANIEI
CLUJ-NAPOCA

ACTA
MVSEI NAPOCENSIS
XIV

inv. 5578

1977

COLEGIUL DE REDACȚIE:

P. BUNTA (secretar de redacție); H. DAICOVICIU (redactor responsabil); ȘT. FERENCZI; I. GLODARIU; I. KOVÁCS; I. MITROFAN; FR. PAP; ȘT. PASCU; C. POP; G. A. PROTOPOESCU; L. VAJDA; N. VLASSA

Fondator: CONSTANTIN DAICOVICIU

„ACTA MVSEI NAPOCENSIS”

Anuarul Muzeului de istorie
al Transilvaniei.

Orice corespondență se va adresa:
Muzeul de istorie al Transilvaniei,
Cluj-Napoca,
str. Emil Isac nr. 2
Tel.: 2.26.77

„ACTA MVSEI NAPOCENSIS”

Annuaire du Musée d'Histoire
de Transylvanie.

Toute correspondance
sera envoyée à l'adresse:
Muzeul de istorie al Transilvaniei,
Cluj-Napoca (România),
str. Emil Isac nr. 2

SUB STEAGUL INDEPENDENȚEI SPRE NOI VICTORII

Angajată plenar în marea operă de construire a societății socialiste multilateral dezvoltate pe plaiurile mîndre ale României, sub incercata conducere a Partidului Comunist Român, întreaga noastră națiune, într-o unanimitate de avînt patriotic, aniversează în acest an o suită de evenimente de mare însemnătate în zbuciumata istorie a patriei.

Cînd pîraiele încep să curgă cu murmurul lor cristalin, cînd izul primăverii începe să se simtă în natura ce își revine la viață așa cum o face de milenii, umăr la umăr — români, maghiari, germani și de alte naționalități, au comemorat întunecata filă a istoriei moderne românești — răscoalele din 1907. S-a ridicat atunci la luptă pentru pămînt, pentru o viață mai bună, obidita noastră țărănie. Erau urmașii acelor care de-a lungul veacurilor au dus greul bătăliilor împotriva cîmpărilor, pentru realizarea unității românești, pentru independență și suveranitate națională. Așa cum arată Programul Partidului Comunist Român: „Țărănimea s-a afirmat cu putere ca o clasă socială revoluționară în nenumărate răscoale împotriva dominației feudale — Răscoala condusă de Gheorghe Doja, la care au luat parte țărani români, maghiari, germani și de alte naționalități, marea răscoală țărănească din secolul al XVIII-lea, în fruntea căreia s-au aflat Horia, Cloșca și Crișan, constituie pilde nepieritoare ale hotărîrii cu care țărănimea s-a ridicat împotriva asupririi sociale și naționale, pentru o viață mai bună și mai dreaptă¹. A pornit, în februarie 1907, de la Flămînzii Botoșanilor, extinzîndu-se cu repeziciune uimitoare în întreaga țară. În sprijinul justelor revendicări țărănești a venit proletariatul, mișcarea socialistă, valoroși reprezentanți ai științei și culturii românești. Cu toate acestea, dîndu-și mina deasupra tuturor intereselor politice, clasele dominante lansară împotriva răsculaților întregul lor aparat de opresiune în frunte cu armata. Au urmat crunte represii, peste 11.000 de țărani au fost uciși, lăsîndu-li-se familiile înfometate și satele distruse de cumplite bombardamente de artilerie. Pentru mulți dintre cei rămași în viață urmară îndelungate procese, cu sentințe însumînd nenumărați ani de detențiune cumplită. Totuși, prin legea privind învoielile agricole, votată de parlament la 5 ianuarie 1908, se interzicea munca sau dijma la tarla precum și dările suplimentare în natură, bani sau muncă (rușfeturile). Era un început, care se va dezvolta încet, dar sigur, cu sprijinul și prin lupta proletariatului, înspre vremile noi, care, în urma victoriei socialismului în România, vor asigura civilizația și progresul în lumea „fără speranțe” de ieri a satului românesc. Eroismul de-atunci al țărănimii noastre, dîrzenia ei în lupta pentru dreptate socială, au conturat peisajul veridic al vieții din România acelor vremi, evidențiind bogate învățăminte pentru generațiile

¹ Programul Partidului Comunist Român de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism, Editura Politică, București, 1975, p. 31.

de azi și de mâine, motiv pentru care aniversarea celor 70 de ani care au trecut constituie un prilej de amplă retrospectivă istorică, de pioasă aducere aminte a jertfelor, de înțelegere într-o reală perspectivă istorică a marilor lupte pe care le-au dus românii pentru civilizație și progres.

Dacă „Întreaga istorie a poporului român se înfățișează ca istoria unor necontenite lupte de clasă, a bătăliilor purtate de masele populare pentru libertate și dreptate socială, pentru apărarea ființei naționale și neatarnare, pentru progres și civilizație”², atunci marea aniversare din luna florilor a acestui an — un veac de la cucerirea independenței de stat a României, este unul dintre strălucitele momente ale trecutului patriei noastre.

Acest moment crucial în istoria milenară a poporului nostru, în luptă pentru libertate națională, cucerirea independenței depline a fost rezultatul acumulării unor necesități obiective hotărâtoare pentru progresul țării, al unui proces îndelungat și complex de dezvoltare a societății românești.

În decursul frământatei sale istorii, lupta poporului român împotriva oricărei dominații străine a reprezentat o permanență a tuturor strădaniilor sale pentru păstrarea ființei naționale și neatarnare, pentru formarea statului român și afirmarea lui în viața internațională.

Ancorată puternic în realitățile vieții, conștiința românității s-a dezvoltat pe fondul etnic comun al tuturor teritoriilor locuite de români. Datorită acestui fapt, lupta pentru conservarea ființei naționale, pentru unitate și independență a constituit o coordonată majoră a istoriei poporului român. Aceste mărețe idealuri de unitate și independență națională au împurpurat permanent steagurile de luptă ale maselor populare, le-au înzecit forțele, făcându-le să înscrie, sub conducerea unor iluștri voievozi și comandanți de oști, ca Mircea cel Bătrîn, Ioan de Hunedoara, Vlad Țepeș, Ștefan cel Mare, Ioan Vodă cel Viteaz, Mihai Viteazul și alții, pagini de adevărată epopee în lupta dusă împotriva opresiunii străine, pentru apărarea gliei strămoșești. Dintre toți aceștia, Mihai Viteazul, primul făuritor în anul 1600 al unirii celor trei țări românești, a devenit în curgerea vremurilor — prin semnificația măreței sale fapte — una dintre cele mai fascinante personalități ale trecutului românesc. Realizând în același timp unitatea și neatarnarea țărilor române, obiective vitale pentru conservarea existenței noastre naționale, actul său — deși cu o durată atât de scurtă — a devenit o permanentă politică națională, luând treptat valoare de simbol al luptei de eliberare națională „luminând ca un stîlp de foc căile destinului românesc”, servind drept crez politic generațiilor ce l-au urmat pînă la victoria finală.

Înfăptuirea, în 1859, într-o primă etapă, a Statului național român modern, prin unirea Moldovei cu Țara Românească, a creat condiții favorabile atât pentru o nouă organizare economică-socială, cît și pentru desfășurarea luptei pentru independență și suveranitate națională, polarizînd, în perioada următoare, în jurul acestor mărețe aspirații activitatea întregului popor, gîndirea și faptele ilustrelor personalități românești ale perioadei. Unirea a marcat intrarea țării într-o nouă etapă a dezvoltării sale capitaliste, ridicînd pe o treaptă superioară totalitatea complexelor procese revoluționare ale maselor muncitoare pentru eliberare națională, pentru drepturi și libertăți politice și sociale. Unul dintre procesele sociale cele mai importante, care marchează evoluția societății românești în a doua

² *Idem*, p. 13.

jumătate a secolului XIX, este dezvoltarea și intrarea fermă în arena vieții politice a tinerei clase a proletariatului industrial — clasa cea mai înaintată a țării, care devine cu tot mai multă pregnanță stegarul celor mai revoluționare idei ale societății, exponentul aspirațiilor vitale ale întregului popor muncitor spre dezvoltarea patriei pe calea progresului, spre o viață liberă și demnă, spre făurirea unității naționale și cucerirea deplinei independențe de stat.

Așadar, după unirea din 1859 procesul istoric românesc evidențiază cu pregnanță faptul că progresele înregistrate în toate domeniile de activitate de către tânărul stat român deveniseră incompatibile cu anacronismul suzeranității otomane și protectoratul puterilor europene, că se maturizaseră toate condițiile pentru obținerea neatârării țării. Dar cadrul intern al momentului proclamării deplinei independențe de stat a României deosebit de favorabil acestela nu este decît o parte a fundalului politic sud-est european, în care el se încadrează obiectiv.

Fundalul politic general al sud-estului Europei era pregnant conturat, în acea perioadă, de puternica criză a sistemului dominației otomane în zona balcanică, determinată de intensificarea mișcării de eliberare a popoarelor, de izbucnirea războiului ruso-turc din 1877—1878. În sprijinul afirmației noastre, pledează răzcoalele din Bosnia, Herțegovina și Bulgaria, războiul împotriva Turciei dus de Serbia și Muntenegru, amploarea puternicei mișcări populare din România pentru obținerea independenței naționale. Toate aceste juste ridicări ale popoarelor balcanice au zdruncinat din temelii Imperiul otoman, „omul bolnav al Europei” — cum îl califica, pe drept cuvînt, Karl Marx —, încît problema dezagregării lui se punea cu acuitate.

Situația explozivă din zona balcanică oferea Imperiului țarist un prilej deosebit de favorabil pentru a înlătura dominația otomană din această zonă, totodată, întărindu-și propriile poziții. Acest context politico-istoric, caracterizat prin acțiunile antiotomane ale guvernului țarist, servea interesele vitale ale popoarelor din sud-estul Europei, ușurîndu-le lupta lor de eliberare.

Convins că independența de stat putea fi obținută numai pe calea armelor, guvernul român s-a orientat spre alianța cu Rusia, încheind cu aceasta Convenția de la 4 aprilie 1877.

În acest context, la 9 mai 1877 Adunarea Deputaților a proclamat, la București, independența de stat a țării. Cu prilejul acestui înălțător moment al istoriei patriei noastre, Mihail Kogălniceanu, ministrul de externe, declara: „Domnilor deputați, nu am nici cea mai mică îndoială și frică de a declara în fața reprezentanței naționale că sîntem o națiune liberă și independentă”³. În același timp, ilustrul om politic, cărturar și patriot înflăcărat, releva: „Trebuie să arătăm că sîntem o națiune hotărîtă să ne ocupăm de noi, să ne ocupăm de națiunea noastră, să ne ocupăm de dezvoltarea ei, de dezvoltarea bunei stări morale și materiale, iar niciodată ca să îngrijim, să neliniștim pe cineva”⁴.

Mobilizată încă de la 6 aprilie 1877, armata română era pregătită să opună rezistență tentativelor de incursiune otomană la nord de Dunăre, asigurînd astfel în plan strategic concentrarea forțelor ruse. Bombardamentelor artileriei inamice asupra Calafatului, Bechetului, Olteniței și Călărașilor, începute la 26 aprilie 1877, li

³ *Monitorul Oficial*, 1877, nr. 118 din 27 mai (8 iunie), p. 3452; cf. *Istoria României*, vol. IV, Editura Academiei R. P. România, București, 1964, p. 605.

⁴ *Idem*.

s-a dat riposta cuvenită cu o nestăvilită hotărîre de a „respinge forța prin forță”. Deși, prin riposta armatei noastre, de fapt, ostilitățile turco-române începuseră, la 29 aprilie 1877, România declară, oficial, război Turciei. La 10 iunie 1877, trupele ruse, sub conducerea marelui duce Nicolae, încep să treacă la sudul Dunării, acționînd victorios înspre Balcani. Aducînd numeroase forțe, turcii reușesc să oprească însă înaintarea rusă. Încă la 16 iulie 1877, primele regimente românești au trecut Dunărea pentru a lua parte activă, alături de ruși, la luptele din Bulgaria.

În acest context militar, după cele două bătălii de la Plevna soldate cu în-succese pentru armata aliată, în urma intervenției din 19 iulie 1877 a marelui duce Nicolae și a stabilirii condițiilor de cooperare româno-ruse, trupele române trec Dunărea pe podul de vase de la Siliștoara (lîngă Corabia) și se angajează în luptele de la Plevna (cea de a treia bătălie)⁵.

Armatele româno-ruse din sectorul Plevna, aflate sub comanda domnitorului Carol I asistat de generalul rus Zotov și de generalul român Alexandru Cernat, s-au acoperit de glorie în strălucita și eroica luare cu asalt a redutei Grivița nr. 1, la 30 august 1877. S-a apreciat apoi necesitatea încercuirii complete a Plevnei pentru a sili pe turci să capituleze. După o ultimă încercare nereușită, făcută la 28 noiembrie 1877, de a ieși din Plevna, generalul Osman Pașa, comandantul trupelor turcești din raionul Plevna, ca semn de recunoaștere a eroismului românesc, s-a predat trupelor noastre — dîndu-și sabia colonelului român Mihail Cerchez. În iureșul asaltului redutelor de la Grivița, în bătăliile de la Rahova, Smîrdan, Vidin și din alte localități de la sudul Dunării, ostașii români au dovedit un eroism demn de strămoșii lor care au luptat la Rovine, Vaslui, Călugăreni. Poporul rostește și astăzi cu emoție numele unor croi ai independenței ca ofițerii George Sonțu, Valter Mărăcineanu sau ca ale ostașilor Grigore Ioan, Constantin Țurcanu și mulți alții, peste 10.000, care, cu prețul vieții lor, au contribuit la cucerirea libertății patriei.

Considerăm, de asemenea, demn de subliniat faptul că în sprijinul luptei pentru independență a venit întregul popor român, inclusiv acela din teritoriile ocupate vremelnice de imperiile vecine. Sub forma ofrandelor, a donațiilor în bani, materiale și hrană, a voluntarilor pentru armata patriei, românii și masa largă a naționalităților care împărtășeau de veacuri istoria cu românii, cu toată opoziția cercurilor dominante, mai ales din imperiul austro-ungar, dădură întregul lor sprijin luptei pentru independență a României. Era, de fapt, o minunată unitate națională!

Sinteza magistrală a marilor tradiții de luptă ale poporului nostru, Programul P.C.R., concluzionează cu limpezimea celui mai pur cristal: „Rezultat al luptei eroice a armatei române împotriva imperiului otoman, al voinței ferme de libertate și neafrînare a poporului nostru, care și-a dovedit încă odată marea capacitate de luptă — dobîndirea independenței naționale a dat un nou și puternic imbold dezvoltării economice și sociale a țării, a exercitat o profundă înriurire asupra întregii evoluții istorice a României pe drumul progresului social, a permis afirmarea tot mai viguroasă a poporului nostru ca națiune de sine stătătoare”⁶.

⁵ V. *Memoriile regelui Carol I ...*, vol. X, București, 1912, p. 31—38; Marquis de Grammez de Wardes, *La guerre russo-turque, 1877—1878*, Paris, f.a., p. 129—130; *Documentele războiului independenței*, vol. V, p. 138, 177; *Istoria României*, vol. IV, Editura Academiei R. P. România, București, 1964, p. 615—618.

⁶ *Programul P.C.R. ...*, p. 34.

Așadar, întreaga noastră națiune socialistă a sărbătorit la 9 mai 1977 mărețul eveniment al obținerii independenței de stat a României, prilej de profunde reflecții, de evidențiere a unor mărețe învățăminte, prețioase coordonate educaționale ale generațiilor de azi și de mâine, trăsături definitorii ale conștiinței noastre socialiste.

Ca urmare a acestui eveniment cardinal al istoriei moderne a României, tovarășul Nicolae Ceaușescu arăta următoarele: „Putem spune acum că fără cucerirea independenței din 1877 nu ar fi fost posibilă nici realizarea statului național unitar din 1918; așa cum nu ar fi fost posibile evenimentele următoare care au asigurat victoria socialismului în România”⁷.

Și, tot în acest început al lunii florilor — la 9 mai —, poporul nostru și-a „amintit” momentul de acum 32 de ani, când Germania nazistă a capitulat, încheindu-se victorios, pentru popoarele dornice de libertate, democrație și pace, cel de al doilea război mondial în Europa.

În împrejurările grave ale anului 1940, izolată pe plan extern, lipsită de orice sprijin din afară, României i-a fost impus dictatul fascist de la Viena, din 30 august 1940, prin care s-a cedat Ungariei horthyste partea de nord-vest a Transilvaniei. În această nefastă conjunctură, în septembrie 1940, cu sprijinul baionetelor hitleriste, a fost instaurată dictatura legionaro-antonesciană, țara fiind subordonată intereselor Germaniei naziste, fapt ce a afectat grav independența națională. Lupta antifascistă desfășurată de poporul român s-a transformat în mișcare de rezistență, cuprinzând cercuri politice și pături sociale extrem de diverse. În fruntea acestei rezistențe s-a situat clasa muncitoare, condusă de partidul său de avangardă, Partidul Comunist Român. În conjunctura favorabilă creată prin victoriile coaliției Națiunilor Unite, în care o pondere deosebită au avut strălucitele victorii ale Uniunii Sovietice — care a dus greul războiului antifascist, folosind condițiile militare favorabile create prin spargerea frontului german din nord-estul României de către Armata Sovietică, P.C.R., în colaborare cu celelalte forțe democratice antihitleriste, a declanșat — la 23 August 1944 — insurecția națională armată antifascistă și antiimperialistă. Insurecția din august 1944, soldată cu răsturnarea dictaturii antonesciene, ieșirea României din războiul hitlerist și alăturarea ei, cu toate forțele, Națiunilor Unite — într-un moment când soarta războiului nu era încă complet clarificată — a avut urmări importante pentru desfășurarea ulterioară a acestuia în Europa sub raport militar-strategic, economic, politic și moral, apropiind momentul înfringerii Germaniei naziste.

În cursul luptelor comune duse de armata română umăr la umăr cu armata sovietică pentru eliberarea deplină a patriei noastre, a Ungariei și Cehoslovaciei de sub ocupația nazistă, s-au pus bazele colaborării și prieteniei frățești dintre ostașii români și sovietici, s-au cimentat relațiile de prietenie dintre poporul român și popoarele Uniunii Sovietice. Efortul armatei române pentru zdrobirea Germaniei naziste a fost inseparabil legat de munca și lupta întregului popor, mobilizat de P.C.R. sub lozincă: „Totul pentru front, totul pentru victorie!” Economia românească a fost pusă, în întregime, în slujba acestei cauze mărețe. Contribuția economică

⁷ Nicolae Ceaușescu, *Expunere prezentată la Sesiunea solemnă comună a Comitetului Central al Partidului Comunist Român, Marii Adunări Naționale și activului central de partid și de stat consacrată sărbătoririi centenarului independenței de stat a României*, 9 mai 1977, Editura Politică, București, 1977, p. 25.

a țării noastre la înfrângerea celui de al treilea Reich s-a cifrat la peste un miliard de dolari (valută 1938), ceea ce echivalează cu cel puțin de patru ori veniturile bugetare ale României în exercițiul 1937/1938. Dacă lor le putem adăuga singele vărsat de cei peste 167.000 de eroi, ce au căzut în lupta împotriva fascismului de la culoarul pontico-danubian, pe la Băneasa, București și Ploiești, pe la Oarba de Mureș, peste Tisa, pe străzile Budapestei sau în munții Bükk, în masivele Tatra, la Nitra sau Gron, avem cât de cât oglinda măreței contribuții a românilor la nimicirea fascismului.

Așadar, în urma insurecției victorioase, a efortului de război al țării și a minunatului eroism al armatei noastre, România și-a redobândit independența națională și sub conducerea Partidului Comunist Român a pornit pe calea „unei noi istorii a patriei noastre — istoria împlinirii idealurilor de dreptate socială și națională, pentru care au luptat nenumărate generații de înaintași, a cuceririi depline a independenței și suveranității naționale a României, a dreptului sacru al poporului român de a fi stăpîn în propria sa țară”⁸.

Dar, tot la începutul lui florar — 8 mai —, întregul nostru popor a trăit clipc înălțătoare, întru amintirea a 56 de ani de la transformarea Partidului Socialist în Partidul Comunist Român.

Ca urmare a victoriei Marii Revoluții Socialiste din Octombrie 1917, pe plan internațional se înregistrează un puternic avînt al mișcării revoluționare a maselor muncitoare, al luptei de eliberare a popoarelor. În atari condiții a apărut, pe scena istoriei și politicii românești, Partidul Comunist Român, înarmat cu ideologia marxist-leninistă, care a ridicat pe o nouă treaptă mișcarea revoluționară din România, a dezvoltat conștiința de clasă a maselor muncitoare, rolul lor în lupta pentru transformarea revoluționară a societății românești. Începînd de la această dată, clasa muncitoare, sub conducerea partidului comunist, a fost prezentă și și-a spus cuvîntul în toate evenimentele importante ce abundă în zbuciumata istorie modernă și contemporană a României, s-a situat în fruntea luptei pentru libertate și progres social, pentru cauza construirii socialismului și comunismului pe meleagurile minunatei noastre Miorițe!

La aniversarea celor 56 de ani ai Partidului Comunist Român, patria noastră este o țară socialistă în plin progres. Năzuințele care au animat mintea și inima celor care au pus, cu 56 de ani în urmă, temelile partidului revoluționar al clasei muncitoare s-au împlinit, îmbogățindu-se permanent cu noile sensuri pe care deceniile le-au adus, pe care experiența concretă a construirii socialismului le-a generat. Toate transformările radicale care au avut loc în întreaga arie atît de complexă a vieții sociale, politice, economice a României contemporane poartă pecetea spiritului creator și novator al politicii Partidului Comunist Român, a marilor lui strădanii pentru civilizația și progresul patriei socialiste.

Dacă, pe fundalul roșului purpuriu al Partidului Comunist Român, care își trage seva dătătoare de viață din legăturile indestructibile cu poporul, cu gîla strămoșească, cu istoria atît de tumultuoasă a meleagurilor patriei, din concepția despre lume și viață a clasei muncitoare — materialismul dialectic și istoric, așezăm minunatele buchete de flori multicolore ale cîștigării acum un veac a independenței depline de stat a României și ale victoriei de acum 32 de ani împotriva fascis-

⁸ Programul P.C.R. ..., p. 52.

mului, realizăm minunata frescă a istoriei pământului românesc, neprețuitele învățămintele ale trecutului pentru cei de astăzi și de mâine.

Cu strălucită mândrie patriotică și înalt spirit materialist-dialectic, tovarășul Nicolae Ceaușescu, secretarul general al Partidului Comunist Român, președintele scumpei noastre patrii, Republica Socialistă România, arăta următoarele: „Cinstind marile evenimente istorice, pe marii noștri înaintași, pe toți moșii și străbunii noștri, avem datoria de onoare de a fi participanți activi la făurirea noii istorii a patriei noastre, a istoriei sale socialiste, de a făuri condițiile pentru realizarea istoriei viitoare — istoria comunistă a poporului nostru”⁹.

GEORGE PROTOPOPESCU

⁹ Nicolae Ceaușescu, *op. cit.*, p. 42.

CUPRINS

SOMMAIRE — СОДЕРЖАНИЕ — INHALT — CONTENTS

GEORGE PROTOPOPESCU, Sub steagul independenței, spre noi victorii	III
BÉLA JUNGBERT, Citeva considerații privind unele forme de unelte bifaciale paleolitice	1
<i>Considerations about some forms of palaeolithic bifacious implements . . .</i>	11
DOINA IGNAT SAVA, Probleme ale neoliticului din nord-vestul României	13
<i>Some problems concerning the Neolithic from the North-West of Romania</i>	21
GH. LAZAROVICI, Inventarul a două morminte neolitice de la Cluj-Napoca	23
<i>Beigaben zweier neolithischer Gräber aus Cluj-Napoca</i>	28
DIONISIE RADU — NICOLAE FEURDEAN, Așezarea neolitică de la Gîrbău (județul Cluj)	29
<i>The neolithic settlement from Gîrbău, county of Cluj</i>	40
HORIA CIUGUDEANU, Noi contribuții la cercetarea necropolelor tumulare din Munții Trascăului și ai Bedeleului	43
<i>Neue Beiträge zur Untersuchung der Hügelgräber im Trascău- und Bedeleu-Gebirge</i>	55
CAROL KACSÓ, Toporul de bronz de la Oarța de Sus	57
<i>Die Bronzeaxt von Oarța de Sus</i>	62
ALEXANDRU V. MATEI, Akinakes-ul de bronz de la Firminiș	63
<i>Der Bronze-Akinakes von Firminiș</i>	71
ISTVÁN FERENCZI, Problema așezărilor civile dacice din Munții Orăștiei din punct de vedere geografic	73
<i>Das Problem der dakischen Zivilsiedlungen in den Bergen von Orăștie vom geographischen Gesichtspunkt</i>	79
EUGEN IAROSLAVSCHI — PETRU ROȘU, Cîteva noi așezări dacice pe Valea Cucuișului	81
<i>Quelques nouveaux habitats daces dans la Vallée de Cucuiș</i>	86
ION GLODARIU, Aspecte ale politicii demografice romane în zona de sud a Transilvaniei	95
<i>Aspects de la politique démographique des Romains dans la zone sud de la Transylvanie</i>	108
CONSTANTIN POP, <i>Signa militaria</i> de bronz în Dacia romană	111
<i>Signa militaria de bronze en Dacie romaine</i>	131

DOINA BENEĂ, Cîteva considerații cu privire la topografia Drobeta în secolele II—III	133
<i>Quelques considérations concernant la topographie de Drobeta dans les IIème — IIIème siècles</i>	142
VASILE MOGA, Quattuorvirii municipiilor apulense	147
<i>Les quattuorviri des municipes d'Apulum</i>	150
DORIN ALICU, Corrigenda la <i>Roman Lamps from Sarmizegetusa</i>	153
<i>Corrigenda zu Roman Lamps from Sarmizegetusa</i>	154
IOAN PISO — ADRIANA RUSU, Un relief din Sarmizegetusa cu reprezentarea lui Silvanus și a nouă Silvane	155
<i>Un relief de Sarmizegetusa représentant Silvanus et neuf Silvanes</i>	158
CONSTANTIN POP — EMIL NEMEȘ, Teracote cu Venere la <i>Ulpia Traiana Sarmizegetusa</i>	159
<i>Terres cuites avec Vénères à Ulpia Traiana Sarmizegetusa</i>	161
DAN ISAC, Venus de la Gilău. Aspecte de iconografie romană provincială	163
<i>Venus from Gilău. Aspects of roman provincial iconography</i>	172
ISTVÁN I. FERENCZI, În legătură cu restaurarea statuetei „Venus de la Gilău” (<i>addenda</i>)	171
MIHAI BĂRBULESCU, Cultul lui Hercules în Dacia romană (I).	173
<i>Le culte d'Hercule en Dacie romaine (I)</i>	189
MIHAI BLĂJAN — VASILE MOGA, Un bronz roman în Muzeul de istorie din Mediaș (jud. Sibiu)	195
<i>Eine römische Bronzestatuelle im Historischen Museum von Mediaș (Kr. Sibiu)</i>	199
HADRIAN DAICOVICIU, Un fragment ceramic cu inscripție de la Porolissum	201
<i>Un fragment céramique à inscription de Porolissum</i>	204
N. VLASSA, O nouă plăcuță de aur gnostică de la Dierna	205
<i>Ein weiteres gnostisches Goldtäfelchen aus Dierna</i>	219
IOANA HICA-CÎMPEANU, Cu privire la unele morminte romane tîrzii de la Napoca	221
<i>Über einige spätrömische Gräber aus Napoca</i>	237
ANDREI OPAIȚ — ALEXANDRU BARNEA, O lucernă de bronz unicat în România	239
<i>Eine Unikat—Bronzelampe in Rumänien</i>	243
V. H. BAUMANN, Cîteva precizări rezultate din cercetarea monumentului paleocreștin din comuna Niculițel (jud. Tulcea).	245
<i>Quelques précisions sur le monument paléochrétien de Niculițel (dép. Tulcea)</i>	254
IUDITA WINKLER — MATILDA TAKÁCS — GHEORGHE PĂ- IUȘ, Necropola avară de la Cicău	269
<i>Das awarische Grabfeld von Cicău</i>	276

P. GEOROCEANU — C. LIISOVSCHI-CHELEȘANU — M. GEOROCEANU, Studiul osteologic al unui schelet de cal dintr-un mormînt avar din Transilvania	285
<i>Étude ostéologique d'un squelette de cheval découvert dans un tombeau avaro de Transylvanie</i>	290
GÉZA FERENCZI — ISTVÁN FERENCZI, Săpături arheologice la Mugeni. Studiu preliminar (III)	295
<i>Les fouilles archéologiques de Mugeni. Étude préliminaire (III)</i>	304
BEATRICE DAICOVICIU, Dispariția termenului „nobiles” în izvoarele merovingiene	305
<i>Das Verschwinden des Ausdrucks „nobiles” in den Quellen der Merovingerzeit</i>	308
P. IAMBOR, În legătură cu localizarea cetății Sînmiclăuș (Turda)	309
<i>Beiträge zur Lokalisierung des Burgs Sînmiclăuș (Turda)</i>	313
PAUL NIEDERMAIER, Turda. Dezvoltarea urbanistică a unui centru minier pînă în sec. XVII	315
<i>Thorenburg. Die städtebauliche Entwicklung eines Bergwerksortes bis zum 17. Jahrhundert</i>	328
KONRAD G. GÜNDISCH, Cel mai vechi registru de socoteli al orașului Bistrița (1461, 1462)	337
<i>Das älteste Rechnungsbuch der Stadt Bistritz (1461, 1462)</i>	347
MAGDALENA BUNTA, Aurari clujeni și operele lor (sec. XVI—XVII) (II)	349
<i>Goldschmiede aus Cluj und ihre Werke (16.—17. Jh.) (II)</i>	370
FRANCISC PAP, Schimbul de mărfuri între Cluj și Polonia în registrele vamale clujene (1599—1637)	371
<i>Le commerce entre Cluj et la Pologne dans les registres douaniers de Cluj (1599—1637)</i>	399
MARIUS PORUMB, Ștefan Zugravul de la Ocnele Mari	401
<i>Ștefan Zugravul de Ocnele Mari</i>	403
AT. POPA, Biserica de lemn din Reghin	405
<i>L'église en bois de Reghin</i>	409
AUREL RĂDUȚIU, Conscripția lui Petru Pavel Aron din anul 1759	411
<i>Die 1759. durch Bischof Petru Pavel Aron durchgeführte Konskription</i>	417
NICOLAE SABĂU, Două portrete de Johann Martin Stock (1742—1800)	419
<i>Zwei Bildnisse von Johann Martin Stock (1742—1800)</i>	424
IOSIF WOLF, Imaginea antichității în „Siebenbürgische Quartalschrift” (1790—1801) și „Siebenbürgische Provinzialblätter” (1805—1824)	425
<i>Das Bild der Antike in der „Siebenbürgischen Quartalschrift” (1790—1801) und den „Siebenbürgischen Provinzialblättern” (1805—1824)</i>	432
ADRIANA MAXA, Apariția peisajului autonom în arta plastică românească (I)	433
<i>Das Auftreten der autonomen Landschaft in der rumänischen Plastik (I)</i>	442

DUMITRU V. FIROIU, Drepturile și libertățile cetățenești în proclamațiile adoptate în timpul revoluției burghezo-democratice de la 1848 din cele trei țări române	445
<i>Les droits et les libertés civiques dans les proclamations adoptées pendant la révolution bourgeoise-démocratique de 1848, dans les trois Pays roumains .</i>	458
LIVIU BOTEZAN, Încercări de colaborare politică româno-maghiară în primii ani ai dualismului	459
<i>Versuche rumänisch-ungarischer politischer Zusammenarbeit in den ersten Jahren des Dualismus</i>	467
LIVIU GROZA, Un bănățean participant la războiul de independență: căpitanul Moise Groza	469
<i>Un participant de Banat à la guerre d'indépendance: le capitaine Moise Groza</i>	482
STELIAN POPESCU, Presa vremii despre eroismul ostașilor români în războiul din 1877—1878	483
<i>La presse du temps sur l'héroïsme des soldats roumains dans la guerre de 1877—1878</i>	495
MARIA ROȘCA ROSEN, Contribuții la problema relațiilor economice dintre Transilvania și România în perioada războiului de independență	497
<i>Beiträge zu den Wirtschaftsbeziehungen zwischen Siebenbürgen und Rumänien zur Zeit des Unabhängigkeitskrieges</i>	500
TRAIAN POP, Cîteva știri documentare din secolul al XIX-lea privind colaborarea internațională a poliției din Transilvania	501
<i>Quelques informations documentaires du XIXe siècle regardant la collaboration internationale de la police de Transylvanie</i>	504
EUGENIA GLODARIU, Contribuția societății „Petru Maior” la mișcarea cultural-națională și politică a românilor din Austro-Ungaria	505
<i>Der Beitrag der Gesellschaft „Petru Maior” an der kulturell-nationalen und politischen Bewegung der Rumänen Österreich-Ungarns</i>	521
CONSTANTIN BRĂTESCU, Un luptător pentru unirea Banatului cu România: învățătorul Damaschin Daicoviciu	523
<i>Un militant pour l'union du Banat avec la Roumanie: l'instituteur Damaschin Daicoviciu</i>	526
GEORGE PROTOPODESCU, Tratatulele dintre guvernul român și puterile Antantei în perioada 1914—1916 (II)	527
<i>Les négociations entre le gouvernement roumain et les puissances de l'Entente dans la période 1914—1916 (II)</i>	546
IOAN OPRÎȘ, Unele probleme privind începuturile activității Comisiunii monumentelor istorice — Secția pentru Transilvania	547
<i>[Quelques problèmes concernant les débuts de l'activité de la Commission des monuments historiques — Section pour la Transylvanie]</i>	
NICOLAE LASCU, Vasile Bogrea — apologet al clasicismului antic	563
<i>Vasile Bogrea — apologeta del classicismo antico</i>	567

ALEXANDRU ARDOS, Considerații privind modernizarea bazei tehnice a întreprinderii „Metalul Roșu” din Cluj-Napoca . . .	569
<i>Betrachtungen über die Modernisierung der technischen Grundlage des „Metalul Roșu“-Werkes aus Cluj-Napoca</i>	576
L. VAJDA, Uzinele de fier Vlăhița (1925—1948)	577
<i>L'usine sidérurgique de Vlăhița (1925—1948)</i>	591
LADISLAU FODOR, Unele aspecte ale luptei muncitorimii pentru apărarea caracterului de clasă al sindicatelor în timpul ocupației horthyste în partea de nord a Transilvaniei . .	593
<i>Quelques aspects de la lutte des ouvriers pour la défense du caractère de classe des syndicats pendant l'occupation horthyste dans la partie de nord de la Transylvanie</i>	610
TROFIN HĂGAN, Minerii din Maramureș în procesul de reorganizare politico-profesională și sprijinire a frontului antihitlerist .	613
<i>Les mineurs de Maramureș dans le processus de réorganisation politique-professionnelle et l'appui du front antihitlerien</i>	620
PETRU BUNTA, În frunte cu Partidul Comunist Român, pentru Republica Populară, pentru trecerea la etapa socialistă a revoluției populare	621
<i>Le Parti Communiste Roumain en tête, pour la République Populaire, pour la transition à l'étape socialiste de la révolution populaire</i>	642
EVA CRIȘAN, Probleme specifice ale organizării expoziției într-un muzeu de istorie a farmaciei	645
<i>Spezifische Fragen zur Einrichtung der Ausstellung für ein pharmazeutisches Museum</i>	657
BÉLA JUNGHERT, Miklós Gábori, <i>Les civilisations du Paléolithique moyen entre les Alpes et l'Oural</i> (recenzie)	659
TUDOR SOROCEANU, Petre I. Roman, <i>Cultura Coțofeni</i> (recenzie) .	665
TUDOR SOROCEANU, István Bóna, <i>Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen</i> (recenzie)	668
TUDOR SOROCEANU, Marek Gedl, <i>Kultura przedłużycka</i> (recenzie)	672
TUDOR SOROCEANU, <i>Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Universität Frankfurt a.M.</i> (recenzie)	673
IUDITA WINKLER, Răspuns la întîmpinarea lui C. Preda „Pe marginea unor observații și rectificări la »Monedele getodacilor«”	677
FRANCISC PAP, <i>A debreceni Déri Múzeum Évkönyve — Annales Musei Debreceniensis</i> de Friderico Déri nominati (recenzie) . .	681
IOSIF WOLF, Gheorghe Bartoș, <i>Răscoala lui Horea. Bibliografie</i> , București, 1976; Nicolae Edroiu, <i>Răsunetul european al răscoalei lui Horea</i> , Cluj-Napoca, 1976 (recenzie)	683
PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE — ABRÉVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES	685

CÎTEVA CONSIDERAȚII PRIVIND UNELE FORME DE UNELTE BIFACIALE PALEOLITICE

În Muzeul de Istorie și Artă din Zalău se află două piese litice nepublicate, care, după aspect și indicația din expoziție, sînt de caracter paleolitic. În cele ce urmează prezentăm pe scurt cele două piese și facem cîteva considerații asupra problemelor pe care le ridică una din ele¹.

În punctul „Grădiște” al satului Buciumi (jud. Sălaj) s-a găsit, în condiții necunoscute, în anul 1956, un gratoar trapezoidal din silex cenușiu închis (la origine se pare că era triunghiular, deoarece vîrfurile pare a fi rupt). Piesa, fostă în colecția lui Silviu Papiriu Pop, se află în muzeul din Zalău, sub nr. de inv. 1107. Pe laturile lungi are retușe marginale foarte mărunte și prezintă puternice urme de uzură. Baza mare este ușor curbă și a fost retușată prin desprinderi ceva mai mari. Unealta are lungimea de 5,7 cm, lățimea maximă de 4 cm și grosimea de 1 cm. Este lucrată pe o singură parte. Fața bombată, convexă, a fost lucrată prealabil prin trei desprinderi lungi lamelare, după care a urmat retușarea. Pe fața nelucrată, spre vîrf, se observă bulbul de percuție. Fără alte date este greu să facem o încadrare precisă a piesei; în tot cazul se poate spune că este un gratoar de aspect arhaic, tip de unealtă ce apare la începutul paleoliticului superior (fig. 1, nr. 2).

A doua piesă, avînd nr. de inv. 1106, este un vîrf bifacial foliaceu, alungit, lanceolat, asimetric, cu baza largă și rotunjită imperfect, cu vîrfurile înguste, din silex cenușiu cu vine alburii și gălbui. A fost găsit întîmplător în anul 1952 în locul numit „Dealul Negrului”, tot pe teritoriul satului Buciumi, și a ajuns în colecția particulară a lui Silviu Papiriu Pop, de la care a fost achiziționată de către muzeul din Zalău. Piesa are lungimea de 11,8 cm, lățimea maximă de 4,9 cm și grosimea de 1,9 cm. Retușarea s-a făcut „en encoches larges”, prin desprinderi largi neregulate ce au lăsat o suprafață tratată sumar, retușurile devenind mărunte și denticulate numai pe bordura (tăișul) piesei. Pe o mică suprafață a părții stîngi a feței a unealta păstrează cortexul natural. Cealaltă față este lisă și puțin alveolată, fiind lucrată doar la bază și spre vîrf prin retușuri mici neregulate. Bulbul de percuție, ulterior îndepărtat prin retușuri, se afla inițial la „vîrfurile” piesei, lăsîndu-ne să presupunem că unealta a fost lucrată pe o lamă grosolană de relativ mari dimensiuni, desprinsă de pe nucleu (fig. 1, nr. 1).

Tipologia și tehnica de prelucrare a piesei o plasează în prima parte a paleoliticului superior, dar fără date stratigrafice, faunistice etc. nu se poate spune mai mult. Piesa fiind prelucrată pe lamă, și cele două fețe fiind asimetrice, nu

¹ Mulțumim și pe această cale directorului muzeului din Zalău, V. Lucăcel, care ne-a pus la dispoziție aceste materiale pentru publicare. Menționăm că una din piese, cea înregistrată sub nr. de inv. 1106, a fost văzută și de către C. S. Nicolăescu-Plopșor, care a avut și un desen al ei, provenit de la M. Rusu, ce a ajuns mai tîrziu la București, la L. Roșu (informație de la Mircea Rusu).

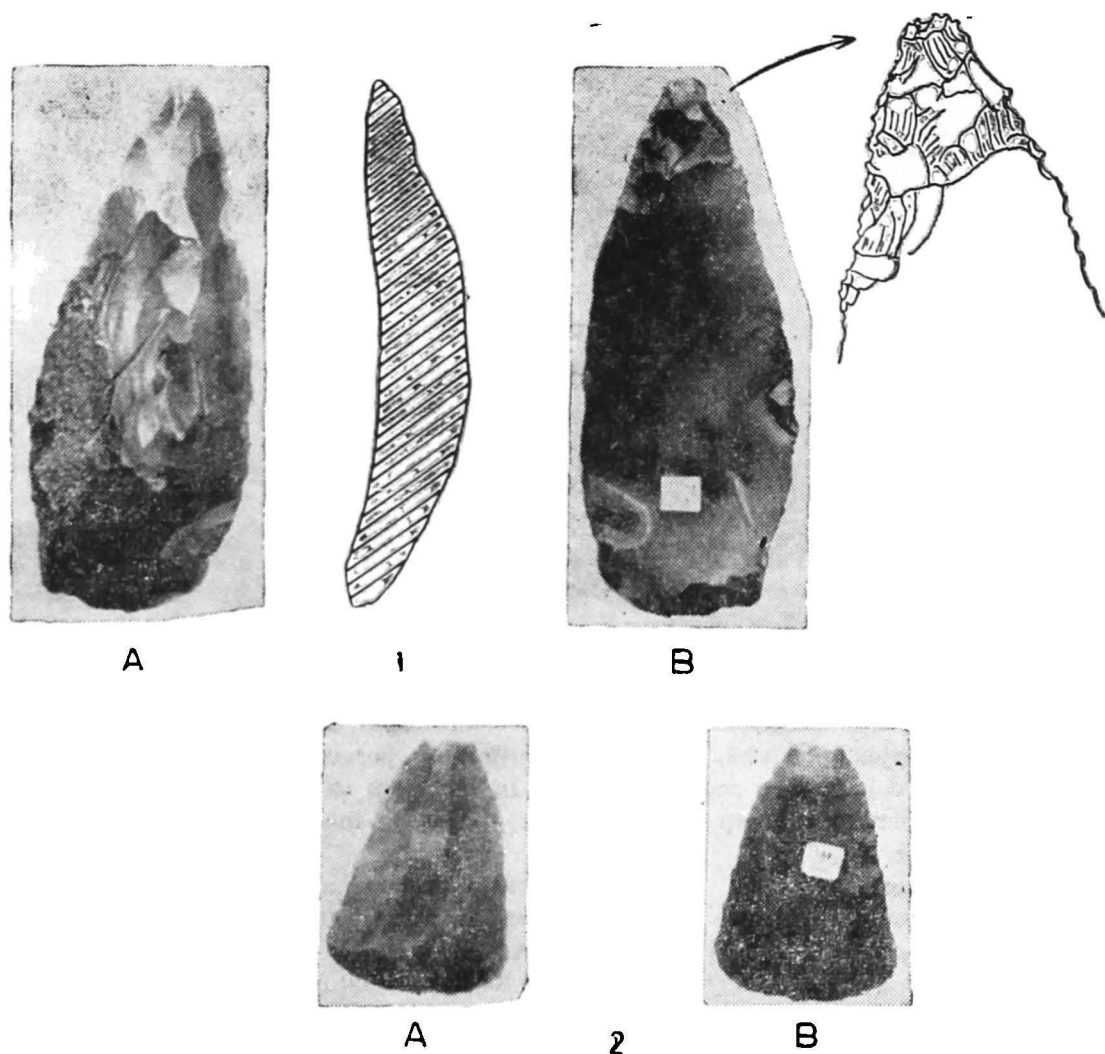

Fig. 1 — Unelte de caracter paleolitic de la Buclumi. 1, vîrf bifacial foliaceu; 2, gratoar.

prezintă trăsături clare szeletiene, cu toate că aspectul arhaic (care seamănă și cu pumnalele-toporașe) și faptul că negativele așchiilor desprinse sînt pe alocuri adînci și concave reprezintă trăsături ce le putem observa și la vîrfurile din szeletianul timpuriu, la care, în schimb, cele două fețe sînt aplatizate, aproximativ simetrice și planparalele sau mai puțin convexe².

Scurta prezentare a acestei piese ne îngăduie, fără intenția de a rezolva sau măcar de a prezenta exhaustiv toată problematica, să reamintim doar cîteva probleme în legătură cu vîrfurile bifaciale foliacee apărute la noi, ce ne par interesante în acest context, cu specială privire asupra unor piese pe care le considerăm ca putînd fi atribuite szeletianului. Este vorba de cîteva piese bifaciale foliacee găsite mai de mult, la Iosășel, Peștera Spurcată de la Nandru și, even-

² L. Vértes, *Az őskőkor és az időkeneti kőkor emlékei Magyarországon*, Budapest, 1965, p. 138–140. (În continuare: *Az őskőkor...*).

tual, Remetea Șomoș I. La urmă amintim și unele descoperiri (Vișag, Valea Chichirăului) care tipologic seamănă cu cele de tip szeletian, dar despre care știm deocamdată prea puțin ca să ne putem pronunța mai precis în privința apartenenței lor cultural-arheologice.

Vîrfurile bifaciale foliacee descoperite la noi au ridicat întotdeauna problema existenței și aici a culturii szeletiene sau măcar a urmelor influenței ei, exercitate asupra industriei litice din așezările noastre mousteriene finale și aurignaciene.

Nu sîntem în măsură să rezolvăm toate problemele pe care le ridică la noi szeletianul, totuși putem afirma că sînt și astăzi laturi nelămurite ale lui. Nu recapitulăm aici istoricul cercetărilor în acest domeniu, fi amintim doar pe H. Breuil³, J. Teutsch⁴, N. N. Moroșan⁵, M. Roska⁶, J. Mallász⁷ etc. care au atribuit piesele foliacee descoperite la noi solutreanului, ca să se ajungă mai tîrziu la distincția tipologică și cronologică dintre solutrean și szeletian. Acum cca. 20 de ani C. S. Nicolăescu-Plopșor afirma că nu avem la noi solutrean, în schimb a demonstrat prezența sporadică a szeletianului la Iosășel și Peștera Spurcată de la Nandru, iar apoi a atribuit szeletianului, sub diverse forme, toate descoperirile unde apar și forme foliacee sau măcar bifaciale (vezi în continuare, despre „mousterio-preszeletian“, „mousterio-szeletian“ și „szeletiano-aurignacian“). Pe unele considerente de tipologie a presupus chiar că szeletianul nu își are originile în Munții Bükk din Ungaria, ci mai la est, la noi⁸. Nu după mult timp au apărut păreri care neagă pătrunderea szeletianului la noi, precum și caracterul szeletian al unor descoperiri, adevărat puține la număr, și care sînt tratate printre uneltele bifaciale obișnuite de origine locală mousteriană. În literatura mai recentă s-a încetățenit ideea că piesele foliacee găsite în unele așezări paleolitice nu aparțin, așa cum s-a susținut⁹, culturii szeletiene, cultură net deosebită de mousterianul final și aurignacianul nostru (cu care ea a fost contemporană)¹⁰. S-a arătat că este vorba la noi de o tehnică specială de cioplire care apare în mousterian și continuă destul de slab în aurignacian și în gravettianul oriental¹¹. După unele interpretări, piesele bifaciale le avem ca o persistență tehnică și tipologică din

³ În *BSSC*, 2, 1925, 2, p. 197—198 etc. — Valea Chichirăului.

⁴ În *Balangkutató-Höhlenforschung*, 2, 1914, p. 51—64 — Buzăul Ardelean, Valea Chichirăului.

⁵ În *AIGR*, 19, 1938, p. 43 etc. — Stîncă Ripiceni, Ripiceni-Izvor.

⁶ În *BSSC*, 3, 1927, 2, p. 193—196; idem, în *BSSC*, 4, 1928, 2, p. 38—39; idem, în *BSSC*, 4, 1929, 2, p. 85—86 — Sita Buzăului, Iosășel. Idem, în *Közl.*, 2, 1942, 2, p. 6—8 etc. — Iosășel. Se cunoaște mai puțin că Roska amintește și de la Brăduț (jud. Covasna), din malul apei care trece prin sat, cîteva unelte găsite întîmplător în 1935 și pe care le publică confuz, ca avînd trăsături tipologice levalloisiene, premousteriene, solutrene și mezolitice. O piesă este din cuarț, celelalte din opal. Vezi în *ErdRep.*, p. 33.

⁷ În *DolgSzegeđ*, 9—10, 1934, 1—2, p. 3—15 (extras).

⁸ C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Dacia*, N.S., 1, 1957, p. 54.

⁹ C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Materiale*, 3, 1957, p. 281—283; idem, în *Materiale*, 5, 1959, p. 26.

¹⁰ J. Combier, în *L'Anthropologie*, 66, 1962, 5—6, p. 558—568; L. Vértés, în *Germania*, 39, 1961, p. 295—298; G. Freund, în *Quartär Bibl.*, 1, Bonn, 1952 etc.

¹¹ Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României*, București, 1970, p. 16. (În continuare: *Evoluția...*). Notăm că C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Materiale*, 3, 1957, p. 283, scrie de persistența tehnicii mousteriene în szeletianul descoperit la noi.

paleoliticul inferior de sfârșit, ele fiind asimilate și continuate de mousterianul de tradiție acheuleană¹². În Ungaria sau Slovacia avem nu numai o tehnică de cioplire bifacială, ci și o cultură aparte cu trăsături bine definite, cu originile în fondul mousterian și mai vechi local, și care se caracterizează în primul rând prin vîrfurile foliacee „szeletiene” îngrijit lucrate, care amintesc în anumite privințe cele solutrene (nu uităm că solutreanul este o cultură din vestul Europei, mai tîrzie decît szeletianul și cu o tehnică mult superioară decît acesta; bineînțeles că szeletianul mai are ca unelte și diferite răzuitoare, chiar și foliacee, nuclee prismatice, lame, diverse gratoare, vîrfuri etc., iar L. Vértes amintește din inventarul litic szeletian al unor peșteri din Munții Bükk și „einseitig bearbeitete Blattspitze”)¹³. Mai spre est avem doar tehnica de cioplire mai grosolană a vîrfurilor bifaciale, cu cîteva excepții foarte frumos și îngrijit lucrate, ca de ex. Ripiceni-Izvor, așezările din Valea Bistriței, Valea Chichirăului etc. De altfel, cele mai numeroase și variate tipuri de unelte bifaciale, chiar și foliacee, sînt la noi cele care provin de pe terasele Prutului și din Valea Bistriței din Moldova, (ex. Ripiceni-Izvor, Cetățica I—Ceahlău etc.)¹⁴, care însă nu sînt de caracter szeletian, ci atestă mai mult moșteniri culturale mousteriene de cioplire bifacială, iar pe de altă parte sînt mai tîrzii decît majoritatea așezărilor cu unelte bifaciale din Transilvania. Caracterul pieselor bifaciale descoperite la noi este determinat și de materia primă de bază a paleoliticului mijlociu de la noi, cuarțitul, care are niște calități de clivare ce nu permit confecționarea unor piese tipice de felul celor szeletiene. Dar și cele cioplite din diverse silexuri sînt mai puțin îngrijit lucrate. Prezentînd pe scurt esența problemei, Al. Păunescu scrie că pe cînd în unele teritorii din Europa Centrală „apar vîrfuri bifaciale foliacee cu baza uneori pronunțat convexă, applatizate și îngrijit lucrate, deci putem vorbi la începutul paleoliticului superior de o cultură szeletiană... în celelalte regiuni ale Europei de est, ca de pildă U.R.S.S. și România... a existat, începînd din mousterian și continuînd în paleoliticul superior, o altă tehnică de cioplire a vîrfurilor foliacee”¹⁵. Continuînd ideea, aceasta înseamnă oare că la noi cultura propriu-zisă szeletiană nu a pătruns efectiv? Cercetările nu au ajuns încă la o fază în care să ne putem pronunța cu certitudine în privința felului, intensității și ponderii pătrunderii elementelor de cultură szeletiană la noi; se mai discută dacă avem sporadic un szeletian autentic sau un aurignacien influențat, cert este însă că vîrfuri foliacee apar mai ales în prima parte a paleoliticului superior, în mai multe așezări de pe teritoriul României întregi, dar aceste piese nu converg

¹² L. Roșu, în *RevMuz*, 3, 1966, 6, p. 481—484; idem, în *RevMuz*, 6, 1969, 5, p. 401—405 etc. Trebuie menționat că stabilirea legăturii genetice directe dintre bifacialele paleoliticului inferior și cele de caracter szeletian, prin filieră mousteriană, la noi se bazează nu atît pe niște realități argumentate arheologic, ci mai mult pe deducții logice și analogii din alte țări, unde paleoliticul inferior de sfârșit este cunoscut prin așezări bine datate și cu industrie litică bine determinată. Despre Iosășel, nici după săpăturile lui L. Roșu nu putem spune acest lucru. Ținem să precizăm că prin această remarcă nu am negat faptul că formele bifaciale de la începutul paleoliticului superior ar avea antecedente tehnice și tipologice în epoci mai vechi.

¹³ L. Vértes, în *FolArch*, 10, 1958, p. 5—6 (extras).

¹⁴ Al. Păunescu, în *Dacia*, N. S., 9, 1965, p. 5—31.

¹⁵ Al. Păunescu, *Evoluția ...*, p. 16.

spre o formă standardizată, ci prezintă particularități tehnice și tipologice locale¹⁶ și, în marea lor majoritate, se deosebesc totodată de piesele tipice szeletiene.

Tehnica ciopririi bifaciale fiind cunoscută deja în mousterian (mousterianul cuarțitic al peșterilor din Carpații Meridionali) prin vîrfuri, toporașe cioplite în această manieră etc., ni se pare firesc să atribuim aceste elemente de cultură paleoliticului mijlociu final local și nu pătrunderii szeletianului. Dar, în egală măsură, trebuie să recunoaștem că, deocamdată sporadic, avem și descoperiri care nu sînt de această natură, au o tehnică de prelucrare și trăsături tipologice care le deosebesc de inventarul litic al mousterianului și aurignacianului local și le apropie de mediul szeletian. Poate am ajunge mai aproape de realitate dacă, pe lîngă analiza și definirea pieselor bifaciale descoperite la noi și care sînt confecționate în acea „altă tehnică de cioprire bifacială”¹⁷, am accepta și ideea că avem și descoperiri sporadice și izolat atestate de caracter cert szeletian prin formă și cioprire, care atestă totodată și continuarea tehnicii bifaciale mousteriene locale. Problema a fost ridicată deja de C. S. Nicolăescu-Plopșor, în privința descoperirilor de la Iosășel și Peștera Spurcată de la Nandru, el referindu-se la niște descoperiri mai vechi și cîteva găsite de el¹⁸. Mai nou însă, precum am arătat, aceste descoperiri sînt încadrate printre acelea, găsite în număr mare în țară, care în afară de faptul că sînt vîrfuri cioplite bifacial cu desprinderi pe ambele fețe, nu au nimic comun cu szeletianul¹⁹. Pe de altă parte, uneltele realizate în tehnica de cioprire bifacială nu domină nici pe departe proporțional inven-

¹⁶ Al. Păunescu, în *Dacia*, N.S., 9, 1965, p. 8—9; idem, *Evoluția ...*, p. 16—17; M. Bitiri, în *SCIV*, 16, 1965, 1, p. 9, 13; idem, în *SCIV*, 16, 1965, 3, p. 431—449; idem, *Paleoliticul în Țara Oașului*, în *Biblioteca de Arheologie*, Seria complementară, nr. 1, București, 1972, p. 36—44, 174—177. (În continuare: *Țara Oașului...*).

¹⁷ Al. Păunescu, *Evoluția...*, p. 16.

¹⁸ C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Dacia*, N.S., 1, 1957, p. 49—54; idem, în *Materiale*, 3, 1957, p. 35—37; idem, în *Materiale*, 5, 1959, p. 26—28.

¹⁹ Al. Păunescu, *op. cit.*, p. 15, înșiră în acest sens mai multe descoperiri, printre care și Iosășel și Peștera Spurcată de la Nandru, pe care noi le considerăm că se deosebesc de celelalte și că au dat piese de caracter szeletian clar. În schimb, am include în categoria înșirată de către Păunescu: Ohaba Ponor, Baia de Fier și Nandru-Peștera Curată, despre care același autor spune că nu numai că au dat piese bifaciale, dar acestea par a constitui forme premergătoare adevăratelor vîrfuri foliacee. Realitatea este că din aceste trei peșteri forme clare de piese foliacee bifaciale nu avem. Al. Păunescu își întemeia cele spuse în legătură cu „formele premergătoare ...”, probabil pe o afirmație a lui C. S. Nicolăescu-Plopșor (*Materiale*, 5, 1959, p. 28), care susținea că în Peștera Spurcată de la Nandru a descoperit nu numai două unelte szeletiene, dar și o locuire (strat datat în W 1/2) szeletiană și, cercetînd fenomenul de apariție și la noi a szeletianului din mousterianul local, a încercat să caute antecedentele tehnice și tipologice ale pieselor în discuție de tip szeletian în inventarul mousterianului cuarțitic al celor trei peșteri. Neavînd însă aici, precum am arătat mai sus, piese bifaciale de tip szeletian sau preszeletian, a văzut în acele cîteva unelte mousteriene și aurignaciene care aveau urme de desprindere și prelucrare pe ambele fețe, „unele forme premergătoare frunzelor szeletiene” sau (în formularea lui Păunescu) „forme premergătoare adevăratelor vîrfuri foliacee”. Al. Păunescu neadmițînd atribuirea pieselor respective de la Iosășel și Peștera Spurcată de la Nandru în szeletian, precum a propus C. S. Nicolăescu-Plopșor, prin formularea de mai sus apropiere de szeletian „antecedentele” lui mai atipice din Peștera Curată de la Nandru, Ohaba Ponor și Baia de Fier, unde avem de fapt doar vîrfuri și toporașe bifaciale aproape în exclusivitate din cuarțit, mousteriene și de la începutul paleoliticului superior. De menționat că în Peștera Curată de la Nandru s-a găsit un vîrf bifacial triunghiular din sillex, avînd formă definită, cu baza dreaptă și largă, marginile tăioase și vîrful ascuțit, descoperit în strat mousterian final, care are mai mult aspect mousteroid. Vezi și M. Bitiri, în *SCIV*, 16, 1965, 3, p. 433, 434 etc.

tarul litic al așezărilor. Se mai păstrează și elemente vechi de așchiere, clactoniano-mousteriene, tehnica mousteriană de cioplire a toporașelor de mână, pregătirea planurilor de lovire fațetate etc., precum apar acum și devin dominante tehnicile lamelare²⁰. Dar sînt și unele așezări de vîrstă mousteriană finală și aurignaciană în care „tehnica realizării formelor bifaciale și îndeosebi a vîrfurilor foliacee nu a fost cunoscută”²¹. Este un lucru știut și general acceptat că în perioada de care ne ocupăm cultura care s-a afirmat treptat și care a dus mai departe elementele culturale ale mousterianului cuarțitic a fost aurignacianul, de asemenea tardiv și cu trăsături locale. Pătrunderile szeletiene au fost de slabă intensitate, de scurtă durată, și ne-au lăsat puține urme în zona vestică a țării. Totuși, pare a fi cert: oricît de puține ar fi ele, avem cîteva descoperiri ce nu pot fi atribuite decît influențelor szeletiene și nu (așa cum se concepe în general, mai nou) unui paleolitic superior de început (mousterian final întîrziat-aurignacian de început, în exclusivitate de origine locală), ce cunoaște și tehnica de cioplire bifacială.

C. S. Nicolăescu-Plopșor a extins semnalmamentele szeletianului la niște fenomene generale în paleoliticul superior, ajungînd să includă sub diferite denumiri în complexul szeletian, conceput de el, și așezările cu vîrfuri bifaciale mousteriene finale de la Ripiceni-Izvor, Cetățica I—Ceahlău, Mitoc-Izvor etc., din Moldova, Saligny din Dobrogea și multe altele. De la început trebuie arătat faptul că chiar dacă „paleoliticul superior din Valea Bistriței începe cu aurignacianul inferior de la Cetățica I... și... acesta se imbină cu tehnica lamelară”, aceasta nu ne îndreptățește să atribuim locuirea unui szeletiano-aurignacian²². De altfel, tehnica lamelară nu este o invenție a szeletianului, ci se leagă, înainte de toate, de aurignacian. Același autor surprinde „în evoluția szeletianului pe teritoriul țării noastre, din peșteri și de pe terase... două faze premergătoare szeletiano-aurignacianului”. Ca primă fază el propune mousterianul final de la Ohaba Ponor și Baia de Fier, unde „începe aplatizarea toporașului de mână către forma foliacee bifacială, preludînd astfel szeletianul”²³. Faza aceasta a fost denumită „mousterio-preszeletiană”. Altă fază, la Nandru—Peștera Spurcată, a fost stabilită în mediu mousterian final, fiind reprezentată prin forme foliacee tipice szeletiene, drept pentru care C. S. Nicolăescu-Plopșor a denumit nivelul respectiv „mousterio-szeletian”. De aici doar un pas a fost pînă la szeletiano-aurignacianul amintit mai sus, iar mai departe, pe același temei, s-ar mai fi putut distinge eventual și un szeletiano-gravettian, unde, pe lîngă microlitizarea industriei litice, se mai păstrează și formele de vîrfuri bifaciale. Ba, chiar, s-ar putea adăuga acestui „trend” szeletian și o altă fază

²⁰ M. Bitiri, *op. cit.*, p. 435.

²¹ Vezi cele înșirate de către Al. Păunescu, *loc. cit.* A. A. Formozov a distins pe teritoriile europene orientale ale U.R.S.S. așezări mousteriene cu forme de unelte bifaciale care, după părerea lui, au dat naștere culturii solutreene, precum și așezări mousteriene fără forme bifaciale, din care s-ar fi dezvoltat cultura de tip aurignacian (M. Bitiri, în *SCIV*, 16, 1965, I, p. 6, nota 2). Din această constatare, care între timp a suferit modificări și finisări în urma noilor cercetări, ne interesează faptul că demonstrează că și pe alte teritorii se pot distinge așezări cu și fără tehnica bifacială. La noi, aurignacianul cunoaște și el forme bifaciale, chiar foarte dezvoltate, iar prima parte a întîrziatului paleolitic superior îl constituie, în exclusivitate, aurignacianul, avînd moșteniri mousteriene finale foarte întîrziate, precum și slabe, sporadice, dar autentice pătrunderi szeletiene în cîteva puncte.

²² C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Materiale*, 7, 1961, p. 37.

²³ *Ibidem*.

preszeletiană, cea szeletiano-acheuleană, deoarece toporașe și vîrfuri bifaciale apar deja acolo (vezi săpăturile lui L. Roșu de la Iosășel)²⁴...

Comasarea în acest fel, într-un complex diversificat, a tuturor aparițiilor de piese bifaciale foliacee sau a vîrfurilor cioplite bifacial a pus într-o lumină nouă și aria de răspîndire a szeletianului și a „derivatelor” acestuia pe care le-am văzut mai sus, în concepția lui C. S. Nicolăescu-Plopșor²⁵. De aici a purces reacția contrară a majorității cercetătorilor, de după C. S. Nicolăescu-Plopșor, care neagă cu desăvîrșire pătrunderea culturii szeletiene la noi și explică fenomenele culturale atribuite de către cercetătorul amintit acestei culturi printr-o „tehnică specială de cioplire, ce apare în mousterian și se continuă destul de slab în aurignacian și în gravettianul oriental”²⁶.

Mai nou, M. Bitiri a fost aceea care a prezentat și a analizat temeinic problema și a propus chiar și o clasificare a locurilor de descoperiri de unelte bifaciale aflate în așezările paleolitice de această vîrstă din țară²⁷. Această lucrare trebuie să constituie și baza de pornire a noilor cercetări ce vizează rezolvarea unor probleme încă insuficient clarificate. M. Bitiri distinge trei centre principale în care au apărut forme de unelte bifaciale paleolitice²⁸. Aceste complexe sînt delimitate în primul rînd pe considerente geografice, dar se pare că, într-adevăr, acoperă și particularități tehnico-tipologice și cronologice. Ea deosebește, în primul rînd, complexul peșterilor din Carpații Meridionali, care tipologic și stratigrafic aparțin mousterianului final²⁹. În zona de nord-est a țării piesele bifaciale apar, la fel, în așezări atribuite mousterianului final și aurignacianului. „În așezările mai tîrzii unelte bifaciale sînt puțin numeroase și ele nu pot fi luate ca un indiciu cronologic sau al apartenenței culturale a complexului dat”³⁰. Și, în sfîrșit, în nord-vestul țării, în Țara Oașului, locuirile în care au apărut forme bifaciale aparțin epocii de trecere de la mousterianul final întîrziat la paleoliticul superior. „Ele pot reprezenta fie o tradiție a mousterianului superior carpatic, fie o influență a szeletianului în cadrul unei regiuni bine determinate geografic”³¹.

Sîntem întru totul de acord cu acele păreri care reduc fenomenul litic bifacial de la noi, în general, la o tehnică de cioplire bifacială ce, printr-o evoluție internă, la un moment dat, ajunge să producă în mousterianul final întîrziat local și forme bifaciale, pe alocuri chiar și foliacee. Este, de asemenea, adevărat

²⁴ Este adevărat că acheuleanul final de la Iosășel de vîrstă R/W (dacă atribuirea și datarea este corectă, și dacă o așezare din R/W mai o putem încadra în paleoliticul inferior) este mult mai timpuriu decît szeletianul clasic, dar și primul mousterian de la Ohaba Ponor este anterior lui. Pe de altă parte, chiar unele forme de *Blattsptzen* din centrul Europei sînt anterioare locuirii din Peștera Szeleta, care a dat uneltele eponime întregii culturi în Europa central-răsăriteană. Dar nu căutăm argumente acestor teorii, din contră, credem că aparițiile de forme bifaciale nu se leagă neapărat și nu trebuie automat corelate cu szeletianul.

²⁵ În privința ariei de răspîndire a szeletianului, părerile sînt împărțite. F. Prosek fixase limita spre est a acestei culturi la Tisa (*SlovArch*, 1, 1953, 1, p. 133—194), iar alții o limitează în cadrul hotarelor Ungariei în special (L. Vértes, în *ArchVest*, 13—14, 1962—1963, p. 167—196 etc.), iar alții o extind pretutindeni unde a fost găsit vreun vîrf foliaceu (J. Bárta, în *SlovArch*, 8, 1960, 2, p. 295—324).

²⁶ Al. Păunescu, *Evoluția...*, p. 16.

²⁷ M. Bitiri, în *SCIV*, 16, 1965, 3, p. 431—449.

²⁸ *Idem*, p. 445—449.

²⁹ *Idem*, p. 445.

³⁰ *Idem*, p. 446.

³¹ *Ibidem*.

că „toporașe și vîrfuri de mină specifice mousterianului” au apărut în mousterianul final al peșterilor de la Ohaba Ponor, Baia de Fier, Gura Cheii-Rîșnov, Nandru-Peștera Curată, cît și pe terase, ca așezările de la Ripiceni, Mitoc etc. din Moldova, Mamaia sat, Saligny din Dobrogea, Valea Chichirăului etc. din Transilvania³². Alta este însă situația pieselor bifaciale pe care le avem de la Iosășel, Peștera Spurcată de la Nandru și, eventual, Remetea Șomoș I, care tipologic și pe baza tehnicii de prelucrare trebuie atribuite szeletianului, afirmație susținută și de analogii concludente. De altfel, considerăm că nu este întîmplătoare nici răspîndirea geografică a acestor puncte de unde cunoaștem, deocamdată, asemenea piese bifaciale. Asupra apropierei așezării de la Remetea Șomoș I de zonele învecinate spre vest, de unde cunoaștem aria clasică a szeletianului, atrage atenția chiar M. Bitiri. Iosășelul fiind în partea sudică a Bihorului, pe Crișul Alb, de asemenea este într-o zonă unde putea să pătrundă direct szeletianul. În ceea ce privește Peștera Spurcată de la Nandru, atragem atenția asupra apropierei punctului de valea Mureșului și, totodată, de complexul mousterian cuarțitic din Carpații Meridionali.

Ne gîndim, în primul rînd, la cele două piese bifaciale foliacee, una din opal și alta din cuarț, găsite în 1932 de către J. Mallász în Peștera Spurcată de la Nandru, care au fost atribuite solutreanului, iar datorită unor păreri confuze și contradictorii ale descoperitorului lor o vreme au fost uitate³³. C. S. Nicolăescu-Plopșor, cînd a reluat cercetarea peșterii, a urmărit să stabilească procesul de apariție al szeletianului în mousterianului final de la noi. La adîncimea de 0,75 m și, respectiv, 1,08 m, într-un strat atribuit szeletianului, a găsit în peșteră „două vîrfuri de lance foliacee bifaciale de tip szeletian”, confecționate din cuarțit alb-gălbui, asemănătoare celor descoperite de către J. Mallász. Amîndouă sînt retezate în partea inferioară și sînt lucrate în tehnica bifacială, asemănătoare cu

³² Al. Păunescu, *loc. cit.* M. Bitiri, în *SCIV*, 16, 1965, 3, p. 433, mai amintește în acest sens, pe baza lucrării lui H. Breuil (*BSSC*, 2, 1925, 2, p. 208–212, 216), și Peștera Igrița și Peștera de la Coasta Vacii (Federi). De fapt, din aceste peșteri avem doar cîteva piese atipice de caracter mousterian, cu urme de desprinderi obișnuite pe ambele fețe. Piese de acest fel au apărut în mult mai multe locuri decît cele înșirate, dar ele nu sînt de aceeași natură ca acelea de care ne ocupăm. Al. Păunescu, *loc. cit.*, include și Peștera Gura Cheii-Rîșnov printre acelea în care paleoliticul mijlociu nu a cunoscut forme bifacile. M. Bitiri, *loc. cit.*, scrie că în peșteră s-au găsit astfel de unelte. În aceeași lucrare, p. 445, autoarea amintește de la Boinești (jud. Satu Mare) „o unealtă-răzuitor lucrată de asemenea în tehnică bifacială, ca și vîrfurile de la Iosășel ...”, iar Al. Păunescu încadrează așezarea printre acelea în care tehnica bifacială nu a fost cunoscută (*loc. cit.*).

³³ Mallász a stabilit în această peșteră o „stratigrafie” care a fost pe bună dreptate primită cu rezerve de lumea științifică. După părerea lui, locuirea ar începe în pliocen, reprezentat prin eolite denumite de el „nandorite”, și continuă prin paleoliticul inferior (archaeolit), mijlociu (mousterian), superior (aurignacian, *solutrean* și magdalenian) și terminînd cu aziliul, conceput ca o cultură neolitică. M. Roska, *ErdRep*, p. 200, greșește cînd afirmă că Mallász a găsit în Peștera din Dealul Peșterii, identificată ulterior cu Peștera Curată de la Nandru, „un vîrf mousterian din jasp și două vîrfuri din solutreanul mijlociu”. Aceasta este interpretarea deformată a materialului descoperit de către Mallász în Peștera de Sus, despre care avem tot temeiul să credem că este identică cu Peștera Spurcată. De fapt, cele două vîrfuri solutrene sînt acele două unelte bifaciale foliacee, considerate de către C. S. Nicolăescu-Plopșor, mai tîrziu, ca fiind szeletiene, care l-au îndemnat să reia cercetările în 1955 și 1956 și să atribuie locuirea szeletianului. C. S. Nicolăescu-Plopșor datează acest strat în W 1/2, dar recente cercetări ale lui M. Cîrciumaru arată că „omul mousterian găsește condiții prielnice de locuit în această peșteră la începutul lui W 3” (?), ceea ce poate fi greșală de tipar și este vorba de fapt, de W 2; vezi M. Cîrciumaru, în *SCIV*, 24, 1973, 2, p. 200.

formele descoperite în Peștera Szeleta din Ungaria³⁴. Din acest material piesele descoperite de către Mallász (și mai ales vârful de opal), fără dubiu, cu toate că are vârful rupt, iar celălalt este fragmentar, par a se încadra perfect printre vîrfurile clasice foliacee szeletiene timpurii³⁵. Piesele descoperite de către C. S. Nicolăescu-Plopșor s-au găsit împreună cu așchii simple și denticulate, răzuitoare mousteriene etc. și ele ne întăresc și mai mult părerea că avem de-a face cu elemente de cultură szeletiene, pătrunse în mediu moustertian final întîrziat.

Un alt loc din Transilvania de unde avem unelte de tip szeletian, dar a căror tipologie ne permite să le încadrăm chiar în szeletian, este Iosășel. Ca lucru în general valabil putem spune că descoperirile de la Iosășel nu au o poziție stratigrafică precisă, aici nu s-a găsit nici faună ce ne-ar ajuta la datare. Ceea ce știam despre paleoliticul din jurul Iosășelului datorăm aproape în exclusivitate tipologiei. Între 1925—1930 M. Roska a cercetat zona Pîrfului Cremenos (Pîrful Cremenosa), mai precis terenul învecinat albiei pîrfului, unde este din abundență opal, jasp, calcedon și silex. A adunat din zonă o mare cantitate de piese litice pe care, pe baza „tehnicii de prelucrare și a tipologiei“, fără date precise stratigrafice și fără urme faunistice, le-a declarat ca fiind din paleolitic: chellean, acheulean, micoquian, moustertian, levalloisian (*sic*), *solutrean*, campignyan etc.³⁶. Cercetările ulterioare ale lui C. S. Nicolăescu-Plopșor au dovedit că materialul încadrat de Roska în paleoliticul inferior, în marea sa majoritate, se constituie din spărturi naturale, iar celor cîteva, care par a fi unelte, este foarte problematic de a li se stabili vîrsta sau apartenența culturală, din cauza caracterului lor atipic, lipsei unei stratigrafii adecvate și pentru că sînt foarte rulate³⁷. Atelierele de cioplire din zonă C. S. Nicolăescu-Plopșor le-a datat în paleoliticul superior. Pe noi ne interesează însă acum faptul că Roska a găsit pe teritoriul satului Iosășel, la punctul „Dealul Rofii“, cît și în albia Pîrfului Cremenosa cîteva unelte bifaciale considerate de el ca fiind solutrecne. Este vorba, în primul rînd, de un excelent vîrf bifacial, foliaceu, oval-alungit și simetric, szeletian evoluat clasic, și de unul fragmentar, de aceeași natură³⁸. Din literatură reiese că mai multe piese s-au găsit aici, din care două deosebit de frumoase (vezi mai sus) și care se află acum în Muzeul Județean Arad, se încadrează chiar în szeletianul evoluat³⁹. În 1955 C. S. Nicolăescu-Plopșor a descoperit la punctul Vîlcele, „în inima atelierului de prelucrare a opalului, un fragment de frunză... aparținînd după aspect szeletianului timpuriu... alături de alte frunze descoperite de

³⁴ Ar putea cauza confuzii faptul că C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Materiale*, 3, 1957, p. 35, fig. 7, nr. 3, dă desenul unei „frunze szeletiene din cuarțit“, după ce amintește în text că el a găsit două asemenea piese în peșteră. Nu se menționează nicăieri că piesa al cărei desen se dă este, de fapt, unul din vîrfurile (cel din cuarțit) descoperite de către J. Mallász, în 1932; vezi *Dolgszeged*, 9—10, 1934, p. 7, fig. 1 (extras).

³⁵ L. Vértess, *Az őshőkor...*, p. 138—140, pl. XXVIII—XXX.

³⁶ M. Roska, în *BSSC*, 3, 1927, 1, p. 67—74; idem, în *BSSC*, 4, 1929, 2, p. 85—86, vezi și ilustrațiile; idem, în *Dacia*, 3—4, 1932, p. 15—22; idem, în *AIGR*, 14, 1931, p. 79—86; idem, *ErdRep*, p. 114—116; vezi păreri contrare: C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *ArhOlt*, 9, 1930, nr. 49—50, p. 211—213; idem, în *ArhOlt*, 10, 1931, nr. 53, p. 47, 50—51; M. Moga, în *ACMIT*, 4, 1938, p. 157—175.

³⁷ C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Materiale*, 3, 1957, p. 281—283 sqq.

³⁸ M. Roska, în *AIGR*, 14, 1931, p. 120—121; idem, în *BSSC*, 4, 1929, 2, p. 85—86.

³⁹ H. Müller-Karpe, *Handbuch der Vorgeschichte*, I, *Allsteinzeit*, München, 1966, pl. 240, fig. G; M. Bitiri, în *SCIV*, 16, 1965, 3, p. 434, fig. 1, nr. 2; pentru analogii, vezi L. Vértess, *op. cit.*, p. 139—141 sqq., pl. XXX—XXXIII.

M. Roska⁴⁰. Se pare că pe terasele de la Iosășel predomină aurignacianul puternic influențat de tehnica szeletiană⁴¹, și avem și sporadice dar certe elemente szeletiene.

La Remetea Șomoș I, în stratul inferior al așezării, datat în W 1/2 și atribuit fazei de sfârșit a paleoliticului mijlociu și începutului celui superior, M. Bitiri a descoperit în 1964, împreună cu așchii, lame grosolane, bulgări nucleari, câteva răzuitoare și două vîrfuri bifaciale. Acestea din urmă ne interesează acum mai îndeaproape. Ele au baza dreaptă, tăișul pe alocuri tăios, realizat prin retușe mărunte. Corpul ambelor piese este cioplit prin desprinderi mai largi și neregulat răspîndite. Materia lor primă este opalul sau, poate, breccia. Menționăm că în acest strat au fost descoperite 225 de piese litice, din care 33,20% sînt tipice. După părerea M. Bitiri, „nu e exclusă aici o influență a szeletianului, cele două vîrfuri putînd fi asemuite cu cele szeletiene mijlocii”⁴². Aceste două vîrfuri bifaciale sînt relativ rudimentar lucrate, totuși, prin formă și tehnică, au analogii chiar și în stratul inferior din Peștera Szeleta, Peștera Dzeravá din Slovacia sau Peștera Jankovich de la Bajót, de unde a publicat E. Hillebrand, printre altele, vîrfuri solutreene timpurii⁴³, ce au fost atribuite mai tîrziu szeletianului⁴⁴. Cele mai bune analogii pentru szeletianul de terasă le avem din Slovacia, teritoriu de care se pare că se leagă în acest sens și Țara Oașului (Moravany-Dlhá etc.).

Piese asemănătoare celor amintite s-au mai descoperit pe alocuri, dar izolat, în poziție stratigrafică incertă, astfel că apartenența lor culturală și cronologică este foarte greu de stabilit. Astfel, I. Stratan a descoperit în 1956⁴⁵, în albia pîrului Vișag, un vîrf foliaceu oval alungit, lucrat prin tehnica de cioprire bifacială. Piesa este lipsită de poziție stratigrafică și este foarte rulată, totuși I. Stratan afirmă că uncalta atestă în această zonă prezența szeletianului⁴⁶.

În Valea Chichirăului (Sita Buzăului, jud. Covasna), J. Teutsch a găsit un vîrf de lance despre care H. Breuil a scris că seamănă foarte mult cu cele descoperite în Peștera Szeleta⁴⁷. M. Roska a mai găsit aici un vîrf întreg și unul fragmentar, pe care le-a considerat ca fiind solutreene⁴⁸, iar alte câteva, atipice,

⁴⁰ C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Materiale*, 3, 1957, p. 283.

⁴¹ C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Dacia*, N. S., 1, 1957, p. 44.

⁴² M. Bitiri, în *SCIV*, 16, 1965, 3, p. 445.

⁴³ În *WPZ*, 6, 1919, p. 31, fig. 17 (extras).

⁴⁴ L. Vértess, *op.cit.*, pl. XXXVIII. Inventarul peșterii Jankovich se deosebește însă de majoritatea peșterilor, mai ales de cele din Munții Bükk, prin aceea că de aici avem și variate unelte de os. Mai nou M. Gábori vede într-o lumină nouă această problemă, nelămurită definitiv nici pînă astăzi, a vîrfurilor foliacee. El concepe că szeletianul se limitează la regiunea Munților Bükk și consideră ca fiind inadecvat termenul de „szeletian transdanubian” pentru cultura respectivă din Ungaria, atestată la vest de Dunăre, ca și termenul de „szeletian din Slovacia”. La vest de Dunăre el presupune o „industrie din paleoliticul mijlociu avînd răzuitoare și vîrfuri bifaciale”, de vîrstă W 1, ce se pare că s-a format din micoquianul central-european, ca și faciesul Altmühl din Germania de sud. De asemenea „szeletianul din Slovacia” îl concepe ca un facies aparte de „szeletian în sens larg”, cu puternice trăsături mousteriene, de formație locală, care în faza sa finală suferă influențele faciesului de tip Predmost. (M. Gábori, *Les civilisations du Paléolithique moyen entre les Alpes et l'Oural*, Budapest, 1976, p. 78—80, 89—90).

⁴⁵ În *Tibiscus*, 1, 1971, p. 8, se scrie greșit că anul descoperirii ar fi 1965.

⁴⁶ I. Stratan, *op.cit.*, p. 8, pl. 1, nr. 1.

⁴⁷ În *BSSC*, 2, 1925, 2, p. 197, fig. 3, p. 198.

⁴⁸ M. Roska, în *AIGR*, 14, 1931, p. 120.

au fost descrise ca fiind protosolutrene. Din acest material doar una din piesele descoperite de către Roska este *de tip* szeletian (după desen). Cealaltă piesă, după părerea noastră, nu se încadrează printre uneltele bifaciale foliacee, nici ca formă, nici ca tehnică. Piesa descoperită de către J. Teutsch este un frumos vîrf bifacial, de caracter mousterian.

În legătură cu aceste ultime descoperiri amintite, cercetările viitoare vor mai avea multe de spus; ele vor putea decide, eventual, mai precis apartenența cultural-cronologică a lor.

În concluzie, putem rezuma că, în unele zone, în punctele pe care le-am menționat mai sus, avem mărturii szeletiene nu numai în forma unor tehnici de cioplire bifacială de caracter mousterian local sau străin, ci avem atestate și câteva elemente de cultură specifice szeletiene, rezultat al unor pătrunderi sporadice dinspre vest și nord-vest, cu unelte caracteristice și bine definite, dar în același timp adînc înrădăcinate în fondul mousterian, de unde s-au moștenit forme și tehnici de cioplire, și care, la rîndul lui, a fost îmbogățit cu noi elemente.

BÉLA JUNGBERT

CONSIDERATIONS ABOUT SOME FORMS OF PALAEOLITHIC BIFACIOUS IMPLEMENTS

(Abstract)

Describing two stone pieces of palaeolith feature preserved in the Museum of History and Art of Zalău, the author affirms that there are some finds in our country which might belong to the Szeletian culture. In the third and fourth decade of our century this sort of find were assigned to Solutréan culture. However discoveries made possible make a technologic and typological difference between Solutréan and Szeletian cultures. Just about 20 years ago C. S. Nicolăescu-Plopșor proved the existence of some uncompact, scattered traces of Szeletian culture in Romania. In a way or other he included into the Szeletian complex „demonstrated“ by him, all finds unearthed having where bifacious points. Recently the experts don't agree with the existence of Szeletian culture in our country. The author agrees with the opinion which as certain that chipped bifacious pieces are rooted in the local Mousterian cultural foundation from which, at the beginning of the upper palaeolithic as a result of inner evolution, there appeared a bifacious chipping procedure (technic) producing leaf-shaped bifacious points and other types of tools. The procedure of knocking both faces of the tools, could have antecedents even in lower palaeolithic. He thinks that beside some bifacious pieces, here and there we can find some authentic elements of the Szeletian culture. He has in mind the laurel leaf-shaped bifacious points discovered in Spurcata Cave at Nandru, Iosășel and perhaps at Remetea Șomoș I, which all have technical and typological analogies in Hungary and Slovakia.

PROBLEME ALE NEOLITICULUI DIN NORD-VESTUL ROMÂNIEI*

Spațiul geografic de care ne ocupăm în această lucrare se situează în nord-vestul României, între Munții Apuseni, lanțul Munții Plopiș — Pădurea Craiului și Codru Moma, pînă în zona Cîmpiei Crișurilor. Relieful acestei zone cuprinde formațiuni montane, deluroase și de cîmpie, străbătută fiind de apele Barcăului, Crișului Repede și Crișului Negru, de la est spre vest.

Condițiile naturale ale acestei zone au oferit posibilități de locuire umană, încă din cele mai vechi timpuri.

Materialele aparținînd epocii neolitice au fost semnalate încă din anul 1914, în săpăturile efectuate de speologul Kormos Tivadar în peșterile de la Vadu Crișului¹.

Mai târziu, Roska Márton în Repertoriul său² menționează o serie de localități pe teritoriul cărora au fost descoperite materiale arheologice aparținînd aceleiași perioade.

Interesantul material arheologic colectat de pe terasa „Salca” de la Oradea a atras atenția cercetătorilor; săpăturile efectuate aici în anul 1959³ conduse de Mircea Rusu și în 1960—1962, conduse de N. Chidioșan, au avut ca rezultat descoperirea unor complexe neolitice de o valoare deosebită, care au devenit ulterior obiectul multor referiri.

În studiul privind periodizarea culturii Tisa⁴, Mircea Rusu citează mai multe descoperiri neolitice de pe teritoriul județului Bihor.

Cercetătorul clujean Nicolae Vlassa publică, de asemenea, materiale neolitice aparținînd culturii Criș, descoperite în peștera „Dîmbul Colibii” din Valea Sighiștelului (com. Cîmpani), precum și fragmente ceramice pictate, provenite din peștera Devențului (Vadul Crișului)⁵. Același cercetător reia în discuție materialul neolitic pictat descoperit la Oradea-Salca, în contextul cronologiei neoliticului Transilvaniei⁶.

În amplul studiu *K voprosu o periodizaii neolitičeskih kultur na severnozapade Rumânskoj Narodnoi Respubliki*⁷, cercetătorul Eugen Comșa se referă la desco-

* Comunicare susținută la Colocviul V, organizat de Institutul de Arheologie, București, decembrie 1976.

¹ T. Kormos, în *Barlangkutatók*, III, Budapesta, 1915, fasc. 3—4, p. 153—163.

² M. Roska, *ErdRep*, Cluj, 1942.

³ M. Rusu, V. Spoială și L. Galamb, *Săpăturile arheologice de la Oradea-Salca*, în *Materiale*, VIII, 1962.

⁴ M. Rusu, *Cultura Tisa*, în *Banatica*, I, Reșița, 1971.

⁵ N. Vlassa, *O contribuție la problema legăturilor culturii Tisa cu alte culturi neolitice din Transilvania*, în *SCIV*, 1961.

⁶ Idem, *Contribuții la problema racordării cronologiei relative a neoliticului Transilvaniei la cronologia absolută a Orientului Apropiat*, în *Apulum*, IX, 1971, p. 30.

⁷ *Dacia*, N. S., VII, 1963, p. 478.

peririle neolitice din județul Bihor. Tot dînsului îi datorăm publicarea unui mormînt neolitic de la Săcuieni, precum și a ceramicii pictate din aceeași așezare⁸.

Sever Dumitrașcu publică de asemenea fragmente ceramice neolitice pictate de la Oradea-Ioșia⁹, semnalînd în același timp descoperiri aparținînd aceleiași epoci la Meziad, Cubulant și Rîpa¹⁰, unde a fost surprins un strat de cultură aparținînd culturii Criș, precum și un bordei. Fragmente ceramice Criș au apărut de asemenea la Oradea-Salca și într-un strat deranjat din peștera nr. 2 de la Vadu Crișului¹¹.

Cercetările și studiile amintite au stabilit că cea mai veche cultură neolitică de pe cuprinsul teritoriului de care ne ocupăm este cultura Criș. Descoperirile aparținînd acestei culturi sînt însă destul de sporadice [Sălacea, Valea lui Mihai, Peștera „Dîmbul Colibii” (Com. Cîmpani), Rîpa, Vadu Crișului]. Singura cercetare într-o așezare Criș o constituie pînă la această dată cea de la Rîpa.

În ultimii ani, ocupîndu-ne de această problemă, am publicat următoarele materiale: *Cercetări neolitice în Bihor* (Centenar Muzeul Orădean, Oradea, 1972, p. 161—164), *Repertoriul descoperirilor neolitice din Bihor* (Crisia, 1973, p. 7—20), *Contribuții la cunoașterea neoliticului din Bihor* (Acta MN, X, 1973, p. 477—491), *Colecția veche neolitică a Muzeului Țării Crișurilor (I)* (Crisia, 1975, p. 9—14), *Colecția veche neolitică a Muzeului Țării Crișurilor (II)* (Crisia, 1976, p. 7—20).

Ceea ce putem spune în stadiul actual de cunoaștere este faptul că purtătorii culturii Criș au ocupat atît terasele râurilor, cît și peșterile.

Ceramica pictată de la Sintandrei, precum și unele fragmente pictate de la Oradea, ambele localități situate pe Crișul Repede, aparțin unei faze timpurii a culturii pe care cercetătorii maghiari o denumesc „Cultura Sătmár” (Szatmár), iar în literatura română de specialitate este cunoscută sub numele de cultura Ciumești¹². Ceramica aparținînd acestei culturi se caracterizează printr-o pastă fină, bine arsă, decorată cu benzi roșii-portocalii, dispuse uneori în meandre, sau linii subțiri, negre.

Aceleiași culturi îi aparțin materialele de la Săcuieni, publicate de Eugen Comșa, inclusiv mormîntul descoperit aici, dintr-o fază mai evoluată¹³.

Identificarea fragmentelor pictate de la Sintandrei și Oradea, ca aparținînd culturii Ciumești, lărgeste considerabil zona sud-vestică de răspîndire a acestei culturi. Nu este exclus, de altfel, ca cercetarea atentă a întregului material ceramic pictat din această zonă să ofere posibilități noi de cunoaștere a răspîndirii acestei culturi.

Așezările cele mai numeroase și mai temeinic cercetate, cu ceramică pictată, sînt cele aparținînd grupului Herpály al culturii Tisa. Ele sînt documentate pînă în prezent pe Valea Crișului Repede: Oradea-Salca, Oradea-Ioșia, peșterile de la Vadu Crișului, Peștiș, Meziad, fiind cele mai cunoscute.

⁸ E. Comșa, Z. Nánásy, *Mormîntul neolitic descoperit la Săcuieni*, în *SCIV*, 4, 1971, p. 633—636. Idem, *Date privitoare la ceramica pictată din epoca neolitică din Crișana*, în *SCIV*, 1, 1972, p. 3—18.

⁹ S. Dumitrașcu, N. Tăutu, *Ceramica neolitică pictată descoperită la Oradea-Ioșia*, în *Crisia*, 1971, p. 46—53.

¹⁰ S. Dumitrașcu, *Cercetări arheologice în depresiunea Holodului (II)*, în *Lucrări științifice, Institutul Pedagogic Oradea*, 1972, p. 50—51.

¹¹ Săpături efectuate de Doina Ignat Sava și Tiberiu Jurcsák.

¹² Informații prof. Korek József, căruia îi mulțumim și pe această cale.

¹³ E. Comșa, Z. Nánásy, *op. cit.*, în *SCIV*, 4, p. 633—636 și în *SCIV*, 1, 1972, p. 3—18.

După cum se poate observa și în acest caz, locuirile sînt atît pe terase, cît și în peșteri.

Aria de răspîndire a grupului Herpály se învecinează, pe teritoriul Ungariei, cu grupele Gorzsa spre sud, Csószhalom spre vest, Bodrogszács spre nord-est și Szamosságyi spre nord¹⁴.

Regiunea în care a evoluat grupul Herpály pe teritoriul Transilvaniei începe să se contureze tot mai clar, prin numeroasele descoperiri din ultimii ani.

Pe teritoriul Ungariei, descoperirile cunoscute se concentrează în zona învecinată județului Bihor, depășind puțin spre vest împrejurimile orașului Debrecin¹⁵. În schimb, în Transilvania, în afară de descoperirile deja enumerate de pe Valea Crișului Repede, ele sînt răspîndite pînă în peșterile din Cheile Turzii (cf. Cluj, Suceagu, Palatca), făcînd legătură cu ceramica pictată a orizontului „Lumea Nouă”¹⁶.

Studiul acestui material, extins în cuprinsul ariei amintite, cunoașterea particularităților lui, i-au permis cercetătorului clujean N. Vlăssa să emită ipoteza că centrul de iradiere al acestui grup trebuie să fi fost în împrejurimile Oradei și în alte descoperiri izolate, dar numeroase, din zona de care ne ocupăm¹⁷.

Ceramica pictată a grupului Herpály prezintă caracteristici individualizate față de ceramica pictată a grupelor contemporane amintite, sub raport tehnologic, stilistic și cromatic.

Pictura se realizează cu o substanță neagră, bituminoasă, care se exploatează și astăzi la Derna, lîngă Oradea¹⁸, păstrîndu-se pe vase ca un lac negru, lucios, iar în unele cazuri, prin ștergerea lacului, se păstrează doar „amprenta” acestuia, de culoare maroniu-roșcată.

Aplicarea decorului se face fie direct, pe pasta vasului, fie pe un fond-angobă de culoare albicioasă, constînd din linii subțiri, paralele sau oblice, formînd patrute și romburi, sau întrerupte „în rețea”.

Cele mai cunoscute descoperiri aparținînd acestui orizont sînt cele de la Oradea-Salca, cunoscute în literatura de specialitate prin punctele:

- Oradea-Salca I („Guttman”);
- Oradea-Salca II („Ghețarie”).

Ambele puncte sînt situate pe terasa superioară a Crișului Repede, la sud-estul orașului Oradea (cartierul Salca-Seles), în partea dreaptă și, respectiv, stînga a șoselei naționale Oradea—Beiuș.

În anul 1960 N. Chidioșan de la Muzeul Țării Crișurilor din Oradea, în colaborare cu M. Rusu de la Institutul de istorie din Cluj-Napoca¹⁹, întreprind săpături arheologice în punctul Oradea-Salca II.

Primul nivel de locuire aparține culturii Tisa II—Herpály conținînd sporadic și elemente aparținînd fazei mai vechi a acestei culturii (Tisa I).

Nivelul II conține în exclusivitate material aparținînd faciesului Herpály.

¹⁴ Ida Bognár-Kutzián, *Das Neolithikum in Ungarn*, în *ArchAustr.* 40, p. 266.

¹⁵ N. Vlăssa, *op. cit.*, în *Apulum*, IX, p. 30.

¹⁶ *Idem, ibidem*, p. 29.

¹⁷ *Idem, ibidem*, p. 29.

¹⁸ *Idem, ibidem*, p. 30.

¹⁹ M. Rusu, N. Chidioșan, *Săpăturile arheologice de la Oradea-Salca*, comunicare susținută la prima conferință a Institutului de Arheologie București, 1961 (ms). Lucrarea, precum și datele privind cercetările de la Oradea-Salca, ne-au fost puse la dispoziție cu amabilă colegialitate de către Nicolae Chidioșan, căruia îi mulțumim și pe această cale.

Nivelul III aparține culturii Tiszapolgár, conținând în același timp și câteva fragmente ceramice Bodrogkeresztúr.

În nivelul I și II au fost descoperite locuințe-bordei — surprinse în profil — de dimensiuni variind între 4,50 pînă la 6,50 m. În interiorul locuințelor au fost sesizate vetre simple, dispuse direct pe lutul galben. În aceste bordeie apar fragmente ceramice pictate, de aceeași factură cu cele publicate de noi²⁰, provenind din același punct. În nivelul II a fost dezvelită o locuință de suprafață (3,50 m în profil) conținând material tipic Herpály. Locuințele sînt însoțite fiecare de gropi în care s-au găsit fragmente ceramice și oase.

În nivelul I a fost descoperit și un mormînt (— 0,70 m). Scheletul, orientat vest-est, era așezat în poziție chircită, culcat pe partea stîngă, avînd mîna dreaptă întinsă pe lîngă femurul drept, mîna stîngă așezată pe piept. Sub craniu erau așezate ordonat fragmente ceramice. Pe osul stern au fost descoperite câteva mărgelă mici, rotunde, applatizate.

Tot pe teritoriul orașului Oradea, în cartierul Ioșia, situat în partea de vest a acestuia, a fost descoperită o altă așezare aparținînd grupului Herpály²¹, cu un nivel subțire de locuire, conținînd și locuințe-bordei, distruse parțial. Ca forme ceramice amintim vase mari cu pereții oblici, cupe cu picior, pahare, boluri. Pictura, aplicată atît în interior cît și în exterior, constă din benzi roșii-portocalii sau linii negre, dispuse orizontal, vertical sau „în rețea”.

O altă descoperire aparținînd aceleiași perioade provine de la Peștiș (situat la 3 km de Aleșd), peștera „Piatra Jurcoaiei”²². Aici au fost descoperite două nivele de locuire, conținînd ceramică pictată, de tip Herpály.

Ca forme se pot reconstitui: boluri, pahare, cupe, cești, unele cu buza lobată, precum și vase de dimensiuni mai mari.

Pictura este aplicată fie direct, pe pasta vasului, fie pe un fond-angobă de culoare albicioasă, constînd din fișii sau benzi de culoare roșie, sau peste pasta roșie-cărămizie — cu sau fără angobă — benzi negre, lucioase, șterse pe alocuri.

Uneltele sînt puține la număr, lucrate din piatră și os: fragmente de dălți șlefuite, fragment de rîșniță, săpăligă din corn de cerb, așchii atipice de silex și obsidiană, sule din os și oase cu urme de cioplire. În nivelul II a fost descoperită o vatră de foc simplă, conținînd cenușă, fragmente ceramice și oase arse. În același nivel a fost descoperit un mormînt aparținînd unui copil în vîrstă de 6—8 ani. Scheletul, orientat est-vest, a fost înhumat în poziție chircită, culcat pe partea dreaptă, fiind parțial distrus. Inventarul mormîntului se compune dintr-un vas avînd forma ușor bitronconică, lucrat din pastă fină, un vas fragmentar (1/2) lucrat din pastă grosolană, o sulă de os și cinci mărgelă mici, rotunde și applatizate.

În aceeași zonă, în peșterile de la Vadu Crișului, au fost descoperite numeroase materiale ceramice pictate aparținînd aceluiasi orizont, în condiții stratigrafice incerte²³. Au fost descoperite dălți din piatră șlefuită, precum și oase prelucrate: sule, săpăligi.

²⁰ Doina Ignat Sava, *Colecția veche neolitică a Muzeului Țării Crișurilor (II)*, în *Crisia*, 1976, p. 7—9, p. 12—13.

²¹ S. Dumitrașcu, N. Tăutu, *Ceramica neolitică pictată descoperită la Oradea-Ioșia*, în *Crisia*, 1971, p. 47—53.

²² Doina Sava Ignat, *Contribuții la cunoașterea neoliticului din Bihor*, în *ActaMN*, X, 1973, p. 477—492.

²³ Doina Ignat Sava, *Ceramica neolitică pictată de pe Valea Crișului Repede*, în *Crisia*.

Din peștera de la Meziad provin de asemenea fragmente ceramice pictate de tipul Herpály, descoperite cu ocazia unor cercetări speologice²⁴.

Fazei Herpály a culturii Tisa II îi succede cronologic cultura „Tisa III” — Tiszapolgár. În Transilvania, regiunile ocupate de culturile Ariușd, Petrești și Sălcuța au avut un rol în formarea noii culturi²⁵, prin intermediul grupului Herpály, cu care acestea vin în contact.

Cultura Tiszapolgár menține multe forme de vase specifice grupului Herpály, creindu-și în același timp forme noi, caracteristice (vase globulare, pahare cilindrice cu piciorușe, „fructiere” cu picior perforat). Procedeul pictării vaselor, atât de caracteristic grupului Herpály, dispare, motivele decorative constând din proeminențe, uneori perforate, impresiuni cu degetul, puncte incizate.

Aria de răspândire a acestei culturi cuprinde o zonă vastă, din Cehoslovacia, Ungaria, Iugoslavia (Voievodina), Transilvania, fiind cunoscute patru grupe zonale, bine distincte: Lucska, Basatanya, Tiszaugh și Desk²⁶.

În legătură cu răspândirea culturii Tiszapolgár în nord-vestul Transilvaniei, un loc deosebit îl ocupă așezarea de la Suplacul de Barcău.

Cercetată de-a lungul a trei campanii de săpături — 1973—1975 —, așezarea este situată pe terasa joasă a Barcăului, fiind în parte distrusă de apele acestuia. Materialele arheologice provenite din albia râului — ceramică și unelte — au intrat în colecția Muzeului Țării Crișurilor din Oradea.

Săpăturile arheologice efectuate aici (punctul „Pe piatră” — „Köre”) au stabilit existența a două nivele de locuire.

Primul nivel, gros de cca. 50 cm, conține fragmente ceramice lucrate din pastă grosieră, amestecate cu nisip și mică, dar și ceramică mai fină, din pastă omogenă, cu același amestec de mică. Formele reconstituite sînt relativ puține, de la vasele mari de provizii cu pereții drepți, buză dreaptă, cu torți marcate de impresiuni, pînă la cești și mici farfurioare cu gura larg deschisă. Cîteva fragmente aparținînd acestui nivel sînt decorate cu linii incizate, dispuse în romb sau orizontale.

La baza acestui strat — care, de altfel, atinge nivelul apei freatice — s-au descoperit și cîteva fragmente ceramice pictate.

Decorul, foarte corodat, constă din benzi negre, late, mărginite de linii mai subțiri, sau simple benzi late, paralele, aplicate cu o culoare neagră, care uneori păstrează doar „amprenta” ștersă a motivului decorativ. Pictura a fost aplicată atît în interior, cît și în exterior. Unelte din piatră care însoțesc ceramica acestui nivel sînt în general dălți trapezoidale, aplatizate, sau alungite și înalte, pe care cercetătorul Eugen Comșa le numește „tesle”²⁷. Ambele categorii de unelte, nesistematizate deocamdată riguros tipologic, sînt frecvente, avînd dimensiuni diferite.

Nivelul I este separat de cel următor printr-o lentilă subțire de depunere aluvionară, variînd între 15—20 cm, reprezentînd probabil o revărsare a apelor Barcăului. Acest nivel denotă o locuire mult mai intensă. Ceramica prezintă în

²⁴ Materialele, precum și datele asupra condițiilor de descoperire ne-au fost puse la dispoziție de către tov. Sever Dumitrașcu, căruia îi mulțumim și pe această cale.

²⁵ Ida Bognár-Kutzián, *The Early Cooper Age Tiszapolgár Culture in the Carpathian Basin*, Budapesta, 1972, p. 220.

²⁶ *Idem*, *ibidem*.

²⁷ E. Comșa, *Date despre unelte de piatră șlefuită din epoca neolitică și din epoca bronzului de pe teritoriul României*, în *SCIV*, 2, 23, 1972, p. 248.

general aceleași caracteristici ale pastei: culoare roșie-cărămizie, amestec de nisip și mică, avînd torți aplicate în formă de „creastă de cocoș”, unghiulare sau mai rotunjite. Ceramica fină este lucrată din pastă omogenă, poroasă, de culoare cărămizie. Ca forme, remarcăm cupele cu picior mai înalt sau mai scund, goale în interior, cu gura largă, buza uneori lobată sau în formă de „lalea”, cești, mici farfurioare sau străchini cu gura largă sau boluri.

Unelte din piatră șlefuită sînt numeroase, avînd aceleași forme ca în primul nivel. Remarcăm faptul că față de multitudinea uneltelor șlefuite (dălți, topo-rașe sau „tesle”), precum și a deșeurilor de prelucrare din silex și obsidiană, unelte perforate sînt extrem de puține și fragmentare, nefiind descoperit nici un exemplar întreg. În schimb s-au găsit bucăți de rocă cu urme de șlefuire, probabil materia primă care urma să fie prelucrată.

Prezența numeroasă a uneltelor din piatră șlefuită, față de alte așezări neolitice cunoscute pînă în prezent, ne sugerează ipoteza existenței în așezarea de la Suplacul de Barcău a unui „atelier” de prelucrare a pietrei. Cercetările viitoare asupra materialului litic și al așezării în general vor confirma sau infirma această ipoteză de lucru.

În nivelul II au fost descoperite de asemenea două locuințe și o vatră deschisă.

Locuința nr. 2, dezvelită în întregime, este o locuință de suprafață, de formă rectangulară, avînd dimensiuni relativ mici ($3 \times 2,80$ m). Lîngă peretele sud-estic — în interior — se afla o vatră simplă, la marginea căreia s-au descoperit trei vase de dimensiuni mai mici, iar alături fragmentele unui vas de uz comun, cu pereții groși. Inventarul locuinței este completat de unelte din piatră șlefuită, în special dălți.

Așezarea de la Suplacul de Barcău poate fi încadrată într-o fază de început a culturii Tiszapolgár, grupul Desk A, neidentificat pînă în prezent în nord-vestul țării noastre.

În inventarul cimitirului de la Iclod²⁸, cercetat de Gheorghe Lazarovici, există numeroase analogii în formele vaselor, în special al cupelor cu picior.

Spre deosebire însă de Iclod, unde una din componentele genetice este ceramica cu incizii turdășene, la Suplacul de Barcău nu se constată acest lucru, cultura Turdaș nefiind cunoscută în această zonă.

Rezultă deci că așezarea de la Suplacul de Barcău este mai tîrzie decît materialele de tip Iclod, Gorzsa și Herpály și că ea constituie o bază locală pentru formarea culturii Tiszapolgár.

Grupa Basatanya a culturii Tiszapolgár cunoaște o răspîndire masivă, cele mai cunoscute așezări din zona de care ne ocupăm fiind cele de la Oradea Salca I și II, Valea lui Mihai, Șimian, Santăul Mic, Suplacul de Barcău, Săcuieni, Tarcea, Sălacea.

În anul 1959 Muzeul Țării Crișurilor — Oradea, în colaborare cu Institutul de istorie din Cluj, încep săpăturile arheologice în punctul Oradea-Salca I („Guttman”)²⁹, săpăturile fiind continuate între anii 1960—1962 de N. Chidioșan.

Din această așezare se cunosc două tipuri de locuințe:

a) bordeie mari, avînd dimensiunea de $4 \times 4,40$ m, adînci de 2 m, conținînd un bogat material ceramic, de culoare roșie, amestecat cu nisip, decorat cu

²⁸ Informație amabilă a colegului Gh. Lazarovici, căruia îi mulțumim și pe această cale.

²⁹ M. Rusu, V. Spoială și L. Galamb, *Săpăturile arheologice de la Oradea-Salca*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 163.

butoni conici și perforați. Într-un astfel de bordei, alături de ceramică, unelte din silex și obsidiană, a fost descoperit un tăiș de topor din aramă cu brațele încrucișate, iar în altul, un ac de cupru. Fiecare bordei este însoțit în imediată apropiere de câte o groapă conținând fragmente ceramice și oase de animale.

b) al doilea tip de locuință este cel de suprafață. Stratigrafic au fost sesizate 10 locuințe, un număr de 5 fiind dezvelite în întregime.

Locuințele se prezintă sub forma unor platforme dreptunghiulare de chirpic, cu dimensiunile variind între $4,50 \times 5,60$ m, pînă la $5,50 \times 4,90$ m. Majoritatea locuințelor de acest tip sînt construite direct pe solul amenajat, dar există cazuri în care sub platforma de chirpic s-au așezat bîrne de lemn, despicate.

Inventarul ceramic al acestor locuințe se compune din boluri, vase cu picior perforat, de dimensiuni în general scunde, vase mari de provizii, avînd forma tronconică sau bitronconică, cu gîtul cilindric, înalt, decorate cu butoni.

Au fost descoperite, de asemenea, dălți din piatră șlefuită, topoare perforate, dar mai ales deșeuri de prelucrare din cremene și obsidiană.

În așezarea Oradea-Salca II, nivelul III aparține culturii Tiszapolgár, conținînd sporadic și fragmente ceramice de tip Bodrogkeresztúr. În acest nivel a fost descoperită o locuință de suprafață care se suprapune peste un bordei. Ceramica este reprezentată de vase lucrate din pastă de culoare roșie, boluri, vase cu picior, decorată fiind cu butoni perforați sau impresiuni executate cu un instrument ascuțit. Uneltele din piatră sînt relativ puține, în raport cu numărul mare de nuclee și deșeuri de prelucrare, din cremene sau obsidiană.

Aceleiași culturi îi aparțin și vasele descoperite la Santăul Mic³⁰, lucrate din pastă fină, de culoare cenușiu-cărmizie, acoperite cu slip fin, cenușiu, avînd forma globulară, sau cu picior scund, perforat, decorate cu butoni conici și butoni perforați. Nu este exclus ca ele să constituie inventarul unui mormînt, fiind descoperite, toate, în același loc.

La Șimian³¹ a fost descoperit de asemenea un mormînt, distrus parțial, avînd ca inventar un vas cu picior perforat, un pahar cilindric, prevăzut la bază cu patru butoni perforați în formă de piciorușe, o mică strachină, o sulă de os și un toporaș din piatră, perforat.

De pe teritoriul comunei Valea lui Mihai³² provin două vase cu picior perforat lucrate din pastă fină, cărmizie, decorate cu butoni, alveole și puncte incizate, formînd romburi.

Răspîndirea acestei culturi pe teritoriul județului Bihor este atestată și de numeroasele descoperiri de unelte de aramă, tîrnăcoape, topoare cu brațele „în cruce”, de la Tarcea, Oradea, Săcuieni, Adoni, a căror studiere atentă ar putea aduce noi date privind evoluția neoliticului final din nord-vestul României.

Cultura Gheja-Bodrogkeresztúr, înrudită cu cultura Tiszapolgár, este semnalată și pe teritoriul orașului Oradea, în nivelul III din așezarea de la Oradea — Salca I.

Tot la Oradea au fost descoperite, în anul 1897, în condiții necunoscute, două pandantive de aur aparținînd culturii Gheja-Bodrogkeresztúr³³ care își găsesc bune analogii la Moigrad în Transilvania, iar în Ungaria la Jászladány și Pusztaitvánháza, descoperite fiind în morminte.

³⁰ Doina Ignat Sava, *Colecția veche neolitică a Muzeului Țării Crișurilor (I)*, în *Crisia*, 1975, p. 9—10.

³¹ *Idem, ibidem*, p. 10.

³² *Idem, ibidem*, p. 11.

³³ P. Patay, *Rézkeri aranyleletek*, în *ArchÉrt*, 1958, p. 40.

În aria de răspîndire a culturii Gheja-Bodrogkeresztúr și a celorlalte culturi contemporane ei, piese „pandantive” sau idoli din aur sînt destul de frecvente.³⁴

Cercetătoarea Hortensia Dumitrescu se ocupă pe larg de răspîndirea pandantivelor de aur, stabilind legăturile dintre culturile contemporane pe baza utilizării lor.³⁵

Dacă luăm în considerare și idolul de lut descoperit la Oradea³⁶, lucrat de data aceasta din pastă fină, de culoare cărămizie, de formă ovală, cu capul separat de trunchi prin două adîncituri, avînd două mici găuri simbolizînd ochii și una care marchează probabil gura, sfera legăturilor dintre culturile neolitice se conturează tot mai clar.

Idolul-pandativ de lut de la Oradea își găsește analogii în bogatul material de la Hăbășești.

Discutînd originea acestor idoli de lut, Vladimir Dumitrescu³⁷ arată că „...între exemplarele anatoliene și idoli de lut de același tip descoperiți pe teritoriul patriei noastre există o legătură directă, ultimii neputîndu-se explica fără cei dintîi”.

Aceeași origine sudică a idolilor de aur este susținută și de Vl. Milojević³⁸, iar răspîndirea lor pe o arie atît de vastă demonstrează utilizarea lor pe scară destul de largă, în medii culturale diferite, dar sincrone.

Pandantivele de aur de la Oradea sînt lucrate din aur transilvănean³⁹, iar prezența unei replici de lut a unui idol de aceeași influență sudică dovedește, încă o dată, utilizarea lor locală, în mediul culturii Gheja-Bodrogkeresztúr.

Pe baza pandantivelor de aur descoperite în cultura Gheja-Bodrogkeresztúr, M. Garašanin⁴⁰ o sincronizează cu limita superioară a culturii Vinča, contemporană în general cu culturile Bubanj-Hum Ia, Gumelnița și Sălcuța B și Cucuteni A—B.

Este perioada în care, în zona central-est europeană, în Transilvania se formează primul centru „comercial” al aurului, legat și de schimburile cu topoare de aramă⁴¹.

În concluzie, putem spune, în stadiul actual al cercetărilor, că pe teritoriul județului Bihor au fost documentate arheologic următoarele culturi neolitice:

- Cultura Criș;
- Cultura Ciumești (Szatmár) I și II;
- Cultura Tisa — faciesul Herpály I și II;
- Cultura Tiszapolgár, cu grupele Desk A și Basatanya;
- Cultura Gheja-Bodrogkeresztúr.

DOINA IGNAT SAVA

³⁴ Ida Bognár—Kutzián, *The Early ...*, p. 145.

³⁵ H. Dumitrescu, *Connections between the Cucuteni-Tripolie Cultural Complex and the Neighbouring Eneolithic Cultures in the Light of Utilization of Golden Pendants*, în *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 69—75.

³⁶ D. Ignat Sava, *Colecția veche neolitică a Muzeului Țării Crișurilor (II)*, în *Crisia*, 1976, p. 11—12.

³⁷ Vladimir Dumitrescu, *Hăbășești*, 1954, p. 416.

³⁸ Vl. Milojević, *Ein Goldfund der Kupferzeit aus Ungarn*, în *Germania*, 31, 1953, p. 7—11.

³⁹ P. Patay, *op. cit.*, p. 39.

⁴⁰ M. Garašanin, *Vinča—Cucuteni relativ-chronologische Betrachtungen*, în *Sbornik Národního Muzea v Praze*, 20/1, 1965, p. 45.

⁴¹ P. Patay, *op. cit.*, p. 40.

SOME PROBLEMS CONCERNING THE NEOLITHIC FROM THE NORTH-WEST OF ROMANIA

(Abstract)

This paper wants survey the neolithic discoveries on the area between the Western Carpathians, the range of Popiș, Pădurea Craiului and Moma mountains, down to the plain of the rivers Criș.

The variety of the relief from this area allowed human beings to live here from prehistoric periods.

The oldest neolithic culture is the Criș culture, revealed by the discoveries from Oradea—Salca, Rîpa, the cave Dîmbul Colibii (village of Cîmpani), cave no. 2 from Vadu Crișului. The Criș culture is followed by the Ciumești culture having two stages in its development, certified in Sîntandrei and Săcuieni.

The Tisa culture, in its second stage of development — the Herpály group — is highly represented by the discoveries from Oradea—Salca I and II, Oradea—Ioșia, the caves from Vadu Crișului, Peștiș, Meziad s.o. There is also another group, Gorzsa, discovered at Sînicolaul de Beiuș.

The latest stage of Tisa culture — Tiszapolgár — is revealed by the discoveries from Suplacul de Barcău (the Desk A stage) and from Oradea—Salca I and II, Valea lui Mihai, Șimian, Santăul Mic, Săcuieni, Tarcea, Sălacea, all these belonging to the Basatanya group.

The Gheja-Bodrogkeresztúr culture has been recorded on the III-rd level of the settlement from Oradea—Salca I. It has been also indicated by the golden and clay pendant idols from the same settlement.

INVENTARUL A DOUA MORMINTE NEOLITICE DE LA CLUJ-NAPOCA

I. CLUJ — ARHIVE¹

Prin bunăvoința colegilor Paul Gyulai și Nicolae Vlăsa, cărora le aducem mulțumiri și pe această cale, ne-a parvenit spre publicare inventarul unui mormânt descoperit pe teritoriul orașului Cluj-Napoca.

Descoperirea a fost făcută în vara anului 1969, cu prilejul lucrărilor pentru fundații ale unei instituții de cultură, Arhivele Statului din Cluj-Napoca, strada Mihail Kogălniceanu nr. 10.

Săpăturile edilitare au fost supravegheate de către colegii P. Gyulai și Francisc Pap, de la secția de istorie medie a Muzeului de istorie al Transilvaniei. Dorim să mulțumim și pe această cale colegului Gyulai, care ne-a pus la dispoziție materialele și observațiile stratigrafice.

La săparea celor două casete, de pe linia din fund a chesoanelor pentru stâlpi, în caseta 1, la cca. 1 m vest de marginea unei pivnițe medievale, la adâncimea de 6—6,5 m a fost găsită groapa unui mormânt.

Groapa a fost săpată de la baza unui strat de pământ argilos (5,5 m—6 m), într-un strat lutos-nisipos, pînă la adâncimea de 6—6,5 m. Sub acesta urma stratul de prundiș, steril din punct de vedere arheologic. Stratul din care pleca groapa mormîntului, după descriere, corespunde nivelului I din vecinătate, de la fundațiile Bibliotecii Academiei, nivel în care s-au găsit materiale arheologice similare.

Inventarul mormîntului. 1) Vas cu profil în „S”, din pastă gălbuie, ars uniform, cu pereții subțiri și suprafața netezită cu grijă. La exterior, dar mai ales pe și spre fund, se observă resturile unui slip galben-verzui, parțial căzut. Fundul concav are ca ornament trei incizii paralele în forma literei Z. Dimensiuni: Înălțime (prescurtat Î.) = 15 cm, Diametrul (D.) gurii = 12 cm, D. maxim = 13,5 cm. Inventar (Inv.) = P. 61.202.

2) Văscior cilindric, cu buza larg evazată, cu pereții groși, pastă cărămizie, slip gălbui, cu două proeminențe în loc de toarte, ardere uniformă. Dimensiuni: Î. = 5,5 cm, D. gurii = 6,5 cm, D. fundului = 4,5 cm. Inv. = P. 61.203.

3) Văscior, cu corp piriform, cu gîtul înalt și ușor evazat, pastă cărămizie, netezire bună, ardere uniformă, urme de slip brun, cu două toarte perforate, în zona gîtului. Dimensiuni: Î. = 7,8 cm, D. gurii = 5,5 cm, D. fundului = 2 cm. Inv. = P. 61.204.

4) Vas miniatural, bitronconic, lucrat îngrijit, pastă fină, brună, bine arsă, urme de slip gălbui. Dimensiuni: Î. = 4,6 cm, D. gurii = 4 cm, D. maxim = 4,5 cm. Inv. = P. 61.105.

5) Fragment de strachină bitronconică, pastă fină, la interior și în spărtură negru, la exterior gălbui, netezire mediocră. Nu are slip. Inv. = P. 61.206.

¹ Sub această denumire includem descoperirile de la Arhivele Statului și Biblioteca Academiei, str. M. Kogălniceanu, nr. 10—12.

6) Fragmentul unui fund de strachină, cu grupe de incizii scurte paralele pe fundul concav. Pastă gălbuie, bine arsă, cenușie în interior. Inv. = P. 61.207.

7) Fragment de la un vâscior miniatural, pastă gălbuie, neagră-cenușie în spărtură. Inv. = P. 61.208.

8) Trei fragmente de la diferite vase, din pastă de uz comun și semifină, din care unul pare de la un vas cilindric — tipul „vază” de la Iclod. Inv. = P. 61.209.

9) Două topoare, din rocă de culoare cenușie cu pete albe. Primul exemplar, în formă de trapez, are tăișul asimetric. Dimensiuni: $8,8 \times 4,5 \times 2,2$ cm. Inv. = P. 61.210. Al doilea, ceva mai mic, în formă de calapod. Dimensiuni: $6,6 \times 2,8 \times 1,5$ cm. Inv. = P. 61.211.

10) Zdrobitor din cvartit. Inv. = P. 61.212.

Alături de ceramică s-au mai găsit fragmente de oase umane (coaste, fragmente de femur, tibii etc.) ce par a fi aparținut unui singur schelet, deranjat în timpul lucrărilor. Din păcate, orice alte observații privind poziția scheletului și locul inventarului nu s-au putut face.

II. CLUJ — PIAȚA VICTORIEI

Colegii Dan Isac, Mihai Bărbulescu, Ioana Hica și Tudor Soroceanu, care au supravegheat săpăturile, ne-au cedat pentru publicare mai multe vase și câteva fragmente ceramice neolitice. Le mulțumim pentru bunăvoință și informațiile puse la dispoziție.

Descoperirea a fost făcută în anul 1973, cu prilejul săpării unei gropi pentru un transformator electric, amplasat în P-ța Victoriei, între Catedrală și Operă, în partea vestică a parcului. Săpîndu-se la o adîncime relativ mare (peste 5 m) s-au descoperit cîteva vase întregi, precum și mai multe fragmente aparținînd unor vase întregibile. Numărul vaselor întregibile (cca. 5—7), descoperite într-un context din care lipsesc alte urme de locuire, ne determină să credem că ele aparțin unui mormînt. Părerea aceasta este întărită și de asocierea formelor de vase, identice cu cele de la Iclod, din cimitire.

Inventarul arheologic. 1) Bol, semisferic, pastă cărămizie, aspră la pipăit, bine netezit, ardere bună. Dimensiuni: $\bar{I}$. = 7,5 cm, D. gurii 8,3 cm. Inv. = P. 61.214.

2) Fragment de strachină, pastă cărămizie, bine arsă și netezită, cu urme de slip gălbui. Inv. P. 61.215.

3) Vâscior cu două proeminențe conice și alte două crestate. Pastă brună, nisipoasă, cu slip parțial căzut. Inv. = P. 61.216.

4) Toartă de amforă sau vas, pastă cărămizie, bine arsă, urme de ardere secundară. Inv. = P. 61.217.

5) Vas, cu profilul în „S”, bine netezit, cu urme de slip, ardere bună, cenușiu în interior. Dimensiuni: $\bar{I}$. = 11,3 cm, D. gurii = 10 cm. Inv. = P. 61.218.

6) Vază sau vas cilindric, cu două toarte, din pastă cărămizie, bine arsă, amestec nisipos fin, cu două toarte perforate vertical și buza ușor evazată. Dimensiuni: $\bar{I}$. = 12,5 cm, D. gurii = 12 cm. Inv. = P. 61.219.

Incadrarea cronologică și culturală. Pe baza facturii și a formelor ceramice, comune ambelor descoperiri, facem precizările de mai jos:

Cele două descoperiri, cuprinzînd forme ceramice asemănătoare, aparțin aceluiași grup cultural, de aceea le tratăm împreună. Între ele există deosebiri, însă

doar în ceea ce privește factura ceramicii, lucru semnificativ, deoarece ne permite să facem unele diferențieri cronologice.

Vasul cu profil în „S” (fig. 2/5), aparține variantei C₁ de la Iclod, unde apare în mai toate mormintele nederanjate din cimitirele A² și B³. Strachina lobată (fig. 1/5, 2/2), varianta D₃, este prezentă în toate mormintele din cimitirul A, precum și în cimitirul B, unde adeseori este pictată în interior⁴. Vasul cilindric sau vaza, tip A (fig. 1/2, 2/6), este întâlnit în ambele cimitire de la Iclod⁵. Vasul cu patru proeminențe (fig. 2/3) este cunoscut în M₁₁ din cimitirul A de la Iclod.

Ambele descoperiri aparțin grupului Iclod⁶. Ceramica din mormîntul de la Cluj-Arhive se deosebește doar prin factură de cea din P-ța Victoriei și de la Iclod, dar este identică cu cea din nivelul *Cluj-Arhive I*, de la Biblioteca Academiei, descoperită în 1974⁷. Situația stratigrafică a descoperirilor grupului Iclod, în aceste condiții, este: 1) O etapă timpurie, în care intră descoperirile de la *Cluj-Arhive I*, materialul de la Vișoara⁸ și cele din așezarea de lângă cimitirul B de la Iclod⁹. 2) O etapă mijlocie, în care intră descoperirile din cimitirele A și B de la Iclod, vasul din colecția Kovrig¹⁰, așezarea sondată în 1973 la Iclod¹¹ și inventarul mormîntului din P-ța Victoriei. 3) O etapă târzie, în care ar intra descoperirile de la *Cluj-Arhive II*, așezarea de la Iclod ce se suprapune peste cimitirul B, așezarea de la Aiton¹².

În periodizarea propusă de noi mai sus ne este, deocamdată, dificilă plasarea cronologică a materialului descoperit în ambele nivele din Cluj—Piața Libertății, publicate de N. Vlassa¹³, deosebit prin pictura realizată înainte de ardere și tehnică, pe care nu o întâlnim în așezarea și cimitirele grupului Iclod.

GH. LAZAROVICI

² Apare în mormintele: 1, 5, 7, 11 (2 exemplare), 15, 16 (2 ex.), 17, 22, 26—27, 28 (2 ex.).

³ Apare în mormintele: 7, 10—12.

⁴ În mormintele: 1, 7 (2 ex.), 8 (2 ex.), 11 (2 ex.).

⁵ În cimitirul A în mormintele: 2, 4, 6—8, 10 (2 ex.), 11 (2 ex.), 14, 15 (2 ex.), 18—21, 22 (2 ex.), 26 (2 ex.), 27—29. În cimitirul B în mormintele: 5 (3 ex.), 7 (3 ex.), 9, 10, 11 (2 ex.).

⁶ Grup cultural format din sinteza a două comunități, una turdășeană, cu ceramică incizată, și o alta, cu ceramică pictată după ardere. Asupra problemei vezi: Gh. Lazarovici, *Das neolithische Grabfeld von Iclod (Siebenbürgen)*, în IXe CONGRÈS UISPP, Nice, 1976; Idem, *Sfârșitul culturii Vința-Turdaș în Cîmpia Transilvaniei*, în *Studii și Comunicări*, II, Caransebeș, 1977.

⁷ Săpăturile de perioadă neolitică a fost supravegheate de noi și studentul Traian Popescu. Materialul, inedit, se află la Muzeul de istorie al Transilvaniei, Cluj-Napoca (prescurtat Muz Ist Trans.).

⁸ Materiale recoltate de noi într-o perieghetă din 1976, ce se păstrează la MuzIstTrans.

⁹ Gh. Lazarovici, în *Studii și Comunicări*, II, Caransebeș, 1977, tabelul cronologic.

¹⁰ Se păstrează la Muzeul din Turda.

¹¹ Material bogat la MuzIstTrans.

¹² Materialul ne-a fost accesibil prin bunăvoința colegului T. Soroceanu.

¹³ N. Vlassa, *Neoliticul Transilvaniei*, Cluj, 1976, p. 166; vezi aici și bibliografia mai veche, precum și opiniile sale.

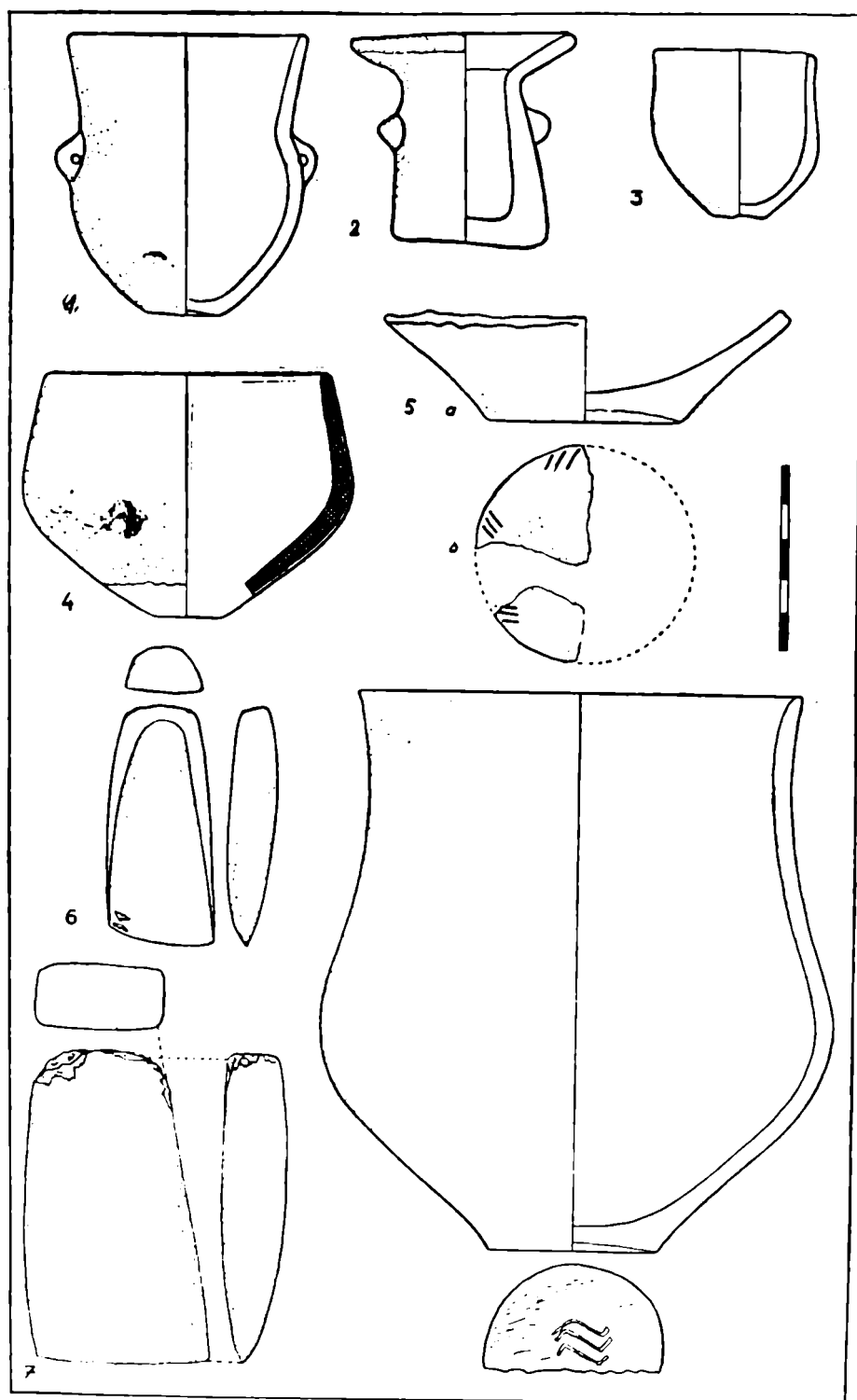

Fig. 1 — Inventarul mormintului din Cluj—Arhive.

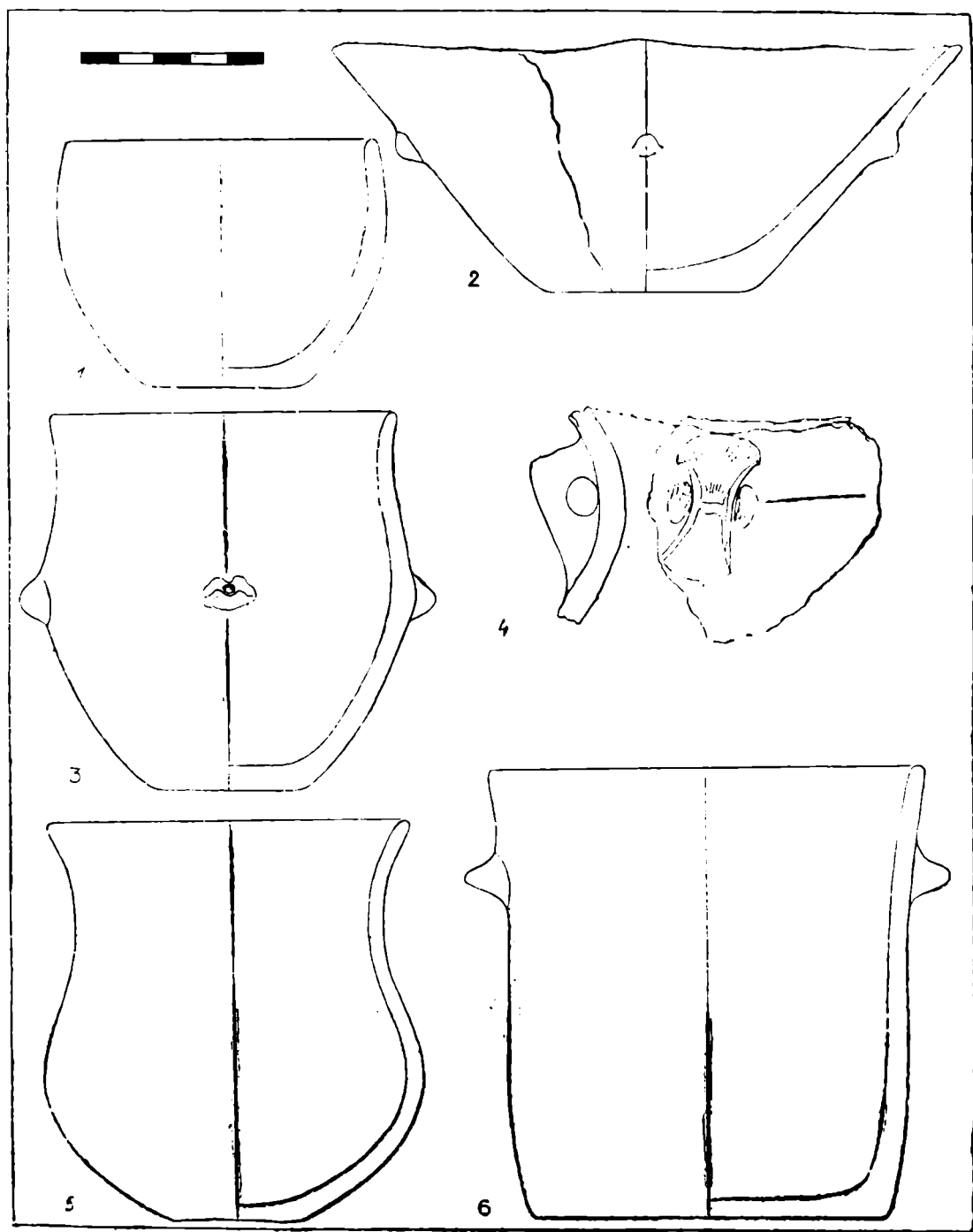

Fig. 2 — Inventarul mormintului din Cluj—Piața Victoriei.

BEIGABEN ZWEIER NEOLITHISCHER GRÄBER AUS CLUJ-NAPOCA

(Zusammenfassung)

Anläßlich von Bauarbeiten im Stadtgebiet von Cluj-Napoca wurden verschiedene neolithische Gegenstände und Geräte, Gefäße und Tonscherben gefunden. In der Arbeit werden zwei geschlossene Fundkomplexe vorgelegt.

Cluj-Staatsarchiv. Auf der M. Kogălniceanu-Straße Nr. 10 wurde das Inventar eines Grabes zusammen mit einigen Menschenknochen gehoben. Zeitlich gehört der Fund zu den, in der unmittelbaren Nachbarschaft, bei der Akademie-Bibliothek entdeckten Siedlungspuren aus der Periode des Mittel- und dem Beginn des Spätneolithikums, sehr wahrscheinlich zu einer frühen Etappe der Iclod-Gruppe.

Cluj—Victoria-Platz. Einige ergänzbare, in großer Tiefe gefundene Gefäße, sowie auch der Umstand, daß — nach den erhaltenen Informationen — keine neolithische Kulturschicht entdeckt wurde, bewogen uns, die Gefäße als Grabbeigaben anzusehen. Nach Machart und Form gleichen sie denen aus den neolithischen Grabfeldern von Iclod.

Die Iclod-Gruppe, der wir die Funde von Cluj zuweisen, kennzeichneten wir als das Ergebnis einer kulturellen Synthese zweier Gruppen: eine mit Spät-Turdaş—Ritzlinienkeramik und die andere mit bemalter Keramik; die letztere entwickelte sich in den Munţii Apuseni (Westbergen) und insbesondere in ihrer Nachbarschaft.

AȘEZAREA NEOLITICĂ DE LA GÎRBAU (Județul Cluj)

Dintre punctele arheologice de pe teritoriul comunei Gîrbău (jud. Cluj) care au reținut atenția unor istorici și au dat naștere la controverse a fost cel de pe „Virful Bobora” (Virful Boboara, Dealul Babii, Bábavára).¹

În acest loc, pe platoul unei mamelon (fig. 1—2), de formă alungită (100×50 m), situat la cota 600 m, între văile Nadășului, Jucului și Gîrboielului (fig. 3), K. Torma, în baza unor descoperiri arheologice și informații neverificate, menționa, înainte de 1879, existența unei castru roman cu perimetrul de 300 pași, care ar fi corespuns localității romane *Optatiana*. Ulterior, în urma unei cercetări personale pe

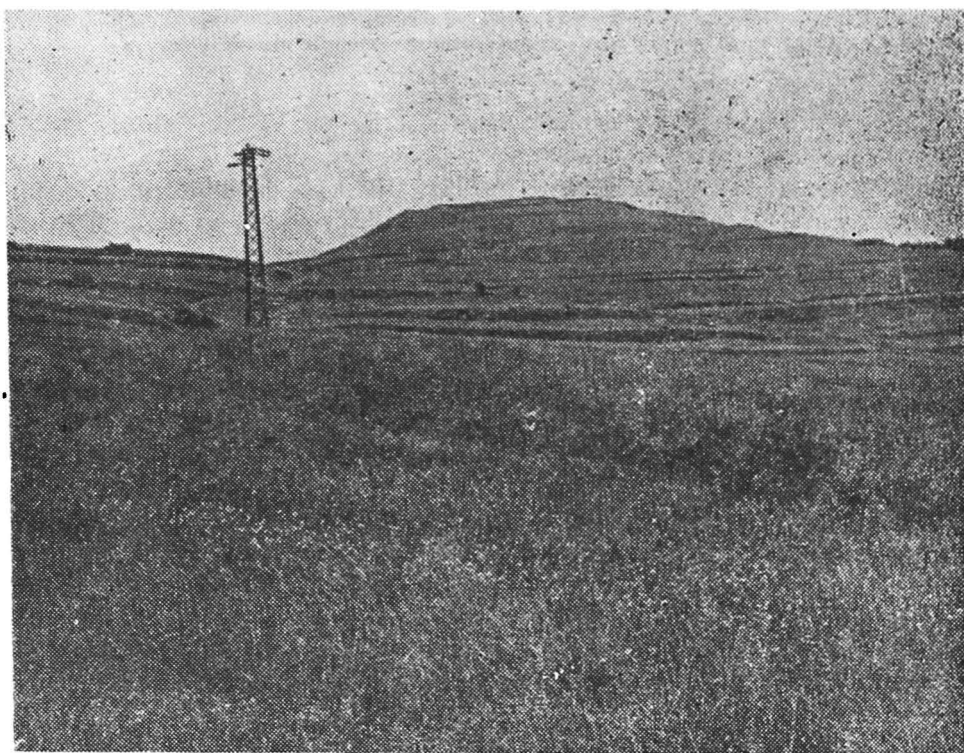

Fig. 1 — Gîrbău. Virful Bobora, vedere de ansamblu.

¹ K. Torma, *Adalék*, p. 9—10; idem, *Limes*, p. 22—24; C. Gooss, *Chronik*, p. 76—77; I. Jung, *Fasten*, p. 131; Á. Buday, în *Dolg*, VII (1), 1916, p. 67; G. Florescu, în *EDR*, IV, 1930, p. 81; I. Marțian, *Rep.*, p. 278; C. Daicoviciu, în *AISC*, I, 2, 1928—1932, p. 52; V. Christescu, *Istoria militară a Daciei*, p. 131; D. Tudor, *Orașe și țiguri în Dacia*, p. 233; Șt. Ferenczi, în *ActaMN*, X, 1973, p. 549—550.

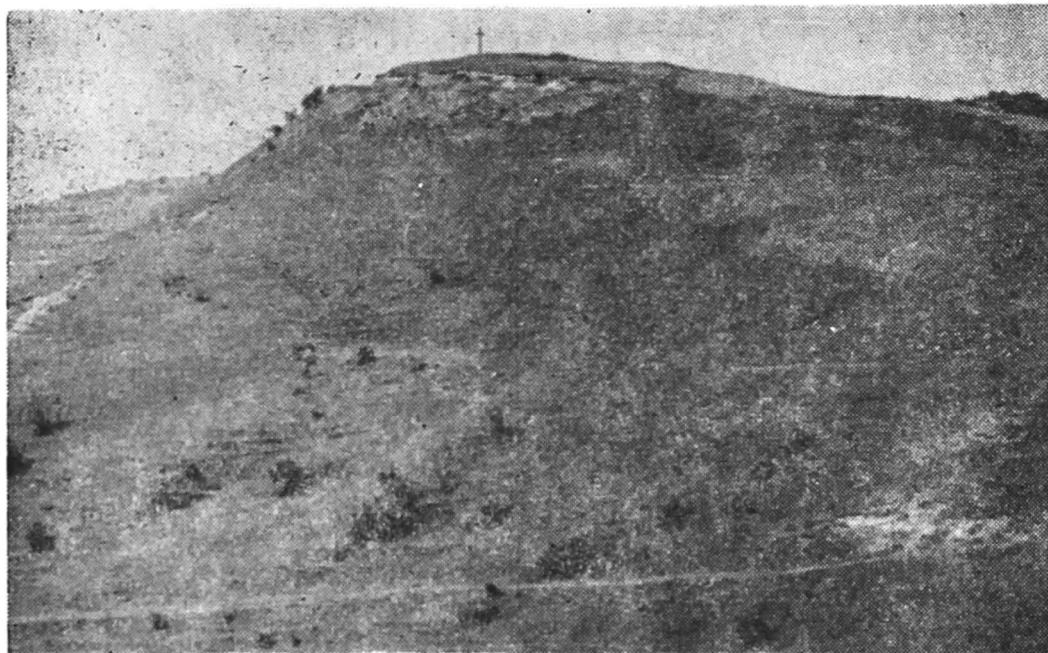

Fig. 2 — Gîrbău. Virful Bobora, vedere de detaliu.

teren. K. Torma a infirmat existența castrului de pe Virful Bobora, susținând că probabil ar fi existat aici, totuși, un turn de pază (*specula*)².

Referindu-se la această întăritură militară romană, cercetătorul clujean Ștefan Ferenczi, în urma unor cercetări de suprafață întreprinse în anii 1949—1957, pe Virful Bobora, a pus sub semnul incertitudinii și acest turn de pază, despre care amintea K. Torma, susținând că nu a găsit vestigii romane care să ateste existența acestuia, în schimb a descoperit multă ceramică aparținând culturii Tiszapolgár și, eventual, culturii Coțofeni.³

În sprijinul acestor precizări vin să pledeze și descoperirile arheologice făcute de profesorul Nicolae Feurdean de la Școala generală Gîrbău, care, ajutat de elevii școlii, membrii cercului de istorie, a efectuat în anul 1969 câteva sondaje arheologice pe suprafața platoului.⁴

Astfel, sub stratul vegetal, săpăturile arheologice au pus în evidență mai multe rînduri de bordeie de formă circulară, de dimensiuni reduse, avînd diametrul între 1—1,50 m și adîncimea de cca. 0,50—1 m.

Materialul arheologic rezultat din dezvelirea cîtorva bordeie, ca și din stratul de cultură neolitică, situat deasupra stratului de stîncă calcaroasă, constă în mare măsură din chirpic ars, din resturi de vetre de foc, ceramică, bucăți de silex și oase de animale.

Fragmentele de chirpic ars, aflate în muzeul școlii din Gîrbău, poartă amprenta nuielilor sau birnelor care susțineau pereții sau acoperișul bordeiului. De men-

² K. Torma, *Limes*, p. 121, fixează castrul roman la Zutor; C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 25.

³ Șt. Ferenczi, *op. cit.*, p. 549—550.

⁴ Efectuarea săpăturilor arheologice a fost determinată de faptul că pe Virful Bobora în urma exploatării pietrelor pentru construcții au apărut numeroase fragmente ceramice sortite pieirilor. În acest scop s-au făcut câteva sondaje în marginea sudică și în centrul platoului, de unde a rezultat materialul pe care-l facem cunoscut pe această cale.

PLANUL TERITORIULUI COMUNEI GÎRBĂU ȘI A SATELOR INVECINATE

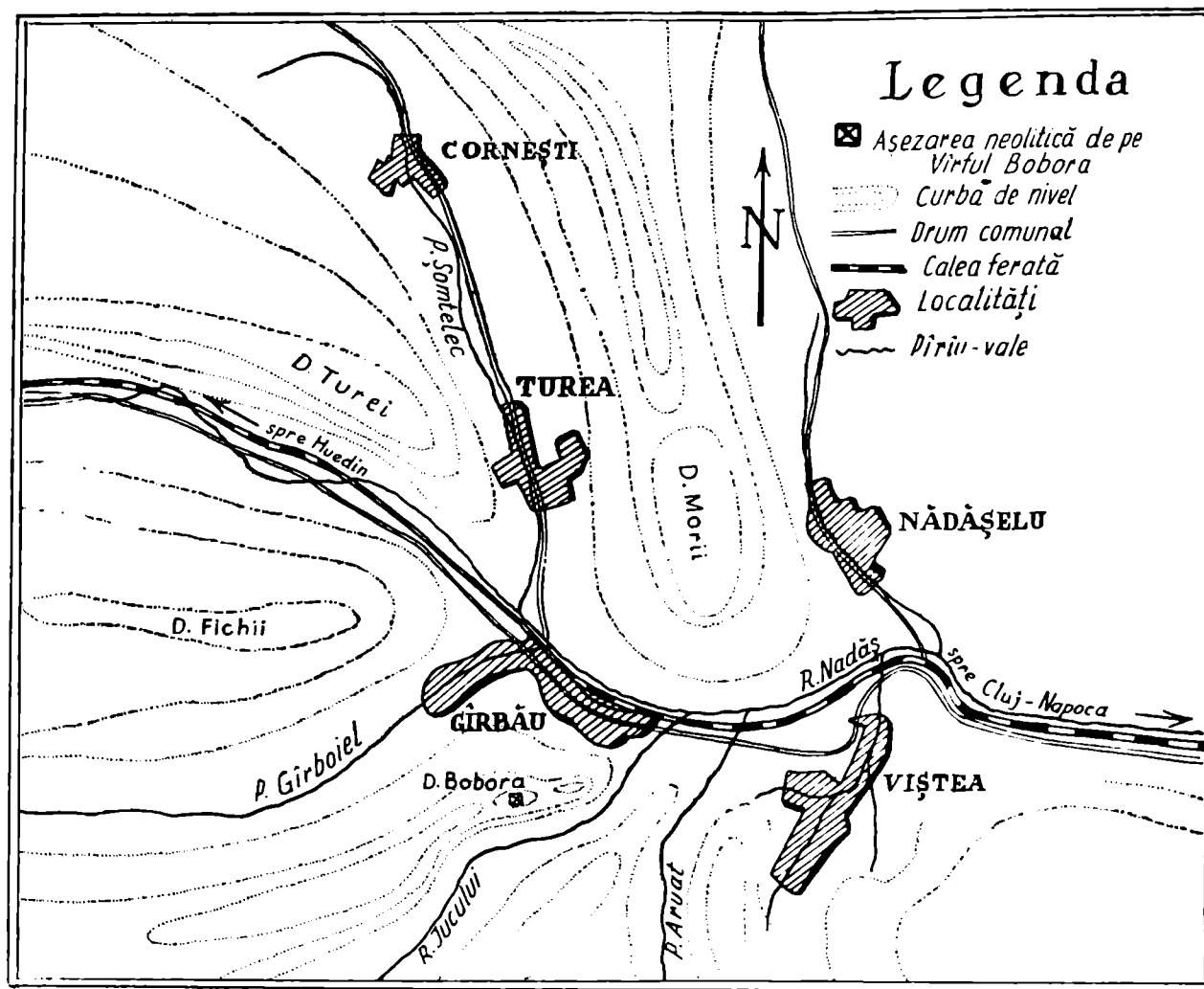

Fig. 3.

ționat că pe locul bordeielor s-au aflat numeroase vetre de foc cu marginile flancate de bucăți de piatră calcaroasă ce poartă amprentele focului și îndeplineau rolul de menținere a căldurii în încăpere sau de susținere a vaselor în care se pregătea hrana. Faptul este explicabil, deoarece în partea centrală a vetrelor, printre pietre, s-au găsit numeroase fragmente ceramice de dimensiuni mari, cu urme de ardere, cenușă și materii organice carbonizate.

Referindu-ne la bogatul material ceramic și litic păstrat și el în colecția arheologică a școlii, apreciem că acesta conține elementele de referință în ceea ce privește încadrarea culturii materiale, datarea și întregirea modului de viață a neoliticilor din așezarea de pe Dealul Bobora.

În ansamblu, ceramica neolitică, din care prezentăm numai o parte, este de calitate bună; lucrată cu mîna din pastă compactă, fină, bine arsă. Privind aspectul exterior al acesteia, predomină ceramica de culoare roșietică portocalie (fig. 4/2—3; 5/1, 3; 6/2—3, 5; 7/1, 3; 8/1—4); cîteva de culoare castanie (fig. 4/1; 6/1; 7/2; 8/5; 9/1—2), cărămizie (fig. 7/4; 9/3) sau cenușie negricioasă, ca rezultat al arderii reductoare (fig. 5/4; 6/4, 6, 7; 7/5; 9/4). Suprafețele vaselor sînt îngrijit lucrate; unele suprafețe exterioare prezintă urme de slip gălbui sau lustru.

Din încercările de reconstituire a formei vaselor putem desprinde că în gospodăria locuitorilor așezării neolitice de la Gîrbău erau utilizate vase de dimensiuni și tipuri diferite cum sînt: vase, probabil cu picior și cu gîtul de formă cilindrică (fig. 4/1—3; 5/2—3), de tipul fructieră (fig. 5/4); străchini (fig. 6/1—3, 7); cești (fig. 6/4—6; 7/5) din care una (fig. 6/6) cu piciorușe sferice; vase tronconice (fig. 7/1), bitronconice (fig. 7/2). Cîteva fragmente ceramice înfățișînd funduri de vase (fig. 7/3—5).

Cît privește motivele ornamentale întîlnite pe fragmentele ceramice, distingem, în primul rînd, numeroase proeminente ornamentale sau funcționale, mari sau mici, de formă sferică sau alungită, perforate sau neperforate (fig. 4/2; 7/2; 8/1, 3, 5) sau de tipul ciocului de pasăre (fig. 5/1; 6/3; 8/4). Un loc aparte îl ocupă două torți iăfite cu rol funcțional (fig. 9/1—2), din care una (fig. 9/2) are marginile îngroșate și proeminente.

Decoruri deosebite de cele menționate mai sus întîlnim doar pe cîteva fragmente ceramice și ele constau din linii incizate (fig. 9/2), benzi de linii oblice incizate (fig. 6/7; 9/4), linii oblice incizate și întretăiate (fig. 9/5). Un alt element decorativ, nu străin epocii neolitice, este barbotina organizată în gurguie (fig. 9/3).

Din inventarul bordeielor mai fac parte cîteva nuclee de silex alburui, din care am selectat o placă din șist menilitic (fig. 9/9), două microlite (lame) de silex translucid (calcedonie) (fig. 9/6—7) și un vîrf de săgeată (fig. 9/8).

Muzeul școlar mai posedă și numeroase bucăți de oase animale din care menționăm: crani, coaste, femururi, vertebre, falange, dinți de porc, molari de ierbivore. Cîteva vertebre de proporții mai mari s-ar părea că sînt de „Bos primigenius” sau „Bos taurus”. Desigur, un studiu și o analiză de laborator a materialului osos ar putea să stabilească mai plenar lista animalelor domestice, crescute sau sacrificate de locuitorii neolitici de pe Dealul Bobora.

Prezentarea culturii materiale provenite din așezarea neolitică de la Gîrbău nu are pretenția de a fi surprins toate aspectele unei cercetări arheologice bazate pe totalitatea normelor științifice. Am căutat să selectăm pentru publicare numai o parte din materialele rezultate din săpăturile profesorului Nicolae Feurdean. Din studierea atentă a întregului material aflat în muzeul școlar și ținînd seama

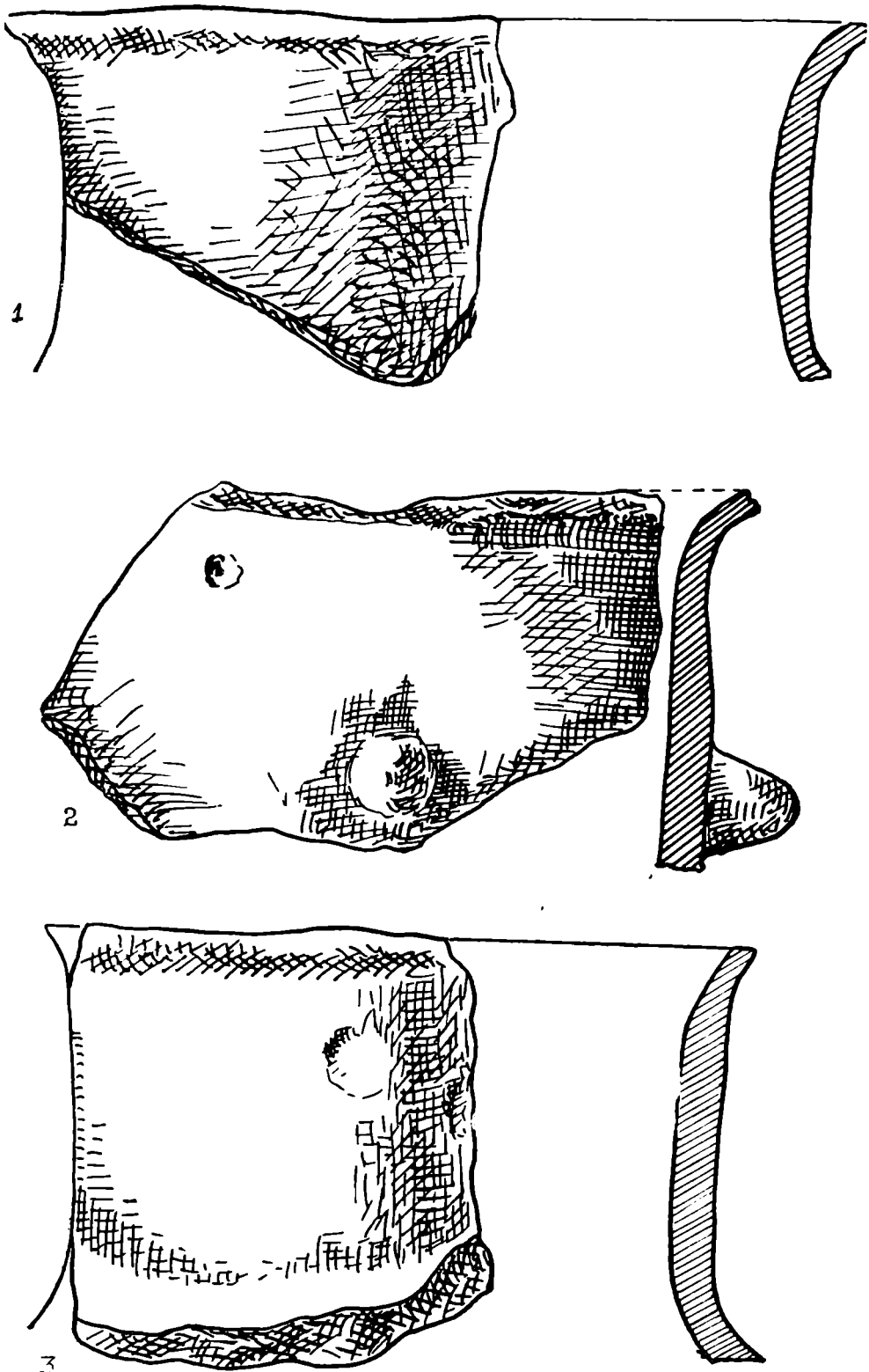

Fig. 4 — Girbău. Fragmente ceramice (buze de vase) ale unor vase cu gîtul cilindric și, probabil, cu picior.

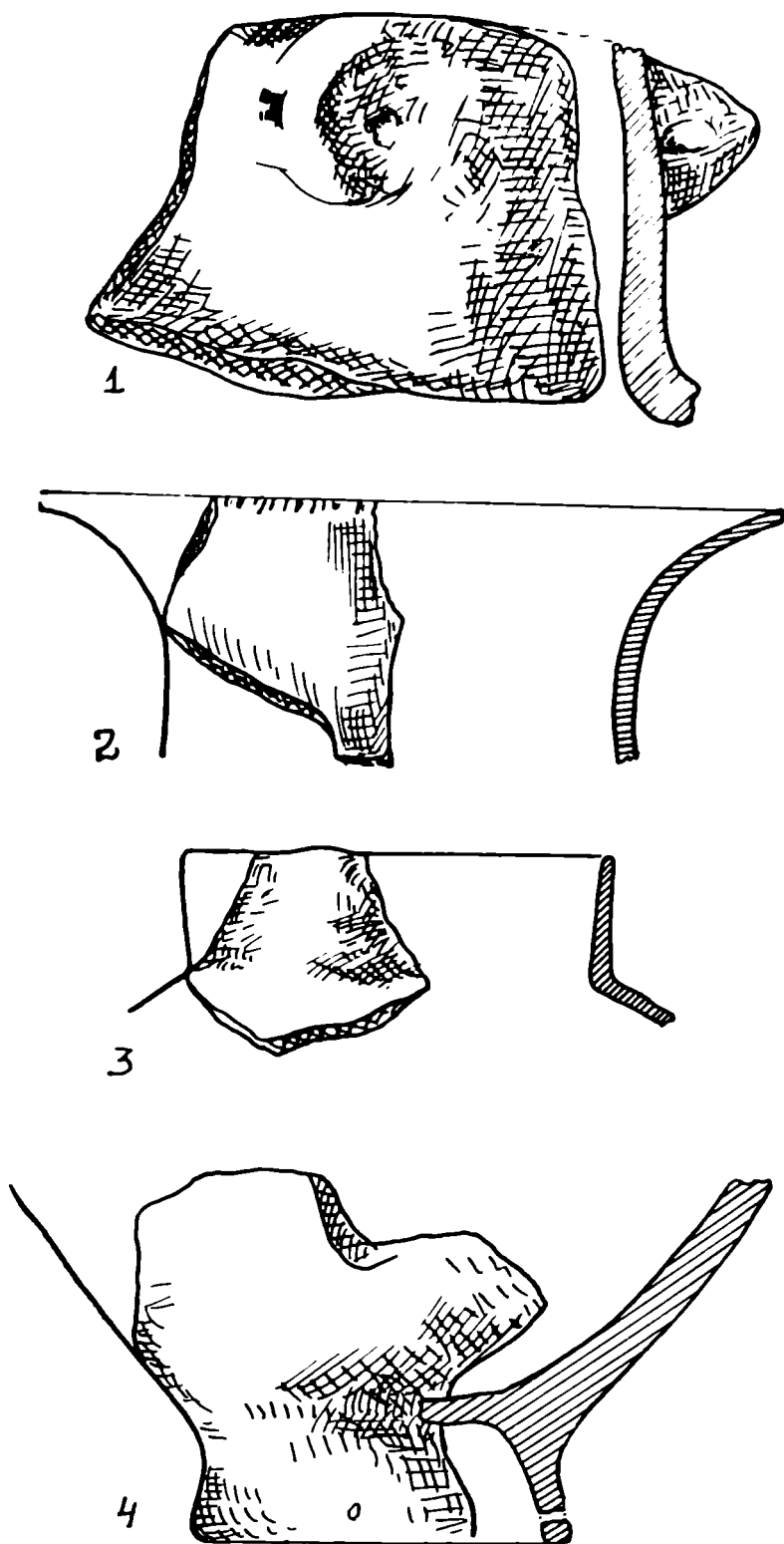

Fig. 5 — Gîrbău. Fragmente ceramice, buze ale unor vase, probabil cu picior (1—3), picior de vas, tip fructieră, perforat (4).

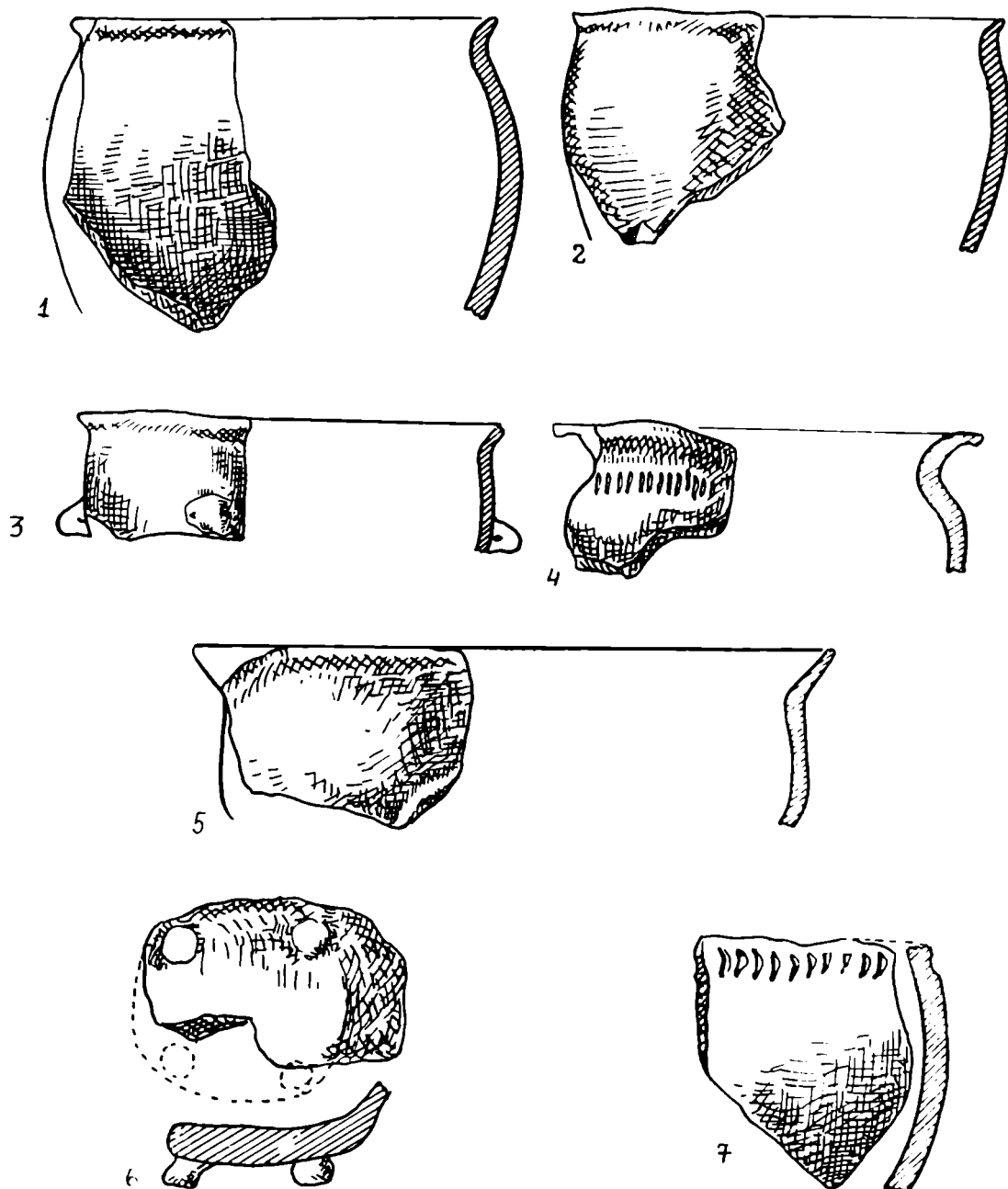

Fig. 6 — Gîrbău. Fragmente de vase înfățișînd străchini (1—3, 7), cești (4—6).

de descoperirile mai vechi de pe teritoriul comunei, de literatura de specialitate, precum și de observațiile și de cercetarea terenului, pe care am făcut-o în vara anului 1976, sîntem în măsură să desprindem cîteva concluzii.

În primul rînd, considerăm că, pe Vîrful Bobora, întrucît cu ocazia săpăturilor arheologice din anul 1969 nu s-au găsit monede, inscripții, ceramică sau alte materiale de factură romană, este puțin probabil să fi existat chiar și turnul de pază de care amintea K. Torma. În schimb, cercetările de care aminteam au pus

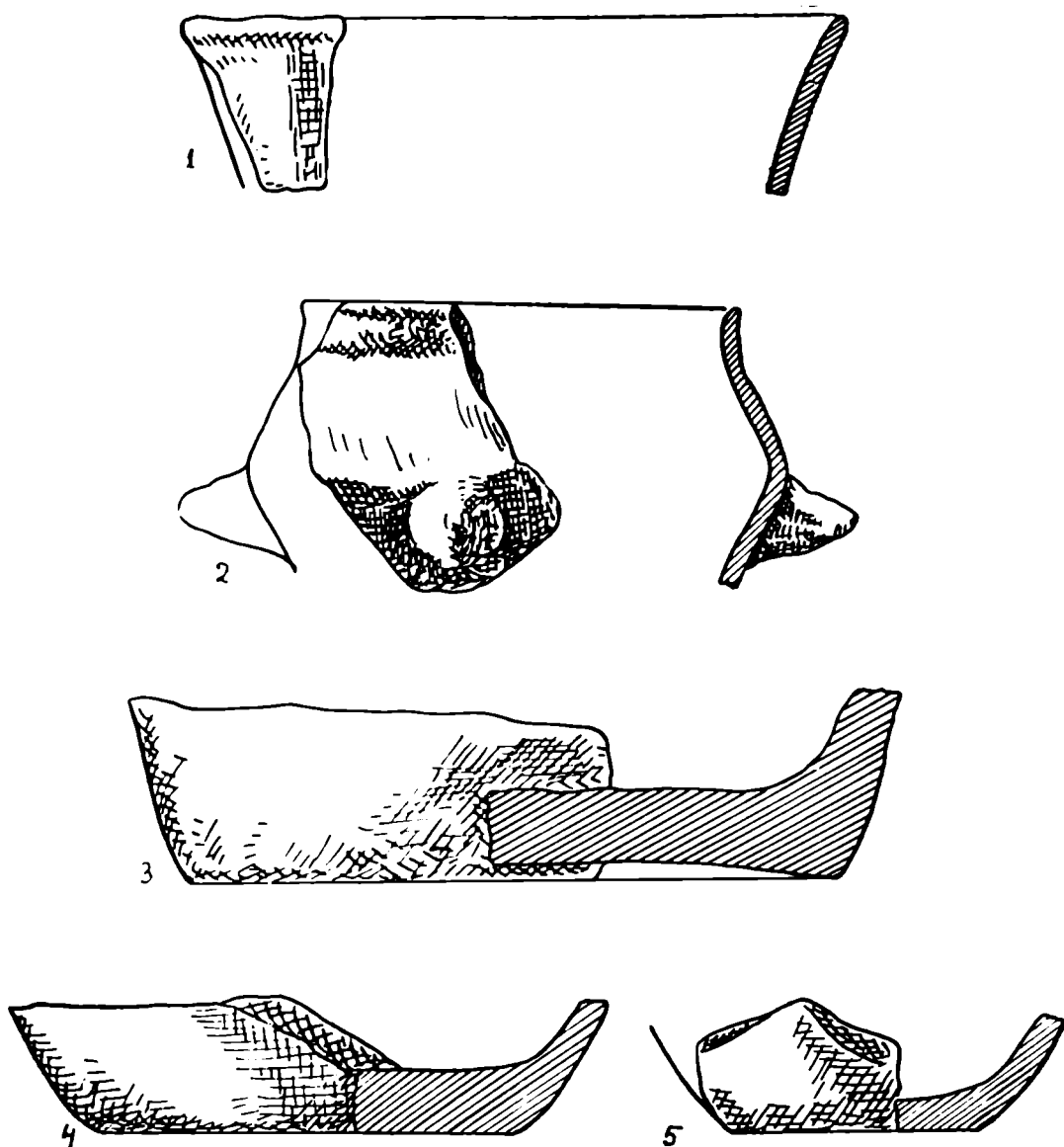

Fig. 7 — Gîrbău. Fragmente ceramice înfățișînd vase: tronconic (1), bitronconic (2); funduri de vase (3—5).

în evidență, nu o așezare romană, ci una neolitică, cu o bogată cultură materială aparținînd culturii Tisa tîrzie (Tiszapolgár), menționată și de cercetătorul clujean Ștefan Ferenczi.⁵

Pentru datarea și încadrarea așezării de pe Vîrful Boborii în faza tîrzie a epocii neolitice invocăm ceramica și ornamentația acesteia, a căror analogii le întîlnim în descoperiri similare făcute la Oradea, Peștera Devențului, Peștiș, Călata (Vîrful Glîmeii), Viștea, Dăbîca, Deva, Băile Herculane, Reci, precum

⁵ Șt. Ferenczi, *op. cit.*, p. 549.

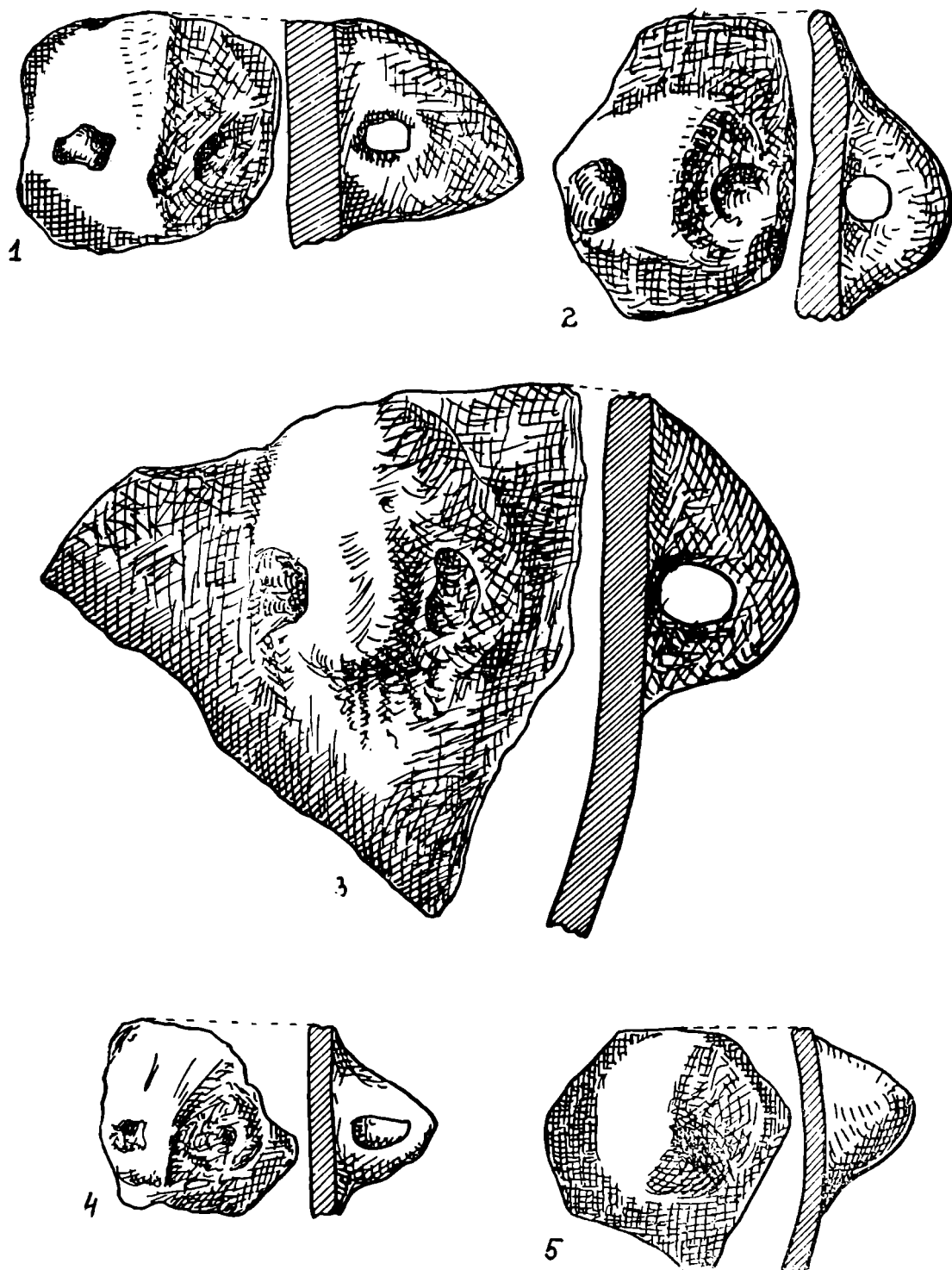

Fig. 8 — Girbău. Fragmente de vase cu butoni.

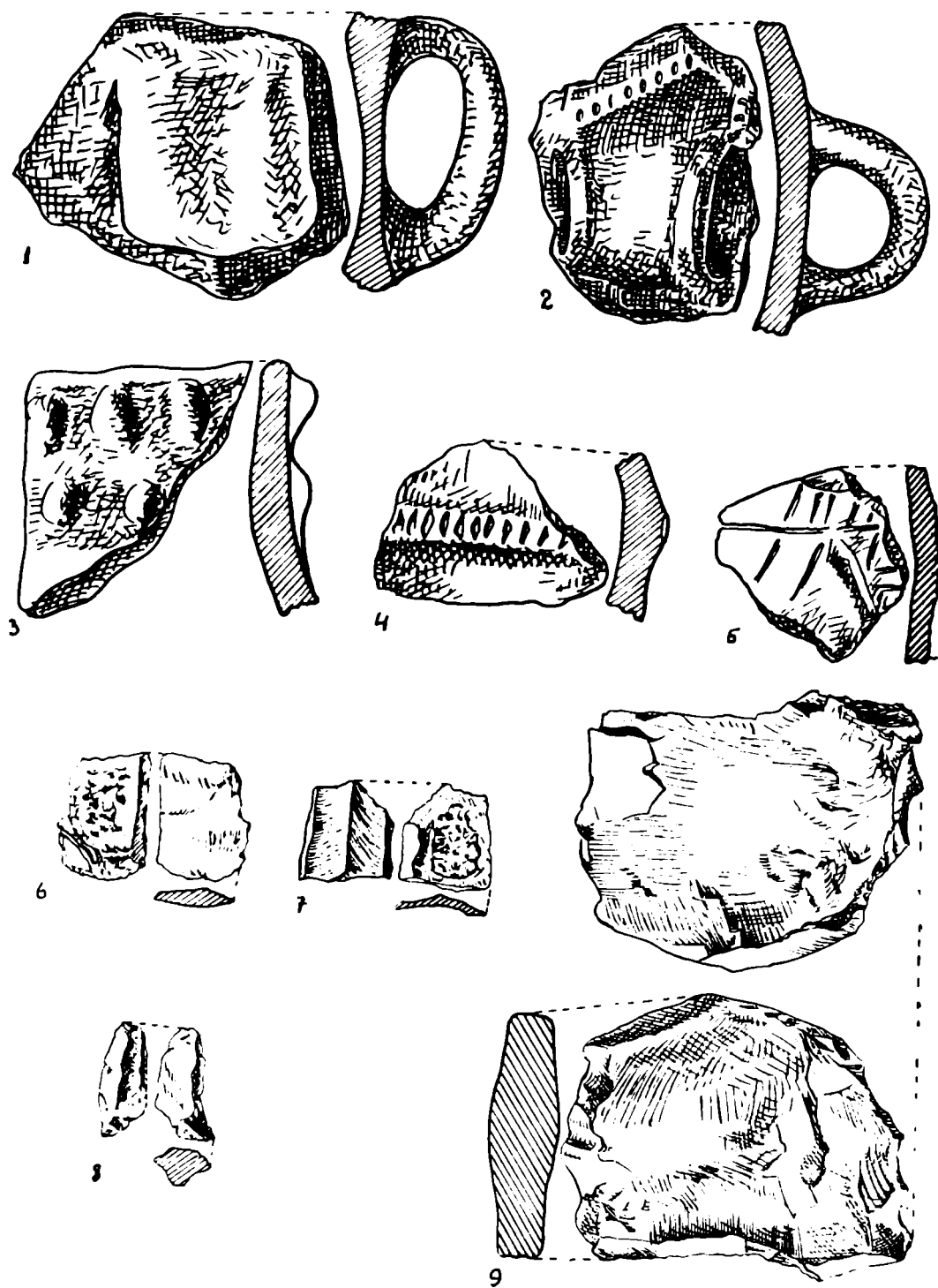

Fig. 9 -- Gîrbău. Fragmente ceramice (torți, 1—2), buză de vas (3), lame de silex (6—7), virf de săgea tă (8), placă de silex (9).

și în numeroase așezări din vasta Cîmpie a Tisei.⁶ Că e vorba de cultura „Tisa III” (Tiszapolgár) ne-o mai demonstrează ceramica care este monocromă⁷; formele de vase ce se pot deduce, înfățișînd vase cu gîtul cilindric și, probabil, cu picior, de tipul fructieră⁸, vase tronconice sau bitronconice (probabil cupe cu picior)⁹, cești,¹⁰ străchini¹¹ împodobite cu butoni ornamentali sau funcționali, unii înfățișînd ciocul de pasăre¹², cu benzi de linii incizate¹³ sau cu barbotină organizată în gurguie¹⁴. Pentru aceeași fază tîrzie mai pledează și alte elemente ornamentale cum sînt: brîul în relief cu linii incizate, linii oblice incizate și întretăiate,¹⁵ pe care le întâlnim și pe vasele aparținînd culturii Coțofeni¹⁶ sau torțile lățite (ce vor fi specifice și epocii bronzului).¹⁷ De altfel, și descoperirile, ca cele de la „Labul Cio-roiuului”, „Eoniștea”, „Fața” sau „Jip” din hotarul comunei¹⁸ sînt o confirmare a atestării acestor culturi materiale.

Dacă ne referim și la descoperirile arheologice de la Viștea, sat învecinat cu Gîrbăul, de la Nadăș, Mera, Călata, Cluj-Napoca¹⁹ etc., așezarea neolitică de pe Vîrful Bobora se încadrează într-o zonă mai vastă a acestei regiuni, locuită de purtătorii fazei tîrzii a culturii Tisa.

Privitor la fondarea acestei așezări neolitice de pe micul platou, situat la înălțimea de 600 m, socotim că alegerea acestui vîrf de deal nu a fost întîmplătoare. La fel ca și la Călata și Dăbica acest promontoriu era prielnic pentru apărare și le permitea neoliticilor, puțini la număr, să practice ocupațiile specifice acestei perioade istorice și să se orienteze spre alte direcții. Comunitatea neolitică de la Gîrbău a aparținut triburilor, prezente și în Cîmpia Tisei, pătrunse în

⁶ D. Berciu, în *IstRom*, I, 1960, p. 52–53; N. Vlassa, în *SCIV*, XII, 1961, p. 18–23; D. Ignat, în *ActaMN*, X, 1973, p. 481; D. Radu – N. Moiş, în *ActaMN*, X, 1973, p. 465–467; M. Rusu, în *Banatica*, I, 1971, p. 79; M. Roska, *ErdRep*, p. 155, nr. 65; O. Floca, în *SCIV*, I, 2, 1950, p. 220–224; I. Kutzián, *The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár–Basatanya*, în *ArchHung*, S.N., IV, XLII, Budapest, 1963; I. Bognár–Kutzián, *The Early Copper Age Tiszapolgár Culture in the Carpathian Basin*, Budapest, 1972.

⁷ D. Radu–N. Moiş, în *ActaMN*, X, 1973, p. 467.

⁸ N. Vlassa, în *SCIV*, XV/2, 1964, p. 360; în *ActaMN*, VI, 1969, p. 30, fig. 6/3; I. B. Kutzián, *op. cit.*, p. 174, fig. 33; pl. XI/13; XIII/11; XVI/13; XXIII/4, 6; XXVIII/1–3; XXX/3; XXXIX/4; XLI/2; XLVIII/8; LIV/5; LV/1; J. Korek, în *ArchÉrt*, 85, 2, (1958), pl. XXXII/6, 26; I. Kutzián, *op. cit.*, p. 55, fig. 24 b; pl. XLIX/6; LXXXI/6.

⁹ I. Kutzián, *op. cit.*, pl. XXVI/6; I. B. Kutzián, *op. cit.*, pl. XXII/3; XXIII/2; XL/8; D. Radu – N. Moiş, *op. cit.*, p. 471, fig. 3/2–3; 5/1.

¹⁰ I. B. Kutzián, *op. cit.*, p. 63, fig. 10–11; pl. XVII/3–4, 7–8; pl. XXXI/6; XXXVIII/1–2; XLIX/1–3, 6 a.

¹¹ I. B. Kutzián, *op. cit.*, pl. XXXVIII/1; LVIII/2; LXXIV/8; I. Korek, *op. cit.*, pl. XXXII/3; XLII/1–5; O. Floca, *op. cit.*, pl. 4/2.

¹² N. Vlassa, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 30; fig. 12–14; în *SCIV*, XII, 1961, p. 18, fig. 2/1–4; I. Kutzián, *op. cit.*, pl. II/1–5, 8–9, 11–12; III/1–7; XL/1–2, 5, 7; LXVIII/1; LII/2–3; LXVI/2–3.

¹³ I. B. Kutzián, *op. cit.*, pl. LXXIII/10; O. Floca, *op. cit.*, pl. VII/2, 9–10, 12, 16.

¹⁴ N. Vlassa, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 30; fig. 15; I. B. Kutzián, *op. cit.*, p. 174, fig. 33; pl. XLVIII/7; N. Kalicz, în *ArchÉrt*, 85, (1958), pl. II/9.

¹⁵ N. Kalicz, *op. cit.*, pl. II/8, 13, 14; III/1–7; I. B. Kutzián, *op. cit.*, pl. LXXI/1–6; P. I. Roman, *Cultura Coțofeni*, 1976, pl. 48/10–11, 14; 68/13–14; 69/20–21.

¹⁶ P. I. Roman, *op. cit.*, pl. 72/7; 73/5; 74/11, 15.

¹⁷ D. Popescu, în *Materiale*, II, 1956, p. 52, fig. 11/1–2; p. 70, fig. 30/1, 13; N. Kalicz, *op. cit.*, fig. 1/14–15; O. Floca, *op. cit.*, pl. V/12–14; I. B. Kutzián, *op. cit.*, pl. CXIX/6 a, 6 b.

¹⁸ Cf. *Repertoriul arheologic al României* (ms).

¹⁹ Cf. M. Roska, *ErdRep*, p. 321, harta descoperirilor arheologice aparținînd culturii Tisa; D. Radu – N. Moiş, *op. cit.*, 465–467; D. Berciu, *op. cit.*, p. 52–53; M. Rusu, *op. cit.*, p. 79.

Transilvania pe valea Crișului Repede spre regiunile montane sau centrale ale Transilvaniei²⁰, bogate în pășuni, în silex și minereu de aramă pentru unelte, arme de vânătoare sau în alte produse necesare traiului.²¹

Nucleele și vîrfurile de săgeți din șist menilitic sau lamele de silex (calcedonie), frecvent întîlnite și în așezările neolitice din Cîmpia Tisei²² sau transilvănene, ca și în descoperirile mai vechi de pe teritoriul comunei Gîrbău, vorbesc despre uneltele de muncă sau vânătoare folosite în gospodăria neoliticilor. Privitor la proveniența șistului menilitic, aflat în această așezare, estimăm că el a fost extras din masivul Vlădeasa sau de pe teritoriul satului Cornești, unde există și astăzi o carieră de silex de calitate inferioară.

Fragmentele de chirpic ars, purtînd amprentele materialului lemnos al locuințelor și resturile de schelete animaliere sînt și ele dovezi ale unei comunități tribale, fără diferențieri sociale, în care membrii acestei organizații trăiau în bordeie curboliniare grupate în șiruri asemănătoare celor de la Călata²³ sau Dăbîca²⁴ și se ocupau cu creșterea vitelor, agricultura, vînațoarea, prelucrarea pietrei și probabil a minereului de aramă²⁵.

Faptul că pe teritoriul comunei Gîrbău literatura de specialitate menționează numeroase descoperiri arheologice și din epocile care au urmat neoliticului, și mai ales din perioada romană²⁶, pledează pentru locuirea neîntreruptă a acestor meleaguri începînd cu epoca neolitică pînă la sfîrșitul epocii romane, în secolul al III-lea (e.n.).

Tocmai de aceea apreciem că efectuarea unor cercetări care să sondeze vastă zonă arheologică a comunei Gîrbău ar putea să amplifice încercările noastre de a elucida problema turnului de pază roman de pe Vîrful Bobora și a pune în evidență cultura materială a așezării neolitice existente în acest loc.

DIONISIE RADU — NICOLAE FEURDEAN

THE NEOLITHIC SETTLEMENT FROM GÎRBĂU, COUNTY OF CLUJ

(Summary)

The authors of this study prove, on the basis of archaeological materials coming from several diggings carried out in 1969, that on the „Bobora summit“ (fig. 1—2) belonging to the territory of the village Gîrbău (fig. 3), in the neigh-

²⁰ N. Vlassa, în *SCIV*, XII, p. 21; în *ActaMN*, VI, 1969, p. 31.

²¹ I. B. Kutzián, *op. cit.*, p. 161, 168.

²² I. Kutzián, *op. cit.*, pl. XIX/4—5, 7—10; I. B. Kutzián, *op. cit.*, pl. XXXIII/3—5; XXXIV/7—9.

²³ D. Radu — N. Moiş, *op. cit.*, p. 467.

²⁴ N. Vlassa, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 28.

²⁵ Locuitorul Pasc Aurel din comuna Gîrbău a găsit un topor mic din aramă pe versantul nordic al Dealului Bobora.

²⁶ M. Roska, în *ArchÉrt*, LXVII, 1934, p. 153; *ErdRep*, p. 151, nr. 32; *Közl*, I, 1941, p. 67; III, 1943, p. 60 nr. 30; E. Orosz, în *ErdMúz*, XX, 1903, p. 90; K. Torma, *Limes*, p. 24; K. Horedt, în *Dacia*, N.S. 1960, p. 111, nr. 60.

bourhood of Cluj-Napoca, there is not a settlement or a Roman fortification (a Roman camp or a watch-tower-specula) as it was sustained in specialized studies, but a powerful neolithic settlement belonging to the late phase of the Tisa culture (Tiszapolgár).

Supporting this conclusion, the authors mention that on the searched surface there have been found neither coins, inscriptions or ceramics, nor any materials of Roman origin, and in exchange the researches have brought to light a large quantity of burnt adobe several fragments of pottery showing jars with a cylindrical neck and probably with a foot (fig. 4/1—3, 5/2—3, 6), fruit dishes (fig. 5), bowls (fig. 6/1—3, 7), cups (fig. 6/4—6, 7/5), vessels in the shape of a truncated cone (fig. 7/1) or of a bitruncated cone (fig. 7/2), adorned with ornamental motifs specific to the Tisa culture (Tiszapolgár). The study also states that in the circular huts of neolithic people there have been found fireplaces, with nuclei and silex blades around them (fig. 9/6—9).

NOI CONTRIBUȚII LA CERCETAREA NECROPOLELOR TUMULARE DIN MUNȚII TRASCAULUI ȘI AI BEDELEULUI

Articolul de față își propune ca, pe baza rezultatelor unor cercetări de teren și sondaje efectuate în perioada 15 aug.—15 sept. 1972, să aducă o contribuție la cunoașterea necropolelor tumulare din zona munților Trascaului, venind totodată cu anumite precizări în ce privește ritul funerar în cadrul culturii Coțofeni. Până în prezent singurele cercetări publicate¹ care privesc problema acestor necropole au rămas cele efectuate de K. Herepey și S. Fenichel, la sfârșitul secolului trecut, materialele rezultate în urma acestor săpături ridicând anumite dificultăți de încadrare culturală.² Fără a avea pretenția unor concluzii definitive, credem că investigațiile noastre au avut darul de a îmbogăți datele privitoare la acest aspect puțin cunoscut al perioadei de tranziție de la neolitic la epoca bronzului.

1. Geoagiu de Sus-„Cuciu“

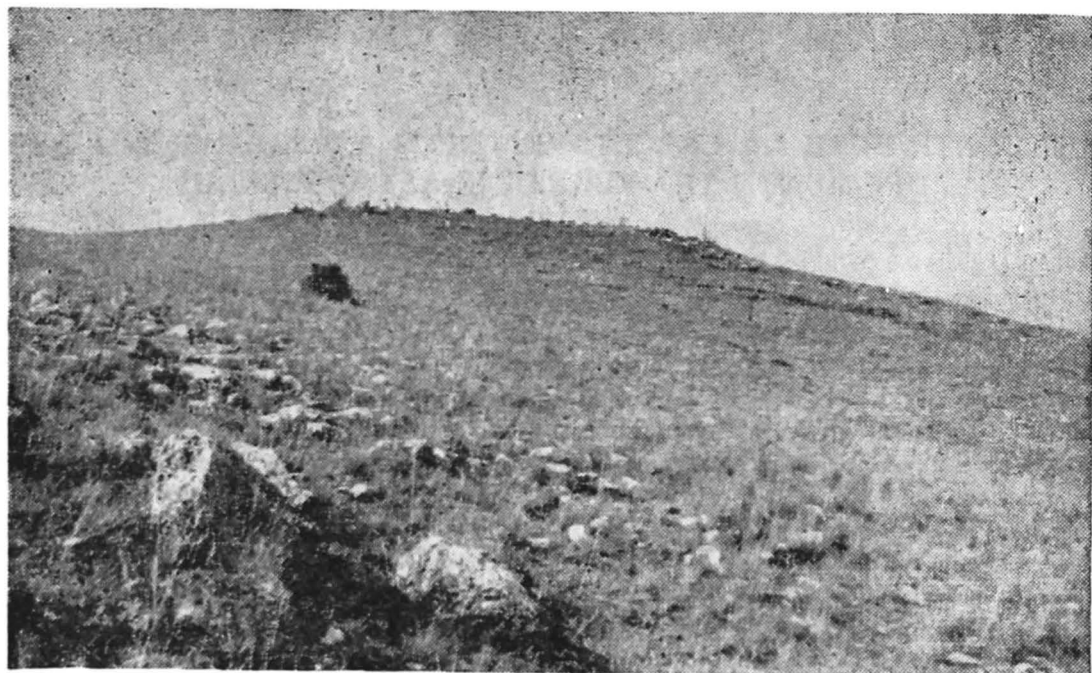
Spre nord de satul Geoagiu de Sus, pe locul numit „Cuciu“ se află un mameleon de pe suprafața căruia se pot culege numeroase fragmente ceramice de tip Coțofeni. În jurul mameleonului sînt dispuși patru tumuli cu calota formată din bolovani de calcar, care abundă în zonă.

Unul dintre tumuli a fost distrus printr-un crater săpat în centrul său, probabil de căutătorii de comori. Un altul (fig. 1/1) are latura de sud-vest distrusă de eroziunea pluvială, care a scos la lumină și resturile unui schelet uman. Pentru salvarea eventualelor morminte rămase intacte, am procedat la demontarea calotei de bolovani. Stratigrafia verticală a tumulului, care are o formă elipsoidală, cu diametrele de 12×8 m și înălțimea doar de 0,60 m, este puțin concludentă (fig. 3/1). Sub un strat vegetal superficial se află calota de bolovani, cu o grosime de 0,25—0,30 m. Urmează un strat de pământ galben-lutos, gros de 0,15—0,20 m, cu urme de cărbune și rare fragmente ceramice, în care se află de obicei depuse scheletele. La adîncimea de 0,60 m apare coama pietroasă a dealului.

S-au descoperit în total șapte morminte, dintre care unul colectiv, conținînd resturile a trei schelete. Deoarece nu sîntem pînă în prezent în posesia rezultatelor unei analize antropologice, ne vom mărgini în cele ce urmează numai la o sumară prezentare din punct de vedere arheologic.

¹ Începînd din iunie 1972 N. Vlăsa, de la Muzeul de Istorie al Transilvaniei, a început cercetări în zonă, iar din 1973 săparea sistematică a unei necropole tumulare situate în punctul „Dealul Velii” din zona Cheilor Aiudului, publicarea rezultatelor urmînd să se facă după explorarea întregii necropole.

² Pentru vechile rapoarte de săpături, vezi K. Herepey, în *Alsófehér vármegye monográfiája*, vol. II/1, Aiud, p. 18—22, 25—35, pl. I—III și S. Fenichel, în *ArchÉrt*, XI, 1891, p. 65—69, 160—163; discuții la I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, în *BerRGK*, 22, Frankfurt am Main, 1933, p. 65—67; H. Schroller, *Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens*, Berlin, 1933, p. 33 și, mai nou, Petre I. Roman, *Cultura Coțofeni*, București, 1976, p. 31—32.

1

2

Fig. 1 — Geoagiu de Sus—„Cuciu”: 1, Vedere dinspre nord a tumulului înainte de săpare;
2, M.4 și, degajat parțial, M.5.

M. 1, schelet de adult, chircit puternic, culcat pe partea dreaptă, orientat NE—SV, aflat la 0,30 m adâncime, în sfertul de NE al tumulului. În afara craniului, bazinului și a cîtorva oase lungi, scheletul e slab conservat (fig. 2/1). Ca inventar mormîntul conținea o ceașcă în stare fragmentară, așezată în spatele craniului (fig. 3/5), o lamă din obsidiană aflată tot lîngă craniu (fig. 3/4), trei oase de animal (ofrande de carne?) și fragmente ceramice răspîndite sub schelet și în jurul său. Ceașca, de dimensiuni medii (d.g.=7 cm; d.f.=4,5 cm; l.=10 cm), este lucrată cu mîna dintr-o pastă cărămizie lustruită în exterior și a fost prevăzută cu o toartă supraînălțată, în prezent ruptă. Fragmentele ceramice sînt de culoare cărămizie ori cenușiu-negricioase și, în majoritate, atipice. Doar două fragmente sînt ornamentate; unul e decorat cu două alveole mari, rezultate din impresiunea degetelor în pasta moale (fig. 3/2), celălalt e o buză crestată (fig. 3/3).

M. 2, schelet de copil cu oasele puternic deranjate, orientat SV—NE, aflat la 0,25 m adâncime, aproape de centrul tumulului (fig. 2/3). Este lipsit de inventar funerar. Amestecate printre oasele scheletului de copil au apărut: un fragment de calotă craniană și cîteva măsele puternice, de adult.

M. 3, schelet de adult, cu mîinile întinse pe lîngă corp și picioarele chircite spre dreapta, orientat E-V, situat la 0,30 m adâncime, aproximativ în centrul tumulului (fig. 2/4). În afara oaselor lungi de la picioare, a unor fragmente din bazin, din humerusuri și a mandibulei, restul scheletului nu s-a păstrat. Craniul a fost distrus de M. 2 cu care se învecinează (fig. 2/2), și printre oasele căruia, așa cum s-a menționat, au apărut măsele de adult și un fragment de calotă. Inventarul constă dintr-o ceșcuță fragmentară (fig. 3/6) depusă în zona umărului stîng, un fragment dintr-un cîrlig (?) de cupru (fig. 3/7), o microlită din obsidiană (fig. 3/8), o alta din silex (fig. 3/9) și o lamă dintr-o rocă de proastă calitate (fig. 3/11), la care se adaugă obișnuitul „pat” de cioburi. Ceașca, de dimensiuni reduse (d.g.=3 cm; d.f.=2,5 cm; l.=6 cm), este lucrată cu mîna dintr-o pastă cenușiu-negricioasă în exterior și cărămizie în interior și e prevăzută cu o toartă supraînălțată. Fragmentele ceramice sînt atipice, cu excepția unuia decorat cu linii incizate (fig. 3/10).

M. 4, schelet în poziție chircită, culcat pe partea stîngă, orientat NE-SV, situat la 0,25 m adâncime, imediat sub stratul vegetal, nefiind protejat de obișnuita calotă de bolovani. Adâncimea redusă la care s-a aflat scheletul a făcut ca starea sa de conservare să fie extrem de proastă, nepăstrîndu-se decît craniul, fragmente din humerus, o parte din bazin și extremitatea unui femur (fig. 1/2). Inventarul este sărăcăcios: o piatră (gresie) de ascuțit (fig. 4/1) și un fragment ceramic cărămiziu, decorat cu linii incizate oblice (fig. 4/2).

M. 5, schelet de adult cu mîinile întinse pe lîngă corp și picioarele chircite spre dreapta, orientat SV-NE, aflat la 0,30 m adâncime. Bazinul și picioarele erau situate sub M. 4, diferența de nivel dintre cele două schelete fiind de cca. 0,20 m (fig. 1/2). Deși cele două schelete nu sînt separate decît de un strat de pămînt lipsit de bolovani, nu credem în posibilitatea unui mormînt dublu, mai ales dacă luăm în considerare situația din M. 7, unde cele trei schelete apar învîlmășite, la aceeași adâncime. Prin urmare, considerăm M. 4 și M. 5 ca două morminte distincte, succedîndu-se în timp. Inventarul lui M. 5 este reprezentat doar de două microlite din silex (fig. 4/3—4).

M. 6, a fost distrus aproape complet de eroziunea pluvială, nepăstrîndu-se decît cîteva oase deranjate.

1

2

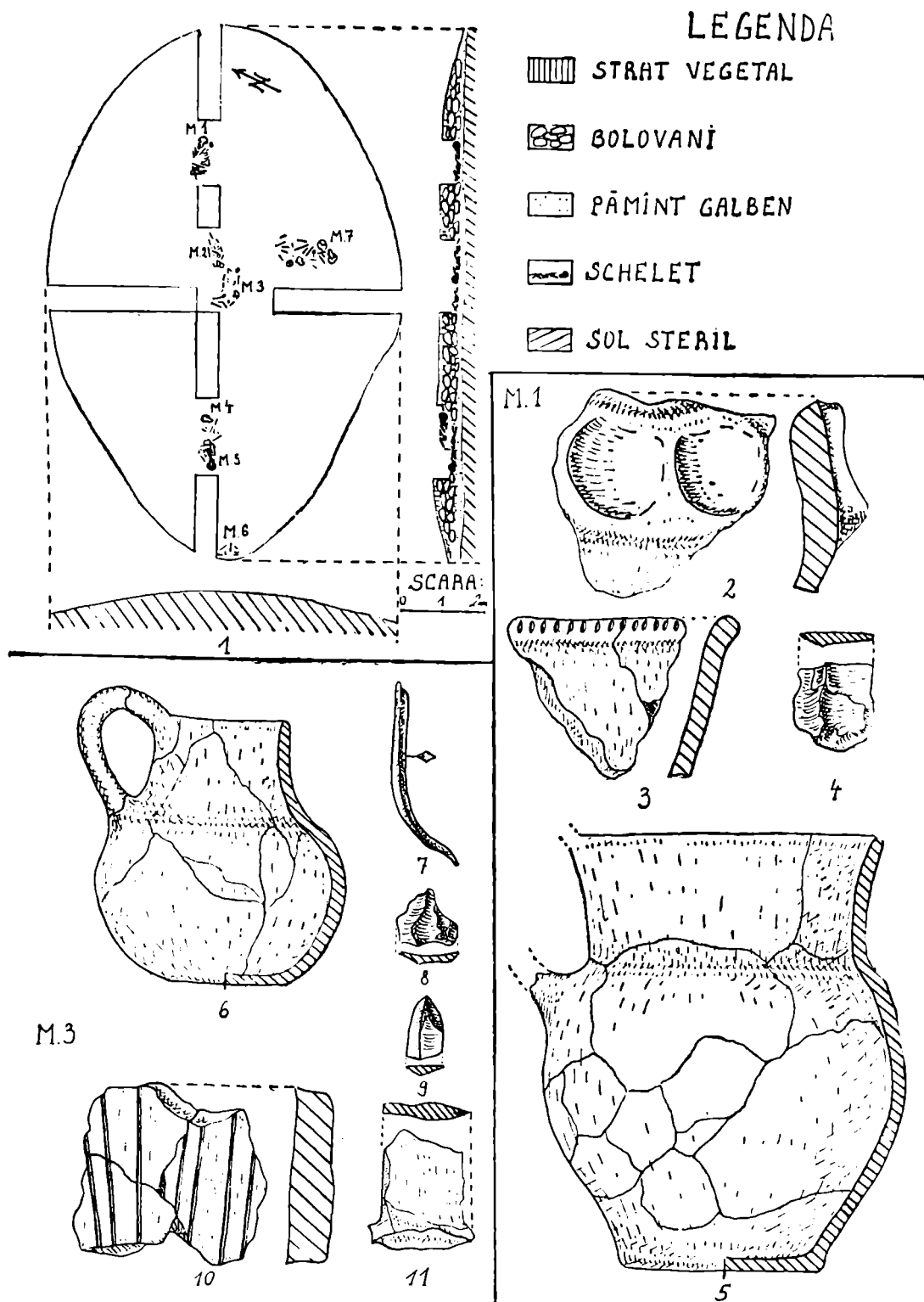

3

4

Fig. 2 — Geoagiu de Sus—„Cuciu” : 1, M.1 ; 2, M.2 și M.3 ; 3, M.2 ; 4, M.3.

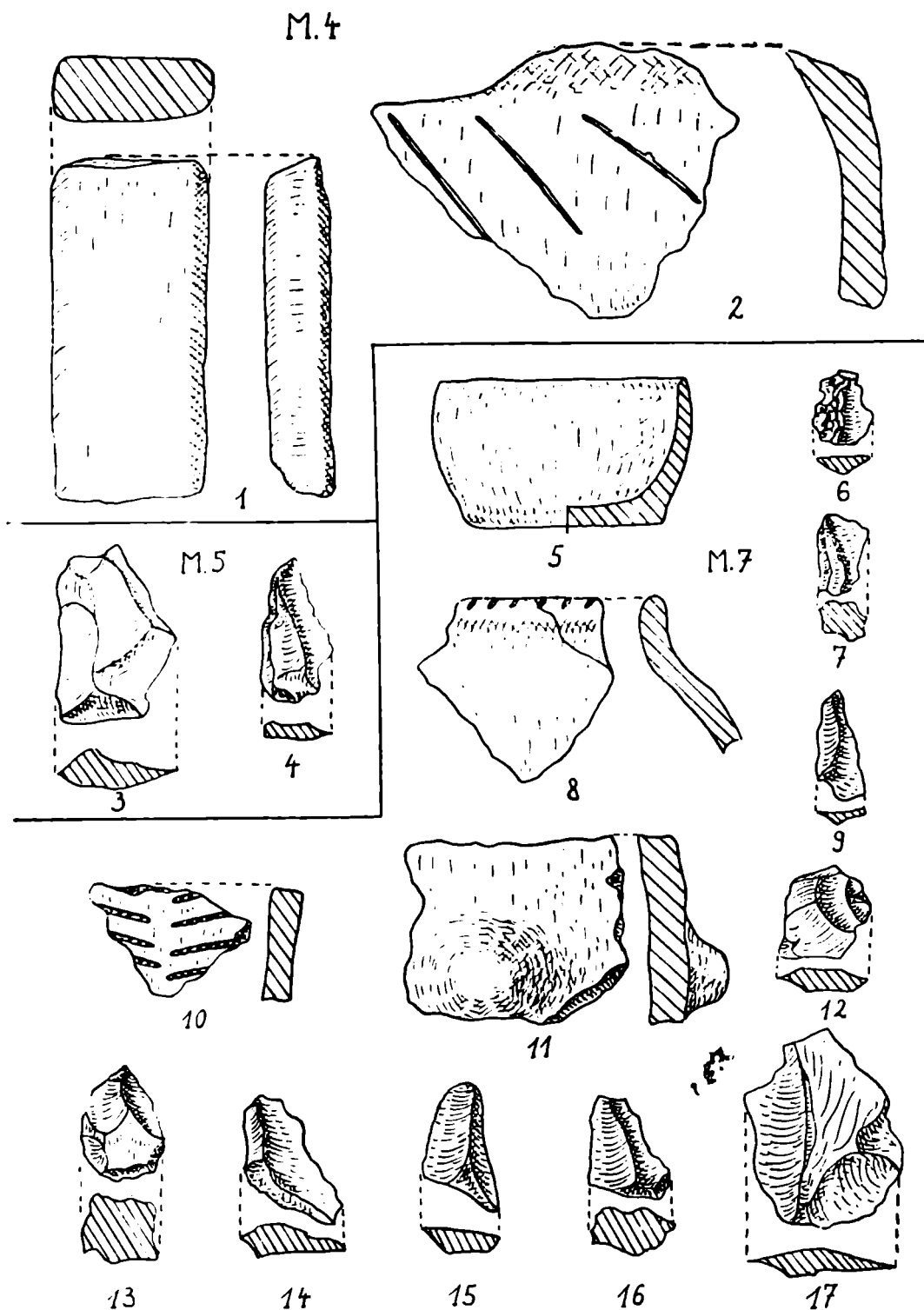

Fig. 4 — Geoagiu de Sus—„Cuciu”: 1—2, Inventarul lui M.4; 3—4, Inventarul lui M.5; 5—17, Inventarul lui M.7.

Fig. 5 — Geoagiu de Sus — „Cuciu”. Mormîntul colectiv (M. 7).

Fig. 6 — Izvoarele-„Dealul Nioarcii”: Vedere dinspre vest a tumulului înainte de săpare.

M. 7, trei schelete, două de adult și unul de copil (mormînt familial?) situate la 0,05 m adîncime, imediat sub stratul vegetal, neprotejate cu calotă de bolovani (fig. 5). Adîncimea redusă a contribuit la proasta conservare a scheletelor, ale căror oase sînt amestecate și deranjate, făcînd dificilă stabilirea poziției și orientării lor. S-a putut totuși preciza că dintre cele două schelete de adult, ambele așezate în poziție chirchită, unul este culcat pe partea dreaptă și orientat S-N. În ce privește scheletul de copil, acesta se află depus la picioarele celorlalte două. Ca inventar, mormîntul conține o ceșcuță așezată lîngă bazinul unuia dintre scheletele de adult (fig. 4/5) și nu mai puțin de nouă lame, așchii și nuclee din obsidiană, silex și cuarțit (fig. 4/6, 7, 9, 12—17) la care se adaugă fragmentele ceramice, toate răspîndite în jurul scheletelor.

Ceșcuța, de mici dimensiuni (d.g.=5 cm; d.f.=4 cm; i.=3 cm), este lucrată cu mîna dintr-o pastă cenușie, ușor lustruită. Dintre fragmentele ceramice, lucrate din pastă cărămizie sau cenușie, se remarcă unul decorat în tehnica „Furchenstich” (fig. 4/10), apoi un fragment de buză crestată (fig. 4/8) și un altul prevăzut cu proeminență conică (fig. 4/11).

Orice încercare de eșalonare în timp a mormintelor din tumul, dintre care cel puțin cîteva sînt cu siguranță ulterioare datei ridicării sale, se lovește de mari dificultăți, datorită diferenței de adîncime puțin semnificative dintre morminte (dealtfel tumulul, puternic aplatizat din pricina eroziunii, nu oferă o stratigrafie verticală concludentă), piesele de inventar neoferind nici ele prea multe indicii.

În mod logic, datorită poziției sale centrale, ca și inventarului (singurul mormînt care conține un obiect metalic), M. 3 poate fi considerat drept mormîntul principal și deci cel mai vechi din tumul. Sincron cu el sau puțin ulterior este, probabil, M. 1 situat într-o poziție mai periferică, dar avînd aceeași adîncime (0,30 m) și un inventar asemănător cu M. 3 (ceșcuță cu o toartă, microlită din obsidiană). În ceea ce privește M. 2, acesta este cu siguranță mai tîrziu decît M. 3, căruia i-a distrus craniul (vezi mai sus), fiind în plus complet lipsit de inventar (situație explicabilă, poate, prin faptul că este vorba de mormîntul unui copil). Cît despre M. 4 și M. 7, ambele situate imediat sub stratul vegetal, nefiind protejate de calota de bolovani (împrejurare ce se poate datora însă și eroziunii accentuate la care a fost supus tumulul), ele se plasează, credem, într-o fază tîrzie de folosire a tumulului, în acest sens pledînd și suprapunerea lui M. 4 peste M. 5. Inventarul lui M. 7 (ceșcuță, microlite) se apropie însă de cele ale lui M. 1 și M. 3, ceea ce ne întărește impresia că înmormîntările din tumul se succed la intervale relativ scurte de timp.

2. Izvoarele (fost Bedeleu)

a) „Dealul Nioarcii” — „La furci”

La nord de satul Izvoarele, desprinzîndu-se din masivul calcaros al munților Bedeleului, coboară o coamă prelungă de deal care în partea sa mai joasă, cunoscută sub denumirea „La furci”, este parțial cultivată. Acolo unde n-au fost distruse de lucrările agricole sînt încă vizibile movile care se înșiră pe o distanță de cîteva sute de metri de-a lungul coamei. O mare parte a acestei necropole tumulare a fost cercetată de S. Fenichel³, urmele săpăturilor sale fiind vizibile

³ S. Fenichel, *A bedellői „La furcs”-i határbeli tumulusok*, în *ArchÉrt*, XI, 1891, p. 160—161.

și acum sub forma unor cratere adânci practicate în centrul tumulilor. În urma unei cercetări atente am identificat pe teren 12 tumuli, cei mai mari atingând 12 m în diametru și 1,50 m înălțime. Unii au o formă elipsoidală, datorită îngustimii coamei pe care au fost ridicați, alții sînt perfect rotunzi.

Pentru culegerea unor date de ordin stratigrafic și cronologic am ales pentru sondaj tumulul situat imediat deasupra cimitirului actual, pe locul numit „Dealul Nioarcii”. De formă elipsoidală, acesta are diametrele de 12×7 m (cifrele reflectă situația actuală, partea vestică a tumulului fiind distrusă în parte), și înălțimea de 1 m (fig. 6). Datorită timpului nefavorabil, sondajul a afectat doar o suprafață redusă, trăsîndu-se un șanț transversal orientat E-V cu lățimea de 0,80 m și lungimea de 8 m, lărgit ulterior cu o casetă (fig. 7/1). Stratigrafia verticală a tumulului este simplă: sub stratul vegetal gros de 0,05—0,10 m se află calota din bolovani calcaroși, cu o grosime de 0,80 m. Urmează un strat de pământ galben, gros de 0,15 m, conținînd rare urme de cărbune și fragmente ceramice. La adîncimea de aprox. 1 m s-a atins solul steril, reprezentat de coama pietroasă a dealului.

Unicul mormînt dezvelit a apărut în centrul tumulului, la adîncimea de 0,90 m, și conține un schelet de adult, chircit culcat pe partea dreaptă și orientat N-S. S-a păstrat doar craniul, oasele lungi de la mîini și picioare și cîteva fragmente din bazin și coaste (fig. 7/5). Ca inventar mormîntul conținea doar o ceașcă în stare fragmentară, așezată în fața craniului. De dimensiuni medii (d.g.=8 cm; d.f.=6 cm; l.=7 cm), ceașca e lucrată cu mîna dintr-o pastă cărămiziu-gălbuie, fiind prevăzută cu o toartă supraînălțată (fig. 7/2). În jurul scheletului se aflau împrăștiate fragmente ceramice lucrate dintr-o pastă cărămizie sau cenușiu-negricioasă. Decorul e sărăcăcios, constînd din șiruri rare de creștături sau din alveole (fig. 7/3—4).

b) „Gruul roșu”

Pe coama dealului „Gruul roșu”, situat între satele Izvoarele și Colțești, se află o necropolă tumulară semnalată pentru prima dată de S. Fenichel, care a și săpat cîteva dintre tumuli⁴. În prezent pe teren se mai pot observa cinci movile, clădite din bolovani de calcar, dintre care patru sînt distruse în mare parte. Am ales pentru a-l săpa singurul tumul ce părea relativ intact, avînd o formă circulară, cu diametrul de cca. 8 m și înălțimea de cca. 0,50 m (fig. 8/1).

Procedîndu-se la demontarea calotei de bolovani, acoperită de un strat vegetal subțire, s-a constatat că grosimea ei nu depășea 0,30—0,40 m. Sub calotă se afla un strat de sol galben-lutos, conținînd rare fragmente ceramice și urme de cărbune sub care, la adîncimea de 0,50—0,55 m, apare coama pietroasă a dealului.

S-a descoperit un singur mormînt, plasat ușor excentric (fig. 9/1), la adîncimea de 0,40 m, imediat sub calota de bolovani. Scheletul este așezat în poziție chircită, culcat pe partea dreaptă și orientat NE-SV (fig. 8/2). Oasele sînt slab conservate, păstrîndu-se doar craniul, oasele lungi de la picioare, fragmente din bazin și humerus. Inventarul funerar este reprezentat de o ceșcuță (fig. 9/7) așezată sub o lespede, lîngă picioare, și o lamă de cuarțit (fig. 9/6), la care se adaugă un număr de fragmente ceramice, răspîndite sub schelet și în jurul său. Ceașca, de dimensiuni reduse (d.g.=7 cm; d.f.=3,5 cm; l.=4 cm), este lucrată

⁴ *Ibidem*, p. 161—162.

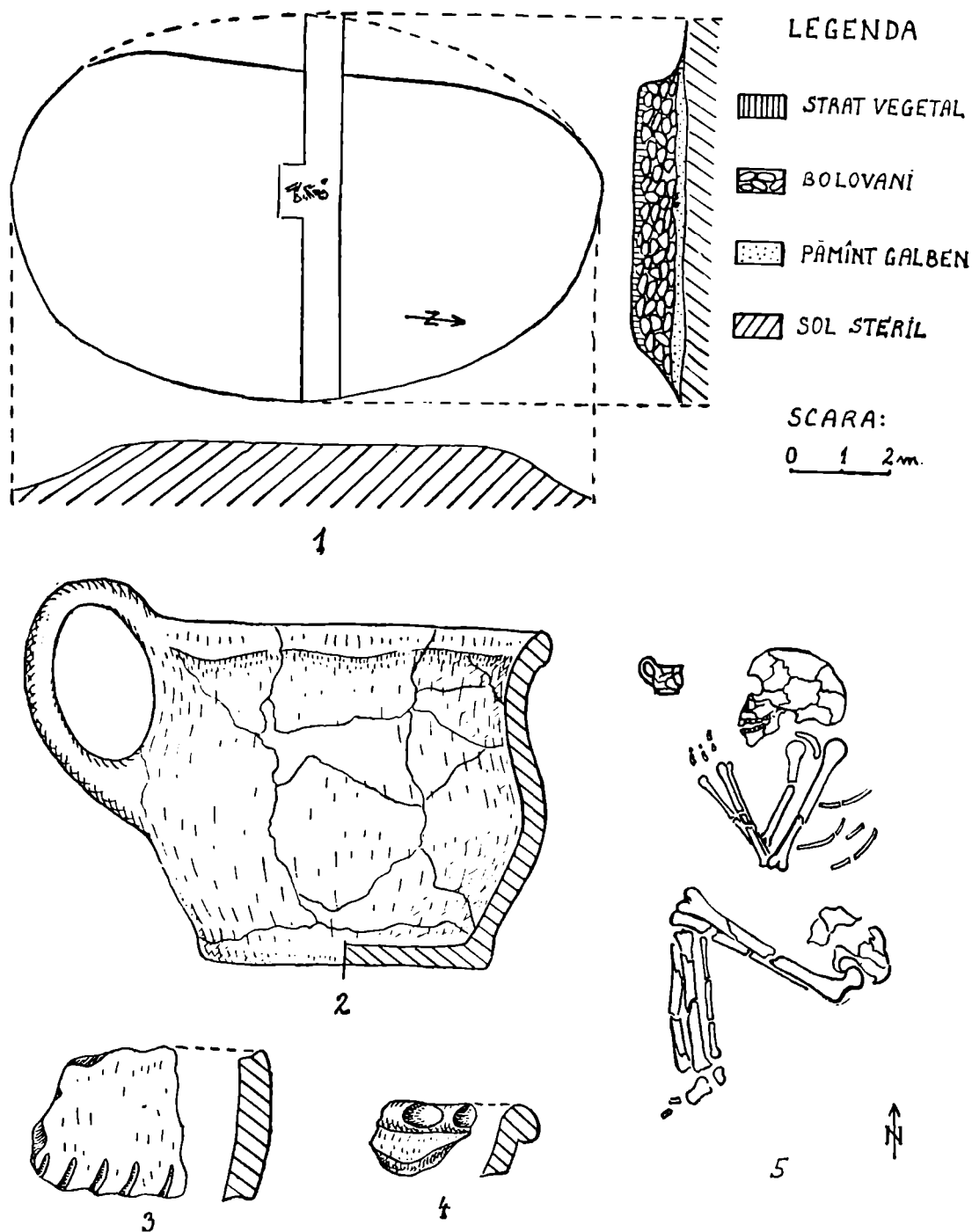
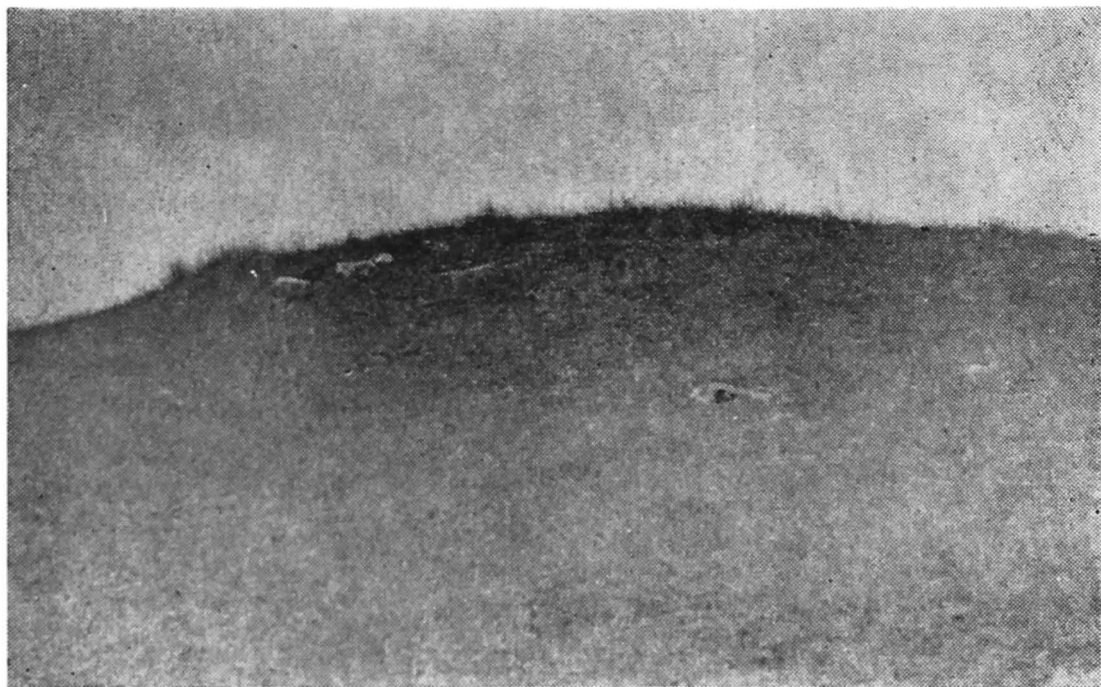
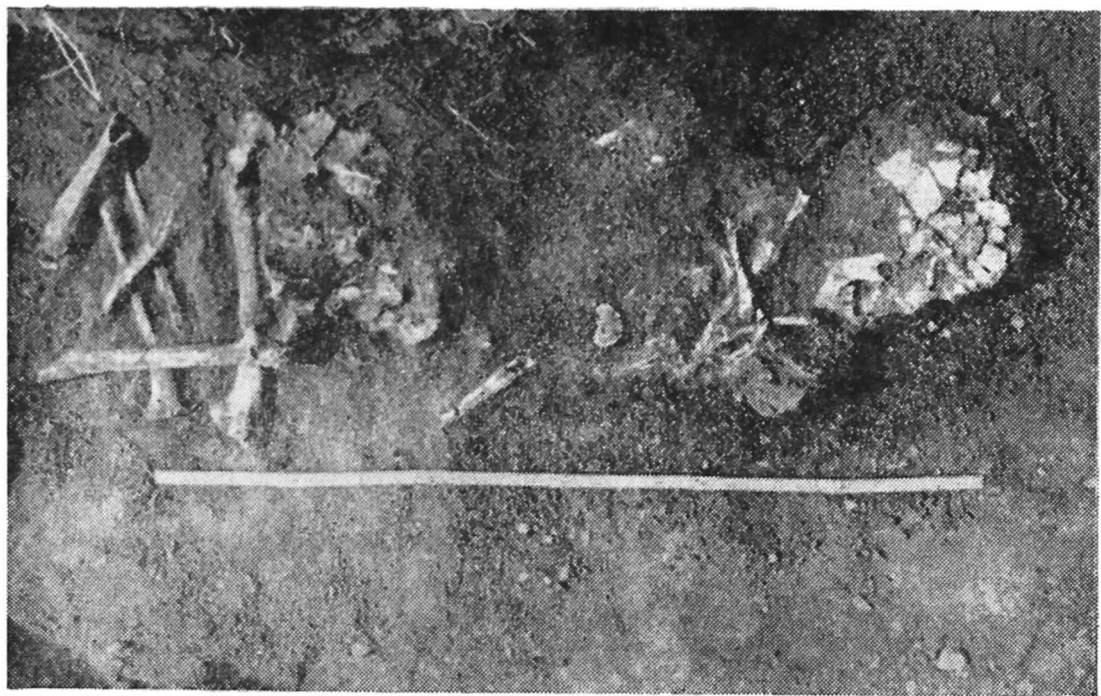

Fig. 7 — Izvoarele — „Dealul Nioarcii”: Planul și profilul în secțiune al tumulului; 2—5. Mormîntul săpat și inventarul său ceramic.

1

2

Fig. 8 — Izvoarele — „Gruul roșu”: 1, Vedere dinspre nord a tumulului înainte de săpare; 2, Mormîntul cercetat.

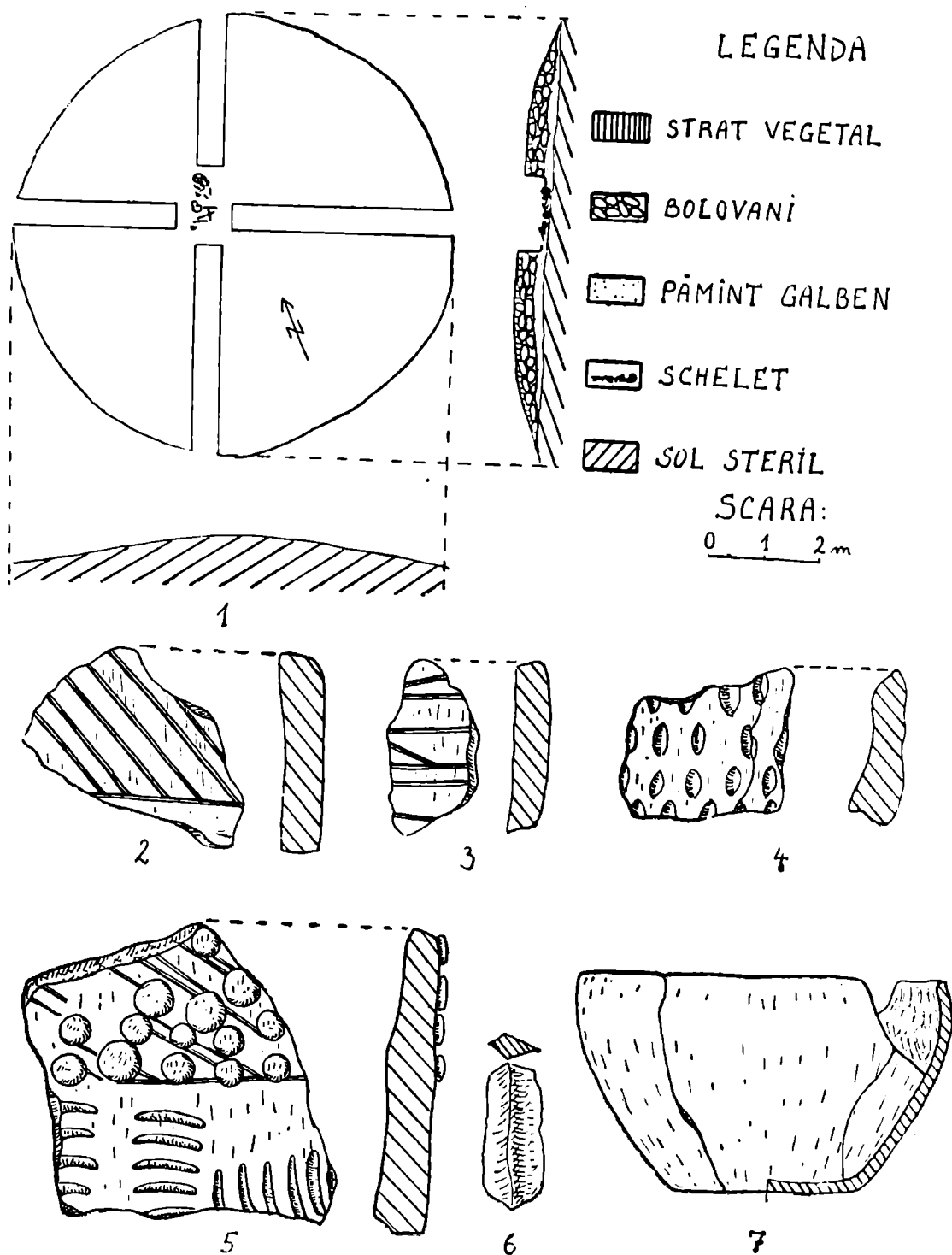

Fig. 9 — Izvoarele — „Gruitul roșu”: 1, Planul și profilul în secțiune a tumulului; 2—7, Inventarul ceramic și litic al mormintului.

cu mîna dintr-o pastă cărămizie, aspră la pipăit, avînd pereții subțiri și lipsiți de orice decor. Dintre fragmentele ceramice, în majoritate atipice, răspîndite în jurul scheletului, se remarcă patru cioburi acoperite cu ornamente specifice culturii Coțofeni: benzi hașurate cu linii oblice realizate prin incizie, șiruri paralele de mici impresiuni alveolare, linii trase cu măturicea în pasta moale, „boabe de linte” (fig. 9/2—5).

În urma cercetărilor de teren am mai identificat tumuli în următoarele puncte:

3. Geomal-„Măgura”.

4. Livezile-„Vîrful Băii”.

5. Poiana: confluența văii Aiudului cu valea Rachișului.

Totodată considerăm util să precizăm plasarea topografică a vechilor necropole săpate de Herepey și Fenichel, deoarece informațiile apărute într-o lucrare recentă, sînt, din păcate, din nou confuze și neexacte⁵. Astfel, pe teritoriul comunei Livezile (fostă Cacova, Vlădháza) se află tumulii de la „Dealul Sîrbului” și „Cărpiniș” (Körpényes). Tumulii de la „Gruiu Darului” intră în raza satului Vălișoara (fostă Cărpiniș, Gyertyános, Torockogyertyános), iar cei din punctele „Valea Inzelului”, „la cruce”, „la furci” și „Gruiul roșu” se află în hotarul satului Izvoarele (fost Bedeleu, Bedellő).

În încheiere vom încerca să schițăm unele concluzii în ce privește poziția, modul de construire a tumulilor, ritul și ritualul funerar practicat, încercînd totodată o încadrare cronologică și culturală a mormintelor, în măsura în care inventarul lor o permite.

Observațiile făcute pe teren ne permit să afirmăm că în majoritatea cazurilor tumulii sînt ridicați în imediata apropiere a unor așezări Coțofeni. Aceasta este situația necropolelor de la „Dealul Sîrbului” și „Vîrful Băii” (Livezile), „Gruiul Darului” (Vălișoara) sau „Cuciu” (Geoagiu de Sus). Sînt preferate culmile prelungi care încep imediat sub stîncile de calcar sub care se află pante acoperite cu grohotiș, acesta furnizînd materia primă pentru clădirea tumulilor. Movilele sînt înșirate una după cealaltă pe coamă, a cărei îngustime determină de obicei forma lor elipsoidală, mai mult sau mai puțin pronunțată. Cînd coama este suficient de lată, tumulii iau o formă circulară și pot fi așezați mai mulți unul lîngă celălalt.

În ce privește structura tumulilor, s-a constatat că morții erau așezați direct pe sol, fără a se săpa vreo groapă, acoperiți cu un strat superficial de pămînt peste care se clădeau apoi cîteva straturi de bolovani. Lipsesc orice amenajări de genul cistelor, ceea ce explică proasta stare de conservare a scheletelor.

Cît despre ritul și ritualul funerar, se practica inhumarea în poziție chircită, scheletele neavînd o orientare constantă.

Inventarul este sărac și stereotip: o ceașcă, cîteva microlite din obsidiană sau silex și, în cazuri excepționale, mici obiecte din cupru. Scheletul e așezat pe un „pat” de cioburi, fragmente ceramice fiind de altfel împrăștiate pe întreaga supra-

⁵ P. Roman, *op. cit.*, p. 31.

față a tumulului. În cazul unui singur mormînt (Geoagiu de Sus-„Cuciu“, M. 1) s-a constatat depunerea unor ofrande de carne.

Pentru încadrarea cronologică și culturală a tumulilor cercetați, singurele indicii le furnizează inventarul ceramic. Astfel, în cazul tumulului de la Izvoarele-„Gruul roșu“, fragmentele răspîndite în jurul scheletului sînt decorate în tehnica și cu motivele specifice culturii Coțofeni. Ceașca tronconică, prezentă și în inventarul tumulilor săpați de Herepey⁶, este o formă atestată în mediul Coțofeni⁷. Același este și cazul ceștii cu o toartă supraînălțată din tumulul de pe „Dealul Nioarcii“, asemănătoare cu un exemplar provenind din mormîntul de la Suharu-Dolj⁸.

Situația este mai complicată în cazul tumulului de la Geoagiu de Sus. Fragmente ceramice împrăștiate pe suprafața tumulului sau aflate lângă schelete, prezintă încă elemente de decor Coțofeni, aparținînd unei faze evolate, în care se utilizează împunsăturile succesive (fig. 4/10). Cele două ceșcuțe cu toartă supraînălțată, neornamentate, nu mai sînt însă forme specifice acestei culturi, ele asemănîndu-se cu exemplarele de la Vălișoara-„Gruul Darului“⁹ despre care P. Roman afirmă că „sînt lucrate într-o manieră necoțofenească“¹⁰. Obiectul de cupru ar putea fi un fragment dintr-un „cîrlig dublu“, piesă atestată într-unul din tumulii de la Livezile¹¹.

Împreună cu „spiralele în formă de ochelari“ și cu amforele de la Livezile¹², aceste obiecte par să indice pătrunderea unor elemente străine, nordice, de tip Jordansmühl și Brześć Kujawski, în mediul Coțofeni tîrziu¹³.

HORIA CIUGUDEANU

NEUE BEITRÄGE ZUR UNTERSUCHUNG DER HÜGELGRÄBER IM TRASCĂU- UND BEDELEU-GEBIRGE

(Zusammenfassung)

Es werden die Grabungen beschrieben, die im Jahre 1972 im Trascău-Gebirge durchgeführt wurden, um einige Hügelgräber aus der Übergangszeit vom Neolithikum zur Bronzezeit zu untersuchen. Auf dem Gebiete des Dorfes Geoagiu de Sus wurde ein Hügel auf dem „Cuciu“ ausgegraben, und neben dem Dorf Izvoarele zwei Grabhügel auf dem „Dealul Nioarcii“ und bei dem „Gruul roșu“. Die

⁶ *Alsófehér vármegye monográfiája*, vol. II/1, pl. III/25.

⁷ P. Roman, *op. cit.*, pl. 17/6.

⁸ C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Un mormînt scitic la Suharu-Dolj*, Institutul de arheologie olteană, Memoriul VII, Craiova.

⁹ H. Schroller, *op. cit.*, pl. 29/5, 7.

¹⁰ P. Roman, *op. cit.*, p. 31.

¹¹ *Alsófehér* ..., pl. II/10.

¹² *Ibidem*, pl. II/9, pl. III/16, 22; vezi și H. Schroller, *op. cit.*, pl. 28/1 a și b, 10.

¹³ Concluzie ce ne-a fost sugerată de N. Vlăsa, căruia îi mulțumim și pe această cale.

Grabhügel sind mit einem Kalksteinmantel bedeckt, ihr Durchmesser schwankt zwischen 8—12 m, und ihre Höhe beträgt 0,60—1 m. Die Toten waren nicht in Gruben oder in Steinkisten, sondern unmittelbar auf die Erdoberfläche gelegt, und mit einer dünnen Erdschichte und einigen Steinreihen bedeckt. Die Skelette sind alle in Hockerlage, ohne eine konstante Ausrichtung aufzuweisen. Das Grabinventar ist ärmlich und besteht aus Tassen aus Ton, Mikrolithen aus Feuerstein und Obsidian und einmal aus dem Bruchstück eines Hakens aus Kupfer. Rings um die Skelette und auf der ganzen, vom Hügel bedeckten Oberfläche sind Gefäßbruchstücke verstreut. In einem Grab konnten Opfer- oder Nahrungsbeigaben festgestellt werden.

Die ältesten Gräber gehören zur Coțofeni-Kultur, und in einer späteren Phase läßt sich das Eindringen einiger nordischer Einflüsse des Typus Jordansmühl und Brześć Kujawski feststellen.

TOPORUL DE BRONZ DE LA OARȚA DE SUS

În primăvara anului 1974, cu ocazia unor lucrări de plantații, în localitatea Oarța de Sus (com. Oarța de Jos, jud. Maramureș), în punctul *Ghiile Coșoatei*, a fost descoperit un topor de bronz¹. Potrivit celor declarate de descoperitori, elevi ai Școlii generale de 10 ani din localitate, ce se aflau chiar la locul în care plugul ce întorcea pământul a scos la iveală toporul, nu au mai apărut împreună cu acesta și alte obiecte de bronz. Prin urmare, piesa de la Oarța de Sus poate fi considerată cu suficientă siguranță ca o descoperire izolată².

Toporul are ceafa de formă elipsoidală, manșonul găurii de înmănușare este scurt și îngroșat la cele două capete, în mijloc avînd, pe ambele fețe, cîte o mică proeminență triunghiulară. Bara de deasupra manșonului are secțiunea pătrat-rotunjită, iar lama secțiunea hexagonală. Atît manșonul, cît și lama, sînt ușor deplasate față de axul central. Patina verde cenușie. Dimensiuni: lung. — 17,8 cm; greut. — 329 gr. (Fig. 1).

Toporul de la Oarța de Sus prezintă evidente asemănări cu topoarele cu disc și spin. Totuși, datorită modului deosebit de realizare a părții sale superioare, el aparține unei categorii aparte de topoare (*Nackenknäufärte* sau *Kugelnäufärte*), denumite de către A. Vulpe de tip *Drajna*³. Numărul topoarelor ce aparțin acestui tip nu este prea mare, mai ales în comparație cu cel al topoarelor cu disc și spin. Se cunosc pînă în prezent următoarele descoperiri:

1 *Ciceu-Corabia*. Descoperire izolată (*ArchErt*, XVII, 1897, p. 433; M. Roska, *ErdRep*, p. 58, nr. 41; A. Vulpe, *Arte und Beile I*, p. 100)⁴.

2 *Csongrád*. Depozit (A. Mozsolics, *Bronze- und Goldfunde*, p. 127, pl. 37/B 5).

3—5 *Drajna de Jos*. Depozit (A. D. Alexandrescu, în *InvArch*, II, R 15 a/1—3; A. Vulpe, *Arte und Beile I*, p. 99, pl. 41/563—565).

6 *Gemzse-Égetterdő*. Depozit (A. Mozsolics, *Bronze- und Goldfunde*, p. 138, pl. 33/12).

7 *Hajduhadház*. Depozit (A. Mozsolics, *Bronze- und Goldfunde*, p. 140, pl. 42/A 4).

8 *Kispalád*. Depozit (A. Mozsolics, *Bronze- und Goldfunde*, p. 146, pl. 39/1).

¹ Piesa se găsește în prezent în colecțiile Muzeului județean Maramureș (nr. inv. 3324), fiind donată de profesorul Traian Rusu.

² În aceeași localitate au mai fost descoperite alte două bronzuri: un topor cu disc și spin (M. Roska, *ErdRep*, p. 91, nr. 83, fig. 118) și un celt de tip transilvănean (C. Kacsó, în *Apulum*, XV, 1977).

³ A. Vulpe, *Arte und Beile in Rumänien I*, PBF, IX, 2, München, 1970, p. 99. A. Mozsolics, *Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens*, Budapest, 1973, p. 18 încadrează acest tip de topor în tipul D, varianta c a topoarelor cu disc și spin.

⁴ Toporul se afla înainte de primul război mondial în colecția J. Temesváry din Gherla. În prezent el se găsește în colecția Muzeului din Alba Iulia, fiind transferat aici, împreună cu alte antichități, din colecția Bibliotecii Bathyanem, care conținea și piesele ce i-au aparținut lui Temesváry.

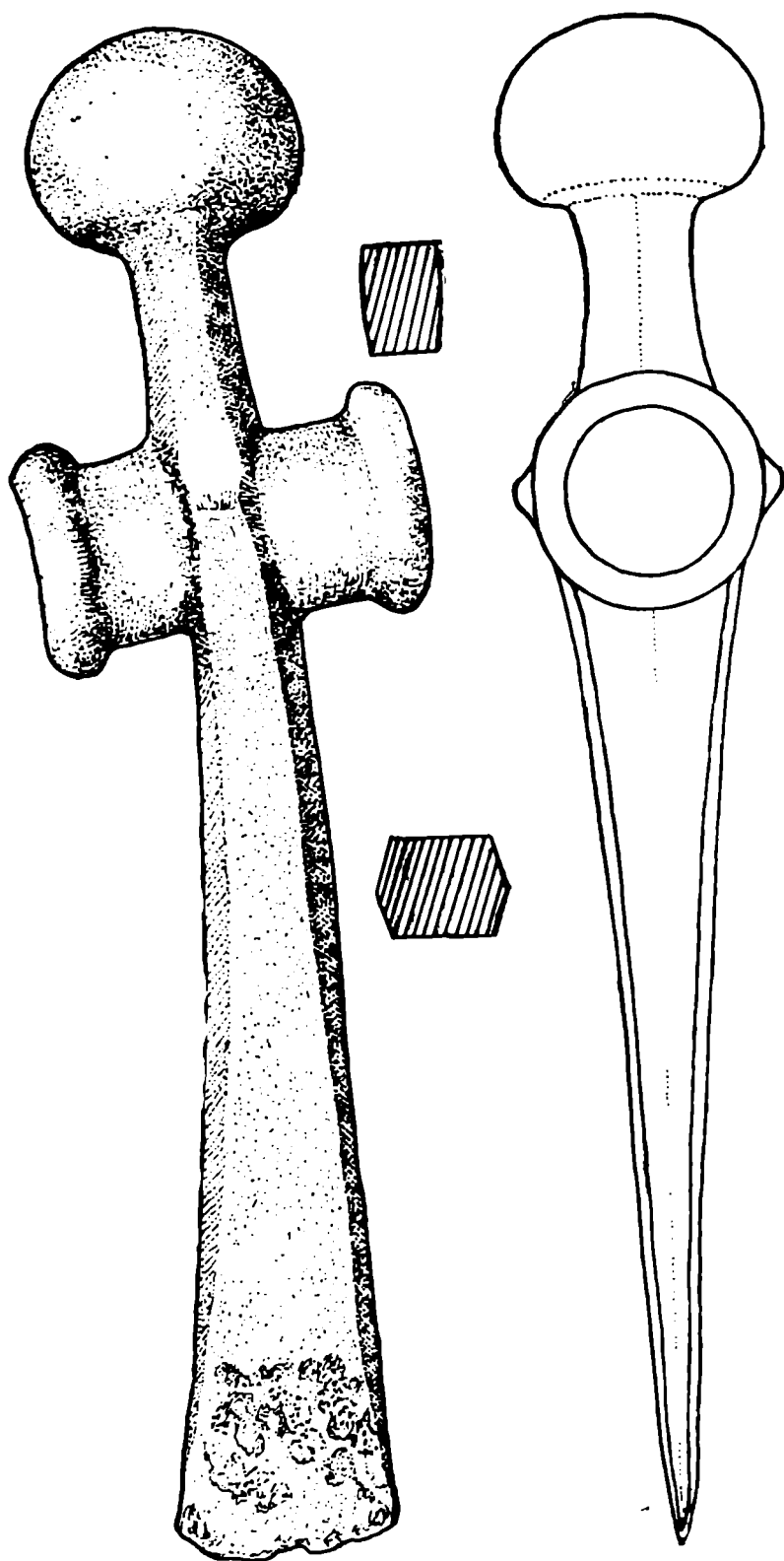

Fig. 1 — Toporul de
bronz de la Oarța de
Sus.

9 *Lăpuș*. Descoperit într-unul din tumulii de pe Podanc (M. Roska, în *Közl*, 1, Debrecen, 1940, p. 11; idem, *ErdRep*, p. 209, nr. 23; C. Kacsó, în *Dacia*, N.S., XIX, 1975, nota 27).

10 *Lohovo*. Depozit (F. M. Potușniak, *Archeologicni znahidki bronzovovo ta zaliznovo viku na Zakarpattii*, Ujgorod, 1958, pl. 45/7).

11 „*Maramureș*“. Descoperire izolată? (J. Jankowič, *Podkarpatska Rus v prehistorii*, Mukačevo, 1931, pl. 6/17; M. Rusu, *Metalurgia bronzului în Transilvania la începutul Hallstattului*, Cluj, 1972 — teză de doctorat).

12 *Oarța de Sus*.

13 *Penészlek*. Depozit (E. Andrásy, în *Közl*, III, 1, 1943, p. 84—85; A. Mozsolics, *Bronze- und Goldfunde*, p. 169, pl. 77/A 5).

14 *Perișor*. Depozit (Inedit, în col. Muz. Bistrița. Informații T. Soroceanu și G. Marinescu).

15 *Prelipce*. Depozit (J. Hampel, *Bronzkor*, II, pl. 174/3; A. Vulpe, *Arte und Beile I*, pl. 89/A 1; A. Mozsolics, *Bronze- und Goldfunde*, p. 213, pl. 29/6).

16 „*Someș*“. Depozit? (A. Vulpe, *Arte und Beile I*, p. 100, pl. 41/569).

17 *Tg. Lăpuș*. Depozit? (J. Hampel, *Bronzkor*, III, pl. 248; A. Vulpe, *Arte und Beile I*, p. 99, pl. 41/567).

18 *Ungureni* (Șanț-Rodna Nouă). Depozit (A. Vulpe, *Arte und Beile I*, p. 100, pl. 41/568; M. Rusu, *Met. bronzului*).

19—20 Două piese provenite din localități neidentificate, una păstrată la Muz. Kaufbeuren (A. Vulpe, *Arte und Beile I*, pl. 89 B) și alta la Muz. Baia Mare (C. Kacsó, în *Apulum*, XV, 1977)⁵.

Topoarele de tip *Drajna* prezintă trei variante. (Fig. 2). Topoarele primei variante (Csongrád, *Drajna de Jos* — două exemplare, „Muz. Baia Mare“, *Penészlek*, *Perișor*, *Tg. Lăpuș*, *Ungureni*) au ceafa semisferică. Cu excepția toporului-sceptru de la *Drajna de Jos*, toate celelalte au secțiunea barei de deasupra manșonului pătrată, iar a lamei hexagonală. Cele mai multe din topoarele acestei variante au brațele manșonului lungi. Topoarele celei de a doua variante (*Ciceu-Corabia*, *Drajna de Jos* — un exemplar, *Gemzse-Égetterdő*, *Kispalád*, *Lohovo*, „*Maramureș*“, „Muz. Kaufbeuren“, *Oarța de Sus*, *Prelipce*, „*Someș*“) au ceafa de formă elipsoidală, majoritatea puternic turtite. În afară de toporul de la *Kispalád*, care are secțiunile barei și a lamei hexagonale, toate celelalte au secțiunile identice cu a topoarelor primei variante. Cea de a treia variantă este reprezentată de un singur topor, cel de la *Hajduhadház*. El are ceafa globulară. La acest topor bara de deasupra manșonului este scurtă și ovală în secțiune. Brațele manșonului sînt tot scurte.

Patru din topoare (cele de la *Drajna de Jos* și *Penészlek*) sînt ornamentate pe fața exterioară a cefei cu trei sau patru segmente de linii incizate, iar pe marginile manșonului cu linii oblice incizate.

Dintre topoarele de tip *Drajna*, 14 au apărut în depozite, unul a fost descoperit într-un mormînt tumular, trei sînt piese izolate. Despre două din topoare nu dispunem de nici un fel de date cu privire la condițiile și locurile de descoperire.

Topoarele de tip *Drajna* reprezintă un produs caracteristic al perioadei tîrzii a epocii bronzului. Ele apar deja în depozitele cele mai timpurii ale acestei perioade, așa cum o demonstrează combinația de obiecte din depozitul de la

⁵ Toporul este ilustrat și de A. Vulpe, *op. cit.*, pl. 41/566, care îl consideră provenit de la *Lăpuș*.

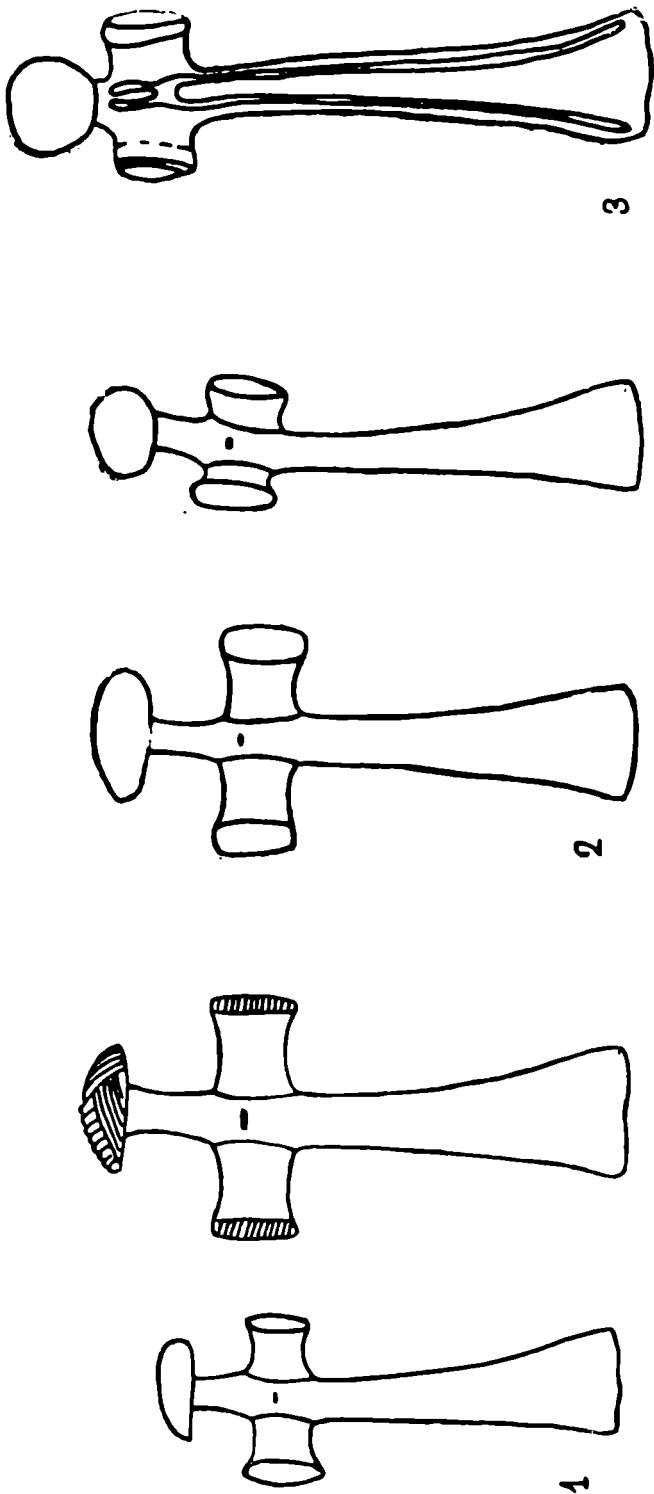

Fig. 2 -- Variantele de topoare de tip Drăjna.

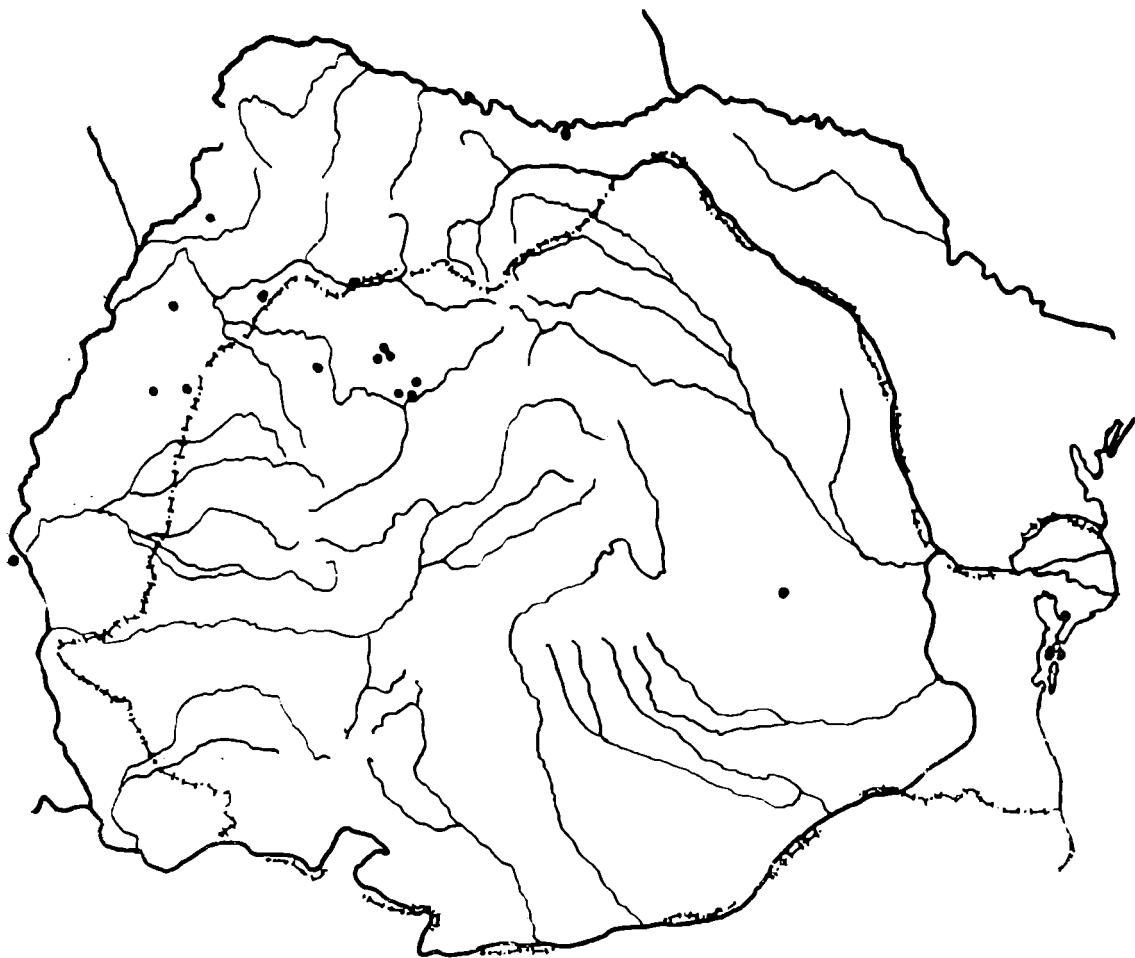

Fig. 3 — Răspîndirea topoarelor de tip Drajna.

Perişor, în care sînt prezente topoare cu disc şi spin de tip B_4 (variantele Lăpuş, Dobrocina şi Cehăluţ), topoare de tip Şanţ, celturi cu secţiunea rectangulară. Tot timpurii sînt şi depozitele de la Gemzse-Égetterdó, Prelipce şi Lohovo, primul cuprinzînd pe lîngă toporul de tip Drajna, celturi cu secţiunea rectangulară, seceri cu buton, topor cu aripioare de tip Uriu, ace cu urechiuşă, brăţări îngroşate la mijloc, cel de al doilea topoare cu disc şi spin de tip B_3 , topor cu ceafa prelungită de tip Şanţ, celt cu secţiunea rectangulară, iar cel de al treilea un topor cu disc şi spin de tip B_3 , un vîrf de lance şi brăţări îngroşate la mijloc. Apariţii ceva mai noi a topoarelor de tip Drajna, dar care nu depăşesc în timp perioada depozitelor de tip Uriu-Dragomireşti, sînt cele de la Ungureni, Kispalád, Penészlek, Hajduhadjáz, Drajna de Jos. În unele dintre aceste depozite sînt prezente topoare cu disc şi spin de tip B_4 şi celturi cu secţiunea ovală.

Majoritatea topoarelor de tip Drajna au fost descoperite în zona bazinelor Someşului şi Tisei. (Fig. 3). Ele au fost confecţionate de comunităţile ce aparţineau culturii Suci de Sus şi grupului Berkesz-Demecser, constituit pe baze Suci, care ocupau la începutul perioadei tîrzii a bronzului o bună parte din

teritoriul sus-amintit⁶. Un alt produs specific acestor populații au fost topoarele cu disc și spin de tip B₃ și B₄, care au apărut și ele cu preponderență în zona menționată. Prezența toporului de tip Drajna la Prelipce s-a datorat, foarte probabil, legăturilor existente între triburile Suciului și populațiile de la nord-est de Carpați. Apariția exemplarelor de la Drajna de Jos s-a putut datora și ea unor importuri de produse, mai ales că în acest depozit sînt prezente și alte bronzuri de origine transilvăneană, cum sînt celturile de tip transilvănean.

Toate topoarele de tip Drajna sînt îngrijit lucrate și bine finisate. Și prin această caracteristică se apropie de seriile timpurii de topoare cu disc și spin de tip B₃. La fel ca și aceste topoare, și topoarele de tip Drajna au putut avea funcția de armă. Avîndu-se însă în vedere numărul lor foarte scăzut, nu este exclus ca ele să reprezinte niște produse speciale, semne de distincție sau de putere.

CAROL KACSO

DIE BRONZEAXT VON OARȚA DE SUS

(Zusammenfassung)

Die Bronzeaxt von Oarța de Sus gehört einer speziellen Äxteart an (*Nackenknaufäxte* oder *Kugelknaufäxte*) und wird als Typus Drajna bezeichnet. Die Anzahl der Äxte dieses Typus ist ziemlich gering, bis jetzt sind nur 20 Stücke bekannt. Sie stellen ein charakteristisches Produkt der späten Bronzezeit dar, die jüngsten überschreiten zeitlich nicht die Periode der Hortfunde vom Typus Uriu-Drăgomiști. Der grösste Teil der Äxte vom Typus Drajna wurden in der Gegend der Flüsse Someș und Theiss entdeckt. Sie wurden von den Bevölkerungen hergestellt welche der Suciului de Sus-Kultur und der Berkesz-Demecser-Gruppe angehörten. Aller Wahrscheinlichkeit nach, wurden diese Äxte als Waffen benutzt, es ist jedoch nicht auszuschliessen dass sie Macht- oder Ehrungssymbole darstellen.

⁶ T. Kovács, in *FolArch*, XVIII, 1966/67, p. 27 sqq.; T. Bader, in *SCIV*, 23, 1972, 4, p. 509 sqq.; C. Kacsó, in *Dacia*, N. S., XIX, 1975, p. 45 sqq.; A. Vulpe, in *Dacia*, N. S., XIX, 1975, p. 69 sqq.

AKINAKES-UL DE BRONZ DE LA FIRMINIȘ

În anul 1936 în hotarul satului Firminiș, com. Mirșid, jud. Sălaj, s-a descoperit un pumnal de bronz de tip *akinakes*, împreună cu teaca lucrată tot din bronz, care au intrat în colecțiile Muzeului de istorie și artă din Zalău în vara anului 1976¹.

Piesa a fost descoperită întâmplător, în hotarul numit „La temeteu”, loc situat deasupra cimitirului actual al satului, cu ocazia lucrărilor de rigolare pe terenul lui Știrb Ioan, din satul Firminiș, nr. 18. Din cele relatate de descoperitor rezultă că piesa a fost găsită într-un mormînt de inhumație, împreună cu săgeți de bronz triunghiulare, cîteva verigi de bronz și o piesă din fier². Tot în anul 1936, cînd au fost săpate gropile pentru plantatul viei, au fost deranjate alte cîteva morminte de inhumație, situate în imediata apropiere a mormîntului în care s-a descoperit *akinakes*-ul, dar care nu au avut inventar³. Din inventarul mormîntului s-a mai recuperat o piesă (planșa II/5) care a ajuns în colecțiile muzeului din Zalău în primăvara anului 1977. Are o formă inelară, cu patru urechi mici circulare așezate la distanțe egale pe circumferința exterioară a verigii⁴. Piesa are diametrul exterior de 4 cm, diametrul interior de 3,2 cm, grosimea de 0,4 cm, iar diametrul exterior al urechiușelor laterale este de cca. 1,2 cm.

Akinakes-ul de bronz de la Firminiș, împreună cu teaca lucrată tot din bronz, reprezintă una din cele mai interesante descoperiri privind epoca hallstatiană tîrzie de pe teritoriul Transilvaniei.

¹ Teaca a fost ruptă în momentul descoperirii, ea fiind restaurată și conservată de prof. I. Koródi în laboratorul Muzeului de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca, căruia îi mulțumesc și pe această cale. Aducem mulțumiri prof. dr. K. Horedt, dr. Șt. Ferenczi și V. Vasilev pentru ajutorul dat la întocmirea acestui studiu.

² Cu ocazia arăturilor pe acest loc s-au semnalat oase umane încă înainte de amenajarea terenului pentru vie. Descoperitorul a predat în anul 1936 colecționarului Seres Béla din Zalău piesele mai mici găsite: vîrfuri de săgeți din bronz cu trei muchii, cîteva verigi din bronz și un „amnar” (?) din fier (probabil un fragment de zăbală), păstrînd pînă în anul 1976 *akinakes*-ul de bronz cu teacă, pe care l-a donat muzeului din Zalău (nr. inv. C.C. 60/1976). M. Roska (*ErdRep.* p. 185) a văzut în colecția lui Seres Béla cîteva piese scitice, care sînt date ca descoperite la Moigrad: două brățări, piese de harnașament și două vîrfuri de săgeți scitice cu trei muchii. Se pare că este vorba de piesele descoperite la Firminiș.

³ Terenul a fost pregătit pentru vie prin săparea unor gropi de 30 × 40 × 40 cm, situate la circa 0,80 m distanță unele de altele. La restul de morminte deranjate nu s-a găsit nici un fel de inventar metalic sau ceramic. Rigolarea terenului din loc în loc, cu gropi, probabil că nu a atins zona inventarelor din mormintele distruse sau că, de fapt, aceste morminte aparțin unor epoci ulterioare, medie sau modernă. Un sondaj de verificare nu s-a putut efectua din cauza viei care acoperă întreaga zonă.

⁴ Pentru piese identice, vezi M. Roska, *ErdRep.* p. 188 sq., fig. 225, nr. 4, din mormintele săpate în anul 1884 la Aiud; idem, în *ESA*, 9, 1937, p. 85, fig. 25, din mormintele de la Blaj; idem, în *DolgCluj*, 4, 1913, p. 235, fig. 2/1, din mormintele de la Simeria.

Pumnalul (planșa I/2) este lucrat din bronz, turnat dintr-o singură bucată, și are lungimea de 36,5 cm. Materialul din care a fost turnat este un bronz de bună calitate, foarte maleabil, permițând prelucrarea ulterioară a ornamentației prin ciocănire cu dalta, fără ca materialul să capete fisuri⁵. *Pumnalul* are garda cordiformă, lama triunghiulară, cu două tășuri, iar mînerul se termină cu o bară transversală ușor arcuită (planșa I/1—2).

Lama, lungă de 23,8 cm, este de o formă triunghiulară cu tășuri pe ambele laturi. La bază, lama are lățimea de 3 cm, iar grosimea de 0,5 cm, la vîrf grosimea este de 0,3 cm. Lama prezintă o nervură centrală spre vîrf, avînd în secțiune o formă aproximativ romboidală. Nervura mediană nu s-a păstrat în partea superioară a lamei, care a fost ornamentată în această porțiune cu patru șanțulețe adîncite cu dalta⁶, care se unesc spre vîrf formînd două triunghiuri. Acestea sînt așa-zisele „canale pentru sînge”, care sînt dispuse aproape identic pe ambele fețe ale lamei.

Garda pumnalului este reliefată în partea superioară (ca o acoladă), imitînd forma unui fluture⁷, fiind turnată odată cu întreaga piesă. În partea inferioară, garda prezintă, la mijloc, cîte o adîncitură unghiulară cu vîrf în sus pe ambele părți. În partea superioară garda prezintă, la mijloc, pe ambele părți, o ieșitură unghiulară în relief, cu vîrf în sus, care continuă cu un ornament în relief pe mînerul propriu-zis. Garda este bine proporționată, nu prea masivă, are lățimea de 3,8 cm, ieșind doar cu cîte 4 mm în afara lamel, iar înălțimea gărzii este de 3 cm. Cei doi lobi ai gărzii sînt bine proporționați, avînd aproximativ aceeași lățime.

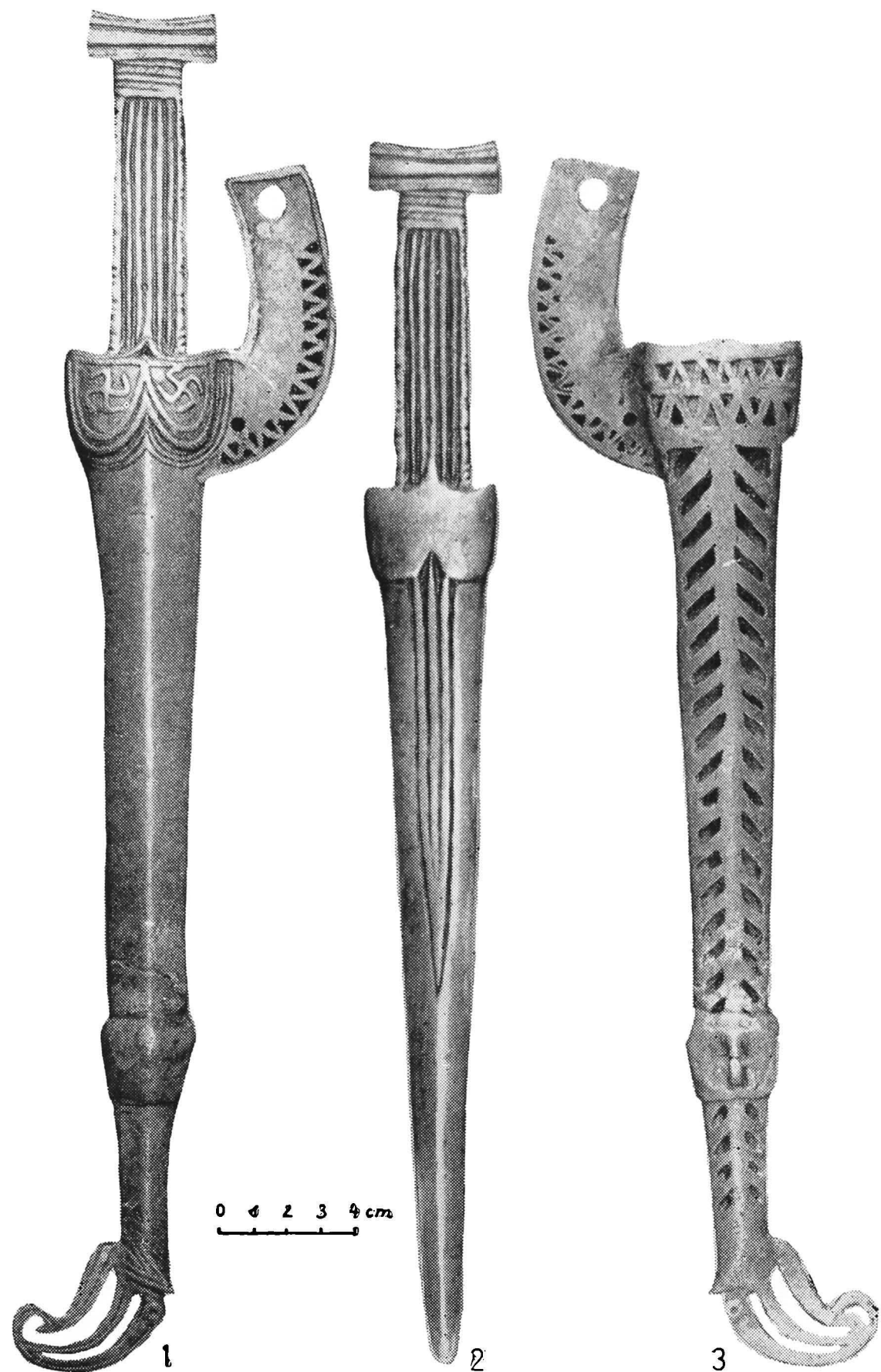
Mînerul, format dintr-o bară cu secțiunea aproximativ dreptunghiulară, mult aplatizată, împreună cu garda cordiformă și bara transversală de la capăt, are lungimea de 12,7 cm. Mînerul propriu-zis este ornamentat prin ciocănire cu dalta. Longitudinal pe corpul mînerului au fost adîncite șase șanțulețe, care scot în relief cinci „coloane” paralele ce pornesc din garda cordiformă. Coloana din mijloc este chiar prelungirea ieșiturii unghiulare în relief din partea superioară a gărzii. Aceste „coloane” longitudinale nu acoperă întreaga suprafață a mînerului. Pe o porțiune din capătul mînerului ornamentația este alcătuită de patru șanțulețe care scot în relief cinci benzi transversale, ornamentate cu linii oblice hașurate în brăduț, banda din mijloc rămînînd neornamentată. Părțile laterale ale mînerului sînt ornamentate cu grupe de cîte trei linii paralele incizate, executate cu dalta, separate de intervale dreptunghiular-rotunjite rămase în relief. Pe lîngă rostul lor decorativ aceste ornamente serveau la o mai bună fixare a mînerului în palmă.

La capătul superior mînerul se termină cu o bară transversală ușor concavă, de o formă dreptunghiulară cu brațele egale, avînd dimensiunile de 3,9×1,2×0,8 cm. Suprafața barei este ornamentată cu trei benzi paralele longitudinale, delimitate prin două șanțulețe adîncite. Banda din mijloc nu este ornamentată. Celelalte două benzi sînt ornamentate cu linii oblice gravate, așezate în brăduț, cu o linie orizontală care le desparte în mijloc. Decorul este realizat cu mîna liberă, prin tehnica gravării, după răcirea piesei de la turnare. Liniile și liniuțele oblice

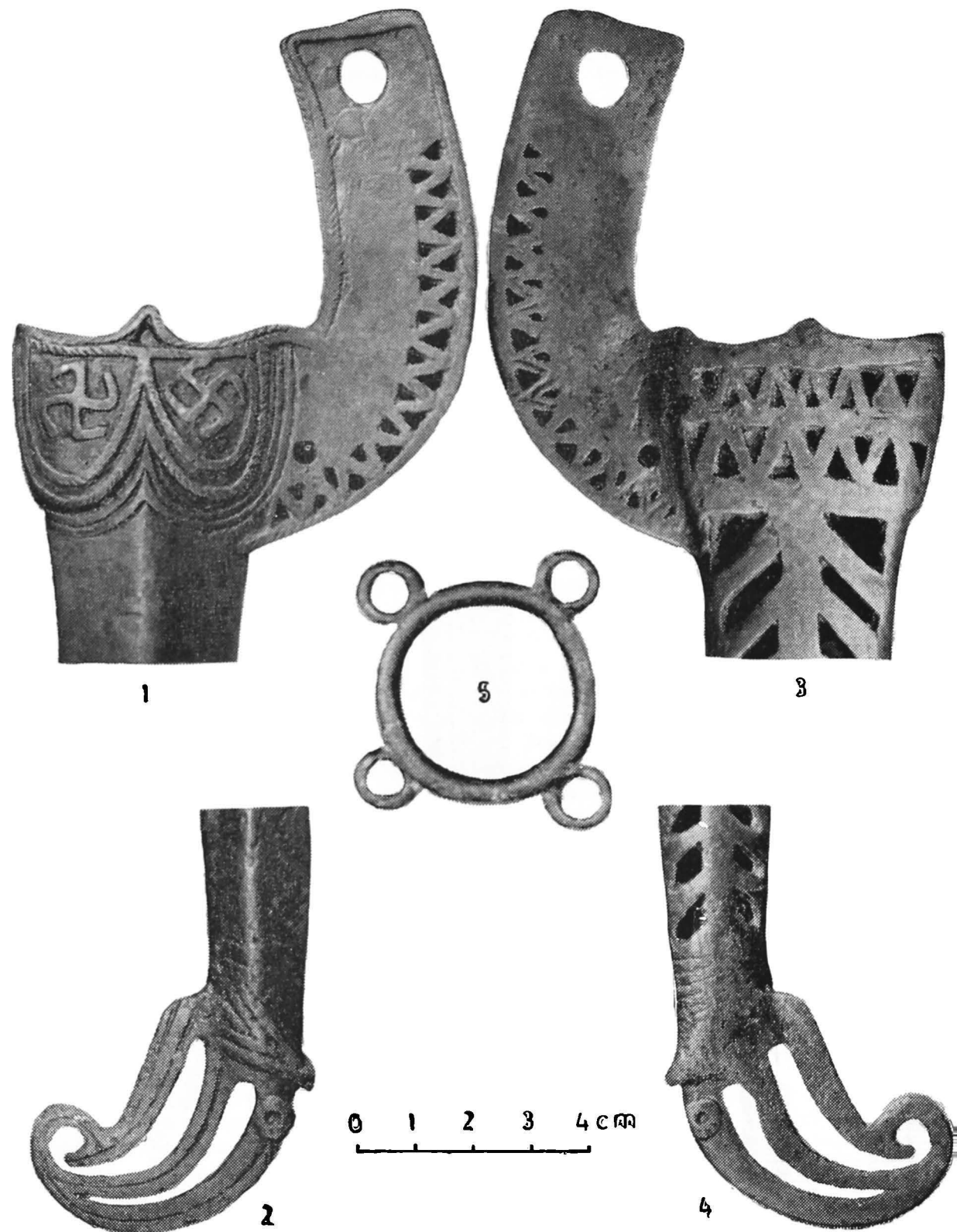
⁵ Aliajul conține cositor în proporție redusă, fiind maleabil și ușor de prelucrat.

⁶ Merită semnalat faptul că pe unul din șanțurile lamei se poate observa urma dălții folosite, care avea lățimea de 2,7 cm.

⁷ V. Vasiliu, *Pumnalele de tip akinakes din Transilvania*, manuscris.

Pl. I. — 1 — 3, pumnalul cu cele două fețe ale tecii.

Pl. II — 1—4, detalii la teaca pumnalului; 5, piesă de harnașament.

nu sînt perfect paralele și egale. Se observă, în interiorul șanțulețelor de pe bara transversală, ca și la restul șanțulețelor de pe mîner și lamă, urmele unor mici praguri rezultate de la lovirea cu dalta. În execuția liniuțelor hașurate de pe bara transversală și de pe benzile orizontale ale mînerului se observă stîngăcia meșterului care le-a executat, pe mici porțiuni aceste liniuțe chiar lipsind. Ornamentele mînerului și ale barei transversale, cu mici deosebiri neesențiale, sînt aproape identice pe ambele fețe ale piesei.

Împreună cu pumnalul a fost descoperită și teaca care-i aparține, pumnalul fiind găsit pus în teacă (planșa I/1).

Teaca este lucrată din bronz, prin turnare în tipar, reprezentînd o execuție deosebită din punct de vedere al tehnicii de turnare. Piesa aparține tipului de teacă care prezintă o placă-ataș în partea dreaptă, necesară pentru agățarea întregii piese la brîu (planșa II/1—3).

Turnată dintr-un bronz de bună calitate, teaca prezintă o nervură mediană pe o parte, avînd în secțiune o formă triunghiulară rotunjită. Lungimea totală a tecii, cu placa-ataș, este de 36,5 cm, lățimea în partea superioară este de 5 cm, grosimea de 1,8 cm; în partea inferioară lățimea este de 1,6 cm, iar grosimea de 1,1 cm. Teaca este ornamentată pe amîndouă fețele cu motive geometrice și animaliere realizate prin turnare și ciocănire cu dalta.

Partea tecii ornamentată în partea superioară cu un decor cordiform reliefat, cuprinzînd cele două „cruci gammate“, reprezintă fața tecii (planșa I/1). Decorul cordiform al tecii este realizat din turnare, iar ulterior s-a aplicat, prin ciocănire, decorul șnurat cu linii incizate care delimitează practic cei doi lobi. Tot prin ciocănire cu dalta au fost realizate, după turnare, alte ornamente lobate incizate, care înconjoară în partea inferioară decorul cordiform reliefat (planșa II/1).

Placa-ataș are o formă dreptunghiulară rotunjită, cu lungimea de 8,8 cm, lățimea de 2,6 cm, grosimea de 0,4 cm și este situată în partea dreaptă a tecii. Placa-ataș este ornamentată cu un motiv triunghiular ajurat, realizat prin turnare, situat pe partea exterioară a plăcii. Placa-ataș este ornamentată pe margini cu un decor în relief, realizat din turnare și ornamentat pe unele porțiuni cu linii oblice hașurate și în brăduleț. În partea superioară ea prezintă un orificiu cu diametrul de 0,8 cm, cu ajutorul căruia teaca era agățată de brîu. În partea inferioară a plăcii, în apropierea decorului cordiform, există un alt orificiu mai mic, cu diametrul de 0,4 cm, avînd probabil rol tot la fixarea mai bună a tecii la brîu (planșa II/1—3). Cealaltă față a plăcii cuprinde aceleași elemente de decor ajurate, realizate prin turnare, lipsind doar decorul reliefat de pe margine. Se observă lipsa grijii în realizarea decorului ajurat pe această parte, urmele turnării nefiind deloc finisate. Pe linia de contact a plăcii-ataș cu corpul tecii se observă, pe latura dorsală, cum s-a adăugat bronz pentru a spori rezistența piesei pe această linie de contact.

În partea inferioară teaca prezintă o terminație reprezentînd un „cap“ de pasăre răpitoare, ajurat, realizat prin turnare, odată cu întreaga piesă (planșa II/2—4). Figura prezintă un cioc puternic profilat, ornamentat cu linii mediane incizate, care urmăresc întreaga curbură a ciocului, cu ochiul rotund realizat în relief pe nervura superioară. De semnalat că nervura inferioară a ciocului, la bază, este crestată în lungime pe o mică porțiune, încercîndu-se să se redea astfel „barba“ păsării răpitoare. Capul posedă și două „urechi“, realizate din turnarea inițială, ornamentate prin gravarea cu dalta a unor incizii unghiulare, dînd impresia unor pene (?) triunghiulare cu vîrfurile în sus. În imediata apro-

piere a „urechilor“, corpul tecii este ornamentat cu linii oblice paralele, gravate, care trec și pe partea dorsală a tecii. De semnalat că această parte a capului reprezintă, de fapt, fața întregii piese (planșele I/1, II/2), elementele de decor; liniile mediane ale nervurilor ciocului și ornamentația „urechii“ lipsesc pe partea dorsală a piesei, care a fost tratată mult mai neglijent din acest punct de vedere (planșele I/3, II/4).

Partea dorsală a tecii este decorată în întregime cu motive ajurate realizate prin turnare (planșa I/3). Partea superioară, corespunzând decorului cordiform de pe fața tecii, este ornamentată cu un decor triunghiular ajurat, realizat prin turnare, dispus orizontal pe două registre. Se observă lipsa de grijă în realizarea acestui decor, unele triunghiuri nefiind practic ajurate, datorită unor defecțiuni de turnare, întreg decorul fiind neproportionat și slab realizat (planșa II/3).

Corpul tecii, pe această parte, reprezintă un decor ajurat dispus vertical, cu ornamente oblice paralele așezate simetric (planșa I/3). Acest decor este bine proporționat, lucrat îngrijit în comparație cu decorul orizontal din partea superioară a tecii.

În partea inferioară, spre capătul terminat în cap de vultur, pe corpul tecii a fost prins, după turnare, un manșon lucrat dintr-un bronz maleabil. Manșonul prezintă un orificiu orizontal situat spre partea dorsală a tecii, folosit pentru prinderea tecii cu ajutorul unei curelușe de coapsa piciorului celui care o purta (planșa I/3).

Piesa descoperită la Firminiș reprezintă un pumnal *akinakes* tipic, lucrat din bronz, cu teacă, care însă, prin decorul său, nu își găsește analogii exacte în mediul scitic printre piesele de acest gen, fiind din acest punct de vedere un „unicum“.

Lucrată din bronz, piesa pare foarte nouă, fără urme evidente de folosire (mai ales pentru pumnal). Nu este exclus ca o asemenea piesă să stea în legătură cu un cult special, referindu-ne la știrea transmisă de Herodot (IV, 62) că la sciți pumnalul *akinakes* era considerat ca simbol al zeului războiului, căruia i se aduceau jertfe sângeroase. Înclinăm să credem că piesa de la Firminiș avea un rol în timpul acestor ritualuri, pumnalul, prin construcția sa, fiind mai greu de manevrat în luptă, folosindu-se probabil la uciderea jertfelor aduse în cadrul ceremoniilor religioase. De remarcat că teaca este ornamentată pe față, în partea superioară, în cadrul celor doi lobi cordiformi, cu două cruci gammate, simboluri ale cultului solar, acesta fiind de fapt ornamentul central al întregii piese. Având în vedere acest lucru, înclinăm să credem că piesa servea în cadrul unor ceremonii religioase și nu era un pumnal de luptă propriu-zis⁸.

În mediul scitic de la nordul Mării Negre au fost găsite mai multe statui de piatră, „babe de piatră“, pe care sînt reliefate formele unor *akinakes*-uri în teci prinse la brîu. S-a emis ipoteza că aceste statui ar reprezenta o divinitate scitică (zeul războiului) sau pe un conducător⁹. Asemenea statui au fost descoperite și în Dobrogea¹⁰. Forma și tipul de pumnal și teacă diferă de la o statuie la alta. Pe marea majoritate a acestor statui sînt reprezentate pumnale în teci care, fără excepție, prezintă o placă-ataș în partea dreaptă, cu ajutorul căreia

⁸ Materialul din care a fost lucrat pumnalul este un bronz galben, fiind relativ moale în comparație cu pumnalele din fier, lucrate special pentru luptă.

⁹ A. I. Meliukova, în *KS*, 58, 1952, p. 128.

¹⁰ A. D. Alexandrescu, în *SCIV*, 9, 2, 1958, p. 291–299; D. Berciu, în *SCIV*, 10, 1, 1959, p. 7 sqq.

erau fixate la brîu¹¹. Apariția unor tipuri diverse de pumnale și teci reprezentate de aceste statui este verificată și de pumnalele (cu teci sau fără teci) descoperite pînă în prezent, care aparțin unor tipuri de forme foarte variate¹². Marea majoritate a acestor pumnale nu erau lucrate în serie sau în tipare, ci erau confecționate din fier, prin forjare, din mai multe bucăți reunite ulterior.

Akinakes-urile lucrate în întregime din bronz sînt relativ rare¹³, la fel ca și piesele lucrate din aur sau placate cu aur descoperite la nordul Mării Negre, ele constituind piese de excepție, legate în special de oficierea unor ceremonii religioase¹⁴ sau constituind piese „de paradă” pentru unii conducători.

Prin caracteristicile lor *akinakes*-ul de bronz de la Firminiș, împreună cu teaca lucrată tot din bronz prin turnare, ornamentată cu un cap de vultur ajurat, aparțin mediului scitic, fiind legate de descoperirile de acest gen din Transilvania.

Descoperirile scitice și studiile întreprinse pînă în prezent, arată că acest tip de pumnal este caracteristic epocii scitice arhaice. *Akinakes*-ul de bronz și teaca de la Firminiș aparțin, se pare, perioadei mai vechi, documentată de descoperirile de la Melgunov, Kelermes și Șumeiko¹⁵, care datează din secolul al VI-lea î.e.n.¹⁶. Astfel de piese, lucrate special, unele placate cu foițe de aur, ornamentate cu motive animaliere caracteristice artei scitice, sînt piese de excepție. Caracteristic pentru aceste teci este placa-ataș folosită la agățarea pieselor la brîu¹⁷.

Deși piesa de la Firminiș este lucrată în întregime din bronz, analogiile cele mai apropiate le aflăm în lumea scitică din nordul Mării Negre: Kelermes, Melgunov, Șumeiko, Certomlîk, Kul-oba, Tomakovka precum și din Europa centrală — Vetersfelde¹⁸, care reprezintă tot piese de excepție, lucrate special, uneori placate cu aur și ornamentate, potrivit artei scitice, cu motive animaliere. De remarcă că piesele de la Kelermes, Melgunov, Vetersfelde¹⁹ și Medgidia²⁰ au același decor cordiform în partea superioară a tecii, ca și piesa de la Firminiș. Placa-ataș a piesei de la Vetersfelde are o formă rotunjită, mult asemănătoare cu cea a tecii de la Firminiș.

Pumnalul *akinakes* descoperit la Firminiș aparține primului tip, cu bară transversală și garda în formă de fluture, după clasificarea pumnalelor din U.R.S.S.²¹ Pe teritoriul Transilvaniei se mai cunoaște un pumnal *akinakes* lucrat în întregime din bronz, descoperit la Posmuș, județul Bistrița-Năsăud, într-un mormînt

¹¹ A. I. Meliukova, *Vooruženie skifov*, în *Arheologija SSSR*, 1—4, 1964, pl. 5; E. A. Popova, în *SA*, 1, 1976, p. 100—121, fig. 1, nr. 1, fig. 2, nr. 1—2, fig. 3, nr. 1—2, 5—6, fig. 5; O. K. Tahtai, în *ArhKiev*, 17, 1964, p. 205 sq., fig. 1—2.

¹² W. Ginters, *Das Schwert der Skythen und Sarmaten*, Berlin, 1928; K. Schefold, *Der skythische Tierstil in Südrussland*, în *ESA*, 12, 1938, p. 3—77; A. I. Meliukova, *op. cit.*, pl. 5—18; V. Mihăilescu—Bîrliba, *The akinakai of Moldavia. A new discovery*, în *Thraco-Dacia*, București, 1976, p. 109—116; C. Buzdugan, *Pumnalele hallstattiene tîrzii de pe teritoriul României*, în *Cercetări arheologice*, 2, București, 1976, p. 239—275; vezi și nota nr. 7.

¹³ E. H. Minns, *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913, p. 70; A. I. Meliukova, *loc. cit.*

¹⁴ Vezi nota nr. 9.

¹⁵ W. Ginters, *op. cit.*, pl. 2—3 și 6.

¹⁶ K. Schefold, *op. cit.*, p. 8 sqq.

¹⁷ Pentru modul de purtare a *akinakes*-urilor cu teacă, vezi reliefurile de la Persepolis: M. Ebert, în *RLV*, 9, p. 322, pl. 244/a; W. Ginters, *op. cit.*, pl. 9/e; Th. H. Bossert, *Altanatolien*, 1942, fig. 999/4.

¹⁸ A. I. Meliukova, *op. cit.*, p. 50, pl. 15, nr. 6, pl. 17, nr. 1—5, pl. 19, nr. 4—5; W. Ginters, *op. cit.*, pl. 1.

¹⁹ Vezi nota 18.

²⁰ D. Berciu, *Arta traco-getică*, București, 1969, p. 20—23, fig. 2, 4 și 5.

²¹ A. I. Meliukova, *op. cit.*, p. 50.

de inhumăție de un evident caracter scitic²². Piesa descoperită la Posmuș are garda cordiformă și bara transversală lucrate aparte și prinse ulterior pe corpul propriu-zis al mînerului. Asemănări foarte apropiate pentru decorul șanțuit de pe mîner întîlnim tot la piesa de la Posmuș. Motivul ornamental în grupe de liniute și reliefuri conice executate pe marginea lătită a mînerului piesei de la Firminiș este prezent și la unele pumnale descoperite în nordul Mării Negre²³, același decor avîndu-l și mînerul pumnalului de la Șumeiko. În țara noastră, pumnalul descoperit la Cozia²⁴ este singurul care prezintă acest tip de ornament.

Decorul principal al tecii îl reprezintă cele două cruci gammate așezate în cadrul celor doi lobi cordiformi din partea superioară a piesei. Acest motiv ornamental, al crucii frînte, se întîlnește și la decorarea ceramicii scitice din unele necropole cercetate la nordul Mării Negre²⁵. Motivul crucii gammate a fost foarte răspîndit la diferite popoare antice, fiind, se pare, legat de cultul soarelui²⁶. Acest lucru ne face să credem că piesa avea un rol bine determinat în timpul unor ceremonii religioase și că nu constituia o piesă de luptă propriu-zisă.

Ornamentarea extremităților anumitor piese cu capete de păsări răpitoare sau grifoni, realist redată, este o caracteristică recunoscută a artei scitice²⁷. Analogii apropiate ale capului de vultur ajurat, de pe piesa de la Firminiș, le întîlnim în mediul scitic de la nordul Mării Negre, pe vîrfurile de baldachin, de exemplu piesa din muzeul Ermitaj²⁸, piesele descoperite la: Ulski²⁹, Maikop, Volkovți, Romensk, Sula, în necropolele din zona Kubanului³⁰. O analogie apropiată este și capul de vultur de pe o psalie de os descoperită la Jabotin³¹, pe gîtul păsării întîlnindu-se și ornamente triunghiulare semiajurate. Toate aceste piese aparțin epocii arhaice și folosesc ca tehnică de ornamentare ajurarea, atît pentru capetele de vultur, cît și pentru vîrfurile baldachinului propriu-zis³². Astfel de piese de caracter scitic au apărut și în țara noastră, la Gornești³³; alte vîrfuri de baldachin ajurate se păstrează în colecțiile Muzeului Național de Istorie din București³⁴.

²² Șt. Dănilă, în *ActMuz*, Cluj, 1956, p. 81—85.

²³ A. I. Meliukova, *op. cit.*, pl. 15, fig. 3, Raigorod; pl. 18, fig. 6, Tereșenko, pl. 20, fig. 5.

²⁴ C. Ionomu, în *Cercetări istorice*, 6, Iași, 1975, p. 59, fig. 6.

²⁵ V. A. Ilinskaia, *Skifi. Dneprovskogo lesostepnogo levoberež'ia*, Kiev, 1968, p. 169, fig. 45, nr. 1 (piesă din necropola arhaică de la Aksiutinți); E. I. Krupnov, în *SA*, 3, 1958, p. 105, fig. 8, nr. 1 (piesă dintr-o necropolă din zona Caucazului) și (din aceeași zonă): V. A. Ilinskaia, în *ArhKiev*, 18, 1965, p. 69, fig. 19, nr. 6 (vas scitic decorat cu o bandă de cruci gammate incizate ce ornamează pîntecul vasului).

²⁶ Pentru acest simbol vezi: R. Davis, *La croix gammée, cette énigme*, Paris, Presses de la Cité, 1967 (nouă inaccesibilă) și W. Wolski, în *Apulum*, 7/2, p. 465—477, despre simbolul crucii gammate.

²⁷ M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, Cambridge, 1928, p. 51 și 195.

²⁸ A. I. Artamonov, în *SA*, 4, 1968, p. 34, fig. 4—5.

²⁹ M. Rostovtzeff, *op. cit.*, p. 57, pl. 10, fig. A.

³⁰ V. A. Ilinskaia, în *ArhKiev*, 15, 1963, p. 36, fig. 2, nr. 5, p. 38, fig. 3, nr. 13—14, p. 39, fig. 4, nr. 4.

³¹ V. A. Ilinskaia, în *ArhKiev*, 13, 1961, p. 46, fig. 7, nr. 5.

³² V. A. Ilinskaia, în *ArhKiev*, 15, 1963, p. 34, 36, 38 și 39, cu vîrfurile de baldachin ajurate descoperite în zona Kubanului, aparținînd necropolelor arhaice Romensk, Aksiutinți (Starșaia-Moghila).

³³ M. Roska, *ErdRep*, p. 98, fig. 124; idem, în *ESA*, 11, 1937, p. 177.

³⁴ V. A. Ilinskaia, în *ArhKiev*, 15, 1963, p. 39, fig. 4, nr. 7—9, 11, 14.

Partea dorsală a tecii de la Firminiș și placa-ataș au fost ornamentate cu motive triunghiulare ajurate, realizate prin turnare (planșa I/3). Această tehnică de ornamentare este mai veche, ea apărând la unele piese din perioada prescitică de la nordul Mării Negre³⁵. Este caracteristică și artei scito-siberiene, unde apare pe minerul unor cuțite de bronz³⁶. Piese de bronz la care a fost folosită tehnica ajurării pentru executarea unor ornamente se întâlnesc și în mediul iliric³⁷, precum și în mediul prescitic (cimmerian) din Ungaria³⁸. În Transilvania, la Murgești³⁹, a fost descoperită partea superioară a unei teci de bronz pentru lance, ajurată pe o parte, cu același decor ca și teaca de la Firminiș. Piesa de la Murgești a apărut dintr-un mormânt de înhumatie scitic, în context cu săgeți caracteristice din bronz și o lance de fier.

Tehnica ajurării este folosită în mediul scitic în special la diferite plăci ornamentate cu motive animaliere realizate prin turnare, specifice perioadei vechi — sec. VI î.e.n.⁴⁰ — ea apărând și la piese mai târzii — sec. V—IV î.e.n.⁴¹ — fiind o caracteristică a artei scitice în general⁴².

Ornamentația ajurată, precum și ornamentația cu linii hașurate, se întâlnește în mod frecvent la nordul Mării Negre, mai ales în zona Kubanului, pe unele plăci de centură din bronz descoperite în curganele de la Isti-su⁴³, datate în perioada arhaică, sec. VI î.e.n., ornamentate cu motive geometrice ștanțate, mult asemănătoare cu ornamentația piesei de la Firminiș. Piese de centură cu ornamentație triunghiulară ajurată apar și în necropola de la Tli, datată tot în epoca arhaică⁴⁴. Ornamentația barei transversale a pumnalului cu benzi de linii oblice

³⁵ A. I. Terenojkin, *Predskifskij period na dneprovskom pravoberež'e*, Kiev, 1961, p. 135, unde apare și pe minerul unor pumnale, p. 139, fig. 190, nr. 1,4; merită semnalată o interesantă descoperire din Armenia: (A. O. Mnațakanian, în *SA*, nr. 2, 1957, p. 151 sq., fig. 12—14) în curganul nr. 2, din zona lacului Sevan, au fost găsite trei pumnale cu lama triunghiulară, din bronz, fără gardă cordiformă, cu tecile turnate tot din bronz, dar fără placa-ataș. Toate cele trei teci au corpul ornamentat cu aceleași motive triunghiulare ajurate, realizate prin turnare, ca și cele ale piesei de la Firminiș. Necropola în care au fost descoperite aceste piese aparține epocii bronzului și este datată la sfârșitul mileniului II î.e.n.

³⁶ S. B. Kiselev, în *MIA*, 9, 1949, p. 70, pl. 12, nr. 68.

³⁷ Descoperirile de la Donja Dolina: Zdravko Marić, în *Glasnik*, 19, Sarajevo, 1964, pl. 6, fig. 18, 19, 28; același tip de piese de centură, ajurate, apar și la Ferigele: Al. Vulpe, *Necropola hallstattiană de la Ferigele*, București, 1969, p. 70, pl. 24.

³⁸ S. Gallus și T. Horváth, în *DissPann*, 9, ser. 2, 1938, pl. 29, Blatnica și Biharugra; M. Roska, *ErdRep*, p. 41, cu bibliografia respectivă.

³⁹ M. Roska, *op. cit.*, p. 205 sq., cu bibliografia respectivă.

⁴⁰ A. P. Manțevici, în *ArhKiev*, 8, 1973, p. 14, fig. 6, nr. 4, p. 16, fig. 8, nr. 2, p. 17, fig. 9, nr. 3, piese din colecția „Petru I”.

⁴¹ A. E. Petrovskaia, în *ArhKiev*, 2, 1971, p. 18, fig. 6, nr. 2, p. 19, fig. 7, nr. 2, din zona Niprului kievian.

⁴² V. A. Ilinskaia, în *SA*, 2, 1971, p. 64—85, p. 80, fig. 8, p. 82, fig. 10, nr. 1; S. B. Kiselev, în *MIA*, 9, 1949, p. 135, pl. 21, nr. 13—18, plăci ornamentale ajurate, din bronz.

⁴³ O. A. Artamonova-Poltavțeva, în *SA*, 14, 1950, p. 92, fig. 46, nr. 2—3, p. 93, fig. 47, nr. 1, p. 95, fig. 48, pentru decorul în benzi de linii hașurate, mai ales la piesele de bronz pentru centură din zona Kubanului; p. 88, fig. 44, nr. 2, cu analogii foarte apropiate: p. 70, fig. 31, p. 71, fig. 2, p. 75, fig. 37, p. 78, fig. 38 și p. 87, fig. 43 b. Pentru decorul de linii incizate și pe ceramica scitică din zonă: p. 65, fig. 28, nr. 1—3.

⁴⁴ B. V. Tehov, în *SA*, 4, 1970, p. 99, fig. 4, nr. 16; idem, în *SA*, 1, 1963, p. 174, fig. 10, nr. 2—3 și 6; E. O. Petrovska, în *ArhKiev*, 16, 1964, p. 178, nr. 7, din zona Kievului, piese de centură din bronz ornamentate cu motive triunghiulare ajurate realizate prin turnare, datate în sec. VI—V î.e.n.

hașurate se întâlnește și la sabia-emblemă de la Medgidia⁴⁵, care reprezintă o bună analogie pentru acest element de decor.

În mediul scitic de la nordul Mării Negre au apărut fragmente de teci ajurate, din bronz⁴⁶. O teacă din bronz, ornamentată cu motive animaliere și capete de vultur realizate prin ajurare, care decorează partea laterală a piesei, a fost descoperită în sudul Siberiei⁴⁷.

Majoritatea analogiilor de care se leagă, prin decorul și tehnica folosită, piesa de la Firminiș, aparțin perioadei arhaice a necropolelor scitice din zona Kubanului și a Siberiei de sud.

Sabia de tip *akinakes*, cu teacă, descoperită la Karmir-Blur⁴⁸, datată la sfârșitul secolului VII și începutul secolului VI î.e.n., prezintă analogii apropiate în privința decorului folosit pentru ornamentare cu elementele ce se întâlnesc la piesa descoperită la Firminiș. Teaca piesei de la Karmir-Blur este ornamentată, pe o parte, cu capete de vulturi similari cu cel de pe piesa de la Firminiș, iar partea dorsală a tecii este ornamentată cu motive triunghiulare semiajurate, formate din cîte două triunghiuri cu capetele alipite, ordonate în lungimea tecii, acoperind-o în întregime. Decorul reliefat de pe părțile laterale ale mînerului pumnalului de la Firminiș este aproape identic cu decorul similar al mînerului sabiei de la Karmir-Blur.

Potrivit analogiilor enumerate mai sus, pumnalul de la Firminiș poate fi datat chiar de la începutul secolului VI î.e.n., situîndu-se printre cele mai vechi descoperiri de caracter scitic din Transilvania.

Analogiile pe care această piesă le are în mediul scitic din nordul Mării Negre, mai ales cu descoperirile din necropolele arhaice, ne face să credem că piesa a ajuns aici odată cu grupul scitic infiltrat în Transilvania din această zonă.

Localitatea Firminiș este situată în partea de nord-vest a județului Sălaj, la circa 8 km nord de porțile Meseșului. După inventarul pe care l-a conținut, mormîntul de înhumăție descoperit la Firminiș aparținea unui bărbat, iar prezența lui în această zonă ilustrează, credem, viața de războinici și păstori seminomazi a bărbaților sciți, care încheindu-și existența departe de sălașurile comunității nu ajung să fie inhumați în necropolele respective⁴⁹.

Pe teritoriul județului Sălaj nu sînt cunoscute pînă în prezent vestigii care să ateste prezența sciților în această zonă de nord-est a Transilvaniei⁵⁰. Apărînd în faza zonei ocupate de enclava scitică din centrul Transilvaniei, mormîntul de la Firminiș pare să constituie punctul cel mai nord-vestic cu descoperiri aparținînd acestui grup intrusiv, din țara noastră.

ALEXANDRU V. MATEI

⁴⁵ D. Berciu, *op. cit.*, p. 21 sq., fig. 3—4, cu toate analogiile pentru acest tip de decor în arta traco-getică, scitică, iraniană etc.

⁴⁶ Vezi V. A. Ilinskaia, în *ArhKiev*, 5, 1951, p. 203, pl. 3, nr. 7, din necropola arhaică de la Starșaiia Moghila.

⁴⁷ S. B. Kiselev, în *MIA*, 9, 1949, p. 136, pl. 22, nr. 2.

⁴⁸ V. A. Ilinskaia, în *ArhKiev*, 18, 1966, p. 63, fig. 2; A. I. Meliukova, *op. cit.*, p. 47.

⁴⁹ V. Vasiliev, în *File de istorie*, 4, 1976, p. 93 sqq.

⁵⁰ Pentru piesele scitice de la Moigrad, jud. Sălaj, vezi nota nr. 2.

DER BRONZE-AKINAKES VON FIRMINIŞ

(Zusammenfassung)

Im J. 1936 wurde an der Flurgrenze des Dorfes Firminiş, Gem. Mirşid, Kr. Sălaj, an einer „La temeteu“ genannten Stelle ein Bronzedolch vom Akinakes-Typ, zusammen mit der ebenfalls aus Bronze gearbeiteten Scheide gefunden; im Sommer 1976 gelangte das Objekt in die Sammlung des Museums von Zalău. Das Stück wurde bei Anlage von Entwässerungsgräben auf dem Grundstück des Ştirb Ioan aus Firminiş Nr. 18 zufällig gefunden. Es gehörte zu den Beigaben eines, bei dieser Gelegenheit gestörten Körpergrabes, dessen Inventar auch noch einige bronzene Pferdegeschirrteile, einige dreieckige Pfeilspitzen, ebenfalls aus Bronze und eine eiserne Gebißstange (?) enthielt. Diese Stücke gelangten bereits 1936 in eine Privatsammlung und sind heute verschollen. Ein Pferdegeschirrteil (Taf. II/5) wurde im Frühjahr 1977 bei seinem Finder wiederentdeckt.

Der Dolch hat eine dreieckige zweischneidige Klinge und ist in einem Stück aus gegossener Bronze gefertigt (Taf. I/2). Die Verzierung von Klinge und Griff, bestehend aus Ritzlinien und erhabenen Ornamenten, wurde nach Kaltwerden des Stückes durch Hämmern mit dem Meißel ausgeführt.

Die Dolchscheide (Taf. I/1, 3) ist aus einer in Form gegossenen Bronze angefertigt; sie ist 36,5 cm lang und im Querschnitt dreieckig. Die durchbrochene Verzierung, sowie das herzförmige Ornament im Relief (Taf. I/1, 3 und Taf. II/1—4) entstanden durch den Guß. Der untere Teil der Scheide läuft in ein durchbrochenes Ornament in Form eines Raubvogelkopfes aus (Taf. II/2—4).

Das Fundstück aus Firminiş ist ein typischer Bronze-Akinakes mit Scheide, der aber in seiner Verzierung keine genauen Entsprechungen unter den Stücken dieser Gattung hat; demnach ist er in dieser Hinsicht ein Unikum. Trotz aller Besonderheiten schließt sich der Akinakes doch eng an die Funde an, die der in Transsilvanien eingedrungenen Skythengruppe zugehören und kann in das 6. Jh. v.u.Z., vielleicht an dessen Beginn, angesetzt werden.

PROBLEMA AȘEZĂRILOR CIVILE DACICE DIN MUNȚII ORĂȘTIEI DIN PUNCT DE VEDERE GEOGRAFIC

O prezentare de ansamblu, cu concluzii generale asupra așezărilor deschise mai mari sau mai mici, grupate în jurul complexului cetăților dacice din Munții Orăștiei, făcută cu ajutorul metodelor aparținătoare geografiei așezărilor (cu un termen tehnic german, ce exprimă mai bine chestiunea la care ne referim: *Siedlungsgeschichte* sau chiar *Siedlungsarchäologie*), valabilă pentru întregul complex de așezări, vom putea da abia mai târziu. Pentru a putea trata o astfel de problemă: chestiunea geografiei așezărilor, sînt încă necesare, desigur, multe cercetări pe teren, precizări topografice și, totodată, o mai mare clarviziune de ordin cronologic. În măsura în care vor fi îmbogățite și completate cît mai bine posibil rezultatele investigațiilor arheologice pe teren, cunoscute pînă în momentul de față, fixarea tuturor punctelor depistate pe o hartă precisă, detaliată, și marcarea fiecărui element constitutiv aparte, conform ponderii lor în viața societății dacice, vom putea lărgi orizontul cunoașterii spațiului locuit de populația dacică din zona în cauză, vom putea cunoaște mai îndeaproape desfășurarea și dezvoltarea continuă a vieții materiale și spirituale a dacilor din perioada clasică a acestei societăți, aprofundînd tot mai mult cele două aspecte ale societății dacice: baza economică și suprastructura ei politică, militară, religioasă, artistică etc.

Deși pare a fi — poate — prematur, am dori totuși să avansăm, măcar tangențial, pomenirea cîtorva dintre aceste teme foarte atractive.

I. 1) Mai întîi dorim să ne ocupăm pe scurt de problema existenței sau inexistenței așezărilor proto-urbane în cadrul complexului cetăților dacice din Munții Orăștiei, fără ca să încercăm rezolvarea definitivă a chestiunii din punct de vedere geografic.

Așa cum acest lucru a fost precizat încă de la începutul secolului al XIX-lea, de către unii nespecialiști, dar oameni luminați, observații ce au fost confirmate în decurs de mai bine de un veac și jumătate, neîndoielnic rămîne, deocamdată, faptul că întregul sistem de fortificații, de proporții grandioase, avea în „centru” cetatea cea mare de la Grădiștea Muncelului, care este opera lui Burebista, așa cum au arătat-o învățați ca D. M. Teodorescu¹, V. Pârvan², și, în special, C. Daicoviciu³. Întregul sistem avea menirea să apere centrul economic, politic, militar și religios al dacilor și, în caz de nevoie, să ofere un ultim loc de refugiu regilor daci. Este curios, cum remarcă, de altfel, H. Daicoviciu⁴, că geograful antic Strabon vorbește doar de „muntele sfînt” (Κορυθαίων), fără să amintească măcar

¹ *Cetatea dacică de la Grădiștea Muncelului (jud. Hunedoara)*, în *ACMIT*, III, 1930—1931, p. 25.

² *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926, p. 481.

³ Dintre lucrările lui C. Daicoviciu vom ține doar la sinteza din *IstRom*, vol. I, p. 279 și urm.

⁴ *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 53—54.

*Sarmizegetusa*⁵; în schimb, Claudius Ptolemaeus nu numai că pomenește *Sarmizegetusa*, ci îi dă și epitetul de „regească” (*Ζαμυζεθέουσα τὸ βασιλεῖον*)⁶.

Așadar, cetatea cea mai importantă, cea mai impresionantă ca întindere din toate cetățile dacice câte se cunosc pînă acum, constituia nucleul, locul central, al sistemului de fortificații din Munții Orăștiei.

O capitală, fie ea chiar numai cu caracter politic, militar și religios, cum observă pe bună dreptate I. H. Crișan⁷, presupune cu necesitate existența și a unui important centru economic, cu numeroase și foarte variate ateliere; o populație densă etc., așa cum se constată, de fapt, în vremea domniei lui Decebal pe acea muche de deal care, între altele, poartă și vestigiile, ce-i drept, relativ dispersate din cauza condițiilor geomorfologice, unei așezări de caracter oppidan, în curs de naștere sau, mai bine zis, chiar în curs de dezvoltare vertiginoasă, pe cele peste 250 la număr terase înșorite, amenajate de mîna omului pe muchea lăaturalnică asimetrică, a Muncelului. Această muche, lungă de aproximativ 4,5 km, are un abrupt accentuat spre nord, spre Valea Albă; începe cu un povîrniș mai domol, lat spre sud, foarte prielnic pentru amenajarea unor terase antropogene, ca, pe urmă, după o anumită distanță (distanță pe care își pierde treptat din înălțime), să cadă și spre sud, respectiv spre sud-vest și vest cu un abrupt pronunțat spre Valea Godeanului. Pe mai multe dintre aceste terase cu o întindere mai mare sau mai redusă, chiar și săpăturile arheologice de pînă acum, foarte puține la număr, au scos la iveală locuințe gospodărești singuraticе, grupuri de locuințe civile, ateliere de cele mai diferite tipuri, cuptoare de redus minereu de fier ori de bronz etc. Faptul, credem, vorbește de la sine... Toate aceste urme, care — repetăm — pînă astăzi sînt cunoscute doar într-un procentaj minim, dovedesc pe acest loc ascuns în inima Platformei Luncanilor, fără putință de tăgadă, începînd încă din perioada domniei lui Burebista, dar mai ales în vremea stăpînirii lui Decebal, existența unui oraș în curs de formare, cu un aspect geografic cu totul specific, nemaiîntîlnit în alte părți ale Daciei libere. Specificul capitalei Daciei dinaintea ocupației romane este impus de condițiile orohidrografice de care dacii trebuiau să țină cont sau, mai bine zis, la care trebuia să se adapteze. Acest „oraș” curios, construit, după toate probabilitățile, treptat și în timp și în spațiu pe un teren înclinat spre sud-sud-vest, similar unui sloi enorm de gheață pendulat în direcția amintită, a avut, pare-se, două artere principale (două „străzi” să zicem așa) care se despărțeau la capătul de sus al urcușului ce începe de la întîlnirea Văii Albe cu Valea Godeanului, deci de la Lunca Grădiștii (denumirea actuală) și care se uneau numai în cetatea cea mare, artera nordică intrînd prin poarta de vest, iar cea sudică accedînd prin poarta de sud (foarte rău păstrată) a zidului cetății.

2) Pe lîngă această așezare de dimensiuni de-a dreptul mari⁸, socotim că în cadrul complexului așezărilor dacice din Munții Orăștiei au mai existat încă

⁵ *Geographia*, VII, 3, 5.

⁶ *Geographia*, III, 8, 4.

⁷ *Burebista și epoca sa*, ed. a II-a, București, 1977, p. 368—370.

⁸ Este de remarcat în această privință că, conform concepției geografice moderne, nu întinderea, nici numărul locuitorilor sau alte considerente similare nu sînt factori determinanți în a preciza dacă o așezare are caracter urban sau rural, ci, înainte de toate, rolul ei jucat într-o societate dată. În legătură cu această problemă, trimitem la următoarele studii mai importante: R. Mauniez, *L'origine et la fonction des villes*, 1910; Geddes, *Cities in Evolution*, 1915; Tscherikowen, *Die hellenistische Städtegründungen von Alexander d. Gr. bis auf die Römer-*

cel puțin trei-patru așezări cu caracter similar, deci oppidan, deși cu o pondere — evident — mai redusă: a) așezarea de pe Fețele Albe⁹ (dacă ea nu a fost cumva un „apendice” a așezării mari, vecine, ceea ce nu ni se pare însă foarte probabil), așezare ale cărei urme nebănuite înainte, de-a dreptul grandioase, săpate parțial în cursul ultimului deceniu, cu construcții, cu ziduri durate din blocuri de calcar oolitic, cu vestigiile unui sanctuar rotund, dezvelit în întregime etc., au dat dovadă de un nivel tot atât de înalt de trai ca și pe muchea vecină, sudică. b) Ca urmare a recunoașterilor făcute pe teren s-au putut descoperi și alte așezări cu caracter, foarte probabil, oppidan. Ca exemplu tipic — credem noi — poate fi dată așezarea depistată de H. Daicoviciu pe Fața Cetei [o prelungire a Comărnichelului (de nord), situată nu departe de cetatea semnalată de pe Vîrfurile lui Hulpe (902 m)]. Aici se găsesc cel puțin 40—50 de terase antropogene, dispuse în patru sau cinci „etaje”¹⁰. Urmele abundente de lipitură arsă și ceramică (printre care un fragment pictat) dovedesc existența în acest loc a unei mari și bogate așezări, legată, foarte probabil, și de apropierea zăcămintului feros existent pe Valea Aninieșului. H. Daicoviciu, descoperitorul acestui complex de terase, admite ipoteza unui „tîrg”, a unui *oppidum* legat de fortificația cunoscută de pe Vîrfurile lui Hulpe, deși — după părerea lui — nu poate fi cu desăvîrșire înlăturat, pînă la viitoarele săpături arheologice, nici caracterul rural al așezării.

3) O altă așezare cu caracter oppidan (poate numai în curs de naștere) pare a fi existat pe teritoriul satelor actuale Costești și Ludeștii de Jos, deci — grosso modo — la poalele „Cetățuii” de la Costești, deși I. H. Crișan în cartea sa¹¹ contestă această ipoteză. În această zonă însă, cu zi ce trece, se descoperă vestigii tot mai multe și chiar cu caracter „industrial” (cum ar fi, de pildă, cuptorul de ars ceramică, descoperit cu totul întimplător la gura Văii Stînișoarei, în dreptul „Cetățuii” de la Costești, cu ocazia construirii șoselei moderne). În această ordine de idei, avem impresia că și descoperirea tiparului monedei lui C. Marius Gaii filius Capito (a. 84 î.e.n.)¹², precum și urmele unui atelier de fierărie, găsit pe una dintre înălțimile ce se ridică dinspre est deasupra satului actual Costești, demonstrează pulsarea unei vieți economice intense, indicînd, probabil, un centru cu caracter oppidan de mai mică importanță, născut aici, înainte de intrarea în porțiunea strîmtă a văii Apei Orașului.

4) A patra așezare cu caracter oppidan (minier?) ar fi fost la Cucuiș, unde, pe un teritoriu destul de restrîns, într-un mic bazinet hidrografic, situat la poalele abruptului structural nordic al Munților Șurianului, deci într-o zonă piemontană, iarăși s-a putut constata cu ocazia unor periegeze arheologice făcute cu cîțiva ani în urmă o „concentrare” vădită a vestigiilor din perioada clasică a culturii

zeit, 1927; Thompson, *Urbanisation*, 1927; Schunemann, *Die Entstehung d. Städtewesens in Südosteuropa*, 1929; A. B. Ranovici, *Elenismul și rolul său istoric*, București, 1953; H. Daicoviciu, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 87—88.

⁹ Anumite rezultate ale acestor săpături arheologice au fost publicate de H. Daicoviciu și I. Glodariu, în *RevMuz*, III, 6, 1966, p. 485—488 și în *ActaMN*, VI, 1969, p. 465—473; de H. Daicoviciu, în *Apulum*, IX, 1971, p. 257—262 și de H. Daicoviciu, I. Glodariu, I. Piso, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 65—96.

¹⁰ H. Daicoviciu, în *Studia*, ser. IV, fasc. 1, 1959, *Historia*, p. 13.

¹¹ *Op. cit.*, p. 369—370.

¹² În *ErdMúzÉvk*, III, 1866, p. 96—98; C. Gooss, *Chronik*, p. 90; G. Téglás, în vol. *Hunyadvármege története. I. Hunyadvármege földjének története az őskortól a honfoglalásig*, Budapest, 1902, p. 18; I. Marțian, *Rep.*, nr. 25; C. Daicoviciu, Al. Ferenczi, *Așezările dacice din Munții Orăștiei*, București, 1951, p. 108.

dacice, valea populată fiind ocrotită și de o așezare întărită cu șanț adânc și val de apărare, făcute pe un promontoriu scund, alcătuit însă încă tot din șisturi cristaline, numit „Dealul Gol” (441 m). Se poate presupune că existența „concentrării” urmelor de locuire de aici se datorește prezenței sau măcar apropierii unor mine-reuri polimetalice (și anume a celor de la Sibișelul Vechi din nemijlocita apropiere), neexploatate actualmente¹³.

5) Cît privește așezarea deschisă de la poalele Cetății Bolii, distrusă parțial (?) cu ocazia construirii căii ferate Simeria-Petroșani în anii 1869—1870), cînd au ieșit la iveală multe unelte de fierărie¹⁴, urme de ateliere etc., putem să ne gîndim, mai degrabă, la un centru tribal primitiv (?) care ulterior a fost inclus în complexul așezărilor din Munții Orăștiei.

II. În cadrul așezărilor civile din munții amintiți par a fi mai tipice acelea care, aidoma satelor și mai ales „crîngurilor” (cătunelor) de munte de astăzi, erau împrăștiate pe întinderi mari, pe terase fluviatile sau amenajate de mîna omului și în poieni însoțite. Marea așezare civilă din „preajma” cetății principale, precum și cele trei-patru pomenite adineauri făceau, evident, excepție, dar caracterul lor oppidan explica în mod suficient această abatere de la „regulă”...

Un aspect inedit, deși nicidecum surprinzător, al traiului dacilor de pe aceste meleaguri l-au dezvăluit descoperirile extrem de interesante din preluca (poiana) „Brîndușița” a Dealului Rudelor (1356 m) și de pe muntele Meleia¹⁵. În aceste puncte au fost săpate în anii 1956—1958 trei „așezări” dacice de un tip aparte.

III. Așezările dacice (civile și militare) din punctul de vedere al alegerii locului și în vederea înființării lor, privindu-le într-un cadru geografic lărgit, prezintă două principale caracteristici: sînt așezate fie în sectoare de defileu ale văii Mureșului, de-a lungul acesteia, de o parte și de alta (de ex. Cîmpuri-Surduc, Brănișca, Piatra Cozia, Deva), fie în culoarul lat al Mureșului (Sărăcsău)¹⁶; în al doilea rînd sînt amplasate puțin mai în interiorul, dar mai ales pe marginea zonei muntoase aparținătoare Munților Șurianului, pe Platforma Luncanilor (în sensul lărgit al noțiunii). În ambele cazuri se folosesc însă înălțimile, măgurile — cu expresia prof. C. Daicoviciu, „mameloanele” — mai înalte sau suprafețele relativ plane ale complexelor sculpturale Gornovița (și Rîu Șes).

IV. Așezările dacice, aflate în prima etapă a cercetărilor îndeosebi pe înălțimi, fapt care, în aparență, concordă întru totul cu unele afirmații ale unor autori antici, nu duc la concluzia că dacii nu au folosit luncile și terasele naturale din culoarul Mureșului, din văile afluenților lui, din Depresiunea Strei-Cerna (hunedoreană) sau din Bazinul Hațegului¹⁷. Marele număr de unelte agricole, rîșnițele conice, caracteristice, rezervele de grîne etc., dovedesc fără doar și poate că populația dacică cultiva pămîntul, dar — conform observației juste a lui B. Vulcu — apare o problemă, ce se cere încă rezolvată¹⁸, și anume că zona din interiorul culoarului văii

¹³ Asupra urmelor dacice de pe teritoriul satului Cucuiș (com. Beriu, jud. Hunedoara), Eug. Iaroslavschi, muzeograf la Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca, are un material în volumul de față, intitulat: *Cîteva noi așezări dacice pe Valea Cucuișului*, cf. p. 81—94. Autorul acestor rînduri, de altfel, a luat parte la recunoașterile și cercetările făcute pe teritoriul acestei localități, ele fiind conduse de H. Daicoviciu.

¹⁴ Vezi: G. Téglás, în *HTRTÉ*, III, 1886, p. 27—32.

¹⁵ H. Daicoviciu, în *Studia*, ser. IV, fasc. 1, 1959, Historia, p. 14.

¹⁶ B. Vulcu, în *Sargetia*, X, 1973, p. 437—438.

¹⁷ I. Conea, M. Kandel, în *Natura*, II, 1, 1950, p. 27.

¹⁸ În *Sargetia*, X, 1973, p. 438.

Mureșului sau a depresiunilor, de pe fundul acestora, era ocupată și lucrată în sistemul pendulației sezoniere (similară păstoritului de tip transhumant), necesitățile de apărare în perioadele tulburi cerînd ca locuințele stabile să fie cît mai aproape posibil de munte sau de terenul accidentat, pentru ca „mobilizarea” și adăpostirea să fie realizate rapid...

În orice caz, trebuie să ținem cont neapărat de faptul că dacă pe Platforma Luncanilor (în sensul cel mai larg al denumirii de unitate de geografie fizică) trăiește astăzi și a putut trăi în trecutul mai îndepărtat sau mai apropiat o populație statornică, aceasta se datorește în primul rînd vecinătății nemijlocite a Depresiunii Hațegului, celei Strei-Cerna, precum și culoarului roditor al Mureșului, care toate au fost și sînt bazele de aprovizionare agricolă a populației de odinioară și de astăzi ale acestor meleaguri¹⁹. Totdeauna a existat o interdependență economică între zonele deosebite din punct de vedere geografic. Pe plan economic, așadar, Platforma Luncanilor nu constituie o unitate geografică de sine stătătoare, ci a fost și este în dependență de subdistrictele geografice joase din sud-vestul, nord-vestul și nordul ei.

Numai astfel se poate explica faptul că, de pildă, pe toată întinderea platoului propriu-zis al Luncanilor se găsesc urmele și azi vizibile ale gospodăriilor antice dacice, într-un număr mai mare chiar — după cît se pare pe baza descoperirilor arheologice — decît al gospodăriilor actuale²⁰. Aceste urme constau din resturile de tencuială (lipitură) din lut ars, acoperind pereții de lemn (bîrne) ai caselor. Locuințele dacilor, împrejmuite de pari și nuiete, constau din casa de locuit, cuhnia și adăposturi pentru vite.

La fel trebuia să fi fost situația și la „parter”, adică „la țară”. Pe tot parcursul văii Apei Orașului, atît cît ține șesul, satele mai mari sau mai mici actuale de agricultori și pomicultori se țin lanț chiar pe malul rîului amintit, așezate fiind de la 2 la 5 km distanță o localitate de cealaltă. Așa trebuie să fi fost aici în „cîmpie” și în epoca dacică. Urmele vechilor așezări rurale, cu casele lor construite din lemn, se vor fi șters și risipit prin cultivarea intensă a pămîntului și prin așezările medievale și moderne ce le-au succedat.

Începînd apoi cu satul Ludeștii de Jos în amonte, acolo unde, după cum am pomenit cu altă ocazie, valea începe să se stranguleze relativ brusc, încep așezările numeroase din epoca dacică²¹, contrastînd cu rărimea localităților moderne, care, în afară de Costești, se reduc doar la două: cătunul de la confluența Văii Rele cu Apa Grădiștii, precum și Grădiștea Muncelului sau Grădiștea de Munte. Nici aceasta din urmă nu este, propriu-zis, un sâțuc îngrămădit, ci unul răsfirat pe poienile și culmile dealurilor ce înconjoară valea principală dinspre est și vest.

De altfel, de la Costești și pînă la satul Grădiștea Muncelului, acest fenomen de gospodărie izolate, dispersate, cocoțate pe tăpșanele nivelului inferior al complexului sculptural Gornovița, în special pe malul răsăritean al pîrîului (de ex.: Dealul Costeștilor etc.), se repetă fără întrerupere. Mult mai dese decît aceste gospodării omenești, risipite azi și în parte locuite numai temporar, în sezonul de

¹⁹ C. Daicoviciu, *Piatra Roșie. Monografie arheologică*, București, 1954, p. 16.

²⁰ Cf. C. Daicoviciu, Al. Ferenczi, *op. cit.*, p. 48—52, fig. 32—37.

²¹ Acest fenomen a fost constatat încă de J. F. Neugebauer (*Dacien aus den Ueberresten des klassischen Alterthums, mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen*. Topographisch zusammengestellt von..., [Brașov], 1851, p. 98 „... war diese jetzt so menschenleere Gegend von alten Zeiten sehr bewohnt...”). Cf. și C. Daicoviciu, *Piatra Roșie*, p. 18—19, 21, precum și schițele-hărți anexate capitolului VI, zona a): Valea Apei Grădiștii.

vară, au fost așezările gospodărești constante, dacice, ușor de observat pe terasele prime, de-a lungul Apei Grădiștii, ca și pe terasele mijlocii-poieni ale dealurilor din dreapta și stînga pîrîului. Numărul lor trebuia să fi fost foarte mare și, deocamdată, nu poate fi stabilit nici cu aproximație.

Mai spre sud, în preajma confluenței Văii Aninieșului cu Apa Grădiștii, se află marea „terasă” numită „Sub Cununi”, plină de resturi de locuințe din vremea dacilor. Urme similare de locuințe dacice se constată din belșug și pe „Dosul Virtoapelor” și dincolo de acest mic masiv izolat, calcaros. Valea Aninieșului, afluent din dreapta a Apei Grădiștii, cotind înspre nord, trece printr-o luncă atrăgătoare, numită Lunca Nastii. Resturi de locuințe se află atît în luncă, cît și pe terasele antropogene și culmile dealurilor înconjurătoare...

Începînd de la satul Grădiștea Muncelului în amonte, valea Apei Grădiștii se îndreaptă spre est, avînd în stînga sa dealul Pustiosul (1006 m), cu urme de locuințe dacice, iar în dreapta ramificația muntelui Godeanu, partea sa mai joasă fiind numită Dealul Grădiștii, iar treapta mult superioară ca diferență de nivel, Dealul Muncelului sau Muncelul (partea sudică a muchii de legătură este numită Fețele Albe). Și aceste dealuri abundă în urmele unor gospodării dacice.

Între cele două văi adînci (Valea Albă și Valea Godeanului) urmează apoi cea mai mare așezare oppidană cunoscută în momentul de față de pe teritoriul întregii Dacii libere, legată în mod firesc de existența centrului politic, militar, economic, religios, lungă de mai bine de 4 km.

V. Bogată în pășuni și în precipitații, iar pe tăpșanele și terasele fluviatile mai joase potrivită și pentru agricultură și pomicultură, în apropierea unor zăcămintele feroase, cu posibilități de aprovizionare îmbelșugată oferite de depresiunile ce o preced înspre nord, nord-vest și vest-sud-vest, cu condiții orohidrografice și hipsometrice potrivite unei fortificări în formă de reduct greu de învins, aripa apuseană, joasă, a Munților Șurianului, deci Platforma Luncanilor, a putut relativ ușor ajunge, dintr-un teritoriu locuit și stăpînit de un trib dac mai numeros din sud-vestul Transilvaniei, în timpurile mai vechi, un centru polarizant pentru o mare uniune de triburi daco-getice, închegînd triburile răslețe din sudul bazinului hidrografic al Mureșului pînă în culmea Alpilor Transilvaniei într-o organizație socială superioară democrației militare, cvasi-statală, ce cuprindea la început ținuturile sud-transilvănene și bănățene²².

²² Aceste constatări călăuzitoare ale lui C. Daicoviciu (vezi: *Piatra Roșie*, p. 21) în ultima vreme au cîștigat un sprijin puternic prin unele dovezi de natură numismatică. C. Preda, în teza sa de doctorat (*Monedele geto-dacilor*, în ser. *Biblioteca de arheologie*, nr. XIX, București, 1973, p. 423) a arătat — pe bună dreptate — între altele; că „...cel de-al patrulea centru ... principal monetar ... din faza tirzie de dezvoltare a monetăriei geto-dace a fost identificat în Dacia intramontană ... Între diferite categorii de monede (Aiud-Cugir, Rădulești—Hunedoara, Toc-Chereleuș și Petelea) nu sînt granițe fixe și rigide. Dimpotrivă, aici se poate vorbi de o înrudire și de o unitate a lor, atît ca stil și circulație cît și ca tehnică monetară ... Descoperirea în comun, în tezaure ca și în cuprinsul aceleiași regiuni, aproape a tuturor categoriilor de monede la un loc [este vorba de categoriile menționate mai sus] este o dovadă a legăturii și unității lor ... Descoperirile monetare ni le arată circulînd în cuprinsul unei arii care se situează în partea de sud a Transilvaniei, cu precădere de-a lungul văii Mureșului și a afluenților lui [mai de seamă]. Nu le găsim răspîndite la sud și est de Carpați și nici în partea de nord-vest a Transilvaniei. Ele ajung însă în vestul Banatului, aproximativ în curprinsul actualului județ Arad ... Rezultatele cercetărilor numismatice și ale celor arheologice ne îndreptătesc să afirmăm că ... ele aparțin în întregime unei populații dacice...” Teza de mai sus pare a fi confirmată în bună parte și de răspîndirea pieselor (podoabelor) de argint dacice. Înscriind pe hartă toate localitățile în care s-au descoperit

VI. Și, în final, încă o chestiune. În ce măsură activitatea de cel puțin două veacuri a societății dacice a adus schimbări în mediul natural primitiv?

În concordanță cu afirmația lui B. Vulcu²³, putem spune că chiar dacă evoluția concepției de utilizare economică și militară a subdistrictului geografic în cauză se modifica pe măsura creșterii forței și dibăciei comunităților de a stăpîni natura, în epoca de care ne ocupăm forțele economice și sociale încă nu puteau aduce modificări prea mari, de aceea se rămîne mai mult în stadiul unei concepții de adaptare și utilizare a cadrului natural dat, nu de transformare a lui conform necesităților societății.

Putem spune că epoca dacică aduce modificări relativ mici teritoriului, modificări care nu distrug echilibrul natural, ci au urmări doar în situația locală. Dacii, pare-se, au utilizat pășunile și fînațele în starea lor aproape naturală. Au practicat agricultura acolo unde aceasta se preta. Au mai cîștigat loturi de pămînt, probabil prin defrișarea cu metoda de ardere a pădurilor. Teritoriul funciar se întindea pe terasele fluviale, lunci, versanți puțin înclinați sau interfluvii netede. Pădurea este defrișată doar pe înălțimile cu vîrfuri teșite, pe care se construiesc cetățile, fortificațiile mai mici și turnuri de veghe și semnalizare. Aici se creează terase antropogene, cerute de necesitatea fortificațiilor de dimensiuni mai mari sau mai mici, precum și de așezările civile, respectiv gospodăriile izolate, fie pentru a le corecta, conform necesităților, fie pentru a construi terase noi. Prin aceasta însă starea generală naturală a zonei geografice în cauză, mai ales a spațiilor depresionare, joase, nu s-a schimbat în mod considerabil.

ISTVÁN FERENCZI

DAS PROBLEM DER DAKISCHEN ZIVILSIEDLUNGEN IN DEN BERGEN VON ORĂȘTIE VOM GEOGRAPHISCHEN GESICHTSPUNKT

(Zusammenfassung)

Ein mit allgemeinen Schlußfolgerungen versehenes Gesamtbild der größeren und kleineren, um den komplex der dakischen Burgen in den Bergen von Orăștie angelegten offenen Siedlungen, das mithilfe der Methoden der Siedlungsgeschichte oder —archäologie gemacht wird und für den gesamten Siedlungskomplex gültig ist, wird erst später gegeben werden können. Für eine derartige Problemstellung sind noch viele Geländeuntersuchungen, genauere topographische Angaben und ein deutlicherer chronologischer Überblick notwendig. In dem Maße, in dem die Ergebnisse der archäologischen Untersuchungen nach Möglichkeit bereichert und ergänzt, die gefundenen Punkte auf einer genauen und detaillierten Karte eingetragen und alle einzelnen Teilelemente nach ihrer Bedeutung im Leben der dakischen Gesellschaft verzeichnet würden, ließen sich die Kenntnisse

piese de argint dacice, făcînd parte din tezaure ori constituind descoperiri singulare, K. Horedt stabilește (*Die dakischen Silberfunde*, in *Dacia*, 17, 1973, p. 127—167) existența a două mari grupe teritoriale, și anume: una sudică, limitată spre nord de cursul Tîrnavei Mari și al Mureșului, iar spre sud de Dunăre; o a doua, ce cuprinde zona de la nord de Tîrnave și de Mureș. Frecvența cea mai mare se constată în cadrul grupei sudice și, mai ales, între lanțul Carpaților Meridionali și cursul Tîrnavei Mari și al Mureșului. Vezi: I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 436.

²³ În *Sargetia*, X, 1973, p. 439.

über den von der dakischen Bevölkerung besiedelten Raum in der genannten Zone erweitern und der Ablauf sowie die dauernde und rasche Entwicklung des materiellen und geistigen Lebens der Daker in ihrer klassischen Periode näher kennen lernen.

In vorliegender Arbeit berührt der Verfasser, wenn auch manchmal nur flüchtig, einige Probleme dieser Art.

1) Zuerst behandelt er das Problem der Existenz von proto-urbanen Siedlungen als solchen, innerhalb des Burgenkomplexes der Orăştier Berge, ohne eine zufriedenstellende Lösung der Frage vom geographischen Gesichtspunkt zu versuchen.

Die bedeutendste, schon in ihrer Ausdehnung eindrucksvollste aller bis jetzt bekannten dakischen Burgen stellte den Kern, den Mittelpunkt des Verteidigungssystems in den Bergen von Orăştie dar. Eine Hauptstadt, sei sie es auch nur vom politischen, militärischen und religiösen Standpunkt, setzt notwendigerweise auch die Existenz eines Wirtschaftszentrums mit zahlreichen und sehr verschiedenen Werkstätten, sowie eine dichte Bevölkerung usw. voraus; dies ließ sich tatsächlich für die Zeit der Herrschaft König Decebals auf jenem Bergrücken feststellen, der, unter anderem, auch die — wegen der geomorphologischen Bedingungen ziemlich verstreuten — Spuren einer im Entstehen begriffenen Siedlung oppidanen Charakters trägt. Sie lag auf den 250 von Menschenhand ausgebauten Terrassen. Neben dieser Ansiedlung von geradezu großem Ausmaß gab es nach Meinung des Verfassers, ebenfalls innerhalb des dakischen Siedlungskomplexes der Berge von Orăştie, noch mindestens vier bis fünf gleichartige, also oppidane, aber natürlich weniger bedeutende Siedlungen: bei den „Fețele Albe“, auf der „Fața Cetei“, am Fuß der „Cetățuie“ von Costești, im Dorfe Cucuiș, in Petroșani, am Fuß der „Cetea Bolii“.

2) Unter den zivilen Siedlungen der besagten Berge scheinen diejenigen typischer zu sein, die — genau wie die heutigen Gebirgsdörfer und besonders die Weiler — über große Flächen, auf Flußterrassen oder künstlich errichteten Terrassen und sonnigen Lichtungen verstreut sind. Auf jeden Fall muß aber ein Umstand unbedingt, berücksichtigt werden: wenn vorzeiten eine ansässige Bevölkerung in den Bergen von Orăştie leben konnte, so nur dank der unmittelbaren Nachbarschaft der Ebene von Hațeg, derjenigen von Strei-Cerna, wie auch der breiten fruchtbaren Talebene des Mureș-Flusses, von wo die damaligen Bergbewohner mit Agrarprodukten versorgt wurden. Immer schon hat es eine gegenseitige wirtschaftliche Abhängigkeit zwischen geographisch verschiedenen Zonen gegeben. Vom wirtschaftlichen Standpunkt waren demnach die Berge von Orăştie keine eigenständige geographische Einheit, sondern waren von den geographischen Unterabteilungen der südwestlichen, nordwestlichen und nördlichen Ebenen abhängig. Nur so ist es zu erklären, daß man z.B. auf der ganzen Fläche des Luncani-Plateaus die auch heute noch sichtbaren Spuren antiker dakischer Wirtschaften, sogar in größerer Zahl — wie es aufgrund der archäologischen Funde scheint — als der heutigen Bauernhöfe finden kann.

CÎTEVA NOI AȘEZĂRI DACICE PE VALEA CUCUIȘULUI

Satul Cucuiș, comuna Beriu, județul Hunedoara, poartă același nume cu pîrîul ce-l străbate și care se va uni lângă satul Căstău cu Sibișelul pentru a se vărsa în apropiere de Orăștie în Apa Orașului. Este situat deci între *sectorul 1* din *zona I* a așezărilor dacice din Munții Orăștiei, după delimitările făcute de regretatul academician C. Daicoviciu¹, și *sectorul 4* din *zona a II-a*, sector creat de H. Daicoviciu².

Cucuișul, ca multe alte sate de munte, este răsfirat pe o mare suprafață și întins de-a lungul pîrîului. De-a dreapta și de-a stînga pîrîului se întind dealuri nu prea înalte, unele acoperite cu păduri, dar multe sînt fînețe sau locuri cultivate, ceea ce ușurează cercetarea de suprafață și efectuarea de mici sondaje. Cătreierînd împrejurimile, muncitorul pensionar Petre Roșu a adunat, din mai multe puncte din vatra satului, fragmente ceramice, cîteva piese din fier și piatră care formează o mică colecție particulară³.

Unele dintre punctele din care P. Roșu a adunat ceramică au fost sondate în 1975 de către H. Daicoviciu, Șt. Ferenczi și I. Glodariu, care au confirmat existența în aceste locuri a unor urme dacice.

Dăm mai jos lista descoperirilor:

Vîrful Berianului. Este un deal de înălțime medie, situat în partea de sud-est a satului. De aici au fost adunate de la suprafața solului peste 30 de fragmente ceramice dacice de culoare roșie. În sondajul executat în 1975 nu a apărut un strat masiv de cultură pe vîrf, în schimb pe panta lină dinspre sud au putut fi recoltate alte fragmente ceramice (pl. IV/3—4), confecționate dintr-o pastă de bună calitate, de culoare cenușie sau brun-cărămizie, toate lucrate la roată, aparținînd unor oale de dimensiuni medii, cu buza dreaptă sau ușor răsfrîntă înspre exterior.

Bocșitură. Este un punct situat pe drumul ce duce de la Cucuiș la Sibișel-Baia, pe partea dreaptă a Pîrîului Curmăturii. Aici se observă cîteva terase ce par a fi artificiale, de pe care s-au recoltat cîteva fragmente ceramice atipice.

¹ C. Daicoviciu, Al. Ferenczi, *Așezările dacice din Munții Orăștiei*, Buc., Ed. Acad., 1951. Ulterior lista așezărilor din Munții Orăștiei s-a îmbogățit considerabil în urma cercetărilor sistematice sau a celor de suprafață (Vezi H. Daicoviciu, *Addenda la „Așezările dacice din Munții Orăștiei*, în *ActaMN*, I, 1964, p. 111—124).

² H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 120.

³ Se cuvine a aduce aici laude tovarășului Petre Roșu pentru dragostea domniei sale față de istorie, față de istoria locurilor natale cu osebire. Ani de-a rîndul, cătreierînd împrejurimile, a adunat un bogat material arheologic, fie de la suprafața solului, fie în urma unor săpături ocazionale efectuate de diverși cetățeni în loturile lor. Alături de vestigiile dacice ce fac obiectul prezentului articol, în colecția lui Petre Roșu se află cîteva materiale preistorice, unelte și arme medievale, cîteva foarte valoroase materiale etnografice (icoane pe lemn și pe sticlă, ceramică, unelte, etc.).

Muchea Cetății. Punct situat spre nord-est de Școala generală din Cucuiș (fig. 1). De aici provin mai multe fragmente ceramice dacice, precum și câteva cuie de fier, probabil tot dacice. Pe culme, alături de o fortificație medievală pe care localnicii o numesc cetatea Colnic, s-au descoperit, pe o vastă arie, cioburi dacice, lucrate cu mîna, de culoare brună, cu miez roșu, unele avînd pietricele destul de mari în pastă, ornamentate cu butoni, cu brîuri alveolare și cu linii paralele incizate cu pieptenul. Se pare că locuirea dacică a deranjat urmele unei alte așezări preistorice aparținînd culturii Coțofeni⁴ (pl. IV/11—16). Tot de aici provine un splendid clește din fier, lung de 72 cm (pl. VII/5). Gura cleștelui e formată din două bare mult aplatizate, ornamentate cu cîte două linii curbe incizate. Brațele, terminate cu proeminențe, sînt prinse cu un nit puternic, de asemenea îngrijit lucrat⁵. Acest gen de clește, utilizat în prelucrarea pieselor metalice aplatizate, aparținuse, desigur, unui atelier de fierărie, dimensiunile sale mari, și forma aparte, excluzînd posibilitatea de a face parte din inventarul obișnuit al unei locuințe. Săpături sistematice în acest loc credem că ar aduce rezultate spectaculoase.

Gruieț. Locul se prezintă ca o terasă puțin înclinată, situată pe drumul ce duce spre Muchea Cetății. Se poate observa aici, în mușuroaiele de cîrțiță, multă lipitură arsă provenind, probabil, din pereții incendiați ai unor locuințe, iar ceva mai la vale, pe locul lui Avram Truș, într-un sondaj au fost descoperite bucăți de lipitură arsă, ceramică dacică și o bucată din crusta unei vetre de foc.

Sub Dos. Este o terasă prielnică locuirii, situată în grădina locuitorului Nicolae Dumitrescu. Aici a fost găsit un fund de chiup roșu, de foarte bună calitate, precum și câteva fragmente din corpul aceluiași chiup (pl. IV/1—2). Un sondaj efectuat în 1975 nu a descoperit nici o altă urmă de locuire.

Poiana Stani. Punct situat chiar deasupra casei lui Petre Roșu. Locul e despărțit în două părți inegale de un pîrîiaș fără nume, care izvorăște de sub Muchea Ursului. Pe partea stîngă, mai mare, a pîrîului, apar doar sporadic fragmente ceramice dacice. În schimb, pe partea dreaptă apar mai multe bucăți de lipitură arsă, cioburi lucrate la roată, roșii și cenușii, printre care și câteva provenind din chiupuri (pl. V/7—9).

Padeșul de Sus. Punct situat la cca 75 de minute de mers pe jos, spre est de școala generală din Cucuiș. Locul este o curmătură între înălțimile Pietrele Caprei și Vîrful Speiului. Aici au fost descoperite într-o ruptură, resturile unei vetre de foc cu un cerc incizat, precum și mai multe fragmente ceramice dacice, lucrate la roată, de culoare cenușie și roșie. Se remarcă vasele de provizii cu gura largă, buza mult trasă în exterior. Tot de aici provine o bardă de fier (pl. VII/1), cu gaura de înmănușare longitudinală, de formă dreptunghiulară. Forma este cea obișnuită la uneltele de acest tip descoperite în Munții Orăștiei⁶. Corpul masiv este terminat

⁴ După caracteristicile ornamentației se pare că ceramica preistorică de pe „Colnic” se încadrează în cea de-a II-a fază a culturii Coțofeni, după tipologia stabilită de P. Roman în *Cultura Coțofeni*, Ed. Acad., Buc., 1976, Pl. 69—74.

⁵ Piese asemănătoare s-au mai descoperit în cetățile dacice din Munții Orăștiei și sînt expuse la muzeele din București, Deva, Cluj-Napoca. Cea mai asemănătoare este însă cea păstrată la Muzeul de istorie al Transilvaniei (vezi *Muzeul de istorie din Cluj*, Buc., Ed. Meridiane, 1967, fig. 20; H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, Ed. Dacia, 1972, fig. 37/4).

⁶ Vezi de pildă G. Lăzin, *Un depozit de unelte descoperit la Luncani*, în *Sargeția*, VII, 1970, fig. 1/6; 2/7. Mai multe bîrzi de același fel, nepublicate încă, s-au descoperit la Grădiștea Muncelului.

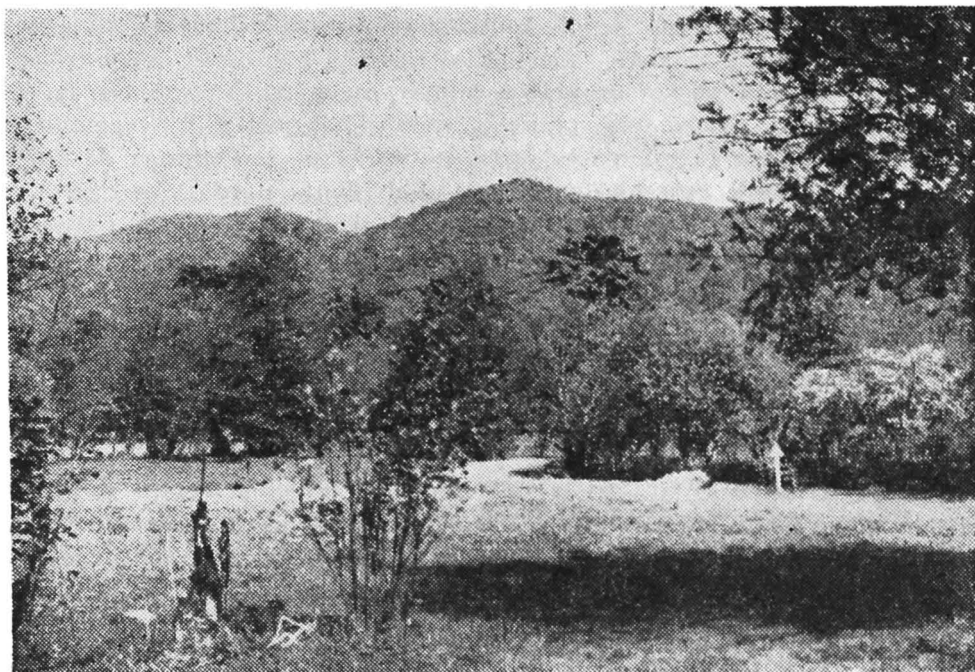

Fig. 1 — Cucuiș—Mucea Cetății cu cetatea „Colnic”.

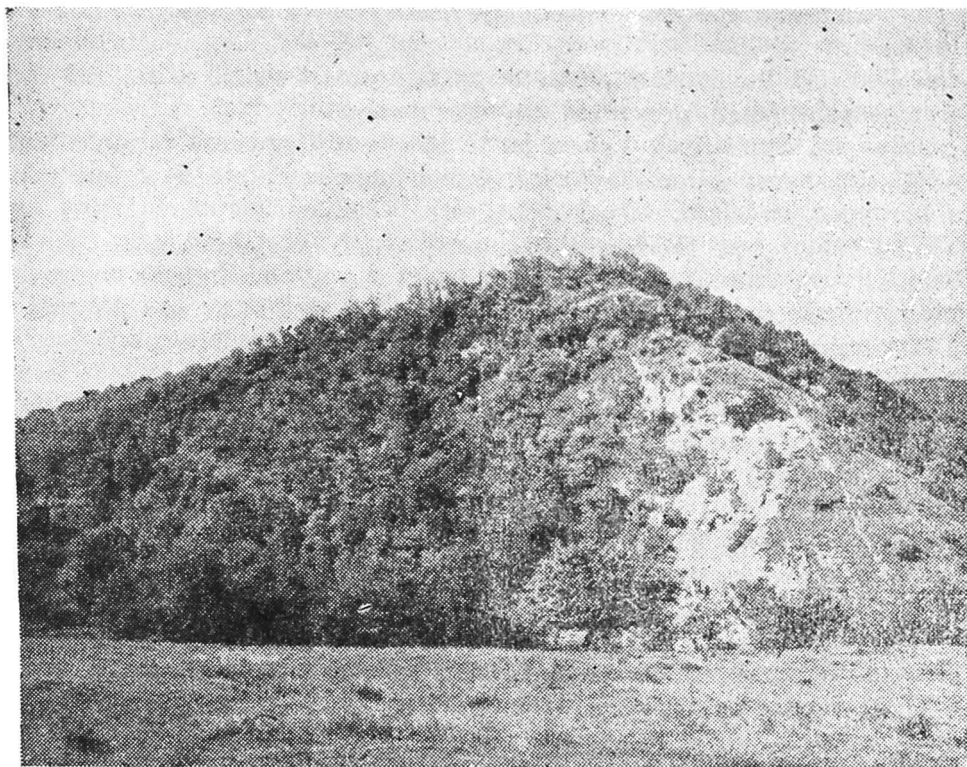

Fig. 2 — Cucuiș—Dealul „Golu”.

cu un tăiș ușor curbat și foarte lat. Lungimea 7,5 cm, lățimea: 7 cm, grosimea maximă: 2,5 cm.

Golu. Deal situat în partea de vest a satului, cu o înălțime de 441 m. (fig. 2). În vîrf se prezintă sub forma unui platou stîncos, lipsit parțial de vegetație, orientat aproximativ est-vest. Lungimea lui este de cca 94 m, iar lățimea de cca 25 m. Panta vestică a dealului este foarte abruptă. Sub panta nordică se află o terasă de cca 60×14 m, prielnică locuirii. Pe *Golu* se urcă dinspre sud. Odată ajunși pe o șa care leagă locul de o înălțime vecină, drumul cotește spre vest. Imediat apare un val înalt și puternic. După configurația terenului, ar fi posibil ca acesta să fi fost dublat în spate de un alt val. Valul este de formă semilunară și are o lungime de 90 m. Intrarea în cetate se afla, probabil, la capătul lui de sud. Din fundul șanțului exterior și pînă pe coama valului, distanța pe verticală este de 7—8 m. Din interiorul fortificației provin fragmente ceramice cenușii (funduri și buze de chiup) și roșii, lucrate la roată, precum și mai multe vase brun-cărămizii lucrate cu mîna și ornamentate cu butoni alveolați, brîuri alveolare în ghirlandă, toarte false aplicate etc. (pl. I—II). Tot aici s-a descoperit o ceașcă dacică. În malurile surpate ale unor gropi făcute de căutătorii de comori au apărut mai multe piroane mari a căror lungime ajungea pînă la 30 cm (pl. VIII, 1—7, 9), un călcîi de lance foarte oxidat (pl. VII/6), o daltă cu gura concavă și tub de înmănușare (pl. VII/3), folosită la sculptarea lemnului, lungă de 18 cm, lama unui cuțit, lungă de 14 cm.

Pe *Golu* se pare, deci, că avem de-a face cu o cetate destul de puternică al cărei sfîrșit este consemnat în timpul războaielor daco-romane, odată cu al celorlalte cetăți dacice din Munții Orăștiei. Viitoarele săpături din interiorul cetății vor dovedi dacă cetatea a fost locuită permanent sau era folosită ca refugiu în caz de primejdie.

Dealul Suclului. Punct situat chiar la poalele pantei sudice a dealului *Golu*. Se găsesc fragmente ceramice provenind din vase dacice.

În *grădina lui Dumitrescu Vanea*, pe lîngă cîteva fragmente ceramice hallstatiene (p. III, 12), apare ceramică dacică, într-o mare varietate de forme (chiupuri cu buza în trepte, străchini, vase borcan, etc). Ceramica lucrată cu mîna este ornamentată cu butoni, torți false, creștături pe buză etc. (pl. III, 2, 5, 9).

Glăjerie. Punct situat la marginea sud-estică a satului. Numele provine de la cuptoarele de sticlă care au funcționat aici, acum vreo 200 de ani. De aici Petre Roșu a adunat mai multe fragmente de chiup roșu, cîteva toarte trilobate de la vase de mari dimensiuni, o secure cu corpul lung de 14 cm și lată de 5 cm, cu gaura de înmănușare longitudinală, avînd laturile imperfect sudate (pl. VII/4). Din păcate, alte observații nu se pot face azi la *Glăjerie*, deoarece un drum forestier și rampa de încărcare construită aici au distrus și cuptoarele de sticlă și alte urme mai vechi.

În locul numit *Pietrele Caprei* s-au descoperit mai multe fragmente de chiup, o buză dintr-un vas cenușiu lucrat la roată, o toartă mare, roșie, ornamentată cu o creastă ce-i marchează mijlocul (pl. V/10—11).

Am enumerat pînă aci 12 puncte din hotarul satului Cucuiș, care așa cum spuneam la începutul comunicării, se întinde pe o mare suprafață (pentru a ajunge dintr-un punct în altul e nevoie uneori de cîteva ore de mers). Nu putem ști din cîte așezări fac parte urmele descoperite. Cert este că, dată fiind aria mare de răspîndire a urmelor dacice, acestea trebuie să provină din mai multe așezări separate.

Cea mai importantă dintre așezările menționate era desigur cea de pe *Golu* și de pe terasele ce se află pe pantele dealului. Așezările, mai apropiate sau mai îndepărtate de *Golu*, nefortificate, bănuim că erau strâns legate de această cetate, ce le servea, eventual, și ca loc de refugiu în caz de pericol. Apariția grupărilor de așezări de pe Valea Cucuișului, așa cum observă și Ștefan Ferenczi⁷, nu este întîmplătoare. Ea trebuie pusă, foarte probabil, în legătură cu descoperirea și „exploatarea unor minereuri utile” în special minereul de fier. Din păcate urmele exploatarea de acest gen sînt greu de sesizat la Cucuiș, ca de altfel pe întreg teritoriul țării. Se pot observa doar mine părăsite din epoca modernă.

Datarea așezărilor de pe Valea Cucuișului este simplu de făcut pe baza ceramicii în rîndul căreia se întîlnesc toate tipurile de vase caracteristice perioadei clasice a civilizației dacice sec. I. î.e.n.—sec. I. e.n. (inclusiv chiupuri cu buza în trepte)⁸.

Deși ceva mai îndepărtate față de Sarmizegetusa Regia decît oricare dintre punctele depistate de C. Daicoviciu și cuprinse în monografia „Așezărilor dacice din Munții Orăștiei”, credem că și acestea fac parte din cadrul aceluiași mare complex de locuire cu caracter civil, militar și religios ce a dăinuit pe aceste locuri pînă la cucerirea romană. Din punct de vedere topografic le încadrăm în sectorul 4 din zona a II-a⁹, alături de așezarea de la Sibișel depistată ceva mai demult.

Pe lîngă materialele arheologice provenind de pe teritoriul Cucuișului, în colecția lui Petre Roșu se găsesc cîteva piese descoperite întîmplător în alte sate din vecinătate. Le amintim aci pe cele dacice, în speranța că semnalarea lor va constitui un imbold pentru arheologi de-a cerceta zonele din care provin.

De la *Ardeu*¹⁰, de pe locul carierei de piatră, P. Roșu a adunat mai multe fragmente ceramice (pl. VI/6—10), lucrate cu mîna, ornamentate cu butoni, briuri alveolare etc. Unul din vase, de tip borcan, este întregibil. Tot de aici provine partea superioară a unei rîșnițe, confecționată dintr-o rocă de calcar, puțin dură, cu diametrul de 32 cm și înălțimea de 14 cm.

De pe dealul Făget din satul *Romoșel* au fost adunate mai multe fragmente ceramice dacice (pl. VI/1—5), lucrate la roată, dintr-o pastă de bună calitate, de culoare roșie. Sînt funduri de oale de dimensiuni mijlocii, ce nu poartă pe ele nici un ornament. Alături de ele s-a descoperit un capac cu buton, întregibil. Din păcate n-am apucat să vedem locul descoperirii și a surprinde alte amănunte privitoare la așezare, ce eventual ar putea fi văzute la suprafață, lucru pe care sperăm să-l putem face cît mai curînd.

EUGEN IAROSLAVSCHI — PETRU ROȘU

⁷ Șt. Ferenczi, *Amplasarea cetăților dacice din Munții Sebeșului (Considerații geomorfologice și topografice)*, în *Apulum*, XIV, 1976, p. 45; Idem, *Premisele naturale ale metalurgiei fierului în Munții Orăștiei*, (ms).

⁸ I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică (cu specială privire la Transilvania)*, p. 161—216.

⁹ Vezi H. Daicoviciu, *Addenda la „Așezările dacice din Munții Orăștiei”*, în *ActaMN*, I, 1964, p. 120.

¹⁰ Un sondaj efectuat cîțiva ani mai tîrziu a confirmat existența la Ardeu a unei așezări dacice (vezi L. Nemoianu, I. Andrițoiu, *Sondajul arheologic de la Ardeu, com. Balșa, jud. Hunedoara*, în *Cercetări arheologice*, Muzeul de istorie al R.S.R., I, 1975, p. 181—190.

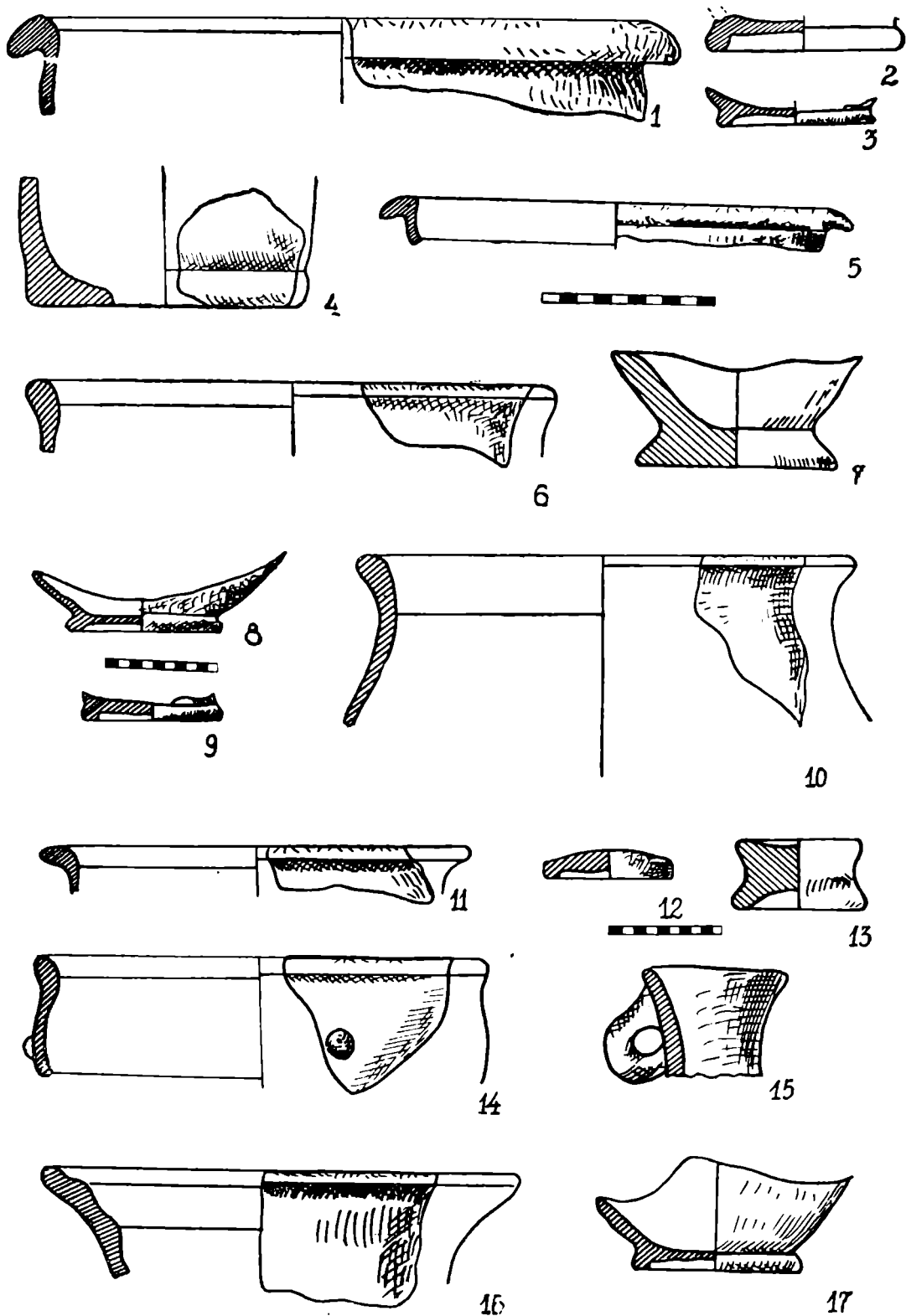
QUELQUES NOUVEAUX HABITATS DACES DANS LA VALLÉE DU CUCUIȘ

(Résumé)

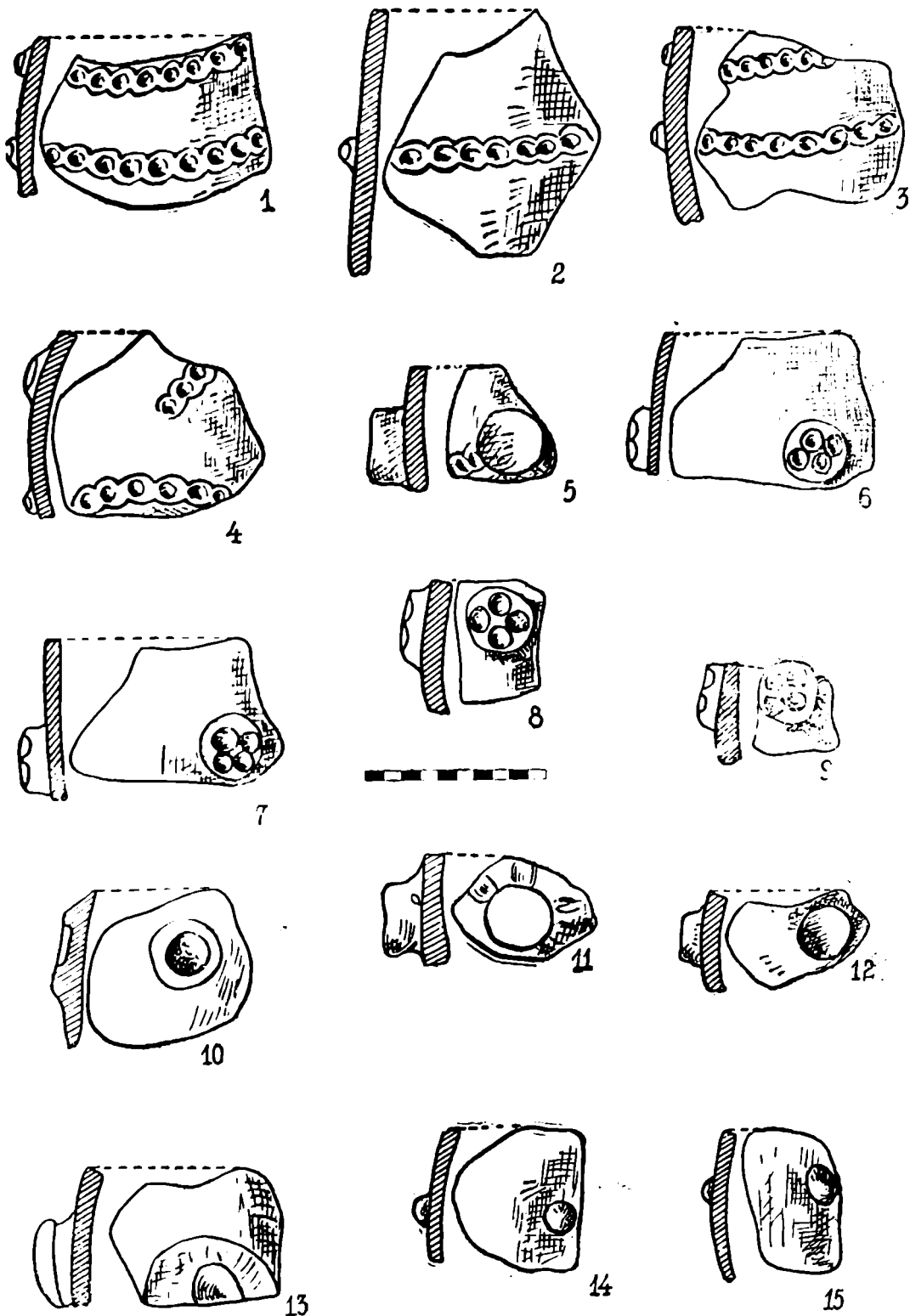
Les auteurs présentent les vestiges daces découverts par hasard à 12 endroits du territoire du village de Cucuiș, au département de Hunedoara.

La recherche topographique de la zone mène à la conclusion qu'il y avait sur la colline de „Golu“ une fortification assez puissante, renforcée d'un fossé et d'un vallum en terre, entourée de plusieurs habitats non-fortifiés se trouvant à petites distances d'elle. Le matériau archéologique, quoique seulement de surface, est abondant; L'on y remarque la présence de tous les types de vases céramiques connus à l'époque classique de la civilisation dace. Les outils et les armes en fer, de bonne qualité, ont de parfaites analogies parmi ceux découverts à proximité, dans les bien connues cités daces des Montagnes des Orăștie.

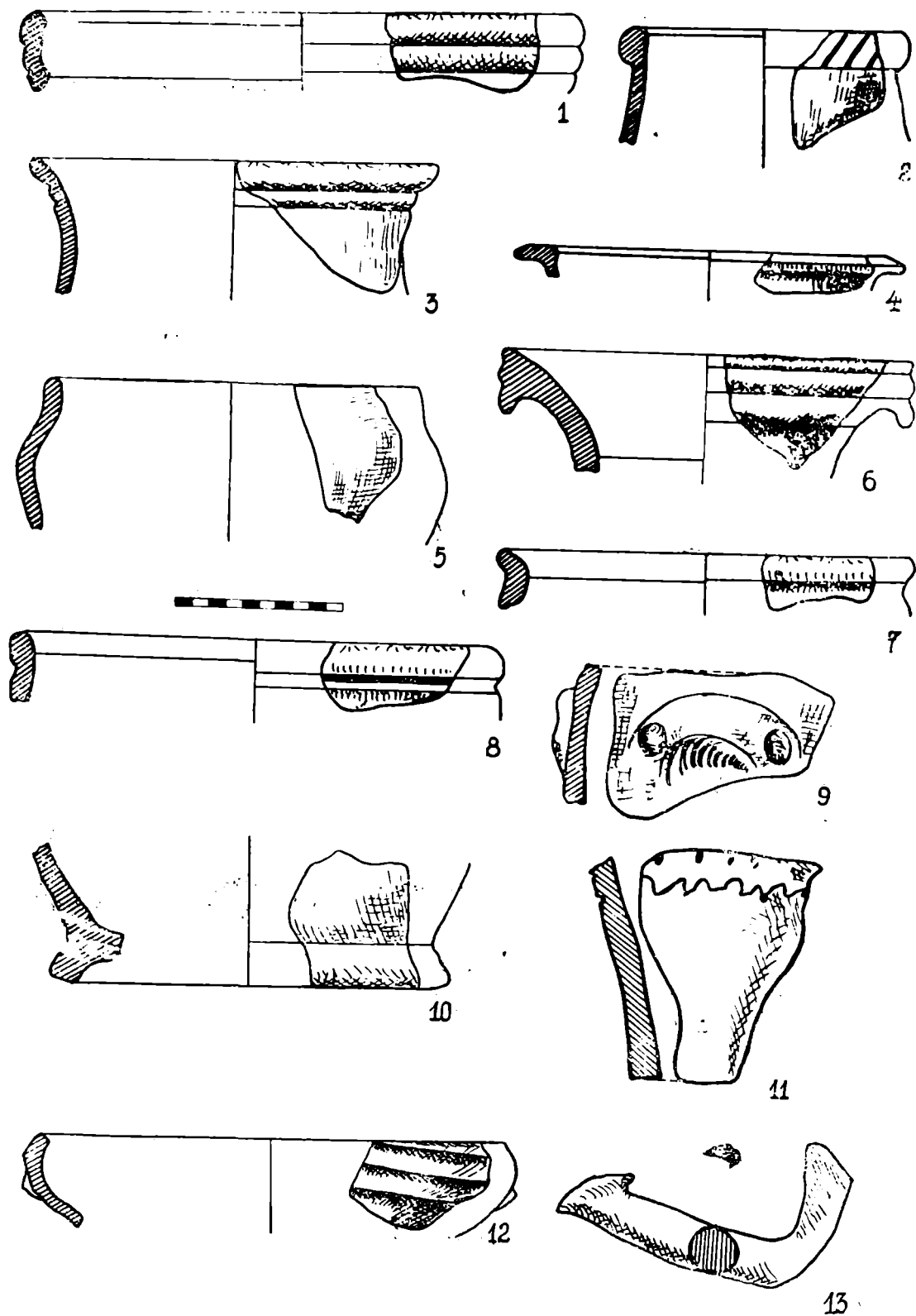
Les habitats de la vallées du Cucuiș s'associent à ceux signalés dans la littérature de spécialité par C. Daicoviciu et H. Daicoviciu; ils s'entègrent au système unitaire d'habitation à caractère civil, militaire et religieux qu'il y avait dans les Montagnes des Orăștie au temps du dernier roi dace.

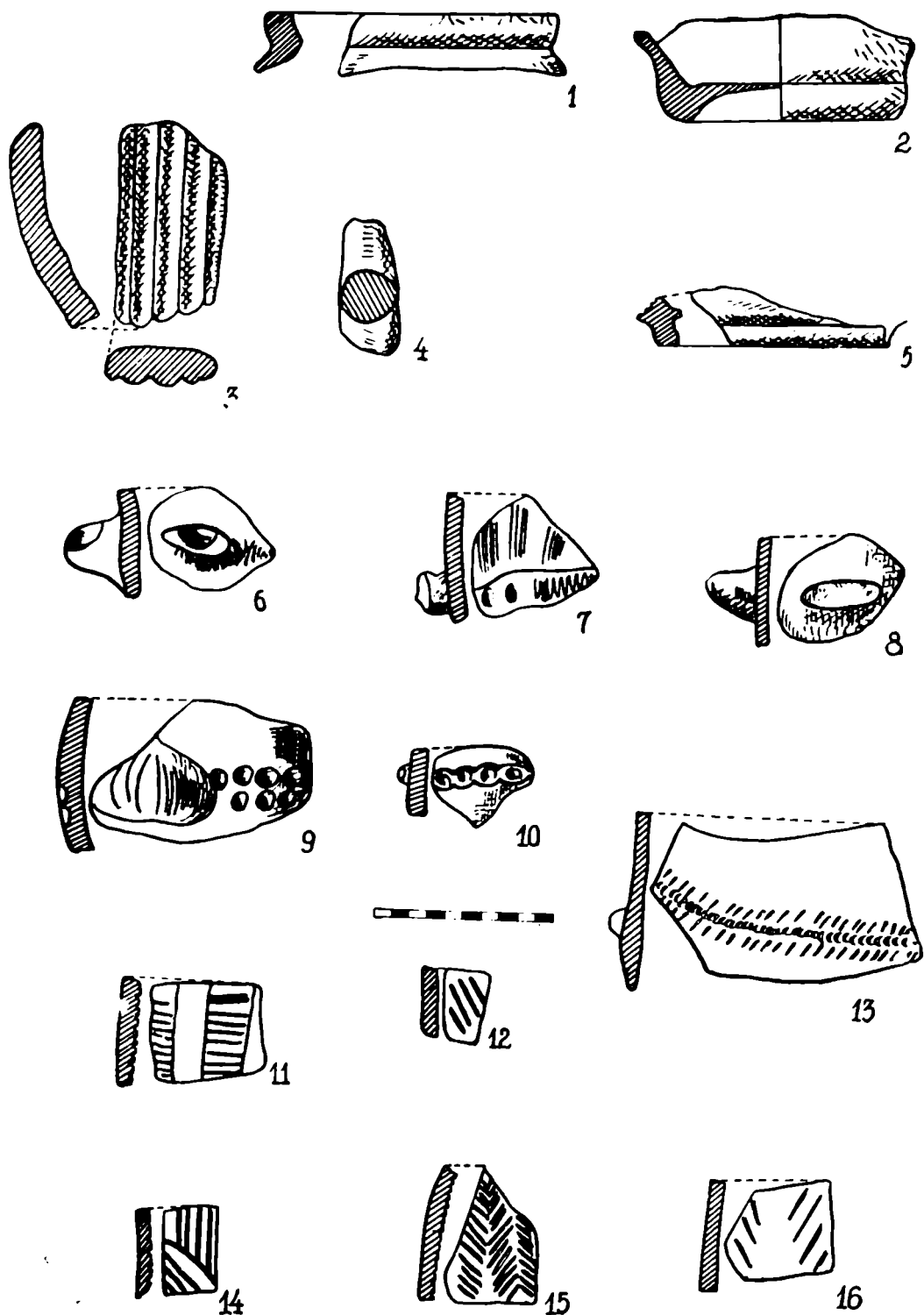
Pl. I — Cucuș—„Golu”. Ceramică dacică.

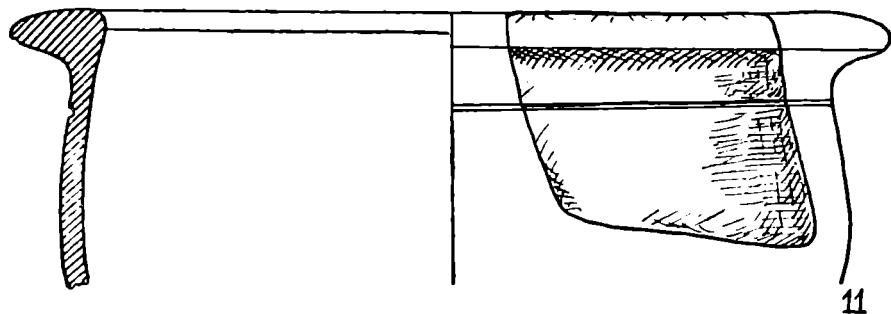
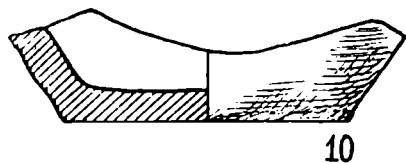
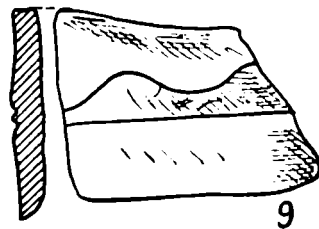
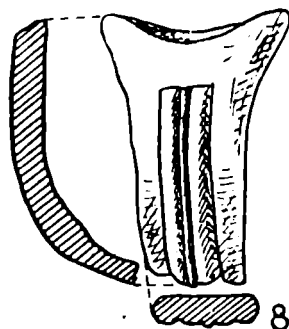
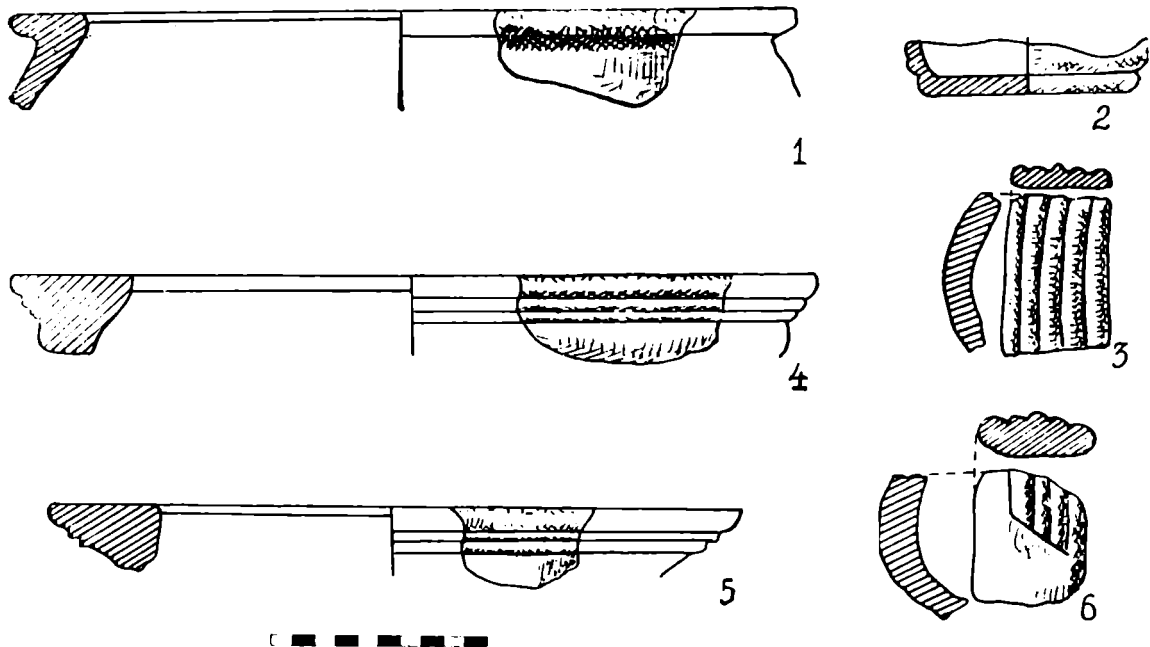
Pl. II — Cucuiș—„Golu”. Ceramică dacică.

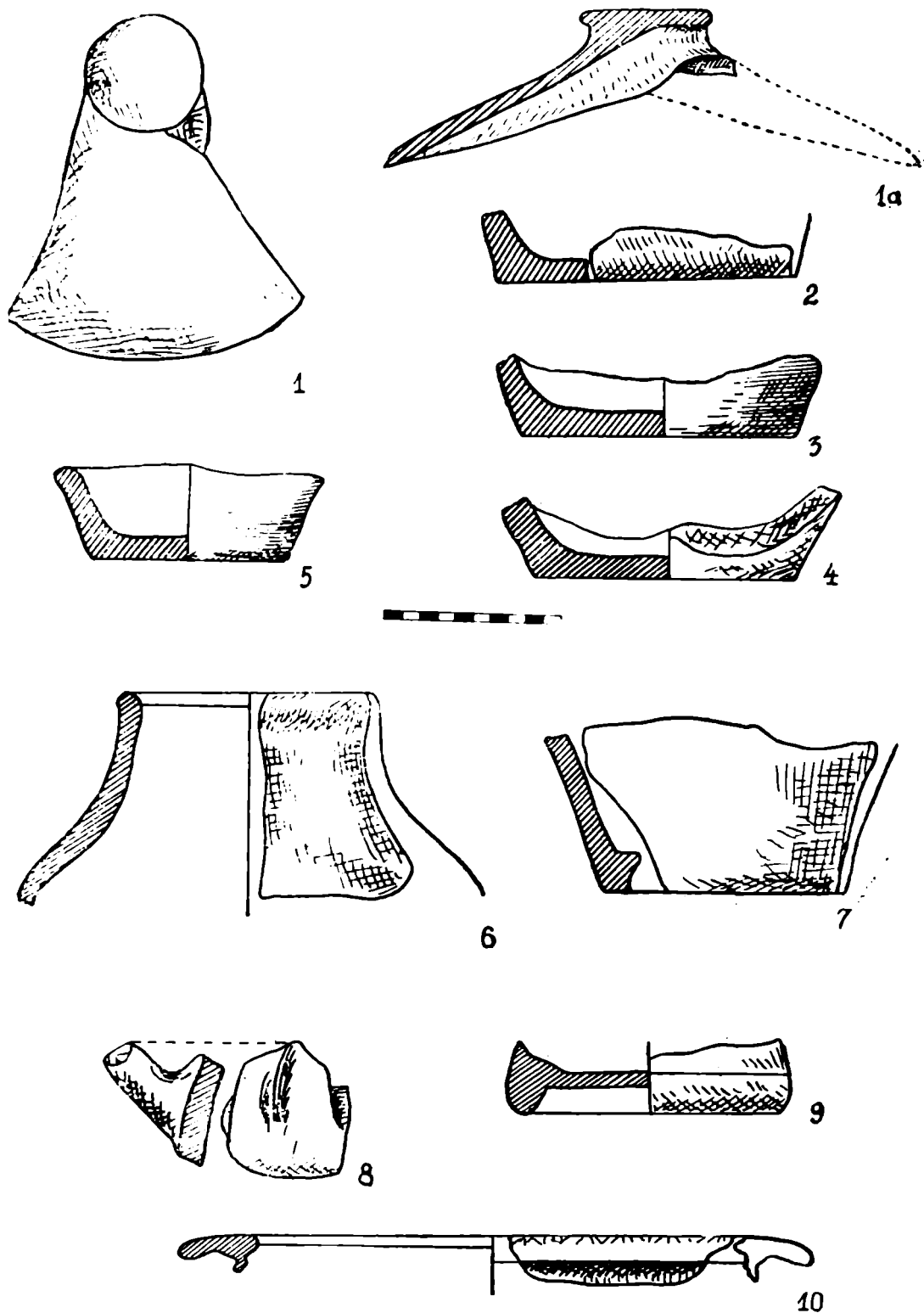
Pl. III — Cucuiș—Grădina lui Dumitrescu Vanea. Ceramică dacică.

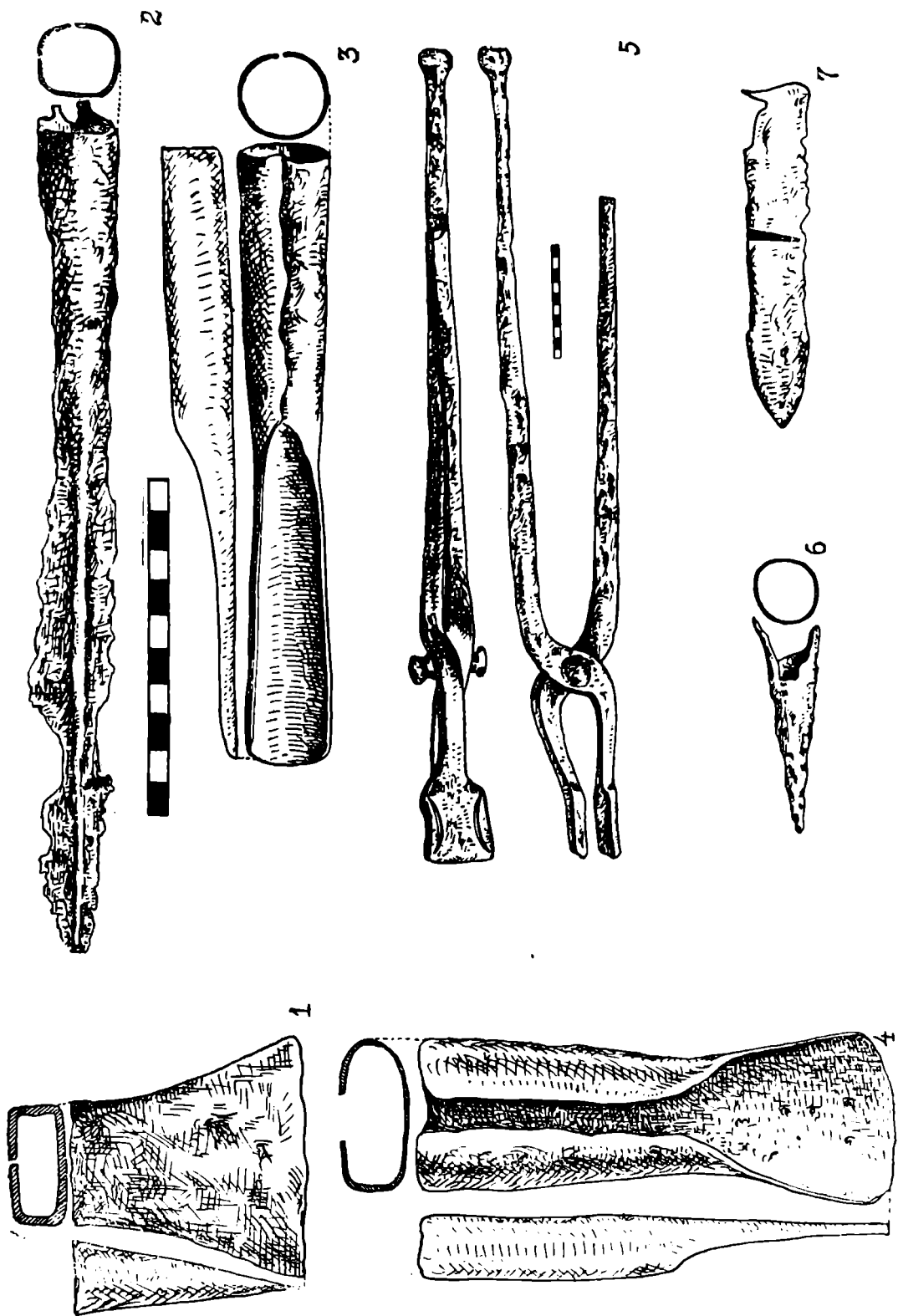
Pl. IV — Cucuiș. Ceramică dacică—Sub Dos (1—2), Vîrful Berianului (3—4), Pîrîul lui Grozav (5), Colnic (6—10). Ceramică Coșofeni (11—16).

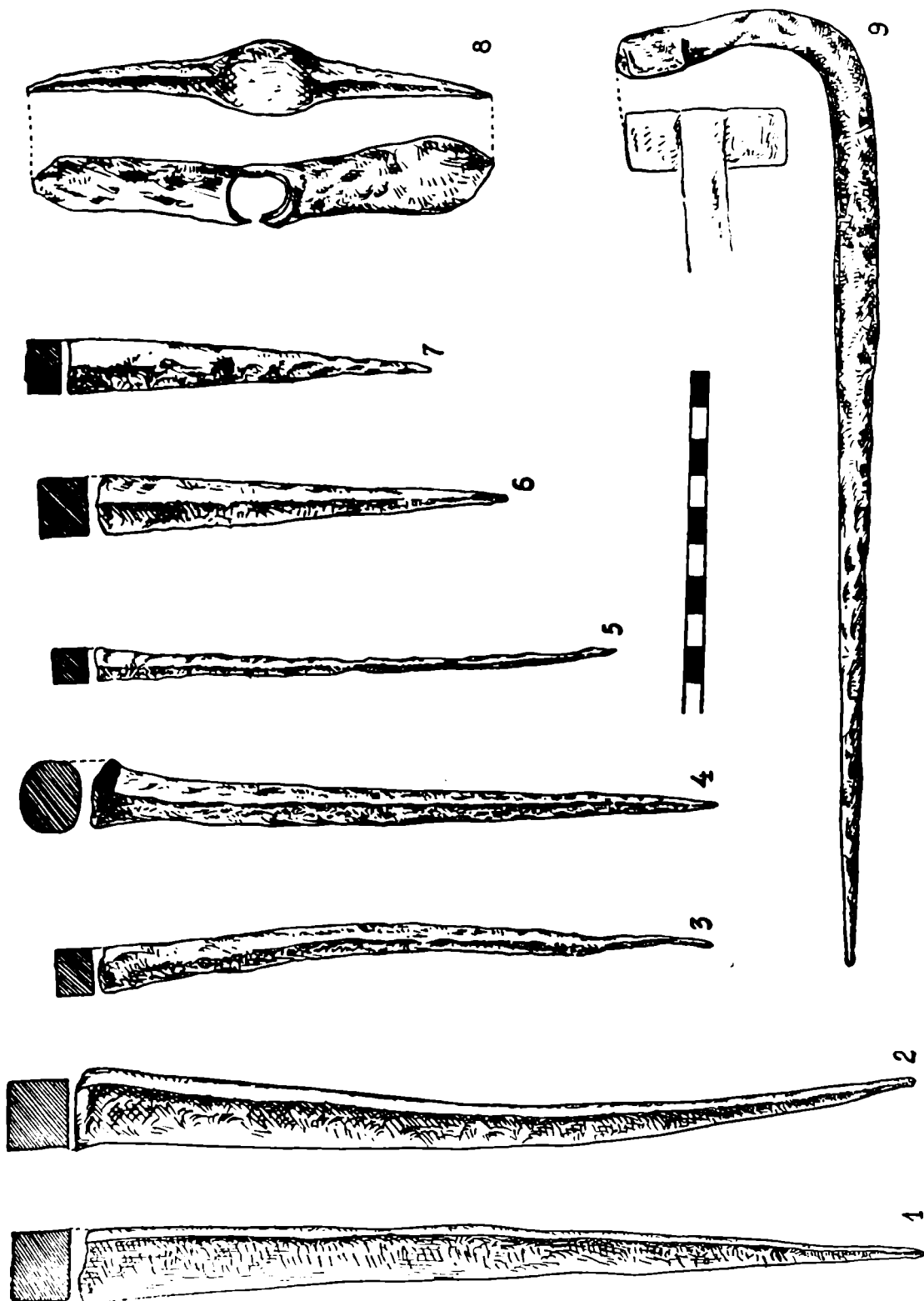
Pl. V — Cucuș. Ceramică dacică — Glăjerie (1–6), Poiana Stăni (7–9), Pietrele Caprei (10–11).

Pl. VI — Romoșel—Făget. Ceramică dacică (1—5). Ardeu (6—10).

Pl. VII — Cucuiș. Unelte și arme de fier.

Pl. VIII — Cucuiș, „Golu”. Materiale de construcție.

ASPECTE ALE POLITICII DEMOGRAFICE ROMANE ÎN ZONA DE SUD A TRANSILVANIEI

În anii 101—102 și 105—106, două războaie, pe cât de grele, pe atât de lungi, aveau să se încheie cu biruința oștilor împăratului Traianus și cu înglobarea celei mai mari părți a Daciei în Imperiul roman. Desființarea oricărei împotriviri armate a dacilor și luarea tuturor măsurilor pentru împiedicarea unor posibile și chiar de așteptat revolte ale localnicilor au fost completate de reorganizarea integrală a teritoriilor cucerite, de introducerea formelor de organizare economică, socială și politică proprii imperiului, de mișcări de populație pe alocuri, de colonizări masive și de minuțioasă supraveghere a zonelor de frontieră și a celor din interior.

Obiectul acestui studiu îl constituie tocmai precizarea — în măsura în care o permit cercetările întreprinse pînă acum — a unuia dintre feluritele aspecte ale politicii romane în Dacia, anume cel demografic, într-o zonă din sudul Transilvaniei relativ mai intens investigată atât pentru epoca de dinaintea cuceririi romane, cât și pentru cea romană. Ne referim, pe de o parte la teritoriile cuprinse între Olt, Munții Făgărașului și Munții Perșani, adică la ceea ce se înțelege în mod obișnuit prin Țara Făgărașului, și, pe de altă parte, la regiunile din vestul Podișului Hîrtibaciului, sudul Podișului Tîrnavelor, Podișul Secașelor, Podișul Amnașului și Munții Cibinului (v. harta).

Și aici, ca și în alte zone ale Daciei, rezultatele furnizate de cercetările arheologice și epigrafice sînt inegale din punct de vedere valoric: avem de-a face atât cu așezări, necropole, fortificații cercetate integral sau în proporție suficientă pentru formularea de concluzii în același timp cuprinzătoare și nuanțate, cât și cu așezări sondate doar, cu descoperiri întîmplătoare și cu cele înregistrate de perieghezele arheologice. Aceasta constituie, de altfel, cauza principală care ne obligă să operăm acum mai ales cu „antichitățile” cercetate prin săpături arheologice și dintre descoperirile fortuite doar cu acelea de importanță deosebită (monumente epigrafice, sculpturale etc.).

Pentru densitatea și răspîndirea așezărilor în zona amintită ar fi extrem de utilă cunoașterea în detalii a situației ecologice în primele două-trei secole ale erei noastre. Dar majoritatea indiciilor de care dispunem în prezent privesc fie o epocă mult anterioară celei ce ne interesează (ne referim cu deosebire la analizele de polen din turbării, unele chiar din bazinul Olt-Făgăraș, altele de la Avrig, publicate de Em. Pop¹), fie alta ulterioară cu cîteva secole (menționarea florei, în special a pădurilor, în primele documente medievale dintre cele cunoscute astăzi).

La „reconstituirea” vegetației contribuie, ca dovadă indirectă, și persistența astăzi încă a solurilor de pădure acolo unde cele din urmă nu mai există². Din

¹ Em. Pop, *Cercetări privitoare la pădurile diluviale din Transilvania*, în *Buletinul Grădinii Botanice și al Muzeului Botanic de la Universitatea din Cluj*, XXV, 1945, p. 1—92.

² Idem, *Din trecutul vegetației țării noastre*, în *Natura*, VI, 2, 1954, p. 43.

acest punct de vedere este de menționat prezența solurilor podzolite și slab podzolite în întreaga zonă; ele sînt marcate ca atare pe toate atlasele geografice publicate la noi.

Cît privește răspîndirea pădurilor, specialiștii sînt astăzi de acord în a le atribui aproape exclusiv postglacialului, cu fazele succedate în ordinea: faza de pin, faza de molid cu stejeriș amestecat cu alun, faza de carpen și faza de fag³. În ultima fază, care durează de aproximativ 3000 de ani, fagul s-a încheiat în masive puternice în dauna zonei inferioare a molidişurilor și a zonei superioare a stejerişelor, cele din urmă fiind împinse mai jos; desăvîrșirea domeniului păduros prin zona nouă a fâgetelor a însemnat în același timp frînarea dezvoltării stepelor⁴.

Pentru zona acum în discuție, date sigure în sensul marcării nete a lizierei pădurilor în faza finală a Latène-ului și pe durata epocii romane nu există. Ea ar putea fi însă stabilită cu probabilitate în funcție de situarea geografică a așezărilor antice cunoscute. După acest considerent zona poate fi împărțită în două regiuni cu particularități diferite, prima fiind Țara Făgărașului iar cea de a doua regiunea de la nord și vest de Turnu Roșu.

În Țara Făgărașului, care a beneficiat în ultimii ani de periegeze și sondaje arheologice sistematice urgentate de viitoarele lucrări de hidroameliorații de pe Olt, s-a constatat — sigur în sectorul Hoghiz-Beclean — preferința anticilor pentru durarea așezărilor pe prima terasă din stînga Oltului. Sînt semnificative în acest sens — pentru a nu vorbi de epoci prea îndepărtate — existența tuturor așezărilor hallstattiene cunoscute (Comana de Jos, Veneția de Jos, Părău, Șercaia⁵) pe prima terasă din stînga rîului. În epoca următoare situația este aproape identică, „nota discordantă” constituind-o doar existența așezării cu *cetatea* de deasupra ei la Breaza și a așezării *fortificate* de la Arpașu de Sus. În sec. IV singura așezare cunoscută se află tot pe prima terasă din stînga Oltului, la Șercaia⁶. În sfîrșit, așezarea din sec. VIII—IX de la Comana de Jos se află lîngă cursul Oltului (în același punct cu așezarea dacică). Pentru epoca ulterioară, localizarea unanimă a acelei *silva Blacorum et Bissenorum* și în Țara Făgărașului⁷ este edificatoare în privința persistenței pădurilor ca, de altfel, și înșiruirea tot în apropierea Oltului a așezărilor pomenite în documente între 1075—1300⁸. Se adaugă menționarea frecventă a acelorași păduri în actele medievale ale zonei⁹ și persistența lor pînă astăzi pe regiuni întinse în ciuda tăierilor masive de la sfîrșitul sec. XIX și începutul sec. XX. Pentru epoca antică numai prezența pădurilor poate explica inexistența așezărilor în depresiunea de contact a Făgărașului, pe glacisul piemontan cu aspect de poduri întinse și late, care coboară lin de sub munte pînă la Olt.

În cealaltă regiune (de la nord și vest de Turnu Roșu) frecvența mare a așezărilor omenești începînd mai ales din neolitic și intensificată în epocile ulterioare

³ I. Ciobanu, *Istoria vegetației demonstrată în analiza de polen a turbei din R.P.R.*, în *Studia*, Ser. Biologie, II, 2, 1959, p. 41.

⁴ Em. Pop, *op. cit.*, p. 54—55.

⁵ Recunoașteri și sondaje efectuate împreună cu colegii Fl. Costea și I. Ciupea.

⁶ Cercetări 1976, conduse de M. Marcu.

⁷ *Documente privind istoria României*, Seria C. Transilvania, veacul XI, XII și XIII, vol. I (1075—1250), 1951, doc. 157, p. 209, 210, 384; Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, 1971, p. 147.

⁸ Șt. Pascu, *op. cit.*, harta de la p. 243.

⁹ D. Prodan, în D. Prodan, L. Ursuțiu și M. Ursuțiu, *Urbariile Țării Făgărașului*, I, 1970, p. 51—54; pentru p. 109—963 *passim*.

— inclusiv în perioada Latène-ului târziu și în epoca romană — arată defrișări relativ timpurii, menținerea, lărgirea și înmulțirea „insulelor” unde se aflau situate așezările și terenurile agricole; multe dintre ele se dovedesc a fi fost locuite atît în epoci succesive¹⁰, cît și continuu în lungi perioade de timp, după cum se va vedea în cele ce urmează.

Situația demografică în ajunul războaielor dacice poate fi conturată pe baza cercetărilor arheologice, a descoperirilor întîmplătoare și a perieghazelor; ea a fost determinată, cel puțin parțial, de realitățile ecologice despre care s-a vorbit mai sus.

În Țara Făgărașului sînt cunoscute pînă acum așezările dacice de la Cuciulata, Comana de Jos, Șercaia, Beclean pe Olt, Breaza și Arpașu de Sus. Dintre ele doar în așezarea de la Beclean pe Olt nu s-au întreprins săpături arheologice și ea este cartată numai pe baza descoperirilor de suprafață¹¹.

Săpăturile arheologice efectuate la Cuciulata au vizat așezările de la „Stogul lui Coțofan” și de la „Pleșița Pietroasă”, ambele situate pe ultimele ramificații ale Munților Perșani, în imediata vecinătate a cursului Oltului. Concludente pentru încadrarea cronologică — indispensabilă în acest context — sînt doar cercetările de la „Stogul lui Coțofan”. Așezarea de acolo, socotită preponderent pastorală, a fost datată între sfîrșitul sec. I î.e.n. și anii războaielor daco-romane ale lui Traianus¹². Cealaltă, de la „Pleșița Pietroasă”, situată pe un mamelon, tot în stînga Oltului, a fost distrusă integral de eroziunile seculare ale „Pleșiței”, așa încît circumspecția manifestată la datarea sfîrșitului ei în sec. I î.e.n. se justifică integral¹³, materialele arheologice recoltate de acolo nefiind concludente. Fără a dispune de elemente noi (în privința materialului arheologic) pentru datarea sfîrșitului așezării în discuție, credem că durata ei poate fi prelungită tot pînă la anii cuceririi Daciei. Anume, ne referim, la așezarea din apropiere, de pe „Gruiul” de la Comana de Jos¹⁴. „Gruiul” se ridică astăzi în stînga Oltului, dar spre est, adică spre „Pleșiță”, și este înconjurat de un braț al rîului umplut cu aluviuni, încă inundabil în anii cu precipitații abundente. Cercetările efectuate pe „Grui” trimit spre datarea încetării existenței așezării dacice de acolo la sfîrșitul sec. I e.n. și la începutul celui următor, adică la aceiași ani ai războaielor daco-romane. Pentru o datare similară a limitei superioare a altei așezări dacice pledează și cercetările extinse, dar abia începute în vara anului 1976, la Șercaia¹⁵. Cea de la Beclean, nefiind investigată, nu poate fi luată deocamdată în discuție.

În schimb, sînt concludente, din punctul de vedere, care ne interesează acum, cercetările la Breaza și la Arpașu de Sus.

Săpăturile de la Breaza, chiar dacă au vizat în primul rînd cetatea medievală de acolo, au furnizat elemente concludente și pentru datarea fortificației dacice (și

¹⁰ Pentru a nu da decît cîteva exemple, amintim Sibiu—Guşterița, Ocna Sibiului, Slimnic, Păuca, Șeica Mică.

¹¹ Informația o datorez colegului Fl. Costea.

¹² Gh. Bichir, *Așezări dacice în Țara Oltului*, în *StCom*, 14, 1969, p. 123—148.

¹³ Idem, *op. cit.*, p. 148—149.

¹⁴ Cercetări inedite; așezarea a fost săpată integral în anii 1974—1976 împreună cu colegii Fl. Costea și I. Ciupea. La cercetările din a. 1976 a participat și E. Iaroslavski de la Muzeul de istorie al Transilvaniei. „Pleșița Pietroasă” se află la cca 1 km est de „Grui”; pentru cel din urmă, situat în lunca Oltului, „Pleșița” poate fi considerată „akropole”. Localizările diferite (Cuciulata—Comana de Jos) pentru puncte topografice apropiate provin din întinderea „hotarelor” teritoriului localităților moderne, ele însele în continuă restructurare.

¹⁵ Efectuate tot împreună cu colegii Fl. Costea și I. Ciupea.

cu un turn durat din piatră ecarisată, întocmai ca și cele din Munții Orăștiei) deranjată de construcțiile medievale¹⁶. Așezarea civilă, aflată sub „Cetatea” de la Breaza, fără a fi cercetată, este cunoscută numai datorită tezaurului de monede republicane romane aflat întâmplător¹⁷ și fragmentelor ceramice abundente de la suprafața solului. Distrugerea fortificației (și probabil încetarea așezării din vecinătatea ei) a fost datată tot la cucerirea Daciei¹⁸.

În sfârșit, așezarea fortificată de la Arpașu de Sus, cu caracter pregnant militar, și-a încetat existența tot în anii războaielor daco-romane ale împăratului Traianus¹⁹.

Referitor la așezările și fortificațiile dacice menționate se impun anumite precizări: în primul rând, așezările civile (cu o singură excepție, anume Breaza) se înșiruie pe sau în imediata apropiere a cursului Oltului; în al doilea rând, inventarul lor (raritatea constantă a formelor ceramice întregibile, a uneltelor și a pieselor de metal, aspectul general de *părăsire* și nu de *distrugere* etc.) indică mai degrabă plecarea locuitorilor în alte locuri, ducând cu ei toate cele transportabile și necesare unei noi gospodării²⁰; în al treilea rând, singurele așezări aflate la oarecare distanță de cursul Oltului sînt Breaza — cu fortificația din apropierea ei — și Arpașu de Sus, ambele cu rosturi militar-strategice dificil de precizat. Importante sînt constatările că așezările civile propriu-zise nu se află situate decât în vecinătatea Oltului și că toate, indiferent dacă erau fortificate sau nu, își încetează existența la începutul sec. II e.n., dar fără a avea caracteristicile altor așezări incendiate în timpul războaielor daco-romane. Așa de pildă, la cele din zona capitalei statului dac, atrage atenția în primul rând bogăția și varietatea materialelor arheologice (zeci de vase întregibile „rămase” în locurile unde se aflau înainte de incendierea locuințelor, unelte, provizii de cereale, ateliere chiar, în același timp cu unelte și produse finite sau piese în curs de prelucrare²¹).

În cealaltă regiune, situată la vest de cursul mijlociu și inferior al Hîrtibaciu-lui, abundă mai ales înregistrările de descoperiri întâmplătoare, cercetările arheologice propriu-zise fiind încă restrinse în raport cu mulțimea și varietatea așezărilor și fortificațiilor, unele chiar neconcludente ca întindere și rezultate. Cu toate acestea, anumite particularități — în raport cu situația constatată în Țara Făgărașului — se impun la o cercetare atentă.

Pentru epoca anterioară războaielor daco-romane — la fel ca și în cealaltă regiune — sînt de avut în vedere în primul rând așezările și fortificațiile cercetate integral sau parțial și abia în al doilea rând descoperirile fortuite chiar ieșite din comun prin valoarea documentară și posibilitățile de interpretare ce le oferă.

În regiunea ale cărei limite generale au fost precizate mai înainte sînt semnalate (de la sud spre nord) așezările de la Cîsnădioara, Sibiu-Gușterița, Tilișca, Apoldu de Sus, Șura Mică, Roșia, Slimnic, Ruși, Buia, Bogatu Român și Șeica Mi-

¹⁶ Th. Năgler, *Cercetările din cetatea de la Breaza (Făgăraș)*, în *StCom*, 14, 1969, p. 89 și urm.

¹⁷ N. Lupu, în *StCom*, 14, 1969, p. 261 și urm.; Gh. Poenaru—Bordea—C. Știrbu, în *SCN*, V, 1971, p. 265 și urm.

¹⁸ *Supra*, nota 6.

¹⁹ M. Macrea—I. Glodariu, *Așezarea dacică de la Arpașu de Sus*, București, 1976 (cu bibliografia mai veche).

²⁰ Idem, *op. cit.*, p. 91.

²¹ Avem în vedere mai ales locuințele și atelierele descoperite în așezarea civilă de pe Dealul Grădiștii, antica Sarmizegetusa, și pe terasele de la Fețele Albe, care, cu excepția rapoartelor de săpătură publicate în *SCIV* și *Dacia*, sînt încă inedite.

că. Este de notat că în cele mai multe nu s-au întreprins cercetări de amploare și o bună parte sînt cartate numai pe baza descoperirilor întîmplătoare și a pereghezelor.

Așezarea de la Cisnădioara, semnalată încă din secolul trecut²² și din inventarul căreia se fac referiri mai ales la cel ceramic²³, a fost relativ de curînd cercetată arheologic și s-a constatat că era aproape integral distrusă de construcțiile feudale de acolo²⁴. Materialele dacice recoltate nu depășesc, din punct de vedere cronologic, sfîrșitul sec. I și începutul celui următor²⁵.

Ceva mai spre nord, în trei puncte din hotarul fostului sat Gușterița, astăzi cartier al Sibiului, se înregistrează valoroase descoperiri întîmplătoare. Ne referim cu deosebire la depozitul de vase ceramice de la Formental²⁶, la depozitul de vase de metal de la „Fundătura”²⁷ și la materialele arheologice provenite de la „Fîntîna Rece” sau „Dealul Cocoșului”; în ultimul punct s-au efectuat sondaje restrînse în anul 1971²⁸. Descoperirile mai vechi și mai noi conduc spre concluzia datării locuirii dacice începînd cel mai tîrziu cu sec. II î.e.n. și pînă la cucerirea romană. Cele de la „Dealul Cocoșului” indică continuarea așezării și în epoca romană²⁹. Așezarea în discuție se află la 3—4 km de punctele de unde provin feluritele descoperiri din epoca romană identificate cu antica *Cedonia*³⁰.

Mai spre vest sînt cunoscute cetatea dacică de la Tilișca (unde, probabil, s-a reutilizat parțial și fortificația mai veche, hallstattiană, cu adausurile cerute de „concepția” de fortificare din epoca dacică tîrzie), distrusă la cucerirea romană³¹, și așezarea de la Apoldu de Sus (cunoscută superficial, numai pe baza descoperirilor întîmplătoare), în vecinătatea căreia se află și o întinsă așezare din epoca romană³².

Alte două așezări dacice au fost sondate la Șura Mică și la Roșia. Prima dintre ele, după cum arată rezultatele săpăturilor abia începute³³, se constituie cel mai tîrziu în prima jumătate a sec. I î.e.n. și durează pînă în plină epocă romană;

²² *Repertoriul arheologic al Transilvaniei*, lucrare colectivă în manuscris la Institutul de Istorie și Aheologie Cluj-Napoca (în continuare *Rep*).

²³ I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică cu specială privire la Transilvania*, București, 1969, p. 258.

²⁴⁻²⁵ Cercetări arheologice conduse de R. Heitel, căruia îi datorăm și amabilele informații.

²⁶ M. Rusu, *Depozitul de vase dacice de la Gușterița—Sibiu*, în *SCȘCluj*, VI, 3—4, 1955, p. 79—96.

²⁷ K. Horedt, *Un depozit dacic de vase de metal de la Gușterița—Sibiu*, în *StCom*, 14, 1965, p. 35—45.

²⁸ Cercetări întreprinse în colaborare cu colegul N. Branga și finanțate integral de Muzeul Brukenthal din Sibiu; rezultatele lor în raportul de săpătură I. Glodariu, *Șantierul arheologic Gușterița—Sibiu (1971)*, în *Materiale*, XI (sub tipar). Pentru descoperiri mai vechi *Rep*.

²⁹ I. Glodariu, *op. cit.*

³⁰ Bibliografia de bază în *TIR* L 35, 1969, p. 44.

³¹ Descoperită și atribuită dacilor în ultimul deceniu al secolului trecut (Király Pál, *Gyulafehérvár története*, 1892, p. 98; cf. și recenzia în *ArchÉrt*, XII, 1892, p. 263), ea a fost redescoperită de Gh. Ruga și cercetată de N. Lupu (*Cetatea dacică de la Tilișca*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 477—484; *Șantierul arheologic Tilișca*, în *Materiale*, IX, 1970, p. 233—244; *Cetatea dacică de la Tilișca și însemnătatea ei pentru istoria raporturilor dintre daci și romani* — rezumatul tezei de doctorat, București, 1977).

³² *Rep*; *infra*, n. 66—70.

³³ Efectuate în a. 1976; încă inedite.

cealaltă, de la Roșia, pare să înceapă tot în Latène-ul târziu și să continue în vremea Daciei romane³⁴.

Pe teritoriul satului Slimnic se află alte două așezări dacice: una începe la sfârșitul sec. II î.e.n. și continuă neîntrerupt pînă în sec. III e.n.³⁵, iar cealaltă, depistată prin periegeze, conține atît materiale dacice databile în sec. I e.n., cît și daco-romane³⁶.

La cîțiva kilometri spre nord-est de ultima așezare menționată, de astă dată însă pe teritoriul satului Ruși, descoperiri întîmplătoare³⁷ și periegeze³⁸ au semnalat un alt punct cu materiale arheologice databile atît în Latène-ul târziu, cît și în epoca romană. Descoperirile existente, chiar dacă așezarea nu este sondată, par să arate continuarea neîntreruptă a ei dinainte de războaiele dacice și pînă în sec. III. Nu departe de ea se semnalează alte materiale din epoca Latène³⁹, fără a avea certitudinea că ele n-ar aparține așezării pomenite înainte.

Alte trei așezări sînt situate mai spre nord și vest: Buia, Șeica Mică și Bogatu Român. Intră acum în discuție doar Șeica Mică, deoarece identificarea celorlalte două s-a făcut numai pe baza unor descoperiri întîmplătoare de materiale arheologice nu îndeajuns de semnificative pentru cronologia lor⁴⁰. Pe „Cetatea” aflată la est de Șeica Mică — de fapt un promontoriu fortificat în mai multe epoci — locuirea dacică se masează în capătul de nord-est al platoului, care, posibil, a fost întărit și în această epocă (sau dacii au reutilizat fortificațiile mai vechi)⁴¹. Materialele arheologice recoltate prin săpături nu par îndeajuns de semnificative pentru datarea sfârșitului locuirii dacice de acolo în sec. I î.e.n.⁴²

Coroborînd rezultatele cercetărilor arheologice cu cele ale periegezelor, intensitatea locuirii dacice în cele două regiuni în deceniile premergătoare cuceririi romane, reies cu evidență: pe de o parte, masarca așezărilor dacice rurale în stînga Oltului, în imediata apropiere a cursului rîului și existența altor două, de astă dată cu fortificații, la distanțe nu prea mari de Olt, iar pe de altă parte, frecvența mai mare a așezărilor în cealaltă regiune și răspîndirea acestora pe întreg cuprinsul ei, chiar dacă „densitatea” locuirii este diferită pe arii restrînse.

³⁴ N. Lupu, *Așezarea daco-romană de la Roșia, jud. Sibiu*, în *ActaMN*, V, 1968, p. 445—450. Secțiunea (de 15 × 1 m) a dus la constatarea că „... stratul de cultură a fost răsturnat [de arătura tractorului, adîncă de 0,30 m], săpătura sondeajului nemaioferind posibilitatea de a se obține observații stratigrafice” (p. 446), iar materialele dacice publicate nu sînt concludente pentru datarea lor în sec. I e.n.

³⁵ S-au publicat deocamdată doar unele rezultate parțiale (I. Glodariu, *Așezarea dacică și daco-romană de la Slimnic*, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 119—140, cu bibliografia anterioară); monografia asupra așezărilor dacice și daco-romane de acolo este în curs de pregătire.

³⁶ Periegeze inedite (1970 și 1972).

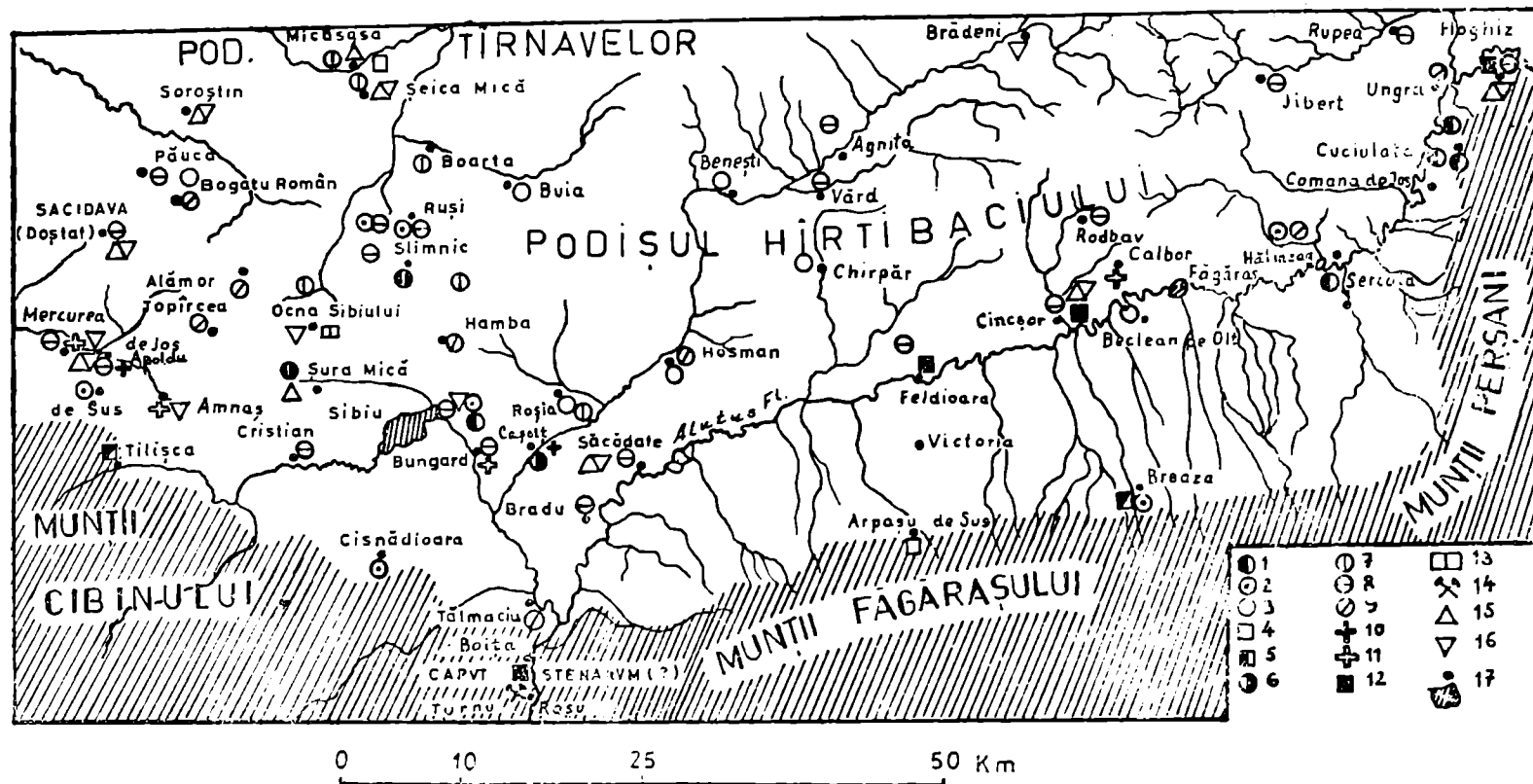
³⁷ Mai ales tezaurul de monede imperiale romane aflat acolo (B. Mitrea, *Tezaurul monetar de la Ruși—Sibiu și acțiunea carpilor împotriva stăpînirii romane din Dacia în timpul lui Filip Arabul*, în *SCIV*, IV, 3—4, 1953, p. 611—640). Materialele daco-romane amintite și de D. Protase (*Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966, p. 204, nr. 6).

³⁸ Efectuate împreună cu I. Paul, F. Weinrich și A. Rusu în 1972.

³⁹⁻⁴⁰ *Rep.*

⁴¹ Pentru descoperirile mai vechi *Rep.*; săpături conduse de K. Horedt (*Așezarea fortificată de la Șeica Mică raionul Mediaș*, în *SCIV*, XV, 2, 1964, p. 191, 194—195).

⁴² K. Horedt, *op. cit.*, p. 195. Pentru a da numai un exemplu, notăm că vasul din *op. cit.*, fig. 5/9 are o analogie perfectă într-un complex închis de la Grădiștea Muncelului, a cărui dată finală o constituie războaiele daco-romane (I. Glodariu, *Un atelier de făurire la Sarmizegetusa dacică*, în *ActaMN*, XII, 1975, p. 109, fig. 3/1).

Sec. I f.e.n. – I e.n. : 1 așezări rurale cercetate, 2 așezări rurale necercetate, 3 așezări rurale probabile, 4 așezări fortificate cercetate, 5 cetăți; sec. II – III e.n. : 6 așezări rurale cercetate, 7 așezări rurale sondate, 8 așezări rurale necercetate, 9 așezări rurale probabile, 10 necropole cercetate, 11 necropole necercetate, 12 caste, 13 saline, 14 exploatări miniere, 15 inscripții, 16 monumente sculpturale; 17 localități moderne.

Situația demografică după anul 106 reiese, de asemenea, din cartarea așezărilor și a fortificațiilor din epoca romană, existente în întreaga zonă acum în discuție.

Fără a intra cu acest prilej în detaliile sistemului defensiv al Daciei romane, este de remarcat că în sudul Transilvaniei linia castrelor a fost stabilită, din motive strategice, pe cursul Oltului, începînd cu Hoghiz și continuînd cu Cincșor, Feldioara și *Caput Stenarum*.

Castrul de la Hoghiz se află pe malul stîng al Oltului, apărînd și înlesnind comunicațiile de pe drumul care trecea riul pe podul dinspre Ungra. Sînt cunoscute ca avînd garnizoana în acest castru *cohors III Gallorum* și *ala Astrum*⁴³.

Alt castru, situat „în fața” fostei cetăți dacice de la Breaza, dar pe malul stîng al Oltului, se află la Cincșor, unde-și avea garnizoana *cohors II Flavia Bessorum*⁴⁴.

O situație similară se constată ceva mai în aval pe rîu, anume la Feldioara, unde castrul⁴⁵ a fost ridicat tot în fața unei fortificații dacice, cea de la Arpașu de Sus. Aici își avea garnizoana *cohors II Flavia Numidarum*.

În sfîrșit, ultima fortificație romană, căreia încă nu i s-a precizat îndeajuns caracterul, se află la intrarea în defileul Oltului, pe teritoriul satului Boița (*Caput Stenarum*?)⁴⁶. Ea supraveghea atît circulația pe drumul imperial ce urca pe Olt, cît și exploatarea minieră din apropiere, de la Turnu Roșu⁴⁷.

Se adaugă existența probabilă a unui turn roman la Șeica Mică⁴⁸ și, drept ieșită din comun între celelalte așezări despre care va fi vorba mai jos, cunoscuta *statio* de la Sacidava (Doștat), unde se presupune existența unui *mithraeum* și de unde provin inscripții, statui, reliefuri și numeroase descoperiri mărunte⁴⁹.

În Țara Făgărașului, cu excepția *canabae*-lor castrului de la Hoghiz, în ciuda pericliezelor sistematice din ultimii ani, nu a fost identificată nici o așezare din epoca romană. Așezările se înșiruie, în schimb, pe malul drept al Oltului, la distanțe variabile de linia castrelor.

De la est spre vest, prima dintre ele este așezarea de la Ungra⁵⁰, a cărei prosperitate economică a fost determinată cel puțin în parte de situarea ei pe drumul roman ce traversa Oltul spre Hoghiz, în apropierea capătului podului de pe malul drept al riului.

Fără a lua în discuție numeroasele așezări din Podișul Hîrtibaciului (unele marcate pe hartă) și menținîndu-ne doar în apropierea cursului Oltului, următoarea așezare din epoca romană se află la Hălmeag, la cîțiva kilometri de satul

⁴³ Castrul a fost sondat în trei rînduri încă în secolul trecut; săpături K. Horedt (1949) și D. Protase (1975–1977). Bibliografia în *Rep* și *TIR*, L 35, 1969, p. 46.

⁴⁴ *TIR*, L 35, 1969, p. 32.

⁴⁵ *TIR*, L 35, 1969, p. 41; săpături recente N. Gudea și I. Pop (1975–1977). Informații privitoare la trupă N. Gudea.

⁴⁶ *TIR*, L 35, 1969, p. 30; săpături recente N. Lupu.

⁴⁷ *TIR*, L 35, 1969, p. 75.

⁴⁸ M. J. Ackner (*JCC*, II, 1957, p. 95, citat după *Rep*) pomenea substrucțiunile unui zid, mortar, țigle romane. În săpăturile lui K. Horedt s-a descoperit doar o țiglă romană, piatra din ziduri fiind probabil reutilizată la construcțiile localnicilor (K. Horedt, *op. cit.*, p. 195).

⁴⁹ CIL, III 968 = 7728 – 7730, 7728, 7731 (?); *TIR*, L 34, 1968, p. 98.

⁵⁰ *TIR*, L 35, 1969 și periegeze Fl. Costea – I. Pop.

⁵¹ Periegeze Fl. Costea – I. Pop. La sud-est de ea, înspre Hălmeag, s-a identificat și o așezare dacică preromană, încă nesondată (cercetări de suprafață împreună cu Fl. Costea).

actual, pe valea Felmerului, în amonte⁵¹. Cum săpături nu s-au întreprins încă, tot ceea ce se poate afirma cu certitudine este datarea ei în sec. II—III e.n.

La nord-est de Cincșor, între actualele localități Calbor și Făgăraș (cartierul Galați), cu ani în urmă s-a săpat parțial o necropolă tumulară⁵², atribuită astăzi aproape unanim unor coloniști norico-pannoni⁵³. Dacă avem în vedere mărimea necropolei (circa 50 de tumuli), așezarea corespunzătoare, încă neidentificată pe teren, trebuie să fi fost destul de extinsă.

Urmînd firul Oltului, următoarea așezare, semnalată și identificată pe baza unor descoperiri întîmplătoare mai vechi și prin săpăturile recente care au vizat biserica feudală de acolo, se află la Săcădate⁵⁴. În afara descoperirilor mărunte sînt de menționat substrucțiunile de ziduri și două inscripții votive, una dedicată lui Iuppiter Dolichenus de un adorator rămas necunoscut⁵⁵, cealaltă lui Mithras de un oarecare Fortunatus⁵⁶.

Alte două așezări rurale, cartate doar pe baza descoperirilor fortuite, sînt la Bradu (aici s-au identificat și urmele drumului roman, pe malul drept al Oltului)⁵⁷ și la Tălmăciu⁵⁸.

Ceva mai la nord sînt semnalate așezarea și necropola de la Bungard⁵⁹ și așezarea și necropola de la Cașolț⁶⁰, cercetate fiind doar ultimele două. La Cașolț au atras atenția deosebirile evidente între inventarul așezării și cel al necropolei, cu toată contemporaneitatea lor. Dacă pentru necropolă se poate susține că ea este de atribuit unor coloniști norico-pannoni⁶¹, așezarea aflată la cca 300 m, la „Pepinieră“, aparține autohtonilor daci, care, posibil, s-au înmormîntat și ei în aceeași necropolă; rămîne de identificat așezarea de coloniști corespunzătoare necropolei⁶².

Descoperirile din epoca romană de la Sibiu-Gușterița, în funcție de locul unde au fost făcute, pot fi grupate în două: mai întîi cele ce aparțin mării așezări rurale identificate cu *Cedonia* antică (substrucții de ziduri, cărămizi, reliefuri, obiecte de metal, monede etc.), toate masate pe aria propriu-zisă a cartierului orașului modern și în vecinătatea drumului roman⁶³; în al doilea rînd, chiar

⁵² M. Macrea, *Șantierul arheologic Cașolț-Arpașul de Sus*, în *Materiale*, IV, 1957, p. 141—143; M. Macrea, E. Dobroiu, N. Lupu, *Șantierul arheologic Cașol-Calbor*, în *Materiale*, V, 1959, p. 414—415; M. Macrea, *Les Daces à l'époque romaine à la lumière des récentes fouilles archéologiques*, în *Dacia*, N. S., I, 1957, p. 214—220.

⁵³ Pentru atribuirea necropolelor de la Calbor și Cașolț (despre care se va vorbi mai jos), D. Popescu, în *Materiale*, II, 1956, p. 194; K. Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, București, 1958, p. 31—34; S. Morintz, în *Materiale*, VII, 1961, p. 445; Idem, în *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 407—408; P. Alexandrescu, în *Histria*, II, București, 1966, p. 264, n. 95; D. Protase, *op. cit.*, p. 21—22; Idem, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971, p. 86—90.

⁵⁴ *TIR*, L 35, 1968, p. 64.

⁵⁵ N. Lupu, în *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 13, 1, 1970, p. 71—73.

⁵⁶ I. I. Russu, în *Sargetia*, V, 1968, p. 90.

⁵⁷ M. Macrea, E. Dobroiu, N. Lupu, *op. cit.*, p. 413; *TIR*, L 35, 1969, p. 28; *Rep.*

⁵⁸ *TIR*, L 35, 1969, p. 71.

⁵⁹ M. Roska, *Rep.*, p. 45, nr. 164; *TIR*, L 35, 1969, p. 29.

⁶⁰ M. Macrea și D. Berciu, *Șantierul arheologic de la Cașolț și Arpașul de Sus*, în *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 581—615; M. Macrea, în *Materiale*, IV, 1957, p. 119—134; M. Macrea, N. Dobroiu, N. Lupu, *op. cit.*, p. 403—409; M. Macrea, în *Materiale*, VI, 1959, p. 416—419; Idem, în *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 207—214, 216—220. Pentru așezare și I. Mitrofan, *Așezări ale populației autohtone în Dacia Superioară*, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 144—145.

⁶¹ *Supra*, nota 53.

⁶² D. Protase, *Problema continuității...*, p. 29.

⁶³ *TIR*, L 35, 1969, p. 44.

neluînd în seamă obiectele romane izolate din alte locuri, o altă aşezare, tot rurală, dar mai modestă decît prima, situată la poalele „Dealului Cocoşului“ (= „Fîntîna Rece“), unde, între altele, s-a descoperit şi un cuptor român de ars oale⁶⁴.

Nu ne vom opri, în continuare, asupra aşezărilor de la Cristian, Topîrcea, Hamba, Bogatu Român, Alămor şi Păuca⁶⁵, toate cartate numai pe baza descoperirilor fortuite. Fără a dispune de materiale arheologice îndeajuns de concludente, este totuşi de notat că aşezarea de la Bogatu Român pare să intre în categoria celor care continuă neîntrerupt din Latène în epoca romană.

Tot dintre descoperirile întîmplătoare, pe seama cărora s-a stabilit existenţa unor aşezări rurale, fac parte şi cele înregistrate ca provenind de la Apoldu de Jos, Mercurea, Amnaş, Soroştin şi Sacidava (pomenită mai înainte pentru calitatea ei de *statio* pe drumul imperial). Mulţimea şi valoarea documentară deosebită a materialelor arheologice descoperite fortuit sînt însă de asemenea natură încît se impune necesitatea amintirii unor detalii referitoare la aşezările de mai sus.

Aşezarea de la Apoldu de Jos⁶⁶, prin care trecea şi drumul roman, este cunoscută datorită descoperirii a două inscripţii, a unui tezaur monetar, a numeroase fragmente ceramice şi a necropolei⁶⁷. Una dintre inscripţii este funerară⁶⁸; cealaltă, votivă, e închinată lui Iuppiter de un oarecare Silius Ingenu[us], nume echivoc pentru condiţia dedicantului. În sfîrşit, săpături recente au identificat în apropierea aşezării resturile unei construcţii cu zidărie, socotită drept o posibilă *villa rustica*⁷⁰.

Mai spre vest, tot pe traseul drumului roman, este semnalată aşezarea de la Mercurea, unde sînt menţionate substrucţii de ziduri, cărămizi (inclusiv de paviment), un medalion funerar şi o statuie cu doi lei, un mormînt din cărămizi şi ţigle⁷¹.

Monumente izolate s-au înregistrat, de asemenea, la Amnaş: un sarcofag roman de gresie şi o sculptură cu doi lei funerari avînd între ei un vultur⁷²; alte materiale, care să permită identificarea unei necropole sau a unei aşezări, nu se cunosc.

Un fragment de lespede funerară cu reprezentarea banchetului funebru şi o piatră cu inscripţie s-au descoperit şi la Şoroştin⁷³; alte materiale arheologice, nelipsite dintr-o aşezare, nu sînt înregistrate.

O altă categorie de aşezări rurale o constituie cele în care s-au efectuat sondaje şi săpături (Şura Mică, Roşia, Ocna Sibiului, Slimnic, Boarta, Micăsasa,

⁶⁴ *Supra*, nota 28.

⁶⁵ În ordinea amintirii în text a localităţilor: *TIR*, L 35, p. 36; *Rep*; *TIR*, L 35, p. 45; *Rep*; *TIR*, L 35, p. 22; *TIR*, L 34, p. 88.

⁶⁶ Ea se află de fapt la vest de Apoldu de Jos şi la nord şi vest de Apoldu de Sus, de unde provine confuzia privitoare la plasarea ei pe teritoriul unuia sau altuia dintre satele moderne.

⁶⁷ *TIR*, L 34, 1968, p. 29.

⁶⁸ CIL III 969 (p. 1015).

⁶⁹ CIL III 7732.

⁷⁰ Informaţii de la N. Branga, care a condus cercetările.

⁷¹ *TIR*, L 34, 1968, p. 79; *Rep*.

⁷² *Rep*.

⁷³ *TIR*, L 35, 1969, p. 68; inscripţia CIL III 965.

Șeica Mică) ori de unde provin materiale arheologice caracteristice așezărilor de asemenea natură, identificate pe teren prin periegheze (Ruși).

La Șeica Mică, în sondajul efectuat acolo, s-au descoperit locuințe și gropi databile atât în Latène-ul târziu cât și în epoca romană⁷⁴, care arată continuarea neîntreruptă a vieții în așezare. Se adaugă materialele arheologice romane și o stelă funerară cu inscripție, semnalate mai înainte⁷⁵. Stela funerară a fost ridicată pentru Iulia Magiona originară, probabil, din Pannonia sau Noricum⁷⁶. Săpăturile în curs de desfășurare vor furniza noi date privitoare la dezvoltarea așezării în epoca romană.

Cu toate că dispunem numai de rezultatele unui sondaj restrâns, existența unei așezări daco-romane la Roșia este sigură, amestecul de ceramică provincială romană și dacică fiind caracteristic așezărilor autohtone de pe cuprinsul Daciei romane⁷⁷.

O altă așezare daco-romană a fost parțial cercetată la Ocna Sibiului⁷⁸, localitate cunoscută pentru zăcămintele de sare existente acolo și pentru frecvența locuirilor în epoca antică. În afara așezării pomenite, de pe teritoriul aceleiași localități se cunosc și alte materiale romane, între care piese sculpturale, cărămizi, un tezaur monetar etc.⁷⁹ Salinele au fost exploatate și în epoca romană. Este de notat că așezarea autohtonă se află la circa 5 km nord de orașul modern, iar descoperirile întâmplătoare amintite sînt înregistrate ca provenind din vatra localității.

Un interes particular prezintă situația existentă la Slimnic. Acolo, pe lângă așezările menționate — una, cercetată arheologic, începe în epoca Latène și continuă neîntrerupt pînă în sec. III e.n., cealaltă furnizînd materiale arheologice databile atât în sec. I e.n. cât și pe parcursul epocii romane⁸⁰ —, s-au identificat alte două databile numai în epoca romană: în Șarba — La Saivane (cercetată) și pe Valea Slimnicului, ambele aflate la distanțe de cîțiva kilometri de cele amintite anterior. Caracterul daco-roman al lor este în afara oricărei îndoieli.

Reamintim existența așezării daco-romane de la Ruși, foarte probabil similară celor două de la Slimnic care încep în Latène și continuă neîntrerupt în epoca romană⁸¹.

Ceva mai la nord, pe teritoriul satului Boarta, a fost cercetată parțial o altă așezare daco-romană cu inventarul caracteristic: amestecul de materiale romane cu ceramică dacică modelată cu mîna⁸².

La Șeica Mică, după cum s-a văzut, locuirea dacică de pe „Cetate” nu continuă în epoca romană. În schimb, la Șesul Morii se semnalează o așezare rurală romană cu substrucții de clădiri, țigle, cărămizi, conducte de apă, fragmente arhitectonice, două stele funerare și o inscripție⁸³. Săpături recente întreprinse

⁷⁴ *Supra*, nota 33.

⁷⁵ *TIR*, L 35, 1969, p. 70.

⁷⁶ I. I. Russu, *Note epigrafice (VI)*, în *StCom*, 12, 1965, p. 210.

⁷⁷ *Supra*, nota 34.

⁷⁸ D. Protase, *O așezare dacică din epoca romană la Ocna Sibiului*, în *Apulum*, VII, 1, 1968, p. 229—239.

⁷⁹ *TIR*, L 35, 1969, p. 54.

⁸⁰ *Supra*, nota 35 și periegheze inedite 1976.

⁸¹ *Supra*, notele 37—38.

⁸² S. Dumitrașcu și G. Togan, *Săpăturile arheologice din sec. II—III e.n. de la Boarta (Sibiu)*, în *Lucrări științifice, Istorie-științe sociale-pedagogie*, Oradea, 1971, p. 9—15.

⁸³ *TIR*, L 35, 1969, p. 70.

acolo au dus la descoperirea câtorva locuințe de epocă romană din care lipsește, deocamdată, ceramica dacică⁸⁴. Constatarea ce tocmai s-a făcut este de coroborat cu inscripția funerară a unor norici⁸⁵ și cu remarca potrivit căreia analogii pentru una dintre stelele funerare se găsesc tot în zona norico-pannonică⁸⁶.

Dincolo de Tîrnăvă, la nord, o situație analogă pare să se contureze la Micăsasa. Descoperirilor mai vechi, constînd din substrucții de clădiri, cărămizi, țigle, un altar votiv⁸⁷, li se adaugă rezultatele cercetărilor abia începute, în cursul cărora s-a descoperit pînă acum tot numai ceramică romană⁸⁸. Altarul votiv, dedicat Deo Sarmando, este ridicat, după nume, de un oriental, poate un libert⁸⁹.

*

Densitatea locuirii zonei în discuție atît în perioada Latène tîrzie cît și în epoca romană rezultă din prezentarea sumară ce tocmai s-a făcut a așezărilor, necropolelor, fortificațiilor și descoperirilor întîmplătoare. Compararea datelor privitoare la perioada anterioară războaielor daco-romane cu cele pentru vremea ulterioară aceluiași război va permite conturarea unora dintre aspectele generale ale politicii demografice romane, valabile desigur, în primul rînd, dacă nu exclusiv, pentru zona amintită.

Dintru început se impune o constatare — generală, de altminteri, pentru întreaga provincie romană —, anume desființarea tuturor fortificațiilor dacice, măsură cerută de necesitatea înlăturării oricăror puncte de rezistență armată a autohtonilor, de asigurare a „pacificării” teritoriilor proaspăt înglobate în imperiu. Intră în această categorie cetatea de la Tilișca (unde distrugerea fortificației este de felul celor din Munții Orăștiei, în complexele incendiate rămînînd vase întregibile, ustensile de tot felul din metal ș.a.m.d.), așezarea fortificată de la Arpașu de Sus, cetatea de la Breaza și poate așezarea fortificată de pe „Cetatea” de la Șeica Mică (în ultimele trei puncte atrage atenția raritatea materialelor arheologice întregibile și lipsa aproape constantă a uneltelor și a pieselor de metal „valoroase” în primul rînd prin utilitatea lor în orice gospodărie).

Stabilirea, tot din cauze de ordin strategic, a liniei castrilor pe cursul Oltului transilvan a dus implicit la desființarea unor posibile regrupări dacice în așezările din stînga Oltului. Accesul în această zonă era închis dinspre est de castrul de la *Cumidava* din Țara Bîrsei și de castrul de la Hoghiz, iar dinspre sud și est de linia de castru care urcă pe cursul inferior al Oltului pînă la Turnu Roșu. Evident, data încetării existenței așezărilor dacice din stînga Oltului nu poate fi stabilită cu deplină certitudine la anul 106, dar sigur ea este contemporană organizării liniei de castru. Este de notat totodată că așezările în discuție — cu excepția fortificațiilor de la Arpaș și Breaza — nu lasă impresia de distrugere (lipsa urmelor incendiilor este semnificativă în acest sens), ci mai degrabă de părăsire organizată de către locuitorii lor.

În cealaltă regiune avem dovada indubitabilă a continuării așezărilor dacice pe același loc și după cucerirea romană, indiciu clar că nu peste tot și nu oricînd

⁸⁴ Informații de la conducătorul cercetărilor, Th. Năgler.

⁸⁵ CIL III 966.

⁸⁶ Gr. Florescu, *I monumenti funerari romani della „Dacia Superior”*, în EDR, IV, 1930, p. 89—90.

⁸⁷ TIR, I, 35, 1969, p. 50—51.

⁸⁸ Informații de la conducătorul cercetărilor, I. Mitrofan.

⁸⁹ CIL III 964.

administrația provinciei a procedat — așa cum s-a susținut — la transferul așezărilor existente cu scopul de a-i dezrădăcina pe autohtoni și de a realiza o supraveghere mai eficace a lor. În această categorie intră sigur așezările de la Slimnic, Șura Mică, Gușterița („Dealul Cocoșului“), Ruși și probabil cele de la Roșia, Apold și Bogatu Român. Este de precizat că așezările menționate cunoscute în detalii pe baza cercetărilor sistematice — cum este cea de la Slimnic și cum par să fie așezările de la Șura Mică și Ruși — arată o evidentă dezvoltare în epoca romană, mai mult chiar, extinderea ariei locuite pe suprafețe ce depășesc net teritoriul lor din faza de existență preromană.

Concomitent, este semnificativă apariția în epoca romană a altor așezări autohtone de felul celor de la Hamba, Ocna Sibiului, Alămor, Slimnic, Boarta, apariție ce nu poate fi explicată satisfăcător *numai* prin sporul demografic firesc. Creșterea numărului populației din vechile așezări credem că justifică îndeajuns extinderea ariei lor în epoca romană, așa încît apariția, în aceeași epocă, a altor așezări autohtone își are explicația, cel puțin parțial dacă nu integral, în transplantarea acelor daci „mărginași“ — în cazul nostru din stînga Oltului — în interiorul provinciei. Precizări clare nu pot fi făcute datorită naturii materialelor arheologice dacice extrem de unitare ca forme și factură din perioada de dinaintea cuceririi romane. O asemenea măsură a administrației romane se dovedește a fi avut un îndoit avantaj: pe de o parte, posibilitatea supravegherii autohtonilor și, pe de altă parte, mărirea numărului contribuabililor din provincie în regiuni mai ușor controlabile, implicit extinderea exploatării resurselor naturale. Consecințele ei, cumpănite prin perspectiva istoriei, se arată însă a fi mult mai importante pentru că a determinat includerea dacilor despre care s-a vorbit în angrenajul vieții romane provinciale a Daciei și romanizarea lor.

Aceleași motive de ordin economic și militar-politic au determinat colonizarea masivă și organizată a teritoriilor cucerite, spre provincia nord-dunăreană îndreptîndu-se acele mulțimi nesfîrșite de coloniști din toate părțile lumii romane, despre care vorbește Eutropius⁹⁰.

În afara coloniștilor stabiliți obișnuit în canabae-le castrelor (familiile soldaților, meșteșugari, negustori etc.), pentru zona în discuție dispunem de relativ numeroase indicii care să ateste prezența noilor veniți *ex toto orbe Romano*. Este, de pildă, în afara oricărei îndoieli prezența unor grupuri compacte de norico-pannoni la Calbor (stabilirea acestora în vecinătatea liniei castrelor nu poate fi cu totul întîmplătoare) și Cașolț, în apropierea, uneori nemijlocită (Cașolț), a așezărilor autohtone. Nu este exclus ca tot grupuri compacte de coloniști să avem în așezările de la Șeica Mică și Micăsasa. Asemenea grupuri sînt cunoscute și în alte zone ale Daciei, dar acolo scopul pentru care au fost aduse este evident⁹¹.

O altă parte a coloniștilor au fost stabiliți în teritoriile obștilor satești dacice, probabil în dauna proprietăților autohtonilor⁹². Numărul lor nu poate fi precizat

⁹⁰ Eutropius, VIII, 6, 2.

⁹¹ Ne referim la semîințele dalmatine așezate în regiunea exploatărilor aurifere (C. Daicoviciu, *Les „castella Dalmatarum” de Dacie*, în *Dacia*, N. S., II, 1958, p. 259—267).

⁹² Pentru înzestrarea cu pămînt a coloniștilor în dauna posesiunilor autohtonilor nu avem o confirmare directă din Dacia cu toate că era o practică obișnuită a administrației romane. Ea este atestată însă pentru Moesia Inferior, și anume chiar în Dobrogea. Ne referim la delimitarea teritoriului ausdecensilor în anii 177/179, teritoriu pe care dacii trebuiau să-l părăsească (CIL, III, 14437, 2; V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum: considerații istorice*, 1912, p. 25—28; idem, *Inceputurile vieții romane la gurile Dunării*, 1923, p. 109—111; G. G. Mateescu, în *BCMI*, VIII, 1916, p. 38—42; D. Tudor, în *AUB*, 1956, p. 50—57).

pentru că doar puțini au lăsat monumente epigrafice de felul celor de la Săcădate Apold, Șura Mică. Importantă rămîne însă așezarea coloniștilor — fie în grupuri compacte, fie individual — în zone intens locuite de autohtoni, ceea ce impunea dintru început conviețuirea și simbioza daco-romană care avea să se încheie, cu preluarea de către autohtoni a formelor de cultură materială și spirituală romană.

În toate așezările autohtone preluarea culturii materiale romane este evidentă în inventarul fiecărei gospodării; doar unele obiecte tradiționale — în special ceramica modelată cu mîna — trădează prezența elementului etnic dac. Mai mult, cu toate posibilitățile materiale în general reduse în mediul rural în raport cu cele din centrele urbane ale Daciei și cu toată condiția modestă a coloniștilor (care reiese pregnant la o simplă „inventariere” a celor ce au ridicat inscripții), manifestările civilizației romane, chiar și ale celei spirituale, sînt prezente. Ne referim la construcțiile cu zidării, pavimente, conducte de apă de felul celor de la Săcădate, *Cedonia*, Mercurea, Apoldu de Jos, *Sacidava* și Șeica Mică, la piesele sculpturale de la Săcădate, *Cedonia*, Mercurea, Apoldu de Jos, Amnaș, Ocna Sibiului, *Sacidava* și Șeica Mică, la inscripțiile de la Săcădate, Apoldu de Jos, Șura Mică, *Sacidava*, Șeica Mică și Micăsasa. Fiecare în parte și toate împreună reprezintă indiciile pe baza cărora se poate reconstitui, în ciuda lacunelor încă numeroase din documentație, viața romană a teritoriilor rurale ale provinciei nord-dunărene.

ION GLODARIU

ASPECTS DE LA POLITIQUE DÉMOGRAPHIQUE DES ROMAINS DANS LA ZONE SUD DE LA TRANSYLVANIE

(Résumé)

La zone envisagée comprend la région sud de l'Olt transylvain (Țara Făgărașului) et la région nord-ouest de Turnu Roșu (voir la carte).

Dans la première de ces régions boisée jusqu'à l'Olt dans l'Antiquité, l'on constate l'existence d'habitats ruraux daces sur le rivage gauche et à proximité de la rivière (Cuciulata — deux sites, Comana de Jos, Șercaia, Beclean sur Olt); dans le piémont il n'y a que l'habitat fortifié de Arpașu de Sus et l'habitat, qui avait à proximité une forteresse, à Breaza. Les recherches ont prouvé que l'existence de tous ces habitats a cessé lors des guerres daco-romaines de Trajan. On n'a détruit alors que l'habitat fortifié de Arpașu de Sus et la forteresse de Breaza; les autres ont été abandonnés.

Dans la deuxième région, on connaît la forteresse de Tilișca et les habitats de Cisnădioara, Sibiu-Gușterița (trois sites), Șura Mică, Apoldu de Sus, Slimnic (deux sites), Ruși, Bogatu Român, Buia, et Șeica Mică; on n'a pas la certitude d'une phase préromaine à Roșla. Lors de la conquête romaine l'on a détruit la forteresse de Tilișca.

Lors de l'organisation de la province romaine, en vertu de raisons stratégiques, les camps ont été placés suivant le trajet de l'Olt (Hoghiz, Cincșor, Feldioara, *Caput Stenarum*); sur le rive gauche de la rivière on n'a pas signalé d'habitats d'époque romaine.

En échange, à l'époque romaine les habitats de Sibiu-Gușterița (l'une d'entre elles), Șura Mică, Slimnic, Ruși, peut-être celles de Roșla, Apoldu et Bogatu Român, survivent et s'amplifient. A la fois, de nouveaux habitats daco-romains apparaissent à Săcădate, Bradu, Hamba, Ocna Sibiului, Slimnic (autres deux

sites), Boarta, Alămor, Păuca, Mercurea ainsi qu'apparaissent des habitats et des nécropoles appartenant à coup sûr aux colons à Calbor, Cașolț et, peut-être, a Șeica Mică et à Micăsasa.

L'apparition des nouveaux habitats daco-romains ne saurait être expliquée de façon satisfaisante par l'unique essor démographique naturel, d'autant plus que les habitats qui précèdent la conquête de la Dacie voient leur aire s'élargir au temps de la domination romaine. C'est ce qui mène à la conclusion suivante: la fondation des nouveaux habitats est à apprécier comme ayant été déterminée par un transplancement des Daces périphériques du côté gauche de l'Olt dans la province.

La colonisation de ceux qui venaient de l'empire a été faite en groupes compacts (Calbor, Cașolț, peut-être Șeica Mică et Micăsasa) ou par individus, dans le terrain et au dépens des communautés daces territoriales (Săcădate, Apoldu de Jos, Șura Mică), mais toujours dans des zones intensément habitées par les Daces.

Malgré les possibilités modiques du milieu rural (en comparaison avec les centres citadins) et malgré la condition modeste des colons (Apoldu de Jos, CIL III 969, 7732; Micăsasa, CIL III 964; Săcădate, *Sargetia*, V, 1968, p. 90; Șeica Mică, CIL III 966; Șura Mică, *StCom*, 12, 1965, p. 210) les faits de la vie matérielle et spirituelle romaine sont évidents (l'inventaire des habitats, les constructions en maçonnerie, les conduits d'eau, les pièces sculptées de Săcădate, Sibiu-Gușterița, Mercurea, Apoldu de Jos, Amnaș, Ocna Sibiului, *Sacidava*, Șeica Mică et les inscriptions de Săcădate, Apoldu de Jos, Șura Mică, *Sacidava*, Șeica Mică, Micăsasa).

Légende de la carte. Ier s.av. n.è.—II^{er} s. de n.è.: 1 habitats daces préromains, recherchés; 2 idem non-investigués; 3 idem probables; 4 habitats fortifiés daces préromains, recherchés; 5 forteresses daces; *IIe—IIIe s. de n.è.*: 6 habitats ruraux romains, recherchés; 7 idem sondés; 8 idem non-investigués; 9 idem probables; 10 nécropoles romains, recherchées; 11 idem non-investiguées; 12 camps; 13 salines; 14 exploitations minières; 15 inscriptions; 16 monuments sculpturaux; 17 localités contemporaines.

SIGNA MILITARIA DE BRONZ ÎN DACIA ROMANA

În dorința de a alcătui un cuprinzător *corpus* privind totalitatea reprezentărilor figurate de bronz descoperite în Dacia romană¹, în cadrul larg al capitolului care tratează despre armele romane o atenție deosebită voi acorda categoriei de embleme militare provenite din această provincie nord-dunăreană.

Problema acestor *signa militaria*² în Imperiu, problemă nu îndeajuns sau superficial tratată de către specialiști, care în multe cazuri nu și-au împărtășit întru totul punctele de vedere, este, după părerea mea, foarte importantă, ea putând lămuri la o cercetare aprofundată un aspect mai puțin cunoscut, dar interesant privind antichitatea clasică.

Studiul întîmpină unele greutăți și datorită faptului că emblemele de bronz ale unităților regulate (*legiones, cohortes, alae*) sau ale formațiunilor temporare (*numeri, ș.a.*) din armata romană au fost descoperite, în majoritatea cazurilor, în contexte arheologice nu tocmai bine precizate în timp și spațiu. Apoi, referindu-mă la piesele și analogiile pe care le voi folosi pentru ilustrarea materialului, trebuie să arăt că ele au fost sumar publicate, de multe ori elementul interpretativ fiind cu totul de altă natură. Dealtfel, din mulțimea insinelor militare de bronz cunoscute în lumea romană, deocamdată, nu s-a putut preciza care însemne aparțineau auxiliilor³.

Pentru o mai bună înțelegere a rolului jucat de embleme în istoria armatei romane, câteva generalități se impun de la sine. Toate formațiunile indiferent de epoca și de categoria tactică din care făceau parte aveau diferite distincții, considerate adevărate semne protectoare. Iconografia acestor insigne, îndeobște cunoscută, — teoretic după izvoare⁴ și practic după monumente⁵ și monede⁶ — se

¹ Teza de doctorat, *Bronzuri figurate în Dacia romană*, în curs de elaborare.

² Bibliografie selectivă pentru *signa militaria*: A. Domaszewski, *Die Fahnen im römischen Heere*, Viena, 1885; Ch. Renel, *Cultes militaires de Rome; les enseignes*, Lyon, 1903, p. 43 sqq; A. Domaszewski, *Die Tierbilder der Signa*, în *Abhandlungen zur römischen Religion*, Leipzig—Berlin, 1909, p. 1—15; A. J. Reinach, s.v. *Signa militaria* (pentru epoca romană), în *DA*, IV, 2, p. 1309—1325; R. Cagnat—V. Chapot, *Aigle et enseignes*, în *Manuel d'archéologie romaine*, II, Paris, 1920, p. 343—350; W. Kubitschek, s.v. *Signa (militaria)*, în *RE*, II a, 1—2, c. 2335—2345; G. Webster, *The Roman Imperial Army of the first and second Centuries A.D.*, Londra, 1969, p. 134—141 ș.a., iar pentru țara noastră (deocamdată, singurele încercări și de dată destul de recentă), vezi C. Pop, *O amuletă romană (?)*, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 481—487 (cu unele greșeli de interpretare); D. Benea, *O insignă militară romană de la Romula*, în *Oltenia. Studii și Comunicări. Istorie*, Craiova, 1974, p. 69—74, fig. 1; V. Lucăcel—C. Pop, *Un signum roman descoperit la Zălau—Ortelec*, în *ActaMP*, I, 1977, p. 79—81, fig. 1.

³ Fac această afirmație bazîndu-mă pe considerentul că dimensiunile sînt aproximativ aceleași pentru toate categoriile de *signa*, lucrate în bronz, indiferent dacă ele aparțin legiunilor sau auxiliilor.

⁴ Pliniu, *Nat.hist.*, X, 6; Tacit, *Ann.*, I, 39; *Hist.*, I, 61, 89, 100; Dio Cassius, *XI*, 18; Lactantius, *Inst.*, I, 11, 19 etc.

rezuma la prezentarea unor animale (acvilă, berbec, barză, elefant, leu, mistreț, taur), divinități ale pantheonului (Iuppiter, Mars, Minerva, Neptun, Hercules, Venus, Victoria), ființe fantastice (capricorn, centaur, Pegas), imagini de legendă (lupoaica capitolină cu gemenii), elemente naturale materializate (fulger) sau chiar simboluri legate de activitatea specific militară (galeră)⁷.

Dacă în emblemele din timpul Republicii romane sub forma acestor reprezentări animaliere și de ființe fantastice (vulturi, lupi, mistreți, minotauri, cai)⁸ se pot recunoaște vechile divinități primitive ale cultului epocii (Iuppiter cu ipostazele sale *Feretrius* și *Sator*, Mars și *Quirinus*)⁹, cu timpul aria iconografică a însemnelor se lărgeste, fiecare legiune avînd un *signum* propriu, care constituia în același timp și obiect venerat. Din gama largă de simboluri unor insigne li se atribuie și semnificația de semne zodiacale, semne care corespund tocmai perioadei de formare a unităților respective¹⁰. Se cunoaște, dealtfel, semnificația inaginilor taurului, leului, capricornului, berbecului ș.a., familiare unor personalități de seamă din istoria Romei, ca Iulius Caesar, Augustus, Tiberius, Domitianus¹¹ etc.

Pentru multe reprezentări care nu sînt cuprinse în repertoriul zodiacal, caracterul lor astro-sideral constituie doar o ipoteză a unor specialiști¹². Interesantă este reprezentarea galeriei care se poate pune numai în legătură cu unitățile de marinari sau cu trupele staționate pe un litoral oarecare¹³.

Din puținele și nesigurele rezultate la care au ajuns cercetările privind această problemă, astăzi se poate afirma cu certitudine că imaginea acvilei este cea mai cunoscută emblemă a armatelor romane, generalizarea fetișului ce întrușchipează pe zeul suprem, Iuppiter, însemn acordat de Marius legiunilor sale¹⁴.

O dată cu lărgirea bazei de recunoaștere a armatei romane prin pătrunderea în cadrul ei a numeroase popoare așa-zise „barbare“, heraldica militară se îmbogățește prin felurite simboluri care înfățișează religiile strămoșești, natale ale

⁷ Bibliografia fiind vastă, amintim la întîmplare cîteva titluri: H. Hofmann, *Römische Militärgrabsteine der Donauländer*, în *Sonderschriften des österreichischen archäologischen Institutes in Wien*, V, Viena, 1905; A. Domaszewski, *Die Tierbilder ...*, fig. 2; A. J. Reinach, *op. cit.*, fig. 6408, 6410, 6414–6415, 6417, 6425–5427, 6429, 6432–6433 etc.; R. Cagnat–V. Chapot, *op. cit.*, fig. 546, 548–550; S. Ferri, *Arte romana sul Reno*, Milano, 1931; S. Ferri, *Arte romana sul Danubio*, Milano, 1933; C. Caprino, A. M. Colini, G. Gatti, M. Pallottino, P. Romanelli, *La Colonna di Marco Aurelio*, Roma, 1955; C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Columna lui Traian*, București, 1966, cu bibliografia; G. Webster, *op. cit.*, pl. VII, X, etc.

⁸ H. Cohen, *Description historique de monnaies frappées sous l'empire romain*, I–VIII, Paris–Londra, 1880–1892; E. Babelon, *Monnaies de la république romaine*, I–II, Paris, 1886; M. Bernhardt, *Handbuch zur Münzkunde der römischen Kaiserzeit*, I–II, Halle, 1926; H. Mattingly, E. A. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage*, I–IX, Londra, 1923–1951; H. Mattingly, *Roman Coins from the earliest time to the western Empire*, Londra, 1967, ș.a.

⁹ Cf. A. J. Reinach, *op. cit.*, tabelul de la p. 1311 și R. Cagnat–V. Chapot, *op. cit.*, lista de la p. 346.

¹⁰ Pliniu, *Nat.hist.*, X, 6.

¹¹ A. Domaszewski, *Die Religion des römischen Heeres*, Trier, 1895, p. 115–121; R. Cagnat, s.v. *Legio*, în DA, III, 2, p. 1065.

¹² A. Domaszewski, *Die Tierbilder ...*, p. 1–5; R. Cagnat–V. Chapot, *op. cit.*, p. 345–346.

¹³ A. Domaszewski, *Die Tierbilder ...*, p. 1–5; A. J. Reinach, *op. cit.*, p. 1312; R. Cagnat–V. Chapot, *op. cit.*, p. 345–347.

¹⁴ R. Cagnat–V. Chapot, *op. cit.*, p. 346.

¹⁵ A. J. Reinach, *op. cit.*, p. 1312.

¹⁶ Pliniu, *Nat.hist.*, X, 6; A. Domaszewski, *Die Religion ...*, p. 118; R. Cagnat–V. Chapot, *op. cit.*, p. 343.

acestor neamuri¹⁵. Mă refer — spre exemplificare — la reprezentările leului și ale taurului, cunoscute figurații ale culturii mithriac (leul și taurul)¹⁶ și cel închinat lui Iuppiter Dolichenus (taurul)¹⁷ sau ale mistrețului, animal divinizat de semințiile celtice¹⁸.

Dificilă este, de asemenea, identificarea ca *signa* a unor statuete prezentînd divinități (Iuppiter, Mars, Minerva, Neptun, Hercules ș.a.), conform iconografiei bine stabilită de A. J. Reinach¹⁹ și R. Cagnat—V. Chapot²⁰, care, deși plasate pe un soclu perforat (dovadă că se *fixau* pe ceva), sînt în majoritatea cazurilor considerate *ex voto*-uri ale cultelor respective și nicidecum embleme militare!

O altă chestiune care se pune cu acuitate în literatura mondială de specialitate privind heraldica militară se referă la simbolistica trupelor auxiliare. Deși studiul însemnelor acestor mici unități este total neglijată, este posibil ca fiecare subdiviziune tactică a legiunii (*cohortes*, *alae*) sau formațiune neregulată (*numeri*) să fi avut o insignă proprie, identică cu cea a marii armate din care făcea parte. Ca imagini și dimensiuni imaginile auxiliilor se pare că nu se deosebeau de cele ale legiunilor²¹. În legătură cu mărimea acestor blazoane se pot invoca o serie de obiecțiuni, legate în special de reprezentarea lor pe monumentele ce înfățișează scene militare, unde dimensiunile acestora sînt aproape egale sau egale cu capetele umane. Acest lucru este verosimil dacă ținem seamă că simbolurile respective trebuiau să dea distincția unor trupe cu un efectiv numeros de militari, cum bunăoară erau legiunile. Dar chiar și o simplă privire de ansamblu asupra acelorași imagini, respectîndu-se totodată justa proporționalitate a elementelor, permite constatarea — și aceasta nu poate fi trecută cu vederea — că unele embleme, chiar ale legiunilor, sînt mult reduse comparativ cu capetele purtătorilor de stindarde²².

Importantă mi se pare, apoi, problema încadrării cronologice a acestor bronzuri. În lipsa unor criterii mai judicioase de datare, sînt, din nou, nevoit să apelez la imaginile monumentelor de piatră care prezintă scene militare²³. Astfel, se observă că în decursul secolelor I—II reprezentările animaliere sînt plasate la mijlocul stindardelor, de obicei sub *phalerae*²⁴. În secolul III e.n., încă din timpul lui Septimius Severus, aceste embleme își schimbă poziția lor funcțională, ele fiind fixate acum în vîrfurile steagului²⁵, așa cum se poate vedea, de pildă, figurația de pe o piatră funerară din veacul III e.n., descoperită la *Viminacium* și aparținînd unui fost *signifer* al legiunii VII *Claudia*. Cîmpul inscripțional este flancat de imaginile unui taur și a unui leu, însemne aflate în partea superioară a drapelurilor²⁶.

Dealtfel, abia din secolul III e.n. pe monedele imperiale ce au gravate numele legiunilor, figurațiile animaliere cunoscute pe steagurile diferitelor unități apar

¹⁵ A. J. Reinach, *op. cit.*, p. 1319—1320.

¹⁶ Idem, *op. cit.*, p. 1312.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ Idem, *op. cit.*, p. 1320.

¹⁹ Idem, *op. cit.*, p. 1311.

²⁰ R. Cagnat—V. Chapot, *op. cit.*, p. 346.

²¹ Idem, *op. cit.*, p. 348.

²² C. Pop, *op. cit.*, p. 486.

²³ Vezi, de exemplu, bibliografia enumerată la nota 5.

²⁴ A. Domaszewski, *Die Tierbilder* ..., p. 12—13.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*.

izolate de restul stindardelor. Explicația acestor fenomene, pare-se, că poate fi găsită în reflectarea indirectă privind creșterea rolului și a autorității armatelor provinciilor în viața Imperiului.

*

În cele ce urmează voi încerca să alcătuiesc un repertoriu, pe cât posibil exhaustiv²⁷ a emblemelor figurate romane, turnate în bronz, și descoperite pe teritoriul Daciei. Majoritatea pieselor au fost publicate, fie sumar, fie cu unele erori de interpretare, în literatura noastră de specialitate. Inexistența unui studiu amănunțit a acestor mici însemne, mă determină să mă limitez — în ceea ce privește determinarea și descrierea iconografiei lor — la câteva analogii cunoscute în arta romană a genului. Bazându-mă pe figurație, clasificarea statuetelor o fac în funcție de caracterul lor cert militar, amintind, totodată, acele reprezentări care pot provoca unele discuții referitoare la rolul lor funcțional — după părerea unora — diferit. De asemenea, voi căuta — atât cât este posibil — să clarific apartenența acestor *signa* la diferitele trupe staționate în Dacia romană, încadrându-le într-un context cronologic adecvat.

A. EMBLEME MILITARE CERTE

I. Reprezentări de acvile

1. *Barboși*²⁸ (Municipiul Galați). Dimensiuni: înălțimea 10,2 cm, lățimea 8,5 cm. Starea de conservare a piesei este foarte bună, păstrându-se patina verzuie închisă a bronzului. Aparține colecției de antichități a Muzeului de istorie al R. S. România din București (nr. inv. 3.605).

Statueta²⁹ (fig. 1—1a) înfățișează un vultur gata de atac, cu capul spre stînga și aripile deschise. Poziția strînsă a ghiarelor formînd un lăcaș în interiorul lor lasă să se întrevadă atitudinea maiestuoasă a acvilei purtătoare de fulger (astăzi dispărut), pasărea favorită a lui Iuppiter, simbolul general al legiunilor romane³⁰. Această imagine este cunoscută în arta romană, tipologic vulturul prezintă asemănări cu reprezentările păstrate în Galeriile Leuchtenberg³¹ sau Louvre³².

Sub raport artistic execuția statuetei este excepțională, cele mai mici detalii fiind redade veridic, ceea ce duce la concluzia că este vorba, probabil, de un produs de import. Această figurină o atribui ca însemn caracteristic al unelă din trupele staționate în *castellum*-ul de la Barboși (detașamente din legiunile I

²⁷ În urma numeroaselor săpături arheologice din ultimii ani efectuate pe teritoriul țării noastre nu este exclus să se fi descoperit și alte *signa militaria* de bronz. Deocamdată, nu dețin nici o informație în această privință. Prin ineditul lor aceste piese constituie dreptul de publicare a celor în cauză!

²⁸ Gh. Ștefan, *Nouvelles découvertes dans le „castellum” romain de Barbosi (près de Galați)*, în *Dacia*, V—VI, 1935—1936, p. 343, fig. 6; I. T. Dragomir, *Descoperiri arheologice pe actualul teritoriu al Galațului din cele mai vechi timpuri și pînă la întemeierea orașului*, în *Danubius*, I, 1967, p. 185, fig. 8/1.

²⁹ Nu se precizează mediul arheologic sau punctul din localitate unde a fost descoperită piesa.

³⁰ Vezi nota 14.

³¹ S. Reinach, *RépStat*, IV, p. 530, nr. 3.

³² S. Reinach, *RépStat*, II, 2, p. 770, nr. 4.

Fig. 1 — Emblemă de la Barboși (partea anterioară).

Fig. 1 a — Emblemă de la Barboși (partea posterioară).

Fig. 2 — Figurină provenită de la Desa.

Italica și *V Macedonica* sau *cohors II Mattiacorum*³³, mai puțin unității *clasis Flavia Moesica*³⁴, care prin natura ei (flotă) ar fi putut avea un simbol — Neptun sau galera³⁵ — caracteristic genului. Am cuprins în repertoriu această statueta descoperită la Barboși, — deși localitatea nu figurează întotdeauna în teritoriul Daciei — datorită rolului important de cap de pod avut de acest castru în istoria militară a provinciei romane, mai ales în primii ani după cucerire.

2. *Desa*³⁶ (jud. Dolj). Dimensiuni: înălțimea 10,5 cm, lățimea 4,6 cm. Piesa este destul de bine păstrată, în afara suportului și a mănunchiului de fulgere din stînga care s-au rupt. Bronzul se află în Muzeul de istorie a R. S. România din București (nr. inv. 14.185).

Vulturul³⁷ (fig. 2) este înfățișat ca și figurina de la Barboși sub aspectul sacru al acvilei lui Iuppiter, cu aripile strînse și ținînd în ghiare trăsnetul (pentru acest atribut o bună analogie îl constituie un bronz provenit de la *Carnuntum*³⁸). Capul este ridicat, iar în cioc are o *corona* din frunze de laur, așa cum se poate vedea și la o reprezentare de la Caylus³⁹. Statueta se află pe un soclu turtit, turnat plin, care, probabil, se fixa pe o tijă a unui stindard. Poziția statică, rigidă, aplatizarea accentuată (în genul fibulelor cu vulturi din secolul V) și disproporționalitatea părților corpului sînt elemente care indică o lucrare

provincială asemănătoare, în special prin execuția schematică a penelor în forma unor semicercuri incizate cu o statueta descoperită tot la *Carnuntum*⁴⁰.

Considerînd că legiunea XIII *Gemina* avea ca *signum* pe lîngă alte reprezentări și acvila⁴¹ sau dacă aceasta era o emblema generală, cred că nu greșesc prea mult dacă atribui simbolul de la Desa acestei unități sau unuia dintre detașamentele ei auxiliare⁴², mai ales că în localitate s-a descoperit o cărămidă cu

³³ Gh. Ștefan, *op. cit.*, p. 348—349; N. Gostar, *Unitățile militare din castellum roman de la Barboși*, în *Danubius*, I, 1967, p. 107—113.

³⁴ Gh. Ștefan, *op. cit.*, p. 348; N. Gostar, *op. cit.*, p. 111—112.

³⁵ Vezi nota 13.

³⁶ V. Părvan, *Știri nouă din Dacia Malvensis*, în *ARMSI*, ser. II, XXXV, 1912—1913, p. 27, nr. 31, pl. VIII/3 și 5 (= *Archäologische Funde im Jahre 1912. Rumänien*, în *ArchAnz*, 3, 1913, c. 391, nr. 31, fig. 21).

³⁷ Vezi nota 29.

³⁸ R. Fleischer, *Die römischen Bronzen aus Österreich*, Mainz, 1967, p. 188, nr. 269, pl. 129/269.

³⁹ S. Reinach, *RépStat*, II, 2, p. 768, nr. 6.

⁴⁰ R. Fleischer, *op. cit.*, p. 188, nr. 268, pl. 129/268.

⁴¹ A. J. Reinach, *op. cit.*, tabelul de la p. 1311; R. Cagnat—V. Chapot, *op. cit.*, tabelul de la p. 346 și nota 2.

⁴² Conform ipotezei că detașamentele unei legiuni puteau avea simboluri sinonime cu cele ale marii unități militare din care făceau parte (cf. R. Cagnat—V. Chapot, *op. cit.*, p. 348).

stampila *L(egio) XIII G(emina) RAT(iaria)*⁴³, amintind de garnizoana sud-dunăreană a acestei armate după retragerea aureliană din Dacia și care pledează pentru o datare mai târzie a piesei.

3. *Drobeta-Turnu Severin*⁴⁴. Dimensiuni: înălțimea 10,5 cm. Piesa, descoperită în castru, se află la Muzeul „Porțile de Fier” din Drobeta-Turnu Severin. Pasărea se sprijină pe un soclu patrat. O consider un *signum* general al unităților staționare la *Drobeta*.

4. *Răcari*⁴⁵ (jud. Dolj). Dimensiuni: înălțimea 9 cm, lățimea 9,5 cm. Starea de conservare a figurinei este satisfăcătoare (vîrfurile aripilor este distruse). Figurina se găsește în Colecția Gh. Georgescu din Caracal.

Acvila⁴⁶ (fig. 3—3a) este puțin aplecată în față, gata de zbor, cu capul spre dreapta, aripile desfăcute și picioarele depărtate. Sînt de părere că ipoteza lui D. Tudor⁴⁷ poate fi acceptată atunci cînd presupune că această figurină ar reprezenta o emblemă militară. Această constatare se bazează pe faptul că în orificiul ce se observă în coada păsării se introducea un cui care se prindea pe mînerul de lemn al unui steag, iar scobitura din spatele animalului ar putea indica lăcașul unde se fixa cu plumb topit (urmele se păstrează și astăzi) un inel de care atîrnau diferite panglici ornamentale, ca în cazul stindardelor romane.

Statuia, deși o lucrare autohtonă, este artistic confecționată, calitatea ei impresionează. Nu putem ști cărei unități militare îi va fi aparținut acest însemn, mai ales că nu cunoaștem nimic — în afară de localitate — despre locul și condițiile de găsire ale figurinei. Mă gîndesc totuși ca el să fi fost un blazon general al armatei provinciale (*exercitus Daciae*), din care a făcut parte și *numerus Maurorum S(aldensium?)*⁴⁸, atestată în castrul de la Răcari.

5. *Reșca*⁴⁹ (*Romula*, jud. Olt). Dimensiuni: înălțimea 7,5 cm. Starea de conservare a statuetei este bună. Este expusă în Muzeul „Porțile de Fier” din Drobeta-Turnu Severin.

Vulturul⁵⁰ (fig. 4) este plasat pe un mic postament hexagonal, mărginit de o canelură marcată în partea superioară. Pasărea se găsește în poziția de odihnă,

⁴³ D. Tudor, *Cîteva descoperiri din Dacia inferioară*, în *AISC*, II, 1933—1935, p. 187—188, nr. 10, fig. 7; D. Tudor, *OltR¹*, SE, p. 351, nr. 194 (= *OltR²*, SE, p. 423, nr. 309; *OltR³*, p. 536, nr. 437).

⁴⁴ D. Benea, *op. cit.*, nota 26.

⁴⁵ D. Tudor, *Cîteva descoperiri* ..., p. 186—187, nr. 8, fig. 6; D. Tudor, *Colecții de antichități din Oltenia. I. Colecția Gh. Georgescu—Corabia. Catalog descriptiv și figurati (1930—1936)*, în *ArhOlt*, XV, nr. 86—88, iulie-dec. 1936, p. 382—383, nr. 53, fig. 7.

⁴⁶ Vezi nota 29.

⁴⁷ D. Tudor, *Cîteva descoperiri* ..., p. 187; D. Tudor, *Colecția Gh. Georgescu—Corabia* ..., p. 383, Nu pot fi de acord cu ipoteza că acest vultur ar fi făcut parte dintr-un grup statuar reprezentînd pe Iuppiter tronînd (cf. D. Tudor, *Colecția Gh. Georgescu—Corabia* ..., p. 383), deoarece nici un detaliu fragmentar de care, eventual, s-ar lega această figurină de compoziția statuară nu se observă pe suprafața piesei. De aceea, consider acvila de la Răcari ca o reprezentare singulară.

⁴⁸ Numele unității poate fi interpretat și *numerus Maurorum e(quitum)* sau *numerus Maurorum E(lectorum)*, vezi D. Tudor, *OltR¹*, p. 241 și SE, p. 349, nr. 181 (= *OltR²*, p. 245 și SE, p. 421, nr. 294; *OltR³*, p. 302, și SE, p. 535, nr. 432).

⁴⁹ C. Moisil, *Colecțiunea Maria Istrati—Capșa*, în *BCMI*, IV, 1912, fig. de la p. 142; D. Tudor, *Monumente inedite din Romula. I*, în *BCMI*, XXVIII, fasc. 85, iulie-sept. 1935, p. 119, fig. 22 (= extras din *BCMI*, Vălenii de Munte, 1938, p. 27, nr. 141, fig. 32).

⁵⁰ Vezi nota 29.

Fig. 3 — Insignă de la Răcari (fața).

Fig. 3 a — Aceeași (spatele).

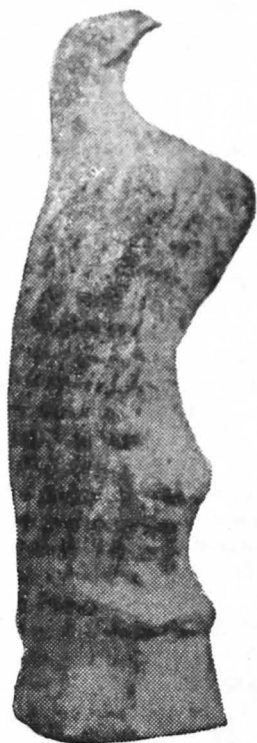

Fig. 4 — Vultur găsit la Reșca.

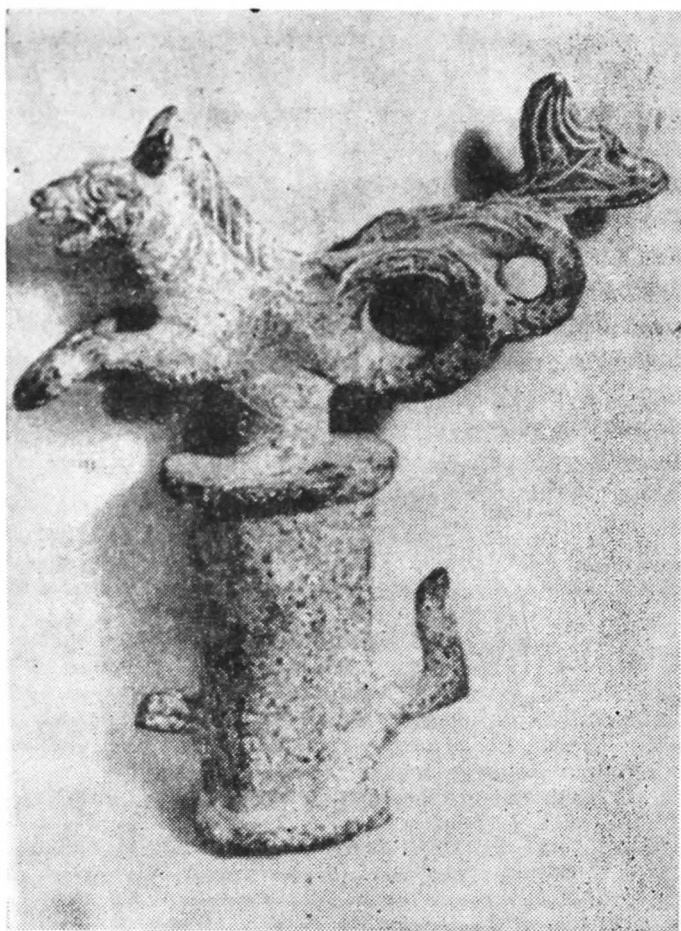

Fig. 5 — Capricorn descoperit la Zalău—Ortelec.

cu capul în sus și aripile strînse lîngă corp, poziție similară unei reprezentări din British Museum⁵¹. Soclul este perforat, fiind menit a se fixa într-o tijă sau prăjină.

Se remarcă îngrijita prelucrare a piesei, însă unele amănunte, ca, de pildă, fasonarea destul de stîngace a suprafeței bronzului își permite să o consider produsul unui atelier local. Presupun că și această figurină era un *signum* general al trupelor romane ce au campat la *Romula* (*cohors I Flavia Commagenorum, numerus Surorum sagittariorum* sau detașamentele legiunilor VII *Claudia* și XXII *Primigenia pia fidelis*, a căror activitate edilitară desfășurată aici se cunoaște din vremea lui Filip Arabul)⁵².

II. Reprezentări de capricorni

6. Zalău⁵³ (fig. 5). Descoperire fortuită în suburbia Ortelec a orașului. Dimensiuni: înălțimea (cu suportul) 14,6 cm, lățimea 11,5 cm. Sculptura este bine conservată, cu excepția unei porțiuni a postamentului care s-a rupt. Este expusă în Muzeul de istorie și artă din Zalău (nr. inv. C.C. 15/1962).

Capricornul este reprezentat în mișcare cu labele anterioare întinse, botul, cu dinții ascuțiți, larg deschis, ochii mari, coada solzoasă de pește încolăcită. Pîntecele animalului se plasează pe un cilindru scurt, ornamentat cu două linii încrucișate și patru cerculețe incizate. Acest cilindru face corp comun cu suportul propriu-zis, de forma unei prisme hexagonale, gol în interior, mărginit în partea superioară și inferioară de o bordură circulară.

Supportul perforat, dovadă clară că se fixa ca ornament de capătul unei tije, cele două cîrlige, de care se atîrnau, pare-se, panglici, mici coroane sau insigne și, în special, reprezentarea cunoscutului semn zodiacal al capricornului, justifică ipoteza unui *signum* roman. Cred că ipoteza nu este greșită, din moment ce ea, se bazează pe trei reușite analogii, binecunoscute în literatura de specialitate. Mă refer la celebra emblemă romană de legiune, lucrată în bronz, descoperită la Wiesbaden⁵⁴, care pe lîngă faptul că reprezintă același animal, are dimensiunile aproximativ egale (diferențele de 4—5 cm nu se iau în seamă)⁵⁵ cu piesa provenită de la Zalău-Ortelec și la micile figurine, una aflată la Fürstenroth⁵⁶, cealaltă la Emlichheim⁵⁷, considerate, de asemenea, însemne militare, ultima aparținînd după toate probabilitățile legiunii XXII *Primigenia*. Statueta de la Zalău-Ortelec este lucrată într-o manieră provincială.

⁵¹ S. Reinach, *RépStat*, II, 2, p. 770, nr. 3.

⁵² D. Tudor, *OltR¹*, p. 84, 86 (= *OltR²*, p. 165, 168; *OltR³*, p. 195, 198); D. Tudor, *Romula*, București, 1968, p. 26—27, 36.

⁵³ V. Lucăcel—C. Pop, *op. cit.*, p. 79—81, fig. 1.

⁵⁴ S. Reinach, *RépStat*, IV, 1910, p. 452, nr. 1; C. Blümlein, *Bilder aus dem römisch-germanischen Kulturleben (Nach Funden und Denkmälern)*, München—Berlin, 1918, p. 65, fig. 182; A. J. Reinach, *op. cit.*, p. 1312, fig. 6411; R. Cagnat—V. Chapot, *op. cit.*, p. 345, fig. 547/2; G. Webster, *op. cit.*, fig. 22.

⁵⁵ Am putut remarca acest lucru în urma unei vizite făcute la Stadtmuseum din Wiesbaden, unde se află expusă piesa.

⁵⁶ S. Reinach, *RépStat*, II, 2, p. 700, nr. 3.

⁵⁷ P. La Baume, *Besonders wertvolle römische Funde in Niedersachsen, Bremen und Hamburg*, în *Die Kunde*, N.S., 22, 1971, p. 154—155, nr. 1, pl. 11/1.

Reprezentarea zodiacală a capricornului este îndeobște cunoscută în arta romană. Se știe faptul, că încă din timpul lui Augustus semnul acestui animal legendar era considerat un simbol al victoriei⁵⁸, ajungând ca în secolul III e.n. să apară frecvent pe monedele imperiale ca alegorie a păcii în Imperiu⁵⁹. Imaginea capricornului a jucat un rol considerabil printre trupele romane din diferitele provincii, împodobind stindardele legiunilor I *Adiutrix*, II *Augusta*, II *Italica*, IV *Macedonica*, XI *Claudia*, XIII *Gemina*, XIV *Gemina*, XX *Valeria Victrix*, XXI *Rapax*, XXII *Primigenia*, XXX *Ulpia*⁶⁰. Din lista enumerată mai sus se poate constata că doar legiunea XIII *Gemina* este atestată epigrafic în *Dacia Porolissensis*, și anume, datorită unei inscripții pusă de o vexilație, aparținând acestei armate în castrul de la Tihău⁶¹ (jud. Sălaj) sau a unor stampile ale legiunii descoperite la Moigrad (CIL III, 8065, 1 = 1629, 1). Atribui, deci, cu oarecare rezervă simbolul de la Zalău-Ortelec acestei auxiliii sau alteia, neidentificată încă, care au campat în nordul regiunii. Vexilația amintită a staționat în *Dacia Porolissensis* pînă în anul 168 e.n., cînd este retrasă, paza hotarului nord-vestic al provinciei dunărene fiind încredințată de acum înainte legiunii V *Macedonica*. Astfel, socot plauzibilă ipoteza ca stindardul de la Zalău-Ortelec să fi fost unul și același cu emblema capricornului corpului de trupă XIII *Gemina*, emblemă care apare alături de leu, vultur și Victoria cu leul⁶².

III. Reprezentări de mistreți

7. Reșca⁶³ (Romula, jud. Olt). Dimensiuni: înălțimea 10,8 cm, lățimea 11 cm. Piesa este bine păstrată, o mică porțiune a piciorului drept anterior a animalului este fracturată. Statueta se află în Muzeul „Porțile de Fier” din Drobeta-Turnu Severin (nr. inv. II.211).

Mistrețul⁶⁴ (fig. 6), plasat pe un suport paralelipipedic masiv, gol în interior și cu capătul posterior lăsat liber, are botul abia întredeschis, ușor aplecat lateral, coama stufoasă, corpul puternic cu părul sugerat prin linii incizate longitudinal, piciorul drept din față puțin ridicat. Statueta, desigur, opera unui meșter autohton, lasă de dorit în ceea ce privește măiestria artistică.

⁵⁸ Fr. Cumont, s.v. *Zodiacus*, în DA, V, 1, p. 1058, nota 6; H. Daicoviciu, *Legio I Adiutrix ou legio IV Flavia Felix*, în *Hommages à Marcel Renard*, II, Col. *Latomus*, 102, Bruxelles 1969, p. 172.

⁵⁹ T. Hölscher, *Ein römischer Stirnziegel mit Victoria und Capricorni*, în *Jahr.RGZM.*, 12, 1865, p. 67; H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 172.

⁶⁰ Cf. tabelelor, A. J. Reinach, *op. cit.*, p. 1311. R. Cagnat—V. Chapot, *op. cit.*, p. 346, nu consideră mistrețul ca simbol al legiunii XIII *Gemina*.

⁶¹ M. Macrea, D. Protase, M. Rusu, *Șantierul arheologic Porolissum. 8. Castrul de la Tihău*, în *Materiale*, VII, 1961, p. 385—386, fig. 24; V. Wollmann—Gh. Bot, *Despre castrul și garnizoana romană de la Tihău*, în *In memoriam C. Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 431, nr. 1, fig. 2 a—b.

⁶² Vezi nota 60.

⁶³ D. Tudor, *Monumente inedite ...*, p. 122, nr. 165, fig. 37 (= extras din BCMI, Vălenii de Munte, 1938, p. 30, nr. 165, fig. 37), care presupune că statueta are un caracter (vag!) ornamental sau de cult; D. Benea, *op. cit.*, p. 69—74.

⁶⁴ Vezi nota 29.

⁶⁵ A. J. Reinach, *op. cit.*, p. 1313 și nota 7, fig. 6413.

⁶⁶ S. Reinach, *RépStat*, II, 2, p. 746, nr. 3.

Fig. 6 — Embleună de la Reșca.

Ca embleună militară de bronz, mistrețul este familiar artei statuare romane prin cunoscutele reprezentări păstrate în British Museum⁶⁵, Muzeul spaniol din Madrid⁶⁶, Colecția Gréau⁶⁷ ș.a. Imaginea acestei sălbăticiuni sau în asociație cu alte animale decorau steagurile legiunilor I *Italica*, II *Adiutrix*, X *Fretensis*, XX *Valeria Victrix*⁶⁸. Dintre toate aceste trupe doar legiunea I *Italica* este, deocamdată, documentată în Dacia Inferior prin cîteva cărămizi stampilate găsite la Celej⁶⁹ (*Sucidava*, jud. Olt), Stolniceni-Rîfureni⁷⁰ (*Buridava*, jud. Vîlcea), *Drobeta*⁷¹ (Turnu Severin) etc.

După cum se poate observa, aria geografică de atestare a corpului de oaste este destul de restrînsă în Dacia inferioară, constatare justă care determină pe D. Benea⁷² să considere ipotetic, — atribuind acestei armate simbolul descoperit

⁶⁵ S. Reinach, *RépStat*, II, 2, p. 747, nr. 1.

⁶⁶ Vezi tabelele alcătuite de A. J. Reinach, *op. cit.*, p. 1311 și R. Cagnat—V. Chapot, *op. cit.*, p. 346.

⁶⁸ D. Tudor, *OltR*³, SE, p. 405, nr. 165 (= *OltR*³, SE, p. 511, nr. 219).

⁶⁹ D. Tudor, *OltR*³, SE, p. 529, nr. 395—396.

⁷¹ CIL, III, 8072.

⁷² D. Benea, *op. cit.*, p. 71.

la *Romula* —, că legiunea ar fi putut deplasa detașamente fie în oraș, fie în apropierea lui și că aceste vexilații să fi participat și ele în anul 248 e.n. la cunoscuta refacere a zidului de incintă din *Romula*. Dar, deocamdată, numele detașamentelor rămân învăluite în negură. Insignele legiunii I *Italica* sînt atestate epigrafic la începutul secolului III e.n. Un fragment al unei inscripții onorare, provenit de la *Novae* și dedicat împăraților Septimius Severus și Caracalla de *legio I Italica*⁷³, are reprezentat în stînga textului un mistreț deasupra a două coroane, simbolistică ce indică clar emblema unității. Pe monede această imagine apare frecvent la emisiunile lui Septimius Severus și Gallienus⁷⁴. Dealtfel, un bronz, expus în Muzeul Național din Belgrad⁷⁵ și înfățișînd același animal, este considerat ca însemn posibil tot al legiunii I *Italica*.

Perforarea suportului piesei provenite de la *Romula* permitea înfigerea ei în vîrfurile unui stindard, iar latura mică care lipsește din partea posterioară o face pe D. Benea să presupună că alături de mistreț era plasat, cu ajutorul unei tije orizontale, și taurul marin⁷⁶, cealaltă emblema cunoscută a acestei armate⁷⁷.

B. PIESE (EMBLEME MILITARE?) CU CHARACTER NESIGUR

I. Reprezentări de acvile

1. *București*⁷⁸. Obiectul provine după toate probabilitățile de pe malul lacului Tei⁷⁹. Dimensiuni: înălțimea 8 cm. Este bine păstrat, pe suprafață se observă patina caracteristică bronzului. Statueta se află în Muzeul de istorie al Municipiului București (nr. inv. 17.906).

Piesa (fig. 7) înfățișează capul unui vultur, plasat pe un suport găurit, de forma unei prisme hexagonale, flancat sus și jos de un chenar lat circular. Lateral, partea inferioară a postamentului este perforată de două orificii, locul unde se introduceau cuie pentru fixare. Figurina este destul de îngrijit confecționată și aparține unui atelier local ce a ființat în Dacia secolelor II—III.

Deși această reprezentare a fost considerată vîrf de stindard roman sau de baldachin⁸⁰ (!), înclin, mai degrabă, să țin seama de părerea competentă a lui H. Menzel, care apreciază astfel de piese descoperite în Germania ca obiecte ornamentale ce se aplicau la carele romane (*Aufsätze am Wagen*)⁸¹. Cu toate că figurina descoperită pe malul lacului Tei nu are cîrlige întrebuintate la atîrnarea

⁷³ CIL, III, 6230.

⁷⁴ D. Benea, *op. cit.*, p. 72.

⁷⁵ M. Velčiković, *Petits bronzes figurés romains au Musée National*, Beograd, 1972, p. 90, nr. 141 (= p. 189—190), fig. 141.

⁷⁶ D. Benea, *op. cit.*, p. 72.

⁷⁷ Pentru simbolul taurului marin aparținînd legiunii I *Italica*, vezi tabelele lui A. J. Reinach, *op. cit.*, p. 1311 și R. Cagnat—V. Chapot, *op. cit.*, p. 346.

⁷⁸ C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, I, ed. III, București, 1938, p. 153, fig. 62; *Bucureștii de odinioară*, București, 1959, p. 177, pl. XXVIII, fig. 6; *Istoria orașului București*, I, București, 1965, fig. 3 de la pl. 51.

⁷⁹ Vezi nota 29.

⁸⁰ Vezi nota 78.

⁸¹ H. Menzel, *Die römischen Bronzen aus Deutschland. I. Speyer*, Mainz, 1960, p. 48—49, nr. 79—84; H. Menzel, *Die römischen Bronzen aus Deutschland. II. Trier*, Mainz, 1966, p. 108, nr. 263.

Fig. 7 — Cap de vultur de la București—Tei.

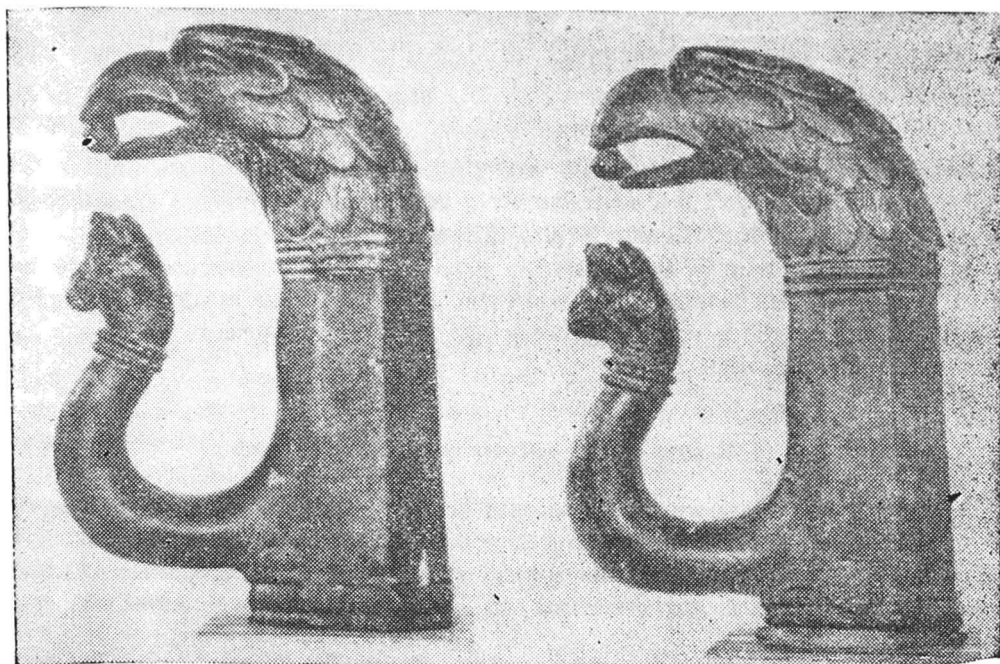

Fig. 8 — Reprezentări pereche de la Eisenberg.

Fig. 9 — Bronz de la Gillenfeld.

Fig. 10 — Gladiador descoperit la Zeicani.

diferitelor panglici, coronite etc., ca aparține, pare-se, tipului similar de capete perechi ale vulturilor de la Leimersheim⁸², Eisenberg⁸³ (fig. 8), Geinsheim-Böbingen⁸⁴ sau figurinei de la Gillenfeld⁸⁵ (fig. 9) ș.a.

Deși acest ornament a fost găsit în preajma orașului București, este posibil ca el să fie un produs original din teritoriul Daciei și, mai mult ca sigur, a avut la rîndul său un pandant, astăzi dispărut, așa cum sînt cunoscute funcțional aceste categorii de piese perechi.

II. Reprezentări antropomorfe (gladiatori)

2. Zeicani⁸⁶ (jud. Hunedoara). Statueta a fost descoperită întîmplător de un localnic. Dimensiuni: înălțimea 15 cm. Este bine conservată.

Figurina (fig. 10) prezintă un gladiator în poziție de așteptare. Luptătorul are pe cap *galea*, cască caracteristică cu calota simplă, neornamentată și fără

⁸² H. Menzel, *Die römischen Bronzen* ..., I, p. 48, nr. 79—80, pl. 52, fig. 79—80.

⁸³ Idem, *op. cit.*, p. 48—49, nr. 81—82, pl. 53, fig. 81—82.

vizieră, purtînd peste talie un veșmînt (*subligaculum*), prinsă de un cordon. În mîna dreaptă, acoperită de o apărătoare în formă de mîneacă inelară (*manica*), ține un pumnal cu lama curbă (*sica*). Brațul și piciorul stîng sînt acoperite de un scut înalt și rotunjit. Reprezentarea figurată se găsește pe un postament cilindric, care se îngustează spre partea superioară, gol în interior și mărginit sus și jos de cîte o canelură. Cele două orificii pentru cuie de pe soclu și perforarea lui sînt indicii certe că piesa avea un rol decorativ, fiind aplicată pe o tijă. Iconografia gladiatorului și locul de descoperire al statuetei (hotarul localității Zeicani, în apropierea orașului *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*) a dus la concluzia că ea înfățișează un luptător de origine traco-dacică. Execuția piesei, destul de grosolană și fără realizarea detaliilor anatomice sau vestimentare, lasă să se întrevadă mîna unui meșter autohton.

După O. Floca, autorul care publică piesa, reprezentarea cu gladiatorul de la Zeicani ar fi un port-standard (*vexillum*)⁸⁷. Această afirmație mi se pare oarecum curioasă, deoarece în cadrul emblemelor militare romane *nu se cunosc* figurații umane obișnuite și cu atît mai puțin de sclavi (în cazul de față un gladiator), reprezentările de *signa* — așa cum am văzut — înfățișînd iconografii ale divinităților pantheonului, ființe fantastice, imagini de legendă, elemente naturale materializate sau simboluri legate de activități specific militare, în genul galerelor⁸⁸. Bronzul asemănător cu această statueta — și pentru exemplificare mă refer la cele din Biblioteca Națională din Paris⁸⁹ (fig. 11) și *Carnuntum*⁹⁰ (fig. 12) — au fost folosite ca mîner de pumnal sau de oglindă⁹¹. Din păcate figurina de la Zeicani s-a pierdut⁹².

III. Reprezentări stilizate de mistreți

3. *Moigrad*⁹³ (*Porolissum*, jud. Sălaj). Descoperirea întîmplătoare. Dimensiuni: lungimea 12,5 cm, lungimea desfășurată 22,5 cm, lățimea 5,5 cm, înălțimea 9,5 cm. Starea bună de conservare, exceptînd suportul care s-a rupt. Figurina este expusă în Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca (nr. inv. IN.21.502).

⁸⁴ Idem, *op. cit.*, p. 49, nr. 83—84, p. 53, fig. 83—84.

⁸⁵ H. Menzel, *Die römischen Bronzen ...*, II, p. 108, nr. 263, pl. 79, fig. 263.

⁸⁶ O. Floca, *Gladiator traco-dac în arena amfiteatrului de la Ulpia Traiana*, în *Sargetia*, X, 1973, p. 131—136, fig. 1—2.

⁸⁷ Idem, *op. cit.*, p. 131 și 135.

⁸⁸ Vezi nota 7.

⁸⁹ S. Reinach, *RépStat*, II, 1, p. 194, nr. 7.

⁹⁰ S. Reinach, *RépStat*, IV, p. 112, nr. 7; R. Fleischer, *op. cit.*, p. 146, nr. 196, pl. 106.

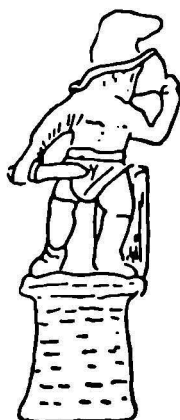
⁹¹ R. Fleischer, *op. cit.*, p. 146—147.

⁹² Informație prof. O. Floca.

⁹³ C. Pop, *op. cit.*, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 481—487, fig. 1 a—b; H. Daicoviciu, în *RômRum*, p. 122, rigla C; 58 (= *Civiltà*, p. 141, rigla C 51, pl. XI).

Fig. 11 — Reprezentare din Biblioteca Națională (Paris).

Fig. 12 — Piesă de la *Carnuntum*.

Sculptura (fig. 13) reprezintă o frumoasă și originală defensă a unui mistreț, terminată în partea anterioară cu un cap al acestei fiare, așezat pe labele dinainte întinse, iar în partea posterioară cu un buton. Animalul are botul deschis (perforat în părțile laterale sub perechea de colți). Între urechi este coama care se prelungește în regiunea gâtului în trei frunze de acant stilizate, cea din mijloc purtând în vîrf o protuberanță. Se remarcă acurateța artistică a piesei, care înfățișează mistrețul gata de atac, cu ochii măriți, nările dilatate, gura larg deschisă și părul zbîrlit. O considerăm lucrare provincială executată după un model cunoscut cu largă circulație în lumea romană.

Statueta de la *Porolissum* prezintă asemănări aproape perfecte cu reprezentările pereche de la *Ismid*⁹⁴ (antica *Nicomedia*), figurinele de la *Lovci*⁹⁵ (fig. 14),

⁹⁴ S. Reinach, *RépStat*, II, 2, p. 747, nr. 2; A. de Ridder, *Les bronzes antiques du Louvre*, I, Paris, 1913, p. 69, nr. 467—468.

Fig. 13 — Reprezentare sculpturală de la Moigrad.

*Augusta Raurica*⁹⁶ (fig. 15), *Intercisa*⁹⁷ etc. și mai puțin exacte, totuși apropiate, cu exemplarele de la Ruse⁹⁸, Fürstenberg⁹⁹ (fig. 16) ș.a. În literatura de specialitate este mult controversată problema întrebuițării acestor piese cu figurație

⁹⁶ G. I. Kazarow, în *Godišnik* Sofia, 1921, p. 148, fig. 130; G. I. Kazarow, în *Eos*, XXXIII, 1930–1931, p. 297–298; Fr. Pfister, în *Izvestija Institut*, XVI, 1950 (*Serta Kazarovina*, I), p. 249–250, fig. 1; R. Renard, în *Mélanges d'archéologie et d'histoire offerts à André Piganiol*, III, Paris, 1966, p. 1368, fig. 2.

⁹⁸ A. Radnóti, *Zwei römische Jochbeschlüge aus Augusta Raurica*, în *Provincialia Festschrift für Rudolf Laur-Belart*, Basel–Stuttgart, [1968], p. 170–184, cu bibliografia pentru astfel de reprezentări.

⁹⁷ Idem, *op. cit.*, p. 174 și nota 12, fig. 3.

⁹⁸ S. Reinach, în *RA*, I, 1899, p. 125, fig. 18; S. Reinach, *RépStat*, III, p. 219, nr. 5; M. Renard, *op. cit.*, p. 1368, fig. 3.

⁹⁹ P. Steiner, *Xanten. I. Sammlung des Niederrheinischen Altertums-Vereins*, Frankfurt a. M., 1911, p. 99, nr. 13 (2.748), pl. XI, fig. 27.

Fig. 14 — Figurină de la Loveci.

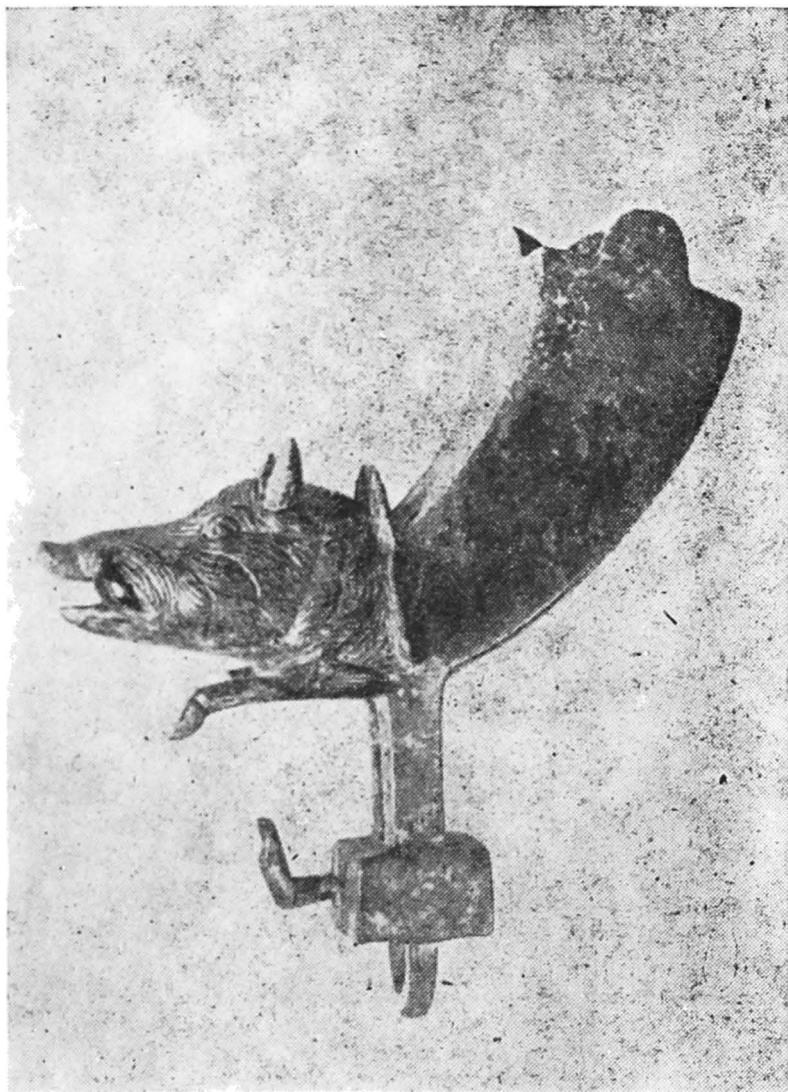

Fig. 15 — Piesă de la Augusta Raurica.

animalieră, toate avînd un suport perforat pentru fixare. A. de Ridder consideră reprezentările pereche de la Ismid ca fiind minere¹⁰⁰, iar în ce privește obiectul de la Loveci, specialiștii de comun acord au stabilit că el era folosit ca amuletă¹⁰¹. A. Radnóti, referindu-se la cele două exemplare provenite de la *Augusta Raurica*, este de părere că acestea ar fi servit la împodobirea jugurilor unor case¹⁰². S. Reinach — fără a avea certitudinea — crede că bronzul de la Ruse este

¹⁰⁰ A. de Ridder, *op. cit.*, p. 69.

¹⁰¹ G. I. Kazarow, în *Godišnik Sofia*, 1921, p. 148; G. I. Kazarow, în *Eos*, XXXIII, 1930–1931, p. 297–298; Fr. Pfister, *op. cit.*, p. 249, consideră piesa ca amuletă pentru cai (*Pferde-Amulett*); M. Renard, *l.c.*, presupune că este vorba de o garnitură de ham, care a jucat rol de fetiș, ca, dealtfel, și figurina publicată de S. Reinach, în *RA*, I, 1899, p. 125 = S. Reinach, *RépStat*, III, p. 219, nr. 5 (*Ce sont là des garnitures de harnais ayant joué le rôle d'amulettes*).

ornament de mobilă¹⁰³. Nu trebuie neglijată nici ipoteza lui P. Steiner, care consideră că figurina apotropaică ieșită din albia Rinului, probabil, la Fürstenberg, este un *corniculum*¹⁰⁴. Privitor la statuetele de la *Porolissum* și Șiclod (piesa următoare nr. 4 descrisă, de același tip) subsemnatul am argumentat acum câțiva ani că ele ar reprezenta embleme militare¹⁰⁵. După cum se poate observa, exemplele date permit enunțarea unor diversități de păreri a cercetătorilor în legătură cu destinația pur funcțională a acestor reprezentări sculpturale stilizate cu suport perforat.

În ceea ce privește ipoteza mea mai veche referitoare la piesele aflate la *Porolissum* și Șiclod ca înfățișând *signa*, ce ar putea fi puse în legătură cu unele auxiliii de origine celtică¹⁰⁶, care au staționat tocmai în zona de descoperire a obiectelor (*cohors I Brittonum miliaria Ulpia torquata equitata pia fidelis civium Romanorum* și *cohors V Lingonum Antoniniana pedita* — pentru exemplarul de la *Porolissum* și *cohors I Ubiorum*, a cărei existență este cunoscută în partea orientală a Daciei superioare — pentru statueta de la Șiclod)¹⁰⁷ și care au avut ca insigne imaginea mistrețului, reminiscență a popularității de care se bucura fiara în cultul religios celtic¹⁰⁸, mi se pare destul de șubredă, mai ales că un *signum* prezintă imaginea întreagă a unui animal și nu elemente stilizate, cum sînt cele două figurine din Dacia. Dintre numeroasele păreri exprimate de specialiști privind destinația acestor tipuri de piese, doar P. Steiner le atribuie un presupus caracter militar (*corniculum*)¹⁰⁹, sprijinind astfel teoria mea anterioară pe care acum o infirm categoric (cele două piese de la Moigrad și Șiclod nu sînt *signa*), fără însă a mă pronunța în ceea ce privește rolul lor funcțional, care, dealtfel, nici nu interesează problematica de față!

4. Șiclod¹¹⁰ (jud. Harghita). Nu cunosc dimensiunile și locul actual de păstrare al figurinei.

Statueta (fig. 17), considerată mult timp cap de baldachin scitic¹¹¹ (!), înfățișează o defensă stilizată cu cap de mistreț, în genul piesei descoperite la *Porolissum* (dar de execuție artistică inferioară), fixată pe un suport găurit. Descrierea și interpretarea — avîndu-se în vedere că este vorba de o bună analogie — este asemănătoare cu a bronzului de la Moigrad.

*

Din cele expuse mai sus o primă și importantă remarcă privește raritatea reprezentărilor de *signa militaria*, în bronz, găsite în Dacia romană. Limitîndu-mă strict la aria geografică de descoperire se observă că repartizarea pe regiuni a acestor însemne este inegală. Din numărul de 7 embleme militare certe, — doar pe acestea le iau în considerare —, 5 statuete provenind din *Dacia Inferior* (vulturi — Desa, Drobeta-Turnu Severin, Răcari, Reșca, mistreț — Reșca), un exemplar

¹⁰² A. Radnóti, *op. cit.*, p. 170–173 (*Jochbeschläge*).

¹⁰³ S. Reinach, în *RA*, I, 1899, p. 125.

¹⁰⁴ P. Steiner, *l.c.*

¹⁰⁵ C. Pop, *op. cit.*, p. 485.

¹⁰⁶ Idem, *op. cit.*, p. 486.

¹⁰⁷ *Ibidem*, nota 37, cu bibliografia.

¹⁰⁸ Vezi nota 18.

¹⁰⁹ P. Steiner, *l.c.*

¹¹⁰ C. Pop, *op. cit.*, p. 482, fig. 2 a–b.

¹¹¹ L. Nagy, *Egy skytha zászlódíszítmény*, în *HRTÉ*, XIV, 1903–1904, p. 21–22; M. Roska, *A Székelyföld őskora*, în *EmlSzM*, p. 303, fig. 68.

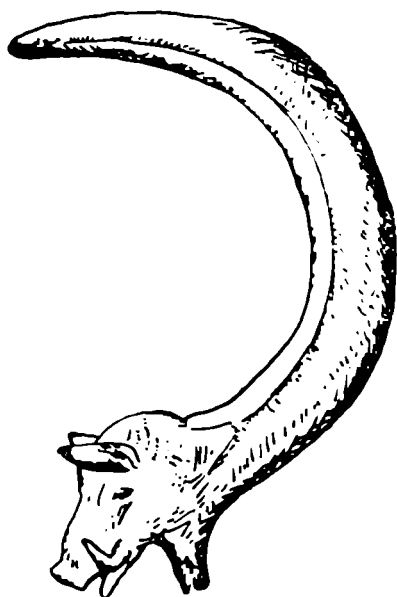

Fig. 16 — *Corniculum* (?) de la Fürstenberg.

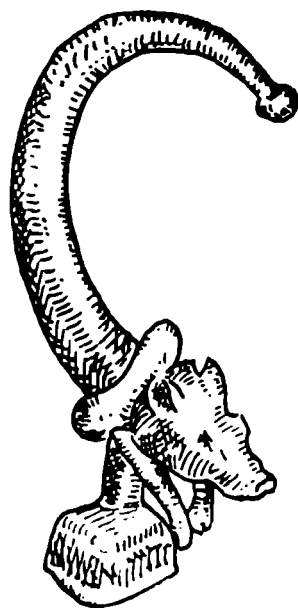

Fig. 17 — Figurină de la Șiclod.

este atestat în *Dacia Porolissensis* (capricorn — Zalău), iar sculptura de la Barboși nu aparține propriu-zis de teritoriul provinciei. Am inclus totuși figurina din această localitate în repertoriul amintit avîndu-se în vedere importanța castrului de la Barboși în istoria Daciei, în special în primii ani de după cucerire. În privința pieselor cu caracter nesigur militar, 3 reprezentări au apărut în *Dacia Superior* (gladiator — Zeicani, mistreți — Moigrad și Șiclod). Capul de vultur de la București-Tei, despre care bănuiesc că este o piesă confecționată într-un atelier provincial ce ființa undeva în Dacia, nu îl pot localiza în ceea ce privește proveniența exactă. Se remarcă faptul că o piesă certă ca emblemă militară apare într-o localitate din apropierea graniței Imperiului (Zalău, lângă *Porolissum*).

Din punct de vedere al execuției artistice aceste embleme le consider ca fiind produse ale unor meșteri localnici (mai puțin statueta de la Barboși, probabil import), care au la îndemînă modele artistice cu largă circulație în Imperiu și care imitau mai mult sau mai puțin reușit reprezentările specifice genului (acvile, mistreți, capricorni)¹¹². Referitor la iconografie, cele mai frecvente imagini sînt cele de acvilă, simbol general al armatelor, iar în ținuturile noastre însemnul suprem pentru *exercitus Daciae*.

Cercetarea mea întîmpină deosebite greutăți în legătură cu datarea emblemelor militare de bronz descoperite în Dacia și aceasta se datorează pe de o parte faptului că problema nu este studiată în literatura mondială de specialitate, iar pe de altă parte, contextului cu totul neclar de apariție a acestor bronzuri, toate insignele respective constituind descoperiri fortuite pe teritoriul provinciei. În lipsa unui alt indiciu cronologic judicios, voi da crezare ipotezei lui A. Domaszewski — care pentru justificarea teoriei sale face apel la imaginile de pe monumentele

¹¹² Vezi nota 7.

de piatră ce prezintă insigne militare — și anume că abia de la începutul secolului III e.n. aceste *signa* sînt plasate în vîrfurile stindardului¹¹³.

Deci, consider că toate emblemele despre care m-am ocupat se pot situa în acest veac, cel mai devreme începînd cu sfîrșitul secolului II e.n. Dealtfel, această datare se potrivește în linii generale cu perioadele de staționare ale diferitelor trupe în zonele apropiate locurilor de descoperire ale pieselor și tot pentru ca pledează și postamentele perforate prezentate la insignele din Dacia. Se face astfel dovada concretă că ele funcțional se fixau la capătul superior al unei tije, conform teoriei lui A. Domaszewski. Reprezentarea vulturului de la Barboși constituie o excepție. Prin lipsa inițială a soclului, rolul său se limita la ornamentarea strictă a unui obiect sau perete, în genul aplicelor, iar execuția excepțională a piesei, cu reliefarea veridică a celor mai mici amănunte, amintește de monumentele de artă caracteristice perioadei Antoninilor¹¹⁴. Cît privește acvila de la Desa înclin să o datez mai tîrziu, prin secolul IV e.n., acest lucru poate fi datorat și manierei de execuție (aplatizare accentuată) a unor fibule cu vulturi din perioada prefeudală.

Aici sînt nevoit să închei cercetarea privitoare la problema emblemelor militare de bronz din Dacia. Stadiul actual al cercetărilor, cu caracter de multe ori incert, ipotetic, în care cuprind și încercarea mea de sistematizare și interpretare a materialului provenit de pe teritoriul provinciei traiane nu permite enunțarea, deocamdată, a unor concluzii definitive!

CONSTANTIN POP

SIGNA MILITARIA DE BRONZE EN DACIE ROMAINE

(Résumé)

Après un historique concernant *signa militaria* dans le monde romain, l'auteur fait un répertoire complet des emblèmes militaires romaines en bronze découvertes en Dacie. Sont décrites et interprétées — sur la foi des réussites analogies de l'Empire — 7 pièces de genre, à savoir: cinq représentations des aigles (Barboși, fig. 1—1a; Desa, fig. 2; Drobeta-Turnu Severin; Răcari, fig. 3—3a; Reșca, fig. 4), une figurine représentant un capricorne (Zalău, fig. 5) et un symbol du sanglier (Reșca, fig. 6). Elles sont attribuées aux unités militaires stationnées dans cette province nord-danubienne, étant datées à la fin du II-ème siècle et dans le III-ème siècle, sauf l'emblème de Barboși placée chronologiquement à l'époque des Antonins et l'aigle de Desa, considéré comme produit du IV-ème siècle.

De même on posant en discussions 4 pièces considérés jusqu'à présent comme des symboles militaires, mais qui, en réalité ont un rôle fonctionnel totalement différent. De cette manière sont: la tête d'un aigle provenu de la rivière du lac Tei de Bucarest (fig. 7) placée, par l'auteur, dans la catégorie des ornements des chars romains (*Aufsätze am Wagen*), avec des analogies à Leimersheim, Eisenberg (fig. 8), Geinsheim-Böbingen et Gillenfeld (fig. 9), la figurine représentant un gladiateur, découverte à Zeicani (fig. 10) et qui constitue un manche de poignard ou d'une miroire semblable aux pièces de la Bibliothèque Nationale de Paris (fig. 11) et *Car-nuntum* (fig. 12) ou deux représentations stylisées en forme d'une tête sanglier avec défense, l'une de Moigrad (fig. 13), l'autre de Siclod (fig. 17) semblable aux représentations de Ismid, Loveci (fig. 14), *Augusta Raurica* (fig. 15), *Intercisa*, Ruse, Fürstenberg (fig. 16) et qui ont la destination des amulettes ou des pièces décoratives.

¹¹³ A. Domaszewski, *Die Tierbilder* ..., p. 12—13.

¹¹⁴ Gh. Ștefan, *op. cit.*, p. 343.

CÎTEVA CONSIDERAȚII CU PRIVIRE LA TOPOGRAFIA DROBETEI ÎN SECOLELE II—III

Orașul Drobeta este cunoscut în literatura de specialitate în primul rînd datorită podului construit de Traian în anii 103—104. La acest monument se mai adaugă castrul și thermele militare. Prea puține informații arheologice avem despre așezarea civilă, care s-a dezvoltat în preajma Dunării, primind pe rînd titlurile de *municipium* și *colonia*, ceea ce denotă o dezvoltare urbană înfloritoare.

Izvoarele literare antice menționează incidental Drobeta, doar în legătură cu construirea podului, prezentînd sistemul de edificare sau atestînd refaceri ale cetății în perioada firzie¹.

Cercetările arheologice întreprinse pînă acum s-au limitat doar la construcțiile deja cunoscute. Mici sondaje au atins în ultimii ani zona civilă a orașului, oferind surprize interesante, iar necropolele au putut fi observate ca urmare a construcțiilor moderne ridicate în diferite cartiere. Materialul numismatic, recoltat atît din săpături, cît și din descoperiri fortuite, a fost semnalat cu diferite ocazii, dar nu este încă studiat și din această cauză nu oferă informații importante pentru epoca romană.

În sfîrșit, documentele epigrafice provenind din castru, așezare și necropole, deși numeroase (circa 90 la număr), publicate în CIL III și în Suplimentul epigrafic al Olteniei romane, sînt în majoritate monumente funerare datate în secolele II—III, care nu conțin date cu o valoare mai ridicată decît menționarea unor nume comune: soldați, ofițeri inferiori sau veterani din diferite unități militare ce au staționat aici. Excepție fac cele cîteva monumente onorifice și votive, care însă nu dau decît infime informații legate de așezarea civilă și construcțiile ei publice. Sînt menționate un *tabularium* și un templu al zeiței Cybele².

Așezarea civilă Drobeta este în cea mai mare parte necunoscută, despre întinderea și dezvoltarea ei urbană nu avem prea multe știri. În literatura de specialitate au fost adoptate planurile făcute de Marsigli (la începutul secolului XVIII-lea) și de Tocilescu-Polonic (la sfîrșitul secolului XIX-lea), ca limite ale orașului antic. Marsigli a observat o întindere mare de teren, închisă ca o fortificație cu un val și șanț de apărare, marcînd, totodată, și două din drumurile antice posibile: cel de nord și cel de est (fig. 1). Folosind acest plan, Gr. Tocilescu și Polonic au putut să urmărească valul de pămînt respectiv pe toată lungimea lui, ridicîndu-i și un plan. Șanțul avea la bază o lățime de 10 m și o adîncime de 1 m, iar aggerul o lățime de 10 m și 1 m înălțime. Cu această ocazie s-a văzut că orașul era încercuit cu un zid gros din piatră, avînd la bază o grosime de 1,10 m. Linia defensivă pornea dinspre est, de la Ogașul Tăbăcarilor spre nord, pe o lungime de circa 800 m, cotea brusc către str. Primăverii (azi Păltiniș), pe o lungime de

¹ Cassius Dio, *Istoria romana*, LXVIII, 13, 1; Procopius, *De Aedificiis*, IV, 6; Tzetzes, *Chiliades*, Lipsiae, 1826, p. 43—44.

² *OUR*, SE, 5; CIL, III, 1582.

700 m. După ce forma un unghi ascuțit, lua direcția sud-vest pe o lungime de 1500 m, ca apoi, după o altă frângere, să revină pe malul Dunării, la est de Ogașul Fintinilor³ (fig. 2).

Între aceste două planuri ale lui Marsigli și Tocilescu nu există deosebiri esențiale. În planul lui Marsigli latura de apus nu coboară pînă la Dunăre, ci formează un unghi drept, apropiindu-se de șanțul de apărare al castrului, porțiune care nu a apărut în planul lui Tocilescu-Polonic, fiind distrusă cu ocazia construirii orașului, a căii ferate etc.

Aceste două planuri au fost adoptate, pe bună dreptate, de majoritatea cercetătorilor ca întindere limită a Drobetei. În ultimul timp, cu diferite ocazii, s-a încercat să se aducă diferite amendamente la acest plan. T. Anastasescu, pe baza informațiilor și a cercetărilor întreprinse în cursul anilor 1963—1964, cu ocazia efectuării unui sondaj arheologic, încearcă să identifice o primă incintă a orașului din secolul II, într-un zid lat de 0,75 m, aflat în estul castrului cu care acesta s-ar uni în prelungire ideală, ceea ce este puțin probabil, în primul rînd datorită dimensiunilor sale mici⁴. De asemenea, un fapt nu mai puțin important este acela că orașele se dezvoltă întotdeauna la oarecare distanță de castru. Aceeași părere o adoptă și M. Davidescu, care de mai mulți ani se ocupă de istoria acestor locuri, considerînd Drobeta antică cuprinsă: „în porțiunea dintre Școala Generală 10 (Ogașul Tăbăcarilor) și str. Independenței (deci porțiunea aflată doar în estul castrului), planul lui Tocilescu-Polonic fiind greu de admis”⁵.

În încercarea de a stabili limitele așezării civile Drobeta, nu putem utiliza mijloacele moderne de cercetare ca: fotografia aeriană și altele, întrucît întreaga așezare se află sub orașul modern; singurele posibilități de identificare sînt descoperirile fortuite sau, în rare cazuri, sondajele făcute pe locuri virane. O categorie de izvoare puțin utilizată pînă acum o reprezintă documentele de arhivă referitoare la descoperirile de monumente antice din această zonă a Severinului. Coroborarea tuturor acestor date și informații, cartografierea lor pe planul orașului modern sperăm să ne ofere zona limită a așezării civile. Efectuarea unor săpături arheologice în punctele unde acest lucru mai este posibil pe teritoriul orașului antic poate completa imaginea noastră despre întinderea sa. Supravegherea atentă în perioada anilor 1968—1975 a tuturor lucrărilor edilitare, a permis delimitarea clară a necropolelor orașului, ca și identificarea unor construcții complexe, edilitare în Piața Ghica.

Prezentarea descoperirilor se va face în funcție de poziția lor față de castru, deci: est, nord, vest, prezentîndu-se întîi descoperirile mai importante menționate în lucrările de specialitate.

EST

1. În anul 1963, un sondaj arheologic efectuat la Bariera Craiovii, identifică la adîncimea de 0,40 m, un zid de piatră și mortar lat de 0,75 m, care ar putea fi considerat zidul de incintă al orașului în prima fază. La est de zidul menționat s-au identificat urme de hypocaust. A apărut o monedă de la Alexander Severus.

³ D. Tudor, *Orașe, țirguri și sate în Dacia romană*, București, 1968, p. 296—297.

⁴ T. Anastasescu, în *Sesiunea de comunicări a muzeelor de istorie*, București, 1971, p. 425—435.

⁵ M. Davidescu, *Turnu-Severin. Ghid istoric și turistic*. Turnu-Severin, 1972, p. 10; idem, în *Drobeta*, I, 1974, p. 190; idem, *RevMuzMon*, XLV, 1975, 4, p. 61—72.

2. În anul 1852, la bariera oraşului s-a descoperit un sarcofag cu capac cioplit⁶.

3 a. În anul 1937, pe locul actualului Combinat de Prelucrarea Lemnului s-au descoperit mai multe morminte în sarcofage de cărămidă datate în a doua jumătate a secolului II. Tot cu această ocazie au apărut şi două stele funerare ale lui Grata Vitalis şi Laudice Syra⁷.

3 b. În apropierea Combinatului de Celuloză au apărut oase calcinate şi patru monede de aur: Hadrianus (3), Sabina (1). Nu s-a putut observa forma mormintelor⁸.

3 c. La construirea unui bloc s-a descoperit un fragment de stelă funerară dedicată Iuliei Fortunata⁹.

3 d. Pe terenul viran din apropierea Combinatului au apărut mai multe morminte din care se păstrau doar pereţii laterali. Inventarul recuperat constă dintr-un urcior şi mai multe monete din bronz deteriorate, între care una lizibilă este de la Alexander Severus.

4. 1970. Str. Calomfirescu nr. 232 (colţ cu str. Oituz), s-a descoperit un mormînt de cărămidă cu acoperişul de formă plană. O cărămidă avea ştampila: *L(egio) V M(acedonica)*. La adîncimea de 1,50 m, s-au descoperit 3 monede dacice şi una de Apollonia¹⁰. Mormîntul se datează în a doua jumătate a secolului III.

5. 1970. Ogaşul Tăbăcarilor. S-au identificat 8 morminte de incineraţie cu arderea pe loc. Inventarul ceramic (constînd din urcioare, căniţe din pastă roşie cu corpul globular, căniţe cu corpul canelat), ca şi fibulele şi monedele recuperate datează aceste morminte în a doua jumătate a secolului al II-lea — prima jumătate a secolului al III-lea, fiind primele morminte de incineraţie descoperite pe teritoriul Drobetai¹¹. Ele se localizează în partea de sud a necropolei estice.

6. 1971. Str. Topolniţei nr. 6, cu ocazia săpării unui canal lat de 4 m şi adînc de 7 m, s-au descoperit 3 morminte în sarcofage din cărămidă, avînd în interior urme de lemn. Mormintele sînt în cea mai mare parte distruse; s-au putut recupera o parte din materialul arheologic apărut: fragmente ceramice, monede de la Caracalla, Alexander Severus, o inscripţie funerară¹².

7. 1973. Un al doilea grup de morminte a fost depistat în incinta Combinatului de Celuloză la circa 500 m de primele. Mormintele, în număr de patru, executate din cărămidă, avînd sistemul de boltire distrus, fără inventar. Dintr-un mormînt a fost recuperată o monedă emisă de oraşul Nicea pentru Alexander Severus.

8. 1974. La circa 50 m est de precedentele au apărut alte morminte cu ocazia săpării fundaţiilor la Fabrica de drojdie furajeră. Mormintele de inhumatie în sarcofage de cărămidă cu boltă au fost jefuite încă din antichitate, fără inventar deci.

⁶ V. Dumitrescu, *Istoria oraşului T. Severin*, [Turnu-Severin], 1883, p. 43.

⁷ Al Bărcăcilă, în *Arhivele Olteniei*, în următoarele: *ArhOlt*, XI, 1932, nr. 61—62, p. 231—267.

⁸ T. Anastasescu, *op. cit.*, p. 429—430.

⁹ R. Florescu—M. Davidescu, în *RevMuz*, III, 1966, p. 207—208.

¹⁰ D. Benea, în *Apulum*, XI, 1973, p. 711—715, Pentru o datare mai tîrzie a mormîntului pledează ştampila: *L(egio) V M(acedonica)*, legiune care se pare că a deplasat mai tîrziu o vexillaţie la Drobeta. Pentru cărămizile ştampilate de acest fel, vezi D. Benea, *Tipologia cărămizilor ştampilate din Muzeul Porţilor de Fier* (ms), lucrare prezentată la Centrul de perfecţionare a cadrelor (oct. 1975 — Bucureşti).

¹¹ D. Benea, C. M. Tăţulea, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 667—676.

¹² Cercetări personale.

NORD

1. 1964. Pe str. Independenței, între str. Traian și Progresul, au apărut două morminte cu ocazia construirii unui zid din piatră, de factură romană sau medievală, pe același loc întinzându-se și un cimitir feudal (condițiile confuze în care sînt menționate aceste două morminte, fără inventar, doar cu urme de lemn de la sicrie și cuie ne determină a le considera feudale)¹³.

2. 1970. Piața Ghica, sondajul arheologic întreprins de colectivul muzeului a identificat un complex de clădiri, cel din partea de nord-vest a castrului (lîngă transformatorul de curent) surprins doar parțial, avînd și o intrare impunătoare cu trepte din marmoră; credem că reprezintă *forum*-ul orașului. În partea de nord-est a pieței a fost descoperit, între altele, un atelier de podoabe a cărui activitate se întinde pe întreaga durată a secolului al III-lea¹⁴. Monedele descoperite în cursul cercetărilor arheologice, piesele din metal și ceramică ca și stratigrafia de altfel, dovedesc o continuitate de viață începînd din secolul al II-lea pînă în secolul al IV-lea.

3. 1973. Pe str. Lenin și Industriei, cu ocazia unor lucrări de canalizare, au apărut ziduri mari din piatră de rîu și mortar, a căror lățime varia între 0,60—1,15 m. Materialul ceramic e foarte bogat, între care menționăm fragmente de terra sigillata, opaițe cu ștampile: OPTATI, FORTIS (caracteristice secolului II)¹⁵.

4. 1964. Str. Kiseleff, a fost descoperit un mormînt cu boltă de cărămidă, cu mai multe monede de la: Hadrianus, Antoninus Pius. Este singura descoperire dintr-o posibilă necropolă nordică a orașului¹⁶.

VEST

1. 1968. Str. M. Eminescu, cu ocazia unor lucrări de canalizare a apărut ceramică romană fragmentară. Stratul de cultură este relativ subțire.

2. 1968. În curtea muzeului, într-un șanț de canalizare modern, la 10 m, în fața clădirii muzeului, a apărut o conductă romană ce se îndrepta spre sud-vestul castrului. Conducta s-a aflat la adîncimea de 1,85—2 m și era din tuburi de lut ars legate cu mortar.

3. Str. Lenin nr. 106, cu ocazia construirii unei case s-au săpat fundațiile la 1,20 m, urmele romane sînt evidente. Ziduri groase de 0,55—0,70 m, construite din piatră de rîu și mortar. Stratul de dărămură este destul de mare. Ceramică abundentă, caracteristică secolelor III—IV (între care și un urciur din pastă cenușie cunoscut frecvent în secolul IV). Probabil, avem de-a face cu casele particulare ale orașului antic.

4. 1972. Calea Traian nr. 150 a, la construirea casei au apărut urmele unei construcții civile prin ziduri din piatră de rîu, cărămizi și mortar. O cărămidă avea ștampila: *L(egio) V M(acedonica)*.

5. La nord de termele romane, cu ocazia construirii unor blocuri au apărut ziduri de mici dimensiuni, o cărămidă cu ștampila legiunii a *V Macedonica*.

¹³ T. Anastasescu, *op. cit.*, p. 428.

¹⁴ D. Benea, în *Drobeta*, I, 1974, p. 174.

¹⁵ Idem, *op. cit.*, nota 13.

¹⁶ T. Anastasescu, *op. cit.*, p. 431.

6. Pe locul cetății Severinului, Al. Bărcăcilă (care a inițiat primele cercetări sistematice la această fortificație medievală), a descoperit o construcție romană, după părerea autorului considerată a fi templu al augustalilor¹⁷.

7. 1851. Cu ocazia construirii portului, au fost distruse 38 de morminte în sarcophage de piatră și cavouri de cărămizi¹⁸.

8. 1875. Cu ocazia construirii unei șosele, ce ducea spre port s-a descoperit un cosciug din plumb, aflat într-o boltă de cărămidă, cu un inventar bogat, constând din două brățări de aur, o cutie de lemn, monede de la Gordian al III-lea¹⁹.

9. 1933. Parcul Rozelor. Al. Bărcăcilă a descoperit patru morminte din cărămidă datate pe baza inventarului în secolele II—III²⁰.

10. 1964. La Uzinele Mecanice, a apărut un mormânt cu boltă din cărămidă orientat est-vest, fără inventar, conținând doar câteva oase calcinate. Sistemul de construcție este identic cu cel al sarcophagelor din Parcul Rozelor.

11. 1969. Str. Smîrdan. În fața bisericii Maioreasa, a apărut un mormânt de un tip aparte, scheletul era depus pe un pat de cărămizi, acoperit cu țigle în formă de acoperiș în două ape. Inventarul: un urcior din pastă roșie, corp globular, cu o toartă canelată și o monedă de bronz, tocită, ilizibilă.

Fără a putea epuiza exhaustiv descoperirile arheologice ce apar meru pe cuprinsul orașului, considerăm că apariția diferitelor materiale, mai ales în zona necropolelor, ajută la stabilirea ariei de întindere a orașului. Înainte de a încerca să tragem cuvenitele concluzii, aducem în discuție și câteva documente de arhivă, referitoare la descoperiri de ruine și monumente antice.

Este știut faptul că orașul modern Drobeta-Turnu-Severin a fost înființat în anul 1833, primul plan al orașului fiind întocmit de arhitectul francez Xavier Villacros, cuprinzând chiar centrul orașului de azi, între străzile Smîrdan și Cicero. În această perioadă din orașul antic nu era afectată decât necropola de vest. În forma sa inițială erau protejate ruinele antice conform dispozițiilor Ministerului Lucrărilor Publice. În anul 1866, s-a pus problema extinderii spre est a orașului modern, Comuna făcând demersuri la Ministerul Lucrărilor Publice în vederea obținerii aprobării de construire a caselor în această zonă a orașului. În anul 1869, Ministerul de Interne dădea o notă prin care interzicea cetățenilor să-și construiască case pe ruinele cetății și ale podului lui Traian, alăturându-se o schiță de plan cu locurile ce meritau să fie păstrate²¹. Ca atare, în anul 1867 se întocmește un plan de extindere a orașului Severin de către ing. A. Popovici. Planul se extinde și în partea de răsărit, peste întregul perimetru al așezării civile romane, identificată conform planurilor lui Marsigli și Tocilescu-Polonic.

Un fapt demn de menționat este descrierea lui Ion Ionescu de la Brad referitoare la aspectul Cîmpiei Severinului (pe care se înalță orașul de azi), care era brăzdată de multe ogașe și izvoare, în cea mai mare parte astupate; primul plan al orașului a trebuit să țină cont de ele.

Măsurile hotărâte ale Ministerului Lucrărilor Publice în perioada anilor 1868—1900, impuse conducerii Comunei încă de la începutul ființării orașului, vor determina luarea unor măsuri de protejare a ruinelor antice, de păstrare și con-

¹⁷ Al. Bărcăcilă, în *SCIV*, XVI, 1965, 4, p. 803—808.

¹⁸ D. Tudor, *Orașe...*, p. 297.

¹⁹ V. Dumitrescu, *l.c.*

²⁰ Al. Bărcăcilă, în *ArhOlt*, 1934, nr. 61—62, p. 231—267.

²¹ V. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 43—44.

servare a unor monumente și piese istorice, deși sînt destul de frecvente cazurile de încălcare a acestor dispoziții.

Documentele de arhivă pe care le aducem în discuție se referă la diferitele cereri ale conducerii orașului către Ministerul Lucrărilor Publice pentru permisiunea construirii de case în zona considerată interzisă. Astfel, în aprilie 1867, Ministerul Lucrărilor Publice oprește construirea a 30 de case, conform noului plan al orașului care afectează ruinele antice, și anume: 728, 729, 730, 640, 654, 684, 705, 704, 703, 702, 701, 700, 699, 698, 697, 696, 695, 690, 694, 691, 692, 689, 688, 687, 686, 685²². Amplasarea acestor puncte pe un plan al orașului, datînd din aceea perioadă și păstrat în colecția Muzeului Porților de Fier, încă inedit, ne-a oferit surpriza atestării unor ruine antice deosebite în zona Pieții Ghica și pe străzile limitrofe din imediata apropiere a castrului, ceea ce arheologic s-a confirmat prin sondajul efectuat în anul 1970. Din păcate pînă la urmă aceste locuri au fost ocupate, iar în momentul de față doar un parc mai conservă o mică parte din complexul de clădiri descoperit recent. Cu ocazia vînzării plațului de casă nr. 1558 (tot în anul 1869), se face stipulația în contract de către conducerea Comunei, ca în caz de descoperire a unor antichități să se anunțe Primăria, ai cărei reprezentanți să participe la săpături, antichitățile urmînd să fie puse într-un muzeu al orașului²³.

Aceeași mențiune o găsim la cumpărarea plațului 726 (amplasat în imediata apropiere a castrului). În document se preciza „să fie întrebare. Gr. Tocilescu dacă pe locul respectiv se poate construi casa”²⁴.

O mențiune interesantă tot din această perioadă (1868), atestă prezența lui August Treboniu Laurian la Severin, care efectuează un sondaj la ruinele podului, dar și în vestul orașului modern de la acea dată (deci la vest de str. Cicero), unde pînă acum nu s-au constatat urme romane. Rezultatele sondajului nu ne sînt cunoscute²⁵.

Construirea în 1870, a căii ferate București—Turnu-Severin de-a lungul Dunării, a provocat distrugerea multor construcții antice, între care și partea de sud a termelor²⁶. În anul 1898, au loc escavări masive de pămînt necesar pentru construirea cheiului, din apropierea podului roman; un raport al vremii menționa că s-au făcut distrugerii pe o lungime de 100 m și o lățime de 15 m; între altele au fost efectuate și 5 încăperi ale unui edificiu antic; poate fi vorba de aceleași terme sau de alte construcții cum ar fi portul antic cu magaziiile sale, construcții despre care nu avem nici un fel de informații epigrafice.

În sfîrșit, informații prețioase, privind ruinele drobetane ca și unele monumente descoperite aici, azi dispărute, ni-le oferă Aug. Treb. Laurian și Ion Ionescu de la Brad. Primul menționează cu ocazia unei călătorii arheologice din anul 1845, castrul cu șanțurile de apărare de pe fiecare latură; de asemenea, prezintă cîteva inscripții funerare descoperite în zona portului actual²⁷.

²² N. Chipurici, M. Măneanu, *Catalog de documente privitoare la istoria municipiului Drobeta-Turnu-Severin, II (1560—1900)*, Tr. Severin, 1972, nr. 141.

²³ Idem, *op. cit.*, nr. 146.

²⁴ Idem, *op. cit.*, nr. 138.

²⁵ Idem, *op. cit.*, nr. 366.

²⁶ Idem, *op. cit.*, nr. 155.

²⁷ Aug. Treb. Laurian, *Istria. Magazin istoric pentru Dacia*, București, 1840, II, p. 107.

O descriere mai detaliată ne oferă I. Ionescu de la Brad asupra întregului sistem de apărare al oraşului antic: „la distanţa de 110 stînjani (1 stînjani = 1,949 m) de piciorul din marginea Dunării era o vale adîncă de 14 stînjani ce merge în linie dreaptă la mieznoapte, pierzîndu-se încetul cu încetul; pînă la 110 stînjani de aici începe un şanţ care s-a numit în vechime şi azi şanţul cetăţii, pe marginea căruia a fost un zid înalt de un stînjani, ce merge 450 de stînjani spre nord după care se pierde. La marginea dinspre vest a piciorului de 200 de stînjani se vede alt şanţ, adînc de 6 stînjani, ce merge de la Dunăre spre mieznoapte pe o distanţă de 50 stînjani şi se pierde încetul cu încetul; se vede a fi fostu un drum făcut într-adînsu. De aici la apus în distanţa ca de 80 stînjani este o vale în asemănare cu cea de la răsărit din care începe zidul cetăţii. Această vale cuprinde o sumă de izvoare ce dau multă apă curgătoare ce se varsă în Dunăre azi. Între aceste două văi, cea de la răsărit din care începe şanţul numitu la cetăţii şi acesta se vedu urmele unui oraşu şi multe ziduri acoperite cu pămîntu...”²⁸.

Transpunerea acestor date pe un plan al oraşului modern, ne permite delimitarea aşezării antice, care la est era mărginită de Ogaşul Tăbăcarilor, de unde un şanţ dublat de un zid, constituia zidul de incintă al urbei, iar la apus Ogaşul Fîntînilor care se mai păstrează şi azi; la nord aria de întindere a oraşului nu se poate stabili cu exactitate.

Spre deosebire de informaţiile avute din planurile lui Marsigli şi Tocilescu, Ion Ionescu de la Brad menţionează existenţa unui zid de incintă al oraşului, înalt de 1 stînjani (=2 m); în rest planurile lor se aseamănă mult, oraşul apărînd delimitat la est şi la vest. Descoperirile efectuate în necropolele Drobetai, se plasează în imediata apropiere a principalelor drumuri ce ieşeau din oraş spre Dierna la vest, Pelendava-Romula la est, Bumbeşti-Sarmizegetusa la nord. Singurele morminte grupate ce se datează în secolul al II-lea sînt cele din estul oraşului (Ogaşul Tăbăcarilor), care se extind spre nord atît cele de incinerare, cît şi cele de inhumare, cele din urmă continuă cronologic pînă la mijlocul secolului al IV-lea. Astfel, în această zonă, oraşul antic s-ar întinde de la Ogaşul Tăbăcarilor (punct cunoscut încă dinainte) pe str. Călăraşi spre nord. Două morminte descoperite pe str. Calomfirescu şi Oituz marchează traseul incintei oraşului în această parte. O necropolă nordică trebuie să fi existat de-a-lungul drumului spre Sarmizegetusa. Singurul mormînt descoperit în această parte şi datat cu monete din timpul lui Antoninus Pius este, deocamdată, o dovadă neconcludentă în a permite cît de cît stabilirea întinderii oraşului. Aici este greu de urmărit traseul incintei. În schimb, pentru latura de apus, mormîntul descoperit în str. Smîrdan oferă posibilitatea delimitării oraşului antic în partea de vest. Ioan Ionescu de la Brad şi Gr. Tocilescu în anul 1898 au putut observa traseul valului de apărare în Ogaşul Fîntînilor de unde apoi făcea un cot ce cobora direct pînă la Dunăre.

A încerca o delimitare cronologică a dezvoltării urbane nu este posibilă din lipsa unor cercetări sistematice arheologice. Se pare că oraşul a avut o incintă din val şi şanţ, care, ulterior, a fost refăcută în piatră. Informaţiile pe care le avem referitoare la întăriturile oraşului antic sînt puţin confuze: Tocilescu şi Polonic menţionează un şanţ lat de 10 m şi adînc de 1 m, valul înalt de 2 m, lat de 10 m, dar în estul aşezării civile, pe marginea „şanţului cetăţii” un zid înalt de un stînjani, ceea ce denotă că această reprezintă o a doua fază de fortificare a oraşului.

²⁸ Ion Ionescu de la Brad, *Agricultura judeţului Mehedinţi*, [Bucureşti], 1868, p. 189.

Cînd a fost ridicată această incintă este dificil de stabilit, dacă nu imposibil în faza actuală a cercetărilor.

Materialele epigrafice drobetane care ar putea fi puse în legătură cu ridicarea incintei oraşului, prilejuită de un pericol extern sînt puţine, doar două inscripţii militare. Prima, o inscripţie funerară, dedicată lui M. Val. Longinus medic militar al legiunii a VII Claudia — mort la Drobeta, care fusese investit cu însemnele magistraturii municipiului drobetan „*ornamenta decurionalia*”²⁹. Inscripţia este ridicată de părinţii săi. Acordarea însemnelor exterioare de decurion pe viaţă unei persoane militare presupune servicii deosebite aduse oraşului, comunităţii respective şi care oficial nu putea face parte din *ordo decurionum*. Inscripţia datîndu-se, indubitabil, spre mijlocul secolului al II-lea, trebuie pusă în legătură cu o perioadă dificilă din istoria Imperiului, ca şi a Daciei; anume aceea a războaielor marcomanice, izbucnite în anul 166, care se vor prelungi pînă în anul 180. Prezenţa în castru a unei vexilaţii a legiunii a VII Claudia, poate fi pusă în legătură tocmai cu o situaţie deosebită în istoria oraşului, cum sînt atacurile evadomarcmanice, ce au necesitat, alături de unitatea care a staţionat în castru, trupe din provincia învecinată. Aceasta explică, poate, prezenţa aici a unui medic al legiunii a VII Claudia.

Un alt moment dificil din istoria Drobetei îl reprezintă mijlocul secolului al III-lea, cînd atacurile carpo-gotice se intensifică. O inscripţie votivă dedicată lui Mars Gradivus de către soldaţii din *Cohors I Sagittariorum Gordiana* pare să reflecte un asemenea moment greu pentru castru şi deci pentru aşezarea civilă³⁰. Invocarea lui Mars cu epitetul mai rar, uzitat de Gradivus, presupune obţinerea unui succes deosebit al trupeii auxiliare în luptă. Epitetul de Gordiana pe care *cohors I Sagittariorum* l-a primit de la împăratul Gordian al III-lea (238—244) poate fi pus în legătură cu atacurile carpo-gotice din 242. Acest eveniment a afectat, probabil, şi oraşul, determinînd refacerea în piatră a incintei. Realizarea acestei incinte s-a făcut urmînd, probabil, un traseu stabilit pentru închiderea oraşului, afectînd, desigur, o serie de construcţii publice, case, morminte etc., din care materialul de construcţie a fost folosit în edificarea zidului³¹. Aşa se explică prezenţa atîtor monumente funerare şi onorifice, descoperite în veacul trecut, „căzute” în Ogaşul Tăbăcarilor (care forma limita de est a oraşului antic)³². Folosirea ca material de construcţie a unor monumente epigrafice, baze şi fragmente de coloană, capitele în toate refacerile executate în castru şi la complexul de clădiri descoperit în Piaţa Ghica în anul 1970, este un fenomen frecvent la mijlocul secolului al III-lea în tot Imperiul. Credem, că, mai de grabă, acestor evenimente se datorează înconjurarea oraşului cu ziduri.

Un fapt este cert: în cursul secolului al III-lea Drobeta atinge apogeul dezvoltării sale economice şi urbane. În afara construcţiilor sale militare cunoscute, după cum menţionam la început, avem puţine informaţii epigrafice privind construcţiile civile ale oraşului. În plin secol al III-lea avem atestat arheologic un atelier de bijuterii: oglinzi, fibule, catarama etc., care se fabricau pe loc, în imediată apropiere a unui complex de clădiri considerat de noi a fi *forum*-ul oraşului, surprins în mică parte în cursul sondajului din anul 1970³³. Dezvoltarea ora-

²⁹ CIL, III, 14216, 9.

³⁰ CIL, III, 6279.

³¹ R. Cagnat—V. Chapot, *Manuel d'archéologie romaine*, I, Paris, 1916, p. 68—70.

³² V. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 45—50.

³³ D. Benea, în *Drobeta*, I, 1974, p. 177.

şului în imediata apropiere a fluviului presupune o intensă activitate comercială, dovadă vama-*tabularium*, instalată la pod pentru perceperea taxelor. Din aceste construcţii oficiale, ca şi din port cu antrepozitele sale nu se mai păstrează astăzi nimic, întreaga zonă limitrofă fluviului a fost afectată de construirea căii ferate şi a portului modern. Pe tot cuprinsul oraşului antic apar urme de construcţii, probabil foarte multe civile. Alimentarea cu apă atît a castrului cît şi a termelor se făcea prin conducte din plumb şi ceramică de la Ogaşul Fîntînilor.

Despre construcţiile sacre ale Drobetei nu avem decît o singură informaţie, o inscripţie dedicată zeiţei Cybele de Iulia Maximilla, care a refăcut la templul zeiţei, porticul. Unde va fi existat acesta pe teren, nu se ştie.

Cu diferite ocazii, Al. Bărcăcilă atrăgea atenţia asupra faptului că cetatea Severinului este ridicată pe un edificiu antic în mare parte distrus. Autorul a făcut observaţii mai ales privind substructiile capelei din cetate, unde a apărut o construcţie cu cîte o absidă pe latura de est şi sud, avînd cîte două blocuri de zid în centru, un fel de pedestal pentru statui imperiale; întreaga construcţie ar fi fost un *aedes augustalium*³⁴. Autorul s-a bazat, între altele, şi pe prezenţa aici a unei inscripţii dedicate lui Caracalla, datată în anii 198—201, ce atestă pentru prima dată titlul de *Colonia Septimia Drobeta*. Pe lîngă aceasta, în apropiere, s-au descoperit alte două inscripţii puse unor *augustales coloniae*. Oricît de tentantă ar fi această ipoteză, trebuie privită cu destulă rezervă; din păcate urmele romane aflate la baza cetăţii Severinului sînt greu de depistat în faza actuală de conservare a fortificaţiei medievale. În acelaşi timp este clar că avem de-a face în afara zidurilor oraşului cu un complex de clădiri publice: temple, poate un amfiteatru etc.

Coreborarea tuturor informaţiilor atît arheologice, cît şi arhivistice ne-a oferit posibilitatea unei delimitări mai precise, noile descoperiri pot aduce date mai complete într-un punct sau altul al incintei oraşului, dar în linii generale, nu vor schimba traseul principal al oraşului. Marcarea incintei probabile a Drobetei antice pe un plan modern al municipiului, ne dă posibilitatea stabilirii cu aproximaţie a ariei de întindere (din care excludem castrul, termele), ce cuprinde o suprafaţă de circa 51 ha. O asemenea dezvoltare urbană a unui oraş antic aduce în discuţie o serie de probleme privind nu numai aspectul economic şi urban al dezvoltării lor, ci, mai ales, cel demografic.

În condiţiile suprapunerii oraşului antic de cel actual şi ale unei continuu schimbări edilitare, singura posibilitate de depistare a tuturor vestigiilor antice o reprezintă dacă nu sondajele ce-ar premerge în cazuri fericite asemenea construcţii, supravegherea atentă a tuturor lucrărilor edilitare, care să permită recuperarea cel puţin a unor piese arheologice. Toate aceste avînd drept scop realizarea pe teren a unui perimetru precis de rezervaţie arheologică.

DOINA BENEĂ

³⁴ Al. Bărcăcilă, în *SCIV*, XVI, 1965, 4, p. 803—808; idem, în *SCN*, I, 1957, p. 174—186.

QUELQUES CONSIDÉRATIONS CONCERNANT LA TOPOGRAPHIE DE DROBETA DANS LES IIème—IIIème SIÈCLES

(Résumé)

L'ouvrage en discussion la problème de l'extension de l'antique ville dans les IIème—IIIème siècles. Si jusqu'à maintenant les confins de Drobeta ont été acceptés conformément aux projet de Marsigli et Tocilescu-Polonic (fig. 1—2), l'auteur, sur la base de quelques découverts archéologiques de 1968—1975, de quelques documents d'archive (fig. 3) et de la description de l'extension de la „cité“ Drobeta faite en 1868 de Ion Ionescu de la Brad, essaye une délimitation de la ville antique (fig. 4) qui, en IIIème siècle enveloppe probablement une surface environ de 51 ha.

Fig 1 DROBETA — planul lui Marsigli

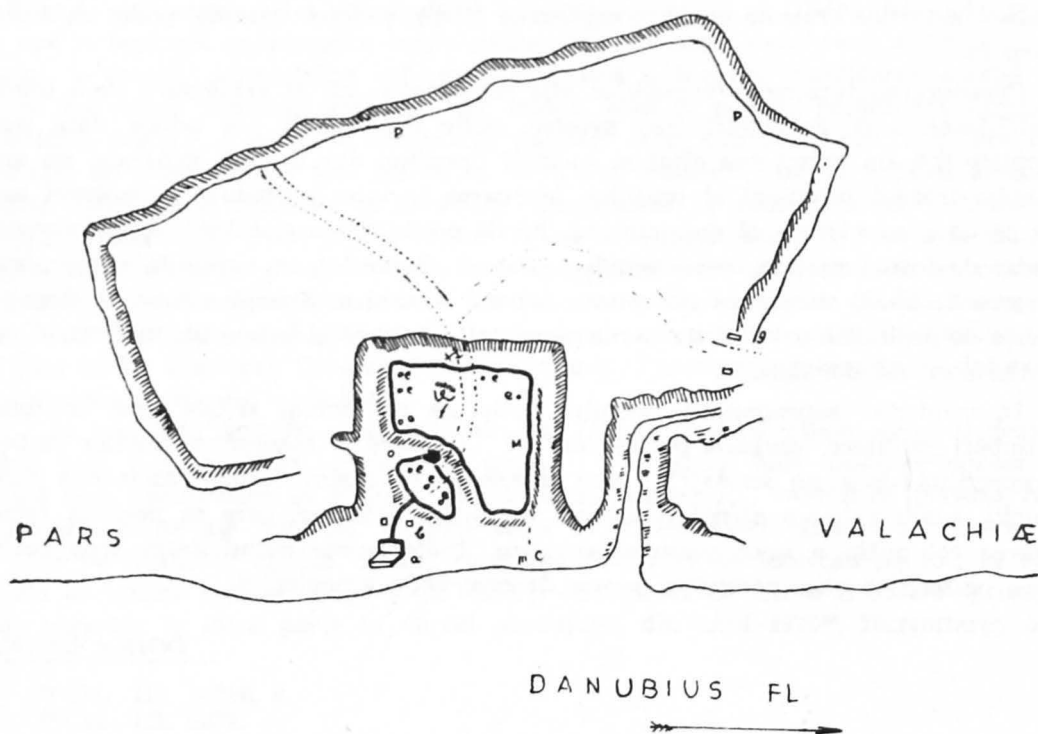
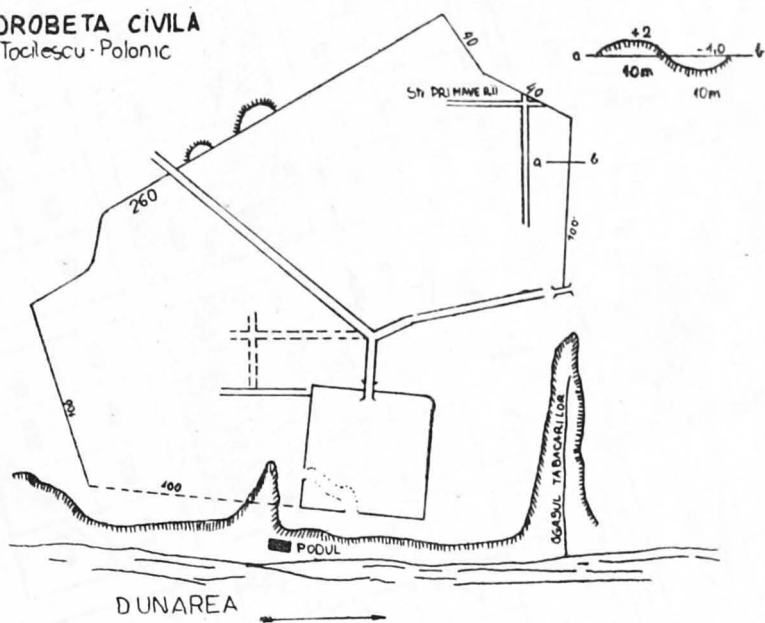

Fig. 1 — Drobeta — planul oraşului antic după Marsigli.

Fig. 2. DROBETA CIVILA
planul Tocilescu-Polonic

după D TUDOR „Oltenia Romană”
fig 33/1

Fig. 2 — Drobeta — planul oraşului antic după Tocilescu-Polonic.

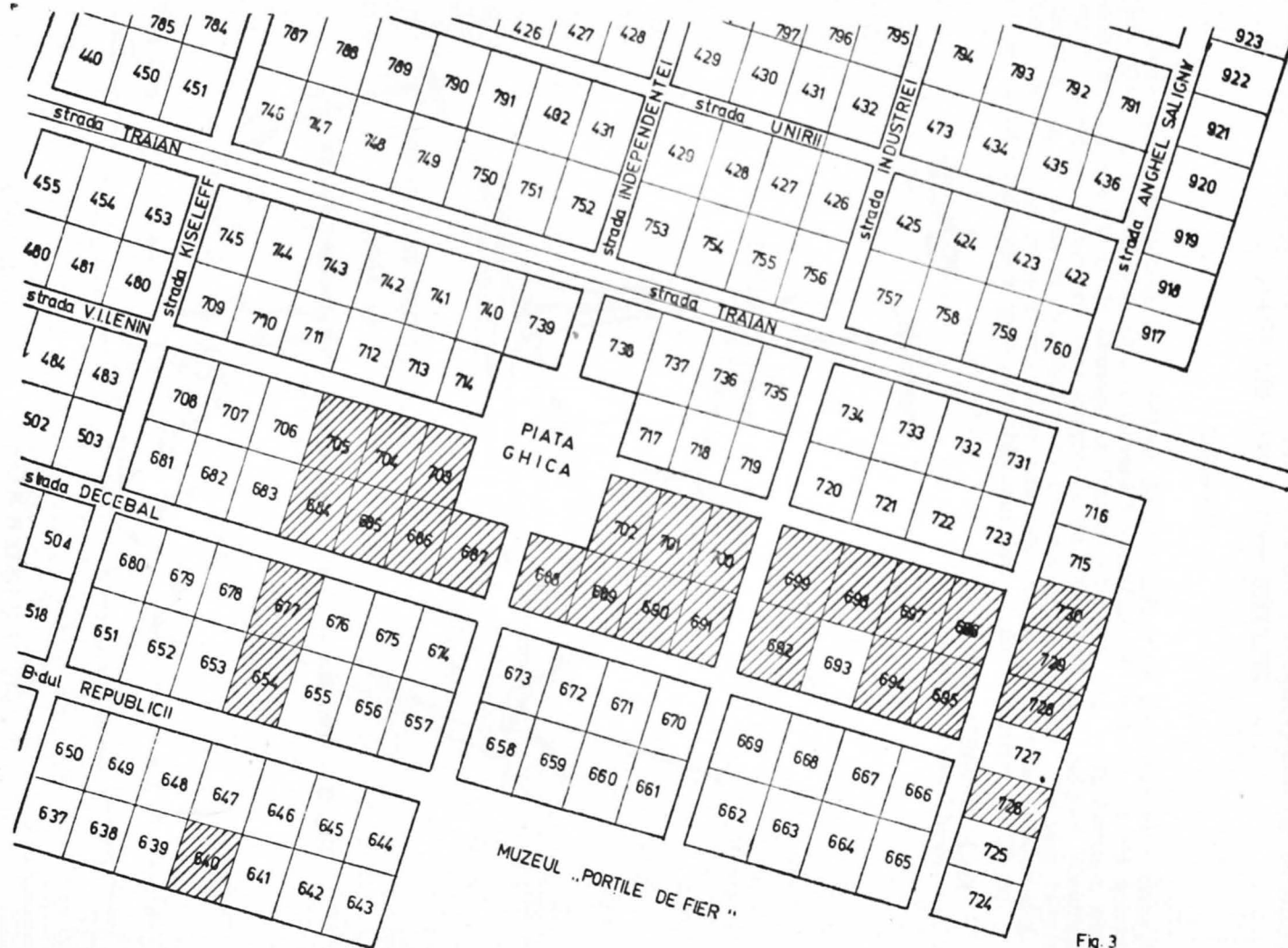

Fig. 3

Fig. 3 — Drobeta — detaliu din planul oraşului modern T. Severin din anul 1867, cu punctele — locurile de casă pe care s-au descoperit ruine antice.

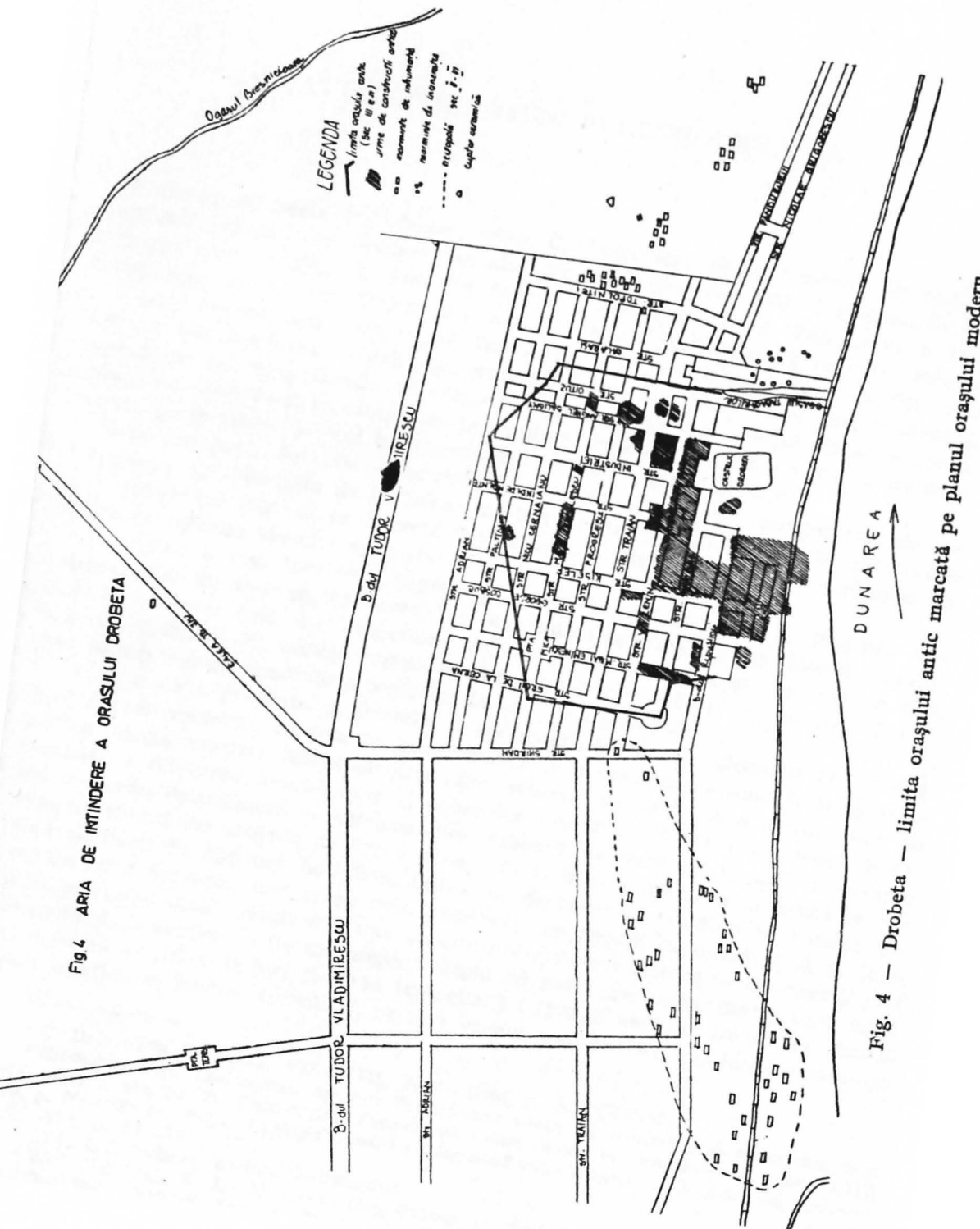

Fig. 4 — Drobeta — limita oraşului antic marcată pe planul oraşului modern

QUATTUORVIRII MUNICIPIILOR APULENSE

În urmă cu peste trei deceni, acad. C. Daicoviciu făcea cunoscut în studiul „*Neue Mitteilungen aus Dazien*”¹ un altar votiv, dedicat lui IOM, descoperit în satul Benic (com. Galda de Jos) din județul Alba. Cum, între timp, piesa a fost achiziționată de Muzeul Unirii din Alba Iulia ne permitem să revenim asupra ei, aceasta cu atât mai mult cu cât textul epigrafic semnalează pe unul din conducătorii administrativi ai primului municipiu apulens (Mun. Aurelium Apulense). Pornind de aici vom aborda, în cele ce urmează, problema magistraților — quattuorviri — celor două municipii de la Apulum, cunoscuți în baza inscripțiilor descoperite pe teritoriul acestui însemnat centru urban nord-danubian².

Deoarece toate detaliile — material, stare de conservare, dimensiuni etc. — în legătură cu inscripția de la Benic au fost oferite de primul editor, prezentăm acum fotografia (fig. 1) se lipsește din articolul citat, precum și chestiunile ce rezultă din analiza textului epigrafic.

Inscripția a fost închinată supremei divinități capitoline de L. Bel(lius) Saturninus, IIII vir al Mun. Apulense, la proprietatea sa aflată în apropierea orașului unde își exercita (sau și-o exercitase) magistratura. Nomenul și cognomenul sînt frecvent întîlnite în lumea romană³. Din punct de vedere cronologic, altarul datează din a doua jumătate a secolului II e.n. (vezi mai jos).

Înainte de a prezenta și celelalte texte epigrafice cu menționarea IIII-virilor municipiilor apulense, credem că este binevenită o incursiune sumară în problematica magistraturilor administrative din orașele romane⁴. Așa după cum se cunoaște, conducerea municipiilor și coloniilor era încredințată unui organ superior — ordo decurionum — compus din cetățenii de vază ai așezării respective care, la rîndul lor alegeau, în urma unor criterii bine stabilite, magistrații ce urmau să pună în aplicare hotărîrile ordinului decurionilor. Intrînd în funcție începînd cu 1 ianuarie, noii aleși, avînd atribuții de natură administrativă și juridică, alcătuiau două colegii distincte cu cîte doi membrii fiecare — duumvirii juri dicundo și d. aediles — fie un singur colegiu de patru persoane, dintre care două se numeau — IIII-virii juri dicundo, iar ceilalți IIII-virii aediles⁵. De obicei, duumvirii se aflau în fruntea coloniilor, pe cîtă vreme quattuorvirii conduceau treburile

¹ C. Daicoviciu, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 316 (XVIII).

² Bibliografia orașului roman Apulum fiind foarte vastă, ne rezumăm să semnalăm doar două recente studii: H. Daicoviciu, *Fenomenul urban antic în România, Apulum*, XIII, 1975, p. 89—90; Al. Popa, *Evoluția istorică a celor două orașe romane de la Apulum, Apulum*, XIV, 1976, p. 65—71.

³ *CIL*, III, Indices, Bellius, Saturninus.

⁴ Vezi *DA*, III, 2, L—M (s—v. magistratus municipalis, municipium); IV, 2, R—S, p. 1200—1205; Bouché—Leclercq, *Manuel des institutions romaines*, Paris, 1886, p. 171 sq.; *IstRom*, I, p. 367; M. Macrea, *Viața în Dacia română*, București, 1969, p. 135—145.

⁵ *DA*, III, 2, L—M, p. 1541 sq.

interne în municipii. Cu toate acestea, cum se întâmplă de multe ori, se cunosc numeroase exemple de excepții de la regula generală, încît, uneori, magistrații IIII-viri apar în colonii și II-virii în municipii, de unde și concluzia că deosebirea dintre cele două magistraturi nu erau decît formale. Organizarea centrelor urbane romane, întîlnită și în cazul celor 11 orașe din Dacia, confirmă afirmația lui Aulus Gellius în privința așezărilor cu statut de orașe din imperiul roman⁶.

Revenind la problema începuturilor municipale la Apulum, reamintim că trecerea pe prima treaptă în ierarhia urbană a fost efectuată în timpul lui Marcus Aurelius care, va transforma nucleul civil din jurul castrului legiunii XIII Gemina — canabele — într-un oraș cu rangul de municipium (Aurelium Apulense). Noua situație trebuie pusă în legătură cu evenimentele imediat următoare atacului marcomanilor la nordul Dunării, prima mențiune, cunoscută pînă în momentul de față, datînd din anul 180 e.n., după cum reiese dintr-o inscripție (CIL, III, 986) dedicată lui Aesculap, Hygia, Apollo și Diana de către augustalii proaspătului centru urban.

Nu peste multă vreme inscripțiile de la Apulum menționează Colonia Aur. Apulensis (CIL, III, 7773) titlu acordat de către Commodus, ajuns la tron după moartea împăratului-filozof, petrecută la Vindobona în primăvara anului 180 e.n. Tocmai de aceea, considerăm că cele șase epigrafe ce semnalează IIII-virii Mun. Aurelium datează din intervalul cuprins între vechea (Marcus Aurelius) și noua transformare (Commodus) prin care a trecut orașul din dreapta Mureșului.

Analiza inscripțiilor permite următoarea constatare: cel mai bine documentat dintre IIII-virii Mun. Aurelium este T. Flavius Italicus care a pus fie singur⁷, fie împreună cu familia sa⁸ un număr de trei altare, descoperite la Partoș, pe locurile unde odinioară se întindea orașul roman. Îndeplinind importanta funcție de *primus IIII vir*, Flavius Italicus pare să fi fost și cel dintîi magistrat civil al municipiului, instalat la post în momentul transformării canabelor. Înainte de magistratura municipală în Dacia, personajul este întîlnit la Arrabona în Pannonia Superior, conducînd, ca praefectus, ala I Ulpia Contariorum⁹. Am putea presupune, fără a deține alte informații suplimentare, că pentru anumite servicii deosebite, eventual distingîndu-se în războaiele contra barbarilor din timpul lui Marcus Aurelius, a fost trecut în rezervă și, apoi, venit la Apulum, a urcat repede în ierarhia administrativă, ajungînd în rîndul quattuorvirilor pînă la poziția de *primus IIII vir*.

Alături de T. Flavius Italicus și L. Bellius Saturninus amintit la început, alte două inscripții, de data aceasta fragmentare, descoperite la Apulum, completează informațiile referitoare la IIII-viri M. Aur.

Astfel, un fragment de epigrafă onorifică păstrată la Ploiești¹⁰ face cunoscut pe C. Ulpus (B)onus ajuns, după magistratura civilă, sacerdos provinciae. Piesa, provenind cu siguranță de la Alba Iulia, a fost ridicată patronului de libertul Ulpus Lucius.

⁶ „effigies parvae simulacraque populi Romani”, *Noctes Atticae*, XVI, 13.

⁷ C. Daicoviciu, *Dacia*, VII—VIII, p. 306, nr. 3.

⁸ CIL, III, 1132; C. Daicoviciu, *Dacia*, VII—VIII, p. 305—306, nr. 2.

⁹ CIL, III, 4362; E. Zefleanu, *Note epigrafice din Apulum*, *Apulum*, III, 1949, p. 176—178.

¹⁰ Gr. Florescu, *O inscripție din fosta colecție a prof. dr. Fr. Reiner*, *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 331—332.

În sfârșit, rectificarea de către I. I. Russu¹¹ unei mai vechi epigrafe apulense, pare să menționeze tot un IIII vir munic. Aur. Apul., rămas anonim, decedat în timp cît își îndeplinea magistratura.

Datînd din ultimele decenii ale secolului al II-lea e.n. cele 6 epigrafe confirmă identitatea conducerii municipale de la Apulum cu restul orașelor imperiale. Cum arătam și mai înainte, la scurt timp după apariția Coloniei Aurelia, administrația va fi înlocuită cu un colegiu alcătuit din doi membrii — duumviri — exemplu ilustrat și mai pregnant de faptul că prima atestare a coloniei (CIL, III, 7773) amintește, deja, pe unul din aceștia (M. Lucius Philoctemon).

Paralel cu colonia Aurelia, inscripțiile datate în vremea lui Septimius Severus precizează întemeierea la Apulum unui al doilea municipium. După toate probabilitățile acest Apulum II apare semnalat pentru întâia oară la 23 mai 205 e.n., pe o coloană cu inscripție ridicată de C. Sentius Anicetus¹², persoană ce cumula la începutul secolului III e.n., funcții cum ar fi decurion al coloniei Sarmizegetusa și patron al colegiului fabrilor din M. Septimium Apulense. Remarcăm un fapt curios și anume că față de Mun. Aurelium, Mun. Septimium nu oferă, cel puțin pînă la ora actuală, decît două mărturii despre IIII-virii săi, cu toate că față de primul, transformat relativ repede în colonia, acesta funcționează circa patru decenii pînă în anul 250 e.n. cînd, în locul său, apare colonia Nova Apulensis (CIL, III, 1176). Am putea presupune, fără a avea probe cît de cît edificatoare dar, ținînd seama de unele indicii ce ilustrează că aceiași persoană deținea funcții paralele în Colonia Aurelia și Municipium Septimium¹³, că cel puțin pentru început, administrația superioară a noului municipiu era încredințată unor magistrați din colonia dela Partoș.

Unul din IIII-virii Mun. Septimium a fost M. Ulpius Viralis, cunoscut dintr-o inscripție pe care o dedică zeităților tămăduitoare Aesculap și Hygia (CIL, III, 985). Tot un altar votiv a pus și C. Iulius Valentinus care, își specifică cele două funcții — IIII vir primus annualis și patron al colegiului fabrilor din Mun. Septimium Apulense (CIL, III, 1083).

Față de epigrafele descoperite la Partoș, cele două inscripții, apărute în apropierea cetății medievale din Alba Iulia, nu oferă nici un element de datare precisă, singura posibilitate de a le încadra cronologic fiind foarte generală, prima jumătate a sec. III e.n.

Alături de semnalarea magistraților superiori ai celor două municipii de la Apulum, materialul epigrafic ieșit la iveală în vasta zonă arheologică a orașului roman amintește și alte categorii de funcționari administrativi, ierarhizați în funcție de specificul muncii fiecăruia. Activitatea acestora fiind bine conturată va constitui subiectul unui alt material aflat în pregătire.

VASILE MOGA

¹¹ I. I. Russu, *Note epigrafice*, X, în *SCIV*, 1, 18, 1967, p. 177—178, nr. 10.

¹² *CIL*, III, 1051.

¹³ *CIL*, III, 975, 1065, 14468.

LES QUATTUORVIRII DES MUNICIPES D'APULUM

(Résumé)

En prenant comme base la republication d'un autel votif dédié à IOM, découvert au village Benic du département Alba et publié par acad. C. Daicoviciu dans la revue „*Dacia*“, VII—VIII, p. 316, l'auteur prend en discussion les magistrats supérieurs-quattuorvirii connus par les inscriptions découverts dans le territoire de deux municipes romaines-Municipium Aurelium Apulense et Mun. Septimium Apulense. Ainsi, sont présentes les six inscriptions datées dans les dernières décennies du II-ème siècle du n.-e., avec la mention du T. Flavius Italicus (3 mentions), C. Ulpius Bonus, L. Bellius Saturninus (l'inscription du Benic) et, en fin, un magistrat inconnu. Ces quatre hommes ont été des IIII-virii du Municipium Aurelium ville, qui a été éloué par l'empereur Commodus au rang de colonia, au commencement de son regne.

A la fin, on signale encore les deux inscriptions de IIII-virii du municipe Septimium Apulense (CIL, III, 985, 1083) du commencement du III-ème siècle.

Altarul votiv de la Benic.

CORRIGENDA LA ROMAN LAMPS FROM SARMIZEGETUSA

La o analiză mai atentă a lucrării noastre apărută în *British Archaeological Reports, Supplementary series*, 18, Oxford, 1977 ne simțim obligați să remediem câteva erori datorate în cea mai mare parte nouă și într-o mai mică măsură traducătorului și tiparului, să dăm unele interpretări noi și să aducem câteva completări care vor ușura studierea lucrării.

În primele paragrafe ale capitolului I, *Stampile descoperite la Sarmizegetusa*, (p. 9) informăm pe cititor asupra cronologiei descoperirilor de opaițe stampilate la Sarmizegetusa. Pentru descoperirile mai vechi am luat ca material de referință catalogul întocmit de N. Gostar (*Arheologia Moldovei*, I, 1961, p. 156—174). Din catalog reiese că numărul opaițelor cu stampila OCTAVI este de 2. În lucrare la p. 9 apare doar 1. În fraza imediat următoare amintim piesele cunoscute în literatură care astăzi sînt *dispărute*. În noile săpături au ieșit la iveală 71 de lămpi cu 11 nume sau inițiale deosebite de cele cunoscute anterior și nu 14. Este necesară o rectificare la lista opaițelor nou apărute: astfel opaițe cu stampila FORTIS sînt 41 de bucăți, iar cu stampila lui *Ianuaris* sînt 7 bucăți. Tot în acest paragraf nu este vorba de DEC (imitation) ci de DEC(imi). În urma acestor rectificări la numărul de 100 de piese stampilate avem 25 de inițiale sau antroponime.

La p. 12 paragraful 5 nu este vorba de o stampilă, ci de un *grafitti*, iar la p. 18 după nota 130 urmează aliniat nou și se ia în discuție un alt producător ΠΡΕΙΜ/ΟΥ.

În capitolul al II-lea, *Tipuri de lămpi cunoscute la Sarmizegetusa* am considerat ca lampă rară și am inclus-o la tipul XVIII opaițul cu nr. 339. În lucrare am emis ipoteza că această piesă ar reprezenta un pește remarcînd însă elementele neobișnuite. C. Băluță ne-a sugerat ideea că de fapt avem de-a face cu o pasăre. Nu excludem această idee.

În *Catalog* care cuprinde opaițele întregi și majoritatea fragmentelor s-au strecurat, de asemenea, câteva erori.

Lampa nr. 28 are stampila IANVARI cu RI în ligatură imprimată într-un careu incizat, nr. 331 are stampila ΠΡΕΙΜ/ΟΥ iar producătorul lămpii 353 este DIOCLES. Revenim asupra interpretării stampilei de pe fragmentul cu nr. 346 considerat de noi ca AP(rio). Descoperirea în anul 1976 a unor fragmente cu același tip de stampilă, dar mai complete, ne sugerează o altă interpretare, și anume AR(meni). Astfel numărul total al antroponimelor și inițialelor cunoscute pînă în 1975 este de 26.

Pentru a facilita utilizarea lucrării considerăm necesar să dăm o listă a stampilelor și grafittelor, precum și a ornamentelor de pe discul lămpilor.

1. A	1 nr. 144
2. AC	1 nr. 262
3. AR(meni)	1 nr. 346

4. APRIO	2 nr. 178, 345
5. ATIMETI	2 nr. 161, 347
6. CAMPILI	1 nr. 179
7. CASSI	4 nr. 180, 348, 349, 350
8. CRESC/S	2 nr. 181, 182
9. CRISPIN/F	2 nr. 183, 351
10. DEC(im)	1 nr. 352
11. DIOCL(es)/F	1 nr. 353
12. ...ERDI/OF	1 nr. 354
13. FIIII	1 nr. 16
14. FESTI	1 nr. 184
15. FLAVI	1 nr. 185
16. FORTIS	51 nr. 162—165, 173, 174, 186—209, 263—265, 355—372
17. IANVARIVS	9 nr. 36, 28, 123, 210, 266, 373, 374, 375, 376
18. IEGIDI	1 nr. 211
19. LITOGENE	1 nr. 166
20. LVCIVS	1 nr. 212
21. LVPATI	4 nr. 213, 214, 215, 267
22. NIMFI	1 nr. 216
23. OCTAVI	4 nr. 217, 218, 268, 377
24. PROBI	1 nr. 219
25.	1 nr. 331
26. STROBILI	4 nr. 220, 221, 269, 270

Ornamente pe disc.

1. Hercule pe tron	2 nr. 11, 12
2. Liber Pater	1 nr. 190
3. Gorgona Medusa	1 nr. 336 ornamentul este pe bazinul piesei.
4. Cap de femeie	1 nr. 335 partea finală a unei toarte.
5. mască bacchică cu tyrsus	1 nr. 3
6. Măști comice	2 nr. 225, 237
7. măști de negrozii	4 nr. 165, 166, 193, 205
8. măști umane	6 nr. 196, 232, 238, 244, 245, 301
9. leu	2 nr. 144, 252
10. cerb	2 nr. 5, 6
11. Pegas	2 nr. 7, 8
12. acvilă	3 nr. 152, 242, 416
13. cocoș	2 nr. 150, 234
14. pește (?) pasăre (?)	1 nr. 339
15. motive vegetale	9 nr. 27, 41, 42, 128, 129, 130, 131, 140, 398
16. ramură cu ghindă	2 nr. 1, 2
17. snop	5 nr. 26, 27, 29, 126, 133
18. rozete	13 nr. 9, 10, 24, 25, 127, 155, 170, 172, 254, 261, 320, 395, 442
19. torques	7 nr. 26, 27, 28, 29, 124, 125, 126.

S-au ivit câteva greșeli și în transcrierea notelor datorită omisiunii unor accente sau litere. Astfel în cadrul notelor următoare se va citi după cum urmează: nota 90 Bărcăcilă; 92 Bărcăcilă; 121 Gh. Ștefan; 153 Knez; 154 Băluță; 179 Băluță; 195 Čičkova; 240 Vikić-Belančić; 241 Labrousse; 244 N. S. Robinson, *The Athenian Agora*; 250 Bernhard; 259 Menzel; 275 Ponsich.

DORIN ALICU

CORRIGENDA ZU ROMAN LAMPS FROM SARMIZEGETUSA

(Zusammenfassung)

Es werden einige Ergänzungen gemacht und Fehler der Verfasser sowie Druckfehler verbessert.

UN RELIEF DIN SARMIZEGETUSA CU REPREZENTAREA LUI SILVANUS ȘI A NOUĂ SILVANE

Relieful (fig. 1) a fost găsit în vara lui 1976 în timpul săpăturilor care aveau drept scop cercetarea ruinelor dintre Asklepicion¹ și zidul de nord al orașului². Locul descoperirii este colțul de sud-est al unui sanctuar aflat la 2,5 m vest de impozantul templu pe care-l denumim, deocamdată, ca și înaintașii noștri, al lui Malagbel³. Relieful cu pricina fiind singura piesă votivă descoperită, putem presupune că sanctuarul i-a fost închinat lui Silvanus.

Piesa, de marmură, cu partea stângă de jos lipsă, măsoară 17×32×3,3 cm. Pe marginea de jos a fost scris, cu litere neîngrijite de circa 1 cm, un text, din care lipsește de asemenea partea din stînga. Se mai vede în stînga un R, astfel că *nomen*-ul *Aur(elius)* al dedicantului este aproape sigur, iar *praenomen*-ul *M(arcus)* este probabil. Iată textul inscripției:

[*M(arcus)? Au(r(elius) Valens dec(urio) col(oniae) ex [v]oto posuit.*

Aurelius Valens, decurion al Sarmizegetusei, apare aici pentru prima oară. Căror divinități le-a fost închinată piesa ne-o spune nu inscripția, ci relieful însuși.

În stînga este reprezentat Silvanus cu barbă, îmbrăcat într-o tunică și o manta prinsă cu o fibulă pe umărul drept; poartă bonetă frigiană. În dreapta ține un cosor, iar în stînga un *pedum* lung. În partea stîngă, jos, trebuie să se fi aflat ciinele. Nouă Silvane înveșmîntate în *pallae* și ținînd în stînga cîte o cunună, mai degrabă de spice decît de flori, se îndreaptă într-un fel de procesiune către Silvanus. Trăsăturile și părul personajelor, ca și cutele veșmintelor, sînt redată schematic, chiar rudimentar, într-un stil tipic provincial, căruia nu-i lipsește o anumită savoare.

Primele reliefuri din Sarmizegetusa și din întreaga Dacie reprezentînd Silvane au fost găsite în 1973—1974⁴ în cubiculul de nord-vest al templului lui Liber Pater, unde lui Silvanus îi era închinat un altar⁵. Deși sînt toate fragmentare, marea asemănare în compoziție și în stil cu cel pe care-l publicăm în aceste pagini este evidentă. Dintre ele merită specială atenție un fragment pe care se disting patru Silvane⁶ și un altul pe care sînt reprezentați Silvanus și două Silvane⁷ (fig. 2). Silvanus pare să fi fost însoțit pe toate reliefurile de nouă Silvane.

¹ Vezi raportul preliminar, H. Daicoviciu, D. Alicu, E. Nemeș, I. Piso, C. Pop, A. Rusu, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 225—228.

² Vezi C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana*, București, 1962, pl. I; C. Daicoviciu, în *RE Suppl.*, XIV, [1974], col. 615.

³ G. Téglás, *Hunyadvármege története*, I, Budapest, 1902, p. 62; C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 229, 263.

⁴ A. Rusu, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 697—698, nr. 1—6, fig. 1—3/1, 4—6/2; H. Daicoviciu, I. Piso, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 94, nr. 8, fig. 8.

⁵ H. Daicoviciu și colab., *op. cit.*, p. 227, 229.

⁶ A. Rusu, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 698, nr. 3, fig. 3/1.

⁷ *Op. cit.*, p. 697—698, nr. 1, fig. 1.

Silvanus era, deci, cunoscut nu numai la nord de Mureș⁸, ci și la sud, fără a trece, probabil, în Dacia Inferior⁹. În afara centrelor acestui cult, stabilite destul de schematic de St. Tóth, și anume regiunea minelor de aur, Micia, Apulum¹⁰, apare încă unul de primă importanță, Sarmizegetusa.

După părerea lui St. Tóth, cultul lui Silvanus a fost importat în Dacia din Pannonia și mai ales din Dalmatia¹¹. Într-un studiu, care urmează a fi tipărit, M. Bărbulescu susține că e vorba mai degrabă de o influență italică decât de una dalmato-pannonică. Un argument în favoarea acestui punct de vedere, pe care-l adoptăm, este diferența între modul de reprezentare a lui Silvanus și a Silvanelor în Dalmatia și Pannonia pe de o parte și în Dacia pe de alta. Sub influența greacă Silvanus este înfățișat în Dalmatia ca Pan¹², ceea ce în Dacia se întâmplă o singură dată¹³. La Sarmizegetusa¹⁴ și în restul Daciei¹⁵ Silvanus are, cu excepția bonetei frigiene, înfățișarea și atributele unui zeu italic¹⁶. De asemenea, în timp ce în Dalmatia și în Pannonia însoțitoarele lui Silvanus-Pan, în general în număr de trei¹⁷, o dată în număr de cinci¹⁸, se prind de mâini într-un dans, la Sarmizegetusa cele nouă Silvane se îndreaptă spre Silvanus ținând în mâini cununi de spice. Să zăbovim o clipă și asupra numărului de nouă Silvane, întâlnit, după știința noastră, pentru prima oară. Dacă cineva ar voi să stabilească o legătură cu aedica votivă găsită undeva în Dobrogea și

⁸ St. Tóth, în *ActaClassDebr*, III, 1967, p. 80.

⁹ Unde există o singură reprezentare nu prea sigură, D. Tudor, în *BCMI*, XXVIII, 1935, p. 38–39; idem, *Oltr*⁹, p. 400; vezi și A. Rusu, în *Sargetia*, X, 1973, p. 397.

¹⁰ St. Tóth, *op. cit.*, p. 78.

¹¹ *Op. cit.*, p. 78 sqq.; vezi și A. v. Domaszewski, *Abhandlungen zur römischen Religion*, Leipzig–Berlin, 1909, p. 78.

¹² *Ibidem*.

¹³ C. L. Băluță, în *Apulum*, XIV, 1976, p. 138, fig. 3/2, p. 140, fragmentar, deci nu întru totul convingător. Ar mai fi piesa menționată de St. Tóth, *op. cit.*, p. 81, dacă nu cumva e identică cu relieful publicat de C. Pop, în *Apulum*, VI, 1967, p. 171–173, fig. 3 = I. Bogdan-Cătăniciu, în *Sargetia*, XI–XII, p. 325, fig. 4. Aici e însă sigur vorba de Pan și nu de Silvanus.

¹⁴ C. Dalcoviciu, în *AISC*, I, 1928–1932, p. 123–124, nr. 7, fig. 11/2 = A. Rusu, în *Sargetia*, X, 1973, p. 401, fig. 3; Á. Buday, în *Dolgozatok*, VII, 1916, p. 77, fig. 19 = S. Ferri, *Arte romana sul Danubio*, Milano, 1933, fig. 460 = *RömRom*, p. 223, F 134 = A. Rusu, *op. cit.*, p. 401, fig. 4; D. Isac, I. Stratan, în *Banatica*, II, p. 124, fig. 8 = A. Rusu, *op. cit.*, p. 401, fig. 5.

¹⁵ Vezi A. Rusu, *op. cit.*, p. 401, fig. 1, 2, 6–8, 10. Pt. cultul lui Silvanus în Dacia, vezi St. Tóth, *op. cit.*, p. 77–84 (cu bibliografia, p. 77, nr. 2, 3, 4); A. Rusu, *op. cit.*, p. 395–408.

¹⁶ M. Bărbulescu, *Cultul lui Silvanus în Dacia Romană* (manuscris).

¹⁷ CIL III, 3393, 4534, 10460; vezi R. Schneider, în *AEM*, IX, 1885, p. 35 sqq.; Keune, în *RE* III A 1, [1927], col. 116–117; M. Zaninović, în *Opuscula archaeologica*, VI, 1966, p. 15–17; I. Čremošnik, în *Glasnik Sarajevo*, NS, XI, 1956, p. 111 sqq. = *Illiri și Daci*, Cluj–București, 1972, p. 144, I 295. Pe un relief din Aquincum (J. Hampel, în *BdR*, III, 1891, p. 70–71 foto) cele trei Silvane par să țină în mâini niște coșuri. Relieful publicat de D. Sergejevski, în *Glasnik Sarajevo*, XXXIX, 1927, p. 256–257, nr. 3, pl. II, fig. 3, este singurul mai apropiat de cele din Sarmizegetusa. Aici Silvanele par să țină în mâini ceva asemănător cu niște cununi; divinitățile sînt însă prezentate frontal și se prind de mâini într-un dans.

¹⁸ V. Paškvalin, în *Glasnik Sarajevo*, NS, XIX, 1964, p. 151–155 (foto); sînt reprezentați doi Silvani-Pani și cinci Silvane, acestea din urmă în două grupuri (două și trei), prinse într-un dans.

reprezentînd nouă personaje feminine într-un dans ritual¹⁹, ar putea afirma că avem de-a face cu un fenomen de *interpretatio Romana* a unor credințe comune spațiului traco-dacic, sau măcar celui daco-getic. Noi preferăm să credem că numărul Silvanelor se datorează fie unor vechi și neclare raporturi între Nimfe-Silvane și Muze, fie unor recente contaminări cu acestea din urmă²⁰.

Formele reprezentărilor și ale cultului lui Silvanus nu poate să surprindă într-un centru în care numărul italicilor trebuie să fi fost apreciabil²¹. Popularitatea de care se bucură nu poate fi însă străină nici de vecinătatea unor păduri întinse²². Marele număr de colți de mistreț sau de urs sau coarnele de zimbri găsite în timpul săpăturilor din 1973—1976, ca și asocierea Silvanus-Diana²³, arată că o parte a populației se ocupa, din plăcere sau de nevoie, de vînătoare. Silvanus este în același timp și protectorul pășunilor și al pămînturilor arabile zmulse pădurilor²⁴, apropiindu-se prin acestea de Liber și de întregul cortegiu²⁵. Este, deci, explicabil și că a fost adorat în templul lui Liber Pater²⁶ și că Silvanele poartă cununi de spice²⁷. Credem, în fine, că reliefurile lui Silvanus însoțit de Silvane exprimă în esență credințe și o mentalitate romană, dar că modul de reprezentare plastică este o inovație locală.

Relieful cu reprezentarea lui Silvanus și a celor nouă Silvane datează din a treia și ultima fază a sanctuarului în care a fost descoperit, deci sigur din sec. III e.n. La aceeași concluzie ne îndeamnă și *nomen*-ul *Aurelius* al dedicantului. Fragmentele găsite în 1973—1974²⁸ aparțin unor reliefuri executate în același atelier, dacă nu cumva de aceeași mînă, și se datează la fel.

IOAN PISO — ADRIANA RUSU

¹⁹ S. Ferri, în *Studi classici e orientali*, XI, p. 643, pl. 32, fig. 2 = *RömRom*, p. 224, F 138, pl. 49. Colegul M. Bărbulescu ne-a atras atenția asupra fragmentului de relief de la Stolna (C. Pop, în *ActaMN*, V, 1968, p. 487—488, fig. 11), pe care se mai văd cinci personaje feminine dansînd.

²⁰ Vezi O. Bie, în *LexMyth*, II, 2, [1894—1897], col. 3240.

²¹ Vezi C. Daicoviciu, în *RE Suppl.*, XIV, [1974], col. 626 sqq.; cf. St. Tóth, *op. cit.*, p. 80—81.

²² A. v. Domaszewski, *op. cit.*, p. 61 sqq.; R. Peter, în *LexMyth*, IV, [1909—1915], col. 844—846; Klotz, în *RE*, III A 1, [1927], col. 121—122.

²³ Vezi J. A. Hild, în *DA*, IV, 2, p. 1344; G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, München, 1902, p. 202; A. v. Domaszewski, *op. cit.*, p. 63. După St. Tóth, *op. cit.*, p. 84, asocierea Silvanus-Diana își are originea în Dalmatia și Pannonia.

²⁴ J. A. Hild, în *DA*, IV, 2, p. 1341—1342; A. v. Domaszewski, *op. cit.*, p. 67—68.

²⁵ G. Wissowa, *RömMitt*, I, 1886, p. 165; R. Peter, în *LexMyth*, IV, [1909—1915], col. 853.

²⁶ Vezi H. Daicoviciu și colab., *op. cit.*, p. 229.

²⁷ Gell. VII, 7, 6; W. Henzen, *Acta fratrum Arvalium*, Berlin, 1974, p. 24, 25, 28; C. de la Berge, în *DA*, I, p. 541; Fiebiger, în *RE*, IV, 2, [1901], col. 1637.

²⁸ Vezi nota 4.

UN RELIEF DE SARMIZEGETUSA REPRÉSENTANT SILVANUS ET NEUF SILVANES

(Résumé)

Le relief a été trouvé au cours des fouilles de 1976 dans un sanctuaire situé au sud de l'Asklepieion et consacré probablement à Silvanus. La dédicant est M.(?) Aurelius Valens, *decurio* jusqu'ici inconnu de Sarmizegetusa. Le relief représente neuf Silvanes portant dans leurs mains des couronnes d'épis et s'avancant, semble-t-il, vers Silvanus. Il fait part d'une série de reliefs fragmentaires représentant les mêmes divinités (A. Rusu, *Apulum*, XIII, 1975, p. 697—698, nr. 1—6, fig. 1—3/1, 4—6/2; H. Daicoviciu, I. Piso, *ActaMN*, XIII, 1976, p. 94, nr. 8, fig. 8), trouvés en 1973—1974 dans le temple de Liber Pater. On rouvre la question de l'origine du culte de Silvanus en Dacie. Malgré les arguments de St. Tóth (*ActaClassDebr*, III, 1967, p. 78 sqq.) en faveur d'une provenance dalmato-pannonique, les auteurs suivent la théorie de l'origine prédominante italique de ce culte en Dacie, exposée par M. Bărbulescu dans un article qui va bientôt paraître. Le principal argument en est qu'en Dalmatie il existe un syncrétisme Pan-Silvanus, presque inconnu en Dacie. Aussi, en Pannonie et en Dalmatie on rencontre les Silvanes dansant, au nombre de trois, tout au plus au nombre de cinq, tandis qu'à Sarmizegetusa on en trouve neuf dans une sorte de procession. Pour ce nombre, un cas d'*interpretatio Romana* n'est pas exclu; on préfère cependant croire à des contaminations entre les Nymphes-Silvanes et les Muses. La popularité dont le culte de Silvanus jouit à Sarmizegetusa s'explique tant par le nombre assez grand de colonistes italiques que par le voisinage de grandes forêts. D'autre part, la place occupée par Silvanus dans le temple de Liber Pater et, surtout, les couronnes d'épis prouvent une fois de plus que Silvanus était aussi le patron des terres défrichées et destinées au labour. En fin de compte, le relief exprime en essence des croyances et une mentalité romaines, bien que la manière de représenter les Silvanes soit une innovation locale. Le relief doit être daté, pour des raisons tirées de la stratigraphie du site et de l'onomastique, au troisième siècle de n.è.

A·A·X·R·VALENS·DECCOL·EX·VOTO·POS·VIT·

Fig. 1 — Relief votiv din Sarmisegetusa descoperit în 1976 (Muz. Sarmisegetusa).

Fig. 2 — Relief votiv din Sarmizegetusa descoperit în 1974 în templul lui Liber Pater (Muz. Sarmizegetusa).

TERACOTE CU VENERE LA ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

Printre piesele modelate în lut aparținând valoroasei colecții de antichități romane ale Muzeului de arheologie din Sarmizegetusa (jud. Hunedoara), trei interesante teracote reprezentând Venere atrag atenția. Statuetele, provenite de pe teritoriul metropolei Daciei romane, au fost amintite doar sumar în literatura de specialitate¹. Calitatea execuției lor și dorința de a valorifica cât mai multe obiecte din patrimoniul istoric păstrat în cunoscutul lăcaș de știință și cultură din Sarmizegetusa au fost câteva motive care ne-au determinat să ne ocupăm mai amănunțit de aceste figurine.

1. *Fragment de statueta*² (fig. 1), descoperit întâmplător. Piesa, puternic arsă, conservă doar partea superioară a corpului, picioarele fiind distruse. Dimensiuni: înălțimea 9,9 cm, lățimea 5,7 cm, înălțimea feței 2 cm. Nr. inv. 492.

Statueta prezintă pe zeița Venus, cu torsul gol, sub chipul plin de prospețime al unei adolescente. Capul, ușor întors spre dreapta și privirea în această direcție, are figura canonului elin. Părul, lung, este compus din bucle crețe care se prind la ceafă într-un coc. Divinitatea poartă pe creștet o diademă semicirculară (slab vizibilă) și un *velamen* ce atârna peste umeri. Brațul stâng îl ține pe pînțe, cu mîna ascunzîndu-și sexul, iar dreptul pare a se sprijini pe un mic altar(?).

Acest fragment o surprinde pe Venus în ipostaza de *Aphrodita pudica*³, tip statuar des întîlnit în arta clasică greco-romană. În ceea ce privește exemplarul de față o reușită analogie printre teracotele descoperite în provincia traiană o constituie o statueta provenită de la Turda⁴. Fără a intra în detalii trebuie apoi amintite mulțimea reprezentărilor din Dacia care înfățișează pe zeiță în această atitudine⁵. Teracota, turnată în tipar cu părțile apoi sudate, vădește o execuție artistică cu gust, fiind datată în secolele II—III.

2. *Figurină fragmentară*⁶ (fig. 2), din pastă roșie, găsită fortuit. Se păstrează regiunea dintre pînțe și porțiunea inferioară a gambelor. Dimensiuni: înălțimea 8 cm, lățimea 3,8 cm. Nr. inv. 493.

¹ Pentru primele două statuete, vezi C. Daicoviciu și H. Daicoviciu, *Ulpiu Traianu (Sarmizegetusa romană)*, București, 1962, p. 84, nr. 77; O. Floca, *Muzeul arheologic Sarmizegetusa (Sarmizegetusa romană)*, București, 1969, p. 35. Piesa a treia este inedită.

² O. Floca, *op. cit.*, p. 35.

³ Pentru tipurile clasice ale Afroditei (folosim această denumire a zeiței pentru tipul artistic, tip după cum se știe adoptat de către arta romană), vezi A. Furtwängler în *LexMyth*, I, 1, col. 406—419.

⁴ M. Jude—C. Pop, *Monumente sculpturale romane în Muzeul de istorie Turda, Cluj*, 1972, p. 33, nr. 1, pl. XXXII/1.

⁵ Ne mulțimim a exemplifica acest tip doar cu două reprezentări de bronz: Á. Buday, în *ErdMúz*, XXVI, 1909, p. 146—153, nr. 26 și C. Pop—T. Albușescu, în *Apulum*, XIV, 1976, p. 433—440, fig. 1—le.

⁶ C. Daicoviciu și H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 84, nr. 77; O. Floca, *op. cit.*, p. 35.

Fragmentul, încadrat cronologic secolelor II—III, prezintă divinitatea seminudă, sprijinindu-se pe piciorul drept întins, celălalt fiind ușor relaxat și adus spre spate. Venus, cu bustul gol, este îmbrăcată în parte cu o *palla* lungă, în falduri, îndoită și răsfrântă peste șolduri. Nodul central al veșmîntului este prins cu mîna stîngă deasupra sexului. Și în acest caz se remarcă numeroasele figurine descoperite în acest ținut nord-danubian, mulțumindu-ne a exemplifica pentru tipul respectiv teracota păstrată în Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca⁷ sau cea găsită la Moldovenеști (jud. Cluj)⁸. Din punct de vedere sculptural statueta prezintă un schematism destul de exagerat, observat mai ales în ceea ce privește poziția rigidă și dimensiunile mari ale mîinii stîngi în comparație cu proporțiile corpului.

3. *Cap de Veneră* (fig. 3), aflat cu ocazia campaniei de săpături a anului 1976 în partea de nord-est a incintei templelor lui Aesculap și Hygia. Este modelat din pastă roșiatică peste care s-a aplicat un strat de glazură de culoare tutunie. Piesa se conservă relativ bine, partea superioară dreaptă și cea inferioară stîngă fiind ușor deteriorate. Dimensiuni: înălțimea 3,6 cm, lățimea 3 cm, înălțimea feței 2,4 cm. Nr. inv. 3568.

Figura ovală, are trăsături tinere; părul ondulat este cu cărare la mijloc și strîns în regiunea ceafei într-un coc. Pe creștet poartă o diademă puternic crestată. Iconografia este cea întâlnită frecvent în arta provincială antică a veacurilor II—III.

Numeroasele monumente epigrafice⁹ sau figurate¹⁰ dedicate Venerei și provenite din Dacia, unele descoperite și în castre¹¹, fac dovada de netăgăduit a unui popular cult de care se bucura divinitatea pe meleagurile noastre¹². La gama variată a acestor reprezentări sculpturale se adaugă și cele trei figurine de care ne-am ocupat, creații ale unor ateliere locale de ceramică care au ființat în capitala romană din inima Țării Hațegului.

CONSTANTIN POP — EMIL NEMEȘ

⁷ L. Țeposu—David, în *ActMN*, I, 1964, p. 474, nr. 6, fig. 6.

⁸ *Ibidem*, nr. 7, fig. 7.

⁹ Alba Iulia (CIL, III, 1115, 1157), Cluj-Napoca (CIL, III, 7663), Mehadia (CIL, III, 1567) ș.a.

¹⁰ Monumente din piatră: I. Mltrofan, în *Apulum*, IX, 1971, p. 335—336, nr. 2, fig. 2; C. Pop, în *Apulum*, IX, 1971, p. 561, nr. 14, fig. 6/1; C. C. Petolescu—Șt. Chițu—M. Ghișeanu—I. Scuturici, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 690—692, nr. 5, fig. 3/3—5. Teracote: L. Țeposu—David, *op. cit.*, p. 473—476, fig. 1—7; M. Jude—C. Pop, *op. cit.*, p. 33, nr. 1—2, pl. XXXII/1—2; C. C. Petolescu și colab., *op. cit.*, p. 692—695, nr. 7—10, fig. 4/3—6—5/1—6 etc. Statuete de bronz: Á. Buday, în *ErdMúz*, XXVI, 1909, p. 146—153, nr. 26; Al. Bărcăcilă, în *L'archéologie en Roumanie*, București, 1938, p. 38, fig. 39; R. Florescu, în *RömRum*, p. 196—197, nr. F 23 (= *Civiltă*, p. 205, nr. F 32); C. Pop, în *Sargetia*, IX, 1972, p. 69, nr. 4, fig. 4; C. C. Petolescu și colab., *op. cit.*, p. 692, nr. 6, fig. 4/1—2; C. Pop—T. Albulescu, *op. cit.*, p. 433—440, fig. 1—1 e ș.a.

¹¹ N. Gudea—I. Pop, *Castrul roman de la Rîșnov—Cumidava. Contribuții la cercetarea limesului de sud-est al Daciei romane*, Brașov, 1971, p. 59, fig. 51—52; E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop, *Castrul roman de la Buciumi. Contribuții la cercetarea limesului Daciei Porolissensis*, Cluj, 1972, p. 107—109, nr. 1—4; N. Gudea, în *Apulum*, X, 1972, p. 137, fig. 17/9. Asemenea descoperiri s-au făcut și în castrul de la Gilău (jud. Cluj). Mulțumim pentru informație colegului D. Isac.

¹² L. Țeposu—David, *op. cit.*, p. 475.

TERRE CUITES AVEC VENÈRES À *ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA*

(Résumé)

On décrit et on interprète trois fragments des statuettes en terre cuite (fig. 1—3), découvertes à *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* et conservées au Musée d'archéologie de l'endroit. A côté des autres représentations dédiées à la déesse Venus provenues de la province Dacie, ces figurines font elle-mêmes la preuve de la popularité du culte de la divinité en Dacie.

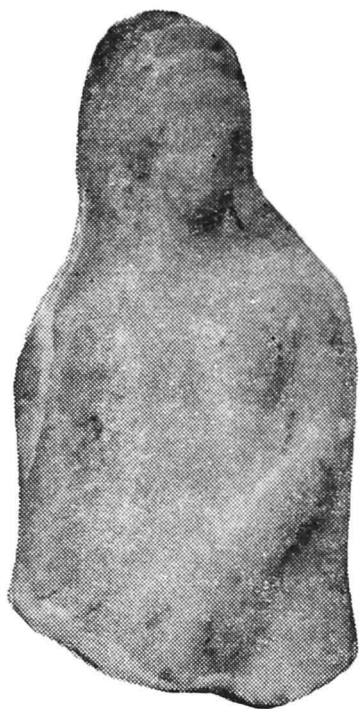

Fig. 1 — Fragment de statuette.

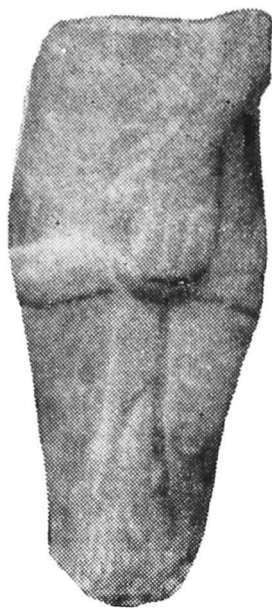

Fig. 2 — Figurină fragmentară.

Fig. 3 — Cap de Veneră.

VENUS DE LA GILĂU

ASPECTE DE ICONOGRAFIE ROMANĂ PROVINCIALĂ

Reluarea, în vara anului 1976, a săpăturilor arheologice în castrul roman de la Gilău (jud. Cluj)¹ a prilejuit, pe lângă constatări privitoare la etapele de construcție ale castrului, sistemul de fortificații, dimensiunile castrului și fazele de locuire în interior, descoperirea unui interesant și deosebit de bogat material arheologic. Cele mai valoroase piese arheologice scoase la iveală cu această ocazie sînt un fragment dintr-o diplomă militară din anul 127 e.n.² și o foarte frumoasă statueta din bronz ce o reprezintă pe zeița Venus, piesă care datorită valorii artistice deosebite constituie obiectul prezentării de față.

Statueta a fost descoperită în partea stîngă a pretenturii castrului, aproape de latura scurtă de E, în exteriorul marginii sudice, dinspre *via praetoria*, a unei mari barăci din piatră, într-un strat cu multe dărîmături și slabe urme arheologice, la adîncimea de 0,40 m. Din punct de vedere stratigrafic menționăm că în baracă, săpată parțial în partea ei de sud, au fost identificate trei niveluri foarte distincte de locuire, statueta, împreună cu fragmentul de diplomă mai sus menționat, provenind din ultima fază, de piatră, a castrului de la Gilău.

La descoperire, datorită și contextului neprielnic (un strat compact de dărîmături, cu mult mortar, care a ascuns privirii statueta, acoperită cu o pojghiță de depuneri calcaroase de culoarea mortarului), sculpturii i-a fost fracturată mîna stîngă, sub axilă, degetul mare al mîinii drepte, precum și degetul mare și o parte a arătătorului mîinii stîngi. Lovitura primită a dus la pierderea degetelor, care, cu toate străduințele noastre, nu au mai putut fi recuperate și la marcarea șoldului stîng și a abdomenului cu cîte o mică cicatrice. În schimb, labele picioarelor erau lipsă încă din antichitate, împreună cu suportul din bronz pe care era plasată statueta. Piesa a fost supusă imediat restaurării și conservării în Laboratorul de restaurare al Muzeului de Istorie al Transilvaniei, sub îndrumarea prof. Iosif Koródi (asupra restaurării propriu zise, v. mai jos *Addenda*), ea putînd fi astăzi admirată în Muzeul de Istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca (nr. inv. V 21094).

Statueta (fig. 1—1 d)³ are următoarele dimensiuni: înălțimea 14 cm, înălțimea feței împreună cu diadema 2,5 cm, lățimea la șolduri 3 cm, lățimea umerilor

¹ Despre castrul de la Gilău și rezultatele săpăturilor din anul 1951 și 1956: *SCIV*, III, 1952, p. 317 sq.; *Materiale*, II, 1956, p. 687—713 (cu trimiteri la bibliografia veche, p. 687, nota nr. 2); *Materiale*, V, 1956, p. 453—458; cf. *RepArh* (mss.) și D. Tudor, *Orașe, țirguri și sate în Dacia romană*, Ed. Științifică, București, 1968, p. 232 sq.; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, Ed. Științifică, București, 1969 (v. Indice); *TIR*, I, 34, p. 61. În vara anului 1976 au fost reluate săpăturile arheologice în castrul de la Gilău sub egida Academiei R.S.R. și a Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca.

² Aflată în curs de publicare în volumul *Epigraphica*, 1977, editat cu ocazia congresului internațional de epigrafie de la Constanța, 1977.

³ Descoperită de studentul Gelu Copăceanu de la Facultatea de Istorie din Cluj. Fotografii au fost executate de A. Bódo (Muzeul de Istorie al Transilvaniei).

2,6 cm. În urma unei atente operații de restaurare, brațul stîng, fracturat în urma loviturii primite la descoperire, a fost perfect sudat în poziția inițială, statuei fiindu-i în același timp redată patina frumoasă de culoare maronie, suprafața piesei nefiind de loc atinsă de coroziune. Confecționată din bronz în tehnica obișnuită („à cire perdue”), ea a fost turnată plin, fapt demonstrat atît de greutatea piesei, cît, mai ales, de fractura de sub axila mîinii stîngi, care nu a arătat existența vreunui gol.

Sculptura o reprezintă pe zeița Afrodita-Venus nudă, în ipostaza de „pudica”⁴ (menționăm în paranteză că nu există de fapt un epitet de acest fel al Venerei, denumirea de „pudica” fiind modernă). Capul zeiței este ușor întors spre dreapta, mîna dreaptă o ține întinsă înaintea și puțin spre dreapta, cu palmele desfăcute, în timp ce cu mîna stîngă își acoperă sexul, într-un gest care a conferit numeroaselor reprezentări ale Venerei epitetul de „pudica” (fig. 1—1 c). Echilibrul corpului este perfect redat, contrapostul fiind realizat prin ușoara retragere a piciorului drept, care este întins pentru sprijin, și prin îndoirea corespunzătoare a piciorului stîng, șoldul drept fiind puțin arcuit în exterior (fig. 1 a). Artistul a dat dovadă în acest caz de o deplină cunoaștere a legilor echilibrului, dictate de canoanele artei clasice. Corpul zeiței este al unei femei cu șoldurile și fesele mai împlinite (fig. 1 a, 1 b), dar fără a afecta zveltețea trupului. În schimb, ca în cazul mării majorității a acestor reprezentări, sîinii sînt mici (fig. 1 b, 1 c), fără a avea marcate arcolele mamare. În comparație cu o serie de Venere de proporții respectabile, chiar diforme, apare cu atît mai evidentă reușita artistică a statuei de la Gilău. Cu excepția marcării ombilicului, celelalte elemente anatomice nu sînt accentuate, musculatura specific feminină, perfect lisă, indicînd un corp de tînără femeie, cu carnație ce sugerează elasticitatea. În ciuda acestor reușite, statueta Venerei de la Gilău are și o scădere artistică, care constă din alungirea peste măsură a palmelor și a degetelor zeiței (fig. 1 b, 1 c). Asemenea îndepărtări de la idealul clasic de frumusețe, o serie de stîngăcii anatomice, nu trebuie să ne surprindă, ele izvorînd din gradul diferit de îndemînare al artizanilor unor ateliere de toreutică din provincii, constatarea fiind valabilă de fapt pentru arta provincială în general.

Capul zeiței vădește de asemenea o lucrare deosebit de reușită (fig. 1 d). Fața este lucrată cu fidelitate anatomică, cu o ușoară tentă de severitate, conferită îndeosebi de nasul drept, puternic, cu nările cărnoase și de gura întredeschisă care accentuează această expresie. Ochii larg deschiși privesc înaintea, locul irisului, acum gol, arătînd faptul că în orificiile respective a fost încastrată inițial pastă de sticlă colorată sau smalt. Zeița poartă o pieptănătură cu un coc la ceafă și cu două bucle lungi, puternic ondulate, care cad pe partea din față a umerilor. Ca podoabă are în creștet o diademă simplă, semilunară.

Tipul de Venus nudă, în ipostaza de „pudica”, este extrem de răspîndit în arta sculpturală romană, neputîndu-se vorbi de un singur prototip „clasic” după care să se fi executat, pe baza „albumelor de modele”, nenumărate replici în provincii. Ne stă la îndemînă exemplul celebrei statui Iuppiter „Verospi”, din secolul al IV-lea f.e.n., pentru a ilustra felul în care tipuri clasice de statui

⁴ Pentru diferitele tipuri iconografice, v. *LexMyth*, I, 1, col. 406—419; *Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale*, Roma, 1966, VII, s.v. *Venere*, p. 1124 sqq.

binecunoscute în antichitate își găsesc o transpunere fidelă, cu devieri neesențiale de la canonul artistic și religios, în arta provincială romană din Dacia⁵.

Astfel, reprezentările Venerei „pudica” în artă statuară greco-romană diferă, atât în privința faptului că zeița apare deopotrivă nudă și seminudă, cât, mai ales, prin poziția mîinii drepte. Dacă brațul stîng execută în majoritatea covârșitoare din cazuri, aproape invariabil, gestul de pudicitate, ceea ce reprezintă la urma urmei un exemplu tipic de șablon iconografic, respectat și aplicat chiar de producătorii de ceramică *terra sigillata*⁶, în privința mîinii drepte există mai multe variante. Luînd doar exemplele de Venus „pudica” nude, care reprezintă obiectul discuției noastre, se observă că poziția mîinii drepte este fie peste piept⁷, accentuînd astfel ideea de pudicitate, fie întinsă înainte și ușor lateral⁸, avînd în palmă, uneori, mărul dobîndit în urma judecății lui Paris. Sînt foarte rare exemplele în care mîna dreaptă a unei Venere „pudica” nude este redată altfel decît în cele două cazuri generalizate, de pildă aranjînd coafura zeiței⁹. Nu intră în această discuție, în schimb, acele reprezentări de Venere nude și pudice de un tip iconografic deosebit, în care cazuri mîna dreaptă acoperă pîntecele, iar în cea stîngă ține o draperie deasupra unui vas¹⁰. Revenind la tipul iconografic luat în discuție, mai trebuie remarcate diferențele survenite în realizarea contrapostului, cu sprijinul fie pe piciorul drept, fie pe cel stîng, în poziția capului și în coafură, pentru a le aminti pe cele mai notabile. Contrapostul este însă un element secundar în invocarea unor analogii iconografice, aspectele definiției în stabilirea unei „serii iconografice”¹¹ rămînînd, după opinia noastră, existența sau dimpotrivă, lipsa elementului vestimentar, dar mai ales poziția brațelor și atribuțiile zeiței.

Pentru a determina încadrarea statuetei de la Gilău într-o astfel de „serie iconografică”, precum și pentru stabilirea datării și, eventual, a locului ei de confecționare, am selectat din numeroasele analogii pe care le cunoaștem, suficiente și relevante de altfel, cîteva pe care le găsim apropiate și chiar asemănătoare pînă în cele mai mici amănunte.

Vom compara mai întîi sculptura descoperită în castrul de la Gilău cu două statuete de același tip din Dacia romană, piese care, pe lîngă faptul că constituie bune analogii, ca tip și mai puțin ca obiect, sînt dintre cele mai reprezentative ale genului.

⁵ D. Isac, *Contribuții la iconografia religioasă a Daciei romane. Iupiter „Verospī”, în ActaMN, XI, 1974, p. 61—78.*

⁶ F. Oswald, *Index of Figure-Types on Terra Sigillata („Samian Ware”)*, Liverpool, 1936—1937 (London, 1964), nr. 286, 287, 288 etc.

⁷ S. Reinach, *RépStat*, II, p. 350; 351, nr. 5—10; p. 352, nr. 6—10 etc.; IV, p. 216; 217; 218, nr. 3, 4, 5, 6; p. 219, nr. 1—4 etc.; R. Fleischer, *Die römischen Bronzen aus Österreich*, Mainz, 1967, pl. 45/78; Milivoje Veličkov, *Petits bronzes figurés romains au Musée National*, Beograd, 1972, nr. 56 (Rijeka), 57 a, b (Belgrad); etc.

⁸ S. Reinach, *op. cit.*, II, p. 353, nr. 5; 355, nr. 7; 804, nr. 5; IV, p. 217, nr. 5; 218, nr. 5; 219, nr. 5 etc.; R. Fleischer, *op. cit.*, pl. 46/79 (Watzing), 47/80 (Enns), 48/84 (Wilten), 48/82 (Parndorf), 48/83 (Carnuntum); Milivoje Veličkov, *op. cit.*, nr. 55 (Kosmaj); etc.

⁹ S. Reinach, *op. cit.*, IV, p. 218, nr. 11, de exemplu.

¹⁰ Idem, *op. cit.*, II, p. 356, nr. 6—10; IV, p. 216, nr. 4—7 etc. Sînt rare cazurile de Venere pudice nude la care mîna stîngă să nu acopere pîntecele, gest îndeplinit de mîna dreaptă: S. Reinach, *op. cit.*, II, p. 350, nr. 8; p. 351, nr. 5; p. 354, nr. 2—3, de exemplu.

¹¹ D. Isac, *op. cit.*, p. 63.

Prima dintre ele este o frumoasă statueta de bronz descoperită la Ulpia Traiana Sarmizegetusa și care a fost denumită, pe merit, „Venus Ulpiana”¹². Este o piesă de import, de fabricație provincială, datată la mijlocul secolului al II-lea e.n., a cărei caracteristică principală ni se pare a fi o alungire exagerată a părții inferioare a corpului zeiței, începînd de la bust în jos, în „manieră El Greco”, dacă ne este permisă o expresie modernă. În ciuda lipsei ambelor brațe, ea a fost încadrată, așa cum este normal, în tipul de Afrodita „pudică”, observîndu-se, de asemenea just, că la această excelentă piesă brațele au fost turnate separat, atașîndu-se apoi în așa fel încît locul de sudură să fie mascat, cu multă abilitate, prin două inele care devin în același timp și podoabe, sub formă de brățări. Gîndindu-se la foarte cunoscuta „Venus de la Potaissa”¹³ (mult timp cea mai reprezentativă statuie din bronz a zeiței Venus cunoscută în Dacia), editorii Venerei ulpiene și-au pus justificata întrebare dacă nu cumva și brațele acesteia erau detașabile și mobile. Trebuie să remarcăm însă și faptul că turnarea separată a mîinilor nu implică neapărat mobilitatea brațelor, existînd numeroase exemple care arată că după sudarea mîinilor și mascarea locului de contact prin brățări nu există de fapt o astfel de mobilitate¹⁴. Indiferent de acest amănunt, credem că un interes mai mare îl prezintă problema reconstituirii poziției brațelor Venerelor de la Ulpia Traiana și de la Potaissa.

Arătăm mai sus că felul în care se realizează echilibrul corpului prin contrapost nu pare a fi esențial în stabilirea unor analogii iconografice, deși nici acest element nu trebuie neglijat. Atît sculptura de la Ulpia Traiana, cît și cea de la Potaissa se sprijină pe piciorul stîng, în schimb Venus de la Gilău și alte piese analoge prezintă situația inversă, contrapostul însemnînd în aceste cazuri asigurarea sprijinului prin piciorul drept întins și retras, în același timp, piciorul stîng fiind îndoit corespunzător. Fără îndoială că mîna stîngă a Venerei „Ulpiana”, lipsă astăzi (ca și cea dreaptă, din păcate), săvîrșea gestul pudicității, în același fel ca și Venus de la Potaissa, căreia i s-a păstrat numai brațul stîng, ușor mobil. În schimb, lipsa brațului drept al sculpturii de la Ulpia Traiana, conjugată cu analogia oferită de piesa potaissensă (incompletă și ea), i-a determinat pe editorii celei dintîi să admită ambele posibilități în ceea ce privește felul în care era dispusă mîna dreaptă: acoperind pieptul sau întinsă în față. Considerăm că o a treia posibilitate, adică o excepție (v. mai sus) este exclusă, judecînd după fractura de la jumătatea brațului, care indică faptul că acesta cobora. Rămînînd deci la primele două posibilități, cele mai întîlnite, așa cum s-a văzut, ne permitem să sugerăm editorilor Venerei „Ulpiana” opțiunea pentru poziția mîinii drepte întinsă înainte. Ne bazăm afirmația pe analogia de la Gilău, care fiind completă reprezintă un punct de referință, dar și pe altele, asupra cărora vom reveni. Venus „Ulpiana”, ca și „Venus de la Potaissa”, se încadrează prin urmare în tipul de Venere pudice cu mîna dreaptă întinsă înainte. Este mai greu de imaginat mîna dreaptă a ambelor statui, mobilă în cazul ultimei (prin analogie cu stînga păstrată), îndoită peste piept, ipoteză căreia i se opune însăși orientarea în jos a porțiunii de braț rămasă în cazul ambelor sculpturi. În schimb, acest amănunt pare a indica mai curînd faptul că brațul drept al ambelor piese era

¹² C. Pop—T. Albulescu, *Venus Ulpiana*, în *Apulum*, XIV, 1976, p. 433—440.

¹³ A. Buday, în *ErdMúz*, XXVI, 1909, p. 146 sqq., nr. 26; *RömRum*, Köln, 1969, F 21; *Civiltà*, Roma, 1970, F 34.

¹⁴ R. Fleischer, *op. cit.*, pl. 48/81 (Enns); Milivoje Veličkov, *op. cit.*, nr. 50 a, b (Stobi), pentru a da numai cîteva exemple.

întins înainte și puțin lateral, poziție care a determinat o mai ușoară rupere și pierdere a lor. Ambele statui discutate aici, cu excepția contrapostului care este invers și a unor detalii în plus ale coafurii, servesc prin urmare drept analogii tipologice pentru piesa de la Gilău. Aceste trei statuete ale Venerei descoperite în Dacia romană și altele, împreună cu toate analogiile care respectă elementele esențiale care definesc o „serie iconografică“ (v. mai sus), se încadrează în tipul de *Venus „pudica“ nudă, cu brațul drept întins înainte*.

Revenind la sculptura descoperită în castrul de la Gilău, credem că sînt necesare cîteva considerații bazate pe analogii și mai apropiate, invocînd în acest caz două piese provenite din alte provincii, una din Moesia Superior și cealaltă din Pannonia Inferior.

Prima este o statueta din bronz, turnată de asemenea plin, înaltă de numai 10,7 cm, descoperită la Zaklopača¹⁵, pe limesul Moesiei Superior (fig. 2 a—b). Deși de dimensiuni mai reduse, această piesă este de departe cea mai bună analogie pentru statueta de la Gilău. Poziția corpului, a picioarelor și a mîinii drepte (stînga lipsește), pieptul mic, sugerarea carnației printr-o musculatură lisă, coafura și aceeași diademă sînt, după cum lesne se poate constata, identice sau foarte asemănătoare piesei de la Gilău. Deși mîna stîngă lipsește, prin simplă analogie se poate încadra și această statuie în seria tipologică pe care am stabilit-o deja pentru sculpturile de la Ulpia Traiana, Potaissa și Gilău. Statuia de la Zaklopača, de import, este datată în prima jumătate a secolului al II-lea e.n.

A doua sculptură pe care o folosim ca o excelentă analogie pentru Venera de la Gilău este o statueta din bronz reprezentînd-o pe Venus „pudica“, descoperită nu demult la TÁC (Gorsium-Herculia)¹⁶ în Pannonia Inferior, în săpături sistematice de amploare. Statueta de la Gorsium (fig. 3—3 c), cu labela picioarelor păstrate, în schimb lipsindu-i mîna dreaptă, se încadrează în același tip iconografic din care fac parte piesele de la Gilău și Zaklopača. Un ușor ascendent artistic asupra exemplarului de la Gilău constă în tratarea absolut corectă a palmei mîinii stîngi, în accentuarea coloanei vertebrale și a mușchilor abdominali, precum și în ornamentarea diademei. Statueta, a cărei mîna dreaptă este evident că era în aceeași poziție cu cea a statuietei de la Gilău, reprezintă o foarte apropiată analogie pentru aceasta, atît ca tehnică de confecționare (turnare plină), cît mai ales ca poziție a corpului, expresie a feței etc. Pe aceste considerente, îndrăznim să presupunem că ambele piese provin din același atelier sau, în orice caz, din același centru toreutic (situații în care două statuete din bronz să fie identice sînt practic excluse, avînd în vedere faptul că după turnare se distrugea mulajul, trebuind să fie confecționat, pe baza aceluiași model, un altul, care prezintă ușoare modificări; sînt rarissime chiar exemplele de vase sigilate descoperite în provincii diferite și care să fie identice, avînd în vedere că în acest caz era folosit de mai multe ori același tipar). Contextul în care a fost descoperită statueta de la Gorsium, chiar lîngă *ara Augusti* dintr-o clădire sacră, din prima jumătate a secolului al II-lea e.n., asigură datarea ei în această perioadă, piesa

¹⁵ Miliwoje Veličkovici, *op. cit.*, p. 139 sq., nr. 52 a, b (cu analogii mai apropiate și mai îndepărtate tipologic).

¹⁶ Fitz Jenő, *Gorsium-Herculia*, Székesfehérvár, 1976, p. 47, pl. XIV (din păcate nu sînt indicate dimensiunile piesei).

fiind indubitabil de import, ca multe alte obiecte din bronz descoperite în Pannonia romană.

Credem că în privința datării, cele trei statuete, constituind fiecare pentru cealaltă excelente analogii (Gilău, Zaklopača și Gorsium), se încadrează în aceeași perioadă, adică mijlocul secolului al II-lea e.n. În privința centrului toreutic unde au fost produse este însă mai greu de dat un verdict. Aceasta cu atât mai mult cu cât în literatura de specialitate, cel puțin de la noi, nu există încă o lucrare specială dedicată bronzurilor romane, bazată pe cât mai multe analogii tipologice și de obiect, care ar putea stabili cu mai multă precizie eventuale centre de producție pentru multe piese din Dacia și care, în același timp, ar face posibilă și conturarea, prin excludere, a unei producții desfășurate în Dacia traiană. Este mai mult decât probabil că toate cele trei statuete provin din același centru toreutic. În general, se consideră că în provinciile dunărene, relativ unitare într-o serie de aspecte economice, în secolele II și III e.n., pentru a ne referi doar la perioada de timp care ne interesează, marea majoritate a obiectelor de bronz, mai ales statuete, sînt de proveniență italică și gallică¹⁷. Sînt zone cu tradiție în acest domeniu, cu mențiunea că de la sfîrșitul secolului I e.n. produsele italice încep să fie tot mai mult concurate de un centru nou, Gallia, care va exporta apoi mari cantități de produse de bronz destinate provinciilor dunărene.

O ultimă problemă legată de statueta de la Gilău o constituie semnificația sa de cult și, legată de aceasta, prezența ei în castrul alei *Siliana*.

Cultul zeiței Venus în Imperiu a avut, mai ales în secolul I e.n., dar și mai tîrziu, și un pronunțat caracter de stat, prin identificarea Venerei cu patroana casei Iulia-Claudia, zeița fiind considerată drept născătoare (*Genetrix*)¹⁸ a poporului roman. Epitetele de Augusta și de Victrix pe care le primește sugerează, nu de puține ori, tocmai această apropiere a cultului ei de persoana împăratului și, implicit, de ideea de prosperitate a statului roman.

Puțin numeroasele atestări epigrafice ale zeiței Venus descoperite în Dacia reflectă în mare măsură, credem, acest caracter oficial al cultului ei în provincia traiană. Astfel, Venerei Augusta îi dedică o inscripție Fabius Pulcher, *augur coloniae* la Apulum¹⁹, precum și un *haruspex coloniae*, C. Iulius Vales, care închină inscripția zeiței Venus Victorix „pro salute Imperi et SPQR et ordinis coloniae Apuli”²⁰. Epitetul de Victrix îl are zeița Venus și într-o inscripție din Napoca, ridicată de Aurelius Umbrianus, *veteranus ex decurione*²¹. Altă dată, zeița Venus, fără alt epitet, este asociată lui Hercule²². Aceste inscripții dovedesc faptul că, în general, dedicanții lor sînt persoane apropiate stăpînirii romane, care sîvîrșesc și un act de devoțiune și loialitate față de stat. Să ne reamintim de statueta Venerei de la Gorsium, ale cărei condiții de descoperire, în imediata apropiere a altarului împăratului (*ara Augusti*)²³ sînt o dovadă a semnificației ei în legătură cu altarul și cu aspecte ale cultului imperial.

¹⁷ A. Alföldy, în *CAH*, XI, 1936, p. 540 sqq.; Fritz M. Heichelheim, *Wirtschaftsgeschichte des Allertums*, I, Leiden, 1938, p. 690 sqq.; C. Daicoviciu, *TransAnt*, Bucurest, 1945, p. 146, nota nr. 1; A. Mócsi, în *RE*, Suppl. IX, 1966, s.v. *Pannonia*, col. 685 etc.

¹⁸ *LexMyth*, VI, col. 200 sq.; *RE*, VIII A, col. 864 sqq.; pentru unele aspecte ale cultului în Dacia romană, v. M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, Ed. Științifică, București, 1969, p. 363; C. C. Petolescu, în *Apulum*, XI, 1973, p. 757–760.

¹⁹ *CIL* III, 1157.

²⁰ *CIL* III, 1115.

²¹ *CIL* III, 864.

²² *CIL* III, 1567 (Herculane).

²³ Fitz Jenő, *op. cit.*, p. 47.

Fig. 1 — Venus de la Gilău (vedere din față); Fig. 1 a — Venus de la Gilău (vedere din spate).

Fig. 1 b — Venus de la Gilău (profil dreapta); Fig. 1 c — Venus de la Gilău (profil stînga)

Fig. 1 d — Venus de la Gilău (detaliul figurii).

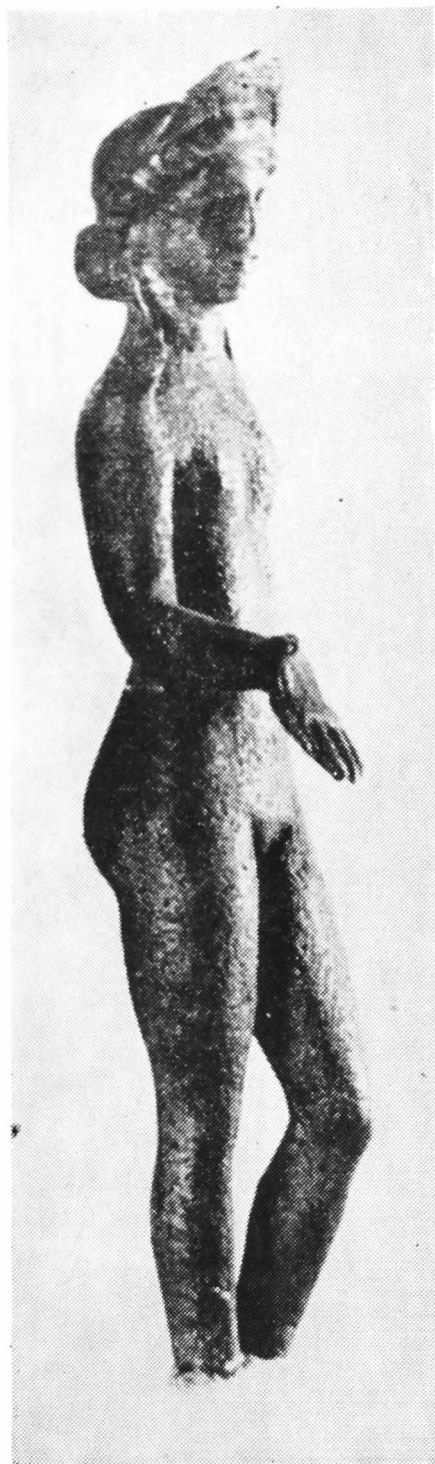

Fig. 2 a—b — Venus de la Zaklopača (după Milivoje Veličković).

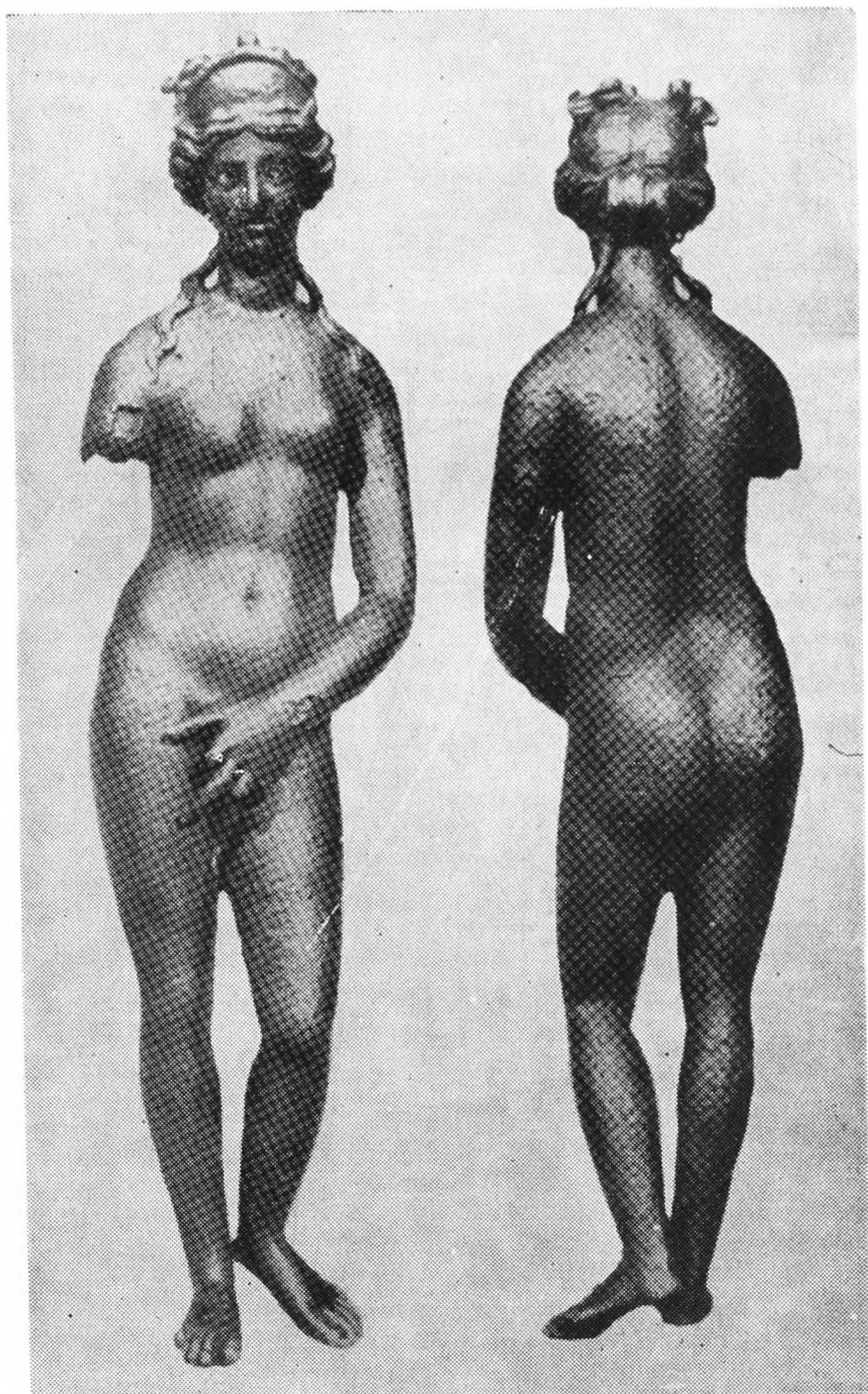

Fig. 3 și 3 a — Venus de la Gorsium (după Fitz Jenő).

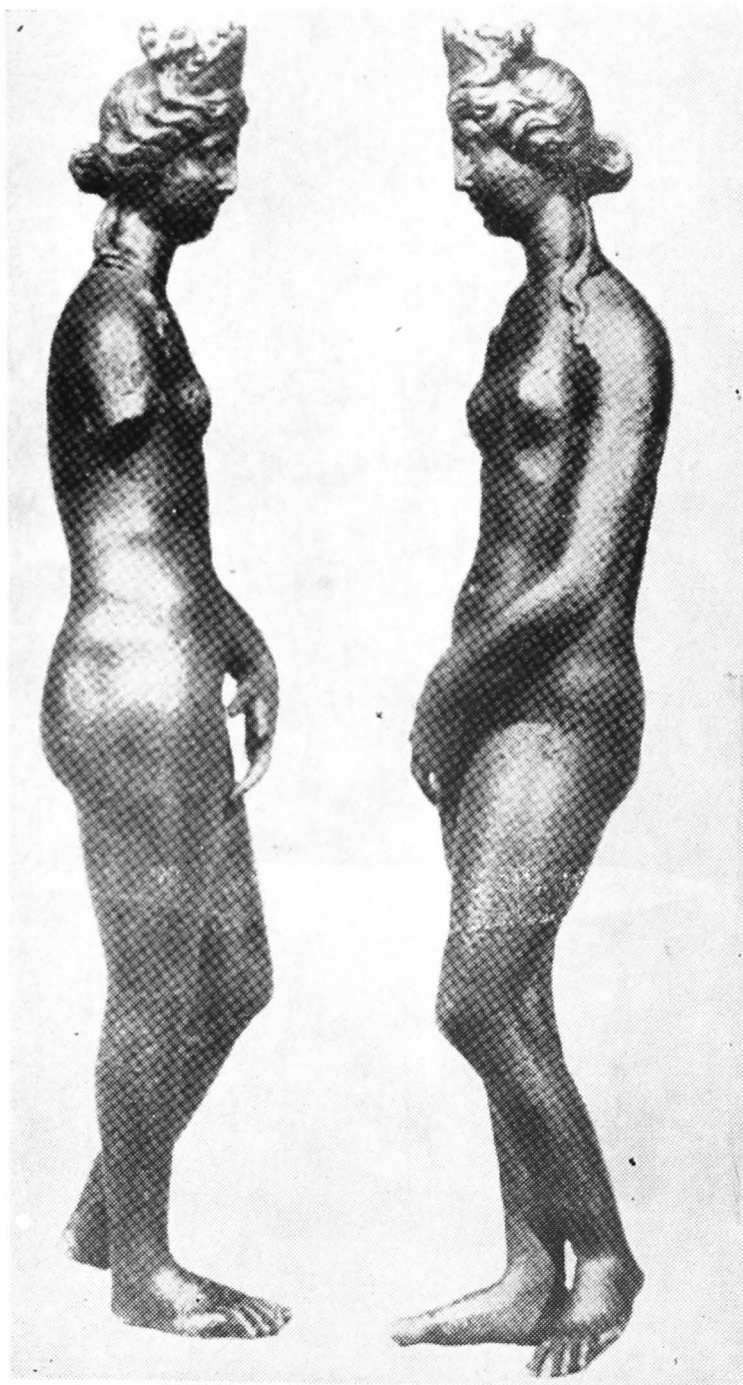

Fig. 3 b—c — Venus de la Gorsium (după Fitz Jenő).

Reprezentările Venerei în Dacia sînt extrem de numeroase, comparativ cu inscripțiile, atestînd și caracterul popular²⁴ al acestui cult, legat de ideea de dragoste, fecunditate și frumusețe. Fără a avea intenția de a aminti aici toate aceste manifestări de artă votivă, unele minore și foarte multe încă inedite, este de remarcat că mare parte din ele o înfățișează pe Venus în ipostaza de „pudica”. Reprezentările numeroase sînt realizate din materiale deosebite, care au dat naștere unor tipuri distincte de monumente, ca sculpturi din piatră²⁵, reliefuluri votive²⁶, bronzuri²⁷, teracote²⁸. Imaginea Venerei era mult gustată și de meșterii din atelierele de gliptică ale Daciei²⁹.

Cu deosebire în cazul reprezentărilor Venerei descoperite pe teritoriul Daciei, dar și al altor divinități, se remarcă frecvența unor tipuri iconografice mereu repetate și respectate pînă la amănunt, fără devieri esențiale. Meșterii provinciali utilizau pe scară largă șablonul, de vreme ce chiar în producția de ceramică *terra sigillata* erau create motive decorative de inspirație mitologică, absolut corecte din punct de vedere iconografic și deosebite de monumentele sculpturale doar prin faptul că nu sînt redată în adîncime. În acest context trebuie să amintim din nou problema așa-ziselor „albume de modele” care asigurau o evidentă unitate a artei provinciale și în același timp o nivelare artistică a diferitelor tendințe provinciale, spre conservarea unui fond mai vechi, care în alte provincii dunărene este mai vizibil decît în cazul Daciei. Cunoașterea și răspîndirea artei romane prin aceste „modele” și în Dacia romană constituie unul din numeroasele aspecte ale romanizării prin intermediul vieții spirituale, proces care în Dacia a fost deosebit de puternic și de rapid. Discutînd despre aceste „modele”, este

²⁴ C. C. Petolescu, *op. cit.*, p. 759 sq. Credem că prezența unui mare număr de reprezentări în castre nu se poate explica doar prin „motive care nu sînt greu de presupus”, acestea avînd și o acoperire oficială. Credem că nu există nici o dovadă a fenomenului de *interpretatio Romana* în cazul cultului zeiței Venus (p. 759 și nota nr. 1), situația prezentîndu-se la fel și în legătură cu alte divinități, precum Silvanus, Diana, Liber etc., despre care nu avem, din păcate, nici o dovadă peremptorie în acest sens. În fine, dintre reprezentările Venerei în Dacia trebuie eliminate cîteva (p. 759, nota nr. 9), anume V. Christescu, *Viața economică...*, p. 73 sq. (singura reprezentare este cea de pe pl. VI/2); I. H. Crișan, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 355 (de fapt o lucrare a lui D. Tudor despre „Cavalerii danubieni”); Gh. Popilian, în *Apulum*, IX, 1971, p. 638, fig. 8, nr. 2.

²⁵ V. Pârvan, în *ArchAnz*, 1913, 3, p. 372, fig. 7 (Drobeta); D. Tudor, *Monumente inedite din Romula*, I, Vălenii de Munte, 1938, p. 12, nr. 45; C. Pop, în *Apulum*, IX, 1971, p. 561, nr. 14, fig. 6, 1; I. Mitrofan, în *Apulum*, IX, 1971, p. 335 sq., nr. 2, fig. 2; C. C. Petolescu, în *Apulum*, XI, 1973, p. 757–760; etc.

²⁶ D. Isac—I. Stratan, în *Banatica*, II, 1973, p. 123 sq., nr. 7, pl. IV/7.

²⁷ Á. Buday, în *ErdMúz*, XXVI, 1909, p. 146 sq., nr. 26 („Venus de la Potaissa”); Al. Bărcăcilă, *Drubeta, azi T.-Severin*, 1932, fig. 57; D. Tudor, *op. cit.*, I, p. 29, nr. 163 și p. 33, nr. 239; D. Protase, în *Apulum*, IV, 1961, p. 137 sq., nr. 6, fig. 6 a–b; D. Tudor, *OlR³*, p. 400 sq. (Drobeta și Romula); E. Chirilă—N. Gudea—V. Lucăcel—C. Pop, *Castrul roman de la Buciumi. Contribuții la cercetarea limesului Daciei Porolissensis*, Cluj, 1972, p. 107 sq., nr. 1, pl. CXXX; C. Pop, în *Sargetia*, IX, 1972, p. 69, nr. 4; C. Pop—T. Albușescu, în *Apulum*, XIV, 1976, p. 433–440 (Venus „Ulpiana”); etc.

²⁸ D. Tudor, *Monumente inedite din Romula*, II, Vălenii de Munte, 1940, p. 42, nr. 264; p. 43, nr. 267; p. 44, nr. 281; L. Țeposu—David, în *ActaMN*, I, 1964, p. 473–476, nr. 1–7; I. Mitrofan, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 529, fig. 3; N. Gudea—A. Pop, *Castrul roman dela Rîșnov—Cumidava. Contribuții la cercetarea limesului Daciei romane*, Brașov, 1971, p. 54; E. Chirilă—N. Gudea—V. Lucăcel—C. Pop, *op. cit.*, p. 108 sq., nr. 2–4, pl. XCXXI, nr. 1–3; Gh. Popilian, în *Apulum*, IX, 1971, p. 638, fig. 8, nr. 1 și 3; N. Gudea, în *ActaMN*, X, 1973, p. 586, fig. 1 a; M. Jude—C. Pop, *Monumente sculpturale romane în Muzeul de istorie Turda*, Cluj, 1973, p. 33 sq.; C. C. Petolescu, *op. cit.*, nota nr. 7 (mai multe reprezentări inedite în Muzeul din Caracal); etc.

²⁹ L. Țeposu—David, în *OmD*, București, 1960, p. 528, nr. 12; D. Tudor, *OlR³*, p. 401.

cazul să ne gândim dacă nu cumva în afară de șabloane propriu-zise care circulau, meșterii beneficiau și de alte surse foarte precise de inspirație, ca de exemplu ceramica sigilată și, cum s-a observat, monedele³⁰. În cazul ceramicii *terra sigillata* este clar că meșterii care confecționau sigiliile pentru decorarea tiparelor aveau la rîndul lor „albume“, inspirîndu-se, poate, și din monede. Produsele lor, exportate pe scară mare în provinciile dunărene puteau deveni, la rîndul lor, surse de inspirație foarte corecte, pentru pietrari mai ales, ca și pentru gravorii de geme.

Prezența statuetei zeiței Venus într-o baracă a castrului de la Gilău nu trebuie să ne surprindă, deoarece, așa cum s-a observat pe bună dreptate³¹, frecvența unor statuete din bronz și teracotă în unele castre este mai mult decît evidentă, alît ca număr, dar și ca semnificație, am adăuga noi. Considerată ca născătoare a dinastiei lui Augustus și patroană a persoanei împăraților, cel puțin la începuturile Imperiului, este explicabilă dorința soldaților de a avea în castre asemenea piese votive. La aceasta trebuie să adăugăm, fără îndoială, atracția militarului roman față de frumosul întruchipat de zeiță, perfect explicabilă avînd în vedere modul de viață nu de puține ori auster la care era obligat cel ce se dedica carierei armelor pe o perioadă de 25 de ani și mai bine. În castrul de la Buciumi s-au găsit o statueta din bronz și trei teracote înfățișînd-o pe Venus, în castrul de la Rîșnov o teracotă (de fabricație locală), în castrul de la Bologa o altă statueta (inedită), la Tibiscum un relief votiv³², în castrul de la Drobeta un bust de piatră, un bronz și o teracotă³³, în termele castrului de la Slăveni două teracote³⁴, iar în castrul de la Gilău s-a descoperit statueta care constituie obiectul studiului de față. Și, pentru a întregi acest tablou mai puțin cunoscut al unui cult reflectat îndeosebi prin reprezentări, amintim faptul că din aceeași baracă a castrului de la Gilău mai provine și un fragment dintr-o statueta de teracotă și o parte din capul altei statuete de teracotă, ambele înfățișînd-o pe zeița Venus. Totalizînd, cunoaștem, deocamdată, cel puțin 15 reprezentări ale Venerei în castre, în acest mediu care le-a primit cu deosebită plăcere, avînd și o motivație oficială, așa cum s-a văzut.

Venus de la Gilău constituie o excelentă lucrare de import, databilă, după cum o indică și analogiile, în prima jumătate sau la mijlocul secolului al II-lea e.n. Credem că, fără a exagera, ea reprezintă unul dintre cele mai frumoase bronzuri romane descoperite pe teritoriul Daciei romane și un semn sigur al bogăției arheologice deosebite oferite cercetătorului de către castrul de la Gilău, care pare a nu-și fi epuizat surprizele.

Alături de celebra deja „Venus de la Potaissa“ și de mai recenta Venus „Ulpiana“, credem că putem revendica și pentru *Venus de la Gilău* intrarea sub acest nume în literatura de specialitate și în circuitul muzeistic din țara noastră.

DAN ISAC

³⁰ Cf. C. Daicoviciu, *TransAnt*, 1945, p. 146; M. Gramatopol, *Romula et la glyptique du Bas-Danube*, în *Apulum*, XI, 1973, p. 180 sq.

³¹ E. Chirilă—N. Gudea—V. Lucăcel—C. Pop, *op. cit.*, p. 109 și nota nr. 193; C. Pop—T. Albușescu, *Venus Ulpiana*, în *Apulum*, XIV, 1976, p. 440 și nota nr. 33, în care se arată frecvența reprezentărilor zeiței Venus în castre, fără alte comentarii.

³² *Supra*, nota nr. 26.

³³ V. Pârvan, *op. cit.*, p. 372, fig. 7; Al. Bărcăcilă, *op. cit.*, fig. 57; V. Christescu, *Viața economică...*, pl. VI/2.

³⁴ Gh. Popilian, în *Apulum*, IX, 1971, p. 638, fig. 8, nr. 1 și 3.

ADDENDA

(În legătură cu restaurarea statuetei „Venus de la Gilău“)

Statueta, reprezentînd-o pe zeița Venus, descoperită în vara anului 1976 în castrul roman de la Gilău, a fost predată imediat după ce a ieșit la iveală Laboratorului de restaurări al Muzeului de istorie al Transilvaniei. Șeful laboratorului, prof. Iosif Koródi, ne-a însărcinat cu executarea operațiilor de restaurare și conservare, asupra cărora credem că se cuvin cîteva considerații cu caracter tehnic.

Statueta, cu brațul stîng rupt, a fost acoperită, pe cea mai mare parte a suprafeței ei, cu un strat eterogen de calcar organogen, de depunere. Labele picioarelor lipseau încă din antichitate, iar în locul rupturii se observă două orificii, care ar putea indica, în acest loc, un gol de turnare, căci statueta a fost turnată plin.

În ciuda acestui strat de depuneri calcaroase, statueta prezenta o patină fină verzuie, nuanțată cu cuprit de culoare brună. Datorită existenței în sol a unor săruri solubile, care în combinație cu cuprul și celelalte metale aliate determină o corodare lentă și uniformă, patina rezultată în aceste condiții, foarte frumoasă în cazul acestei piese, a trebuit să fie conservată și pe motivul că ea reprezintă, în același timp, un strat protector.

În vederea acestui scop, piesa a fost supusă unei spălări intensive cu apă și detergent, după care a fost lăsată timp de 2 zile în cameră umedă, exicator, pe fundul căreia a fost pusă apă distilată, în așa fel încît aceasta să nu atingă obiectul. Această operație a fost necesară pentru verificarea existenței eventualelor cloruri sub stratul de patină, caz în care metalul ar fi putut să fie reactivat.

Problema eliminării depunerii de calcar se putea rezolva cu diferiți solvenți: acid azotic diluat, hexametafosfat de sodiu sau sesquicarbonat de sodiu. Neavînd însă certitudinea că acești solvenți nu ar fi putut ataca patina și metalul, am renunțat la curățirea piesei pe cale chimică, propunîndu-ne metode mecanice.

Operația de curățire mecanică s-a executat cu cea mai mare grijă posibilă și cu succes, folosindu-ne de ace și perii din fibră de sticlă, obiectul fiind așezat în timpul operației pe un suport moale. Curățirea mecanică o dată încheiată, piesa a fost din nou verificată dacă nu mai conține cloruri, ajungîndu-se la un rezultat negativ, ca și prima dată.

A urmat apoi conservarea, întregirea și pregătirea în vederea expunerii. Piesa a fost deshidratată într-o baie de alcool etilic timp de 5 ore și apoi complet uscată sub raze infraroșii, la o temperatură de cca. 100°C. Apoi s-a procedat la acoperirea statuetei cu o peliculă protectoare anticorozivă, operație realizată prin impregnare în vid. Ca material de impregnare s-a folosit polimetacrilatul de

metil dizolvat în monomer. După scoaterea din impregnant și uscarea la temperatura camerei, a urmat lipirea brațului stâng, fracturat sub axilă. Pentru lipire s-a folosit rășina apoxidică Araldyt AY 103, cu întăritor HY 956, în proporție de 20%, fără alt adaus.

În vederea redării poziției inițiale și a expunerii în muzeu, am confecționat un suport din placă stiplex, cu caracteristici estetice, moderne, iar statueta a fost fixată de suport cu ajutorul a două știfturi de alamă.

În urma curățirii și conservării piesei restaurate, Muzeul de Istorie al Transilvaniei a intrat în posesia unui exponat deosebit de valoros, unul din cele mai frumoase bronzuri romane descoperite în Dacia.

ISTVAN I. FERENCZI

VENUS FROM GILĂU ASPECTS OF ROMAN PROVINCIAL ICONOGRAPHY

(Abstract)

On the occasion of archaeological excavations made in the Roman camp in Gilău (the district of Cluj; situated at 16 km's distance in the west of Cluj-Napoca) a splendid bronze statuette 14 cm high was unearthed among other archaeological objects. This sculpture represents the goddess Venus (Fig. 1—1 d) and it is included in the iconographic type of Venus „pudica” nude, having her right hand stretched out. There are analogies of this type in Dacia, for example, the famous „Venus from Potaissa” and „Venus Ulpiana”, and in other provinces the Venus goddesses from Zaklopača (Fig. 2 a—b) and Gorsium (Fig. 3—3 c).

Venus's cult in Dacia is proved by some inscriptions (CIL III, 1157, 1115, 864, 1567) in which the epithets of the goddess are those of Augusta and Victrix, and especially by a large number of representations like stone sculptures and bronze statuettes; terra-cottas and gems. These inscriptions and those about 16 representations of Venus discovered in camps prove that in Dacia this cult also had an official character connected with the Emperor, according to a tradition initiated by Augustus already.

Soldiers's preference to these sculptures is explained both by aesthetic causes and by this official aspect of the cult of Venus, the protectress of the Emperor, of the Roman Empire and obviously of the army too. Representations of Venus have been discovered in the Roman camps at Buciumi (4), Drobeta (3), Gilău (3), Rîșnov (1), Tibiscum (1), Bologa (1), Slăveni (2 terra-cottas in the thermae of the camp).

„Venus from Gilău” is one of the most beautiful bronze statuettes discovered in Roman Dacia, an imported piece from the western part of the Empire, which is dated in the middle of the II-nd century A.D.

The *Addenda* contains some remarks on the restoration of the statuette.

EXPLANATION OF FIGURES

Fig. 1. Venus from Gilău (frontal view).

Fig. 1 a. Venus from Gilău (back view).

Fig. 1 b. Venus from Gilău (half face — right).

Fig. 1 c. Venus from Gilău (half face — left).

Fig. 1 d. Venus from Gilău (the head).

Fig. 2 a—b. Venus from Zaklopača (after Milivoje Veličković).

Fig. 3 and 3 a. Venus from Gorsium (after Fitz Jenő).

Fig. 3 b—c. Venus from Gorsium (after Fitz Jenő).

CULTUL LUI HERCULES ÎN DACIA ROMANĂ (I)

La o privire chiar sumară asupra religiei în provincia Dacia, atenția cercetătorului este atrasă de ponderea relativ însemnată pe care o deține, printre celelalte culte greco-romane, cel al lui Hercules.

În literatura românească de specialitate au fost publicate numeroase materiale privitoare la Hercules (inscripții și reprezentări figurative), iar uneori s-au emis ipoteze sau chiar concluzii bazate pe o cunoaștere parțială a materialului. Cultul lui Hercules în Dacia, în ansamblu, nu a făcut obiectul vreunui studiu special pînă în prezent¹.

Ne-am propus să analizăm aspectele cultului lui Hercules în Dacia pornind de la cercetarea materialului epigrafic și sculptural păstrat, parte edit și interpretat cu mai multă sau mai puțină profunzime ori neinterpretat, parte încă inedit. Publicăm în continuare repertoriul epigrafic și figurativ pe baza căruia, în partea a doua a studiului nostru, vom prezenta concluziile asupra acestui cult în Dacia romană².

¹ Nu există, din acest motiv, un „istoric al cercetărilor” în privința cultului lui Hercules în Dacia. Amintim, mai mult ca o curiozitate, asupra căreia ne-a atras atenția colegul Nicolae Bocșan, un articol semnat de Elena Voronca, *Hercules, zeu al sclavilor. Schiță folklorică*, apărut în ziarul *Drapelul* (Lugoj), nr. 83—84 din anul 1909.

² Deși acest mod de abordare monografică a cultului unei divinități, prin prezentarea mai întîi a materialului documentar (epigrafic și sculptural) și abia apoi a cultului în sine, cu variatele lui aspecte, pare „didactic” ori „pozitivist”, considerăm că este util și practic în starea actuală a informației (cel puțin pentru cultele larg răspindite, cu numeroase dovezi epigrafice și figurative). Repertoriile complete (pe cît este posibil) ale diverselor categorii de monumente romane lipsesc încă. Alcătuirea lor presupune, e drept, o muncă uneori ingrată, însă deloc „secundară” ca importanță. Exhaustivitatea repertoriilor va rămîne mereu un dezerat; dar cu cît repertoriile sînt mai complete, cu atît concluziile trase în urma analizei materialului sînt mai solid documentate și deci mai rezistente în timp. Cîteva piese dintr-un repertoriu, la o analiză ulterioară, pot fi excluse; de obicei însă repertoriile se îmbogățesc cantitativ odată cu dezvoltarea cercetării. Esențial este ca prelucrarea datelor și formularea concluziilor să se facă de așa manieră, încît să nu fie prea curînd afectate sau chiar depășite de aceste creșteri cantitative ale informației.

Folosim prilejul oferit de această notă pentru „a aduce la zi” repertoriul epigrafic și figurativ care însoțea studiul nostru din 1972 privitor la cultul Dianei în Dacia (*Der Dianakult im römischen Dazien*, în *Dacia*, XVI, 1972, p. 203—223). Numărul inscripțiilor (57) a rămas același prin eliminarea a două epigrafe care, la o nouă lectură s-au dovedit a nu avea legătură cu cultul Dianei, și adăugarea în schimb a altor două inscripții, descoperite și publicate între timp. Astfel, au fost eliminate epigrafele nr. 39 (numărul din repertoriul nostru) din Ulpia Traiana Sarmizegetusa (I. Piso, în *ActaMN*, XII, 1975, p. 166, nr. 2) și nr. 54, din Ulpia Traiana Sarmizegetusa (I. Piso, în *StCl*, XVI, 1974, p. 240—242; C. C. Petolescu, în *SCIVA*, 25, 4, 1974, p. 598—599; I. Piso, în *ActaMN*, XII, 1975, p. 175—177). Au fost introduse alte două inscripții, descoperite la Micia (L. Mărghitău, în *SCIVA*, 25, 1, 1974, p. 143—148) și la Sucidava (D. Tudor, în *SCIVA*, 26, 1, 1975, p. 132, nr. 15).

Repertoriul figurativ crește din punct de vedere cantitativ de la 47 la 54 piese, prin cinci reprezentări certe ale Dianei (Sucidava — fragment de grup statuar cu dedicație pentru

REPERTORIUL MONUMENTELOR EPIGRAFICE ȘI SCULPTURALE PRIVITOARE LA CULTUL LUI HERCULES ÎN DACIA³

Notă explicativă. La inscripțiile editate în CIL, nu s-a indicat altă bibliografie decât în cazul în care lectura ori interpretarea a fost revizuită, sau se amintesc alte date în legătură cu respectiva epigrafă. Între paranteze se prezintă unele amănunte inexistente în bibliografie. În partea a doua a repertoriului, la

Apollo, Hercules și Diana : D. Tudor, *loc. cit.* ; Romula — tipar pentru teracote : G. Popilian, în *Dacia*, XX, 1976, p. 230 ; Ostrov — statueta de bronz : C. Pop — E. Nemeș, în *Acta MN* XI, 1974, p. 85—91 ; Potaissa — relief cu o scenă interpretată drept „răpirea Europei” : C. Pop, în *Apulum*, IX, 1971, p. 563, nr. 17 — de fapt o imagine a zeiței Diana, tipul „Diana la vânătoare”, varianta „suddunăreană” ; Apulum — relief ce aparține, iconografic, aceleiași variante „sud-dunărene”, dar zeița nu „prinde cu mîna sălițele din tolba de la șold” (C. L. Băluță, în *Apulum*, XIV, 1976, p. 133), ci săgețile din tolba de pe umăr) și două monumente nesigure (Sucidava — relief : C. C. Petolescu, în *Oltenia*, I, 1974, p. 61, nr. 1 ; Porolissum — statueta : N. Gudea, V. Lucăcel, *Inscripții și monumente sculpturale în Muzeul de istorie și artă Zalău*, Zalău, 1975, p. 45, nr. 115). Menționăm de asemenea că statueta de bronz nr. 37 din repertoriul nostru, catalogată atunci printre piesele nesigure, trece în categoria celor „sigure” în urma „redescoperirii” (I) ei în Muzeul din Caracal (C. C. Petolescu, Șt. Chițu, în *RevMuz*, seria muzee, 3, 1974, p. 62, nr. 7, fig. 11—13). Cît privește o altă statueta a zeiței Diana, de la Romula, considerată inedită și publicată ca atare (C. C. Petolescu, Șt. Chițu, *op. cit.*, p. 62, nr. 6, fig. 10) este una și aceeași piesă cu cea publicată în repertoriul nostru (*Dacia*, XVI, 1972, p. 212) sub nr. 30.

* În Repertoriu se folosesc următoarele prescurtări : a. = anul ; Bibl. = bibliografie ; c.i. = cîmpul inscripției ; col. = colecția ; D = dimensiuni ; desc. = descoperit ; g = grosime (adîncime) ; h = înălțime ; hl = înălțimea literelor ; inv = inventar ; l = lungime ; LP ? = locul de păstrare actual necunoscut ; Mz. = muzeul. Toate dimensiunile sînt date în centimetri.

În afara abreviațiunilor cunoscute, la bibliografia pieselor din repertoriu, cit și la notele studiului (partea a II-a), se mai folosesc următoarele :

- Bayet = Jean Bayet, *Les origines de l'Hercule romain*, Paris, 1926.
- Bărcăcilă, MRD = Al. Bărcăcilă, *Monumentele religioase ale Drobetei*, în *Arhivele Olteniei*, XIII, 1934, nr. 71—73.
- Boehm = Boehm, s.v. *Hercules*, în *RE*, VIII, 1 (1912), 550—609.
- Bordenache = Gabriella Bordenache, *Sculture grece e romane del Museo Nazionale di Antichità di Bucarest*, Bucarest, 1969.
- Caryophilus = Pascalis Caryophilus, *De Terminus Herculanis nuper in Dacia detectis*, Viena, 1737.
- Dürrbach = F. Dürrbach, s.v. *Hercules*, în *DA*, III, 1 (1900), p. 78—128.
- Furtwängler = A. Furtwängler, s.v. *Herakles*, în *LexMyth*, I, 2 (1886—1890), 2135—2252.
- Griselin = Franz Griselin, *Versuch einer politischer und natürlichen Geschichte des temeswarer Banats in Briefen an Standespersonen und Gelehrte*, Wien, 1780.
- Latte = Kurt Latte, *Römische Religionsgeschichte*, München, 1960.
- Lugosi = Lugosi Fodor András, ms. la Biblioteca Centrală Universitară din Cluj-Napoca, 754, vol. I—VIII.
- Macrea = Mihail Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969.
- Milleker = Milleker Bodog, *Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkből*, II, Temesvár, 1899.
- Miller = Jac. Ferdin. de Miller, *Hercules Mehadiensis animadversionibus criticis illustratus*, Pestini, 1806.
- Neigebaur = J. F. Neigebaur, *Dacien aus den Ueberresten des klassischen Alterthums*, Kronstadt, 1851.
- Peter = R. Peter, s.v. *Hercules*, în *LexMyth*, I, 2 (1886—1890), col. 2253—2298 ; 2901—3023.
- Popoviciu = A. Alexandru Popoviciu, *Băile lui Ercule sau Scaldele de la Meedia*, Pesta, 1872.
- Preller = L. Preller, *Römische Mythologie*, Berlin, 1865.

reprezentările figurative (II) materialul a fost ordonat astfel: II A — imagini de cult și *ex-voto-uri*; II B — alte reprezentări (vase, aplice, geme, fragmente arhitectonice); II C — monumente funerare.

I. MONUMENTE EPIGRAFICE

Alba Iulia (*Apulum*), jud. Alba

1. HERCVLI/SACRVM. Bibl.: CIL, III, 1023.
2. DEO/HERCVLI/IVLIA/MAXIMINA/VOTI SVI/COMPOS. Bibl.: CIL, III, 1024.
3. HERCVLI/AVG(usto) SAC(rum)/AVRELIVS/[VE]TVS[TIN]VS/VO[T(um)] S(olvit). Bibl.: CIL, III, 1025.
4. HERCVLI/CONSERVATO/RI GEMIN(ius)/AELIANVS/B(ene)F(iciarius) LE-GATI/V(otum) L(ibens) S(olvit). Bibl.: CIL, III, 1026.
5. HERCVLI/INVICT(o)/PRO SALVT(e)/C(ai) IVL(i) METRO/BIANI ET/AELIAE BO/NAE CON/IVG(is) ADA/MAS EX VOT(o). Bibl.: CIL, III, 1028.
6. HERCVLI/INVICTO/PRO SALVT(e)/IVLIORVM/CALLISTVS/EORVM/V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito). Bibl.: CIL, III, 1029. (Altar de marmură, D=70×35×32; c.i. 42×27; hl 2,5—5; frontonul decorat cu *aquila* în relief; pe coronament se află o scobitură circulară, cu diametrul 23. În rîndul 4 ligatura V+M. Mz. Alba Iulia, inv. nr. 18).
7. SILVANO D(o)M(estico)/TERRAE M(atri) H/HERCVLI/SACR(um)/PRO SALVTE SVA/SVORVMQVE/IVLIVS GAIANVS/L(ibens) P(osuit). Bibl.: CIL, III, 1152.
8. [H]ERCVLI/AVG(usto)/ . . . REGINVS/S[AC]JERDOS/[I]N[ST]ITVTVS AB/HEL(vio) PERTINACE/[C]O(n)S(ulari). Bibl.: CIL, III, 7751. (Altar de calcar, D=56×25×24; c.i. 25×18; hl 1,5—3; Mz. Alba Iulia, inv. nr. 377).
9. HERCV[LI]/SAC(rum) PRO/SAL(ute) IMP(eratoris)/ . . . Bibl.: CIL, III, 7752.
10. HERC(uli) AVG(usto)/VAL(erius) PO . . . Bibl.: E. Zefleanu, în *Apulum*, III, 1947—1949, p. 178, nr. 7.
11. DIS PENATIBVS LARI/BVS MILITARIBVS LARI/VIALI NEPTVNO SALVTI/FORTVNAE REDVCI/[A]JESCVLAPIO DIANAE/APOLLINI HERCVLI/SPEI FA[V]ORI P(ublius) CATIVS/SABINVS TRIB(unus) MIL(itum)/LEG(ionis) XIII G(eminae) V(otum) L(ibens) S(olvit). Bibl.: I. H. Crișan, în *SCIV*, V, 3—4, 1954, p. 603—605, nr. 1. (Mz. Alba Iulia, inv. nr. 532).
12. HERCVLENT(i)/GORGIAS PO/SIDONIVS E[X]/VISV P(osuit). Bibl.: D. Radu, în *Apulum*, IV, 1961, p. 97—98, nr. 1.
13. HERCVLI/IVL(ius) VICTOR/VET(eranus) ET/IVL(ius) HERCV/LANVS V(otum) S(olverunt). Bibl.: D. Radu, în *Apulum*, IV, 1961, p. 98—99, nr. 2.

— Reinach = Salomon Reinach, *Répertoire de la statuaire grecque et romaine*, I—IV, Paris, 1897—1910.

— Russu, *DPI* — I. I. Russu, *Dacia și Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din anul 123*, București, 1973.

— Tudor, *IS* = D. Tudor, *Istoria sclavaajului în Dacia romană*, București, 1957.

— Tudor, *MIR* = D. Tudor, *Monumente inedite din Romula*, extras din *BCMI*, I (1938), II (1940).

— Tudor, *OR* = D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. III, București, 1968.

— Tudor, *Orașe* = D. Tudor, *Orașe, ȋrguri și sate în Dacia romană*, București, 1968.

Băile Herculane, jud. Caraș-Severin

14. HERCVLE/TIBI/V(otum) S(olvi). Bibl.: CIL, III, 1563.
15. HERCVLI/PRO SALVTE IMPE/RATORVM SEVERI/ET ANTONINI F CONSER/VATORI AVGVSTORVM/DOMINORVM NOS/TRORVM C(aius) I(ulius) GALLV/S C(larissimus) V(ir) LEGATVS EORVM/PR(o) PR(aetore) CVM SVIS/V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito). Bibl.: CIL, III, 1564.
16. HERCVLI PRO/SALVTE IMP(eratoris)/M(arci) AVREL(ii) ANTO/[NINI PII AVG(usti)]/[ET IVLIAE DOM]/NAE AVG(ustae) MATRI/AVG(usti) ET CAS-TRORVM/SVB CVRA IVL(ii) PA/TERNI PROC(uratoris)/SYNTROPHVS/VI-L(icus). Bibl.: CIL, III, 1565.
17. [HERC]VLI GENIO/[LOC]I FONTIBVS/[CALI]DIS CALPVR/[NIVS] IVLIA-NVS/[V(ir) C(larissimus) LE]G(atus) LEG(ionis) V MAC(edonicae)/[LEG(atus) A]VG(usti) PR(o) PR(aetore)/[PRO]V(inciae) [DA]CIAE/[SVP]ER[IORI]S/V(o-tum) L(ibens) S(olvit). Bibl.: CIL, III, 1566 (r. 7: prov MOESIAE); I. Piso, în *Römisches Österreich*, 3, 1975, p. 175—182.
18. HERCVLI/ET VENERI/MERCVRIVS/PR.../CVM SVIS. Bibl.: CIL, III, 1567.
19. HERCVLI AVG(usto) VALER M (vel SALVTIFERO)/FELIX RVFI (vel T(iti) IVLI) SATVRNINI C(onductoris) P(ublici) P(ortori)/T P EXPR IV STATIO-NIS/TSIERNEN(sis) IIII ID(ibus) ANNO XI/BARBATO ET REGVLO CO[N]-S(ulibus)/EX VOTO POSVIT. Bibl.: CIL, III, 1568; I. I. Russu, în *SCIV*, IV, 1953, 3—4, p. 788—789.
20. HERCVLI INVICTO/T(itus) AVR(elius) GEMINIANVS VET(eranus) LE/G(io-nis) XIII GEM(inae) ANTONINIAN/AE EX VOTO POSVIT. Bibl.: CIL, III, 1569.
21. HERCVLI/INVICTO/P(ublius) CLAVDI/VS IVLIVS/DEC(urio) COL(oniae)/DRVB(etae) V(otum) S(olvit). Bibl.: CIL, III, 1570.
22. HERCVLI IN/VICTO L(ucius) POMP/EIVS CELER/PRAEF(ectus) COH(ortis)/I VBIOR(um) V(otum) S(olvit). Bibl.: CIL, III, 1571. O fotografie la Al. Bărcăcilă, în *Revista științelor medicale*, 10, 1932 (extras), p. 10, fig. 5.
23. HERCVLI/SALVTIFERO/Q(uintus) VIB(ius) AMILLVS/AVG(ustalis) COL(o-niae) DAC(icae)/PRO SALVTE/IVLIANI FILI SVI. Bibl.: CIL, III, 1572. (Mz. Sibiu, cf. I. I. Russu, în *SCIV*, IV, 3—4, 1953, p. 789, nota 4).
24. HERCVLI SANC/TO SIMONIVS/IVLIANVS V(ir) C(larissimus)/PRAESES DA/CIARVM. Bibl.: CIL, III, 1573.
25. HERCVLI SANCTO EVTYCHES ACT(or)/P(ubli) AELI ANTIPATRI EX VOTO POSVIT. Bibl.: CIL, III, 1573 a.

Călan (*Aquae*), jud. Hunedoara

26. HERCVLI/M(arcus) IVL(ius)/PROCLIA/NVS VET(eranus) V(otum) L(ibens) S(olvit). Bibl.: CIL, III, 1406; Téglás G., în *ArchÉrt*, XIII, 1893, p. 204; R. Münsterberg, J. Oehler, în *JÓAI*, V, 1902, Bbl. 121, nr. 2.

Celei (*Sucidava*), jud. Olt

27. [Iovi ? et ? Iuno]NI ET HERCVLI ET DIANAE RE[GINAE .../...VA] LENS DOMITI EX VOTV[M POSVIT]. Bibl.: D. Tudor, în *SCIVA*, XXVI, 1, 1975, p. 132, nr. 15, fig. 1/4, 3/2.

Cioroiul Nou, com. Cioroiși, jud. Dolj

28. M(arcus) OPELLIVS MAXIMVS/[DEC(urio) MON]TANENSIVM HERCVLI/[...]VENSIVM EX VOTO POSVIT. Bibl.: C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *RevMuz*, II, 1965, p. 203—207; C. Daicoviciu, în *ActaMN*, II, 1965, p. 654—655; D. Tudor, în *Latomus*, XXV, 1966, p. 847—854; I. I. Russu, în *ActaMN*, IV,

1967, p. 93; D. Tudor, I. Diaconescu, Gh. Popilian, în *Apulum*, VI, 1967, p. 601, nota 10; D. Tudor, *Orașe*, p. 318; idem, *OR*, p. 389.

Cluj-Napoca (*Napoca*), jud. Cluj

29. HERCVL(i)/CENTI (vel HERCVLENTI) AVR(elius)/CAPITO/VOTV(m). FE-C(it). Bibl.: CIL, III, 6253.

Deva, jud. Hunedoara

30. HERCVL(i)/ET SILVA/NO VEX/IL(l)ATIO/L(egionis) XIII G(eminae) ANT(o-niniana)/I AVR(elius) ARI/MO V(otum) M(erito) P(osuit)/IMMVNI(s). Bibl.: CIL, III, 12565 (*Micia*); Téglás G., în *ArchÉrt*, IX, 1889, p. 394; V. Wollmann, în *Sargetia*, X, 1973, p. 108. (Altar de augit-andezit, desc. pe versantul nordic al dealului Bejan, la 4 km S—V de Deva, unde se afla o carieră de piatră exploatată în epoca romană. D=83×51×52; c.i. 42×41. Literele (hl 4—7) erau vopsite cu roșu, în rîndul 5 se observă bine ligatura ANT. Mz. Deva, inv. nr. 40).

Geoagiu (*Germisara*), jud. Hunedoara

31. HERCVLI/INVICTO/PR INPERA/TORIS COL(legium)/GALATARVM/L(ucius) IVLIVS MA/RCELLINVS/D(onum) D(edit) D(edicavit). Bibl.: CIL, III, 1394. (Altar de calcar. D=129×59×41; c.i. 75×45; hl 5,5—8. În rîndul 5 se vede bine prima literă G. Mz. Deva, inv. nr. 41).

Gherla, jud. Cluj

32. HERCVLI SANCTO/MARC(us) VERACILIVS/VERVS LEG(atus) AVG(usti)/PRO P(raetore) CVRANT(e)/PANNON(io) MAXI[MO]/PR(a)E[F(ecto)] EQ[VI-TVM]. Bibl.: CIL, III, 832; I. I. Russu, *DPI*, p. 78.

Reșca (*Romula*), com. Dobrosloveni, jud. Olt.

33. HER/CV/LI. Bibl.: D. Tudor, *MIR*, I, 1938, p. 22, nr. 108; idem, în *ArhOlt*, XIX, 107—112, 1940, p. 39, nr. 2; idem, *OR*, p. 389, 497, SE 93.

Sarmizegetusa (*Ulpia Traiana Sarmizegetusa*), jud. Hunedoara

34. [I(ovi)] O(ptimo) M(aximo)/IVNONI [M]INERVAE/DIIS [C]ONSENTIBVS/SALVTI FORTVNAE/[R]EDVCI APOLLINI/DIANAE V[ICT]RICI/NEMESI ME[RC]VRIO/HERCVLI SOLI INVICTO/AESCVLPIO HYGIAE DIIS/DEABVSQ(ue) IMMORTALIB(us)/P(ublius) AELIVS HAMMONIVS/V(ir) E(gregius) PROC(urator) AVG(ustorum duorum). Bibl.: C. Daicoviciu, în *AISC*, I, 1, 1928—1932, p. 84—85, nr. 2, fig. 1 b, 2 (r. 12: [I]VN(ior)...); I. Piso, *Dacia*, XX, 1976, p. 251. (Mz. Sarmizegetusa, inv. nr. S 154).

Turda (*Potaissa*), jud. Cluj

35. HERCVLI/INVICTO/PRO SAL(ute)M(arci)/[A]VR(elii) ANT(onini)... Bibl.: CIL, III, 877. (Altar de calcar. D=47×39×33; c.i. 33×34; hl 5. Deasupra capitelului se află o scobitură dreptunghiulară (24×13) pentru jertfă. În rîndul 3 ligatura R+O. Mz. Turda, inv. nr. 345/3).

36. HERCVLI/INVICTO/Q(uintus) ENNIVS/IANVAR(ius)/B(ene)F(iciarius) CO(n)-S(ularis)/LEG(ionis) V M(acedonicae)/P(iae) C(onstantis). Bibl.: CIL, III, 878. (Mz. Sibiu, inv. nr. 7185).

37. I(ovi) O(ptimo) M(aximo)/EHRQVL(i) INVICTO ET LIBER(o) PA(tri)/AVR(elius) GAI(u)S ET AVR(elius) INGENV(u)S/SACER(dotes) EX VOT(o) P(osuerunt). Bibl.: CIL, III, 7681; I. I. Russu, în *AISC*, V, 1944—1948, p. 347—348. (Inscripția se află pe soclul unei statuete de marmură — vezi Repertoriu II, 38. Fig. VII/4. D=16×31×6. Mz. Aiud, inv. nr. 3377).

38. HERCVLI INVICTO/SACRVM/TROSIVS CRISPVS/(centurio) LEG(ionis) V MAC(edonicae)/P(iae) C(onstantis) V(otum) L(ibens) S(olvit) M(erito). Bibl.:

I. I. Russu, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 325—330, fig. 8. (Mz. Turda, inv. nr. 2756).

39. HERCV/LI AV[R(elius)]/DVBI(tatus)/V(otum) S(olvit) L(ibens). Bibl.: I. I. Russu — Z. Milea, în *ProblMuz*, 1964, p. 31, nr. 2. (Mz. Turda, inv. nr. 2470).

Vețel (Micia), jud. Hunedoara

40. [H]ERC(uli) AVG(usto)/SACR(um)/LVCIL(ius) FELIX/ET DOM(itius) HERCV/LANVS MAGIST(ri)/CVLTORVM/HERCVL(is)/D(onum)D(ant). Bibl.: CIL, III, 1339; Torma K., în *AEM*, IV, 1880, p. 134, nr. 20.
41. HERC(uli) INVICT(o)/[P]RO SAL(ute) IMP[P(eratorum)]/[L(ucii)]SEP(timii) SEVERI P(atri) [P(atriae) AVG(usti)]/[ET]MARC(i) AV[R(elii) ANT(onini)]. Bibl.: CIL, III, 1340.
42. HERCVL[I]. Bibl.: Téglás, G., în *Kllo*, X, 498, nr. 4; C. Daicoviciu, în *ACMIT*, III, 1930—1931, p. 41, nr. 17. (Mz. Deva, inv. nr. 42).

Zlatna (*Ampelum*), jud. Alba

43. HERCVLI/INVICTO/SAC(rum) AEL(ius)/TIES AVR(arius ?)/L(aetus) L(ibens) P(osuit). Bibl.: CIL, III, 1292; Al. Popa, în *Apulum*, IV, 1961, p. 271—272, fig. 2 (Mz. Alba Iulia, inv. nr. 55).

Inscripții din Dacia cu locul de descoperire neprecizat

(Alba Iulia sau Micești, com. Bărbănt, jud. Alba)

44. HERCV[LI]/CONSERVA/TORI MARCV/S LVCILIVS/THREPTIO/D(onum) D(edit) AMICIS. Bibl.: CIL, III, 1027; Tudor, *Orașe*, p. 177.

(inter Spring et Drassau)

45. OBILE ET/HERCVLI/M D P D COL/V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito). Bibl.: CIL, III, 6263; Tudor, *Orașe*, p. 141. Mz. Blaj.

(Oltenia; poate Celei — *Sucidava*, jud. Olt)

46. HERCVLI (lectură D. Tudor), sau 'Hρ[α]λῆ (G. Bordenache), sau HERCVLI EX (C. C. Petolescu). Bibl.: D. Tudor, în *Materiale*, II, 1956, p. 571, nr. 21, fig. 30 a; Tudor, *OR*, p. 546, SE 514; *Bordenache*, p. 71, nr. 133, pl. LVIII; C. C. Petolescu, *SCIVA*, 25, 4, 1974, p. 597, nr. 4, fig. 2/1.

Inscripții nesigur provenind din Dacia

(Oltenia ?)

47. C(aius) VALERIVS/MEL(e)AGER/MILES C(o)HO(rtis)/XIII VRB(anae) (cen-turia) M(arci)/GEMELLI HE/RCVLI/[V(otum) S(olvit)] L(ibens) M(erito). Bibl.: CIL, III, 14496, 1; I. I. Russu, în *SCIV*, 1, 1972, p. 121—123, fig. 1 a—b.

Inscripții nesigur dedicate lui Hercules

Vețel (Micia), jud. Hunedoara

48. HE[RCVLI SACRVM]/[D]OMESTICVS ? VET(eranus) ?/[COH(ortis) II] FL(a-viae) [COMMAG(enorum)]/[v 1 p]. Bibl.: C. C. Petolescu, în *SCIVA*, 27, 3, 1976, p. 394—395, nr. 2.

(Transilvania)

49. HE[RCVLI ?]/MI .../AN .../HEL .../PAN ... Bibl.: Inedită, (D=71×33×25. Mz. Deva, inv. nr. 93).

(Oltenia)

50. .../...HER ?[CVLI/...ATI/...AN/...DIL/...NI/... Bibl.: D. Tudor, în *Mate-riale*, II, p. 572, nr. 27, fig. 24 c.

Inscripții dedicate lui Hercules Magusanus

Ciumăfaia, jud. Cluj.

51. DEO INVICTO/HERCVLI MAGV/SANO PRO SALV/TE SVA ET SVORVM/P(ublius) AEL(ius) MAXIMVS/A A MIL(itiis)/V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito). Bibl.: Buday, Á., în *Dolg*, II, 1911, p. 266—267, nr. 6, fig. 6; Finály, G., în *ArchAnz*, 1912, col. 529; I. I. Russu, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 11, nr. 2; M. Macrea, în *AISC*, V, 1947, p. 230 sqq. Mz. Cluj-Napoca, inv. II 5914.

Gherla, jud. Cluj

52. HERCVLI/MAGVSANO/AVR(elius) TATO ST/ATOR AL(a)E II/PANN(oni-
orum) V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito). Bibl.: I. I. Russu, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 11, nota 2; M. Macrea, în *AISC*, V, 1947, p. 232 sq; Russu, *DPI*, p. 78. Mz. Cluj-Napoca, inv. IN 1588.

II. MONUMENTE FIGURATIVE (A)

Alba Iulia (*Apulum*), jud. Alba

1. Sculptură în piatră, reprezentând pe Hercules, care însoțea inscripția I, 5. Bibl.: CIL, III, 1028. LP?
2. Relief pe una din laturile unui grup sculptural (h 73). Grupul statuar reprezenta două divinități (bărbat și femeie) șezând pe tronuri, probabil Pluton și Proserpina. (Igna: Aesculapius și Hygia). Pe cele două părți laterale apar în relief Mercurius (dreapta), cu punga și caduceul și Hercules (stînga). S-a păstrat capul bărbos, întors spre stînga, o parte din bustul gol și brațul drept, îndoit din cot și ridicat, prinzînd măciuca în cumpănire pe umărul drept. Bibl.: N. Igna, *Cultul lui Esculap și al Higiei cu specială privire la Dacia superioară*, Cluj, 1935, p. 68—69, fig. 27—29. Mz. Alba Iulia.
3. Fragment de relief înalt, marmură ($D=29,5 \times 31 \times 10$). Hercules — tipul Farnese (fig. I/1), cu greutatea corpului pe piciorul drept, sprijinindu-se în măciuca de sub axila stîngă. Peste piept se înnoadă etichetele de la blana leului. Mîna dreaptă o ținea pe șold, iar în cea stîngă prinde un arc (?). Lucrare de o calitate artistică remarcabilă. Bibl.: inedit. Mz. Cluj-Napoca, inv. 3974. Fig. VI/1.
4. Fragment de relief, marmură ($D=23 \times 21,5 \times 4$). Hercules (o variantă a tipului Mastaî — fig. I/2) nud, în picioare; cu mîna dreaptă prinde ghioaga (în partea de relief ruptă), iar cu cea stîngă apucă blana leului din Nemeea, care ajunge pînă la pămînt. Bibl.: C. L. Băluță, în *Apulum*, XIV, 1976, p. 139, fig. 1/2 (afirmația — *loc. cit.* — „Cultul lui Hercules este slab reprezentat la Apulum. El figurează pe două monumente epigrafice...” este eronată. Vezi la noi 13 inscripții — I, 1—13). Mz. Alba Iulia, inv. 626.

Băile Herculane, jud. Caraș-Severin

5. Relief săpat în stîncă, la „Baia lui Hercules” ($D=h$ cca. 80). Într-o nișă se profilează zeul în picioare, nud; ghioaga ridicată cu brațul stîng se sprijină pe umăr. Cu mîna dreaptă zeul întinde o cupă (?). (Bărcăcilă: „oferind apa aducătoare de sănătate”). Bibl.: Al. Bărcăcilă, în *Revista științelor medicale*, 10, 1932 (extras), p. 13, fig. 7—8; Tudor, *Orașe*, p. 28.
6. Statuie de marmură (Milleker: bronz), desc. în a. 1736 ($D=h$ circa 60). Hercules, complet nud, figură athletică, cu părul și barba mare. Greutatea corpului lăsată pe piciorul stîng. Brațul drept coboară, ușor depărtat de corp, mîna sprijinindu-se pe o măciucă scurtă așezată peste capul taurului din Creta (?) (Griselini: capul mistrețului de pe muntele Erymanthus).

Peste antebrațul stîng atîrnă pielea leului din Nemea (în gravura lui Grisellini seamănă cu o mantie), deasupra căreia e așezat copilul Hyllus (Caryophilus, Grisellini, Bărcăcilă, Tudor; după Milleker și Buracu ar fi Telephus). La piept, copilul ține într-o legătură cele trei mere din grădina Hesperidelor. Jos, lingă piciorul stîng al eroului, un cîine (după Grisellini; după Caryophilus și Buracu e o cerboaică) cu capul ridicat și privirea ațintită spre Hercules. Lucrare reușită, piesă de import în Dacia. Bibl.: *Caryophilus*, p. 102, fig. p. 102; *Grisellini*, p. 279; *Miller*, p. 20; *Popoviciu*, p. 19; *Milleker*, p. 34; Buracu, C. I., *Muzeul General Nicolae Ceaușescu în Băile Herculane și Cronica Mehadiei*, Turnu-Severin, 1924, p. 21, XIX; idem, *Heracle, Hercules, Iovan Iorgovan și Băile Herculane*, Turnu-Severin, 1924, p. 16—17, nr. 2; Al. Bărcăcilă, *op. cit.*, p. 13, fig. 9; *Neigebaur*, p. 12, nr. 25; *Reinach*, II (1897), p. 233; Tudor, *Orașe*, p. 26. LP? (Viena?). Fig. II.

7. Statuie desc. în a. 1736. Hercules reprezentat cu pielea leului pe umeri; capul încununat cu ramuri de măslin. Brațul drept se sprijină pe măciucă; jos, un arc. Bibl.: *Caryophilus*, p. 97; *Grisellini*, p. 279; *Miller*, p. 20; *Popoviciu*, p. 19; *Milleker*, p. 34; C. I. Buracu, *Heracle ...*, p. 17, nr. 3; idem, *Muzeul ...*, p. 21, XX; Tudor, *Orașe*, p. 26. LP? (Viena?)
8. Statuie desc. în a. 1736. Hercules într-o poziție de odihnă, sprijinindu-se în măciucă. Tipul Farnese (?). Bibl.: *Caryophilus*, p. 97; *Grisellini*, *loc. cit.*; *Miller*, *loc. cit.*; *Popoviciu*, *loc. cit.*; Buracu, *Muzeul ...*, p. 21, XVIII; idem, *Heracle ...*, p. 16; *Milleker*, p. 34; *Neigebaur*, p. 13, nr. 27; Tudor, *Orașe*, p. 26. LP? (Viena?).
9. Statuie desc. în a. 1736. Lipsește orice descriere. Bibl.: *Caryophilus*, p. 97; *Grisellini*, p. 279; *Miller*, p. 20; *Popoviciu*, p. 19; *Neigebaur*, p. 13, nr. 28; *Milleker*, p. 34; Tudor, *Orașe*, p. 26. LP? (Viena?).
10. Statuie (fragment) desc. în a. 1736. Lipsește orice descriere. Bibl.: vezi II, 8. LP? (Viena?).
11. Statuie (fragment) desc. în a. 1736. Lipsește orice descriere. Bibl.: vezi II, 8. LP? (Viena?).
12. Statuie (fragment) desc. în a. 1736. Lipsește orice descriere. Bibl.: vezi II, 8. LP? (Viena?).

Celei (*Sucidava*), jud. Olt.

13. Statuie de marmură, fragment (h 53). Hercules în poziție de repaos, se sprijinea pe piciorul stîng; pe umeri — urmele unei *taenia*, cu care era legat părul. Tipul Hercules Mastaî (fig. I/2), cu măciucă, blana leului și cele trei mere. Musculatura frumos redată și întreaga suprafață a statuii frumos șlefuită. Bibl.: D. Tudor, în *Dacia*, IX—X, 1941—1944, p. 416, nr. 16; idem, în *Latomus*, LXXX, 1965, p. 54, pl. IX; idem, *OR*, fig. 119/1; *Bordenache*, p. 69—70, nr. 127, pl. LVI; G. Bordenache, în *RömRum*, p. 198, F. 29 = *Civiltă*, p. 216—217, F. 93, pl. XXV. Fost în col. Bolliac. Mz. Național de antichități, inv. L. 767.
14. Capul (h 21) unei statui de marmură de mari dimensiuni. Părul înconjurat cu o coroană din frunze de măslin. Tipul Hercules Farnese. Bibl.: D. Tudor, în *Dacia*, IX—X, 1941—1944, p. 410; idem, în *Latomus*, LXXX, 1965, p. 54, pl. X, 1; idem, *OR*, p. 389; *Bordenache*, p. 68—69, nr. 126, pl. LVI. Fost în col. Bolliac. Mz. de Istorie al R.S.R., inv. L. 1442.

15. Statuie de marmură; fragment din tors cu musculatura frumos reliefată ($D=13 \times 11 \times 10$). Bibl.: C. C. Petolescu, Gh. Popa, în *Apulum*, XII, 1974, p. 615—617, nr. 2, fig. 2. Mz. Școlii generale Celei, inv. nr. 102.

Cioroiul Nou, com. Cioroiși, jud. Dolj.

16. Relief de marmură, desc. în a. 1938 la 10 m est de ruinele templului ($D=42 \times 29 \times 5$). Hercules tânăr, imberb, nud, sugrumînd leul din Nemea, care se ridică pe labele posterioare și încearcă să muște. Măciuca jos, rezemată. Bibl.: D. Tudor, în *Omagiu lui Petre Constantinescu-Iași*, p. 111; idem, *OR*, p. 389; idem, *Orașe*, p. 317; D. Tudor, I. Diaconescu, Gh. Popilian, în *Apulum*, VI, 1967, p. 601, nota 10, fig. 8/2. Mz. Craiova, inv. nr. 12539.

17. Statueta pe a cărei soclu se află inscripția I, 28. Picioarele lui Hercules, capul taurului din Creta și parte din blana leului. Bibl.: vezi I, 28. Mz. Craiova.

Ciucsîngiorgiu, jud. Harghita.

18. Statuetă de bronz ($D=7,6 \times 2,6$). Hercules nud, ținînd măciuca în mîna dreaptă, pe lîngă corp. Lucrare grosolană. Bibl.: statueta este practic inedită; a fost pomenită la Tudor, *Orașe*, p. 278, după *Rep. ms.* Mz. Cluj-Napoca, inv. V. 19793.

Cluj-Napoca (*Napoca*), jud. Cluj

19. Fragment dintr-o statuie de calcar ($D=26 \times 21,5 \times 12$). Hercules nud, se sprijină în ghioagă, peste care atîrnă brațul stîng. Cel drept e dus la spate iar în palmă ține un măr. Mușchii frumos reliefați. Tipul Farnese. Bibl.: C. Pop, în *ActaMN*, V, 1968, p. 485, nr. 8, fig. 10. Mz. Cluj-Napoca.

Drobeta Turnu-Severin (*Drobeta*), jud. Mehedinți

20. Fragment de statueta de calcar (h 21). Hercules nud, în picioare, cu greutatea corpului pe piciorul drept. Brațul stîng și întregul corp se sprijinea pe măciucă (acum lipsă). (Bărcăcilă: „strîngînd la subsuoară un corp”). Mîna dreaptă e așezată peste sold. Bibl.: Bărcăcilă, *MRD*, p. 94—95, nr. 14 a, fig. 41; idem, *Drobeta*, 1932, p. 31, fig. 56. Mz. Drobeta Turnu-Severin, inv. II 7108.

21. Fragment de relief de marmură, desc. în castru ($D=10 \times 10 \times 3$). Hercules nud, în picioare, ușor aplecat spre dreapta. Peste umărul și brațul stîng atîrnă pielea leului din Nemea. Cu mîna dreaptă se sprijinea probabil pe măciucă (acum lipsește). Bibl.: Bărcăcilă, *MRD*, p. 95, nr. 14 b, fig. 42. Mz. Drobeta Turnu-Severin, inv. II 7088.

22. Capul și torsul unei statuete de marmură (h 30). Bibl.: Tudor, *OR*, p. 389. Fost în coî. Spineanu. LP?

Gîrla Mare, jud. Mehedinți.

23. Fragment dintr-un relief de calcar ($D=27 \times 26 \times 4$). În dreapta este reprezentat Hercules, cu blana leului peste cap, ridicînd măciuca spre un alt personaj (Cacus?) nud, în picioare, care pare să se apere. Înapoia lui Hercules se zărește un țarc (?) în care este închis un bou (?). Bibl.: Bărcăcilă, *MRD*, p. 95—98, nr. 14 c, fig. 43; Tudor, *OR*, p. 389; idem, *Orașe*, p. 306. Mz. Drobeta Turnu-Severin, inv. II 595.

Jupa (*Tibiscum*), jud. Caraș-Severin

24. Relief de piatră cu reprezentarea lui Hercules. Bibl.: Tudor, *Orașe*, p. 39. LP?

Moigrad (*Porolissum*), jud. Sălaj

25. Fragment dintr-o statueta de marmură ($D=13 \times 16$). Hercules tânăr, imberb; pe cap poartă pielea leului din Nemea care este petrecută peste antebratul stâng. Labele leului se înnoadă peste bust. Bibl.: C. Pop, în *Apulum*, IX, 1971, p. 556—559, nr. 10, fig. 4/3. Mz. Cluj-Napoca, inv. IV 2668.

Orșova (*Dierna*), jud. Mehedinți

26. Statuetă de bronz, desc. în a. 1902 în „curtea școlii“ (h 10). Înfațișează lupta lui Hercules cu Antaeus. Eroul, complet nud, a reușit să-l prindă pe Antaeus de mijloc. Fiul lui Poseidon încearcă zadarnic să se desfacă din strînsoarea brațelor lui Hercules. Poziția acestuia din urmă trădează momentul următor scenei: ridicarea lui Antaeus în aer. Lucrare rudimentară; totuși, liniile descrise de cele două corpuri în luptă nu sînt lipsite de un oarecare dinamism. Bibl.: *Milleker*, p. 239, pl. II, 1; Tudor, *Orașe*, p. 21. LP?

Răcari, jud. Dolj

27. Statuetă de bronz, desc. în castru (h 8,2). Hercules bătrîn, cu plete și barbă. Greutatea corpului pe piciorul drept. Mîna dreaptă coboară pe lîngă corp, apucînd ghioaga. Peste brațul stîng atîrnă blana leului. În mîna stîngă ține o *patera* lîngă piept. Lucrare rudimentară. Tipul *Hercules bibax*. Bibl.: V. Pîrvan, în *ARMSI*, seria II, tom. XXXVI, p. 55, nr. 18, fig. pl. VI, nr. 6. Mz. de Istorie al R.S.R., inv. III 262.

Războieni-Cetate, jud. Alba

28. Relief înalt, de marmură ($D=24,8 \times 12,8$). Hercules, nud, în picioare, cu ghioaga în mîna dreaptă, iar peste antebratul stîng atîrnă pielea leului. Sub piciorul stîng apare un cap bărbos. Tipul *Mastai*. Bibl.: C. Pop, în *Apulum*, IX, 1971, p. 556, nr. 9, fig. 4/2. Mz. Cluj-Napoca inv. nr. 3972—3973.

Reșca (*Romula*), com. Dobrosloveni, jud. Olt.

29. Statuetă de bronz (h 12,3). Hercules cu barbă și păr mare; nud, în picioare. Atributele lipsesc. Lucrare reușită; tipul *Farnese*. Bibl.: Tudor, *MIR*, I, nr. 162, p. 29, fig. 32; R. Florescu, în *RomRum*, p. 197—198, F. 28 = *Civiltă*, p. 216, F. 28. Fost în Mz. Drobeta Turnu-Severin, provenit din col. Capșa. LP?

30. Statuetă de marmură (h 36). Fragmentul păstrat redă bustul, mîna cu antebratul stîng, mîciuca și parte din blana leului. Sub mîciucă se observă capul taurului din Creta. Tipul *Mastai*. Bibl.: Tudor, *MIR*, I, p. 11, nr. 36. Mz. Drobeta Turnu-Severin, inv. II, 139.

31. Statuetă de bronz. Hercules în picioare, cu ghioaga în mîna dreaptă și blana leului din Nemea peste brațul stîng. Tipul *Hercules Mastai*. Bibl.: Tudor, *O.R.*, fig. 105/5, p. 389. Mz. Craiova, inv. nr. 4772.

32. Fragment dintr-o statueta de marmură (h 13,3). S-a păstrat o labă de leu și o bucată din ghioaga eroului. Fost în col. Constantinescu. Bibl.: Tudor, *MIR*, I, p. 14, fig. 17 b. LP?

Sarmizegetusa (*Ulpia Traiana Sarmizegetusa*), jud. Hunedoara

33. Fragmente dintr-un relief de marmură, desc. în a. 1924 într-o încăpere din Palatul Augustalilor. Reda probabil ciclul muncilor lui Hercules și alte scene din viața eroului. Fragmentul a): lupta cu leul din Nemea ($D=17 \times 23$); b) bustul nud al eroului, cu labele leului legate peste piept. Cu ambele brațe Hercules poartă un animal (prezentarea mistrețului de pe muntele Erymanthus lui Eurystheus?; $D=21 \times 15$). Fig. VI/2; c) mîna

zeului prinzînd ghioaga și capul unui animal (cîine?) ($D=11 \times 9,5$); d) capul unui taur (?) al cărui corn drept e apucat de o mînă. Probabil reprezintă lupta cu taurul din Creta ($D=15 \times 10$); e) în stînga — antebrațul eroului cu mîciuca ridicată, iar în centrul fragmentului doi arbori de care atîrnă cîte o tolbă de săgeți și cîte un arc ($D=34 \times 12$). Bibl.: C. Daicoviciu, în *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 527; idem, în *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 409, 413, fig. 39; M. Bărbulescu — E. Nemeș, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 317—322⁴. Mz. Sarmizegetusa, inv. 164, 169, 213, 197, 168.

34. Relief de marmură ($D=10 \times 9,5$). Hercules nud, în picioare, cu blana leului peste brațul stîng. În mîna dreaptă ținea probabil mîciuca. Tipul Hercules Mastaî. Bibl.: C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 256, nr. 12, fig. 18/1. LP?

Sălașul de Sus, jud. Hunedoara

35. Relief de marmură ($D=47,5 \times 37,5 \times 5,5$). Hercules nud, în picioare, cu greutatea corpului lăsată pe piciorul stîng. În mîna dreaptă, puțin depărtată de corp, ținea ghioaga (fragment de relief lipsă). Peste antebrațul stîng atîrnă blana leului, iar două labe se înnodau peste umărul stîng. În palma stîngă eroul ține cele trei mere de aur din grădina Hesperidelor (Lazăr: „trei obiecte rotunde“). Tipul Hercules Mastaî. Bibl.: M. D. Lazăr, în *Sargetia*, X, 1973, p. 409—412, fig. 1. Mz. Deva, inv. 23452. Fig. VIII/2.

Slăveni, com. Gostavățu, jud. Olt

36. Capul unei statuete de bronz. Hercules purta pielea leului din Nemea peste cap. Bibl.: Tudor, *OR*, p. 389. Mz. Craiova.

Svinița, jud. Mehedinți

37. Statuetă de bronz, desc. în a. 1780 (h circa 20). Hercules nud, în picioare, părul și barba în bucle ondulate. Greutatea corpului lăsată pe piciorul drept. Brațul drept coboară pe lîngă trup și se sprijină în mîciucă. Peste antebrațul stîng atîrnă pielea leului, iar în palmă se observă cele trei mere din grădina Hesperidelor. Lucrare îngrijită; tipul Mastaî. Bibl.: Miller, p. 25 sqq; Böhm, în *AEM*, IV, 1880, p. 180; Milleker, p. 66; Tudor, *Orașe*, p. 66. LP? Fig. III.

Turda (*Potaissa*), jud. Cluj

38. Fragment (partea inferioară) dintr-o statueta al cărei soclu poartă epigrafa I, 37. În centru se observă picioarele lui Iupiter, încălțate. În dreapta — un rest din picioarele goale ale lui Liber, o panteră, păstrată aproape în întregime. În stînga era reprezentat Hercules. Se mai văd labele picioarelor și capătul inferior al mîciucii. Eroul era înfățișat în picioare, cu greutatea corpului lăsată pe piciorul drept; ghioaga era prinsă cu mîna dreaptă. Bibl.: CIL, III, 7681; Orbán Balázs, *Torda város és környéke*, Budapest, 1889, p. 58—59; I. I. Russu, în *AISC*, V, 1944—1948, p. 347 sq; Tudor, *Orașe*, p. 215. Mz. Aiud, inv. nr. 3377. Fig. VII/4.

39. Statuetă de bronz (?), reprezentîndu-l pe Hercules tînăr, nud, cu mîciuca în mîna stîngă, iar pielea leului atîrnă de pe umărul drept pînă la pămînt. Bibl.: Lugosi, I, 99; VII, f. 42, pl. XLII e. LP?. Fig. I/4.

40. Fragment dintr-o statueta de bronz. S-a păstrat doar o parte din ghioagă. Bibl.: Orbán Balázs, *op. cit.*, p. 58, fig. jos stînga. LP?

⁴ Colegul I. Piso ne-a comunicat că în afara celor cinci fragmente publicate de noi, au mai fost depistate și altele din acest relief, în depozitul Muzeului din Sarmizegetusa.

41. Statuetă de bronz ($D=7,9 \times 2,5$). Hercules nud, în picioare, cu *exuvla leonis* pe cap, labele legate peste pieptul eroului. Alte atribute lipsesc, brațele statuei fiind rupte. Bibl.: inedită⁵. Mz. Cluj-Napoca, inv. V. 19786. Fig. X/2.

Loc de descoperire neprecizat.

(Ciopeia, sau Sarmizegetusa, jud. Hunedoara)

42. Relief de marmură reprezentându-l pe Iupiter cu fulgerul și pe Hercules cu cerbul. Bibl.: Tudor, *Orașe*, p. 109. LP?

(Sarmizegetusa, Vețel sau Geoagiu, jud. Hunedoara)

43. Fragment dintr-un relief de marmură ($D=16 \times 29 \times 4$). Se observă parte din capul cerbului și o ramură din coarne pe care Hercules ține, imberb, a prins-o cu mâna stângă și încearcă să o tragă în jos. Bibl.: inedită⁶. Mz. Deva, inv. 15874. Fig. VII/1.

(Transilvania)

44. Partea inferioară a unui bloc de calcar ($D=37 \times 64 \times 25$). Se mai observă, în relief, picioarele nude ale lui Hercules și partea inferioară din blana leului. În dreapta eroului se află un animal din care se păstrează două labe. Bibl.: inedit (?). Mz. Alba Iulia, inv. nr. 415.

45. Statuetă (de bronz? h circa 8). Se afla într-o col. din Gheja, jud. Mureș. Bibl.: *Neigebaur*, p. 290. LP?

(Banat)

46. Statuetă (de bronz?). Hercules, bătrîn, sprijinit pe măciucă cu axila dreaptă. Picioarele încrucișate; mâna dreaptă în jos pe lângă ghioagă, mâna stângă e dusă la spate. O variantă a tipului Farnese. Bibl.: *Griselini*, p. 284—285, pl. III, 2; *Miller*, p. 21—22; *Neigebaur*, p. 16. Se afla într-o col. din Timișoara. LP? Fig. I/3.

47. Statuetă de bronz (h circa 30). Lipsește orice descriere. Se afla în col. Radványi. Bibl. *Miller*, p. 22. LP?

(Oltenia)

48. Relief de marmură ($D=10 \times 15 \times 3,5$). Se mai observă bustul eroului, cu pielea leului peste umărul stîng. Pe bordura superioară se află inscripția I, 46. Bibl.: *Vezi* I, 46. Mz. de Istorie al R.S.R., inv. nr. 1150.

Proveniența nesigură din Dacia

49. Statuetă de bronz; pe unele porțiuni se mai păstrează patina ($D=9,9 \times 4,2$). Hercules nud, în picioare cu *exuvla leonis* pe cap, cu labele legate peste piept; la spate pielea leului coboară peste ceafă acoperind umerii și trece peste brațul stîng. Brațul drept ridicat (ghioaga lipsește). Bibl.: inedită. Mz. Cluj-Napoca, inv. V. 19785, Fig. XI/2.

50. Statuetă de bronz ($D=7,5 \times 3$). Hercules cu barbă; peste brațul stîng atîrnă pielea leului din care se observă capul și labele; în mâna dreaptă ridicată ținea măciuca (acum ruptă). Bibl.: inedită. Mz. Cluj-Napoca, inv. V. 19767. Fig. XI/1.

Reprezentări nesigure ale lui Hercules

Alba Iulia (*Apulum*), jud. Alba.

51. Statuetă de bronz ($D=6,4 \times 2,8$) înfățișînd un tînăr nud cu brațul stîng ridicat. În mâna stîngă ținea un atribut acum lipsă (măciuca?). Peste

⁵ Mulțumim și pe această cale colegului C. Pop pentru semnalarea statuetelor II, 41, 49, 50, 51 și 63, precum și pentru ilustrația piesei II, 3.

⁶ Mulțumim colegei Adriana Rusu (Deva) pentru semnalarea acestui relief și pentru ilustrația sa.

brațul stîng atîrnă un veșmînt sau blana leului (?). Lucrare grosolană. Bibl.: inedită. Mz. Cluj-Napoca, inv. V. 19784. Fig. X/1.

Celei (*Sucidava*), jud. Olt

52. Fragment dintr-un grup sculptural de marmură pe al cărui soclu se păstrează epigrafa I, 27. ($D=16,5 \times 20 \times 8$). Din relief se mai păstrează baza unei coloane și laba piciorului drept (al lui Hercules?). Bibl.: vezi I, 27.

Gura Baciului (Cluj-Napoca), jud. Cluj

53. Capul unei statui de calcar care-l înfățișează pe Hercules (?; $D=22 \times 14,7$). Monumentul a rămas nefinisat. Fața cu pomeții proeminenți, nasul lat, barbă și mustăți. Bibl.: C. Pop, în *Apulum*, IX, 1971, p. 556, nr. 7, fig. 3/3. Mz. Cluj-Napoca, inv. IV 5360.

Pojejena, jud. Caraș-Severin

54. Fragment (capul) dintr-o statuie de marmură. Îl reprezenta, poate, pe Hercules. Bibl.: *AnB*, III, nr. 4, fasc. 7, 1930, p. 131, foto p. 134; Tudor, *Orașe*, p. 65. Mz. Timișoara.

Turda (*Potaissa*), jud. Cluj

55. Fragment dintr-o statuie de calcar ($D=32 \times 12$). Torsul nud al unui personaj masculin (Hercules?). Bibl.: M. Jude — C. Pop, *Monumente sculpturale romane în Muzeul de Istorie Turda*, 1973, p. 21, nr. 7, pl. XX/2. Mz. Turda, inv. 347. Fig. VII/2.
56. Două fragmente dintr-un relief înalt din calcar. $D=13,3$ (h capului) și 21,2 (h coapselor). S-a păstrat un fragment cuprinzînd capul și gîtul lui Hercules (?), iar celălalt cu coapsele și picioarele pînă la genunchi. Bibl.: C. Pop, în *Apulum*, IX, 1971, p. 556, nr. 8, fig. 4/1 a—b. Mz. Cluj-Napoca, inv. I 864; I. 659.
57. Capul unei statui de calcar ($D=19,5 \times 13,7$). Hercules (?) cu barbă, mustăți și sprîncene stufoase; gîtul masiv și viguros. Bibl.: C. Pop, *op. cit.*, p. 555, nr. 5, fig. 3/1. Mz. Cluj-Napoca, inv. I 824.
58. Capul unei statui de calcar ($D=22,3 \times 14,2$). Eroul cu barbă și gîtul puternic, subliniind ideea de forță. Bibl.: C. Pop, *op. cit.*, p. 556, nr. 6, fig. 3/2. Mz. Cluj-Napoca, inv. I 823.

Atît reprezentarea lui Hercules, cît și proveniența din Dacia nesigure.

59. Statuetă de marmură (h 16). Abdomenul și picioarele pînă la genunchi. Musculatura frumos reliefată. Stilul Hercules Farnese. Bibl.: *Bordenache*, p. 70, nr. 129, pl. LVII. Mz. de Istorie al R.S.R., inv. L 1017.
60. Torsul unei statui de marmură (h 49). Nud bărbătesc, în picioare, poziție de repaus; pe coapsa dreaptă urmele unui atribut (măciucă?). Bibl.: *Bordenache*, p. 70, nr. 130, pl. LVII. Mz. de Istorie al R.S.R., inv. nr. L 754.
61. Statuetă de calcar (h 36). Hercules (?) nud, în picioare, lucrare neterminată. Bibl.: D. Tudor, în *Dacia*, IX—X, 1941—1944, p. 423, nr. 34, fig. 19. LP?
62. Statuetă de marmură (h 31). Copil cu forme pline, surizător, cu capul plecat ușor pe umărul stîng; părul ondulat. Bibl.: *Bordenache*, p. 46, nr. 74, pl. XXXIII. Mz. de Istorie al R.S.R., inv. L 1720.
63. Statuetă de bronz ($D=6 \times 3,7$). Înfațișează un personaj masculin, nud, în picioare, cu brațul drept ridicat. Atributul (măciuca?) din mîna dreaptă lipsește. Peste antebrațul stîng atîrnă un veșmînt sau pielea leului din Nemea (?). Lucrare grosolană, comparabilă cu II, 50. Bibl.: inedită. Mz. Cluj-Napoca, inv. V. 19778, Fig. X/4.

II. MONUMENTE FIGURATIVE (B)

Cristești, jud. Mureș

64. Toartă de vas, ornamentată cu chipul lui Hercules. Bibl.: Tudor, *Orașe*, p. 273. LP?
65. Toartă de vas (L=9). Un amoraș poartă atributele lui Hercules, ghioaga și pielea leului (?). Bibl.: O. Floca, în *Materiale*, I, p. 770—771, d, fig. 15. Mz. Tg. Mureș.

Drobeta Turnu-Severin (Drobeta), jud. Mehedinți

66. Camee în pastă vitrosă imitând agatul, montată într-un medalion (D=4,1×2,9) prins de un colier de aur. Înfațișa pe Hercules în luptă cu Cerberus. Bibl.: M. Gramatopol — V. Crăciunescu, în *Rev. Roum. Hist. l'art.* IV, 1967, p. 150, nr. 160. Col. Severcanu, inv. 20884/827.

Geoagiu, jud. Hunedoara

67. Aplică de bronz (h 14); reprezintă bustul lui Hercules, cu *exuvia leonis* peste cap și umeri, iar labelle înnodate peste piept. Bibl.: L. Mărghitan, C. Pop, în *Sargetia*, VIII, 1971, p. 68—70, fig. 2. Mz. Deva, inv. 1142.

Loc de descoperire neprecizat

(Reșca sau Celei, jud. Olt)

68. Gemă (D=1,1×1). Prezintă scena luptei dintre Hercules și Antaeus. Hercules e îmbrăcat cu pielea leului. Antaeus este căzut la pământ. Bibl.: D. Tudor, în *Cronica numismatică și arheologică*, 106—107, București, 1936, p. 11, nr. 44, pl. VIII/13.

Proveniența nesigură din Dacia

69. Gemă din carneol portocaliu (D=1,7×1,5×0,6). Capul lui Hercules cu barbă, spre dreapta. Bibl.: L. Țeposu-David, în *StCom*, 12, 1965, p. 85, nr. 14, pl. I/14. Mz. Sibiu, inv. nr. 1058.
70. Gemă de onix (D=2,6×2,1×0,2). Omphale cu măciuca lui Hercules și blana leului din Nemeea. Bibl.: L. Țeposu-David, *op. cit.*, p. 86, nr. 16, pl. I/13. Mz. Sibiu, inv. nr. 1075.
71. Colonetă de marmură (h 42). Într-o nișă e înfațișat Hercules în relief, cu ghioaga în mîna dreaptă; pielea leului prinsă cu mîna stîngă, se tîrîie pe pământ. Bibl.: *Bordenache*, p. 72, nr. 135, pl. LVIII. Mz. de Istorie al R.S.R., inv. L 786.

Reprezentare nesigură a lui Hercules

Alba Iulia (*Apulum*), jud. Alba

72. Capitel corintic de calcar (D=37×54). Decorația caracteristică capitelurilor corintice este completată cu capul unui tînar imberb acoperit, după părerea lui J. Hampel, de o piele de leu. Ar fi, în acest caz, reprezentarea lui Hercules. Astăzi însă nu se poate distinge acest element; capul pare acoperit de şuvițe groase de păr pînă sub gît. Bibl.: J. Hampel, în *ArchÉrt*, XXXI, 1911, p. 241, nr. 27, fig. 27; E. v. Mercklin, *Antike Figuralkapitelle*, Berlin, 1962, nr. 228, fig. 435. Mz. Alba Iulia, inv. 58.

II. MONUMENTE FIGURATIVE (C)

Alba Iulia (*Apulum*), jud. Alba

73. Monument funerar de calcar (D=90×40×27). Hercules, reprezentat în relief (h 76), nud, se sprijină pe piciorul drept; stîngul e îndoit din ge-

nunchi. Cu brațul stîng se reazemă pe o ghioagă lungă. Bibl.: inedit (?). Mz. Alba Iulia, inv. 19.

Băile Herculane, jud. Caraș-Severin

74. Perete de sarcofag, desc. în a. 1755. Defuncta culcată e străjuită de două reprezentări. După Grisellini, Miller, Milleker și Tudor ambele îl înfățișează pe Hercules; Neigebaur este de părere că sînt înfățișați Hercules și un *imperator*; după Bărcăcilă ar fi vorba de Hercules și un „comandant militar (soțul)”. De fapt în dreapta este înfățișată Diana, cu tunica scurtă de vînătoare, sînul drept descoperit, iar jos din animalul consacrat — cîinele — se mai păstrează doar labelle anterioare. În stînga este reprezentat Hercules nud, în picioare cu blana leului peste umărul stîng. La piciorul drept un monstru marin încearcă să muște. Bibl.: *Grisellini*, p. 279, pl. III, 3; *Miller*, p. 20—21; *Neigebaur*, p. 13, nr. 26; *Milleker*, p. 34; Popoviciu, pl. III, Bărcăcilă, în *Revista științelor medicale*, 10, 1932, p. 13—17, fig. 10; N. Gostar, în *Sargetia*, III, 1956, p. 85, nota 1; Tudor, *Orașe*, p. 26. Scufundat în Dunăre în dreptul Budapestei, în timpul transportului spre Viena. Fig. IV.

Cluj-Napoca (*Napoca*), jud. Cluj

75. Fragment dintr-o statuie de calcar ($D=60 \times 40 \times 16$). Hercules tînar, nud, în picioare, cu merele în mîna stîngă și cu un rest din blana leului. Tipul Mastaî. Bibl.: C. Pop, în *ActaMN*, V, 1968, p. 482, nr. 4, fig. 6. Mz. Cluj-Napoca, inv. nr. 40. Fig. VIII/1.
76. Pilastru din calcar ($D=243 \times 59 \times 51$). În registrul inferior este înfățișat Hercules nud, în picioare, sprijinindu-se în mîciuca acoperită de pielea leului din Nemeea. Tipul Hercules Farnese. Alături apare Mercurius cu caduceul, iar în registrul superior este redat Liber. Pilastrul a aparținut unei construcții funerare. Bibl.: Buday, A. în *Dolg*, VII, 1916, p. 81 sqq, fig. 22; A. Bodor, în *Dacia*, VII, 1963, p. 217, nota 42, fig. 9; C. Pop, în *ActaMN*, V, 1968, p. 480—482, fig. 2; M. Bărbulescu, în *AIIA*, XIX, 1976, p. 267—274. Mz. Cluj-Napoca, inv. MIC 15. Fig. IX/2.

Geoagiu (*Germisara*), jud. Hunedoara

77. Monument funerar de calcar ($D=90 \times 81 \times 74$). Pe una din laturi se află inscripția CIL, III, 1402; pe alta este înfățișat Hercules în luptă cu leul din Nemeea. Eroul nud (h 56), prinde cu mîna stîngă capul fiarei, care, ridicată pe labelle posterioare, încearcă să muște. În mîna dreaptă ridicată Hercules are mîciuca cu care se pregătește să lovească. Bibl.: CIL, III, 1402; *Lugosi*, VI, f 47; *Neigebaur*, p. 106, nr. 8; N. Gostar, *op. cit.*, p. 85, nota 1. (Mz. Deva, inv. nr. 72. Provine din așezarea civilă de la „Pedeapsa”). Fig. V/1—2.
78. Colțul stîng inferior al unui perete de sarcofag de calcar ($D=72 \times 36 \times 15$). Sub un arc pe console, Hercules nud, cu mîciuca pe umărul drept și o mantie peste piept și umeri. Bibl.: N. Gostar, *op. cit.*, p. 84—85, nr. 15, fig. 10; V. Wollmann, în *Sargetia*, V, 1968, p. 117, nr. 9, fig. 9. Se află încastrat în zidul bisericii reformate din Geoagiu.

Moigrad (*Porolissum*), jud. Sălaj

79. Fragment din bolta unei construcții funerare. La extremitatea dreaptă este

înfățișat Hercules sugrumînd leul din Nemeea. Bibl.: inedit⁷. Mz. Zalău. Fig. IX/1.

Turda (*Potaissa*), jud. Cluj

80. Fragment de monument funerar, calcar ($D=50 \times 44 \times 20$). Hercules nud, se mai păstrează bustul. Peste antebratul stîng atîrnă pielea leului (Jude-Pop: „Un fald (?) al veșmintului“; Floca—Wolski: „un șarpe al cărui cap este adus pe brațul mîinii stîngi“). În palma stîngă ține cele trei mere. Bibl.: I. I. Russu, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 321—322, nr. 2, fig. 2, a—b; M. Jude—C. Pop, *op. cit.*, p. 28, nr. 1, pl. XXIX/1—2; O. Floca — W. Wolski, în *BMI*, XLII, 3, 1973, p. 18, 36. Mz. Turda, inv. 2772. Fig. VII/3.

Vețel (*Micia*), jud. Hunedoara.

81. Torso de marmură ($D=30 \times 13$). Peste umărul stîng, pînă în dreptul coapsei atîrnă blana leului (?). Bibl.: L. Țeposu — L. Mărghitan, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 161, nr. 2, pl. III/4. Mz. Deva.
82. Relief pe un perete de *aedicula* ($D=29 \times 60 \times 13$). Hercules în luptă cu hidra (?). Bibl.: L. David — L. Mărghitan, în *ActaMN*, V, 1968, p. 128—129, nr. 5, pl. II, 1. Mz. Deva.

Loc de descoperire neprecizat

(Sarmizegetusa sau Sintămăria Orlea, jud. Hunedoara)

83. Perete de sarcofag ($D=152 \times 82 \times 23$). În stînga e înfățișat Hercules (h 63) cu Cerberus; *exuvia leontis* îi acoperă capul și umerii. În dreapta e redat Mercurius cu un cocoș. Bibl.: *Lugosi*, VI, f 63; V. Wollmann, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 213, nr. 12, fig. 14 a—b; M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 270, fig. 2. Mz. Sarmizegetusa. Fig. IX/3.

(Transilvania)

84. Fragment dintr-un perete de *aedicula* de calcar ($D=58 \times 62 \times 14$). În registrul inferior apare Hercules în luptă cu leul (?). Bibl.: O. Floca — W. Wolski, *op. cit.*, nr. 23, fig. 34. Mz. Deva, inv. 120.

Reprezentare nesigură a lui Hercules

Tihău, jud. Sălaj.

85. Două fragmente dintr-un medalion (?; diametrul cca 75). Se păstrează capul unui bărbat cu barbă, laba unui picior uman și partea inferioară a piciorului unui animal. Mai curînd e o reprezentare a lui Hercules cu picioarele încrucișate (ca la statueta II, 46) și cu pielea leului atîrnînd la pămînt (din care se păstrează un picior), decît imaginea unui călăreț, propusă de cei care au publicat această piesă. Bibl.: V. Wollmann — Gh. Bot, în *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 438, fig. 7 a—b. Mz. școlar din Tihău.

MIHAI BĂRBULESCU

⁷ Mulțumim colegului Al. Matei (Zalău), care va publica pe larg fragmentul arhitectonic, pentru permisiunea de a-l include în Repertoriul nostru și pentru ilustrație. Descoperirea acestui fragment arhitectonic vine să confirme ipoteza noastră (*AIIA*, XIX, 1976, p. 272, nota 37) cu privire la locul ocupat de pilaștrii de felul celui de la II, 76 în compoziția unor construcții funerare. Presupuneam atunci că peste pilaștri se așezau elemente de închidere a părții superioare, fie în formă de lîntou, fie boltă. Piesa de la Porolissum joacă tocmai un asemenea rol în ansamblul unei construcții funerare, (boltă) iar figurația pe care o conține (Hercules în luptă cu leul, un delfin) se înscrie perfect în simbolistica funerară obișnuită.

ADDENDA (la p. 173, nota 2)

Prin descoperirea la Apulum și recenta publicare a unui altar votiv închinat Dianei (C. L. Băluță, în *Epigraphica. Travaux dédiés au VII-e Congrès d'épigraphie grecque et latine*, București, 1977, p. 235—236, nr. 2, fig. 2), numărul dedicațiilor către această divinitate crește la 58.

LE CULTE D'HERCULE EN DACIE ROMAINE (I)

(Résumé)

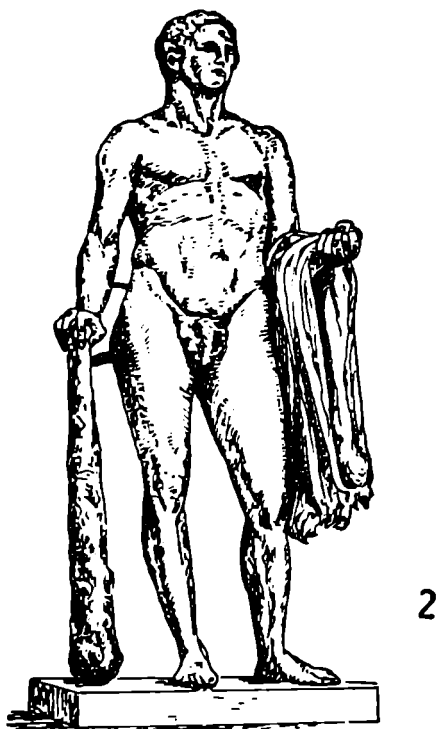
Parmi les cultes gréco-romains introduits dans la province de Dacie, celui d'Hercule a eu grand succès, d'après le bon nombre de témoignages. Il n'y a pas jusqu'à présent d'études monographiques sur ce culte en Dacie.

Cette étude-ci englobe dans sa première partie le Répertoire des monuments épigraphiques et figuratifs concernant le culte d'Hercule dans la province de Dacie: 47 inscriptions dédiées précisément à Hercule, 3 inscriptions dédiées probablement à Hercule et 2 épigraphes dédiées à Magusanus. Les monuments figuratifs se composent de 63 représentations de culte et *ex-voto* (statues, reliefs, statuettes en bronze), neuf pièces qui appartiennent à d'autres catégories (céramique, fragments architectoniques, intailles) et 13 monuments funéraires avec l'image d'Hercule.

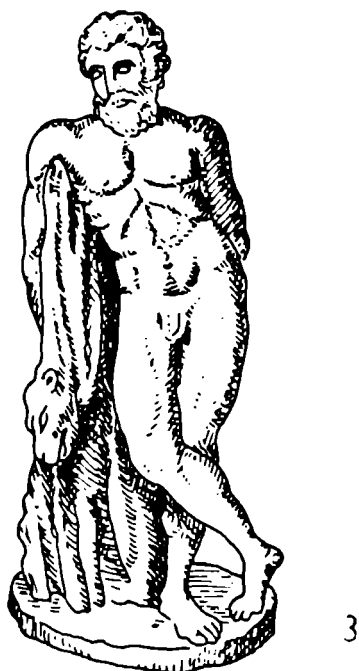
Dans la deuxième partie de l'étude on va analyser les monuments présentés dans le Répertoire et on va tirer les conclusions concernant ce culte en Dacie.

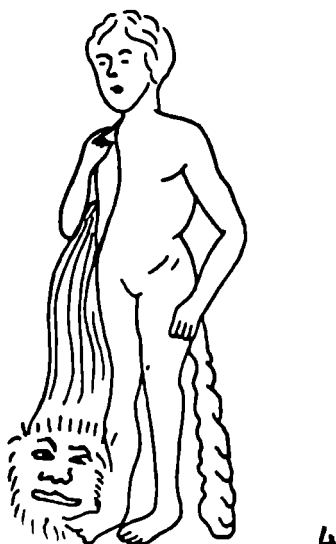
1

2

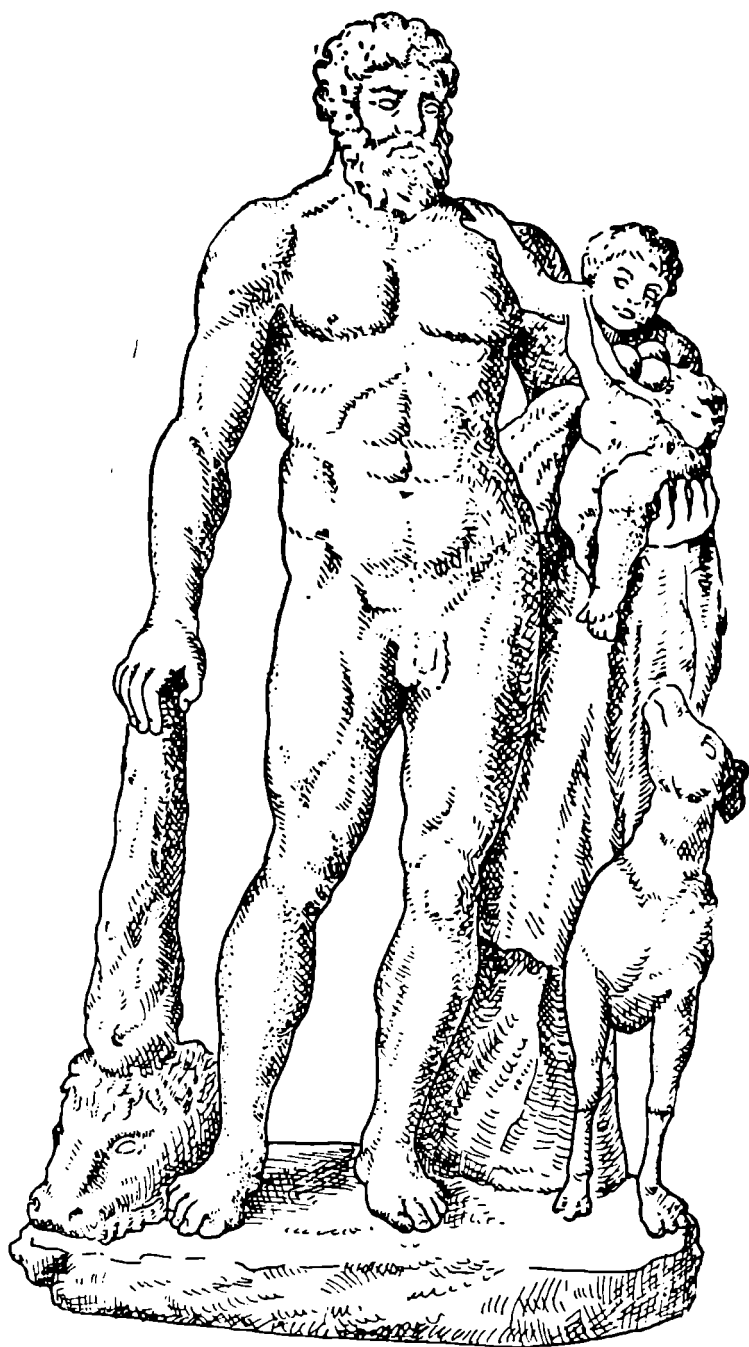

3

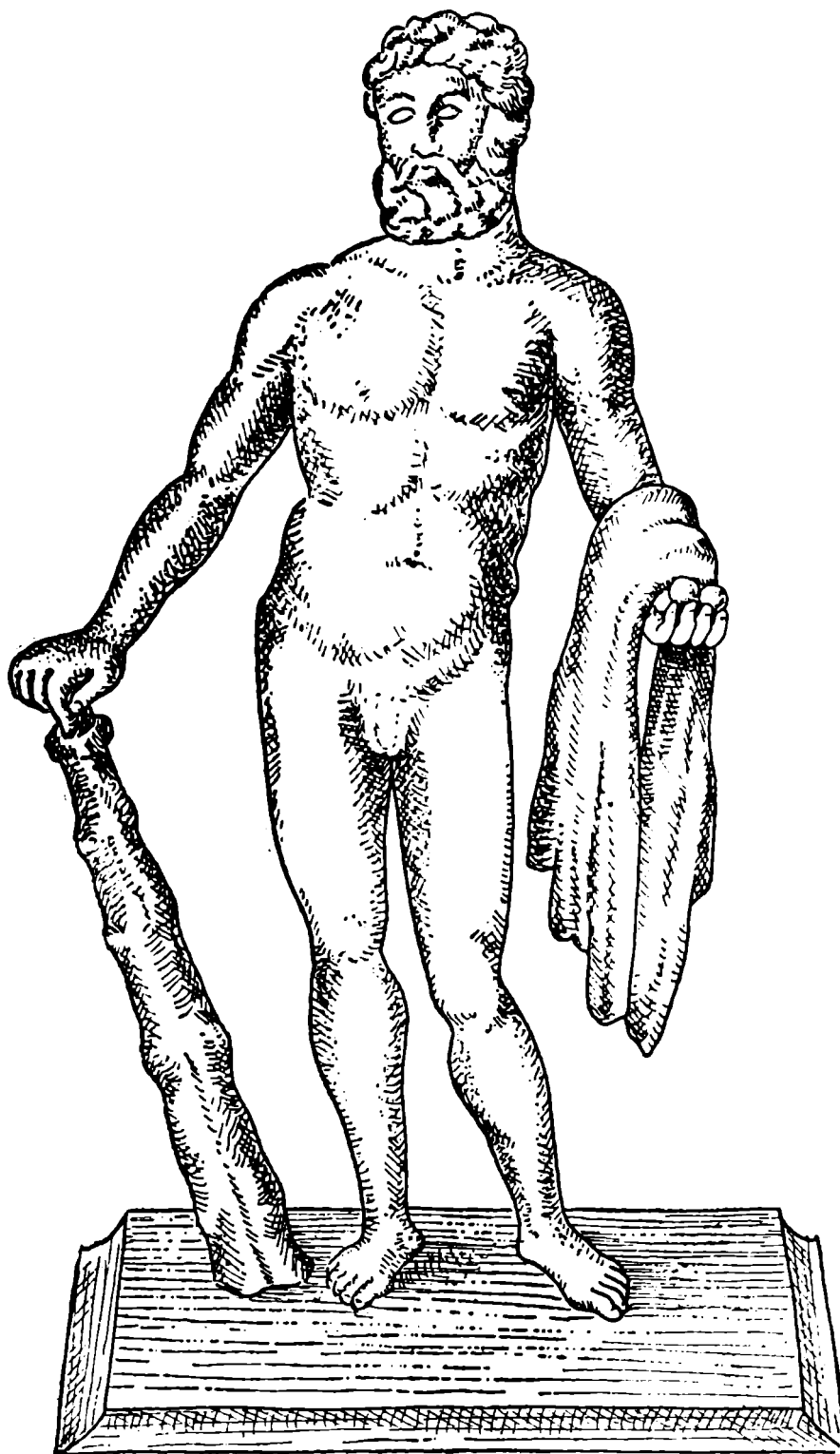

4

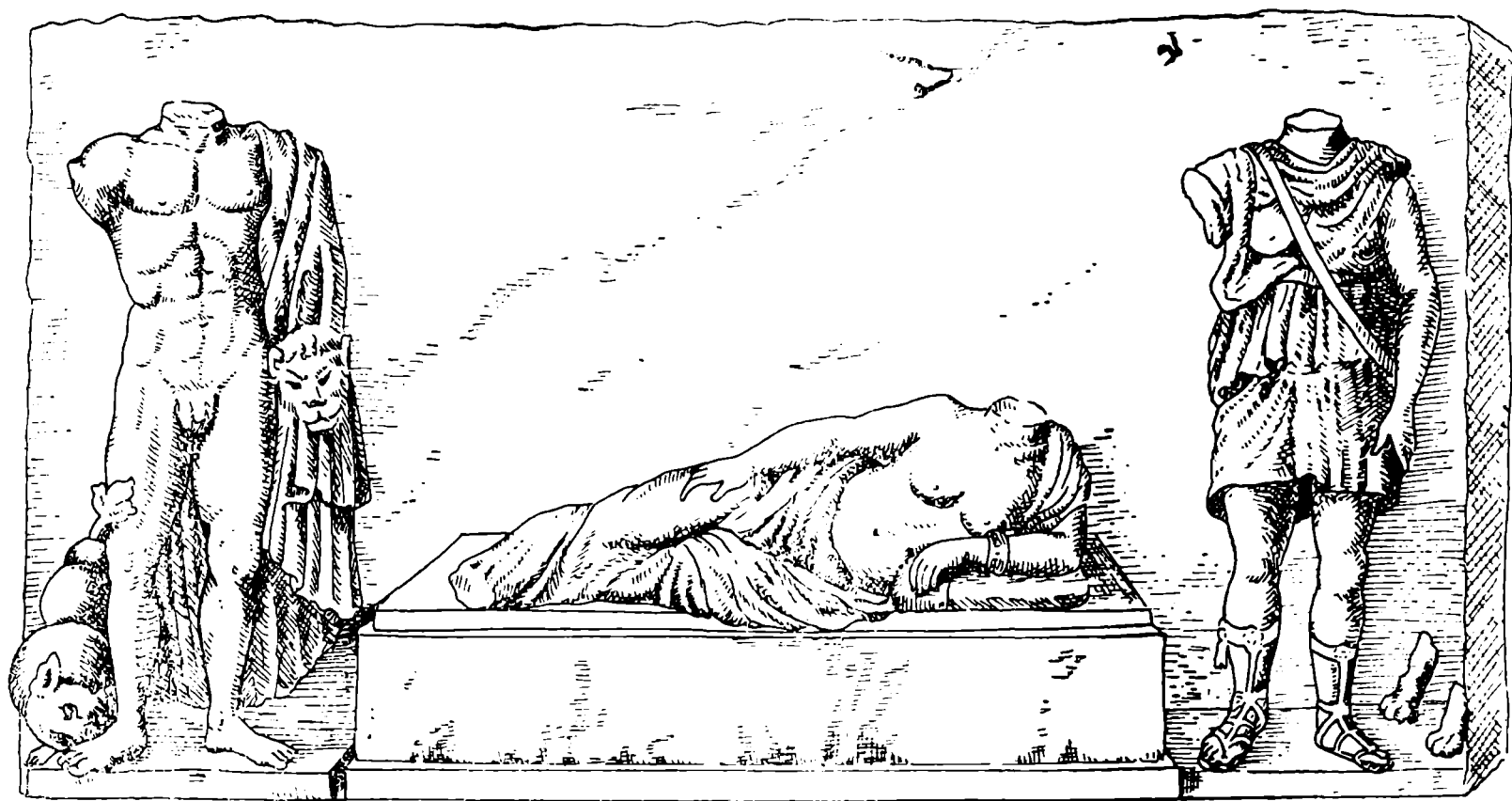
Pl. I. — 1 — Hercules Farnese; 2 — Hercules Mastai; 3 — statueta de bronz din Banat (după gravura publicată de Grisellini); 4 — statueta de bronz de la Potaissa (după manuscrisul lui Lugosi).

Pl. II. — Statuie de la Băile Herculane (după gravura publicată de Grisellini).

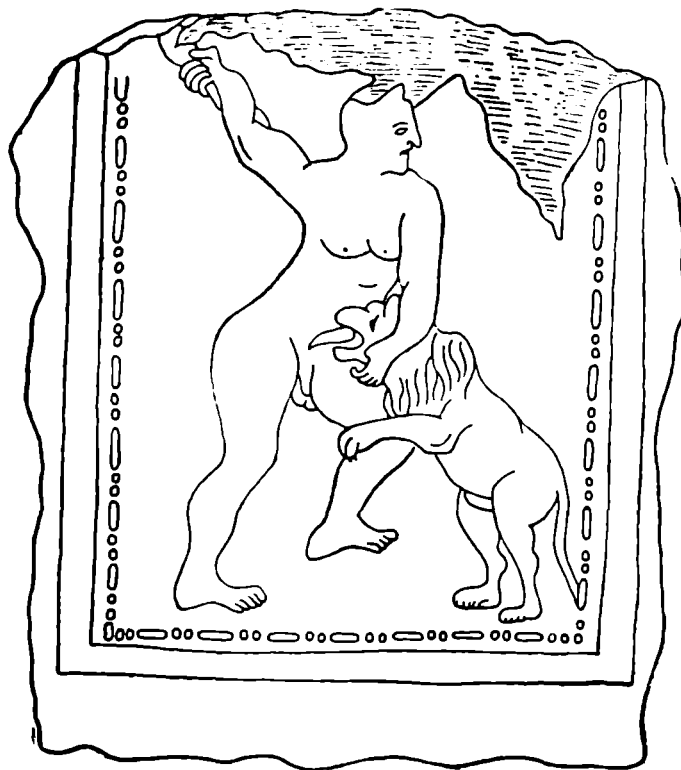
Pl. III. — Statuetă de bronz de la Svinîța (după gravura publicată de Miller).

Pl. IV. — Perete de sarcofag de la Băile Herculane (după gravura publicată de Grisellini).

1

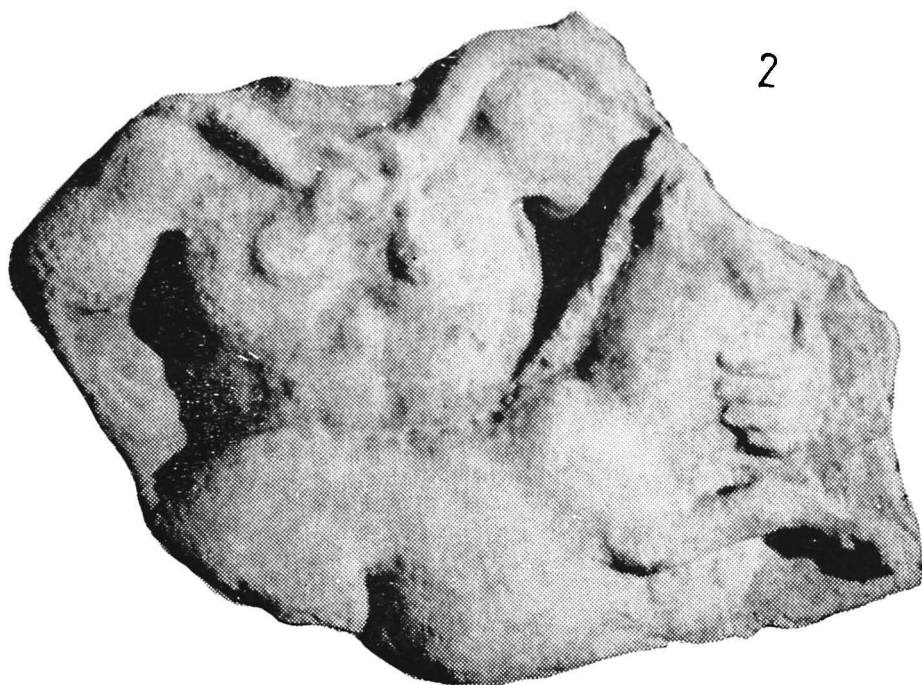

2

Pl. V. — Monument funerar de la Germisara; 1 — starea actuală; 2 — desen după manuscrisul lui Lugosi.

1

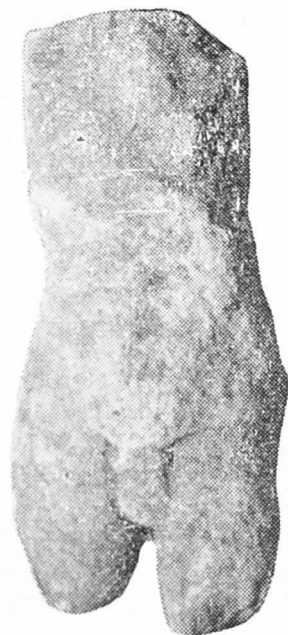

2

Pl. VI. — 1 — Relief de la Apulum ; 2 — fragment din relieful de la Sarmizegetusa.

1

2

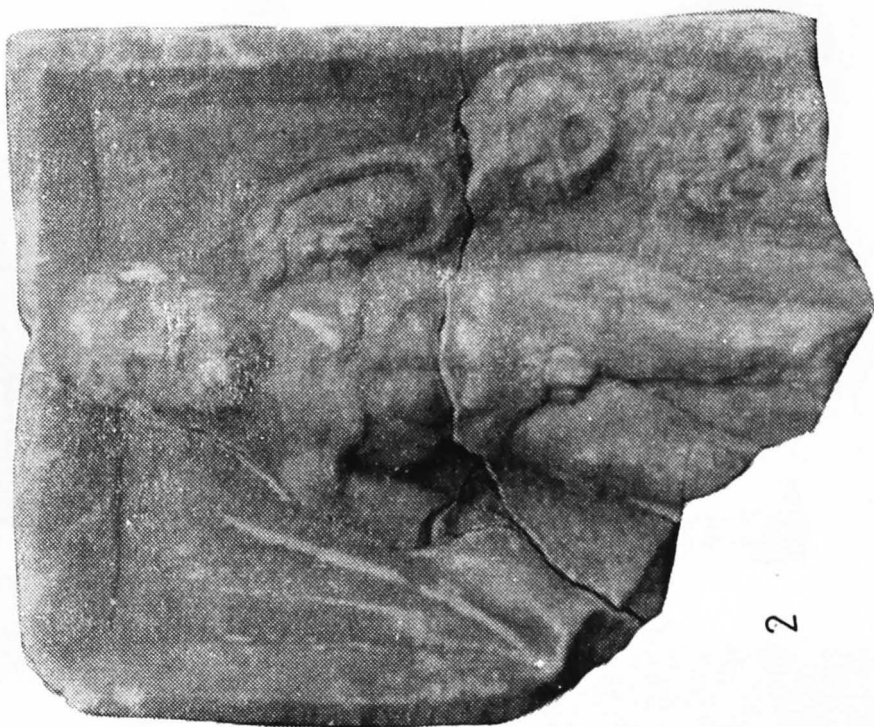
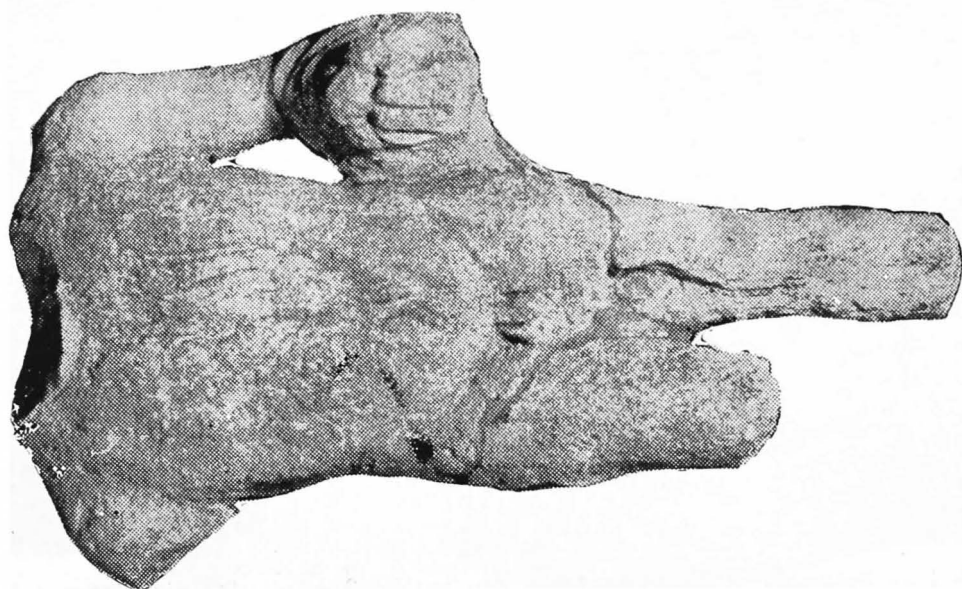

3

4

Pl. VII. — 1 — Relief în Muzeul din Deva; 2 — statueta de la Potaissa; 3 — monument funerar de la Potaissa; 4 — relief de la Potaissa.

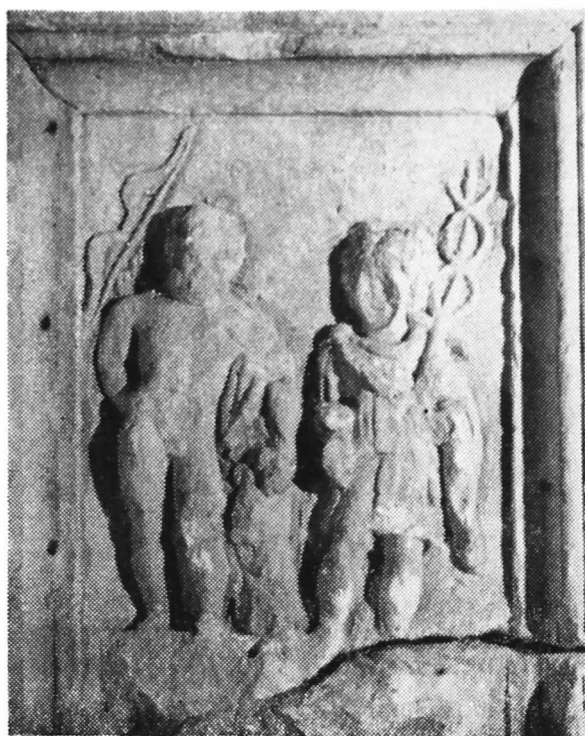
2

pl. VIII. — 1 — Statuie de la Napoca ; 2 — Relief de la Sălașul de Sus.

1

2

3

Pl. IX. — 1 — Fragment arhitectonic de la Porolissum; 2 — pilastru din Napoca; 3 — monument funerar de la Sarmizegetusa (Sintămăria Orlea?)

1

2

3

4

Pl. X. — Bronzuri reprezentându-l pe Hercules. 1 — Apulum; 2 — Potaissa; 3 — Ciucsîngeorgiu; 4 — proveniență necunoscută.

1

2

Pl. XI. — Bronzuri reprezentându-l pe Hercules. 1—2 — proveniența necunoscută.

UN BRONZ ROMAN ÎN MUZEUL DE ISTORIE DIN MEDIAȘ (JUD. SIBIU)

În colecția de arheologie a Muzeului de istorie din Mediaș se păstrează o statueta de bronz (inv. 6005), descoperită fortuit. Piesa, înaltă de 8 cm, are patină verzuie și starea de conservare satisfăcătoare. Lucrată prin turnare (bronz plin), statueta înfățișează un personaj masculin a cărui fizionomie se distinge cu greutate din cauza coroziunii înaintate. Reținem, însă, coafura cu cărare pe mijloc, prinsă probabil la ceafă cu o panglică (*taenia*). Tînărul este îmbrăcat cu vestimentația obișnuită: tunica scurtă, strînsă pe corp, cu urme de prelucrare de aspectul „zalelor”¹, peste care apare „aruncată” o mantie încheiată cu o fibulă (?) în regiunea pieptului. Încălțăminte constă din cizme scurte (*calceus*), îngroșate la partea superioară (fig. 1). Lipsește cuiul de fixare în poziție verticală și orice indiciu în legătură cu funcționalitatea obiectului.

Fig. 1 — Statuetă de bronz de la Mediaș: a) văzută din față; b) văzută din spate.

¹ O îmbrăcăminte asemănătoare, cu „orificii”, are gladiatorul descoperit la Mangalia în 1959. Cf. M. Irimia, *Bronzuri figurate*, Constanța, 1966, nr. 26.

Fig. 2 - Statuetă de bronz din tezaurul de la Begram (după Mortimer Wheeler).

Statueta ar putea reprezenta fie un dansator, avînd în vedere poziția brațelor, faldurilor tunicii (văzute din spate), picioarele îndepărtate și fandate care sugerează mișcarea, mai precis o săritură în timpul dansului², fie mai degrabă un călăreț (luptător)³. În favoarea ultimei interpretări pledează analogia apropiată pe care o oferă piesa provenită din tezaurul de la Begram (Afganistan), unde semnalăm o statueta de bronz reprezentînd un călăreț înarmat⁴ (fig. 2).

² S. Reinach, *RépStat*, II, 1, 1930, p. 401—402, 403, nr. 8 și p. 404, nr. 1—3.

³ Vezi poziția picioarelor și la piesa ce reprezintă un călăreț (cavaler) nud publicat de Ch. Boube-Piccot, *Les bronzes antiques du Maroc*, în *Études et travaux d'archéologie marocaine*, IV, Rabat, 1962, pl. 113—119; vezi și statueta cavalerului publicată de D. Dimitrijević, în *Limes u Jugoslaviji*, I, Beograd, 1961, p. 97, tab. XXIV, fig. 10.

⁴ M. Wheeler, *Der Fernhandel des römischen Reiches mit Europa, Afrika und Asien*, München—Wien, 1965, p. 164, fig. 53. Asupra piesei ne-a atras atenția colegul C. Pop (Cluj-Napoca), cărui îi mulțumim și pe această cale.

Locul de descoperire a statuetei, în ciuda eforturilor noastre, rămâne incert⁵. Periegezele făcute între anii 1972—1975 în împrejurimile Mediașului au avut ca rezultat descoperirea de noi vestigii romane care, împreună cu cele cunoscute mai demult în locul „Baia de nisip” (Cînepi)⁶, constituie o dovadă a locuirii intense a teritoriului orașului în epoca romană.

Astfel, pe locul „Roca Mică”, aflat la vest de oraș, între anii 1968—1969, s-au descoperit fragmente de vase romane cu pasta fină, de culoare roșie și cenușie⁷. La sud-vest de oraș, cu ocazia lucrărilor de canalizare executate paralel cu șoseaua Sibiuului, în punctele „Autoservice” și în incinta Autobazei I.T.A., au ieșit la iveală nouă morminte de înhumatie aparținătoare culturii Sîntana-Cerneahov, iar pe locul din apropiere s-au cules fragmente ceramice cenușii din secolul IV e.n.⁸.

În cartierul „Gura Cîmpului”, cu ocazia lucrărilor edilitare efectuate în 1969, s-au aflat fragmente de vase romane⁹. La circa 1,5 km nord-vest de oraș, spre comuna Tîrnava (fostă Proștea Mare), pe terasa din partea dreaptă a Tîrnavei Mari, prin periegezele făcute între anii 1970—1974 s-a descoperit o așezare romană din secolele II—IV e.n.¹⁰. Sondajul arheologic efectuat în toamna anului 1975 în aria așezării a scos la iveală resturi de ziduri din piatră nelegată cu mortar, provenind de la trei locuințe romane, precum și o cantitate apreciabilă de ceramică roșie, cenușie și sură-zgrunțuroasă, fragmente de rîșniță, scoabe, cuie, un fragment de lanț și o piesă de harnașament, toate din fier, fragmente de fibule (două de bronz și una de fier), un inel și un nasture de bronz, o mărgea de sidex, fragmente dintr-un vas de sticlă, fusaiole, greutăți din lut ars, cute etc.¹¹. Cercetările făcute în aria așezării au sesizat existența mai multor locuințe care ocupă întreaga terasă de pe malul drept al Tîrnavei Mari.

Pentru cimitirul așezării aflat undeva în vecinătate, dar neidentificat pînă în prezent, se ciopleau pietrele funerare descoperite la circa 0,5 km vest de cartierul „Gura Cîmpului”. Aici, cu ocazia săpăturilor edilitare făcute în curtea medieșanului Mihai Cioară, în 1971, au fost descoperite un monument cu doi lei funerari, un fragment dintr-o stelă funerară pe care este redat un călăreț roman și o lespeze de gresie rămasă în faza de finisare, fără inscripție și urme de sculptură¹². De asemenea, din aria așezării provin monede romane¹³ și fragmente de vase post-romane (secolul IV e.n.).

⁵ Statueta a fost donată muzeului prin anii 1958—1960 de către Ion Albu, muncitor la Uzinele „Email Roșu” din Mediaș. Informațiile donatorului privind proveniența figurinei sînt nesigure. Vezi și G. Togan, *Vestigii din epoca romană la Mediaș și în împrejurimi*, în *Almanahul literar*, București, 1971, p. 195, care menționează că statueta „a fost descoperită în 1955 cu ocazia săpării unei fîntîni, în apropierea de moara de apă din Gropi”.

⁶ I. H. Crișan și E. Szuchy, *Considerații istorice asupra orașului Mediaș*, în *ActMed*, 3, 1955—1956, p. 18 și I. H. Crișan, *Noi cercetări arheologice la Mediaș*, în *ActMed*, 3, 1955—1956, p. 42—43.

⁷ G. Togan, *op. cit.*, p. 194.

⁸ I. Paul și M. Blăjan, *Archäologische Untersuchungen in einem Mediascher Gräberfeld*, în *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 18, 2, Sibiu, 1975, p. 33—43.

⁹ Periegeze făcute de George Togan. Materialul inedit în Muzeul din Mediaș.

¹⁰ Periegeze făcute de Gheorghe Banu din Mediaș (1970—1972) și Mihai Blăjan (1973—1975). Majoritatea materialelor se află în Muzeul din Mediaș, iar celelalte în colecția lui George Togan.

¹¹ Sondajul a fost executat de către Muzeul din Mediaș în colaborare cu Institutul de istorie și arheologie din Napoca-Cluj, responsabilul șantierului fiind I. Winkler.

¹² Materialul salvat de George Togan a fost donat Muzeului din Mediaș în 1975.

¹³ Informații amabile de la prof. N. Drăgan din Mediaș, căruia, și pe această cale, îi aducem mulțumirile cuvenite.

Urme de așezare semnalăm și la nord-est de municipiu, pe locul fostei școli agricole, numit de localnici „Hientz“, unde săpăturile edilitare au scos la iveală fragmente de cărămizi și vase romane¹⁴.

Vestigiile numeroase descoperite pe teritoriul și în împrejurimile municipiului Mediaș, alături de cele cunoscute la Micăsasa, Copșa Mică, Tîrnava, Dîrlos, Valea Lungă, Curciu etc., atestă o intensă locuire a cursului mijlociu al Tîrnavei Mari în epoca romană. Ca urmare, locul de descoperire a statuetei, operă a unui meșter local, trebuie căutat în împrejurimile Mediașului, într-unul din punctele amintite.

Bronzurile figurate din Dacia romană s-au bucurat de o atenție specială în ultimii ani. Majoritatea pieselor publicate înfățișează divinități ale pantheonului greco-roman: Iuppiter, Marte, Venus ș.a.¹⁵, zeități protectoare ale căminului și familiei (tipul larilor)¹⁶ și, în sfîrșit, altele legate de bogatul cult al divinităților dionysiace, satiri, bacante¹⁷ etc. Se simte încă lipsa unor cataloage exhaustive ale pieselor de toreutică, cum sînt cele pentru alte provincii ale Imperiului roman¹⁸. Tot materialul cunoscut se rezumă la prezentarea succintă a bronzurilor respective, în mare parte descoperiri fortuite, încît aspectele generale legate de această „artă minoră“ — ateliere, meșteri, natura creațiilor (produse de import sau autohtone), tipuri de reprezentări ș.a. — nu sînt atinse decît parțial.

Majoritatea și varietatea bronzurilor descoperite pe teritoriul Daciei romane constituie o dovadă a existenței, alături de sculptorii în piatră, a unor artizani ce lucrau în bronz și plumb. Lucrate în tehnica „à cire perdue“ (miezul gol) sau turnate în întregime (bronz plin), statuetele și obiectele din bronz (diverse tipuri de aplice) au analogii cu piese descoperite în alte provincii. Această constatare indică o influență a provinciilor apropiate și mai ales prezența unor modele-tipar care circulau și la nordul Dunării. Ca și în cazul plasticii de piatră, produsele de toreutică din Dacia sînt mai modeste, execuția lor lăsînd, uneori, mult de dorit. Același lucru îl putem afirma și despre statueta în discuție, care pare a fi o copie mai puțin reușită. Ea este creația unui meșter local, constituind în ultima instanță un exemplu concludent de produs modest provincial creat în secolele II—III e.n.

MIHAI BLĂJAN — VASILE MOGA

¹⁴ Perieghize făcute de George Togan (1967—1969) și Mihai Blăjan (1973—1974).

¹⁵ D. Protase, *Noi monumente sculpturale romane din nordul Daciei*, în *Apulum*, IV, 1961, p. 137—138, fig. 6 a, b; C. Pop, *Iuppiter la Potaissa*, în *ActaMN*, III, 1966, p. 465—466; Idem, *Cîteva reprezentări figurate romane în județul Hunedoara*, în *Sargetia*, IX, 1972, p. 67—74; D. Isac, *O reprezentare a lui Iuppiter Dolichenus de la Ilișua*, în *ActaMN*, VIII, 1971, p. 571—576; Idem *Monumente votive din Banat*, în *Banatica*, I, 1971, p. 116—117; Z. Milea, *Mars la Potaissa*, în *ActaMN*, VIII, 1971, p. 577—578 etc.

¹⁶ C. Pop, *Un lar în Muzeul de istorie al Transilvaniei*, în *Apulum*, XII, 1974, p. 599—607, cu întreaga problematică a reprezentărilor de lări în toreutica provincială.

¹⁷ Idem, *Reprezentări bacchice romane în Transilvania*, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 155—158; Idem, *Din nou despre reprezentările dionysiace*, în *ActaMN*, X, p. 575—603.

¹⁸ Vezi între altele H. Mentzel, *Die römischen Bronzen aus Deutschland*, I, II, Mainz. 1960 și 1966; S. Boucher, *Bronzes grecques, hellénistiques et étrusques des Musée de Lyon*, Lyon, 1970; M. Vličković, *Petits bronzes figurés romains au Musée National*, Beograd; Ch. Boube—Piccot, *op. cit.*; M. Irimia, *op. cit.*

EINE RÖMISCHE BRONZESTATUETTE IM HISTORISCHEN MUSEUM VON MEDIAȘ (KR. SIBIU)

(Zusammenfassung)

Die Verfasser behandeln eine zufällig gefundene Bronzestatue (Inv. 6005; Abb. 1). Das 8 cm hohe, gegossene (massive) Stück stellt eine männliche, mit einer kurzen Tunika und einem darübergeworfenem Mantel bekleidete, Gestalt; mit kurzen Stiefeln (*calceus*) dar.

Die Statue mag einen Tänzer oder — eher — einen bewaffneten Reiter (Kämpfer) darstellen; für die letztere Interpretation wird als Entsprechung die Bronzestatue aus dem Hort von Begram (Afghanistan) genannt (Abb.2).

Die zahlreichen, in der Umgebung von Mediaș während unserer Untersuchungen und Probegrabungen der Jahre 1972—1975 ans Licht gekommenen Römerspuren ermöglichen es uns, den Fundort für die Statue irgendwo in der Nähe von Mediaș anzunehmen.

Die Bronzestatue von Mediaș ist ein bescheidenes Werk der Provinzialkunst und zwar eines örtlichen Meisters aus dem 2.—3. Jh. u.Z.

UN FRAGMENT CERAMIC CU INSCRIPȚIE DE LA POROLISSUM

În anul 1964, Nicolae Pătru Popescu, profesor la Școala generală din Jac (com. Creaca, jud. Sălaj), descoperea întâmplător, pe dealul Pomet, pe teritoriul anticului Porolissum¹, un fragment ceramic cu inscripție latinească. Îndeplinindu-și exemplar datoria civică, descoperitorul a donat fragmentul Muzeului de istorie al Transilvaniei, în colecțiile căruia se află astăzi (nr. inv. V. 21815).

Piesa (fig. 1—2) este un fragment ceramic (6,5×6×0,7 cm) cenușiu în spărtură, de calitate destul de bună, acoperit cu un slip de culoare roșie. Buza, îngroșată și despărțită în două părți inegale de o linie orizontală adâncită, e ruptă în interior, ceea ce mă face să presupun și acolo o îngroșare. Suprafața interioară a fragmentului prezintă urmele clare ale roții olarului, dar este destul de neglijent lucrată: slipul nu e lustruit (așa cum se înfățișează la exterior), iar meșterul a lăsat câteva picături de lut care dau, pe alocuri, un aspect zgrunțuros. În exterior, o linie orizontală incizată, situată la 2,2 cm sub buză, delimitează, împreună cu aceasta, câmpul inscripției.

Remarcabil este faptul că prelungirea triunghiulară pe care fragmentul o prezintă la partea inferioară nu se datorează, așa cum s-ar putea crede la prima vedere, hazardului. În adevăr, muchiile care formează două din laturile triunghiului sînt acoperite cu același slip roșu, lustruit, ca și suprafața exterioară a piesei (fig. 3—4). Prezența slipului se constată și pe muchea din stînga fragmentului, sub buză. Aceste constatări duc la concluzia că piesa prezenta, atunci cînd era întreagă, o serie de orificii („ferestruici”) de formă triunghiulară.

Mi se pare vădit că aceste deschizături interziceau folosirea piesei ca vas de băut sau de mîncat și, de altminteri, în aceste categorii de vase n-am izbutit să găsim nici o analogie pentru fragmentul descris. Utilizarea cea mai verosimilă a piesei este aceea de „lanternă” sau „felinar”.

Asemenea „lanterne” sau „felinare”, în formă de turnulețe, sînt cunoscute și în alte provincii romane. Ele au fost descoperite în număr mare la Aquincum², cele mai multe avînd un plan patrat. Piesa de la Porolissum se deosebește de ele prin planul său circular, dar aceasta nu face din ea o excepție, căci un turnuleț de formă cilindrică se cunoaște de la Burgweiting³. În orice caz, planul circular al „felinarului” de la Porolissum mă împiedică să-l consider drept un produs al atelierelor de la Aquincum și mă îndeamnă să-l cred de fabricație locală.

¹ Rezultatele cercetărilor postbelice la castrul roman și în așezarea civilă de pe dealul Pomet au fost sumar publicate de M. Macrea și colaboratorii în *Materiale*, VII, 1961, p. 371—374, 379—380; VIII, 1962, p. 492—493, 495—498.

² Vezi L. Nagy, în *Budapest régiségei*, XIV, 1945, p. 181—184.

³ Idem, *op. cit.*, p. 181 și nota 64, în care îl citează pe G. Steinmetz (studiul acestuia nu mi-a fost accesibil).

Teoretic vorbind, fragmentul ar putea proveni și de la un picior ajurat de vas. Ipoteza se lovește însă de două piedici: a) grosimea prea mare a piciorului, a cărui bază măsoară 11,6 cm în diametru și care nu prezintă vreo tendință de subțiere (dimpotrivă!) și b) faptul că, în acest caz, inscripția ar sta cu capul în jos și vasul ar trebui răsturnat pentru a putea fi citită.

În aceste condiții, interpretarea piesei ca un fragment de „felinar” rămîne singura acceptabilă.

Inscripția este un *titulus ante argillam coctam stilo scriptus*, adică a fost incizată înainte de ardere în pasta vasului. Este dispusă pe două rînduri; literele, capitale, măsoară 6—7 mm înălțime. În ciuda caracterului său fragmentar, ea poate fi citită fără greutate:

VTERE FE[lix]

SIX FELIX · V[tere felix?]

Nu există ligaturi. Între cele două cuvinte din r. 1 nu există nici punct, nici vreun alt semn despărțitor; în schimb, în r. 2, între cuvîntul FELIX și cel următor (care începe cu un V și care, deci, trebuie să fi fost tot VTERE) se văd trei puncte, dispuse ușor arcuit unul sub altul, toate incizate în pasta crudă. Un semn despărțitor pare a se vedea și între cuvintele SIX și FELIX, dar în realitate este o zgîrîtură produsă după arderea piesei. Se poate, deci, conchide, că numai propozițiile, dar nu și cuvintele aceleiași propoziții, erau despărțite prin puncte.

Cit privește ultima literă a cuvîntului FELIX din r. 2, ea este oarecum dublată, avînd două haste oblice care coboară de la dreapta spre stînga. Numai una (cea din dreapta) este însă incizată la fel de adînc ca și celelalte litere; hasta din stînga este superficial zgîrîată, ceea ce poate însemna fie că a fost zgîrîată accidental după ardere, fie, mai probabil, că meșterul, socotind că a plasat-o greșit, n-a mai adîncit-o și a trasat alta, mai spre dreapta.

În sfîrșit, faptul că la extremitatea dreaptă a r. 2 se vede începutul unui nou cuvînt (fără îndoială, VTERE) mă face să cred că de jur împrejurul piesei se succedau expresiile VTERE FELIX și SIX FELIX. Evident, verbul celei de a doua propoziții trebuie interpretat ca SIS.

Expresia VTERE FELIX este frecventă pe vase de băut și pe alte obiecte. *Exempli gratia* îi semnalez prezența pe o *patella* păstrată la Muzeul din Bonn⁴, pe un inel de aur de la Muzeul Epinal⁵, pe un inel de argint din colecțiile Muzeului din Basel⁶, pe o *tessera* patrulateră de piatră de la Muzeul din Worms⁷, pe o cană din Muzeul Wallraf-Richartz din Köln⁸. În formă prescurtată (V F) se găsește pe mai multe inele⁹. Se folosește și expresia VTI ME FELIX¹⁰.

Cealaltă expresie, FELIX SIS (uneori numai FELIX¹¹), pare să fie ceva mai rară. Ea este pictată, de exemplu, pe două vase descoperite, probabil, în provincia

⁴ CIL XIII 10016⁹, cu litere cursive.

⁵ CIL XIII 10024⁹⁸: VTER(e) FELI(x).

⁶ CIL XIII 10024⁹⁹.

⁷ CIL XIII 10024¹⁰⁰: VTERE F/ELIX DE/ MVNER/E AMORI(s).

⁸ H. Lehner, în *ArchAnz*, 1895, p. 49: VTER[e fe]LIX.

⁹ CIL XIII 10024^{96a-b} (Muzeul Central Romano-German din Mainz) și 10024⁹⁷ (Muzeul din Trier).

¹⁰ Vezi S. Loeschke, în *Trierer Zeitschrift*, 7, 1—2, 1932, p. 47.

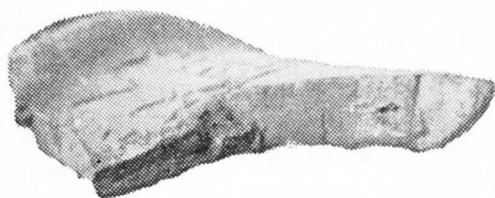
¹¹ *Ibid.*

1

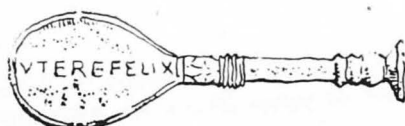
2

3

4

5

Germania, unul păstrat la Muzeul Romano-German din Köln, celălalt în colecția Schoslemer¹².

În cazul fragmentului ceramic de la Porolissum, sînt de remarcat două particularități: folosirea formei *six* în loc de *sis* și plasarea predicatului înaintea numelui predicativ.

Explicația primei particularități poate fi foarte simplă: influențarea meșterului, probabil mediocru știutor de carte, de grupul consonantic final (*cs*) al cuvîntului *felix* care se repeta de mai multe ori pe peretele piesei. Nu poate fi exclusă însă nici altă explicație: binecunoscuta reacție împotriva trecerii grupului *cs* în *ss*, care a determinat fonetisme cu *x* în loc de *s*: *locuplex* pentru *locuples*, *milex* pentru *miles*, *interpretex* pentru *interpres* etc.¹³

Cea de-a doua particularitate este destul de rară, căci în inscripțiile Daciei persistă preferința pentru așezarea predicatului la sfîrșitul propozițiilor sau al frazelor¹⁴. Așezarea verbului la începutul frazei are, atunci cînd se constată, un scop afectiv și atrage atenția asupra acțiunii¹⁵.

Încadrarea cronologică a piesei nu este ușoară. Judecînd după pastă și după aspectul ei general, aș fi înclinat s-o datez în secolul al III-lea. Această datare este confirmată de o descoperire de la Köln: o linguriță de argint cu inscripția VTERE FELIX (fig. 5), găsită într-un mormînt cu cutie de piatră împreună cu ceramică și cu monede de pe la 270 e.n.¹⁶ Către mijlocul secolului al III-lea ne conduce și un frumos vas ceramic descoperit la Trier, purtînd inscripția ACCIPE ET VTERE FELIX¹⁷. De altminteri, urarea însăși nu apare, după cîte se știe pînă acum, înainte de anul 250 e.n.¹⁸

Acest tardiv *terminus post quem* ar putea sugera și o datare post-aureliană a fragmentului de la Porolissum, și un eventual caracter creștin al său¹⁹. Ipoteza nu trebuie aprioric exclusă, dar ea nu este sprijinită de calitatea piesei, greu de atribuit perioadei de după abandonarea oficială a provinciei Dacia. Afară de aceasta, reprezentarea zeiței Treberis pe amintitul vas de la Trier atestă asocierea urării VTERE FELIX cu o iconografie păgînă.

Așadar, în lumina datelor de care dispunem, fragmentul ceramic epigraf de la Porolissum datează, probabil, de pe la mijlocul secolului al III-lea e.n. și nu poate fi pus cu certitudine pe seama creștinilor sau a criptocreștinilor din provincia traiană.

HADRIAN DAICOVICIU

¹² CIL, XIII 10018⁸⁴.

¹³ H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului roman*, București, 1960, p. 103. Este de remarcat că forma *milex* (în loc de *miles*) se întîlnește și în Dacia, într-o inscripție de la Călugăreni (CIL III 12550).

¹⁴ S. Stati, *Limba latină în inscripțiile din Dacia și Scythia Minor*, București, 1961, p. 110.

¹⁵ H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 181.

¹⁶ Fr. Fremersdorf, în *Germania*, XI, 1928, p. 40 și fig. 4.

¹⁷ S. Loeschke, *op. cit.*, p. 5—6 și fig. 3.

¹⁸ N. Vlassa, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 217.

¹⁹ Vezi idem, *op. cit.*, p. 217—218, unde publică un inel de aur cu inscripția VT(ere) F(elix), descoperit la Potaissa.

UN FRAGMENT CÉRAMIQUE À INSCRIPTION DE POROLISSUM

(Résumé)

Découvert par hasard sur la colline de Pomet, à Porolisum, le fragment appartient à une espèce de „lanterne". Il porte sous la bordure l'inscription VTERE FE[lix]/SIX FELIX. V[tere felix?], incisée avant la cuisson. Les deux expressions (VTERE FELIX et SIX FELIX) se succédaient probablement autour des parois de la pièce.

On remarque la forme SIX pour SIS, due soit à la négligence de l'artisan, influencé par le final du mot FELIX, soit à une réaction (du type *milex*, *interprex* pour *miles*, *interprex*) au passage du groupe *cs* en *ss*.

Certaines analogies permettent la datation du fragment autour de 250 de n.è. Le caractère chrétien de l'inscription n'est pas à exclure, mais il n'est pas démontrable non plus.

O NOUĂ PLĂCUȚĂ DE AUR GNOSTICĂ DE LA DIERNA

În *ActaMN*, XI, 1974, p. 115—125, D. Benea și A. Șchiopu publicau un mormînt de la *Dierna* (Orșova), găsit într-un sicriu de plumb, mormînt care prin întregul său inventar (precum și prin specificitatea acestuia) se încadra în categoria celor gnostice. Piesa cea mai interesantă a inventarului funerar — o plăcuță de aur aparținînd seriei de amulete gnostice — a făcut obiectul unui studiu aparte, în care — reușindu-ne s-o descifrăm — analizăm implicațiile sale epigrafico-lingvistice și magico-religioase, văzînd în ea un produs tipic pentru credințele răspîndite în mediul comunităților iudaice (ori orientalo-semitice iudaizante) din provinciile Imperiului, în sec. III—IV e.n.¹

La scurt răstimp după apariția articolului nostru, în primăvara anului 1975, arheologul bucureștean Expectatus Bujor, venit într-o vizită la Cluj, ne-a prezentat spre o succintă examinare o nouă plăcuță de aur, aflată în săpăturile arheologice executate în 1968 la Orșova. I-am înapoiat piesa profesorului Bujor cu specificarea că, judecînd după prima impresie, este vorba tot de o plăcuță „magică”, gnostică, exprimîndu-ne totodată convingerea că un studiu aprofundat ar permite — poate — descifrarea inscripției ce-o acoperea, — inscripție aparent ininteligibilă la o primă tentativă de lectură. De altfel, E. Bujor ne informa că obiectul fusese arătat mai multor epigrafiști din țară, care nu s-au putut însă pronunța asupra felului scrierii și limbii pe care o consemna.

Spre surprinderea noastră, a doua zi după plecarea profesorului E. Bujor, colegul clujan Gh. Lazarovici ne-a înmînat plăcuța în discuție, pe care E. Bujor i-o lăsase cu indicația de-a ne-o preda „spre descifrare și publicare”. Mulțumim și pe această cale arheologului de la București pentru gestul de încredere și de rară curtoazie manifestat față de noi.

Știînd că din colectivul de săpături arheologice de la Orșova, din 1968, făcuseră parte și prof. A. Bodor și cercetătoarea I. Winkler, am socotit de bine a cere și încuviințarea lor pentru a ne ocupa de plăcuță. Atît pentru aprobarea obținută, cît și pentru unele amănunte privitoare la descoperire, le aducem sincere mulțumiri. Din informațiile primite rezultă că micul obiect de aur a apărut în secțiunea J/1968, trasată în curtea vechiului local al liceului „Șt. Plavăț”, la circa 60—80 cm adîncime, în cadrul unui complex arheologic ce a fost definit ca aparținînd unui „atelier”. Din clădirea secționată (ale cărei ziduri se pierdeau sub incinta liceului) a apărut o impresionantă cantitate de ceramică, aparținînd celor mai felurite tipuri de vase, o sumedenie de obiecte, zgură și scorii de fier, creuzete de topit metale și pastă sticloasă, multe perle din pastă vitroasă, bulgărași și rulouri de *plumb* etc.

Piesa ce ne reține atenția a fost aflată *strîns rulată* în formă de *mic sul*, — aidoma deci cu situația în care se știe că a apărut majoritatea acelor *defixionum tabellae* („Fluchtafeln”, „tablettes d'imprécation”) cunoscute în literatura de specialitate². Derularea ei a făcut-o prof. E. Bujor.

¹ N. Vlassa, *Interpretarea plăcuței de aur de la Dierna*, în *ActaMN*, XI, 1974, p. 125—141.

² Pentru a nu lungi trimiterile, vezi *ActaMN*, XI, 1974, p. 117—118, 122—123, 125—126, cu bibliografia. Tot *rulată* s-a aflat și prima plăcuță de aur de la Dierna (*ibidem*, p. 117). Un exemplu concludent la Aquincum, cf. *ArchÉrt*, ser. III, vol. II, 1942, p. 218, pl. XXVII/2—3.

Plăcuță de aur de formă dreptunghiulară (fig. 1—1 a), cu colțurile ușor rotunjite, măsurând $7,1 \times 2,4$ cm. Grosimea foliei din care a fost tăiată: 0,2 mm. Întreaga ei suprafață e acoperită de sute de mărunte încrețituri — datorate rulării și, apoi, derulării — înconfundabile însă cu *semnele grafice* gravate pe ea. Cît privește aceste semne grafice, ele au fost executate cu vârful unui instrument fin și ascuțit: ac de fier ori bronz. Incizarea lor e relativ adîncă, aproape străpungînd folia subțire de aur. Datorită maleabilității foliei — aurul e de 24 #, extrem de pur deci — *ductus*-ul fiecărui semn grafic e perfect vizibil, în relief, pe dosul plăcuței, sub forma unei „imagini în oglindă” a semnului respectiv.

Pentru a termina cu observațiile de ordin „tehnic”, notăm că suportul metalic a prezentat scribului o oarecare rezistență la scriere, ceea ce s-a repercutat fie printr-o formă mai „colțuroasă” a unora dintre glife, fie că i-a necesitat o mai accentuată apăsare — deci o mai adîncă gravare — a semnelor care cereau un *ductus* rotunjit. Judecînd din faptul că reproducem piesa mărită de $4\frac{1}{2}$ ori (vezi fig. 1—1 a), deci că media înălțimii semnelor nu depășește, pe original, 3 mm (citirea necesitînd practic folosirea lupei), gravarea textului apare drept o adevărată virtuozitate grafică a celui ce l-a scris.

•

Mărturisim că, de la bun început, ne-a fost clar caracterul plesei de care ne ocupăm: plăcuță magică, gnostică. Existența cîtorva glife ce îmbinau aspectul de *litere* (sau cuvinte) cu cel de *semne magice* ne-a orientat din prima clipă spre domeniul bibliografic prin a cărui consultare se putea spera descifrarea textului: „plăcuțele de blestem”, papyrii magiei greco-egiptene, amuletele egipteano-semito-greco-gnostice și gnostico-paleocreștine, plăcuțele (de plumb, cupru, argint și aur) cu texte de descîntec ori exorcizare etc.*

Inscripția plăcuței de aur de la Dierna se dispune în trei „cîmpuri” verticale, despărțite de spații lăsate libere, mai înguste (între „cîmpul” I și II) ori mai largi (între „cîmpul” II și III). Chiar și o superficială examinare arată că primele două „cîmpuri” (mai exact: „cîmpul” I) prezintă semne — mai precis: și semne — identice cu literele majuscule ale alfabetului grec. Această constatare, precum și neta deosebire față de grafia glifelor celor

* În afara lucrărilor ce au fost citate la locul indicat în nota 2, vezi, cu titlu de bibliografie generală: *ActaMN*, XI, 1974, p. 125, sqq., notele 51—85; K. Preisendanz, *Die griechischen und lateinischen Zaubertafeln*, în *Arch. f. Pap.*, IX, 1930, p. 119 sqq.; Idem, *Papyri graecae magicae*, Leipzig, 1928—1940 (trei volume, ultimul neapărut); C. Bonner, *Studies in magical Amulets*, University of Michigan Studies, Humanistic Series, XLIX, 1950; H. Bonnet, *Reallexicon der ägyptischen Religionsgeschichte*, Berlin, 1952; F. L. Griffith—H. Thompson, *The Demotic Magical Papyrus of London and Leiden*, Londra, 1904—1909 (trei volume); *DACL*, V, 1, 1922, col. 33—39, s.v. *Enchantement*; *ibidem*, col. 964—978, s.v. *Exorcisme, exorciste*; *ibidem*, I, 1, 1924, col. 747 sqq., mai ales col. 752, s.v. *Afrique (langues parlées en)*; *RE*, IV, 2, col. 2010—2012 și *RE*, Suppl. III, col. 267—322, s.v. *Daimon*; *RE*, IV, 2, col. 2373—2377, s.v. *Defixio*; *RE*, Suppl. IV, col. 454—456, mai ales col. 456 (cu bibliografia), s.v. *Exsecratio*; *RE*, VI, 2, col. 2771—2773, s.v. *Fluch*; *RE*, Suppl. VII, col. 202—204, s.v. *Fluchtafel*; Mangenot, *Démonologie*, în *Dict. théol. cathol.*, IV, Paris, 1911, 321—409; Smit, *De Daemoniacis in historia evangelica*, Roma, 1913; *IG*, vol. III, pars III Appendix: *Inscriptiones Atticae aetatis Romanae*, pars III Appendix: R. Wuensch, *Defixionum tabellae* (mai ales „Praefatio”, p. I—XXXII), Berlin, 1897; *DACL*, VIII, 1, 1928, col. 1—254, s.v. *Judaïsme*; *ibidem*, XI, 2, 1934, col. 2557—2608, s.v. *Monteverde*; *ibidem*, I, 1, 1924, col. 127—155, s.v. *Abrasax*; *ibidem*, col. 240—265, s.v. *Acclamations*; *ibidem*, col. 479 sqq., s.v. *Ad sanctos*; *ibidem*, col. 527—535, s.v. *Adjuration*; *ibidem*, I, 2, 1924, col. 1784—1860, s.v. *Amulettes* (cu o bogată bibliografie, vezi col. 1856—1860); *ibidem*, col. 2080—2161, s.v. *Anges*; *RE*, IX, 1, col. 698—721, s.v. *Iao*; *ibidem*, col. 444—450, s.v. *Υψιστος*; *DA*, III, 2, 1904, p. 1494—1521, s.v. *Magia*; *DACL*, VII, 2, 1927, col. 2153—2156, s.v. *Jao*; A. Delatte, *Études sur la magie grecque*, în *Musée belge*, XVIII, 1914; D. Wortmann, *Neue magische Texte*, în *BJ*, 168, 1968, p. 56—111; R. Wunsch, *Antike Fluchtafel*, în seria *Kleine Texte für theologische Vorlesungen und Übungen*, Bonn, 1907.

patru rinduri din „cîmpul” III (cel din dreapta plăcuței), ne-au făcut să bănuim că *limba* în care a fost redactat textul „cîmpurilor” I–II este *greaca*.

După aceste preliminarii să încercăm a desluși sensul și semnificația „cîmpului” I:

În r. 1 se vede, fără nici un dubiu de lectură, un ω (executat destul de unghiular, din pricina gravării pe metal, amintind deci de grafia unui „W”) și un I.

În r. 2 se repetă, de patru ori și cu un *ductus* inconfundabil, litera Y.

Rîndul 3 al primului „cîmp” nu ridică, nici el, dificultăți deosebite de lectură. De la stînga la dreapta citim: I, Y (asemănător ca grafie celor din r. 2), semnul Δ (A + Δ în ligatură), N și A.

Înainte de-a trece la analiza unicului semn din r. 4 să ne oprim o clipă la primele trei rînduri ale „cîmpului” I, încercînd o explicare a sensului lor.

Dat fiind marea număr de *vocale* din aceste rînduri (ω și I în r. 1; de patru ori Y în r. 2; I, Y și A în r. 3), ne-am putea gîndi, în primul moment, la un simplu joc de „isopsephie”, deci la acele grupaje de *vocale magice* care — corelate cu valori cifrice, cu valori de „sunete muzicale emise de planete” ori cu abrevierile unor *nomina sacra* — au jucat un rol considerabil în gematria și, în general, în magia semito-greco-gnostică⁴. Unei atare interpretări i se opun însă consoanele din r. 3, mai precis Δ (din ligatura A + Δ) și N.

Mult mai firesc ni se pare ca ω din r. 1 să fie o simplă interjecție (ω), cu sensul de *o!*, *oh!*, *vai!*, de tipul $\omega \mu\omicron\iota$, $\omega\mu\omicron\iota$ sau chiar $\omega\iota$ — în cazul că ω i s-a substituit unui o (fenomen cu totul frecvent în categoria de monumente epigrafice și paleografice de care se leagă și plăcuța noastră: tăblițele magice, papyrii magici, gemele gnostice, a căror gramatică și ortografie lasă mai întotdeauna de dorit!).

În această din urmă ipoteză $\omega\iota$ ar corespunde deci cu *o!*, interjecție marcînd durerea, suferința (*ah!*, *vai!*), uzitată ori singură ori în combinații de tipul: $\omega\iota \mu\omicron\iota$, $\omega\iota\mu\omicron\iota$, $\omega\iota\mu\omicron\iota$ $\mu\omicron\iota$, $\omega\iota \epsilon\gamma\omega$, $\omega\iota \mu\epsilon$, $\omega\iota \epsilon\mu\epsilon$, $\omega\iota\omega\iota$, $\omega\iota\omega\iota\omega\iota$ etc.⁵ Într-un cuvînt, fie că citim $\omega\iota$, fie numai ω , sensul rîndului 1 este: *ah!*, *vai!*

Cum am văzut mai sus, în r. 2 avem, repetată de patru ori, litera Y. Ca atare vocabula onomatopeică $\acute{\upsilon}\acute{\upsilon}\acute{\upsilon}\acute{\upsilon}$ ($\acute{\upsilon}\acute{\upsilon}\acute{\upsilon}\acute{\upsilon}$?) e înregistrată în tezaurul lexical grec⁶, ce-i drept ca un cuvînt rar, marcînd un sunet de „adulmecare” sau unul consemnînd grafic *plînsul* — hohotul de plîns —, sens în care pare a-și fi avut rostul și pe plăcuța de la Dierna. Considerînd că, în rîndul 1, ω e de înțeles singur drept interjecție, citirea primelor două rînduri ar putea fi făcută și⁷ astfel: $\omega \iota(-)/\acute{\upsilon}\acute{\upsilon}\acute{\upsilon}\acute{\upsilon}$. În acest caz în $\acute{\upsilon}\acute{\upsilon}\acute{\upsilon}\acute{\upsilon}$ avem binecunoscuta interjecție $\acute{\iota}\acute{\upsilon}$, prelungit pronunțată, cu un sens ce s-ar putea reda în românește printr-un *vai-ai-ai!* sau *ai-ai-ai!*

Să trecem la r. 3: el debutează prin $\acute{\iota}\acute{\upsilon}$, interjecție de durere mai sus discutată, mai exact *strigăt de durere*⁸, cu sensul de *vai!* Vocabula $\acute{\iota}\acute{\upsilon}$ face parte din aceeași familie de cuvinte cu substantivul $\acute{\iota}\nu\gamma\eta$ („strigăt de durere”, „lamentare”) și cu verbul $\acute{\iota}\acute{\upsilon}\zeta\omega$ („a da un țipăt

⁴ Vezi *DACL*, VII, 2, 1927, col. 1603–1606, s.v. *Isopséphie*; *ibidem*, VII, 1, 1926, col. 629–631, s.v. *Inscriptions grecques chrétiennes*; *DA*, III, 2, 1904, p. 1513–1514, s.v. *Magia*; *DACL*, I, 1, 1924, col. 1268–1288, s.v. *Alphabet vocalique des gnostiques*; *ibidem*, I, 2, 1924, col. 2153 sqq., s.v. *Anges*; J. Marquès-Rivière, *Amulettes, talismans et pantacles*, Paris, 1938, p. 117–120; A. Delatte–Ph. Derchain, *Les intailles magiques gréco-égyptiennes*, Paris, 1964, *passim* (listă completă la p. 361); V. Gardthausen, *Griechische palaeographie*, ed. II-a, vol. 2, Leipzig, 1913, p. 307 sqq.; *DACL*, III, 1, 1913, col. 1341–1353, s.v. *Chiffre de la Bête*.

⁵ Vezi, pentru toate aceste interjecții, A. Bailly, *Dictionnaire grec-français*, Paris, 1950, s.v. *Vezi* — tot cu sensul de *ah!*, *vai!*, *vai-vai!* — și interjecțiile de tipul $\acute{\iota}\acute{\omega}$, $\acute{\iota}\acute{\omega} \acute{\iota}\acute{\omega}$, $\acute{\iota}\acute{\omega} \acute{\delta}$.

⁶ *TGL*, s.v.

⁷ A. Bailly, *op. cit.*, s.v.

⁸ *Ibidem*.

ascuțit", „a da un țipăt plîngăreț", „a se lamenta") și nu ni se pare străină nici de numele capintorturei⁹ (sau capintorsurei — *Iynx torquilla*¹⁰), pasăre mică ce emite țipete plîngărețe (un soi de „î — ü" „î — ü"), și care în greacă se cheama ΙΥΞ.¹¹

Ne-am oprit asupra acestui ultim cuvînt mai cu seamă datorită faptului că pasărea respectivă a jucat un rol aparte în practicile magice ale antichității, obișnuindu-se *crucificarea* ei, tocmai spre a emite țipetele-i plîngărețe despre care se credea că au darul de-a atrage „duhurile". De altfel, aici rezidă și explicația pentru extrapolarea sensului lui ΙΥΞ, care pri-mește și înțelesul de „forță magică", „vrăjitorie"¹².

Continuînd citirea rîndului 3 avem, cum am văzut în precedență, Δ (= A + Δ), N, A. Datorită în parte și celor ce vor rezulta la descifrarea rîndului 4, ni se pare mai mult decît probabil că avem de-a face aici, în r. 3, cu una dintre *ipostazele* numelui divinității supreme a iudeilor, Yahve, anume cu Ad(o)na(i), 'Aδ(ω)να(ι), cu sensul de „Domnul". Ne mulțumim numai a înregistra lectura, întrucît discutarea în amănunt a acestel — și a altor — variante grafice și de fonetizare ale tetragramei „sfinte" YHWH am făcut-o, cu prisosință, la analiza primei plăcuțe gnostice apărute la Dierna¹³.

Singurul „semn" al rîndului 4 este □. Interpretării sale i s-a dedicat o întreagă literatură, ajungîndu-se la concluzia că originea lui e sigur *egipteand*, în sensul că nașterea și folosirea sa inițială au loc în cadrul comunităților iudeo-elenistice din Egipt. Traube¹⁴ vede în el o formă de cripto-prescurtare a numelui divinității supreme — Yahve, Iao —, semnul ca atare fiind întilnit în mai multe variante grafice: □, □, □, □, ⊕, ⊗ etc. Cert este faptul că folosirea lui nu se limitează, de la un moment dat, numai la produsele paleo- și epigrafice ale *iudeilor* alexandrinii, ci se generalizează în diaspora *semitică* orientală, în Siria (mai ales), în ținuturile vest și sud-arabice preislamice, iar aceleași elemente „semito-greco-gnostice" vehiculează apoi întrebuintarea semnului respectiv și în alte provincii ale Imperiului, unde îl găsim, cu precădere, pe amulete, geme, talismane și „plăcuțe magice"¹⁵.

Două sînt variantele de sens în care semnul □ apare pe categoriile de produse „magice" mai sus înșirate: însemnînd, cel mai adesea, δνομα (= numele), de multe ori cu precizarea μεγα □ (= Marele Nume), iar în cîteva cazuri cu sensul de θεός (= Dumnezeu).¹⁶ De altfel, dată fiind speculația esoterică în care iudeo-gnosticismul a învăluit *numele* (ascuns, tănuț, nepronunțabil direct și interzis a fi scris ca atare) al lui Yahve, cele două sensuri — δνομα și θεός — ale semnului □ au devenit, așa zicînd, „intersanjabile". Ipoteza de „Numele", „Marele Nume" (*Šem, Šem-hamephoraš*) a jucat un rol cu totul deosebit printre *tabu*-urile

⁹ Vezi *DER*, vol. I, București, 1962, p. 507, s.v.

¹⁰ Vezi Forcellini, *Totius latinitatis lexicon*, vol. III, 1865, p. 660, s.v. *iynx*.

¹¹ A. Bailly, *op. cit.*, s.v.

¹² *Ibidem*.

¹³ *ActaMN*, XI, 1974, p. 126—130.

¹⁴ *Nomina sacra*, în *Quellen und Untersuchungen zur latein. Philologie des Mittelalters*, vol. II, München, 1907, p. 47.

¹⁵ Vezi, cu simplu titlu de exemplificare, A. Delatte—Ph. Derchain, *op. cit.*, p. 318, nr. 463; p. 319, nr. 465; M. K. Kubinyi, în *ArchÉrt*, ser. III, vol. VII—VIII—IX, 1946—1947—1948, p. 276—277, pl. XXXVIII; A. Sz. Burger, în *ActaArchBp*, XVIII, 1966, p. 197, fig. 86 și p. 208, fig. 101/114, 2.

¹⁶ Întreaga discuție și argumentație, cu bibliografia respectivă, în *RE*, IX, 1, s.v. *Iao*, col. 698—721, mai ales col. 718—720.

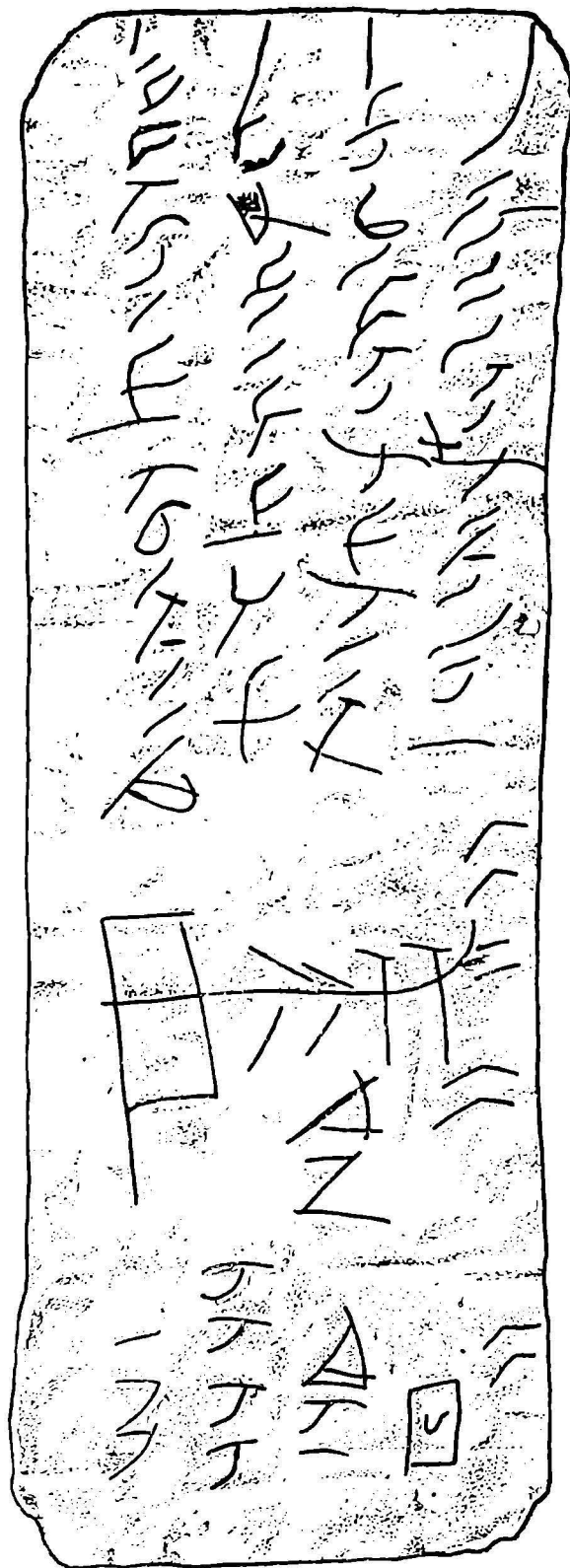

Fig. 1 — 1 a — Noua plăcuță magică de la Dierna. Mărită de 4,5 x.

institute în jurul tetragramei YHWH, forța ocultă a *nomen*-ului fiind considerată, în practică, drept substituirea însăși a esenței divinității supreme¹⁷.

Ocupându-se de textul unui papyrus magic de la Leyden (Pap. Lugd. J. 395), Dieterich¹⁸ analizează exemplele de substituire $\delta\nu\omicron\mu\alpha$ — $\theta\epsilon\acute{o}\varsigma$, ajungând, în mod firesc, la concluzia că în toate cazurile când semnul $\overline{\square}$ sau $\overline{\square}$ are înțelesul de $\delta\nu\omicron\mu\alpha$ este vorba, de fapt, de *numele Domnului*, al lui Yahve — Iao deci.

Aceeași „dublă funcționalitate” („Nume” = Dumnezeu; în cazul dat Yahve!) pentru semnul $\overline{\square}$ o constată Jacob¹⁹ în cazul folosirii lui în papyrii consemnând „mărturisirea de păcătuire” a Marelui Preot iudeu. În fine, uzitarea paleografică — pentru prescurtarea unor *nomina sacra* — a semnului $\overline{\square}$ o consemnează și manualul lui V. Gardthausen²⁰ și dicționarul papyrologic al lui Preisigke²¹.

Revenind la plăcuța noastră de aur, socotim că înțelesul semnului $\overline{\square}$ din r. 4 al „cîmpului” I este, fără echivoc, cel de $\theta\epsilon\acute{o}\varsigma$ (subînțelegîndu-se, implicit, că-i vorba de Yahve — Iao), — cu atît mai virtos cu cît în rîndul precedent (r. 3) avusesem deja $\Lambda\delta(\omega)\nu\alpha(\iota)$ (= „Domnul”). În sprijinul aceleiași constatări vine și observația de amănunt că respectiva glifă nu e redată cu un punct ori cu un mic cerculeț în mijloc, ca îndeobște atunci cînd sensul ei e $\delta\nu\omicron\mu\alpha$ (mai exact: și $\delta\nu\omicron\mu\alpha$!), ci astfel (vezi fig. 1 — 1a), de parcă scribul ar fi atras în mod deliberat atenția asupra mărunțului ς final înscris în „careul magic” și cerînd — în greacă — lectura $\theta\epsilon\acute{o}\varsigma$.

Astfel, transliterarea în românește a celor patru rînduri ale „cîmpului” I devine:

Oh! A(-)

i-ai-ai!

Vai! Doamne,

Dumnezeule!

Șirul de interjecții-onomatopei de durere, precum și dubla invocare a divinității supreme, conferă textului „cîmpului” I caracterul unei lamentații incantatorii, după tipul și a altor „preambuluri” de invocații magice și — cum o vom vedea după analiza „cîmpului” II al inscripției — după modelul unor „lamentări” specifice anumitor versete din diverse capitole ale Vechiului Testament.

Să trecem la „cîmpul” II al inscripției plăcuței de la Dierna, „cîmp” ce are, ca atare, numai două „rînduri”:

¹⁷ Vezi discuția în *ActaMN*, XI, 1974, p. 128—129, cu trimiteri la lucrările de referință ale lui Deissmann, Blau, Hitzig, Baudissin, Franck. Vezi și L. Arnaud, *L'exorcisme gnostique par le „Grand Nom”*, în *Échos d'Orient*, XVI, 1913, p. 123—133.

¹⁸ A. Dieterich, *Abraxas. Studien zur Religionsgeschichte des Spätern Alterthums*, Leipzig, 1891, Apendice, 172, 10; 194, 8; 194, 19; 195, 4; 197, 13; 198, 8; 198, 12; 203, 22; 204, 7; 204, 25. Vezi și *RE*, IX, 1, col. 719—720.

¹⁹ *Im Namen Gottes*, Berlin, 1903, nota de la p. 176.

²⁰ *Op. cit.*, p. 329. Vezi și *RE*, Suppl. IV, s.v. *Geheimschrift*, col. 518.

²¹ Fr. Preisigke, *Wörterbuch der griechischen Papyrusurkunden*, vol. I, Berlin, 1925, col. 670 sqq., s.v. $\theta\epsilon\acute{o}\varsigma$ și vol. II, Berlin, 1927, col. 183 sqq., s.v. $\delta\nu\omicron\mu\alpha$.

În r. 1 avem o glifă constând din două pătrățele alăturate, , prevăzute în plus, înspre stînga (deci către „cîmpul” I) cu o linie-prelungire: .

Or, ştiut este că semnul sau este tipic şi specific pentru consemnarea paleografică a formei de „dual” (cu funcţie de *plural*!) a semnului , în cazul cînd acesta (sau) are sensul de θεός.²² Implicit, apariţia sa în r. 1 al „cîmpului” II confirmă justetea dezlegării ce-am propus-o pentru r. 4 al „cîmpului” I, dîndu-ne totodată înţelesul rîndului 1 din „cîmpul” II: θεολ (= „zeilor”, la vocativ).

Cît priveşte linia prin care glifa ce-o discutăm se prelungeşte spre stînga () , rolul ei este de asemenea bine cunoscut în paleografia papyrologică, marcînd sau *prescurtarea* unor *nomina sacra* („Abkürzungsstrich” — ca variantă a cazurilor , , , etc.)²³ sau avînd şi rolul de „semn de legătură” („Verbindungsstrich”)²⁴. În orice caz, în r. 1 al „cîmpului” II ambele sale „funcţionalităţi” se justifică pe deplin, constituind — cum o vom vedea mai departe — prescurtarea unui „nume sfînt”, iar „cîmpul” II, în totalitatea lui, e de citit şi de înţeles în *continuarea* „cîmpului” precedent.

Ajungem la marele şi, de altfel, unicul semn al rîndului 2 din „cîmpul” II, semn plasat în sens vertical, o glifă „magică” prin excelenţă. Credem a nu greşi văzînd în ea un fel de „monogramă ornamentală” a ligaturii Y + Ψ, putînd da — lucru într-un fel *cerut* şi de dezlegările anterioare — lectura Ωψ(ιστο) (= „preainalţi”).

Unei atare lecturi i s-ar subsuma întregul sens, de lamentaţie invocatorie, dedus din „cîmpul” I şi din r. 1 al „cîmpului” II, nemaivorbind de faptul că apelativul “Υψιστος are — cum este ştiut — cea mai largă aplicare tocmai pentru Yahve — Iao, în ipostaza de „preainaltă, preamare, divinitate celestă”, „domn al oştirilor cereşti” etc.²⁵ În acest sens sînt concludente epitetul de οὐράνιος, μέγιστος²⁶, pe care divinitatea supremă le mai poartă pe lingă Ωψιστος, ca să nu mai vorbim de o serie de „tăbliţe de blestem” nord-africane în care proferările imprecatorii se fac *per deum* ...*altissimum* Iao²⁷. În sfîrşit, merită amintit şi faptul că textul l’*ulgatei* redă, în mod curent, pe Ωψιστος prin *altissimus*.

Cît priveşte forma bizară, ornamentală, pe care ligatura Y + Ψ o îmbracă, ni se pare a surprinde în ea tentativa scribului-magician de a-i conferi aspectul bine-cunoscutului simbol al „candelabrului” (cu şapte sau mai multe braţe), sprijinit pe un mic suport, practic cea mai răspîndită reprezentare „epigrafică” pe toate categoriile de inscripţii produse pe întregul cuprins al *diasporei* antice, însemn ce apare, adeseori, şi pe obiecte gnostice, iar cîteodată chiar pe piese paleocreştine,²⁸ în acest din urmă caz simbolul „candelabrului” contaminîndu-se îndeobşte cu cel al „frunzei de palmier”²⁹. În cazul dat, cele opt (sau chiar nouă!) braţe ale „candelabrului”-monogramă ne fac să ne gîndim, mai de grabă, la o *menorah* rituală, decît la mai obişnuitul — şi mai adeseori reprezentatul — candelabru cu şapte braţe.

²² RE, IX, 1, col. 719; V. Gardthausen, *op. cit.*, p. 329.

²³ RE, IX, 1, col. 719; V. Gardthausen, *op. cit.*, p. 322.

²⁴ V. Gardthausen, *op. cit.*, p. 407.

²⁵ Vezi întreaga discuţie şi bibliografia de bază în RE, IX, 1, col. 444—450, s.v. “Υψιστος.

²⁶ *Ibidem*, col. 445—446.

²⁷ Audollent, *Defixionum tabellae*, Paris, 1904, nr. 490 sqq.

²⁸ DACL, III, 1, 1913, col. 215—220, s.v. *Chandelier à sept branches*; *ibidem*, VIII, 1, 1928, s.v. *Lampes*, col. 1164—1166; *ibidem*, col. 191 sqq., s.v. *Judaïsme*; *ibidem*, I, 2, 1924, col. 2212—2213, s.v. *Anneaux*; *ibidem*, XI, 2, 1934, s.v. *Monteverde*, col. 2568 sqq.

²⁹ *Ibidem*, XIII, 1, 1937, col. 947 sqq., s.v. *Palme, palmier*. Vezi şi J. şi L. Robert, în REG, LXXVIII, 1965, p. 86, respectiv 188, nr. 476.

Ținând seama de complicatul sistem de *corelări magice*, atât de propriu esoterismului iudeo-gnostic³⁰, nu trebuie uitat nici faptul că simbolul „candelabrului” (ca atare transfigurare a străvechiului simbol chaldean al „copacului vieții”) se leagă tocmai de attributele plurimorfe, planetar-angelologice, ale divinității supreme — justificînd cu atât mai virtos semnificația ce-o presupuneam pentru semnul rîndului 2 din „cîmpul” II.

Să încercăm deci a da o lectură integrală primelor două „cîmpuri” ale inscripției de pe plăcuța de aur de la Dierna:

Ω l(-)	Θεοι
ύύύ	ὁψ(ιστοι)
lú 'Aδ(ω)να(ι)	
Θεός	
Oh! A(-)	Zeilor
i-ai-ai!	Preaînălți!
Vai! Doamne,	
Dumnezeule!	

Textului românesc îi mai adăugăm doar precizarea — ce reiasă, de altfel, din comentariul mai sus făcut — că *toate* apelativele se adresează aceleiași divinități supreme (Yahve — Iao), în feluritele-i ipostaze ori „atribuții”.

*

Urmează să mai explicăm sensul și semnificația grupajului de cîte două semne unghiulare, ≧, ce se repetă de trei ori pe plăcuță: în stînga, jos, la „cîmpul” I; în stînga, jos, la „cîmpul” II; în stînga, jos, la „cîmpul” III. Izolata și simetrica dispunere a celor trei grupaje de glife făcea, de la început, improbabilă interpretarea lor drept „litere” ori „cuvinte”. Sintem convinși că în cazul dat avem de-a face cu o rarissimă uzitare *epigrafică* a unui binecunoscut semn *paleografic* de lecțiune, folosit mai cu seamă în textele papyrologice, anume cu acele „Anführungszeichen” ce clarifică *interpretarea ce trebuiește dată textului pe lingă care sînt puse*.

Or, știut este că respectivele „Anführungszeichen” [constituind, atât prin forma (≧), cît și prin funcția lor, precursorile *ghilimelelor* de mai târziu!] *se plasau întotdeauna în stînga, jos, față de textul pe care-l lămureau*; mai mult, se știe că textele prevăzute cu acest semn de lecțiune trebuiau înțelese drept *citare, comentarii ori parafrazări* din, respectiv la Vechiul Testament sau alte „scrieri sfînte”³¹. Exemplele paleografico-papyrologice ce se invocă în acest sens se referă, într-adevăr, la scrieri ce au un asemenea caracter, indiferent că-i vorba de „texte sfînte” canonizate sau apocrife. În fine, aceleași semne (≧) se mai foloseau citeodată și pentru a atrage atenția cititorului că în textul pe lingă care stau s-au folosit — din pricina insuficienței de spațiu ori din alte motive — *diverse prescurtări*³².

Astfel stînd lucrurile, ni se pare evident că scribul plăcuței noastre a ținut să atragă atenția asupra caracterului *ieșit din comun* al textului celor trei „cîmpuri” ale inscripției.

³⁰ Vezi pentru acesta *ActaMN*, XI, 1974, p. 132—134.

³¹ V. Gardthausen, *op. cit.*, p. 406.

³² *Ibidem*.

Rămânând, deocamdată, numai la primele două „cîmpuri” — deja analizate — transcrierea și transliterarea lor îmbracă deci forma :

Ω Ι(-)	Θεοι
ωωωω	Θψ(ιστοι)
ΙΩ 'Αδ(ω)να(ι)	➤
Θεός	
➤	
„Oh ! Α(-)	Zeilor
i-ai-ai !	Preaînălți !"
Vai ! Doamne,	
Dumnezeule !	

Se întâmplă însă ca acest „preambul” lamentator-invocatoriu al inscripției să prezinte simptomatice asemănări de concepție și formulare cu anumite versete din „Profeți”, din „Cartea lui Iov”, din „Plîngerile lui Ieremia” și — mai ales — din „Psalmi”³³, confirmînd pe deplin supozițiile formulate mai sus privitor la caracterul și „sursa de inspirație” a textului din primele două „cîmpuri”. Evident, nu putem vorbi de o identitate perfectă cu un verset anume, ci de o parafrazăre a unui *tip de verset* întîlnit, cu mici variante, în mai multe părți ale Vechiului Testament. Ca atare, ne semnificativele deosebiri se pot datora și faptului că scribul va fi avut în minte, drept „model” de parafrăzat, vreo variantă iudeo-gnostică a „scrierilor sfinte” — un text *semitic* deci, pe care și el îl „translitera” în greacă. Urmărirea exactă a „modelului inspirator” — text *semitic*, gnostic, poate apocrif, poate pierdut — depășește posibilitățile noastre de investigație.

Cît privește explicarea *motivării intime* a celor scrise în primele două „cîmpuri” ale inscripției, cu alte cuvinte : de ce a fost nevoie tocmai de un *asemenea text* ?, este o problemă căreia vom încerca a-i da răspuns numai după descifrarea și interpretarea „cîmpului” III.

•

Cum menționam încă de la început, cele patru rînduri ale „cîmpului” al III-lea diferă net de grafia primelor două „cîmpuri” ale inscripției. Este clar, totodată, că ele consemnează — într-o scriere al cărei caracter părea „enigmatic” — un text mai lung, dintr-a cărui descifrare se putea spera lămurirea mai îndeaproape a „funcționalității” exacte a tăbliței de aur, cu alte cuvinte : cărei *categorii* de „plăcuțe magice” îi aparține ? Relativ la această chestiune exista un singur indiciu : mica perforare, „înțepare”, a foliei de aur, perforare ce străpungea una dintre ultimele glife ale rîndului 2 din „cîmpul” III. Părea deci justificată presupunerea — ce, de altfel, s-a și adevărat — că avem de-a face cu o *defixionis tabella* — „plăcuță de blestem”³⁴.

După o serie de tatonări, în cursul cărora avusesem, la un moment dat, impresia că scrierea „cîmpului” III ar putea fi în greacă cursivă și ni se dăduse sugestia că ar fi vorba de palmyreană ori aramaică, a devenit limpede faptul că cele patru rînduri cu pricina sînt scrise — pur și simplu — în *latină cursivă*. Mai mult, a devenit clar că *ductus*-ul literelor „cîmpului” III este practic *identice* cu scrierea *tablelor cerate* de la Alburnus Maior³⁵, cîștigin-du-se astfel un prețios indiciu pentru datarea plăcuței de la Dierna.

³³ De pildă : 30, 3 ; 43, 3 ; 57, 7 ; 61, 2 ; 64, 2 ; 71, 19 ; 88, 2—3 ; 89, 7 ; 97, 9 ; 102, 2 ; 119, 169 ; 143, 1.

³⁴ Vezi *supra*, notele 2 și 3.

³⁵ *CIL*, III, partea a II-a, p. 921—966 ; I. I. Russu, *IDR*, vol. I, București, 1975, p. 165—256.

Anticipînd asupra celor ce se vor discuta în continuare, putem afirma că în textul „cîmpului” III nu există *literă* ori *ligatură* care să nu-și găsească analogii excelente în tablele cerate ale Daciei. În acest sens consultarea planșei cu formele literelor și ale ligaturilor din tablele de la Roșia Montană — planșă întocmită de C. Zangemeister³⁶ — este concludentă.

Încă înainte de-a analiza în amănunțime inscripția „cîmpului” III mai facem următoarele precizări: mai întîi ne-a reușit citirea primului cuvînt din r. 1; apoi am citit întregul rînd 4, mai exact *nomen*-ul și *cognomen*-ul din acest rînd; a urmat descifrarea celui de al doilea cuvînt din r. 1; după aceea ne-a reușit citirea primului și a celui de al doilea cuvînt din r. 2; în fine, ne mai aparține observația că antepenultima glifă din r. 2 (cea „străpunsă” cu acul!) este sigur un *f* și că ultimele două litere ale rîndului 3 sînt ...*ut*.

Ajunși în această fază ne-am trezit într-un impas, nemaireușindu-ne descifrarea celei de a doua „jumătăți” a rîndului 2 și a întregului rînd 3. În consecință, am cerut ajutorul colegului I. Piso, căruiua îi aducem și pe această cale cele mai călduroase mulțumiri. Lui îi aparține, pe de-a-ntregul, descifrarea celui de al treilea și al patrulea cuvînt din r. 2 (ultimul cuvînt din r. 2 continuîndu-se și în r. 3!), precum și a următoarelor trei cuvinte din r. 3.

•

Trecînd la analiza „cîmpului” III reamintim cele mai sus spuse, anume că literele și ligaturile folosite își află perfecte analogii în deja citatul tabel întocmit de C. Zangemeister pentru scrierea tablelor cerate din Dacia³⁷. Textul latinesc al plăcuței de la Dierna prezintă trei categorii de semne grafice: a) *litere de sine stătătoare*; b) *ligaturi* și c) „*semiligaturi*”, prin care înțelegem apropierea strînsă — uneori chiar alipirea — a două sau mai multe semne grafice, fiecare semn păstrîndu-și însă forma și individualitatea.

R. 1: *D, e, m, o + n* (ligatură): *Demon*. În continuare: *i, m* (alipit spre stînga de *i*, deci o „semiligatură”), *u + n* (ligatură), *d* (fără „bucă” caracteristică!) + *i* (ligatură), *t + i* (ligatură), *e*: „îmunditie”, pentru *im(m)unditi(a)e*.

R. 2: *t + e + a* (dublă ligatură), *g* (alipit spre stînga de *a*, deci „semiligatură”), *i, t + e* (ligatură; „*t*” din *t + e* foarte apropiat, practic alipit spre stînga de *i*!): „te agite”, pentru *te agite(t)*. În continuare: *a* (alipit spre stînga de *e*, deci „semiligatură”)!, *e, l + i* (ligatură): *Aeli*. Mai departe: *f* (este litera care a fost „înețată” cu acul, mica perforare fiind perfect vizibilă!), *i, r* (mult apropiat, spre stînga, de *i*): „Fir”, mai exact *Fir(-)*.

R. 3: *m, e: me* (a doua silabă a numelui ce începe la finele rîndului 2, deci *Fir(-) / me*). În continuare: *s* (alipit spre stînga de *e*, deci „semiligatură”), *t + e* (ligatură): „Ste”, pentru *Ste(t)*. Mai departe: *s* (intersectînd ușor, spre stînga, pe *e* din cuvîntul precedent), *u, p + r + a* (dublă ligatură): *supra*. În continuare: *c + a + p* (dublă ligatură), *u, t* (aproape lipit, spre stînga, de *u*): *caput*.

R. 4: *i, u, l, i, a, e: Iuliae*. În continuare: *s* (intersectînd ușor, spre stînga, pe *e* din cuvîntul precedent), *u, r* (al cărui picior atinge, spre stînga, pe *u*), *i, l, l + a* (ligatură), *e: Surillae*. Cît privește semnul cruciform, alipit sus, la dreapta, de *S* din *Surillae*, îl vom discuta aparte, prilej a ne pronunța asupra faptului dacă el reprezintă cumva o *literă* ori are altă semnificație.

³⁶ *CIL*, III, partea a II-a, pl. A și p. 964—966. Vezi și I. I. Russu, *op. cit.*, p. 181.

³⁷ Vezi *supra*, n. 36.

Luind în considerare și semnul » plasat jos, în stînga „cîmpului” III, transcrierea sa este deci :

Demon im(m)unditi(a)e
te agite(t) Aeli Fir(-)
me(.) Ste(t) supra caput
Iuliae Surillae

»

iar transliterarea :

„Demonul spurcăciunii
să te tulbure³⁸, Aeli Fir-
me³⁹. Să stea deasupra capului
Iuliei Surilla (”)

Cîteva observații epigrafice și lingvistice : Cele patru rinduri ale „cîmpului” III sînt trasate cu o mînă sigură, am zice „exersată”, scrierea avînd o deplină cursivitate și chiar o oarecare eleganță. Semnele grafice marcînd una și aceeași literă pot prezenta mici și nesemnificative deosebiri — uneori chiar în cuprinsul aceluiași cuvînt — fenomen firesc în scrierea cursivă, în care, mult mai pregnant decît în cea cu litere capitale, transpar anumite „specificități” grafice strict individuale. În această ordine de idei atragem atenția asupra formei „elansate”, lejere, a literelor de la sfîrșit de rînd (*e*, la finele rîndului 1 ; *r*, la sfîrșitul rîndului 2 ; *t*, la sfîrșitul rîndului 3 și, mai ales, *e* de la finele rîndului 4), unde spațiul ce-i stătea la dispoziție i-a permis scribului executarea lor largă, „într-aripată”, nu ca în cazul cînd *aceleași* litere erau scrise în mijlocul rîndului⁴⁰.

Cît privește *limba* „cîmpului” III, ea este o latină de relativ bună calitate, prezentînd doar unele particularități a căror explicație rezidă — credem — nu atît în fenomene de ordin general, cît, mai ales, în originea etnică a scribului. Forma „*demon*” (pentru *daemon*) e cunoscută chiar în categoria de monumente căreia îi aparține și placheta de aur de la Dierna, anume într-o „plăcuță de blestem” cu text grecesc și latin de la Carthagina⁴¹. Înlocuirea lui *ae* prin *e*, suprimarea uneia dintre litere în cazul consoanei dublate [„*imunditie*” pentru *im(m)unditi(a)e*], căderea consoanei finale [„*agite*” pentru *agite(t)* și „*ste*” pentru *ste(t)*] sînt caracteristice — în epoca în care se încadrează și piesa noastră — mai ales pentru latina vorbită în Egipt în epoca romană imperială, ca și zonei nord-africane în general⁴². De altfel, aceste observații, corelate și cu cele făcute la analiza textului grecesc al plăcuței, precum și cu particularitățile sesizate la publicarea primei plăcuțe gnostice de la Dierna⁴³, ne întăresc în convingerea că în acest oraș din zona dunăreană a Daciei avem de-a face cu o comunitate semito-gnostică venită din Egiptul roman.

*

Cognomenul din r. 4 al „cîmpului” III merită să ne rețină o clipă atenția. Cum s-a văzut mai sus, am propus lectura *Surilla* („Siriana”), cerută de literele clare și neridicînd echivocuri, fiind vorba de un cognomen dintre cele mai răspîndite și mai banale (ca, de

³⁸ „Să te agite”, „să nu-ți dea pace”, „să te scuture”, „să te neliniștească”.

³⁹ Vocativul lui Aelius Firmus.

⁴⁰ Fenomenul își are corespondentul exact, tot la sfîrșit de rînduri, în tablele cerate ; vezi trimiterile de la n. 35, *passim*.

⁴¹ *CIL*, VIII, 12504 (Excito te *demon*...). Vezi și Buecheler, în *Rhein.Mus.*, XLI, p. 160 și R. Wuensch, *op. cit.*, p. XXV ; *DACL*, I, 1, 1924, col. 532.

⁴² Vezi discuția (și bibliografia) în *DACL*, I, 1, 1924, mai ales col. 752, s.v. *Afrique (langues parlées en)*.

⁴³ Vezi *ActaMN*, XI, 1974, p. 136.

altfel, și *Sura*, *Syra* !). Prezența sa (și a variantelor sale „masculine” : *Surus*, *Suriacus*, *Surillio*, *Syrus*) și la italici, celți, illiri, traci⁴⁴ — ca *praenomen* ori ca și *cognomen* — îl face doar susceptibil de a fi oriental⁴⁵.

În cazul dat însă *lipsa celor tria nomina*, ca și *contextul general al plăcuței de aur*, ne îndeamnă să înclinăm net în favoarea *originii semito-orientale* a Iuliei Surilla⁴⁶.

Rămîne să discutăm sensul micului semn cruciform alipit spre dreapta, sus, lingă *S* din *Surillae*. Dacă îl considerăm o *literă*, atunci pot intra în discuție: *e*⁴⁷, *t*, eventual *f*. Aceasta ar da lecturile: *Sev(e)rillae*, *Iturillae* (?), *Furillae* (?). Nu mai e cazul s-o spunem că toate trei lecturile ni se par forțate și artificioase !

Se întimplă însă ca, în ansamblul „practicilor magice” întovărășind executarea ca atare a inscripției, să se fi petrecut ceva ciudat, ieșit din comun, și cu prima literă a cognomenului celui alt personaj menționat în „cîmpul” III. Anume, *f* (*F*) din *Firmus* a fost „înțepat” (*defixio*), căci *împotriva* lui — a lui Aelius Firmus — trebuia să acționeze blestemul proferat în prima propozițiune din „cîmpul” III !

Astfel stînd lucrurile, existînd deci acest paralelism, bănuim că lingă *S* din cognomenul Iuliei Surilla (*pentru care* — cum o vom vedea — *se face și se depune „plăcuța de blestem”* !) nu este de văzut (și de citit !) o literă, ci un *semn magic*, simbolizînd chiar ceea ce și este: o *cruce*.

Încercînd o transpunere grafică pentru considerațiile de mai sus am ajunge la :

Demon im(m)unditi(a)e
te agite(t) Aeli F°ir(-)
me(.) Ste(t) supra caput
Iuliae S⁺urillae

»

„Demonul spurcăciunii
să te tulbure, Aeli F°ir-
me. Să stea deasupra capului
Iuliei S⁺urilla (°)

•

Rămîne să încercăm a căuta o explicație — fie ea și ipotetică — pentru faptele concrete de viață ce au constituit imboldul ce a dus la confecționarea plăcuței de aur de la Dierna și au determinat ciudatul text al inscripției sale.

Că mica plachetă de metal prețios se înscrie în largă serie a „plăcuțelor de blestem” (cunoscute în zonele de limbă greacă încă din veacurile V—IV î.e.n., iar în cele de limbă latină încă din perioada timpurie republicană)⁴⁸ ni se pare a fi un lucru mai presus de discuție. Amintim doar constatarea de ordin general că uzitarea lor atinge maximum de intensitate, pe întregul cuprins al Imperiului, în perioada imperială romană, perpetuîndu-se pînă în antichitatea tîrzie și chiar în primele veacuri ale Evului Mediu. Ele nu-s specifice numai unui sau altui cult, existînd suficiente exemple de *defixionum tabellae* păgine, iudeo-gnostice, gnostice și chiar paleocreștine. Numărul descoperirilor de acest gen e în continuă creștere⁴⁹, iar sepa-

⁴⁴ I. I. Russu, în *AISC*, V, 1944—1948, p. 286; N. Gostar, în *Sargetia*, III, 1956, p. 63, n. 22 și în *SCIV*, XIII, 1, 1962, p. 128.

⁴⁵ I. I. Russu, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 178—179.

⁴⁶ Vezi, pentru *Surus*, *Sura*, și considerațiile lui S. Sanie în *ActaMN*, X, 1973, p. 166—167.

⁴⁷ Cu o formă atestată în tablele cerate, dar *diferită* de toți ceilalți *e* din plăcuță !

⁴⁸ R. Wuensch, *op. cit.*, *Praefatio*.

⁴⁹ Vezi *supra*, n. 3 și — ca un exemplu la îndemînă — *REG*, LXXI, 1958, p. 186.

rarea ca atare a propriu-ziselor „plăcuțe de blestem” de celelalte categorii de „plăcuțe magice” (încantații-învocări demonologice, vrăji de dragoste, texte de exorcizare, profesii de credință henoteist-esoterice ori cripto-creștine, texte de gematrie și de magie astrală, diverse amulete etc.) este adeseori — cum o remarcă L. Robert⁵⁰ — foarte greu de făcut.

Judecînd din cele cunoscute în exemple mai mult sau mai puțin asemănătoare, se pare că plăcuța noastră a fost confecționată în tentativa răzbunării, printr-un act magic, printr-o „blestemare”, *moartea* Iuliei Surilla. Expresia *Stet supra caput Iuliae Surillae* („Să stea deasupra capului Iuliei Surilla”) se referă, cu certitudine, la *ruloul plăcuței* ce urmă să fie depus în mormîntul defunctei, fixat probabil deasupra creștetului ei⁵¹. De altfel, este cunoscut că majoritatea covârșitoare a „plăcuțelor de blestem” cărora li se știe locul exact de descoperire provin din morminte ori de pe teritoriul unor cimitire, iar în cîteva cazuri se poate preciza și faptul că au fost fixate deasupra capului sau pe capul unor morți. Observația, corelată cu dese invocări ale unor divinități și dureri malefice htoniene⁵², precum și cu sesizarea lentei „metamorfозări” a textelor imprecatorii ale „tăblițelor de blestem” pînă la formulările blinde și imploratoare ale „adjurațiilor” paleocreștine⁵³, justifică legătura intimă — am zice „ne”- sau „paraoficială” — între aceste ciudate produse epigrafice și dreptul criminalistic și mortuar (*Criminalrecht und Grabrecht*), lucru sesizat de Lasaulx, Danz, Zumpt, Mommsen, Huvelin, Radermacher⁵⁴ și, mai nou, de E. Ziebarth⁵⁵.

Revenind la cele spuse mai sus, ni se pare deci evident că expresia „Să stea deasupra capului Iuliei Surilla” e, în plăcuța de la Dierna, un rar — poate unic — și fericit caz de *atestare epigrafică* a unui fenomen cunoscut pînă acum numai din observații arheologice: anume că „plăcuțele de blestem” (ori, măcar, majoritatea lor!) erau menite a întovărăși în pămînt un cadavru, fixate fiind deasupra capului acestuia.

Nu ne putem pronunța asupra faptului — și nici alții n-au făcut-o — dacă cel într-al cărui mormînt se depunea o *defixionis tabella* era implicat întotdeauna (*ca parte „lezată”*) în acțiunea de „blestemare” a altuia (sau a altora), persoane ce au dăunat celui îngropat (eventual provocîndu-i chiar moartea!) ori, pur și simplu, mortul era doar un *medium* considerat propice a transmite conținutul blestemului către spiritele malefice din „lumea cealaltă”, fără a fi obligatoriu ca el să aibă o contingență directă cu cel împotriva căruia era proferat „blestemul”.

În cazul ce-l discutăm socotim însă a putea întrezări o legătură cauzală între cele două personaje: Iulia Surilla și Aelius Firmus cel „blestemat”. Paralelismul de procedură magică cu care s-a operat asupra primei litere a celor două cognomina („înteparea”, „damnarea” lui F din Firmus, respectiv gravarea unei „cruci” lingă S din Surilla) ne îndeamnă să conchidem că Firmus se făcuse vinovat — ori era considerat vinovat — de încetarea din viață a Surillei.

Sîntem conștienți că a vedea în Iulia Surilla o *creștină* (mai exact, o *gnostico-creștină*) în a doua jumătate a secolului II ori pe la începutul secolului III — datare impusă pentru

⁵⁰ REG, LXXI, 1958, p. 186, nr. 40 și p. 345—346, nr. 518.

⁵¹ Exemple în acest sens: R. Wuensch, *op. cit.*, p. X, XV—XVII (*CIL*, VIII, 12508, 12509, 12510, 12511), XXV—XXVI (*CIL*, VIII, 12504—12507) — toate de la Carthagina; XV (*CIG*, III, 5858 b) — Cumae; XVII și XXVI — Hadrumetum; XXVI (*CIL*, VIII, 19523) — Constantinae; XXVII (Roma, Via Appia, mormînt de incineratie!) ; XXV (*CIL*, I, 818 = VI, 140) — Roma; XXV (*CIL*, III, 11882) — Brigantium, în Noricum; XXVII (*CIL*, X, 511) — Salerno; XXVII (*CIL*, X, 3824) — S. Maria di Capua; XXVII (*CIL*, X, 8214) — Cumae; XXVII (*CIL*, X, 8249) — Minturnae etc.

⁵² Vezi E. Wuensch, *op. cit.*, p. XX—XXI.

⁵³ În acest sens: *DACL*, I, 1, 1924, col. 533—535.

⁵⁴ Discuția și literatura în *RE*, Suppl. IV, col. 454—456.

⁵⁵ *Neue Verfluchungstafeln aus Altika, Boiotien und Euboia*, în *S.-Ber. Akad. Berl., Phil.-Hist. Kl.*, XXXIII, 1934. Vezi și *DA*, II, 1, 1892, p. 113—119, s.v. *Devotio*.

plăcuță din pricina deplinelor analogii de grafie a textului ei latinesc cu scrierea tablelor cerate⁵⁶ — este o supoziție hazardată, deși, ca atare, nimeni n-a negat posibilitatea ca mici comunități ori indivizi izolați gnostico-paleocreștini să fi existat la acea dată în Dacia⁵⁷. A considera însă că în „cîmpul” III al plăcuței transpare un caz de ucidere (crucificare?) a unei creștine, vinovat fiind (ca delator, ca executant al supliciului?) romanul Aelius Firmus, rămîne o presupunere pur conjecturală.

Mai puțin improbabilă ni s-ar părea ipoteza ca semnul cu pricina să sugereze doar felul morții de care a avut parte Surilla — anume *crucificarea*. Ca părtașă a unei comunități gnostice ori iudeo-gnostice, supliciul i s-a putut aplica în cursul căreiva dintre persecuțiile ce s-au ținut lanț între domnia lui Hadrianus și, să zicem, Caracalla — pentru a rămîne la o datare cerută de *ductus*-ul scrierii „cîmpului” III — persecuții ce au afectat aproape în egală măsură pe creștini, gnostici și iudei⁵⁸.

Reținem deci, ca relativ clarificată, următoarea situație: Iulia Surilla a murit (crucificată probabil), iar de moartea ei este considerat a fi vinovat Aelius Firmus, cel „damnat”, cel pe care era chemat a-l tulbura, a-l neliniști, „demonul spurcăciunii”.

Fără îndoială, „comanditarul” plăcuței de blestem trebuia să fi fost o persoană apropiată Iuliei Surilla, poate tatăl, soțul, fratele acesteia. Deoarece forma în care plăcuța ni se prezintă trădează pe cineva cunoscător al limbii și scrierii grecești și latine și versat, totodată, în înfăptuirea „ritualului magic” care să-i asigure eficacitatea, credem a nu ne înșela văzînd în *executantul* ca atare al tabletei de aur pe un *grammateus* al comunității gnostice (mai exact: iudeo-greco-gnostice) de la Dierna. De altfel, știut este că, în cadrul comunității, *grammateus* designează, adeseori, pe „secretarul” acesteia, cel ce redactează textele diverselor *phylactere* și — în general — pe un om învățat, știutor de carte⁵⁹, la un moment dat ajungîndu-se chiar ca sensul cuvintelor *γραμματεὺς* și *rabbi* să se confunde.⁶⁰

Pe drept cuvînt ne putem întreba — date fiind condițiile arheologice în care a apărut plăcuța — dacă ea a ajuns, efectiv, să și fie depusă în mormîntul Iuliei Surilla ori fusese numai confectionată și „investită” cu puteri „magice”, urmînd a fi așezată „deasupra capului” defunctei? Personal înclinăm spre concluzia că placheta de aur a fost aflată în *poziție secundară*, întrucît aspectul *tîrziu* al restului materialului (în special ceramică) din „atelierul” în care s-a găsit pledează pentru un *decalaj cronologic* între obiectul ce-l discutăm și mediul din care provine.

Ni se pare a putea sesiza o deosebire de „concepție a execuției” între „cîmpurile” I—II și „cîmpul” III al inscripției. Primele două, constituind — cum arătăm — „preambulul” lamentator-invocator al actului magic, divaghează în formulări „teosofice” și consemnări grafice criptate, iar limba lor de redactare, deși e greaca, o constatăm literalmente „îmbibată” de concepte din care transpare o *forma mentis* tipic semito-gnostică.

Oarecum în opoziție cu ele, „cîmpul” III, redactat în latinește (căci împotriva unui roman, a lui Aelius Firmus, trebuia să acționeze „blestemul”),¹ se prezintă clar, aproape sec, purtînd un text a cărui conciziune pare a fi transpunerea în „registru magic” a două paragrafe de lege: a) ce să i se întîmple „damnatului” Aelius Firmus; b) care este destinația obiectului, cum adică să fie folosită plăcuța.

⁵⁶ Pentru datările acestora din urmă: *supra*, n. 35. Vezi și H. Daicoviciu—I. Piso, în *ActaMN*, XII, 1975, p. 163.

⁵⁷ Ultima trecere în revistă a discuției: N. Vlassa, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 215 sqq.

⁵⁸ Discuțiile în *DACL*, XIV, 1, 1939, s.v. *Persécutions*, mai cu seamă col. 556—566.

⁵⁹ Vezi *DACL*, VIII, 1, 1928, col. 138—139.

⁶⁰ *Ibidem*, col. 238. Vezi și R. Egger, *Von Römern, Juden, Christen und Barbaren*, în *ÖAW*, *Philosoph.-Hist. Klasse, Sitzungsberichte*, vol. 247, *Abhandlung 3*, Viena, 1965.

Se mai ridică o ultimă întrebare: de ce a fost nevoie ca „plăcuța de blestem” să fie confecționată din *aur*, și nu din plumb, metal pe care se știe că sînt gravate textele copleșitoarei majorității a acestei categorii de piese epigrafice? Explicația rezidă, fără îndoială, în respectarea unor *corelări magice*, de care am mai avut ocazia să ne ocupăm⁶¹. O *defixionis tabella* care, oarecum „prin definiție”, invocă întotdeauna spirite răufăcătoare cere, implicit, un *support talismanic* adecvat. Or, în întreaga istorie a magiei antice (și mai cu seamă în cea semito-greco-alexandrină, gnostică și paleocreștină) plumbul a fost considerat, prin excelență, un *metal malefic*, stînd sub semnul lui Saturn și Marte⁶².

Numai că pe plăcuța de care ne ocupăm, înainte de pomenirea „demonului spurcăciunii”, a fost invocată — sub ipostaze-denumiri diverse — zeitatea supremă Yahve — Iao. În conformitate cu aceleași prescripții magice, așezarea întregii operații oculte sub „semnul” invocării (triple!) a lui Yahve cerea, în mod imperios, ca numirile „Domnului-Dumnezeu” să apară pe suportul talismanic ce-i era hărăzit: *aurul*⁶³.

*

Analiza „plăcuței de blestem” ne duce spre aceleași concluzii ce rezultaseră și la publicarea primei plachete magice, gnostice, apărute la Dierna. Vedem în ea o manifestare epigrafică ce ne permite pătrunderea în ciudata și misterioasa lume a credințelor și superstițiilor din cadrul comunității iudeo-gnostice stabilite în acest oraș al Daciei. Particularitățile puse în evidență ne întăresc în convingerea că respectiva comunitate se înjghebase din elemente provenind, cu precădere, din Egiptul roman. Textul plăcuței — în parte grecesc, în parte latinesc — mărește numărul de inscripții în limba greacă, precum și al aceloră în latină cursivă de pe cuprinsul Daciei. În sfîrșit, nu sînt neglijabile nici observațiile și concluziile de ordin epigrafic și paleografic, lingvistic și onomastic și — în ultimă instanță — de ordin social și economic pe care le permite.

N. VLASSA

EIN WEITERES GNOTISCHES GOLDTÄFELCHEN AUS DIERNA

(Zusammenfassung)

Eines der wichtigsten Fundstücke aus der Ausgrabungskampagne von 1968 in Dierna (Orșova) ist ein Goldtäfelchen, das in Schnitt J/1938 im Hofe des ehemaligen „St. Plavăț“-Gymnasiums entdeckt wurde.

Das rechteckige Plättchen hat leicht abgerundete Ecken, mißt 7,1 × 2,4 cm und wurde aus einer 0,2 mm starken Folie reinen (24 #) Goldes ausgeschnitten. Es war zu einem Röllchen geformt, welches von den Ausgräbern aufgerollt wurde.

Das Stück gehört in die Kategorie der magischen gnostischen Täfelchen; ein Fundstück gleicher Art, ebenfalls aus Dierna, wurde vor nicht langer Zeit veröffentlicht (*ActaMN*, XI, 1974, S. 125—141).

Die besondere Bedeutung des neuen Fundes liegt in dem auf das Täfelchen gravierten Text, der es in die Kategorie der Fluchtafeln (*defixionum tabellae*) verweist. Die Inschrift — Gegenstand einer ausführlichen epigraphisch-paläographischen, linguistischen und historischen Untersuchung — ist auf drei „Felder” aufgeteilt, die beiden ersten in griechischer, das letzte in lateinischer Sprache.

⁶¹ Vezi *ActaMN*, XI, 1974, p. 133—134.

⁶² *Ibidem*, cu bibliografia citată. Vezi și *DACL*, XIV, 1, 1939, col. 1191—1222, s.v. *Plomb*.

⁶³ *ActaMN*, XI, 1974, p. 133—134, n. 73—79.

Hier der Gesamttext des Fluchtäfelchens von Dierna :

Ω Ι(-)	θεοι	Demon im(m)unditi(a)e
ύύύύ	ὕψ(ιστοι)	te agite(t) Aeli Fir(-)
ιύ 'Αδ(ω)να(ι)	»	me (.) Ste(t) supra caput
θεός		Iuliae Surillae
»		»

dazu die Übersetzung :

„Oh ! A(-)	Götter	„Der Dämon des Unflats
i-ai-ai !	Hohe !"	beunruhige dich, oh Aelius Fir-
Weh ! Herr,		mus. Er stehe über dem Haupte
Gott !		der Julia Surilla (")

Die beiden ersten Felder können als klagend-anrufende „Präambel“ des magischen „Racheakts“, der eben den Beweggrund für die Anfertigung des „Fluchtäfelchens“ abgab, angesehen werden. Bedeutsam ist auch der Umstand, daß der Buchstabe *F* aus Firmus mit der Nadel „eingestochen“ war (*defixio*), während neben dem *S* aus Surilla ein Kreuzchen eingraviert ist.

Im ganzen kann das Goldtäfelchen als typisch für den im semitisch-gnostischen Milieu verbreiten Glauben und Aberglauben der in Dierna ansässigen Gemeinschaft von Orientalen angesehen werden.

CU PRIVIRE LA UNELE MORMINTE ROMANE TÎRZII DE LA NAPOCA

Cercetările arheologice privind istoria oraşului roman Napoca sînt în mare parte dificile din cauză că oraşul modern se suprapune integral peste aria de desfăşurare a municipiului antic. De aceea, majoritatea vestigiilor dovedind locuirea oraşului atît sub stăpînire romană cît şi în vremurile imediat următoare provin din săpăturile prilejuite de lucrările edilitare, care, urmărite atent de specialişti, pot furniza noi aspecte ale continuităţii oraşului roman pe aceeaşi vatră¹.

Dintre cimitirele vechiului municipiu, cel existent în zona străzilor M. Kogălniceanu—S. Petöfi a oferit pînă acum numeroase descoperiri cu caracter fernerar, cele mai multe publicate².

Reluăm în discuţie mormintele scoase la lumină cu ani în urmă pe str. Petöfi, în primul rînd cu intenţia de-a aduce noi precizări şi observaţii privind data descoperirii lor şi eventuale concluzii de natură cronologică. În al doilea rînd, vom completa seria de monumente romane din str. M. Kogălniceanu cu cîteva piese funerare şi arhitectonice noi, apărute întîmplător, cu ocazia unor lucrări edilitare.

Primele două sarcofage romane din str. S. Petöfi s-au descoperit în 1914³. În 1929 este publicat un singur sarcofag dintre cele două, ca în 1941 să se publice acelaşi sarcofag, însoţit de un desen schematic al perechii de cercei care făcea parte din inventarul său⁴. În arhiva Muzeului de Istorie al Transilvaniei s-a păstrat raportul întocmit de arheologul I. Kovács, care s-a ocupat personal de cercetarea şi salvarea mormintelor descoperite la acea dată. În afară de raport,

¹ Amintim cîteva studii referitoare la istoria oraşului antic Napoca, în care se publică materiale rezultate în urma săpăturilor edilitare : I. Mitrofan, în *ActaMN*, I, 1964, p. 197—214 ; idem, în *ActaMN*, II, 1965, p. 657—666 ; idem, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 197—203 ; N. Vlăssă, în *Materiale*, IX, 1970, p. 529—532 ; idem, în *Apulum*, IX, 1971, p. 21—34 ; M. Bărbulescu, în *ActaMN*, X, 1973, p. 171—179 ; idem, în *In memoriam C. Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 29—34 ; C. Pop, în *ActaMN*, V, 1968, p. 479—489.

² N. D. Covaciu, în *ACMIT*, I, 1926—1928, p. 218—223 ; C. Daicoviciu, în *ACMIT*, 1929, p. 311 ; idem, în *AISC*, II, 1933—1935, p. 198—200, 204—206 ; Oct. Floca, în *Sargetia*, II, 1941, p. 16—19 ; A. Bodor, în *OmD*, 1960, p. 44, 47 ; M. Bărbulescu, în *Sargetia*, XIII—XIV, 1976—1977 (sub tipar).

³ Facem precizarea că, de-a lungul timpului, actuala str. S. Petöfi a inclus sub această denumire şi strada care astăzi se numeşte A. Iancu, după cum mai tîrziu, aceeaşi stradă s-a numit, de la un capăt la altul, A. Iancu. Actualmente str. S. Petöfi este cuprinsă de la strada Baba Novac pînă la str. Universităţii, de unde apoi începe str. A. Iancu, pînă la întretăierea cu str. Republicii. Autorii care au publicat descoperirile arheologice din această zonă o denumesc : unii str. S. Petöfi, alţii A. Iancu. De fapt, descoperirile provin de pe aceeaşi parte a străzii actuale S. Petöfi.

⁴ N. D. Covaciu, *op. cit.*, p. 221, nr. 5 ; Oct. Floca, *op. cit.*, p. 17—18, fig. 9.

⁵ I. Kovács, raport în manuscris, dosar 309/914, nr. actului 617. În original în limba maghiară.

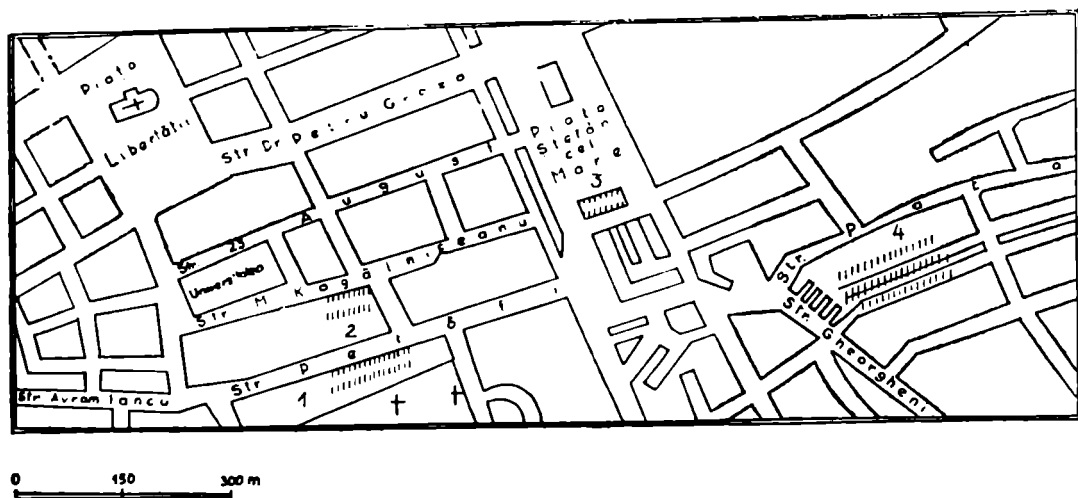

Fig. 1 — Zonele cuprinzând morminte cu refolosiri de monumente funerare.

mai dispunem de datele existente în registrul-inventar al muzeului, de cele două sarcofage păstrate și de o parte a inventarului lor arheologic.

Astfel, la 22 iulie 1914 (potrivit raportului scris cu acribia științifică propriei lui I. Kovács), săpîndu-se o pivniță în curtea fabricii de sîrmă a lui Gy. Léber, situată pe str. Petőfi nr. 30, „s-a găsit un sarcofag roman de piatră... S-a dovedit a fi un sarcofag de copil spart și jefuit... A doua zi a apărut un alt sarcofag de copil, acoperit cu o placă dreaptă... în sarcofagul păstrat intact, de pe scheletul de copil [s-au luat]doi cercei de aur (fir torsionat, [sic!]) și din cavitatea bucală o monedă imperială foarte tocită (subl. lui I.K.), bronz mijlociu...⁴⁵ Potrivit tuturor datelor de care dispunem, mormintele se prezintă astfel:

1. Primul sarcofag descoperit (IN 218) are cutia monolitică, din piatră calcaroasă. În interior, la unul din capete, fundul sarcofagului este înălțat închipuind o „pernă” (fig. 2/1). Cutia se pare că avea un capac cu fronton și acrotere, care însă nu se mai găsește⁴⁶. Dimensiunile cutiei la exterior sînt: lungimea: 0,82 m; lățimea: 0,45 m; înălțimea: 0,30 m. Mormîntul nu avea inventar.

2. Al doilea sarcofag (IN 215), din același material ca și precedentul, are cutia construită din două părți, și anume: un cadru dreptunghiular monolit ce formează cei patru pereți, așezat deasupra unei plăci care-i servește drept fund, înălțată la un capăt tot ca o „pernă”. Capacul este o placă plană, cioplită sumar și fisurată în două (fig. 2/1). Dimensiunile cutiei la exterior sînt: lungimea: 0,86 m; lățimea: 0,45 m; înălțimea cadrului: 0,21 m. Grosimea plăcii folosită ca fund la sarcofag este de 0,13 m. Dimensiunile aproximative ale capacului sînt: lungimea: 0,95 m; lățimea maximă: 0,49 m; grosimea: 0,09 m.

⁴⁶ Dimensiunile sale sînt menționate în registrul-inventar. Probabil însă fiind spart cf. raportul lui I. Kovács), nu s-a mai putut întregi.

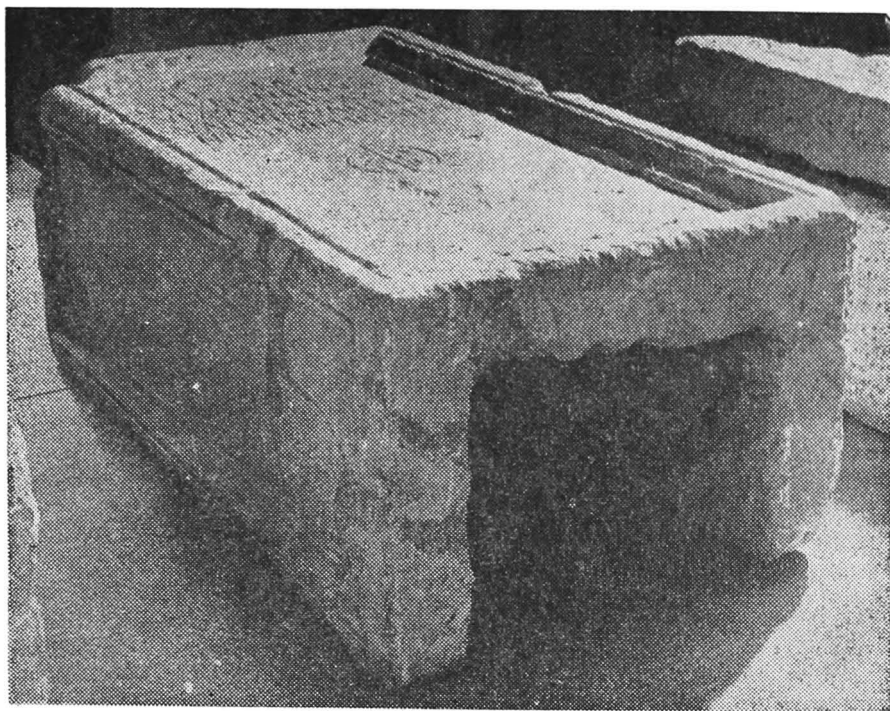

Fig. 2 — 1, Sarcofagele descoperite în 1914 (str. S. Petöfi, nr. 30); 2, cippus refolosit ca sarcofag, descoperit în 1927 (str. S. Petöfi, nr. 30).

După cum am anticipat, mormîntul era intact și avea ca inventar o monedă romană de bronz (care nu se mai găsește) și doi cercei de aur⁷.

Cerceii (IN 216 a, b) sînt formați dintr-un inel de sîrmă din aur, care se închide astfel: un capăt formează o buclă, celălalt trece prin orificiul ei și se răsucesce apoi într-o spirală plată, al cărei capăt îmbracă o mică porțiune din inel.

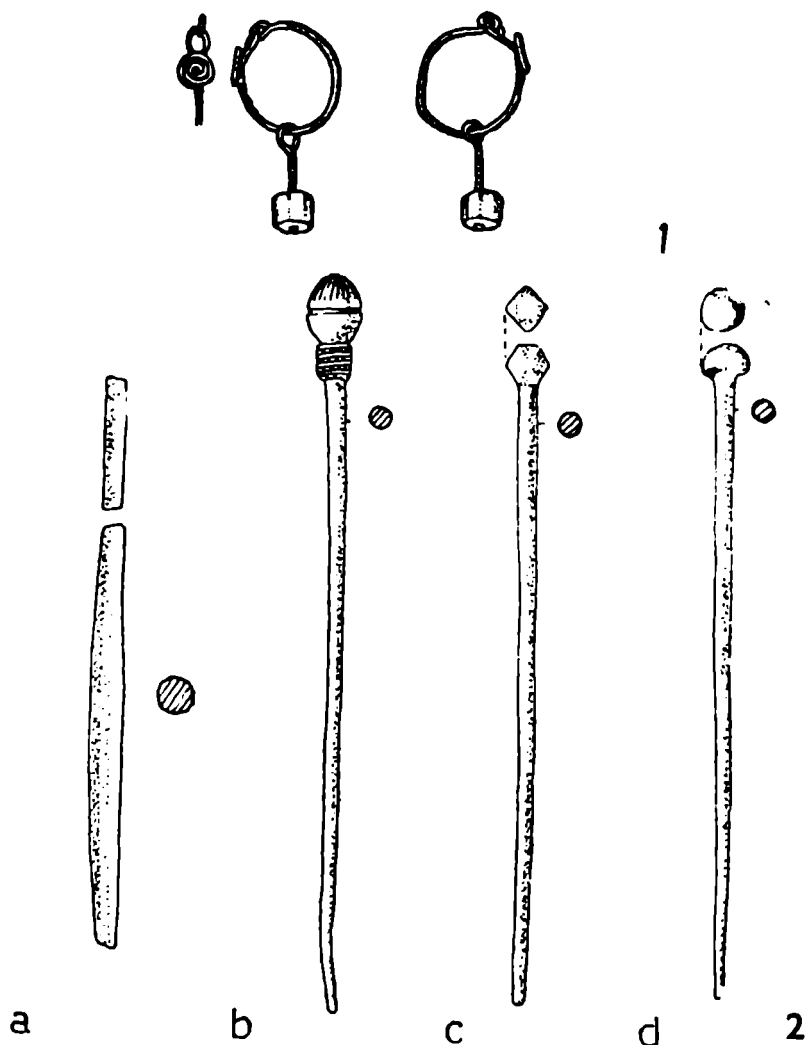

Fig. 3— 1, Cercei cu pandantiv din sarcofagul găsit în 1914 (str. S. Petőfi, nr. 30); 2, ace din sarcofagul cu semne creștine descoperit în 1927 (str. S. Petőfi, nr. 30); a, ac de os; b, ac de bronz cu gămălie îmbrăcată în foiță de aur; c, ac de bronz; d, ac de argint.

⁷ La prima publicare a descoperirii din 1914, autorul articolului s-a referit se pare la acest sarcofag (IN 215), „combinînd” însă datele existente despre ambele morminte, astfel încît din text rezultă în mod eronat că, „deși jefuit”, sarcofagul avea inventarul menționat mai sus. Cf. N. D. Covaciu, *op. cit.*, p. 221, nr. 5. La această confuzie cu privire la jefuirea mormîntului se referă, desigur, și Al. Ferenczi, care adaugă cîteva rînduri în registrul-inventar, în dreptul descrierii sarcofagului IN 215. „Vezi raportul d. Ștefan Kovács din anul 1914, cînd au fost aflate sarcofagele IN 215 și IN 218. Dosar 309/914, nr. actului 617. Vezi și Nest. Covaci în *Com. Mon.Ist.*, 1926—1928, pag. 218—223, la pag. 221 Nr. 5 arată greșit sarcofagul în care au fost aflați cerceii, cf. raportul Șt. Kovács”. De asemenea, dimensiunile ambelor sarcofage, măsurate de noi, sînt diferite de cele din articolul lui N. D. Covaciu.

Pl. I — 1, Cercei cu pandantiv din sarcofagul găsit în 1914 (str. S. Petőfi nr. 30);
2, ace din sarcofagul cu semne creștine descoperit în 1927 (str. S. Petőfi nr. 30).

De acesta din urmă atîrnă un pandantiv format dintr-un fir subțire de aur, ornamentat cu striuri realizate prin presare, care se termină la capăt cu o mărgea din pastă vitroasă, octogonală, de culoare vernil (pl. I/1, fig. 3/1).

În ciuda lipsei unor elemente de datare mai precise, tipul de cercei cu pandantiv se dovedește a fi suficient pentru a asigura încadrarea cronologică a sarcofagului. Diferitele variante ale acestui cercei se deosebesc între ele prin forma pandantivului. Unii au un pandantiv conic, încheiat cu o mărgea cilindrică sau prismatică, alții una sau mai multe mărgeli înșirate, de diferite forme și mărimi.

Cercetările arheologice efectuate pînă acum în cimitirele provinciale din Dacia n-au dat la iveală astfel de tipuri de cercei, în schimb ei apar în acele regiuni unde stăpînirea romană continuă neîntrerupt și în deceniile următoare retragerii aureliene, pînă în secolul IV e.n. inclusiv. Din Dobrogea cunoaștem astfel de cercei la: Callatis (Mangalia)⁸, Histria⁹, Piatra Frecăței¹⁰, în cimitire datate în secolul IV e.n. În Pannonia cerceul cu pandantiv este aproape nelipsit în cimitirele de epocă romană tîrzie.

Analogiile cele mai apropiate ale cerceilor de la Napoca le constituie variantele cu pandantiv format fie dintr-o singură mărgea prismatică, fie din mai multe mărgeli, dintre care una de formă prismatică. Astfel de cercei s-au descoperit în cimitirele din Pannonia la: 1. Aquincum (Óbuda)¹¹, 2. Bölske¹², 3. Brigetio (Oszöny)¹³, 4. Császár¹⁴, 5. Intercisa (Dunaújváros)¹⁵, 6. Pilismarót¹⁶, 7. Tricciana (Ságvár)¹⁷, 8. Valcum (Keszthely)¹⁸.

Analiza contextului în care apar cerceii cu pandantiv în Pannonia arată că ei sînt asociați, de fiecare dată, cu obiecte de inventar (fibule, brățări cu capete profilate, plăcuțe de *scrinium* și mai ales monede), datate în cursul secolului IV e.n.¹⁹ Aceeași încadrare cronologică este valabilă și pentru exemplarele din Bavaria, unde se poate aminti o analogie de la Burgheim²⁰.

Pentru sistemul de închizătoare cu spirală plată există analogii atît în Pannonia la: 1. Gorsium (Tác), 2. Tricciana (Ságvár), 3. Valcum (Keszthely) și 4. Zengővárkony²¹, cît și în Germania, de exemplu la Altenstadt²². Analogiile se referă la cercei sau coliere romane tîrzii.

⁸ C. Ionomu, în *Pontice*, II, 1969, p. 90, fig. 8.

⁹ H. Nubar, în *SCIV*, 22, 2, 1971, p. 207, fig. 6/12.

¹⁰ A. Petre, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 573, fig. 10/3.

¹¹ Sz. Póczy Klára, în *BudRég*, XVI, 1955, p. 79.

¹² B. Vágó Eszter, în *ArchÉrt*, 88, 1961, p. 268–269, fig. 6/3–4.

¹³ L. Barkóczi, în *ActaAnt*, XIII, 1965, p. 236–237, fig. 19/7.

¹⁴ E. Mahler, B. Kuzsinsky, J. Hampel, în *ArchÉrt*, 22, 1902, p. 26, fig. 4.

¹⁵ M. R. Alföldi, în *ArchHung*, S.N., 36, 1957, p. 434, 435 și pl. LXXX/3, 5, 7; Eszter B. Vágó, I. Bóna, *Die Gräberfelder von Intercisa. Der spätromische Südostfriedhof*, Budapest, 1976, p. 23; p. 214, pl. 4/1–2.

¹⁶ L. Barkóczi, în *FolArch*, XII, 1960, p. 115; p. 114, fig. 31/8.

¹⁷ A. Sz. Burger, în *ActaArchBp*, 18, 1966, p. 116; p. 213, fig. 106/1 a, 1b; p. 128; p. 223, fig. 116/4 a, 4 b; p. 129; p. 224, fig. 117/6 a, 6 b; p. 129; p. 224, fig. 117/2.

¹⁸ K. Sági, în *ActaArchBp*, 12, 1960, p. 208; 221, fig. 29/12.

¹⁹ Cf. V. Lányi, în *ActaArchBp*, 24, 1972, p. 88; 91; 171, fig. 65/4–10; p. 211, tabel nr. 14.

²⁰ E. Keller, *Die spätromischen Grabfunde in Südbayern*, München, 1971, p. 84.

²¹ V. Lányi, *op. cit.*, p. 88; p. 170, fig. 64 A/1–10; p. 211, tabel nr. 13.

²² E. Keller, *op. cit.*, p. 85, pl. 32/9.

În concluzie, deoarece în descoperirile arheologice aparținând secolelor II—III e.n. acești cercei nu sînt documentați și întrucît ei există numai în cimitirele romane tîrzii din secolul IV e.n., și cerceii cu pandantiv de la Napoca datează din secolul IV e.n., implicit și mormîntul din 1914, în care ei au fost găsiți²³.

3. În martie 1927, în aceeași curte a fabricii de sîrmă din str. Petöfi, nr. 30, s-a descoperit un al treilea sarcofag de piatră, care atît prin felul cum este construit, cît și prin inventarul și semnificația creștină care i s-a dat ulterior, constituie un important document arheologic și istoric.

Sarcofagul (IN 1—4) a fost publicat pentru prima dată în 1929 de către regretatul acad. C. Daicoviciu²⁴. Cutia se compunea din două monumente funerare romane mai vechi, refolosite: un *cippus* din piatră calcaroasă (IN 1), scobit pe latura opusă inscripției și transformat în cutie de sarcofag (fig. 2/2), completat la un capăt cu un acoperiș de *aedicula*, din același material, puțin prelucrat și el. Astfel îmbinată, cutia avea capacul plan, format din două baze de monumente funerare, dintre care una (IN 3) era ornamentată pe trei din cele patru laturi înguste, cu basoreliefuri. Deși sarcofagul fusese spart și jefuit, el mai conținea patru ace de păr ornamentale (pl. I/2).

Un element important îl constituie inscripția, care prin scobirea *cippus*-ului și refolosirea lui a ajuns pe fundul exterior al cutiei. Cu acest prilej s-au adăugat semnele care au fost interpretate ca simboluri creștine: o cruce incizată în singura literă O a inscripției (într-o poziție centrală) și literele A și Ω în siglă.

Datarea stabilită pe baza inventarului, cît și interpretarea sarcofagului (la a doua lui utilizare) drept monument creștin, aparțin de asemenea acad. C. Daicoviciu.

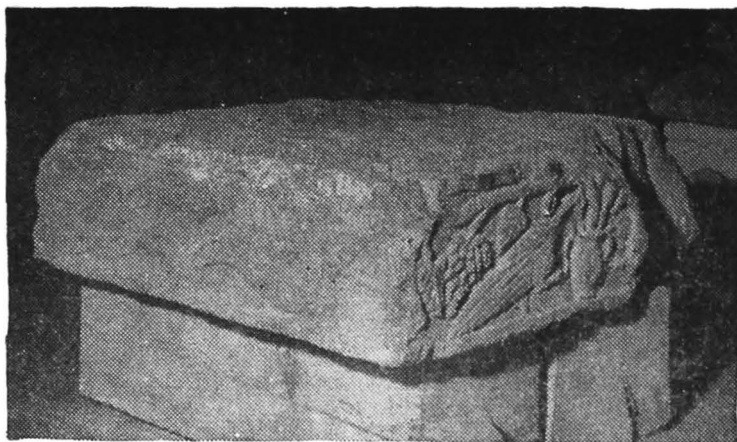
Dintre părțile componente ale mormîntului, astăzi se mai află în lapidarul Muzeului de Istorie al Transilvaniei numai *cippus*-ul și baza de monument cu basoreliefuri (IN 3), care n-a fost publicată pînă în prezent. Față de cele două părți identificate, lipsește acoperișul de *aedicula* și a doua bază de monument din capac. *Cippus*-ul are la exterior următoarele dimensiuni: lungimea: 1,50 m; lățimea: 0,88 m; grosimea 0,60 m. În interior se observă aceeași scobire în formă de „pernă”. Atît latura cu inscripție, cît și cele două laturi înguste lungi, au un chenar profilat. Baza de monument existentă are aspectul unui bloc paralelipipedic fragmentar (fig. 4/1). Suprafața plană de sus are un chenar îngust, de-a lungul celor trei laturi ornamentate.

Latura îngustă centrală este decorată în basorelief cu doi hipocampi așezați față-n față (fig. 4/1 a).

Latura din dreapta (față de cea centrală) purta reprezentarea unui *cantharos*, din care se răspîndesc vrejuri de viță-de-vie, iar simetric față de vas se aflau doi păuni față-n față, dintre care la cel din dreapta s-a păstrat numai partea anterioară a corpului (fig. 4/1 b).

²³ Adăugăm că în cazul sarcofagului de cărămidă descoperit în 1906 pe parcela lui L. Bardocz la Turda, care avea ca inventar un ac de păr din os, o pereche de cercei cu pandantiv și un sesterțius de la Commodus (183 e.n.), cerceii sînt cei care asigură datarea în sec. IV e.n. (I. Winkler — Ana Hopârtean, *Moneda antică la Potaissa*, Cluj, 1973, p. 46—47, fig. 11).

²⁴ C. Daicoviciu, în *ACMIT*, 1929, p. 311; idem, în *AISC*, II, 1933—1935, p. 198—200, fig. 3; p. 204—206.

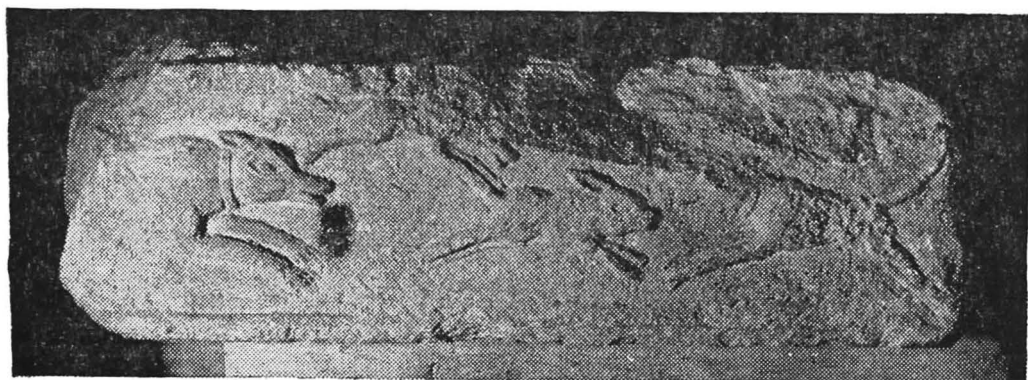
1

1a

1b

1c

Fig. 4 — 1, Bazament refolosit drept capac la sarcofagul cu semne creștine (str. S. Petofi, nr. 30); 1 a, latura centrală; 1 b, latura din dreapta; 1 c, latura din stînga.

Latura stîngă a postamentului este de asemenea fragmentară și, spre deosebire de celelalte două, nu are o compoziție simetrică, ci are sculptată în basorelief o scenă de vînătoare, în care trei ogari hăituiesc un iepure (fig. 4/1 c). Se remarcă înclinația lapidului pentru sublinierea amănunțelor (conturarea ochilor, sugerarea penajului, a nervurilor frunzelor) și mai ales redarea cu mijloace simple a mișcării în scena de vînătoare. În muzeele din Transilvania există destul de numeroase baze de monumente romane. Amintim trei postamente de la Apulum²⁵, unul de la Micia (care are pe o latură sculptat un hipocamp alături de un delfin)²⁶, un altul de la Aiud (de asemenea cu o reprezentare de hipocamp)²⁷ și unul de la Petroșani, cu doi păuni simetrici²⁸. Dimensiunile bazei de monument sînt următoarele: lungimea: 0,90 m; lățimea: 0,88 m; grosimea 0,25 m.

Revenind la inventarul mormintelor, dintre cele patru ace de păr (IN 5—8) găsite în interior, de la data descoperirii lor, trei s-au păstrat întregi, acului de os (IN 8) lipsindu-i capul (fig. 3/2 a). Celelalte trei ace sînt din bronz, unul (IN 6) are o gămălie ovoidală din os îmbrăcată în foiță de aur (fig. 3/2 b), altul (IN 5) un cap poliedric (fig. 3/2 c), iar al treilea (IN 7) este din argint, cu gămălie ovoidală (fig. 3/2 d). Dintre acestea acul cu cap poliedric este specific secolului IV e.n. Analogiile de la Argentorate și Kästrich-Mainz, citate în 1936, cînd a fost publicat inventarul mormîntului, se completează astăzi cu o serie de alte piese din Pannonia²⁹, Noricum³⁰ și Germania³¹, semnalate între timp și datate de asemenea în secolul IV e.n.

Deci, în concluzie, atît cerceii cu pandantiv, cît și acul poliedric indică, în mod cert, datarea celor două sarcofage în care au fost găsiți în cursul secolului IV e.n.

4. În apropierea sarcofagului mai sus descris s-a mai observat un al patrulea mormînt, din cărămizi, care însă fiind situat sub un canal n-a putut fi cercetat³².

5. În același timp cu descoperirea mormintelor romane analizate, pe str. Petőfi, la nr. 42, s-a găsit un al cincilea sarcofag (IN 48), care avea cutia monolitică din piatră calcaroasă³³. În interior, la unul din capete, se observă că fundul a fost cioplit ca o „pernă”. Acoperișul lipsea, dar la o distanță de circa 10 m s-a găsit o lespede dreptunghiulară (IN 47) care constituia, eventual, capacul mormîntului, înainte de-a fi fost profanat (fig. 5/1, 1 a). Sarcofagul nu avea inventar. Dimensiunile cutiei la exterior sînt: lungimea: 1,21 m; lățimea: 0,51 m; înălțimea: 0,43 m.

Capacul este sculptat în basorelief și reprezintă o scenă de vînătoare într-o execuție reușită: doi cîini hătuind un iepure sau un căprior (fig. 5/1 a). Deoarece lespedeaua nu închide etanș mormîntul, fiind de dimensiuni mai reduse decît deschiderea cutiei, presupunem că și aici avem de-a face cu o refolosire a unui monu-

²⁵ Gr. Florescu, *I monumenti funerari romani della „Dacia Superior”*, în EDR, IV, 1926—27, p. 121, fig. 62—64.

²⁶ L. Țeposu—L. Mărghitău, în *ActaMN*, VI, 1969, pl. II, 1—3.

²⁷ Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 122, fig. 65, a—c.

²⁸ Á. Buday, în *DolgoCluj*, VII, 1916, p. 44—46, fig. 9 a—c.

²⁹ V. Lányi, *op. cit.*, p. 172, fig. 66/10, 11; p. 212, tabel nr. 15.

³⁰ Ae. Kloiber, *Die Gräberfelder von Lauriacum. Das Ziegelfeld*, Linz, 1957, pl. XLIV/10 a, b, c.

³¹ H. Biehn, în *Mainzer Zeitschrift*, 31, 1936, p. 14—16; E. Keller, *op. cit.*, p. 83.

³² N. D. Covaciu, *op. cit.*, p. 221.

³³ *Ibidem*, loc. cit.

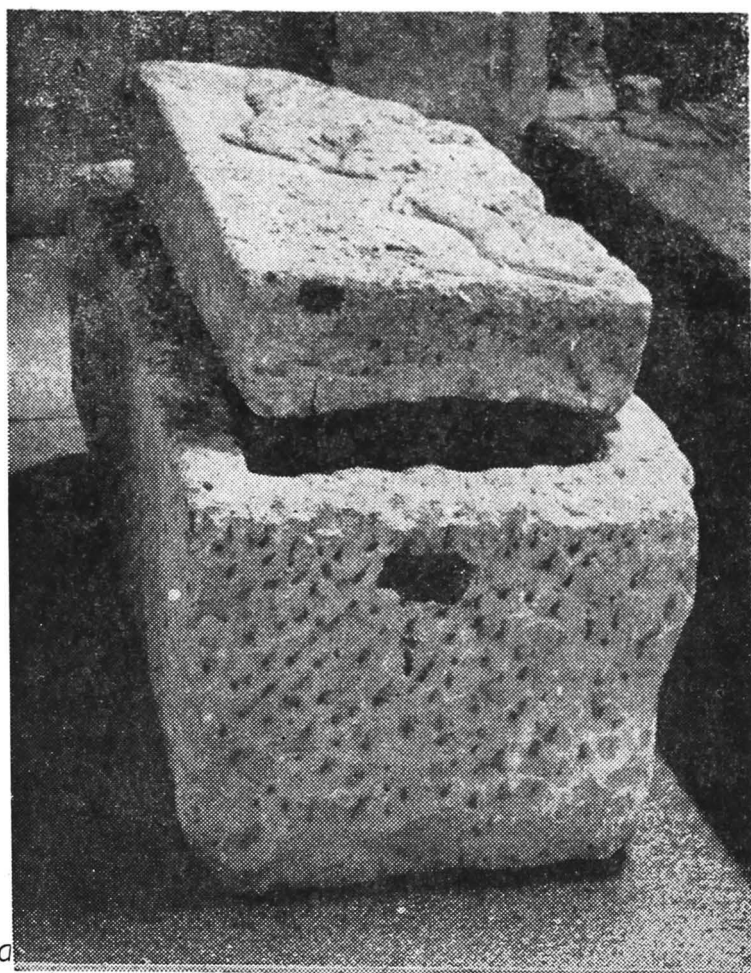

Fig. 5 — 1, Sarcofag descoperit în 1927 (str. S. Petöfi, nr. 42);
1 a, capacul sarcofagului.

ment mai vechi, care pare să fi făcut parte, inițial, dintr-o friză decorativă³⁴. Dimensiunile lespezii-capac sînt: lungimea: 0,93 m; lățimea, 0,41 m; grosimea, în medie: 0,16 m.

Remarcăm, că în general în arta romană din Dacia scenele de vînătoare și în special cele de luptă între animale sînt rare. Ca analogii menționăm un sarcofag de la Celei sau de la Reșca, descoperit în anii 1937—1942, pe marginea gurii căruia se înșiră scene de vînătoare, animale sălbatice, ciini, arbori etc³⁵, iar pe fața exterioară a unui perete de *aedicula* de la Cristești se vede un leu cu laba piciorului stîng anterior sprijinită pe coapsa altui animal căzut la pămînt³⁶.

În privința tipului de construcție al celor cinci morminte din str. Petofi se observă că, indiferent de felul construcției cutiei (monolitică, din fragmente sau din cărămizi), în aproape toate cazurile (cu excepția sarcofagului nr. 1), ele aveau capace formate dintr-una sau mai multe lespezi plane. S-a remarcat, mai demult, că tipul de construcție al sarcofagelor acoperite cu lespezi drepte a fost mai des răspîndit în ultima perioadă a stăpînirii romane în Dacia, luînd locul sarcofagelor monumentale „clasice” cu capacul în pantă dublă, fronton și acrotere³⁷.

Precizări de ordin cronologic (pe care dacă nu le-am avea ne-am limita la încadrarea mormintelor, în linii generale, în a doua jumătate a secolului III e.n.) furnizează piesele de inventar din sarcofagele nr. 2 și 3 (cerceii cu pandantiv și acele ornamentale), care indică datarea celor două morminte în secolul IV e.n. În cazul sarcofagului nr. 3, inventarul mai arată momentul refolosirii monumentelor funerare mai vechi, concomitent cu cel al „încrêștinării” mormîntului. Asupra problemei reutilizărilor vom mai reveni.

În aceeași zonă, și anume în str. M. Kogălniceanu nr. 12, cu ocazia construirii noii clădiri a Bibliotecii Academiei, s-au descoperit în 1974, în afară de materiale neolitice și medievale, trei sarcofage și două monumente arhitectonice romane³⁸. Datorită faptului că pe măsură ce se săpa terenul pentru fundația clădirii respective se turnau în același spațiu piloni de beton, cercetările noastre au fost deseori îngreunate, neputîndu-se face observații mai ample, de natură stratigrafică. Mormintele se prezintă astfel:

1. Primul sarcofag descoperit (IN 24.130 a) are cutia monolitică, din piatră calcaroasă, blocul în care a fost tăiată dînd impresia că avea, inițial, altă destinație (fig. 6/3). Numai astfel s-ar explica prelucrarea prin teșire a celor două muchii ale uneia dintre laturile lungi. Capacul mormîntului se afla la o adîncime de —0,60 m sub nivelul antic de călcare sau, altfel spus, la —3,40 m de la nivelul actual. Sarcofagul, de dimensiuni reduse, era intact, orientat pe direcția N—S și acoperit cu un capac plan, format dintr-un perete de *aedicula* fragmentar. În interior s-a găsit un schelet de copil *in situ*, care avea ca inventar doar cîteva cuie mărunte de fier. Dimensiunile cutiei mormîntului la exterior sînt: lungimea: 1,15 m; lățimea: 0,53 m; înălțimea: 0,38 m.

Capacul (IN 24.130 b), tot din piatră calcaroasă, era inițial peretele stîng al unei *aedicula*, decorat pe fața interioară cu reprezentări în basorelief (fig. 6/3 a). Suprafața este împărțită în două registre: în registrul superior, fragmentar, se

³⁴ Asupra reîntrebuințării lespezii sarcofagului a atras atenția Oct. Floca, *op. cit.*, p. 68—69

³⁵ D. Tudor, în *OlR*, București, 1958, p. 322—323; p. 328, fig. 86.

³⁶ Oct. Floca—W. Wolski, în *BMI*, 3, 1973, p. 20, 21, fig. 68.

³⁷ Oct. Floca, *op. cit.*, p. 89.

³⁸ Lucrările edilitare au fost urmărite de un grup de muzeografi de la Muz. Ist. Trans: I. Mitrofan, P. Gyulai, Gh. Lazarovici și subsemnata.

distinge partea inferioară a corpului unei femei, îmbrăcată cu o *palla* plisată, de sub care coboară în falduri o *tunica* lungă pînă la glesne. În stînga femeii se vede piciorul arcuit al unei *mensa tripes*. Registrul superior este conturat cu un chenar de jur împrejurul imaginii. În cel inferior este reprezentat zeul Attis, în poziția sa specifică. El este redat din față, cu capul sprijinit în palma mîinii drepte, al cărei cot, ca și mîna stîngă, se sprijină în cîrja de păstor. Piciorul său drept este adus în față și toată greutatea pare să se sprijine în cîrja din dreapta corpului. Îmbrăcămîntea este cea bine cunoscută: pe cap boneta frigiană, o haină cu mînci lungi strînsă pe șold, de sub care se vede cămașa în falduri, pînă la genunchi.

În Dacia reprezentări de genul celor descrise mai sus, pe pereți de *aedicula* sau altare funerare, nu sînt o raritate. Analogiile pentru Attis orientat fie spre dreapta, fie spre stînga există la Apulum³⁹, în regiunea Zlatnei⁴⁰ și la Potaissa, unde apare o scenă pe un perete de *aedicula*, asemănătoare celei de pe capacul sarcofagului nostru⁴¹. Dimensiunile plăcii sînt: lungimea: 1,20 m; lățimea: 0,62 m; grosimea: 0,13 m.

2. Al doilea sarcofag descoperit avea pereții cutiei construiți din cîte o lespede de calcar de mari dimensiuni, așezată pe cant. Capacul și fundul sarcofagului erau formate tot din cîte o lespede, iar ca particularitate de construcție s-a observat că latura de sud a sarcofagului era dublată cu încă o lespede, lipită cu pămînt de cea a peretelui sudic. Mormîntul s-a găsit la —3,03 m adîncime, fiind orientat pe direcția V—E. Lespedea care închidea latura de est fusese spartă din vechime și interiorul era plin cu pămînt. Nu s-a găsit aproape nimic din schelet, iar ca inventar doar mici fragmente ceramice cărămizii, lucrate la roată. Dimensiunile sarcofagului sînt: lungimea: 1,88 m; lățimea: 1,25 m; înălțimea: 0,57 m. Dimensiunile capacului sînt următoarele: lungimea: 1,88 m; lățimea: 0,82 m; grosimea: 0,32 m.

3. Dintr-un al treilea sarcofag de piatră, care avea cutia monolitică din calcar, s-a păstrat numai o parte din fund, continuat cu un fragment dintr-un perete de pe latura scurtă. Capacul lipsea. Mormîntul s-a descoperit la adîncimea de 2,75 m și era orientat pe axa V—E. Nu s-a găsit nimic din schelet și nici o piesă de inventar. Dimensiunile cutiei sînt: lungimea: 1,20 m; lățimea: 0,70 m; înălțimea maximă păstrată: 0,35 m.

Cele două monumente sculpturale descoperite tot cu ocazia lucrărilor edilitare din str. M. Kogălniceanu nr. 12 s-au găsit în poziție secundară, folosite la susținerea zidului unei pivnițe medievale. Le descriem după cum urmează:

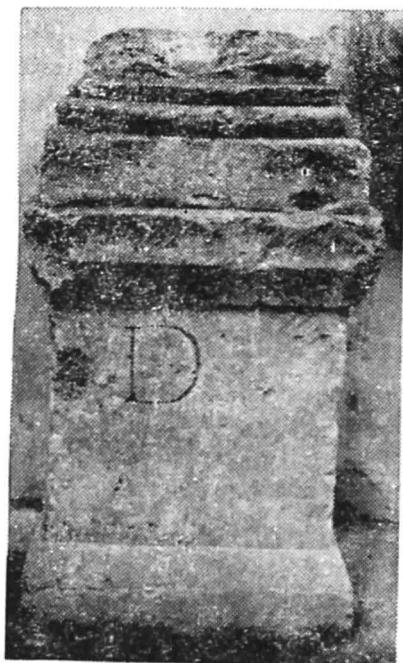
1. Bloc paralelipipedic neregulat de calcar (IN 24.131), care după aspect trebuie să fi constituit partea de deasupra unui perete lateral sau pilastru de *aedicula*. Pe una din laturi se văd cîteva adîncituri în formă de „coadă de rîndunică“. Un capăt este sculptat ca un capitel corintic cu două registre. În cel superior apare un ornament ce-și găsește o bună analogie pe un bloc de marmură de la Ulpia Traiana⁴², iar registrul inferior este decorat cu frunze de acant (fig. 6/2). Dimensiunile monumentului sînt: lungimea: 1,26 m; lățimea: 0,36 m; înălțimea: 0,40 m.

³⁹ V. Moga, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 125—130, fig. 5—7.

⁴⁰ Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 107, fig. 45/b.

⁴¹ Oct. Floca—W. Wolski, *op. cit.*, p. 16, fig. 51.

⁴² V. Wollmann, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 206; p. 208, fig. 7.

1

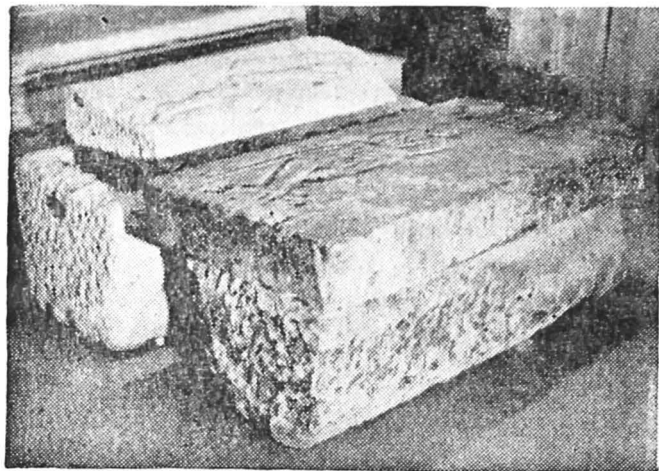
1a

2

3a

3

Fig. 6 — Descoperiri din str. M. Kogălniceanu nr. 12: 1—1 a, bază de coloană; 2, bloc arhitectonic, latura decorată; 3, sarcofag (prim plan); 3 a, capacul sarcofagului.

2. Monument din calcar (IN 24.132), compus dintr-un altar (?) pe care se supra-pune (făcînd corp comun) o bază de coloană de tip atic, ușor de recunoscut după compoziția ei specifică — scotie între două toruri — totul peste o plintă. Fusul coloanei nu s-a mai păstrat. Urmele de daltă observate pe ultimele muluri par să indice faptul că fusul coloanei a fost tăiat. Latura centrală a monumentului are incizată, spre marginea stîngă, litera D frumos executată (fig. 6/1). Laturile înguste ale monumentului poartă urme de prelucrare, simetrice, și anume cite două lăcașuri dreptunghiulare care au tăiat o parte din bază și din chenarul de sub plintă, ca și cum piesa ar fi fost fixată într-un zid (fig. 6/1 a). Nu putem deduce cu siguranță care a fost evoluția în timp a prelucrării și utilității piesei. Presupunem că era o coloană cu rol funerar, pe soclul căreia s-a început incizarea unei inscripții, care începea cu obișnuita formulă D M. Ulterior, se va fi renunțat la gravare din cauză că litera D a fost plasată prea central în spațiu, pentru a mai lăsa loc unui M de aceleași dimensiuni. În orice caz, incizarea îngrijită a literei precede în timp prelucrarea stîngace și rudimentară a laturilor monumentului. O analogie pentru baza de coloană o constituie piesa provenită de la Apulum, existentă în lapidarul Muzeului de Istorie al Transilvaniei (I. 650)⁴³. Dimensiunile soclului descris mai sus sînt: înălțimea: 0,82 m; lățimea: 0,48 m; grosimea: 0,37 m.

Încadrarea cronologică a descoperirilor din str. M. Kogălniceanu nr. 12 în epoca romană este asigurată de tipul de construcție, atît al sarcofagelor, cît și al celor două picse arhitectonice. Lipsa obiectelor de inventar împiedică stabilirea unei perioade de timp mai precise, dar refolosirea peretelui de *aedicula* la sarcofagul nr. 1 leagă oarecum acest mormînt de cele din str. S. Petöfi (cel cu inventar databil în secolul IV e.n. și cel cu capacul plan reprezentînd o scenă de vînătoare).

Într-o zonă apropiată, și anume în Piața Ștefan cel Mare (fostă Trencin), cu aproape un secol în urmă, la săparea fundației clădirii fostului Palat forestier (devenit apoi Casa Învățătorului) s-au descoperit trei morminte. „Sarcofagele au constat din plăci de piatră care odinioară au servit ca monumente romane funerare”⁴⁴. Unul dintre morminte avea drept capac o stelă funerară cu inscripție⁴⁵. Sarcofagele nu aveau inventar.

Reutilizarea fragmentelor de monumente, fie arhitectonice civile sau funerare mai vechi, la construirea unor noi sarcofage ridică o problemă importantă și anume cea a *datei la care încep refolosirile*, dacă nu cumva, chiar în lipsa unor piese de inventar, acest singur indiciu ar putea constitui prin el însuși un factor suficient pentru o încadrare cronologică⁴⁶.

Datarea reutilizărilor de monumente funerare în Dacia este dificilă de precizat, deoarece, cu excepția sarcofagului de la Napoca descoperit în 1927, care are inventar din secolul al IV-lea e.n., restul mormintelor cu refolosiri sînt lipsite de piese de inventar. Pe de altă parte, în puținele necropole cercetate în Dacia secolelor II—III e.n., deci datate în plină epocă romană, nu găsim — cel puțin

⁴³ Pentru îndrumările date în legătură cu descrierea și utilitatea celor două piese arhitectonice găsite în 1974 îi mulțumim și pe această cale colegului M. Bărbulescu.

⁴⁴ *KVSL*, X, 1887, p. 83—84; cf. I. I. Russu, în *Studii teologice*, ser. II, București, X/5—6, 1958, p. 323.

⁴⁵ *CIL*, III, 7667.

⁴⁶ Subliniem că ne referim la refolosiri de monumente mai vechi *numai* în cazul cimiti-relor, nu și la alte construcții civile sau militare, unde situația poate fi diferită.

pînă acum — nici un singur monument funerar reutilizat la construirea unui mormînt din secolele II—III e.n.

Dimpotrivă, în provinciile a căror viață continuă sub stăpînirea romană în secolele IV—V e.n. reutilizarea vechilor monumente este un fenomen frecvent, legat în mare măsură de extinderea creștinismului și generalizarea treptată a înhumăției. La începutul secolului al IV-lea e.n., în Moesia Superior și Inferior, în Pannonia, Noricum și Gallia, creștinismul cîștigă din ce în ce mai mulți adepți, devenind religie oficială. Atunci monumentele păgîne cu inscripții și reprezentări figurative, lipsite de semnificația lor inițială pentru cei trecuți la noua credință, vor fi uneori distruse, alteori reutilizate, adăugîndu-li-se însemne creștine și dîndu-li-se noi întrebuintări, printre altele constituind materialul ideal, accesibil, în reconstituirea unor noi morminte, imitînd vechile sarcofage.

Din exemplele pe care le vom prezenta în continuare rezultă, deocamdată, că refolosirile încep în secolul IV e.n. uneori și cînd e vorba de obiecte care nu sînt direct legate de ritualul funerar. De pildă, la Tomis (Constanța) pe un picior de masă din marmură (secolul II e.n.) s-a incizat, în secolul al V-lea e.n., semnul crucii, alături de reprezentarea grafică a unei orante⁴⁷.

Cele mai multe refolosiri se leagă însă de vechi monumente cu caracter pregnant păgîn. Astfel, la Ulmetum, o stelă funerară a fost parțial martelată pentru a face loc unei inscripții creștine⁴⁸. La Callatis (Mangalia), într-un cimitir cu sarcofage îmbinate din lespezi de diferite dimensiuni, s-a refolosit și un jgheab de piatră, la unul dintre capacele plane. Mormintele sînt dateate cu piese de inventar din secolul al IV-lea e.n.⁴⁹.

În Moesia Superior, la Dobrij Dol, aproape de Skoplje, s-a găsit un mormînt dublu de piatră, la construirea căruia s-a reutilizat în total șase monumente mai vechi, majoritatea cu inscripții funerare. Prin inventarul său, mormîntul dublu se datează în secolul IV e.n.⁵⁰.

În cimitirele romane tîrzii din Pannonia refolosirile de monumente sînt extrem de frecvente. Se utilizează cu precădere stele funerare, pereți și acoperișuri de *aediculae*, basoreliefuri cu reprezentări antropomorfe și zoomorfe, fragmente de statui și socluri reprezentîndu-i uneori pe foștii împărați romani, plăci decorative etc. Cităm nouă cimitire mai reprezentative din acest punct de vedere: 1. Aquincum (Obuda)⁵¹, 2. Brigetio (Ószöny)⁵², 3. Bruck-Ujfalusi⁵³, 4. Budakesz⁵⁴, 5. Budapesta⁵⁵, 6. Császár⁵⁶, 7. Intercisa (Dunaújváros), cimitirul de sud-est⁵⁷, 8. Szent-

⁴⁷ I. Barnea, în *Dacia N.S.*, I, 1957, p. 267, fig. 2.

⁴⁸ *Idem*, p. 274.

⁴⁹ C. Ionomu, *op. cit.*, p. 81—101. În aceeași necropolă se remarcă un sarcofag cu acrotere și inscripție din sec. III e.n., care a fost refolosit fără a fi transformat, la înhumarea a trei creștini din sec. IV e.n.

⁵⁰ D. Vučković—Todorović, în *Starinar*, N.S., VII—VIII, 1956—57, p. 289—297.

⁵¹ Sz. Póczy Klára, *op. cit.*, p. 79—81.

⁵² L. Barkóczi, în *FoArch*, XIII, 1961, p. 102—108; *idem*, în *ActaAnt*, XIII, 1965, p. 229—257.

⁵³ A. Sötér, în *ArchÉrt*, 19, 1899, p. 341—351.

⁵⁴ E. Mahler, în *ArchÉrt*, 25, 1905, p. 191—192.

⁵⁵ Gy. Parragi, în *BudRég*, XX, 1963, p. 317—320.

⁵⁶ E. Mahler, B. Kuzsinszky, J. Hampel, *op. cit.*, p. 24—47.

⁵⁷ Eszter B. Vágó—I. Bóna, *op. cit.*, p. 17—97.

⁵⁸ L. Nagy, în *ArchÉrt*, 50, 1937, p. 85—112.

endre⁵⁸, 9. Uröm⁵⁹. Mormintele cu monumente romane refolosite sînt datate prin piese de inventar tot în secolul IV e.n.

Dintre cimitirele din Noricum avînd aceleaşi caracteristici ca şi cele din Pannonia amintim doar trei: 1. Au (am Leithaberg)⁶⁰, 2. Lauriacum (Lorch)⁶¹ şi 3. Sommerein (am Leithaberg)⁶². În legătură cu cimitirul de la Au am Leithaberg, Arnold Schober remarcă: „Prima oară în timpul lui Constantin incineră, ca şi în alte localităţi, şi la Au a fost integral înlăturată prin inhumăţie. Defunctul a fost mai rar înmormîntat în sarcofage de piatră, mai frecvent în ciste de piatră, mai ieftine, compuse din plăci. Un material comod îl ofereau numeroasele pietre funerare ale cimitirului vechi cu urne, care prin forma lor plată se pretau foarte bine la refolosiri⁶³. Concluziile autorului sînt valabile şi pentru situaţia din alte provincii.

În Gallia, reutilizările de monumente apar în cimitire datate începînd cu secolul al IV-lea şi pînă tîrziu, în secolul VII e.n., cînd unele morminte merovingiene refolosesec monumente vechi gallo-romane. Dintre exemplele mai timpurii amintim un sarcofag din biserica Saint-Martin din Tours, tăiat într-un *milliarium* al împăratului Tacitus, databil în primele luni ale anului 276 e.n., fără inventar, care este considerat unul din primele monumente creştine de la Tours⁶⁴. O imagine sugestivă oferă şi cimitirul de la Saint-Andéol, unde alături de alte tipuri de morminte există sarcofage din dale de piatră care refolosesec monumente anterioare. Necropola e datată în a doua jumătate a secolului IV e.n.⁶⁵.

Dintre reutilizările datate mai tîrziu, ulterior secolului IV e.n., le cităm pe cele din cimitirele de la: 1. Bouchon sur Saulx⁶⁶, 2. Fleury sur Orne⁶⁷, 3. Paris⁶⁸ şi 4. Vorges⁶⁹.

Din exemplele enumerate rezultă suficient de clar că reutilizările de monumente sînt o caracteristică a secolului al IV-lea e.n. La Napoca, sarcofagul cu inventar din strada S. Petőfi indică aceeaşi datare. Dată fiind însă împrejurarea că Dacia încetează de-a mai fi provincie a imperiului la 274 e.n., putem presupune, în limitele puţinelor refolosiri de care dispunem, şi acelea fără inventar, că ele încep *cel mai devreme* la scurt timp după retragerea aureliană, în condiţiile în care oraşele nu mai au o conducere administrativă capabilă să-şi impună autoritatea.

Analogiile prezentate sprijină de asemenea datarea necropolei din Napoca situată în zona străzilor Pata-Gheorgheni, cunoscută în literatura de specialitate sub denumirea de „cimitirul din strada Plugarilor“. Aici, încă mai demult, s-au considerat primele cinci morminte apărute, prin caracteristicile lor, ca monumente

⁵⁸ I. Paulovics, în *ArchÉrt*, 42, 1928, p. 211—215.

⁵⁹ A. Schober, în *JÖAI*, 17, 1914, p. 222—253. Se mai citează şi alte localităţi cu refolosiri de monumente funerare: Velm, St. Margareten am Moos etc.

⁶¹ Ae. Kloiber, *op. cit.*, p. 32—98.

⁶² O. Menghin—A. Seracsin, în *JÖAI*, 24, 1929, p. 71—85.

⁶³ A. Schober, *op. cit.*, p. 252—253.

⁶⁴ Ch. Lelong, în *Revue archéologique de Centre*, VIII, 3, 1969, p. 221—238. Informaţia o datorăm conf. H. Daicoviciu, cărui îi mulţumim şi pe această cale.

⁶⁵ W. Wolski, în *Apulum*, IX, 1971, p. 593.

⁶⁶ R. Billoret, în *Gallia*, 32, 1974, p. 343—344.

⁶⁷ Michel de Boüard, în *Gallia*, 22, 1964, p. 286—288.

⁶⁸ M. Fleury, în *Gallia*, 33, 1975, p. 323—324.

⁶⁹ J. M. Desbordes, în *Gallia*, 33, 1975, p. 328—331.

⁷⁰ Oct. Floca, *op. cit.*, p. 89.

romane târzii, eventual creștine⁷⁰. Cu câțiva ani în urmă, într-un studiu mai amplu asupra aceluiași cinci morminte din „strada Plugarilor”, s-au accentuat trăsăturile care le apropie de mormintele din secolul IV e.n. și, în special, de necropola de la Saint-Andéol: orientarea constantă pe direcția V—E, unele caracteristici în construcție (cutia din dale de piatră sau monolitică cu capac plan, forma trapezoidală a unuia dintre sarcofage, tipul de mormânt construit din țigle), stratul de var existent sub schelete, lipsa inventarului și dispunerea mormintelor în șiruri⁷¹. Se făcea totodată observația că singurul element care lipsește, față de cimitirul amintit, îl constituie sarcofagele construite din materiale reutilizate⁷².

Mai recent, reluarea săpăturilor arheologice în cimitirul din „strada Plugarilor” a completat și această lacună. Din cele 32 de morminte descoperite în intervalul 1972—1976, într-un număr de patru s-au refolosit efectiv la construcție monumente funerare romane mai vechi, în alte câteva cazuri monumentele fiind aflate în imediata apropiere a mormintelor, fără a se putea preciza dacă au făcut sau nu parte din materialul de construcție. Exemplul cel mai elocvent de reutilizare îl reprezintă un sarcofag orientat V—E, fără inventar, a cărui cutie a fost construită, ca și a celui descoperit în 1927 pe strada S. Petőfi, dintr-un cippus scobit, completat cu un acoperiș de *aedicula*. Drept capac s-a refolosit o inscripție funerară, precum și o placă martelată ce pare a fi fost inițial un medalion sau partea superioară a unei stele funerare⁷³.

În concluzie, constatăm că reutilizările de monumente funerare în cimitirele orașului antic Napoca, deși descoperite în patru puncte diferite (fig. 1), sînt într-una grupate pe o axă care începe din zona străzilor Petőfi-Kogălniceanu, se continuă cu sectorul din Piața Ștefan cel Mare, mergînd spre est pînă în unghiul format de străzile Pata-Gheorgheni. Probabil ele reprezintă limita marginală a mai multor cimitire clasice din epoca romană⁷⁴. Cele două sarcofage din strada S. Petőfi cu piese de inventar (cercei cu pandantiv și ace ornamentale) pot fi încadrate cronologic în cursul secolului IV e.n., podoabele frumos executate arătînd totodată intensitatea legăturilor comerciale cu provinciile romane învecinate și după retragerea administrației romane din Dacia. Sarcofagele fără inventar, construite prin

⁷¹ W. Wolski, *op. cit.*, p. 583—595.

⁷² *Idem*, p. 594.

⁷³ Săpături arheologice inedite, executate de subsemnata.

⁷⁴ Napoca nu este singurul oraș roman în cimitirele căruia se găsesc monumente reutilizate. În 1937, la Potaissa, cu ocazia săpării unei fîntini aflate între cazarma Mihai Viteazul și bifurcarea drumului Turda—Aiud, s-a găsit, alături de alte morminte, un sarcofag de piatră pe fundul căruia, la exterior, era sculptat un ornament executat artistic, reprezentînd frunze împletite în spirală. Blocul în care a fost tăiat sarcofagul fusese inițial o piesă arhitectonică. Cea mai tirzie monedă din zona înmormîntărilor este din timpul lui Gordian al III-lea (240 e.n.). Cf. I. I. Russu, în *AISC*, III, 1936—1940, 1941, p. 335—336, fig. 12. Moneda constituie astfel un „terminus post quem”. Cunoscut fiind faptul că monedele romane se pun în morminte la timp îndelungat de la data emisiunii lor, nu este exclus ca sarcofagul să dateze din ultimele decenii de după retragerea aureliană sau de la începutul sec. IV e.n. De altfel, seria de descoperiri care dovedește continuitatea orașului de la sfîrșitul sec. III e.n. și pînă în cursul sec. IV e.n. întărește indirect presupunerea noastră. Amintim, ca obiecte izolate, gema „Bunului Păstor” — vezi E. Popescu, *Inscripțiile din secolele IV—XIII descoperite în România*, Buc., 1976, p. 391—392; inelul cu inscripția VTERE FELIX, cf. N. Vlăssă, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 216—218; mormîntul descoperit în 1906, cu cercei cu pandantiv — vezi nota 23 —, mormîntul de cărămidă dezvelit în 1964 avînd ca inventar fibula de argint „cu butoni în formă de ceapă”, cf. I. Mitrofan, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 517, 521, fig. 6, precum și numeroasele descoperiri monetare răspîndite pe teritoriul vechiului municipiu Potaissa sau în împrejurimi, cf. I. Winkler—Ana Hopârtean, *op. cit.*, *passim* și fig. 21.

reutilizarea monumentelor romane mai vechi, potrivit analogiilor prezentate, coroborate cu situația care va fi existat în fosta provincie în ultimele două decenii și jumătate pînă la sfîrșitul secolului III e.n., trebuie să dateze, cu mare probabilitate, în intervalul cuprins între retragerea aureliană, pînă în cursul secolului al IV-lea e.n.

IOANA HICA-CÎMPEANU

ÜBER EINIGE SPÄTRÖMISCHE GRÄBER AUS NAPOCA

(Zusammenfassung)

Der Artikel nimmt die Erörterung einiger Funde aus der Zone des Römerfriedhofs von Napoca (Petöfi- und M. Kogălniceanu-Straße) wieder auf. Die ersten zwei Sarkophage wurden 1914 auf der Petöfi-Straße Nr. 30 entdeckt (Abb. 2/1); das Inventar des einen bestand aus einem Paar goldener Ohringe mit Anhänger und einer Münze, die aber verloren ging. Die Entsprechungen zu anderen Funden datieren diesen Ohrgehänge-Typ, demnach auch das betreffende Grab, in das 4. Jh. u.Z. (Taf. 1/1).

Im J. 1927 wurden an der gleichen Stelle zwei weitere Sarkophage aufgedeckt; einer davon ist wohl bekannt, seine Kiste ist aus alten Grabdenkmälern zusammengefügt, auf denen christliche Zeichen eingeritzt sind (Abb. 2/2). Im Artikel wird auch die Basis des Grabdenkmals veröffentlicht, die als Deckel des Sarkophags wiederverwendet wurde (Abb. 4). Bezüglich des Grabinventars, das sich aus vier Schmucknadeln zusammensetzt, wird hervorgehoben, daß die Nadeln mit polyedrischem Kopf für das 4. Jh. typisch sind. Der Sarkophag wurde schon seit langem in die Reihe spätrömerzeitlicher Funde eingestuft.

In der Folge wird auch der, ebenfalls 1927 in der Petöfi-Straße Nr. 42 entdeckte Sarkophag wiederveröffentlicht, wobei die nochmalige Verwendung einer verzierten Platte als Deckel hervorgehoben wird (Abb. 5). Die Fundreihe wird durch einige neue, auf der Kogălniceanu-Straße Nr. 12 entdeckte Gräber und architektonische Reste vervollständigt, darunter ein Sarkophag, für dessen Deckel man eine Ädikulawand wieder benutzte (Abb. 6/3, 3 a).

Bezüglich der Wiederverwendung älterer Grabdenkmäler bei Errichtung neuer Sarkophage, wird durch Entsprechungen aus anderen Provinzen nachgewiesen, daß dies ein charakteristisches Merkmal spätrömischer Friedhöfe aus dem 4. Jh. u.Z. ist. Da aber Dakien seit 274 u.Z. nicht mehr römische Provinz war, ist es möglich, daß man hier schon früher als in anderen Provinzen begann, alte Denkmäler wieder zu benutzen. Es wird daher vorgeschlagen, die Gräber ohne Inventar, zu deren Errichtung ältere Grabmäler wiederverwendet wurden, in den Zeitraum zwischen dem Ende des 3. und dem Verlauf des 4. Jhs. anzusetzen.

O LUCERNĂ DE BRONZ UNICAT ÎN ROMÂNIA

Colecția Muzeului de arheologie din Tulcea s-a îmbogățit în primăvara anului 1975 cu o lampă de bronz (nr. inv. 902), descoperită fortuit și care provine din satul Fîntîna Mare, comuna Ciucurova (jud. Tulcea). O periegheză efectuată la locul unde ne-a fost semnalată descoperirea lămpii, în marginea satului lîngă șoseaua Ciucurova-Fîntîna Mare, a relevat urme de zidărie precum și țigle ușor curbate ce se pot încadra cronologic secolelor IV—V.

Lampa este în forma unui cap de negru (fig. 1—2) avînd dimensiunile: lungimea 14,4 cm, înălțimea 5,8 cm. Ciocul de formă cilindrică cu partea superioară puternic incizată iese din gura personajului. Nasul, ochii, urechile sînt redată cu o grijă deosebită; fruntea este înaltă, iar părul se prezintă sub forma unei mase compacte de bucle. În creștetul capului este plasat orificiul de umplere pentru ca în spatele lui să fie așezată frunza de iederă cu funcția de reflector. Ea poartă o inscripție (fig. 3). Toarta în formă de inel se află în spatele motivului vegetal, în timp ce pe mijlocul frunții se află un inel mult mai mic ce servea la suspendarea lămpii de plafonul încăperii, avînd astfel o poziție de echilibru. Baza lucernei lipsește astfel că nu putem ști dacă era plată sau inelară.

Tratarea artistică a piesei denotă un puternic gust realist. Tipul etnic din care s-a inspirat artistul este acela al negrului pur, neurmărindu-se un efect caricatural, pentru acesta din urmă preferîndu-se, de obicei, tipul pigmeului¹.

Este binecunoscut faptul că lămpile de bronz pot avea forme zoomorfe, ca de pildă: păsări, pești, tauri² sau antropomorfe în genul capetelor de zei, silenii, negri ori sclavi³.

Reprezentările în formă de capete de negri de acest tip sînt destul de rare, iar descoperirea de la Fîntîna Mare constituind, deocamdată, un unicat pentru țara noastră.

Ca tip, lucerna dobrogeană se apropie mai mult de piesele genului descoperite în Italia la *Herculaneum* și *Pompei*⁴, precum și cele păstrate la British Museum⁵, categorie care prezintă frunza de iederă în creștetul capului avînd funcția de reflector.

¹ G. Cerulli Irelli, *La Casa „Del colonnato tuscanico” ad Ercolano*, în *Memorie dell'Accademia de Archeologia lettere e belle arti di Napoli*, VII, Napoli, 1976, p. 124.

² D. Iványi, *Die Pannonischen Lampen*, în *DissPann*, seria II, 2, Budapesta, 1935, p. 302.

³ J. Toutain, *Lucerna. Lychnus*, în *DA*, p. 1324.

⁴ G. Cerulli Irelli, *loc. cit.*

⁵ H. B. Walters, *Catalogue of the Greek and Roman Lamps in the British Museum*, Londra, 1914, pl. I/16.

Fig. 1 — Lucerna de la Fântina Mare (vedere frontală).

Exemplele din Pannonia se deosebesc de tipul de mai sus prin faptul că acest motiv vegetal lipsește sau este înlocuit cu o scoică⁶, precum și prin ciocul triumfiular⁷.

Nu știm dacă putem considera că apropierea de tipul italic al piesei noastre ar constitui o indicație a locului de proveniență. Cert este că acest tip de lămpi se datează în secolele I—II⁸.

Contextul arheologic în care s-a descoperit lampa, și anume secolele IV—V, pare a demonstra o folosire îndelungată a obiectului.

⁶ D. Iványi, *op. cit.*, p. 303, nr. 4340, pl. LXIV/6 și 10.

⁷ *Ibidem*, nr. 4341, 4342, pl. LXIV/8 și 9.

⁸ Datarea acestui tip de lămpi s-a făcut după exemplele descoperite la *Herculaneum* și *Pompei*.

Fig. 2 — Lucerna de la Fântina Mare (vedere din profil).

De asemenea, s-a semnalat cu acest prilej și o așezare romană târzie, lângă satul Fântina Mare, situată la numai 10 km de marele centru urban antic de la *Ibida*.

✱

Inscripția de pe „oglinda” lămpii, dispusă în patru rînduri inegale datorită cadrului pe care a trebuit să le respecte, este destul de neregulat gravată și chiar distonează cu execuția generală a piesei. Dealtfel, însăși prezența inscripției în acest loc de pe lucernă este un caz aparte față de alte lămpi de tip asemănător,

cum ar fi cel de la *Herculanum* citat mai înainte. Înălțimea literelor variază între circa 5 și 7 mm; numai *O* final are circa 4 mm și, chiar mai mic fiind, trece puțin peste „rama” oglinzii. Luate în detaliu, formele literelor, cu capetele hastelor marcate aproape de fiecare dată cu câte o liniuță orizontală, se mai remarcă prin următoarele caracteristici: *A* cu hasta orizontală dreaptă și neînclinată; *E* unghiular; ξ din cinci haste, ca în scrierea minusculă; Γ unghiular; *M* apropiat de forma pe care o ia în inscripții, de obicei, începând după jumătatea secolului al II-lea e.n., dar cu hastele laterale aproape drepte. Toate aceste particularități epigrafice permit datarea inscripției, conform cunoștințelor de pînă acum privind evoluția scrierii grecești din epoca romană, în a doua jumătate a secolului al II-lea e.n. Pentru această perioadă, trebuie să observăm concordanța caracterelor epigrafice de pe opaițul de bronz din Muzeul de la Tulcea cu acelea din tabelul cronologic pentru unele inscripții de la Histria, dateate în perioada amintită (în cazul nostru, inscripțiile nr. 11, 13 și 7)⁹.

Iată inscripția în interpretarea noastră:

A/ΔEΞ/AN (ΔΡΟΥ) [M/Υ(P)NAIO (Υ).

în traducere, „al lui Alexandros din Smyrna”.

Este greu de dedus dacă în intenția autorului acestei mici inscripții a fost să treacă numele la nominativ sau la genitiv; am ales ca mai plauzibil al doilea

Fig. 3 — Inscripția lucernei de la Fintina Mare.

⁹ A. Ștefan, *SCI*, 13, 1971, pl. IV.

caz, pentru că, de obicei, astfel apar numele pe obiecte de asemenea natură. În privința completărilor, nu vedem pentru moment ca posibilă o altă interpretare decât cea de mai sus, chiar dacă pare cel puțin ciudată prescurtarea numelui *Alexandros*, pe care, urmărind o serie întreagă de inscripții (mai ales de pe teritoriul României și Bulgariei), nu am întâlnit-o, dar care se justifică în cazul nostru prin lipsa de spațiu într-un asemenea cadru. În sfârșit, lipsa lui *P* din al doilea cuvânt poate fi socotită o omitere întâmplătoare.

Pentru a rezuma, reamintim datarea inscripției de pe lampă în a doua jumătate a secolului al II-lea e.n., menționând că este posibil ca ea să fie ulterioară fabricării lucernei; deci, nu considerăm obligatorie datarea prin inscripție a piesei, încadrabilă, cum s-a văzut, mai timpuriu. Adăugăm în plus că este destul de probabil gravarea inscripției chiar în această zonă a Moesiei Inferioare, unde prezența grecilor din bazinul egeean era, oricum, un fapt destul de obișnuit în cursul secolului al II-lea e.n. sau mai târziu.

ANDREI OPAIȚ — ALEXANDRU BARNEA

EINE UNIKAT-BRONZELAMPE IN RUMÄNIEN

(Zusammenfassung)

Die Verfasser stellen eine Bronzelampe dar, die in Fintina Mare in der Gemeinde Ciucurova (Tschükurowa) — im Kreis Tultscha entdeckt wurde; diese Bronzelampe stellt einen Negerkopf dar.

Dieses Stück gehört zum Museum für Archäologie Tultscha (Inventarnummer 902).

Unikat für Rumänien, ist dieses Exemplar eine Lampe die aus *Pompeii* und *Herculaneum* stammen ähnlich. Die Stücke datieren aus dem 1. oder 2. Jahrhundert.

Auf dem Rückstrahler wird folgende Inschrift eingraviert:

A/ΔΕΞ/ΑΝ (ΑΡΟΥ) [M/Y(P)NAIO (Y).

Obwohl die Lampe zufällig entdeckt wurde, gehören die anderen archäologischen Funde, dem 4. oder 5. Jahrhundert an.

CÎTEVA PRECIZĂRI REZULTATE DIN CERCETAREA MONUMENTULUI PALEOCREȘTIN DIN COMUNA NICULIȚEL (JUD. TULCEA)

Basilica paleocreștină, situată în partea de nord-est a comunei Niculițel, jud. Tulcea, a fost descoperită în primăvara anului 1971 ca urmare a unor ploii abundente care au provocat dislocări de teren. Plasamentul dificil al monumentului, într-o zonă locuibilă, pe o pantă puternic înclinată, folosită pentru scurgerea torenților de ploaie, și la intersecția a două căi de comunicație, a impus începerea unor săpături de salvare care au avut loc în lunile august—septembrie 1971.

Rezultatele primei campanii de săpături au fost prezentate la Constanța în toamna aceluiași an¹, fiind publicate în nr. 5 al revistei *Pontica*, și reluate apoi mai amplu într-un studiu apărut în limbile română și franceză, în *BMI*, 2/1972 și *Dacia* XVI, 1972. Completate la vremea respectivă de I. Barnea și Petre S. Năsturel, prin două contribuții referitoare la martirii descoperiți în cripta subterană a basilicii², rezultatele cercetărilor de la Niculițel au trezit un deosebit interes datorită inestimabilei lor valori științifice. Continuarea cercetărilor arheologice în vara anului 1975 a urmărit delimitarea întregului edificiu, în vederea elucidării problemelor științifice ridicate de prima campanie de săpături, dar, mai ales, pentru a crea posibilitatea protejării și conservării vestigiilor acestui monument unic pe teritoriul patriei noastre. Terenul în care este amplasat monumentul prezintă următoarele particularități stratigrafice: sub stratul vegetal actual, de cele mai multe ori inexistent, datorită realizării străzilor prin nivelarea mecanică a terenului, pământul capătă o culoare galben-închis cu nuanțe de brun. Acest strat reprezintă pământul viu antic, în care au fost amplasate substrucțiunile basilicii. În multe locuri stratul de cultură a fost perforat de gropi și șanțuri moderne de mari dimensiuni, umplute cu gunoaie. Sub acest strat masiv urmează loessul.

În 1971 săpăturile arheologice s-au desfășurat în zona „*presbyterium*”-ului. Prin executarea a trei secțiuni: S, S₁, S₂, orientate aproximativ est-vest, au fost scoase la lumină *absida*, porțiuni din zidurile laterale, cripta-*martyrium* și o porțiune din pavimentul basilicii. În campania din 1975 au fost executate 11 secțiuni din

¹ *Considerații preliminare asupra basilicii creștine din satul Niculițel (jud. Tulcea)*, comunicare ținută la Sesiunea științifică a Muzeului din Constanța, octombrie 1971.

² I. Barnea, *Un martyrium descoperit la Niculițel (jud. Tulcea)*, în *SCIV*, 24, 1, 1973, p. 123—126 și P. S. Năsturel, *Quatre martyrs de Noviodunum (Scythie Mineure)* în *Analecta Bollandiana*, 91, fasc. 1—2, 1973, p. 5—8; identifică cei patru martiri în *Martirologiul Hieronymian* (Codex Bernensis 289, Codex Epternacensis, Paris, lat. 10837, respectiv Mss. Wissemburgensis și Senonensis).

³ În r. 1 K + ε apar în ligatură, xē pentru xal fiind, totodată, o formă tîrzie atestată în Dobrogea încă din timpul lui Marcus Aurelius (cf. I. Stoian, *Tomitana*, p. 159); ὧδε xal ὧδε este adverb cu sens de loc (cf. *Anthologia palatina* 5, 128 — *Automedon epigrammaticus* — secolul I e.n.); în r. 2 — ἔχωρ apare pentru prima oară în *Iliada* 5, 340, cu sensul de „sîngele zeilor”, prin extensiune — „sînge”; μαρτύρων este genitivul plural al lui μάρτυς-υποϋς.

care, casetele C_1 , C_2 , C_3 și C_4 au surprins zona intrării, iar S_3 , S_4 , C_6 și C_7 au urmărit traseul navelor laterale. Sistemul de săpătură a fost adaptat terenului și nu a urmărit caroiajul topo, secțiunile nefiind orientate perfect pe direcția NS—EV, încadrarea săpăturii în sistemul de referință topografică urmînd să se facă ulterior. Acest sistem constă în împărțirea zonei destinate cercetării în carouri cu latura de 10 m, codificate conform planului 1:500 după cum urmează: cu literele de la A la N, pe axa absciselor, cărora le corespund pe axa ordonatelor cifre de la 1 la 10. Monumentul paleocreștin se înscrie în carourile E, F, G, H 3—6, din caroiajul general. Cele patru carouri, în care se plasează basilica, sînt la rîndul lor împărțite în cîte patru caroiase cu laturile de 5 m, codificate $a+b$, cele dinspre nord și $c+d$, cele dinspre sud. În prezenta lucrare situațiile de săpătură nu au fost totdeauna raportate la grila respectivă, folosindu-se în special secțiunile.

*

Încă din toamna lui 1971, s-a constatat că starea proastă a osemintelor nu putea fi explicată numai prin alcalinitatea deosebită a mediului, provocată de existența lepezilor din calcar cretacic. Nivelul ridicat al camerei mortuare, a criptei-*martyrium*, ca și tencuirea îngrijită a pragului de la intrare, dovedeau existența unui nivel inferior. În 1973, în urma unor lucrări de amenajare, a fost deblocată intrarea subterană. Cu această ocazie, sub o lespede de calcar prinsă în mortar, a fost descoperită următoarea inscripție, dispusă pe trei rînduri, cu litere săpate în piatră și vopsite cu aceeași culoare roșie ca și inscripțiile de pe pereții criptei:

ωΔΕΚΕωΔΕ
ΙχωΡ
ΜΑΡΤΥΡΩΝ

ὦδε καὶ ὦδε
Ἰχὼρ
μαρτύρων³,

adică: „Aici și acolo (se află) singele martirilor“.

Această inscripție acoperea intrarea în două încăperi subterane realizate prin așezarea pe cant a două lepezi din calcar cu scopul de a susține și dalajul nivelului superior. Pereții încăperilor subterane fac corp comun cu cei ai încăperii mortuare de deasupra, numai că meșterii constructori nu au mai socotit necesară tencuirea lor pînă la bază. Nivelul subteran este pavat cu plăci de cărămidă patrată, asemănătoare celor folosite la pavimentul basilicii, cu deosebirea că sînt prinse în mortar, cele mai multe fiind puse cu fața în jos, pentru ca priza să fie mai mare. Un pilon tencuit de formă cvasipatrată, situat în colțul din spate al încăperii din dreapta (numită de noi α) face corp comun cu pereții, rolul său fiind acela de a susține lespede de calcar de deasupra a cărei lungime nu a permis constructorilor să o încastreze în zidul criptei. Toate aceste elemente demonstrează că, de la început, cripta a fost concepută cu două nivele. Cele două începeri subterane erau pe jumătate pline de pămînt negru-clisos, cu aglomerări mari spre spate unde căpăta nuanțe de galben. În încăperea α, în dreptul intrării, se află depus un vas bombat cu fundul rotund, buza evazată și șanțuită, cu torți scurte, lamelate, decorat pe corp cu canelură. La 0,63 m spre interior, la poalele grămezii de pămînt, se afla un castron cenușiu, tronconic, cu buza lată, orizontală, umăr profilat, două torți scurte, lamelate, fundul drept, mult îngustat, decorat pe buză cu val incizat și creștături mici pe umăr. Acest castron este caracteristic ceramicii

locale din sec. IV e.n.⁴, pe cînd vasul globular, ars la roșu, cu fundul rotunjit, face parte din ceramica întîlnită în provinciile orientale ale Imperiului, în cursul secolelor V—VI e.n.⁵. Cele două recipiente, a căror funcționalitate trebuie să fi fost aceea de vase de ofrandă, erau neîntrebuințate în momentul depunerii în subsolul criptei. Par interesante urmele de mortar de pe buza castronului cenușiu, dovadă a depunerii sale în momentul construirii criptei.

Reluarea cercetărilor arheologice în 1975 s-a făcut prin golirea celor două încăperi din subsolul criptei. Cu această ocazie a fost scoasă din interior o mare cantitate de pămînt care conținea resturi umane, aproximativ 110 fragmente de oase mărunte și prost conservate, unele cu urmă de arsură. Expertiza antropologică efectuată de D. Nicolăescu-Plopșor, a stabilit apartenența lor la un număr de doi indivizi (cf. vertebrelor coccigiene) de vîrstă apropiată (45—55 ani) după reacțiile hiperstatice, uzura craniului, osteoporoza etc., reprezentînd doi bărbați, după valorile dimensionale ale fragmentelor craniene precum și ale celorlalte oseminte (tarsiene, falange). Prezența a două falange ale aceluiași deget, una în încăperea din stînga (B), cealaltă în încăperea din dreapta (A) așadar, în grămezi de pămînt diferite, ridică problema unei reînhumări prin transportarea pămîntului din altă parte. Cu prilejul campaniei din 1971 făcusem observația că, în fața intrării în criptă, de la nivelul pavimentului de cărămidă al basilicii, fusese executat un puț vertical la o dată ulterioară construirii criptei. Cu ocazia săpăturilor din 1975, acest puț a fost complet golit. S-a constatat că avusese o lărgime de aproximativ 1,80 m și în adîncime de 3,60 m, fiind plasat în caroul G—5 d II. Materialul arheologic descoperit în umplutura puțului aparține sfîrșitului secolului IV și începutul secolului V e.n. În acest sens cercetarea monedelor devine revelatoare. Moneda Valens, găsită în 1975 la —2,15 adîncime, chiar în lipsa altor mărturii, face dovada unui moment *post* 375 e.n. Moneda găsită sub pragul intrării în criptă, în 1971, relevă și ea practicarea puțului la începutul sec. V e.n. La — 3,20 m adîncime, aproape de fundul puțului, a fost găsită în 1975, o monedă de la Theodosius II (anii 408—423). Puternic arsă, ea dovedește o folosire a puțului, cel mai devreme, în jurul anului 420 e.n., cînd basilica, așa cum vom avea prilejul s-o mai arătăm, a suferit o mare distrugere, poate legată de pustiirile hunilor. Așadar, în cursul sec. V e.n. cripta exista, puțul fiind realizat cu ocazia unei refaceri a basilicii. Acest moment a fost marcat de așezarea celui de al doilea vas în subsolul criptei și a monedei de sub pragul intrării. Cu ocazia golirii

⁴ Pentru tipul de castron din subsolul criptei nu găsim forme identice la nordul Dunării unde, în secolul IV, totuși, ceramica cenușie se găsește din abundență. Forme asemănătoare la Poenestii în M. 67 — strachină fără minere din secolele III—IV e.n. (vezi *Materiale* I, 1953, p. 338, fig. 150—152 și p. 452) și în descoperirile cerneahovene de secolul IV: exemple în Muntenia cu trei minere dispuse simetric și fundul inelar (cf. B. Mitrea, C. Preda, *Necropolele din secolul al IV-lea e.n. în Muntenia*, București, 1966, p. 268, fig. 93). Astfel de recipiente apar însă frecvent în secolele IV—V în lumea romană a cetăților dunărene (vezi D. Tudor, *Sucidava*, IV, p. 712 și fig. 7 j, p. 702), reprezentînd, după părerea noastră, un derivat al castronului cenușiu daco-getic cu trei toarte întîlnit la nordul Dunării pînă în secolul IV e.n.

⁵ Forma cea mai apropiată am întîlnit-o la H. S. Robinson (*The Athenian Agora*, V, *Pottery of the Roman Period*, Princeton, 1959) în grupa M nr. 374 (pl. 347, corespunzînd nivelului XVIII de pe Agora, datat cu monede Tiberius II și Mauricius Tiberius la sfîrșitul secolului VI e.n.). Spre deosebire de vasul publicat de Robinson, mai înalt și cu mînuși groase, vasul nostru prezintă două particularități care îl apropie de ceramica mai timpurie, eventual secolul V e.n.: tortițe scurte, plate cu două șanțuri și corp globular cu o fină gîtuire spre fund.

puțului, la marginea acestuia s-a dat peste un fragment de zid. Construit din pietre prinse cu pământ, la circa 1,85 m distanță de intrarea criptei, dar pe axul acesteia, se află cu 0,80 m deasupra nivelului intrării marcat de o platformă îngustă de mortar. Existența piciorului de piatră ne-a impus prelungirea secțiunii S_2 cu încă 8 m spre vest. Cu acest prilej au fost descoperite în caroul G—5c, resturile unei construcții pavate cu cărămidă și închise, spre nord-est și nord de ziduri de piatră legată cu pământ. Latura de nord-est se află cu —1,96 m sub 50,87 — cota maximă a nivelului antic al basilicii — în zona cu paviment a *naosului*, pe când cea nordică a fost distrusă pînă la —2,43 m, aproximativ nivelul pavajului de cărămidă al construcției. Secțiunea S_2 a fost adîncită pînă la —2,70 m, nivel marcat, între latura nord-estică a construcției și piciorul de piatră din apropierea criptei, de 4 cărămizi, căzute sau poate aruncate cu prilejul executării unor lucrări de zidărie. Remarcăm asemănarea dintre aceste cărămizi și cele întrebuințate pentru zidirea intrării în criptă. Revenind la construcția distrusă în antichitate, am observat că în dreptul ei se profila, în peretele sudic al secțiunii, un strat de pământ negru-clisos, foarte diferit de pământul existent în aceste locuri, dar asemănător cu pământul scos din subsolul criptei. Prin executarea unei secțiuni perpendiculare pe S_2 , pe care am denumit-o S_3 , am constatat că stratul de pământ negru-clisos umplea exact interiorul unei construcții, distruse pînă la nivelul pavajului de cărămidă acoperit cu un strat subțire de pământ galben. Prin dimensiunile sale $2,40 \times 1,50$ m = pavimentul și $2,50 \text{ m} \times 1,70$ = întreg spațiul interior) ca și prin sistemul său de construcție (paviment de cărămidă prinsă în mortar, asemănător pînă la identitate celui din subsolul criptei, cu spații de 0,10—0,20 m, între zidurile din piatră cu pământ și paviment, suficiente pentru așezarea unor lespezi prinse în mortar), pare să reprezinte o încăpere mortuară, asemănătoare ca funcționalitate criptei, pe care am considerat-o tot un „*hypogeu*”. Straturile de depuneri antice de deasupra, pînă sub pavimentul basilicii, denotă o refolosire a gropii inițiale, care poate fi pusă în legătură cu distrugerea construcției. Din stratul de pământ negru al gropii (numită convențional *gr.M*) au fost recoltate aproape 60 de resturi osteologice animaliere (bovine, ovine, porcine, păsări, pești), mai multe fragmente ceramice și de sticlă și patru monede. Ceramica, dar mai ales materialul vitric (fragmente de bol, de sticlă verzuie, decorată cu pastile albastre și de brățară din sticlă albastră) este caracteristic pentru sec. IV e.n.⁶

Monedele, două de la Constantinus II (anii 348—361)⁷, una de la Constantius Gallus (anii 351—354)⁸ și una de la Valentinian I (anii 367—375)⁹, stabilesc că distrugerea *hypogeului* a survenit în a doua jumătate a sec. IV e.n., mai precis între 370—375 e.n. Remarcăm că cele 4 monede poartă pregnante urme de ardere, element

⁶ În acest sens, materialul vitric descoperit în necropola de la Beroe (C 53, C 78, A 433) este datat în secolul IV de autorul săpăturilor (Petre Aurelian, în *manuscris*). În secolul IV e.n., sticlăria decorată cu Nuppen sau caboșoane aplicate la cald, întilnită, atît în Gallia de Nord, dar mai ales la Colonia (Köln), în Germania, se răspîndește la sud și est, fiind întilnită în afară de Italia și Renania și în regiunea Dunării (cf. Fr. Fremersdorf, *Die römischen Gläser mit aufgelegten Nuppen in Köln*, Köln 1962, p. 9). Forma clasică de sticlă cu caboșoane, întilnită în Gallia în secolul IV și începutul secolului V e.n. și datată cu monede constantiniene și post-constantiniene, este bolul, mai puțin paharul din sticlă verzuie (cf. Morin—Jean, *La verrerie en Gaule sous l'empire romain*, Paris 1913, p. 218—226, formele 71, 76, 79, 88).

⁷ Tip FEL TEMP REPARATIO (anii 348—361).

⁸ Tip FEL TEMP — REPARATIO (anii 351—354).

⁹ Tip SECVRITAS — REIPVBLICAE (anii 367—375).

pe care îl reținem pentru a-l raporta la celelalte situații din săpătură. Dacă încercăm să analizăm raportul *criptă-hypogeu*, pare natural să-l considerăm pe cel din urmă ca fiind construit la o dată anterioară criptei, zidirea acesteia marcând sfârșitul hypogeuului, prin preluarea funcției sale. Pământul negru-clisos ca și cel galben, din subsolul criptei și din umplutura *hypogeuului*, ca și identitatea tipului de cameră mortuară, pare să pledeze pentru o construcție anterioară, destinată cultului celor doi martiri necunoscuți din subsolul criptei, în mod sigur martirizați cu mult timp înaintea celorlalți, ale căror nume le cunoaștem grație inscripției din tencuiala crudă a peretelui criptei. Și totuși, este greu de explicat, de ce nu a rămas măcar un singur fragment osos uman în umplutura *hypogeuului* și cum cu atâtea oseminte, de la mai multe specii, nu a ajuns măcar un singur os de animal în cele două încăperi subterane ale criptei. Dacă am admite o construcție primară, destinată unei înhumări provizorii, temporare, a celor patru martiri, până la construirea criptei-*martyrium*, nu putem explica grija deosebită cu care au fost „re-înnumați” aceștia în camera mortuară a *martyrium*-ului (păstrarea perfectă a conexiunilor anatomice), ca și cantitatea mare de pământ cu resturi umane de la subsol. Rămîne, deci, să ne gîndim la posibilitatea depunerii pămîntului negru cu osemintele celor doi martiri, din *hypogeu*, în subsolul criptei. Cu această ocazie credem că resturile ospățului funerar au fost aruncate în groapa hypogeuului, umplută apoi cu o parte a pămîntului negru care, aflat inițial deasupra, era lipsit de oseminte. Dealtfel, datorită gropii M, cu toată nivelarea executată în momentul astupării sale, pămîntul s-a tasat cu vremea, ceea ce explică azi înclinarea pavimentului spre sud-est cu 0,12 m (pînă la cota 50,75). Secțiunea S_2 a întretăiat spre vest zidul interior al navei laterale de nord-vest a basilicii, atîngînd colțul unui zid perpendicular pe acesta, care, degajat ulterior prin extinderea secțiunii S_x s-a dovedit a delimita zona „*presbyterium*”-ului, în interiorul căruia se aflau cele două monumente funerare amintite mai sus: *hypogeu* și *martyrium*-ul (plasat la intersecția carourilor G—5 și H—5).

Înclinarea terenului fiind relativ mare spre vest, cota maximă la care s-au păstrat substrucțiunile basilicii, se află cu mult sub nivelul de călcare marcat de pavimentul navei centrale. Spre est, paralel cu S_2 , a fost executată secțiunea S_3 , a cărei limită vestică este dată de zona pavimentului. Cu acest prilej s-a constatat că, spre nord-est, colțul basilicii a fost distrus pînă la adîncimea de —1,54 m (cota 49,33) de o groapă modernă de mari dimensiuni. Cu toate că groapa nu a afectat zidul interior al navei de est, acesta a fost găsit demantelat și nivelat. Stratul de pămînt brun-bulgăros, de 0,46 m care îl acoperea, conținea fragmente ceramice aparținînd unor recipiente care-și găsesc încadrarea cronologică în secolele IV—V e.n. Se remarcă două fragmente de opaițe pirifome, dintre care un disc cu bordură¹⁰, puternic ars secundar, denotă că nivelarea s-a produs după un puternic incendiu care a avut loc în sec. V e.n. O monedă de la Theodosius II (anii 402—408 e.n.)¹¹, găsită chiar pe zidul demantelat, susține această ipoteză. Stratul de nivelare a fost acoperit de paviment. În zona centrală a *presbyterium*-ului, în 1971, se mai păstra deasupra pavimentului un strat subțire de dărîmături din care au fost re-

¹⁰ Se pot încadra în tipul XXX stabilit de C. Iconomu — variante ale tipului nord-african (vezi C. Iconomu, *Opaițe greco-romane*, Constanța 1967, p. 27 și p. 145, fig. 170 nota 753)

¹¹ LRBC, II, 2445.

cuperate câteva fragmente ceramice specifice sec. VI e.n., ceea ce relevă dăinuirea basilicii de la Niculițel cel puțin până la începutul acestui secol¹².

Unul din obiectivele arheologice ale campaniei de săpături din 1975, a fost degajarea vestigiilor aparținând edificiului paleocreștin, care erau situate pe drumul de acces spre sud (în carourile F—3 și F—4c+d). În acest sens, au fost executate casetele C₁, C₂, C₃ și C₄ care au surprins colțul de sud-est al basilicii și C₅, C₆ și C₇ care au urmărit traseul navei laterale de vest. S-a constatat, că în caroul F—4, pe o lungime de aproximativ 8,50 m, terenul a suferit distrugerii moderne care au afectat întregul edificiu.

Din punct de vedere științific, situațiile cele mai interesante ne-au fost oferite de casetele C₂ și C₃ unde a fost surprins zidul de piatră cu mortar din sud-vestul navei drepte a basilicii, suprapunându-se la nivelul cotei 50,80, peste un zid îngust din piatră legată cu pământ. Acest zid fusese demantelat și nivelat, element observat în C₂ — grund, dar mai ales în peretele estic al casetei C₂ și în martorul de est al casetei C₃. Nivelul navei laterale, realizată în urma acestei nivelări, se află la cota 50,86, corespunzând pavimentului navei centrale, ceea ce presupune contemporaneitatea lor. În dărîmăturile zidului nivelat, pe capetele sale întrerupte de gropi moderne, în C₁ și C₃ au fost găsite cele mai timpurii monede recoltate în timpul cercetărilor din basilică (emisiuni Constantin cel Mare și Crispus¹³). Nivelarea acestor ziduri s-a produs în mod cert cu ocazia construirii basilicii. Ceramica găsită în stratul de nivelare (remarcăm în mod deosebit un urciur amforoidal descoperit în C₂, colțul de sud-est al naosului, cu gîtul tronconic, corpul alungit și ușor gîtit spre fundul ascuțit, avînd ca elemente caracteristice gura circular-inelară și toarta scurtă, lamelată, prinsă elegant de umărul vasului) este specifică sec. IV e.n.¹⁴, fără a putea preciza momentul nivelării respective. Și aici monedele, găsite

¹² Fragment de mînușă de amforă, masivă, perfect elipsoidală în secțiune, pastă bej-maronie, densă, ardere secundară; fragment minier de cană, masiv, ovoidal, pastă bej-cenușie, densă, ardere secundară; fragment de gură de amforă, pîlniformă, cu buza îngroșată și dreaptă, pastă densă bej-cenușie, angobă bej-gălbuie, execuție neîngrijită; fragment de amforă, decorat cu striuri drepte, dese și adînci; fragment de amforă, decorat cu canelură lată.

¹³ RIC, VII, p. 422, nr. 5 (anii 313—315 e.n.) sau p. 424, nr. 15, (anii 315—316 e.n.); LRBC, I, 814 (anii 324—326 e.n.).

¹⁴ Tip de urciur asemănător la H. Robinson, *op. cit.*, pl. 29, grupa M (nr. 283), datat în secolul IV e.n. Buza inelară a exemplarului nostru ne îndeamnă să-l datăm la începutul secolului IV e.n. Dealtfel, mai multe opaițe fragmentare provenite din aceeași nivelare din secțiunea C₃ au pe disc reprezentarea acvilei, scoica și semiluna. Aceste opaițe au fost încadrate de C. Iconomu (*op. cit.*) în tipul XX, mai precis printre variantele acestui tip, întîlnite în secolele III—IV e.n. în provinciile răsăritene ale Imperiului. Lucerna cu semilună pe disc, după același autor (vezi *Pontica*, 3, 1970, p. 242 și p. 245, fig. 12—13) poate fi datată în prima jumătate a secolului IV e.n., fără a depăși mijlocul acestui secol.

Facem precizarea că, în cursul săpăturilor, s-a recoltat o cantitate mică de ceramică, datorită, credem noi, și funcționalității acestui edificiu. 70% din materialul ceramic, provine din zona *marlex*-ului (secțiunile C₂, C₃, C₄). În afara materialelor prezentate mai sus, restul reprezintă fragmente ceramice aparținînd unor recipiente (oale, castroane) de producție locală sau urcioare și amfore de import care își găsesc analogii în ceramica secolelor IV—V întîlnită în provinciile dunărene. Alături de ceramica romană, au fost recoltate de sub pavimentul basilicii, din pămîntul deranjat cu prilejul celor două faze de refaceri succesive, mai multe fragmente ceramice lucrate cu mina în manieră tradițional-getică. Aceste fragmente aparțin în cea mai mare parte unor vase de tip borcan cu pereții groși, cu gîtul scurt, sau înalt dar bine profilat, buza ușor îngroșată și rotunjită și cu fundul drept. Unul dintre fragmente provine de la un vas cu pereții ușor bombați, fără gît și cu buza teșită oblic din două părți. Argila din care au fost executate este prost frămîntată, conține ingrediente și este insuficient arsă, de la negru-fumuriu la brun-cărămiziu, fiind acoperită cu un slip de culoare mai des-

în condiții stratigrafice normale, ne vin în ajutor. În C₃ nivelarea este marcată de o monedă Valens¹⁵ iar în C₁, de una de la Valentinian I¹⁶. În C₀, chiar în molozul zidului de N—V al basilicii, s-a găsit o monedă aparținând aceleiași perioade, de tip SECVRITAS REIPUBLICAE. Toate acestea vin în sprijinul ipotezei, formulate încă în 1971, cu privire la construirea basilicii și a *martyrium*-ului în a doua jumătate a sec. IV e.n., respectiv în timpul domniei împăratului Valens.

În caseta C₃ (grund și plan vertical), la nivelul cotei 51,00, a fost surprinsă o nouă nivelare. Această nivelare s-a produs în urma demolării complete a unui zid situat la distanța de 2,30 m de colțul de închidere a navelor. Acest zid pare să fi delimitat spațiul destinat unui „*nartex*”, construit odată cu basilica. Un zid din pietre legate cu pământ, în completarea zidului de S—E al basilicii și folosit, probabil, pentru delimitarea unui „*atrium*”, este refăcut în această etapă (fapt relevant de existența unui șir de cărămizi în dreptul nivelării), pentru a mărgini un *nartex* de proporții deosebite. Această nivelare urmează unui nivel incendiat (vezi C₄+C₃ profil N—E), relevând o distrugere parțială a basilicii, cel mai devreme la începutul sec. V e.n. În orice caz, noua fază constructivă, conform unor monede Valentinian II și Honorius¹⁷, descoperite în dărîmătura de deasupra¹⁸, are loc în sec. V e.n., fiind surprinsă și în S₃, în nivelarea de deasupra zidului navei laterale de est.

Rezultatele campaniei de săpături din 1975 permit următoarele concluzii:

1. Existența unei faze anterioare construirii basilicii, căreia îi aparțin zidurile suprapuse din zona *nartex*-ului și resturile *hypogeu*ului. Din punct de vedere cronologic, această fază corespunde epocii constantiniene.

2. Ulterior, în scopul adăpostirii osemintelor celor 6 martiri, este construită o biserică monumentală, cu un *martyrium* etajat (gen *hypogeu*) și compartimentat. Un spațiu aparte este destinat celor 2 martiri din *hypogeu*ul inițial, care, după părerea noastră, reprezintă rămășițele pămîntești ale celor mai vechi martiri atestați arheologic în România. Camera mortuară cu inscripții a fost destinată celor patru martirizați recent, la data construirii criptei. Cronologic, momentul a fost stabilit pe baza descoperirilor monetare, în timpul domniei lui Valens. În această etapă, basilica se prezenta ca un edificiu de peste 36 m lungime, avînd o lățime de 14 m. Făcea parte din categoria basilicilor cu trei nave și *nartex*¹⁹, în fața căruia se afla

chisă, aplicat cu măturica. Cîteva fragmente provin de la vase lucrate de roata înceată. Forma este mai îngrijită, buza răsfrîntă prezentînd o teșitură oblică în exterior. Un fragment aparține unui recipient în formă de castron cu buza îngroșată și adusă spre interior.

¹⁵ Tip GLORIAROMANORVUM (anii 364—378).

¹⁶ Tip GLORIA RO-MANORVUM (anii 364—375).

¹⁷ Ambele găsite în zona *atrium*-ului, la 0,30 m adîncime; Valentinian II, cf. LRBC, II (anii 383—392) și Honorius, de tip GLORIA-ROMANORVUM (anii 395—408 e.n.).

¹⁸ Cîteva fragmente de amfore de mari dimensiuni, cu gura pîlniformă și corpul acoperit cu striuri adînci, drepte sau ondulate, cu creastă sau cu canelură lată, pronunțată, cu toarte scurte și masive, provin din acest strat de dărîmătură, bulversat de nivelările moderne. Ele își găsesc analogii în ceramica romană tîrzie a secolelor V—VI demonstrînd, ca și în cazul fragmentelor ceramice găsite deasupra pavimentului de cărămidă al *presbyterium*-ului, un *terminus ante quem* în existența basilicii.

¹⁹ Deoarece se știe, pînă în prezent, că primele basilici cu *nartex*, datează de la mijlocul secolului V e.n., afirmația poate să apară temerară. Lipsa zidului poate contribui la neverosimilitatea ei. Afirmația noastră se bazează însă pe cîteva elemente: a) existența șanțului de demantelare a zidului, cu urme de mortar și piatră; b) lățimea spațiului dintre șanțul de demantelare și intrarea în *naos*, destinat *nartex*-ului, corespunde lățimii navelor laterale ale basilicii (2,30 m); c) întreruperea zidului lateral al basilicii în dreptul gropii de demantelare

un spațiu deschis — *atrium* — element destul de rar întâlnit în zona balcanopontică. Nava centrală avea o lungime de 24 m, cu 6 m lățime, iar *presbyterium*-ul 13 m lungime. Lățimea *nartex*-ului (2,30 m) era egală cu aceea a navelor laterale;

3. Basilica de la Niculițel a fost ridicată la sfârșitul secolului al IV-lea, în imediata vecinătate a unui mormânt martiric mai vechi. Orientarea axului criptei și al absidei basilicii spre nord-est și nu spre răsărit cum prevedeau prescripțiile *Constituțiilor apostolice*²⁰, dovedește încă o dată că orientarea basilicilor paleocreștine nu urma o regulă precisă, ci era impusă de o situație dată. În cazul de față, este vorba de orientarea spre nord-est a vechiului mormânt martiric, pe axul căruia s-au construit cripta și absida basilicii, și care a fost inclus în zona *presbyterium*-lui;

4. Acest edificiu a fost parțial distrus la scurt timp după construirea sa, fiind refăcut în timpul împăratului Theodosius II, în primii săi ani de domnie și apoi după 420 e.n., când este desfăcută cripta și se reamenajază spațiul destinat *nartex*-lui, renunțându-se la vechea linie de fațadă care este deplasată spre exterior;

5. Fragmentele ceramice găsite în dărâmătura de deasupra pavimentului ne amintesc de sec. VI e.n. Inexistența însă a ultimelor niveluri, datorată distrugerilor moderne, face ca sfârșitul basilicii să rămână sub semnul întrebării;

6. Secțiunea S₄, săpată în continuarea lui S₁, spre vest, a scos la iveală, în caroul G—5a, resturile unei locuințe feudale timpurii, cu ceramică caracteristică secolelor X—XI, ceea ce demonstrează că, la începuturile evului mediu românesc, era uitat locul și numele edificiului creștin care continua să adăpostească osemintele martirilor dobrogeni.

*

În cursul celor două campanii de săpături, au fost găsite 43 de monede, din care 41 în 1975. Majoritatea monedelor sînt trecute prin foc, fapt care a făcut dificilă descifrarea lor. Din numărul total de monede, au fost determinate 39. Ele aparțin secolelor IV și V (prima jumătate), după cum urmează:

25	epoca constantiniană	procentaj	64,10%
10	emis. Valens, Valentinian I și II		25,64%
4	emis. Honorius, Theodosius II		10,25%

Prezentăm mai jos catalogul descoperirilor monetare:

Constantin I

1. AE $\nearrow$ 3,86 g, 24 mm

RIC, VII, p. 428 sau p. 424, nr. 5 sau nr. 15 (anii 313—315 sau 315—316 p.)

$$\frac{|e|}{SIS} \text{ sau } \frac{|e|}{.SIS.}$$

C₁-sud, nivelare I, inv. 10525/76

2. AE $\nearrow$ 1,86 g, 17 mm

LRBC, I, 1005 (anii 330—335 p.)

CONS B

C₆, inv. 10526/76

3. AE $\downarrow$ 1,18 g, 16 mm

LRBC, I, 1132 (anii 337—341 p.)

SMN B

C₃, sud-est; inv. 10527/76

și apoi continuarea lui printr-un zid mai subțire, legat cu pământ; d) navele laterale sînt închise spre fațadă, lăsînd intrarea în nava centrală deschisă pe toată lățimea acesteia de 6 m, ceea ce presupune un spațiu anterior închis spre fațadă. Acest lucru, considerăm noi, a fost realizat inițial printr-un *nartex* care apoi a fost amplificat.

²⁰ Vezi I. Barnea, *Nouvelles*, p. 232.

Crispus

4. AE ↑ 2,70 g, 19 mm
LRBC, I, 814 (anii 324—326 p.)
emis. Thessalonic
C₃-nord, nivelare I; inv. 10520/76

Constantin II

5. AE ↗ 1,30 g, 14 mm
LRBC, I, 845—847;
tip GLORI-AEXERCITVS (1 stindard)
emis. Thessalonic; S₂-vest; 10503/

Constans

6. AE ↓ 1,60 g, 15 mm,
LRBC, I, 574 (anii 335—337 p.)
tip GLORI-AEXERC-ITVS
(1 stindard) emis. Roma(?)
S₂ sud-vest; inv. 10518/76
7. AE ↑ 1,18 g, 17 mm
LRBC, I, 860, (anii 341—346 p.)
tip VICTORIAE DDAVGQNN

S M T S A

- C₅, inv. 10500/76
8. (?) AE ↓ 1,19 g 13 mm
S₂, sud-vest; inv. 11118/76

Constantius II

9. AE ↘ 1,14 g, 0,86 mm,
LRBC, I, 1064 sau 1069
tip VOT/XX/MVLT/XXX
(anii 341—346)
emis. Constantinopol(?)
S₂, sud-vest; inv. 10506/76
10. AE ↓ 1,28 g, 16 mm
LRBC, II, tip general
(FEL TEMP REPARATIO;
anii 348—361)
C₃, sud-vest; inv. 10504/76
11. AE — 1,90 g, 18 mm,
LRBC, II, 1038 (anii 346—350 p.)

S M T S B.

- C₃, sud-vest; inv. 10508
12. AE ↑ 1,38 g, 16 mm,
tip FEL TEMP REPARATIO
(anii 348—361 p.)
S₂, gr. M; inv. 10515

13. AE ↘ 3,36 g, 21 mm
LRBC, II, 893 (anii 346—350)
emis Aquileia (?)
S₂, sud-vest; inv. 10516/76
14. (?) AE ↓ 1,58 g, 16 mm
tip FEL TEMP-REPARATIO,
C₃, sud-vest; inv. 10517/76
15. AE ↘ 2,30 g, 18 mm,
tip FEL TEMP REPARATIO
(anii 337—361; emis. Thessal.)
S₂, sud-vest; inv. 10522/76
16. AE ↘ 2,26 g, 17 mm,
tip FEL TEMP REPARATIO
(anii 348—361 p.)
S₂, gr. M; inv. 10521/76
17. AE ↘ 2,16 g, 17 mm,
tip FEL TEMP-REPARATIO
(anii 346—350 p.)
S₄; inv. 10524/76
18. AE ↘ 2,40 g, 18 mm,
tip FEL TEMP REPARATIO
C₃, sud-vest; inv. 10531/76
19. (?) AE ↘ 2,76 g, 17 mm,
LRBC, II, 2494 (anii 351—354)

$$\frac{-S-?}{S M K B}$$

- C₃, sud; inv. 10528/76
20. AE ↓ (acs 2), 4, 66 g, 22 mm,
tip FEL TEMPRE-PARATIO
(anii 348—350 p.)
C₅; inv. 10495/76
21. AE ↑ 2,14 g, 17 mm
tip FEL TEMP-REPARATIO
(anii 348—354 p.)
C₄, sud-est; inv. 10496/76
22. AE ↑ 2,28 g, 16 mm
LRBC, II, 2309 (anii 351—354 p.)

S M N T

- C₃, sud; inv. 10501/76

Constantius Gallus

23. AE ↓ 1,40 g, 16,5 mm
tip FEL TEMP RE-PARATIO
(anii 351—354 p.)
S_x, gr. M; inv. 10502

Iulian Caes.

24. AE ↓ 1,34 g, 14 mm

tip SPES REIPVBL.

(anii 355–361 p.)

S₁, puț antic; inv. 10532/76*Valens*

25. (?) AE 1,34 g, 15 mm

(anii 364–375 p.)

S₁, puț antic; inv. 10519/76

26. AE ↑ 1,32 g, 17 mm

LRBC, II, 2056 (anii 364–375 p.;

emis. Thessalonic)

C₁, sud-vest; inv. 10514/76

27. AE ↑ 2,20 g, 18 mm

LRBC, II, 2530 (anii 367–375 sau
364–365 p.)S₁, sud-vest; inv. 10507/76

28. AE ↓ 2,26 g, 17 mm

LRBC, II, 8107 (anii 364–375) CONSAC₁, nord-vest; inv. 10523/76

29. AE 1,26 g, 15 mm

tip GLORIA RO-MANORVM

C₁, nord-vest; inv. 10530/76

30. AE ↓ 2,06 g, 19 mm

LRBC, II, 2118 (anii 367–375) CONSAS₁, sud-est; inv. 10505/76*Valentinian I sau Valens*

31. AE ↓ 1,98 g, 17 mm

tip SECVRITAS REIPVBLICAE

C₁, în substrucție; inv. 10511/76

32. AE ↓ 2,00 g, 17 mm

tip GLORIA ROMANORVM

C₁, sud-est; inv. 10512/76*Valentinian I*

33. AE ↓ 2,00 g, 16 mm

tip SECVRITAS-REIPVBLICAE ???

(anii 367–375 p.)

CONSAS₂, gr. M; inv. 10498/76

34. AE ↓ 1,92 g, 27 mm

tip GLORIA RO-MANORVM

(anii 364–375 p.)

C₁, sud-est; inv. 10510/76*Valentinian II*

35. AE ↓ 5,76 g, 23 mm

LRBC, II, 2177 (anii 383–392) PC₁, sud-vest; inv. 10509/76 CONSA*Honorius*

36. (?) AE 0,86 g, 12,5 mm

tip CONCORDIA AVG sau AV GGG

cu cruce (anii 395–402 p.)

S₁, prag intrare criptă;

inv. 10529/76

37. AE ↑ 1,48 g, 15 mm

tip GLORIA-ROMANORVM

(anii 395–408 p.)

fațadă basilică; inv. 10513/76

Theodosius II

38. AE ↓ 1,40 g, 15 mm

LRBC, II, 2445 (anii 402–408) SMN[.]S₂, nivelare II; inv. 10499/76

39. AE ↓ 1,42 g, 13 mm

tip GLORIA ROMANORVM

(anii 408–423)

S₂, puț antic; inv. 10497/76

V. H. BAUMANN

QUELQUES PRÉCISIONS SUR LE MONUMENT PALEOCHRÉTIEN
DE NICULIȚEL (DÉP. DE TULCEA)

(Résumé)

La continuation des fouilles archéologiques dans la basilique paleochrétienne de Niculițel (dép. de Tulcea), découverte en 1971, a permis à l'auteur quelques détails importants sur l'époque de la construction du monument, le moment du martyrage, le rapport entre ces deux moments.

La basilique de Niculițel a été élevée à la fin du IV-ème siècle dans le voisinage d'une tombe martyrique plus ancienne, du type *hypogée*, qui a été détruite à cette occasion. L'orientation de ce monument vers Nord-Est a été imposée par l'orientation de l'ancienne tombe martyrique, qui a été englobée dans la zone du *presbyterium* et dans l'axe de laquelle on a construit tant la crypte, que l'abside de la basilique.

À l'intérieur de la crypte-*martyrium*, un espace à part est destiné aux restes des deux martyres de l'hypogée initial qui, selon l'auteur, représentent le plus ancien témoignage archéologique de l'existence des martyres en Roumanie. Le niveau supérieur de la crypte a été destiné aux quatre martyres, martyrisés peu avant la date de la construction du monument. Chronologiquement, ce moment a été précisé conformément aux découvertes monétaires pendant le règne de Valens.

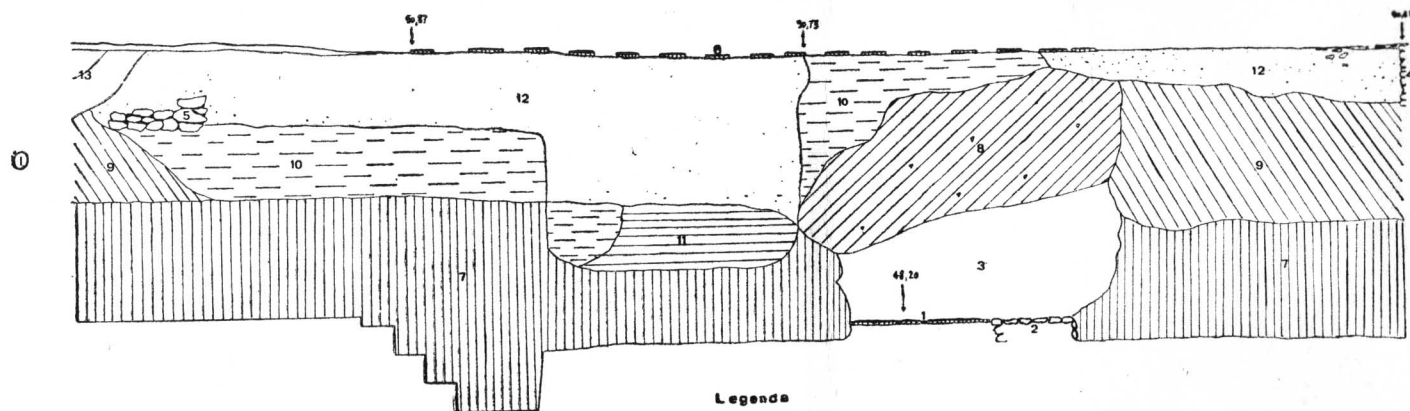
Dans la première étape, la basilique se présentait comme un édifice de plus de 32 m de longueur, ayant une largeur de 14 m. Elle appartenait au type des basiliques à trois nefs et *nartex*, devant lequel il y avait un espace ouvert — *atrium* — élément assez rarement rencontré dans la zone balcano-pontique. La nef centrale était longue 24 m et large 6 m, le *presbyterium* ayant 13 m de longueur. La largeur du *nartex* (2,30 m) était égale à celle des nefs latérales.

Cet édifice a été partiellement détruit peu après sa construction. Il a été refait deux fois pendant le règne de Theodosius II. À cette occasion on a réaménagé l'espace destiné au *nartex*, qui est beaucoup agrandi en renonçant à l'*atrium*. En même temps la crypte est ouverte. La recherche d'une fosse antique, devant l'entrée de la crypte, a établi, selon la dernière monnaie de Theodosius II, que ce moment eût lieu vers l'année 420.

Les fragments céramiques trouvés dans les décombres au-dessus du pavage nous rappellent le VI-ème siècle. Pourtant, l'inexistence des derniers niveaux, due aux destructions modernes, fait que la fin de la basilique soit incertaine.

Pl. I. 1 — urcior amforoidal (I-a nivelare, sec. IV e.n.); 2, 3 — recipiente din subsolul cripei (oală — sec. V–VI; castron — sec. IV e.n.); 4 — inscripție martirică din subsolul cripei.

Legenda

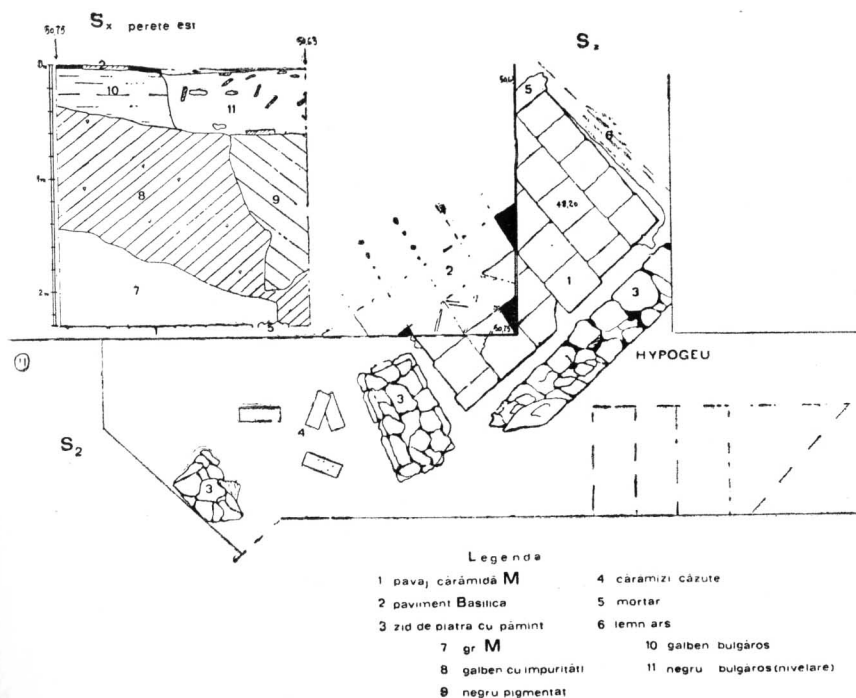
- 1 pavaj cărămidă M
- 2 zid lateral M distrus
- 3 pamint negru (gr. M)
- 4 zid „presbyterium”
- 5 zid cu pamint (navă laterală)
- 6 paviment Basilica

- 7 loess
- 8 galben cu impurități
- 9 brun-roșcat
- 10 galben-bulgăros
- 11 galben-brun
- 12 brun-bulgăros
- 13 depuneri actuale

Legenda

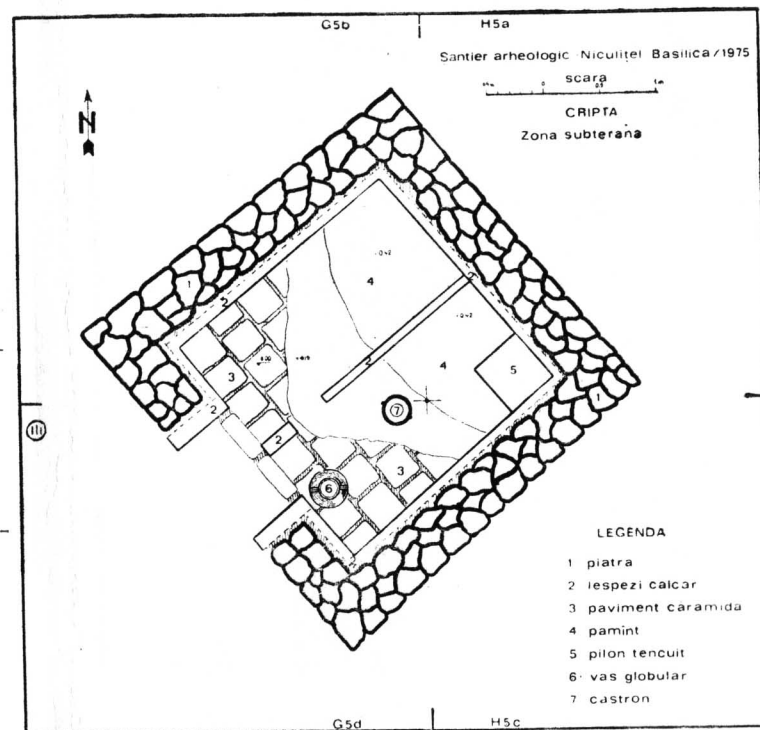
- 1 pavaj cărămidă M
- 2 zid lateral M distrus
- 3 pamint negru (gr. M)
- 4 zid „presbyterium”
- 5 zid cu pamint (navă laterală)
- 6 paviment Basilica

- 7 loess
- 8 galben cu impurități
- 9 brun-roșcat
- 10 galben-bulgăros
- 11 galben-brun
- 12 brun-bulgăros
- 13 depuneri actuale

Legenda

- 1 pavaj cărămidă M
- 2 paviment Basilica
- 3 zid de piatra cu pamint
- 4 cărămizi căzute
- 5 mortar
- 6 lemn ars
- 7 gr. M
- 8 galben cu impurități
- 9 negru pigmentat
- 10 galben-bulgăros
- 11 negru-bulgăros (niveleare)

LEGENDA

- 1 piatra
- 2 lespezi calcar
- 3 paviment cărămidă
- 4 pamint
- 5 pilon tencuit
- 6 vas globular
- 7 castron

Fig. 2 – I – S, profil sud; II – plan hypogeu și S_x profil groapă hypogeu; III – planului nivelului inferior al criptei-martyrium.

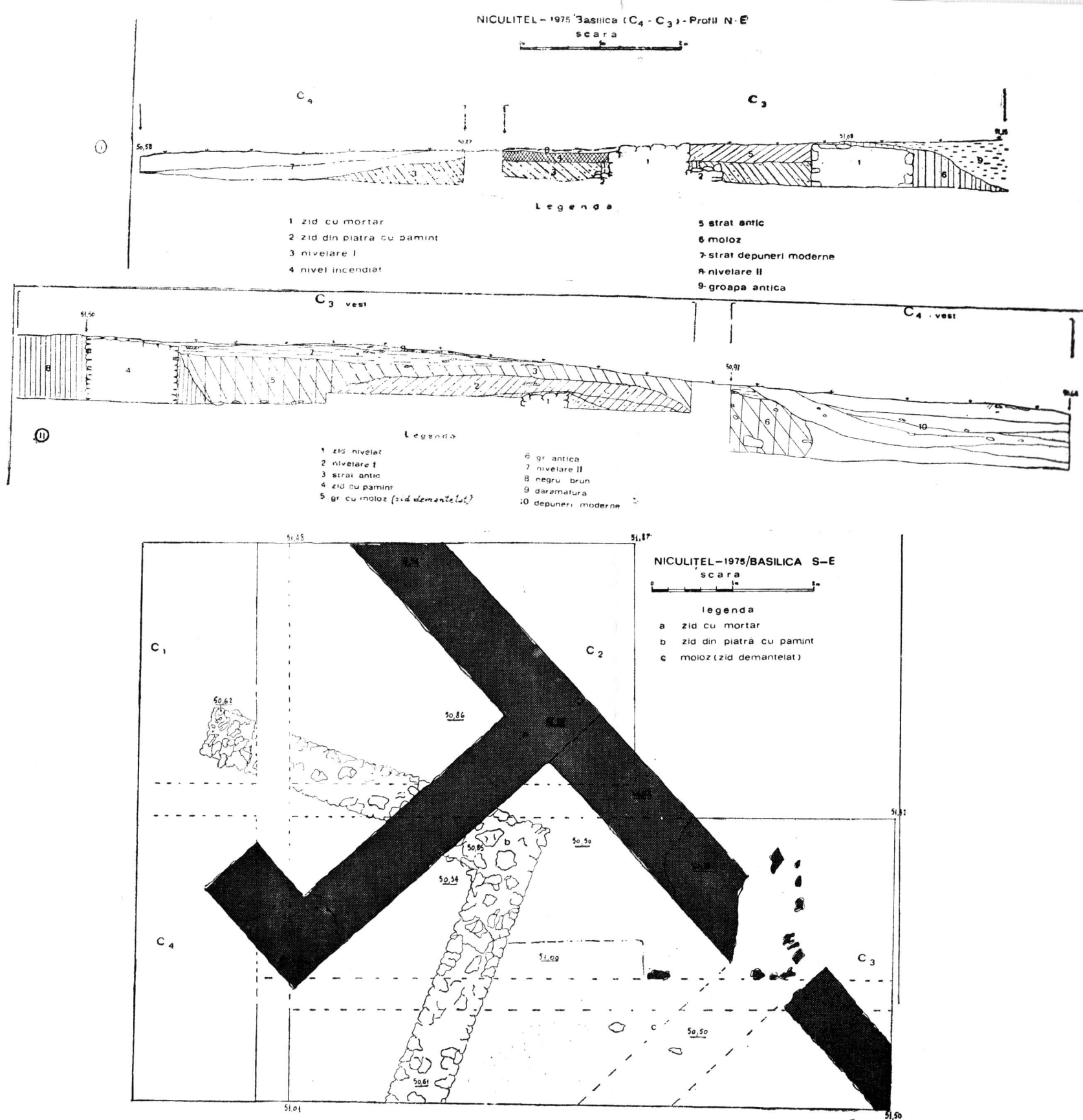
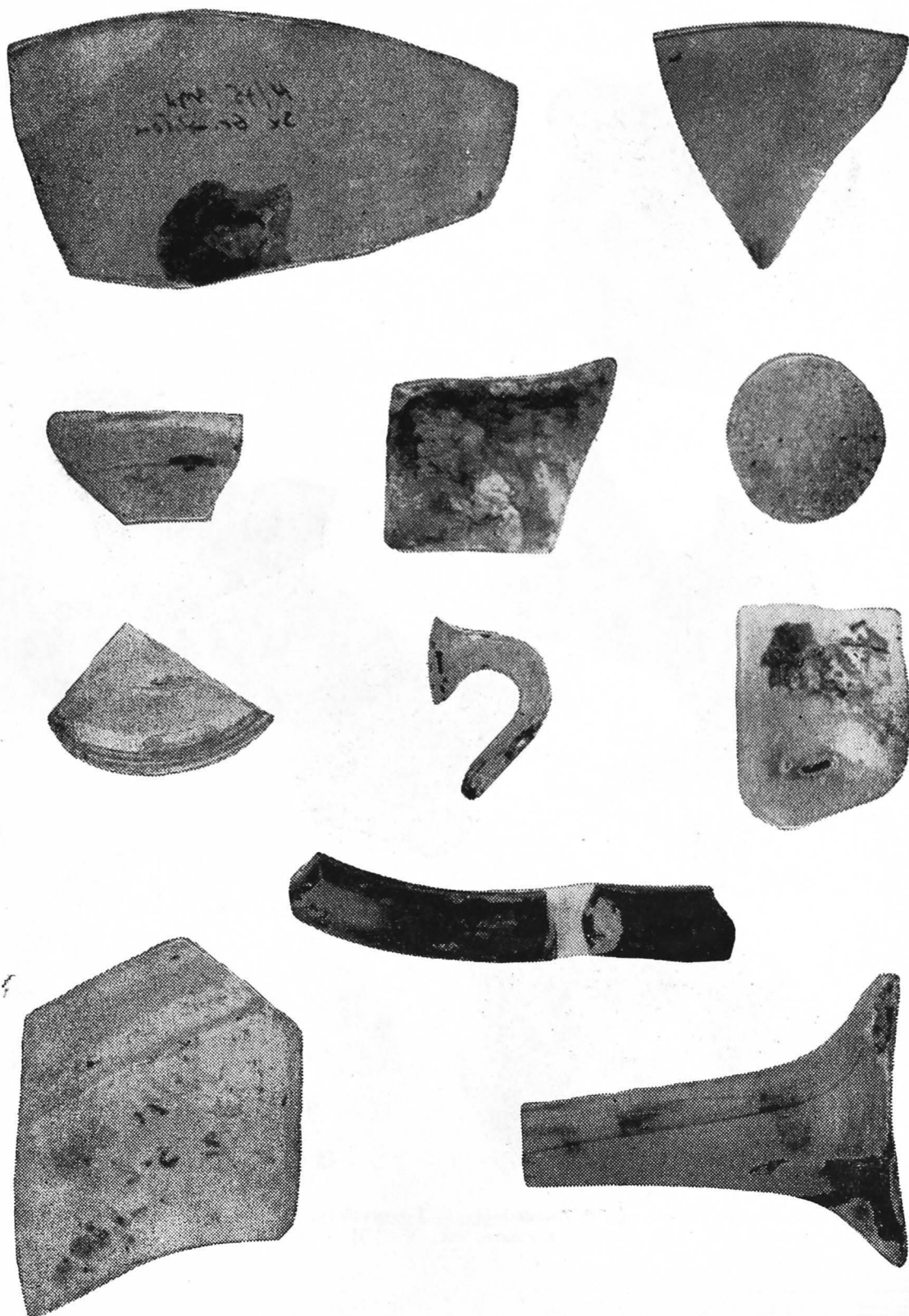
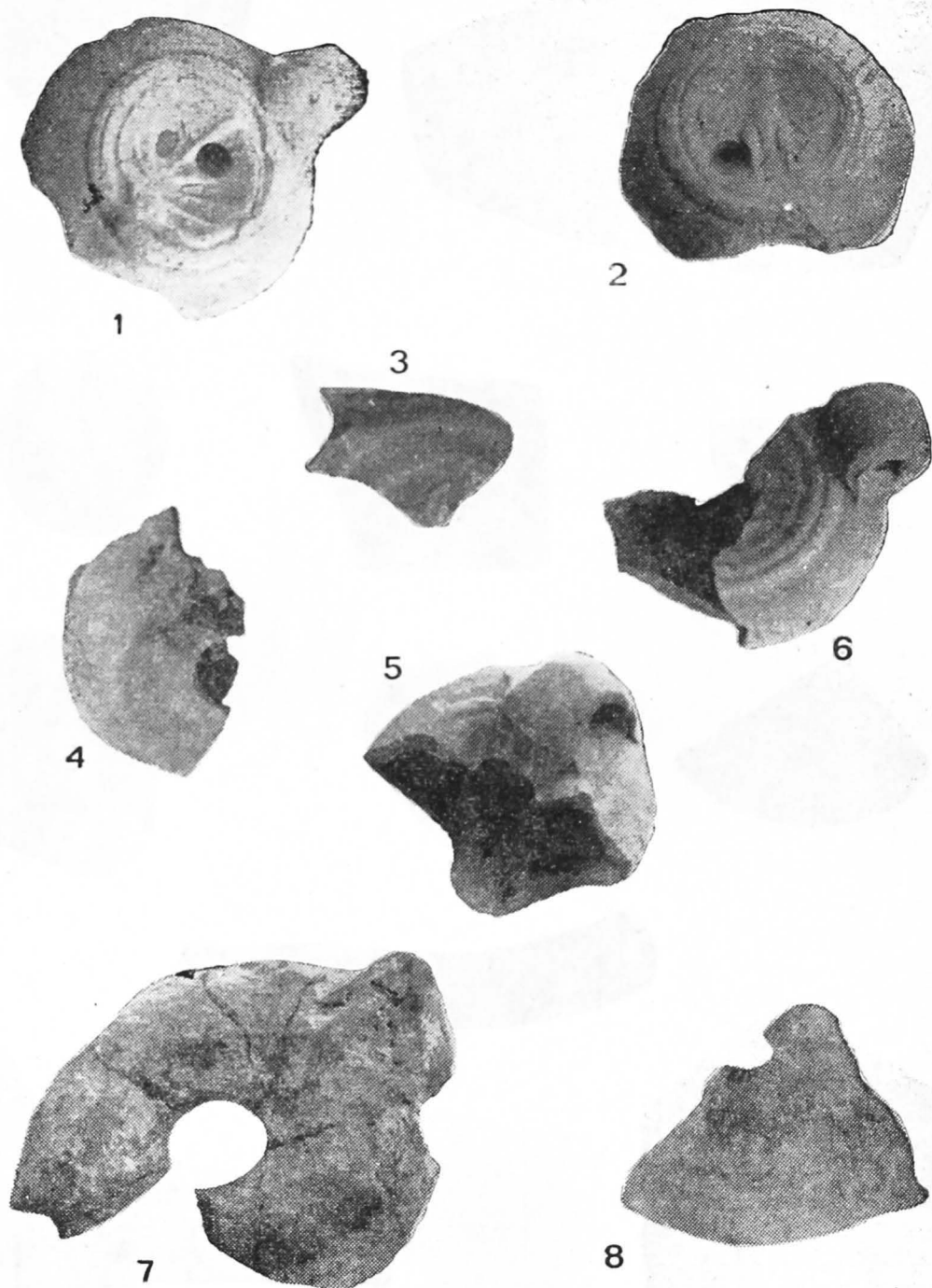

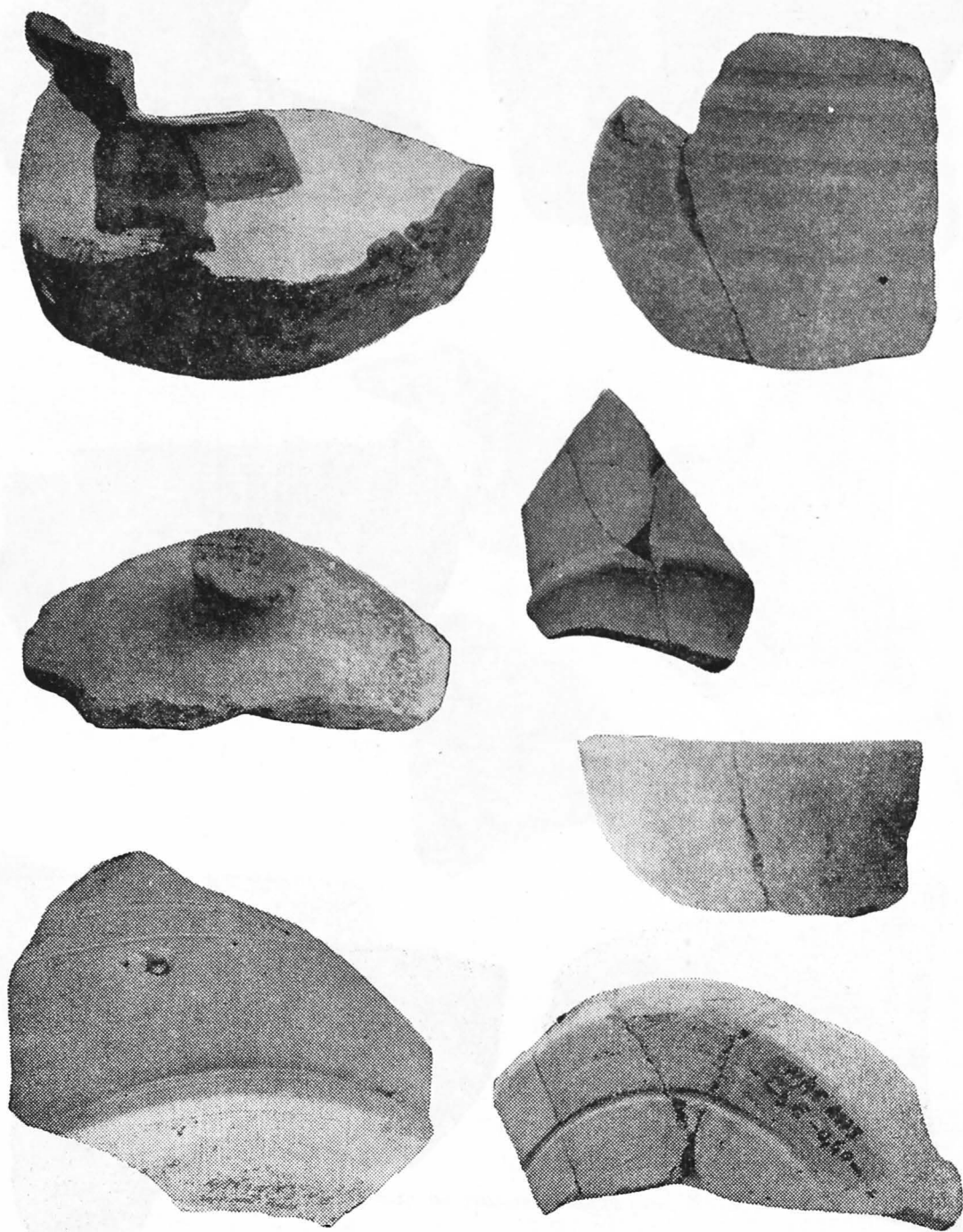
Fig. 3 - I - C₃ + C₄, profil nord-est; II - C₃ + C₄, profil vest; III - colțul de sud-est al basilicii (plan orizontal).

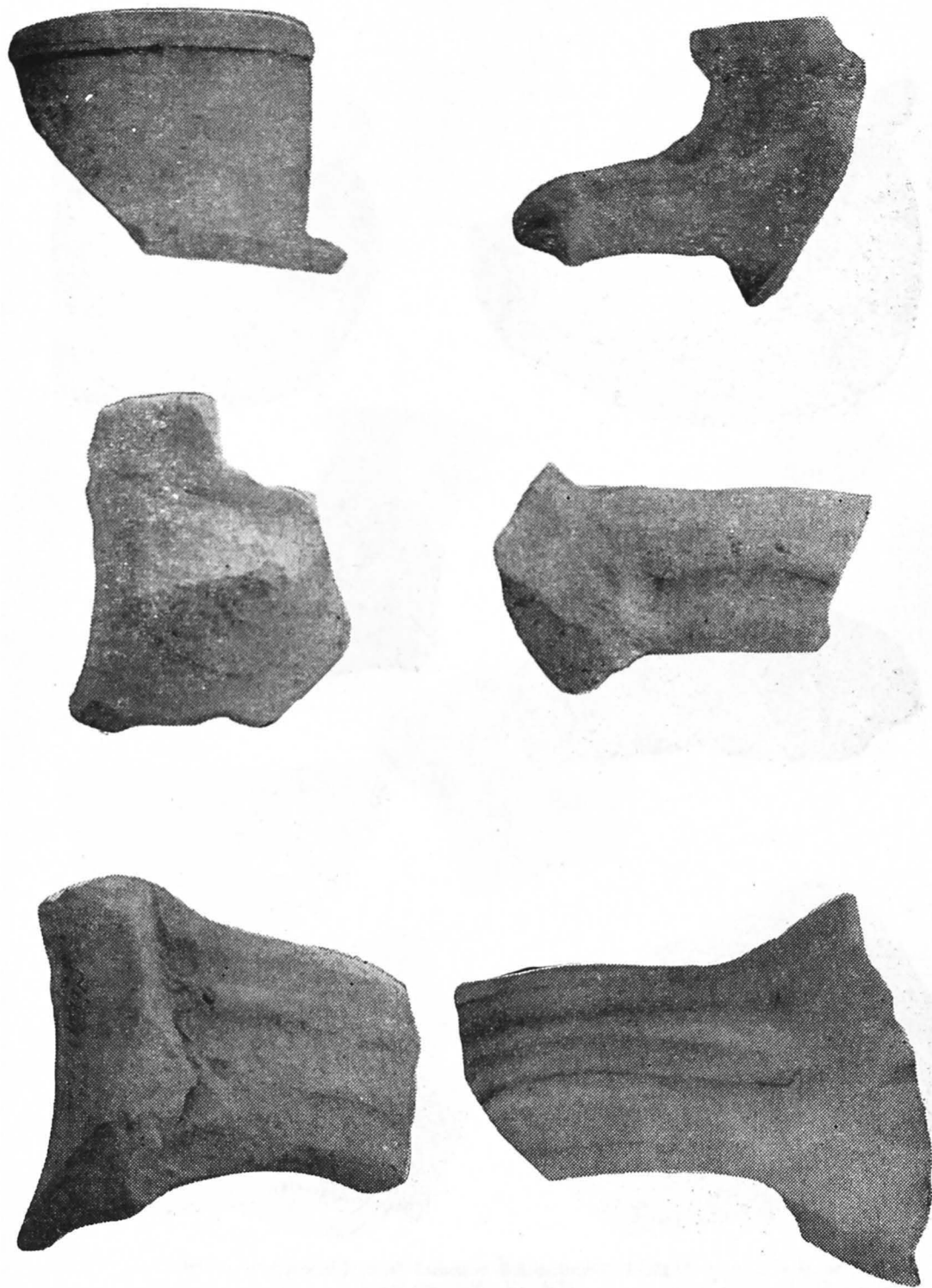
Pl. II. Fragmente de sticlărie romană (sec. IV e.n.).

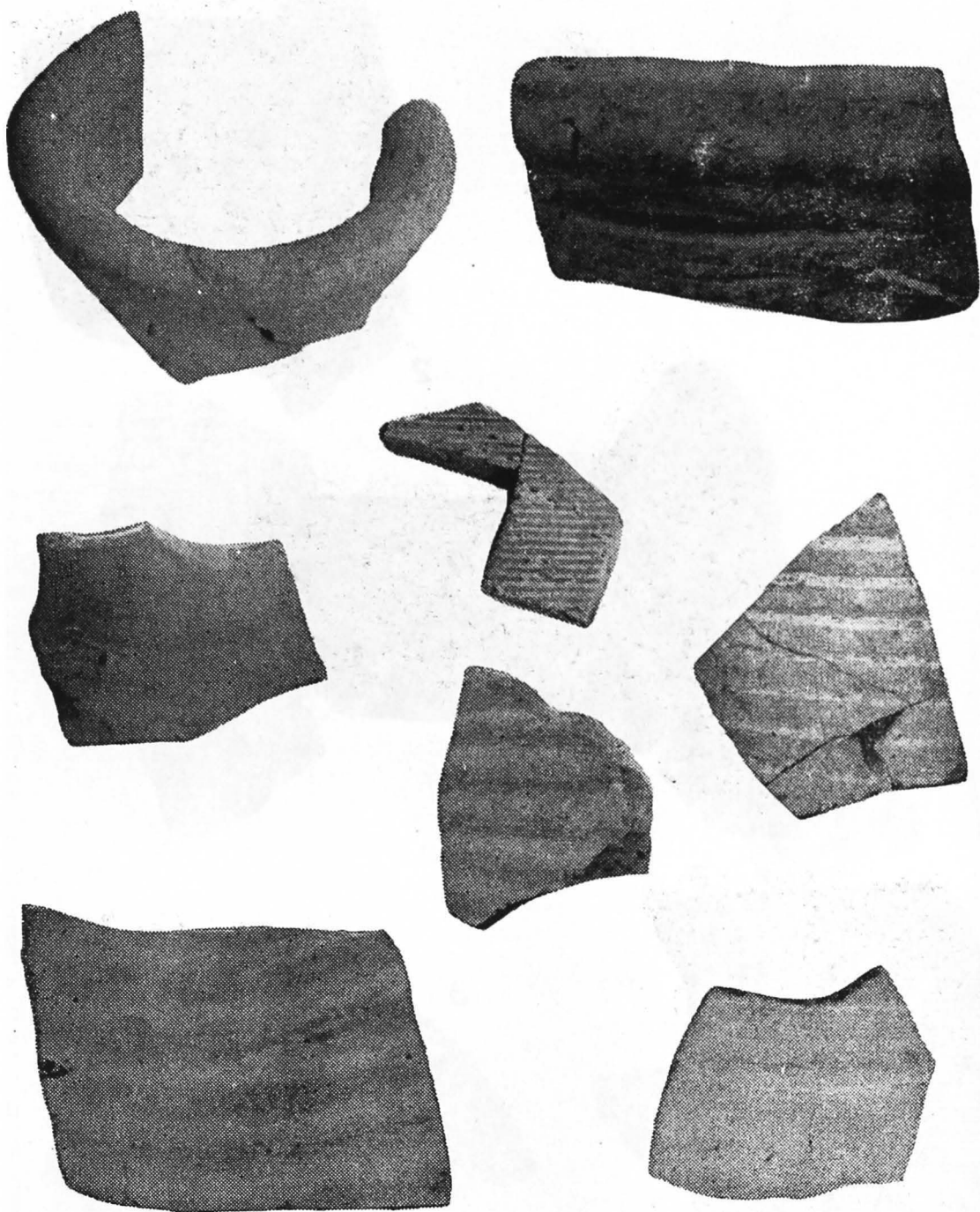
Pl. III. Fragmente de opaițe romane (1—6, I-a nivelare, sec. IV e.n.); 7, 8, a II-a nivelare, sec. V—VI)

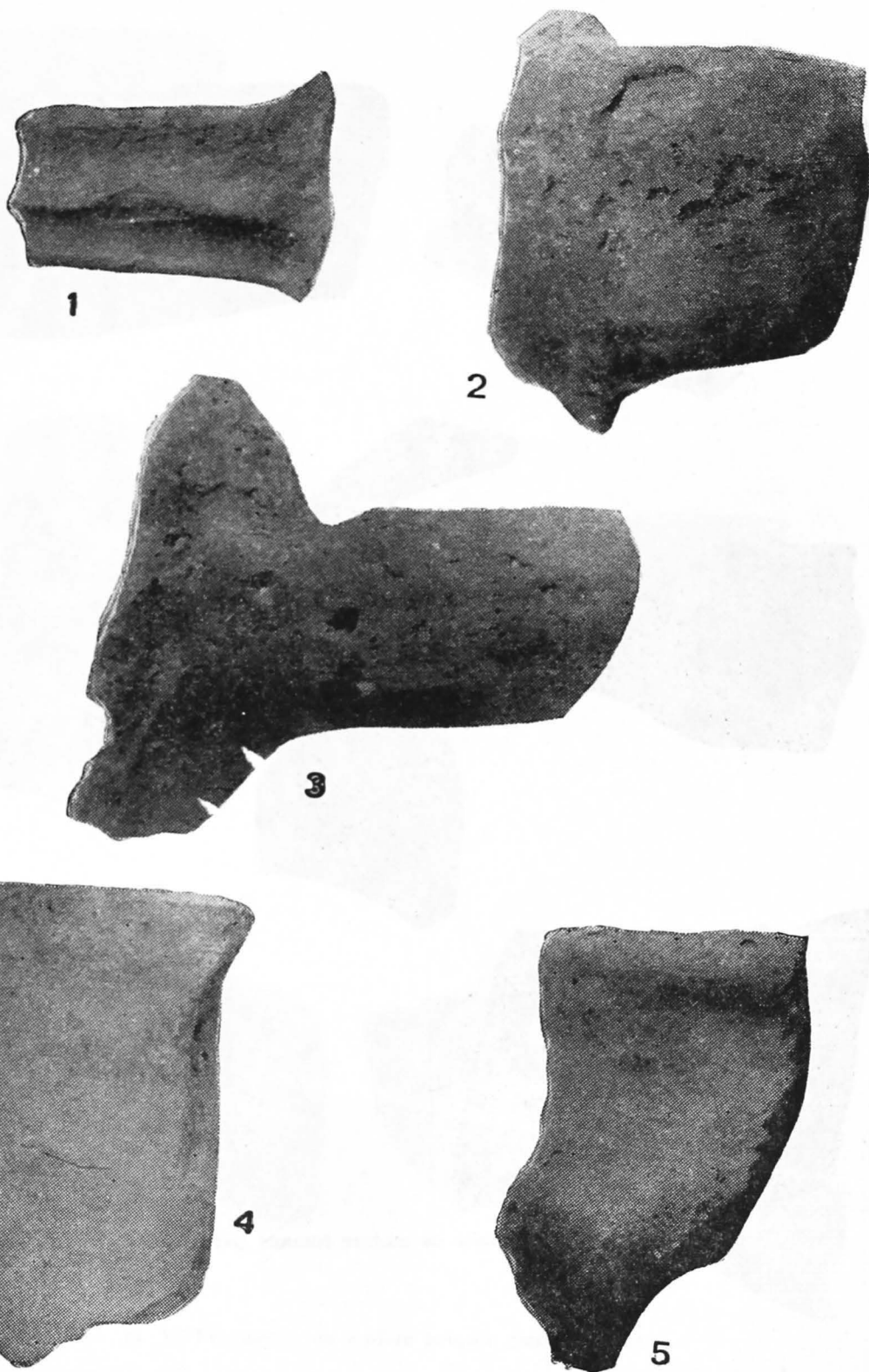
Pl. IV. Ceramică romană (sec. IV e.n.).

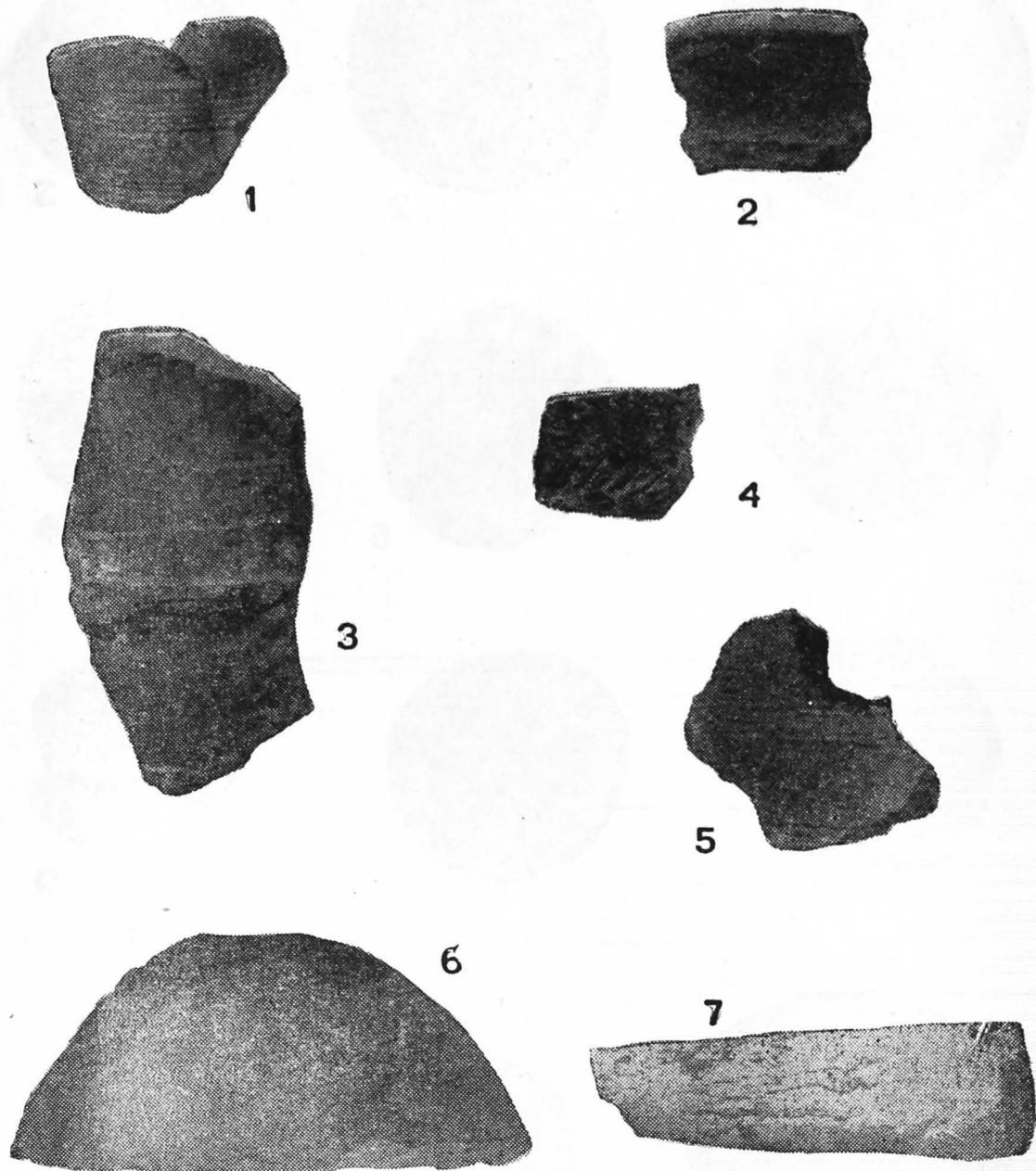
Pl. V. Fragmente de amfore romane (sec. IV e.n.).

Pl. VI. Fragmente de amfore romane (sec. V—VI).

Pl. VII. 1 — toartă de oală (sec. V—VI); 2, 3 — toarte de amfore (sec. VI e.n.); 4, 5 — fragmente de vase-borcan lucrate cu mîna (sec. IV—V).

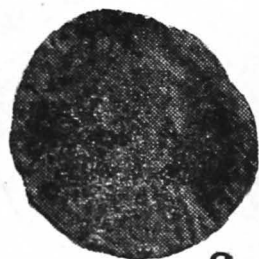
Pl. VIII. 1—6, ceramică prefeudală; mâner de os (sec. X—XI).

1

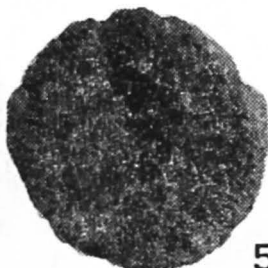
2

3

4

5

6

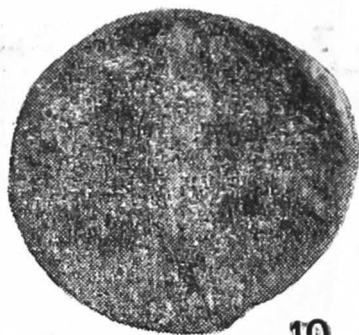
7

8

9

10

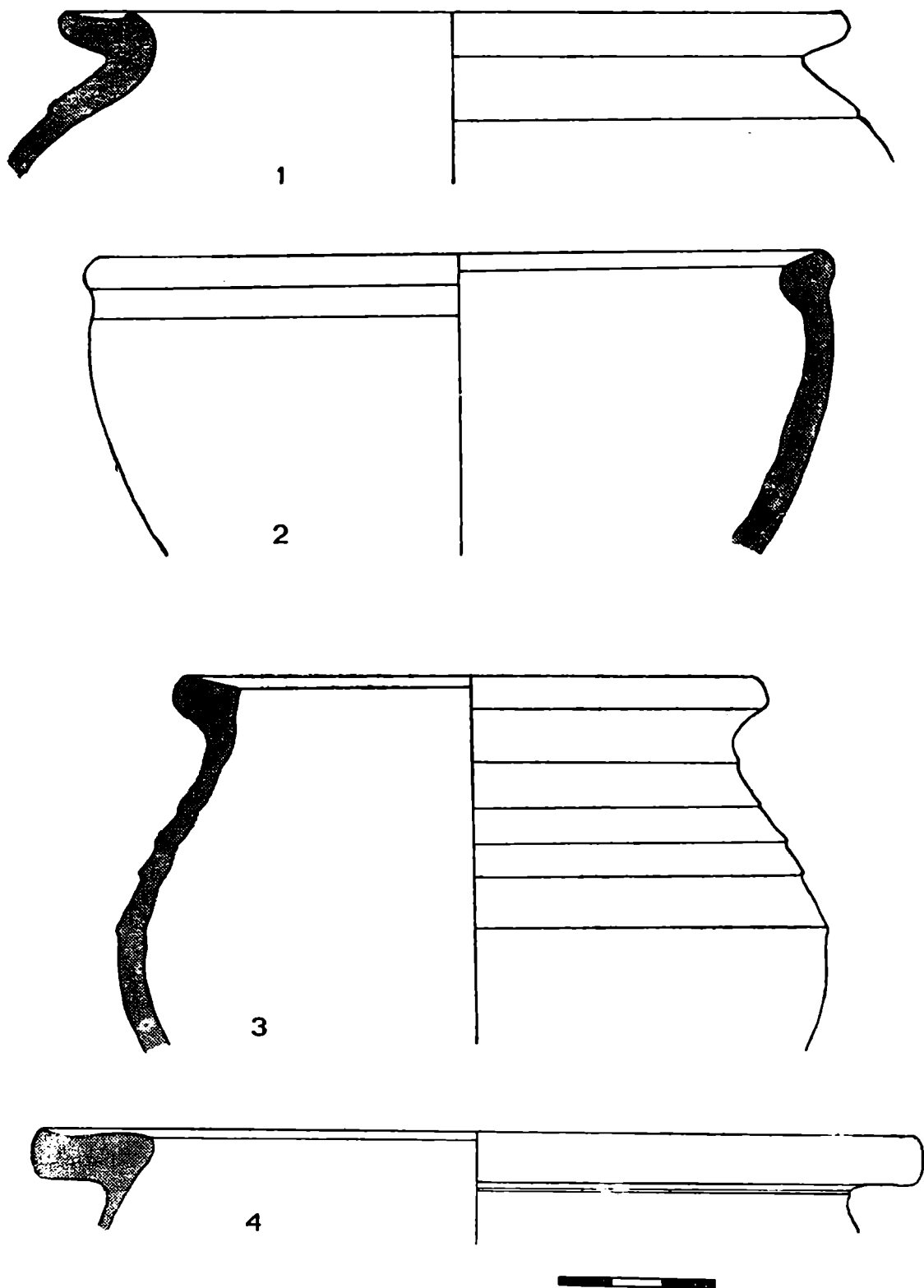

11

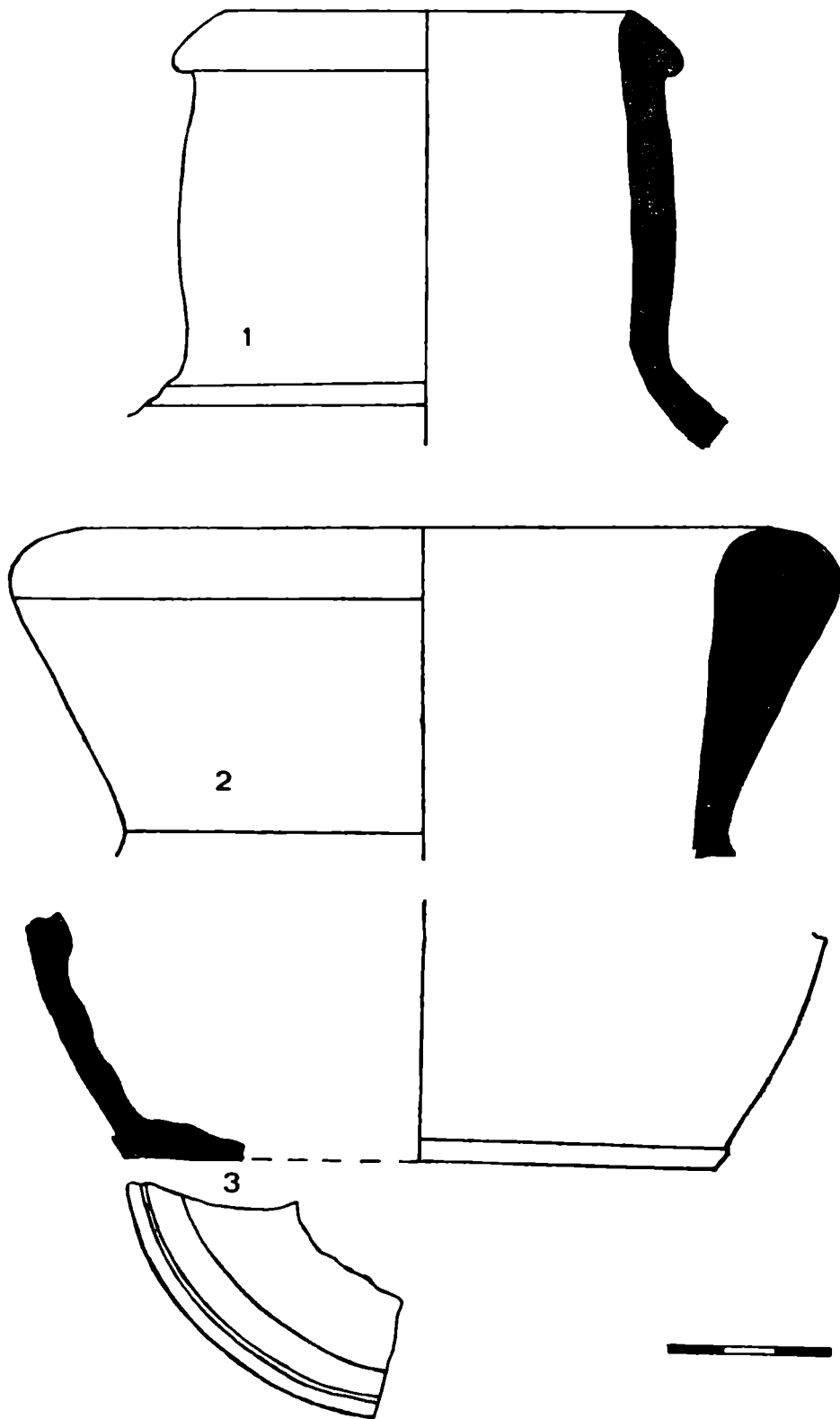

12

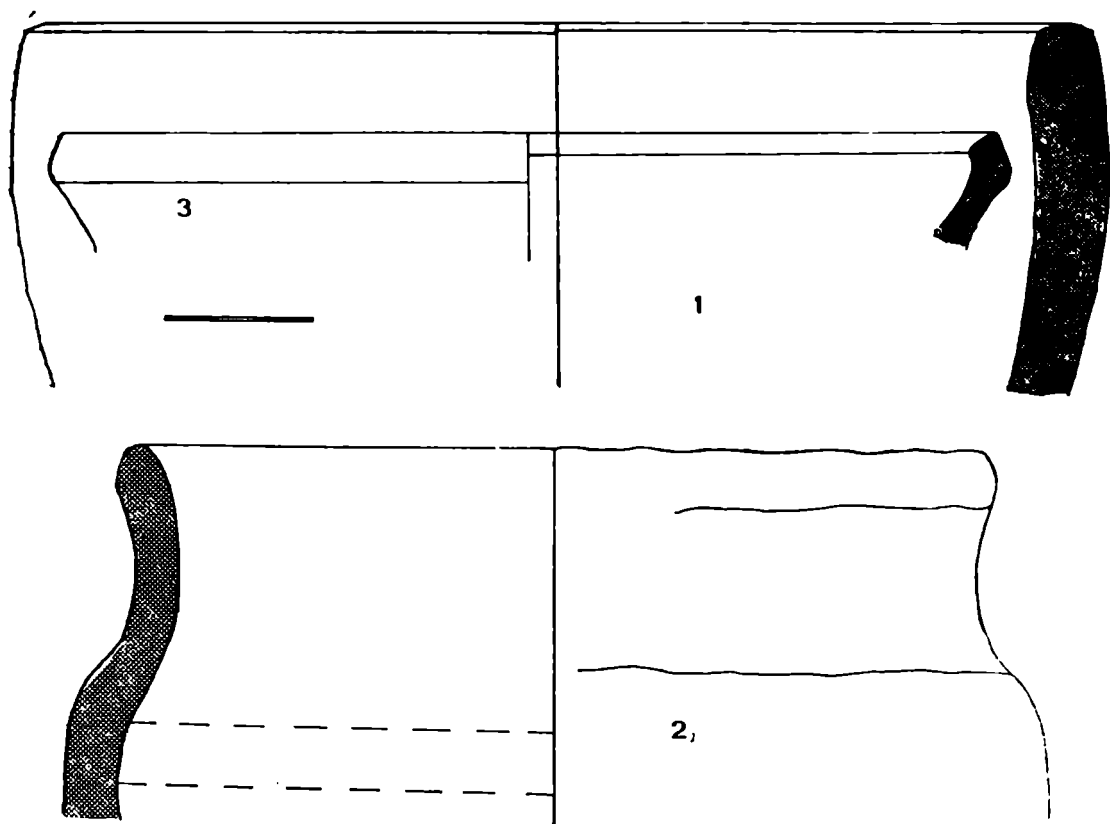
Pl. IX. Monede: 1, 3 — Constantin cel Mare (catalog nr. 1, 3); 2 — Crispus (nr. 4); 4, 5 — Constantius II (nr. 16, 18); 6 — Constantius Gallus (nr. 23); 7—9, Valens (nr. 26, 27, 29); 10 — Valentinian II (nr. 35); 11 — Honorius (nr. 37); 12 — Theodosius II (nr. 38).

Pl. X. Profile de oale: 1 (sec. IV e.n.); 3, 4 (sec. V e.n.); 2 — bol (sec. IV e.n.).

Pl. XI. Cituri de amfore: 1 (sec. IV e.n.); 2 (sec. VI e.n.); 3 — fragment de urcior (sec. IV e.n.).

Pl. XII. Ceramică de tradiție geto-dacică: 1, 2 — profile de vase-borcan lucrate cu mîna;
3 — profile de castron lucrat la roată (sec. IV—V e.n.).

NECROPOLA AVARĂ DE LA CICAU

În cursul săpăturilor arheologice executate între anii 1969—1973¹, în hotarul satului Cicău (jud. Alba), pe terasa „Săliște”², au fost dezvelite, în sectorul A (fig. 1), cinci morminte de înhumatie și un craniu uman provenind, desigur, dintr-un mormânt (fig. 2). Pieseile găsite³ în trei dintre morminte (M 2—3, 6), încadrându-se în inventarul specific necropolelor de tip avar din Transilvania⁴, Ungaria⁵ și Slovacia⁶, ne-au permis datarea necropolei de pe „Săliște” în sec. VII—VIII. Celelalte două morminte (M 1, 5), deși cu un inventar de piese atipice — un toporaș (M 1) și un fragment de cuțit (M 5) —, dar atestate, de asemenea, în necropole avar⁷, le-am considerat ca aparținând aceleiași perioade, cu atât mai mult, cu cât adâncimea la care au fost descoperite este similară cu a mormintelor 2, 3, 6; la fel și mormântul (M 4) în care s-a găsit un craniu lipsit de inventar.

Cele șase morminte sînt răspîndite pe o suprafață de 1004 mp (48×23 m), avînd o repartizare inegală pe această arie (în sens longitudinal între M 1 și M 2

¹ *Dacia*, XIV, 1970, p. 437/43; XV, 1971, p. 368/44; XVI, 1972, p. 334/38; XVII, 1973, p. 369/31; XIX, 1975, p. 280/50.

² Descrierea geografică a terasei, vezi la I. Téglás, în *ArchÉrt*, XXXI, 1911, 370—371, iar pentru regiune: R. Ficheux, în *Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul, 1918—1928*, București, 1929, p. 161—182; V. Mihăilescu, *Dealurile și cîmpiile României*, București, 1966, p. 42.

³ Inventarul M. nr. 3 se păstrează la Muzeul de istorie al Transilvaniei (IN. nr. 24075—24120), iar al M. nr. 1—2, 5 și 6 la Muzeul de istorie din Alud. Materialul osteologic a fost depus la catedra de anatomie a Institutului Medico-Farmaceutic din Cluj-Napoca și la Muzeul catedrei de anatomie comparativă și topografică a Facultății de medicină veterinară a Institutului agronomic „Dr. Petru Groza” din același municipiu.

⁴ Bibliografia fiind foarte bogată, vom menționa numai cîteva dintre lucrările cele mai importante: K. Horedt, în *SCIV*, VII, 1956, p. 393—404; idem, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV—XIII*, [București], 1958, p. 61—108; idem, în *ȘZ AŰSAV*, 16, 1968, p. 103—120; idem, în *Relations between the Autochthone Population and the Migratory Population*, București, 1975, p. 111—122; M. Macrea, în *Dacia*, II, 1958, p. 366—367; I. Nestor, în *SCIV*, X, 1, 1959, p. 53; Gh. Diaconu, P. Diaconu, în *SCIV*, XIII, 1, 1962, p. 165—170; I. Hica, în *SCIVA*, 25, 1974, p. 517—525; M. Rusu, în *Relations between...*, p. 123—153.

⁵ J. Hampel, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, I—III, Braunschweig, 1905; Gy. László, *Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars*, în *ArchHung*, XXXIV, Budapest, 1955; D. Csallány, *Archäologische Denkmäler der Avarzeit in Mitteleuropa*, Budapest, 1956; I. Kovrig, în *ActaArchBp*, VI, 1955, p. 163—192; idem, *Das avarzeitliche Gräberfeld von Alattyán*, Budapest, 1963; É. Garam, I. Kovrig, J. Gy. Szabó, Gy. Török, *Cemeteries of the Avar Period (567—829) in Hungary*, I, *Avar Finds in the Hungarian National Museum*, 1, Budapest, 1975 (în continuare = *Avar Finds*).

⁶ J. Eisner, *Devínska Nová Ves, Slovanské pohřebiště*, Bratislava, 1952; V. Budinskyj—Krička, în *SlovArch*, IV—1, 1956, p. 5—162; Z. Čilinská, în *SlovArch*, XI—I, 1963, p. 87—120; A. Točík, în *SlovArch*, XI—1, 1963, p. 121—198.

⁷ Vezi bibliografia în lucrările citate la notele 4—6 și *Symposium...*, 1966, în *ȘZ AŰSAV*, 16, 1968.

e o distanță de 24 m, între M 2 și M 3 de 8,6 m, între M 3 și M 4 de 3 m⁸, iar între M 4 și M 5 de 13 m). Orientarea mormintelor este diferită: M 1 și M 2 sînt orientate către NNE—SSV, M 3 și M 6 către ENE—VSV, iar M 5 către VSV—ENE (fig. 2).

Mormîntul nr. 1. Schelet complet al unui bărbat de cca 23 de ani, orientat NNE—SSV; găsit la adîncimea de 0,90 m. Inventar: 1. Toporaș de fier, lung.: 18,5 cm, lăț. tăişului: 3,2 cm, diam. găurii de înmănușare: 2 cm (fig. 3/7). 2. Fragment de cuțitaș sfărîmat în urma oxidării, găsit împreună cu toporașul, lîngă mîna dreaptă.

Mormîntul nr. 2. Schelet complet al unei femei (?) de cca 23 de ani, orientat NNE—SSV; găsit la adîncimea de 1,30 m. Inventar: 1. Cercel din argint, turnat; în partea de jos în formă de semilună este un buton semisferic stelat (fig. 3/3=pl. II/3); găsit lîngă urechea stîngă. 2. Trei mărgеле mici ovale din sticlă (fig. 3/4, 6); unul dintre ele incrustat cu dungi negre (fig. 3/5=pl. II/4). 3. Cuțitaș complet distrus în urma oxidării, găsit lîngă mîna dreaptă. Prezența cercelului, care se întîlnește rar în morminte de bărbat⁹, și îndeosebi a mărgелеlor¹⁰ în jurul gîtului sprijină presupunerea că, deși anatomic nu s-a putut preciza, este un schelet de femeie.

Mormîntul nr. 3. Schelet incomplet de bărbat, orientat ENE—VSV, și scheletul aproape complet al unui cal de 10 ani, așezat lîngă călăreț (în stînga lui) și avînd aceeași orientare. Inventar: 1. Sable de fier, bine conservată, cu un singur tăiș, cu vîrf ușor curbat; garda e dreptunghiulară, iar mînerul puțin înclinat se termină într-un unghi. În această parte se păstrează un nit, ce fixa plăselele de lemn sau de os; lung.: 84,9 cm (din care mînerul, 10,6 cm și garda 1,2 cm); lăț. lamei: 3,2—3,4 cm (fig. 4/1=pl. I/1); găsită în stînga scheletului uman. 2. Topor de luptă din fier, ușor curbat; tăișul și ceafa, deteriorate în urma oxidării, par să fi fost tot ușor curbate; gaura de înmănușare, hexagonală, este întărită prin lărgirea corpului în aripi ascuțite. În orificiu se mai păstrează un fragment din lemnul cozii avînd gros.: 3,2×2,4 cm; lung.: 20,8 cm; lăț. maximă: 4,2 cm; ceafa: 3,5×2,8 cm (fig. 4/2=pl. I/2); găsit în stînga călărețului, lîngă craniul calului. 3. Vîrf de lance cu secțiune rombică, cu tub de înmănușare oval (diam.: 2,8 cm), în care se păstrează o bucată din lemnul cozii; deasupra tubului de înmănușare, un inel în relief; lung.: 23 cm (fig. 4/3=pl. I/3); găsit lîngă toporul de luptă. 4. Scăriță de fier bine conservată, de formă alungită; ochiul pentru fixarea curelei, patrulater; separat prin strangulare de arc. Placa orizontală, servind pentru sprijinirea tălpii, este îndoită spre interior și trasă în sus. Pe suprafața exterioară a plăcii se găsește în mijloc o nervură (lăț.: 1,8 cm). Găsită în stînga scheletului calului. Înălț.: 18,6 cm; lăț.: 11,4 cm; ochiul 3,4×3,3 cm (fig. 4/4=pl. I/4). 5. Scăriță, similară cu cea descrisă mai sus (tot bine conservată); găsită în dreapta scheletului. Înălț.: 19 cm; lăț.: 12,1 cm; ochiul 3,5×3,2 cm; lăț. plăcii orizontale 1,8 cm (fig. 4/5=pl. I/5). 6. Zăbală de fier, cu muștiucul format din două bucăți ce se îmbracă la mijloc. La cele două margini are cîte o gaură prin care trec psaliile. Lung.: 10,9 cm; gros.: 1,3 cm. Pe una din psalii se păstrează o placă patrulateră de 3,3×3,3 cm, cu o tăietură dreptunghiulară prin care trecea, desigur, cureaua hamului (fig. 4/6=pl. I/6). Pe cealaltă psalie partea respectivă s-a distrus în urma oxidării. 7. Cataramă de fier patrulateră de 5,5×5,3 cm, îi lipsește arcul (fig. 4/7=pl. I/7). 8. Verigă de

⁸ M. Rusu, în *Dacia*, VI, 1962, p. 270; idem, în *ProblMuz*, [1964], p. 35, arată că în necropola de la Noșlac distanța între rînduri este aproape constant de 2 m.

⁹ J. Hampel, *op. cit.*, I, p. 349—350.

¹⁰ Gy. László, *op. cit.*, p. 28, 29, 31, 35, 59, 60, 61, 66; ele se găsesc și în morminte de copii; Z. Čilinská, în *SlovArch*, XI—1, 1963, p. 108.

fier, cu diam.: 3,7 cm (fig. 4/8=pl. I/8). 9. Patru fragmente dintr-o cataramă de fier de formă ovală (fig. 4/9=pl. I/9). 10. Fragment dintr-o bară de fier, ascuțită la un capăt; poate de la un pumnal; lăț.: 1,6 cm (fig. 4/13=pl. I/14). 11. Două fragmente de fier ușor curbate, cu un nit; pe partea interioară se păstrează bucăți de lemn; lung.: 9 cm, respectiv 10,6 cm; lăț.: 2,6 cm, respectiv 2,1 cm (fig. 4/11—12=pl. I/II—12). 12. Fragmente de placă ușor curbată; pe partea exterioară se află capul unui cui de fier, iar pe cea interioară, resturile unei țesături de cînepă (?) în două ite (fig. 4/17=pl. I/15). 13. Trei fragmente de plăci de fier cu nituri (fig. 4/14—16=pl. I/13, 16). 14. Fragment de placă de fier, de care e lipită o bucată de lemn (fig. 4/17). 15. Bucată de lemn avînd pe o parte fragmente de fier, pe cealaltă, urme de țesătură în două ite, probabil cînepă (fig. 4/18). 16. Două bucăți mici de lemn cu urme de textile (fig. 4/19). 17. Rozete din tablă subțire de bronz (presată); două întregi, iar 13 rupte sau în stare fragmentară. Pe unele se mai observă un strat subțire de argint. Motivele ornamentale, realizate în tehnica „au repoussé”, sînt de două feluri: a) În centru un mic buton, de la care pornesc patru raze formînd o cruce; în fiecare dintre spațiile triunghiulare realizate astfel, se găsește cîte un cerc în relief, iar bordura este ornamentată cu linii reliefate (două exemplare); diam.: 2,5 cm (fig. 5/5, 15=pl. II/6, 8). b). În centru tot un mic buton de la care pornesc 4 pînă la 5 raze; în spațiile dintre ele se află cîte o petală (fig. 5/1—4, 6—14=pl. II/5, 7, 9—17); diam.: 2,6 cm (un exemplar); 2,7 cm (șapte exemplare); 2,8 cm (trei exemplare); 2,9 cm (un exemplar) și 3 cm (un exemplar). Toarta sudată în partea concavă s-a păstrat numai pe două exemplare. Toate au fost găsite pe crupa calului. 18. Falere de bronz, găurite la mijloc, pentru aplicarea unui nit (cu care era fixat de ham); ornamentate la margine cu un cerc format din liniuțe paralele în relief, avînd fiecare la capăt cîte o globulă (lucrate în tehnica „au repoussé”); diam.: 5,3; 5,4; 5,6; 6; 6,3 cm (fig. 5/20—24=pl. II/18—19). Trei au fost găsite pe osul frontal al craniului, iar două lîngă orbite. 19. Trei nituri de bronz de la falere (fig. 5/17—19) și o tortiță de la o rozetă (fig. 5/16). 20. Fragmente de tablă de bronz de la rozete și falere. 21. O bucată diformă de zgură. 22. Două scoici de specia *Unio pictorum*. 23. Cochilie de melc de specia *Helix pomatia*.

Mormîntul nr. 4. Craniu uman izolat, găsit la adîncimea de 1,15 m. Nu are inventar.

Mormîntul nr. 5. Schelet complet al unui bărbat de cca 25 de ani, orientat VSV—ENE; găsit la adîncimea de 1,15 m. Inventar: Fragment dintr-un cuțitaș de fier; lăț.: 1,7 cm (fig. 3/8).

Mormînt nr. 6. Schelet complet al unei femei de cca 20 de ani, orientat ENE—VSV; găsit la adîncimea de 1,25 m. Inventar: doi cercei, unul din bronz, turnat, cu buton stelat cu verigă cu secțiune ovală și închizătoarea tubulară (fig. 3/1=pl. II/1); a fost găsit lîngă urechea stîngă. Celălalt cercel este de argint; de veriga cercelului (cu secțiunea circulară) e fixat cu o sîrmă răsucită pe verigă un glob alungit (fig. 3/2=pl. II/2); găsit lîngă urechea dreaptă.

Dat fiind că necropolele din sec. VII—VIII se deosebesc ca extensiune și densitate de cimitirul de pe terasa „Săliște” (unde, cercetînd o suprafață de 60×60 m prin secțiuni din metru în metru — cu numeroase casete —, nu au ieșit la iveală decît șase morminte), nu am dispus de elementele necesare pentru stabilirea de analogii, ceea ce a fost în schimb posibil pentru obiectele care constituie inventarul mormintelor.

Sabia, deși apare destul de rar, are analogii atât în Transilvania (de unde ne sînt cunoscute trei exemplare: unul descoperit la Aiudul de Sus¹¹, altul la Tîrgu Secuiesc¹², iar al treilea la Noșlac¹³, în Ungaria și Slovacia¹⁴. Toporul de luptă este atestat într-un număr relativ mare de localități din Transilvania (împrejurimile Aiudului, Cîmpia Turzii, Gîmbaș, Lopadea Nouă, Sebeș¹⁵, Noșlac¹⁶) și Pannonia¹⁷. Dintre armele folosite, vîrfurile de lance se întîlnesc cel mai des în descoperirile din Transilvania¹⁸, fiindu-ne cunoscute 27 de exemplare provenite din 11 localități¹⁹, forma lui variază însă foarte mult²⁰. Piese de formă similară cu cea de la Cicău am găsit semnalate numai la Măgina²¹ (la cca 8 km depărtare de Cicău) și la Zitawská Tôň (Slovacia)²², dar acestea nu au inel deasupra găurii de înmănușare²³. Tipul de zăbală cu psalii și placă patruleteră nu este semnalat în descoperirile anterioare din Transilvania²⁴, el pare să fie rar și în Ungaria și Slovacia²⁵. Scărițele se încadrează în varianta a treia din clasificarea stabilită de K. Horedt²⁶, dar, spre deosebire de cele cunoscute înainte în Transilvania²⁷, placa ochiului se termină în linie dreaptă. Asemenea scărițe apar frecvent la Devínska Nová Ves²⁸, ele se întîlnesc și la Zitawská Tôň²⁹. Prezența acestui tip de scăriță, care, potrivit datării lui J. Hampel, s-a dezvoltat în cursul secolului VII—IX³⁰, alături de varianta întîia³¹, nu ne oferă posibilitatea unei delimitări cronologice, ci indică doar coexistența celor două variante.

¹¹ K. Horedt, *Contribuții...*, p. 93.

¹² K. Horedt, în *SCIV*, II, 1951, 2, p. 205; I. Nestor, în *SCIV*, X, 1959, 1, p. 51. Sabia fiind pierdută, datarea ei e nesigură.

¹³ M. Rusu, în *Dacia*, VI, 1973, p. 273.

¹⁴ J. Hampel, *op. cit.*, I, p. 193—202; J. Eisner, *op. cit.*, p. 399; pl. 28/3, 89/1; V. Budinský—Kříčka, în *SlovArch*, IV—1, 1956, p. 80; I. Kovrig, J. Korek, în *ActaArchBp*, XII, 1960, p. 279, 283.

¹⁵ K. Horedt, *Contribuții...*, p. 72, 92, 94, 96, 101, 103.

¹⁶ M. Rusu, în *Dacia*, VI, 1962, p. 276, fig. 4/8.

¹⁷ J. Hampel, *op. cit.*, I, p. 183—185; vezi și materialele publicate în *Avar Finds*; J. Eisner, *op. cit.*, p. 401.

¹⁸ I. Kovács, în *Dolg*, IV, 1913, p. 324, fig. 42; p. 325, fig. 43/15; p. 343, fig. 63, p. 347, fig. 67/7; 355, fig. 77; p. 360, fig. 81/13; K. Horedt, *Contribuții...*, p. 72.

¹⁹ Vîrfuri de lance au fost găsite în următoarele localități: Aiud și împrejurimi, Aiudul de Sus, Cîmpia Turzii, Gîmbaș, Lopadea Nouă, Măgina, Noșlac, Proștea Mare, Sîmpetru German, Teiuș. Vezi K. Horedt, *Contribuții...*, p. 91 și urm.; M. Rusu, în *Dacia*, VI, 1962, p. 275—277; H. Ciugudeanu, în *SCIVA*, 25, 1974, p. 457—458.

²⁰ K. Horedt, în *ȘZ AŰSAV*, 16, 1968, p. 111, fig. 5; vezi și ilustrațiile la lucrările citate în nota 18 și 19.

²¹ H. Ciugudeanu, în *SCIVA*, 25, 1974, p. 458, fig. 1/1.

²² Z. Čilinská, în *SlovArch*, XI—1, 1963, pl. IV/22.

²³ Inel în jurul găurii de înmănușare găsim pe vîrfurile de lance descoperite la Aiud (K. Horedt, *Contribuții...*, p. 71, fig. 10/1) și pe cel de la Gîmbaș (K. Horedt, *op. cit.*, p. 77, fig. 14/2).

²⁴ K. Horedt, *Contribuții...*, p. 82, fig. 17/6; idem, în *ȘZ AŰSAV*, 16, 1968, p. 111, fig. 5; cf. M. Rusu, în *Dacia*, VI, 1962, fig. 4.

²⁵ J. Hampel, *op. cit.*, I, p. 246 și urm.; J. Eisner, *op. cit.*, pl. 8/3, 15/8, 29/1, 34/4, 56/2, 68/3, 7, 74/14, 110/9; Z. Čilinská, în *SlovArch*, XI—1, 1963, pl. III/20.

²⁶ K. Horedt, *Contribuții...*, p. 76.

²⁷ K. Horedt, *Contribuții...*, p. 76.

²⁸ J. Eisner, *op. cit.*, pl. 8/2, 7, 13/12, 15/11, 47/11, 13, 71/9.

²⁹ V. Budinský—Kříčka, în *SlovArch*, IV—1, 1955, pl. X/3—4, XIII/21—22, XIV/6—7, XXIII/15—16; L. Kraskovská, în *SlovArch*, X—2, 1962, pl. XI/4; Z. Čilinská, în *SlovArch*, XI—1, 1963, pl. IV/29, VI/19—20.

³⁰ J. Hampel, *op. cit.*, I, p. 229—232; I. Kovrig, J. Korek, în *ActaArchBp*, XII, 1960, pl. CVI/3—4, p. 287.

³¹ *Avar Finds*, p. 252, fig. 9/2—3.

Cuțitele, folosite ca arme, dar și ca unelte sau obiecte de uz casnic, se găsesc, și la Cicaŭ, ca în general în toate cimitirele de tip avar, atât în morminte de bărbați, cât și de femei³². Toporașul³³ și fragmentele unor bare de fier, provenite, probabil, de la cercurile unor găleți de lemn³⁴, se găsesc rar; dimpotrivă, cataramele ovale³⁵ sau patruletate³⁶ sînt nelipsite în mormintele populațiilor nomade.

Datorită unor deosebiri de detaliu, nici unul dintre cercei nu este absolut identic cu vreun alt exemplar din cadrul tipului respectiv. Astfel, de exemplu, fixarea globului simplu alungit printr-o sîrmă ce trece prin glob și se răsucește de cîteva ori pe verigă nu se regăsește pe vreun alt exemplar; pe alți cercei aparținători acestui tip, globul e fixat de verigă printr-o ureche mică³⁷, sau este atîrnat printr-un singur fir de sîrmă, care se termină în partea de jos a globului³⁸. Ca datare s-a propus perioada dintre 650—680 pentru cercelul cu verigă ovală și buton semisferic stelat³⁹ (cunoscut și din descoperirile de la Cîmpia Turzii⁴⁰, Gîmbăș⁴¹, Prisaca-Slatina⁴², Coșovenii de Jos⁴³), iar pentru cercelul cu semilună și buton semisferic stelat (atestat și în descoperirile de la Cîmpia Turzii⁴⁴, Noșlac⁴⁵, Teiuș⁴⁶, Costești-Iași⁴⁷, Alattyán⁴⁸, Prša⁴⁹), perioada între 720—750⁵⁰.

Falerele apar acum pentru prima dată printre descoperirile din valea Mureșului. Prin motivele lor ornamentale, falerele de la Cicaŭ se deosebesc de cele cunoscute de la Devínska Nová Ves și Szob (lucrate în același atelier⁵¹), Szirák⁵² și Törökkanizsa⁵³. De asemenea, nici unul din motivele ornamentale de pe rozetele

³² J. Hampel, *op. cit.*, p. 92; J. Eisner, *op. cit.*, p. 391; K. Horedt, *Contribuții...*, p. 70; V. Budinský—Krička, în *SlovArch*, IV—1, 1956, p. 81; A. Točík, în *SlovArch*, XI—1, 1963, p. 157, fig. 41/1—15.

³³ J. Hampel, *op. cit.*, p. 82; J. Eisner, *op. cit.*, pl. 13/4; K. Horedt, *Contribuții...*, nu cunoaștem nici un exemplar.

³⁴ J. Hampel, *op. cit.*, I, p. 127—129; J. Eisner, *op. cit.*, pl. 79/1—3; K. Horedt, *Contribuții...*, p. 70; M. Rusu, în *Dacia*, VI, 1962, p. 292; idem, în *ProblMuz*, [1964], p. 45.

³⁵ J. Hampel, *op. cit.*, I, 287—292; J. Eisner, *op. cit.*, pl. 15/2, 32/6—7, 34/5, 8 etc.; K. Horedt, *Contribuții...*, p. 78; M. Rusu, în *Dacia*, VI, 1962, fig. 4/2, 14.

³⁶ J. Hampel, *op. cit.*, I, p. 287—292; J. Eisner, *op. cit.*, pl. 21/4, 23/2, 29/8—9, etc.; K. Horedt, *Contribuții...*, p. 78; M. Rusu, în *Dacia*, VI, 1962, fig. 4/10.

³⁷ J. Hampel, *op. cit.*, I, p. 349—50; Z. Čilinská, în *SlovArch*, XI—1, 1963, pl. V/1, IX/8; *Avar Finds*, pl. XVI/13.

³⁸ I. Kovrig, *op. cit.*, pl. LXII/1—2; *Avar Finds*, p. 267, fig. 13, pl. XXII/1.

³⁹ M. Comșa, în *RÉSEE*, IX, 1971, p. 378—379, fig. 1.

⁴⁰ K. Horedt, *Contribuții...*, p. 94—95, fig. 12/3.

⁴¹ *Ibidem*, p. 79, fig. 15/1—2, p. 80, fig. 16/16—17.

⁴² M. Butoi, în *Studii și comunicări*, I, Pitești, 1968, p. 96—101, fig. 2; M. Comșa, în *RÉSEE*, IX, 1971, p. 378, fig. I/4; B. Mitrea, în *SCN*, VI, 1975, p. 113—124, fig. 2.

⁴³ I. Nestor, C. S. Nicolăescu—Ploșor, în *Germania*, 22, 1, 1938, p. 34—35, pl. 8/1.

⁴⁴ K. Horedt, *Contribuții...*, p. 74, fig. 12/18—19.

⁴⁵ M. Rusu, în *Dacia*, VI, 1962, p. 283—284, fig. 2/1, 4.

⁴⁶ K. Horedt, *Contribuții...*, p. 105, 1—2; idem, în *SZ AŰSAV*, 16, 1968, p. 111, fig. 5.

⁴⁷ D. Gh. Teodor, în *SCIV*, 21, 1970, p. 102, 103, fig. 3.

⁴⁸ I. Kovrig, *op. cit.*, pl. LXIII/3.

⁴⁹ A. Točík, în *SlovArch*, XI—1, 1963, p. 125, fig. 5/3.

⁵⁰ Vezi nota 39.

⁵¹ J. Eisner, *op. cit.*, pl. 83/5, 84/19—21, 86, 87, 90/8, 91/3; *Avar Finds*, p. 174, fig. 14/14—18, p. 196.

⁵² J. Hampel, *op. cit.*, I, p. 256; III, pl. 69/1—2.

⁵³ J. Hampel, *op. cit.*, II, p. 358. Falere cu diferite motive ornamentale se cunosc și din alte localități, vezi J. Hampel, *op. cit.*, III, 103/1—2; 170/1—7; 171/1, 4, 256/B.

din Ungaria⁵⁴ și Slovacia⁵⁵ nu este similar cu cele de la Cicău, care se deosebesc și de cele de la Band⁵⁶.

Ca punct de reper pentru datarea relativă a necropolei poate servi, între altele, faptul că se folosesc piese presate, cercei stelați și scărițe cu talpa trasă în sus. Falerele și rozetele presate se extind asupra unei perioade relativ lungi, găsindu-se atât în perioada veche a epocii avare (568—679), cât și în cea de tranziție (680—720)⁵⁷. Dintre cerceii cu buton semisferic stelați unul s-ar încadra, potrivit datării amintite mai sus, între 650—680, iar celălalt între 720—750. Dar chiar dacă am avea în vedere data finală a primului cercel (680) și data inițială a celui alt (720), ar trebui să admitem că folosirea necropolei s-a extins pe un interval de cca 40 de ani, ceea ce nu poate fi acceptat, dat fiind numărul relativ mic de morminte, precum și vârsta foarte apropiată a celor înmormîntați (20—25 de ani), indiciu că ei au aparținut unei singure generații. Pare mai probabil că cerceii cu buton stelat s-au menținut uneori în uz și după 680⁵⁸, cu atât mai mult, cu cât și tipul de scărițe din mormîntul călărețului aparține, după cum se știe, secolului VIII, la începutul căruia am putea deci data înmormîntările de pe „Săliște”.

Contrastul dintre perioada scurtă de folosire a acestei necropole și dispersarea mormintelor pe un teritoriu comparativ mare și-ar putea găsi explicația în obiceiul — constatat pe baza examinării inventarelor din alte necropole — de a parcela cimitirul pe familii sau alte unități sociale⁵⁹. Dar numărul mormintelor fiind atât de redus, nu se poate preciza dacă dispunerea lor a fost făcută pe baza unor considerente de ordin social, după cum nu se poate stabili nici succesiunea cronologică a înmormîntărilor ca în alte necropole⁶⁰.

Descoperirea unui schelet complet de cal în aceeași groapă și alături de călăreț este atestată acum pentru a doua oară în Transilvania, prima fiind descoperirea de la Teiuș⁶¹. Morminte în care s-au găsit și oase de cal, alături de scheletul uman, sînt cunoscute din necropola de la Band, dar aceste morminte fiind rătăcite, nu s-a putut stabili dacă a fost depus în întregime calul sau numai parțial. Presupunerea lui I. Kovács că la Band, în unele cazuri, caii au fost înmormîntați în întregime⁶² nu poate fi dovedită pe deplin. De altfel, G. Bakó a arătat că nici una din gropile sepulcrale în care s-au găsit oseminte de cal nu are mărimea necesară unei înmormîntări de călăreț cu cal⁶³. Obiceiul practicat

⁵⁴ J. Hampel, *op. cit.*, I, 256—259, 443—444; III, pl. 72, M 66/1, 85/3, 103, 108/19—23, 119/1—2, 130, M 103/6—8, M 111/1—5, 155/10, 158/5, 198/11—14, 274, 278/9, etc.; I. Kovrig, J. Korek, în *ActaArchBp*, XII, 1960, pl. XCV/3—5, XCVI/1—48, XCVII/1—29; J. Eisner, *op. cit.*, pl. 86—89; I. Kovrig, *op. cit.*, p. 235; *Avar Finds*, pl. V/2—4, 8—9, XVI/5—6, 10, 12, XXX/6, XXXI/4—5, XXXIII/2.

⁵⁵ J. Eisner, *op. cit.*, pl. 83/3, 8, 11, 88/2, 4, 9, 90/9—13, 141—15, 91/1—2; V. Budínský—Krička, în *SlovArch*, IV—1, 1955, pl. XII/8—7, 18—20, 26—27, XIV/8—9, XIX/1—6, 14, 15, XXIII/5, 7—9; L'. Kraskovská, în *SlovArch*, X—2, 1962, p. 466, pl. V/7—30; Z. Čilinská, în *SlovArch*, XI—1, 1963, pl. VI/4—5, VII/1—4, X/11—14, 22—26.

⁵⁶ I. Kovács, în *Dolg*, IV, 1913, fig. XXXIX/2, 4, 5.

⁵⁷ K. Horedt, *Contribuții...*, p. 67.

⁵⁸ K. Horedt, în *Bericht über den II. Internationalen Kongreß für Slawische Archäologie*, III, Berlin, 1973, p. 191; K. Bakay, în *Somogyi Múzeumok Közleményei*, I, 1973, p. 79—85.

⁵⁹ Gy. László, *Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars*, p. 38—43; G. Bakó, în *ArchÉrt*, 87, 1960, p. 23—26; I. Kovrig, *op. cit.*, p. 201—203.

⁶⁰ Vezi lucrările citate la nota 59.

⁶¹ K. Horedt, *Contribuții...*, p. 105.

⁶² I. Kovács, în *Dolg*, IV, 1913, p. 367—368.

⁶³ G. Bakó, în *ArchÉrt*, 87, 1960, p. 26.

de cuturguri de a înmormînta numai părți din trupul calului⁶⁴ este atestat și de mormintele nederanjate de la Čoka = Csóka⁶⁵ (în Banatul iugoslav) și la Tîrghșor⁶⁶. În problema raportului dintre populația locală și nomazi, cimitirul de pe „Săliște” nu aduce elemente suplimentare față de cele oferite de necropolele de la Band⁶⁷ și Noșlac⁶⁸.

În privința apartenenței etnice a celor înmormîntați la Cicău, analizele antropologice dau un răspuns clar numai pentru cele două schelete de bărbați, care se încadrează în tipul dolihomorf nordic atenuat, tip antropologic care putea fi fost adus de avari. Femeile nu se încadrează în nici unul din tipurile clasice; anumite caractere ale scheletului din M 6 ar putea fi interpretate și ca semne mongoloide⁶⁹, ceea ce, ca și prezența calului „tarpan”⁷⁰, ar indica o populație venită din est.

Spre deosebire de alte necropole de tip avar unde multe morminte sînt răvășite, pe „Săliște” numai mormîntul călărețului a fost jefuit, căci s-a găsit numai o mică parte a scheletului uman, fără obiectele de metal nobil, specifice portului avar. Absența cataramelor și a aplicilor contrastează cu bogăția falcerelor și a rozetelor ce împodobeau hamul calului. Condițiile de jefuire a mormintelor au fost examinate în repetate rînduri, ajungîndu-se la constatări în parte convergente. Al. Ferenczi, analizînd împrejurările în care a fost devastată necropola de la Band, a formulat părerea că avarii au respectat întru totul alinierea mormintelor stabilită de gepizi și că cele două grupe etnice nu trăiau aici ca stăpîni și supuși, ci ca populații ce se respectau reciproc⁷¹. Deoarece atît mormintele gepide, cît și cele avare sînt răvășite, profanarea aproape sistematică trebuie atribuită unei populații care nu-i respecta nici pe gepizi și nici pe avari, ci le distrugea cu aceeași ură monumentele; aceasta nu putea fi alta decît populația autohtonă sau cea slavă⁷². Fără a se referi la lucrarea lui Al. Ferenczi, V. Budinský-Křička a relevat că în necropola de la Zitavská Tůň toate mormintele de copii sînt intacte, dar dintre cele de adulți au rămas nerăvășite numai M nr. 32 (fără schelet de cal) și, poate, M. nr. 26 (al unui călăreț), a ajuns, de asemenea, la concluzia că jefuitorii s-ar putea să fi fost dintre autohtoni⁷³, concluzie ce

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ I. Kovrig, J. Korek, în *ActaArchBp*, XII, 1960, p. 288–289, cf. și p. 271.

⁶⁶ Gh. Diaconu, P. Diaconu, în *SCIV*, XIII, 1962, 1, p. 165–166.

⁶⁷ K. Horedt, în *IstRom*, I, p. 726; idem, în *JahrbRGZM*, 18, 1971, p. 205–208; idem, în *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, 2, p. 28–30; G. Bakó, în *ArchÉrt*, 78, 1960, p. 22–30.

⁶⁸ M. Rusu, în *Dacia*, VI, 1962, p. 291–292; idem, în *ProblMuz*, [1964] p. 43–45.

⁶⁹ Aducem cele mai vii mulțumiri prof. H. K. Roth, pentru informațiile date; vezi J. Albu, H. K. Roth, V. D. Mureșan, I. Roth–Szabó, *Studiu antropologic asupra scheletelor umane din necropola avară de la Cicău*, lucrare în manuscris.

⁷⁰ Mulțumim călduros colectivului condus de prof. P. Georocanu pentru eforturile depuse în vederea reconstituirii scheletului de cal; vezi infra, p. 285–294.

⁷¹ Al. Ferenczi, în *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift*, 62, 1939, 1, p. 77; G. Bakó, în *ArchÉrt*, 87, 1960, p. 26–29.

⁷² Al. Ferenczi, *op. cit.*, p. 78.

⁷³ V. Budinský–Křička, în *SlavArch*, IV–1, 1956, p. 81 scrie: „...Zur Frage, wer nach längeren Zeitabstand die Gräber zerstörte, könnte ich indessen nur so viel bemerken, das dies vielleicht die einheimische Urbevölkerung war, welche nach dem Untergang der Avarenmacht aus magischen Schutz – oder anderen Motiven, die Gräber der ehemaligen Herrscher öffnete”. Pentru alte păreri vezi Gy. László, *op. cit.*, p. 38–39; K. Bakay, în *Somogyi Múzeumok Közleményei*, I, 1973, p. 75–80.

ni se pare valabilă şi pentru mormîntul de pe „Sălişte”. Necropolele cu morminte jefuite atestă deci indirect existenţa populaţiei locale şi în puncte unde ea nu este documentată prin materiale arheologice.

Alături de descoperirea de la Măgina⁷⁴, cea de la Cicău confirmă existenţa unei populaţii călăreţe nomade în cotul Mureşului⁷⁵, contribuie totodată la completarea tabloului culturii materiale din Transilvania secolului al VIII-lea.

UDITA WINKLER — MATILDA TAKÁCS — GHEORGHE PĂIUŞ

DAS AWARISCHE GRABFELD VON CICAU

(Zusammenfassung)

Auf einer Oberfläche von 60×60 m der „Sălişte” genannten Terrasse (Abb. 1), die Meter für Meter abgesucht wurde, fand man sechs Gräber (Abb. 2); davon waren vier ungestört (Gr. 1—2, 5—6) und zwei gestört (Gr. 3—4). Vier Gräber hatten nur ärmliche Beigaben: Ohringe, Perlen und je einen Eisengegenstand (Abb. 3); das fünfte aber (Gr. 3) ist eines der interessantesten und reichhaltigsten, die in Transsilvanien gefunden wurden. In diesem Grab hatte man einen Reiter mitsamt seinem Pferd bestattet. Neben dem Skelett lagen die Waffen des Toten (Schwert, Streitkeule, Lanzenspitze, Abb. 4 und Taf. I), darüber die Gebeine des Pferdes sowie Steigbügel, Gebißstange, Phaleren, Rosetten und Schnallen, Abb. 4—5, Taf. I—II. Nach den von Prof. Dr. H. Roth gemachten Analysen waren die auf der „Sălişte” Bestatteten aus den ungestörten Gräbern zwei Männer und zwei Frauen im Alter von 20—25 Jahren. Der anthropologische Typus der Frauen kann wegen gewisser anatomischer Deformationen in keinen der klassischen Typen eingegliedert werden, doch kann man einige Merkmale als mongoloid ansehen. Die Männer stehen einander der typologischen Struktur nach ziemlich nahe; sie gehören beide dem abgeschwächten dolichomorphen nordischen Typus an. Wie Prof. P. Georocanu feststellte, war das Pferd von der bei den Völkern aus den Steppen Asiens gebräuchlichen Gattung Tarpan.

Der Fundstoff ermöglicht die Datierung des Grabfeldes in das 8. Jh. Da die Gräberzahl so klein ist, können keine Entsprechungen zu anderen Gräberfeldern gemacht, auch kann die soziale Stellung der Toten nicht bestimmt werden. Das Grabfeld war gewiß nur ganz kurze Zeit in Gebrauch.

⁷⁴ H. Ciugudeanu, in *SCIVA*, 25, 1974, p. 457—459.

⁷⁵ K. Horedt, in *ŒZ AŒSAV*, 16, 1968, p. 108—114.

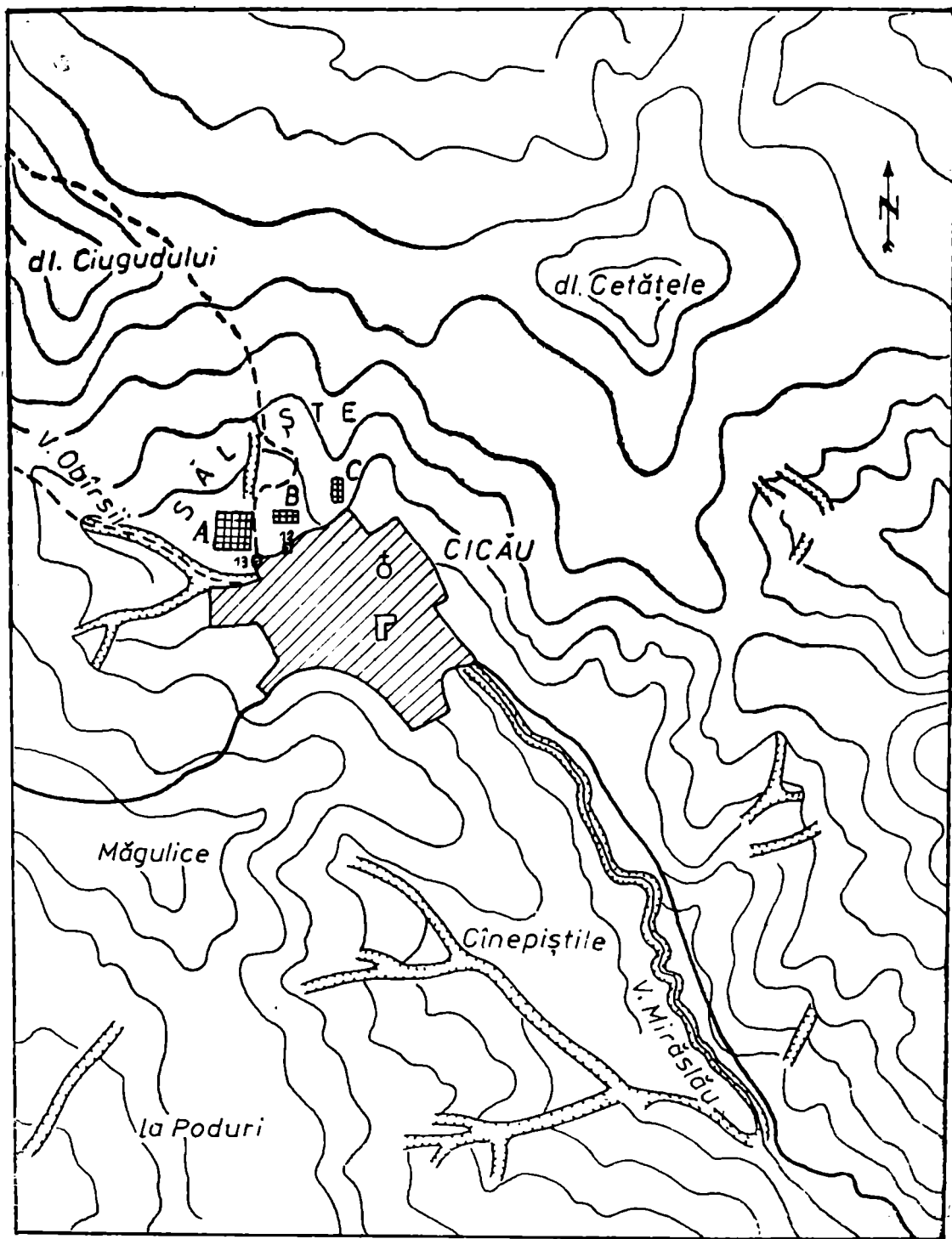

Fig. 1 — Harta cu împrejurimile satului Cicău. 1. Vatra satului; 2. Viituri de apă; 3. Pîrîu; 4. Bornă de hotar; 5. Suprafața cercetată prin săpături.

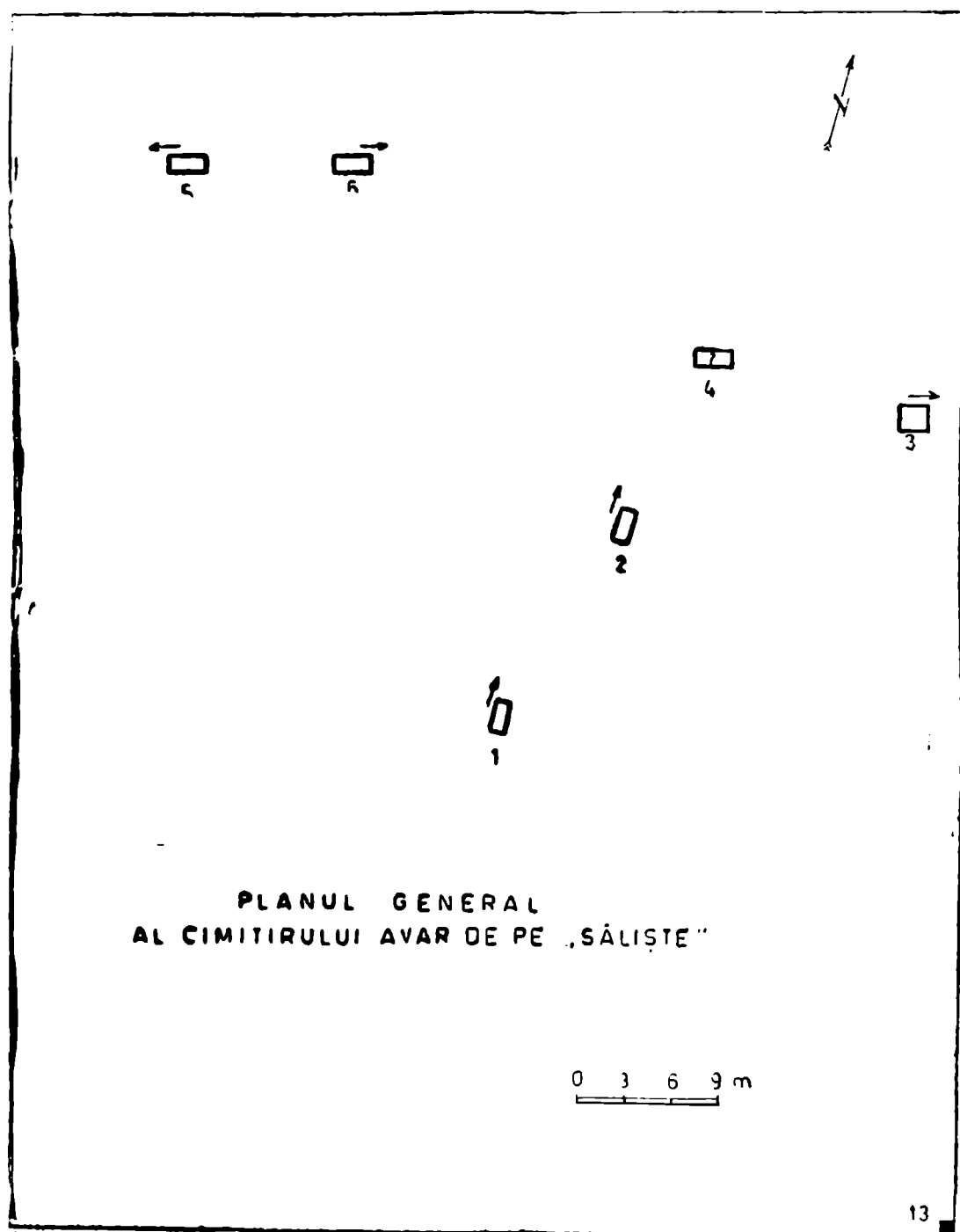

Fig. 2 — Planul necropolei avare de pe „Săliște”.

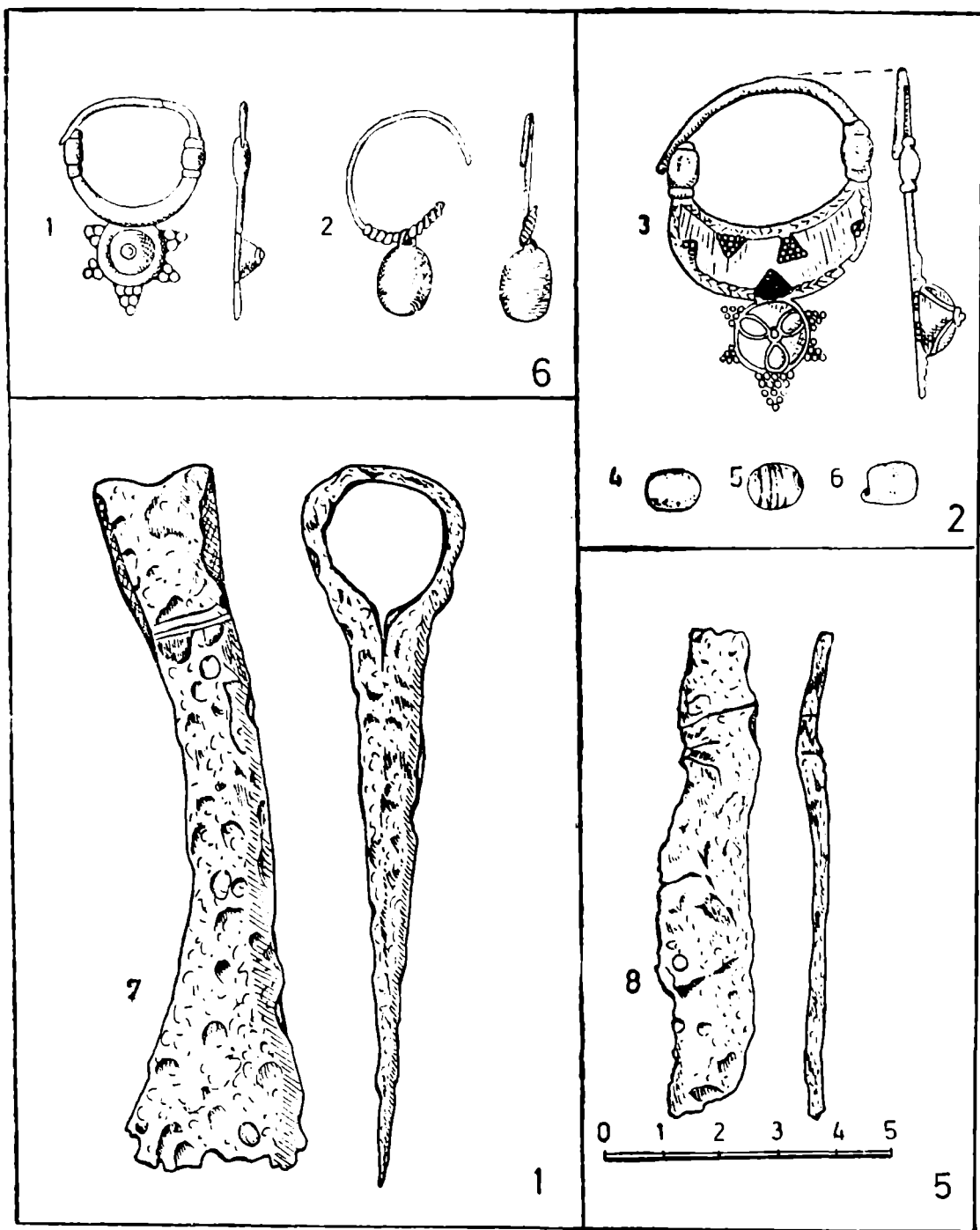

Fig. 3 — Piese găsite în M 1—2, 5—6.

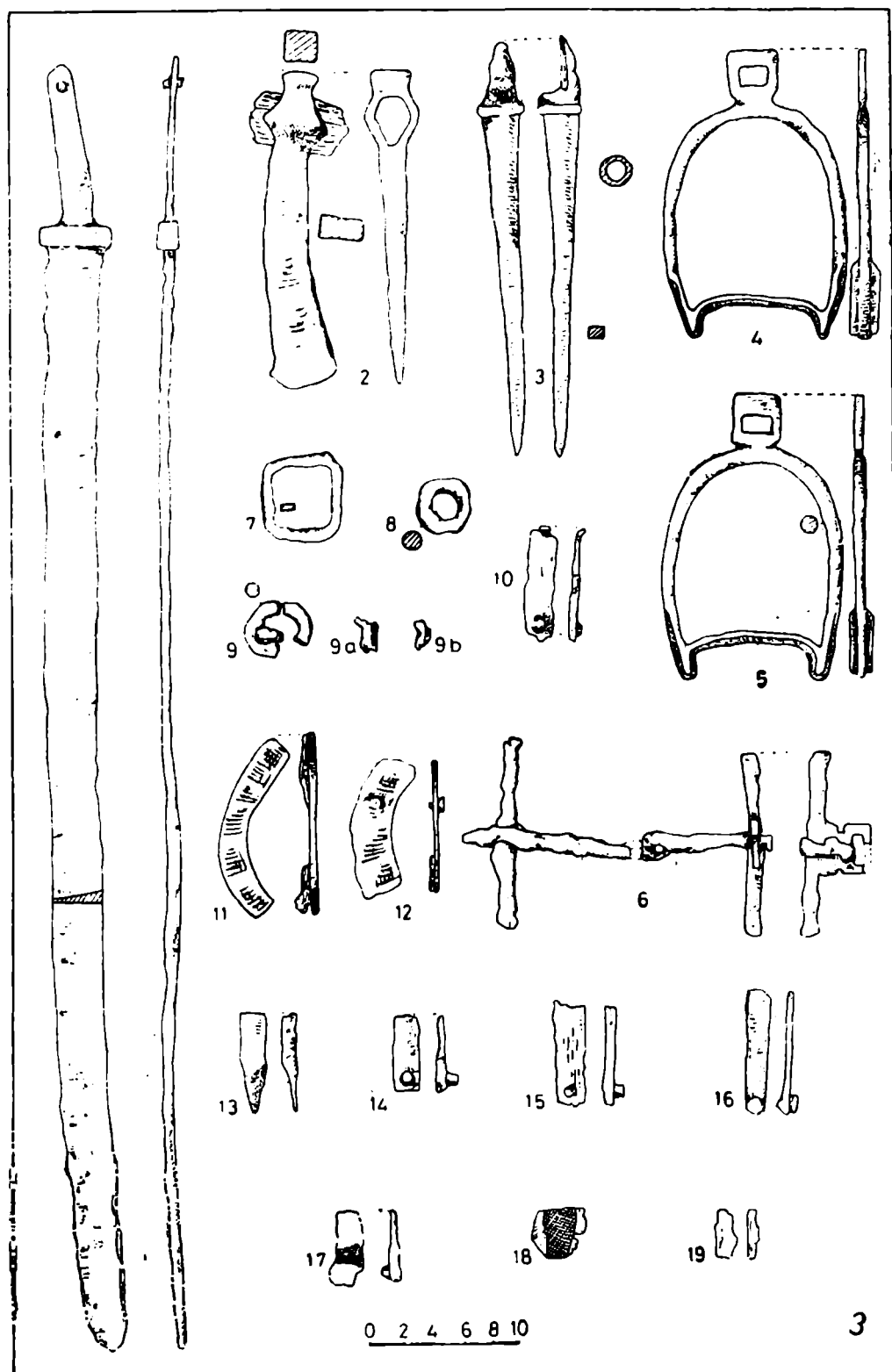

Fig. 4 — Piese găsite în M 3.

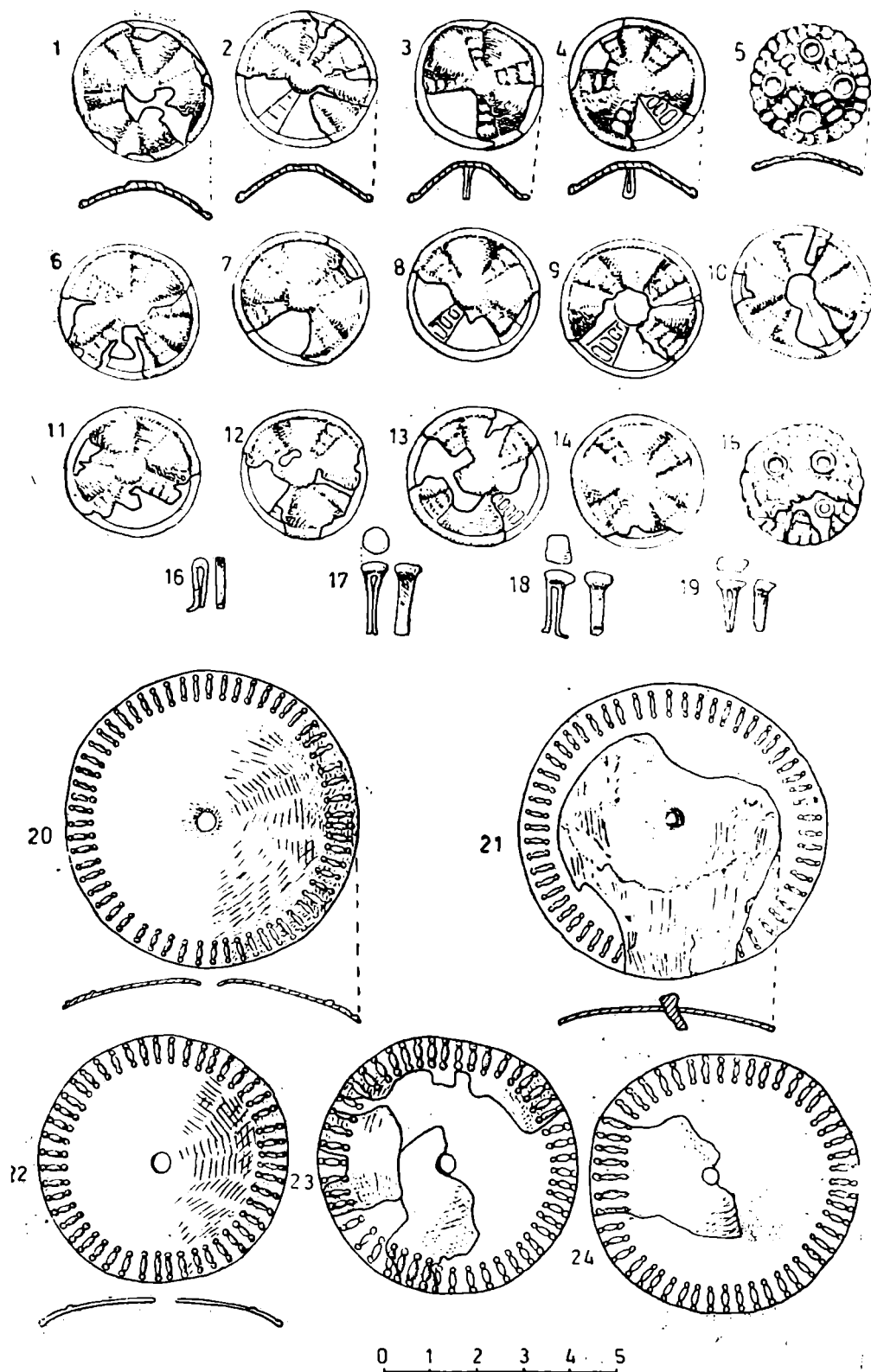
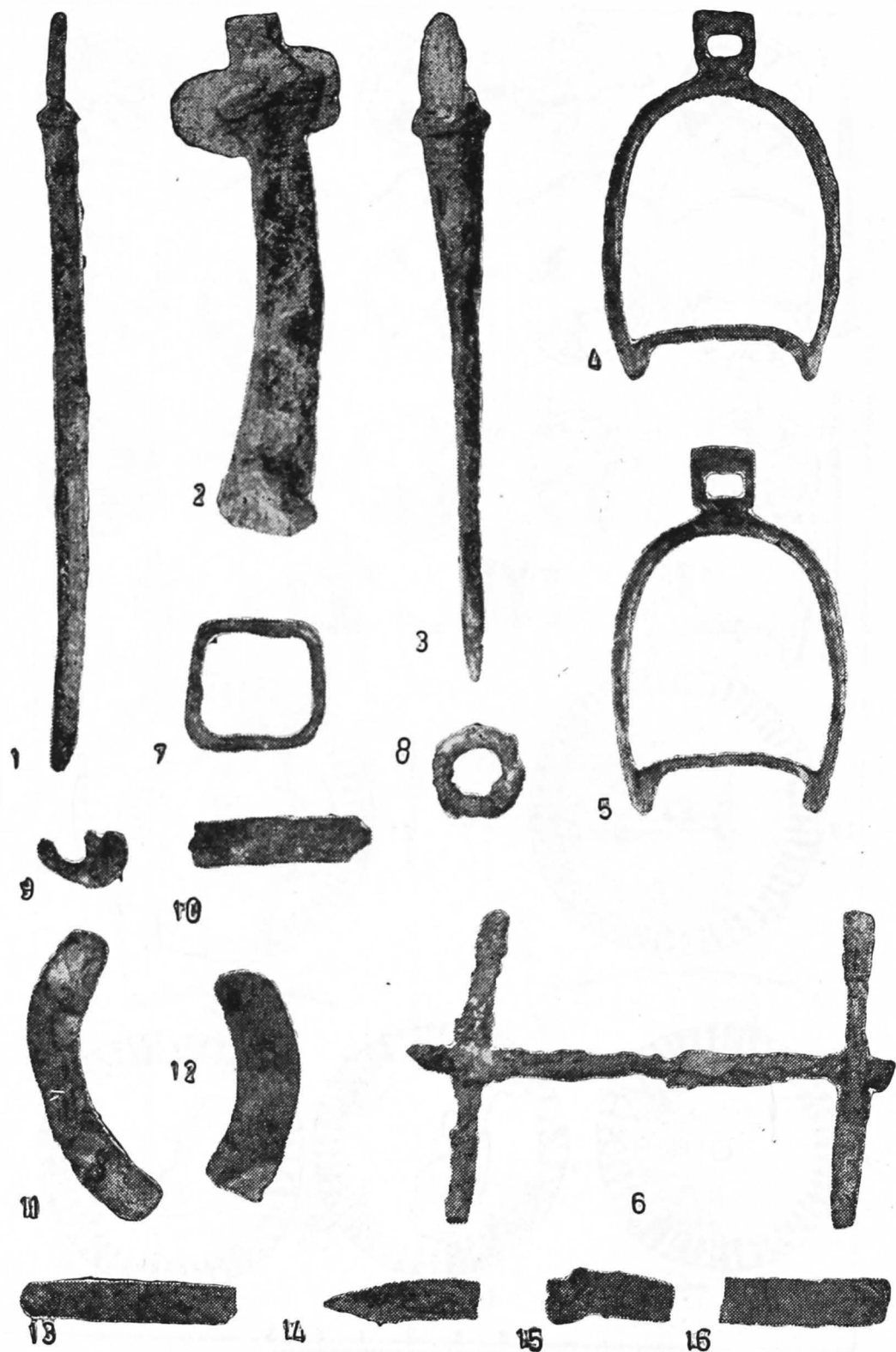
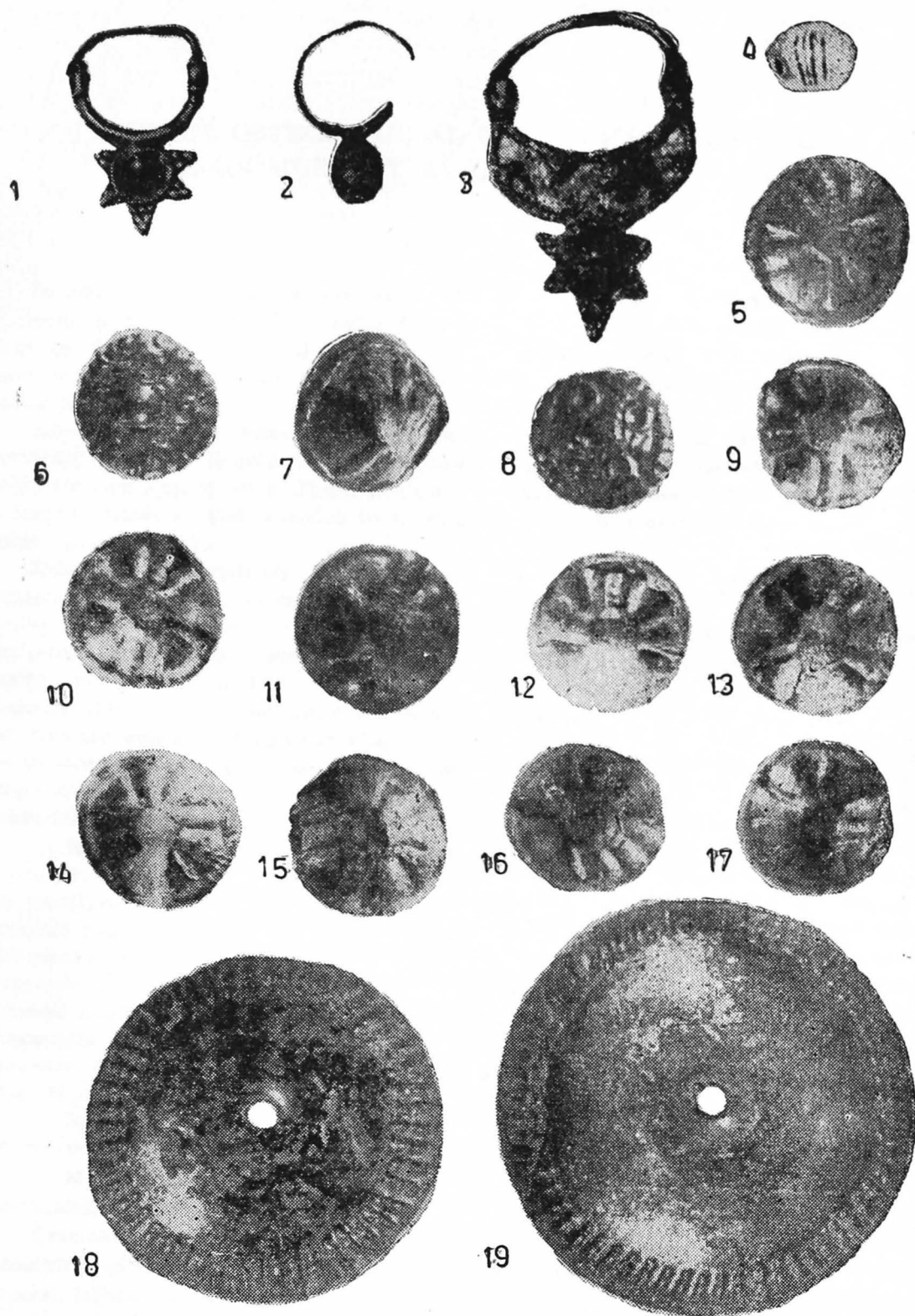

Fig. 5 — Piese găsite în M 3.

Pl. I — Piese găsite în M 3 (înainte de conservare).

Pl. II — Piese găsite în M 3.

STUDIUL OSTEOLOGIC AL UNUI SCHELET DE CAL DINTR-UN MORMÎNT AVAR DIN TRANSILVANIA

În campania de săpături din anul 1971 a fost descoperit de către I. Winkler în locul numit „Săliște“ din satul Cicău, județul Alba, un mormînt de călăreț avar ce datează din sec. al VIII-lea e.n. În acest mormînt s-au găsit resturile unui schelet uman și ale unui schelet de cal, de asemenea arme și piese de harnașament.

Scheletul de cal este așezat în decubit lateral stîng, cu capul și coloana cervicală puternic flexată. Membrele toracice și pelvine de asemenea flexate și orientate sub cap și corp. După poziția scheletului se poate deduce că animalul a fost sacrificat și apoi introdus în mormînt, înainte de instalarea rigidității cadaverice. (Schița nr. 1).

Descrierea materialului. Cu ocazia dezvelirii mormîntului s-au identificat și recuperat următoarele piese osoase:

— porțiuni de neuro- și splanhnocraniu (fig. 1) cuprinzînd fragmente din: occipital, temporal și frontal; porțiuni din maxilarul superior stîng, osul zigomatic, lacrimal și apofiza orbitară a frontalului din aceeași parte; maxilarul superior drept cu osul palatin, nazal și incisiv. Menționăm că pe ambele fragmente de maxilar superior se găsesc cîte doi premolari și trei molari. Pe fragmentul de incisiv se găsesc I_1 — I_3 din stînga. Lipsa unor piese osoase importante și starea avansată de degradare a celor existente nu ne-a permis să facem observații și măsurători complete asupra craniului.

— Mandibula este conservată în întregime (Fig. 2—3).

— Coloana vertebrală (Fig. 4). Regiunea cervicală este completă ca număr, cu mențiunea că atlasul, dar în special axisul sînt în parte deteriorate. Regiunea toracală cuprinde un număr de 17 vertebre dintre care T_2 , T_3 , T_5 , T_{10} , T_{11} sînt foarte deteriorate, ceea ce a făcut ca determinarea lor să fie dificilă. Regiunea lombară cuprinde un număr de 5 vertebre, dintre care L_1 și L_2 ; L_4 și L_5 sînt sudate. Lipsesc apofizele transverse cu excepția lui L_3 și L_5 din care se păstrează doar fragmente. Sacrumul este complet ca număr de vertebre, dar lipsesc apofizele spinoase de la S_1 și S_2 . Din regiunea caudală s-a găsit numai vertebra 1. Coastele (Fig. 5) cu excepția a 6 perechi sînt foarte deteriorate. Sternul lipsește.

— Membrele toracice (Fig. 6): scapula, humerusul, radiusul și ulna, metacarpul principal, falangele I și II.

— Membrele pelvine (Fig. 6): coxalul, femurul, tibia, metatarsul principal, astragalul, calcaneul, falnaga, I, II, III de la membrul stîng.

Cercetări proprii. Cercetarea materialului osteologic existent s-a făcut prin observații și măsurători. Pentru măsurători s-au folosit metodele lui Kieswalter, Duerst, Bökönyi și Krahmer.

Rezultatele au fost înscrise în tabele recapitulative, din care s-au selecționat cele mai semnificative date prezentate în tabelele 1 și 2 anexate.

Studiul fragmentelor de neuro și splanchnocraniu ne-au dat posibilitatea de a obține unele date prin măsurători (Tabelul Nr. 1). După conformația osului nazal linia de profil a capului apare concavă. Mandibula se remarcă printr-un corp gracil, dispus orizontal, ceea ce face ca incisivii să tindă spre orizontalitate. Înălțimea ramurei orizontale este mică. Fosa pterigoida este adâncă, cea maseterică foarte evidentă prezintă linii musculare bine reliefate. Fața masticatorie a seriei de premolari și molari prezintă creste și eminențe bine reliefate. Pe diastema dreaptă se găsește un canin. I_1 are fața masticatorie de formă rotundă, I_2 și I_3 au forma ovală. După examenul incisivilor animalul respectiv a avut vârsta de 10 ani. Condilul stîng prezintă pe partea medială o excrescență ca urmare probabil a unei reacții periostale. Apofiza coronoidă este înaltă și îngustă.

Coloana vertebrală deși are un aspect gracil în totalitate, piesele osoase considerate separat prezintă toate formațiunile bine dezvoltate și reliefate. Lungimea sa măsurată de la atlas la prima vertebră caudală este în medie de 1,67 m. În regiunea toracală, la extremitatea apofizei spinoase a vertebrei 3-a se găsește o excrescență, reacție a țesutului osos. Probabil animalul a suferit traumatisme repetate în această zonă. Vertebrele L_1 și L_2 ca și L_4 și L_5 sînt sudate prin apofizele lor articulare. La aceste nivele s-au dezvoltat procese de reacție periostală ca urmare a unei presiuni repetate și de lungă durată.

Osatura membrilor toracice și pelvine are în general un aspect gracil.

Spata. Tuberozitatea spinei scapulare este evidentă, cu aspect triunghiular și ușor aplecată peste fosa infraspinoasă. Liniile de inserție ale m. teres minor sînt pronunțate. Unghiul toracal este masiv și tuberos. Cartilajul suprascapular este osificat în parte. Facies serrata sînt foarte evidente, cea caudală fiind mai întinsă. Fosa subscapulară este adâncă. (Tabelul Nr. 2).

Humerusul este relativ scurt (280 mm). Facies infraspinata este întinsă. Tuberozitatea deltoidienă este bine dezvoltată și aplecată caudal spre sulcus spiralis. Crista epicondilis lateralis este bine reliefată. (Tabelul Nr. 2).

Radiusul și ulna. Radiusul prezintă o diafiză cu lățime și grosime destul de redusă. Tuberozitatea bicipitală este foarte întinsă ajungînd în dreptul reliefului median al cavității articulare proximale. Tuberozitățile extremității distale sînt la fel de bine dezvoltate. Ulna nu prezintă nimic particular. Lungimea ambelor oase este de 415 mm (Tabelul Nr. 2).

Metacarpul principal este relativ scurt (216 mm). Perimetrul este de 97—98 mm (Tabelul Nr. 2).

Falangele I și II nu prezintă nimic deosebit.

Coxalul este fin, dar bine proporționat. Eminențele și cavitățile de inserție musculară sînt bine reliefate. Cavitățile cotiloidă este spațioasă și adâncă. După aprecierea aproximativă a diametrelor bazinului rezultă că acesta este strîmt. Pe arcada ischiatică se observă prezența unei îngroșări (Tabelul Nr. 2).

Femurul, deși păstrează același aspect de gracilitate ca toate oasele membrilor, este bine dezvoltat și proporționat (Tabelul Nr. 2). Toate formațiunile de inserție musculară și ligamentară sînt foarte evidente. Se remarcă dezvoltarea trochanterului mare și a trochanterului III. De asemenea, fosa plantară este adâncă și cu buzele evidente.

Tibia are tuberozitatea cranială înaltă și bine dezvoltată. Reliefurile musculare de pe fața caudală sînt bine marcate (Tabelul Nr. 2).

Metatarsul este bine dezvoltat, relativ lung și gros. (Tabelul Nr. 2).

Falangele I, II și III nu prezintă nimic particular.

În ceea ce privește sexul, animalul a fost un mascul castrat. Această afirmație este susținută de către prezența caninului pe mandibulă, a strîmtării bazinului și a existenței unei îngroșări a arcadei ischiatice. Dealtfel și gracilitatea scheletului ne indică acest lucru.

Talia animalului la greabăn calculată după metoda lui Kiesewalter este în medie de 1,40 (1,30—1,53).

Discuții și concluzii. Scheletul calului descoperit în mormîntul de la Cicău este, după informațiile pe care le avem, unicul exemplar complet din țara noastră. Acest fapt ne-a permis să întreprindem un studiu complet al pieselor osoase. Din păcate starea de degradare avansată a craniului nu ne-a permis să executăm toate măsurătorile prescrise și în consecință sîntem în imposibilitatea de a afirma cu precizie cărui grup de rase a aparținut animalul. Pentru osemintele de cai din aceeași epocă descoperite la Tîrgușor, Al. Bolomey ajunge la concluzia că animalul respectiv a aparținut ramurii mongolice a grupului de rase orientale. (E. przewalskii). Pentru calul de la Bratei, O. Necrasova și D. Botezatu nu au putut determina rasa căreia a aparținut din lipsa unor criterii de apreciere.

În cazul de față din datele obținute prin măsurătorile oaselor întregi și a fragmentelor de craniu și din compararea lor cu cele obținute de către Bökönyi la caii scitici din Ungaria, rezultă o concordanță pentru majoritatea lor. Acest fapt ne face să presupunem că animalul studiat de noi a aparținut rasei tarpan sau unei rase înrudite. Dealtfel ipoteza noastră este întărită de către afirmațiile lui Hankó și Antonius care susțin originea tarpanică a cailor avari.

Dacă luăm în considerație talia, animalul aparține grupului de cai mijlocii. În sprijinul acestei afirmații vine și conformația metacarpelor principale.

Aspectul general al scheletului, dimensiunile pieselor osoase, raporturile de lungime dintre zoonoscheletul, stylopodiumul și zeugopodiumul membrului toracic ca și dezvoltarea formațiunilor ce servesc pentru inserții musculare și ligamentare ne arată că animalul respectiv, deși avea o construcție gracilă, masele musculare erau bine dezvoltate, ceea ce îi confereau atributul unui cal rezistent și apt pentru viteză.

În concluzie, scheletul de cal din mormîntul de la Cicău este al unui animal de rasă probabil tarpan sau înrudit cu acesta, în vîrstă de 10 ani, cu o constituție gracilă însă rezistentă, folosit pentru călărie.

Tabelul nr. 1 Neuro și Splanchnocraniu

MM

Diametrul transversal al foramen magnum	350
„ „ vertical „ „ „	330
Lungimea orbitei	630
Lățimea orbitei	520
„ bolții palatine	680
„ corpului osului incisiv	560
Lungimea corp os incisiv	300

Mandibula

MM

Lungimea pină la unghiul mandibulei	410
„ „ „ condil	420
„ diastemei	90
„ dentară	330
„ rîndului de molari	75
„ seriei incisive	100

Continuare tabelul 1

Lățimea între unghiurile mandibulei	120
„ „ incisivi aborali	70
„ la nivelul condililor	120
Înălțimea ramurei mandibulei până la condil	230
„ la P.1	60
„ la M.1	80
Lățimea condilului	22
Lungimea condil	60
Înălțimea apofizei coronoide	53
Lățimea apofizei coronoide	19

Tabelul Nr. 2

	MM	
	dr.	stg.
<i>Omoplatul (Scapula)</i>		
Lungimea totală	340	—
„ spinei scapulare	245	—
Lățimea maximă	143	—
Lățimea maximă a fosei supraspinam	75	75
„ „ a „ infraspinam	90	90
„ colului scapulei	75	75
Lungimea cavității articulare	51	51
Lățimea cavității articulare	45	44
Adâncimea cavității articulare	15	14
<i>Humerus</i>		
Lungimea maximă	280	280
„ diafizei	170	170
Lățimea minimă a diafizei	34	35
Grosimea minimă a diafizei	41	43
Circumferința minimă diafiză	13	13
Lățimea epifizei proximale	83	85
„ „ distale	72	72
Grosimea epifizei proximale	85	87
„ „ distale	83	85
<i>Radius</i>		
Lungimea maximă	335	330
Lățimea minimă a diafizei	36	37
„ epifizei proximale	77	80
„ „ distale	74	74
Grosimea epifizei proximale	42	43
„ „ distale	41	43
„ minimă a diafizei	27	28
Perimetru minim diafiză	115	114
Lungimea totală radius + ulna	415	414
<i>Metacarp</i>		
Lungimea maximă	216	215
Lățimea epifizei proximale	49	48
„ „ distale	47	46
„ minimă diafiză	32	33
Grosimea epifizei proximale	32	31
„ minimă diafiză	23	23
„ epifizei distale	35	34
Perimetru minim diafiză	98	97

Continuare tabelul 2

<i>Coxal</i>		
Lungimea osului ilium	240	240
Lăţimea paletii iliumului	270	—
„ corpului „	34	34
Lungimea osului ischium	155	155
Lăţimea tablei ischiatice	65	65
Lungimea tablei ischiatice	95	95
„ tuberozităţii ischiatice	70	70
Lăţimea tuberozităţii ischiatice	60	65
Lungimea arcadei ischiatice	100	100
Grosimea minimă a paletii iliace	10	10
„ „ a corpului iliumului	25	24
„ „ a tablei ischiatice	14	13
„ tuberozităţii ischiatice	12	12
Diametrul cranio-caudal al cav. acetabulare	57	58
„ dorso-ventral „ „ „	46	47
Adâncimea cavităţii acetabulare	24	23
<i>Femur</i>		
Lungimea de la capul articular	357	360
„ „ „ trochanter major	395	397
„ diafizei	230	230
Lăţimea epifizei proximale	112	112
„ minimă diafiză	43	45
„ epifizei distale	89	90
Grosimea epifizei proximale	39	38
„ minimă diafiză	46	47
„ epifizei distale	68	70
Perimetru minim diafiză	153	150
<i>Tibia</i>		
Lungimea maximă	353	355
Lăţimea epifizei proximale	93	93
„ minimă diafiză	39	39
„ epifizei distale	73	73
Grosimea epifizei proximale	63	63
„ minimă a diafizei	29	33
„ epifizei distale	41	41
Perimetru minim diafiză	12	12
<i>Metatars</i>		
Lungimea maximă	266	265
Lăţimea epifizei proximale	50	49
„ minimă diafiză	31	30
„ epifizei distale	48	48
Grosimea epifizei proximale	40	39
„ minimă a diafizei	26	28
„ epifizei distale	36	36
Perimetru minim diafiză	102	108

P. GEOROCEANU — C. LISOVSCI-CHELEŞANU —
M. GEOROCEANU

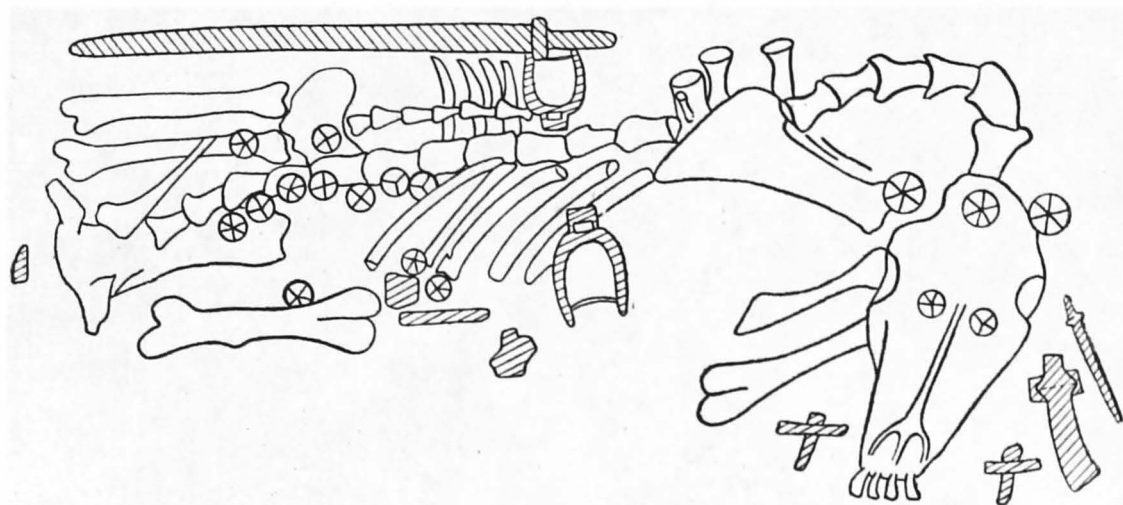
BIBLIOGRAFIE

1. ANTONIUS, O., 1912: *Was ist der Tarpan?* in *Naturwiss. Wochenschr.*, N.F., Bd. XI, p. 127.
2. BÖKÖNYI, S., 1952: *Les chevaux scythiques du cimetière de Szentes-Vekerzug I*, in *Acta ArchBp*, 2, p. 173.
3. BÖKÖNYI, S., 1954: *Les chevaux scythiques de Szentes-Vekerzug II*, in *Acta ArchBp*, 4, p. 93.
4. BÖKÖNYI, S., 1955: *Skifskie lošadi v Szentes-Vekerzüge III*, in *Acta ArchBp*, 6, p. 23.
5. BOLOMEY, ALEXANDRA, 1965: *Studiul osteologic al calului din mormântul de căldreș de la Tîrgușor*, in *Studii și cercetări de antropologie*, 1, tom. 2, p. 63.
6. KRAHMER, R., 1965: *Vergleichende Messungen am skelet des Pferdes. II. Mitteilung: Messungen am skelet des kopfes*, in *Wiener Tierärztliche Monatsschrift*, Heft 10, p. 52.
7. NECRASOV, OLGA, BOTEZATU, D., 1965: *Contribuție la studiul antropologic al avarilor*, in *Studii și cercetări de antropologie*, 1, tom. 2, p. 43.

ÉTUDE OSTÉOLOGIQUE D'UN SQUELETTE DE CHEVAL DÉCOUVERT
DANS UN TOMBEAU AVAR DE TRANSYLVANIE

(Résumé)

Pendant les fouilles entreprises en 1971 on a découvert près du village de Cicău (dép. d'Alba) le tombeau d'un cavalier avar du VIIe siècle de n.è. L'étude morphologique générale du squelette de cheval et les données fournies par la mensuration des os retrouvés ont permis d'établir que l'animal avait 1,40 m de hauteur et une conformation gracieuse, mais résistante, indiquée pour un cheval de selle. Il a probablement appartenu à la race „tarpan“ ou à l'une des variétés apparentées à celle-ci.

Schița nr. 1

Schița nr. 1. Mormintul călărețului avar.

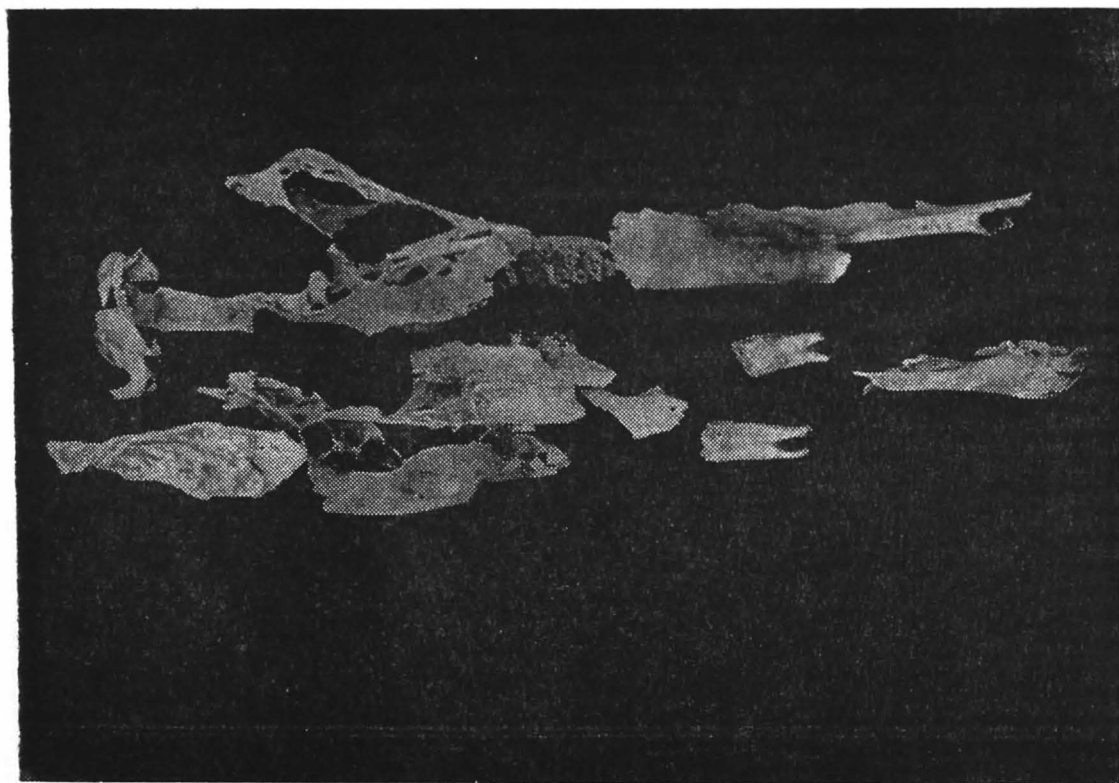

Fig. 1 — Porțiuni din neuro- și splanhnocraniu.

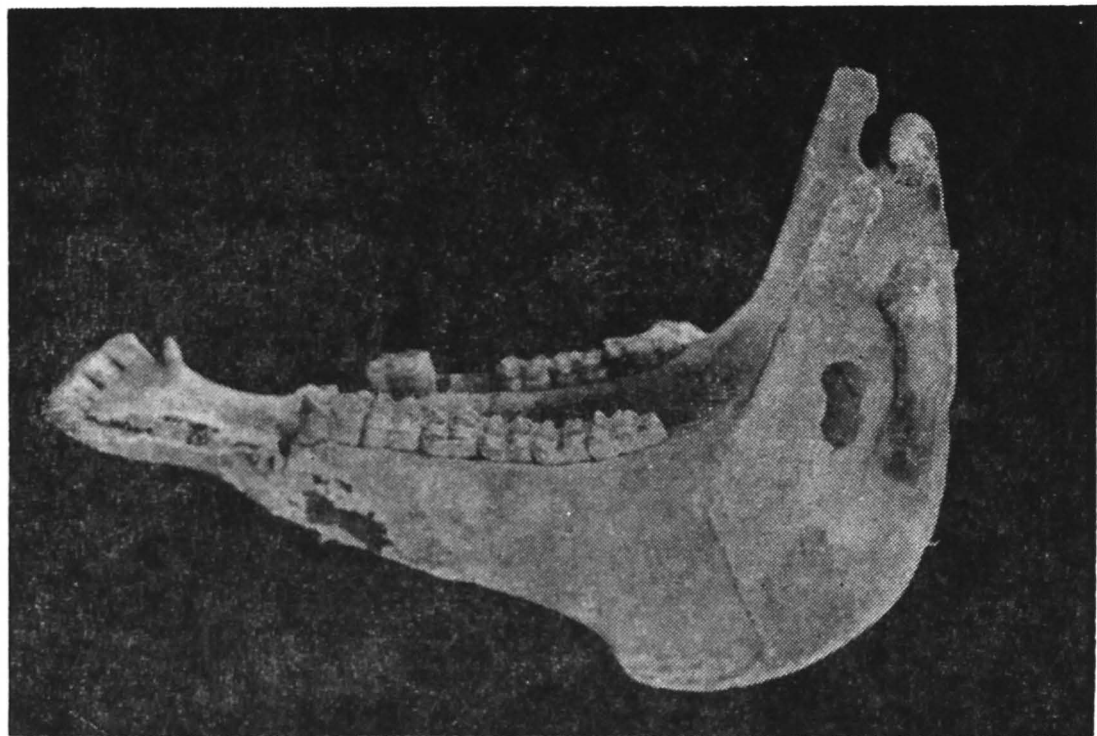

Fig. 2 — Maxilar.

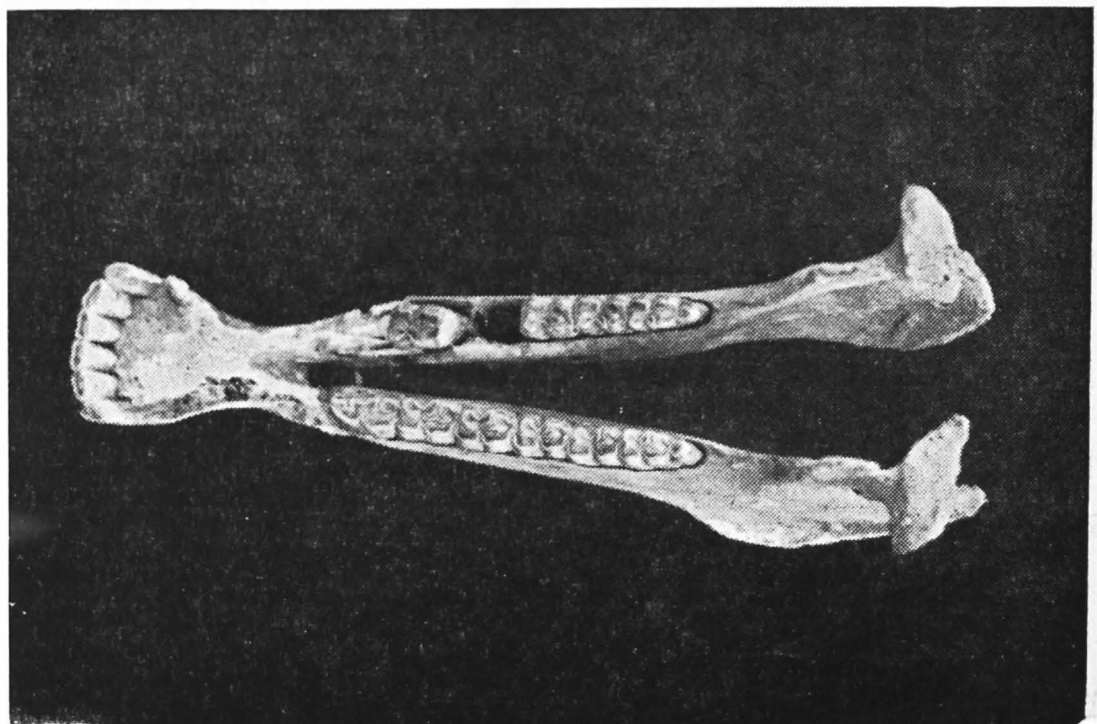

Fig. 3 — Mandibulă.

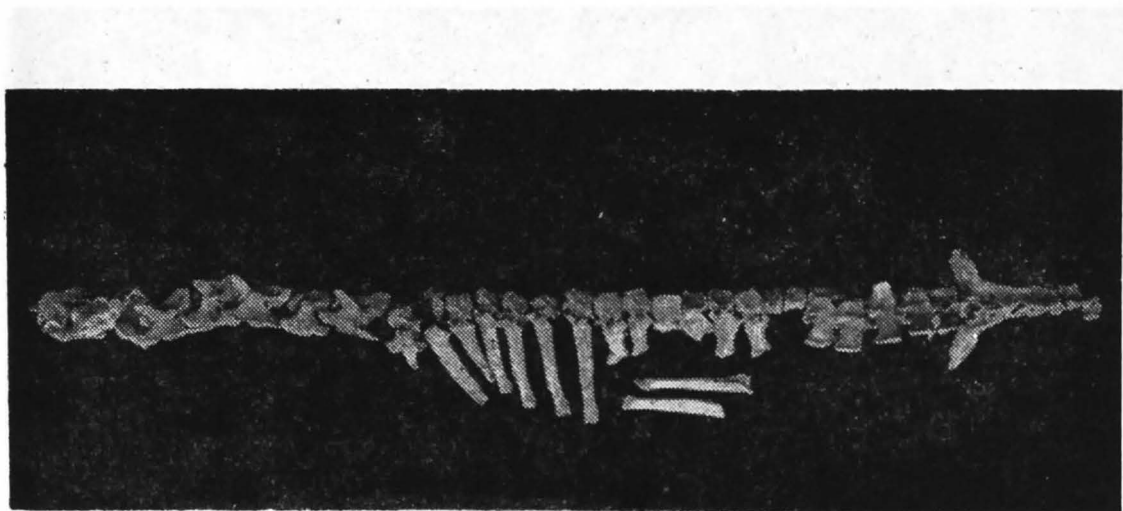

Fig. 4 — Coloana vertebrală.

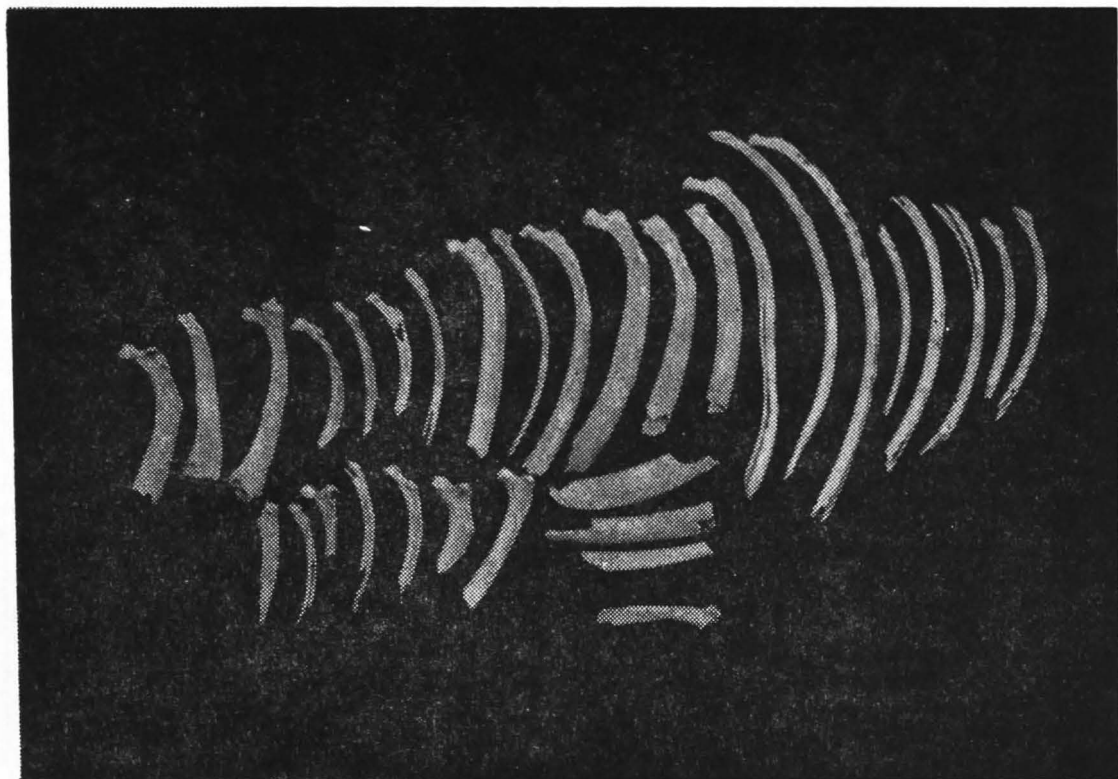

Fig. 5 — Coastele.

Fig. 6 — Membrele toracice și pelvine.

SĂPĂTURI ARHEOLOGICE LA MUGENI

Studiu preliminar

(Partea a III-a)

Urmele arheologice din secolele XI—XII [fragmente de ceramică cu și fără marcă de olar pe fund (fig. 12, nr. 1), între care și un fragment de cazan de lut (în parte confecționate la roată, parte foarte grosiere, de culoare cenușie-închisă, aproape neagră), răsfirate aproape în toate secțiunile săpăturii și mai ales în bordeiele datate tocmai de ele, „căței de foc” ornamentați cu cruci înscrise într-un cerc (un decor sau, mai de grabă, semn magic foarte asemănător unor stampile de pe fundul vaselor, cunoscute din această perioadă (fig. 12, nr. 2)] sînt mărturii incontestabile ale unei așezări care a luat ființă încă la începutul epocii feudale. Conturul bordeiului, observat în secțiunea nr. X, precum și profilul bordeiului constatat în porțiunea adîncită a secțiunii nr. II (fig. 9) au analogii foarte apropiate în multe dintre descoperirile arheologice contemporane, de acest gen, făcute în Transilvania, în cadrul complexului arheologic de tip Ciugud, în regiunile extracarpătice ale României, precum și pe teritoriul R. P. Ungare⁷⁹.

Cu cîțiva ani mai tîrziu, elevul de școală profesională, S. Téglás, originar din comuna Mugeni, a mai adus în Muzeul din Odorheiu Secuiesc o serie de fragmente de la diferite vase similare și contemporane materialului feudal timpuriu provenit din săpăturile noastre efectuate în lunca Tîrnavei Mari, recoltate însă din loturile personale (de grădini) ale membrilor C.A.P. din localitate, situate în împrejurimile morii vechi de pe malul opus (cel stîng) al Tîrnavei Mari, sub terasa de înălțime mijlocie denumită „Terenul lacului” (Tóhely)⁸⁰. După mărturia urmelor arheologice aflate în această parte, localitatea de la începutul feudalismului s-a extins, deci, și pe malul de sud al rîului, dacă nu cumva ulterior acesta și-a schimbat albia, tăind așezarea în două⁸¹.

În privința atribuirii etnice a așezării feudale timpurii de la Mugeni, pe baza analogiilor studiate și pe baza cunoștințelor noastre istorice actuale, există două posibilități: 1) Trebuie să ținem cont de prezența grupului celui mai vechi secuiesc din Transilvania, avînd și acesta trei subgrupe, „generații”, „neamuri”

⁷⁹ Pentru exemple grăitoare cf., de pildă: Eug. Zaharia, *Săpăturile de la Dridu. Contribuție la arheologia și istoria perioadei de formare a poporului român*, București, 1967, p. 11—56; I. Ferenczi, în *Almanahul Muzeului din Cristuru Secuiesc. Studii și comunicări*, Miercurea Ciuc, 1974, p. 175, bibliografia amplă, citată în nota 1; Th. Năgler, în *Studii de istorie a naționalităților conlocuitoare din România și a înfrățirii lor cu națiunea română. Naționalitatea germană*, Ed. Politică, București, 1976, p. 22—23. — Partea I a acestui studiu preliminar a apărut în *ActaMN*, XII, 1975, p. 45—68, partea a II-a a fost publicată în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 239—255. Numerotarea notelor, precum și a materialului ilustrativ continuă pe cele din părțile precedente.

⁸⁰ Pentru detalii topografice, cf. G. Ferenczi, I. Ferenczi, în *Studia*, tom. III, nr. 8, ser. IV, fasc. 2, *Historia*, 1958, p. 21, nr. 2; idem, în *Materiale*, X, 1973, p. 337, 339.

⁸¹ În legătură cu niște mișcări micro-tectonice, care, la rîndul lor, au putut contribui la schimbarea albiei Tîrnavei Mari, cf. partea a II-a a acestui studiu, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 247.

sau „popoare“ (*genera*) care, ulterior, formează „baza antropologică“ a populației viitoarelor unități administrative, juridice, militare, economice și etnografice secuiești, denumite mai târziu „trei scaune“: scaunele Kézdi, Orbai și Sepsi, denumiri administrative care, fără îndoială, derivă din numele localităților Saschiz — (Szász)kénd, Gîrbova — (Száz)orbó și Sebeș (Alba) — (Szász)-sebes (din care derivă sebüsi > sebsi > sepsi⁸², care, ulterior, în a doua jumătate a secolului al XII-lea, a fost mutat treptat în Depresiunea Trei Scaune (= Sf. Gheorghe), pe măsura venirii „oaspeților“ (*hospites*) sași pe teritoriul viitoarelor scaune săsești, al așa-zisului „Königsboden“. Într-un document al regelui Andrei al II-lea al Ungariei⁸³, de la începutul secolului al XIII-lea, o fișie lată din sudul Transilvaniei „... *incipiens a Waras* (Orăștia de astăzi) *usque in Boralt* (actualul oraș Baraolt, jud. Covasna) *cum terra Syculorum terrae Sebus* (Sebeș-Alba) *et terra Daraus* (Drăușeni — Daróc — Draas) *unus sit populus et uno iudice censeatur*...“, deci trebuia atribuită secuilor, grupul cel mai de est al cărora, mai precis comunitatea de Kénd (Saschiz), într-un strat etnic, se extindea, pe lângă populația autohtonă, pe valea Tîrnavei Mari, chiar pînă la poalele apusene ale Munților Harghitei, adică pînă dincolo de teritoriul comunei actuale Mugeni.

Chiar admitînd stabilirea relativ timpurie (cel mai târziu pe la sfîrșitul secolului al XI-lea) a unei pătri de comunități secuiești pe aceste meleaguri, ca paznici ai fruntariilor⁸⁴ sau ai unor drumuri de importanță strategică, și acceptînd faptul că în momentul respectiv acești secui erau complet maghiarizați în ce privește limba lor de toate zilele, sălășluind, între altele, și pe teritoriul comunei actuale Mugeni, rămîn, totuși, neexplicabile originea și caracterul numelui actual, folosit de localnici, al comunei: *Böggöz*, un toponim pe care nu îl regăsim nici în limba maghiară actuală și nu-l putem deriva nici dintr-o fază anterioară de dezvoltare a ei! Acest nume nu poate fi legat în nici un caz de verbul maghiar *bóg* 'a mugi', 'muchen', 'brüllen'⁸⁵, dar nici de germana veche (și anume limba gepidă) *Wegezo*, cum a crezut istoricul maghiar J. Karácsonyi⁸⁶.

Notăm, tot în această ordine de idei, că partizanii teoriei ocupării treptate a Transilvaniei de către statul feudal maghiar⁸⁷, mai ales în legătură cu etapa

⁸² În privința problemei așezării celor două grupuri principale secuiești pe aceste meleaguri și a mutării lor ulterioare în alte zone ale Transilvaniei, vezi, de pildă: M. Asztalos, în *ErdMúz*, XXXVII (III), 4—6, 1932, p. 123—141; El. Moór, în *Szegedi Múzeumi Kiadványok. Veröffentlichungen der Szegeder Museums*, ser. I, nr. 13, Szeged, 1944, p. 76—79; Șt. Pascu, în *IstRom*, vol. II, p. 72, 76; idem, *Voievodatul Transilvaniei*, Cluj, 1971, p. 111; I. Ferenczi, în *Korunk*, XXVII, 2, 1968, p. 210—212; Th. Nágler, *op. cit.*, p. 20—21 etc.

⁸³ F. Zimmermann, C. Werner, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. I, (Sibiu), 1892, p. 31; *Documente privind istoria României*, ser. C, *Transilvania*, veacurile XI, XII, XIII, vol. I, (București), 1951, p. 150—151.

⁸⁴ Vezi: C. Daicoviciu, Șt. Pascu, V. Cheresteșiu, Șt. Imreh, Al. Neamțu, T. Morariu, *Din istoria Transilvaniei*, ed. a III-a, vol. I, (București), 1963, p. 109—110.

⁸⁵ În legătură cu imposibilitatea deducerii toponimului din limba maghiară, vezi: I. Ferenczi, în *Almanah-Cristur*, p. 167—168.

⁸⁶ În *EISz*, IV, 1927, p. 239, unde autorul susamintit afirmă categoric acest lucru, fără nici măcar cea mai mică încercare de a justifica originea propusă cu argumente filologice necesare! În legătură cu numele *Wegezo*, de altfel, trimite la cartea lui Förstemann, *Altdeutsches Namenbuch*, Nordhausen, 1854, p. 981, lucrare pe care însă ne-a fost cu neputință s-o procurăm. Împotriva aserțiunii lui J. Karácsonyi au luat o poziție foarte categorică atât O. Liebhart, cât și G. Kisch (cf. G. Kisch, în *Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, LI, 9—10, 1928, p. 155).

⁸⁷ În legătură cu etapele de pătrundere a organizației statale maghiare, efective, în Transilvania, respectiv perioadei probabile în care aceasta a ajuns pînă la poalele de vest ale

a treia a acestui proces, nu au luat în considerare în măsura cuvenită prezența unor grupuri (relativ numeroase) pecenege, foarte timpurii, refugiate din fața primejdiei cumane, așezate din ordinul regilor Ungariei cu un interes militar în diferite părți ale Transilvaniei⁸⁸. După cum am mai amintit în partea anterioară a studiului nostru preliminar, o serie de cercetători români și străini sînt de părere că cazanele de lut pot fi atribuite unor populații călărețe, nomade, de origine tîrcă, iar Petre Diaconu consideră că prezența lor pe anumite teritorii ale României ar fi legată direct de o populație pecenegă. Faptul că la Mugeni am găsit și un fragment de căldare de lut s-ar putea lega deci de prezența timpurie, încă din secolul al XI-lea, a unui grup de seminomazi de origine tîrcă. În această privință poate să intre în discuție atît comunitatea secuilor (încă seminomazi), din care s-a format ulterior populația viitorului scaun Kézdi (după mutarea lor în Trei Scaune), cît, eventual, și un grup de pecenegi, stabiliți în acest mic bazin geomorfologic al Tîrnavei Mari, situat între strîmtoarea dintre Tăureni și Mugeni, pe de o parte, și Dejuțiu și Porumbenii Mari, pe de altă parte, bazinul avînd o importanță strategică deosebită.

În legătură cu această problemă putem menționa un alt punct de importanță militară, situat la numai circa 40 km mai spre nord de Mugeni, în nemijlocita apropiere a cunoscutului castru roman de la Inlăceni (jud. Harghita), și anume localitatea actuală Firtușu, care — cum se desprinde din documente — pînă în secolul al XV-lea a fost numit „Beșineu-sat“ (Besenyő-falva)⁸⁹. Pe deasupra, din documentul mai sus pomenit al regelui Andrei al II-lea al Ungariei reiese clar că teritoriul Țării Bîrsei (= Depresiunii Brașovului), înainte de colonizarea ordinului cavalerilor teutoni, iar apoi a unor grupuri săsești, a fost supravegheat numai de grupuri de populație românească și pecenegă⁹⁰.

Munților Gurghiului, Harghitei și ale Perșanilor, cf., de pildă: K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV—XIII*, [București], 1958, p. 109—131, cu întreaga bibliografie citată; K. K. Klein, în *Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft*, Bd. 11, *Festschrift Leonhard C. Franz*, Innsbruck, 1965, p. 195—205, 207 etc.

⁸⁸ Cf. M. Szokolay, în *Föld és ember*, IX, 2, 1929, p. 89, precum și harta; Gy. Györffy, în *KCsA*, vol. I (supliment), 1940 (extras), p. 35—37, 100—101 și schița-hartă de la capătul studiului; Șt. Pascu, în *IstRom*, vol. II, p. 73; idem, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, p. 81—88; P. Diaconu, în *SCIV*, VII, 3—4, 1956, p. 421—439. În privința prezenței și rolul pecenegilor în Transilvania sîntem însă de cu totul altă părere, față de cea exprimată ultima dată de Th. Năgler, *op. cit.*, p. 14—16.

⁸⁹ S. Ferenczi, în *ErdMúz*, XLIII, 1938, p. 222—233.

⁹⁰ K. Horedt (în *AIIN*, IX, 1943—1944, p. 442—445), pe baza argumentării lui G. Müller (în *AVSL*, XXXVIII, 1912, p. 294—300) înclină să creadă că acea *silva Blacorum et Bissenorum* care în diploma lui Andrei al II-lea, rege al Ungariei, a fost dată spre folosință sașilor („... *silvam Blacorum et Bissenorum cum aquis usus communes exercendo cum praedictis scilicet, Blacis et Bissenis eiusdem contulibus*...”) (cf. I. Szentpétery, *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis arpadianae critico-diplomatica*, tom. I, fasc. 1, Budapesta, 1923, p. 135; N. Iorga, *Imperiul cumanilor și domnia lui Băsărabă. Un capitol din colaborația româno-barbară în evul mediu*, în *ARMSI*, ser. III, tomul VIII, mem. 3, 1928, p. 102) se poate identifica cu teritoriul viitorului scaun Săliște (vezi în *AIIN*, IX, 1943—1944, p. 442—445). Conform opiniei lui Gy. Györffy [în *KCsA*, vol. I, 1940 (extr.), p. 36], pe care o împărtășim, acea *silva Blacorum et Bissenorum* mai de grabă se poate identifica cu Munții Perșani, acoperiți și aceștia pe atunci cu codrii seculari, în împrejurimile cărora — pe lângă masele populației autohtone —, judecînd pe baza toponimicelor, mai existaseră și două grupuri de așezări pecenege, care au luat ființă din ordinul regilor Ungariei pentru apărarea defileului Oltului de la Racoș sau, mai de grabă, întru apărarea vestitului

În această situație istorică, luînd în considerare stadiul actual al cercetărilor, pentru rezolvarea — măcar momentană — a chestiunii, nu putem să recurgem decît la o analiză lingvistică a denumirii maghiare a localității Mugeni, mai înainte socotită ca fiind „de origine necunoscută”⁹¹.

drum al „pădurii Rika” care trecea din Depresiunea Bîrsei (din „golful” de nord al Țării Bîrsei) în valea Homorodului Mic, — locuri obligatorii de trecere — în jurul cărora se cunosc mai multe localități cu nume de origine pecenegă sau cu populație pecenegă amintită în documente: Baraolt, Biborțeni, Bățanii Mari și Mici, Racoșul de Sus și cel de Jos (?), unde încă și astăzi mai persistă anumite toponimice minore, toponimice de hotar, de origine pecenegă, cum ar fi, bunăoară, *Терѡ, Теѡеј* sau *Тѡѡе, Узон, Узонка* etc. ! (cf. B. Orbán, *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismereti szempontból*, vol. I, Pest, 1868, p. 201, 203; Gy. Györffy, *op. cit.*, p. 79—80, 90—91, cu etimologiile turce necesare); I. Conea, I. Donat, în *Contributions onomastiques publiées à l'occasion du VIe Congrès International des Sciences onomastiques à Munich du 24 au 28 Août 1958*, Bucarest, 1958, p. 168, nr. 121; K. Kós, în *Aluta*, I, 1969, p. 349; J. Janitsek, în *Nyírk*, XIV, 1970, p. 368.) Chiar dacă s-ar pune (și trebuie pusă) în dependență cauzală expresia aceleiași diplome a lui Andrei al II-lea, rege al Ungariei, din 1224 de: *terra Scylorum terrae Sebus et terra Daraus*, nici atunci nu ne izbim de greutăți, avînd în vedere întinderea teritoriului ocupat în vremea aceea de cele trei grupuri de bază ale Securilor „... a Waras usque in Boralt...” Întorcîndu-ne la problema fixării, pe cît este posibil, a acelei *silva Blacorum et Bissenorum*, amintim că prof. K. Horedt înclină să lege această unitate de geografie istorică de Munții Cibinului, mai precis de zona Săliștei, pornind de la constatarea că în acest masiv există un pîsc Beșineu (în *AIIN*, IX, 1943—1944, p. 442—445). Dar un argument tot așa de peremptoriu, dacă nu și mai puternic, în favoarea fixării acestei *silva Blacorum et Bissenorum* de Munții Perșani (la intreruperea cărora, prin defileul Oltului de la Racoș — după cum a arătat, pe bună dreptate, Gy. Györffy — existase un grup de așezări pecenege) este faptul că în continuarea geomorfologică a acestor munți, în cadrul primului masiv muntos serios al Alpilor Transilvaniei, al Munților Făgărașului, nemijlocit la vest de masivul calcaros al Pietrii Craiului (2240 m), și anume în masivul cristalin Iezer-Păpușa, situat deasupra porțiunii celei mai nordice a rîșorului Dîmbovița, la nord-vest de Cheile Petrimanului, se înalță un munte cu numele de Pecineagu (o ramificație a muntelui Dracșinu) ! Dar mai putem cita o serie de toponime majore grupate în jurul unor întărituri așezate în sudul Țării Bîrsei (vezi, bunăoară: I. Pop, în *Astra*, V, 5, 1970, p. 16; idem, în *Cumidava*, II, 1968, p. 9—19; I. Nicoră, în *Astra*, V, 5, 1970; Th. Nägler, în *Studii și cercetări de istorie*, XIII, 1969, p. 181—186; Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, p. 124—125; G. Nussbächer, în *Karpatenrundschaу*, 31. VII. 1970, p. 7; P. Niedermaier, în vol. *Studii de istorie a naționalităților conlocuitoare din România și a înfrîngerii lor cu națiunea română. Naționalitatea germană*, vol. I, București, 1976, p. 136—137, 155), din perioada feudalismului timpuriu: fortificațiile de pe teritoriul orașului actual Brașov, cetatea (veche) de la Bran (*Törösvár*) care par a avea nume de origine pecenegă sau, în orice caz, kipciakă, apoi alte toponime ca: Bîrsa (*Barca*), Tărlungeni (*Tatrag*), Tortillou (nume greu identificabil cu Toarcia sau Prejmer?), Timiș (*Tömös*), Zizin (*Zajzon*) etc. Cf. L. Rásonyi Nagy, *Notes sur la „chanson d'Igor”*, în publ. *Institut Kondakov*, Praha, 1936, p. 5; Gy. Györffy, în vol. *Siebenbürgen und seine Völker*, Budapest/Leipzig/Milano, 1943, p. 106—108; J. Árvay, *A barcasági Hétfalu helynevei*, [Cluj], 1943, p. 8—10; în legătură cu toponimul Bîrsa, mai vezi și: I. Conea, I. Donat, *op. cit.*, p. 158: „... Enfin, le nom de Borcea même, rappelant celui d'un chef coman Borz, a retenu depuis longtemps l'attention de N. Iorga (*Imperiul cumanilor și domnia lui Băsarab*, în *Analele Acad. Rom. Mem. Secf. Ist.*, ser. III, t. VIII, nr. 3, p. 5). ...” De dragul adevărului trebuie să amintim însă că N. Drăganu este de altă părere. Atît despre numele Bîrsa, cît și despre cel de Timiș, crede că sînt de origine slavă sau că au ajuns prin intermediul unei limbi slave în limba română [*Românii în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei și a onomasticeii*, Academia Română, Studii și cercetări, vol. XXI, București, 1933, p. 32, 120, 244, 241, 544—551, 557, 590 (vezi și art. *Din vechea noastră toponimie*. 4. Bîrsa, în *Dacoromania*, I, 1920—1921, p. 135—145); p. 108, 244—247, 541, 544, 557 (Timiș)]. În ce privește numele topice de Tărlungeni și Tortillou (p. 541), este de părere că ele nu pot fi lămurite deocamdată.

⁹¹ Vezi: I. Ferenczi, *Almanah-Cristur*, p. 179, nota 17.

Prima variantă, arhaică, a numelui apare în listele de decimă papală din 1332—1337, sub forma de *Bugus* sau *Buguz* (citește Bügüz)⁹². (Menționăm încă-odată că toponimul — cel puțin deocamdată — nici în această formă nu a fost și nu este cunoscut în limba maghiară, nici din punct de vedere morfologic, nici semasiologic!).

Pornind de la această situație, vom încerca să abordăm problema prin prisma toponimelor — corespunzătoare atât din punct de vedere morfologic, cât și semantic — aparținătoare acelor populații tărce (ne gândim la pecenegi, uzi, cumani, berindei etc.), care, prin înaintarea lor spre apus, au ajuns în bazinul hidrologic al Dunării de Jos, ba chiar în Transilvania.

Având în vedere forma de pantă curioasă, concav-convexă, a terasei care se înalță dinspre est deasupra comunei Mugeni, numită „Terenul lacului” (Tóhely), și, în general, toată configurația geomorfologică a zonei din împrejurimile localității, ne putem gândi, înainte de toate, la o variantă (presupusă de noi) a adjectivului *bük*, cunoscut din turca comună, existent cîndva, desigur, și în dialectele tărce de tip kípiciak de la noi din țară, din nefericire nepăstrat însă în nici un fel de glosar tărce (cum este, de pildă, *Codex Cumanicus*), dispărut, deci, cu timpul. Înțelesul inițial al cuvîntului este 'curbat', 'încovoiat' (spre exemplu: în dialectul iacut: *bük*, în dialectul kirghiz: *büksük*: 'buckelig'). În funcție de împrejurarea dacă acest adjectiv se referă la sinuozitatea orizontală sau „verticală”, coborîndă sau urcîndă, a terenului în pricină, în diferite dialecte tărce i s-a permanentizat cîte o nuanță de sens: în dialectul iacut: *bük* (folosit și ca substantiv): 'curbură', 'meandru' (al unei ape curgătoare), în dialectele altaic, baraba, teleut: *pük* 'die Biegung des Flusses', 'ein flaches Tal zwischen Bergen', 'ein breiter Flusstal', în dialectul șorot: *pük* 'Wiese', în dialectul koibal: *bük* 'Wiese'⁹³.

Forma arhaică *Bügüz* sau cea actuală *Bögöz* a toponimului maghiar (cu terminația nu în consonanta -r, ci în cea de -z) ridică totuși dificultăți în a atribui acest nume unei rădăcini de cuvînt *bük* — *bök* a limbii vorbite de o populație pecenegă, dialect care, de altfel, după cum se știe, după toate probabilitățile, se încadrează în marele grup al dialectelor de tip kípiciak fiind foarte înrudit cu dialectul uzilor și al cumanilor⁹⁴.

Cu toate că această posibilitate de soluționare a toponimului în discuție nu pare a fi cu totul exclusă, nici din punct de vedere semantic, nici morfologic, ba chiar este într-o oarecare măsură acceptabilă, terminația în consonanta -z a toponimului *Bügüz* > *Bögöz* face, totuși, dificilă derivarea numelui din rădăcina tărce comună *bük*, *bök*. La prima vedere este anevoios de explicat — conform legilor fonetice ale limbilor tărce — schimbarea terminației -r în -z în cazul tuturor adjectivelor și substantivelor tărce care au tulpina *bük*, *bök*! (Cel puțin în bibliografia care ne-a fost accesibilă, nu am găsit nici măcar o singură variantă care să se termine în consonanta -z!).

⁹² *Documente privind istoria României*, ser. C, *Transilvania*, p. 170, 200; C. Suciu, *Dictionar istoric al localităților din Transilvania*, vol. I, București, 1967, p. 410. Pentru transformarea ulterioară a vocalei *ü* în *ö*, cf. Z. Losonczi, în *SzIE*, vol. II, p. 592—593.

⁹³ Cf. L. Rásonyi Nagy, în *MNy*, XXIII, 1927, p. 562; Gy. Györfy, *op. cit.*, p. 85—86.

⁹⁴ În ce privește, foarte probabil, deosebirea minimală între dialectele cuman și peceneg ale grupului de dialecte de tip kípiciak, cf. G. Kuun, *Codex Cumanicus bibliothecae ad templum divi Marci Venetiarum*, Budapesta, 1880, p. LXXXV „... Uzorur lingua cum Bissenorum eandem esse...”, „... De Bissenis iam Plan Carpinus annotavit eos cumanice loqui...” Vezi și Gy. Györfy, *op. cit.*, p. 40—73, dar mai ales p. 41—42, 71.

Cu toate acestea, referindu-ne la analogia substantivului comun 'mare', 'Meer', cunoscut precis din limba cumană: *tengis* (citește: tenghiz), și luîndu-ne după toponimul, de origine aproape sigur pecenegă, *Bögör*, cunoscut în hotarul localității Hevesaranyos (din R. P. Ungară)⁸⁵, atît în dialectul cuman, cît și în cel, probabil foarte apropiat, peceneg, unele cuvinte puteau să aibă și terminația -z, precum și terminația -r⁸⁶! Acceptînd posibilitatea rotacismului în dialectele de tip kîpciak, în legătură cu toponimul nostru *Bügüz* > *Bögöz*, nu putem înlătura a priori nici eventualitatea schimbării unei consonante inițiale -r în terminația -z, formă consemnată începînd cu documentele noastre istorice cele mai vechi.

Chiar dacă unora li s-ar părea nesatisfăcătoare explicația mai sus schițată a toponimului *Bügüz* > *Bögöz*, există și o altă posibilitate, mai satisfăcătoare, pentru soluționarea problemei de față.

Luînd în considerare că varianta cea mai veche a numelui *Bögöz* (*Bugus* sau *Buguz*, citește *Bügüz*), pomenită în conscripția de decimă papală între 1332—1337, seamănă și mai mult cu cuvîntul cuman *bogus*⁸⁷ (citește *bögüz*, cunoscut și în dialectul ciagatai: *bogoz*) 'guttur', 'gît', apoi 'deschidere de vale', 'gura văii', și nici din punct de vedere semantic nu întîmpină nici o greutate, deoarece, venind dinspre vest, localitatea se găsește, de fapt, la „gura” defileului dintre Oțeni și Mugeni al Tîrnavei Mari, nouă ni se pare mai verosimilă această ultimă explicație a originii numelui maghiar actual al comunei Mugeni.

Deci, toponimul vechi *Bügüz*, actualul *Bögöz*, pare a fi de origine kîpciakă⁸⁸, mai de grabă de proveniență pecenegă. În consecință, întemeietorii sălașului vechi puteau fi membrii unei comunități (unei familii mari?) de pecenegi, colonizați în acest punct cu scopuri militare bine definite.

Presupunerea noastră pare să fie mai plauzibilă, mai cu seamă că tot din zona aceasta se cunosc mai multe urme sau descoperiri arheologice feudale timpurii de caracter militar. În zona aflată la sud de valea Mureșului se poate aminti, în această ordine de idei, un grup curios de cetățui care se înșiră între

⁸⁵ I. Györffy, in *MNy*, XXV, 1929, p. 71; Gy. Györffy, *op. cit.*, p. 86.

⁸⁶ În privința fenomenului de rotacism în anumite dialecte tîrce, vezi, bunăoară, B. Munkácsi, in *Ethnographia*, V, 1894, p. 21—25; Gy. Németh, *A honfoglaló magyarság kialakulása*, Budapest, 1930, p. 92—95, precum și Gy. Györffy, *op. cit.*, p. 71.

⁸⁷ Cf. G. Kuun, *op. cit.*, p. XCIII și 302. Astfel de denumiri sînt obișnuite și în limba maghiară. Ca exemplu putem aminti denumirea părții de hotar 'Bácsi-torok' — Gura Baciului (de fapt: *Băstărdău*) din nemijlocita apropiere a municipiului Cluj-Napoca (J. Árvay, *A térszíni formák nevei Kalotaszegen*, [Cluj], 1943, p. 48—49 (extr. din *Magyar Néprajz*, IV, 1943), apoi toponimul *Bodon-torok* (Bodonthorok), pomenit în secolul al XVII-lea între orașul actual Tîrgu-Mureș și Mureșeni (cf. *Székelv. oklevéltár*, vol. V, [Cluj], 1896, p. 29).

⁸⁸ După cum se știe, toponime, mai ales hidronime, de origine pecenego-cumană se cunosc și în Cîmpia Dunării, într-un număr relativ apreciabil. În legătură cu această problemă, vezi: I. Conea, I. Donat, *op. cit.*, p. 139. „... Le premier chercheur qui ait attiré l'attention sur ces noms a été le linguiste allemand Gustav Weigand. Dans une étude publiée en 1921 à Leipzig (este vorba de studiul: *Ursprung der südkarpatischen Flussnamen*, in *Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig*, XXVI—XXIX, 1921, p. 70—103), il a constaté qu'en Olténie, Valachie et Moldavie toute une série d'hydronymes qui ne peuvent être expliqués par le roumain, le slave ou le hongrois et qui ont un aspect touranien, présentent le suffixe -ui. En consultant le grand Atlas géographique de Stieler, Weigand a trouvé dans le Turkestan, et surtout dans le bassin de la Léna en Iakoutie, toute une série d'hydronymes ayant cette terminaison et il a conclu que le suffixe -ui doit signifier «rivière» ou «vallée». Et comme les Iakoutes, qui habitent le bassin de la Léna, parlent une langue turque — faisant donc partie de la même famille que la langue des Comans d'autrefois il en déduit que les noms de cours d'eau de notre pays ayant le suffixe -ui sont dus aux Comans...” Vezi și C. C. Giurescu, D. C. Giurescu, *Istoria românilor de la cele mai vechi timpuri pînă astăzi*,

valea Nirajului și valea Oltului (este vorba de defileul Oltului de la Racoș), precum și un sistem de valuri, întrerupte din când în când⁹⁹. În colțul de nord al platoului Muntelui Firtușu (1062 m), spre exemplu, se află o cetate de la începutul feudalismului¹⁰⁰. (Menționăm în treacăt că în mijlocul acestei cetăți se mai văd ruinele unei capele, ale cărui fundații au fost distruse parțial de căutători de comori. După planul ei, construcția ar putea să aparțină încă epocii stilului romanic și să dateze din secolul al XIII-lea¹⁰¹).

La Odorheiu Secuiesc a existat o cetățuie cu ziduri de piatră încă în cursul secolelor XI—XIII¹⁰², existența acesteia fiind confirmată de însuși numele municipiului actual¹⁰³. Nu este fără importanță pentru chestiunea în cauză nici existența capelei străvechi din suburbia de sud-vest a orașului Odorheiu Secuiesc, numită „Gyárossfalva”, „capela lui Isus”. Ea are un plan tetralobat cu interiorul tăvănit. Capela, în starea ei actuală aproape unică în Transilvania propriu-zisă¹⁰⁴, are analogii în Europa centrală, mai ales în Germania de sud (Bavaria de sud-est), în Germania centrală, în țările slavilor de vest (Polonia, Cehia, Moravia) și de sud-vest (Dalmația, Slovenia), precum și din Ungaria medievală, din faza romanicul dezvoltat. Originea tipului încă nu este lămurită, dar cum toate exemplele cunoscute datează din secolul al XI-lea pînă în secolul al XII-lea, nu se poate susține o datare mai tîrzie, de la sfîrșitul veacului al XII-lea, începutul secolului al XIII-lea, nici pentru această capelă¹⁰⁵. Capela (?), materialul ceramic din secolele

ed. a II-a, București, 1975, p. 190—191. „...Candrea considère aussi les noms de *Belgun* et de *Buzdúc* comme étant touraniens...” (I. Conea, I. Donat, *op. cit.*, p. 155, nota 3, referindu-se la I. A. Candrea, *Probleme de toponimie*, București, 1931, curs litografiat, p. 230—231).

⁹⁹ B. Orbán, *op. cit.*, p. 136, 140; G. Ferenczi, I. Ferenczi, în *Studii și materiale — Tirgu Mureș*, II, 1967, p. 57—59; idem, în *Korunk*, XXX, 8, 1971, p. 1138—1146; XXXI, 2, 1972, p. 305—312; I. Ferenczi, în *Korunk*, XXXVI, 1—2, 1977, p. 123—125. G. Bakó crede că și cetatea „Viteal” (Vityál) (cf. B. Orbán, *op. cit.*, vol. IV, Budapeșt, 1873, p. 63) din apropierea localității Rimetea Nirajului (jud. Mureș) — situată între cele două brațe ale Nirajului — este o veche cetate feudală, construită printre primele fortificații din perioada feudalismului timpuriu. Afirmarea aceasta însă, natural, necesită încă o verificare prin săpături. Vezi: în *Studii și articole de istorie*, III, 1961, p. 62, 65.

¹⁰⁰ K. Horedt, Z. Székely, Șt. Molnár, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 637—639. Mai nou, săpăturile muzeului din Odorheiu Secuiesc, din anul 1976, ale căror rezultate încă nu sînt publicate.

¹⁰¹ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, vol. I, (București), 1959, p. 16.

¹⁰² I. Lukinich, în *ErdMúz*, XX, 1903, p. 425—446; G. Ferenczi, I. Ferenczi, în *Crisia. Culegere de materiale și studii*, Institutul Pedagogic-Oradea, II, 1972, p. 59—63.

¹⁰³ Numele de Odorhei < Udvarhely pare a însemna, în secolele XI—XII, 'loc îngrădit' [cu o nuanță de sens 'loc îngrădit cu întăritură (primitivă), făcută din pari sau stilpi', adică 'loc întărit cu un fel de palisadă']; cf. L. Gerő, *Magyarországi várépítéset*, Budapeșt, 1955, p. 111. O datare atît de timpurie a „locului îngrădit” Odorhei pare a fi confirmată și de materialul arheologic (ceramică) ieșit la iveală în plin centru al orașului cu ocazia lucrărilor de canalizare, făcute în perimetrul Pieții Libertății în cursul anului 1955, material de la sfîrșitul secolului al XI-lea și din secolul al XII-lea. Vezi: G. Ferenczi, I. Ferenczi, în *Studia*, tom. III, nr. 8, ser. IV, fasc. 2, *Historia*, 1958, p. 27—28; idem, în *Materiale*, X, 1973, p. 349.

¹⁰⁴ Se mai cunosc urmele altei capele identice (?) ca plan numai din hotarul Doboșenilor (jud. Covasna). Cf. L. Dávid, în *Református Szemle*, LVII, 5—6, 1964, p. 330.

¹⁰⁵ Cf. B. Orbán, *op. cit.*, vol. I, p. 45 (il.); J. Strzygowsky, *Altslavische Kunst*, Augsburg, 1929, p. 19, 226, 241 și 255; C. Petranu, *L'art roumain de Transylvanie*, Bucarest, 1938, p. 87—88; T. Gerevich, *Magyarország románkori emlékei*, Budapeșt, 1938, p. 27, 32—33; V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 88—89; J. Csemege, în *Építési és Közlekedéstudományi Közlemények*, IV, 1960, p. 322—348; K. H. Gyürky, în *ActaArchBp*, XV, 1963, p. 357—370; J. Poulik,

XI—XIII, ieșit în abundență din vatra actuală a municipiului (chiar din plin centru)¹⁰⁶ și existența documentată a unui 'loc îngrădit', precum și a unei cetăți medievale încă de la sfârșitul secolului al XI-lea, ne arată că regatul feudal maghiar în curs de expansiune a cucerit acest punct de o importanță strategică deosebită încă înaintea colonizării acelor grupuri secuiești venite din părțile Biho-rului, care mai târziu făceau parte din viitorul scaun secuiesc Odorhei (Udvarhelyszék — *universitas Siculorum de Thelegd* —, mutarea cărora din zona municipiului actual Oradea a avut loc abia pe la începutul veacului al XIII-lea¹⁰⁷, schimbându-i, probabil, pe secuii viitorului scaun Kézdi, trimiși, o parte, în colțul de nord-est al Depresiunii Sf. Gheorghe, iar (mai târziu), o parte în jurul orașului Turda, pe teritoriul viitorului scaun al Arieșului (Aranyosszék).

Dintre dovezile arheologice se mai poate aminti un tezaur de monede, descoperit la Sînpaul (jud. Harghita), în valea Homorodului Mare, lângă ruinele (în veacurile XI—XII desigur încă bine vizibile) ale castrului roman, în apropierea municipiului Odorheiu Secuiesc¹⁰⁸, tezaur care cuprinde monede de la Béla I (1060—1063), Ladislau cel Sfânt (1077—1095) și Coloman Cărturarul (1095—1116), „... probabil din intervalul de timp de la 1048 (*sic!*) — 1114 (*sic!*). El a fost îngropat, prin urmare, la începutul secolului XII și indică pătrunderea monedelor ungare și circulația lor în această epocă pînă la poalele Munților Harghita...” și al Munților Perșani.

Fîșia de graniță dinspre sud a teritoriului încadrat pe la 1100 în statul feudal maghiar, conform părerii prof. K. Horedt, trecea, pare-se, aproximativ de-a lungul cumpenei apelor dintre valea Tîrnavei Mari și a Hîrtibaciului.

Analiza toponimicelor care au o bază maghiară sau tîrcă, situate pe teritoriul dintre Munții Harghita și cumpăna apelor sus amintită — așa cum crede K. Horedt — aproape că impune concluzia în privința trasării liniei de apărare temporare prin mijlocul sau în sudul acestui district geografic¹⁰⁹. Se știe că „... în valea Tîrnavei Mari așezările poartă într-un număr relativ mare denumiri geografice ungurești [foarte probabil secuiești — N.N.] adaptate în urmă, din punct de vedere fonetic, de români și sași, specificului limbii lor...” (De pildă: *Egerbegy* — Agîrbiciu — Arbegen; *Erked* — Archita — Arkeden; *Nagy-* și *Kiskapus* — Copșa Mare și Mică — Gross- și Kleinkopisch etc.)¹¹⁰.

Dvĕ velkomoravské rotundy v Mikulčicích. Zwei grossmährische Rotunden in Mikulčice, în ser. *Monumenta Archaeologica*, t. XII, Praha, 1963, p. 11—100, 197—214, fig. 6, 12—14, 46—47, pl. I—IV, XXI; G. Entz, în *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, XIV, 1, 1968, p. 45, fig. 46; V. Gervers, în *Cahiers de civilisation médiévale*, X^e—XIIe siècles, XI, 4, 1968, p. 521—543; idem, în *Művészettörténeti Füzetek — Cahiers d'histoire de l'art*, 4, 1972, p. 59, 82, nota 273; G. Ferenczi, I. Ferenczi, în *Materiale*, X, 1973, p. 349. Împotriva părerii mai vechi, vezi mai nou: M. Beldie, în *Revista muzeelor și monumentelor*, ser. *Monumente istorice și de artă*, 1974, 1, p. 59—62. În ciuda datelor rezultate în urma cercetărilor arheologice efectuate de subsemnații împreună cu cercetătoarea M. Beldie în vara anului 1973 și expuse de arheologa bucureșteană, noi sîntem de părere că datarea monumentului rămîne încă deschisă.

¹⁰⁶ Vezi nota 103.

¹⁰⁷ E. Moór, *op. cit.*, p. 76—79; Șt. Pascu, *IstRom*, vol. II, p. 73, 76; idem, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, p. 108—112; I. Ferenczi, în *Korunk*, XXVII, 2, 1968, p. 210—212.

¹⁰⁸ Vezi: B. Orbán, *op. cit.*, vol. I, p. 166; K. Horedt, *Contribuții...*, p. 122.

¹⁰⁹ F. Fodor, în *HdtKözl*, 37, 1936, p. 141—142; K. Horedt, *Contribuții...*, p. 122; K. K. Klein, în *Festschrift Leonhard C. Franz*, p. 197—207.

¹¹⁰ Pentru evitarea unor repetări, cf. Em. Petrovici, în *Revue de Transylvanie*, X, 1944, p. 97—98: „... Les Hongrois, ont dû trouver dans les parties orientales de l'ancienne Hongrie, lors de leur établissement progressif au cours des Xe—XIIIe siècles dans [les] contrées aujourd'

Zona de răspîndire a acestor toponimice se întinde spre sud aproximativ pînă la fișia amintită dintre Tîrnava Mare și valea Hîrtibaciului și demonstrează că în valea Tîrnavei Mari așezările cu nume ungurești sau tîrce sînt, în bună parte, anterioare colonizării săsești, care a avut loc destul de tîrziu, începînd în jurul anului 1150, terminîndu-se abia după invazia mongolă¹¹¹. Spre sud de fișia amintită asemenea toponimice sînt mai rare și se întîlnesc mai ales de-a lungul unor drumuri naturale de comunicație, ce trec peste valea Oltului, unde numărul lor crește din nou, dovedind că, chiar dacă numai în forma unor „pichete” mai mult sau mai puțin dispersate, dar totuși și acest teritoriu (adică Țara Făgărașului, Țara Bîrsei și, probabil, și Depresiunea Sf. Gheorghe) au fost controlate de către autoritățile militare ale regatului feudal maghiar.

Din răspîndirea acestor toponimice se poate trage concluzia că, în legătură cu înaintarea sistemului feudal maghiar în valea Tîrnavei Mari, sînt așezate mase secuiești și grupuri pecenege relativ apreciabile, întemeindu-se și așezări ale acestei din urmă populații, între care și sălașul Mugeni (*Bügüz*). Ei au fost folosiți, în speță, pentru unele misiuni grănicerești, secuii mutați fiind pe urmă, treptat, dintr-o zonă a regiunii amintite pe teritoriul viitoarelor Trei Scaune: de Kézd, de Orbó și de Sebes. Mutarea s-a făcut pe măsura în care se așezase în această zonă, începînd din jurul anului 1150, o populație săsească, restul teritoriului fiind supravegheat și mai departe de grupuri de populație băstinașă și pecenegă¹¹². Limita de sud a așezărilor secuiești nu pare să treacă însă dincolo de linia interfluviului dintre Tîrnava Mare și Hîrtibaciu. Cum aminteam mai sus: și

hui roumaines (sauf le «Pays des Sicules»), des Roumains et des Slaves... Cette population roumano-slave a été refoulée par les nouveaux venus dans les montagnes où s'est accomplie la roumanisation des Slaves avant le XIIIe siècle... C'est ce qui explique les noms roumano-slaves des villages et des villes des régions montagneuses de la Transylvanie... Dans les plaines, les dépressions, les vallées plus larges et les régions de collines peu boisées, la domination hongroise a imprégné à la toponymie — surtout à celle qui transparaît dans les chartes médiévales — un caractère hongrois...”, precum și schița-hartă de la capătul studiului. Cf. și K. Horedt, *Contribuții...*, p. 122, inclusiv bibliografia importantă citată în nota 2. Aceeși idee este exprimată, de altfel, și de Iorgu Iordan (*Rumänische Toponomastik*, Bonn — Leipzig, p. 4, precum și *Toponimia românească*, București, 1963, p. 3: „... La noi, în Transilvania, maghiarii au ocupat, la început, și, deci, au dat nume din limba lor locurilor șese, cu poziție oarecum centrală, ușor accesibile pentru ei, iar populația băstinașă românească a trebuit să se retragă în ținuturi mai depărtate și, de obicei, cu o altitudine mai mare...” Vezi și C. Daicoviciu și colaboratorii, *Din istoria Transilvaniei*, vol. I, p. 110; Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, p. 111—112. Trebuie să menționăm că viziunea justă a acad. I. Iordan și a acad. Em. Petrovici, bazată numai și numai pe considerente filologice (înainte de toate pe toponimice), „... a fost confirmată cu prilejul recentelor cercetări arheologice efectuate la ruina bisericii romanice din Gîrbova (jud. Alba). Aici s-au descoperit inele de tîmplă de tip Bjelo-Brdo (cultură în esență slavă, adusă de maghiari și secui în Transilvania) sub nivelul fundației bisericii romanice săsești din secolul al XIII-lea, care confirmă aici locuirea secuiască anterioară. (Informație de la arheologul R. Heitel — București.) Materiale similare, contemporane, s-au descoperit în ultimii ani și în mormintele de același tip de sub bisericile evanghelice din Mediaș (jud. Sibiu; informație de la arheologul Cornel Cîrjan — București) și Viscri (jud. Brașov); [cf. M. Beldie, *Biserica romanică de la Viscri și semnificația ei istorică*, lucrare în formă de manuscris, consultată prin amabilitatea cercetătoareii citate, pentru care îi mulțumim și pe această cale. Cf. și R. Heitel, în *Revue Roumaine d'histoire de l'art, série Beaux-Arts*, IX, 2, 1972, p. 141—143]. Vezi: Th. Năgler, în *Studii de istorie a naționalităților conlocuitoare din România și a înfrățirii lor cu națiunea română. Naționalitatea germană*, vol. I, p. 19—20.

¹¹¹ În privința procesului de colonizare a sașilor, vezi ultima dată: K. Horedt, în *EmlKel*, p. 341—348, cu bibliografia citată, referitoare la această problemă, precum și Th. Năgler, *op. cit.*, p. 9—114, cu toată bibliografia indicată în legătură cu această chestiune.

dincolo de această linie, spre sud, sînt însă anumite toponimice de origine maghiară și tîrcă, care indică unele drumuri și avantposturi militare (Șercaia, Hălmeag, Făgăraș, Voila, Colun, Arpaș, Tâlmaci, Beșimbac, Feldioara, Săcădate etc.) mai mari, de-a lungul cărora se supraveghea teritoriul pînă la poalele Munților Făgărașului, situat înaintea liniei principale de apărare împotriva unor eventuale atacuri venite din partea cumanilor sau a unor oști bizantine¹¹³.

Iată numai cîteva dintre problemele care se ridică, în mod involuntar, în legătură cu așezarea din secolele XI—XIII de la Mugeni, probleme care se vor rezolva numai prin continuarea cercetărilor, atît pe acest loc, cît și în alte puncte (cunoscute și necunoscute) din această porțiune a văii Tîrnavei Mari...

GÉZA FERENCZI — ISTVÁN FERENCZI

LES FOUILLES ARCHÉOLOGIQUES DE MUGENI Étude préliminaire

(III-ème partie)

(Résumé)

Les traces d'habitat de XIe—XIIIe siècles [fragments céramiques parmi lesquels un fragment de chaudron d'argile (les uns tournés, les autres très grossiers, de couleur grise, presque noire), dispersés dans toutes les sections de la fouille et surtout dans les fonds de cabanes datés justement par eux, les „supports d'âtre“ ornements avec des croix inscrites dans un cercle (un décor ou, plutôt, signe magique très semblable aux estampilles, connues sur le fond des vases de cette période)] sont des témoignages incontestables d'une station du commencement de l'époque féodale. Le contour du fond de cabane découvert dans la partie approfondie de la section nr. II a des analogies très rapprochées dans plusieurs découverts archéologiques contemporaines de la Transylvanie, dans le cadre de complexe culturel de type Ciugud, puis dans les régoins extracarpatiques de la Roumanie, tout comme sur le territoire de la R. P. Hongroise. Sur la base de la diffusion des toponymes d'origine hongroise ou turque dans le territoire entre les Monts Harghita et la vallée d'Olt (la portion de celle-ci entre Racoșul de Jos et Tâlmaci) on peut tirer la conclusion qu'en cours de l'avance du système féodal hongrois dans la vallée de Tîrnava Mare, des masses sicules relativement appréciables et des groupes petchénègues ont été établis. Des habitats de ces populations surgissent parmi lesquels le village de Mugeni (nous mentionnons que la dénomination hongroise de la localité, *Bögöz*, semble être d'origine turque, notamment d'origine petchénègue). Ces groupes ethniques ont été employés pour des missions de garde-frontières; plus tard, ils ont été déplacés dans une zone de la région appelée ensuite „trois sièges“, c'est-à-dire dans la dépression de Sf. Gheorghe. Le déplacement s'est fait au fur et à mesure de l'établissement dans cette zone, dans la partie inférieure de la vallée de Tîrnava Mare, dès environ 1150, d'une population saxonne.

¹¹³ Vezi cele expuse în nota 90.

¹¹⁴ C. Daicoviciu și colaboratorii, *Din istoria Transilvaniei*, vol. I, p. 110—111; Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, p. 111—112.

DISPARIȚIA TERMENULUI „NOBILES” ÎN IZVOARELE MEROVINGIENE

Populația francă, așa cum ea se prezintă în izvoarele epocii merovingiene, se grupează în trei categorii sociale bine distincte: categoria oamenilor liberi, cea a oamenilor semiliberi, și, în sfârșit, cea a sclavilor. Nici una din aceste trei categorii sociale nu prezintă un caracter unitar; în sînul fiecărei categorii se pot observa stratificări prezente fie prin diferențieri exprimate prin wergeld, fie prin diferențierea sesizabilă în statutul personal al componentilor ei.

Astfel, din categoria oamenilor liberi, avînd un wergeld de 200 de solizi¹, se desprinde o pătură privilegiată, — antrustionii — embrionul viitoarei nobilimi de funcțiuni france, care, fiind slujitori regali, au un wergeld foarte ridicat, de 600 de solizi². O altă pătură de oameni liberi, privilegiați, erau și o parte a proprietarilor de pămînt romani, numiți în legea salică „*possessores*” și care, în cazul că deveneau „*convivae regis*”, adică comeseni ai regelui membri ai suitei regale, se bucurau de asemenea de un wergeld deosebit care se ridica la suma de 300 de solizi³. Pe acești potenți romani (*optimates*, *proceres*, *nobiles* etc.) Grigore din Tours îi califică în cronica sa „*senatoriali*”⁴. Din rangul superior al acestei clase senatoriale regii merovingieni au recrutat timp de aproape un secol marea majoritate a comiților și numeroși demnitari eclesiastici⁵.

Ceea ce este însă surprinzător privind peisajul social al oamenilor liberi este lipsa nobilimii de sînge france.

Tacitus și Ammianus Marcellinus recunosc nobilimea de sînge germanică cu termenii de *nobiles* sau *principes*. Tacitus spune că ei aveau un rol important în societatea vechilor germani și că dintre ei se alegeau și căpeteniile⁶.

Această categorie a aristocrației de sînge, după cum s-a amintit, lipsește însă ca atare în izvoarele merovingiene și lipsește și termenul de „*nobiles*” consacrat acestei categorii sociale privilegiate în toate celelalte legiuri barbare⁷.

Problema acestei carențe a fost mult timp discutată în literatura de specialitate⁸, dar nu și-a găsit încă pe deplin rezolvarea. Vom relua și noi această problemă, fără să avem pretenția să o elucidăm sub toate aspectele ei.

¹ *Lex Salica*, LXIX, 1, 100 Titel Text, ed. K.A.Eckhardt, în *Germanenrechte*, Neue Folge, Westgermanisches Recht, Weimar, 1953.

² *Lex Salica*, LXIX, 4.

³ *Lex Salica*, XLIX, 7.

⁴ Gregorius Turonensis, *Historia Francorum* libri 10, IV, 35; IV, 46; IV, 48; V, 1; II, 9; ed. W. Arndt, B. Krusch, M.G.H., tom. I, partea 1, Hanovra, 1884.

⁵ G. Kurth, *De la nationalité des comtes Francs*, în *Mélanges P. Fabre*, 1902, passim.

⁶ Tacitus, *De origine et situ germanorum*, VII, trad. Th. Naum, București, 1963, p. 19.

⁷ Termenul „*nobiles*” în opera lui Grigore din Tours se referă la familiile galo-romane.

⁸ H. Brunner, *Deutsche Rechtsgeschichte*, vol. I, Leipzig, 1906, p. 349.

Unii istorici⁹ consideră că nobilimea ereditară s-a contopit în decursul vremii cu alte categorii sociale privilegiate, noi, care au apărut ca o necesitate în timpul migrațiunii francilor și al expansiunii lor politice. Potrivit acestei teorii, categoria socială nouă, rezultată din această contopire, apare în legea salică și în cea ripuară cu un termen nou, adecvat conținutului său nou, termenul de „*antrustiones*”, din care se va dezvolta apoi nobilimea de funcțiuni. Teoria, oricât ar fi de ispititoare, rămâne totuși parțial ipotetică; în primul rând, orice aluzie directă sau indirectă la o asemenea transformare lipsește din izvoare; în al doilea rând, dacă la originea păturii privilegiate noi a cetei regale ar fi stat nobilimea tribală, e greu de explicat recrutarea a numeroși membri ai ei dintre sclavi sau semiliberi; în fine, tot atât de curios ni se pare faptul că noua pătură privilegiată, în a cărei componență ar fi intrat descendenții nobilimii tribale, nu a participat, alături de regalitate, la împărțirea solului galo-roman, așa cum acest lucru s-a întâmplat la toate celelalte popoare barbare. Rezolvarea măcar parțială a problemei o oferă, credem, însăși evoluția societății france în timpul migrării și așezării sale pe teritoriul Galiei romane și mai ales expansiunea ei politică din secolul al V-lea.

Deosebit de ceilalți migratori veniți din Europa centrală sau de răsărit, francii nu atacau limesul neconținut; ei au fost, în perioada primului val impetuos de năvăliri, relativ reținuți, forțele lor menajându-se — chiar dacă nu deliberat — pentru cuceririle de mai târziu, dar mai durabile. Și în adevăr, cu excepția năvălirii lor din secolul al III-lea, și a scurtei lor prezențe din secolul al IV-lea (388), migrarea lor poate fi situată mai degrabă în secolul V—VI.

Modul lor de stabilire pe pământul roman se distinge de asemenea. În timp ce în Galia sudică și Italia barbarii au devenit, în urma practicii ospitalității, din întreținuți, proprietarii ai unei părți din terenurile proprietarilor romani, francii nu au cunoscut sistemul de așezare ca oaspeți, în colonii mixte.

În nordul Galiei ei s-au așezat ca leți sau federați pe fișii de graniță depopulate, expuse mereu năvălirilor, teritorii care trebuiau apărate de incursiunile permanente ale altor barbari și care așteptau să fie revalorificate.

Astfel, în 294—295, Constantius Clorus, învingându-i pe franci în delta Rinului, a așezat pe mulți dintre ei în grupuri compacte la Amiens, Beauvais, Troyes și Nantes în calitate de *laeti*, atribuindu-le, în schimbul apărării granițelor, pământ de cultivat cu drept ereditar de posesiune, numit *terra laetica*.

Francii au mai fost colonizați și ca federați, denumire care provine de la tratatul numit *foedus*, prin care migratorii se obligau la serviciul militar în schimbul obținerii unor teritorii pe care se așezau, păstrându-și însă autonomia, trăind după legile lor cutumiare și conducându-se prin șefii lor proprii.

Acesta a fost cazul francilor care, învinși de Iulianus, pentru a fi potoliți, au fost autorizați să ocupe în 358 și de drept teritoriul Toxandriei, cucerit de ei cu câțva timp înainte pe calea armelor¹⁰. În Toxandria, după toate probabilitățile, ei s-au așezat în uniuni de triburi care furnizau și centurii. Colonizările de acest tip erau compact efectuate pe teritorii abandonate, depopulate și alături de romanii care nu și-au părăsit rosturile, rămânând pe loc.

⁹ A. I. Njeussychin, *Die Entstehung der Abhängigen Bauernschaft als Klasse der frühfeudalen Gesellschaft in Westeuropa, von 6. bis 8. Jahrhundert*, Berlin, 1961, p. 225—227.

¹⁰ Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum libri XXXI*, XVII, 8, ed. I. C. Rolfe, London—Cambridge (Massachusetts), 1958, p. 119.

Cînd vor fi migrați francii din Toxandria spre alte regiuni, nu știm exact. Mișcarea lor însă pare să fi avut caracterul unei deplasări lente, care nu s-a petrecut în mase compacte avînd un singur conducător, ci ea s-a efectuat în grupuri, uniuni de triburi mai mari sau mai mici conduse de către o căpetenie de oaste, de șefi militari care au început pe parcurs să întemeieze mici regate.

Aceste căpetenii sînt numite de Grigore din Tours „duces”¹¹. Nu ni se pare imposibil ca acești „duces” să fi fost aleși din nobilimea de sînge amintită de Tacitus, nobilime care în epoca migrării francilor să fi devenit în mod firesc conducătoare a oștilor lor, întemeind, după așezare, mici regate de sine stătătoare. Care a fost soarta ulterioară a acestor „duces” și a regatelor lor mărunte, o aflăm tot din cronica episcopului din Tours; ea relatează întreg procesul de ocupare și de alipire a acestor regate de către Chlodovech, după cum și exterminarea conștientă, deliberată a regișorilor rivali și a familiilor acestora care stăteau în calea planurilor politice unificatoare ale acestui rege temerar¹². Această stare de fapt explică probabil și lipsa termenului de „nobiles” din legea salică, designînd vechea nobilime tribală, întrucît ea a fost redactată tocmai în perioada cînd au avut loc aceste evenimente cu rostul unificării politice a regatului franc.

În locul lui, apare în izvoare termenul de „*antruscio dominicus*”¹³, categorie privilegiată în slujba regelui fără statut legal sau structură de clasă, dar care se bucura de un wergeld de 600 de solizi, iar atunci cînd nu provenea din categoria socială a oamenilor liberi, sau provenea dintre romani, avea un wergeld întreit față de cel la care avea dreptul prin lege în mod obișnuit¹⁴.

Această categorie nouă, privilegiată, provenită atît dintre migratorii de orice categorie socială, cît și din romani, va avea un rol din ce în ce mai important în societatea francă. Din ea se recrutează dregătorii de curte și membrii gărzilor regale care apar apoi în izvoare sub numele de „*leudes*” sau „*antrustiones*”¹⁵.

Cu alte cuvinte, într-o perioadă de întărire a puterii regale, normele juridice proprii nobilimii de sînge au fost transferate asupra antrustionilor regali, din care se va desprinde apoi nobilimea de funcțiuni. Atîta timp însă cît privilegiile și obligațiile emanate din funcția dregătorilor de curte și a acelor din gărzile regale nu au fost depășite, atîta timp cît aceste funcțiuni nu au devenit ereditare, de o nobilime de funcțiune nu se poate vorbi în adevăratul sens al cuvîntului. Transformarea antrustionilor în nobilime de funcțiuni va merge mîna în mîna cu înzestrarea lor cu pămînt. O evoluție în statutul antrustionului apare abia în izvoarele secolului al VI-lea și al VII-lea și se manifestă în primul rînd printr-o linie de demarcație formală dintre ei și restul oamenilor liberi. Astfel, în cazul unui proces între doi antrustioni, părțile nu sînt convocate, ci rugate să apară cu martori în fața mallusului (scaun de judecată) spre a fi judecați: „*Si antrustione antruscio de quam qui causa admallare voluerit, ubicumque invenire potuerit super noctes VII eum cum testibus rogare debet...*”¹⁶.

¹¹ *Historia Francorum*, II, 9.

¹² *Historia Francorum*, III, 6, 14, 18, 23.

¹³ *Lex Salica*, LXIX, 3.

¹⁴ *Lex Salica*, LXX, 2; ibidem, Decretio Childeberti, 1, 2.

¹⁵ *Lex Salica*, LXIX, 4; LXX, 1, 2.

¹⁶ *Capitularia regum Francorum*, III, 8, ed. Boretius, M.G.H., Legum sectio II, t. 1, Hanovra, 1883.

În edictul lui Chilperic se prevede în domeniul moștenirii imobiliare o ordine specială pentru antrusionii¹⁷, iar faptul că ei au început să fie dotați cu pământ, pe bază de documente de danie din partea regelui, o atestă *expressis verbis* Lex Salica: „*Si quis hominem qui aliubi migrare disponit, et de rege habet cartas et se habundivit in mallo publico, et aliquis extra ordinacionem regis testare aut odsallire eum presumserit solidus CC culpabilis indicetur*“¹⁸.

În favoarea aristocrației laice vine și decretul regal din 614, conform căruia regele confirmă posesiunile conferite ei de către predecesorii săi, îi scutește de vămi și hotărăște să nu pretindă în viitor de la ei alte obligații decât cele existente. Edictul se încheie prin precizarea că reprezentanții puterii centrale nu vor fi recrutați decât din provincia unde urmează să funcționeze¹⁹.

Prin urmare, marea proprietate funciară particulară la franci este o consecință a funcției, nu invers, căci izvoarele nu atestă în timpul așezării francilor pe teritoriul galo-roman marea proprietate francă. Faptul că antrusionii sînt amintiți în Lex Salica avînd un wergeld foarte ridicat, nu este un indiciu al existenței lor ca nobilime, proprietară de mari domenii, întrucît condiția juridică fixată prin wergeld și rangul social al beneficiarului nu coincid, după cum nu coincide nici situația materială a indivizilor cu același wergeld. Numai în momentul în care funcțiile regale încep să fie însoțite de danii — și acest lucru nu se întîmplă înainte de a doua jumătate a secolului al VI-lea —, apare nobilimea de funcțiuni și marea proprietate funciară francă.

BEATRICE DAICOVICIU

DAS VERSCHWINDEN DES AUSDRUCKS „NOBILES“ IN DEN QUELLEN DER MEROVINGERZEIT

(Zusammenfassung)

Der Aufsatz nimmt sich vor, zur Aufklärung eines in der Fachliteratur viel besprochenen Problems bezüglich der fränkischen Sozialgeschichte — jenes des Verschwindens als Sozialkategorie des alten erbrechtlichen fränkischen Adels, wie auch des ihn bezeichnenden Ausdrucks „nobiles“, aus dem fränkischen Gewohnheitsgesetzgebungen und den zeitgenössischen Merowingerchroniken — beizutragen.

Zur Lösung dieser überraschenden Lücke — indem diese Kategorie in allen anderen barbarischen Gesetzgebungen auftritt — stellt die Verfasserin die Hypothese auf, dass eine Erklärung selbst durch die verschiedentliche politische Entwicklung der Franken, durch Chlodwigs Tendenzen zur Vereinigung in einem einheitlichen Staat unter seiner Führung mit Einschluss aller zu jener Zeit der langsamen Migrierung der Franken im 5. Jahrhundert, bekannten kleinen Königreiche geboten wird.

Das Los der Kleinkönige dieser Königreiche — ursprünglich Heersführer der Migrierenden, obzwar aus den Reihen des fränkischen tribalischen Adels — wie auch ihrer Nachkommen — ist aus der Chronik des Gregor von Tours bekannt und könnte das fehlen des Ausdrucks „nobiles“ aus den erwähnten Quellen der Merowingerzeit erklären.

¹⁷ *Lex Salica*, capit. V, 3; Chilperici I regis edictum.

¹⁸ *Lex Salica*, XVI, 4.

¹⁹ *Capitularia regum Francorum*, Chlotarii II, Edictum, p. 21–23.

ÎN LEGĂTURĂ CU LOCALIZAREA CETĂȚII SÎNMICLAUȘ (TURDA)

Documentul din 1075 dat de regele Geza I pentru mănăstirea din valea Granului — primul cunoscut deocamdată cu referire la Transilvania medievală — menționează vama ocnelor de sare „la cetatea ce se cheamă Turda... în locul ce se cheamă în ungurește Aranas, iar în latinește Aureus”¹. Actul este important și pentru faptul că înregistrează existența unei așezări mai vechi decât cucerirea arpadiană sub denumirea ei actuală, legată de exploatarea sării, produs de o importanță covârșitoare pentru instalarea noii stăpîniri asupra Transilvaniei. Privitor la localizarea cetății menționate, continuă să existe încă discuții; descoperirile arheologice din ultimele decenii pledează pentru fortificația de la Moldovenești (Vârfalva), spre vest de Turda, la ieșirea Arieșului din munți². Pare totuși greu de conceput perceperea vămii sării pe Arieș în sus, cînd știm din unele documente mai tîrzii că aceasta se lua lîngă același rîu în apropierea salinelor, probabil lîngă un pod, de unde încărcăturile coborau spre Mureș, urmînd apoi cursul acestui rîu înspre apus. Indiferent de rezultatele cercetărilor arheologice de la Moldovenești, trebuie avut în vedere și faptul că pe vatra actuală a orașului Turda, alături de alte așezări înghițite cu timpul de extinderea orașului, documentele menționează și unele fortificații, firește, dispărute și ele cu timpul, greu de identificat azi pe teren.

Nucleul de bază al orașului Turda l-a constituit așezarea din jurul ocnelor de sare, care a început să aibă un rol preponderent mai ales din a doua jumătate a veacului al XIII-lea. După pustiirile suferite în urma invaziilor tătărești, cu sprijinul puterii centrale, ea a fost repopulată cu „oaspeți” înzestrați cu scutiri și privilegii și apărută permanent de tendințele acaparatoare ale nobililor din jur³.

În partea de sud-vest a orașului actual, pe malul de nord și de vest al Arieșului exista satul Sînmiclăuș (Szentmiklos) dependent de cetatea Turda, după cum rezultă din actul de hotărnicire emis de regele Emeric între 1202—1203 pentru

¹ *Documente, C. Transilvania, veac. XI—XIII, vol. I, p. 1.*

² K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în sec. IV—XIII*, București, 1958, p. 132—145. În două documente din 1289 și 1291, secuilor din Kezdi le este întărită posesiunea pămîntului Arieș (scaunul Arieșului de mai tîrziu), specificîndu-se că acesta era „pămîntul cetății noastre din Turda numit Arieș ce se află lîngă riurile Arieș și Mureș”. Printre satele aparținătoare acestui pămînt este menționat și Moldovenești sub numele de *Turdavár* (în 1291). În 1332 satul apare sub numele de *Vârfalva* (*Documente, C. Transilvania, veac. XIV, vol. III, p. 122*). Există totuși îndoiala că cetatea de la Moldovenești ar fi identică cu cetatea Turda în jurul căreia s-a organizat comitatul omonim și pentru motivul că, după cum reiese din cele două documente mai sus menționate, această cetate (dacă mai exista în funcțiune) împreună cu satul făceau parte, administrativ, din scaunul Arieș și nu din comitatul Turda. În 1290 comitele Ehelleus dă secuilor cetatea Trascău, ca loc de refugiu, ceea ce dovedește inexistența altei cetăți în Arieș (*Documente, C. Transilvania, veac. XIII, vol. II, p. 325*).

³ Prima mențiune a orașului e din 1297 în actul voevodului Ladislau dat în „*villa Cruciferorum prope Thorðensem civitatem*” (*Documente, C. Transilvania, veac. XIII, vol. II, p. 435*).

Satul Bisericii din Arad (Egyházfalva), situat ceva mai la nord, tot pe vatra actuală a Turzii (*Terra castrî de Thorda, que nunc Zentmyklosfalva nominatur*).⁴ Într-un act din 1276 păstrat într-o copie din secolul al XVII-lea sînt fixate hotarele între Satul Bisericii din Arad și Sînmiclăuș, pe care l-a primit banul Micud de la regele Bela al IV-lea; aflăm că hotarul celor două posesiuni „începe la pîriul Peselew aproape de capelă... înaintînd la cetatea patrulateră Siradonia (*ad quadrangulares castrî Siradoniae*); dinspre Sînmihai coborînd direct în mijlocul Arieșului și prin mijlocul acestuia coborînd către răsărit la cetatea Arieș (*ad castrum Aranyas-war nuncupatum*), iar de la aceasta trecînd direct prin riul Arieș înspre sud...⁵.

La cererea capitlului din Arad, mereu în litigiu cu orășenii și „oaspeții“ din Turda pentru amintita posesiune *Egyházfalva*, s-a procedat în mai multe rînduri la reînnoirea semnelor de hotar. Astfel, în 1323, în documentul capitlului din Cened sînt menționate următoarele: „*Primul semn de hotar este lingă Arieș, în partea de miazăzi, de acolo merge spre apus pe valea Huguospatak și ține hotarul cu pămîntul cetății Turda, prin mijlocul pîriului Huguospatak urcă la deal în colțul cetății Saxonyavára, după aceea coboară înspre nord și acolo deasupra de Fyzuskuth are hotar cu cruciații sfîntului rege, iar de aici pe deasupra mlaștinei urcă în sus spre răsărit avînd hotar pe drumul către ocne*“⁶. Banului Stefan Micud, unul dintre cei mai influenți nobili ai timpului, participant activ la evenimentele militare și politice, bucurîndu-se de grația mai multor monarhi, i-au încredințat „oaspeții“ de la ocnele din Turda spre păstrare documentele cu privire la privilegiile lor. Știm acest lucru dintr-un document din 1291 dat de Andrei al III-lea, prin care sînt reînnoite privilegiile respectivilor „oaspeți“, deoarece actele lor primite de la regii anteriori au fost arse cu ocazia invaziei din 1285 „*în cetatea banului Micud, în vremea tătarilor și de către acești tătari*“⁷. Or, care putea să fie această cetate, dacă nu cea mai înainte menționată, la 1276, lingă Arieș, cu ocazia hotărnicirii posesiunii Sînmiclăuș. E drept că la 1288, cînd banul Micud donează moșia Sînmiclăuș episcopului Petru al Transilvaniei, în schimbul sumei de 50 mărci, actul nu menționează nici o cetate. Aflăm doar că respectiva moșie este așezată „*în comitatul Turda lingă Arieș, învecinată și mărginită la răsărit cu pămînturile bisericii din Arad, la miazăzi mergînd mai sus, cu acel rîu Arieș pînă la jumătatea albiei sale, la apus cu o moșie a noastră numită Biserica rotundă (Kerekeghaz), la mazănoapte cu pămînturile nobililor din lara numite Săndulești, apoi mergînd mai departe, cu o altă moșie a noastră numită Copăceni și astfel se întoarce la hotarele numitului*

⁴ G. Entz, *Die Baukunst Transsilvaniens im 11–13. Jahrhundert*, în *Acta Hist. Art.* XIV, 3–4, p. 172.

⁵ Teutsch-Firnhaber, *Urkundenbuch*, I, p. 3. Documentul este datat greșit în 30 sept. 1176 în loc de 30 sept. 1276 (Karácsonyi J., *A hamis, hibáskeltű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig*, Budapest, 1902, p. 10). Cf. Csánki D., *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, V, p. 683 (*Di. 36892*); G. Entz, *ibidem*, (*Di. 36503*).

⁶ Zimmermann – Werner, *Urkundenbuch*, I, p. 379. Hotărnicirile se reiau în 1391, 1394 și 1395 (Mályusz E., *Zsigmondkori Oklevéltár*, I, Budapest, 1951, nr. 1983, 1994, 2043, 2057, 2264, 3651, 3784). În documentul din 16 mai 1391 al voievozului Ladislau de Losonc (Di. 30405, apud Mályusz E., *op. cit.*, nr. 2043, p. 224–225), sînt transcrise detaliat semnele de hotar ale satului Egyházfalva, dintre care amintim: „*Primo circa Aranyos o parte meridionali metas ac locum metarum et signa metalia ostendisset; ad partem occidentem per medium Huguospatak transeundo et ascendendo de eodem in latere Saxoniauara...; adhinc descendendo ad eandem plagam iuxta Racus-patak retro vitum claustrum unum locum putei etc.*”

⁷ Zimmermann – Werner, *Urkundenbuch*, I, p. 181–182; *Documente*, C. Transilvania, veac. XIII, vol. II, p. 376–377; P. Iambor, *Atacurile cumano-tătare asupra Transilvaniei în a doua jumătate a veacului al XIII-lea*, în *AIAC*, XVII, 1974, p. 218.

pământ al bisericii din Arad⁸. Mai mult ca sigur, cetatea a fost distrusă cu câțiva ani înainte, la 1285, de către tătari. Pînă în veacul al XV-lea, nu mai avem nici o știre despre existența ei. Satul Sînmiclăuș apare alături de altele în documentul de întărire a proprietăților episcopului Transilvaniei, din 24 februarie 1291, al regelui Andrei al III-lea⁹. În aceeași stăpînire îl găsim și la 1406, cînd — se specifică în document — numitul sat Sînmiclăuș se află în vecinătatea orașului regal Turda, episcopul avînd aici o casă de piatră, curie și moară¹⁰.

În timpul domniei lui Sigismund de Luxemburg, satul Sînmiclăuș ajunge din nou în stăpînire regală și se prea poate ca cetatea să fi fost refăcută, fapt ce reiese din cîteva documente din veacul al XV-lea, care o menționează alături de domeniul omonim fie în stăpînirea orașului Turda, fie în cea a unor nobili. În 1429 apare ca posesiune regală situată la capătul orașului Turda, lîngă Arieș¹¹.

Din documentul regelui Vladislav I Jagello, dat în 1441 pentru Petru Bogăti, reținem că satul și cetatea Sînmiclăuș se află în hotarul orașului Turda, lîngă Arieș, lîngă cetate dîndu-se vama sării de la ocnele din Turda¹². Același loc de vamă de lîngă cetatea Sînmiclăuș este menționat și în documentele din 1453 și 1465 cu ocazia donației făcute pentru Dezideriu de Losoncz și fiii săi¹³. Mai apoi, în 1467, regele Matia Corvinul le-o confiscă împreună cu satul pentru participarea la complotul organizat de nobilimea ardeleană, ca în 1469, amintiții nobili din familia Bánffy de Losoncz să fie repuși în stăpînirea Sînmiclăușului, după cum reiese din actul de confirmare al conventului din Cluj—Mănăstur¹⁴.

De la sfîrșitul veacului al XV-lea nu mai avem nici o știre certă despre existența satului și a cetății, ele intrînd mai mult ca sigur în mod definitiv în stăpînirea orașului vecin. Însuși numele a fost dat uitării cu timpul, păstrîndu-l numai documentele. Ultimul document asupra căruia stăruim, este cel din 20 august 1493, păstrat într-un transumpt din 7 septembrie 1536, privind hotărnicirea aceluiași pământ al capitlului din Arad (Egyházfalva), rămas ca o enclavă în hotarele orașului în plină dezvoltare. Sînt reluate hotarele mai vechi, cu o precizare nu lipsită de interes în ceea ce privește problema în discuție: „*Primul semn începe la miazăzi lîngă Arieș, apoi merge spre apus spre valea Huguos în vecinătate cu teritoriul cetății Turda care acum se numește cetatea Sînmiclăuș. Apoi continuă pe valea Huguos în sus pînă la colțul cetății Saxoniavára, înaintînd pe lîngă cetate*” etc.¹⁵.

Din documentele analizate mai sus reiese existența unei cetăți în partea de sud a orașului Turda lîngă Arieș, denumită cînd Turda, cînd Arieș, cînd cetatea banului Micud, cînd cetatea Sînmiclăuș. Cetatea și satul Sînmiclăuș se aflau, după cît ne

⁸ Documente, C. Transilvania, veac. XIII, vol. II, p. 294—296.

⁹ Documente, C. Transilvania, veac. XIII, vol. II, p. 368.

¹⁰ „*Possessione episcopalis Zenthmiclos unacum domo lapidea, curia videlicet episcopali, molendino etc., in vicinitate oppidi regis Torda* (Csánki D., op. cit., p. 738; Mályusz E., op. cit., II/1, nr. 4366).

¹¹ „*Possessione regalis Scenthmiclos... in fine civitatis Thorda penes Aranyos habita*” (Csánki D., op. cit., p. 675, apud Dl. 28198).

¹² „*Predium Zenthmyklos in fine civitatis nostre Tordensis... Tributum in civitate nostra Tordensi ad castrum nostrum Zenthmikloswara exigi solitum*” (Csánki D., op. cit., p. 675, apud Dl. 28383).

¹³ „*necnon castrum ac possessione Zenth-Myklos iuxta Thordam simulcum tributo Thordensi*” (Csánki D., op. cit., p. 676, apud Dl. 28398; Bánffy Oklevéltár, II, p. 73).

¹⁴ Bánffy Oklevéltár, II, p. 112.

¹⁵ Kemény József îl transcrie după originalul păstrat în arhiva capitlului din Alba Iulia (Dipl. Trans., VII, p. 232). Regeste la Beke Antal, *Az erdélyi káptalan levéltára Gyulaféhervár, II*, Budapest, 1890, nr. 744 și 861.

permit hotărnicirile vechi din documente să le localizăm, în partea de sud-vest a oraşului, la vest de podul peste Arieş, care făcea legătura pe drumul mare cu *villa Cruciferorum* (azi cartierul Oprişani), locul unde se ţineau, în faţa voievodului, congregaţiile nobiliare ale Transilvaniei. Erau cuprinse dinspre sud şi est de Arieş şi mărginite de afluenţii acestuia care curg dinspre vest, valea Sîndului (Hugyospatak, în documentele medievale) şi a Pordeiului (Párdé), cuprinzînd dealul Pordeiului numit în trecut şi *Cetatea Zinei* (Tündérvár) împreună cu pantele de nord şi est ale acestuia denumite *Dealul Pietros* (Köveshegy), loc pe care s-a întins, după cum o demonstrează descoperirile arheologice întîmplătoare, o bună parte a *Potaissei* romane.

În secolul trecut, cu ocazia unor lucrări edilitare în partea aceea a oraşului, au fost scoase la lumină însemnate vestigii romane, mai ales în zona fabricii de bere, a morii oraşului şi în strada Romană, dar şi urme de ziduri din piatră nefasonată, rudimentare ca tehnică faţă de cele romane, de provenienţă medievală. Extinderea rapidă a oraşului găsea în această zonă o excelentă carieră de piatră, oferind material gata format pentru diferite construcţii. De altfel, încă din evul mediu, odată cu dezvoltarea oraşului Turda, la majoritatea construcţiilor religioase, civile şi a fortificaţiilor din jurul bisericilor s-a folosit piatră, îndeosebi de temelie, din vechile ruine romane.

Sub dealul Pordeiului, spre est, spre Arieş, unde în secolul trecut exista doar moara oraşului, pe terenul de lîngă rîu şi canalul morii, săpat pe la mijlocul aceluiaşi secol, la sud de valea Sîndului, pasionatul cercetător al vestigiilor oraşului Turda, Orbán Balázs, a văzut urmele a ceea ce putea constitui cîndva o fortificaţie de formă patrulateră, de 120×70 paşi, cu resturi evidente de şanţ în jur, de unde în vremea sa se mai scotea piatră¹⁶. În veacul nostru, pe acest loc, destul de bine situat ca poziţie pentru o fortificaţie, s-a extins un cartier al oraşului, iar terenul, în urma multiplelor nivelări, nu mai păstrează nici un semn vizibil. Dealul de deasupra, dinspre vest, plantat cu vii şi amenajat timp îndelungat cu terase pentru atare scop, oferă de asemenea ochiului de azi vagi urme. Pe panta de sud a *Cetăţii Zinei* (Tündérvár), Téglás István a semnalat descoperirea a 45 de morminte aşezate în şiruri şi orientate est-vest, avînd ca inventar brăţări şi inele de argint, care par a fi mai degrabă feudal-timpurii, decît dacice cum le credea autorul¹⁷. Se impun săpături arheologice sistematice pentru a se constata dacă pe acest teren, unde în permanenţă, cu ocazia oricărei lucrări agricole sau edilitare, iese material arheologic bogat, mai ales de epocă romană — a existat într-adevăr, peste oraşul roman, aşezarea şi cetatea medievală propusă.

În ceea ce priveşte *Saxonivăra*, celălalt toponimic amintind de o cetate în hotarul Turzii, acesta trebuie pus în legătură cu ruinele destul de vizibile în evul mediu ale castrului roman, situat după cum se ştie pe *Dealul Cetăţii*, denumit în trecut şi *Cetatea Fetei* (Leányvár)¹⁸. De altfel, în documentul din 1276 se specifică faptul că respectiva cetate era patrulateră (*quadrangulares castris Saxoniae*). Numele de *cetatea saxonilor* n-ar fi exclus să stea în legătură cu „oaspeţii” coloni-

¹⁶ Orbán Balázs, *Torda város és környéke*, Budapest, 1889, p. 92—102.

¹⁷ *ArchÉrt*, XXX, 1910, p. 125.

¹⁸ Cronicarul umanist Stephanus Zamosius (Szamosközy) descrie la 1604 o poartă a castrului împodobită cu o statuie măreaţă, probabil a zeiţei Minerva (*Mon. Hung. historica*, XXX, 1880, p. 277), prăbuşită mai tîrziu, în urma cutremurului din 1657.

zați la ocnele de sare din vecinătate, în bună parte de origine germană, care puteau foarte bine, în vremuri de restriște, să se adăpostească printre ruinele ei.

Fără pretenția impunerii unui anumit punct de vedere, am încercat să atragem atenția asupra unei probleme care — subliniem încă odată — numai prin cercetări arheologice ar putea furniza noi date asupra începuturilor Turzii medievale.

P. IAMBOR

ÜBER DIE LOKALISIERUNG DER BURG SÎNMICLĂUȘ (TURDA)

(Zusammenfassung)

Aufgrund einiger Urkunden aus dem 11.—15. Jahrhundert über einige Besitzungen auf dem heutigen Territorium der Stadt Turda, versucht der Verfasser eine Burg zu lokalisieren, die unter verschiedenen Benennungen vorkommt: Turda, Arieș, die Burg des Bans Mikud, Sînmiclăuș. Verfolgt man die alte Toponymie aus den Urkunden, kommt man zu der Schlussfolgerung, dass das Dorf Sînmiclăuș und die homogene Burg auf der südwestlichen Seite der modernen Stadt lagen, zwischen dem Arieș und seinen Zuläufen, dem Tal des Sindul und Pordeiul, am Fusse und auf dem Berg Tündervár. Die archäologischen Forschungen, die sich in dieser Zone auferlegen, könnten bedeutende Aufschlüsse über die Burg, um welche das Komitat organisiert wurde und über die mittelalterlichen Anfänge der Stadt Turda bringen.

Was den anderen Ortsnamen anbelangt, welcher eine Burg, „Saxoniavár“, am Rande von Turda erwähnt, muss in Zusammenhang mit den ziemlich sichtbaren Ruinen im Mittelalter des römischen Castrums gestellt werden, welches den Bewohnern und den „Gästen“, meist deutscher Abstammung, die sich an den Salzgruben von Turda niederliessen, Obdach boten.

TURDA.

DEZVOLTAREA URBANISTICĂ A UNUI CENTRU MINIER PÎNĂ ÎN SECOLUL AL XVII-LEA

Spre deosebire de centrele meșteșugărești din Transilvania, cele miniere au ajuns relativ de timpuriu să fie considerate orașe, dar numai unele din ele au putut să-și mențină ulterior, cel puțin parțial, poziția dobândită în ierarhia localităților. Turda fiind unul din aceste centre, analiza evoluției sale este relevantă pentru cunoașterea dezvoltării urbanistice a orașelor și lămurirea unor probleme ale istoriei Transilvaniei. În cadrul studiului de față cercetarea urmează a se efectua din optica arhitectului, pe baza rezultatelor lucrărilor publicate, a informațiilor documentare existente și a specificului parcelării (fig. 1)¹.

Localitatea are o istorie de aproape două milenii. Pe locul ei s-a găsit mai întâi o așezare dacică cu caracter rural-agricol, considerată de Ptolemeu ca una „dintre cele mai de seamă”. După cucerirea romană și mai ales după așezarea aici, în anii 166—167, a legiunii a V-a Macedonica, Potaissa s-a dezvoltat repede, fiind ridicată de Septimiu Sever la rangul de „municipiu” și ulterior la cel de „colonie”. Castrul dreptunghiular al legiunii s-a găsit pe Dealul Cetății, la sud-vest de orașul actual, iar cartierele civile, mai numeroase datorită apariției canabelor, au fost situate spre vest, nord și est de castru, adică pe teritoriul actualei localități, al salinelor și în alte locuri. Dispersarea lor pe o suprafață de teren foarte mare dovedește că între zonele construite se intercalau suprafețe libere. Astfel, spre deosebire de castrul prevăzut cu fortificații ample, orașul nu a putut fi înconjurat cu întărituri, care, prin existența lor la începutul evului mediu, să fi influențat planimetria lui actuală. Rețeaua stradală, probabil relativ regulată, adaptată însă și particularităților terenului², cît și numeroasele edificii importante (ca temple, băi etc.), care au conferit localității un aspect urban, au dispărut³.

Degradarea lor s-a produs relativ repede datorită concepției popoarelor migratoare, după care orașele constituiau un cadru nevrednic pentru viața unor oameni liberi⁴. Potaissa fiind situată într-un punct important al rețelei de drumuri romane, în anumite privințe favorabil continuității de locuire⁵, iar salinele păstrîndu-și o anumită importanță și după retragerea aureliană⁶, cu toate vicisitudinile

¹ Pentru metodologie vezi: P. Niedermaier, *Dorfkerne auf dem Gebiet der Sieben Stühle in Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, nr. 16/1, 1973, p. 40; idem, *Dezvoltarea centrelor istorice ale orașelor medievale din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea*, teză de doctorat — Institutul de Arhitectură București, p. 7—20.

² E. Egli, *Geschichte des Städtebaues*, vol. I, Zürich—Stuttgart, 1959, p. 274—359.

³ Datele sînt preluate din D. Tudor, *Orașe, țirguri și sate în Dacia romană*, București, 1968, p. 209—217.

⁴ E. Egli, *op. cit.*, vol. II, Zürich—Stuttgart, 1962, p. 14—15.

⁵ K. Junghans, *Die deutsche Stadt im Frühfeudalismus*, Berlin, 1959, p. 14; W. Radig, *Die Siedlungstypen in Deutschland und ihre frühgeschichtlichen Wurzeln*, Berlin, 1955, p. 54.

⁶ C. Mureșan, *Monumente istorice din Turda*, București, 1968, p. 9; K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV—XIII*, București, 1958, p. 132.

vremurilor a existat viață pe teritoriul urbei și în perioada migrației popoarelor⁷. Datorită numărului redus de locuitori, firesc în situația descreșterii permanente a populației în toată Europa pînă în secolul al VI-lea⁸, vatra veche a orașului a fost mult prea mare. Lipsa unei conduceri administrative care să fi organizat restringerea vetrei locuite la o anumită zonă a urbei romane și noua formă de așezare neregulată și descori afinată, ce a găsit răspîndire mai ales datorită popoarelor migratoare⁹, vor fi determinat în continuare o poziție dispersată a gospodăriilor¹⁰, poate cu anumite concentrări în zone restrînse¹¹. Între locuințele noi, executate mai ales din lemn și pămînt¹², s-au format probabil poteci¹³, al căror traseu s-a schimbat odată cu apariția, dispariția ori mutarea unora dintre case sau bordeie. În schimb zonele nelocuite dintre ele s-au transformat treptat în pășuni și ogoare¹⁴.

Nu este doar o întîmplare că primul document medieval privind Transilvania se referă la Turda: în anul 1075 mănăstirea Sf. Benedict din Cehoslovacia primește „la cetatea ce se cheamă Turda [...] vama ocnelor de sare în locul ce se cheamă în ungurește Aranás, iar în latinește Aureus”¹⁵. După unii, cetatea s-a găsit la 12 km de orașul actual, lîngă satul Moldovenești¹⁶; spre deosebire de cetățile situate mai aproape de oraș, pentru fortificația de acolo este atestată denumirea „Turdawar”¹⁷. Cetatea, formată mai întîi dintr-un val de pămînt, iar din secolul al XII-lea dintr-o incintă zidită, a fost utilizată pînă la invazia mongolă și, dacă identificarea corespunde realității, ea a format centrul militar și politic în jurul căruia s-a încheiat comitatul Turda¹⁸. Dar, datorită distanței relativ mari de viitorul oraș, existența ei a contribuit doar în mod indirect la dezvoltarea lui.

Documentul de la 1075, din care rezultă exploatarea sării¹⁹, dovedește implicit și existența unei așezări. Un alt reper pentru locuirea timpurie a teritoriului orașului îl constituie o monedă bavareză găsită aici; ea a fost bătută între anii 938—947 și adusă la Turda mai probabil la începutul sau în cursul secolului al

⁷ C. Mureșan, *op. cit.*, p. 8.

⁸ W. Abel, *Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*, Stuttgart, 1967, p. 12—13.

⁹ E. Egli, *op. cit.*, vol. II, p. 15; H. Planitz, *Die deutsche Stadt im Mittelalter*, Graz—Köln, 1965, p. 3.

¹⁰ Vezi și K. Junghans, *op. cit.*, p. 12.

¹¹ Referitor la importanța acestel forme de așezare în perioada de trecere la feudalism vezi: R. Vuia, *Studii de etnografie și folclor*, Cluj, 1975, p. 345—360. Vezi și W. Radig, *op. cit.*, p. 55—64 și 74—80.

¹² K. Junghans, *op. cit.*, p. 18; vezi și Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, Cluj, 1972, p. 10, 14 și 37—38.

¹³ Pentru începutul timpurii al acestui proces vezi K. Junghans, *op. cit.*, p. 11—12.

¹⁴ Pentru procesul similar, chiar în cadrul zonelor înconjurte de ziduri, vezi H. Planitz, *op. cit.*, p. 30.

¹⁵ *Documente privind istoria României* (de acum înainte: *DIR*), seria C, secolele XI—XIII, vol. I, București, 1951, p. 1.

¹⁶ K. Horedt, *op. cit.*, p. 133—137; vezi și B. Orbán, *A Székelyföld leírása*, vol. V, Pesta, 1871, p. 174; idem, *Torda város és környéke*, Budapest, 1889, p. 92—101. O opinie diferită vezi: Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, p. 148.

¹⁷ Vezi și G. Entz, *Die Baukunst Transsilvaniens im 11.—13. Jahrhundert*, în *Acta Historiae Artium*, tom. XIV/3—4, 1968, p. 172.

¹⁸ K. Horedt, *op. cit.*, p. 132—145.

¹⁹ C. Mureșan, *op. cit.*, p. 10.

XI-lea²⁰. După cum se poate deduce din populația ulterioară și ritmul general al creșterii numărului de locuitori transilvăneni, au existat pe atunci foarte puține familii. Acestea au ocupat probabil una sau două zone cu loturi mici, aproape pătrate, și eventual case amplasate izolat, însă la distanțe mici între ele²¹, purtând poate deja denumirea orașului actual²². Localizarea așezării — sau a așezărilor — medievale timpurii nu se poate face însă cu deplină siguranță.

În planimetria localității s-au păstrat doar în colțul de sud-est al vetrei câteva parcele de genul celor amintite. Ele se găsesc pe ambele părți ale pârului Racoș, la o distanță mică de vechile saline. Populația Turzii fiind formată de timpuriu îndeosebi din mineri, poziția este — din acest punct de vedere — plauzibilă. Majoritatea parcelelor sînt situate însă pe un teren cu o pantă sensibilă (în dreptul intersecției străzilor Gh. Lazăr — Gh. Șincai și I. Creangă), deci mai puțin favorabil construirii, astfel încît rămîne incertă vechimea lor. Același lucru este valabil și pentru restul parcelelor similare; situate în interiorul unui perimetru bine încheiat (în zona străzii A. Vlaicu), este posibil ca ele să fi rezultat din dezmembrarea tîrzie a unui teren mai mare.

S-a presupus existența unei așezări timpurii în interiorul castrului roman²³, denumit în documentele medievale „Cetatea Saxonya”²⁴. În secolele XI—XII fortificațiile vechi trebuie să se fi găsit încă într-o situație relativ bună (două porți au existat pînă în secolul XVII, respectiv XIX)²⁵ și în consecință erau apte pentru a proteja o localitate, cel puțin de animale sălbatice și răufăcători. Vechile întărituri nici nu mai erau ocolite, ca în perioada migrațiilor²⁶, dar întrucît castrul era situat la distanță relativ mare de saline, iar populația localității timpurii formată, probabil, îndeosebi din mineri, situarea aici a unei așezări nu este totuși sigură.

Mărimea ulterioară a Turzii și ritmul general de creștere al populației din viitoare orașe transilvănene²⁷ permit presupunerea că pînă spre anul 1200 numărul familiilor s-a înmulțit, apărînd deci parcele noi.

Nu se poate urmări modul dezvoltării pe mai departe a unor eventuale așezări timpurii, situate în zona intersecției străzilor Gh. Lazăr, Gh. Șincai și I. Creangă sau în vechiul castru. În schimb, avem unele informații despre Satul Bisericii (Egyházfalva), în perimetrul căruia s-au găsit eventualele parcele timpurii din zona str. A. Vlaicu: în anul 1176 se confirmă hotărnicirea dintre acest sat și satul

²⁰ H. Czoppelt, *Eine bairische Münze aus Thorenburg*, în *Korrespondenzblatt des Arbeitskreises für Siebenbürgische Landeskunde*, an. IV, 1974, p. 78—79. K. Horedt (*Salz und Siedler*, în *Karpatenrundschaue*, an. VIII, nr. 12/21 III 1975) presupune că moneda ar fi fost adusă de „oaspeți”. Pentru posibilitatea unei interpretări contrare vezi: E. Fügedi, *Das mittelalterliche Königreich Ungarn als Gastland*, în *Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte*, red. W. Schlesinger, Sigmaringen, 1974, p. 473—474.

²¹ Pentru tipul de așezare vezi: P. Niedermaier, *Dezvoltarea urbanistică și arhitectonică a unor orașe transilvănene din secolul al XII-lea pînă în secolul al XIV-lea*, în *Studii de istorie a naționalității germane și a înfrățirii ei cu națiunea română*, vol. I, red. C. Gollner, București, 1976, p. 119—120.

²² Pentru denumire vezi B. Orbán, *Torda...*, p. 88—89, vezi și p. 102; C. Mureșan, *op. cit.*, p. 10.

²³ B. Orbán, *Torda...*, p. 101; R. Schuller, *Um den Ursprung Klausenburgs*, în *KVSL*, vol. I, 1927, p. 39—40.

²⁴ B. Orbán, *Torda...*, p. 101; vezi și G. Entz, *op. cit.*, p. 172.

²⁵ C. Mureșan, *op. cit.*, p. 8.

²⁶ Cf. K. Junghans, *op. cit.*, p. 9—39.

²⁷ P. Niedermaier, *Dezvoltarea urbanistică și arhitectonică...*, p. 116—117.

Sf. Nicolae (Szentmiklos)²⁸. Documentul este îndoielnic²⁹, dar din anii 1202—1203 există deja o a doua confirmare a existenței satelor Sf. Nicolae și Satul Bisericii³⁰. Localitatea, situată pe malul de nord al Arieșului, era pe atunci o proprietate a prepoziturii din Arad³¹. În funcție de o informație din 1230³² se poate presupune, în plus, apariția aici, pînă spre anul 1200, a unui prim rînd de parcele alăturate, situate chiar în viitorul centru (adică în dreptul pieții Steluței; fig. 2).

Cea de a doua localitate amintită în 1176, Sf. Nicolae, încorporată mai târziu orașului, ca și Satul Bisericii, a fost situată tot pe malul de nord al Arieșului (aproximativ în zonă str. E. Varga). După unii, aceasta a avut o vechime deosebită³³, dar concret se știe numai de existența unei capele, situată chiar la hotarul așezării³⁴.

Importanța cartierului Turda Veche în prima jumătate a secolului al XIII-lea și caracterul neunitar al parcelării lui (care dovedește o realizare în etape succesive) arată că în veacul al XII-lea exista și o zonă parcelată în mijlocul acestuia. După poziția centrală, mărimea parcelor și regularitatea lor inițială³⁵, șirul cel mai vechi de loturi de aci se găsește spre est de artera principală (Pța Republicii — str. A. Iancu). Aceleași criterii — adică situarea centrală, în dreptul bisericii catolice³⁶ și dimensiunile neobișnuit de mari ale loturilor³⁷ — arată că în șirul respectiv un grup de opt parcele aparține unei etape inițiale. Restul loturilor cvartalului respectiv (situat între străzile Castanelor, Axente Sever, Șuluțiu și piața Republicii) formînd împreună cu primele o unitate planimetric bine încheată, au apărut fie odată cu ele, fie imediat ulterior. Ca în alte cazuri, existînd deja un cimitir în dreptul nucleului, pe amplasamentul viitoarei biserici parohiale, este probabil că la următoarea extindere — tot înainte de anul 1200 — s-a urmărit amenajarea loturilor la o distanță cît mai mică de acest loc important; ele s-au realizat deci la nord de primele parcele mari, tot în dreptul arterei principale (str. A. Iancu; fig. 2).

Spre sfîrșitul secolului al XII-lea această așezare, de acum relativ încheată, a fost formată de un singur șir de parcele lung de vreo 400—500 m. Între acesta și pîrîul Racoș s-a găsit o pajiște intravilană cu o lățime de aproximativ 50—100 m. Cimitirul din mijlocul pajiștii, avînd probabil și o capelă, a format elementul central, dominant al ansamblului urbanistic.

Mai clar se poate surprinde evoluția Turzii în prima jumătate a secolului al XIII-lea. Exploatarea tot mai intensă a salinelor situate spre est de Turda Veche și Satul Bisericii (vezi și fig. 7)³⁸ a determinat o creștere a importanței localității.

²⁸ G. D. Teutsch, F. Firnhaber, *Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens*, Viena, 1857 p. 1—3.

²⁹ *DIR.*, C, sec. XI—XIII, vol. I, p. 349.

³⁰ G. Entz, *op. cit.*, p. 172.

³¹ Vezi și B. Orbán, *Torda...*, p. 106.

³² G. D. Teutsch, F. Firnhaber, *op. cit.*, p. 2.

³³ C. Mureșan, *op. cit.*, p. 13.

³⁴ G. D. Teutsch, F. Firnhaber, *op. cit.*, p. 2.

³⁵ Pentru importanța acestor elemente în stabilirea vechimii parcelor vezi P. Niedermaier, *Dorfkerne*, p. 40; idem, *Dezvoltarea centrelor istorice...*

³⁶ Se poate presupune — ca în alte cazuri — ridicarea bisericii actuale pe locul uneia mai veche și a acesteia în cimitirul așezării (vezi și P. Niedermaier, *Dezvoltarea centrelor istorice...*, p. 48).

³⁷ Suprafața inițial mare a parcelor respective este dovedită și de forma cvartalului situat în spatele lor.

³⁸ Vezi *DIR.*, C, sec. XIV, vol. II, p. 62; *Josefinische Landesaufnahme*, Arhiva de război — Viena, B IX a 715, foaia 110.

Înainte sau după mijlocul veacului, o parte din locuitorii ei, așa-ziiși „oaspeți”, au primit o serie de privilegii³⁹, iar în anul 1230 așezarea principală a fost amin-tită, prima din Transilvania, cu titlul de „oraș”⁴⁰.

Parcelările din etapele anterioare fiind făcute în așa fel, încît să permită o extindere convenabilă pe mai departe, rezultă că Turda Veche a cunoscut o dez-voltare similară celei dinaintea anului 1200. Mai întîi s-a continuat extinderea spre nord, respectiv închegarea cvartalului de aci, parcelarea ajungînd pînă în dreptul unei străzi transversale (str. Dealului), iar ulterior s-a amenajat un cvartal spre sud de cele două existente (cuprins între piața Republicii și străzile Șuluțiu, Gh. Lazăr și Micșunelelor; fig. 3).

Parcelarea avînd la capătul de nord colțul din spate teșit, iar la capătul de sud rotunjit, rezultă că ea a fost înconjurată de elemente de delimitare generală, executate cu mai multă grijă ca în etapele precedente de evoluție. Aceste ele-mente au urmărit în parte limitele loturilor și în parte albia pîrfului Racoș. În consecință au cuprins și pe mai departe o pajiște intravilană lată. Șirul format mai ales din case construite deasupra solului — și deci arhitectonic relevante — a avut de acum o lungime de 680 m. În fața mijlocului șirului, pe locul cimitirului, se începuse probabil construirea bisericii romanice parohiale⁴¹ și edificiul ei a structurat spațiul în așa fel, încît lungimea ansamblului nu apărea supărătoare.

Bine informați sîntem și despre evoluția așezării adiacente, Satul Bisericii. Într-un registru din anul 1230, cuprinzînd proprietățile care țineau din vechime de prepozitura Aradului, se specifică: „De asemenea în afara orașului Turda în suburbie este un sat [vicus] sau o stradă lungă împreună cu Biserica sfîntului duh, fondată acolo”⁴². În funcție de această specificare se poate presupune apariția și a celui de al doilea front al ansamblului urbanistic de aici (piața Steluței — fost Tîrgul Fînelui; fig. 3) precum și a bisericii din centrul lui⁴³. Așezarea, situată în-tr-un loc deosebit de adăpostit, a fost înconjurată desigur și ea de elemente simple de întărire, oferind un aspect deosebit de închegat.

Satul Sf. Nicolae a crescut probabil în același ritm ca și celelalte așezări. Vatra lui fiind însă abandonată mai tîrziu⁴⁴, nu este posibilă urmărirea evoluției urbanistice a acestuia. Doar un element se poate deduce dintr-un document: în anul 1291 se afirmă că „oaspeții” din Turda își păstrau privilegiile lor de dinaintea unei invazii tătare într-o cetate a banului Mikud⁴⁵; întrucît este greu de pre-supus ca privilegiile să se fi ținut într-o cetate situată la zeci de kilometri, iar satul Sf. Nicolae fiind pînă în 1288 o proprietate a banului Mikud⁴⁶, rezultă exis-

³⁹ Pentru data emiterii primelor privilegii vezi *DIR.*, C, sec. XIII, vol. II, p. 376. Nu este sigur dacă privilegiul vechi a fost distrus la prima sau a doua invazie tătară. Cf. și B. Orbán, *Torda...*, p. 103. Dintr-o etapă mai tîrzie știm că privilegiile locuitorilor din Turda au fost valabile și pentru cei din Satul Bisericii (vezi: *Călători străini despre țările române*, vol. II, București, 1970, p. 24).

⁴⁰ G. D. Teutsch, F. Firnhaber, *op. cit.*, p. XXX.

⁴¹ Vezi și G. Treiber, *Thorenburg (Turda, Torda)*, în *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift*, an LX, 1937, p. 300.

⁴² G. D. Teutsch, F. Firnhaber, *op. cit.*, p. 2.

⁴³ Pentru conturarea lui în structura planimetrică a orașului vezi G. Treiber, *op. cit.*, p. 300.

⁴⁴ B. Orbán, *Torda...*, p. 109—110.

⁴⁵ *DIR.*, C, sec. XIII, vol. II, p. 376.

⁴⁶ G. D. Teutsch, F. Firnhaber, *op. cit.*, p. 142—145 și 173—174.

tență probabilă, aici, a unei cetăți mici⁴⁷, care era totuși cea mai puternică fortificație din raza Turzii.

Cetatea amintită a fost devastată la una din cele două invazii tătare⁴⁸; de asemenea se presupune că și Cetatea Turda, sediul comitatului cu același nume, a fost distrusă la mijlocul secolului al XIII-lea⁴⁹. Deși nu avem știri documentare referitoare la afectarea orașului propriu-zis⁵⁰, se poate să fi fost pustite totuși și așezările din raza lui. Dar numărul locuitorilor acestora nu a fost afectat decât relativ puțin; prin desființarea unor sate din apropierea orașului și mutarea locuitorilor acestora la Turda⁵¹ s-au compensat în mare pierderile suferite. Faptul rezultă din însuși numărul mare de familii (calculat în funcție de ritmul general de creștere al localităților transilvănene⁵² și situația din 1332—1335): în Turda Veche și așezările adiacente acesta a crescut între 1242 și 1300 de la vreo 70—80 la 170—220, iar în Turda Nouă de la vreo 20 la aproximativ 40.

Paralel cu sporirea numărului de locuitori a crescut și importanța economică a Turzii. Spre nord de salinele vechi s-au deschis altele noi⁵³, exploatarea folosindu-se acum în paralel. S-a dezvoltat agricultura, practică de acum pe un hotar mărit⁵⁴. Se poate constata și o intensificare a comerțului: la reînnoirea privilegiilor în anul 1291, „oaspeților” li s-au acordat scutiri de vamă și dreptul de a ține târg săptămânal, scutit de vamă⁵⁵.

Privilegiile prevăd totodată dreptul de a-și alege singur judele și de a apela direct la rege. Acest drept de autoadministrare a însemnat un nou pas pe drumul transformării Turzii medievale într-un „oraș liber”⁵⁶; de altfel, în anul 1297 s-a întrebuintat termenul „orașul Turda” și într-un document emis de cancelaria voievodală⁵⁷.

În paralel a avut loc o creștere a importanței politice și ecleziastice a localității. După invazia mongolă nu s-a refăcut Cetatea Turda, iar comitatul, atestat documentar în anul 1256⁵⁸, și-a mutat cel târziu în 1289 sediul în oraș⁵⁹ sau în imediata lui apropiere. Tot în vecinătatea urbei, pe cîmpia dinspre sud de Arieș, lângă satul Oprișani, s-a ținut în 1288 prima dietă atestată documentar⁶⁰, și de

⁴⁷ C. Mureșan, *op. cit.*, p. 13.

⁴⁸ *Idem*, p. 173—174.

⁴⁹ K. Horedt, *op. cit.*, p. 135—143.

⁵⁰ Identificându-se „Frata” din *Carmen miserabile* cu un sat din Cîmpia Transilvaniei, situat la nord-est de Turda, s-a dedus din descrierea lui Rogerius că zona dintre Alba-Iulia și acea localitate — adică implicit Turda — ar fi fost total distrusă (B. Orbán, *Torda* ..., p. 103). După cum a dovedit însă E. Wagner (*Quellen zur Geschichte der Siebenbürger Sachsen*, Köln—Wien, 1976, p. 22—23), denumirea „Frata” s-a folosit pentru satul Cricău de lângă Alba-Iulia.

⁵¹ B. Orbán, *Torda* ..., p. 104.

⁵² Vezi P. Niedermaier, *Dezvoltarea urbanistică și arhitectonică* ..., p. 116—117; *idem*, *Dezvoltarea centrelor istorice* ..., p. 16—20 și 35—36.

⁵³ Vezi *Josefinische Landesaufnahme*, foaia 110.

⁵⁴ *DIR.*, C, sec. XIII, vol. II, p. 376—377.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ C. Mureșan, *op. cit.*, p. 12.

⁵⁷ G. D. Teutsch, F. Firnhaber, *op. cit.*, p. 199.

⁵⁸ *Idem*, p. 71.

⁵⁹ K. Horedt, *op. cit.*, p. 134—136. Vezi și Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, p. 171.

⁶⁰ G. D. Teutsch, F. Firnhaber, *op. cit.*, p. 144—145.

atunci înainte voievozii Transilvaniei au convocat mereu asemenea diete aici⁶¹. În sfârșit, pe plan ecleziastic se amintește în 1274 pentru prima dată arhidiaconul de Turda — decanul bisericii din Alba Iulia⁶².

Importanța salinelor a determinat încercări din diferite părți de a obține anumite drepturi și posesiuni la Turda. Pe lângă obștea liberă și proprietatea prepoziturii din Arad, s-au dat astfel în 1271 și 1276 anumite drepturi episcopiei din Alba Iulia⁶³, iar în a doua jumătate a secolului al XIII-lea s-a înființat la Turda un așezământ al ordinului militaro-călugăresc al ioaniților. Începând cu anul 1274 în documente se amintește „Casa Cruciaților din Turda” (domus Cruciferorum de Thurda) și „Satul Cruciaților din Turda” sau „din apropierea orașului Turda” (villa Cruciferorum de Torda, villa Cruciferorum prope Tordensem civitatem)⁶⁴. În multe lucrări, așezământul a fost localizat spre sud de râul Arieș, la Oprișani, fără ca să existe — după cîte știm — o dovadă concretă în acest sens⁶⁵. În schimb, dintr-un document redactat în 1323⁶⁶ rezultă că terenul din posesia cruciaților se găsea lângă Satul Bisericii, spre nord de acesta, în apropierea Celății Saxonya, adică departe de Oprișani. În funcție de topografia locului, pentru Satul Cruciaților nu vine în considerație decît terenul plan din dreapta pîrfului Racoș. Partea de aici a orașului actual, atribuită parțial și conform tradiției locale „călugărilor roșii”, constituie planimetric o zonă distinctă a localității, poziția ei urbanistică nu o continuă pe aceea a așezării mai vechi din stînga pîrfului, în „apropierea” căreia se găsea. După limitele aproximative ale posesiunii, nucleul satului va fi fost un grup cuprinzînd vreo zece parcele, situat (lîngă intersecția străzilor Dr. I. Rațiu și T. Aman) spre vest de drumul important de aici — existent probabil încă dintr-o perioadă anterioară. Loturile ulterioare ale localității au fost situate desigur pe același șir, amenajîndu-se aici, înaintea anului 1300, încă vreo 10 curți. Cît privește Casa Cruciaților, despre care nu s-a afirmat niciodată că s-ar găsi în Satul Cruciaților sau „în apropierea orașului Turda”, protocoalele bisericii reformate conțin indicații conform cărora s-ar fi găsit tocmai pe locul acestei biserici⁶⁷. Trei elemente pledează în favoarea acestei afirmații, permițîndu-ne să o acceptăm:

— Existența în dreptul „Pietii Tîrgului” (piața Republicii) a două biserici mari, situate la distanță mică una de alta, nu poate fi explicată decît prin faptul că uneia din ele i-a premers un așezământ monastic important.

— Situarea amplasamentului pe locul fostei pajiști, care, după cum vom vedea, a fost parcelată curînd după mijlocul secolului al XIII-lea, adică tocmai în perioada stabilirii cruciaților la Turda. Aceasta a avut loc probabil între anul 1247 cînd, odată cu atribuirea Banatului de Severin, li se acordă cavalerilor ioaniți

⁶¹ C. Mureșan, *op. cit.*, p. 12—13. Vezi și F. Zimmermann, C. Werner, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. I, Sibiu, 1892, p. 361 și 363.

⁶² *Idem*, p. 124.

⁶³ *DIR.*, C, sec. XIII, vol. II, p. 142 și 183.

⁶⁴ F. Zimmermann, C. Werner, *op. cit.*, vol. I, p. 12, 124, 129, 158 și 205.

⁶⁵ *Idem*, p. 158, 205, 361 și 363; D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiah korában*, vol. V, Budapesta, 1913, p. 683 și 714; C. Suci, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. I, p. 17. Redactarea în „Satul Cruciaților” a unor documente referitoare la diete ținute pe cîmpia de lîngă Oprișani nu constituie o dovadă a identității celor două așezări.

⁶⁶ *DIR.*, C, sec. XIV, vol. II, p. 61—62. Vezi de asemenea B. Orbán, *Torda ...*, p. 341.

⁶⁷ B. Orbán, *Torda ...*, p. 340; vezi și p. 341.

dreptul de a exploata sare în Transilvania⁶⁸, și 1274, data atestării așezământului din Turda.

— Poziția ideală a amplasamentului; el se găsește la mai puțin de 200 m distanță de Satul Cruciaților, dar în zona întărită a „orașului”.

S-a amintit deja specificul dezvoltării în continuare a localității Turda Veche: întrucât șirul de parcele existent a avut o lungime foarte mare, care, pe cât posibil, nu trebuia să fie depășită⁶⁹, după mijlocul secolului al XIII-lea s-au grupat noile loturi într-un al doilea rând de parcele, situat în fața primului, pe fosta pajiște intravilană (fig. 4). Conform uzanțelor contemporane, spre sud de biserica parohială s-a păstrat o distanță ceva mai mare între cele două fronturi, realizându-se astfel o „stradă-tîrg” mai lată la un capăt (pța Republicii). Așezarea, înconjurată și pe mai departe de întăriturile apărute deja într-o perioadă anterioară, a oferit astfel o imagine deosebit de încheată.

La Satul Bisericii s-au făcut ultimele completări la cel de al doilea front al ansamblului deja existent (în dreptul pieții Steluței și al străzii Libertății) și ulterior s-au amplasat noile gospodării de-a lungul drumului important din partea dreaptă a pîrului Racoș, în vecinătatea Satului Cruciaților, și continuînd structura parcellară a acestuia (fig. 4).

Încă înainte de mijlocul secolului al XIII-lea așezările adiacente Turda Veche și Satul Bisericii, prin mărirea lor, au ajuns aproape să se unească. În preajma anului 1300, prin amplasarea Casei Cruciaților în Turda Veche și extinderea Satului Bisericii lîngă Satul Cruciaților, devine evidentă tendința conștientă a îmbinării celor trei așezări într-o compoziție urbanistică unică. Zona, construită în parte cu locuințe și alte construcții supratereștre și în parte cu bordeie sau semi-bordeie⁷⁰, dominată de cel puțin trei edificii de cult, amplasate la distanțe aproximativ egale între ele, era de acum relativ unitară, existînd totuși suprafețe libere ce se intercalau între diferitele grupări de parcele.

Concomitent au existat însă și alte localități, ceva mai îndepărtate, care au rămas și în continuare complet izolate; este cazul satului Sf. Nicolae și al satului Udvoinicilor⁷¹.

O astfel de așezare izolată s-a înființat chiar și atunci, curînd după invazia mongolă. Deschizîndu-se salinile noi la nord de cele vechi, s-a realizat totodată un cartier de mineri, denumit Turda Nouă. Nucleul acestuia a fost format din 20 de loturi și alte 20 de gospodării s-au mai realizat pînă la sfîrșitul veacului. Ele au fost grupate pe două șiruri dispuse aproximativ perpendicular unul pe altul (aferente străzilor I. Cuza și Velicov), în spațiul dintre ele găsindu-se cimitirul cu o capelă.

Comparînd importanța Turzii cu aceea a altor centre transilvănene, este cert că încă din a doua jumătate a secolului al XIII-lea a început perioada de maximă înflorire a orașului și această etapă a continuat în prima jumătate a veacului următor.

⁶⁸ DIR., C, sec. XI, XII, XIII, vol. I, p. 330.

⁶⁹ P. Niedermaier, *Dorfkerne* ..., p. 56; idem, *Dezvoltarea urbanistică și arhitectonică* ..., p. 145 și 148.

⁷⁰ Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, p. 397; pentru existența lor într-o etapă mult mai tîrzie vezi Gh. Anghel, *O locuință în secolul al XVII-lea descoperită la Alba-Iulia*, în *Apulum*, vol. VI, 1967, p. 361—363; P. Niedermaier, *Dezvoltarea urbanistică* ..., p. 170—172.

⁷¹ DIR., C, sec. XIV, vol. II, p. 62.

Baza economică a dezvoltării în continuare a localității a format-o și pe mai departe mineritul, agricultura și comerțul (cel puțin dintr-o perioadă mai târzie știm de trei târguri anuale ce se țineau la Turda Veche și două la Turda Nouă⁷².

Ca și în cazul altor localități, populația diferitelor așezări a crescut și acum mai departe, ajungând foarte mare. Valorile plăților efectuate în anii 1332—1336 ca dijmă papală suplimentară constituie un reper concret pentru estimarea numărului de familii. Parohia din Turda Veche (de care țineau eventual și bisericile mai mici și capelele din restul zonei de sud a orașului actual) a plătit aproximativ 67 de groși anual, iar parohia din Turda Nouă 20 de groși anual⁷³. În funcție de darea pe fum efectuată de localități cu mărime asemănătoare din decanatul Orăștiei și darea medie pe fum din decanatul Sebeșului⁷⁴, rezultă că orașul Turda Veche cu așezările adiacente a fost locuit de 270—390, iar Turda Nouă de 62—80 de familii. Din aceste valori și ritmul mediu de creștere al populației⁷⁵ rezultă nu numai evoluția demografică anterioară — deja amintită —, dar și creșterea pe mai departe a localității: înaintea „Morții negre”, în anul 1347, cele două parohii au cuprins 340—470, respectiv 76—97 de familii.

Din aceste cifre și situația topografică din jurul anului 1300 rezultă foarte limpede evoluția urbanistică a orașului în prima jumătate a secolului al XIV-lea (fig. 5). La Turda Veche s-au amenajat mai întâi parcelele situate în spatele celor existente, pe partea de est, sub vechile saline (în dreptul străzilor A. Sever, Gh. Lazăr și Gelu). Ulterior s-a trecut la ocuparea unor locuri libere pe partea dreaptă a pîrfului Racoș, între acesta și canalul morii (care începea cîndva lîngă str. Albinei și continua de-a lungul străzilor Dr. I. Rațiu și Mircea cel Bătrîn). Satul Cruciaților s-a extins tot prin prelungirea șirului existent (situat între străzile Dr. I. Rațiu și Oltului), iar Satul Bisericii s-a amplificat și el mai întâi prin amenajarea unor loturi pe același șir și ulterior prin ocuparea locurilor libere între acesta și vatra mai veche (din dreptul pieții Steluței). Prin efectuarea parcelărilor noi localitatea a primit în ansamblul ei un contur foarte închegat (marcat de străzile Oltului, Războieni, Abatorului, A. Vlaicu, Gh. Șincai, Barbu Lăutaru, Dealului, pîrful Racoș și o parte a străzii Bicazului).

În interiorul acestui perimetru nu au mai existat spații libere, decît afe-rente străzilor și piețelor. Structura urbanistică a orașului a rămas foarte clară: există trei străzi longitudinale, cu trasee relativ regulate, dintre care cea mediană are o lățime mult mai mare ca celelalte, supralărgirea ei formînd două străzi de târg. Dintre ulițele care constituie legătura transversală între arterele longitudinale, numai o parte, de-a lungul cărora inițial nu erau înșiruite curți, au trasee relativ drepte. Celelalte, apărute spre mijlocul secolului al XIV-lea în zona pîrîului Racoș, datorită adaptării parcursului lor la condițiile topografice existente și ca urmare a necesității de a deschide accese optime în zonele care mai puteau fi parcelate, au primit trasee mult mai neregulate. Deși erau delimitate de la început de fronturi construite, sinuozitatea lor le califică ca elemente secundare ale rețelei stradale. La fel ca în rețeaua stradală, s-a reflectat compoziția orașului și în silueta lui. Cele trei construcții dominante — biserica parohială din Turda

⁷² B. Orbán, *Torda...*, p. 164.

⁷³ *DIR.*, C, sec. XIV, vol. III, p. 122, 142, 160, 175, 191 și 208.

⁷⁴ Compară F. Zimmermann, C. Werner, *op. cit.*, vol. I, p. 464 cu *DIR.*, C, sec. XIV, vol. III, p. 127—128, 138—139, 161, 179—180, 188 și 213. Vezi de asemenea P. Niedermaler, *Dezvoltarea centrelor istorice...*, p. 35—36 cu bibliografie.

⁷⁵ Idem, *Dezvoltarea urbanistică...*, p. 116.

Veche, Casa Cruciaților și edificiul de cult din Satul Bisericii — se înșiruiau de-a lungul arterei mediane largi, punând-o și mai mult în valoare. Existau însă și alte construcții importante care înviorau silueta generală; se știe de o mănăstire Augustină⁷⁶, de o mănăstire de călugărițe⁷⁷ și de vreo cinci biserici mici sau capele⁷⁸. Dar în afara edificiilor de cult și a clădirilor monastice nu existau nici acum construcții zidite. Locuințele au fost din lemn și pământ, în parte supra-terestre și în parte bordeie sau semibordeie. De asemenea, fortificațiile, pe care le putem presupune în jurul întregii localități, precum și în jurul principalelor biserici, au fost executate din același material puțin durabil.

Ceva mai modestă a fost evoluția cartierului Turda Nouă. Aici au apărut mai întâi parcelele situate spre vest și ulterior spre sud de biserică (în dreptul pieții Velicov și a străzilor N. Iorga și A. Mureșanu), prelungindu-se în continuare cele două șiruri spre sud, adică spre Turda Veche (fig. 5).

Prin realizarea fronturilor noi s-a delimitat în prima jumătate a secolului al XIV-lea o mare piață (cuprinsă între străzile Velicov, A. I. Cuza și A. Mureșanu; azi este parțial parcelată). Aceasta a avut dimensiunile de cca 230/240 m și o formă de paralelogram. Ea a rezultat în bună parte din particularitățile situației topografice, dar în funcție de aceasta a fost preferată uncea aproximativ pătrată, care s-ar fi putut realiza. De altfel, specificul spațiului era determinat de existența în interiorul lui a bisericii, cu întăriturile ce o înconjurau. Amplasamentul edificiului de cult nu s-a găsit chiar în centrul pieții, ci puțin excentric, mai aproape de unul din colțurile ascuțite ale ansamblului. Prin acesta, restul spațiului a apărut mult mai închegat, și în natură probabil nu s-a sesizat neregularitatea lui pronunțată.

Foarte probabil, „Moartea neagră” a afectat și acest oraș la fel ca pe celelalte. În consecință se poate presupune că în a doua jumătate a secolului al XIV-lea centrul nu s-a dezvoltat dincolo de limitele atinse în anul 1347. Dar întrucât activitatea unei bune părți a locuitorilor o constituia mineritul și ocupațiile legate de el (cărăușia, construcția luntrelor etc.)⁷⁹, Turda nu a avut de suferit decât indirect în urma crizei agrare. În prima jumătate a secolului al XV-lea a intervenit astfel un spor migratoriu⁸⁰ datorită căruia populația orașului a crescut în mod sesizabil. Nu dispunem de repere directe referitoare la această creștere, în schimb se știe că localitatea avea în 1552, în urma unei noi descreșteri, 750 de porți impozabile⁸¹.

Din jurul anului 1400 și pînă spre anul 1450 au apărut deci o serie de cvartale noi (fig. 6). Urmărindu-se desigur un contur cît mai închegat, la Turda Veche s-a parcelat mai întâi o zonă plană situată spre vest de aceea deja ocupată (între străzile Oltului și Traian). Dar ulterior specificul terenului n-a mai permis o altă extindere spre est, sud sau vest și în consecință localitatea trebuie să fi crescut spre nord, adică spre cartierul Turda Nouă. În zona dintre cele două așezări s-a putut amenaja un număr mai redus de loturi pe partea stîngă a pîrfului Răcoș, în prelungirea vechii străzi principale (str. A. Iancu), și mult mai multe pe partea dreaptă a pîrfului (în dreptul străzii Gh. Barițiu).

⁷⁶ B. Orbán, *Torda...*, p. 106 și 327.

⁷⁷ *Idem*, p. 341.

⁷⁸ *Idem*, p. 267.

⁷⁹ *Vezi și Căldători străini...*, vol. I, București, 1968, p. 269, de asemenea p. 212.

⁸⁰ *Vezi și C. Mureșan, op. cit.*, p. 14.

⁸¹ *Căldători străini...*, vol. II, p. 24.

La Turda Nouă s-au realizat noile parcele mai întii, probabil, în apropierea pieții, adică în partea de nord a așezării (în dreptul străzii S. Bărnăuțiu). Ulterior s-au completat locurile libere pe partea dinspre Turda Veche⁸² (în zona străzilor A. Mureșanu și N. Iorga), și în sfârșit s-a extins și această localitate dincolo de pîrful Racoș (în dreptul străzii Gh. Barițiu). Ca o atestare documentară a existenței acestui ultim cartier se poate considera afirmația din anul 1503 că „rîul Racoș curge prin mijlocul tîrgului Turda Nouă”⁸³.

În urma acestor extinderi, vatra orașului ocupase o suprafață mare, pe care, făcînd abstracție de zone neînsemnate, urma s-o depășească de-abia la sfîrșitul secolului al XVIII-lea (vezi și fig. 7). În unele cartiere s-a început poate și o îndesire a structurii parcelare; s-au realizat eventual curți noi prin dezmembrarea porțiunilor posterioare ale parcelelor, situate în dreptul unor străzi laterale. Cu toate acestea, densitatea curților din interiorul vetrei localității era foarte redusă și aceasta a făcut imposibilă o fortificare și mai ales o apărare generală a orașului. Lipsa fortificațiilor rezultă din multe descrieri ulterioare: după G. Reichstorffer orașul „nu e înconjurat de ziduri sau întărituri”⁸⁴; G. Gromo îl caracterizează drept „tîrgușor [...] deschis”⁸⁵, iar A. Possevino și C. J. Hiltbrandt arată și ei că Turda „nu este înconjurată de ziduri”⁸⁶. O poartă a orașului amintită în anul 1448⁸⁷ trebuie să fi aparținut deci de o întăritură mai veche, formată probabil dintr-o palisadă și un șanț⁸⁸, ce înconjura o zonă mai restrînsă a localității.

Existau însă și fortificații mai puternice. Într-un document din anul 1441 se vorbește de „cetatea noastră regală Zenthmikloswar”⁸⁹, ceea ce dovedește că cetatea de la Sf. Nicolae, distrusă cu ocazia invaziei mongole, a fost reconstruită ulterior. O altă întăritură relativ puternică a înconjurat biserica reformată din Turda Nouă. Și despre aceasta se spune că este veche⁹⁰, afirmație confirmată de forma inițial ovală a incintei. Nu este însă exclus ca această formă să se datoreze unor întărituri provizorii din jurul unei suprafețe mai mici, deoarece mărimea incintei de mai tîrziu, amplasarea turnurilor în fața zidului și altele pledează pentru executarea fortificațiilor păstrate în prima jumătate a secolului al XV-lea, poate, cum s-a mai afirmat, în timpul regelui Sigismund. Alte întărituri pot să fi existat în jurul edificiului de cult din Satul Bisericii⁹¹ în jurul bisericii parohiale din Turda Veche (actuala biserică catolică) și eventual în jurul mănăstirii mari (actuala biserică reformată).

Concomitent s-au executat unele lucrări la edificiile de cult. Mai importantă a fost reconstruirea în jurul anului 1400 a bisericii mănăstirii, lucrare ce s-a prelungit în prima jumătate a secolului al XV-lea⁹². După Orbán Balázs, un alt șantier s-a deschis în jurul anului 1420 la biserica parohială Sf. Nicolae din

⁸² C. Mureșan, *op. cit.*, p. 13.

⁸³ D. Csánki, *op. cit.*, vol. V, p. 685.

⁸⁴ *Călători străini* ..., vol. I, p. 212.

⁸⁵ *Idem*, vol. II, p. 345.

⁸⁶ *Idem*, vol. II, p. 551; vol. V, București, 1973, p. 560.

⁸⁷ B. Orbán, *Torda* ..., p. 105.

⁸⁸ *Idem*, p. 106.

⁸⁹ D. Csánki, *op. cit.*, vol. V, p. 684.

⁹⁰ B. Orbán, *Torda* ..., p. 369.

⁹¹ *Idem*, p. 327.

⁹² V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, București, 1959, p. 247; C. Mureșan, *op. cit.*, p. 13 și 20.

Turda Veche, continuarea funcționării lui fiind marcată și prin data 1452 înscrisă pe o cheie de boltă⁹³. În forma lor nouă construcțiile ecleziastice au fost mult mai înalte ca înainte și în consecință edificiile și-au păstrat și în cadrul orașului mult mai extins rolul unor dominante arhitectonice: acest lucru este valabil în-deosebi pentru bisericile parohiale, care au fost completate și cu câte un turn.

Mult mai modeste au fost în schimb celelalte construcții. Practic, întregul fond de locuințe era format și pe mai departe din case de lemn acoperite cu paie și din semibordeie sau bordeie, fapt ce a contribuit la punerea în valoare a construcțiilor publice zidite, mari.

Cu toată importanța lor⁹⁴, ocenele din Turda au decăzut, cel târziu din secolul al XVI-lea. Deja în anul 1528 H. Dernschwam relatează: „Cel ce poate avea de lucru în altă parte nu lucrează bucuros în ocne, și astfel ei [tăietorii de sare] s-au angajat în acest anotimp la seceriș, la strînsul bucatelor sau la cositul finului”⁹⁵. După un sfert de secol, G. Werner constată că „față de mărimea acestui oraș numărul tăietorilor [de sare] este mai mic decât s-ar cuveni, căci pentru amîndouă ocnele acum nu au fost mai mulți tăietori cu chirie decât 24”, iar „dina-fară sînt 7”⁹⁶.

Deși se arată că orașul este „comercial, plin de viață” și „renumit prin tot felul de mărfuri și industrii”⁹⁷, avem totuși foarte puține informații concrete despre activitatea unor meșteșugari. În anul 1469 este amintit „Toma aurarul”⁹⁸, un secol mai târziu (1577) aflăm de breasla blănarilor și cojocarilor, iar în 1592 de croitorii localității⁹⁹; se mai știe că una din străzile longitudinale principale ale orașului se numea strada Cizmarilor¹⁰⁰ (azi str. Dr. I. Rațiu — str. Gh. Barițiu), de asemenea de existența unor hale ale cizmarilor și cojocarilor în apropierea bisericii reformate¹⁰¹. Numărul mic de știri pledează pentru o importanță relativ redusă a meșteșugarilor în viața economică a orașului, fapt confirmat — indirect — prin însemnătatea agriculturii și a creșterii animalelor. Deja G. Reicherstorffer a remarcat: „Locuitorii săi [ai Turzii] sînt foarte bogați în turme, vite de tras și în folosința pășunilor și a ogoarelor, ca să nu mai spun cît e de productivă regiunea în vinul cel mai bun”¹⁰², iar A. Pixner constata spre sfîrșitul veacului următor că cetățenii se ocupau mai mult cu agricultura¹⁰³.

Schimbarea treptată a ocupației locuitorilor explică o scădere a importanței centrului. După G. Werner (1552) „cetățenii se plîng că localitatea a decăzut foarte mult”, iar după G. Gromo (1564) „Turda cea bogată, odinioară un oraș însemnat, [este] acum un tîrgușor mare”¹⁰⁴. Decăderea pare să fi început însă mai înainte. Localitatea, care în 1452 era denumită „oraș”, apare în anul următor doar ca

⁹³ Fișa monumentului istoric, Consiliul popular al județului Cluj.

⁹⁴ Vezi și *Călători străini* ..., vol. I, p. 212; *idem*, vol. V, p. 560.

⁹⁵ *Idem*, vol. I, p. 263.

⁹⁶ *Idem*, vol. II, p. 24.

⁹⁷ *Idem*, vol. II, p. 345; *idem*, vol. I, p. 560.

⁹⁸ D. Csánki, *op. cit.*, vol. V, p. 684.

⁹⁹ Șt. Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea*, București, 1954, p. 123 și 161.

¹⁰⁰ B. Orbán, *op. cit.*, p. 318.

¹⁰¹ *Idem*, p. 136.

¹⁰² *Călători străini* ..., vol. I, p. 212.

¹⁰³ C. Petranu, *Die Kunst der Renaissance in Siebenbürgen*, în *Südostdeutsche Forschung*, an. IV, 1939, p. 16.

¹⁰⁴ *Călători străini* ..., vol. II, p. 24 resp. 345.

„tîrg“. Se pare că statutul localității pe atunci încă nu a fost definitiv lămurit, fiindcă în 1467 reapare de două ori ca „oraș“. Situația s-a clarificat însă curînd, și începînd din anul 1469 localitatea nu a mai fost considerată decît „tîrg“¹⁰⁵, ceva mai tîrziu era desemnată ca „tîrg al nobililor“, la fel ca centrele Dej și Aiud¹⁰⁶, care înainte au fost mult mai mici ca Turda.

Descreșterea importanței localității a fost accelerată și de distrugerile diferitelor războaie. Astfel se știe, de exemplu, de patru devastări de către trupele lui Basta, de asemenea de alte două din timpul lui Rákóczi II¹⁰⁷; privind Turda Nouă, se vorbește chiar de o depopulare aproape completă¹⁰⁸. Așezarea aici, în 1619, a unor soldați eliberați din armată și la Turda Veche, în 1665, a unor refugiați din Caransebeș, Lugoj și Oradea¹⁰⁹ a putut contribui cel mult la o redresare a situației demografice.

În funcție de situația generală nu a mai putut fi vorba de o extindere a vetrei existente a localității, doar în cea veche s-au mai făcut schimbări nefnemnate: dezmembrări și comasări izolate. Mai importantă a fost doar unificarea teritoriului localității. Satul Sf. Nicolae, care a fost amintit deja în 1467 ca pustietate¹¹⁰, s-a atașat Turzii în 1469, pentru a-i asigura un acces la râul Arieș¹¹¹. În 1665 tîrgul a fost unificat cu Satul Bisericii, iar în 1666 s-a procedat la unirea, cel puțin parțială, a Turzii Vechi și Noi¹¹².

Cît privește fortificațiile, cele din jurul bisericii parohiale Sf. Nicolae au fost amplificate sau parțial chiar reconstruite¹¹³; neregularitatea incintei exclude însă o refacere totală. Asemenea lucrări radicale au avut loc la biserica mănăstirii. Incinta dreptunghiulară de aici, prevăzută cu șase turnuri, a putut apare cel mai devreme în jurul anului 1500, ea suferind însă o serie de completări și reparații ulterioare¹¹⁴. Au existat astfel mai multe puncte fortificate, care, fiind repartizate pe toată vatra localității, au înlocuit cel puțin parțial o întărire generală a orașului.

Nici în imaginea arhitecturală nu au apărut schimbări radicale. Lucrările la bisericile parohiale din Turda Veche și Turda Nouă au fost terminate în jurul anului 1500¹¹⁵ și în plus a mai apărut încă un așezămînt monastic, al paulinilor¹¹⁶. Prin volumul mai mare al edificiilor de cult, acestea au rămas și în continuare dominante în silueta orașului.

În aspectul străzilor, ele nu au distonat cu construcțiile înconjurătoare; fortificațiile bisericilor erau relativ joase, legînd din punct de vedere plastic edificiile de cult de clădirile din jur. De altfel și acestea au fost în parte mai mari ca înainte. Primăria veche, construită în stilul renașterii și casa cămărașului sali-

¹⁰⁵ Pentru atestările documentare vezi D. Csánki, *op. cit.*, vol. V, p. 684.

¹⁰⁶ F. Schuller—Libloy, *Siebenbürgische Rechtsgeschichte*, vol. I, Sibiu, 1855, p. 450.

¹⁰⁷ B. Orbán, *Torda ...*, p. 268.

¹⁰⁸ C. Mureșan, *op. cit.*, p. 17.

¹⁰⁹ B. Orbán, *Torda ...*, p. 143—144 și 146.

¹¹⁰ D. Csánki, *op. cit.*, vol. I, p. 684; vezi și B. Orbán, *Torda ...*, p. 109.

¹¹¹ *Ibidem*.

¹¹² *Idem*, p. 107 resp. 1451.

¹¹³ *Idem*, p. 366.

¹¹⁴ *Idem*, p. 330—335; C. Mureșan, *op. cit.*, p. 24.

¹¹⁵ V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 522—523 și 547—548.

¹¹⁶ B. Orbán, *Torda ...*, p. 85, 106 și 327—328.

nelor, ridicată în mai multe etape începînd de la sfîrşitul secolului al XV-lea¹¹⁷, sînt clădiri cu etaj. Alte edificii mari au fost executate pentru familiile nobiliare Wesselényi, Mikó, Bethlen, Csipkés, Naláczi, Korda etc¹¹⁸; ele erau mici palate, amplasate în dreptul pieţii Tîrgului (piaţa Republicii) şi folosite ca reşedinţe de iarnă. În plus localnicii înstăriţi şi-au ridicat — ca şi în alte localităţi transilvănene — „case arătoase de piatră”¹¹⁹, situate, fireşte, doar în centrul oraşului. La marginea lui au existat în schimb şi pe mai departe locuinţe de lemn şi chiar semibordeie¹²⁰.

Geneza oraşului fiind rezultatul unor procese foarte diferite, reflectă o serie de realităţi economice, sociale şi politice din trecutul Transilvaniei. Localitatea, încheagată în decursul evului mediu din mai multe nuclee, iniţial independente, datorită experienţei şi capacităţii organizatorice şi de creaţie a multor generaţii, a devenit o urbe unitară, cu mare valoare estetică.

PAUL NIEDERMAIER

THORENBURG. DIE STÄDTEBAULICHE ENTWICKLUNG EINES BERGWERKSORTES BIS ZUM 17. JAHRHUNDERT

(Zusammenfassung)

Auf der Stelle von Thorenburg befand sich zuerst eine dakische Siedlung und dann eine römische Stadt; auch aus der Völkerwanderungszeit stammen zahlreiche archäologische Funde, aber die Formen der früheren Ortschaften haben keinen Einfluß auf die städtebauliche Entwicklung der späteren Stadt ausgeübt.

Der erste urkundliche Hinweis auf das Bestehen des Ortes stammt aus dem Jahr 1075. Aus ihm ist ersichtlich, daß in Thorenburg schon Salz abgebaut wurde und in seiner Nähe eine bedeutende Burg stand. Im Parzellengefüge der Ortschaft (Abb. 1) lassen sich Spuren einer Siedlung aus dem 11. und der ersten Hälfte des 12. Jahrhunderts jedoch nicht mit voller Sicherheit feststellen; möglicherweise entstanden in dieser Zeit kleine, annähernd quadratische Parzellen im Südostteil der jetzigen Stadt.

Um das Jahr 1200 bestanden im Weichbild der Ortschaft schon mehrere Siedlungen, die für ihre weitere städtebauliche Entwicklung eine entscheidende Rolle spielen sollten (Abb. 2). Die ersten Parzellenreihen hatten sich im südlich gelegenen Egyhazfalva und in Alt-Thorenburg herausgebildet, wo die Häuserzeile sogar schon zwei Baublöcke umfaßte, die möglicherweise in drei bedeutenderen Ausbaustadien angelegt wurden. Szentmiklos, eine dritte, im Süden der heutigen Stadt gelegene Siedlung, wurde später zur Wüstung, doch gehörte schon im 12. Jahrhundert eine Kapelle zu ihr.

Nach einer urkundlichen Erwähnung gab es in Egyhazfalva 1230 schon einen Straßenmarkt, in dessen Mitte eine Kirche stand (Abb. 3). Alt-Thorenburg, das um die gleiche Zeit schon als „civitas“ bezeichnet wurde, bestand noch immer aus einer einzigen Parzellenreihe. Zwischen dieser und dem Rakosch-Bach lag ein größerer Freiraum, der vermutlich, wie die danebenliegenden Parzellengruppen, von stärkeren Begrenzungselementen umgeben gewesen ist; der Friedhof mit ei-

¹¹⁷ C. Mureşan, *op. cit.*, p. 24—25.

¹¹⁸ B. Orbán, *Torda* ..., p. 169 şi 319.

¹¹⁹ *Călători străini* ..., vol. II, p. 345—346.

¹²⁰ Zezi şi Gh. Anghel, *op. cit.*, p. 36—38.

nem Kultbau teilte den verhältnismäßig langen Raum in zwei Teile. Außerdem war in Szcentmiklos um die Mitte des 13. Jahrhunderts wahrscheinlich schon eine kleine Burg vorhanden.

Die Siedlungen, die unter dem Mongoleneinfall anscheinend nicht besonders zu leiden gehabt hatten, wuchsen zwischen 1242 und 1300 — auch als Folge neuer Ansiedlungen — stark an, und zwar von 70—80 Familien auf 210—260. Im Lauf dieser Entwicklung entstand in Alt-Thorenburg gegenüber der alten eine zweite Parzellenreihe und zwischen diesen, südlich des Friedhofs und der Kirche, ein Straßenmarkt (Abb. 4). In die neue Zeile wurde auch das Ordenshaus einer damals gegründeten Kreuzritterniederlassung eingegliedert. Ein Dorf, das zu dieser Niederlassung gehörte, entstand abseits auf der gegenüberliegenden Seite des Rakosch-Baches. In seiner unmittelbaren Nähe wurden auch Parzellen angelegt, die zu Egyhazfalva gehörten. In die gleiche Zeit fällt die Gründung von Neu-Thorenburg, und zwar entstanden hier nacheinander zwei Zeilen.

Die erste Hälfte des 14. Jahrhunderts stellte eine Blütezeit der Stadt dar. Weil diese um 1350 schon von 400—550 Familien bewohnt war, sind die parzellierten Flächen wesentlich erweitert worden (Abb. 5). In Alt-Thorenburg entstanden seitlich der schon besetzten Fläche weitere zwei Parzellenreihen; nachher breitete sich die Siedlung ausschließlich jenseits des Rakosch-Baches aus. Dadurch wuchs sie mit dem Dorf der Kreuzritter zusammen und dieses seinerseits immer enger mit Egyhazfalva, so daß der Ort einen sehr geschlossenen Umriß erhielt. Innerhalb der Ortschaft gab es drei wichtige Längsstraßen, die durch unbedeutende Querstraßen verbunden waren. Die mittlere Straße war am breitesten, und dort standen außer Holzhäusern und Erdhütten auch drei wichtige gemauerte Kirchen. In dem noch immer räumlich abgesonderten Neu-Thorenburg bildete sich zuerst ein viereckiger Marktplatz heraus und dann wurde der Ort südwärts erweitert.

Da Thorenburg 1552 beiläufig 750 Steuerzahler besaß, ist es nach einem vorhergehenden zeitweiligen Rückgang wieder stark angewachsen, und zwar wohl zwischen 1400 und 1450. Damals wuchsen zunächst Alt- und Neu-Thorenburg zusammen und der Stadtteil links des Rakosch-Bachs erhielt ungefähr seine spätere Ausdehnung (Abb. 6). Entlang der Stadtgrenze gab es aber keine Ringmauer, nur die großen neu erbauten Kirchen waren mit stärkeren Wehranlagen umgeben.

Seit der Mitte des 15. Jahrhunderts verlor die Ortschaft an Bedeutung; sie wurde nicht mehr als „civitas“, sondern nur noch als „oppidum“ betrachtet und eine Entwicklung gab es nur noch in architektonischer Hinsicht: die Arbeiten an den Kirchenburgen wurden fortgeführt und einige gemauerte, teils stockhohe Häuser errichtet.

Fig. 1 — Parcelarea localității în jurul anului 1880 (în perimetrul din anii 1769—1773).
 1 — Piața Steluței, 2 — Piața Republicii, 3 — Str. A. Iancu, 4 — Str. A. Mureșan,
 5 — Str. Velicov, 6 — Str. S. Bărnăuțiu, 7 — Str. A. I. Cuza, 8 — Str. Barbu Lăutaru,
 9 — Str. A. Sever, 10 — Str. Gh. Lazăr, 11 — Str. Dr. I. Rațiu, 12 — Str. Gh. Barițiu,
 13 — Str. A. Vlaicu, 14 — Str. Libertății, 15 — Str. Mărășești, 16 — Str. Sirenei, 17 —
 Str. N. Vlahuțiu, 18 — Str. I. Creangă, 19 — Str. Gh. Șincai, 20 — Str. I. Moldovan,
 21 — Str. Gelu, 22 — Str. Micșunelelor, 23 — Str. Mircea cel Bătrîn, 24 — Str. B. P. Haj-
 deu, 25 — Str. Șuluțiu, 26 — Str. Castanilor, 27 — Str. Șt. O. Iosif, 28 — Str. Dealului,
 29 — Str. Marinescu, 30 — Str. N. Iorga, 31 — Str. Punții, 32 — Str. Alunișului, 33 —
 Str. Roșiori, 34 — Str. Corvin, 35 — Str. Petalelor, 36 — Str. Decebal, 37 — Str. Tunel,
 38 — Str. Salinelor, 39 — Str. Brîncoveanu, 40 — Str. Crișan, 41 — Str. Horea, 42 —
 Str. Cloșca. 43 — Str. Oltului, 44 — Str. Traian, 45 — Str. V. Alecsandri, 46 — Str. Albi-
 nei, 47 — Str. Bicăzului, 48 — Str. M. Eminescu, 49 — Str. Fărcășan, 50 — Str. Arge-
 șului, 51 — Str. Gh. Coșbuc, 52 — Str. A. Bunea, 53 — Str. Th. Aman, 54 — Str. E. Varga,
 55 — Str. Războieni.

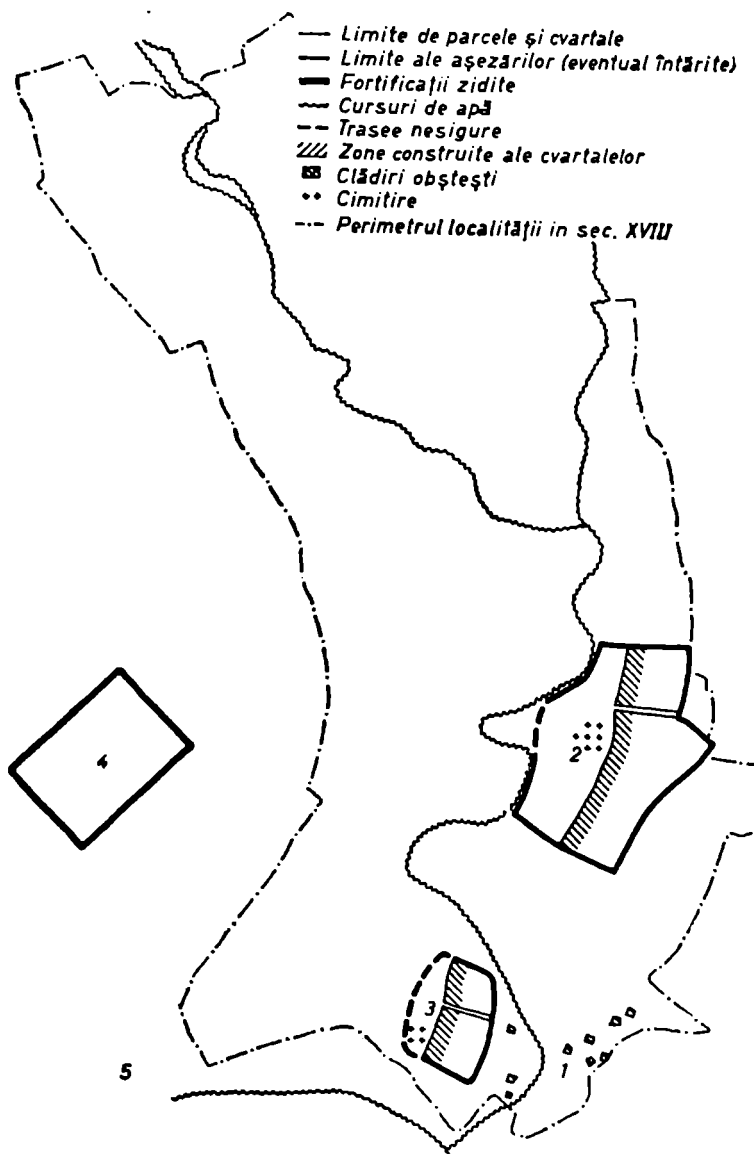

Fig. 2 — Situația aproximativă în jurul anului 1200.

1 — posibilă așezare timpurie, 2 — Turda Veche, 3 — Satul Bisericii (formă posibilă),
 4 — Cetatea Saxonia cu o eventuală așezare timpurie, 5 — satul Sf. Nicolae.

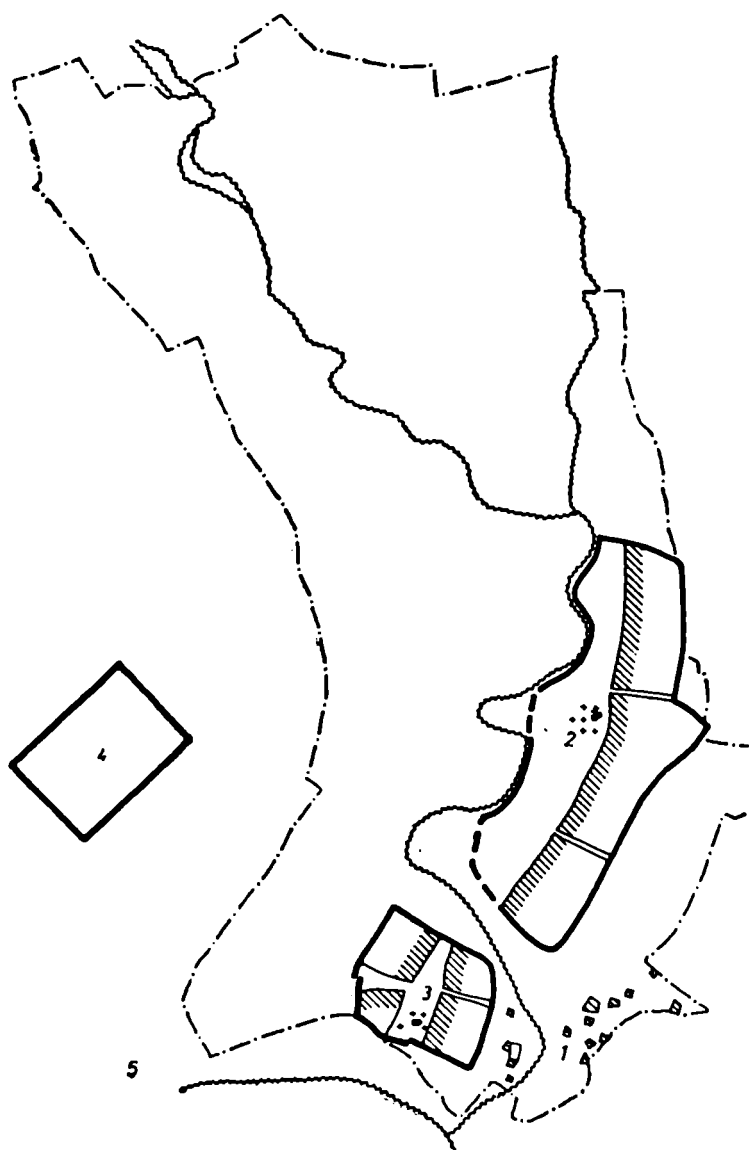

Fig. 3 — Situația aproximativă în jurul anului 1240.

1 — posibilă așezare timpurie, 2 — Turda Veche, 3 — Satul Bisericii, 4 — Cetatea Saxo-
nya, 5 — satul Sf. Nicolae.

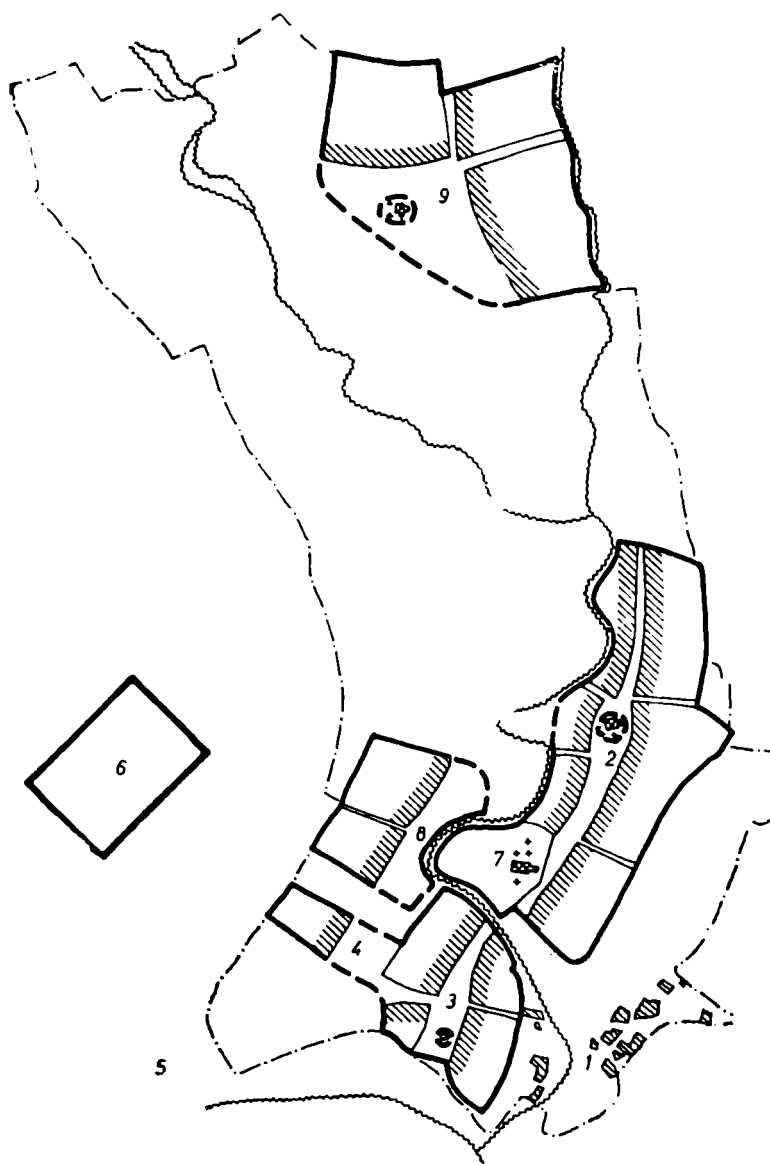

Fig. 4 — Situația aproximativă în jurul anului 1300.

1 — posibilă așezare timpurie, 2 — Turda Veche, 3 — Satul Bisericii, 4 — probabilă extindere a Satului Bisericii, 5 — satul Sf. Nicolae, 6 — Cetatea Saxonya, 7 — Casa Cruciaților, 8 — Satul Cruciaților, 9 — Turda Nouă.

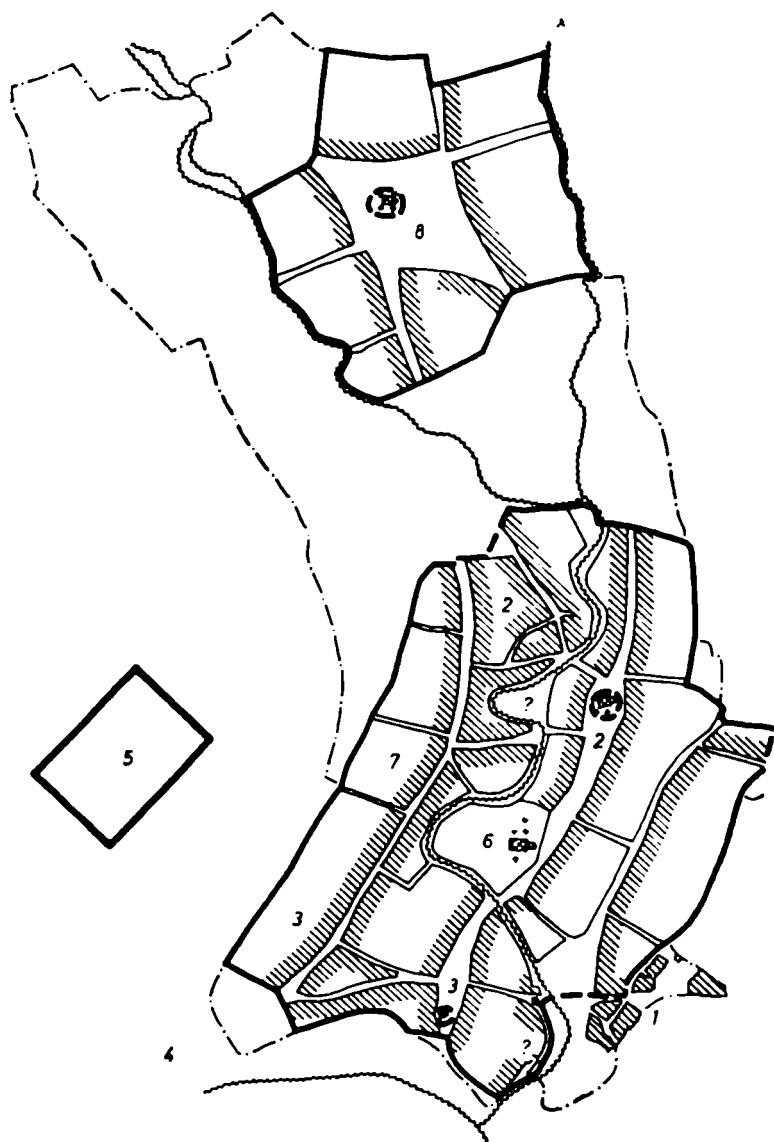

Fig. 5 — Situația aproximativă în jurul anului 1350.

1 — posibilă așezare timpurie, 2 — Turda Veche, 3 — Satul Bisericii, 4 — satul Sf. Nicolae, 5 — Cetatea Saxonya, 6 — Casa Cruciaților, 7 — satul Cruciaților, 8 — Turda Nouă.

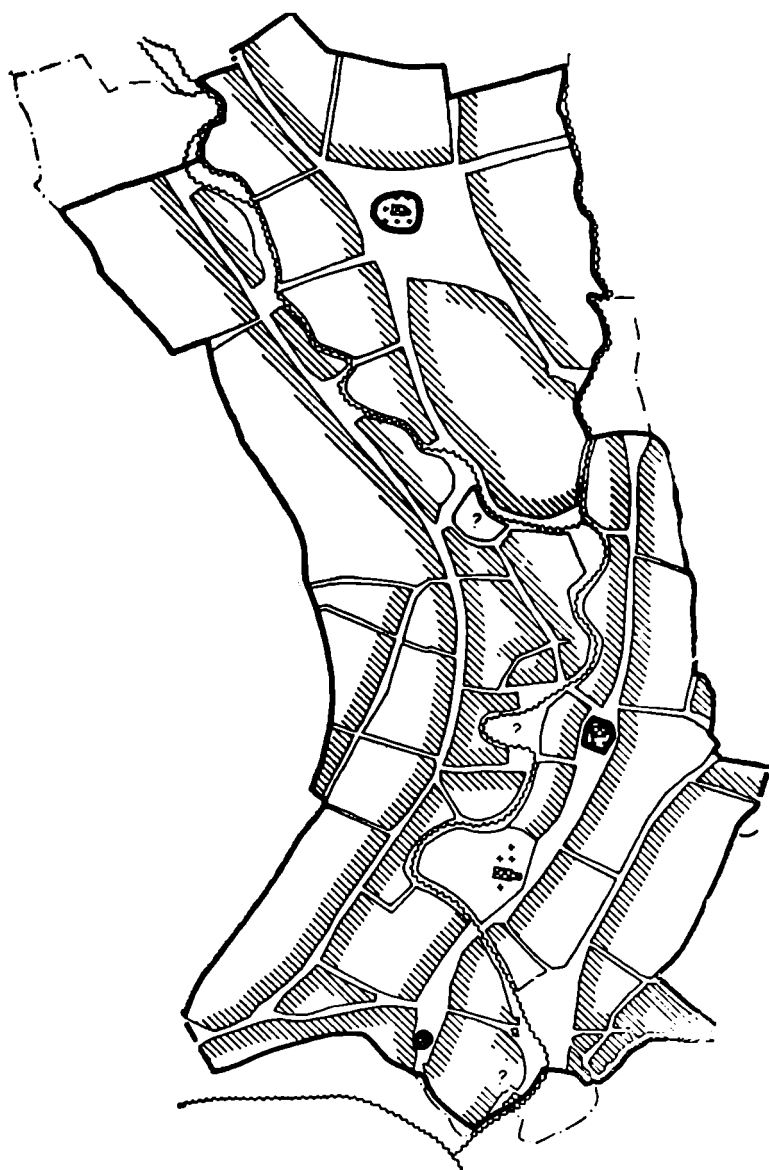

Fig. 6 — Situația aproximativă în jurul anului 1450.

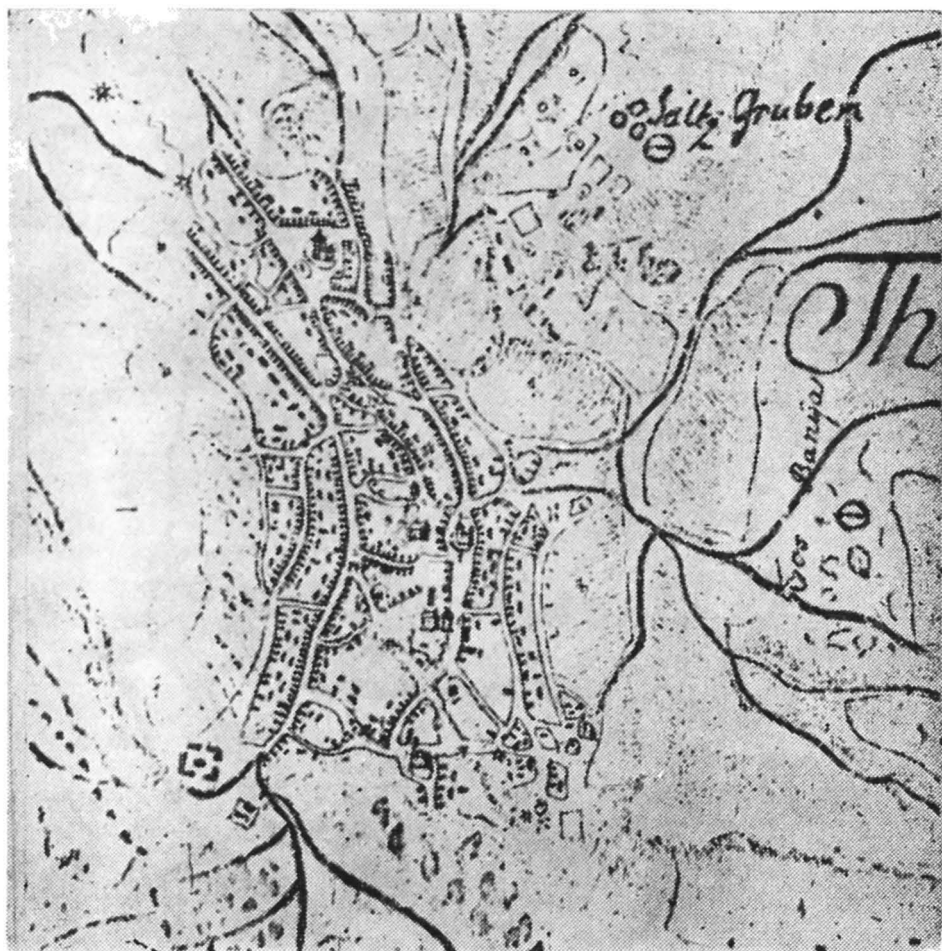

Fig. 7 — Turda între anii 1769—1773 (ridicarea Iosefină).

CEL MAI VECHI REGISTRU DE SOCOTELI AL ORAȘULUI BISTRIȚA (1461, 1462)

Izvoare de o importanță deosebită pentru cunoașterea situației social-economice și demografice a orașului medieval, registrele de socoteli permit cercetătorului să surprindă în mod exact, statistic, numărul și structura populației dintr-o localitate¹. Pe baza datelor cuprinse în asemenea registre — care la capitoulul „venituri” prezintă lista nominală a locuitorilor obligați la plata dărilor, precum și cantitatea impozitului plătit — se poate stabili, pe lângă alte elemente semnificative, mărimea orașului într-o anumită perioadă, structura sa socială și, prin calcularea proporțiilor dintre diferitele meserii profesate de locuitori (meserii ce reies din numele lor), chiar tipul său economic².

Arhivele orașelor transilvănene sînt, din păcate, destul de sărace în asemenea izvoare, mai ales în ce privește secolul al XV-lea. Cel mai vechi registru de socoteli orășenești cunoscut în Transilvania este cel al Clujului din 1453; dar acesta este incomplet, cuprinzînd doar pe locuitorii maghiari³. Primul registru al Sibiului datează din anii 1470—1480⁴, iar cel al Brașovului din 1475⁵. Prin urmare, registrul de socoteli al Bistriței din anul 1461, pe care îl publicăm mai jos împreună cu cel din 1462, este *cel mai vechi registru de socoteli complet* păstrat pînă astăzi dintr-un oraș transilvănean.

Aceste registre au fost alcătuite cu ocazia strîngerii dărilor, înregistrînd numele celui impus și suma plătită, respectiv numărul de unități de impunere numite *dica*, repartizate fiecărui locuitor în funcție de averea sa. Bistrița era împărțită din punct de vedere administrativ-fiscal în patru cartiere, fapt reflectat și în aceste registre⁶.

Păstrate la Arhivele Statului din Cluj-Napoca, în fondul „Arhiva orașului Bistrița” (cota arhivalică: IVa Nr. 1—4), aceste registre sînt înscrise în caietele

¹ Cf. Șt. Pascu, *Demografia istorică*, în *Populație și societate. Studii de demografie istorică*, sub red. prof. Ștefan Pascu, vol. I, Cluj-Napoca, 1972, p. 46 et sq.; R. Mols, *Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle*, II, Louvain, 1955, p. 178; E. Fügedi, *Középkori várostörténetünk statisztikai forrásai*, în *Történelmi statisztikai közlemények*, I (1957), nr. 1, p. 43—85; nr. 2—4, p. 16—75.

² Prelucrarea în acest sens a datelor cuprinse în registrele de socoteli pe care le publicăm mai jos o prezentăm în articolul *Bistrița în a doua jumătate a sec. al XV-lea în lumina celor mai vechi registre de socoteli ale orașului* (în manuscris).

³ Szabó K., *A kolozsvári magyar polgárság összefoglalása 1453-ból*, în *Történelmi Tár*, 1882, p. 525—541, 729—745.

⁴ *Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus sächsischen Archiven*, vol. I.: „Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation”, Sibiu, 1880, p. 28—37. Ptr. datare cf. și p. XVII.

⁵ *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen*, vol. III: „Rechnungen”, Brașov, 1896, p. 614 et sq.

⁶ Referiri la modul de strîngere a dărilor la Bistrița și o primă prelucrare statistică a datelor cuprinse în aceste registre la Konrad G. Gündisch, *Patriciatul orășenesc al Bistriței pînă la începutul secolului al XVI-lea*, în *File de istorie*, Bistrița, 1976, p. 173, 178.

alcătuite din coli de hîrtie de 30×22,3 cm, îndoite la mijloc, pe verticală, și legate cu ață. Filigranele hîrtiei, care reprezintă un cap de bou, stilizat, indică originea italiană, probabil venețiană, a materialului⁷. *Registrul din 1461* este înscris în două asemenea caietele: primul (cota IVa Nr. 1) cuprinde 10 pagini, din care 6 prevăzute cu lista nominală a celor supuși la plata dărilor în cartierul I (p. 1: cei de la nr. 1—43, p. 2: nr. 44—91, p. 3: nr. 92—130) și cu însemnări privind cheltuielile făcute de oraș în acest an (p. 4—6); al doilea (cota: IVa Nr. 2), este alcătuit din 12 pagini care cuprind lista celor impuși din cartierele III (p. 1: nr. 131—166), IV (p. 2: nr. 167—213, p. 3: nr. 214—262, p. 4: nr. 263—310, p. 5: nr. 311—343) și II (p. 6: nr. 344—389, p. 7: nr. 390—440, p. 8: nr. 441—462) precum și însemnări privind cheltuielile efectuate (p. 9—12). *Registrul din 1462* este înscris de asemenea în două caietele: primul (cota IVa Nr. 3) cuprinde 16 pagini din care 2 goale; în acesta sînt însemnate lista celor impuși din cartierul I (p. 1: nr. 1—39, p. 2: nr. 40—85, p. 3: nr. 86—129) și din cartierul II (p. 4: nr. 344—389, p. 5: nr. 390—430, p. 6: nr. 431—462) precum și însemnări privind cheltuielile orașului (p. 7—16); al doilea caietel (cota IVa Nr. 4) cuprinde 8 pagini, din care 6 însemnate cu lista celor impuși din cartierul III (p. 1: nr. 131—166) și IV (p. 2: nr. 167—221, p. 3: nr. 222—271, p. 4: nr. 272—321, p. 5: nr. 322—343), și cîteva însemnări privind cheltuielile orașului (la p. 6).

Publicînd în continuare aceste două registre, luăm ca bază registrul din 1461, semnalînd prin *cursive* sau în notele anexei deosebirile apărute în însemnările din 1462.

IV a Nr. 1: *Quartale primum dicium pro solucione vinorum antiquorum et novorum data ad castrum, anno domini 1461. Ad quinque dicis¹ fl[orenum] 1 et 600 denarii dabantur pro fl. 1*

IV a Nr. 3: *Registrum dicium pro diversis expeditionibus civitatis Bystriciensis tempore May anni domini Millesimo quadringentesimo LXII exactis. Ad dicam unam denarii 200, florenis erat 870. | Quartale primum*

1. Swarcz Nickelyn	2 tt. d. 4 ²	14. Petrus Wochner	1
2. Hans Topper	1 (<i>Inqu. 1</i>)	15. Jurg Holland	1 1/2
3. Iacob Mawrer	1	16. Hans Pynder	2
4. Weys Jurg	1	17. Stephen Czegner	2
4a. Locheryn ³	1	18. Merten Oswald	2 1/2
5. Paul Weynper	1	19. Petrus Carnifex ⁵	2
6. Thomas Tyle	1 1/2	(<i>Ladislaus Aurifaber</i>)	1 1/2
7. Erasmus Topper	1	20. Andreas Kuttler ⁶	2
8. Mates Kurschneryn	1 tt. d. 20	21. Jurg Erwen	6 Inqu. 1/2
9. Swartz Hannus	1 tt. d. 20	22. Cristel Henczel	1 1/2
10. Andreas Vilker	1	23. Michel Bogner	2
11. Johannes Litteratus	1	24. Hans Czwrphyn	2 Inqu. 2
(<i>Scriba</i>)	1	24a. Kawimann ⁴	1
11a. Messer Smid ⁴	1	25. Stenczelyn	2
12. Anthonius Aurifaber	3	26. Jurg Kurschner	3
13. Barthel Carnifex	1	27. Vincentius Sartor	1
(<i>Flescher</i>)	1	(<i>Sneyder, iudex</i>)	
		28. Iacob Kremer	1

⁷ M. Briquet, *Les Filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600* (A facsimile of the 1907 edition, with supplementary material contributed by a number of scholars), edited by A. Stevenson, vol. II, Amsterdam, 1968, p. 730. Reprezentarea acestui filigran: *idem*, vol. IV, Nr. 14783, 14784; *Quellen... Kronstadt*, III, facs. nr. 3; *Quellen... Siebenbürgens*, I, facs. nr. 47.

29. Kempf	1	79. Symon Andres	1 tt. d. 10
30. Spilner	1/2	80. Brawn Andres	1
31. Topperin		81. Andreas Ieronimus	1 (1/2)
similiter	1 1/2	82. Petrus Mulner	1 1/2 tt. d. 1
32. Nicus Aywenin ⁵		83. Czymermayn	1 tt. d. 20
33. Hans Bader	1 1/2	84. Hans Pazeler	1
34. Valtan Sutor	1 1/2	85. Michel Weber	1 1/2
35. Jung Hans	1 1/2 Inqu. 1	<i>Summa facit fl. auri</i>	10, den. 100
36. Peter Gurtler	1 1/2 (1)	86. Lang Casper	1
36a. <i>Gurg Aywen</i> ³	6	87. Stephen Hvmler	1
37. Hans Lochner	3 (2)	88. Scharwar	2
38. Phansmid	3	89. Hans Stayneryn	1 1/2 tt. d. 20
39. Andreas Orlaz	2 (3)	90. Symon Meel	1
<i>Summa facit fl. 12</i>	1/2	91. Thomas Henyng	1 1/2
40. Michel Topper	2 Inqu. 1	Soluta dicis	74
41. Peter Sartor		Debita dicis	22
(<i>Sneyder</i>)	1 1/2 Inqu. 1	In hoc folio	d. 321
42. Nogeryn	2 Inqu. 1	92. Michel Lorenz	1 1/2
43. Iacob Tuerk	1 1/2 tt. d. 1	93. Casper Clos	1
Soluta	52 1/2	94. Ambros Sartor	1
Debita	3	95. Oswald Pynder	1 1/2
44. Hanus Heryng	1 1/2	96. Michel Weber	1 1/2
45. Hans Kroner	5 (3 1/2) Inqu. 3	97. Hanes Wolslaer	3 (2 1/2) Inqu. 1
46. Mates Heryng	1 1/2 tt. d. 1	98. Michel Tytcz	1 1/2
47. Mates Sschusteryn	1 1/2 tt. d. 20	99. Michel Tyle	1 1/2
Inqu. 1		100. Jurg Rendler	1 1/2
48. Jurg Smith	2 (1 1/2)	101. Hans Stayner	3 Inqu. 1
49. Francz Sutor	1 tt. d. 20	102. Andreas Tyczler	2 1/2 Inqu. 1
50. Petrus Sutor	1 1/2	103. Swarcz Valtynyn	1
51. Zander	1	104. Petrus (<i>Czaph</i>)	1 1/2
52. Hwsch Hanus	1 tt. d. 22	105. Copusyn	1/2
53. Hans Pynder	1 1/2	106. Balas Frydel	2 1/2
54. Jurg Pwesch	1 1/2	107. Groz Cristan	4 (3 1/2)
55. Valtan Sutor	1 1/2 Inqu. 1	108. Stephen Topper	3
56. Merten Fwrman	1	109. Rudolff	1 1/2
57. Rozenlacher	1 1/2	110. Molnarlerin	2 1/2 tt. d. 40
58. Hans Tytel	2	111. Benedic Ryemer	1 1/2 (1)
59. Thomas Weber	1	112. Symon Gwtczner	
60. Michel Bewchel	1/2	(<i>Magyar</i>)	2 (1 1/2)
(<i>Bewchelyn</i>) ³		113. Hyrsch ⁵	1
61. Mates Gerlach	1	114. Lasla Pynder	2
62. Peter Knechtel	3 Inqu. 1	115. Lasla Weber	1 1/2
62a. <i>Pistorius</i> ³	1	116. Michel Kapperin	6 (3 1/2)
63. Lasla Parchyn cum		117. Paul Bader	1 1/2 (2)
filio	2 1/2 tt. d. 21	118. Hans Thoms	1 1/2
64. Nicus Czymermann	2	119. Lorenz Kurschner ⁵	1
65. Balas Swob	1 1/2	(<i>Nicus Smyd</i>)	2 Inqu. 1
66. Cristel Stux	3	119a. Clayn Jurg ^{4,5}	1
67. Jurg Erwin	2	120. Peter Hermann	1 1/2 (2)
68. Jacob Stux	2	121. Hans Weber	1 1/2
69. Hawbner	1	122. Hans Aywen	2
70. Fabian Weber	1 1/2	123. Hans Passermann	1 1/2
71. Jurg Weydner	2 1/2 tt. 1	124. Wytchenyn	1 1/2
72. Andreas Erwen	1 1/2	125. Weyspeck	1
73. Stephen Both	2 (1) Inqu. 1	126. Nicus Grasschell	1 1/2
(1 1/2)		127. Michel Sneyder	1 tt. d. 20
74. Rytteryyn	1	128. Nicus Haze	1 1/2
75. Symon Gylner	2 (1 1/2)	129. Schelle Peter	1
76. Sigmund Krol	1	130. Alcz Emrich ⁵	1
77. Hanes Frydrich	1	Soluta	63 1/2
78. Merten Altschait	1	Debita	12 d. 10

Summa facit flor. auri 12 1/2

IVa Nr. 1, p. 4 :

Exposita dicalium pro vinis antiquis et novis ad castrum datis

Thomas Hawser suscepit a Martino Oswald etc.	fl. 1
Item eidem in promptis pecuniis dedimus	fl. 5
Item eidem dedimus quinta feria post Concepcionis	fl. 6
Item eidem feria sexta sequenti	fl. 2
Item eidem cum suis dicalibus	fl. 2
Ladislaus Conrad suscepit a Petro Rozenlacher et Johanne Tytel florenos aurei	2
Item eidem solvimus in promptis	fl. 7
Item eidem quinta feria post Concepcionis	fl. 5
Item eidem ab Andrea Kurschner	fl. 1
Item eidem ab Andrea Munkosch	fl. 1
Item idem suscepit a Stephano Masch	fl. 1
Item eidem solvimus cum suis dicalibus	fl. 1
Item Petro Tuerk dedimus pro vino antiquo	fl. 8
Item eidem quinta feria post Concepcionis	fl. 6
Item eidem feria sexta sequenti	fl. 1
Item eidem cum suis dicalibus	fl. 1
Item Georgio Erwen cum defalcatione suorum dicalium solvimus pro vino novo florenos aureos	7
Item Notario, pro salario suo	denarios 420
Item cum dicalibus 1 1/2 hospite sue in priori dica facit	fl. 1
Item Johanne Notario super priores 180 d. ex antiquo, dicalibus sibi datis, solvimus d. 120, scilicet	fl. 1/2
Item Andree Kurschner defalcantur d. 120 pro eo, quod duxit wayuodam huc venientem	

IVa Nr. 1, p. 5 :

Preconi pro bibalibus	d. 60
Secundo die preconi	d. 25
Scolarii	d. 16
Item eidem preconi pro 3°	d. 40
Item preconi pro 4°	d. 36
Andree Sneyder pro vino vetero dedimus primo	fl. 2
Item eidem in promptis, feria sexta post Concepcionis	fl. 9
Item Andree eidem pro vinis novis	fl. 1
Petro Zas pro vino antiquo dedimus primo	fl. 4
Item eidem sexta feria post Concepcionis	fl. 1
Petro eidem cum floreno Czugerer	fl. 8
Eidem feria sexta post festum Lucie Virginis	fl. 1
Item eidem	fl. 1
Symon Tylman pro vino antiquo dedimus	fl. 12
Item Demetrio ⁶	
Demetrio Parvo in vinis novis	fl. 7 1/2
Item eidem solvimus	fl. 1 1/2
Item Ladislaus Conradi dedit pecunias Johanni Lochner duarum dicarum ut solvat Demetrio	fl. 1
Dominico die ante Thome beati apostoli festum	fl. 2
In vigilia Nativitatis domini eidem	fl. 1
Sabbato infra Octavas Epiphaniarum domini	fl. 21
Slym Anthal in vino novo per dicas Henrici solvimus et cum suis dicalibus	fl. 5
Item eidem	fl. 11
Thwme ⁷ dedimus	fl. 1 1/2
Item Martino Byro pro vinis novis	fl. 4
Item eidem dedit Ladislaus Conrad de pecuniis per ipsum perceptis	fl. 1
Item sexta feria post festum Lucie	fl. 4
Item cum suis dicalibus iterum ⁷	fl. 4

IVa Nr. 1, p. 6

Item Michaeli Kopperer pro equo uno	fl. 12 ortis 1
-------------------------------------	----------------

Item preconii in salario suo	d. 200
Item preconii	d. 100
Item Leonardo pro vectigali cum aduxit ⁸ Johannem Gezth, cum defalcatione dicalium suorum priorum et istius dedimus	fl. 1
Item Thomas Fwrman et Benedicto Zwmpfer cum suis dicalibus vinies ⁹ solvendis dedimus pro ductione, educatione Johannem ¹⁰ de Gezth	fl. 1 1/2
Item Thome Sartori cum suorum dicalium defalcatione pro educatione Johannis de Gezth dedimus	fl. 1/2
Item pro crapreolis domino castellano pro novo anno datis, solvimus	d. 400
Item Johanni Notario in crastino Purificationis Marie in salario suo preteriti anni dedimus	fl. 1

IV. a Nr. 2, 3: *Quartale secundum*

344. Michel Sartor (Sneyder)	1 1/2 Inqu. 1 ⁵	387. Valten Werner (Kattesche)	1 (1 1/2)
345. Antal Topper	2 tt. d. 40	388. Andreas Sutor	1 tt. d. 8
346. Hanus Kurschner	2 tt. d. 40	389. Peter Guenther	1 Inqu. 1
347. Jacobus Kretczmer ⁵	6	389a. Cristel Wagner ³	1
348. Tzukasch (Czukatcz)	2 tt. d. 46	389b. Maies Pynder ³	1
349. Hanus Lochner	2	389c. Paul Weynrich ³	1 1/2
350. Andreas Newmais- ter	2 1/2 (2)	Soluta > dicis	61 1/2
351. Lilienczweyg	2 (Inqu. 1)	Debita >	22 d.
352. Lorencz Sutor	1 1/2	Summa facit fl. 11, d. 340	
353. Stephan Mur	2	390. Valten Wagner ⁵	1
354. Merten Gal	1 1/2 (1)	(Gylge Weber) ³	1
355. Nagelsmid Stephen	1 (1/2)	391. Peter Kathner	1
356. Andreas Grasschell	1 1/2 tt. d. 64	392. Lasla Zeydel	1
356a. Valten Wagner ³	1/2	393. Thoncs	1
357. Zas Peter	4	394. Nicus Jordan	1
358. Casper Sneyder	1 1/2 (2)	395. Peter Huetter	1
359. Andreas Athwn (Othwen)	2	396. Thomas Kuhart	1
360. Janusch Weber	2	396a. Jacob Wember ⁴	— tt. d. 23
361. Andreas Rytcz	2	397. Balas Weberyn	1
362. Cristel Bewchel	1 1/2	398. Nicus Klobs	1 1/2
363. Symon Sutor	1 1/2	399. Jurg Czygner	1
364. Stephan Tyle	1	400. Swarcz Stephen	1 1/2
365. Hans Topper	1	401. Stephen Schram	1
366. Andreas Heryng	2	402. Jurg Gassner	1 1/2
367. Jurg Pynder	1 1/2	403. Cristel Gerlach	2
368. Twcheryn	1	404. Peter Gassner	1 1/2
369. Cristel Abel	1 1/2	405. Stephan Weber	2 1/2
370. Casper Ramst	1	406. Nicus Zeler	1 1/2
371. Eschenperger	1	407. Cristel Storl	1 1/2
372. Jurg Pynder	1	408. Hannes Merten ⁵	2
373. Merten Smid	1 1/2	409. Hanus Fazult	2 tt. d. 24
374. Mollerenchyn	1	410. Cristel Wynther	2 Inqu. 1 1/2
375. Petrus Sutor	2	411. Peter Sutor	2 tt. 1/2
376. Stephen Etczler	2	412. Jacob Pynder	1 1/2
377. Hans Smid	2 1/2 (2)	413. Andreas Vogler	3 (2 1/2)
378. Gutschalk	1 1/2	414. Thomas Vogler	1 1/2
379. Tscholisch (Tscholescher)	2 (1 1/2)	415. Hans Ryemer	1 1/2 (3)
380. Valten Wayrich	1	416. Merten Geler ⁵	1 1/2
381. Michel Wirker	1 1/2	417. Peter Wal.	1
382. Demeter Weber	2 (1 1/2)	418. Andreas Sneyder	4
383. Bawman	2 (1 1/2)	419. Blas Schuller	4
384. Erhart Wagner	1 1/2	420. Balasch (Blaz) Sutor	2
385. Symon Peberhuetel	1 tt. 4 d.	421. Lenhart Grasschel	2 (1 1/2)
386. Lasla Weber	1	422. Hanus Scutarius (Schiltmacher)	1/2
		423. Lorenz Sutor	2
		424. Cristel Smid	3

425. Symon Zatler	1 1/2 (2)
426. Symon Slosser	1 1/2 (2)
427. Jacob Gralatz	2 1/2
428. Hanus Glockengisser	3
429. Peter Herfart	2 1/2
430. Iacob Zatler	1 Inqu. 1
<i>Summa facit flor. auri 14</i>	
431. Thos Sneyder (<i>Thomas Sartor</i>)	1 1/2 St ¹¹ fl. 1
432. Anthal Zeler	4
433. Peter Hew	2 St. 1/2
434. Michel Meteler	2
435. Demeter Kurschner	1 1/2
436. Bogneryn	2
436a. <i>Pictor</i> ³	1
436b. Petrus	1 1/2
437. Iacob Kurschner	3 St. 1 1/2
438. Wolfgang	2
439. Martinus Byro	6 St. fl. 1
440. Martinus (<i>Merlen</i>) Narresch	2 1/2 Inqu. 1
Soluta > dicis	81 1/2
	23 1/2
441. Mates Schuler	1. tt. 19
442. Wolffyn	1 Inqu. 1
443. Spleys	1
444. Pistorius	1
445. Jacob Tyschler ⁵	1
446. Peter Donner	1

447. Mates Hylman	1 1/2
448. Nicus Mochner	1 1/2
448a. <i>Zakatz Janusch</i> ³	1
448b. <i>Mathe</i> ³	1
449. Bendic Messersmid ⁵	1
450. Gladiator Petrus	1
451. Hanus Czensnytczer	1 1/2
452. Clayn Symonyn	1 1/2 tt. 1/2
453. Hannes Sartorius (<i>Schiltmacherin</i>)	1 1/2
454. Gergen Czensnytczer (<i>Tehorda</i>)	1 1/2
455. Paul Ryemer	1
456. Peter Brewnel (<i>Brewnelyn</i>)	1
457. Hannes Czensnytczer (<i>Tschada</i>)	1 1/2
458. Gergen Zatler (<i>Gregorius Sellator</i>)	2
459. Valten Narresch	3 (2) St. fl. 1
460. Balasch Fursth	2 St. fl. 1
461. Smit Hermann	2 St. fl. 1
462. Henricus	1 tt. d. 24
Summa 213	
Soluta > dicis	21
	8 d. 43
<i>Summa facit flor. auri 9 1/2</i>	
<i>Summa summarum medie civitatis facit floreos auri 70 et denarii 14.</i>	

IV a Nr. 2, p. 9

Item Andreas Sneyder hat geben eyn gulden.

Item wir haben dem Andreas Sneyder geben eyn 2 Gulden an den alten Weyn, den wir haben in dy Festn geben.

Item wir haben Thomas Hawser eyn Gulden geben an den alten Weyn.

IV a Nr. 2, p. 10

Exactio tributi anno domini 1462¹¹

Vendendo pisces

Hanus Orlaz

Petrus Wochner

Pistrices secundum vendendo

Mates Kurschneryn
Ambros Pynderin
Ursula Melcheryn
Bach Paulyn
Pludyny
Clayn Symonin
Demeter Czensnytczeryn
Cristel Thwmelyn
Nogeryn
Ursula Swertfegeryn
Hanus Conrad
Lorenz Kurschneryn
Gertrud Taschner, filia
Zas Symonin
Stayneryn
Achatius Sneyderyn

Nicus Pynderyn
Jacob Mawreryn
Swarcz Hanesyn
Scharwateryn
Nagelsmydyn
Peter Gurtheleryn
Lorenz Lay
Jurg Czygneryn
Merten Czymermann
Fygras
Urban Fleyscheryn
Jurg Sneyderyn
Oswald Pynder
Zakalisch Paul
Melchior Smydyn
Blaz Budackyn

Jacob Smydyn
Peter Bretelyn

Merten Fetten

IV a Nr. 2, p. 11

Institutores

Johannes Cratus
Paul Ryemeryn
Jacobyn
Jorg Aywen
Andreas Sneyder
Jula Barthos
Hewzel
Lasla Goltsmyd
Demeter Kurschner
Swarcz Valtynyn
Andreas Schyltmacheryn
Wochneryn
Zakalisch
Passermann

Greff Andreas
Mates Henrici
Bendic Zvmper
Henricus
Hanes Kurschner
Hanes Lochner
Hannes Hay
Roth Andreasyn
Wytchenyn
Jacob Ryemer
Hannes Schiltmacheryn
Wolfgang Scherer
Symon Hutteryn

IV a Nr. 2, p. 12

Actum

Valten Smydyn
Hannes Fleyscher
Lenhard Weberyne
Vladus Hannsyn
Clayn Jekelyn

Czypseryn
Merten Pynderyn
Hannes Wurst
Copol Nickelyn

Rationati¹³ fuerunt primum anno domini 1461 in solucione vinorum peractum.

IV a Nr. 3, p. 7

Exposita premissorum dicalium

Georgio Kurschner solvimus fl. aureum 1, quem mutuo dedit in recessu iudicis.
Item¹⁴ Georgio Erwen sua dicalia defalcantur 6, faciunt fl. 1 1/2, et recepit ad se Ladislai Budaker dicis 1, ortis, fl. 1 et Johanne Sutor ortis 1.
Vide¹⁵ domino Stephano Propinatorio.
Item Thome Hawser pro panno¹⁶ et pro marduribus, primo cum suis dicalibus solvimus fl. 3 1/2.
Item eidem solvimus protunc pro eisdem rebus fl. 10
Item eidem dedimus fl. 1 1/2
Item eidem terciam partem unius florenis.
Et illi pelles dati sunt censualibus Ladislao et Stephano.
Item soluti sunt fl. 1 1/2 qui recipiebantur de pixide dominorum ad solucionem fumigalium.
Item Anthonio Zeler solvimus fl. 1, quem mutuo dedit in recessu iudicis.
Item Petro Czas solvimus fl. aureos 6 pro vino antiquo quod dedimus dominis comitibus.
Item Johanni Notario in sallario suo fl. 3.
Item Anthonio Zeler solvimus fl. 1 in eo, quod mutuo dedit tempore adventus censualium.
Item Anthonio Lewches solvimus pro suis debitis¹⁷ datis fl. 14 cum defalcacione suorum dicalium in vino Andree Toldak datis.
Item Cristanno Magno solvimus fl. 3 quos mutuo dedit ad solucionem fumigalium.
Item Balasch Schuler solvimus fl. 3 1/2.
Item eidem solvimus fl. 1 quos mutuo dedit ad disponendam censualibus numeralia et prandium.
Item Petro Zas solvimus fl. 1 1/2 quos mutuo dedit in vino castellanis dato.
Item Hwsch Nicloz den. 100 pro exercituacione.

IV a Nr. 3, p. 8

Thome Bogner solvimus fl. 3 1/2, quos mutuo dedit in recessu iudicis.
Johanni Krocher solvimus fl. 1, iudici pro expensis mutuo datum.
Cristel Tewfel defalcavimus dicalia sua in duccione¹⁸ Johannis de Gezth, fecit ortus 1.
Item Symoni Tylmann pro vino vetero fl. 3 1/2, dominis comitibus dato.
Item Valten Hewzel pro exercituacione, mutuo datis, solvimus fl. 3.

Item Cristel Smyd solvimus fl. 1 quem mutuo dedit in recessu iudicis ad regem.
 Item Jacobo Kurschner solvimus fl. 1 quem mutuo dedit ad resam in recessu iudicis.
 Item Gregorio Sellatori solvimus fl. 1 in pecunia, pro exercituacione mutuo datis. Item eidem fl. 1.
 Item Johanni Lochner solvimus fl. 2 in galnerio¹⁵ Ladislai Karray propinatori.
 Item Georgio Erwyn solvimus fl. 5 in recessu iudicis ad expensas.
 Item Stephani Weber solvimus fl. 1 1/2 in recessu ad exercitum.
 Item Jacobo, famulo iudicis, fl. 1.
 Item Andree Sneyder fl. 1.
 Item Andree eidem fl. 1 1/2 in recessu iudicis ad regem.
 Item pro equo quo iudex equitanatur ad regem solvimus fl. 13 1/2.
 Symoni Sellatori pro laboribus fl. 1.
 Item iudici Ladislao dedimus pecunias pro¹⁶ fl. 1 pro reza sua.
 Item Andree Pellifici dedimus fl. 1 1/2 pro speceribus¹⁶ serico comitisse datis.
 Item Henrico solvimus fl. 6 in exercituacione.
 Andree Farkasch ad explorandum ad Albam Gywla pro expensis fl. 1/2.
 Item Stephano Czaph solvimus fl. 1.
 Item Cristanno Sutori parvo fl. 1 1/2.
 Emerico Alcz pro exportacione terre in domo dominorum solvimus fl. 1 1/2.
 Item eidem dedimus den. 100.
 Symoni Seratori pro sera quadam den. 100.

IV a Nr. 3, p. 9

Item Andree Greff pro serico et speceribus castellanis datis solvimus fl. 1 1/2.
 Item Stephano Zaph damus mutuo datum pro exercituacione fl. 1.
 Item Demetrio Pellifici fl. 1 pro expensis ad wayuodam.
 Item preconi d. 70.
 Item Andree Tschwgeri pro exercituacione den. 100.
 Item pro munere Petro Wayuode vinum et avenam dedimus den. 650.
 Preconi den. 70.
 Item Demetrio Pellifici in expensis ad Thordam den. 100.
 Item Preconi den. 100.
 Item Johanni Notario den. 213.

Summa expositorum facit. florenos aureos Hungaricalis 114 et den. 120.

IV a Nr. 3, p. 10: notițe neînsemnate, rázleže.

IV a Nr. 3, p. 11

Secunda feria post festum Sancte Trinitatis in prompto dedimus fl. aureos 7, denarios pro fl. 3 1/2.
 Item dominus Thos Hawser dedit dicis 8 iudici.
 Peter Belser dedit Waydner.
 Symon Sneyder dedit dicis 1 pro Anthonio Wechter.
 Symon Sneyder dicis 1 1/2 pro Zakalesch.
 Ab Anthonio Seruato dicis 13.
 Item Radna Peter solvimus fl. 11.
 Item pro expedicione in recessu iudicis den. 6.

Hec recepit iudex

Pro Blas Fursch suscepit iudex in litteris stipendiariis.

Item dicas 8 suscepit Thomel

Anthonius iuratus dicis 12.

Antal Zeler dicis 5

Inquilinus Knechtel 1.

Johanni notario dedimus fl. 1 1/2.

Thome Hawser pro panno organiste dedimus fl. 1.

Johanni Notario fl. 1/2.

Dragosch pro tegulis ad Sanctam Crucem fl. 1/2.

IV a Nr. 3, p. 12—15: Listă cu numele unor locuitori ai Bistriței, menționați și în lista de impozite, fără vreo specificare.

IV a Nr. 3, p. 17 :

Registrum exercitacionis anno domini M^oCCCC^o LXII° tempore Julii ad partes Transalpinas.IV a Nr. 2: *Quartale tercium dicatum pro solutione vinorum antiquorum et novorum ad castrum, anno domini M^oCCCC^o LXI°*IV a Nr. 4: *Quartale tercium dicatum tempore Maii, anni domini 1462*

131. Andreas Kurschner	6 St. fl. 1	173. Hans Kwcher	3 St. fl. 1 1/2
132. Peter Ameckyn	2 (1 1/2) St. fl. 1	174. Paul Weber	2 1/2
133. Stephan Bartusch	3	175. Boze Hanus	3
134. Stephan Masch	3 Inqu. 1 St. fl. 1/2	176. Jurg Herffart	2
135. Herman Sutor	3 St. fl. 1	177. Jurg Herold	1
136. Hans Koppis	1	178. Hans Wechter	2
137. Jacob Tyschler (Tyschleryn)	1 1/2 1	179. Jurg Valtenin	1 (1 1/2) Inqu. 2
138. Spytcz Perthel	2 Inqu. 1	180. Dragosch	1 St. fl. 1/2
139. Czwberlyn	3 Inqu. 1	181. Symon Pynder	1
140. Stephen Wayresch	1 1/2	182. Hornungyn	1 tt. d. 4
141. Lorenz Phansmid ⁵	1	183. Demeter Kurschner	1
142. Cristel Smid	1 1/2	184. Cristel Tewffel	1
143. Martinus Sartor	1 St. d. 300	185. Storcz Weyn	1
144. Zelndorffer	2	186. Thomas Gepawr (Pawryn)	2 Inqu. 1 ⁵
145. Nicus Andreas	2 St. fl. 1	187. Jurg Benedic	1
146. Paul Sutor	1	187a. Gepawr Jurg ⁴	1 ⁴
147. Caspar Tawber	1 1/2	188. Hans Kalstayn	1
148. Nicus Sneyder (Sartor)	2	189. Merten Wagner	1
149. Bartel Goltsmid	1 tt. d. 20	190. Michel Lewpold	1
150. Petrus Twrk	4	191. Symon Burgfurstin	1/2
151. Ladislaus Hungaryn	1	192. Schyndleryn	1/2 St. d. 124
152. Zakalesch	3	193. Stephen Rudiger	2 (1 1/2)
153. Fygras	1	194. Balasch Budiker	1
154. Andreas Tschuger	4	195. Symon Mecz	1 1/2 tt. 1/2
155. Jacob Hertiel	2 1/2	196. Guthprotyn	1/2
156. Paul Ryemeryn	1 tt. 8 d.	197. Jacob Kalstyn	1 1/2 (1)
157. Wejs Jurg	2	198. Nicus Weber	1
158. Jurg Sneyderin ⁵ (Pistorius) ³	1 tt. d. 40 1	199. Andreas Zeydelin	1 tt. d. 31
159. Czypseryn	1 1/2 (1)	200. Andreas Weber ⁵	1 ⁵
160. Andreas ⁵ Schild- macherin	1 1/2 Inqu. 1 ⁵	201. Schalleryn	1
161. Pistorius ⁵ Angjin ⁵	1	202. Cristel Dyner	1 tt. d. 20
162. Tschwmesch	2 1/2	203. Molendinum Lani- ficum	1
163. Michel (Anthal) Ryemer	1 1/2	204. Hans Burgfursth	1
Summa facit fl. aur. 9, den. 1 1/2		205. Cristel Burgfursth	1
164. Thorner	2 tt. 1	206. Jurg Burgfursth	1
165. Nicus Wagner	1 1/2	207. Jacob Burgfursth	1
166. Lenhardus Pynder	1 1/2	208. Stephen Wircker	1
Soluta > dicis 63 et d. 300		209. Jacob Dyner	1 tt. d. 28
Debita > dicis 12 1/2 d. 91		210. Albyrth Cenripper ⁵	1
IV a Nr. 2: <i>Quartale ultimum</i>		211. Lorenz Czugpretel ⁵	1
IV a Nr. 4: <i>1462. Quartale ultimum</i>		212. Mates Weber	1
167. Stephen Pawer	2 1/2	213. Hannes Herbed	1
168. Lorenz Qwatz ⁵	1 1/2	Soluta > 72 1/2	
169. Cristel Mynkasch	2 Inqu. 1 ⁵	Debita > dicis 11 d. 11	
170. Jacob Amekyn	1 1/2 (1)	214. Nicus Frydrichen	2
171. Thomas Hennyng	1 1/2 (1)	215. Heroldyn	1
172. Demeter Bozynger	2 Inqu. 3 ⁵ St. fl. 1	216. Andreas Frydel	1
		217. Symon Berthold	1
		218. Andreas Sutor	1
		219. Francz Mawrer	1
		220. Hans Benedic	1
		221. Greff Hannes	1 1/2
		Summa facit fl. aur. 8 d. 2 1/2	
		222. Jacob Dresler	1 1/2

223. Symon Benedic	1 1/2	276. Jacob Bawch	1 1/2
224. Hannes Wircker	3	277. Swarcz Merten	1
225. Jurg Dresler	1 1/2	278. Hans Ertcztyn	1/2
226. Boze Lorenz	1	279. Knollyn	1
227. Stefen Burgfursth ⁵	1 1/2	280. Peter Czottel	1
(Jurg Czymerman) ³	1	281. Nicus Bawman	1
228. Hannes Tysler	2 tt. d. 40	282. Oswald	1
229. Stephan Gueldener	1 1/2 (1)	283. Zakalisch Paul	1
230. Thomas Mwlczers ⁵	1	284. Jurg Kyrtschchen	1 1/2
(Stefen Burgfursth) ³	1 1/2	285. Barthel Hephner	1 Inqu. 1
231. Peter Erigern ⁵	1	286. Scheffel Andreas	1
232. Nicus Munkosch	1 1/2 tt. d. 20	287. Symon Grunwalt	2 (2)
233. Hans Zugpretel	1 tt. d. 21	288. Hanes Waynolt	1
234. Lenhard Weber	1 1/2	289. Barthel Aydesch	3
235. Andres Dresler	2	290. Petrus Sutor	1 1/2
236. Hans Wechteryn	1 tt. d. 47	291. Hanes Gabel	3
237. Jacob Masch	1 1/2	(Gobelyn)	
238. Francz Ruedelyn	1	292. Nicus Tewfelyn	2 Inqu. 1
239. Stephen Fwrman	1	293. Jung Tewfelyn	1 1/2
240. Streytfarth	1 1/2	(Tewfelyn Junior)	2
241. Merten Gylner	1 1/2	294. Peter Huttelyn ⁵	1
242. Reneryn	1 1/2 (1)	295. Peter Wagner	1 1/2
243. Gergen Czymermann	1 1/2 (1)	294a. Cristel Weber ³	1
244. Messersmid ⁵	1 ⁵	296. Stephen Smyd	1
245. Phluger	1 tt. d. 34	297. Jung Nicus	1 1/2 tt. d. 10
246. Andreas Munkosch	2	298. Melcher Smyd	1
247. Thomas Bogner	3	299. Andreas Zugpretel	1 1/2 tt. 1/2
248. Balasch Sartor		300. Stephen Sutor	1 1/2
(Sneyder)	1	301. Mates Fyrden	1 Inqu. 1
249. Andreas Kolbe ⁵	1	302. Teys Herbesch	2 1/2
250. Jurg Kalstayn	1 1/2	303. Peter Ryemer	2 1/2
251. Stephen Conrad	1 1/2	304. Ambrosius	1 Inqu. 1
252. Symon Crawzyn	1 1/2 tt. 1	305. Jacob Hutter ⁵	1
253. Symon Tylman	4	(Lorenz Smyd)	1 1/2
254. Alberth Wolffyn	2 Inqu. 1 ⁵	306. Anthal Wechter	2 1/2 Inqu. 1
255. Peter Berger	1 (1 1/2)	307. Stephen Zaph	3
256. Emrich Gylczner	1 1/2	308. Francz Pynder	2
257. Hans Zugpretel	1	309. Bendic Zmper	2 Inqu. 1
258. Hans Albrecht	1 tt. 1/2	310. Hanes Zeler	2 1/2
259. Peter Gralach	1	Soluta > debita	76
260. Balas Fwrman	1 tt. d. 20		17 d. 160
261. Jacob Wal	1	311. Merten Smyd	3
262. Jacob ⁵ Kayl ⁵	1	312. Symon Sartor	1 1/2 Inqu. 1 ⁵
Soluta > debita	74	(Sneyder)	
	17 d. 213	313. Francz Kopper	3 Inqu. 1 (2 1/2)
263. Hans Parkas	1	314. Pistorius ⁵	1
264. Murczeryn	1	315. Greff Andreas	3 (3 1/2)
265. Jurg Henrich	1	316. Roth Andyssyn	6
266. Michel Kalstayn	1	316a. (Johannes)	1 1/2
267. Jurg Czymerman ⁵	1	316b. (Mater)	1 1/2
(Jakob Kayl)	1	317. Carstannus Parvus	3 (3 1/2)
268. Hans Aydescher	1	318. Henricus	4 (5)
269. Lang Valten	1	318a. Mater	1
270. Cristel Zeydel	1 1/2 tt. d. 20	319. Peter Mulner	3
271. Lang Jurg	1/2	320. Barthos Julia	2 Inqu. 3
Summa facit flor. aur. 9		320a. Inqu. Abel	
272. Cristel Czangenman ⁵	1	320b. Inqu. Mwezelaus ⁵	
273. Peter Czangenman	1	321. Hannes Topper	1 1/2
274. Jurg Hungar	2 1/2	322. Styboryn	1
275. Jacob Kunzel	1	Summa facit fl. aur. 14, den. 310	

323. Michel Hench	2 1/2	336. Valten Hewzel	3
324. Domus Francz		337. Blasch Zeler	1 1/2
Oswaldus	1 1/2	338. Ladislaus Conrad	3 ⁵
325. Wolfgang ⁵ (<i>Gengel</i>) ³	1	339. Michel Beher	1
326. Valten Plwml	1	340. Slym Anthal	12
327. Peter Sutor	1	Pomahay	
328. Eberhard	1	341. Demetrius Parvus	4
329. Hannes Lobelyn	1 1/2	342. Schereryn	1
330. Mathes Pehem	2	343. Thwml	8 <i>Inqu. 1</i>
331. Merten Orlaz	2 1/2	Summa	294
332. Petrus Loebel ⁵	1 <i>Inqu. 1</i> ⁵	Soluta	17
(<i>Merten Hutter</i>)	1	dicis	
333. Merten Weyspeck	2	Debita	14
334. Andreas Cypser	1	<i>Summa summarum facit fl. 70, den. 1⁶</i>	
335. Cristel Daniel	2	<i>Summa summarum tocus fl. 120 et d. 110</i>	

IV a Nr. 4, p. 6

Subscripta debita recepimus ab pistorem

Thome Hawser fl. 1 pro panno organiste.

Anthonio Czui fl. 14 pro vino Andree Thold.

Iudex vinum novum Petro Wayda fl. 2 1/2.

Item Rezam iudicis in eadem suscepit fl. 4.

Quatuor equos a Buda receptorum

Racio¹³ facta est in his, tercium registrum anni domini 62 facta.

KONRAD G. GÜNDISCH

DAS ÄLTESTE RECHNUNGSBUCH DER STADT BISTRITZ (1461—1462)

(Zusammenfassung)

Nach einem kurzen Hinweis auf die Bedeutung der Rechnungsbücher für die Erforschung der Sozialgeschichte der mittelalterlichen Stadt und auf die bisherigen diesbezüglichen Quellenpublikationen, wird in der vorliegenden Arbeit festgestellt, daß die im Anhang veröffentlichten Rechnungsbücher von Bistritz aus den Jahren 1461—1462 die ältesten vollständigen Quellen dieser Art in Siebenbürgen sind. Im Anhang werden zunächst, nach Stadtvierteln, die Namen der Steuerzahler angegeben, wobei durch *Kursive* auf die Unterschiede zwischen dem Rechnungsbuch von 1461 und 1462 hingewiesen wird; schließlich werden die Aufzeichnungen über die in dieser Zeit vorgenommenen Ausgaben der Stadt veröffentlicht.

¹ Corect: *dicas*² tt. = prescurtare, în registrul 1461, a cuvîntului teneatur; d. = denarii. Cifrele sînt arabe. Aceste însemnări lipsesc în registrul 1462.³ Urmează în registrul 1462.⁴ Intercalat marginal.⁵ Lipseşte în registrul 1462.⁶ Scris peste: *Item Detrius Parvus dedimus fl.*, tăiat.⁷ De la *Thumel* pînă la *iterum*, tăiat.⁸ Corect: *adduxit*.⁹ Corect: *vineis*.¹⁰ Corect: *Johannis*.¹¹ St. = prescurtare, în registrul 1461, pentru *solvit*.¹² Scris de altă mină, cu altă cerneală.¹³ De aici pînă la sfîrşit cu altă mină.¹⁴ De aici pînă la *ortis 1*, tăiat.¹⁵ Lectură probabilă.¹⁶ Scris după *mastr.*, tăiat.¹⁷ Urmează: *mutuo*, tăiat.¹⁸ Astfel în orig.

AURARI CLUJENI ȘI OPERELE LOR (sec. XVI—XVII)

II

Lucrarea de față — la fel ca articolul precedent, apărut sub același titlu (Acta Musei Napocensis, XIII, 1975) — are ca scop introducerea în circuitul științific a unor obiecte de argintărie, realizate de meșteri clujeni, sau susceptibile de a face parte din creația lor, nepublicate pînă în prezent, ori, în caz dacă au fost publicate, fie că persoana meșterului a rămas neidentificată, fie că proveniența posibil clujeană nu a fost pusă în discuție.

După cum am mai arătat în lucrarea anterioară, dorim să accentuăm și cu această ocazie că atribuirile făcute în cadrul acestor studii cu caracter preliminar nu le considerăm ca fiind rezultate ale unor cercetări încheiate, ci doar începutul, care reflectă stadiul actual al unor lucrări, stadiu în care cercetările continue pot oferi desigur date noi, acestea, la rîndul lor, constituind rezultante ale unor elemente sau argumente privind atribuirile făcute de noi.

Avînd în vedere scopul ce ni l-am propus, cercetările urmăresc stabilirea valorii creației aurarilor clujeni în evoluția artei metalelor prețioase din țara noastră. Conform intențiilor enunțate, în cadrul lucrărilor — care constituie studii cu caracter preliminar în vederea întocmirii unui repertoriu — n-au fost incluse numai obiecte de valoare excepțională sau deosebită din punct de vedere al execuției artistice, ci tot ce poate fi legat de acest centru meșteșugăresc. Chiar și o lucrare mai modestă poate oferi elemente (tectonice, de ordinul formelor, al motivelor preferate, al manierei de execuție etc.) care prin analogie înlesnesc pe de o parte atribuirea, stabilirea provenienței a o serie de alte obiecte, pe de alta contribuie la conturarea, sau chiar închegarea unei imagini de ansamblu asupra valorii.

Credem că nu exagerăm, afirmînd că studierea evoluției acestui meșteșug artistic privind atelierele din Transilvania stagnează de mult timp. În cadrul tratatelor de istorie a artelor fie că nu se acordă importanța cuvenită problemelor legate de evoluția argintăriei, deși constituie o manifestare importantă a artei feudale, fie că imaginea creionată se bazează pe rezultatele unor cercetări efectuate sporadic sau la întîmplare, cu precădere îndreptate spre realizările de excepție. Situația se datorează fără îndoială lipsei cercetărilor sistematice axate pe centre cu tradiție bogată în acest domeniu. Lucrările regretatei Corina Nicolescu (*Arta metalelor prețioase în România*, București, 1973; *Argintăria laică și religioasă în țările române*, București, 1968), precum și a lui Marin Matei Popescu (*Podoabe medievale în țările române*, București, 1970), lucrări de altfel unice ca proporții pînă în prezent, în acest gen la noi în țară, constituie exemple de care are nevoie istoriografia noastră și în domeniul minunatului tezaur ce se păstrează în muzeele din Transilvania sau în proprietatea unor lăcașe de cult.

Potir

Argint aurit, realizat prin turnare, cizelare, ciocănire la rece („au repoussé“), decupare, filigranare și gravare. Talpa hexalobată, cu bordură lată ușor convexă, pe muchia căreia se sprijină potirul. Pe marginile lobilor exteriori, fire răsucite, relativ groase. Bordura este ornamentată cu motive compuse din frunze de viță de vie și ciorchine de struguri, realizate prin turnare și aplicate pe toată suprafața ei (fig. 1). În unghiurile ce se formează la întâlnirea lobilor bordurii cu cei ai tălpii sînt așezate frunze de viță de vie (?), turnate. Talpa hexalobată alcătuită dintr-o friză cu motive în formă de rozetă, delimitată de bordură prin fire răsucite se îngustează treptat, continuîndu-se printr-un picior cu șase laturi. Muchiile laturilor sînt ornamentate, accentuate prin filigran, iar suprafețele laturilor piciorului cu motive vegetale (lujeri, vrejuri) și stilizate, realizate prin turnare și sudate. În centrul suprafețelor lobate, ușor convexe, încadrate de ornamente stilizate, cîte o floare cu șase petale, decupate din plăci de argint, avînd la mijloc ~~emisfere~~ încrestate (fig. 2). La capătul inferior al muchiilor laturilor, motive în formă de frunză, turnate. Legătura între piciorul și nodul potirului se realizează printr-o montură hexagonală cu porțiunea din mijloc puternic reliefată, în partea inferioară prevăzută cu un brîu compus din floare de crin. De această montură se leagă un corp cu șase laturi pe care, între două caneluri, se repetă friza ajurată, cu motive în formă de rozetă, de pe talpa potirului. Avînd o formă de sferă turtită, alungită, nodul are patru spițe de formă pătrată așezate pe o muchie a patratului, realizate prin ciocănire, pe laturile dinspre față fiind aplicate flori cu șase petale. Între spițele nodului, atît în partea superioară, cît și spre piciorul potirului, forme ovoidale realizate prin ciocănire, închise însă prin motive stilizate turnate, cizelate (fig. 3). Din centrul nodului se ridică o friză cu rozete. Cupa se sprijină pe o montură identică ca formă, dar mai îngustă, decît cea cu care este prevăzut piciorul. Cupa potirului, evazată spre buză, este așezată într-un coș realizat din plăci de argint, decupate, sudate între ele. Plăcile alcătuiesc o serie de variațiuni de motive, repetîndu-se simetric (lujeri, vrejuri, frunze, flori cu șase petale, fig. 4). Coșul potirului este închis de două rînduri de fire răsucite și de un corenament compus din motive stilizate vegetale, turnate. În jurul buzei cupei, în două rînduri, gravată inscripția în limba maghiară:

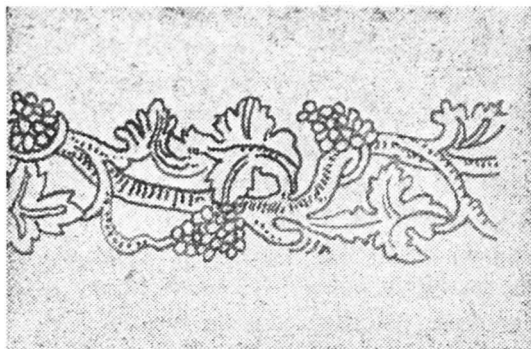

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

AZ * EGY * ISTENNEK * TIZTESSEGERE * AZ * ZENT * GÛLEKEZET-
NEK * EPÛLETIRE * CZINALTATTA * TEÖLCZIERES * PETER * ANNO *
1 * 6 * 3 * 6 * DIE * 12 * MARCY.

Înălțimea: 28 cm; diametrul tălpii: 13,2 cm; diametrul gurii: 10,5 cm. Colecția Bisericii Unitariene din Transilvania, Cluj-Napoca. Fără siglă de meșter (pl. I).

După cum reiese din inscripție, potirul a fost executat la comanda unui orășean pentru uzul comunității unitariene din Cluj în anul 1636. Examinându-l atât din punct de vedere tectonic, cât și al repertoriului ornamental, considerăm că potirul își găsește locul în șirul tipurilor de obiecte cultice de utilitate similară, realizate de aurarii transilvăneni în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, cu

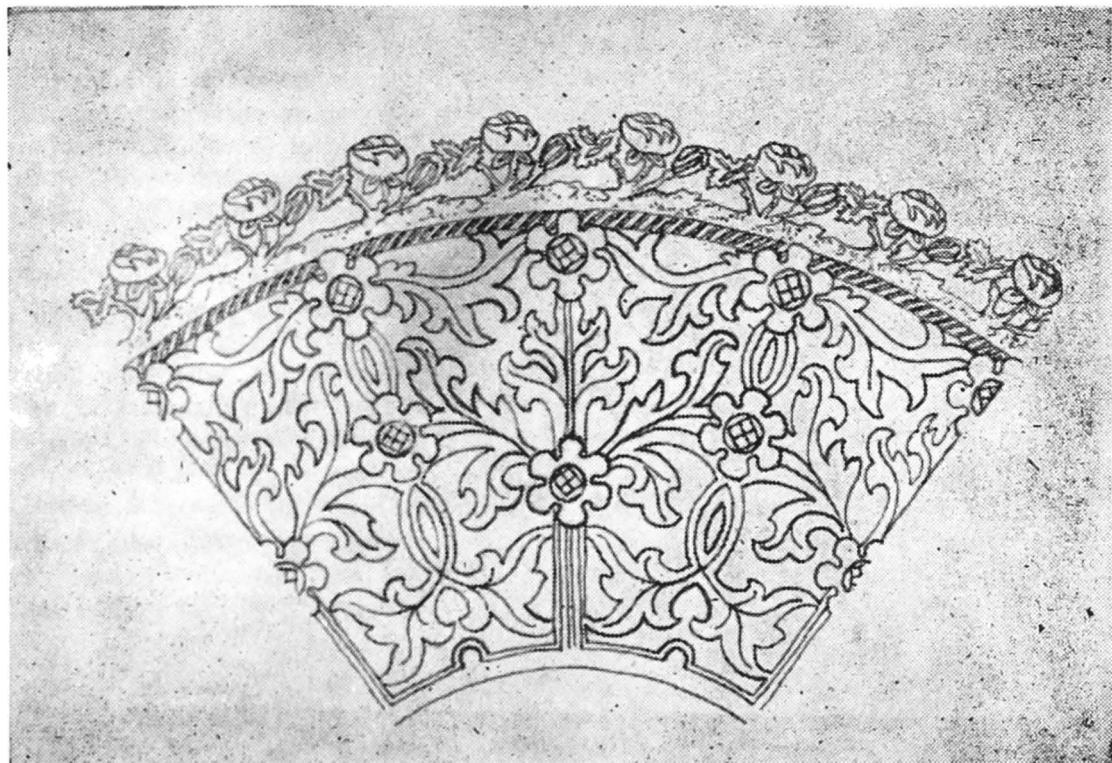

Fig. 4

precădere spre sfârșitul acestuia. Bordura vălpii relativ lată, talpa hexalobată, frizele ajurate, compuse din motive în formă de rozetă, piciorul cu șase laturi sînt elemente tectonice care se perpetuează de fapt din secolul al XV-lea pînă la mijlocul secolului al XVII-lea. Piciorul zvelt, forma nodului de sferă turtită, cupa îngustă la bază, alungită și evazată spre partea superioară, sînt deja elemente caracteristice pentru sfârșitul secolului al XVI-lea. În repertoriul ornamental regăsim motive folosite în argintăria gotică din secolul al XV-lea (rozete ajurate dezvoltate în flux continuu, neîntrerupt), precum și în argintăria gotică tîrzie (brîul așezat la terminația laturilor piciorului), coronamentul de pe cupa potirului. Elementele turnate, cizelate de pe bordură, nod, lobi și laturi (florile cu șase petale și cele stilizate) sînt în schimb ornamente renascentiste. Motivele decupate (traforate) de pe coșul cupei prin variațiunile pe care le oferă datorită repetării a trei-patru elemente (dispușe simetric) vegetale stilizate (pînă la imposibilitatea stabilirii caracterului acestora), se încadrează și ele în repertoriul ornamental al Renașterii tîrzii¹.

Proporționalitatea tectonică a pocalului prin aplicarea principiului „aurea sectio“, elementele ornamentale realizate în diverse tehnici (turnare, cizelare, ciocănire la rece, decupare, folosirea filigranului) le regăsim aici într-un tot armonios.

¹ Virgil Vătășianu, *Arta în Transilvania de la începutul secolului al XVII-lea pînă în primele decenii ale secolului al XIX-lea*, în *Istoria artelor plastice în România*, București, 1970, p. 170–172.

Pocalul nu are siglă de meșter, fapt ce îngreunează atribuirea sa vreunui aurar ai vremii, chiar și cu o oarecare probabilitate. Totuși, un element tectonic, și anume friza hexalobă, compusă din motive în formă de rozetă, ne oferă posibilitatea să presupunem realizarea potirului într-un atelier clujean. Această friză o regăsim și pe talpa pocalului executat de aurarul Broser István în anul 1640². Înălțimea frizelor de pe ambele obiecte, diametrul cercurilor, deci dimensiunile identice de ordinul micronilor, maniera de executare, cizelare, ne fac să credem că ele provin din unul și același atelier, ba mai mult, că la realizarea lor s-au folosit aceleași forme de turnare. Presupunerea o susține și intervalul de numai patru ani (1636, respectiv 1640) între executarea celor două obiecte, existînd deci posibilitatea procurării unor asemenea elemente de către aurarii localnici, din același atelier (poate chiar din atelierul lui Broser?). Un alt argument ce vine în sprijinul acestei atribuirii este un element ornamental. Anume, brful aplicat la terminația piciorului a fost executat în manieră (și dimensiune) identică cu cel aplicat la mijlocul corpului cîinii executat de aurarul clujean Hunyadi András (activ între 1617—1633)³.

S-ar părea că atribuirea potirului unui atelier clujean, bazată pe elemente secundare din punct de vedere tectonic și ornamental, constituie argumente minore. În realitate însă, observațiile referitoare la executarea, realizarea detaliilor tectonice, cît și ornamentale (brfurile, coronamentele, canelurile turnate, cizelate, chiar și filigranul etc.) pot avea uneori un rol important în stabilirea, cel puțin, a centrului în care a fost creat obiectul respectiv. În această ordine de idei amintim de exemplu că la Cluj, ca și în alte centre de altfel, în una și aceeași familie existau uneori succesiv două-trei (sau mai multe) generații de aurari⁴. Fiul își moștenește tatăl (sau unchiul) nu numai în privința deprinderilor, dar și a tuturor instrumentelor de lucru, uneltelor cu care era înzestrat atelierul. Astfel se explică faptul că unele elemente turnate, sau realizate prin alte procedee tehnice, folosite cu precădere spre sfîrșitul secolului al XVI-lea, le regăsim încă și în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Aceste elemente puteau fi realizate în serii mari în aceleași forme de turnare, tăiate, sudate apoi după necesități. Înzestrarea atelierelor de aurari cu toate instrumentele de lucru nu era ceva lesne de rezolvat chiar și în secolul al XVII-lea; de aici rezultă, pe de o parte, și menținerea unor instrumente cu ajutorul cărora se realizau o serie de elemente de decorare⁵. Pe de altă parte, putem presupune deja la începutul secolului al XVII-lea existența unei diviziuni între atelierele clujene, în sensul că de la cele bine înzestrate, care dispuneau de forme de turnare a unor astfel de elemente, se aprovizionau o serie de alte ateliere. Este un lucru știut că aurarii realizau sîrma prin laminare, avînd în vedere maleabilitatea metalelor prețioase, iar din răsucirea a două (sau mai multe) sîrme se obținea filigranul. Dispunem de dovezi documentare pentru

² Cf. Magdalena Bunta, *Tezaurul de la Cetatea de Baltă (sec. XVI)*, în *ActaMN*, XII (1975), pl. VI (color); *Aurari clujeni și operele lor (sec. XVI—XVII)*, în *ActaMN*, XIII (1976), pl. VII, fig. 3.

³ M. Bunta, *Aurari clujeni* ..., pl. III.

⁴ Ca exemplu amintim doar următoarele familii: Vicei, Bontzydaÿ, Giulaj, Werner ș.a. Între anii 1603—1617 în registrul breslei sînt consemnate numele a cinci aurari din familia Seres. (Arhivele Statului Cluj-Napoca. Registrul breslei aurarilor 1561—1794. În continuare: Registrul breslei aurarilor...).

⁵ Observațiile făcute pe mulajele executate după o serie de obiecte realizate în atelierele locale, sau susceptibile de a fi de proveniență clujeană, cu ajutorul materialelor sintetice, ne fac să susținem cele arătate mai sus.

faptul că nu toate atelierele posedau utilajul necesar întinderii sîrmei, existînd deci posibilitatea producerii filigranului în numai cîteva ateliere; de aici rezultă în mod teoretic o uniformitate în realizarea filigranului⁶. Desigur, observații de această natură sînt foarte greu de făcut, deoarece în majoritatea cazurilor deosebiri de dimensiuni sînt — cum am mai arătat — de ordinul micronilor. Dar observațiile de acest gen pot fi determinante în privința atribuirii (stabilirii centrului), mai ales dacă dispunem de lucrări în cazul cărora cunoaștem autorul, centrul de orfevrărie, deci dispunem de certe elemente comparative, cum e și în cazul potirului prezentat.

Un alt argument, de loc neglijabil, îl constituie persoana donatorului. După cum reiese din inscripție, acesta purta numele de: TEÖLCZIERES PETER (= Tölcséres Péter). Acesta era un meșteșugar clujean cunoscut și apreciat în vremea sa, în primele decenii ale secolului al XVII-lea (pînă la 1643)⁷. Pare plauzibilă presupunerea ca el să fi apelat în primul rînd la serviciile unui aurar din localitate.

Pocal

Argint aurit, realizat prin ciocănire la rece, turnare, cizelare. Bază circulară, bordură îngustă netedă. Talpă concavă, avînd în centru un soclu circular, înalt de aprox. 1,3 cm, cu un diametru de 5 cm, prevăzut cu o friză compusă din motive geometrice (fig. 5), încadrată atît spre bază, cît și în partea superioară, de cîte două caneluri paralele, circulare. Capacul soclului (al tălpii) ornamentat cu motive de formă ovoidală și trilobate, stilizate, turnate cizelate. Legătura între talpa și cupa pocalului se realizează prin două corpuri în formă de pîlnie, dispuse cu deschizăturile mai late spre talpă, respectiv spre cupă, realizate din plăci de argint. Între ele un nod alcătuit din două emisfere, avînd pe linia de sudură niște butoane. Aceste din urmă elemente, montate pe un tub de argint fixat de capacul soclului, nu sînt contemporane cu talpa și cupa pocalului, ele datorîndu-se

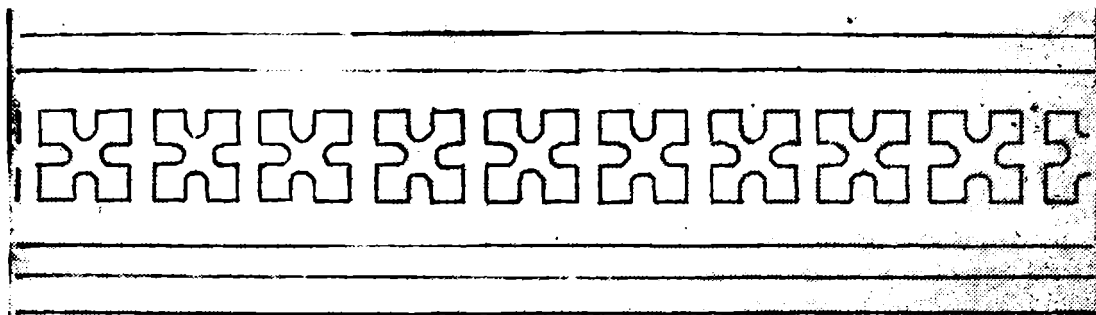

Fig. 5

⁶ Arhivele Statului Cluj-Napoca, Arhiva breslei aurarilor din Cluj. Acte din anii 1680 — 1720. Datele care argumentează acest lucru se referă la o perioadă mai tîrzie (începutul secolului al XVIII-lea) decît cea în care se încadrează cronologic obiectul în cauză; tocmai pentru aceasta însă, afirmația este cu atît mai valabilă pentru perioada anterioară.

⁷ Donatorul, Tölcséres Péter era de meserie tinichigiu, geamgiu, făurar de pîlnii (de aici și numele, tölcsér = pîlnie). Acești meșteșugari făceau parte din breasla lăcătușilor. De obicei lucrau la montarea în ancadrame de cositor sau plumb a vitraliilor de biserică, făureau burlane, mori de vînt pe acoperișuri, confecționau bulburile din tinichea ale acoperișurilor caselor, ale bisericilor și pîlnii din tinichea sau cositor. Semnul meșteșugarului Tölcséres Péter: literele T P (în ligatură) și o pîlnie, însoțite de anul 1623, s-a păstrat în biserica Sf. Mihail din Cluj-Napoca.

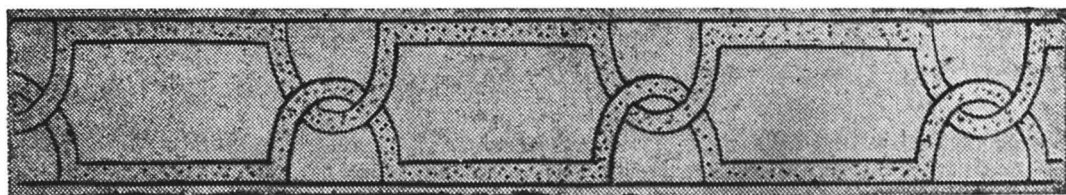

Fig. 6

unor intervenții efectuate ulterior⁸. Cupa circulară, compusă din două registre sudate între ele, are ca bază un disc circular, concav, ornamentat cu motive de solzi, în relief, discul avînd pe perimetru motive de frunze și mere granat turnate, cizelate. Registrul superior al cupei, constituit dintr-un segment circular, lat de aprox. 3,5 cm, concav, compus din 12 lobi, 9 cu suprafețe netede, 3 avînd formă de mere granat, lucrate „au repoussé”. Partea superioară a segmentului se îngustează, fiind închisă de un brîu triplu canelat, turnat. Pe bordura buzei, înaltă de aprox. 1,6 cm, se observă incizate motive geometrice, dezvoltate în flux continuu (fig. 6). Sigla de meșter (?) pe bordura tălpii, indescifrabilă. Sec. XVII. Capacul lipsă (pl. II).

Înălțimea: 17 cm; diametrul tălpii: 9 cm; diametrul gurii: 8,5 cm.
Muzeul de istorie al Transilvaniei, nr. inv. F. 3094⁹.

Pocal

Argint, aurit, realizat „au repoussé”, turnare, cizelare. Baza circulară, bordură îngustă, netedă, de asemenea și registrul inferior al tălpii, concavă. Registrul superior ornamentat cu motive ovoidale, pe fond granulat, prin ciocănire. Picior scund avînd la terminație un inel pe care se sprijină nodul, în formă de vas cu două torți. Partea inferioară avînd forma de sferă turtită este ornamentată cu ove, între ele motive geometrice (patrulate). În partea superioară nodul este închis de un corp circular, bombat, ornamentat cu ove (aidoma tălpii) realizate prin ciocănire pe un fond granulat. Deasupra nodului un inel, turnat cizelat. Cupa este alcătuită din două registre, cel inferior îngust la bază, ornamentat cu măști, motive de cercuri și ove, realizate prin ciocănire. Registrul superior are 12 lobi, din care 9 ornamentate cu ove, flori cu patru petale și frunze, în medalioane, iar trei lobi cu măști, între cercurile medalioanelor motive vegetale stilizate, realizate prin ciocănire. Cupa pocalului închisă în partea superioară cu un brîu triplu canelat, turnat. Buza înaltă de aprox. 1,7 cm ornamentată cu motive vegetale stilizate (frunze și lujeri), iar în medalioane două capete de șerpi (?) afrontați, realizate prin gravare. Siglă de meșter indescifrabilă. A doua jumătate a sec. al XVII-lea. Capacul lipsă.

⁸ Partea inferioară a pocalului, talpa și soclul acestuia de asemenea nu pot fi considerate contemporane cu cupa, aceasta datînd de la sfîrșitul sec. al XVI-lea, începutul sec. al XVII-lea, iar talpa și soclul aproximativ de la mijlocul secolului al XVII-lea. Piciorul, privit din punct de vedere tectonic, nu se încadrează în formele obișnuite ale acestui gen de obiecte, iar ca execuție tehnico-artistică nu este o lucrare de bună calitate.

⁹ Pocalul provine de la biserica reformată din Icelandu Mare (jud. Mureș). Cele două corpuri ale pocalului au fost realizate probabil de un făurar localnic.

Înălțimea: 16 cm; diametrul tălpii: 7,6 cm; diametrul gurii: 8,5 cm. Biserica reformată din Transilvania¹⁰. Clișeu nr. 71, Muzeul de istorie al Transilvaniei (pl. III).

Pocalurile descrise anterior reprezintă din punct de vedere tectonic forme caracteristice argintăriei Renașterii germane¹¹. Avînd în vedere funcționalitatea lor, inițial nu au fost create spre a servi ca obiecte de cult, ci pentru scopuri laice. Din șirul diverselor categorii de obiecte realizate de aurarii transilvăneni în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, perioadă de înflorire a Renașterii transilvănene, aceste forme tipice Renașterii în domeniul argintăriei lipsesc aproape cu desăvîrșire. Chiar și dintre cele databile la începutul secolului al XVII-lea, puține sînt susceptibile de a fi de proveniență transilvăneană. Ele devin mai preferate începînd din deceniile 3—4, și în a doua jumătate a secolului al XVII-lea¹². Primul pocal, prin caracterul unor elemente ornamentale ale cupei, denotă o concepție originală, locală. În locul măștilor obișnuite, pe aceste obiecte din cei 12 lobi, 3 au fost realizate „au repoussé” în formă de mere granat, motiv rar întîlnit în repertoriul ornamental al argintăriei transilvănene, preferat însă într-o serie de alte domenii (de ex. textile, lucru de mînă, broderii etc.).

Cană cu capac

Argint aurit, realizat prin granulare, turnare, cizelare, gravare. Bază circulară cu bordură îngustă, netedă. Talpa convexă, granulată, mărginită în partea inferioară de un brîu canelat, turnat și de o bandă circulară netedă. Corpul cilindric se îngustează ușor spre gura cîinii. Trecerea de la talpă spre corpul cîinii se realizează printr-un brîu turnat, cizelat, compus din motive geometrice (romburi așezate în spații patrulatere), încadrat de cîte două caneluri și o bandă netedă (fig. 7). Acest brîu se repetă și în jurul buzei. Corpul cîinii este ornamentat cu

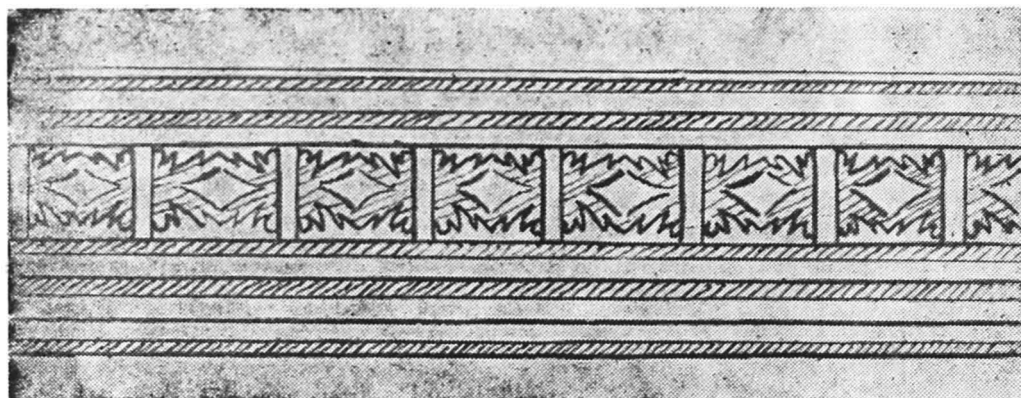

Fig. 7

¹⁰ Pocalul face parte din obiectele rămase de la Veszprémi István (episcop reformat la Cluj între anii 1690—1713).

¹¹ Heinrich Kohlhausen, *Nürnberg Goldschmiedekunst des Mittelalters und der Dürerzeit 1240 bis 1540*, Berlin, [1968]; Corina Nicolescu, *Argintăria laică și religioasă în țările române* (sec. XIV—XIX), București, 1968.

¹² Victor Roth, *Az egyházi kehely történeti fejlődése Erdélyben*, în *ArchÉrt*, 32 (1219), p. 97—132.

granule foarte fine. Capacul are în partea dinspre buză o dublă canelatură în relief, precum și o bandă netedă¹³. În centrul capacului bombat este așezat un leu heraldic, realizat prin turnare, cizelare, în laba anterioară dreaptă ținând o săgeată. Capacul, asemenea corpului câinii, este realizat prin granulare. Mîncrul arcuit, latura exterioară realizată prin canelatură concavă, paralelă, verticală, avînd la extremitatea inferioară un scut, în cîmpul acestuia, realizat prin gravare, leul descris mai sus. În partea din față a corpului, sub bordura buzei, se află un blazon gravat, compus dintr-un leu heraldic, înconjurat de un șarpe care își mușcă coada, apoi inscripția: STEP<HANVS>. BO<CSKAI>. DE. KIS MAR<JA>. PRI<NCEPS>. TRANSYLVA<NIAE>. Toată reprezentarea este încadrată de o cunună gravată. Inceputul secolului al XVII-lea (?).

Înălțimea: 22 cm; diametrul tălpii: 13,5 cm; diametrul gurii: 9,5 cm.

Muzeul de istorie al Transilvaniei, nr. inv. F. 3656 (pl. IV).

Din inscripția întregită reiese numele eventualului proprietar de odinioară: STEFAN BOCSKAI, principe al Transilvaniei între 1605—29 dec. 1606. Pe bordura bazei se observă litera W¹⁴ (siglă de meșter).

În legătură cu datarea acestui obiect se ridică următoarele probleme: Dacă acceptăm că el a aparținut principelui Ștefan Bocskai, 29 dec. 1606 reprezintă data ante quem privind realizarea sa. Or, cana din punct de vedere tectonic nu-și are locul printre formele cunoscute de noi pînă în prezent, realizate sau susceptibile de a fi realizate în atelierele clujene în primul deceniu al secolului al XVII-lea, ci spre mijlocul, sau în a doua jumătate a acestuia. În schimb proveniența obiectului¹⁵, precum și unele elemente ornamentale, semnul probei de control aflat pe fundul câinii, ne călăuzesc spre acest centru de orfevrărie. Gravarea ulterioară a blazonului familiei Bocskai, menționarea numelui și a titulaturii de principe al Transilvaniei, de asemenea ulterioară anului 1606, nu își găsesc explicație (rațiune). Este cunoscut că în prima jumătate a secolului al XIX-lea în diferite centre din Europa, de exemplu la Viena, existau ateliere care confecționau copii, avînd ca model însă opere celebre ale genului, dar aceste ateliere realizau imitații fidele celor originale cu tehnici manuale. Dacă în cazul obiectului descris ar fi vorba de o imitație, ea nu poate să fie decît replica originalului din toate punctele de vedere. Menționăm că în cazul acestor ateliere nu este vorba de confecționarea unor copii galvanoplastice. Admiterea posibilității de mai sus nu rezolvă deci problema enunțată. Pe de altă parte, cana Bocskai este o lucrare remarcabilă, dar nu excepțională, deci nerentabilă încă la începutul secolului al XIX-lea, chiar și sub formă de copie unică, din punct de vedere al comercializării, scop ce stătea în atenția atelierelor care realizau copii, imitații. Cana descrisă este fără îndoială o lucrare autentică, realizată în secolul al XVII-lea. Face parte din rîndul celor mai vechi obiecte care au intrat în posesia Muzeului ardelean de odinioară, avînd în vedere că oficial constituirea muzeului a avut loc în anul 1859. Obiectul în cauză a figurat printre lucrările expuse de către Muzeul

¹³ Pe bandă cit și în interiorul capacului se află cite o inscripție în limba maghiară, din care reiese că obiectul a fost dăruit cîștigătorului concursului hîpic organizat la Cluj la 26 iulie 1859, de către o asociație.

¹⁴ Litera „W” nu poate fi considerată semn de control al orașului Viena (Wien), deoarece ea poate fi observată pe cana descrisă fără semnul care de regulă însoțește semnele de control (probă) pe obiectele de argintărie în secolul al XVII-lea.

¹⁵ Cana a fost donată Muzeului ardelean de către cîștigătorul concursului din anul 1859, Wesselényi István.

ardelean la expoziția organizată în anul 1884 la Budapesta și a fost inclus în catalogul acestei expoziții menționându-se că provine din colecția Muzeului ardelean¹⁶. În acest catalog a fost inclusă descrierea unui pocal care nu poartă gravat numele lui Bocskai, nici titulatura acestuia, ci într-un scut cu laturile drepte, cu baza în acoladă, se observă leul heraldic (blazonul familiei Bocskai), iar în afara cîmpului scutului anul 1605. Această din urmă lucrare — după cum ne informează catalogul — a fost expusă de un colecționar particular¹⁷.

În registrul vechi al Muzeului ardelean, cu ocazia inventarierii obiectului s-a menționat că emblema (blazonul) descrisă ar fi fost gravată ulterior. Din punct de vedere tehnic însă acest lucru este exclus, deoarece corpul cîinii a fost realizat prin granulare, lăsîndu-se netedă o porțiune de 5×4,5 cm, spațiu în care se află gravată emblema. În caz dacă aceasta s-ar fi gravat ulterior, suprafața respectivă trebuia scobită, adîncită, pentru a putea fi netezită. Gravarea ulterioară a blazonului se putea face numai dacă de la bun început acel spațiu ovoidal era lăsat neted, fără a fi granulat.

Pahar

Argint, gravat. Corpul cilindric se lărgeste puternic spre gură. În jurul buzei, încadrată dinspre talpă de două linii circulare gravate, dinspre buză de una singură, o fișie lată de aprox. 1,8 cm ornamentată cu motive vegetale (frunze, lujeri, vrejuri) și stilizate, dezvoltate în flux continuu, realizate prin gravare și hașurare (fig. 8). Pe corpul paharului, încadrat de o cunună gravată, se află un blazon compus dintr-un scut cu baza în acoladă. În cîmpul scutului inițialele G B (fig. 9). Deasupra scutului, întinzîndu-se în cele două părți laterale, lambrechinuri, un coif, deasupra acestuia o coroană deschisă, cu fleuroane pe care se

Fig. 8

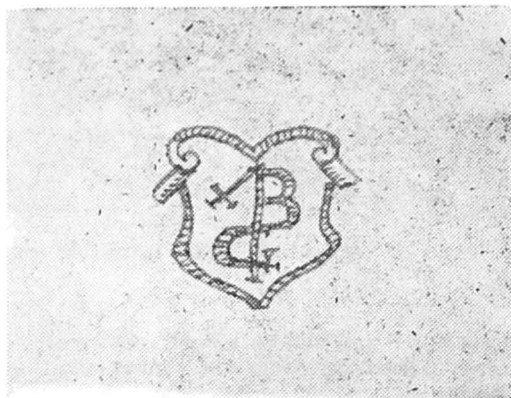

Fig. 9

¹⁶ *A magyar történeti ötvösmű-kiállítás lajstroma*, Budapesta, 1884, sala IV, vitrina 2, nr. 151, p. 47 (în continuare: Expoziție 1884...).

¹⁷ Expoziție 1884, sala V, vitrina 4—13, p. 27.

sprijină o spadă. În jurul scutului, următoarea inscripție gravată cu majuscule: BACZY. GEORGY. 1633. Siglă de meșter: M G.

Înălțimea: 13,5 cm; diametrul tălpii: 7 cm; diametrul gurii: 10,5 cm. Muzeul de istorie al Transilvaniei, nr. inv. F. 3088. (pl. V).

Paharul face parte dintr-un set compus din șase pahare de formă și decor identice, de dimensiuni diferite, forme extrem de preferate în prima jumătate a secolului al XVII-lea de către aurarii clujeni, probabil datorită cerinței pentru astfel de obiecte. În inventarele de bunuri întocmite în prima jumătate a secolului al XVII-lea deseori sînt menționate obiectele de acest gen sub denumirea maghiară de „összejáró poharak“ (pahare imbinate)¹⁸. Dimensiunile lor au fost stabilite în așa fel, încît în partea interioară a celui mai mare pahar puteau fi așezate în ordinea mărimii celelalte cinci bucăți de pahare.

Sigla de meșter M G poate fi identificată cu persoana aurarului Gyulai Marton (în registrul breslei Giulaý Marton). Devine membru al breslei în anul 1595 (26 mai). Dispunem de date documentare despre activitatea sa din anii 1618 și 1631. Decedează la 8 septembrie 1640¹⁹.

În această perioadă la Cluj mai activa un aurar care este amintit în registrul breslei sub numele de Giulaj Marton junior. Devine membru al breslei în anul 1623 (30 septembrie), decedează în 1631²⁰. Ca atare, nu poate fi luat în considerare ca autor, numai în cazul dacă blazonul sau inscripția au fost gravate ulterior. Avînd în vedere maniera de executare a elementelor gravate în jurul buzei paharului, ele nu denotă deosebiri față de cele de pe corpul acestuia. Comanditarul BACZY GEORGY (Baczy, Baczi György) era un orășean clujean, înscris în registrul cetățenilor din anul 1599²¹. O însemnare păstrată din anul 1570 ne informează despre casa lui Bachy Georgh situată pe latura vestică a centrului Clujului (azi P-ța Libertății). Comanditarul, al cărui nume figurează pe obiectele amintite, poate să fie una și aceeași persoană despre care ne informează însemnările din 1570, respectiv 1599, sau descendentul persoanei menționate în documentele amintite.

Meșterului amintit²² îi putem atribui (pe baza inscripției ce se află gravată pe obiect) și un pahar datînd din anul 1627, realizat din argint aurit, cu bază circulară, partea superioară de forma unei piramide hexagonale, decorată („au repoussé“; prin gravare; turnare, cizelare), cu vrejuri, flori stilizate, cornul abundenței, capete de îngeri etc. (pl. VIII, fig. 3).

Cană cu capac

Argint, parțial aurit, realizat prin turnare, cizelare, gravare, ciocănire la rece. Bază circulară, cu bordură îngustă netedă pe muchia căreia se sprijină cana.

¹⁸ Magdalena Bunta, *Aurari clujeni ...*, în *ActaMN*, XIII (1976), p. 330—331.

¹⁹ Registrul breslei aurarilor, 1561—1794.

²⁰ Idem, 1561—1794.

²¹ Arhivele Statului, Cluj-Napoca, Arhiva Orașului Cluj. *Liber civitatis*, vol. I; cf. Balogh Jolán, *Későrenaissance kőfaragó műhelyek*, IV, în *Ars Hungarica*, 2 (1975), p. 249.

²² Lucrarea descrisă este înșirată printre lucrările atribuite aurarilor clujeni de către Kőszeghy Elemér (cf. *Magyarországi ötvösségek a középkortól 1867-ig*, Budapest, 1936, p. 168, nr. 992); de asemenea, el a publicat și desenul executat după sigla de meșter, identică, pe toate cele șase pahare de diferite dimensiuni. Identificarea siglei cu persoana aurarului Gyulai Márton ne aparține însă nouă.

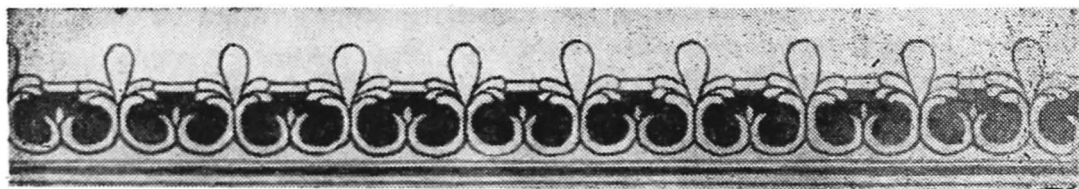

Fig. 10

Talpa ușor convexă, înconjurată de un brîu turnat, cizelat, aurit, compus din floare de crin, dezvoltată în flux continuu (fig. 10). Corpul cilindric relativ lat la bază se îngustează spre gură și capac. Buza cîinii și marginea capacului sînt prevăzute cu cîte un brîu turnat, cizelat, aurit, compuse de asemenea din motive de floare de crin. Capacul ușor bombat neted, ornamentul din centrul său lipsește. Mîner în formă de bandă arcuit, turnat, cizelat, deteriorat, balamaua mînerului în formă de cap de înger bifacial cu aripi, turnat, cizelat, aurit. În partea din față a corpului, într-un medalion se află gravat un blazon compus dintr-un scut cu laturile tăiate, cu baza în formă de acoladă. În cîmpul scutului o pasăre (corb?) avînd gîtul străpuns de o săgeată, iar în cioc ținînd un inel. Scutul în partea superioară este înconjurat de lambrechinuri, deasupra avînd o coroană deschisă pe care se sprijină un corb (?), reprezentat identic cu cel din cîmpul scutului. În jurul blazonului, gravată cu majuscule, se citește următoarea inscripție: CSOLNAKOSI. SVSANNA. 1.6.8.5. Reprezentarea descrisă este încadrată de o cunună gravată, alături, de asemenea inscripție în limba maghiară, gravată cu majuscule: CZINALTATTA A HVNYADI ECLESIAN<A>K. Spațiul înconjurat de cunună, precum și benzile ce se află alături sînt aurite, restul corpului cîinii neaurit. Pe fundul cîinii gravată sigla de meșter (?) MB în ligatură. Începutul secolului al XVII-lea.

Înălțimea: 22,5 cm; diametrul tălpii: 11,5 cm; diametrul gurii: 8.2 cm.

Muzeul de istorie al Transilvaniei, nr. inv. F. 3697 (pl. VI).

Argumentele care stau la baza atribuirii obiectului pe seama centrului de orfevrărie clujean le constituie elementele turnate, maniera de realizare a brîurilor compuse din flori de crin, stilizate, motivele de înger bifacial, cap de înger cu aripi, caracteristice și preferate de unii aurari clujeni care activau în primele decenii ale secolului al XVII-lea. Pe cînd brîurile de floare de crin sînt elemente ale goticului tîrziu, maniera de realizare a acestor din urmă elemente denotă influențe ornamentale ale Renașterii.

Emblema, blazonul, care se află în partea din față a cîinii, a fost gravat ulterior executării, probabil în anul 1685, cu ocazia donării ei. Literele M B, incizate pe fundul cîinii, reprezintă probabil sigla aurarului căruia i se datorează gravarea emblemei. Dar se poate accepta și posibilitatea că, sigla aflîndu-se pe o parte deteriorată a cîinii, de exemplu pe bordura tălpii, care după cum se și observă a fost reparată în mai multe rînduri, fără a suferi însă modificări, cu ocazia unei intervenții efectuate în părțile amintite, sigla, tocmai pentru a se păstra, a fost incizată (mutată) pe fundul cîinii.

În ansamblu privită, cana este bine proporționată din punct de vedere tectonic, elementele ornamentale turnate, cizelate au fost realizate cu finețe. Acest lucru se poate observa chiar și pe mînerul cîinii, cu toate că din cauza deteriorării

acesta a fost supus unor intervenții ulterioare, din păcate nereușite, în schimb gravarea blazonului denotă oarecare stângăcie.

După cum reiese din inscripția gravată în jurul blazonului și în cele două laturi superioare ale emblemei, cana a fost comandată (donată) pentru uzul bisericii din Hunedoara de către Csolnakosi Susana. Ea descinde dintr-o veche familie de cneji români, înrudiți cu Iancu de Hunedoara. Locul de baștină al familiei, satul Cinciș²³ (Cholnokos, 1480; Cholnakos 1505²⁴, de aici și numele de Csolnakosi în limba maghiară) este situat la sud-vest de orașul Hunedoara. Mama lui Iancu de Hunedoara, Elisabeta Mărgineanu (Morzsinai Erzsébet) se căsătorește a doua oară cu Iaroslav din Cinciș (Csolnakosi Jarisló), din această căsătorie avînd patru copii, frați cu Iancu de Hunedoara. Familia și satul au fost înzestrate în anul 1448 cu largi privilegii de către Iancu de Hunedoara, privilegii de care familia se bucura încă și în secolul al XVIII-lea²⁵. Csolnakosi Susana poate fi considerată cu siguranță descendentă unuia dintre frații lui Iancu de Hunedoara. Examinînd registrele de inventar ale Muzeului ardelean, din ele rezultă că, împreună cu alte obiecte de cult, cana a fost achiziționată de la biserica reformată din Hunedoara. Proveniența câinii pledează în favoarea celor mai sus arătate privind originea persoanei donatoare.

Nu intră în subiectul lucrării de față tratarea problemelor legate de obținerea, vechimea sau evoluția blazonului familiei Csolnakosi. Dorim doar să atragem atenția asupra reprezentării aflate în cîmpul și deasupra scutului, anume asupra corbului care ține în cioc un inel. Corbul cu inelul în cioc constituie un element heraldic care face parte din stema Huniazilor. Reîntîlnirea, adoptarea reprezentării, desigur cu unele modificări (corbul avînd gîtul străpuns de o săgeată) în blazonul familiei Csolnakosi este, credem, o aluzie la înrudirea lor cu Iancu de Hunedoara (fig. 11).

Cană cu capac

Argint, parțial aurit, realizat prin ciocănire la rece, granulare, turnare, cizelare. Bază circulară, bordură lată, netedă. Deasupra ei un brîu turnat, cizelat compus din: caneluri reliefate, dintr-o bandă din motive geometrice în formă de cerc și elipsoid, avînd în centru cîte un motiv floral cu cinci petale (fig. 12). Motivele geometrice sînt compartimentate de linii verticale și dezvoltate în flux continuu. Corpul cilindric al câinii se îngustează ușor spre buză. Atît în partea inferioară, cît și în cea dinspre buză, pe un fond granulat, realizate prin ciocănire, se află motive florale, vegetale și stilizate (lalea, floare de crin, lujeri, vrejuri etc.), iar în partea superioară, pe lîngă cele amintite, și mănunchi de fructe. Buza câinii este prevăzută cu caneluri reliefate, așezate în trepte. Capacul are o bordură lată, netedă, continuîndu-se într-un brîu convex alcătuit din motive stilizate dezvoltate în flux continuu realizate prin ciocănire pe un fond granulat. În centrul concav, neted al capacului a fost montat un con de pin (brad?), turnat, cizelat. Toarta arcuită are la terminație un scut cu laturile tăiate, cu baza în acoladă. Clapa și

²³ Cinciș—Cerna (sat com. Teliucu Inferior, jud. Hunedoara). În zona actualului lac de acumulare (cf. Vasile Drăguț, *Dicționar enciclopedic de artă veche românească*, București, 1976, p. 94).

²⁴ Coriolan Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, [București], 1967, p. 148.

²⁵ Kővári László, *Erdély nevezetesebb családjai*, Cluj, 1854, p. 66—67.

Fig. 11

minerul (toarta) sînt ornamentate cu granule așezate în mărime descrescîndă. Aproximativ mijlocul secolului al XVII-lea. Siglă de meșter: F A.

Înălțimea: 11 cm; diametrul tălpii: 8,5 cm; diametrul gurii: 7 cm.

Muzeul de istorie al Transilvaniei, nr. inv. F. 3657 (pl. VII). Cana a fost prezentată la expoziția din anul 1884 organizată la Budapesta, figurînd în catalogul acestei expoziții cu mențiunea că provine din colecțiile Muzeului ardelean; ea face deci parte din rîndul celor mai vechi obiecte de argintărie ale Muzeului de istorie al Transilvaniei²⁶.

Nu cunoaștem persoana autorului, a meșterului care și-a marcat lucrarea cu sigla susmenționată. Maniera de executare a unor elemente ornamentale realizate prin ciocănire, de exemplu motivele de floare de crin, de lalea, cel al mănunchilor de fructe, caracteristice — mai cu seamă primele două motive — repertoriului

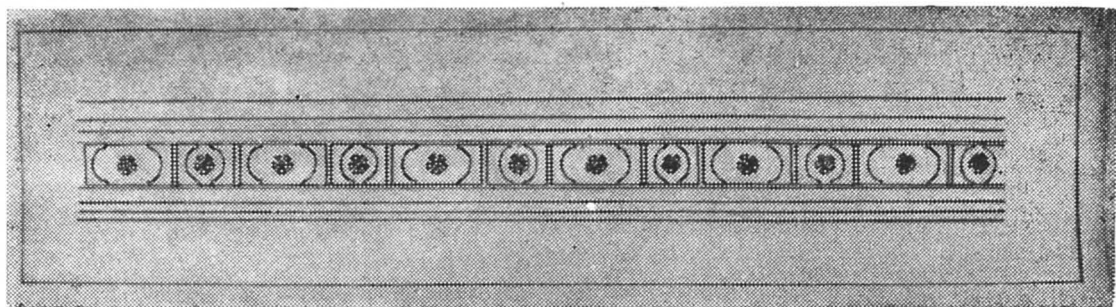

Fig. 12

²⁶ Expoziție 1884 ... sala IV, vitrina 2, nr. 118, p. 39.

ornamental al argintăriei Renașterii târzii clujene, precum și brîul din partea inferioară a cîinii, granulele așezate pe mînerul (toarta) cîinii ne fac să presupunem, pînă la o eventuală identificare a autorului, doar faptul că ea a fost realizată într-un atelier clujean.

Victor Roth, în lucrarea amintită²⁷ publică un potir pe care a observat sigla FA; neidentificînd persoana meșterului, presupune că sigla ascunde un aurar care activa la Bistrița. Comparînd însă cele două sigle, deosebirea este evidentă. Cea publicată de Roth apare într-un cadru patrulater, observîndu-se deosebiri și în dispunerea literelor. În cazul nostru sigla este așezată într-un scut cu laturile drepte și baza rotundă (arcuită). Potirul se datează la mijlocul secolului al XVI-lea, iar cana a fost realizată aproximativ cu un secol mai târziu, nicidecum nu poate fi vorba de unul și același meșter.

Pocal („pahar de nucă de cocos“)

Argint, parțial aurit, realizat prin ciocănire la rece, turnare, cizelare. Bază circulară, bordură îngustă netedă. Talpa convexă ornamentată cu motive vegetale (lujeri), florale (floare de crin), lanceolate și geometrice realizate „au repoussé”. Piciorul înalt, de formă cilindrică, se îngustează în partea superioară. Nodul în formă de bulb, alungit în partea dinspre talpă, decorat cu frunze de acant realizate prin ciocănire la rece. Cupa o formează o nucă de cocos scobită în interior, care în partea inferioară se sprijină pe o montură, suport lucrat în formă de floare cu șase petale, acestea din urmă dispuse în două rînduri. În partea superioară nuca de cocos este încadrată de un brîu turnat compus din ornamente stilizate (în formă de trifoi?), dispuse în flux continuu. Această montură se leagă de suport prin trei benzi verticale, alcătuite de două rînduri marginale de floare de crin avînd la mijloc un șnur gros cu creștături oblice, alternînd cu creștături granulate. În spațiile dintre benzile verticale în partea inferioară măști antropomorfe (femenine). Buză înaltă, lată de aproximativ 1,5 cm, ușor evazată. Capacul poartă ornamente identice cu cele aflate pe talpă, în centrul bombat se află o statueta turnată, cizelată, reprezentînd un copil care își aduce mîna dreaptă spre cap, iar în cea stîngă ține un scut. Pe talpă se citește următoarea inscripție gravată: PATAKI. ISTVAN. BABOLTSAL. ERSEBET. Sec. XVII (a doua jumătate). Fără siglă de meșter.

Înălțimea: 26,5 cm; Diametrul tălpii: 8,8 cm; Diametrul gurii: 6,5 cm. În colecțiile bisericii reformate din Transilvania, Cluj-Napoca (pl. VIII. fig. 1—2).

Pe cînd elementele decorative de pe talpa, capacul și nodul pocalului se încadrează în repertoriul ornamental al Renașterii târzii predominant și în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, în schimb brîul cu motive în formă de trifoi și elementele benzilor verticale sînt caracteristice argintăriei goticului târziu. Îmbinarea lor pe unul și același obiect face posibilă presupunerea că nuca de cocos, cupa pocalului, cu monturile aflate pe ea, brîul și benzile verticale, provin de la o piesă mai veche, ea fiind întregită ulterior cu restul părților componente, deși, după cum am mai arătat pe baza observațiilor făcute pe o serie de obiecte (de exemplu potirul Tölcséres, pocalul Henzler (?), pocalul Broser etc.), folosirea elementelor ornamentale gotice sau renescentiste pe una și aceeași piesă, dar și a

²⁷ Victor Roth, *Kunstdenkmäler aus den sächsischen Kirchen Siebenbürgens*, Brașov, 1922, vol. I, p. 96.

celor tectonice, era o practică obișnuită a atelierelor clujene în prima jumătate a secolului al XVII-lea.

Din inscripția gravată pe talpa pocalului rezultă că acesta constituie donația lui Pataki István și a soției sale. Donatorul era un cetățean al orașului în secolul al XVIII-lea (decedează în anul 1771), proprietarul unui han, tatăl său se numără printre autorii lucrării „*Descriptio civitatis Claudiopolis*” apărută în anul 1734²⁸, jude prim al orașului²⁹. Tatăl său a deținut și el vreme îndelungată funcții importante în conducerea orașului, iar bunicul său cu același nume, profesor la Colegiul Reformat din Cluj (+1693) era un dascăl apreciat de către principele Mihail Apaffy I care îi încredințează educarea fiului său, viitorul principe Mihail Apaffy II³⁰. Considerăm semnificative aceste legături familiare, deoarece din numărul mare al obiectelor donate de către Pataki István și soția sa unor lăcașe de cult și instituții educaționale se poate aprecia că această familie deținea o adevărată colecție de obiecte de orfevrărie, majoritatea lor fiind databile în prima jumătate a secolului al XVII-lea. Aceste obiecte au fost probabil moștenite de la profesorul Pataki, căruia însuși principele Apaffy, în semn de prețuire, deseori îi făcea daruri și de acest gen, și cum principele prefera îndeosebi serviciile aurarilor clujeni, presupunem că în bună parte obiectele deținute și donate de Pataki István provin din ateliere clujene. Atenție deosebită merită pocalul în formă de ouă de struț cu capac, donat bibliotecii Colegiului Reformat din Debrețin (R. P. Ungară, soția lui Pataki era originară de prin acele părți). De fapt, este vorba de un pocal înalt de 40 cm, cupa căruia, ca și pocalul în formă de nucă de cocos, o alcătuia un ou de struț încadrat de un coș, suport, plasă de elemente traforate (frunze, liane, vrejuri, ramuri, arabescuri etc.), așezate simetric, alcătuind nenumărate variațiuni de motive. În asemenea manieră a fost decorat capacul precum și talpa pocalului. În interiorul capacului, pe o placă aplicată, s-a gravat numele donatorilor, și anul 1747³¹.

Pocalele în formă de ou de struț sînt în general deosebit de rare. În argintăria transilvăneană pocalul în cauză, după informațiile pe care le deținem, reprezintă un unicat. Pe lângă proveniența sa clujeană, acest fapt explică și importanța pe care i-am acordat-o. Catalogul întocmit de Corina Nicolescu, care cuprinde descrierea a peste 350 de obiecte și reprezintă cel mai vast repertoriu privind lucrările de orfevrărie, întocmit și apărut pînă în prezent în țara noastră, nu semnalează existența unor astfel de obiecte în colecțiile pe care le-a cercetat³². Pocale în formă de nucă de cocos s-au păstrat în număr redus. Inventarele de bunuri întocmite în prima jumătate a secolului al XVII-lea ne informează despre existența unor asemenea piese la Cluj. De exemplu în inventarul bunurilor orașeanului Stenczel Imre, întocmit în 1637, pe lângă o serie de alte obiecte de argintărie figurează și un pahar în formă de ou de struț, cu capac, evaluat la o sumă însemnată (70 frt.), precum și un pahar în formă de cocos³³.

²⁸ Jakab Elek, *Kolozsvár története*, vol. III, Budapesta, 1888, p. 385.

²⁹ În Muzeul de istorie al Transilvaniei se păstrează o piatră cu inscripție în care este amintit în anul 1763 „iudex primarius”.

³⁰ Zoltai Lajos, *Ötvösök és ötvösművek Debrecenben*; Debrecen, 1937, p. 63–64.

³¹ Szilágyi Ferencz, *A kolozsvári ev. református eklésia története*, [Cluj], p. 52, 57.

³² Corina Nicolescu, *Argintăria laică și religioasă în țările române* (sec. XIV–XIX); *Arta metalelor prețioase în România*, București, 1973.

³³ Magdalena Bunta, *Aurari clujeni...*, p. 330; Arhivele Statului Cluj-Napoca, Arhiva Orașului Cluj, Divisionalia 111.

Privind funcțiunea lor, acest gen de obiecte de argintărie au avut inițial o destinație laică, de ornamentare a interioarelor. Pocalul în formă de nucă de cocos, fiind dăruit bisericii reformate din Cluj, a fost de fapt refolosit ca obiect de cult.

Menționăm că preferința pentru aceste genuri de obiecte, în centrele de orfecvrărie germane, se poate constata deja în secolele XIV—XV. Aurarii din Nürnberg făureau deja în secolele XIV—XV pahare, pocale avînd cupa din „ouă de struț”. Minunate exemplare de obiecte a căror cupă o forma nuca de cocos, sculptate, au fost create în secolul al XVI-lea, nu numai la Nürnberg, Augsburg, ci și la Köln, München etc. În Transilvania, un foarte frumos exemplar, de asemenea sculptat, datînd din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, a fost realizat de către aurarul sibian Emericus Gro (1556—1595). În primele decenii ale secolului al XVII-lea, meșterii atelierelor din Țara Românească — după cum o dovedesc mărturiile păstrate — preferau formele de pahare cu picior scund, conic, cu bază circulară, ale căror *cupa* o constituia coaja de nucă de cocos, îmbrăcată într-o rețea de benzi verticale, brățări orizontale festonate, realizate din argint³⁴.

Pocal

Argint aurit, realizat prin ciocănire, turnare, cizelare. Bază circulară cu bordură relativ lată, netedă. Talpa convexă ornamentată cu motive stilizate și vegetale realizate pe un fond granulat prin ciocănire. Baza piciorului formată de un corp cilindric, neted, un bulb turtit decorat cu motive stilizate realizate prin ciocănire pe un fond granulat. Deasupra bulbului un corp circular cu capac plat neted. Inelul corpului este compus din vrejuri, lujeri ajurați dispuși în flux continuu, lucrați prin turnare. Fusul piciorului este prevăzut cu patru torți care poartă pe ele capete de monștri, torțile au fost realizate prin turnare, cizelare. La capătul superior al piciorului se observă același corp circular ca și în partea opusă, avînd însă un diametru mai mare. Cupa cilindrică se lărgeste spre partea superioară, buza ușor răsfrîntă. Cupa este ornamentată cu motive stilizate și patru mănunchiuri de fructe, realizate prin ciocănire pe fond granulat. Capacul cu marginile lobate poartă aceleași motive ca și talpa, realizate prin ciocănire. În centrul bombat al capacului se află o sferă (granulă) încadrată în partea inferioară de o cunună de așchii, deasupra sferei un buchet alcătuit din ornamente așchiate, apoi din nou o sferă pe care se află o montură în formă de lunulă, turnată, cizelată. Pe talpă, în interior inscripție gravată, ulterior, în limba maghiară: G.M.I.CS: TH.IN.DITS ATTÁK ANNO 1775. Din inscripție nu reiese numele donatorilor, fiind gravate numai inițialele lor și anul donării. Mijlocul secolului al XVII-lea, siglă de meșter I O (sau O I).

Înălțimea: 30 cm (împreună cu capacul aprox. 45 cm); diametrul tălpii: 8 cm; diametrul gurii: 9 cm.

În colecțiile bisericii reformate din Transilvania (pl. IX).

Sigla de meșter I O în secolul al XVII-lea o foloseau mai mulți aurari. De exemplu meșterii din Sibiu Johann Ongert, Johann Ongert II, despre activitatea

³⁴ Heinrich Kohlhausen, *op. cit.*; cf. și *Rheinische Goldschmiedekunst der Renaissance und Barockzeit*, Bonn, 1975 (Catalogul expoziției organizate de Rheinisches Landesmuseum din Bonn); H. Kolba Judit — T. Németh Annamária, *Ötvösművek*, Budapesta, 1973, p. 38, fig. 41; Corina Nicolescu, *Argintăria laică și religioasă în țările române*, p. 74, nr. 23—24.

cărora dispunem de date din anul 1668, respectiv 1689³⁵. După anul 1775, gravat pe pocal, s-ar părea că autorul poate fi identificat cu Johann Olescher, de asemenea aurar sibian, activ între 1776—1807³⁶. Dar, după cum am mai arătat, data respectivă reprezintă anul donării, și nu al executării; ca urmare, avîndu-se în vedere epoca în care Johann Olescher își desfășura activitatea, el nu poate fi luat în considerare ca autor. Dintre primii doi aurari, doar Johann Ongert intră în discuție ca posesor al siglei de meșter. Dar și în acest caz anul 1668 constituie data limită. Avînd însă în vedere repertoriul ornamental al obiectelor de formă similară executate de aurarii sibieni și chiar de către cei din Brașov — cunoscute de noi — în deceniile 7—8 ale secolului al XVII-lea, pocalul prezentat nu îl putem încadra între ele, deoarece pe acestea abundă deja elementele decorative ale barocului. Liniile, caracterul motivelor sînt confuze, în general ele prezintă o concepție ornamentală îmbîcsită, pe cînd claritatea motivelor, chiar și a celor stilizate, este o notă caracteristică a atelierelor clujene, indiferent de calitatea, de realizarea tehnico-artistică a lucrării.

Maniera de realizare a unor elemente ornamentale lucrate prin ciocănire la rece, a unor motive stilizate incizate, deci de mici detalii, ne fac să căutăm autorul lucrării printre aurarii clujeni. Dintre aceștia, în perioada în care poate fi datat pocalul — deceniile 5—6 ale secolului al XVII-lea —, sigla de meșter O I putea fi folosită de următorii: 1) Olajos István, devine membru al breslei în anul 1631 (22. XI)³⁷, 2) Övari Istvan, activează ca membru al breslei începînd din 1 septembrie 1657³⁸.

Tipul de pocal descris se răspîndește în Transilvania spre mijlocul secolului al XVII-lea. Din punct de vedere tectonic el denotă abateri de la regulile privind proporționalitatea, echilibrul între părțile componente, raportul acestora față de obiectul în ansamblu. În cazul de față se observă înălțimea exagerată de 30 de cm, respectiv 45 cm (cu capac) față de diametrul tălpii de numai 8 cm. Bulbul turtit, lărgit, cu montura circulară deasupra, acestea așezate pe corpul relativ îngust, concav, cilindric a bazei, precum și o a doua montură circulară de sub cupa, creează totuși impresia echilibrului, asigură stabilitatea obiectului. Cunoaștem însă o serie de exemplare, realizate spre sfîrșitul secolului al XVII-lea sau la începutul celui următor, avînd bază cilindrică îngustă concavă, înălțată mult spre nod, bulbul cu diametru mic, piciorul pe care sînt montate mînerile, de asemenea foarte înalt, lipsind corpul circular de sub cupa pocalului³⁹. Ele sînt creațiile unei perioade în care atenția aurarului se îndreaptă în primul rînd spre repertoriul ornamental al lucrării, neglijîndu-se principiile proporționalității. Dar acest fapt nu se datorează în exclusivitate concepției aurarilor care le execută, ci unor factori independenți de ei, și anume, că în cadrul breslelor, al atelierelor formarea de meșteri nu se mai efectuează cu aceeași rigurozitate, ca în secolele precedente.

³⁵ Victor Roth, *Kunstdenkmäler aus den sächsischen Kirchen Siebenbürgens*, vol. I, p. 116, 133, 199—200.

³⁶ *Idem*, p. 245.

³⁷ Registrul breslei aurarilor, 1561—1794.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ Victor Roth, în *ArchÉrt*, 32 (1912), p. 128.

Pafta (pandantiv)

Aur. Din punct de vedere compozițional forma se înscrie într-un triunghi echilateral. Repertoriul ornamental este alcătuit dintr-o serie de motive stilizate, geometrice și vegetale (frunze, vrejuri etc.), conturate cu ajutorul unor casete realizate din foițe de aur, umplute cu email alb, albastru, bleu-ciel, negru, grupate în jurul celor 13 opaluri și al almandinelor. Pietrele prețioase amintite sînt fixate în casete, din aur, cu cinci ghiare. De baza paftalei, arcuită, atîrnă trei opaluri mari. Pe alocuri, pe suprafețele emailate se observă ornamente realizate prin incizare cu aur, puncte aurii, sau de culoare diferită de cea a fondului (alb pe fond albastru). În partea inferioară a celor două laturi se află cîte un cap de monstru realizat „ronde bosse” cu email verde. În partea superioară, așezată central, se află o casetă umplută cu email albastru în care sînt incizate puncte aurii și linii paralele, verticale. Inelul servea pentru suspendarea paftalei care, deși avînd dimensiuni mari, este o bijuterie atîrnătoare.

Mijlocul secolului al XVI-lea (înainte de 15 septembrie 1559).

Înălțimea: 11,5 cm. Muzcul Național al Ungariei, Budapesta, nr. inv. Pig. Jank. 225 (pl. X)⁴⁰.

Bazîndu-se pe tradiție, se presupune că paftaua a aparținut reginei Isabela, soția lui Ioan Zápolya, mama principelui Transilvaniei Ioan Sigismund. Din punct de vedere compozițional nu poate fi datată anterior anului 1541. Între 1542—1549 reședința reginei Isabela era la Gilău, lîngă Cluj. După întoarcerea din Polonia (septembrie 1556), și pînă la moarte (15 septembrie 1559), majoritatea timpului și l-a petrecut între zidurile orașului. Exista deci posibilitatea ca lucrarea să fi fost executată în acest centru de orfevrărie, avînd în vedere relațiile bune statornicite între regina Isabela și conducerea orașului, locuitorii săi. La întoarcerea sa și a fiului ei din Polonia orașul le-a organizat o primire fastuoasă, după cum rezultă din relatările vremii. Bijuteria amintită putea să facă parte din cadourile dăruite ei și cu această ocazie de către conducerea orașului. Cele arătate mai sus nu sînt singurele argumente care pledează pentru proveniența clujeană a lucrării. Mult mai convingătoare sînt cele de ordinul tehnicii de decorare.

După cum se observă, motivele din care se compune repertoriul ornamental al paftalei au fost conturate cu ajutorul unor plăci, benzi subțiri din aur cu marginile îndoite în sus, sau cu laturile sudate, formîndu-se astfel niște casete de mici dimensiuni. Cașetele, ca și în cazul „emailului filigranat”, filigranul, serveau la realizarea formei motivului ornamental. Casetele au fost umplute cu email de diferite culori, predominînd emailul alb, albastru, negru. Prin folosirea acestui procedeu de decorare au fost realizate bijuteriile descoperite la Csenger și Szolnok (R. P. Ungară), cele care fac parte din tezaurul provenit din criptele de la Cetatea de Baltă⁴¹ și din necropola de la Buda-Buzău, acestea din urmă din mormîntul fiicei lui Mihnea Turcitul⁴². Avînd în vedere epoca în care au trăit persoanele în ale căror morminte au fost descoperite bijuteriile amintite, din punct de vedere cronologic ele pot fi încadrate ca fiind realizate în ultimele două decenii ale secolului al XVI-lea pînă în anul 1614⁴³. Ținînd seama de datarea paftalei atribuite re-

⁴⁰ H. Kolba Judit — T. Németh Annamária, *Ötvösművek*, Budapesta, 1973.

⁴¹ Magdalena Bunta, în *ActaMN*, XII, p. 219—234.

⁴² V. N. Drăghiceanu, *Săpăturile din Buda, Lapoș și Tisa-Buzău*, în *BCMI*, XXIV (1931, nr. ianuarie-martie), p. 158—176.

⁴³ *Idem*; Marin Matei Popescu, *Podoabe medievale în țările române*, București, 1970, p. 31, cat. nr. 169.

ginei Isabela (înainte de 15 septembrie 1559), înseamnă că această bijuterie constituie cel mai vechi obiect — cunoscut pînă în prezent — pe care surprindem, față de emailul filigranat și paralel cu existența acestuia, o nouă tehnică de decorare prin emailare, pe care am denumit-o „email transilvănean”⁴⁴. Pe lângă paftaua în cauză s-a păstrat și un lanț despre care de asemenea se susține că i-a aparținut reginei Isabela⁴⁵, realizat tot prin procedeul emailului transilvănean. Elementele ornamentale ale acestui din urmă obiect, maniera de execuție a casetelor, formele, dimensionarea motivelor, denotă identitatea cu piesele care fac parte din tezaurul de la Cetatea de Baltă, considerat de proveniență clujeană. Pornind de la faptul că singurul obiect precis databil (1640) și cu o proveniență sigură clujeană îl constituie pocalul lui Ștefan Broser (din inscripția gravată pe pocal reiese clar numele său și anul executării), realizat tot prin procedeul de decorare caracteristic emailului transilvănean, denotînd o concepție identică în ceea ce privește tehnica de decorare cu piesele care alcătuiesc tezaurul de la Cetatea de Baltă, conchidem că tehnica denumită „emailul transilvănean” nu apare întîmplător pe pocalul Broser, ci se datorește unei practici de mai îndelungată tradiție de acest gen în atelierele clujene. Mărturiile acestei tradiții, o diademă de la începutul secolului al XVII-lea, bijuteriile de la Buda-Buzău, Cetatea de Baltă, ne călăuzesc înapoi în timp, pînă la „paftaua Isabela”, realizarea căreia ar putea să constituie „momentul” pornirii unei noi tehnici de decorare prin emailare în orfevrăria transilvăneană.

Pendantiv

Aur. Forma se înscrie într-un dreptunghi, în centrul său, așezată într-o nișă și stînd pe un glob, figura Fortunei, realizată „ronde bosse” cu email alb; în jur, în casete alcătuite din foițe de metal email de culoare albastră, roșie, verzuie. În partea inferioară se află două rubine și un smarald, montate în casete, precum și trei perle. În partea superioară a pandantivului, două smaralde și un rubin, montate de asemenea în casete, și două perle fixate de laturile inferioare ale casetelor cu smaralde. Pandantivul este prevăzut cu un inel, emailat, care servea pentru suspendare. Partea din spate are email alb, albastru, verde. Începutul secolului al XVII-lea.

Înălțimea: 8,8 cm; lățimea: 4,5 cm. Muzeul de Artă Decorativă, Budapesta, nr. inv. 16.694⁴⁶ (pl. XI).

⁴⁴ După părerea altora, sub această denumire trebuie înțeleasă următoarea tehnică de decorare: din plăci de metal (aramă, uneori argint) se decupau motivele (frunze, flori cu petale, lalele etc.), suprafața acestora era emailată în straturi groase, care erau apoi pictate, hașurate cu email de diferite culori. Ornamentul obținut astfel (plăcile emailate) se aplica pe corpul obiectului. Menționez că această tehnică de decorare își găsește o întrebuințare mai pronunțată spre mijlocul secolului al XVII-lea în atelierele din Transilvania. Documentar este atestat faptul că pe la mijlocul secolului al XVI-lea (după 1557) se răspîndește „un nou procedeu de emailare”. Față de procedeele observate pe obiecte de argintărie databile pentru perioada anterioară, tehnica nouă ce o putem surprinde este aceea descrisă mai sus.

⁴⁵ Cf. H. Kolba Judit — T. Németh Annamária, *op. cit.*, p. 36, fig. 32–33. Lanțul se păstrează la Muzeul Național din Budapesta, provine din aceeași colecție ca și paftaua.

⁴⁶ Angéla Héjji-Détári, *Anciens joyaux hongrois*, Budapesta, 1965, p. 60, fig. 27.

Pl. I

Pl. II

Pl. III

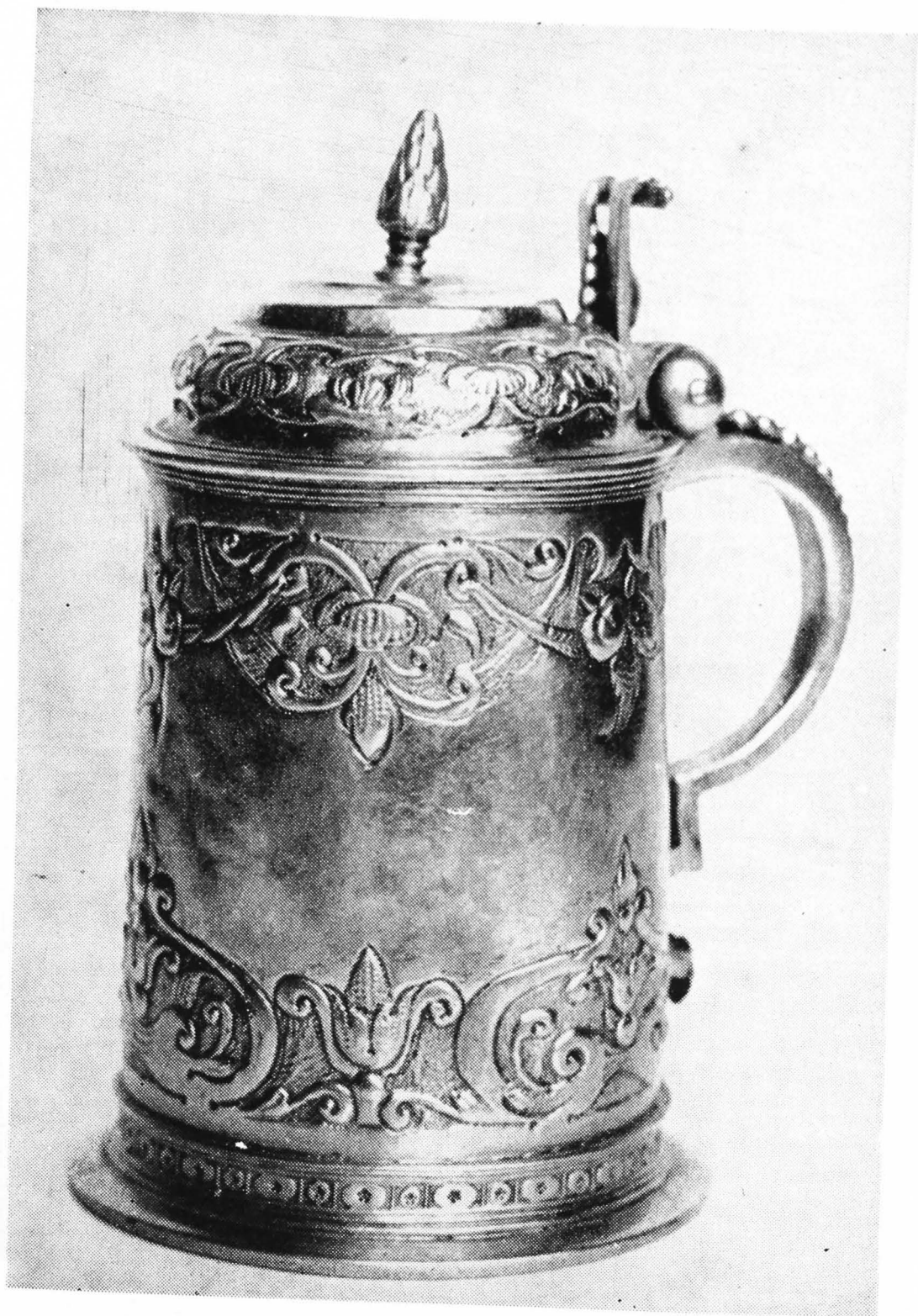
Pl. IV

Pl. V

Pl. VI

Pl. VII

Pl. VIII, fig. 1

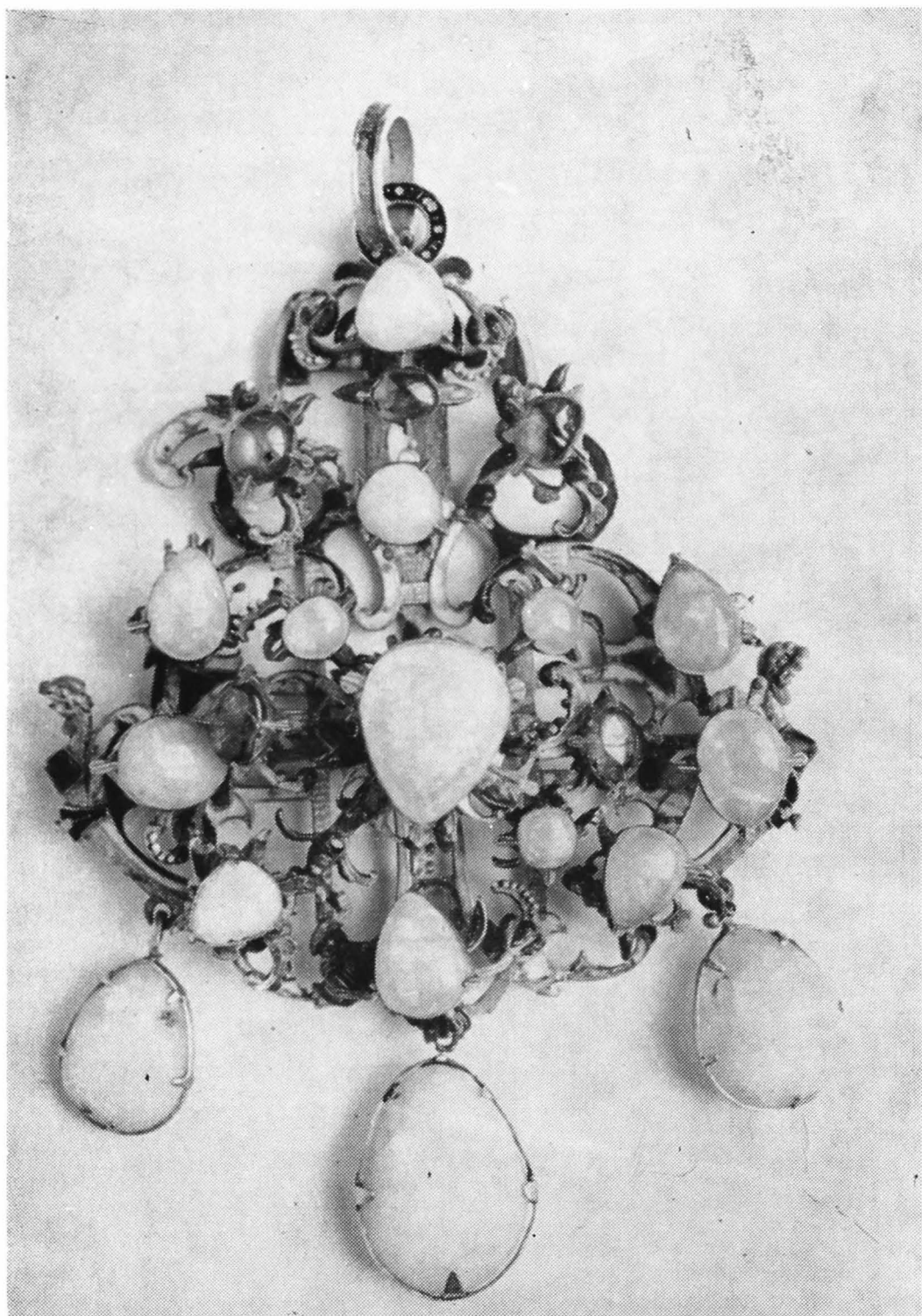
Pl. VIII, fig. 2

Pl. VIII, fig. 3

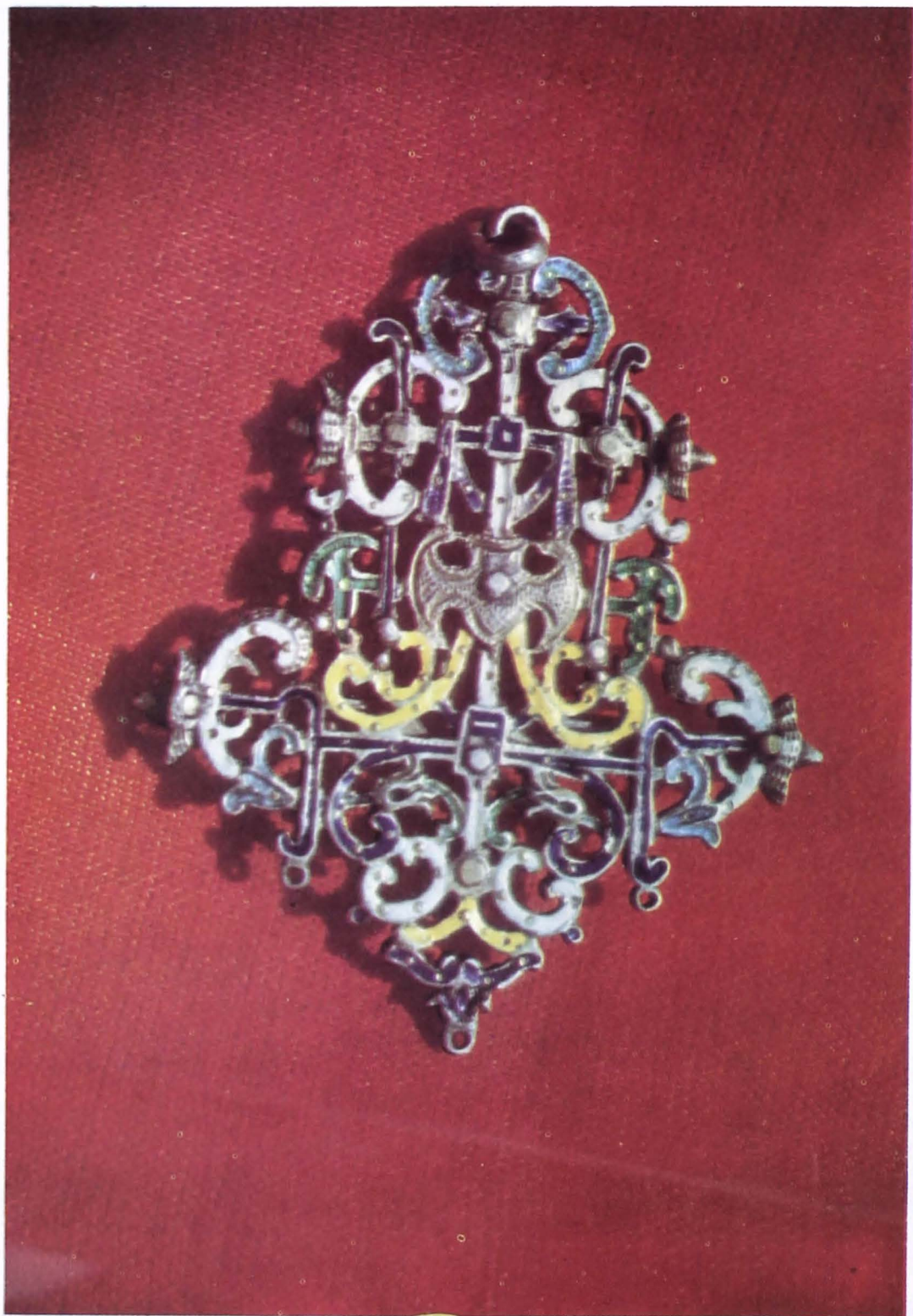
Pl. IX

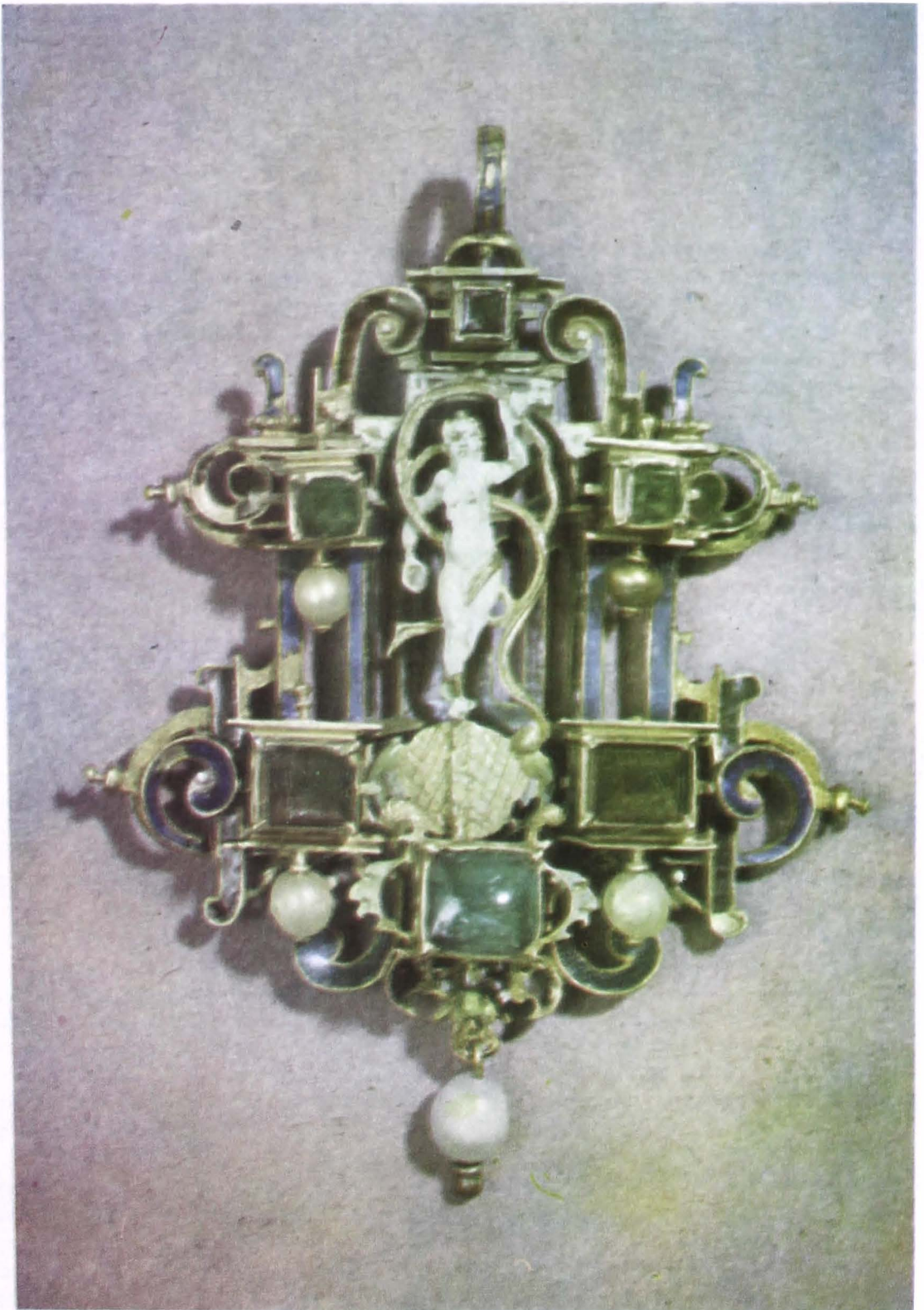
Pl. X

Pl. XI, fig. 1

Pl. XI, fig. 2

Pl. XII

Pandantiv

Argint. Forma poate fi înscrisă într-un triunghi isoscel. În centru o figură feminină, realizată „ronde bosse”, turnată, fața cizelată, restul corpului acoperit cu email albastru, galben, incizat cu puncte aurii. Figura este încadrată de motive stilizate și geometrice, volute, frunze, flori cu patru petale realizate în formă de casete umplute cu email alb, galben, albastru, bleu-ciel. Suprafețele emailate poartă incizate puncte aurii. În partea inferioară un șir de șapte rubine (?) montate în casete, așezate în arc, în rind continuu, alături în casete câte un cristal de rocă (?), dedesubt un smarald (?). În partea superioară, la înălțimea capului figurii, de asemenea câte un cristal de rocă (?), iar în vârful pandantivului un smarald în casetă. Pandantivul este prevăzut cu un inel. Partea din spate, emailată cu alb, albastru, bleu-ciel, galben, verde, poartă aceleași ornamente stilizate și vegetale. Spatele figurii este însă mascat cu o plăcuță de argint pe care s-au montat casete emailate. Reversul pandantivului, foarte îngrijit lucrat, indică faptul că inițial s-a prevăzut folosirea obiectului ca bijuterie atârnată, pe ambele fețe. Începutul secolului al XVII-lea.

Înălțimea: 5,8 cm; lățimea: 4,4 cm. Muzeul de Artă, Cluj-Napoca, nr. inv. MA 2973 (pl. XII).

Menționăm că ambele obiecte poartă caracteristicile tehnicii de decorare a emailului transilvănean. Din punct de vedere tectonic, paftalele și pandantivele au o compoziție simetrică, iar reprezentările figurale, antropomorfe, sînt aproape întotdeauna simbolice. Cele mai des întîlnite sînt pandantivele sau paftalele avînd în centru figura lui Mars, Venus, Diana, Fortuna, Sf. Gheorghe ucigînd balaurul, Sf. Mihail, Madona cu pruncul etc. Pe cele cu reprezentări zoomorfe regăsim pelicanul, grifonul, pasărea phoenix, lichornul, balaurul etc. Reprezentările figurale în general sînt realizate prin turnare și apoi prin tehnica de emailare denumită „ronde-bosse”. Restul repertoriului ornamental, constînd din motive geometrice și vegetale, este alcătuit din casete de forma motivului respectiv umplut cu email de diferite culori („email transilvănean”). Printre grupurile sau combinațiile de motive se așezau pietrele prețioase sau semiprețioase, perle veritabile. Pandantivele sau paftalele se purtau atîrnate pe un lanț de aur, argint, sau pe benzi de catifea.

Moda acestor tipuri de bijuterii începe la Cluj în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, atingîndu-și apogeul în primele decenii ale secolului următor, demonstrînd și ea, alături de numeroase alte manifestări, pătrunderea spiritului Renașterii în modul și în formele de viață ale orășenimii înstărite. Un indiciu al preferinței orășenimii pentru asemenea obiecte îl constituia măsura luată de magistratul clujean împotriva acelor care „poartă multe bijuterii de aur sau argint, cununi de mărgelile de aur...”⁴⁷.

Testamentele rămase de la clujeni, precum și inventarele de bunuri atestă bogăția orășenilor în astfel de bunuri, precum și varietatea lor. Cităm în acest sens doar două exemple. Printre obiectele lăsate moștenire în anul 1597 de negustorul Sebastian Munich figurează o pafta cu diamante și granate, care valora 150 de florini⁴⁸. Din inventarul bunurilor orășeanului Vicei Máté întocmit în 1627 și 1629, pe lîngă o serie de alte bijuterii făcea parte și un pandantiv care a fost

⁴⁷ S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI*, București, 1958, p. 85.

⁴⁸ Arhivele Statului Cluj-Napoca, Arhiva Orașului Cluj (doc. din 1 martie 1597), fasc. I, nr. 65.

evaluat la 900 de florini, într-o perioadă în care prețul unei perechi de juncani era de 12 florini.

În secolul al XVII-lea, cu precădere spre mijlocul acestuia, în locul tipurilor descrise sau amintite anterior apar o serie de alte forme de paftale, pandantive, dintre care foarte frecvente devin cele de formă de buchet (fundă), sau floare. Tehnica de decorare prin emailare rămâne în continuare una din tehnicile prin care se remarcă aceste obiecte, dar conturul, formele, motivele se realizează, în loc de casete, din plăci subțiri decupate, suprafața cărora este emailată în straturi groase, apoi, pentru obținerea unui efect artistic de mare bogăție coloristică, nervurile, petalele etc. erau pictate, retușate cu email de diferite culori (alb, verde, roșu, galben, portocaliu etc.).

Pe lângă email, în decorarea acestor obiecte o mare pondere aveau și perlele, pietrele prețioase, sau semiprețioase. Ca o constatare general valabilă menționăm că pe aceste genuri de lucrări de argintărie repertoriul ornamental al Renașterii târzii predomină încă și la sfârșitul secolului al XVII-lea.

MAGDALENA BUNTA

GOLDSCHMIEDE AUS CLUJ UND IHRE WERKE (16.—17. JH.)

II

(Zusammenfassung)

Vorliegender Artikel führt das in ActaMN, XIII, behandelte Thema betreffs der Tätigkeit der Clujer Goldschmiede weiter und ist ebenfalls eine einleitende Studie.

Die Verfasserin macht eine Reihe Silberarbeiten bekannt, die von Clujer Goldschmieden ausgeführt wurden, oder auf eine Clujer Herkunft hinweisen. Ausgehend von den Meisterzeichen, den Urkundenangaben und aufgrund der Analogie von Verzierungs-motiven und technischen Details, wird versucht die Person der Goldschmiede zu erkennen. Bezüglich der Königin Isabella zugeschriebenen Schnalle wird die sogenannte Technik des „siebenbürgischen Emails“ besprochen.

SCHIMBUL DE MĂRFURI ÎNTRE CLUJ ȘI POLONIA ÎN REGISTRELE VAMALE CLUJENE (1599—1637)

Dacă o bogată literatură de specialitate ilustrează preocuparea continuă a cercetării istorice din țara noastră pentru dezvăluirea relațiilor politice, militare și culturale cu statul polonez în evul mediu¹, atenția acordată studierii raporturilor economice româno-polone în veacurile medievale² a fost mai inegală. Totuși, în ultimele decenii s-a intensificat cercetarea fondurilor arhivale autohtone și poloneze referitoare mai cu seamă la relațiile comerciale între țările române și Polonia. Drept rezultat — referindu-ne în mod special la schimbul de mărfuri între Transilvania și Polonia —, dispunem în prezent de cunoștințe ample și ferme cu privire la conținutul și caracterul acestui schimb de mărfuri pînă la finele sec. XVI³. După analiza comerțului clujean-cracovian în primele patru decenii ale veacului următor⁴, în cele de față ne propunem să valorificăm integral informațiile registrelor de tricesimă din Cluj referitoare la comerțul clujean cu Polonia⁵.

I

Locul Poloniei în comerțul extern al Clujului. În înregistrările de taxare a mărfurilor aduse la Cluj sau scoase din oraș prin oficiul de tricesimă, Polonia este prezentă de-a lungul întregului răstimp pentru care s-au păstrat registre vamale, adică anii 1599—1637, cu excepția ultimului an, 1637. Se poate considera, așadar, că comerțul clujean cu această țară nu a fost ocazional, ci se desfășura firesc, la fel ca în veacurile anterioare, fără a fi prejudiciat de schimbările de sens ale raporturilor politice între cele două țări, nici de evenimentele războiului de anvergură

¹ Vezi V. Ciobanu, *Istoriografia românească despre relațiile româno-polone în epoca medie*, în *Revista de istorie*, 1974, nr. 5, p. 727—735 (trecerea în revistă a bibliografiei româno-poloneze pînă la 23 August 1944); Șt. Ștefănescu, *L'histoire de la Pologne et des relations roumano-polonaises dans l'historiographie roumaine d'après le 23 Août 1944*, în *RevHist*, 1973, nr. 4, p. 647—672.

² Vezi Șt. Ștefănescu, *op. cit.*, p. 656—657.

³ Mai ales datorită studiilor lui Mihail P. Dan: *Le commerce de la Transylvanie avec la Pologne au XVIe siècle*, în *RevHist*, 1969, nr. 3, p. 621—634; *Schimbul de mărfuri între Cluj și Cracovia în ultimul deceniu al sec. XVI*, în *ActaMN*, XI (1974), p. 151—168 și XII (1975), p. 203—218. S. Goldenberg, în *Clujul în sec. XVI. Producția și schimbul de mărfuri*, București, 1958, p. 253—265, prezentînd datele registrului clujean de tricesimă din 1599, analizează — firește, implicit — și conținutul, problemele schimbului de mărfuri clujean-polonez.

⁴ Francisc Pap, *Comerțul Clujului cu Cracovia în registrele vamale din prima jumătate a sec. XVII*, în *ActaMN*, XIII (1976), p. 351—370.

⁵ Pentru împrejurările politice și economice în care se desfășoară, în prima jumătate a sec. XVII, comerțul clujean cu Polonia, vezi F. Pap, *op. cit.*, p. 351—354.

europăeană care se întinde, în timp, peste bună parte — exact jumătate — din perioada pe care o cuprinde izvorul documentar aflat la dispoziția cercetării noastre. Mai mult decât atât: departe de a fi slab reprezentat în ansamblul valoric și al frecvenței transporturilor, comerțul cu Polonia dă o cotă destul de însemnată din valoarea și numărul transporturilor pe ansamblul înregistrărilor vamale. **Valoarea totală a taxei percepute pentru mărfurile intrate și ieșite, de proveniență, respectiv destinație poloneză, este de 6982 florini 47 denari, deci, procentual, 9,69%, din totalul general de 72.067 florini 92 denari.** După înregistrările referitoare la importul-exportul de mărfuri între Cluj și Viena (cca 40% din totalul general de taxări înregistrate), precum și cele de import-export de proveniență ori cu destinație neprecizate (cca 33%), Polonia ocupă locul al treilea. Situația se prezintă și mai favorabil comerțului cu Polonia, dacă examinăm, mai departe, poziția sa în cadrul taxărilor vamale pentru *importul de mărfuri*. Aici, cu suma de 38.414 florini 32 1/2 denari taxă pentru import de mărfuri, Polonia se situează pe locul al doilea, după Viena (importul vienez ridicându-se valoric la peste jumătate din taxa totală de import percepută la Cluj), procentajul, de 17,20%, reprezentând mai mult de a șasea parte din totalul taxelor de import. În ceea ce privește, în schimb, *exportul*, deși Polonia ocupă locul al patrulea (după Viena, produsele cu destinație neprecizată și Ungaria), suma taxelor percepute pentru produsele scoase din Cluj cu destinație poloneză, și anume 374 florini 09 denari, reprezintă doar o cîțime modestă, de 1,11% din total. Trăsăturile specifice ale producției și comerțului ambelor țări, asupra cărora vom reveni mai jos, explică această disproporție între importul și exportul clujean-polonez.

Procentual, o situație asemănătoare o prezintă **frecvența transporturilor de mărfuri taxate la oficiul clujean de tricesimă**. Astfel, în *ansamblul numeric al cazurilor de transport* (import și export), procentajul de 10,95% al transporturilor de proveniență ori cu destinație poloneză în totalul general al cazurilor de transport le conferă locul al cincilea, după transporturile neprecizate, cele aduse din Ungaria sau destinate acesteia, acelea vehiculate între Cluj și Viena, precum și mărfurile vîndute în circuitul comercial intern transilvănean⁶. La fel ca din punct de vedere al valorii mărfurilor taxate, un procentaj mult mai ridicat al participării Poloniei în comerțul orașului de pe malul Someșului îl constatăm în privința *importului mărfurilor*, în care Polonia este prezentă cu 20,32% din totalul taxării mărfurilor aduse, ocupînd astfel cel de al doilea loc, iarăși după Viena. În *export* se înfățișează o frecvență mult mai redusă a transporturilor îndreptate din Cluj spre Polonia, ridicându-se abia la 1,87% din total.

De ce această participare intensă a Poloniei la importul de mărfuri al Clujului; de ce, în al doilea rînd, surprinzătoarea puținătate a cazurilor clujene de export în direcția Poloniei? Răspunsul în detaliu îl va oferi, mai jos, natura categoriilor și sortimentelor de produse taxate. Un răspuns, însă, mai general poate fi dat de la început. Este vorba, pe de o parte, despre importul prioritar al produselor meșteșugărești, materiilor prime pentru meșteșuguri, ori al produselor de peste mări,

⁶ Despre acest aspect al înregistrărilor de taxe vamale la Cluj vezi, în detaliu, articolul nostru *Comerțul transilvănean al Clujului din prima jumătate a sec. XVII în registrele vamale*, în *ActaMN*, XI (1974), p. 169—184 și XII (1975), p. 237—250.

prin filieră vieneză⁷, ca și prin intermediul orașelor poloneze care mijloceau spre Transilvania atât mărfuri debarcate pe continent în porturile Mării Baltice, cât și produse autohtone poloneze, ori altele aduse pe căi de uscat din Europa centrală și occidentală⁸. Pe de altă parte: din repartizarea pe țări și localități a valorii și frecvenței transporturilor scoase din orașul Cluj reiese că (abstracție făcând de categoria *neprecizateelor* — care pot ascunde oricare din direcțiile de transport cunoscute —) ducerea de mărfuri din Cluj în alte direcții se polariza cu deosebire în direcția Ungariei și a diferitelor localități din Transilvania, mai puțin a Vienei și a unor orașe din Slovacia, zone în care produsele economiei naturale transilvănene și vitele găseau pieți de desfacere mai bune. Polonia, ea însăși mare producătoare de cereale și exportatoare de vite, intra mai puțin în orbita interesului comercial al exportatorilor transilvăneni. De aceea, importul de mărfuri este mult precumpănitor în bilanțul comercial al relațiilor între orașul Cluj și Polonia.

Localități. Rute comerciale. Conform informațiilor furnizate de registrele vamale, oficiul tricesimal a taxat, în perioada 1599—1636, mărfuri intrate din, ori scoase înspre următoarele direcții poloneze: „Polonia” (fără precizarea localității); *Jaroslów*; *Cracovia*; *Liov* (fost, în pol., *Lwów*; în prezent *Lviv*, în U.R.S.S.); *Lublin*; *Gdańsk*.

În sec. XVI, relațiile comerciale ale Clujului cu Polonia erau concretizate în special în schimbul de mărfuri cu *Cracovia*⁹, care a continuat și în sec. XVII¹⁰. În afară de acest principal centru comercial din regiunea Poloniei Mici, se cunoșteau pînă acum, în același secol, relațiile *directe* de schimb de mărfuri ale Clujului cu „Polonia” și orașul *Lwów*¹¹. Menționarea, pe lîngă cele amintite, a localităților *Jaroslów*, *Lublin* și *Gdańsk*, în registre vamale întocmite în diverși ani ai sec. XVII, denotă că aceste relații directe de schimb din veacul anterior au fost nu numai menținute și cultivate, dar și considerabil extinse, prin implicarea *ne-mijlocită* a celui mai de seamă emporiu baltic, *Gdańsk*, precum și prin angajarea Clujului în comerțul cu importantul centru comercial din regiunea Poloniei Mari, orașul *Poznań*, comerț desfășurat însă pe cale *indirectă*, prin mijlocirea orașelor *Jaroslów* și *Lublin*¹². Informațiile privitoare la comerțul Clujului cu Polonia între 1599—1636 reflectă, prin urmare, creșterea rețelei comerciale care lega orașul transilvan de Europa centrală în prima jumătate a sec. XVII, de bună seamă nu prin multiplicarea punctelor terminale poloneze, ci prin diversificarea căilor de acces. Pe lîngă localitățile menționate nominal, relații comerciale se vor fi purtat în mod oficial (deci, taxate la oficiul de tricesimă) și cu alte localități, situate în calea spre marile centre *Cracovia*, *Poznań* sau *Gdańsk*, căci mențiunile de mărfuri aduse

⁷ Viena mijlocea, de pildă, postavuri apusene importate în Transilvania; vezi S. Goldenberg, *Comerțul, producția și consumul de postavuri de lînă în țările române (sec. XIV — jumăt. sec. XVII)*, în *Studii*, 1971, nr. 5, p. 879 (versiunea italiană a acestui articol, vezi în vol. *Produzione, commercio e consumo dei panni di lana*, Firenze, 1976).

⁸ Vezi Mihail P. Dan, *Le commerce de la Transylvanie avec la Pologne au XVIe siècle*, p. 627—628.

⁹ S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI ...*, p. 83, 253—255, 257—258, 260—263, 265, 270, 291, 293—294, 319—320 n. 10; Mihail P. Dan, *lucrările citate* în n. 3.

¹⁰ Vezi n. 4.

¹¹ S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI ...*, p. 253, 257—258, 260, 262—263, 265, 291, 293.

¹² Pentru rolul de intermediare al acestor orașe în orientarea sud-estică a comerțului orașului *Poznań*, vezi Marian Grycz, *Die Rolle der Stadt Poznań im Innen- und Aussenhandel bis Ende des XVII. Jahrhunderts*, în *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450—1650*, hrsg. von Ingomar Bog, Köln — Wien, 1971, p. 114—115; cf. și F. Pap, *Comerțul Clujului cu Cracovia ...*, p. 356.

din, sau duse înspre, „Polonia“ pot ascunde transporturi în, ori din oricare punct comercial polonez, atât marile centre, cât și nodurile de legătură (cum a fost și orașul Jarosław).

Din înregistrările trecute în revistă, putem reconstitui, așadar, orientarea comerțului clujean cu Polonia: marile centre economice cu care se întrețineau relații comerciale, precum și rutele practicate de negustori (vezi *Harta*).

Pînă la Košice, drumul comercial al clujenilor spre localitățile poloneze era identic în toate cazurile. Plecînd din Cluj, ei fie că urmau cursul Someșului Mic, trecînd prin Dej—Satu Mare—Carei—Tokaj și ajungînd la Košice, fie alegeau calea Oradea—Debrecen—Tokaj—Košice¹³, fie, trecînd prin Zalău, își continuau drumul prin Șimleu—Marghita¹⁴, iar apoi, prin Kálló și Tokaj, intrau pe drumul spre Košice¹⁵. De la Košice drumurile se multiplicau. În direcția orașului Cracovia, erau urmate două rute: cea dintîi, atîngînd orașele Levoča și Kežomarok, intra în Polonia trecînd prin Nowy Targ—Wadowice, după care se ajungea la Cracovia; cea de a doua rută se continua înspre nord, spre Prešov, apoi, prin Bardejov (Slovacia) — Stary Sącz (Polonia) — Nowy Sącz—Czchow—Bochnia—Wieliczka, pătrundea în emporiul malopolskan¹⁶. Rutele spre celelalte localități menționate în înregistrările clujene se diversificau de la Prešov. Spre Jarosław, se putea trece prin Lupków—Chvrów—Przemyśl. Din acest ultim oraș, drumul negustorilor clujeni continua, mai spre răsărit, prin Mościska—Gródek Jagielloński, pînă la Lwów. La Lwów se putea ajunge însă și pe ruta Košice—Prešov—Lupków—Chvrów—Sambor—Komarno—Gródek Jagielloński, ori pe valea riului Latorica, prin Mukačevo, apoi pe valea riului Opor, prin Skole—Stryj—Chodorów—Bóbrka¹⁷. Mai lungă era ruta urmată pînă la orașul Lublin, după Bardejov ea atîngînd localitățile Rzeszów, Rozwadów (pe riul San), Kraśnik. Spre emporiul baltic Gdańsk se puteau alege, iarăși, mai multe rute: fie că se urma așa-numitul „drum prusac“ (Košice—Prešov—Nowy Sącz—Cracovia—Varșovia—Toruń—Gdańsk)¹⁸, fie linia nord-vestică Sosnowiec—Częstochowa—Łódź—Toruń—Gdańsk (vezi Schița, p. 375).

Direct sau pe căi mijlocite, se poate afirma, așadar, că relațiile comerciale între orașul Cluj și Polonia, departe de a se mărgini la o zonă restrînsă a Poloniei Mici, cuprindeau toată aria în cuprinsul căreia se desfășura viața comercială în Polonia. Fiind vorba cu precumpănire despre relații de import, aceasta înseamnă, de exemplu, absorbirea produselor meșteșugărești și de altă natură sileziene, prin filieră cracoviană, dar și prin Jarosław, Lublin, Lwów¹⁹, cât și mijlocirea produselor aduse pe cale maritimă în marele centru baltic și îndreptate de acolo în direcție sud-estică, prin Poznań (spre Cluj cu precădere *via* Jarosław), dar și prin Cracovia²⁰. În ceea ce privește aria geografică a comerțului clujean cu

¹³ Vezi Mihail P. Dan, *Schimbul de mărfuri între Cluj și Cracovia ...*, (I), în *ActaMN* XI (1974), p. 160.

¹⁴ Cf. *IstRom*, III, harta 1 (p. 50—51).

¹⁵ Cf. *Magyarország története*, I, Budapeșt, 1964, harta p. 268—269.

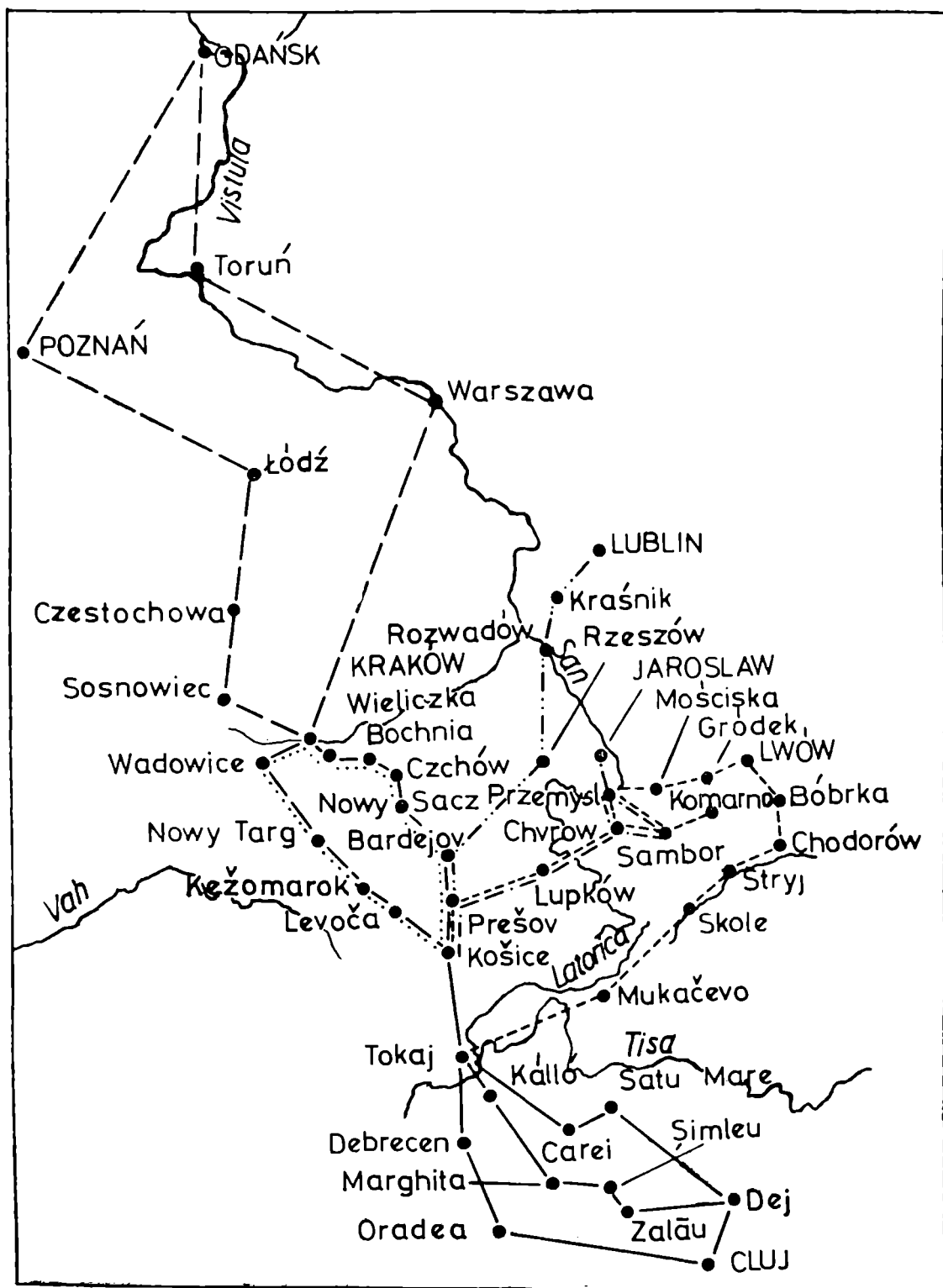
¹⁶ Cf. S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI ...*, p. 293.

¹⁷ *Ibidem* (pentru această ultimă variantă).

¹⁸ Cf. *idem*, p. 294.

¹⁹ Vezi Marian Wolański, *Schlesiens Stellung im Osthandel vom 15. bis zum 17. Jahrhundert*, în *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas ...*, p. 129—131.

²⁰ Vezi Miroslav Hroch, *Die Rolle des zentraleuropäischen Handels im Ausgleich der Handelsbilanz zwischen Ost- und Westeuropa 1550—1650*, în *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas ...*, p. 12—13.

Schița rutelor comerciale între Cluj și Polonia (prima jumătate a sec. XVII)

Polonia, constatăm deci documentar lărgimea ei considerabilă. Se pune însă problema continuității și intensității comerțului, în acest răstimp frământat de conflicte politice uneori acute. Răspunsul îl putem deduce din informațiile privitoare la anii în care s-a înregistrat la Cluj transport de mărfuri provenite din Polonia sau destinate acestei țări (tabelul I). Din aceste informații reiese în primul rând că în întreaga perioadă tratată comerțul clujean cu Polonia s-a desfășurat fără întrerupere, însă cu fluctuații de intensitate (vezi tabelul II, graficul I).

Tabelul II

Intensitatea anuală a comerțului clujean cu Polonia (1599—1636)

Anii	%	
	Taxe vamale	Nr. transp.
1599	6,56	4,64
1610	0,20	0,40
1611	1,39	2,62
1612	1,55	2,42
1613	3,26	6,05
1614	6,29	6,05
1615	3,37	5,24
1616	2,14	4,23
1617	4,97	6,45
1618	4,13	6,05
1619	2,62	3,43

Anii	%	
	Taxe vamale	Nr. transp.
1621/22	0,72	0,40
1622	2,64	2,22
1623	0,45	0,40
1630	10,35	8,07
1632	8,41	7,06
1633	14,21	11,49
1634	7,44	6,45
1635	14,72	12,10
1636	4,58	4,23
Total	100,00	100,00

În prima jumătate a celui de al doilea deceniu al sec. XVII constatăm o tendință de intensificare a schimbului de mărfuri, după care însă — cu mici fluctuații — el scade, nivelul fiind destul de scăzut și în anii de după 1620. O creștere considerabilă are loc în deceniul al patrulea, în anii 1630, 1633 și îndeosebi 1635 înscriindu-se momentele culminante, o dată cu marcarea mai puternică și continuă a prezenței orașului Jarosław în înregistrările vamale clujene (în lipsa unor date pentru anii următori, nu putem aprecia, dacă scăderea intervenită în 1636 va fi fost accidentală sau nu). Se pare că fenomenul ascunde, o dată cu relativa descreștere a importului vienez²¹, accentuarea orientării economice a clujenilor în direcția comerțului de import baltic. Aceste deplasări ale orientării economice clujene pot fi demonstrate prin prisma analizei participării diverselor localități poloneze în comerțul clujean înregistrat la oficiul vamal. Admițând că — așa cum am observat mai sus — înregistrările privitoare la „Polonia” pot ascunde oricare din direcțiile cunoscute nouă, precum și, considerând că orașul nostru a întreținut relații de schimb de mărfuri cu centrele Cracovia și Poznań (acestea din urmă, după cum am amintit, mijlocite prin orașele Jarosław, Lwów și Lublin) în primul rând, iar în al doilea rând și cu portul baltic Gdańsk, putem reconstitui imaginea unor relații comerciale desfășurate când concomitent, când alternativ cu ambele centre comerciale poloneze continentale (pentru o scurtă perioadă, li se adaugă și emporiul

²¹ Din înregistrările făcute la oficiul tricesimal clujean se constată, după 1619, reducerea participării Vienei și, paralel, creșterea participării unor orașe din Slovacia, ca și a orașului Jarosław (material inedit, în curs de prelucrare).

Tricesima percepută și frecvența transporturilor în comerțul între Cluj și Polonia (1599–1636)

Locul	1599		1610		1611		1612		1613		1614		1615		1616		1617		1618		1619		1621/22		1622		1623		1630		1636
	T	F	T	F	T	F	T	F	T	F	T	F	T	F	T	F	T	F	T	F	T	F	T	F	T	F	T	F	T	F	T
Jarosław	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	46,31	7	64,55	6	—	—	—	—	—	—	40,39½	7	—	—	332,72½	14	432,90
„Polonia”	85,34	3	5,70	1	96,80½	13	108,46	12	227,31½	30	439,44	30	235,06	26	83,84½	10	260,64 + x	22	180,78½	16	33,37	6	—	—	125,85	3	—	—	204,72	14	—
Cracovia	311,60½	15	8,55	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	18,96½	4	21,65½	4	62,81½	10	30,93	2	49,97	2	18,00	1	8,91	1	45,28	5	7,45
Lwów	61,08	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	44,85	4	7,60	2	—	—	—	—	22,70	1	140,13½	7	146,90
Lublin	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	110,75	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Gdańsk	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Total	458,02½	23	14,25	2	96,80½	13	108,46	12	227,31½	30	439,44	30	235,06	26	149,12	21	346,84½ + x	32	288,45	30	182,65	17	49,97	2	184,24½	11	31,61	2	722,86	40	587,23

T = tricesima (în florini și denari) F = nr. cazurilor de transport

Tricesima percepută și frecvența transporturilor în importul clujean din Polonia (1599–1636)

Locul	1599		1610		1611		1612		1613		1614		1615		1616		1617		1618		1619		1621/22		1622		1623		1630		1636
	T	F	T	F	T	F	T	F	T	F	T	F	T	F	T	F	T	F	T	F	T	F	T	F	T	F	T	F	T	F	T
Jarosław	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	46,31	7	64,55	6	—	—	—	—	—	—	40,39½	7	—	—	332,72½	14	432,90
„Polonia”	85,34	3	5,70	1	68,45½	8	97,98	10	201,71½	24	301,39	19	235,06	26	40,72	5	175,20½ + x	15	174,78½	15	30,12	5	—	—	125,85	3	—	—	204,72	14	—
Cracovia	300,10½	14	8,55	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16,11½	3	2,20½	1	62,81½	10	30,93	2	49,97	2	18,00	1	8,91	1	45,28	5	7,45
Lwów	61,08	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	44,85	4	7,60	2	—	—	—	—	22,70	1	140,13½	7	146,90
Lublin	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	110,75	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Gdańsk	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Total	446,52½	22	14,25	2	68,45½	8	97,98	10	201,71½	24	301,39	19	235,06	26	103,14½	15	241,96	22	282,45	29	179,40	16	49,97	2	184,24½	11	31,61	2	722,86	40	587,23

T = tricesima (în florini și denari) F = nr. cazurilor de transport

Tabelul V

Tricesima percepută și frecvența transporturilor în exportul clujean spre Polonia (1599–1636)

Locul	1599		1611		1612		1613		1614		1616		1617		1618		1619		Total	
	T	F	T	F	T	F	T	F	T	F	T	F	T	F	T	F	T	F	T	F
„Polonia”	—	—	28,35	5	10,48	2	25,60	6	138,05	11	43,12½	5	85,43½	7	6,00	1	3,25	1	340,29	38
Cracovia	11,50	1	—	—	—	—	—	—	—	—	2,85	1	19,45	3	—	—	—	—	33,80	5
Total	11,50	1	28,35	5	10,48	2	25,60	6	138,05	11	45,97½	6	104,88½	10	6,00	1	3,25	1	374,09	43

T = tricesima (în florini și denari) F = nr. cazurilor de transport

Anul	Postav	Coloniale	Mărun- țișuri	Mătăsuri	Pinzeturi	Mercerie	Pălării	Chimicale	Hirtie	Metale	Ob. metal	Catifea	Blănuri	Piele	Cuțite	Unelte agri- cole	Dif. prod. împreună	Sticlă- rie	Acce- sorii pt. arme	Ob. de menaj
1599	326,84	33,90	7,24 ½	1,81	5,64	7,20	4,98 ½	5,37	—	36,04	0,63	—	2,41 ½	1,59	1,28	11,25	—	0,21	—	—
1610	—	7,80	0,75	0,10	2,77	—	—	0,60	—	—	0,50	1,28	—	—	0,30	—	—	0,15	—	—
1611	35,01	7,75	—	—	4,20	0,48	1,00	1,47 ½	—	0,09	—	—	—	0,75	0,50	14,00	0,24	0,40	—	1,95
1612	63,64	12,04	4,02	0,60	4,40	2,50	4,13 ½	2,60	0,60	—	0,28 ½	—	—	—	1,17	—	—	1,00	0,06	—
1613	154,95	10,65 ½	6,60	0,93	6,87	6,54	—	3,41	2,40	0,06	0,39	—	—	—	4,22	—	1,20	1,76	0,36	—
1614	196,00	10,14	12,60	6,47	10,61	13,04	6,75	0,40	0,10	21,00	0,30	6,63	6,00	1,90	4,83	—	—	1,43	0,87	—
1615	181,14	29,53	4,56	1,13	0,90	4,98	4,62 ½	2,66	—	—	0,18	—	0,22 ½	2,96	0,12	—	—	1,64	0,06	—
1616	71,45	13,71	0,48	—	6,36	3,89	0,81	—	—	—	0,12	—	—	—	1,65	4,25	—	0,20	0,19	—
1617	196,92	15,06	—	1,58	21,36	1,29	—	0,28	—	—	0,25	—	0,36	—	1,08	—	2,65 ½	0,20	0,51	—
1618	200,98	45,86 ½	1,20	2,27	13,83 ½	3,19	6,37	—	0,06	1,68	0,19 ½	—	—	3,87	0,08	—	—	—	0,96	—
1619	124,58	44,96	3,96	1,41	1,36	0,60	0,26	—	1,50	—	—	—	—	0,20	—	—	0,30	—	—	0,27
1621/22	—	1,82	6,60	—	—	—	—	0,20	8,00	—	—	—	4,20	—	29,15	—	—	—	—	—
1622	151,30	20,61	—	1,80	2,40	1,73 ½	—	—	0,08	—	—	0,20	0,45	0,30	—	—	4,89	—	0,48	—
1623	—	30,55	—	—	—	—	—	—	0,31	—	—	—	—	—	0,30	—	—	—	—	—
1630	532,91	114,59	9,26	5,90	27,31	17,52	4,00	2,95	—	0,14	0,30	—	6,57	0,60	—	—	0,30	—	0,51	—
1632	238,10	125,26 ½	19,99 ½	70,09 ½	4,21 ½	1,08	—	3,07 ½	1,74	—	—	18,70	0,27	12,73 ½	—	—	—	—	—	—
1633	481,99 ½	141,41 ½	93,24	81,80 ½	60,67 ½	6,64 ½	6,00	13,70	46,50	1,21 ½	6,47 ½	11,09 ½	10,57 ½	18,52 ½	1,38	—	9,54	—	—	0,43 ½
1634	308,84	125,83 ½	34,05	11,37	11,46	43,48 ½	29,85	3,90	8,13	7,11	1,06 ½	19,20	2,51 ½	0,56 ½	1,08	—	2,25	0,27	0,27	—
1635	575,98	235,65	14,85	21,73 ½	12,40	25,33	41,25	10,16 ½	3,50	4,23	40,20	10,62	18,40 ½	6,76 ½	2,52	—	0,27	2,28	0,35	—
1636	148,68 ½	68,65	5,76	4,61 ½	1,53	4,46 ½	8,25	35,87 ½	1,74	0,42	17,10	0,25 ½	13,57 ½	5,62 ½	0,54	—	0,72	0,40 ½	0,32 ½	—
Total	3989,32	1095,79 ½	225,17	213,62	198,29 ½	143,97	118,28 ½	86,66	74,66	71,98 ½	67,99	67,98	65,56	56,38 ½	50,20	29,50	22,36 ½	9,94 ½	4,94 ½	2,65 ½

* în florini și denari

Cazuri de prezență a sorturilor de import din Polonia în registrele vamale clujene (1599–1636)

Anul	Pos- tav	Colon.	Merc.	Pinz.	Mă- runț.	Mă- tăs.	Chim.	Hirt.	Cuț.	Ob. met.	Pălă- rii	Piele	Blăn.	Catif.	Sticl.	Acc. arme	Met.	Dif. pr.	Pește	Praf p.	Acc. scris	Cărți	Bice	Arme	Un. agr.	Ob. pod.	Pături	C
1599	19	13	10	6	6	4	5	—	6	3	4	3	1	—	2	—	4	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—
1610	—	2	—	2	1	1	1	—	1	1	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1611	6	5	2	1	—	—	3	—	2	2	1	1	—	—	2	—	1	1	—	2	—	—	—	—	1	—	—	—
1612	9	7	5	5	4	3	4	3	3	2	5	—	—	—	1	1	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—
1613	24	11	11	8	8	4	6	7	9	3	—	—	—	—	5	—	1	2	5	1	1	—	—	1	—	1	1	—
1614	19	7	12	8	6	7	3	1	8	4	4	3	2	3	3	5	1	—	1	2	—	2	—	—	—	—	1	—
1615	23	13	12	5	5	4	3	—	1	1	5	6	—	—	5	1	—	—	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—
1616	11	6	5	3	2	—	—	—	3	1	2	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	1	1	—	1	—	—	—
1617	20	8	4	5	—	3	1	—	4	2	—	—	1	—	1	2	—	3	—	—	1	—	3	—	—	—	1	—
1618	24	16	8	9	1	3	—	1	2	1	5	3	—	—	—	5	1	—	—	—	2	—	1	2	—	—	—	—
1619	15	11	2	1	2	1	—	1	—	—	1	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1621/22	—	1	—	—	1	—	1	1	2	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1622	9	9	5	2	2	2	—	1	—	—	—	1	1	1	—	1	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1623	—	2	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
1630	36	26	12	6	6	3	5	—	—	1	1	4	4	2	—	3	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1632	26	21	3	2	5	7	2	1	—	—	—	3	4	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1633	34	35	13	22	24	17	11	19	3	4	2	4	10	7	—	—	2	1	—	—	—	1	—	—	—	2	—	—
1634	27	27	18	9	13	13	7	10	1	3	5	1	3	7	1	1	7	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1635	43	35	23	16	7	13	11	4	3	14	8	5	5	7	4	1	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1636	11	19	6	3	5	4	10	2	1	5	3	3	3	1	1	1	1	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—
Total	356	274	151	113	98	89	73	52	50	47	46	38	35	35	27	21	20	14	8	6	6	5	5	4	3	3	3	—

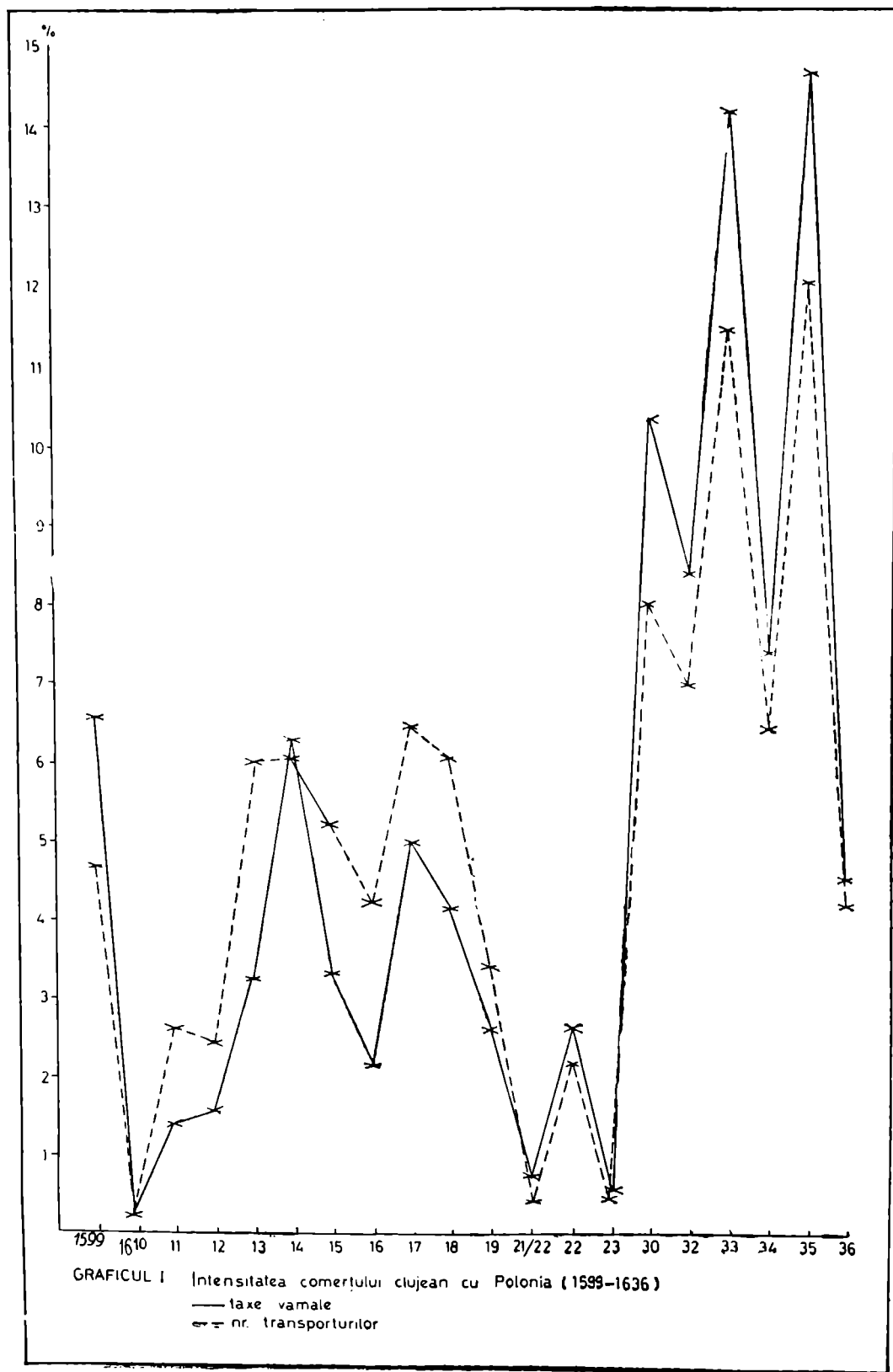
Taxa vamală a sorturilor de import din Polonia (1599—1636)*

metal	Catifea	Blănuri	Piele	Cuțite	Unelte agri- cole	Dif. prod. împreună	Sticlă- rie	Acce- sorii pt. arme	Ob. de menaj	Praf de pușcă	Cărți	Pește	Ra- chiu	Arme	Acce- sorii pt. scris	Obiec- te po- doabă	Pături	Bice	Co- voare	Ob. din țe- sături	Ceară	Ob. din piele	Gumă	Total
0,63	—	2,41 ½	1,59	1,28	11,25	—	0,21	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0,12	—	—	—	—	446,52 ½
0,50	1,28	—	—	0,30	—	—	0,15	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14,25
—	—	—	0,75	0,50	14,00	0,24	0,40	—	1,95	0,36	—	0,25	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	68,45 ½
—	—	—	—	1,17	—	—	1,00	0,06	—	0,68	—	0,25	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	97,98
0,28 ½	—	—	—	4,22	—	1,20	1,76	0,36	—	0,13	—	1,00	—	—	0,09	—	0,15	—	—	—	—	—	—	201,71 ½
0,39	6,63	6,00	1,90	4,83	—	—	1,43	0,87	—	1,25	0,18	0,50	—	—	—	—	0,30	—	—	—	—	0,09	—	301,39
0,30	—	0,22 ½	2,96	0,12	—	—	1,64	0,06	—	—	—	0,25	—	0,10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	235,06
0,18	—	—	—	1,65	4,25	—	0,20	0,19	—	—	0,12	—	—	—	—	—	—	0,10 ½	—	—	—	—	—	103,33 ½
0,12	—	0,36	—	1,08	—	2,65 ½	0,20	0,51	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0,18	—	—	—	—	—	241,72 ½
0,25	—	—	3,87	0,08	—	—	—	0,96	—	—	—	—	—	1,50	0,21	—	0,04 ½	0,08	—	0,10 ½	—	—	—	282,49 ½
0,19 ½	—	—	0,20	—	—	0,30	—	—	0,27	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	179,40
—	—	4,20	—	29,15	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	49,97
—	0,20	0,45	0,30	—	—	4,89	—	0,48	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	184,24 ½
—	—	—	—	0,30	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0,45	—	—	—	—	—	—	—	—	31,61
—	—	6,57	0,60	—	—	0,30	—	0,51	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	722,86
0,30	18,70	0,27	12,73 ½	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	495,27
—	11,09 ½	10,57 ½	18,52 ½	1,38	—	9,54	—	—	0,43 ½	—	0,63	—	—	—	—	0,66 ½	—	—	—	—	—	—	—	992,51
6,47 ½	19,20	2,51 ½	0,56 ½	1,08	—	2,25	0,27	0,27	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0,10	—	—	611,34 ½
1,06 ½	10,62	18,40 ½	6,76 ½	2,52	—	0,27	2,28	0,35	—	—	—	—	1,62	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0,01	1028,13
0,20	0,25 ½	13,57 ½	5,62 ½	0,54	—	0,72	0,40 ½	0,32 ½	—	—	1,35	—	—	—	0,22 ½	—	—	—	—	—	—	—	—	320,11
7,10	67,98	65,56	56,38 ½	50,20	29,50	22,36 ½	9,94 ½	4,94 ½	2,65 ½	2,42	2,28	2,25	1,62	1,60	0,97 ½	0,66 ½	0,49 ½	0,36 ½	0,12	0,10 ½	0,10	0,09	0,01	6608,38
7,99																								

Tabelul VII

Import din Polonia în registrele vamale clujene (1599—1636)

Acc. arme	Met.	Dif. pr.	Pește	Praf p.	Acc. scris	Cărți	Bice	Arme	Un. agr.	Ob. pod.	Pături	Ob. men.	Ob. piele	Co- voare	Sidef	Gumă	Ra- chiu	Ceară roșie	Total
—	4	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	88
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11
—	1	1	—	2	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	30
1	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	54
—	1	2	5	1	1	—	—	1	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	109
5	1	—	1	2	—	2	—	—	—	—	1	—	2	—	—	—	—	—	104
1	—	—	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	86
—	—	1	—	—	—	1	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	38
2	—	3	—	—	1	—	3	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	59
5	1	—	—	—	2	—	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	84
—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	37
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7
1	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	36
—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5
3	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	110
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	80
—	2	1	—	—	—	1	—	—	—	2	—	2	—	—	1	—	—	—	214
1	7	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	155
1	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	204
1	1	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	81
21	20	14	8	6	6	5	5	4	3	3	3	3	2	1	1	1	1	1	1592

baltic); de asemenea, se desenează și imaginea fluctuațiilor de intensitate a acestor relații.

Așadar, între 1599—1636 situația globală a transporturilor (incluzând atât importul, cât și exportul de mărfuri) prezintă următoarea alternanță²²:

Anii	Centre poloneze :
1599, 1610	Cracovia, Poznań
1611—1615	„Polonia” ²³
1616—1619	Poznań, Cracovia
1621/22	Cracovia
1622—1634	Poznań, Cracovia
1635—1636	Poznań, Cracovia, Gdańsk

Pe baza datelor oferite de taxele vamale și frecvența transporturilor (tabelul I) putem stabili procentual, în perioadele mai sus înșirate, participarea fiecăruia din centrele poloneze în comerțul clujean (tabelul III).

Tabelul III

*Participarea centrelor comerciale poloneze în importul și exportul clujean (1599—1636)**

Anii	Import						Export			
	Cracovia		Poznań		Gdańsk		Cracovia		Poznań	
	taxe vam.	nr. trsp.	taxe vam.	nr. trsp.	taxe vam.	nr. trsp.	taxe vam.	nr. trsp.	taxe vam.	nr. trsp.
1599, 1610	83,48	75	16,52	25	—	—	100	100	—	—
1616—1619	29,02	38,10	70,98	61,90	—	—	100	100	—	—
1621/22	100,00	100,00	—	—	—	—	—	—	—	—
1622—1634	24,69	31,88	75,31	68,12	—	—	—	—	—	—
1635—1636	34,93	40,74	61,53	56,79	3,54	2,47	—	—	—	—

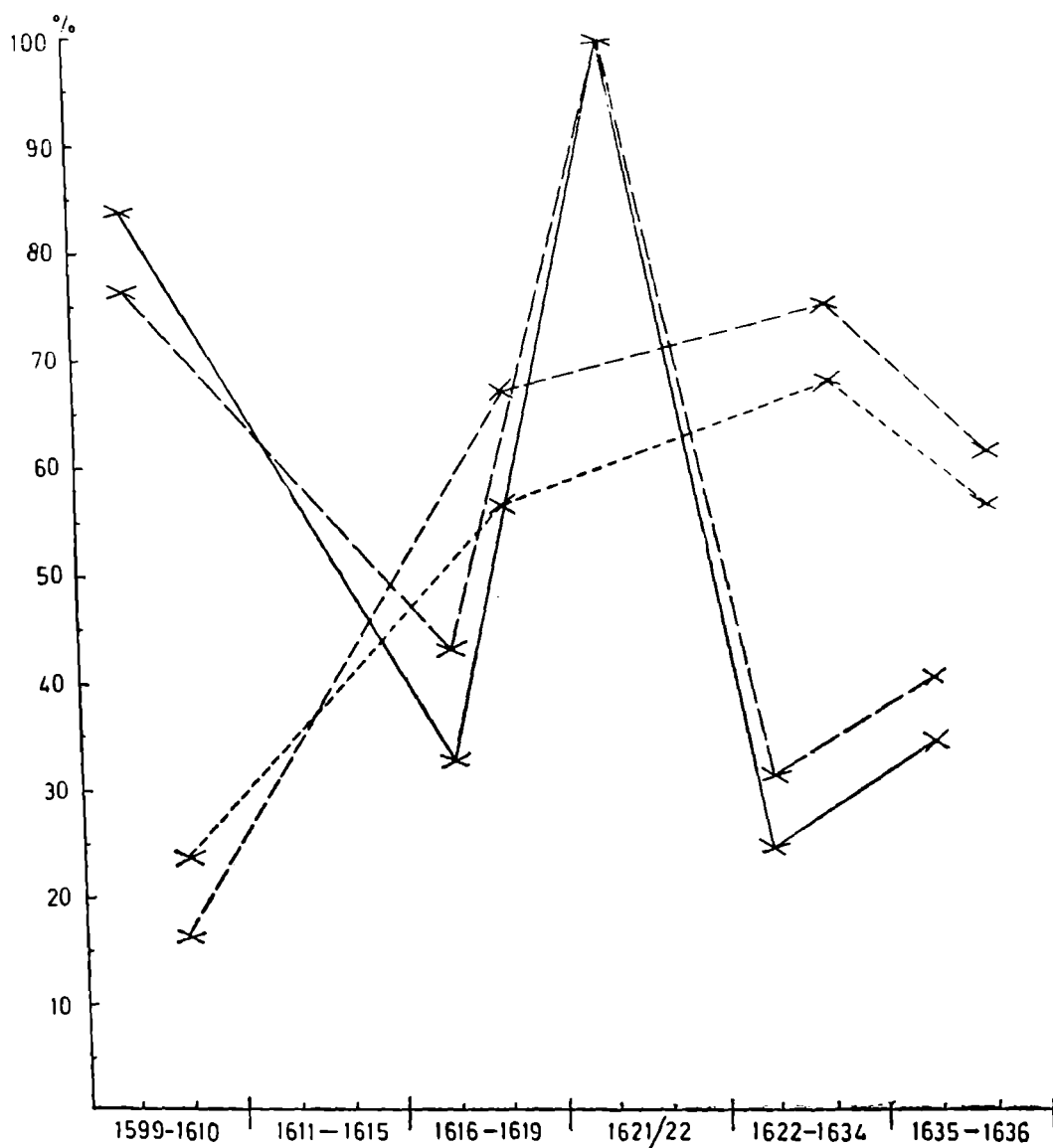
* în florini și denari

Dacă în sec. XVI — conform cercetărilor de pînă acum — comerțul clujean era orientat cu precădere spre Cracovia, care avea rolul unui colector al produselor apusene, coloniale, răsăritene chiar, precum și, firește, poloneze²⁴, situația se schimbă treptat, în favoarea Poznańului (o accentuăm încă o dată, prin mijlocirea altor centre). Luînd în considerare că în anul vamal 1621/22 predominanța absolută a Cracoviei în comerțul clujean se concretizează într-o valoare relativ redusă a taxelor vamale (și numai două cazuri de transport), putem constata o creștere a participării orașului Poznań începînd cu a doua jumătate a deceniului al doilea, pînă la mijlocul celui de al patrulea deceniu, pentru ca în ultimii ani de înregistrări aceasta să scadă cu puțin, rămînînd însă tot superioară participării Cracoviei (vezi graficul II).

²² Am consemnat drept relații Cluj—Cracovia pe acelea oglindite în înregistrările vamale prin specificarea orașului Cracovia, iar drept relații Cluj — Poznań (indirecte), cele reflectate în mențiunile: Jarosław, Lwów, Lublin. Deoarece însemnările privind transporturile din, sau în, „Polonia” se pot referi la oricare localitate mai sus amintită — inclusiv Cracovia —, precum și la altele, nu le-am luat în considerare în stabilirea raportului procentual al prezenței celor două orientări principale și al mențiunilor despre comerțul baltic direct. În schimb, cu ocazia prezentării unor situații globale asupra comerțului polonez, vom avea în vedere, firește, și înregistrările referitoare la „Polonia”.

²³ Vezi nota 21.

²⁴ M. Dan, în *ActaMN*, XI (1974), p. 160.

GRAFICUL II Participarea orașelor Cracovia, Poznań și Gdańsk în comerțul clujean 1599–1636

LEGENDA

- Cracovia, taxe vamale
- - - Cracovia, nr transporturilor
- - - Poznań, taxe vamale
- . - Poznań, nr transporturilor

Continuitatea și intensitatea relativ mare a comerțului clujean cu Polonia este caracteristică în primul rând importului de mărfuri, care, de altfel, precum-pănește și ca volum asupra exportului (din punct de vedere al sumei taxelor vamale percepute, importul polonez taxat la Cluj constituie 94,64%, iar exportul 5,36% din totalul de mărfuri de proveniență sau cu destinație poloneză taxate aici; sub aspectul numărului transporturilor taxate, raportul este de 91,33% la 8,67%, în favoarea importului). La import, proporțiile participării Cracoviei, Poznańului și Gdańskului sînt cu aproximație aceleași cu cele întîlnite în cazul ansamblului taxărilor poloneze. Participarea la import a Cracoviei este, în mod firesc, ceva mai scăzută în perioadele 1599—1610 și 1616—1619, cînd un procentaj (mic) îl ocupă exportul de produse în același oraș. După 1621/22 însă, cotele de import repartizate pe cele două direcții coincid cu cele ale ansamblului, deoarece nu se înregistrează cazuri de export (vezi tabelele III—V).

II

Structura mărfurilor

a) Importul de mărfuri.

Cea mai mare pondere în cadrul produselor de import la Cluj din Polonia o au *materiile prime* necesare confecționării de piese pentru îmbrăcăminte și încălțăminte: textilele (postavul, catifeaua, pînzeturile, țesăturile de mătase), blănurile, pieile. Valoarea însumată a taxelor vamale percepute pentru aceste mărfuri constituie peste două treimi (69,47%) din totalul taxelor vamale încasate pentru mărfuri de import, iar procentajul cazurilor de transport al unor asemenea produse se ridică la aproape jumătate din total (41,84%).

Atît din punct de vedere al sumei totale a taxelor vamale percepute pentru mărfurile de import (vezi tabelul VI), cît și al numărului cazurilor de aducere (considerînd, de data aceasta, drept caz separat fiecare mențiune a unui fel de marfă, chiar în cadrul unuia și aceluiași transport care poate cuprinde mai multe soiuri de produse; vezi tabelul VII), primul loc în importul de mărfuri al Clujului din Polonia îl ocupă *postavurile*. Suma totală a taxelor vamale percepute pentru postavurile importate la Cluj dă aproape două treimi din totalul taxelor vamale, în vreme ce, sub aspectul frecvenței aducerii, deși tot primele în ordine, postavurile nu se decalează prea mult de restul sortimentelor de import.

Repartizarea procentuală a sortimentelor de import din Polonia :

a) Din totalul taxelor vamale :

Postavuri	60,37
Coloniale	16,58
„Mărfuri neguțătorești”	3,41
Metale, unelte agricole, cuțite, obiecte de metal	3,32

b) Din totalul cazurilor de aducere :

Postavuri	22,36
Coloniale	17,21
Art. mercerie	9,48
Pînzeturi	7,10
„Mărfuri neguțătorești”	6,16

Mătăsuri	3,23
Pinzeturi	3,00
Art. mercerie	2,18
Pălării	1,79
Chimicale	1,31
Hirtie, cărți, instrumente de scris	1,18
Catifea	1,03
Blănuri	0,99
Piele	0,85
Diferite mărfuri taxate împreună	0,76
Sticlărie	
Arme, accesorii pt. arme, praf de pușcă	
Pește, ceară roșie, rachiu	
Obiecte de menaj	
Obiecte de podoabă	
Pături	
Bice	
Covoare, obiecte din țesături și piele	
Total	100,00%

Mătăsuri	5,59
Chimicale	4,59
Hirtie	3,27
Cuțite	3,14
Obiecte din metal	2,95
Pălării	2,89
Piele	2,39
Blănuri	2,20
Catifea	2,20
Sticlărie	1,70
Accesorii pt. arme	1,32
Metale	1,26
Diferite mărfuri taxate împreună	4,19
Pește	
Instrumente de scris ; cărți	
Praf de pușcă ; arme, armament	
Bice	
Obiecte de podoabă ; unelte agri- cole, pături, obiecte de menaj	
Obiecte din piele	
Covoare ; sidef ; ceară roșie, gumă ; rachiu	
Total	100,00%

La oficiul de tricesimă din Cluj au fost taxate peste 20 de feluri de postav aduse din Polonia, dintre care unele sînt cunoscute încă din sec. XVI, altele apar pentru prima oară în anii ulteriori înregistrărilor vamale din 1599. Dintre sorturile cunoscute, *karasia* (postav de Kersey?) a fost adusă în cele mai multe cazuri (277 cazuri de transport) și în cele mai mari cantități (5 baloturi, 5865 valuri²⁵), taxa vamală încasată însumînd 1421 florini și 74 denari. S-au mai importat considerabile cantități de *failundis* și *londis* (postav fin londonez, postav londonez de rînd), material scump, care împreună cu *karasia* era foarte căutat pentru confecționarea unor piese de îmbrăcăminte pentru bărbați și femei²⁶ (730 3/4 valuri, 44 coți, aduse în 253 cazuri și taxate în total cu suma de 1970 florini și 36 denari); apoi, postav de Wrocław — *barazlai* — (50 baloturi și 343 valuri, consemnate ca fiind aduse de 57 ori, cu taxa de 189 florini și 56 denari); *kisniczer* (postav de Tișnov?; cantitatea de 106 valuri și 8 coți, prezentă de 20 de ori în înregistrări și taxată cu 25 florini); postav de Moravia (52 valuri importate în 9 rînduri, cu taxa de 9 florini și 84 denari); postav de Lwów — *lemborg*, *lomberger*, *leombeorger* — (3 baloturi și 10 valuri, aduse de 5 ori și taxate cu 13 florini); scarlat (1/2 val și 186 coți, 5 cazuri de transport, taxa vamală: 11 florini și 20 denari); granat (6 valuri și 107 coți, în 6 transporturi taxate cu 24 florini), postav mai scump; *haraz* (46 valuri în 17 rînduri, pentru ele plătindu-se 14 florini și 75 1/2 denari); postav „fodor” de Jihlava — *fodor igler* — (10 valuri, aduse în 4 stocuri cu tricesima de 1 florin și 76 denari); postav de Meissen — *meizner*, *majgzner* — (10 valuri în 3 transporturi taxate cu 3 florini și 85 denari); *saia* și *patlat saia* (2 1/2 valuri, în 3 transporturi taxate cu 5 florini); în sfîrșit, *rassa* (2 valuri aduse o singură dată și taxate cu 2 florini).

²⁵ Pentru raportul cantitativ balot — val (= vig) vezi S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI. . . .*, p. 257 text și n. 2.

²⁶ S. Goldenberg, *Comerțul, producția și consumul de postavuri de lînă. . .*, p. 893—894.

Acestor sorturi li se adaugă altele, care nu figurează în înregistrările anterioare sec. XVII, și anume:

1. *Kentula* (postav de Kendale?): 194 valuri, în 22 transporturi, taxate cu tricesima totală de 46 florini și 90 denari;
2. *Perpeta* (poate postav purpuriu, de proveniență probabil italiană²⁷): 85 1/2 valuri, cele 25 transporturi fiind taxate cu 56 florini și 72 denari;
3. *Kron Rassa*: 68 valuri aduse în 27 rînduri și taxate cu 129 florini și 04 1/2 denari;
4. *Draizigler* (poate o variantă a postavului de Jihlava), postav ieftin; 19 valuri, trecute prin vamă în 2 transporturi cu tricesima totală de 4 florini și 56 denari;
5. Postav de Silezia (*slesiat pozto*): 13 valuri, aduse o singură dată, pentru ele s-au perceput 2 florini și 10 denari tricesimă;
6. *Lazur*, un gen de postav scump: 11 valuri prezentate spre taxare de 9 ori, fiind taxate cu 43 florini și 50 denari;
7. *Paglag* (ar putea fi o altă denumire pentru *patlat saia*), 3 valuri cuprinse într-un singur transport, cu tricesima de 9 florini;
8. *Payal*: 2 valuri, aduse la vamă o singură dată, taxate cu 1 florin și 20 denari;
9. *Septugh*: 1/2 val, prezentat cu ocazia unui singur transport la oficiul vamal și cu tricesima în valoare de 75 denari;
10. Borduri de postav (*pozto zelek*): 36 coți și o cantitate neprecizată, aduse în 5 rînduri, taxate fiind cu 71 denari.

Continuitatea prezenței unora dintre sorturile de postav care au intrat în Cluj, în întregul răstimp de 4 decenii al înregistrărilor vamale, indică anumite preferințe de consum. Este cazul postavului londonez fin și al celui de rînd, al *karasiei*, al postavului de Wrocław, al *kisniczer*-ului. Sorturi destul de scumpe: scarlatul și granatul, nu mai apar după 1599. Postavul de Moravia dispăre în deceniul al patrulea; în schimb, postavul de Lwów, cel silezian, *sala*, *payal* și *septugh* constituie importuri noi în deceniul al doilea; *haraz*, *kentula*, postavul de Jihlava și cel de Meissen se importă în deceniile 2—4; în sfîrșit, în al patrulea deceniu apar în înregistrări *rassa*, *kron rassa*, *perpeta*, *lazur* și *paglag*, toate fiind postavuri costisitoare, ceea ce indică atât creșterea rafinamentului și diversificarea modei, cît și o putere de cumpărare mai mare a consumatorilor, care le-a permis achiziționarea acestor sorturi alese, pentru confecționarea unor piese de îmbrăcăminte mai prețioase.

Încă în sec. XVI, și în Europa centrală au început să fie produse sorturi apusene de postav²⁸. De aceea, unele sorturi de postav inițial probabil englezești (*londis*, *failondis*, *karasia*, *kentula*), a căror prezență mai mult sau mai puțin masivă o constatăm la Cluj, nu vor fi fost neapărat importate din Anglia, ci puteau proveni chiar din ateliere polono-sileziene. Excepție fac *failondis*-ul și *karasia* aduse direct de la Gdańsk în 1635, în mod cert importate pe calea Mării Baltice.

²⁷ Cf. C. Nicolescu, *Istoria costumului de curte în țările române. Secolele XIV—XVIII*, București, 1970, p. 49. Ar putea fi identic și cu postavul *Purpryan* importat la Cluj în 1538, cf. S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI...*, p. 261; eventual, postav de Poperinghe, din Brabant, cf. S. Goldenberg, *Comerțul, producția și consumul de postavuri de lînd...*, p. 882—883, 886.

²⁸ M. Wolański, *op. cit.*, p. 129; S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI...*, p. 261, n. 2.

Rămânind la categoria materiilor prime pentru confecționarea pieselor vestimentare, urmează să trecem în revistă importul *catifelei*, al *țesăturilor din fire vegetale* și al *țesăturilor de mătase*, care însumau 7,26% din totalul taxei vamale încasate și 15,46% din cel al cazurilor de transport. După cum reiese din compararea procentajelor de prezență a taxei percepute pentru aceste mărfuri în totalul mărfurilor taxate și în numărul total al transporturilor, ele erau destul de frecvent aduse din Polonia, însă în cantități nu prea mari față de cele ale postavurilor. Mai ales catifea s-a adus puțină (24 1/2 valuri, 242 coți și 2 bucăți — fără precizarea mărimii), deoarece în comerțul clujean precumpănește importul de catifea de la Viena. Sorturile de catifea sînt și ele de mică varietate, din „Polonia” și Cracovia în special, de unde se aduce catifea de rînd, catifea întrețesută cu fire de cînepă (*kender barson*) și catifea dublă. Catifeaua importată de la Jarosław prezintă ceva mai multă varietate, în anul 1632 fiind înregistrate: catifea de rînd, catifea dublă și catifea imprimată cu flori. Importul catifelei este mai intens în deceniul al patrulea, atît din Cracovia, cît și din Jarosław, adusă fiind probabil din centrele apusene.

Importul pînzeturilor îl constatăm de-a lungul întregii perioade studiate. Corespunzător creșterii treptate a producției de țesături din fire vegetale în Silezia și Moravia încă din sec. XV și prima jumătate a sec. XVI²⁹, pînza produsă în centrele poloneze și cehe, dacă în 1599 mai rămîne în urmă față de importul de pînză vieneză prin filieră poloneză³⁰, în deceniile următoare apare în sorturi tot mai variate la oficiul vamal clujean. Produsele atelierelor sileziene vor fi furnizat masa cea mai compactă a importului clujean de pînzeturi, care se ridică la 6 baloturi, 1549 1/2 valuri, 5 funți, 91 perechi, o jumătate de chintal și o cantitate neprecizată în registre, tricesima percepută pentru toate aceste cantități fiind de 198 florini și 29 1/2 denari. Din „Polonia” au intrat cele mai mari cantități, cu tricesima cea mai mare (5 baloturi, 845 1/2 valuri, 5 funți, 10 perechi și o cantitate neprecizată, suma tricesimei fiind de 93 florini și 07 denari); cantitățile aduse din Cracovia, mai mari decît cele din Jarosław, vor fi cuprins mai multe sorturi mai ieftine decît acestea din urmă (Cracovia: 1 balot, 500 valuri, o jumătate de chintal și o cantitate neprecizată, taxa vamală percepută fiind de 47 florini și 18 1/2 denari; Jarosław: 154 valuri, 81 perechi și o cantitate neprecizată, taxate cu 52 florini și 67 denari). Din Lwów s-au adus în total 50 valuri, taxate cu 5 florini și 37 denari. Unor sorturi li se precizează proveniența; este cazul, de pildă, al giulgiului de Silezia, frecvent adus din „Polonia” și de la Cracovia, al giulgiului polonez care s-a importat în repetate rînduri din „Polonia”, Cracovia și Jarosław, al giulgiului de Bardejov care parcurgea o cale sinuoasă (de la Bardejov în „Polonia” și la Cracovia, apoi de acolo la Cluj), la fel ca pînza de Moravia importată de la Cracovia; giulgiul de Opava, deci tot silezian, apare și el într-un rînd. În afară de pînzeturile de proveniență definită, s-au mai adus deseori: pînză galică și giulgiu galic (de St. Gallen?), pînză *czialanj*, *bakachtin* (sau *bakaczyn*)³¹. Mai apar în registre: pînza și giulgiul de casă, pînza înălbită (*feieritet vazon*), pînza evreiască (*sido vazon*), pînza *velcz*; apoi, o seamă de sorturi denumite după culoare: pînză roșie, pînză

²⁹ M. Wolański, *op. cit.*, p. 130.

³⁰ Pentru repartitia pînzeturilor importate în 1599 la Cluj vezi S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI...*, p. 260.

³¹ Pînză neagră de doliu, cf. S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI...*, p. 260. Poate identică cu „bucasinul” sau „bogasia”, pînză fină de in sau bumbac, de culoare închisă, cf. C. Nicolescu, *op. cit.*, p. 56.

neagră, pînză violacee (*zederies vazon*). În înregistrări figurează aşadar pînzeturi ţesute în Silezia, Moravia şi Slovacia, dar şi unele de provenienţă probabil orientală.

Ţesăturile de mătase, mai scumpe decît cele din fire vegetale, au fost aduse în cantităţi mai mici decît acestea, şi anume: 310 valuri, 1 funt, 16 bucăţi, 462 coţi şi o cantitate neprecizată, ele însumează însă o taxă vamală totală ceva mai ridicată, de 213 florini şi 62 denari, care se repartizează aproape egal între Cracovia şi Jarosław, de unde s-au adus şi sorturi mai variate (de la Cracovia: 123 1/2 valuri, 135 coţi şi 10 bucăţi, taxate în total cu 94 florini şi 70 denari; de la Jarosław: 89 valuri, 327 coţi şi o cantitate neprecizată, pentru care s-a perceput suma de 91 florini şi 29 1/2 denari); pentru cele 84 1/2 valuri, 1 funt, 6 bucăţi şi o cantitate neprecizată de mătăsuri, aduse din „Polonia“, taxa vamală înregistrată este de numai 16 florini şi 18 denari, iar micile cantităţi aduse din Lwów şi Gdańsk (9 valuri şi o cantitate neprecizată, respectiv 4 valuri) au fost taxate cu 9 florini şi 82 1/2 denari, respectiv 1 florin şi 62 denari.

Provenienţa ţesăturilor de mătase şi a ţesăturilor mixte (mătase cu fire vegetale sau de lînă) este, probabil, în bună parte sud-est-europeană; importul din zona Mediteranei (mai ales din Italia) fusese preponderent mai ales pînă la jumătatea sec. XVI, după care se intensifică din ce în ce mai mult aducerea — fie directă, fie mijlocită — a mătásurilor confecţionate în lumea otomană, în sud-estul Europei, zonă ale cărei produse ajungeau şi pe piaţa poloneză³². Informaţiile, încă inedite, pe care le avem din registrele vamale clujene scot în evidenţă că sursa principală a importului clujean de ţesături de mătase era Viena, secondată chiar de Turcia, astfel că sursa poloneză avea în acest domeniu doar un rol complementar faţă de cele dintîi, pe piaţa clujeană. În afară de cîteva sorturi (mătasea *vizaltt*, *kittel*-ul care apare deseori în înregistrări, *atlasul* — mătase satinată, ţesătura numită *cine-doff*), care pot fi şi apusene sau de obîrşie mediteraniană, celelalte vor fi fost de producţie sud-est-europeană (diferite varietăţi de *muhar* — simplu, cu ciucuri, imprimat; *camuca*³³ — *kamuka* simplă, carmasin, cu păr, verde cu păr; *futa*³⁴ — simplă sau roşie; mătasea turcească *nitra*; taftaua dublă şi dublă roşie; *czendel*³⁵). Tot aici încadrăm şi repetat menţionata *bagazia*³⁶.

În ceea ce priveşte *blănurile* prelucrate şi *pieile* aduse din Polonia, ele sînt, ca şi ţesăturile din fire vegetale şi cele de mătase, de o pondere mult mai redusă în ansamblul importului clujean, faţă de importul analog din Viena, respectiv (în cazul pieilor) din Viena şi Turcia. Aduse fiind din „Polonia“, Cracovia, Jarosław şi Lwów, cantităţile cele mai mari au fost înregistrate de la Jarosław. Iată cantităţile de blănuri şi taxele percepute: „Polonia“ — 17 valuri, 1 1/2 funt, 12 bucăţi şi o cantitate neprecizată, taxa plătită fiind de 10 florini şi 43 1/2 denari;

³² În sursele documentare din Poznań se înregistrează variate mărfuri de această natură, de provenienţă turcească (ţesături mixte: mohairul, camelotul etc.; ţesături de mătase: damastul, atlasul, taftaua), unele putînd ajunge la Cluj prin mijlocirea oraşelor Jarosław, Lwów); cf. M. Grycz, *op. cit.*, p. 117.

³³ Importată şi în Moldova şi Ţara Românească, vezi C. Nicolescu, *op. cit.*, p. 55.

³⁴ Adusă curent şi în celelalte două ţări române, vezi C. Nicolescu, *op. cit.*, p. 63.

³⁵ Probabil identică cu ţesătura fină de mătase, decorată cu motive figurative sau zoomorfe, numită *sendal* (*sandal*), vezi C. Nicolescu, *op. cit.*, p. 52 text şi n. 3.

³⁶ Ţesătură de bumbac, *bogasia*, utilizată însă pentru îmbrăcăminte fină, cf. C. Nicolescu, *op. cit.*, p. 64; M. Dan şi S. Goldenberg, *Le commerce balkano-levantin de la Transylvanie au cours de la seconde moitié du XVIe siècle et au début du XVIIe siècle*, în *RÉSEE*, 1967, nr. 1—2, p. 98.

Cracovia — 43 1/2 valuri, 14 perechi, 10 bucăți și o cantitate neprecizată, tricesima lor însumînd 12 florini; Lwów — 16 valuri și 7 duzini, cu taxa de 1 florin și 98 denari; Jarosław — 95 valuri, 4 perechi, 58 bucăți și o cantitate neprecizată, taxate cu 41 florini și 14 1/2 denari). Din Jarosław se constată și importul cel mai continuu, mai consistent în deceniul al patrulea.

Se aduc cu prioritate „blănuri cu păr“ (*szeor prem*), apoi „blănuri cu catifea“ (*barsonj prem*), „blănuri cu mătase“ simple sau întrețesute cu fire de aramă (*seliem prem*, *rezzel szeott seliem prem*); sînt prezente și căptușelile (*belles*, *berlesch*), mai ales din blană de pîntece și spinare de iepure, uneori specificîndu-se proveniența: „iepure de Moravia“.

Pielele (din „Polonia“ 3519 bucăți însumînd tricesima de 11 florini și 52 denari; din Cracovia 182 de bucăți și 3 perechi, cu tricesima de 4 florini și 50 1/2 denari; din Jarosław 2003 bucăți și 7 perechi, tricesima lor fiind de 40 florini și 30 denari) sînt, cu excepția a mici cantități de piele preparată (de cordovan din „Polonia“ și *karmasin* din Cracovia), neprelucrate: de vidră, jder, iepure, veveriță și, de cele mai multe ori, de hermină, ceea ce indică exigențele mai ridicate ale cumpărătorilor clujeni în această epocă de treptată creștere a rafinamentului vestimentar. Centrul polonez de colectare a blănurilor și pieilor era orașul Poznań, pe a cărui piață erau ele vîrsate în primul rînd din orașele lituaniene și rusești⁹⁷. Aceasta explică și preponderența aducerii de blănuri și piei de la Jarosław, unde, după cum am arătat, se desfăceau și de unde erau duse mai departe spre sud-est mărfurile provenite din Poznań.

Cea de a doua categorie de mărfuri importate continuu în întreg răstimpul discutat, în cantități impresionante și ridicîndu-se la o valoare considerabilă a taxelor vamale percepute, de asemenea, foarte apropiate de postavuri și în privința mării frecvențe a cazurilor de import, au fost *produsele coloniale*. O simplă înșirare a cantităților ilustrează măsura în care, an de an, importul lor tindea să satisfacă marea cerere de care se bucurau colonialele pe piața clujeană. Între 1599 și 1636 au fost taxate la oficiul tricesimal: 3 tone, 1 berbință, 384 chintale, 1 chintal mic, 3019 funți, 119 legături, 1 cutie, 9 conuri, 22 1/2 pietre, 1863 bucăți și o cantitate neprecizată de produse coloniale, pentru care s-a plătit taxa vamală totală de 1095 florini și 79 1/2 denari, a doua în ordine valorică după tricesima plătită pentru postavuri. În procentaje, aceasta însemnează 16,58% din totalul taxelor vamale de import din Polonia, iar cele 274 de cazuri în care s-au adus mărfuri coloniale constituie 17,21% din respectivul total, procentaj foarte apropiat de cel al postavurilor. Menționatele cantități și taxa vamală ce le corespunde situează importul clujean de coloniale din Polonia chiar pe primul loc în cadrul categoriei, întrecînd pînă și importul din Viena (care, de altfel, printre localitățile luate singure, însumează maximul cantitativ și valoric în privința coloniilor aduse la Cluj). Este remarcabil și faptul că în privința continuității, importul coloniilor întrece pînă și pe cel al postavurilor, întrucît nu există nici un an de înregistrări vamale din care să lipsească asemenea mărfuri. Importul lor cel mai masiv se situează în perioadele: 1612—1615 (aduse din „Polonia“) și 1630—1636 (din „Polonia“, Cracovia, Jarosław, Lwów și Gdańsk); de notat importul lor consistent, împreună cu unele sorturi de postav, în 1619 din orașul Lublin, care figurează în înregistrări numai în acest an.

⁹⁷ M. Grycz, *op. cit.*, p. 115.

Ponderea deosebit de mare a Poloniei în importul clujean de mărfuri coloniale se datorește intensificării încă din sec. XVI a rolului unor orașe poloneze de mijlocitoare ale comerțului cu asemenea mărfuri. În această calitate, ele au ajuns să împartă cu Viena poziția de debușeu pentru coloniile intrate în Europa mai întâi prin Veneția, iar apoi și prin Lisabona și Anvers³⁸ asigurând și cantitățile preluate de clujeni. În ce privește orașele poloneze colectoare ale traficului european de coloniale, un loc de seamă a revenit orașului Poznań, pe a cărui piață produsele respective ajungeau fie din direcția Hamburg—Wrocław, fie prin Leipzig—Frankfurt, fie, în al treilea rând, dinspre Gdańsk și trecând tot prin Wrocław³⁹. În Poznań se desfășeau cele mai variate mărfuri de această natură, în special piperul, ghimbărul, nucșoara, unele fructe⁴⁰. Cracovia, de pe la mijlocul sec. XVI, primea coloniale prin intermediul orașului Wrocław, dar ponderea emporiului din Polonia Mică a scăzut acum, față de sec. XVI, în ce privește comerțul cu coloniale⁴¹. În această situație vom înțelege, de ce orașele Jarosław, Lwów și Lublin depășesc Cracovia ca surse ale importului clujean de coloniale, vom înțelege și prezența în ultimii ani ai înregistrărilor păstrate a marelui port baltic Gdańsk în importul clujenilor. Iată cum se repartizează proveniența importului polonez de coloniale:

„Polonia“:	2 tone, 62 1/2 chintale, 437 funți, 24 legături, 1 cutie, 310 bucăți; taxa percepută = 149 fl 43 1/2 d.
Cracovia:	1 tonă, 1 berbință, 105 1/2 chintale, 1 chintal mic, 1131 funți, 45 1/2 legături, 4 conuri, 1150 bucăți; taxa vamală = 314 fl 54 d.
Jarosław:	140 1/2 chintale, 981 funți, 19 legături, 5 conuri, 403 bucăți; taxa percepută = 418 fl 58 d.
Lwów:	50 chintale, 344 funți, 53 legături; taxa percepută = 152 fl. 55 d.
Lublin:	16 1/2 chintale; taxa percepută = 31 fl 75 d.
Gdańsk:	9 chintale, 126 funți; taxa percepută = 28 fl 94 d.

În cazul coloniilor se poate vorbi așadar despre aprovizionarea Clujului în primul rând cu coloniale care au ajuns în Europa centrală pe calea maritimă a comerțului baltic, pe cînd calea continentală, a cărei piață poloneză de desfacere era Cracovia, avea o importanță secundară.

În rîndul produselor coloniale importate de clujeni din Polonia, cantitativ și valoric se remarcă în primul rînd *piperul*, acest condiment nelipsit din hrana zilnică a populației (s-au adus 316 1/4 chintale, 4 chintale mici, 92 legături, 456 funți și 3 bucăți, taxate cu 871 fl 73 d), a cărui proporție în totalul tricesimei percepute pentru coloniale este de 79,55%, deci aproape 4/5 din totalul valoric vamal al coloniilor. Se aduceau și cantități mari de *ghimbăr* (50 1/2 chintale, 5 chintale mici, 46 legături, 541 funți și o cantitate neprecizată, cu taxa vamală de 132 fl 12 d), a căror taxă vamală constituie 12,06% din totalul taxei percepute pentru coloniale. S-au mai adus, continuu și în cantități destul de mari, *zahăr din trestie* (valoarea tricesimei fiind de 2,55% din total), *nucșoară* (1,63% din total), *cuișoară* (1,48%), și, în cantități mai mici, *fructe zaharisite (confreit)*, *lămiie*, *untdelemn*,

³⁸ Pentru căile austriece de transport al coloniilor vezi Othmar Pickl, *Der Handel Wiens und Wiener Neustadts mit Böhmen, Mähren, Schlesien und Ungarn in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts*, în *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas ...*, p. 324—327.

³⁹ M. Hroch, *op. cit.*, p. 13.

⁴⁰ M. Grycz, *op. cit.*, p. 118.

⁴¹ Vezi M. Hroch, *op. cit.*, p. 13; M. Wolański, *op. cit.*, p. 134.

scorțișoară, iar cu discontinuități sau în cazuri răzlețe, *castane*, „*struguri de mare*“ (*tengeri zölö*), *bomboane*, *portocale*, *stafide*, *migdale*, *smochine*. Piperul și ghimbăurul sînt mărfurile ce se remarcă prin prezența din toate locurile poloneze de import; de observat că direct din emporiul de pe țărmul Balticii se mai aduc, în afară de cele două condimente amintite, zahăr din trestie, nucșoară, scorțișoară, „*struguri de mare*“. Categoriei produselor coloniale îi putem adăuga și cantitatea de scrumbie de Baltica⁴² (7 1/2 tone, 1/2 berbință), adusă din „Polonia“ între anii 1611—1615, pentru care s-au plătit 2 florini și 25 denari tricesimă.

În importul *articolelor de mercerie* și al celor definite doar prin expresia „*mărfuri neguțătorești*“ (*kalmar marha*), sursa principală de aprovizionare, prin toate locurile menționate în registre, era, indirect, piața sileziană, orașul Wrocław situîndu-se încă de pe la mijlocul sec. XVI la loc de frunte în colectarea și trimiterea mai departe a unor asemenea produse, pînă atunci venite cu preponderență de la Nürnberg. Din Wrocław, aceste mărfuri luau calea Cracoviei, dar și a Poznańului. Producția unor variate articole de mercerie în Silezia va înlocui tot mai mult importul de la Nürnberg⁴³. De aceea, putem considera că majoritatea acestor produse ajung la Cluj pe calea Wrocław—Cracovia, Wrocław—Poznań—Jarosław sau Wrocław—Poznań—Lwów. Este vorba, concret, despre cantitățile de ață, copci, ace, dantele, tivituri, batiste, fețe de masă, mănuși, fire, șosete pentru copii, brîie, panglici, prezente în transporturile taxate la Cluj. Specificarea „ață de Cracovia“ indică și importul unor produse cracoviene. Excepție face, poate, ca produs de bună seamă importat și pe piața poloneză, „șorțul italian“ adus din „Polonia“ și Jarosław. Mărfuri în general de mică valoare, ele ocupă totuși un loc remarcabil în ansamblul importului clujean din Polonia, nu atît prin taxele vamale, care constituie cca 5,50% din totalul încasărilor, cît mai ales prin frecvența cu care sînt aduse: 249 cazuri, a căror proporție în totalul cazurilor de import clujean din Polonia se ridică la cca 15,50% (considerînd că „mărfurile neguțătorești“ și articolele de mercerie fac parte din aceeași categorie).

În ceea ce privește *produsele finite* utilizate pentru nevoi vestimentare sau casnice, gospodărești etc. (piese de îmbrăcăminte și încălțăminte, pături, covoare), Clujul se aprovizionează mai cu seamă de la Viena și, în oarecare măsură, și din sursa comercială sud-est-europeană. Un articol care se aducea însă numai dinspre apus erau *pălăriile*, unde importul polonez avea un rol secundar în primul rînd față de cel de la Viena, apoi față de unele orașe slovace, ele însele producătoare de pălării. În Polonia, pălăriile sînt mărfuri de import, de tranzit, în special Cracovia fiind mijlocitoarea acestor produse (de acolo s-au adus și taxat 7475 bucăți de pălării, cu 93 florini și 76 1/2 denari, pe cînd din „Polonia“ — deci, posibil, și din Cracovia, ca și din alte localități ascunse sub acest nume generic — un număr de 3347 pălării se taxează cu 19 florini și 27 denari, iar din Jarosław, cele doar 350 bucăți aduse sînt taxate cu 5 florini și 25 denari). Aceasta, în vreme ce importul de la Viena numără peste 700.000 de pălării, iar cel din orașele Slovaciei, aproape 70.000 de asemenea produse. Se aduc: pălării de rînd, pălării duble, pălării de Bardejov, pălării de Moravia și pălării cehe, denumirea ultimelor trei sorturi arătînd

⁴² Transportată, deși în cantități mai reduse, din Polonia mai departe spre Ungaria, dar de bună seamă și spre Transilvania; cf. Henryk Samsonowicz, *Les foires en Pologne au XVe et XVIe siècle sur la toile de fond de la situation économique en Europe*, în *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas ...*, p. 248, 254.

⁴³ M. Wolański, *op. cit.*, p. 132—133.

proveniența lor boemo-slovacă. De bună seamă că negustorii clujeni aduceau aceste mărfuri din Polonia doar cu titlu secundar, pe lângă altele a căror achiziționare forma scopul principal al călătoriei lor comerciale în Polonia.

Dintre mărfurile legate de extracția și prelucrarea metalelor, o primă mențiune se cuvine frăsăi materiei prime, importului de *metale*. Din Polonia se importa mai degrabă metal ajuns pe piața poloneză ca marfă de tranzit din Slovacia⁴⁴, avînd ca principal debușeu orașul Cracovia. Metalele importate de clujeni erau: cositorul negru (în cantități mai mari: 129 chintale), cositorul alb (13 1/2 chintale); cuprul „tras”, „îndoit” (9 legături, 20 funți și o cantitate neprecizată). Într-un singur caz apare importul de cupru „de Veneția” (*Velinczej rez*), adus în 1613 din „Polonia”, fără precizarea cantității⁴⁵. Este singurul indiciu al aducerii acestui metal din altă sursă, decît cea slovacă. Desigur, importul acestei materii prime pe calea poloneză indirectă era mai puțin convenabil, decît aducerea directă din Slovacia sau Ungaria; de aceea, nici nu constatăm călătorii comerciale făcute în Polonia anume pentru această marfă. În domeniul importului unor produse metalice se constată, de asemenea, o precumpănire a aducerii din alte locuri, mai apropiate de sursa productivă din Europa centrală. Astfel, în importul *uneltelor agricole*, al *cuțitelor* al *obiectelor din metal* precumpănește sursa vieneză. Totuși, se aduc și din Polonia asemenea produse. De exemplu, coasele, din care sînt înregistrate 5900 bucăți, aduse din „Polonia” și Cracovia, de producție atît sileziană, cît și din Austria superioară, luau drumul Transilvaniei prin Cracovia și alte orașe poloneze⁴⁶. Cantitățile importate din Viena sînt mult mai mari⁴⁷, dar în aprovizionarea cu coase nu va fi fost lipsit de rentabilitate nici importul produselor vîndute prin intermediul orașelor poloneze. O situație asemănătoare o vădește importul cuțitelor (în registrele clujene: „poloneze”, cu mîner aurit, de os, în carouri, țărănești, vieneze, de Stiria), majoritatea de producție sileziană și doar în mică parte produse de altă proveniență. În transmiterea lor spre Transilvania Cracovia are un rol mai mare decît se consideră îndeobște⁴⁸, căci în registrele tricesimale clujene cuțitele aduse din Cracovia constituie cele mai mari cantități (6184 cuțite cu teacă, 8 teci de cuțite, 806 bucăți și o cantitate neprecizată; tricesima plătită: 34 florini 20 denari); prezența celor aduse din „Polonia” (1/2 butoi, 6 legături, 1500 bucăți și o cantitate neprecizată; tricesima: 11 florini 98 denari), Jarosław (20 cuțite cu teci, 8 legături, 200 bucăți; tricesima: 3 florini 72 denari) și Lwów (o cantitate neprecizată, taxată cu 30 denari) indică în schimb o sursă posibilă pînă acum ignorată, de proveniență indirectă din Poznań⁴⁹. Obiecte confecționate din metal se aduceau în sortimente destul de variate, din „Polonia”, Cracovia și Jarosław: piese de lăcătușerie și fierărie (lacăte, potcoave, cuie, canaturi), sfeșnice, tinichea. Dintre *arme*, muschetele aduse în 1615 și 1618 din „Polonia”, din

⁴⁴ *Idem*, p. 135.

⁴⁵ Arhivele Statului Cluj-Napoca, Arhiva Orașului Cluj, Socotelile Orașului Cluj (în continuare: ASC, AOC, SOC), 13 a, XVI, p. 38–39: la 16 iunie 1613 Lutter Christoph aduce, printre altele, cupru de Veneția în valoare de 2 florini, plătiind 6 denari tricesimă.

⁴⁶ M. Wolański, *op. cit.*, p. 132.

⁴⁷ Vezi Francisc Pap, *Unelte agricole în comerțul extern clujean (prima jumătate a sec. XVII)*, manuscris predat pentru publicare în *Terra nostra*, p. 3–5.

⁴⁸ M. Wolański, *op. cit.*, p. 132.

⁴⁹ M. Grycz, *op. cit.*, p. 119 susține că Poznańul furniza cuțite pentru export doar în Lituania.

rîndul *accesoriilor de arme* vergelele de curățat țeava puștii, ca și cornul de praf de pușcă sînt acelea care se înregistrează la oficiul vamal.

În ceea ce privește importul la Cluj al *chimicalelor și coloranților*, sorturile înscrise în registrele vamale ca aduse din Polonia constituie un indiciu al prezenței constante a căii baltico-poloneze-slovace în aprovizionarea Clujului, paralel cu calea continentală, întrucît, pe de o parte, se înregistrează o serie de chimicale și coloranți pe care îi regăsim și în traficul comercial Viena—Cluj și Ungaria—Cluj (băcanul, șofranul simplu, șofranul *ort* și șofranul vienez, miniul, piatra vînată, sulful, vitriolul, litarga, alaunul, vopseaua simplă, vopseaua galben-aurie, aurul pentru pictat) — denotînd, deci, un paralelism în import; pe de alta, în cadrul produselor de această natură înregistrate ca provenind din Polonia, se menționează cîțiva coloranți care nu mai figurează decît în cazul importului clujean de la Prešov⁵⁰ (vopsea de India — *indi festek* —, vopsea *lazur* și *lattka*, aduse de la Cracovia, Jarosław; camforul și cinabru importate de la Jarosław), venind deci, în continuarea căii sudice, din direcție baltică. În sfîrșit, notăm prezența vopselelor de India, *lazur*, *lattka*, cinabru, împreună cu vopseaua galben-aurie, în comerțul de import direct de la Gdańsk⁵¹, dovadă concretă a practicării căii baltico-poloneze-slovace și în importul de coloranți, cale în cadrul căreia, se pare, negustorii treceau nu numai prin orașele Jarosław și Lwów⁵², dar și prin Cracovia. (Acest din urmă oraș constituia o piață de desfacere pentru mărfurile aduse atît pe cale continentală, cît și, deși în mai mică măsură, pe cale maritimă⁵³.) Se completează, așadar, informațiile privitoare la căile de pătrundere a mărfurilor orientale în Transilvania, dovedindu-se că în prima jumătate a sec. XVII continuă cu relativă intensitate traficul comercial maritim circumcontinental, avînd un rol, dacă nu egal celui al traficului efectuat prin inima continentului, în orice caz de loc de neglijat. Fără să negăm, așadar, importanța comerțului balcano-levantin al Transilvaniei, îndeosebi al orașului Sibiu⁵⁴, nu putem trece — mai ales în cazul, demonstrat aici, al Clujului — peste sursa comercială baltică prin intermediu polonez, mai accentuată în cazul unor produse cum sînt și chimicalele, coloranții.

Deși proporțional mai redusă în ansamblul importului (1,18% din totalul taxelor vamale percepute, cca 4% din totalul cazurilor de import), o mențiune specială merită aducerea de *hîrtie, tipărituri și instrumente de scris*. Dintre ele, hîrtia este cea care se importă în cantități mai mari, vîdind continuitate în deceniile 2—4. S-au adus în total 46 1/2 baloturi și 143 legături de hîrtie cenușie, comună și „bună”; hîrtia cenușie, cea mai ieftină (tricesima pentru un balot fiind de 32 denari; pentru o legătură, de 3 denari), nu va fi fost utilizată pentru scris, ci, poate, pentru ambalaj sau în alte scopuri. Nici nu au intrat cantități mari din acest sortiment (4 baloturi, 19 legături), majoritatea constituind-o celelalte două sorturi. Din Cracovia, s-au adus cele mai mari cantități (4 baloturi, 16 legături

⁵⁰ ASC, AOC, SOC, 14 a, XXV (1618); 15 b, XII (1621/22); 18 b, IV (1630); 19, VII (1632—1633); 19, XI (1634); 20, II (1635); 20, VI (1636); material în curs de prelucrare.

⁵¹ ASC, AOC, SOC, 20, VI, p. 11: la 30 iulie 1636 Geöczy Pal aduce de la Gdańsk coloniale și chimicale, acestea din urmă constînd din: 45 funți de vopsea de India, 25 funți de vopsea *lazur*, 25 funți de vopsea galben-aurie, 3 funți de cinabru, 4 funți de *latka*.

⁵² De la Lwów s-au adus: în 1630 vopsea (fără alte precizări; ASC, AOC, SOC, 18 b, IV, p. 5: 26 februarie 1630); în 1632 vopsea galben-aurie (idem, 19, VII, p. 5: 29 februarie 1632).

⁵³ M. Hroch, *op. cit.*, p. 13.

⁵⁴ Vezi, în legătură cu aceasta, opinia expusă de M. Dan și S. Goldenberg, *Le commerce balkano-levantin de la Transylvanie ...*, p. 114—115.

de hîrtie cenușie, 37 1/2 baloturi și 82 legături de hîrtie comună și bună, tricesima plătită pentru 1 balot fiind de 1—1,50 florini, iar pentru 1 legătură, de 12—17 denari), în cei mai mulți ani de import, probabil atît din hîrtia produsă în morile din apropiere⁵⁵, cît și în Silezia, unde această producție ia avînt și exportul crește mult la începutul sec. XVII⁵⁶. S-ar putea ca anumite cantități, mai cu seamă cele aduse de la Lwów, să fi fost de producție germană, din Leipzig⁵⁷. Importul de la Jarosław (2 legături de hîrtie cenușie; 3 baloturi și 12 legături de hîrtie comună) și din „Polonia” (1 balot și 23 legături de hîrtie comună) va fi fost de asemenea de hîrtie produsă în Silezia, care, deși într-o măsură mai redusă, trecea prin piața orașului Poznań⁵⁸, de aici fiind transportată și spre sud.

Nu încapе îndoială că răspîndirea umanismului, creșterea păturii de intelectuali laici la orașe în cursul secolului anterior⁵⁹ explică această intrare relativ masivă a celor necesare scrisului: hîrtia, instrumentele de scris, precum și a tipăriturilor care deveneau o necesitate și pentru orășenii profani instruiți, nu numai pentru intelectualitatea din rîndul clerului. În ce privește instrumentele de scris aduse din Polonia, ele constau din sipeturi pentru călimări, aduse din „Polonia” în 1613 și 1618 (în total 2 bucăți), precum și din Cracovia în anii 1618, 1623 și 1636 (7 bucăți). Cărți nu s-au adus multe, ele sînt totuși semnificative pentru orientarea lecturii orășenilor; calendare, din „Polonia”; calendare, „Donat”-uri și gramatici, din importantul centru cultural-universitar care era Cracovia; acestora li se pot adăuga registrele (*jezczeo keonyw*) taxate împreună cu mărfuri de altă natură aduse din Cracovia⁶⁰, de bună seamă pentru a servi nevoilor curente de evidență fie a produselor meșteșugărești, fie a mărfurilor vîndute de unii negustori. Acest import, în puținătatea sa, este totuși elocvent: dacă aducerea calendarelor ilustrează interesul contemporanilor pentru cunoștințele științifice (matematici, astronomie) comunicate în ele⁶¹, gramaticile și „Donat”-urile (de bună seamă tratatul despre retorică *De octo partibus orationis* al juristului și pedagogului Aelius Donatus⁶²) arată spre preocupările unor orășeni literați pentru corecta utilizare a limbii și stilului în scriere, pentru însușirea artei vorbirii.

O ultimă categorie ce trebuie menționată în rîndul mărfurilor de import o formează cea a produselor de *sticlărie* și *obiecte de uz casnic*. Din Cracovia în anii 1599, 1616 și în deceniul al patrulea, iar din Jarosław într-un singur an, 1635, au intrat în număr mare pahare, farfurii, mai rar instrumente din sticlă⁶³, ochelari⁶⁴, oglinzi; ca obiecte de menaj, se aduc căldări mari⁶⁵, tigăi din fier⁶⁶, oale

⁵⁵ Vezi M. Dan, în *ActaMN*, XII (1975), p. 211.

⁵⁶ M. Wolański *op. cit.*, p. 133.

⁵⁷ A. Wawrzyńczyk, *Studia z dziejów handlu Polski z Wielkim Księstwem Litewskim i Rosją w XVI wieku*, Warszawa, f.a., p. 60 (apud M. Hroch, *op. cit.*, p. 20, n. 71).

⁵⁸ M. Grycz, *op. cit.*, p. 119.

⁵⁹ Jakó Zsigmond, *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*, București, 1976, p. 22—24, 34—35.

⁶⁰ ASC, AOC, SOC, 14 a, XXII, p. 34 (în cadrul transportului adus de Zeller Marthon la 25 septembrie 1617).

⁶¹ Dankanits Ádám, *XVI. századi olvasmányok*, București, 1974, p. 87.

⁶² *Idem*, p. 49, 60.

⁶³ *Vueg Zerzam* fără alte precizări, printre mărfurile aduse de Eordeg Gergely la 21 decembrie 1612 (ASC, AOC, SOC, 13 a, XVI, p. 5).

⁶⁴ 16 bucăți, aduse împreună cu alte mărfuri de Garaý Anndras la 17 mai 1599 (ASC, AOC, SOC, 8, XIV, p. 20).

⁶⁵ ASC, AOC, SOC, 12 b, VIII, p. 16 (6 iunie 1611).

⁶⁶ *Idem* p. 19 (9 septembrie 1611).

de aramă⁶⁷ din „Polonia“, ciururi de fier din Cracovia⁶⁸. Între aceste obiecte se pot categorisi și anumite piese cu caracter de podoabă: sideful⁶⁹ și inelele de cupru⁷⁰, aduse din Cracovia în 1633. Produsele de sticlă importate din Polonia constituiau fie mărfuri de tranzit din Veneția, fie chiar articole de producție indigenă⁷¹. Acestea asigurau cu prioritate necesitățile clujene, importul de sticlă din Boemia fiind mai redus, intrat fie prin intermediul Vienei, fie al orașului slovac Prešov. Un import direct din Veneția se înregistrează de asemenea, dar de mici proporții⁷².

Grija pentru o ritmicitate neslăbită mai ales în domeniul importului postavurilor și al altor mărfuri textile, al coloniălor și al articolelor de mercerie, aducerea mai mult sau mai puțin sistematică și a altor produse (metalele și produsele din metal, chimicalele, hîrtia, produsele din sticlă) indică multiplicitatea necesităților consumului intern, totodată însă și cerințele unui comerț de tranzit spre alte orașe din Transilvania, spre celelalte două țări române, ca și în direcția peninsulei balcanice. Nu putem determina precis raportul cantitativ între orientarea internă și cea de tranzit în importul clujean din Polonia, dar natura mărfurilor intrate vădește în multe cazuri scopul cu care au fost aduse (de a servi satisfacerii nevoilor locale, respectiv de a fi tranzitate). Cercetări în unele fonduri arhivale balcanice ar putea aduce, eventual, lămuriri în acest sens.

b) Exportul de mărfuri.

La oficiul vamal din Cluj a fost înregistrat în perioada 1599—1637 export de produse în „Polonia“ și la Cracovia. Precumpănesc mărfurile transportate în „Polonia“ (62 cazuri, cu un total de 351 florini și 79 denari taxe vamale percepute), pe cînd export în Cracovia se înregistrează în 4 cazuri, care însumează tricesima percepută de 22 florini și 30 denari (vezi tabelele VIII—IX).

Mărfurile obișnuite de export ale clujenilor în Polonia erau *produsele naturale*, duse peste oficiul vamal în stocuri mai consistente și cu frecvență anuală mai ridicată (vezi tabelele X—XI). Din totalul valoric taxat la oficiul vamal, aceste produse însumează proporțional peste 93%, iar frecvența cu care au fost duse dincolo de marginile orașului depășește procentajul de 86%. Principalul produs natural exportat de clujeni a fost *mierea* (cantitățile fiind: 1 butoi mare, 33 urne și 4005 vedre). Aici, de altfel, constatăm prezența orașului Cracovia, unde au fost exportate, în 1616 și 1617, în total 876 vedre de miere. S-au mai exportat: *ceară* (91 1/2 chintale); *mied* (22 1/2 butoaie, 6 urne, 1518 vedre); *seu* (115 chintale).

O categorie de mărfuri a cărei prezență, mai rară, însumează proporțional 3,83% din taxe, respectiv 6,04% din cazurile de export, o constituie *metalele, armele și cuțitele*. Au fost taxate: în 1612 și 1614 20 chintale și o cantitate neprecizată de cupru; în 1614 2 săbii argintate (*ezüstos zablia*); în anul 1616 cuțite de tot felul (*mindenfele kesek*).

⁶⁷ ASC, AOC, SOC, 15 a, III, p. 63 (4 iunie 1619).

⁶⁸ Idem, 19, VII, p. 68 (23 martie 1633).

⁶⁹ Idem, p. 67 (5 martie 1633).

⁷⁰ Idem, p. 68 (7 martie 1633).

⁷¹ M. Dan, în *ActaMN*, XII (1975), p. 211 text și n. 172.

⁷² Singurul transport venețian conținînd obiecte din sticlă a fost înregistrat în anul 1623 (ASC, AOC, SOC, 16, XI, p. 4: 29 ianuarie 1623). Material în curs de prelucrare.

Taxa vamală a sorturilor de export în Polonia în registrele vamale clujene (1599–1636)*

Anul	Miere	Ceară	Mied	Seu	Metale	Pălării	Piele	Mer- cerie	Mă- run- țișuri	Arme	Cuțite	Blă- nuri	Mătă- suri	Total
1599	—	—	—	11,50	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11,50
1611	5,35	—	23,00	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	28,35
1612	—	—	9,28	—	1,20	—	—	—	—	—	—	—	—	10,48
1613	23,10	—	2,50	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	25,60
1614	100,20	12,00	14,05	—	10,00	—	—	—	—	1,80	—	—	—	138,05
1616	23,30	5,50	4,37 ½	—	—	4,50	—	3,17	2,25	—	1,35	1,05	0,48	45,97 ½
1617	47,00	54,00	0,62 ½	—	—	—	3,26	—	—	—	—	—	—	104,88 ½
1618	6,00	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6,00
1619	2,25	—	1,00	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3,25
Total	val.	207,20	71,50	54,83	11,50	11,20	4,50	3,26	3,17	2,25	1,80	1,35	1,05	374,09
	%	55,39	19,11	14,66	3,08	2,99	1,20	0,87	0,85	0,60	0,48	0,36	0,28	100,00

* în florini și denari

Tabelul IX

Cazuri de prezență a sorturilor de export în Polonia în registrele vamale clujene (1599–1636)

Anul	Miere	Mied	Ceară	Piele	Metale	Seu	Mercerie	Măr- un- țișuri	Mătăsuri	Blănuri	Pălării	Cuțite	Arme	Total
1599	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1
1611	2	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7
1612	—	2	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	3
1613	5	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6
1614	10	4	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	17
1616	7	2	1	—	—	—	1	1	1	1	1	1	—	16
1617	8	1	2	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13
1618	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
1619	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Total	nr.	34	16	4	2	2	1	1	1	1	1	1	1	66
	%	51,52	24,24	6,06	3,03	3,03	12,12							100,00

Mătăsurile, blănurile și pălăriile duse în Polonia în anul 1616 (1,61% din ansamblul taxărilor, 4,55% din cazurile totale de transport) sînt cazuri izolate (2 funți de „mătase germană” — *nemet selyem*; o cantitate neprecizată de blănuri cu catifea — *barsony prem*; 950 de pălării de Bratislava), fiind probabil tranzitate din stocuri vieneze, duse în Polonia, ori — în cazul blănurilor — eventual din Balcani.

În sfîrșit, notăm o cantitate de *articole de mercerie* (tivuri de mătase, tivuri albe, cordoane înguste, borduri negre, dantele de mătase) și de „*mărungișuri*” (panglici, copci, ace de cusut, cărți de joc, „Donat”-uri, gramatici, vergele pentru țevi, inele, blănuri cu păr), de asemenea mărfuri de tranzit ocazional, taxate în 1616 (constituind 1,45% din totalul taxelor vamale și 3,04% din cel al cazurilor de export).

Preponderența exportului de produse naturale, fenomen general în relațiile comerciale ale țărilor române, între ele⁷³ și cu restul Europei⁷⁴, este demonstrată și în cazul circuitului comercial Cluj — Polonia. Exportul clujean în Polonia se desfășoară în cel de al doilea deceniu al sec. XVII, în condițiile politicii economice active a principelui Gabriel Bethlen, în perioada premergătoare amestecului său în evenimentele Războiului de 30 de ani⁷⁵. Nu mai constatăm export clujean în Polonia începînd cu deceniul al treilea, cînd, din cauza împrejurărilor de război, exportul de mărfuri din Cluj se dirijează în primul rînd spre Ungaria (prezentă, totuși, și anterior în export), mai puțin în direcția unor orașe slovace (mai cu seamă orașul Prešov) și înspre Viena. Exportul de produse în Polonia era mai puțin rentabil, deoarece ducerea produselor la distanțe mai mari comporta o regie mult mai mare, riscuri inutile, mai cu seamă că necesitățile de produse naturale ale Poloniei erau satisfăcute în general prin producția proprie⁷⁶, cît și prin importul din Moldova, Rusia, Lituania⁷⁷, Ungaria⁷⁸. Constatarea este cu atît mai valabilă pentru exportul de metale, de asemenea eclipsat de producția poloneză (mai ales de fier⁷⁹) și importul din Slovacia (în special cupru⁸⁰), ca și pentru produsele finite sau materiile prime textile, domeniu în care Silezia⁸¹ și, mai puțin, apusul Europei⁸² satisfăceau cu prisosință nevoile pieței poloneze.

III

Toate informațiile furnizate de registrele de tricesimă ale oficiului vamal din Cluj converg spre a susține constatarea că **prețul comercial** al produselor taxate nu diferea în funcție de piețele de desfacere de unde proveneau sau încotro

⁷³ *IstRom*, III, p. 109.

⁷⁴ *Idem*, p. 64.

⁷⁵ Pentru această perioadă, vezi *IstRom*, III, p. 148—151.

⁷⁶ Zona „Poloniei Mari” și chiar regiunile Poloniei de sud-est erau aprovizionate cu miere, ceară, seu, produse în Poznań și împrejurimi, în cantități care deserveau și exportul înspre Viena și statele germane; cf. M. Grycz, *op. cit.*, p. 108, 117.

⁷⁷ M. Dan, în *ActaMN*, XII (1975), p. 214 text și n. 183.

⁷⁸ Ceară, adusă prin filieră sileziană, cf. M. Wolański, *op. cit.*, p. 136.

⁷⁹ Vezi B. Zientara, *Eisenproduktion und Eisenhandel in Polen im 16. und 17. Jahrhundert*, în *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas...*, p. 277—279.

⁸⁰ M. Wolański, *op. cit.*, p. 135.

⁸¹ *Idem*, p. 128—131; M. Hroch, *op. cit.*, p. 18—19.

⁸² M. Hroch, *op. cit.*, p. 18.

se îndreptau ele. Aceasta reiese din sumele tricesimale percepute⁸³, care sînt identice pentru același sortiment adus atît de la Viena, cît și din Polonia, Slovacia sau din alte părți; la fel, în cazul aceluiași fel de produse exportate în diverse localități. După părerea noastră, acest fenomen se datorește *unicității locului de producere* al acelorași genuri de marfă, în ciuda diversității piețelor comerciale de unde erau ele procurate de clujeni, sau încotro le îndreptau ei. La numeroase mărfuri, constatăm că prețurile — la una și aceeași dată — prezintă oscilații într-un cadru limitat de o sumă minimă și una maximă (firește, prin prisma taxelor vamale percepute care prezintă respectivele oscilații), dar oscilațiile sînt identice în cazul tuturor localităților (respectiv, zonelor) de import, respectiv export; astfel, o încercare de a preciza diferențele de proveniență (de pildă, dacă unul și același sortiment textil este de producție apuseană, deoarece apare cu un preț mai ridicat, sau poloneză, pentru că este mai ieftin; etc.) ar fi — în lipsă de informații documentare comparative din arhive europene — deocamdată superfluă. Atare încercare, de altfel, depășește cadrul prezentului studiu. (În orice caz, remarca ne atrage atenția asupra caracterului relativ închis al ariei comerciale din care făcea parte și orașul Cluj, arie bine hotărnicită prin natura produselor de import-export, în ultimă instanță prin echilibrul realizat între aceste două aspecte ale fenomenului comercial).

Ceea ce se poate urmări pe baza materialului înregistrat la oficiul vamal clujean, este fluctuația prețurilor de-a lungul celor patru decenii ale înregistrărilor — reflex al fenomenului european —, fluctuație pe care o vom ilustra printr-o succintă trecere în revistă a schimbărilor petrecute în suma tricesimei percepute.

În cazul postavurilor, o schimbare notabilă are loc în anii 1633—1635, cînd — luînd ca punct de plecare anul 1599, notat cu 100% — prețul unor postavuri de origine apuseană (failondis, karasia, kentula) sau central-europeană (de Wrocław, kishniczer, igler, meixner, rassa) crește la 150—212,5%⁸⁴. Dintre mirodenii, se poate urmări schimbarea prețului la piper (creștere la 150%), zahărul din trestie (150%), ghimbăr (150%), cuișoară (166,66%), în aceeași perioadă 1633—1634⁸⁵. La metale, față de situația anului de bază, în 1630 tricesima cositorului negru se mărește la 150%. Prețul unui balot de hîrtie adus din Polonia crește în 1633 la 150% față de prețul anterior⁸⁶. În cazul produselor naturale de export, diferențele individuale de calitate și cantitățile adeseori neprecizate ne împiedică să putem stabili o evoluție a prețurilor; înregistrările nu ne edifică asupra trăsăturilor ce puteau deosebi

⁸³ În florini și denari ungurești, care sînt totodată monedele de calcul utilizate la oficiul vamal clujean, monede ce convertesc conform unui anumit curs oficial valoarea marei varietăți de monede străine aflate în circulație și preschimbate la zarafi sau la monetării. Preponderente erau monedele poloneze, avînd un curs foarte apropiat de al celor maghiare și transilvănene; mai circulau însă și monede imperiale, germane, din Țările de Jos, Belgia, Italia ș.a. — Florinul maghiar era egal cu 100 denari, dar raportul său față de monedele străine era supus variațiilor valorice determinate în perioada discutată de procesul european de depreciere monetară, în cadrul „revoluției prețurilor”; cf. L. Huszár, *Az erdélyi pénzverés története*, în *A történeti Erdély*, f.l., 1936, p. 514—515; S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI...*, p. 318—320. Socotelile vămii din Cluj ne oferă imaginea prețurilor și a taxelor vamale percepute pentru ele (1:30 din valoarea mărfii) convertite în amintitele unități de calcul. De aceea, calculele noastre sînt făcute pe baza florinului și denarului maghiar.

⁸⁴ Cf. Fr. Pap, *Fluctuații de valoare vamală la oficiul tricesimal clujean în prima jumătate a sec. XVII*, în *ActaMN*, VIII, 1971, p. 244—245.

⁸⁵ Pentru piper, zahăr, cuișoare, *idem*, p. 248—249; pentru ghimbăr, date în curs de prelucrare.

⁸⁶ *Ibidem*.

conținutul unui transport de al celuilalt, chiar dacă, de pildă, unitatea de volum specificată este aceeași la transporturi diferite.

O creștere remarcabilă a prețului comercial al produselor de bază care au format obiectul comerțului de import clujean din Polonia are loc, așadar, în primii ani ai deceniului al patrulea al sec. XVII. În considerațiile asupra acestui fenomen sîntem îngrădiți de lipsa materialului documentar comparativ pentru anii următori deceniului al patrulea în Transilvania; nu cunoaștem deci sensul și intensitatea în continuare a procesului constatat. Creșterea de prețuri se va fi oprit, ori va fi continuat? Este o problemă a unor cercetări viitoare bazate pe coroborarea unor materiale documentare din diferite fonduri arhivale. Dincolo de consecințele fenomenului european al „revoluției prețurilor” însă, această creștere a prețurilor o putem pune în legătură cu îngustarea posibilităților productive în urma ravagiilor produse de Războiul de 30 de ani, situație în care atît producția meșteșugărească din Europa centrală, cît și importul de dincolo de mări deveneau surse mai prețioase decît înainte ale aprovizionării populației din Transilvania. Dificultățile unui transport complex, cu numeroase halte intermediare, ocoluri, transbordări, măreau regia traficului comercial. Consumul populației se orienta în special spre absorbția cantităților de postav și de mirodenii aduse; ambele deveniră și mai căutate, decît înainte. În condițiile în care Imperiul otoman își conserva supremația în sud-estul Europei, crește din nou rolul și ponderea comerțului desfășurat prin poarta Balticii; or, acest comerț cerea investiții financiare mari, care trebuiau rambursate prin prețul mărfurilor transmise mai departe.

IV

Datele la care clujenii vin cu mărfuri din Polonia, ori se duc în acea direcție cu produse destinate vînzării, se grupează în 4—5 perioade anuale: la sfîrșit de iarnă (finele lui februarie — începutul lunii martie), primăvara (sfîrșitul lui aprilie — începutul lui mai), vara (iulie — august — începutul lui septembrie), toamna (sfîrșitul lunii octombrie — începutul lui noiembrie) și ultima lună a anului. Gruparea aceasta oglindește prezența lor la tîrgurile care aveau loc în orașele poloneze de mai multe ori pe an⁸⁷; de multe ori, întorcîndu-se, clujenii se opreau pe drum, în orașe din Slovacia, făcînd cumpărături și de acolo.

Purtători ai mărfurilor erau în primul rînd meșteșugarii, ceea ce reiese și din frecvența unor nume de familie designînd îndeletniciri meșteșugărești: *Szabó* (Croitorul), *Szücs* sau *Szöcs* (Cojocarul), *Asztalos* (Tîmplarul) ș.a. Din conținutul pestriț al transporturilor luate în parte, cît și din frecvența călătoriilor comerciale, trebuie să deducem însă că transportorii, care realizau uneori venituri însemnate din desfacerea mărfurilor, își puteau deja permite — datorită fie personalului aparținător atelierului, fie unor membri de familie care își asumau sarcinile meșteșugărești ale celui plecat — să se detașeze de preocupările care îi legau de practicarea meșteșugului. Este adevărat, în rîndul cetățenilor clujeni numărul negustorilor este mult mai mic, decît cel al meșteșugarilor⁸⁸; meșteșugurile însă rămîneau

⁸⁷ De exemplu, la Cracovia: 13—14 mai, 11—17 iunie, 29 septembrie—5 octombrie (vezi M. Dan, *Le commerce de la Transylvanie...*, p. 624); la Lublin, tîrgul de primăvară se desfășura la 2 februarie (vezi H. Samsonowicz, *op. cit.*, p. 257).

⁸⁸ În 1587—1591, dintre cetățenii „noi”, 11 sînt negustori, iar 96 meșteșugari (cf. *Istoria Clujului*, sub redacția acad. prof. Șt. Pascu, Cluj, 1974, p. 143).

în multe cazuri în urma activității lor efective, care era negoțul, ocupînd o bună parte din cadrul unui an de activitate economică. Sumele plătite ca tricesimă indică tendința de formare a unui capital comercial necesar continuării negoțului. Din mărfurile aduse pentru vînzare — activitatea neguțătoarească era încă în bună parte nediferențiată după genuri comerciale⁸⁰ — se poate deduce că o pătură destul de consistentă realiza venituri însemnate din comerț. Cîteva exemple sînt elocvente în acest sens. Iată, astfel, investițiile comerciale ale diacului Keöuendi Gicörgy, în mărfuri aduse din Polonia, Slovacia, Viena (calculate prin înmulțirea cu coeficientul 30 a sumelor percepute ca tricesimă): în 1633 — 2715 florini 75 denari⁸⁰; în 1634 — 3440 florini 85 denari⁸¹; în 1635 — 4128 florini 45 denari⁸²; în 1636 — 2313 florini 90 denari⁸³. Asemenea investiții financiare presupun o avere, un fond bănesc rulant mult mai mare. Dacă amintitul negustor importa mărfuri din cele mai variate, alții — mai puțini — sînt legați întrucîtva, sau chiar întru totul, de transportul unui singur fel de mărfuri. Varadi Miklos, prezent încă din cel de al doilea deceniu în comerțul extern al Clujului, în anii 30 se specializează în importul postavurilor, cheltuind, de exemplu, în 1633, cca 3618 florini pentru postavuri aduse din Jarosław⁸⁴ și Prešov⁸⁵, cca 3609 florini 55 denari pentru același gen de produse, din aceleași localități, importate în 1635⁸⁶. Același Varadi exporta, în anii amintiți, piel de boi cu destinație neprecizată⁸⁷, respectiv, ceară la Viena⁸⁸. Un exemplu de clujean specializat în importul de produse din Polonia este cel

⁸⁰ Cf. *idem*, p. 142—143.

⁸¹ ASC, AOC, SOC, 19, VII, p. 97 (la 7 septembrie 1633, un transport de coloniale, catifea, produse de mercurie, pînzeturi, mărunțisuri, adus de la Jarosław, taxat cu 16 fl 92 d); *idem*, p. 84—85 (la 16 iunie 1633, chimicale, coloniale, hîrtie, pînzeturi, obiecte de metal, mărunțisuri, aduse de la Cracovia și taxate cu 32 fl 15 d); *idem*, p. 72—73 (la 31 martie 1633, i se percep 41 fl 45 ½ d pentru pînzeturile, hîrtia, obiectele de metal, chimicalele, blănurile, mătasea, obiectele de mercurie, pălăriile și mărunțisurile aduse de la Viena). Cf. și Fr. Pap, *Comerțul Clujului cu Cracovia...*, p. 368, n. 127.

⁸² Un transport de la Cracovia (29 mai 1634), unul de la Jarosław (8 septembrie același an), unul de la Prešov (24 august) și două de la Viena (6 martie și 22 iulie 1634), însumînd taxa tricesimală de 114 fl 69 ½ d, percepută pentru chimicale, coloniale, postavuri, piel, articole de mercurie etc. (ASC, AOC, SOC, 19, XI, fasc. 1, p. 5, 19—20, 17, resp. 13; *idem*, 19, XI, p. 8), Cf. Fr. Pap, *Comerțul Clujului cu Cracovia...*, p. 368, n. 127.

⁸³ Taxa totală de 137 fl 61 ½ d, percepută pentru variate mărfuri aduse într-un rînd din Jarosław, respectiv Cracovia și Prešov, în trei rînduri de la Viena (ASC, AOC, SOC, 20, I, p. 30, 33, 10, 19, 4; 20, II, p. 8, 12—13). Cf. Fr. Pap, *Comerțul Clujului cu Cracovia...*, p. 368, n. 129, 130.

⁸⁴ Patru transporturi de la Cracovia (3 ianuarie, 29 aprilie, 1 iunie, 17 octombrie), unul de la Jarosław (9 septembrie), unul de la Prešov (20 august) și unul de la Levoča (6 noiembrie) cu suma tricesimală totală de 77 fl 13 d, percepută pentru postavuri, chimicale, coloniale, hîrtie, obiecte metalice, pînzeturi etc. Cf. Fr. Pap, *Comerțul Clujului cu Cracovia...*, p. 368, n. 132.

⁸⁵ I s-a perceput taxa tricesimală de 111 fl 60 d (ASC, AOC, SOC, 19, VII, p. 101: 10 septembrie 1633).

⁸⁶ Tricesima plătită: 9 florini (ASC, AOC, SOC, 19, VII, p. 94: 20 august 1633).

⁸⁷ În total tricesima fiind de 120 fl 34 ½ d (ASC, AOC, SOC, 20, I, p. 23: 18 septembrie 1635; *idem*, 20, II, p. 3: 14 decembrie 1634).

⁸⁸ Tricesima percepută pentru ele fiind de 20 fl 55 d, dînd prețul comercial aproximativ de 616 fl 50 d (ASC, AOC, SOC, 19, VII, p. 90: 27 iulie 1633).

⁸⁹ Plătind tricesima de 9 fl, deci la un preț comercial de cca 270 fl (ASC, AOC, SOC, 20, II, p. 6: 24 ianuarie 1635).

al lui Geöczy Pal⁹⁹, care între 1633—1636 a adus mărfuri în valoare aproximativă de 3897 florini 15 denari, din Jarosław, Cracovia și Gdańsk¹⁰⁰.

În același timp, se observă tendința și a celor care aduceau mărfuri de proveniență poloneză, de a se îndrepta cu produse de export înspre Ungaria, Viena, Slovacia, mai apropiate, mai accesibile și comportînd mai puține investiții, deci o regie mai redusă a transporturilor. Aceste zone constituiau și prin nevoile lor specifice de consum (cu prioritate animale și produse naturale) piețe de desfacere mai adecvate mărfurilor transilvane, decît regiunile poloneze, ele însele producătoare sau importatoare din alte părți ale categoriilor de produse exportate din Transilvania. Activitatea comercială de import polonez a clujenilor se ghida deci întocmai după nevoile de consum, care, satisfăcute, permiteau acumularea de fonduri bănești în continuare, pentru reproducerea activității lor economice. Din acest motiv nu este neîntemeiat să presupunem că clujenii și-au format în localitățile poloneze relațiile lor comerciale stabile cu negustori autohtoni¹⁰¹, cu atît mai mult, cu cît asemenea relații se cunosc încă din sec. XVI¹⁰². Cercetări în arhivele poloneze ar putea aduce elemente concrete în această privință.

V

Analiza comerțului desfășurat între orașul Cluj și Polonia în anii 1599—1636 impune cîteva considerații referitoare la întinderea, conținutul concret și caracterul acestor relații comerciale.

1. Existența materialului arhival compact al registrelor vamale ne dă posibilitatea de a face precizări privind o serie de aspecte ale comerțului clujean cu Polonia, în primul rînd cele legate de aria acestuia, în același timp însă considerațiile privind lărgirea ei necesită o rezervă, impusă de lipsa materialului analog pentru perioade anterioare. Cu această rezervă, putem afirma că, față de sec. XVI, în care ponderea principală a relațiilor comerciale revenea aceloră desfășurate cu Cracovia¹⁰³, acum ne aflăm în fața imaginii unui comerț împărțit, între Cracovia, care reprezenta mai cu seamă (dar nu exclusiv) *orientarea continentală nord-vestică* a comerțului clujean, și orașele Jarosław, Lwów, Lublin și Gdańsk, prin care se desfășura *comerțul baltic și nord-estic* (ruso-lituanian) al orașului Cluj (din nou, fără caracter de exclusivitate). Asistăm chiar la o creștere treptată, pînă la precumpănire — în deceniile 2—4 — a acestei din urmă orientări. Este o consecință economică firească pe de o parte a importului masiv de produse finite venite din apus și de mărfuri coloniale, desfășurat prin intermediul portului baltic Gdańsk, al cărui comerț cunoaște la începutul sec. XVII perioada sa de maximă

⁹⁹ Probabil identic cu antitrinitarianul fost student la Padova, amator de lucrări de geografie (cf. Dankanits Ádám, *op. cit.*, p. 81—82), eventual descendent al acestuia.

¹⁰⁰ ASC, AOC, SOC, 19, VII, p. 67, 85, 90—91 (5 martie, 16 iunie și 28 iulie 1633); idem, 19, XI, fasc. 1, p. 20 (8 septembrie 1634); idem, 20, I, p. 22, 3; 20, II, p. 10 (15 septembrie 1635 de la Jarosław, 10 mai 1635 din Cracovia, 20 februarie 1635 din Gdańsk); idem, 20, VI, p. 19, 11 (9 septembrie 1636 din Jarosław, respectiv 30 iulie 1636 din Gdańsk). Vezi și n. 51. Cf. Fr. Pap, *Comerțul Clujului cu Cracovia...*, p. 368, n. 126.

¹⁰¹ Vezi Fr. Pap, *Comerțul Clujului cu Cracovia...*, p. 368.

¹⁰² Vezi M. Dan, *Le commerce de la Transylvanie avec la Pologne au XVIe siècle*, p. 631—632; situație aplicată și pentru începutul sec. XVII, vezi *Istoria Clujului*, p. 144.

¹⁰³ M. Dan, *op. cit.*, p. 633.

înflorire¹⁰⁴, pe de alta, a lărgirii pieții interne a Transilvaniei¹⁰⁵, corespunzător sporului de populație înregistrat la Cluj, creșterii activității productiv-meșteșugărești și necesităților de consum mai mari¹⁰⁶.

2. Pe baza materialului tricesimal se pot face precizări privind sursele productive ale mărfurilor de import venite din Polonia, precum și necesitățile de consum ale populației. Astfel, postavurile și textilele erau mai cu seamă de producție sileziană, pe cînd colonialele și în bună parte chimicalele aduse din Polonia proveneau din sud, aduse pe cale maritimă. Cantitățile de hîrtie, cărțile și instrumentele de scris sînt indicii ale treptatei răspîndiri a culturii scrise la Cluj, atît în urma creșterii numărului cetățenilor cu studii școlare și universitare — dintre care mulți cu studii făcute în Polonia —, cît și datorită nevoii de utilizare a scrisului în mediu meșteșugăresc.

În exportul de mărfuri, relativ redus, predomină scoaterea din Cluj a produselor naturale, de obîrșie autohtonă. Mărfurile levantine se scurgeau în Polonia pe alte căi: prin Țara Românească — Sibiu¹⁰⁷ sau prin intermediul Bistriței, trecînd prin Moldova¹⁰⁸. Puținătatea produselor de export în Polonia se explică prin nerentabilitatea acestei destinații a mărfurilor.

Față de alte zone ale Europei centrale, creșterea prețurilor se manifestă mai tîrziu, în deceniul al patrulea al sec. XVII, indiciu al faptului că, în ciuda măsurilor protecționiste ale puterii princiare, măsuri care tindeau spre dezvoltarea și a unei economii orășenești proprii, baza socială și tehnică autohtonă a producției rămînea încă mult sub nivelul necesităților de consum, cărora le corespundea într-o măsură mult mai mare producția țărilor ale căror produse finite se importau. În același timp, creștea în mod firesc și cererea de produse coloniale, precum și de alte articole de import din apus (în primul rînd chimicalele), din ce în ce mai insistent prezente în rîndul nevoilor de consum ale unei populații cu domenii de activitate economică din ce în ce mai ample.

4. Importul și exportul erau efectuate de către o pătură consistentă de orășeni: meșteșugari și, din ce în ce mai mult, negustori în rîndul cărora se constată și o tendință de specializare a activității comerciale.

5. Frecvența similitudine a produselor importate din Polonia, cu cele duse — de multe ori de către aceiași negustori — în Țara Românească, Moldova, precum și în sud-estul Europei, confirmă și prin contribuția materialului tricesimal clujean faptul că între cele trei țări române existau relații economice permanente, determinate de apartenența lor uneia și aceleiași zone de interferență a comerțului de materii prime și produse meșteșugărești finite, mărfuri coloniale, venite pe cale continentală și baltică, cu comerțul levantin.

FRANCISC PAP

¹⁰⁴ M. Bogucka, *Die Bedeutung des Ostseehandels für die Aussenhandelsbilanz Polens in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, în *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas ...*, p. 49.

¹⁰⁵ *Din istoria Transilvaniei*, I, ed. II, București, 1961, p. 185.

¹⁰⁶ *Istoria Clujului*, p. 139—143.

¹⁰⁷ M. Dan — S. Goldenberg, *Le commerce balkano-levantin ...*, p. 94.

¹⁰⁸ *Idem*, p. 97.

LE COMMERCE ENTRE CLUJ ET LA POLOGNE DANS LES RÉGISTRES DOUANIERS DE CLUJ (1599—1637)

(Résumé)

Les problèmes des relations commerciales entre la ville de Cluj et la Pologne sont connues dans l'historiographie roumaine jusqu'à la fin du XVIe siècle, au fond des informations archivales polonaises et transylvaines. Le présent étude étend le thème sur les premiers quatre décennies du XVIIe siècle, en mettant en valeur, de la totalité des informations fournies par les registres de trentième (c'est-à-dire, la douane qui consiste dans la trentième part du prix commercial de chaque marchandise) de l'office douanier de la ville de Cluj pour les années 1599—1637 (registres conservés aux Archives d'État, filiale de Cluj-Napoca), celles qui se rapportent à l'importation et l'exportation des marchandises entre Cluj — le principal centre économique de la zone de nord-ouest de la Transylvanie médiévale — et la Pologne. (Voir d'autres aspects du commerce extérieur de Cluj dans ladite période, en *ActaMN*, VII/1970, VIII/1971, IX/1972, XI/1974, XII/1975, XIII/1976.)

Le commerce avec la Pologne avait une importance considérable dans les relations commerciales de Cluj. Se situant après Vienne et les notations où ne l'on mentionne pas le lieu de provenance ou de destination des marchandises, il occupait la troisième place comme valeur totale de la trentième perçue (9,69% de la somme totale), la deuxième place dans l'importation, après Vienne (17,20% de la somme totale pour l'importation des marchandises) et la quatrième dans l'exportation, après Vienne, les marchandises sans lieu de destination et l'Hongrie. Une situation similaire l'on constate en ce qui concerne le nombre des transports enregistrés. Cette situation est due au fait que la Pologne était un débouché de grande valeur pour les marchandises (indigènes, ou bien importées de l'ouest et des colonies) qui satisfaisaient les besoins des consommateurs à Cluj.

Le commerce de Cluj avec la Pologne s'est intensifié en général dans les premiers ans du 4e décennie (1633—1635) (voir table II, diagr. I). Tandis qu'au XVIe siècle le principal marché polonais pour l'importation était Cracovie, dans les premiers décennies du XVIIe siècle l'aire de l'importation s'élargit, par suite de la participation des villes de Jarosław, Lwów, Lublin et Gdańsk. Ce fait dénote l'accroissement des relations directes (par Gdańsk) et indirectes (spécialement par Jarosław, intermédiaire du commerce du grand centre Poznań en direction sud) avec le commerce baltique, celui-ci s'intensifiant dès le 2e décennie (voir, pour la participation des localités polonaises dans l'ensemble du commerce extérieur de Cluj, dans l'importation aussi que dans l'exportation — en de chiffres absolus et pourcentage —, tables I, III—V, diagr. II). Par Jarosław, Lwów et Lublin on importait aussi de marchandises de provenance russe-lituanienne.

Les principales marchandises *importées* (voir tables VI—VII) sont les draps (60,37% de la totalité des taxes de douane, 22,36% du nombre des cas d'importation), d'origine occidentale et silésienne. L'auteur fait mention des espèces ne pas figurant antérieurement, dans les documents du XVIe siècle (les *kentula* — draps de Kendale, *perpeta*, *lazur*, *kron rassa*, *draizigler*, draps de Silésie, *paglag*, *payal*, *septugh*). Les draps sont suivis en valeur par les produits coloniaux (16,58%, resp. 17,21%), dont se remarquent: le poivre, le gingembre, le sucre extrait de la canne, la cannelle, la noix muscade, les clous de girofle, etc., en majeure part importés par filière baltique. On a apporté encore de bonnes quantités de cotonnades (avant tout de provenance silésienne), de soie (provenant de l'Europe de sud-est), d'objets de mercerie (de Pologne — Silésie), de fourrure et de peaux (c'est ici que nous trouvons aussi de produits russes-lituanien), de métaux (de Slovaquie et, un seul cas, de Venise), de produits chimiques et de substances colorantes (entrées soit par la voie de la Mer Baltique, soit par voie continentale), de papier (polonais); il y a quelques cas d'importation des livres laïques et d'instruments à écrire, de la verrerie, des objets ménagers et de pièces ornementales.

L'exportation (tables VIII—IX) consistait en de produits naturels autochtones (miel, hydromel, cire, suif, peaux), puis, plus réduitement, des métaux (le cuivre), et, en de cas dispersés, de couteaux, d'armes, de produits de mercerie, de chapeaux, de fourrures, de soie, ces derniers constituant de marchandises en transit, originaires de la Slovaquie, éventuellement de la péninsule Balcanique.

La valeur des marchandises, concrétisée dans les taxes douanières en reflétant le prix sur le marché, ne dépendait pas de leur localité de provenance. Une croissance générale des prix l'on constate aux premiers ans du 4e décennie, à cause des conséquences de la Guerre de 30 ans et celles de la suprématie ottomane dans une partie de l'Europe centrale et de sud-est. En dehors de cela, la croissance des prix est un reflexe de la „révolution des prix“ en Europe.

Les protagonistes du commerce de Cluj sont: a) d'artisans, dont beaucoup avaient de ressources matérielles en les permettant de se détacher des obligations productives, et b) de marchands, les uns d'entre eux déjà spécialisés en vente d'un certain genre de produits (particulièrement des draps). Malgré le manque des informations directes, on peut déduire — la montrent les voyages d'affaires systématiques et fréquents du même négociant — l'existence des relations d'affaire stables des marchands de Cluj avec ceux de Pologne.

La nature des marchandises importées et exportées, l'analyse des directions, tout cela indique le fait que la Transylvanie et les autres deux pays roumains représentaient une zone d'intersection du commerce baltique et continental européen avec celui du Levant, dans le cadre de l'unité économique qui caractérisait toute cette partie de l'Europe centrale, s'étendant des bords de la Mer Baltique jusqu'à la péninsule Balcanique.

ȘTEFAN ZUGRAVUL DE LA OCNELE MARI

În prima jumătate a secolului al XVIII-lea, școala de pictură din Mănăstirea Hurez se bucura de o faimă deosebită în rîndul românilor transilvăneni. Reprezentanți ai acestei școli pictaseră încă la sfîrșitul veacului precedent la ctitoria brîncovenească din Făgăraș, la Bungard, în Șcheii Brașovului și în alte localități¹. În 1716—1717 picta la biserica din Maierii Albei Iulii Iosif Ieromonahul, unul dintre zugravii cei mai apreciați ai școlii brîncovenești, autor al unor importante ansambluri picturale munteneste².

Credem că nu întîmplător unul dintre colaboratorii apropiați ai lui Iosif Ieromonahul, Ștefan Zugravul de la Ocnele Mari³, este chemat în 1737 de episcopul Inochentie Micu pentru a picta tîmpla bisericii din noua reședință episcopală de la Blaj⁴. Este semnificativ pentru tendințele de menținere a tradițiilor iconografice, dar și pentru conservarea stilului românesc al epocii, nu numai faptul că episcopul Inochentie Micu își alege pe unul dintre cei mai apreciați pictori de la sudul Carpaților, ce zugrăviseră importante ctitorii, dar și mențiunea expresă prevăzută de contractul încheiat între cele două părți: „Cum numitul zugrav toată tîmpla sau catapeteasma bisericii, împreună cu doao sfeșnice mari și mici cu mare cuviință și frumoase precum în Țara Românească la Cozia sau la Hurezi se află”⁵.

S-a presupus că tîmpla pictată de Ștefan Zugravul de la Ocnele Mari ar fi cea din biserica parohială Sfinții arhangheli din Blaj⁶, o parte din icoane fiind repictate în 1776 (după inscripția icoanei Sf. Ioan Botezătorul). În realitate toate icoanele din această biserică au fost pictate în 1776, iar stilul lor este departe de a fi cel al unui zugrav de școală brîncovenească din prima jumătate a secolului al XVIII-lea din Țara Românească. În prima fază a cercetărilor am presupus că iconostasul pictat de Ștefan Zugravul s-a pierdut. Studiarea bogatului fond de

¹ În legătură cu pictura de icoane și murală din veacul al XVIII-lea din Transilvania vezi Marius Porumb, *Zugravi și centre românești de pictură din Transilvania secolului al XVIII-lea*, în *AIIC*, XIX, 1976, p. 103—125.

² Același Iosif Ieromonah ce picta în 1716—1717 în Maierii Albei Iulii, picta în 1700 împreună cu Ion Zugravul Schitul Sfinții Apostoli de la Mănăstirea Hurez, în 1701 zugrăvește tîmpla Mănăstirii Govora, în 1707 participă la pictarea ctitoriei soției lui Brîncoveanu de la Surpatele, ca în 1710 să picteze pridvorul bolniței Mănăstirii Bistrița, împreună cu Hranite, iar în 1712 Schitul Păpușa. Vezi Radu Crețeanu, *Mănăstirea Surpatele*, în *BMI*, XLI, nr. 4, 1972, p. 18—19; Vasile Drăguț, *Arta brîncovenească*, București, 1971, p. 27.

³ Vezi și Marius Porumb, *Ștefan Zugravul, autorul tîmplei comandate de Inochentie Micu Clain*, în *Omagiu Acad. Prof. Ștefan Pascu*, Cluj-Napoca, 1974, p. 486—491.

⁴ Contractul încheiat între episcopul Ioan Inochentie Micu Clain și Ștefan Zugravul de la Ocnele Mari a fost publicat de Ioana Cristache Panait, *Un zugrav din Țara Românească în Transilvania în prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în *SCIA*, tom. 16, 1971, p. 325—327.

⁵ Ibidem.

⁶ Ipoteza aparține Ioanei Cristache Panait, *idem*, p. 326.

icoane a Muzeului orașului Blaj ne-a permis identificarea și atribuirea unui număr de 14 icoane, zugravului Ștefan de la Ocnele Mari, ce provin din catapeteasma comandată de episcopul Inochentie Micu. În colecțiile muzeului blăjan se conservă două icoane mari: Deisis (91,5×64 cm) și Sfînta troiță la Mamvri (91,5×64 cm) (cea de a doua icoană fiind icoana de hram), două icoane prăznicare reprezentînd Coborîrea la limb (54×39 cm) și Schimbarea la față (53×39 cm), două din panourile cu arc semicircular în partea superioară din registrul ce înfățișează apostolii (s-au păstrat cele reprezentînd pe Apostolul Filip și Apostolul Simion), precum și alte opt icoane de formă ovală din friza prorocilor (Moise, Isaia, Avacum, Eremia, Sofronie, Ghedeon, Zaharia și Aron). De o formă și mărime identică cu panourile pe care sînt pictați prorocii se află la Biblioteca Academiei R. S. România, filiala Cluj-Napoca, o icoană reprezentînd pe Maica Domnului orantă, care făcea parte din același iconostas, fiind montată lîngă cruce. Datorită faptului că s-au păstrat din fiecare registru icoane, catapeteasma poate fi reconstituită. Tematica icoanei de hram, care din fericire s-a păstrat, ne arată că această catapeteasmă a fost destinată catedralei episcopale, singurul lăcaș de cult din Blaj închinat Sfintei Troițe.

Prin calitatea deosebită a picturii, a materialelor utilizate, bogăția fondurilor de aur, ansamblul de pictură de la Blaj se detașează de realizările genului din Transilvania primei jumătăți a veacului al XVIII-lea⁷. Meșterul care a pictat această tîmplă, deși nu se semnează, este evident un meșter de la sudul Carpaților, format în marea școală de pictură a Hurezului. El utilizează mijloacele de expresie cele mai caracteristice ale școlii din care provine. Icoanele de format mare (Deisis și Sfînta Troiță la Mamvri) au ca trăsătură distinctivă accentuarea efectelor decorative și folosirea din abundență a aurului, nu numai pentru fond, ci și pentru împodobirea veșmintelor. O adevărată dantelărie de vrejuri și motive florale, caracteristice stilului brîncovenesc, împînzesc veșmintele personajelor, elementele de mobilier și arhitectură. Tematica iconografică a icoanei de hram (Sfînta Troiță la Mamvri) și unul din prăznicare (Coborîrea la limb — Anastasis) trădează persistența formelor arhaice, specific ortodoxe, în care nu s-au infiltrat elemente compoziționale occidentale. Este încă o dovadă că zugravul a pictat așa cum a cerut episcopul Inochentie Micu: „cu mare cuviință... precum în Țara Românească”⁸.

Asemănările frapante ale compozițiilor cu unele scene sau figuri din pictura murală de la Mănăstirea Surpatele sau de la Mănăstirea Govora se adaugă ca argumente ce duc la atribuirea iconostasului de la Blaj și păstrat în Muzeul de istorie al orașului, lui Ștefan Zugravul de la Ocnele Mari. Meșter cu îndelungată activitate, avînd o bogată experiență, acumulată la realizarea unor importante ansambluri de pictură în compania unor cunoscuți pictori munteni, ce aparțineau curentului brîncovenesc propagat de centrul artistic ce luase ființă la începutul veacului în Mănăstirea Hurez, Meșterul Ștefan de la Ocnele Mari, amintit de

⁷ În Transilvania icoane de asemenea calitate ca acelea ce se mai păstrează din tîmpla de la Blaj, aparținînd sfîrșitului de secol al XVII-lea sau primei jumătăți a veacului al XVIII-lea, se află la biserica sf. Nicolae din Făgăraș, în tîmpla bisericii din Bungard (azi în capela mitropolitană din Sibiu) și în biserica sf. Nicolae din Șcheii Brașovului. Calitatea artistică și tehnică este evident în strînsă relație cu ctitorii, Constantin Brîncoveanu la Făgăraș, negustorii brașoveni și cei greci din Bungard, care aveau posibilități materiale pentru angajarea unor meșteri importanți.

⁸ Ioana Cristache Panait, *op. cit.*, p. 327.

contractul încheiat la Blaj în 26 mai 1737, picta în 1706—1707 la Mănăstirea Surpatele împreună cu Iosif Ieromonahul și cu Hranite⁹, în 1711 îl găsim pictând la Mănăstirea Govora, în 1724 la biserica Sfîntu Dumitru din Craiova, iar în 1734 pictează biserica din Glogova¹⁰.

Din registrul icoanelor reprezentînd apostolii se mai păstrează în colecțiile Muzeului din Blaj doar două, înfățișînd pe apostolul Filip și pe apostolul Simion, așezați în semiprofil, în picioare, înveșmîntați în costume de modă antică. Cea de a treia friză avea icoane de formă ovală, panourile înfățișînd proroci avînd în mîini volumene desfășurate pe care sînt caligrafiate texte referitoare la profețiile legate de Maica Domnului. În general aceste icoane folosesc prototipuri cunoscute de pictura brîncovenească de la sudul Carpaților. Prorocii sînt pictați și ei în costume antice, dar sînt reprezentați în bust. Fondul acestor icoane este de culoare închisă, albastru-cenușiu, pe care se decupează siluetele în culori luminoase, subliniate de nimburi de aur. Două dintre icoane, cea a apostolului Simion și cea a prorocului Moise, prin maniera de a picta ușor diferită, prin grafia deosebită a inscripțiilor, ne îndreptățesc să credem că la acest iconostas, Ștefan Zugravul a avut un colaborator¹¹. De altfel, contractul prevedea ca pe lîngă zugravul venit din Țara Românească să învețe arta picturii și un transilvănean. Nu știm în ce măsură s-a realizat această prevedere a contractului, dar este cert că după exemplul de la Blaj, într-o serie de alte biserici, mici lăcașuri de țară, au pictat adesea meșteri din Țara Românească, și nu rareori zugravi transilvăneni, exponenți ai unui stil brîncovenesc local, ce-și continuă evoluția chiar și în veacul următor.

MARIUS PORUMB

ȘTEFAN ZUGRAVUL DE OCNELE MARI

(Résumé)

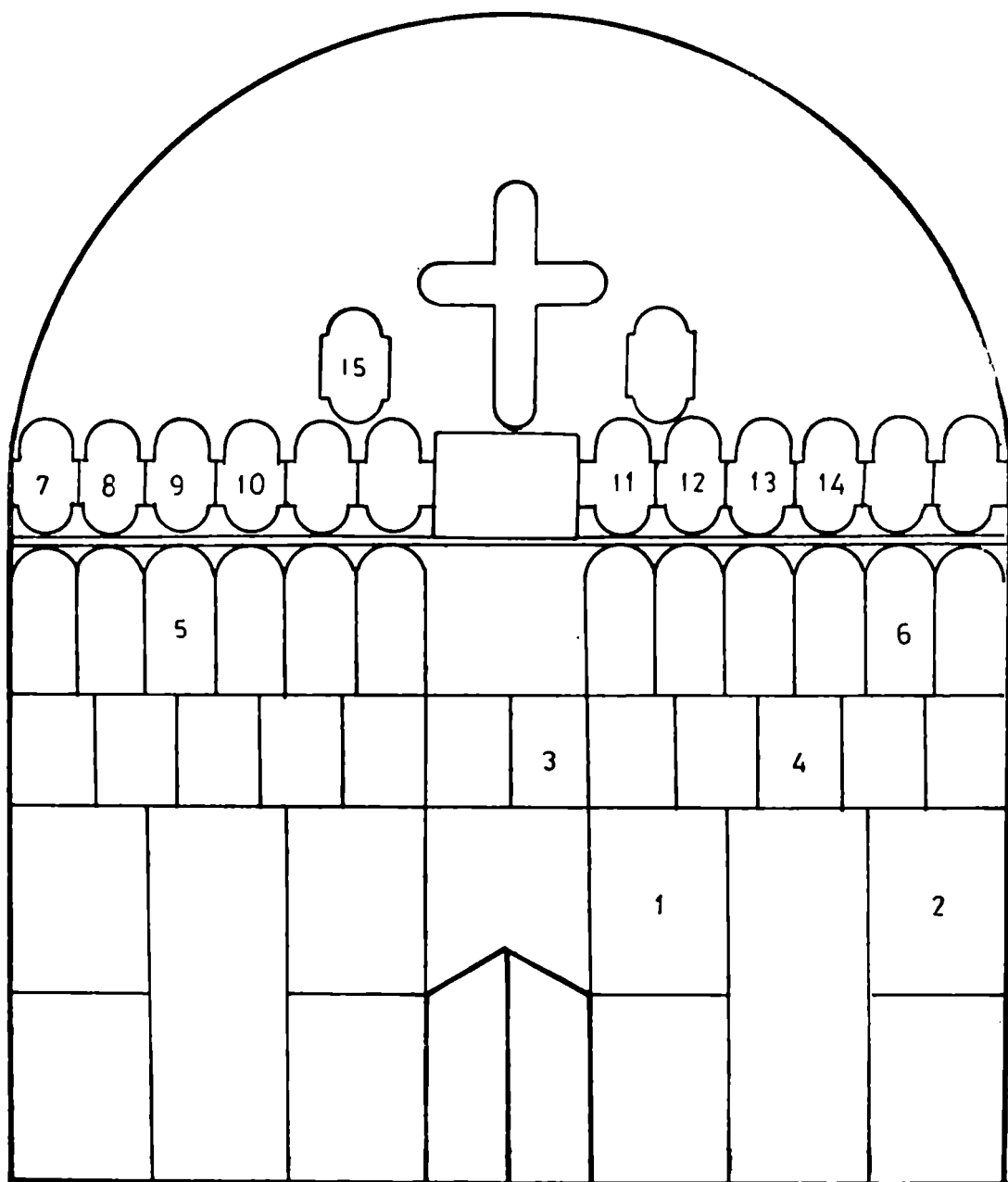
Pendant la première moitié du XVIII-ème siècle, l'école de peinture du Monastère Hurez de Valachie jouissait d'une renommée remarquable parmi les Roumains de la Transylvanie. Des représentants de cette école ont peint en Transylvanie plusieurs monuments d'art. Parmi ces peintres d'icônes Ștefan Zugravul de Ocnele Mari était attesté par document, comme l'auteur d'une iconostase peinte pour l'église épiscopale de Blaj en 1737. On en a pris connaissance du contrat signé par le peintre et l'évêque Inochentie Micu, document gardé dans les archives de Blaj.

Les recherches entreprises par l'auteur de cet article ont mené à la découverte de 14 icônes qui faisaient part de l'iconostase peinte par Ștefan Zugravul de Ocnele Mari, peintre ayant une riche activité en sud des Carpathes.

⁹ Ștefan Meteș, *Zugravii bisericilor române*, în *ACMIT*, 1926—1928, Cluj, 1929, p. 66—68; Radu Crețeanu, *Mănăstirea Surpatele*, în *BMI*, XLI, nr. 4, 1972, p. 19.

¹⁰ Ștefan Meteș, *op. cit.*, p. 66.

¹¹ Ioana Cristache Panait, *op. cit.*, p. 327.

1. Schema iconostasului pictat de Ștefan Zugravul de la Ocnele Mari. Reconstituire. Icoana împărătească Deisis (1); Icoana de hram Sf. Troiță la Mamvri (2); Icoane prăznicare: Schimbarea la față și Coborîrea la limb (3–4); Apostoli (5–6); Proroci (7–14); Malca Domnului orantă (15).

2. Ștefan Zugravul, Deisis, 1737 (detaliu).

3. Ștefan Zugravul, Deisis, 1737, detaliu cu Maria.

4. Ștefan Zugravul, Icoane reprezentând proroci.

BISERICA DE LEMN DIN REGHIN

Reghinul este așezare veche, fiind atestat în 1332. Biserica românească cea veche, de lemn, este în str. Agricultorilor nr. 5.

Biserica românească este la margine de „sat”, pe deal. După tradiție, biserica ar fi din sec. XVII. După datele pe care ni le oferă monumentul azi, în forma actuală este din secolul XVIII, când populația românească s-a întărit prin venirea românilor macedoneni, oameni mai înstăriți, care — ca și, de exemplu la Cluj, Brașov și în alte părți — s-au străduit să-și construiască biserică.

Planul în formă de cruce s-ar putea atribui unei influențe moldovenești, legăturile între nordul Ardealului și Moldova fiind strânse, iar bisericile de lemn de acolo, aproape toate sînt cu planul în formă de cruce, cum sînt și cele de piatră din sec. XIV—XVIII.

În conscripția episcopului Clain din 1733 satul apare fără biserică și preot. Dar cum luptele pentru unire erau în toi, mai ales după plecarea episcopului Clain din scaun, necesitatea unei biserici era tot mai vădită. După datele pe care le avem, s-a zidit în jurul lui 1744, și cred, că de confesiunea ortodoxă. Nu se știe cînd a trecut parohia la unire, se afirmă că încă înainte de 1781, întrucît în 1784, cînd vine Petru Maior ca paroh al satului și protopop al Gurghiului, parohia era unită. De altfel Reghinul, cu împrejurimile, a fost în majoritate de confesiune ortodoxă.

Pe vremea lui Bucov, în 1760—62, prin aceste părți nu sînt semnalate lupte și frămîntări religioase. Probabil unirea s-a făcut ceva mai tîrziu.

Planul triconc — în formă de cruce, nu este răspîndit în Transilvania. Îl mai avem la biserica veche — de pe la 1760 — din Călinești-Susani (Maramureș). Mai avem biserica din Bilbor — aproape de Toplița, dar aceasta este de pe la 1800.

În sec. XVIII, pe vremea împărătesei Maria Tereza, românilor cu greu li se îngăduia să-și zidească biserici. În legătură cu zidirea bisericii din orașul Reghin, avem și informație despre greutățile pe care le-au întâmpinat românii din partea sașilor¹.

Petru Maior, după ce a fost demis în 1784 din mănăstirea Blajului, a fost numit paroh al Reghinului-sat, administrînd și parohia din oraș, a fost numit și protopop al tractului Gurghiu.

În timpul păstoririi lui, a îndemnat pe românii din oraș să-și construiască biserică².

¹ *Șematism*, Blaj, 1900, p. 497.

² La îndemnul și stăruința lui, românii în ascuns au cumpărat de la un sas scăpătat o casă și curte pentru a-și zidi biserică pe locul acela. Sașii s-au opus zidirii bisericii și au trimis o comisie la fața locului cu gîndul ca pe acel loc să zidească grajduri pentru erariu. Fiînd înștiințați de planul sașilor, încă în cursul nopții, pentru a doua zi, au improvisat un altar cu cărțile de slujbă și cu tot ce este necesar pentru liturghie, aduse toate de la

Biserica s-a ridicat și s-a terminat în 1811³.

Nu știm în ce împrejurări s-a construit biserica din Reghin-sat, greutăți vor fi întâmpinat și ei, altcum nu s-ar fi construit la marginea satului.

Este construită din birne de brad, netencuită. Talpa groasă, lată de 60 cm, din stejar.

Altarul poligonal, mai strîmt față de lățimea naosului, are șapte fețe; plan neobișnuit și mai rar la bisericile de lemn. La altar, fețele paralele, pe nord și sud, sînt mai mari, ca să dea spațiu interiorului. Lărgimea este de 4 m, iar lungimea aproape tot atît. La renovările care s-au făcut ulterior s-a păstrat forma originală.

Prima renovare se va fi făcut în 1760, cînd s-a înnoit tîmpla, apoi în 1791 de către Petru Maior, cînd s-a construit clopotnița cu pridvorul de sub ea, tot atunci s-a pus ușa de intrare pe vest, iar pe cea veche au închis-o cu birne, tăind în ea o fereastră relativ mare. Ușa veche, pe sud, păstrează încrestături și ciopliri artistice, ca la bisericile vechi ardelenesti. Se prea poate ca fereastra, cu cadru mai modern, să se fi pus la renovarea din 1857.

Naosul, cu absidele laterale boltite sferic, nu se știe dacă inițial a fost zugrăvit sau nu. Absidele laterale au câte 5 fețe, ca la altarele celor mai multe biserici de lemn din Ardeal.

Biserica la început n-a avut nici turn, nici clopotniță. Clopotnița a fost separată. În 1791 Petru Maior a adăus această nouă construcție care este și azi. Biserica n-a avut cele 3 despărțăminte, altar, naos și pronaos, fiind redusă ca volum și

biserica din sat, au pus un clopot între pari, toaca agățată pe un alt par, s-a oficiat chiar de către P. Maior slujba, cînd a sosit comisia oficială.

Față de noua stare de lucruri, comisia scandalizată a părăsit terenul și s-a înapoiat la magistratură. Grajdurile nu s-au mai zidit, biserica a început să se zidească, iar pe Petru Maior l-au dat în judecată. Urmarea a fost că în 1809 Petru Maior este obligat să părăsească Reghinul și să treacă la Buda ca censor-revizor la tipografia de acolo (*Sematism*, p. 498).

³ Un caz asemănător și tot în jumătatea a doua a sec. XVIII li s-a întîmplat și românilor din Șeica Mare, de pe Tîrnave. Faptul este consemnat de un cărturar de mai tîrziu, Dumitru Bucur, în 6 IV 1870, pe filele unei cărți bisericești. Iată ce spune însemnarea: „Către cetitor, fiindcă nu se află nicăierea scris, cum au fost întîmplările românilor din Șeica Mare, în vremurile cele bătrîne a stăpînirii de împărăteasa Maria Terezia. Întru acest trist veac a fost națiunea lutherană asupra românilor, pe vremurile acelea numai suferinți, foarte tare apăsătoare și împiedecătoare în privința luminării creștinești a învățaturii, a avea o școală și biserică și preot cum s-au slujit oamenii într-acea vreme. După cum am auzit de la oamenii cei bătrîni, așa am scris.

Fiindcă nu a fost slobod poporul român din Șeica a-și face biserică și a avea preot, a venit un preot din Boarta, anume popa Florea, de slujea sf. liturghie; această slujbă o făcea într-o șură la Mihăila Morariu, Niculițiu, bătrînul. Și ce era mai întristător că nu puteau nimitul preot a veni singur aicea, fără numai pînă la Calvasăr, apoi de aicea se duceau 12 oameni cu bîtele de-l aduceau și-l petreceau iară îndărăt, pentru frica sașilor să nu-l batjocorească. Fără de aceasta, nu era slobod românilor a face case cu *caferi*, fără numai cu cîrlige, în loc de podele cu scinduri cu lease îngrădită, în jurul curții cu gardul cu propte, *nu*, fără numai țarina. Porțiță cu stîlpi, *nu*, fără numai pirlazul. Stîlpul de poartă, *nu*, și poarta de scinduri, *nu*, fără numai de nulele; de a zidi casă de piatră nu era vorba. Așa au trăit moșii și strămoșii noștri, măcar că strămoșii noștri au fost aduși de Traian, imperatorul Romanilor, la anul după Cristos 105 i-a adus din Italia aicia în Ardeal...

După ce a murit Maria Terezia, la anul 1780 a stat împărat Iosif sub acesta s-a luminat negura întunecată a veacului trecut ... a dat slobozie a face școli și biserici. Și așa s-au apucat și au făcut biserica de lemn și au acoperit-o cu trestie. (H. Teculescu, *Oameni și locuri din Tîrnava Mare*, în *Anuarul liceului din Sighișoara*, pe anii 1929—30 și 1932—33, p. 342).

spațiu, ci numai altar și naos. Acesta din urmă, datorită absidelor, a fost mai lărgit, avînd dimensiunile de 6×10 m. Pridvorul a completat forma crucii, închiuînd piciorul ei.

Absidele sînt destul de largi, de 3×2 m, cu destinația celor două strane pentru cîntăreți.

Avem mărturia a 4 renovări, din 1760, 1791, 1857 și 1957. Azi biserica este în stare bună, datorită îngrijirii și renovărilor mai ales la acoperiș, făcute la timp.

Biserica are un singur acoperiș peste tot. La altar este în trei fețe, dar nu se acomodează planului, care are 7 fețe.

Galeria turnului este joasă, se ridică puțin de la nivelul coamei acoperișului bisericii, nu are decorul arcadelor de la bisericile vechi de lemn, coiful este piramidă pătrată și mic, nu octogonal ca de obicei. Biserica cu turnul relativ mic este cu ceva mai lungă decît înaltă, ceea ce îi scade din eleganță și monumentalitate. Aspectul plăcut îl dau absidele și varietatea formelor acoperișului de la diferite părți ale bisericii.

Din pictura veche, făcută de zugravul Toader, în 1760 se mai păstrează, relativ bine, cea din altar și de pe tîmplă. Restul nu s-a păstrat. Icoana cea mai veche a fost cea de hram, nu este făcută de Toader, dar singur acest an — 1744 — ne indică data aproximativă a zidirii bisericii. Acest Toader a lucrat prin 1785 și la biserica din Lunca — la 18 km de Reghin, care azi este dispărută. Pe dosul tîmplei în altar este numele lui, Toader zugravul. Mai este o icoană în pridvor, cu sf. Nicolae, pe dosul căreia încă este scris numele lui și este aproape identică cu icoana de la Lunca.

Icoanele de pe tîmplă sînt din 1857. Inscripția ne dă acest an.

Altarul este împodobit în întregime și după toată rînduiala. Cum spațiul și aranjamentul pereților și bolta altarului sînt mai bogate și subiectele sînt mai numeroase. Pe pereții laterali sînt zugrăviți sfinții Mitrofan, Atanasie, Ioan Zlatoust — Gură de Aur, Grigorie Bogoslovu, Nichita, papa Silvestru, Nicolae și în colț un sfînt cu numele indescifrabil.

În dreptul proscomidierului, unde se aduce jertfa „cea fără de sînge“, este zugrăvită *Jertfa lui Avram*, subiect foarte frecvent în altar.

Pe dosul tîmplei, deasupra ușilor în medalioane sînt zugrăviți prorocii, puțin-du-se descifra numele lui Ghedeon, Moise, Ezechiel, Avacum și Samuil.

Între uși sînt arhidiaconul Ștefan, primul martir, diaconii Roman și Laurentie. Lîngă ușa de nord este scris Toader zugravul.

Pe bolta altarului, spre răsărit, în mijloc este Maica Domnului Miluitoarea, mării călugări, schimnici Antonie și Teofan.

Pictura din altar, așa cum ni s-a păstrat, aduce mult cu cea din biserica de lemn din Lunca (jud. Mureș), unde, după cum am amintit, a lucrat tot Toader zugravul. Nu sînt în stilul și tehnica bizantină, dar expresiunea, atitudinea este mai firească, ceea ce ne arată că zugravul Toader știa mînuî penelul. Odăjdiele ierarhilor sînt din stofa epocii, decorate cu motive populare geometrice sau imitație de brocard. Sf. Nicolae, îmbrăcat cu omofor bogat brodat cu cruci și motive florale, ține în mîini sfeșnicele arhieresti, tricherul și dicherul, cu gestul gata pentru binecuvîntare. Toți au mitră arhierască, papa Silvestru toiaș, iar al treilea probabil o evanghelie. Este tabloul cel mai bine păstrat.

Din desenul scenelor de pe boltă, comparate cu cele de la Lunca, se confirmă identitatea zugravului Toader. În general, tratarea, desenul, cromatica sînt bune.

La bisericile de lemn nu putem vorbi de un stil istoric — bizantin — sau din Renaștere ori baroc, fiindcă zugravii noștri din popor, cîte un călugăr, mai rar dieci, nu au avut școală sistematică, au învățat pe lîngă alți zugravi meșteri de prin Făgăraș, Feisa, măn. Strîmba, sau de la zugravi ca Dimitrie Ispas din Gilău, de la care cunoaștem 11 biserici zugrăvite între 1788—1835.

Cu toată neștiința lor, acești zugravi au realizat opere de artă populară remarcabilă, unii zugravi ca: Cucu și Silaghi, care au lucrat la Șartăș, Lupșa, Brăzești, sau ca cei proveniți din școala de la Feisa, care au lucrat la bisericile vechi de lemn din Tirgu Mureș, Deag, Spălnaca și în alte locuri.

Timpla, împodobită ulterior, în 1857, are icoanele împărătești, tot din sec. XVIII, în stil brîncovenesc, în special Isus și Maica Domnului.

Deasupra ușilor sînt icoane mici, prăznicare în număr de 14. Pe dosul uneia este scris *Toader zugravul*, dovadă că și acestea sînt opera lui. Operă a altui zugrav sînt apostolii, în mijloc fiind Isus arhiereu. Pe arcul triumfal, în cadre dreptunghiulare sînt 12 proroci, în mijloc Maica Domnului, iar în golul de deasupra apostolilor este Răstignirea lateral cu Maica Domnului, apostolul Ioan și îngeri.

Ușa împărătească, sculptată în partea de sus în acoladă multiplă, are pe aripi Bunavestire și cei patru evangheliști. Ușile sînt sculptate în *à jour*.

Apostolii, fiecare încadrat între colonete cu capitele, sînt executați mai slab, după cum și prăznicarele par a fi mai neglijate.

Pe tîmplă sînt următoarele inscripții: a) „*Făcutu-s-au acest fruntariu cu cheltuiiale lui jupan Hrisca Radu cu soața sa Ileana și Tasie Monu întru pomenire veșnică, anu 1760*”. b) „*S-a înnoit acest fruntariu în s. biserică de vrednică pomenire domnii Serban Lupu și Costa Veronica care au îmbunătățit soartia preușască, întru pomenire veșnică la anno domini 1857*”.

Inscripțiile nu ne dau numele zugravului, ci al donatorilor. Cei menționați în 1760, Hrisca Radu și Tasie Monu, sînt probabil români macedoneni, pe cînd aceia din 1857, de bună seamă, români din partea locului.

Aici în biserica din Reghin-sat se mai păstrează o icoană a Maicii Domnului — milostiva, icoană de factură bizantină, după modelul celor din Bucovina. Icoana, în stare deteriorată, se va fi dat de credincioși, care au adus-o din alte părți, cu credință veche ortodoxă.

Pe icoana cu Arhanghelul Mihail este următoarea inscripție: „*Aceste două icoane — S. Nicolae și Arh. Mihail — și cruce să se știe că le-au făcut toți sătenii din Bardăsu... în anul 1744*”.

Crucea, de care se amintește în inscripție, este veche, de model ortodox, fiecare braț reprezintă Troița.

Icoana cu Sfîntul Nicolae, care a fost în pridvor, este a lui Toader zugravul, este în genul picturilor din altar, și aproape identică cu cea de la Lunca.

Se păstrează două clopote vechi, de pe timpul păstoririi lui Petru Maior. Unul are inscripția „*S-au renovat per pagum Magyar-Regen sub arhidiacono Petru Maior, 1790*”. Probabil că a trebuit să fie turnat din nou, fiind renovat de întreg satul.

Pe celălalt este inscripția: „*Cumpărat de Timor Gorea fiind protopop în M. Regen Petru Maior, 1791*”. Acest Timor Gorea cred că este tot român din Macedonia. Se vede că în 1790—91 s-au făcut renovări mari prin grija și străduința lui Petru Maior.

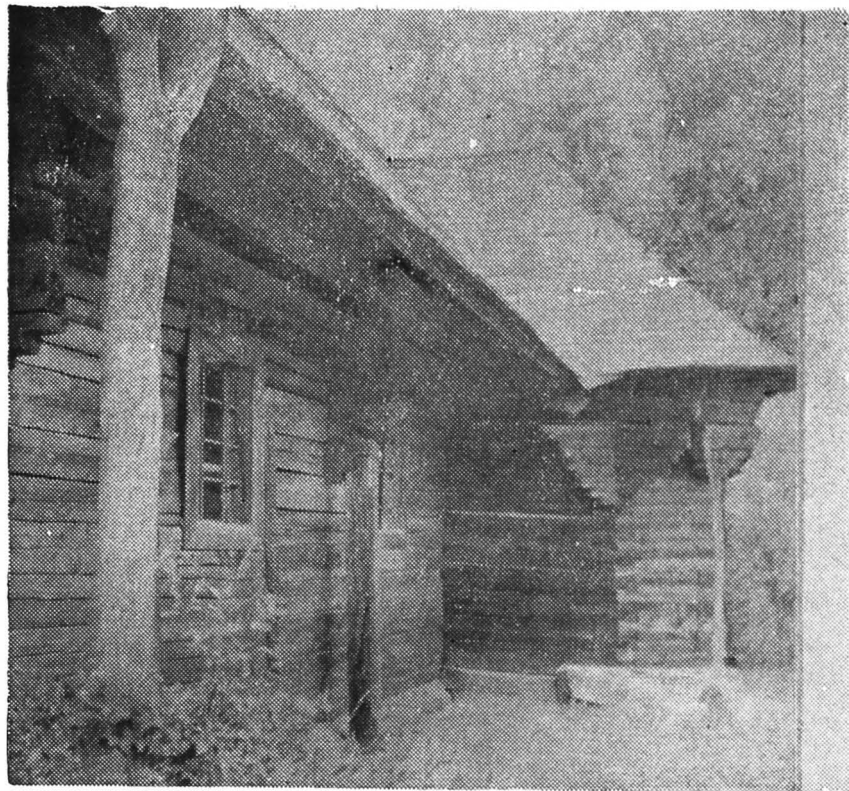
Fig. 1 — Biserica de lemn din Reghin.

2

5

3

Fig. 2 — Biserica de lemn din Reghin. Absida altarului.

Fig. 3 — Biserica de lemn din Reghin. Fațada de sud.

Fig. 5 — Biserica de lemn din Reghin. Pictură din absida altarului.

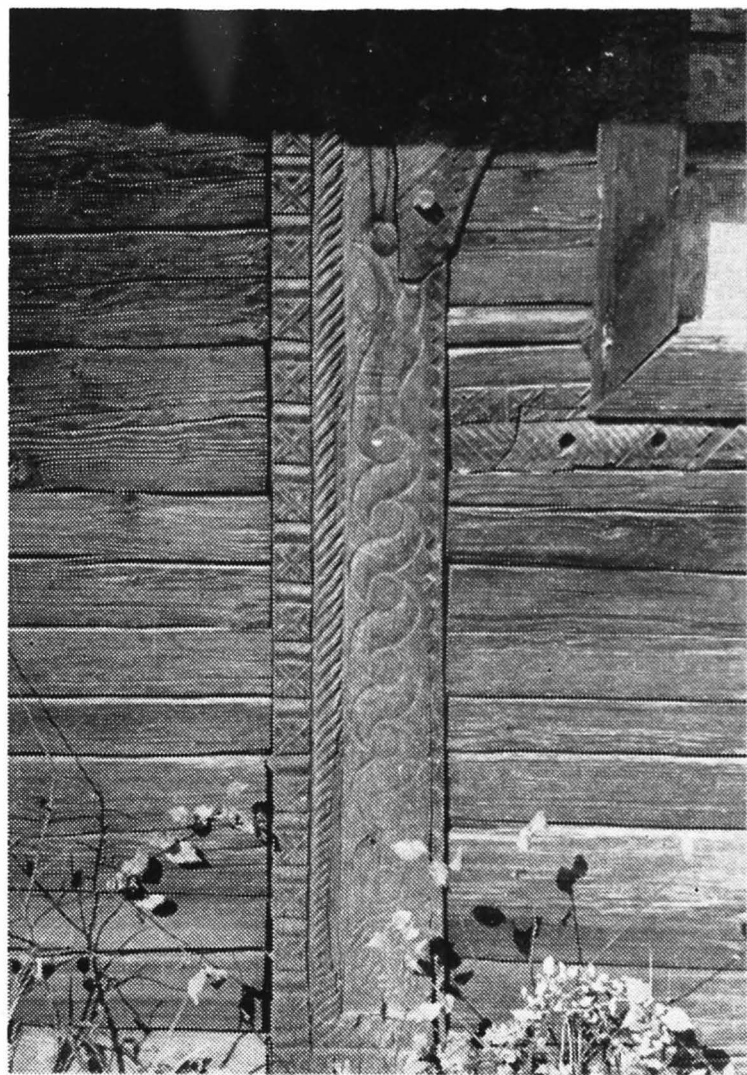

Fig. 4 — Biserica de lemn din Reghin. Detaliu de la ușa veche.

Fig. 6 — Biserica de lemn din Reghin. Arhanghelul Mihail.

Pe tetrapodul din mijlocul bisericii este anul 1781, deci anterior păstoririi lui Petru Maior. Pe un scaun este anul 1845. Strămile diecilor, tot vechi, sînt zugrăvite cu capete de îngeri.

Dimensiunile bisericii sînt: lungimea totală de 15 m, lărgimea interioară de 6 m, iar cu absidele laterale 10 m. Înălțimea totală 13—14 m.

Astfel, cunoaștem întrucîtva frumoasa și deosebit de valoroasa biserică din Reghin-sat, la îmbogățirea căreia a contribuit și învățatul Petru Maior⁴.

AT. POPA

L'ÉGLISE EN BOIS DE REGHIN

(Résumé)

L'église roumaine de Reghin-sat, ci-dessus décrite, date du XVIIIe siècle. Un icône peint par Toader et ayant mentionné l'an 1744 indique la date aproximative de sa construction.

Entre 1784—1809, y fut prêtre le grand savant roumain de la fin du XVIIe siècle, Petru Maior.

Renouvelée plusieurs fois, l'église est un monument de certaine valeur de l'architecture roumaine en bois, du XVIIIe siècle.

⁴ Mulțumesc pâr. Gh. Pop din Reghin, pentru prețioasele lămuriri pe care mi le-a da¹.

CONSCRIPTIȚIA LUI PETRU PAVEL ARON DIN ANUL 1759

Conscripția din 1759 a lui Petru Pavel Aron a rămas pînă acum necunoscută în istoriografia referitoare la istoria românilor din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. N-o întîlnim menționată nici în istoriile bisericii românești în anii episcopatului lui Petru Pavel Aron și nici în lucrările de statistică istorică referitoare la secolul al XVIII-lea. Toate aceste lucrări se opresc numai la conscripția din anul 1750, din timpul vicariatului său, ale cărei date au și fost, de altfel, publicate¹ și folosite frecvent de istorici.

După cum se știe, conscripția din 1750 a fost inițiată de Petru Pavel Aron în cadrul mai larg al acțiunilor sale pentru asigurarea unor condiții materiale ale clerului bisericii unite la egalitate cu ale celorlalte religii recepte. Obiectivul fusese stabilit de Inochentie Micu în lupta deschisă de acesta pentru introducerea clerului în drepturile rezultate din diplomele unirii: scutirea de sarcini iobăgești, de dări, de dijme, pentru dotarea lui cu porțiuni canonice etc.².

Repetatelor cereri în acest sens, reluate de Petru Pavel Aron, li s-a răspuns în cele din urmă cu rescriptul împărătesc din 9 septembrie 1743 care, în cele 10 puncte ale sale, stabilea: dreptul preoților uniți din comitate și scaune la *capeții* sau la *porțiuni canonice* (de 9 gălete arător și finaț de 4 care de fin), la loc de biserică și de casă parohială (*funduș*), în suprafață suficientă; clerul era apoi scutit de dijme, vămi, taxe sau alte sarcini³. Acolo unde, din lipsă de pămînt, nu s-ar fi putut constitui porțiuni canonice, circulara gubernială din 28 septembrie 1748 dispunea introducerea capețiilor în felul următor: de fiecare gospodărie preotul să primească anual două feldere de grîu, o felderă de ovăz, o felderă de porumb, două mînuși de cînepă, 1/2 vadră de vin (unde sînt vii); văduvele să plătească jumătate, iar săracii să dea cîte 50 de dinari⁴.

Măsura în care a beneficiat clerul de aceste drepturi pînă la 1750 rezultă din conscripția aceluia an la care ne-am referit mai sus.

Problema dotării clerului a devenit deosebit de acută odată cu schimbarea sistemului de impunere pregătită încă din 1750, cînd s-a făcut și conscripția fiscală generală a Transilvaniei. Noul sistem — *Systhema Bethlenianum* — intra în vigoare începînd cu anul 1754. În anul precedent încă, prin decretul împărătesc din 3 octombrie, erau introduse condiții noi în ce privește poziția clerului bisericilor recepte din Transilvania în sistemul fiscal. El va fi scutit de acum înainte de dare numai pentru beneficiile parohiale rezultate din porțiunile canonice (în cazul clerului unit limitate la cele 9 gălete arător și finaț de 4 care de fin), nu

¹ A. Bunea, *Statistica românilor din Transilvania în anul 1750*, în *Transilvania* (Sibiu), 1901, p. 237—292.

² D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, București, 1967, p. 138.

³ A. Bunea, *Episcopul Ioan Inocențiu Klein*, Blaj, 1900, p. 88—92.

⁴ Idem, *Episcopii Petru Pavel Aron și Dionisiu Novacovici*, Blaj, 1902, p. 392—393.

vor mai fi scutite pământurile proprii, iar numărul preoților cu drept de porțiuni canonice scutite de dare va fi limitat în funcție de numărul credincioșilor⁵. Noul sistem de dare stabilea pentru pământul arător de o găleată sau o ciblă (1/2 iugăr) 8—20 creițari, pentru un fînaț de un car de fin tot atîta, pentru vii 12—30 creițari după 1/16 iugăr; erau impuse și animalele: un cal sau un bou 24 cr., o vacă 20 cr., un vițel, juncan sau mînz 12 cr., un porc 5 cr., o oaie, o capră sau un stup 3 cr.; impozitul creștea paralel cu cîte 6 cr., pentru orice alte venituri în valoare de 1 florin. Impozitul mai cuprindea darea capului: 4 fl. un libertin, 2 fl. un iobag, 3 fl. un jeler, dacă nu plăteau o dare după avere mai mare de 6 fl.; dacă aceasta era mai mare, creștea progresiv și impozitul. Slujbașii bisericii și slugile plăteau o dare de 18 cr. pe cap⁶.

Experiența aplicării noului sistem de impuneri începînd chiar cu 1754 a scos dintr-odată la iveală condiția precară a clerului față de noul regim fiscal. O mare parte a acestuia, scutită înainte de dare, intra acum în prevederile noului sistem de impunere. Intra prin însăși lărgimea nouă, mult mai cuprinzătoare a legii, intra de asemenea prin interpretările pe care poziția preoțimii le putea suscita în defavoarea sa. Intra fiind o preoțime cu gospodăria agricolă, cu pămînturi și inventar agricol viu. Lipsiți de porțiunile canonice, pe care fie nu le primiseră, fie le pierduseră între timp, și care le-ar fi putut aduce veniturile neimpozabile, preoții se vedeau impuși în propria avere, adeseori abuziv, constrînși să plătească dările cu mijloace pe care le acuză ca samavolnice, nedemne de poziția lor socială. Aceeași situație li privea și pe dascălii, cantorii, crîsnicii și feții bisericilor unite scutiți înainte de darea capului și de contribuția după avere și care urmau de acum înainte să plătească dările după averile lor.

Preoțimea unită era scăzută apoi în averea și prestigiul ei de întoarcerea masivă a credincioșilor la ortodoxie. Anii 1751—1754 sînt ani de intense frămîntări sociale și religioase pe fondul cărora în averile bisericesti se introduc și stăpînii de pămînt ai locurilor. Unirea se vedea grav compromisă. Episcopul însuși e nevoit să intervină, e frecvent solicitat prin jalbele clerului său în nenumăratele situații dificile pe care biserica le încearcă.

Acțiunea începe în chiar anul introducerii noului sistem fiscal. În legătură cu excesul conscrierii clerului său la dare episcopul intervine pe lîngă guvernator cu cererea din 15 decembrie 1754 pentru ca preoții și ceilalți dregători ai bisericii să fie respectați în drepturile lor de imunitate fiscală, după cum prevăd dispozițiile legale⁷. În aceeași zi dădea instrucțiuni protopopilor în vederea conscripției fiscale în curs de a se face: protopopii să arate conscriptorilor cine din slujitorii bisericilor sînt scutiți de dări, dacă totuși aceștia au fost conscriși, ei să nu plătească nicidecum porția, iar despre cei care în anii trecuți au dat darea, să-i însemneze care cît a plătit și să trimită toate acestea la Blaj⁸. În acest sens, la 23 decembrie același an intervine și la comisia directivă însărcinată cu coordonarea lucrărilor fiscale, cerînd ca aceasta să dispună sistarea conscrierii clerului în tabelele de dare pînă cînd preoțimea va fi înzestrată pe deplin și efectiv cu porțiunile canonice

⁵ *Idem*, p. 398—399.

⁶ Al. Csetri, Șt. Imreh, *Stratificarea socială a populației din Transilvania la sfîrșitul orînduirii feudale (1767—1821)*, în vol. *Populație și societate. Studii de demografie istorică*, I, Cluj, 1972, p. 142—143.

⁷ Bunea, *Episcopii*, p. 470—472.

⁸ *Idem*, p. 473.

care i se cuvin⁹. Comisia răspunde cu data de 24 decembrie că în privința scutirii de dare a persoanelor bisericești se vor respecta rezoluțiile regești din 3 octombrie 1753 și 9 septembrie 1743¹⁰. În această situație episcopul și în anul următor, 1755, continuă să intervină pe de o parte la guberniu (12 mai) pentru a obține concretizarea dispozițiilor mai vechi (9 martie 1747) în legătură cu dotarea clerului¹¹, iar pe de altă parte se adresează protopopilor (29 mai), cerându-le ca la viitorul sobor mare să înfățișeze în scris evidența înaintată conscriptorilor de dare, adică numele tuturor preoților pe sate, ale celor în slujbă precum și ale celor care nu sînt în slujbă, ale celor sfințiți în țări străine și nerecunoscuți de biserica unită (*neprimiți*), de asemenea a bigamilor (*primeriți*). Le recomandă și cu acest prilej ca să îndrume pe preoții în slujbă „să nu dăduiască” chiar dacă au fost înscrși în tabelele de dare¹². În 26 iunie același an, episcopul aduce instrucțiuni noi protopopilor în legătură cu preoții *primiți* (trecuți de la ortodoxie la biserica unită cu aprobarea episcopului) pentru a-i putea scuti de dări. Protopopii să-i rînduiască într-alte sate, dacă într-un sat sînt prea mulți, să-i numească cu prilejul conscripției fiscale și ca dascăli, cantori etc. ca să-i poată scuti¹³.

Lipsite de rezultatele dorite, intervențiile sale pe lângă tezaurariat și guberniu episcopul le continuă la Curte. În suplica înaintată împărătesei, expediată agentului său la Viena cu data de 1 decembrie 1756, cere și pentru biserica unită condiții de imunitate fiscală, evocînd condițiile privilegiate ale clerului bisericii catolice care, din 21 ianuarie 1755, era scutit și pentru averile personale de dare, dacă acestea nu aduceau un venit mai mare de 200 fl., sau ale preoțimii ortodoxe din ținutul Hălmagiului care, din 8 octombrie 1755, era asimilată privilegiilor ilirice, fiind și ea scutită de dare¹⁴. Intervenția e reluată în anul următor cu o altă suplică (16 iulie) pe care o adresează împărătesei prin președintele Camerei Aulice, cerîndu-i să curme asupririle clerului unit pus să plătească dările împreună cu plebea, lipsit în mod abuziv și cu puterea de averile sale cu care fusese înzestrat de împărăteasa însăși¹⁵.

Un moment care marchează o relansare a acțiunilor revendicative în problema scutirii de contribuție este ședința consistoriului din 20 martie 1757. În această ședință s-a hotărît să se continue acțiunea petițională la Curte, dar pe baze documentare mai largi, fiind deci necesară o organizare prealabilă a tuturor actelor pe care cererile clerului s-ar fi putut întemeia: „[...] fiind vremile cam încurcate [...] au judecat a fi de lipsă a să aduna la on loc toate privilegiumurile și donațiile care s-au dat de la crai și de la milostiva noastră crăiasă pentru cler în favoarea popilor, cu alte decretumuri și comișii a Cînsitului Guberniu și a altor comișii cu care armă a defăndăului s-au sfătuit ca să poată arăta la Înălțata Curte agravamurile și alte multe batjocuri și năcazuri, bătăi, trăsuri, ucigături de popi *i proci*; prin documânturi de crezămînt s-au judecat a să face pentru unile ca aceste incviziție prin cîntăliște fiindcă ei-și de lipsă”. O deputație urma să plece la Curte pentru a susține revendicările clerului, alcătuită din Mihail Salbeck, teologul episcopului, însoțit de vicarul Gherontie Cotore sau de Grigore Maior, în numele

⁹ *Idem*, p. 472—473.

¹⁰ *Idem*, p. 473—475.

¹¹ *Idem*, p. 476—477.

¹² *Idem*, p. 477—478.

¹³ *Idem*, p. 478.

¹⁴ *Idem*, p. 479—481.

¹⁵ *Idem*, p. 481—483.

episcopului, și din partea clerului de Avram Pop de Daia, notarul soborului mare, sau, în locul lui, de nu va putea merge, de protopopul Hunedoarei¹⁶. Sinodul general din acel an din octombrie a fost și el convocat în mod special pentru a dezbate „supărările preoților” și pentru „acelorași cercarea ușurării”.

Conscripția din 1759 de la aceste realități pornește. Ea a fost hotărâtă la cererea Curții comunicată episcopului printr-o adresă gubernială și adusă la cunoștința clerului la 29 decembrie 1758 de notarul clerului Avram Pop de Daia¹⁷. În ianuarie 1759 a și început executarea conscripției. Protopopii au convocat soboarele mici și au luat de la preoți declarațiile referitoare la situația clerului și a celorlalți oameni ai bisericii în legătură cu dările. Protopopii au întocmit apoi rapoarte scrise și le-au expediat la Blaj lui Avram Pop de Daia. Nu știm cât a durat executarea conscripției, nici dacă aceasta a fost realizată în toate cele 48 de protopopiate de sub jurisdicția episcopiei unite. Cunoaștem pînă acum rapoartele din șase protopopiate. Toate au fost redactate în limba română cu chirilice. Acestea sînt:

1. 1759 ianuarie 12, Benic. Cuprinde „averile scăderile și asuprelile” preoților din următoarele sate din *protopopiatul Bălgradului*: Cetea, Galda de Sus, Tibru, Benic, Mesentea, Craiova, Cricău, Țelna și Oiejdea.

Arh. Stat. Cluj-Napoca, fond. Blaj, col. doc. rom.; nr. 279.

2. 1759 ianuarie 14, (Broșteni). Cuprinde „însemnarea supărărilor greutăților și păgubiturilor preoților” din următoarele sate din *protopopiatul Broștenilor*: Broșteni, Bogatul Român, Păuca, Gusu, Alămor, Sîngătin, Șoroștin, Călvasăr, Boarta, Veseud, Ștenea, Buia, Mihăileni, Agîrbiciu.

Ibidem, nr. 285.

3. 1759, ianuarie 21, Reghin-Sat. Cuprinde „asupririle” clerului din următoarele sate din *protopopiatul Monorului*: Idicel, Reghin Sat, Brîncovenești, Vălenii de Mureș, Vătava, Gorenii, Budacul de Sus, Sebiș, Șieu.

Ibidem, nr. 280.

4. 1759 ianuarie 27, Racovița. Cuprinde „greutățile și supărările preoților” din următoarele sate din *protopopiatul Sadului*: Nucet, Cornățel, Cîrța, Veștem, Mohu, Tălmăcel, Boița, Turnu Roșu, Sebeșul de Jos, Sebeșul de Sus, Săcădate, Racovița, Sadu, Roșia, Daia, Noul.

Ibidem, nr. 282; nr. 327.

5. 1759 ianuarie 28, (Țichindeal). Cuprinde „cauzele și supărările preoților” din următoarele sate din *protopopiatul Țichindealului*: Gîlomboaca, Țichindeal, Ighișul Vechi, Brateiu, Șaroșul pe Tîrnave, Daneș, Satul Nou, Porumbenii Mari, Bodogaia, Șoard, Vinători, Albești, Felcag.

Ibidem. nr. 281.

6. 1759 februarie 9, Corunca. Cuprinde „însemnare despre supărările și năcazurile preoților dieacilor și a feților” din următoarele sate din *protopopiatul Miraș-*

¹⁶ Arh. Stat. Cluj-Napoca, Fond. Blaj, col. doc., nr. 171.

¹⁷ „Anul 1758, dechembrie 29 de zile, trimițîndu-ni-să comișeu din porunca preaoftințitului Măriei Sale Domnului Domnului Petru Pavel Aaron de Bistra, Prea Milostivul Nostru Arhiepiscop prin Prea Cinstitul de bun neam Avram Dăianu, notarășul Sfîntului Săbor, ca după porunca Prea Milostivei Kesaro-Krăii din Înălțatul Guberniu dată, să arate greutățile și supărările preoților uniți, cînd cine ce de la cine s-au asuprit; Arh. Stat. Cluj-Napoca, Fond. Blaj, col. doc., nr. 282.

teului: Sîngeorgiul de Mureș, Mureșeni, Cristești, Ungheni, Crăciunești, Păsăreni, Bolintineni, Vălenii, Valea, Sîntandrei, Moșuni, Lăurenii, Ernei.

Ibidem, nr. 284. (vezi *Aneza*)

Pentru realitățile sociale ale satului românesc din anii 1755—1759 textele rapoartelor interesează situația preoțimii, acea pătură socială numeroasă aflată dacă nu chiar în iobăgie, între iobăgie și libertate sau în efortul de a o dobîndi. Ea trăiește fie din avere proprie (*avere popească, moșie popească, pămînt popesc*), fie din pămînturi comune sătăști (*loc slobod al satului*), fie din porțiunile canonice cu care a fost înzestrată (*averea bisericii, moșie bisericească, pămînt bisericesc, eclezie, zestrea bisericii, funduș*); mulți trăiesc pe locuri domnești (*nemișești*) cu obligații iobăgești sau pentru aceste locuri țaranii au obligații speciale, de obicei zile de slujbă; la acestea se mai adaugă, rar, *simbria popii*, de casă o felderă de bucate sau o zi de lucru. Locurile de semănătură le are amestecate cu ale țăranilor în cele două sau trei cîmpuri de cultură, fînațele la fel. Crește animale, cai, boi, vaci, alte animale mărunte. Plătește dările (*birul satului, darea, porția: pe cap, pe pămînt, pe sămănătură, pe marhă, pe toate*). Le plătește „în silă”, „cu ecze-cuție”, „cu puterea”, la intervenția unui *prețepător, eczecutor de bani, dregător al satului, birău, jurați*. Dările le dau în bani: *zloji, florini ungurești, dutce, măriasi, creițari, bani*. Pe lângă aceste dări plătește dijme din grîu, secară, orz, cucuruz, cînepă etc. Pentru abuzurile fiscale se plînge autorităților, de la cele locale pînă la guvernii. Mare parte din declarațiile preoțimii înscrise în rapoarte dezvăluie apoi momentele dramatice ale conflictelor confesionale cu alungările din averea și casele bisericii a preoțimii unite, adevărate narațiuni de cronică locală.

Peste tot ne găsim în fața unor *texte declarații* spontane, cu o terminologie proprie limbajului popular, țărănesc, aici mai mult ca în oricare alte acte redactate de organele ierarhiei bisericești, pentru că însăși ipostaza în care preoțimea ni se dezvăluie este cea țărănească, determinată de îndeletnicirile ei economice rurale și de situația ei juridică și socială asimilată prin abuz adeseori în realitatea dură a iobăgiei.

Ce rezultate practice a putut avea conscripția din 1759? Probabil că pe baza rapoartelor episcopul să fi făcut noi intervenții la Curte. Cercetări viitoare vor avea de arătat în ce fel a acționat Petru Pavel Aron avînd la îndemînă materialul conscripției din 1759. Poate că decretul Mariei Terezia din 15 iunie 1759 în legătură cu porțiunile canonice să fie în legătură cu noile sale demersuri. Decretul stabilea o suprafață mărită a acestora la 20 de gălete pămînt arător și fînațul la 15 care de fîn. Acest decret rămîne o lege de referință pentru biserica unită pînă tîrziu. În decembrie 1835 vicarul de Năsăud, I. Mărian, se referea la el în stabilirea porțiunilor canonice ale preoțimii din vicariatul său¹⁸.

Lupta pentru dotarea clerului unit și pentru scutirea sa de impozite își are corespondentul și în istoria bisericii ortodoxe a românilor din Transilvania. În cazul acestei biserici însă greutatea purtării sarcinilor fiscale de către preoțime este transferată pe seama credincioșilor. Sinodul ortodox de la Alba Iulia din 14—18 februarie 1761 hotăra în acest sens: „Mirenii neuniți cari se țin de legea grecească, cu popi neuniți, i se dă această poruncă ca nicidecum pre aceia

¹⁸ St. Buzilă, *Documente bisericești*, în *Arhiva Someșană*, 1933, nr. 17, p. 239—240.

popi ce vă slujesc la dare sau porție să nu-i îngăduiți a da. Măcar de i-ar scrie tisturile, că oricare sate aceasta ar îngădui, fără preoți veți rămânea, că se vor rîndui aiurea unde se vor scuti de dare"¹⁰.

AUREL RĂDUȚIU

ANEXA

[6]

Anul domnului 1759, 9 zile februarie.

Din porunca Măriei Sale Domnului Vlădica, în scaunul Maros Sechiului în sat în Corunca, s-au adunat săbör de toată eparhia Mirăsteului, *Nemes Maroszek*; însemnare despre supărările și năcazurile preoților, dieacilor și a feților <ce> li s-au luat sama de amăruntul pre cum urmează jos:

1. *Maros Szent György*: Fătul nu să scutește, ci dă dare pe cap și pe alte toate.

2. *Megyes Falva*: Fătul nu să scutește, ci dă dare pe oap și pe alte toate.

3. *Maros Keresztur*: În anul 1755 au dat popa dare pe pămînt care dat pe sama eclejii, 9 dutce; iarăși pe anul 1756 au dat iarăși 9 dutce; iarăși pe anul 1757 au dat dare 10 măriasi. Confruntată au fost Bicfalvi din Horos [= *Orosz*?] cării și-au cercat la fi crai birău, la domnul Berbenței Istvan și la preceptori Ciapoi Laslo și nimic n-au avut folos; și iarăși în anul 1758 au dat dare 4 măriasi. Confruntat au fost Doșa Adam și Farcaș Samuel din Ilentfalău [= Ilieni] și n-au mai cercat, văzînd că mai nainte n-au avut nice un folos.

4. *Nyaradtő*: Pămînt de arat de dputatoși dat s-au luat prin deregători, fiind mulți poșesori în sat, întîi Redai Ferent, al doile Macșai Ferent, al treile Bolog Ioji; și au dat dare pe anul 1756 3 zloți, iarăși pe anul 1757 2 zloți iarăși pe anul 1758 iarăși 3 zloți. Confruntatori au fost acei mai sus numiți și iarăși au cercat oa și cel din sus și nimica folos n-au avut și pe cîte au avut pe toate au dat dare.

5. *N. Karatsonfalva*: Pămînt de arat nu are nimică și pintru ce au sămănat pintru toate au dat porție; pe anul 1757 3 dutce, pe anul 1758 4 dutce. Confruntatori au fost cei mai sus scriși și auzind cum că alți frați au cercat și nimica folos n-au avut, ci pintru aceea n-au mai umblat în zadar.

6. *Batska Madaras*: Pămînt de arat nimica n-are, nice de cosit; nice fătul nu să scutește de dare, pe nimic.

7. *Balintfalva*: Pămînt de arat s-au fost dat de mult pe sama S[fintei] Biserici și l-au luat acum iobagiul lui Izloi Istvan din Izlău [= Isla].

8. *Vaja*: Pămînt de arat nu are nimica iarăși pe pămînturile care le ară au în parte au pe bani încă l-au pus porție; și au dat pe anul 1755 4 dutce, pe anul 1756 3 dutce, pe anul 1757 5 dutce, pe anul 1758 6 dutce. Confruntatorii cei mai din sus numiți și iarăși au cercat ca și cei din sus, nimic.

9. *Jobbagy Falva*: Pămînt de arat nu are nimic, iarăși pentru casa cea popească clăcanii lui și-i dă, ne cum să aibă alt ceva venit.

10. *Andrasfalva*: Pămînt de arat nu are nimic.

11. *Moson*: Pămînt de arat nu are, fără numai de 2 gălete, iară pintru casa cea popească lucră tot omul câte o zi de vară la secere sau la coasă domnului acelui loc.

12. *Szent-Lörintz*: Au dat preotul porție pe anul 1756 un zlot, pe anul 1757 iarăși un zlot, pe anul 1758 iarăși un zlot.

13. *N. Ernye*: Aicea pămînturi de arat și de cosit ce s-au fost dat de deputatoși în trecuții ani, fiind porunca Înălțatei Chesaro Crăieasii și a Guberniumului, atunce s-au dat și fundușul de casă; și casa stă după poruncă în socoteală iară pămînturile de arat și răturile de cosit s-au luat de partea ungurească, adevă fiind lefii de oaste; și au umblat preotul de acolo la domnul fii tist și la alți mai

¹⁰ Viorica Pop, *Sinodul de la Alba Iulia din 14–18 februarie 1761, în Apulum*, VIII (1971), p. 124.

mari tisturi și le-au poruncit să-i dea la mîna preotului și ei nici într-un chip nu vor să le dea.

Despre feții carii sînt în eparhia Mirașteului, n-are nice unul scuteală deplină ca să nu dea dare pe cap, zicînd conscriptorii că nu șed pe locul bisericii.

Cum că aceste, precum ni le-au spus preoții, într-acela chip le-am scris prin această scrisoare întărită cu iscălitura mea.

Dat încredințare Blaj, februarie 13 zile 1759.

Protopop Gheorghie.

DIE 1759 DURCH BISCHOF PETRU PAVEL ARON DURCHGEFÜHRTE KONSKRIPTION

(Zusammenfassung)

Der Verfasser macht eine bisher unbekannte Konskription bekannt, die der griechisch-katholische Bischof Petru Pavel Aron, auf Veranlassung des Wiener Hofes, im Jahre 1759 vornehmen liess. Ihr Zweck war es, die Lage des in dieser Zeit widerrechtlich besteuerten Klerus und der andern Diener der griechisch-katholischen Kirche Siebenbürgens festzustellen. Das Verzeichnis, dessen Zentralisierungstabellen abhanden gekommen sind, konnte teilweise, aufgrund der aus sechs (von 48) Erzpriesterämtern beim Bischof eingelaufenen Berichte, wiederhergestellt werden; einer dieser Berichte, der des Erzpriesteramtes Mirașteu, wird im *Anhang* veröffentlicht.

Der Verfasser unterstreicht ausserdem den Quellenwert dieser Konskriptionen für die Kenntnis der sozial-ökonomischen Lage des Klerus. Dieser Quellenwert betrifft sowohl die eigentliche historische Information, als auch die für das Studium der zeitgenössischen sozialen Terminologie so wichtigen damaligen Ausdrücke in rumänischer Sprache.

DOUĂ PORTRERE DE JOHANN MARTIN STOCK (1742—1800)

În istoria artei transilvănene cercetarea picturii de șevalet din secolul al XVIII-lea — mai puțin investigată față de arhitectura din aceeași perioadă — poate prilejui, celor ce se apleacă asupra ei, o seamă de deslușiri ce duc în urmă la unele contribuții binevenite.

Studiul picturii din secolul al XVIII-lea, al lucrărilor (portrete, peisaje, scene inspirate din mitologia păgână sau creștină) risipite ici-colo, scoate la suprafață știri și precizări inedite care vin să se adauge, în chip grăitor, celor cunoscute în literatura de specialitate.

În contextul acestor restituiri se înscriu două tablouri, în ulei, realizate de apreciatul pictor transilvănean Johann Martin Stock¹.

Prima lucrare* este un portret de femeie (Pl. I), o pictură în ulei pe aramă (I=0,44 m; L=0,33 m) păstrată în colecția Muzeului de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca (nr. inv. F. 19112), semnată și datată, dreapta, jos: *Hermann (stadt) J. M. Stock 1787* (fig. 1).

Portretul lui Stock reprezintă un personaj feminin de vîrstă mijlocie, cu un zîmbet obișnuit care exprimă însă mulțumirea de sine, pe fundalul unui peisaj. Figura ce poartă o rochie de mătase gri-perlată cu decolteul generos, ornat de o hrobotă transparentă și un buchețel de trandafiri, cu talia suplă, de viespe și fusta

¹ Fiu al pictorului Martin Stock sen. (1693—1752), Johann Martin Stock s-a născut la Sibiu la 20 noiembrie 1742. După însușirea alfabetului profesional la „școala părintească”, tinărul Johann își completează și apoi își desăvîrșește pregătirea profesional-teoretică (începînd cu anul 1763) la Academia de Arte Plastice din Viena. Printre dascălii acestui institut excela, în acea vreme, Martin van Maytens, director al acestei Academii și totodată pictor al Curții, personalitate marcantă care a exercitat o anumită influență asupra elevilor săi. În anul 1771 Stock se perfecționează și la Academia de gravură (*Kupferstecherakademie*) din cadrul Academiei de Arte Plastice din Viena. După o ședere de aproape 13 ani la Bratislava (1773—1786), oraș în care pe lângă îmbogățirea cunoștințelor tehnice se perfecționează și în teoria artelor plastice (în biblioteca Muzeului Brukenthal poate fi cercetat un exemplar al „Manualului pentru cunoașterea tablourilor vechi și bune” de L. V. Winckelmann, cu adnotările lui Stock), pictorul se întoarce în Transilvania stabilindu-se la Sibiu. Lucrările pe care le execută în timpul peregrinărilor sale, la Sighișoara, Mediaș, Brașov, Cluj și Sebeș, îl consacră drept „un pictor versat în arta portretului”. Lucrările din perioada transilvăneană, mai bine cunoscută, dezvăluie o măiestrie artistică notabilă. Personalitatea sa, în domeniul cunoașterii artistice, cît și renumele dobîndit între confrății de profesie, i-au cîștigat un loc binemeritat în dicționarele de referință, cum ar fi dicționarul artiștilor redactat de J. R. Füessli, dicționarul Nagler 1838—55, în lucrarea lui Friedrich Müller „Die Künstler aller Zeiten und Völker”, Stuttgart, 1857—1865 și mai cu seamă în cunoscutul dicționar Thieme-Becker (cf. L. Ch. Seipp, *Reisen von Pressburg über Mähren nach Siebenbürgen*, Frankfurt und Leipzig, 1793, p. 346; Julius Bielz, *Porträtkatalog der Siebenbürger Sachsen*, Hermannstadt, 1936; idem, *Johann Martin Stock, un portretist transilvănean din secolul al XVIII-lea*, în *St. Com.*, nr. 4, 1956, p. 23—29).

* Mulțumim și pe această cale tov. Magdalena Bunta pentru semnalarea acestei lucrări.

amplă înfioată, care lasă să se zărească conduri fini de atlas, a fost imaginată în tovărășia unei cărți, lângă un izvor cu apa cristalină. Poșeta de catifea albastră, ornată cu un brîu în feston auriu, cuprinde o inscripție plină de tîlc, în limba franceză: *Pour passer Le Temps* (sic!).

În această lucrare pictorul a tratat cu egală importanță datele formale; adept al reprezentării exacte a personalității modelului, artistul nu evită riscul trăsăturilor și ne familiarizează cu o figură grațioasă, cu nasul potrivit, cu o gură destinsă într-un suris, cu sclipiri în priviri ce-i conferă un aspect însuflețitor. Epiderma acestui personaj, tratată în roz pal, bate în roșu doar, la vârful degetelor, pomeții obrazilor și la vârful sînilor, albastrul și griul perlat temperează prin răcoala lor vulgaritatea pe care ar aduce-o un cromatism mai aprins.

Peisajul este observat aici într-o particularitate interesantă: lumina scaldă atît faldurile rochiei înfioate, cît și o parte din trunchiurile groase ale stejarilor, a căror coroană formează o masă vegetală mai închisă, în care privirea găsește unele breșe ce ne conduc către aleea ce șerpuiește în fundal spre dreapta, sau spre bisericuța a cărei clopotniță se întrezărește în partea stîngă. Fundalul nu e însă opac, frunzișul fiind străbătut de o lumină ce-i conferă o notă de transparență. Acele frunzișuri consistente, trunchiurile strîmbe sau mai drepte ale copacilor, umplu aerul cu o condensare vegetală a unei ceți irizate; proliferîndu-se, ele tind să acopere cîmpul tabloului. Stejarii din fundal se proiectează pe fondul cerului, care se deschide doar printr-o spărtură mai lungă în frunziș. În acest spațiu vegetal, care totodată servește drept cadru, sălășluiește o senzație de intimitate în care personajul uman își găsește firesc locul. E aici o sinteză fericită a două principii, redarea reală și simplificarea lirică a formelor.

Siguranța tonală perfectă este evidențiată prin difuzarea subtilă a unor alburi și griuri în prim plan, a unor brunuri și nuanțe de verde în masa compactă din dreapta. Nu are nici o importanță că chipul cu trăsături cam năstrușnice e în dezacord cu acestea. Coafura e tratată prin unde picturale. Gulerul deschis, încrețit, pare un frison luminos, corsajul se accentuează fără însă să distragă atenția dintr-o concentrare asupra clarității și atenția asupra chipului jovial. Figura în care abia se întrezărește o slabă urmă de rigiditate sau reținere timidă, puțin afectată, nu reflectă, aici, decît acel gen de grație intimă și distincție, ce lipsește multor frumuseți fade.

Pictorul nu încearcă să descopere permanența dincolo de clipa prezentată, ci, dimpotrivă, adevărul acestei clipe. Artistul definește în chip admirabil o anumită ambiguitate, o oscilare între avînt și reținere. Timpul său mitic, ca la toți contemporanii de altfel, este clipa. Firește, în acest context este surprins și sensul trecerii, astfel apa ce curge se oferă privirilor prin spuma micilor valuri și a stropilor, prin creasta argintie a cascadei din stînga.

Literatura barocului, în general, înregistrează această atitudine despre viață: *Timpul* în concepția lui Favre nu-i decît „clipa ce pururi se schimbă” (*n'est qu'un instant le quel toujours se change*)². Fără îndoială că omul acestei epoci nu se caracterizează printr-o armonie a trăsăturilor sale sufletești. Modificările ce survin în concepția despre lume și viață se reflectă și pe plan moral, astfel că individul descoperă existența unor antinomii care generau un conflict permanent. Totuși, două expresii vestite — una a lui Saint-Just, cealaltă a lui Talleyrand — ne previn că „dacă fericirea nu era pe atunci la drept vorbind «o idee nouă», acel timp

² Ion Pulbere, *Literatura barocului în Italia, Spania și Franța*, Cluj-Napoca, 1975, p. 195.

a avut cel puțin ca ideal «plăcerea de a trăi»³. Într-o societate trîndavă, adică nu exact una care nu face nimic, dar în care trebuia să fii expert în *Arta de a nu te plictisi*⁴, jocul, coseria, muzica, literatura raționalismului frivol etc., au o mare pondere, conferind acel caracter ludic general al secolului al XVIII-lea. De altfel în acest sens găsesc că poate fi interpretată expresia *Pour passer Le Temps* — atît de pusă la vedere, drept o exemplificare semnificativă a unuia dintre momentele „ludice” pomenite mai sus.

Portretul de femeie aflat la Muzeul de istorie din Cluj-Napoca a fost realizat de pictorul Stock în același an (1787) cu portretul soției primarului sibian Michael Huttern, Anna Maria născută Schankebank (Galeria Brukenthal nr. 1140)⁴. Lucrările amintite, ce se înrudesesc în privința caracteristicilor formale și stilistice, reprezintă totodată și primele experimentări ale acestui gen în repertoriul artistului, curînd după reîntoarcerea sa în Transilvania. Dacă în ce privește portretele de bărbați stilul său păstrează mai întotdeauna o sobrietate demnă, proprie unui clasicism simplu, obiectiv, în genul lucrărilor lui Anton Graff⁵, în portretistica feminină artistul recurge la un stil mai vioi, cochetînd, într-o etapă sau alta, cu spiritul zglobiu al rococoului sau cu arta portretistică a școlii engleze de pictură din veacul al XVIII-lea.

În ce privește personajul din tabloul pe care l-am prezentat, nu se poate să nu vedem o punere în pagină *à la française*. Fără îndoială că Stock a putut face cunoștință la Viena cu opera unor pictori contemporani francezi ale căror creații i-au oferit unele repere tematice. De fapt sîntem încă într-o perioadă cînd, în perimetrul cultural artistic al Europei centrale, se făcea simțit acel „Nachahmung der Franzosen” (imitarea francezilor), fenomen care se va atenua abia în ultimele două decenii al veacului al XVIII-lea odată cu declanșarea marilor conflicte politice și militare dintre puterile europene.

Portretul de necunoscută de la muzeul clujean constituie o creație revelatorie care va fi reluată de artist, în anul 1793, într-o replică ce se păstrează la Muzeul de Arte Frumoase din Budapesta⁶. Comparativ observăm că e vorba de două variații pe aceeași temă: același personaj înveșmîntat într-o rochie de culoarea perlei, același buchetel de flori la corsaj, în stînga nelipsitul izvor, iar de-o parte și de cealaltă, în prim plan, stejarii, repere peisagistice identice, alcătuiesc o schemă compozițională cunoscută. Doar fundalul a fost integral schimbat, prin introducerea unui peisaj de natură cvasi-romantică: un castel pitoresc, cu zidurile ca niște pete albe de lumină, însuflețit de roșul acoperișului și de pajiștea întinsă, pe care, prin lumina de vară plină de reverberații, se distinge silueta unui călăreț.

Portretul, în cele două variante ale sale, reprezintă o reușită care-și găsește un loc meritoriu în repertoriul picturii autohtone din secolul al XVIII-lea.

Cea de a doua lucrare este o pictură în ulei pe pînză (I=0,80 m; L=0,44 m, Muzeul de istorie Sighișoara, nr. 338) ce reprezintă portretul generalului Michael

³ J. Philippe Minguet, *Estetica rococoului*, București, 1973, p. 223.

⁴ Julius Bielz, *Johann Martin Stock*, p. 28.

⁵ *Neues allgemeines Künstler-Lexikon* (Bearbeitet von Dr. G. K. Nagler), VI, Leipzig, p. 55—57; *Művészeti lexikon* (Zádor Anna, Genthon István), II, Budapest, 1966, p. 278.

⁶ Julius Bielz, *Johann Martin Stock*, p. 28; Garas Klára, *Magyarországi festészet a XVIII. században*, Budapest, 1955, p. 155 și pl. XVI.

Melas⁷. Semnătura artistului, cît și data la care s-a realizat tabloul, sînt înscrise, cu culoare neagră, în partea stîngă, jos: *STOCK, p(in)xit. 1793*. Pe dosul pînzei se citește următoarea inscripție: *Bild des Generals Melas aus dem Nachlass der Frau Marie Wulterchner geb. Tasch Fridas. Museum. Alt Schössling übernommen Schässburg. 27 ap. 1944. (Sic!)*

Portretul reprezintă pe generalul Melas (Pl. II) în ținută de campanie, sprijinit cu brațul drept de un soclu, pe care și-a depus coiful de metal cu vizieră, împodobit de un frumos penaj. Peste armura strălucitoare, încrustată cu argint aurit în desene geometrice și vegetale, comandantul a îmbrăcat un veston de culoare alb-cenușie, cu plastron albastru și cu un rînd de nasturi auriți. Mînecele sînt garnisite cu manșete tot de culoare albastră, marcate cu cîte trei nasturi. La gît, deasupra coleretei cuirasei, se zăresc gulerul înalt al cămășii albe și un jabou din dantelă transparentă. Dintr-o hrobotă străvezie sînt și manșetele cămășii, ce se strecoară de sub mîneci în dreptul încheieturii mîinilor. Mijlocul este strîns într-un brîu roșu de care este prinsă spada cu garda frumos împodobită.

Chipul acestui comandant de cuirasieri, în ciuda anilor săi, și-a păstrat o înfățișare tinerească: astfel ne apare ca un bărbat cu umerii înguști, puțin coboriți, însă cu mijlocul subțire și pieptul bombat, așa cum trebuie să fi avut militarii de profesie. Capul cu fruntea dreaptă, senină, încadrată de pletele argintii, este îndreptat spre privitor. Are o față ovală cu trăsături evident bărbătești, dar parcă indulcite, vag, de pictor, cu o ultimă trăsătură a penelului; un nas alungit, mai îngroșat spre vîrf, dă acestei fețe o oarecare asprime și o severitate pe care numai licărul ochilor negri, migdalați și parcă încărcați de scînteia unei ironii, o mai atenuează. Gura cu buzele pline, senzuale, oscilează parcă nesigură între un suris înțelegător, sau o notă de mîndrie disimulată.

⁷ Michael Freiherr von Melas s-a născut la 14 mai 1729 la Roadăș (Radeln). Tatăl său Bartolomäus Melas va ajunge, mai tîrziu, paroh în Sighișoara. Mama lui Michael era sora preotului Wolf din Agnita. Tînărul Melas urmează gimnaziul la Sighișoara. În anul 1752 făcea parte din regimentul XXI infanterie al garnizoanei din localitate. La vîrsta de 26 de ani este ofițer (Die Offiziercharge). Participă la războiul de 7 ani, primind botezul focului la Kollin; la parte la luptele de la Leuthen, Hochkirch și Kunnersdorf. În bătălia de la Torgau însoțește ca adjutant pe principele von Arenberg, apoi cu grad de căpitan, în regimentul de infanterie Batthyányi, participă la asediul cetății Schweidnitz. În perioada în care s-a aflat cantonat în Boemia (1768) se căsătorii cu Josepha Log von Netky din Elbe-Teinitz. La vîrsta de 52 de ani Melas este numit comandant al regimentului de cuirasieri Trauttmannsdorf. Pentru calitățile sale de comandant și de bun organizator va fi trimis din nou în Transilvania, de unde se va deplasa spre regiunile în care se purtau lupte împotriva turcilor. Participă la aceste campanii (1788). La 60 de ani va fi promovat general (1789), la 63 *Feldmarschall leutenant*, iar la 70 de ani general de cavalerie. Între 1793 și 1800 participă la numeroase campanii în luptele cu armata lui Napoleon, pe frontul italian (Trebbia, Magnano, Mantua, Novi etc.). Pentru buna conducere a bătăliilor de la Cassano și Novi a fost decorat cu Crucea de Comandant al Ordinului militar Maria Theresia. Priceperea și tenacitatea generalului Melas au fost apreciate de Napoleon într-o scrisoare, expediată pe adresa adversarului său, curînd după epilogul sîngeroasei bătălii de la Marengo (14 iunie 1800). Michael Melas va fi pensionat în anul 1803. Curînd după ce împlini vîrsta de 77 de ani, la 31 mai 1806, bătrînul comandant închidea ochii, în localitatea de baștină a soției sale, la Elbe-Teinitz (v. *Sammlung von Kriegslisten und militairischen Anekdoten, aus den aelter und neuern, Griechischen, Roemischen, Franzoesischen und andern Schriftstellern zusammengetragen, so wie von merkwuerdigen Reden, passenden Einfaelen, Zeugen von Seelengroesse, ausgezeichnetem Muthe* ic, I, Berlin, 1828, p. 127 n. 213; Viktor Möckesch, *General der Kavallerie Michael Freiherr von Melas, 1729—1806, Ein Lebensbild für sein Volk*, Hermannstadt, Wien und Leipzig, 1900; Ludwig Fabini, *General der Kavallerie Michael Freiherr von Melas*, în *Kronstädter Zeitung*, nr. 107, 108, 1929, p. 4—5; 3—4; Hermine Melas, *Michael von Melas, Ein Sächs. Feldherr*, în *Mediascher Zeitung*, 1935, nr. 11).

Cu o gamă cromatică reținută, Stock a știut să concentreze lumina pe chipul din fața noastră. Încă o dată artistul a demonstrat capacitatea sa de explorare a psihologiei personajului, de exprimare directă și vie a personalității modelului. Sintem în anii (1793/1794) când J. M. Stock realizează, la Sighișoara, altarul baroc al Bisericii din Deal și o suită de portrete convingătoare în ce privește „obiectivarea individualității”. Între aceste lucrări amintim portretul senatorului Friedrich Polder, al primarului Sighișoarei Friedrich Arzt, al preotului ev. din Bunești (Bodendorf) Johann Seiwerth ca și cel al lui Michael Traugott Thaelmann⁸.

Lucrările din această perioadă se remarcă printr-o transpunere fidelă a modelului, prin utilizarea unui desen exact și a unui colorit firesc, natural. Capetele sînt ferm conturate printr-o fină modelare plastică, cu multă lumină și puține umbre. Individualizarea personajelor printr-o profundă investigație psihologică, cît și caracteristicile stilistice și formale intrinseci, fac din aceste lucrări reușite ale genului portretistic, care depășesc în chip vizibil exemplele similare din pictura transilvană de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea.

Portretul generalului Melas reprezintă o lucrare originală care va fi fost executată, de pictorul sibiian, în timpul popasului pe care l-a făcut la Sighișoara în anul 1792/93. La acea dată, sau probabil ceva mai înainte, J. M. Stock a avut prilejul să-l cunoască nemijlocit pe reputatul comandant Melas, care, apreciind, la rîndul său, măestria profesională a pictorului, i-a solicitat, înainte de plecarea sa pe frontul italian, să-i realizeze portretul. Efigia generalului Melas nu este, după cîte știm, doar o lucrare originală, ci și un portret inedit. Amplul catalog cu portretele personalităților sașilor din Transilvania, publicat de J. Bielz în anul 1936, nu-l înregistrează⁹. Nu avem cunoștință nici despre alte publicații care să-l fi pomenit. Potrivit inscripției de pe dosul pinzei, tabloul a intrat în custodia Muzeului de istorie din Sighișoara în anul 1944, prin lăsamîntul lui Marie Wulterchner, lucrarea alăturîndu-se unui grup mai mare de portrete, din secolele XVIII și XIX, provenite în parte din colecția castelului de la Criș, a cărui imagine am deslușit-o în una din pinzele cercetate (pl. III).

Cele două picturi pe care le-am prezentat vin să se adauge celor aproximativ 35 de portrete realizate de J. M. Stock în timpul perioadei sale transilvănene. Importanța acestor lucrări este justificată și de faptul că, în cadrul repertoriului său artistic, portretistica s-a dovedit a fi genul predilect și mai cu seamă cel care i-a adus faima de a fi unul dintre cei mai îndemînatici reprezentanți ai picturii autohtone din secolul al XVIII-lea.

NICOLAE SABĂU

⁸ Julius Bielz, *Johann Martin Stock*, p. 27; idem, *Porträtkatalog der Siebenbürger Sachsen*, p. 2, nr. 20, p. 57, nr. 724, 780, nr. 921.

⁹ Este adevărat că repertoriul de efigii adunate de J. Bielz cuprinde și un număr de nouă portrete ale generalului Melas, însă acestea au fost realizate exclusiv în tehnica gravurii în aramă (excepție face o miniatură pe fildeș). Aproape în mod invariabil, aceste stampe, executate de maeștri vienezi în jurul anului 1800, îl reprezintă pe generalul Melas, imberb, cu perucă albă, veston cu un singur rînd de nasturi, eșarfă neagră, jabou de dantelă, bicorn de general și Crucea de comandant al Ordinului Maria Theresia. Originalele se păstrează în *Porträtsammlung der Nationalbibliothek Wien* (v. Julius Bielz, *Porträtkatalog der Siebenbürger Sachsen*, p. 57—58, nr. 652—660).

ZWEI BILDNISSE VON JOHANN MARTIN STOCK (1742—1800)

(Zusammenfassung)

Der Verfasser der vorliegenden Arbeit macht zwei neuentdeckte Bildnisse, die die Unterschrift des Hermannstädter Malers J. M. Stock tragen, bekannt.

Das Frauenbildnis (Ölmalerei auf Kupfer), das im Museum für Geschichte Siebenbürgens aus Cluj-Napoca aufbewahrt ist, war ein Jahr nachdem der Künstler die Stadt Bratislava verlassen hat, um sich endgültig in seine Vaterstadt Hermannstadt niederzulassen (1787), gefertigt. Das Thema des Bildnisses wird mit einigen Veränderungen später (1793) in einem Gemälde, das im Museum für Schöne Künste in Budapest zu betrachten ist, wiederaufgenommen. In diesen zwei Bildnissen, wie übrigens in allen seinen Frauenbildnissen, drückt sich der Künstler in einem lebhaften Stil aus, indem er in einer oder in einer anderen Etappe mit dem lebhaften Geiste des Rokkokoos französischen Gepräges oder mit der Porträtkunst der englischen Malerschule aus dem 18. Jahrhundert kokettiert.

Das zweite Bildnis (Geschichtsmuseum Sighișoara), im Jahre 1793 datiert, aber wahrscheinlich etwas früher geschaffen, stellt Michael Melas (1729—1806), einen hocheingeschätzten siebenbürgischen Kavalleriegeneralen dar, der in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts tätig war. Das Bildnis (Öl auf Leinwand) hebt seine Bedeutung nicht nur durch seinen ikonografischen Beitrag hervor, sondern auch durch seine wertvollen künstlerischen Eigenschaften, die durch einen würdevollen, schlichten Stil, die dem einfachen objektiven Klassizismus eigen ist, ausgedrückt sind.

Pl. I. J. M. Stock. Portret de femeie. Ulei pe aramă. Muzeul de istorie al Transilvaniei, Cluj-Napoca.

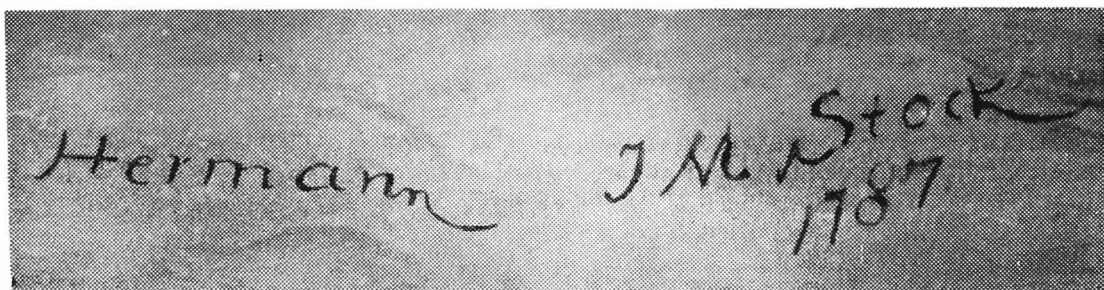
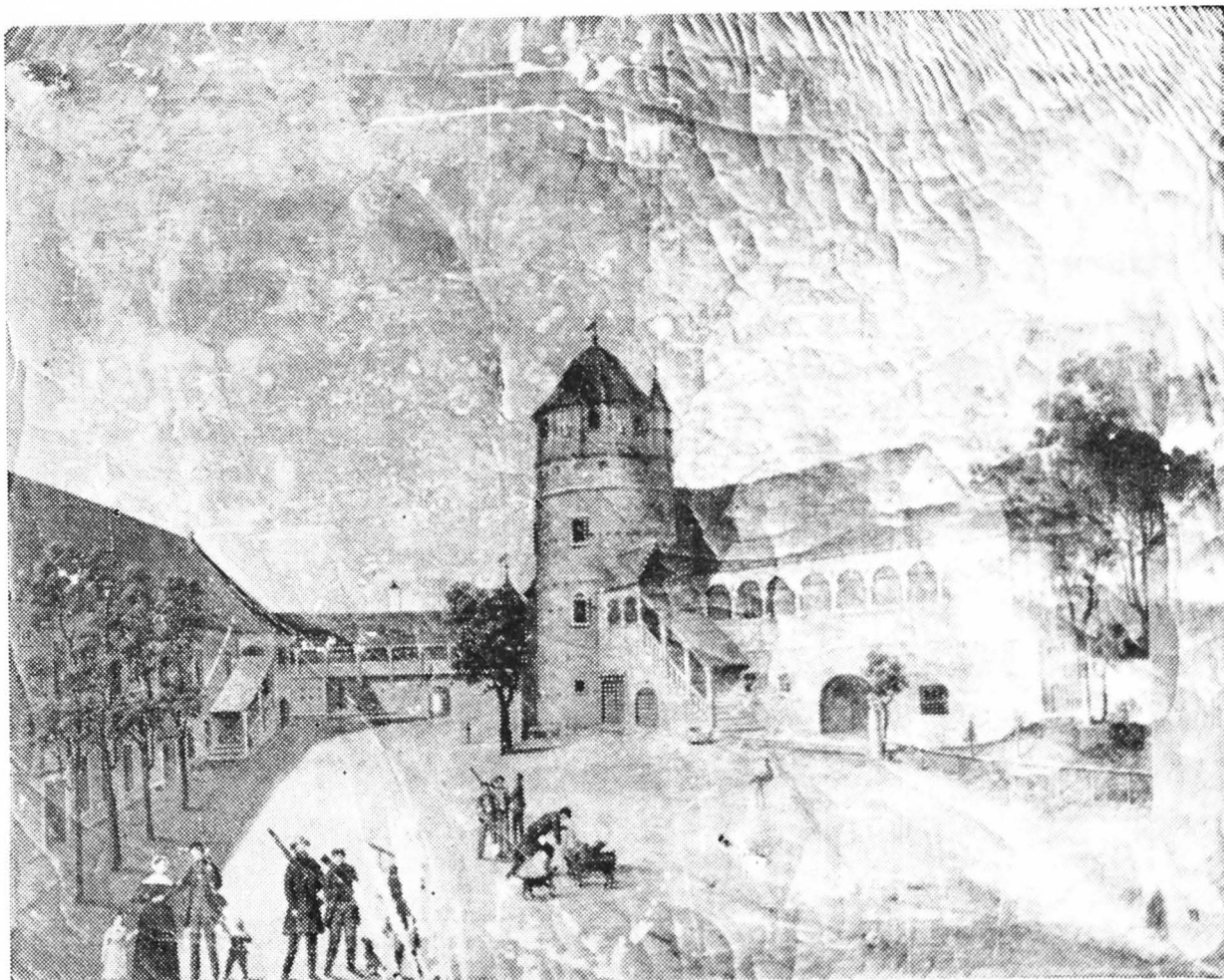

Fig. 1. J. M. Stock. Portret de femeie. Detaliu: semnătura artistului.
<https://biblioteca-digitala.ro>

Pl. II. J. M. Stock. Portretul generalului Michael Melas. Ulei pe pânză. Muzeul de istorie Sighișoara.

Pl. III. Pictor necunoscut, sfârșitul sec. XVIII, începutul sec. XIX. Castelul de la Criș. Ulei pe pânză. Muzeul de istorie Sighișoara.

IMAGINEA ANTICHITĂȚII ÎN „SIEBENBÜRGISCHE QUARTALSCHRIFT“ (1790—1801) ȘI „SIEBENBÜRGISCHE PROVINZIALBLÄTTER“ (1805—1824)

Apariția revistei „Siebenbürgische Quartalschrift“ se înscrie în două coordonate definitorii pentru momentul istoric. Este pe de o parte încercarea meritorie de instituționalizare a unor cercetări științifice — în special de istorie — trainice, pe de altă parte orientarea revistei evidențiază o coordonată politico-ideologică determinantă, reieșită din frământarea care a cuprins conștiințele în urma reformelor lui Iosif al II-lea și a confruntărilor pe plan național, în perioada următoare mișcării suplicante românești. „Siebenbürgische Provinzialblätter“ își reclamă nu numai programatic, ci și sub alte aspecte dreptul de continuatoare a primei publicații: prin colectivul redacțional (redactorul principal al ambelor reviste este Johann Filtsch), colaboratori, cititori și spațiu de difuziune. În cuprinsul celor două reviste predomină studiile de istorie. Orientarea lor tematică și politico-ideologică denotă o direcție particularistă, națională-săsească. În ordine tematică trei sînt preocupările de larg interes: cercetarea originilor, a instituțiilor politice la nivel provincial sau local și problematica de istorie contemporană. Într-o epocă în care „națiunea“ se simțea amenințată în conservatorismul ei, istoria era menită să stimuleze gîndirea și acțiunea politică săsească, îndrumînd conștiința istorică spre adoptarea unei atitudini legitimize, de apărare a anacronicelor structuri medievale. Evenimentele politice au potențat cercetările istorice în general. Problematica originilor și cea instituțional-juridică ofereau argumente pentru dreptul istoric pozitiv la care se apela în programul politic săsesc de respingere a concivității și afirmare a dreptului la autonomie provincială, atît față de reformismul vienez, cît și față de ofensiva „națiunii nobililor“ și cerințele legitime ale românilor. În acest context, istoriei vechi nu i se acordă un loc independent, ci studiul ei este subordonat problematicii originilor, o permanență tematică în istoriografia săsească. Astfel în „Siebenbürgische Quartalschrift“ nu și-au găsit loc decît două articole și cîteva recenzii avînd ca obiect istoria veche, proporția menținîndu-se în „Siebenbürgische Provinzialblätter“. Situația politică a determinat în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea depășirea cadrului istorico-politic de referință istoriografică, extinderea orizontului local-provincial săsesc la o perspectivă general transilvăneană, caracterizată prin atenția crescîndă ce se acordă problematicii românești. Interesul sporit pentru antichitatea transilvăneană nu se reduce însă doar la o condiționare conjuncturală politică și de tradiție istoriografică. Iluminismul a fost el însuși clasicizant, spiritul iluminist autohton nefiind lipsit de convenții regulative și corective clasice în domenii ca literatura și istoriografia. Veacul luminilor și-a descoperit structuri similare cu cele ale antichității, tradiția antică impusă de umanism, preluată în moștenire barocă și transmisă mai departe întrunea atributul perfecțiunii, era formativă, oferind un model uman actual. Sinteza romantică va cuprinde și ea mai tîrziu elemente clasicizante.

Configurarea imaginii antichității în cele mai însemnate reviste științifice săsești ale perioadei 1790—1824 contribuie la înțelegerea trăsăturilor esențiale ale istoriografiei epocii. Chiar dacă nu ne aflăm în prezența unor scrieri încheiate, cuprinzând întreaga istorie a Transilvaniei, ci doar părți de durată variabilă, evenimentele cruciale asupra cărora s-a stăruit în epocă pot fi reunite într-o imagine cu dublă semnificație: una esențială în măsura în care constituie o valoare științifică de natură informațională și istoriografică, și o a doua, conferită de asimilarea ei cu manifestarea unei structuri tipice de conștiință politică.

La sfîrșitul veacului al XVIII-lea orice istorie a Transilvaniei începea cu cucerirea romană și supunerea dacilor. Ostilitățile daco-romane din timpul lui Domițian constituiau o dată de referință. Istoria dacilor, încă prea puțin cunoscută, era prezentată în linii generale, fără stăruință asupra altor elemente decît cele de istorie politică. Epoca romană era amplu tratată, într-o perspectivă mai largă, tinzîndu-se spre o înțelegere mai cuprinzătoare ce depășește istoria politică. Cucerirea și colonizarea Daciei reprezenta un progres al civilizației în aceste locuri. Civilizația romană se înfățișa istoricului într-o multitudine crescîndă de aspecte.

„Societatea științelor din Göttingen” a inițiat la 11 noiembrie 1792 un concurs pe tema *Res Traiani Imperatoris ad Danubium gestas partim geographicis et historicis scriptoribus partim ex monumentis antiquis illustrare*. La renumita universitate „Georgia Augusta”, intens frecventată de transilvăneni, August Ludwig Schlözer a stîrnit în ultimul deceniu al veacului un viu interes pentru istoria Transilvaniei. Au fost premiate disertațiile lui Conrad Mannert, *Res Traiani Imperatoris ad Danubium gestae*, Nürnberg, 1793 și Christian Engel, *Commentatio de expeditionibus Traiani ad Danubium et origine Valachorum*, Viena, 1794. C. Mannert era cunoscut în Transilvania prin primele volume din *Geographie der Griechen und Römer*, iar Ch. Engel era în acel timp notar la cancelaria aulică din Viena. Rezumatele celor două lucrări și considerațiile critice ocupă un spațiu de 40 de pagini¹.

Din lucrarea lui C. Mannert se prezintă o schiță a istoriei dacilor: Burebista și începuturile ciocnirilor daco-romane, identitatea dintre geți și daci, Dacia de la Burebista la Decebal, relațiile dintre Decebal și Domițian. Războaiele traiane sînt considerate binefăcătoare prin consecințele lor. Pornind de la Tabula Peutingeriana, scenele de pe Columnă și identificările de pe teren în urma vizitei întreprinse în Țara Hațegului, el încearcă unele localizări: Sarmizegetusa dacică și romană — Grădiștea, Porolissum — Micăsasa, Napoca — Tîrgu-Mureș, Colonia Aurelia — Sîntămăria-Orlea. Împărțirea administrativ-politică în Dacia ripensis, mediterranea și transalpina, uzuală în manuale, nu a avut niciodată loc, fiind o plîsmuire modernă potrivit unor criterii geografice. Se enumeră realizările edilitare romane, prilej pentru recenzent de a face o paralelă între romani și sași. Analogia, izvorită dintr-un ardent patriotism, îndeplinea o funcție politico-formativă conștient orientată. Harta provinciei este apreciată ca „un model de aplicare a criticii diplomatice”, iar disertația călduros recomandată cititorilor².

J. Filtsch a publicat un rezumat dintr-o lucrare manuscrisă a lui Johann Michael Ballmann (1765—1804), *Istoria Transilvaniei din cele mai vechi timpuri pînă la Andrei al II-lea cu multe anexe*, respinsă în timpul vieții autorului de co-

¹ *Anzeigen vaterländischer Schriften (Zur Geschichte des alten Daciens)*, în *Siebenbürgische Quartalschrift* (în continuare *SQu*), V, 1797, nr. 1, p. 52—72 (C. Mannert) și nr. 2, p. 160—174 (Ch. Engel).

² *Idem*, p. 76.

misia de cenzură de la Cluj, prezidată de episcopul Mártonfi József. „Prima perioadă” a istoriei Transilvaniei se întindea de la daci la cucerirea maghiară, limitele cronologice ale celor trei subdiviziuni fiind anii 106, 273 și 900. Dacii și geții sînt unul și același popor, iar regii lor cei mai însemnați au fost Dromichete, Burebista, Cotiso și Decebal, ultimul fiind „un principe viteaz și priceput în războaie, un mare rege”. Se relatează înfringerea lui Domițian și războaiele cu Traian. Dacii au continuat să viețuiască atît în noua provincie romană, cît și în afara ei. Colonizarea s-a efectuat, potrivit lui Eutropius, *ex toto orbe Romano*, iar provincia a cunoscut o înfloritoare dezvoltare³.

Două studii se referă la o problemă avînd implicații și asupra înțelegerii epocii etnogenezei românești și a migrațiilor: începuturile creștinismului în spațiul carpato-danubian. Istoria religiilor și în special geneza creștinismului s-au bucurat de cercetări fertile în istoriografia europeană a sfîrșitului de veac. Johann Seivert (1735—1784), alături de Martin Felmer și Joseph Karl Eder inițiator al direcției critice de cercetare și deschizător de noi problematice în istoriografia săsească modernă, s-a străduit să popularizeze istoria veche a Transilvaniei prin colaborări la revistele din imperiu. Istoria veche a constituit pentru el o preocupare statornică, dintre lucrările sale remarcîndu-se repertoriul epigrafic *Inscriptiones monumentorum Romanorum in Dacia mediterranea*, Viena, 1773, și studiile de numismatică. În concepția lui, originea latină și continuitatea românilor erau adevăruri sprijinite pe argumente ireconciliabile, ferm afirmate în scrierile sale. Datorită lui J. Filtsch, „Siebenbürgische Quartalschrift” a publicat masiv din moștenirea sa manuscrisă. În *Schiță la episcopii catolici de Alba Iulia* Seivert discută modalitățile și data pătrunderii creștinismului, admitînd o prezență creștină ce însoțește cucerirea romană și începuturile provinciei. Argumentarea se sprijină pe pasaje din scriitorii creștini — Tertullian și Sf. Pavel — în care se menționează Dacia. Istoricul acordă o încredere cu valoare de ipoteză tradiției bisericești, recomandînd o evaluare critică a acesteia⁴. Începuturile Alba Iuliei ca centru religios se situează deja în zorii evului mediu. Creștinismul, la fel ca și daco-romanii, a fost supus la grele încercări, dar nu a fost extirpat. „Dacii transalpini” se opun lui Tuhutum în anul 893 sub conducerea lui Gelu⁵.

Aceeași problemă face obiectul articolului *Prezumții despre primii promotori ai creștinismului în Transilvania*, aparținînd lui Andreas Thorwächter, preot la Cluj în perioada 1793—1795, prieten și moștenitor al manuscriselor lui Franz Joseph Sulzer. Primii creștini ar fi fost coloniști orientali, în comunitățile lor religioase coexistînd dogmele mozaică și creștină. Cercetătorul „antichităților” transilvănene aduce „argumente critico-filologice” — toponimia orientală în zonele de minerit și termeni din tehnologia minieră de dată mai recentă, medievală — și recunoaște tradiția, „autoritatea teologico-istorică”⁶. *Prezumțiile* îi prilejuiesc o amplă incursiune în istoria începuturilor creștinismului și a mediației orientale în răspîndirea noii credințe. Victoria creștinismului reprezintă pentru el o izbîndă

³ J. M. Ballmann, *Probe aus des seel. Herrn Conrector Ballmanns in Handschrift hinterlassenem Compendium der Geschichte Siebenbürgens*, în *Siebenbürgische Provinzialblätter* (în continuare SP), III, 1808, nr. 3, p. 226—228.

⁴ J. Seivert, *Entwurf der siebenbürgischen katholischen Bischöfe zu Weissenburg (I)*, în *SQu*, I, 1790, nr. 2, p. 172—173.

⁵ *Idem*, p. 177.

⁶ A. Thorwächter, *Mutmassungen über die ersten Beförderer des Christentums in Siebenbürgen*, în *SQu*, V, 1797, nr. 2, p. 157.

a rațiunii: „Astfel credințele religioase ale politeiștilor goți au devenit șovăitoare datorită evreilor monoteiști din Transilvania, și prin ei inimile au fost pregătite pentru acceptarea creștinismului prin care, cu timpul, rațiunea a învins asupra faptelor necugetate ale păgânismului”⁷. Este o concluzie din care răzbate încrederea iluministă în puterea rațiunii, progresul însemnând instaurarea treptată a acesteia în devenirea istorică. Inexplicabil pentru un absolvent al universității din Jena nu este atât spiritul critic deficitar în datarea toponimiei, cât confuzia geți-goți, depășită de istoriografia săsească. Într-un alt articol, Thorwächter răspunde la localizarea la Orșova a Podului lui Traian de către Marsili, Mannert și Engel, etichetați „istorici de cabinet”. El se situează pe poziția lui Fr. J. Sulzer, „geograf de teren”, care pe baza unor criterii strategico-geografice a identificat podul la Celei, unde primii situau construcția lui Constantin. În pofida erorii, Thorwächter pune o însemnată problemă metodologică. Cercetarea trebuie să se deplaseze de la critica de text pe teren, cele două întreprinderi completându-se și confirmându-se reciproc⁸. Semnificația ei ne apare cu mult mai limpede la analiza *Observațiilor despre vechile ruine romane descoperite la Grădiștea* ale lui Michael Pechi, ofițer în corpul de geniu de la Sibiu. Pechi nu era istoric și nici priceput în probleme de topografie arheologică. Lipsa spiritului critic poate fi doar o imputare parțială, din moment ce la început descoperirile de la Grădiștea Muncelului au fost eronat interpretate chiar de către buni cunoscători. El recunoaște printre ruinele din cetatea regilor daci un templu asemănător cu cel al lui Serapis de la Pozzuoli. Așezarea este identificată cu localitatea romană Aquae de pe harta lui Ptolemeu, stabilindu-se concordanța aproximativă a coordonatelor geografice. Probabil că acolo se afla un „loc de băi și distracție pe timp de vară”, deoarece — un genist o spune — locul nu era prielnic pentru o construcție militară⁹.

Daniel Georg Neugeboren, încă de la primul număr colaborator apropiat al lui J. Filtsch în munca de redacție, a tradus o reflecție asupra realităților etnice din Transilvania a geografului Jean-Baptiste Bourbignon d'Anville (1697—1782), publicată în „Mémoires de littérature des registres de l'Académie Royale des Inscriptions et Belles-Lettres”, vol. XXX, p. 237—261. „Siebenbürgische Quartalsschrift” a publicat un extras în primul număr, *Despre popoarele care locuiesc astăzi în Dacia traiană*, traducătorul recomandând și capitolele din volumele XV, *Despre națiunea geților și preotul lor suprem* și XXVIII, *Descrierea Daciei cucerită de romani*. În aparență selecția se justifică: d'Anville a fost citat de Edward Gibbon în problemele istoriei dacilor, iar lucrări ca *Géographie ancienne* și *Orbis Romanus* erau cunoscute și apreciate în mediul istoriografic autohton. Traducerea nu a fost însă însoțită de note critice, ipoteza lui d'Anville despre o revenire din Asia a românilor după un periplu scitic¹⁰ fiind hotărât respinsă în câteva luări de poziție din cuprinsul revistei. Guillaume de Roubruck pe a cărui relatare de călătorie se sprijină d'Anville a fost publicat de P. Bergeron, scrierea, apreciată de Abatele Prévost, câștigând popularitate într-o epocă de înflorire a orientalisticii.

⁷ *Idem*, p. 159—160.

⁸ A. Thorwächter, *Franz Joseph Sulzer über den wahren Standort der Trajanischen Brücke*, în *SQu*, VII, 1701, nr. 2, p. 81—93.

⁹ M. Pechi, *Bemerkungen über die unlängst vorgefundenen alten römischen Ruinen bei Gredistea*, în *SP*, I, 1805, nr. 3, p. 249—252.

¹⁰ [D. G. Neugeboren], *Auszug aus D'Anville's Abhandlung von den Völkern welche heut zu Tage das Trajanische Dacien bewohnen*, în *SQu*, I, 1790, nr. 1, p. 302—307.

Lui Neugeboren, care nu era istoric, dar poseda vaste cunoștințe, nu i se poate atribui decât intenția de a stârni dezbaterea problemei, pornind de la un punct de vedere original, lipsit însă de minimul examen critic.

Capitolul *De origine Valachorum* al lucrării lui Ch. Engel i-a oferit recenzen-tului posibilitatea unor considerații despre obiectivitatea și valoarea izvoarelor istorice. Îndeosebi a tradiției cronicărești, examinată în cazul lui Anonymus. Ati-tudinea față de *traditiones historiographorum* este în general negativă, recen-zen-tul situându-se pe pozițiile scepticismului ederian. Critica nu poate discredita aprioric valoarea unui scriitor, dar și posibilitatea recunoașterii unor realități is-torice este anevoioasă și uneori extrem de limitată¹¹. O istorie nu poate fi per-fectă, ci doar relativă în judecata și adevărul ei. Afirmarea dificultăților în sta-bilirea adevărului nu exclude însă credința în forța cumulativă a cunoașterii istorice.

Față de pozițiile exprimate de „Siebenbürgische Quartalschrift” în problema romanității și continuității românilor, scrierile din „Siebenbürgische Provinzial-blätter” reprezintă un regres. Perioada în care a apărut cea de a doua revistă a fost lipsită de personalități cu preocupări statornice în câmpul istoriei. Schim-barea radicală de optică s-a desăvârșit la răspîntia veacurilor, în urma difuziunii intense și a recunoașterii semnificației politice a lucrărilor tendențioase de ne-gare a vechimii românești afirmată în *Supplex Libellus Vachorum*, apărute în ul-timul deceniu al veacului al XVIII-lea, în timpul polemicilor suplicante. Studiile din „Siebenbürgische Quartalschrift” dovedesc că istoricii nu au văzut aceleași perspective. J. Seivert și A. Thorwächter se situează în linia tradiției istoriografice săsești. Recenzentul lucrărilor lui Mannert și Engel inițiază interpretarea de pe pozițiile hipercriticiste ale lui Eder. Direcția critică s-a impus însă în primul rînd prin înnoiri metodologice aduse cercetărilor. Studiul antichității se redimensio-nează prin dezvoltarea științelor auxiliare, a numismaticii, epigrafiei și intensa traducere a izvoarelor scrise ale antichității. Arheologia urma și ea să contribuie la confirmarea sau corectarea informației existente, conducînd la noi interpretări. Înnoirile metodologiei nu au determinat însă înlocuirea unei viziuni științifice, cu autoritate impusă de istoriografia barocă. Reinterpretarea romanității și con-tinuității se întemeiază pe convingeri politice. Noua imagine este în funcție de conjunctura politică, căci selecția faptelor istorice evidențiază o construcție gîndită de pe pozițiile contemporaneității. Informației istorice i s-au adăugat deocamdată doar timide progrese în documentație, dar ea este transpusă în limbajul istoriografic contemporan, conturînd o nouă imagine, care se va impune în scurt timp.

J. M. Ballmann interpretează retragerea aureliană în înțelegerea greșită a textului din Flavius Vopiscus, iar în etnogeneza românească supraestimează rolul slavilor¹².

Joseph Filtsch, după întoarcerea de la Göttingen preot la Orăștie și Gîrbova, în *De occasu Imperii Romani populorumque tum temporis Europae partes inco-lentium situ dissertatio*, Sibiu, 1808, tratează în introducere cauzele căderii impe-riului, insistînd asupra rolului popoarelor migratoare. Argumentarea recomandă lectura lui E. Gibbon. Analiza comparativă a lexicului românesc și a unor struc-turi gramaticale cu cele ale altor limbi romanice concluzionează eronat asupra

¹¹ *Anzeigen vaterländischer Schriften (Zur Geschichte des alten Daciens)*, în *SQu*, V, 1797, nr. 2, p. 166–168.

¹² J. M. Ballmann, *op. cit.*, p. 229.

originii românilor. Vizîndu-se *Supplex*-ul și istoriografia românească, se neagă originea latină, afirmîndu-se o geneză precumpănitor dacică¹³.

O surprinzătoare noutate față de intențiile programatice ale redacției ne întîmpină în volumul III (1808). Dacă pînă atunci producțiile lirice erau respinse, acum, din lipsă de materiale, se inserează și poezii cu tematică istorică. Trei dintre ele sînt semnificative atît pentru contribuția adusă la făurirea imaginii anti-chității, cît și pentru evoluția liricii spre o sensibilitate romantică.

Joseph Traugott Klein (1783—1827), din anul 1802 student la Viena, iar după întoarcere profesor la gimnaziul din Bistrița al cărui rector va deveni, este autorul meditației *Sentimente într-o călătorie prin Grădiștea Muncelului și Demsuș în comitatul Hunedoarei*¹⁴. Motivele clasice *fortuna labilis* și *carpe diem* sînt integrate unui cadru preromantic: ruine, noapte, peisaj singuratic. Spiritul roman, creator de măreție, este văzut în continuitatea și permanența sa românească. Ruinele, îndemnînd la meditația asupra unor grave probleme general umane și istorice, semnifică nu numai moartea, ci cuprind și simburile noii vieți, totul aflîndu-se într-o continuă și ciclică regenerare, mișcare și devenire: „Mereu în viață încolțește moartea și în moarte viața“.

Christian Heyser (1776—1839), de asemenea absolvent al universității din Jena, era profesor la Brașov, iar spre sfîrșitul vieții a fost numit în înalte funcții ecleziastice. S-a remarcat ca autor de poezii ocazionale, drame istorice, librete de operă și traduceri din Seneca. În „Siebenbürgische Provinzialblätter“ a publicat două ode de inspirație istorică: *Odă umbrei lui Traian*¹⁵ și *Despărțirea unui colonist roman de Dacia cînd aceasta a fost abandonată goșilor din porunca lui Aurelian*¹⁶. Ambele poezii sînt construite pe o perioadă amplă, savant alcătuită, barocă, indicînd însă elemente ale unei schimbări în tonul liricii. Dominantă este nota descriptivă și declamatoare. Abundă comparațiile retorice, fără putere evocatoare, sentimentele sînt categorice, ne întîmpină imagini abstracte și complicate, cărora le lipsește capacitatea de reprezentare plastică. Invocația adresată Romei și umbrei lui Traian se circumscrie antitezei barbarism-civilizație. „Forța crudă“ a lui Decebal este opusă „artei romane și puterii lui Traian“, natura se confruntă cu cultura. Cucerirea romană, nobilă operă civilizatorică, se înscrie pe linia progresului. Accentuarea conștientă a ruinelor, elemente de disoluție, este menită să facă tranziția la un al doilea plan ale cărui implicații reprezintă o idee fundamentală a istoriografiei săsești a vremii, evidențiată și de titlul celei de a doua ode: vechimii și continuității românești i se alătură o iluzorie vechime săsească pe linie gotică. „Forța eroică nordică“ preia pămîntul Daciei, iar realizările medievale săsești, obținute prin „plug și sabie“, își pretind dreptul continuității la progresul acelei civilizații ale cărei temelii au fost puse de romani. Orașele și „libertatea săsească“, semne ale progresului cărora li se exaltă virtuțile transformatoare, constituie elemente reclamînd elogiul patriotic. Finalul este un îndemn la adevărații urmași ai Romei de a fi la înălțimea faptelor strămoșilor. Poeziile au meritul de a fi făcut cunoscute elemente de istorie antică într-o imagine literar-artistică. Unitatea tematică și cadrul preromantic, o sesizabilă tendință de a

¹³ *Anzeige vaterländischer Schriften*, în *SP*, III, 1808, nr. 3, p. 273—275.

¹⁴ J. T. Klein, *Empfindungen auf einer Reise durch Várhely und Demsus im Hunyader Comitat*, în *SP*, III, 1808, nr. 2, 152—155.

¹⁵ Ch. Heyser, *Ode an Trajans Schatten*, în *SP*, V, 1824, nr. 3, p. 212—221.

¹⁶ Idem, *Abschied eines römischen Colonisten von Dacien als solches auf Aurelians Befehl den Gothen preisgegeben wurde*, în *SP*, V, 1824, nr. 3, p. 222—229.

scruta zonele interioare ale vieții sufletești (meditația, melancolia și tristețea, izolarea), recomandă o lirică deschisă influențelor și înnoirilor. Canoanele clasice nu au exclus o lirică de tonalitate romantică, forma riguroasă îmbinându-se cu o sensibilitate situată doar într-o aparentă opoziție.

Din ambele reviste lipsesc studiile de istorie veche universală. Constatarea este aplicabilă și celorlalte epoci. Informații sînt totuși oferite îndecosebi prin mijlocirea recenziilor și a prezentărilor de cărți. Problematica creștinismului primitiv a integrat numeroase elemente de istorie universală care se fac remarcate și în alte scrieri ce își asociază forța de argumentare și exemplificare a istoriei antice, funcționalitatea generală, pedagogică și culturalizatoare a istoriei. Astfel, în articolul *Despre originea înmormîntărilor în biserici* demonstrația justeții măsurii de interdicere luate în anul 1789 de „luminatul împărat” se realizează printr-un amplu apel la istoricul obiceiurilor de înmormîntare la cîteva popoare creatoare de mare cultură ale antichității, cu scopul de a convinge că „predecesorii s-au îngrijit de concepții mai sănătoase decît își închipuie cîțiva cosmopoliți ai veacului nostru”. „Anticii” au manifestat o judecată superioară, „modernii” au datoriat de a-și îndrepta rațiunea spre o înțelegere similară a necesității. Aserțiunea introductivă își propune explicarea diversității sistemelor religioase. În consens cu gîndirea veacului se afirmă că „clima, temperamentul, spiritul național sau tipul epocii” determină specificul acestora. Concepțiile vechilor evrei, ale lui Solon și Platon, obiceiurile romane de înmormîntare erau superioare celor consfințite de creștinism. Pietismul și monopolul exercitat de cler asupra locurilor de înmormîntare au contribuit la instaurarea unor obiceiuri dăunătoare. „Geniul veacului” a recunoscut și s-a convins de necesitatea interzicerii lor prin lege, astfel că „rațiunea înscrie o nouă biruință asupra unei prejudecăți perimate”¹⁷. Culturalizator în sensul și înțelegerea deplină a conceptului luminist, articolul constituie o pledoarie menită să susțină campania împotriva superstițiilor.

La rubrica *Privire generală asupra literaturii celei mai noi*, semnată de D. G. Neugeboren, sînt prezentate aparițiile din domeniul literaturii clasice latine și grecești. Se recomandă operele lui Horațiu, Virgiliu, Sofocle, Teocrit, Anacreon, Lucian. Recenzentul manifestă o atitudine critică față de traduceri din clasici. Traducătorul să-și asume responsabilitatea unei munci științifice care să evite „erudiția de paradă sau repetiția lipsită de merit”¹⁸. *Istoria declinului și a prăbușirii imperiului roman* de E. Gibbon, cunoscută în traducere germană, este elogiată ca un „model pentru posteritate”¹⁹. Modelul este atît științific cît și literar, corespunzînd „gustului cititorilor”. Erudiția, grația și stilul îl recomandă și pe Jean-Jacques Barthélemy. *Voyages du jeune Anacharsis en Grèce dans le milieu du quatrièame siècle avant l'ère vulgaire*, Paris, 1788, a cunoscut un succes rapid și o largă circulație europeană. Opera Abatelui Barthélemy a fost cunoscută în mediul intelectual săsesc în ediția germană a lui J. E. Bruster, publicată la Berlin în anul 1789²⁰. Rubrica lui Neugeboren și-a încetat apariția după două numere ca urmare a înăspririi cenzurii, astfel că literatura străină a fost exclusă din preocupările recenzenților. Prezentările de cărți și disertații tratează următoarele probleme de istorie universală: începuturile cunoașterii matematice cu

¹⁷ *Über den Ursprung der Kirchenbegräbnisse, bei Gelegenheit der im Jahr 1789 in Hermannstadt erfolgten Aufhebung der Kirchenbegräbnisse*, în *SQu*, I, 1790, nr. 2, p. 81.

¹⁸ [D. G. Neugeboren], *Übersicht der neusten Literatur*, în *SQu*, I, 1790, nr. 2, p. 216.

¹⁹ *Idem*, p. 226.

²⁰ *Idem*, p. 227.

privire specială asupra Orientului²¹, dreptul patern roman²², monumentele romane din muzeele pariziene²³.

Scrierile din cele două reviste ținesc în primul rând spre cunoașterea istoriei Daciei romane și a epocii de etnogenază românească. Interesul pentru o atare problemă se situează pe linia tradiției istoriografice săsești. Datorită polemicilor suplicante, adâncirii contradicțiilor naționale de pe Pământul regesc și intensificării luptei de eliberare națională a românilor, imaginea tradițională se modifică la cumpăna veacurilor. Schimbarea totală de optică în problema romanității și continuității românilor se reflectă și în conținutul celor două reviste de istorie. Noua imagine a antichității daco-romane se supune în întregime comandamentelor politice săsești. Se întrevăd semne ale evoluției spre concepția romantică a istoriei, mai puțin însă în scrisul științific, cât în imaginea făurită în poezie.

IOSIF WOLF

DAS BILD DER ANTIKE IN DER „SIEBENBÜRGISCHEN QUARTALSCHRIFT“
(1790—1801) UND DEN „SIEBENBÜRGISCHEN PROVINZIALBLÄTTERN“
(1805—1824)

(Zusammenfassung)

Ausgehend von der immer stärkeren politischen Konditionierung des geschichtlichen Schrifttums — ein Grundgedanke der siebenbürgisch-sächsischen Geschichtsschreibung in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts — untersucht der Verfasser Entstehen und Gestaltung des Antike-Bildes in den bedeutendsten wissenschaftlichen Zeitschriften der Jahren 1790—1824. Entscheidende Geschehnisse der alten Geschichte Siebenbürgens wurden in ein einheitliches Bild vereinigt, das jedoch die Individualität der Verfasser nicht verwischen soll. Der Gedankeninhalt des Antike-Bildes widerspiegelt die Information an sich, den Stand der Geschichtserkenntnis, das was zum Zeitpunkt als wissenschaftliche, ideologisch-politisch bedingte Wahrheiten anerkannt wurden. Dem Antike-Bild wird eine zweifache Bedeutung beigemessen: nebst seinen historiographischen Wert stellt sich die Tatsache dass es eine wesentliche Äusserung politischen Bewusstseins darstellt.

Die Aufsätze und Buchbesprechungen streben hauptsächlich die Kenntnis der Geschichte des römischen Daziens und der Epoche rumänischer Ethnogenese an. Das Interesse für eine Problematik solcher Art nimmt eine in der sächsischen Historiographie traditionsgemässe Stellung ein. Infolge der durch die rumänische Bittschrift *Supplex Libellus Valachorum* entstandenen Polemik und der Vertiefung der nationalen Gegensätze auf dem Königsboden, wird das traditionelle Antike-Bild von einer tiefgreifenden Wandlung begriffen, die sich um die Jahrhundertewende vollzieht. Das Überdenken der Romanitäts- und Kontinuitätsauffassung widerspiegelt sich im Inhalt der beiden Geschichtsblätter. Das neue Bild des dach-römischen Altertums steht dem sächsischen politischen Aktionsprogramm zu Gebot.

²¹ J. G. Dietrich, *De matheseos in gentibus antiquissimis originae dissertatio*, Sibiu, 1799, in *SP*, II, 1807, nr. 1, p. 85—87.

²² J. A. Busner, *De patria potestate Romanorum dissertatio*, Sibiu, 1807, in *SP*, III, nr. 1, p. 78—79.

²³ M. J. Ackner, *Antiqua Musei Parisiorum monumenta*, Sibiu, 1809, in *SP*, IV, 1813, nr. 1, p. 91—92.

APARIȚIA PEISAJULUI AUTONOM ÎN ARTA PLASTICĂ ROMÂNEASCĂ

— partea I: prima jumătate a secolului XIX —

A devenit un loc comun faptul că istoria și teoria artei peisajului urmărește constant dialogul om-natură, întreaga implicație în această ecuație a concepțiilor religioase, filozofice, ideologice, estetice etc., a sentimentelor intime ale artiștilor, a situării publicului față de o asemenea abordare artistică, a programelor unor curente artistice. Evoluția peisajului parcurge un drum sinuos, particular, numai uneori paralel cu celelalte genuri ale artelor plastice. Impunerea noului gen artistic, veritabil reviriment în istoria și teoria artei, a făcut posibilă împlinirea atitudinii tipic estetice (în afara funcției, forme etc.). O carte de referință în acest sens este „L'esthétique du paysage” de Fr. Paulhan, apărută în 1913.

O a doua constatare ce se impune este apariția târzie a picturii de peisaje în arta universală (italienii, de pildă, desemnau peisajele cu un termen peiorativ: „parerga” — lucrări secundare) și cu un decalaj sporit în arta românească. „Adevărul este însă că, în perioada când spiritul uman pare să fi strălucit cel mai mult, pictarea peisajelor ca scop în sine n-a existat și era de neconceput”¹. „În istoria artei românești, peisajul propriu-zis apare relativ târziu, nu numai comparativ cu alte școli artistice, care și-au trăit Renașterea cu secole înainte, dar chiar și prin comparație cu apariția altor genuri la noi. Pictura modernă, de șevalet, cu conținut laic, avea aici câteva bune decenii vechime când genul peisajului de sine stătător a ajuns să intre în conștiința publicului artistic larg.”²

Noțiuni ca „peisaj de sine stătător”, „peisaj independent”, „peisaj propriu-zis”, „peisaj pur”, „peisaj autonom”, indicând peisajul ca o categorie artistică, sînt acceptate pe rînd sau simultan în cadrul aceluiași studiu de diverși autori. Pluralitatea modalităților de clasificare — cronologic, evolutiv, în funcție de școli artistice, ca viziune a spațiului, sisteme de reprezentare perspectivă, „schema” reprezentărilor (canoane de concepție a compozițiilor), aspecte fenomenologice etc. — cu funcție diferențiatoare, impune multitudinea termenilor de identificare înlocuind astfel un termen generic necesar numai în cazul definițiilor, referirilor generale sau manifestărilor necategoriale.

Acceptînd perioada de laicizare a picturii românești înainte de 1830 — după unele cercetări — sau în jurul anului 1830³, în legătură cu activitatea și exemplul artistic al străinilor călători stabiliți temporar ca profesori sau definitiv și a celor în vizită, totuși distanța pînă la impunerea definitivă a peisajului autonom în ultima treime a veacului trecut⁴ este de o jumătate de secol. Considerăm perioada

¹ Kenneth Clark, *Arta peisajului*, București, 1969, p. 7.

² Ion Frunzetti, *Etapele evoluției peisajului în pictura românească pînă la Grigorescu*, în SCIA, 1, 1961, p. 84.

³ Remus Niclescu, *Contribuții la istoria începuturilor picturii românești*, în SCIA, 1—2, 1954, p. 81.

⁴ Ion Frunzetti, *op. cit.*, p. 84.

1830—1850 etapa de debut a peisajului autonom, etapă în care acumulările artistice au făcut posibilă afirmarea lui chiar în cadrul limitativ al academismului care eluda din programul său tematic peisajul. Este etapa în care de la artiștii anonimi (pictori de biserici) se ajunge la primii absolvenți ai învățământului artistic autohton, la primii bursieri în străinătate. La jumătatea secolului al XIX-lea — cronologic, graniță între primele manifestări de peisaj independent și afirmarea, consacrarea genului peisagistic —, cele mai semnificative forțe artistice antrenate în revoluția de la 1848 s-au dovedit nu numai pictori de istorie, patrioți dăruți cauzei revoluției națiunii, ci și novatori în domeniul peisajului. Peisajul autonom este un bun cucerit, fără a fi intrat însă în conștiința publicului, asociat de numele a doi artiști⁵: Barbu Iscovescu și Carol Popp de Szathmary, primii noștri peisagiști. Trebuie să alăturăm și numele lui Tattarescu, care, tot în această perioadă pînă la 1851 (în anii formării lui ca artist în străinătate) abordează peisajul, cantitativ și calitativ în aceeași măsură cu genurile artistice tradiționale. Activitatea lui Szathmary, „cel mai romantic în fibra sa profundă”⁶, va fi comentată în partea a II-a a studiului, în cadrul grupului „Trenk, Szathmary, Preziosi, Volkers”, în paralel cu perioada afirmării și consacrării lui Tattarescu, „cel mai consecvent dintre academiștii noștri”⁷. Ca peisagist, Tattarescu infirmă adeseori această formulă. Datele, încadrările stilistice, structurările studiului de față sînt adaptate peisajului înțeles în mod complex, capabil să statueze poziția artistului față de natură, „in extenso” față de cadrul peisagistic reprezentat prin prisma idealurilor estetice ale epocii, studiilor sale, comandamentelor interioare, finalității operei.

Pentru laicizarea picturii, școlile cu program de învățămînt artistic au un prim rol. În 1827, Gh. Asachi, spirit renașcentist (poet, prozator, pictor, arhitect, inginer), în calitate de referender al școlilor din Moldova, se erijează în conducător și organizator al învățămîntului public, inițiind unele forme de învățămînt artistic⁸. Pictorii chemați de Asachi ca profesori — Hönig, Iosif Adler, Ludovic Stawski, Giovanni Schiavoni, Mauriciu Loeffler — sînt artiști mediocri (cu excepția lui Schiavoni), portrețiști furnizori de efigii, dar cu un rol catalizator prin exemplul personal, prin nivelul tehnic al execuției, conducînd la cîștiguri procedurale. În 1832 la „Gimnazia Vasiliană” ia ființă catedra de „caligrafie și desen de peisajuri și flori” condusă de Iosif Adler, care în 1833 redactează un manual de pictură cu titlul pretențios „Tratat de peisagii și flori”. Același Adler va fi titularul catedrei de peisaj inaugurată în 1835 la „Academia Mihăileană”. Preocupări similare de inițiere a învățămîntului artistic sînt datorate în capitală lui Ion Eliade Rădulescu. Catedra de „peisagii...” a ființat scurt timp și cu toate eforturile lui Adler rezultatele au întîrziat să apară. Peisajul își începe însă cariera, în opera acestor artiști străini și în paralel a celor autohtoni, ca „acompaniator” al compozițiilor istorice, cadru în arierplan și adjuvant în descrierea portretelor. Este o primă etapă în evoluția peisajului independent, etapă în care, din considerente de respectare a adevărului istoric (în majoritatea cazurilor) printr-o documentare „în natură” sau apel la elementele realiste, au avut consecințe importante pentru apariția peisajului ca o categorie artistică: 1) localizarea în timp și spațiu, înlocuind concepția locului „nelocalizabil” sugestie a picturii religioase, 2)

⁵ Ionel Jianu, *Pictorul revoluționar Barbu Iscovescu*, București, 1955, p. 14.

⁶ *Pictura românească în imagini*, București, 1970, p. 129.

⁷ *Ibidem*.

⁸ Vezi Eugen Pohonțiu, *Începuturile vieții artistice moderne în Moldova*, București, 1967.

negarea concepției religioase a teocentrismului cu răsturnări de proporții și valori, care subordona natura unor canoane de reprezentare și anihilarea „peisajului imaginativ”, peisaj creat sub influența și indicațiile concepțiilor bisericești (nu este vorba de peisajul imaginar înțeles în sensul creațiilor lui Bosch, El Greco sau ale preromanticilor). Cadrul peisagistic era însă construit ca o secțiune de natură, un spațiu închis, în interiorul căruia se desfășurau scenele.

Nici Gh. Asachi, preocupat de pictură (studii la Viena și Roma) nu înțelege capacitatea peisajului de a se exprima prin sine, de a putea fi atât de util cât este ca fundal cu funcții narative. Nu îndrăznește peisaje independente decât ca inserții în compoziții, de exemplu, „Templul aurului” sau „Templul zeiței Banului” executat în spirit neoclasicist și un singur peisaj pur „Vederea de pe lacul Albano”. Exemplele de peisaj abordate incidental de un artist nu dau tonul unei opere, etape stilistice sau perioade istorice, sînt semnificative însă pentru efortul de a se urni roțile grele ale acestui gen considerat „minor” și completează util modestul material iconografic din această perioadă.

Fiul lui Asachi, artist amator, călător neobosit prin citadelele europene ale artei, abordează peisajul cu dezinvoltură, fără o stăpînire a meșteșugului și evident fără prețiozități artistice, dar cu valoare documentară pentru istoria artei peisajului. Inconsecvent, Alexandru Asachi nu apelează la o „schemă” recognoscibilă într-un grup de variabile, ci la peisaje de o mare diversitate ca mod de abordare, viziune și compozițional, schițe rapide, realiste, studii naturaliste, vederi panoramice, încercări de peisaj epic, eroic etc., o succesiune caleidoscopică de vederi (pl. I fig. 1).

Peisajul document, note memorialistice. Această categorie cuprinde peisaje cu detalii documentare, cu valoare documentară de ansamblu sau „document artistic” esențializînd într-o „schemă” eforturile evolutive ca mijloace formale, caracteristice unei etape de creație. Un astfel de peisaj document pentru istoria artei peisajului în țara noastră este tabloul „O festivitate la mănăstirea Rătești” (pl. I, fig. 2) a Pitarului Nicolae Teodorescu — conducătorul școlii de pictură bisericească de la Buzău, la 1831. Pictat după 1850, tabloul este un exemplu insolit prin capacitatea de a sintetiza într-un moment tîrziu în evoluția peisajului, perioada de început a laicizării picturii românești în care artiștii proveneau din rîndul pictorilor de biserici. Tabloul are caracteristici generalizatoare pentru această perioadă artistică de tranziție, prin stîngăciile de compunere, abundența detaliilor descriptive în detrimentul nivelului calitativ de ansamblu, pentru modul în care fiecare artist încerca să descopere sau să redescopere legile convenționale ale perspectivei și relațiilor spațiale. Lucrarea devine astfel hibridă prin concepție și realizare; artistul pictează „ceea ce știe” asemeni pictorilor primitivi, dar într-o anume măsură și „ceea ce vede”, descoperind involuntar și inconștient desigur, valențele simbolurilor și convențiilor în artă necesare comunicării.

Valorile documentare intrinseci ale peisajelor acestei epoci trebuie privite cu toate rigorile și circumstanțele, adevărul, calitatea de document a imaginii fiind uneori diminuată, dintr-o multitudine de motive. Finalitatea consemnărilor unor artiști străini, „după natură”, prilejuite de călătoriile la modă inspirate de practicile romantismului, era publicarea unor albume care se bucurau tot datorită romanticilor de mare vogă. Interesul pentru exactitatea informației ambiționa să concureze cu pitorescul, spectaculosul inedit. Calitatea de document în ultima variantă propusă de artist nu poate fi infailibilă.

Artiștii francezi, în număr mai mare, au fost călătorii care au realizat la noi cele mai multe peisaje cu caracter documentar. Ei au fost acel factor de progres în evoluția artei din principate, prin exemplul lor. Despre rolul lor catalizator, Jacques Wertheimer-Ghika, biograful lui Tattarescu, scria: „Pînzele pictorilor străini la București, pe care îi văzuse între anii 1834—1837 la lucru, i-au arătat că cel mai prețios auxiliar al talentului este stăpînirea unei tehnici solide și studiul operelor vestite ale marilor maeștri”⁹, și în continuare: „Tattarescu nu a uitat niciodată impresia puternică pe care i-au făcut-o Bucureștii (la 14 ani n.n.) și a păstrat cu pietate printre lucrările sale albumul »Moldo-valaque«...”¹⁰.

Analizînd activitatea artiștilor francezi, George Oprescu îi consideră cu cîteva excepții, „novatori timizi”. Meritele lor incontestabile au fost caracterizate succint: „ne-au priceput și ne-au simpatizat”, „au așternut pe hîrtie aspecte stabile, în peisagii”, „ne-au servit ca propagandiști în epoca în care prietenii erau rare și nesigure”¹¹.

Hector de Béarn (care ne vizitează în 1828—1829), artist amator, are meritul de a schița priveliști de pe drumuri așezate în afara traseului obișnuit al călătorilor apuseni, deși modeste ca amploare, realizare, cadraj. „Lipsurile sale de amator sînt tot atîtea cîștiguri pentru noi din punctul de vedere al adevărului: Inexperiența sa de desenator îl obliga să nu reprezinte decît ceea ce vede...”¹². Vederile lui au o stabilitate izvorîită din compunerea statică, împietrită. E pasionat de ruine, orașe sărace arse de soarele dobrogean, apăsate de arșița pustitoare, siluete singulare, vegetație inexistentă (de exemplu: Vedere din Isaccea, Vechea albă a Dunării, Valul lui Traian, Babadag etc.).

Charles Doussault și Michel Bouquet publică cu ajutorul consulului francez la București, în 1848, albumul „Moldo-valaque”. Schițele lui Doussault datează din 1843—1844. Cîteva secvențe din capitală (Turnul Colței, cu personaje în stafaj, O stradă din București (pl. I, fig. 3), peisaje rustice (Un consul general în călătorie, O casă a poștei unde se schimbau caii) etc. Este autorul desenelor „Constanța”, „Cernavoda”, care însoțesc textul unui articol din „Illustration” în 1854, după care se publică la Londra o gravură. Deschiderea față de realitate e subminată de o anume superficialitate.

Michel Bouquet este apreciat pentru exactitatea și lejeritatea execuției unor „admirabile schițe”. După notele de călătorie în vederea litografierii compune tablouri în ulei și pasteluri astăzi pierdute. Se păstrează schițele pentru albumul „Moldo-valaque” și o colecție de desene, majoritatea nepublicate în album (parte în colecția Gh. Sion), care documentar sînt mai prețioase prin spontaneitatea notației, vibrația directă în fața naturii¹³. Bouquet este „unul dintre cei mai pasionați descoperitori ai frumuseților orașului [București, n.n.]”¹⁴, dimensionînd exact adevărul (Podul Calîței, admirabil peisaj de iarnă — pl. II, fig. 4, Hanul Manuk, cu valoare descriptivă a elementelor arhitecturale etc.); alte vederi: Dunărea la

⁹ Jacques Wertheimer-Ghika, *Gheorghe M. Tattarescu — un pictor român și veacul său*, București, 1958, p. 17.

¹⁰ *Idem*, p. 14.

¹¹ Gheorghe Oprescu, *Țările române văzute de artiști francezi (sec. XVIII și XIX)*, 1926, p. 13.

¹² *Idem*, p. 21.

¹³ Vezi Gh. Oprescu, *op. cit.*, N. Iorga, *Istoria Românilor prin călători*, III, *De la 1800 pînă în zilele noastre*, București, 1932; I. C. Băncilă, *Pictori francezi prin țara noastră 1828—1856*, Sibiu, 1923.

¹⁴ *Arta plastică*, nr. 4/1957, p. 58; *Bucureștii 1458—1958*.

Porțile de Fier, Mănăstirea din Sinaia, Mănăstirea Cîmpulung, ș.a. Bouquet se pasionează să redea toate formele de relief, anotimpuri diferite, oscilînd în funcție de cadraj de la sentimente lirice la ariditatea unor decoruri teatrale.

Subliniem calitatea acestor secvențe-document în raport cu desenele altor călători care sub influența unor impresii ce se derulau filmic în memorie, le concentrează pe toate într-o neverosimilă compoziție, fals peisaj vedută (amplasarea obiectivelor care au reținut atenția artistului, în același loc). Se pot cita astfel: o gravură din 1717, „Buchorest“, tipărită într-o revistă din Leipzig, în care autorul anonim reține această imagine — biserici, ziduri de cetate, două poduri peste Dimbovița. O altă gravură prezintă Bucureștiul ca pe o aglomerare de biserici pe ambele maluri ale Dimboviței, în care fantezia recompune realitatea. Luigi Mayer pictează „Mănăstirea Mihai-vodă la 1794“ tot din capitală. Auguste Raffet, „desenatorul și litograful atît de dotat“¹⁵, este „prietenul sincer al țării noastre“¹⁶. Talentul de desenator cuplat cu o rară pasiune pentru descrierea modelului, scrupulozitatea și respectul pentru motivul ales, au condus la crearea unor pagini de jurnal de o incontestabilă valoare documentară prin înfățișarea diverselor vederi (profil, fațadă, spate), detalii ale motivului ales. Prețiozitatea acestor mici schițe este dublată de perseverentul autocontrol al tehnicii, domeniu în care era considerat un adevărat maestru. Referitor la ilustrațiile albumului publicat în 1837, comentatorii acestor imagini le situau la un nivel onorabil, în raport cu producția epocii, fiind un valoros material de propagandă dublat de valoarea artistică și nepîndit de uitarea peste veacuri. Cîteva lucrări din album sînt: han pe drumul Giurguiului, mai multe profiluri de peisaje, probabil din Ada-Kaleh, case din București, o moară de vînt etc.

Lungul șir al călătorilor depășește însă, cronologic, prin data apariției lucrărilor și vizite, granița lui 1850.

Vederile panoramice sînt caracteristice artei europene în întreg secolul XIX. În cadrul acestor compoziții, accentul se deplasează pe viziunea complexă a spațiului (spațiu simultan, spațiu limitativ) alcătuit uneori pe rețele complicate, diferențierea planurilor, interpretarea perspectivică (perspectivă geometrică, variante combinate sau „perspectiva artificială“ ca viziune monoculară). Peisajul panoramic era și o dorință de virtuozitate. Barabás Miklós, pictor de școală maghiară, vizitează Bucureștiul între 1831—1833 (dată la care se stabilește definitiv la Pesta), îl consemnează în acuarele lejere, notații fugare, schițe ce ilustrează notele sale memorialistice redactate în același stil dezinvolt. Peisajul panoramic „București 1831“ este și un document pentru istoria capitalei în imagini, asociat numeroaselor manifestări ale artiștilor călători din întreaga Europă. Henri Trenk, elev al școlii de arte frumoase din Düsseldorf, stabilit episodic la Sibiu (1846—1851, data stabilirii la București), este autorul vederii panoramice „Sibiul în 1846“. Cadrajul peisagistic surprinde „un aspect immanent al decorului urban, coordonat vieții zilnice, familiar citadinului, vădește o răceală, am zice, »arhitecturală.«”¹⁷

Albumul Iașilor, editat în 1845 cu litografiile datorate lui Müller și J. Rey, cuprinde și vederi panoramice. Michel Bouquet, care vizitase nordul Moldovei în 1841, execută mai multe schițe, notații scrupuloase, apropiate de adevăr, care vor constitui materialul documentar pentru o panoramă a Iașului, compoziție

¹⁵ Gh. Oprescu, *op. cit.*, p. 35.

¹⁶ *Ibidem.*

¹⁷ Ion Frunzetti, *op. cit.*, p. 110.

în ulei expusă la Salonul din Paris. Compoziția s-a pierdut, dar există desenul pregătit executat după natură: „Vue générale de Iassy“. În 1793 pictorul M. M. Ivanov realizează o vedere panoramică a Iașilor. Compoziția „Constanța văzută de pe mare“ (Hector de Béarn) este o panoramă a orașului situat în arierplan pe o suprafață înaltă, înconjurat de apă. Referindu-se la această vedere și la una de detaliu a orașului, Gh. Oprescu concluzionează: „Cele două desene reprezentându-l sunt de cel mai mare interes. Ele ne dau o imagine neașteptată a acestei importante localități.“¹⁸

Peisajele-vedută, „în care priveliștea unui oraș apare unitară cu descifrarea topografică a planului său și cu indicarea fidelă a celor mai importante clădiri, piețe și ulițe, în ambianța lor geografică generală“¹⁹, sînt înrudite ca amploare și cadraj cu vederile panoramice. O astfel de structură, „schemă“ recognoscibilă, este aplicată de polonezul Ludovic Stawski în vederea „*Iașii 1841*“ (pl. II, fig. 5), prin care dă „exemplul unei reușite estetice surprinzătoare.“²⁰ S-a inspirat probabil din peisajul vedută executat în 1830 de M. N. Vorobiev, în trecere prin Iași. Alexandru Asachi compune și vedute din țară pe care le găsim litografiate în periodice și calendare, „bazîndu-se pe efecte de lumini și umbre.“²¹

Vederea generală a Sibiului concepută de Franz Adam Neuhauser răspunde canoanelor acestui gen de peisaj. Cîteva vederi generale ale Clujului din sec. XVIII și XIX²² întrunesc caracteristici combinate ale peisajelor vedută și panoramice (vederi care încearcă redarea spațiului simultan, perspectivă aeriană pentru întreaga cetate și străzi, perspectivă frontală pentru case, succesiuni de planuri etc.). În secolele XVIII și XIX succesul acestui gen de peisaj era asigurat, în pofida calităților artistice reduse, mai mult înclinat spre o propagandă afişistică, spre redarea a ceea ce era ştiut și spre transfigurarea adevărului în detrimentul valențelor plastice. Viziunea monoculară este anihilată, privitorul parcurgînd spațiile și planurile supraetajate sau suprapuse din mai multe unghiuri de vedere, sarcina lecturării fiind îngreunată.

Începuturile *peisagisticii cu caracter epic*, legate tot de numele lui Gh. Asachi, își au originea în compunerea cadrelor de natură ca fundal al compozițiilor istorice, arareori ca peisaje autonome cu scopul popularizării lor. Artiștii străini la care apelase Asachi concepeau și realizau compozițiile respective cu mijloacele de expresie caracteristice picturii europene de la începutul veacului al XIX-lea (capitale în care își făcuseră ucenicia) și cu sensibilitatea pe care o puteau avea în fața monumentelor unei patrii adoptive. Rezonanța istorică a locurilor cu o configurație geografică precisă se bazează uneori pe observarea directă, realistă, „după natură“, deși concretul redării, individualizarea cadrului, rămîne pe planul intenției. În anul 1837 Negruzzi publicase în „*Albina românească*“ articolul „Despre ruinele și ruinările Moldovei“. Artiștii străini antrenați în aceste acțiuni sînt: Felice Giani, Pinelli, Loeffler, Lesser, Miller, Hoffman, Schiavoni.

Felice Giani și Bartolomeo Pinelli, solicitați să imagineze pe pînză Cetatea Neamțului ca fundal pentru scena refuzului mamei lui Ștefan de a-i deschide porțile cetății, crează un cadru fictiv, naiv, în care fantezia eludează veridicul, apelînd la sugestiile oferite de tradiția neoclasică sau iconografia preromantică.

¹⁸ Gh. Oprescu, *op. cit.*, p. 21.

¹⁹ Ion Frunzetti, *op. cit.*, p. 98.

²⁰ *Scurtă istorie a artelor plastice în R.P.R.*, II, *Secolul XIX*. București, 1958, p. 45.

²¹ E. Pohonțiu, *op. cit.*, p. 40.

²² Jakab Elek, *Rajzok Kolozsvár történetéhez*, 1–2, Buda, 1870.

Asachi acceptă în favoarea propagandei și astfel de reprezentări de „bastion imaginat”, de decor scenografic cu indicații sumare de recunoaștere. Alexandru Asachi în 1841, A. Kauffman și J. Rey în 1845 reprezintă Cetatea Neamțului în peisaje autonome, „după natură”, în care sînt vizibile elemente de observație realistă. Portretizarea monumentelor de interes istoric, după natură, are un dublu rol, de propagandă și luptă pentru salvarea lor de la demolare și interesul publicului pentru asemenea peisaje înțelese și acceptate prin istoria lor cunoscută. Asachi, Negruzzi, Kogălniceanu au sprijinit aceste acțiuni indiferent de rezultate, interesați de sarcina istorică militantă. (Într-o vedere pură și simplă după natură cum e „Peonul sau Ceahlăul despre Gura Largului”, pe care Asachi a încredințat-o lui G. Schiavoni la 1838 și lui K. F. Hoffman la 1840, „spre desenare după natură și litografiere...”, Asachi nu vede monumentul naturii, ci un loc legat prin tradiții istorice de strămoșii românilor.) Alexandru Asachi desenează în vara anului 1845, la Roma „Coloana lui Traian”, vedere peisagistică cu conținut epic.

Din albumul de călătorie al pictorului Constantin Lecca din anii 1830—1831 (pe care Ion Eliade Rădulescu așterne cîteva rînduri de caldă apreciere și admirație) se poate reface itinerarul călătoriei artistului în Ardeal, Țara Românească și Moldova. În aceeași perioadă întreprinde împreună cu Carcalechi o altă călătorie, în timpul căreia, așa cum indică nota inserată în paginile „Curierului românesc”, „a zugrăvit toate monumentele românilor care le-au vizitat și care se vor da la lumină prin Biblioteca românească dimpreună cu descrierile lor”²³. Impresiile din aceste călătorii s-au concretizat în numeroase schițe ale monumentelor istorice și vederi din jurul Bucureștiului, „prinse cu sensibilitate”, subliniind uneori elementele decorativ-arhitectonice, alteori pitorescul imaginilor (pl. II, fig. 6). Primul artist care concepe și realizează peisaje cu conținut epic în adevăratul înțeles al cuvîntului, cu o intenționalitate fermă în acest sens, este pictorul Barbu Iscovescu. În septembrie 1848 Iscovescu se afla la Brașov împreună cu alți exilați, fruntași ai mișcării revoluționare. Aici, împreună cu Negulici, inițiază redactarea unui album cu portretele fruntașilor revoluției (Iscovescu — portretele ardelenilor, Negulici — căpeteniile din Țara Românească). În iarna lui 1848 artistul se afla în Țara Moșilor, unde a stat pînă în 1849, cu excepția lunilor din toamna lui 1848, cînd, ca agent revoluționar, pleacă ilegal în Oltenia. Se păstrează ca document peisajul „Turnul Roșu” (trecătoarea din Ardeal spre Oltenia). La întoarcere compune 6 peisaje epice cu rol propagator — Sighișoara, Sibiu, Deva, Roșia, Abrud, Cîmpeni — pe care le așază pe cele două laturi orizontale ale tabloului „Apărătorii naționalității române în Transilvania 1848—1849” care va deveni material de propagandă. La acestea se adaugă și alte numeroase studii de peisaje. Iscovescu, exersat deja în desenele cu caracter peisagistic înainte de 1848, găsește justificarea ca menire istorică. Prin aceste peisaje, „Iscovescu se afirmă ca unul dintre cei dintîi pictori români care au folosit peisajul în sprijinirea unor idei”²⁴. De aici și formula de prezentare (principii de popularizare): schematizarea unor elemente peisagistice și deplasarea interesului pe ceea ce este esențial și ușor recunoscutibil.

Mărturii contemporane arată că C. D. Rosenthal lucra în plein-air, după moda unor romantici ai vremii, realizînd și peisaje cu rosturi lirice, uneori consemnate cu o minuție impersonală, așezate în arierplanul unor tablouri. Peisajul este

²³ Jack Brutaru, *C. Lecca*, București, 1956, p. 10.

²⁴ Ionel Jianu, *op. cit.*, p. 29.

investit în arta celor trei pictori revoluționari cu „o valoare pe care arta anterioară n-o bănuise”²⁵. „Peisajele devin și ele o formă de a exprima sentimentele pictorului”²⁶.

Din 1840 pînă în 1841, cînd va pleca din nou la Paris cu o bursă, Negulici lucrează un album cu locuri și monumente din Țara Românească, care-l va însoți pe autor la Paris pentru propagandă în străinătate, acțiune inițiată de Eforia Școalelor.

Peisaje realiste. Negulici a executat și peisaje care fac posibilă aprecierea lor din punct de vedere al valorii estetice. „*Peisajul din Cîmpulung*” (pl. III, fig. 7), pictat la întoarcerea în țară, în 1837, este o lucrare notabilă prin preponderența interesului pentru inflexiunea liniei, rigoarea desenului și observarea realistă a elementelor naturii, arhitecturale, așezarea corespunzătoare în perspectivă. Compoziția echilibrată, gama cromatică armonioasă, plină de prospețime, știința compunerii spațiului situează acest peisaj neterminat în categoria primelor peisaje realiste de ținută artistică, alături de cele ale lui Iscovescu. O mapă de desene ale lui Barbu Iscovescu conținea, din 176 schițe diverse, 17 peisaje, „singurele documente certe din vremea șederii sale la Viena”²⁷ (unde pleacă în 1839). Pictorul reține priveliști din împrejurimile Vienei, peisajul vegetal de predilecție, cu scop și justificare estetică. Accentuăm valoarea acestor schițe spontane, notarea printr-un gest liric a rezonanțelor estetice ale naturii, primele încercări de executare a peisajelor ca manifestare directă a interesului viu pentru natură. Astfel, Iscovescu face operă de pionierat, lucrările lui fiind jaloane reprezentative pentru începutul carierei peisajului autonom cu valoare estetică. Aceste peisaje și cele din țară îl fac pe biograful lui Iscovescu să concluzioneze că pictorul este unul dintre primii peisagiști români. Sint peisaje lucrate cu precizie de arhitect, cu accent pe textura liniară, ecou al școlii vieneze, cu puține excepții din categoria „peisaje de sentiment”. Jianu reface cu ajutorul schițelor itinerariul călătoriilor sale. După 1840, din călătoriile de-a lungul Dunării spre Linz („Biserica de la Mathausen”) din regiunea muntoasă a Salzkammergutului (vederile din Gmunden și Halstadt). Cu vederea din Halstadt ilustrează desenul arhitectural, riguros, static, perspectiva frontală și așezarea planurilor în spațiu. În anul 1845 a întreprins o călătorie de la Viena pînă în Banat. În toamna anului 1847 se reîntoarce în țară cu vaporul în dorința de a participa direct la mișcarea revoluționară din 1848. În 1847, la Craiova (pl. III, fig. 8) și Slatina creionează cinci schițe de peisaj care „față de schițele din Austria sînt mai evolute, avînd o linie mai largă, mai vibrantă, mai sigură și mai vie”²⁸. În vara anului 1849 Iscovescu pleacă din nou în străinătate. Vom trece în revistă activitatea lui pînă în 1854, data morții artistului. Pînă în 1852 Iscovescu rămîne la Paris, frecventînd atelierile lui Michel Drolling și François Picot, executînd numeroase schițe în muzee „și astfel Iscovescu a fost unul dintre cei dintîi artiști români care s-au folosit de marea lecție a muzeelor”²⁹. Acest răgaz acordat picturii îl conduce la reușitele de elecție ale peisagisticii sale (s-au păstrat foarte puține originale), lucrări executate cu o mare siguranță, cu elasticitate în abordarea unor compoziții ample, cu energie și o anume dinamică interioară. Ne referim la cele două peisaje „Cazarma lui David Pașa”, datată 27 mai 1854 și „*Peisaj din Lyon*”. În 1852 se afla la Constantinople,

²⁵⁻²⁶ Dan Grigorescu, *Trei pictori de la 1848*, București, 1973, p. 261.

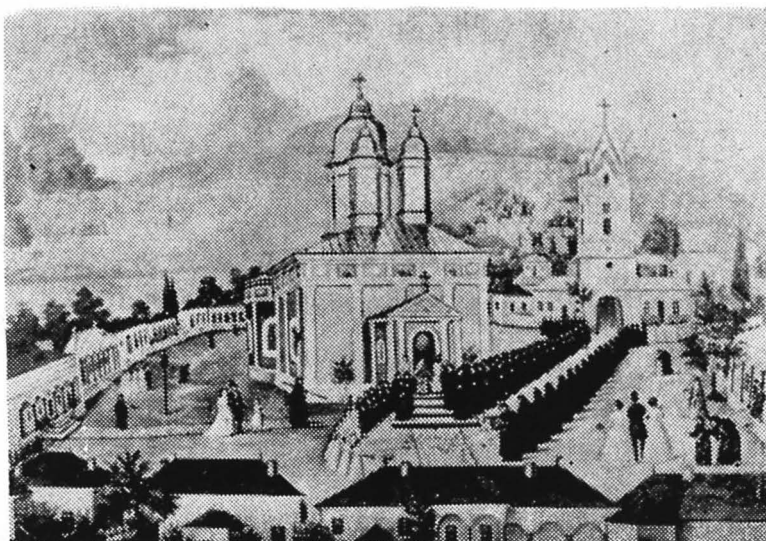
²⁷ Ionel Jianu, *op. cit.*, p. 13.

²⁸ *Idem*, p. 16.

²⁹ *Idem*, p. 21.

1 — Alexandru Asachi „Plute pe Bistrița”

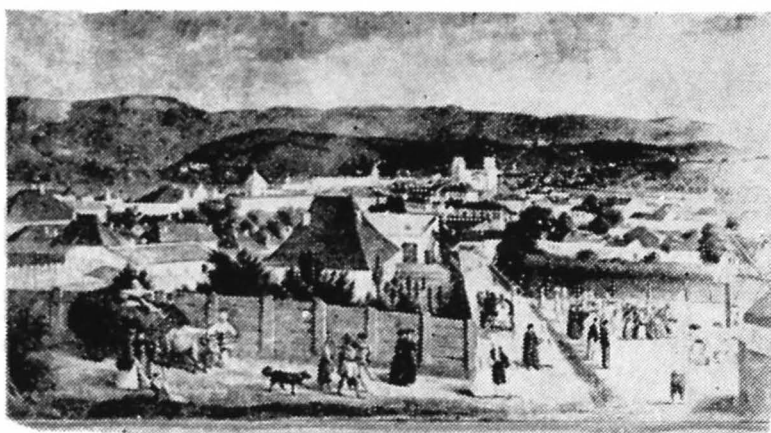
2 — Nicolae Teodorescu „O festivitate la mănăstirea Rătești”

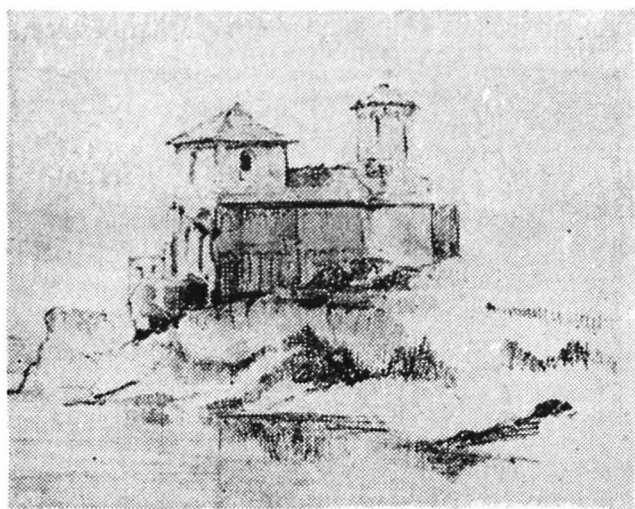
3 — Charles Doussault „O stradă din București”

4 — Michel Bouquet „Podul Calitei”

5 — Ludovic Stawski „Iasi in 1841”

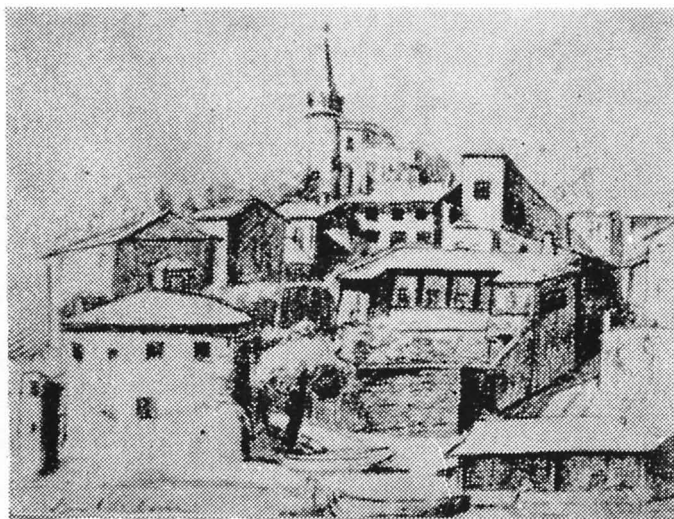
6 — Constantin Lecca „Mănăstirea Plumbuita”

7 — Ion Negulici „Peisaj din Cîmpulung”

8 — Barbu Iscovescu „Uliță veche din Craiova”

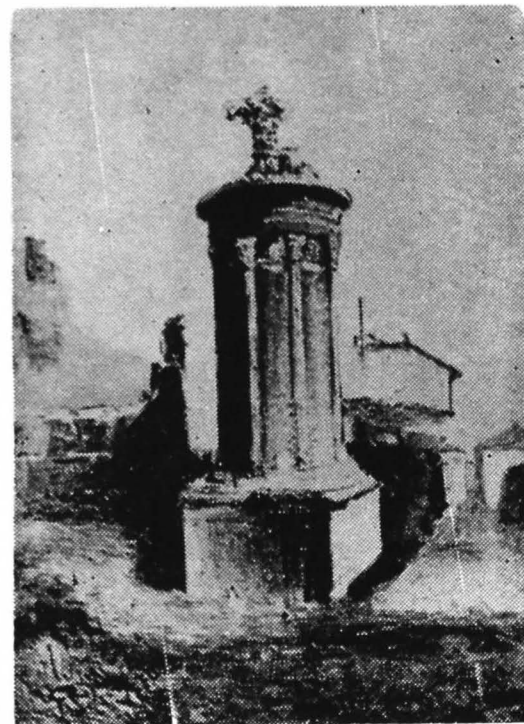
9 — Barbu Iscovescu „Lyon l'île Barbe”

10 — Anton Chladek „Peisaj”

12 — Gheorghe Tattarescu „Peisaj din Italia”

11 — Gheorghe Tattarescu „Monumentul
lui Lysicrate din Atena”

celălalt centru al emigrației românești. Înainte de a ajunge aici, la Lyon a desenat peisajul intitulat „*Ile Barbe*” (pl. III, fig. 9), care uimește prin lejeritatea execuției, probitate tehnică, sentimentul viu al naturii. Bolnav, crează tot mai puțin. Se păstrează câteva peisaje, dintre care unul (se presupune ultimul) din Kemarly, 1853.

Peisajul autonom eroic. Anton Chladek compune întâmplător în cariera sa două peisaje (pl. IV, fig. 10), pasionat de „efectele atmosferei și luminii de seară și de dimineață asupra aceleiași priveliști”³⁰. Peisajul, experimentat direct, naturalist, plus o anume idealizare legată de o stare de poezie crează o nouă dimensiune, aceea a peisajului eroic. Este „Dragostea pentru natura reală și înclinarea spre o anume realitate lirică reprezentată de Poussin și Lorrain”³¹, așa-numita „maniera grande” a unui Salvator Rosa, Poussin, Hobema. Și alți pictori ai perioadei la care ne referim (ca Al. Asachi) idealizează și corijează natura, conferindu-i aspecte solemne. „Peisajul eroic” desemnează și o altă categorie de peisaje, cele care înfățișează aspecte fenomenologice, dezlănțuirea naturii, rezistența ei eroică.

Tattarescu, oscilând între realism, academism și o anume exaltare romantică, va încerca peisaje urbane, eroice, epice, lirice, vibrând divers în fața naturii. Peisajul de sine stătător, autonom prin posibilitatea exprimării unor game diverse de sentimente, trăiri estetice, însuflețit de amintirile istoriei și vegetalul eroizat sînt (pînă la 1850 cînd îi analizăm activitatea) manifestări sincere de a impune peisajul în mod conștient, ca un gen superior de exprimare. Dintr-o scrisoare trimisă în țară în 1848 desprindem o autocaracterizare în privința calităților sale de peisagist: „Arta paysajului e diosebită, mie gustu nu mi ar lipsi dar poate că-mi lipsește mekanismul sau nendeletnicirea”³². În iunie 1845 Tattarescu pleacă din țară. În drumul său vizitează „ruinele” din Atena și le desenează „pentru curiozitate” (și desigur dintr-o înclinație firească spre peisaj): „Templul lui Tezeu”, „Acropole” „Templul lui Jupiter” (desenele s-au pierdut). O finalizare în ulei pe carton de mici dimensiuni a „*Monumentului lui Lysistrate la Atena*” (pl. IV, fig. 11), terminată probabil la Roma, are și încărcătura de istoricitate, dimensiunea epică a modelului antichității propus de tematica academismului, concomitent cu accentuarea ruinelor care-l impresionaseră în mod deosebit. Este un peisaj văzut pe baza unor date și elemente reale exprimate prin recompunerea impresiei imediate. Vizitează apoi Florența. Execută copii în muzee, preferînd pe Salvatore Rosa (o marină executată la comandă). Preferința pentru peisajul eroic prin care Rosa crează în fapt un peisaj compozit, văzut și imaginat deopotrivă, reproduș prin narație și apel la literatură, este o lecție care contribuie la formarea esteticii și tehnicii tînărului pictor, dar care nu s-a răsfrînt asupra întregii opere, peisagistica sa fiind o excepție (pl. IV, fig. 12). Un nou peisaj cu personaje în stafaj, lucrat la o lună distanță (tot ulei pe carton), inscripționat pe verso „... , peisaj nocturn la granița spre Toscana”, împrumută accesorii romantice, o dovadă în plus a paradoxalei sale orientări în genul peisagisticii și restul opereii. „Lucrarea reușită, ne arată un peisaj stîncos de munte, un drumeag pe care se trudes cîțiva călători, totul redat cu tonurile albastre-argintii ale unei nopți cu lună plină, iar razele lunii aruncă umbre lungi”³³.

³⁰ Ion Frunzetti, *op. cit.*, p. 101.

³¹ Marcel Brion, *Pictura romantică*, București, 1972, p. 169.

³² J. Wertheimer — Ghika, *op. cit.*, p. 64.

³³ *Ibidem*.

Călătorește mult în orașele Italiei. În septembrie 1850, este din nou în Roma, perioadă din care datează peisajele „Vederea de pe o terasă din Pincio” și „Pe Gianicolo”. Aprecierile critice contradictorii ale celor două peisaje compozite (detalii de prim-plan și vederi panoramice în arierplan) decurg din inconsecvențele stilistice și de concepție: observația directă alăturată sugestiilor literare de atmosferă, colorit, rigoarea și atmosfera rece, inflexiunilor lirice. Ambele sînt peisaje ample, dovedind știința aplicării perspectivei și a eșalonării planurilor, a rezolvării spațiului și prin perspectivă aeriană. Întîlnim aici rapeluri la elementele arhitecturale agreate de academism (neoclasicism). La începutul anului 1851 se întoarce în țară, urmînd un itinerar complicat cu foarte multe opriri. La München se întîlnește cu doi tineri pictori din Moldova aflați la studii, însoțiți de pictorul italian Pagano „... care era foarte atașat Nației noastre, el trăise multă vreme la Iași”³⁴, cu care face un schimb de desene, primind de la acesta cîteva peisaje din Moldova. Apoi pentru scurt timp pornește la Brussa în Asia Mică (cu o misiune secretă), executînd în drum „un caiet cu desene și schițe cu peisaje din Brussa, Constantinopole și vecinătăți”, caiet dispărut în 1940. Din 1851, pentru Tattarescu începe o nouă etapă, aceea a afirmării ca pictor. Incertitudinile se limpezesc, acceptînd în general repertoriul tematic propus de academism, excepție făcînd peisajele. Pe acest teren „cu toată formația sa academistă Tattarescu a uitat pentru o clipă rețetele de atelier și aflîndu-se în fața unor priveliști de natură, sincer mișcat”³⁵, a creat peisaje „situate la polul opus acelorora în care văzuse pe vremuri Roma de pe Monte Pincio”³⁶.

Deși exemplele de peisaj autonom sînt episodice în creația majorității artiștilor din această perioadă, ele sînt suficiente pentru a demonstra că acest gen considerat secundar, minor, își făcuse debutul, ce e drept greu și tardiv, în arta plastică românească. Deopotrivă cu alte genuri artistice, începe să se bucure de o anume prețuire. Artiștii sînt convinși de importanța peisajului și de importanța a ceea ce numim „școala muzeelor”. Nu numai justificare istorică, ci și vibrație lirică, justificare estetică, dar și ideologică. Nebeneficiînd de o instruire artistică cu program riguros, cu studii îndelungate, artiștii au abordat peisajul de pe cele mai diverse poziții. Majoritatea lucrărilor de acum nu au o valoare artistică deosebită, nu au o concepție anume și nu definesc o personalitate, ele fiind încă didactice, cuminți sau studii aplicative la teoriile despre perspectivă. Cîștigul esențial este tocmai această abordare caleidoscopică a peisajului din comandamente lăuntrice. După granița lui 1850, acest gen va intra în perioada formării și abia cu Grigorescu va cunoaște consacrarea.

ADRIANA MAXA

DAS AUFTRETEN DER AUTONOMEN LANDSCHAFT IN DER RUMÄNISCHEN PLASTIK

(Zusammenfassung)

Im Zusammenhang mit diesem Thema ist es notwendig von der Feststellung auszugehen, dass das Malen von Landschaften in der Kunst im allgemeinen sehr spät stattgefunden hat und mit einer noch grösseren Verspätung in der rumänischen

³⁴ *Idem*, p. 100.

³⁵ *Pictura românească în imagini*, p. 129.

³⁶ *Ibidem*.

Kunst wahrzunehmen ist. So wie auch Kenneth Clark richtig festgestellt hat, gab es während der Zeit des höchsten Glanzes des menschlichen Geistes noch keine ausgesprochene Landschaftsmalerei und man hätte damals auch nicht daran denken können.

Das Durchsetzen der neuen künstlerischen Gattung, ein ausgesprochener Umschwung in der Geschichte der Kunst und Kunsttheorie, ermöglichte die Erfüllung der typisch ästhetischen Äusserungen.

Die Etappe des Auftretens der autonomen Landschaft konnte in der rumänischen Kunst in die Zeitspanne 1830—1850 gesetzt werden, in welcher sich die künstlerischen Akkumulierungen dem beschränkten Akademismus — welcher aus seinem thematischen Programm die Landschaft ausschloss — durchsetzen konnten.

Nun war die autonome Landschaft ein erworbenes Gut ohne noch in das Bewusstsein des Publikums eingedrungen zu sein. Sie steht in der rumänischen Plastik mit dem Namen zweier Künstler: Barbu Iscovescu und Carol Popp de Szathmary, die ersten beiden Landschaftsmaler, in engem Zusammenhang.

Nach 1850 wird diese Gattung in ihre Entwicklungsphase übergehen um durch Grigorescu eine ausgesprochene Widmung zu erleben.

DREPTURILE ȘI LIBERTAȚILE CETĂȚENEȘTI ÎN PROCLAMAȚIILE ADOPTATE ÎN TIMPUL REVOLUȚIEI BURGHEZO-DEMOCRATICE DE LA 1848 DIN CELE TREI ȚĂRI ROMÂNE

„Jur ... ca român voi susține totdeauna națiunea noastră română pe calea dreaptă și legiuită și o voi apăra cu toate puterile în contra oricărui atac și asuprire; nu voi lucra niciodată în contra drepturilor și a intereselor națiunii române, ci voi ținea și voi apăra legea și limba noastră română, precum și libertatea, egalitatea și frățietatea” (Din „JURĂMÎNTUL DE LA BLAJ” — 1848)

I

Revoluția burghezo-democratică de la 1848 din țările române „a constituit un moment crucial în trecerea României de la feudalism la capitalism, a dat un puternic impuls creșterii conștiinței de sine a poporului român, a exprimat hotărârea moldovenilor, muntenilor și transilvănenilor de a sfârșii vechile relații feudale, de a deschide calea noii orînduiri, de a făuri unitatea națională în cadrul frontierelor unuia și aceluiași stat, de a înainta neabătut pe drumul progresului și democrației”¹.

Cu toate că n-a izbucnit în același timp în cele trei țări române, plămădită însă în aceleași condiții și proclamînd țeluri comune, revoluția burghezo-democratică de la 1848 a avut un caracter unitar. „Trăsătura caracteristică comună a revoluției din toate țările române a fost, pe de o parte, lupta pentru lichidarea relațiilor feudale și realizarea unor reforme economice și social-politice de natură să dea cîmp liber dezvoltării forțelor de producție și să ridice țara la nivelul de organizare al țărilor avansate din Europa, iar pe de altă parte, revendicarea cerinței vitale a constituirii statului național unitar — condiție a însăși emancipării națiunii române, a mersului înainte al societății românești pe calea progresului și civilizației”².

Se puna, deci, în fața revoluționarilor de la 1848 din țările române greaua misiune de a lichida vechea orînduire social-economică feudală — cu axul ei, iobăgia, și cu toate consecințele acesteia —, eliberarea clăcașilor și împrăștierea lor, „... chestia proprietății”, după cum sublinia Nicolae Bălcescu, fiind „... într-adevăr chestia cea mai principală a revoluției...”³ și aceasta datorată, după părerea lui Mihail Kogălniceanu, și faptului că era inuman ca „omul să exploateze pe om, ca cei mai mulți să fie instrumentele de muncă acelora puțini și ca un popor să-și jertfească viața în folosul unora, în contra principiilor evanghelice și ale adevăratei libertăți”⁴.

¹ Programul Partidului Comunist Român de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism, în Congresul al XI-lea al Partidului Comunist Român, București, 1975, p. 622.

² Nicolae Ceaușescu, *Cuvîntare la adunarea populară de la Iași consacrată aniversării revoluției de la 1848*, București, 1973, p. 12.

³ Nicolae Bălcescu, *Opere*, vol. I, București, 1953, p. 299.

⁴ Apud R. Pantazi, *Particularitățile ideologiei pașoptiste românești în curentele revoluționare ale epocii*, în *Știința*, nr. 7746, din iunie 1968, p. 4.

Se puna, în același timp, în fața revoluționarilor de la 1848, din țările române greaua sarcină a lichidării suprastructurii politico-juridice vechi — feudale — și crearea bazelor unui stat și ale unui drept noi, superioare celor sfărimate, care să aibă ca temelie republicanismul și instituții democratice, același Bălcescu sintetizând astfel misia revoluției, din acest punct de vedere: „*înălțarea plebeianismului la putere, sau după cum o formulăm noi: întregirea Românului, vecinul, șerful veacului de mijloc, în drepturile sale de om, de cetățean și de nație*“⁵. Era deci „... neapărat necesar a proclama democratizarea statului prin egalitatea drepturilor, a pământului, prin împroprietărirea țăranilor...“⁶.

În fine, luându-se în considerație că lupta pentru eliberarea socială și lupta pentru libertatea națională erau, în condițiile concrete de atunci ale țărilor noastre, două laturi inseparabile ale uneia și aceleiași sarcini a revoluției, în revoluția burghezo-democratică de la 1848 din țările române s-a pus, mai mult sau mai puțin pronunțat, și problema unității și independenței naționale a românilor. „Unitatea națională fu visarea iubită a voievozilor noștri cei viteji, a tuturor bărbatilor noștri cei mari, care întrupară în sine individualitatea și cugetarea poporului, spre a o manifesta lumii. Pentru dînsa ei trăiră, suferiră și muriră“⁷.

II

Înainte de a ne referi la modul cum au fost consacrate drepturile și libertățile cetățenești în Proclamațiile adoptate în cadrul revoluției burghezo-democratice de la 1848 din țările române, și anume în: „*Petițiunea-proclamațiune a boierilor și notabililor moldoveni*“⁸, din 28 martie 1848, „*Petițiunea națională*“ (sau „*Programul revendicărilor națiunii române*“)“⁹, din 4/16 mai 1848, de la Blaj, și „*Proclamațiunea revoluțiunii din Țara Românească*“ (cunoscută în istorie sub numele de „*Proclamația de la Islaz*“)“¹⁰, din 9 iunie 1848, se impun câteva precizări de principiu. În primul rînd, și la noi — în gîndire și în textul acestor proclamații — locul principal l-a ocupat *libertatea* — *proclamarea libertății*, pentru că ea însemna, pe plan intern, lichidarea orînduirii feudale cu a ei inegalitate fățiș proclamată și reglementată, și cu aceasta și a statutului juridic de om dependent al producătorului direct, în imensă majoritate țărani, lichidarea acelei orînduirii care a fost „... o monstruoasă clădire de tiranii puse una asupra alteia și toate reze-mate și apăsînd pe popor, pe țăranul muncitor“¹¹, a acelei orînduirii în care poporul nu a avut „nece una din potestate“ și în care între clasele sociale nu era „nece una *comuniune juridică*“, ci exista „una clase care numai *comandă* și alta clase care numai *ascultă*“, în care a existat „un raport de domni și șerbi“¹².

⁵ Nicolae Bălcescu, *op. cit.*, p. 310.

⁶ Apud C. I. Gullian, *Gîndirea social-politică a lui Nicolae Bălcescu*, București, 1954, p. 42.

⁷ Nicolae Bălcescu, *op. cit.*, p. 311.

⁸ *Anul 1848 în Principatele Române, acte și documente*, tom. I, 1821—1848 iunie 20, București, 1902, p. 176—179.

⁹ Vezi V. Chereșteșiu, *Adunarea națională de la Blaj, 3—5 (15—17) mai 1848*, București, 1966, p. 459—466; vezi și *Scînteia*, nr. 7712, din 24 mai 1968, p. 2.

¹⁰ *Anul 1848 în Principatele Române*, p. 490—501.

¹¹ Nicolae Bălcescu, *op. cit.*, p. 308.

¹² Simion Bărnuțiu, *Dreptul natural publicu*, Iași, 1870, p. 112; vezi și R. Pantazi, *Simion Bărnuțiu. Opera și gîndirea*, București, 1967, p. 139.

Pentru poporul român însă, datorită faptului că peste 400 de ani a fost „obiectul unei permanente politici de dominație străină”, care l-a făcut să îndure „mari privațiuni, să ducă lupte grele pentru a-și apăra libertatea, neatfîrnarea, propria ființă, pămîntul străbun”¹³, libertatea avea importanță vitală atunci cînd se puneau în discuție raporturile sale cu acele puteri străine care ne-au dominat sau și-au dorit de-a-lungul veacurilor să ne domine. Și este de subliniat că revoluționarii români de la 1848 au văzut clar condiționarea cuceririi libertății interne de cucerirea libertății externe. *Libertatea internă* — scria Nicolae Bălcescu — „este peste puțină a dobîndi fără libertatea din afară, libertatea de sub dominația străină...”¹⁴, iar Alecu Russo accentua că: „... Slobozenia e îndoită, cea dinlăuntru, și cea din afară. Ele sînt surori, una fără alta nu pot trăi. Slobozenia din afară este neatfîrnarea moșiei în care ne naștem și care ne hrănește, moșia de la care tragem numele nostru și dreptul de om de sub biruirea oricărei alte țări și împărțirii”¹⁵. Pe aceeași linie s-a situat și Simion Bărnuțiu în Discursul rostit la 2/14 mai 1848 la Blaj, cînd spunea: „Eu dicu, ca *libertatea cea adevărată a ver carei națiuni nu poate fi de catu naționale*... deca e dreptu, ca persoanele nu și perdu natur'a candu se lega întru unu corpu naționale cu limba și datine comuni, și éta, cu totu aceeași vomu fi constrinși a dice și națiune, ce dicem de o persoana singura: ca libertatea națiunii inca e lata strinsu; libertatea națiunii inca e legata strinsu cu person'a ei, că și a personelaru firesci, deca nu mai strinsu; libertatea națiunii inca porta tipulu națiunii, cumu porta libertatea personale tipulu persoanei omului; națiunii inca i'a datu natur'a forme precumu personeloru firesci; cu person'a națiunii de una data se nasce și libertatea ei că și a personeloru singuratece, și cu person'a dimpreună se stinge; totu ce latiesce libertatea, aceea cresce pretiulu și înalția demnitatea națiunii...”¹⁶. Și încoronîndu-și discursul cu ideea că: „Libertatea vercarui poporu e bunulu lui celu mai înaltu, și naționalitatea e libertatea lui cea dein urma”¹⁷, Simion Bărnuțiu fixa astfel una din sarcinile Adunării de la Blaj din mai 1848 — poate cea mai importantă sarcină: „... națiunea, adunandu-se dein toate partile la acêsta serbatoria a libertății, areta, ca nu mai va fi supusa altoru națiuni... Adunarea, ..., *se prochiame libertatea și independenti'a națiunii Române*”¹⁸.

Și cei citați n-au fost singurii corifei ai revoluției burghezo-democratice de la 1848 din țările române care au gîndit astfel, care au văzut legătura indisolubilă, condiționarea reciprocă dintre cucerirea libertății externe și a celei interne, dintre libertatea individului și libertatea (eliberarea) întregii națiuni române.

Apare firească, deci, încercarea de a se concretiza o atare concepție în textele unor proclamații adoptate în timpul revoluției burghezo-democratice de la 1848 din țările române. Trebuie însă subliniat că felul cum s-a făcut concretizarea acestei concepții a fost determinat de o serie de factori, un loc aparte ocupîndu-l poziția marilor imperii ce pretindeau a menține dominația lor asupra țărilor noastre, și tăria elementului revoluționar din interior. Moldovenii n-au

¹³ Nicolae Ceaușescu, *Expunere cu privire la activitatea politico-ideologică și cultural-educativă de formare a omului nou, constructor conștient și devotat al societății socialiste multilateral dezvoltate și al comunismului în România*, prezentată la Congresul educației politice și al culturii socialiste, 2 iunie 1976, București, p. 13.

¹⁴ Nicolae Bălcescu, *op. cit.*, p. 312.

¹⁵ Vezi *Scînteia*, din 4 mai 1973, p. 3.

¹⁶ Simion Bărnuțiu, *Dreptulu publicu alu româniloru*, Iași, 1867, p. 365—366.

¹⁷ *Idem*, p. 401.

¹⁸ *Idem*, p. 394.

făcut nici măcar o referire vagă în a lor „Petițiune-proclamațiune...”. Cei din Țara Românească au decretat: „Independența... administrativă și legislativă pe temeiul tractatelor lui Mircea și Vlad V., și neamestec al nici unei Puteri din afară în cele din întru ale sale”, adică, așa cum se sublinia în partea întâia a acestui act: „Popolul Român voește cu o voință tare a-și păstra neatârnrarea administrației sale, neatârnrarea leguirii sale, dreptul seu suveran în cele din năuntru și rămâne în aceleași legături, și mai strînse, prin luminile veacului, cu I. Poartă. Această voință e legală, e pe credința tractatelor și nu e în paguba nimului”¹⁹. La Blaj, în programul din 4/6 mai, la pct. 1 s-a înscris că: „Națiunea română, răzimată pe principiul libertății, egalității și frăției, pretinde independența sa națională în respectul politic, ca să figureze în numele său”.

În al doilea rînd, trebuie să subliniem că la noi nu s-a făcut în aceste proclamații distincția — așa cum s-a făcut, de exemplu, în Franța, prin „Declarația” din 1789 — între drepturile omului și drepturile cetățeanului, distincție al cărei conținut și scop au fost puse în adevărata lor lumină de către Marx și Engels. Pornind de la ideea că separarea între drepturile omului și drepturile cetățeanului era artificială, Marx scria, referindu-se la „les droits de l'homme”, că „sînt, în parte, drepturi politice, drepturi care nu pot fi exercitate decît în comunitate cu alții. Conținutul lor îl constituie *participarea la comunitate*, și anume la *comunitatea politică, la stat*”²⁰.

În al treilea rînd, trebuie subliniat că și la noi, cu toate că în concepție și în consacrare, drepturile omului n-au fost altceva decît drepturile omului egoist, prin înscrierea lor în proclamațiile de la 1848 s-a urmărit crearea condițiilor necesare înlăturării „privilegiilor feudale și ale instaurării orînduirii noi, burgheze, bazate pe proprietatea privată, libertatea de a contracta și concura și egalitatea”²¹.

În fine, trebuie să se rețină, ca o particularitate a proclamațiilor de la 1848, amintite mai sus, modul cum au fost formulate, redactate, revendicările națiunii române, și aceasta diferit de cel al „declarațiilor” din occident²². Și ni se pare că acest mod al redactării lor reflectă, cu toate slăbiciunile deja știute, un anumit grad de maturitate al celor mai luminate minți ale națiunii române, autori ai acestor proclamații. Astfel, dacă revoluționarii moldoveni în a lor „Petițiune-proclamațiune...” arătau că comitetul de redactare, „adunîndu-se astăzi, în 28 Martie 1848, și cercetînd starea critică de astăzi a societății, s-a încredințat de cuget curat și nemișcat de patimi, că pentru de a pune Moldova pe o cale de fericire, *mijloacele cele mai sigure și mai neapărat trebuitoare sînt următoarele*:” (sublin. ns. — D.V.F.), revoluționarii din Țara Românească, prin „Proclamația de la Islaz”, au arătat că „*poporul român decretă și hotărâsce*” (sublin. ns. — D.V.F.), iar cei

¹⁹ *Anul 1848 în Principatele Române*, p. 491.

²⁰ K. Marx și F. Engels, *Opere*, vol. I, ed. a II-a, București, 1960, p. 397.

²¹ I. Demeter, *Declarația drepturilor omului. Schiță istorică*, București, 1968, p. 37.

²² În „Declarația drepturilor omului și cetățeanului”, adoptată în 1789 în Franța, găsim următoarea formulare înaintea expunerii pe articole a revendicărilor revoluției franceze: „... Adunarea Națională recunoaște și declară, în prezența și sub auspiciile ființei supreme, următoarele drepturi ale omului și cetățeanului”, după ce „Declarația drepturilor”, făcută de reprezentanții „bunului popor al Virginiei”, adoptată la 12 iunie 1776, a decretat că aceste drepturi aparțin „bunului popor” și „posterității lor ca bază și fundament al guvernării”.

din Transilvania, în „Programul...” din 4/16 mai au înscris că „națiunea română pretinde” (art. 1, 2, 14), că „națiunea română poștește” (art. 4, 5, 15), că ea „cere” (art. 3, 6—13, 16) (sublin. nr. — D.V.F.).

III

Trecînd la analiza corectă a felului cum au fost înscrise drepturile și libertățile cetățenești în proclamațiile elaborate și adoptate în cele trei țări române în timpul revoluției burghezo-democratice de la 1848, trebuie să avem în vedere, în primul rînd, că ne găsim în fața unor *declarații de drepturi*²³ și, ca atare, formularea textului lor este simplă, mai lapidară, alteori entuziastă și destul de des nu într-o formă (tehnică) juridică, așa cum sînt textele unei legi (fie ea constituțională, fie ordinară), ci declarativă, și aceasta datorată și faptului că proclamațiile noastre au fost și importante manifeste (programe) politice.

În al doilea rînd, fiind elaborate în timpul revoluției burghezo-democratice din țările noastre — ca expresie politico-juridică a idealurilor forțelor sociale participante la revoluție —, proclamațiile la care ne referim au înscris drepturi și libertăți cetățenești la acest nivel, în principal în funcție de atitudinea mai radicală sau mai puțin radicală a redactorilor lor și în funcție de tăria elementului de bază al revoluției — țărănimea —, cum de altfel au fost înscrise și celelalte revendicări. Fără a intra în detalii, subliniem că, deși se susține adesea că este o identitate de conținut și chiar și de formă (de redactare) între aceste proclamații și declarațiile din occident, și mai ales cu „Declarația drepturilor omului și cetățeanului” din Franța (1789), există multe deosebiri și încă în probleme fundamentale. Ca exemplu am aminti că „Petițiunea-proclamațiune...” de la Iași (art. 4) s-a pronunțat pentru: „Grabnica îmbunătățire a stării locuitorilor săteni”, că în „Proclamația de la Islaz” (art. 13) s-a decretat: „Emanciparea clăcașilor, ce se fac proprietari prin despăgubire”, iar în „Programul revendicărilor națiunii române” din 4/16 mai 1848, de la Blaj (art. 3) s-a prevăzut că: „Națiunea română, ajungînd la conștiința drepturilor individuale omenești, cere fără întîrziere desființarea iobă-

²³ Și în trecut și după 23 August 1944, problema naturii juridice a acestor proclamații a fost discutată, în sensul că cercetătorii s-au preocupat în mod special de natura juridică a „Proclamației de la Islaz”, opiniile formulate putînd fi extinse și la celelalte proclamații adoptate în timpul revoluției burghezo-democratice din cele trei țări române. Unii cercetători au susținut că „Proclamația de la Islaz” a fost o *constituție* (Al. Tilman—Timon, *Les influences étrangères sur le droit constitutionnel roumain*, Paris—București, 1946, p. 282; I. Vîntu, G. G. Florescu, *Unirea Principatelor în lumina actelor fundamentale și constituționale*, București, 1965, p. 63—66), alții, că a fost un *act constituțional* (D. Ionescu, Gh. Tuțui, Gh. Matei, *Dezvoltarea constituțională a statului român*, București, 1957, p. 110—114), iar o a treia categorie, că a fost o *declarație de drepturi* (T. Drăganu, *Natura juridică a Proclamației de la Islaz*, în *Studia*, seria III, fasc. 2/1961, p. 113—118; V. Șotropa, *Problema naturii juridice a Proclamației de la Islaz*, în *Studii și cercetări juridice*, XII (1967), nr. 2 p. 219—230, care adaugă că este combinată această natură și cu aceea de program politic; V. Șotropa, *Proiectele de constituție, programele de reforme și petițiile de drepturi din țările române în secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea*, București, 1976, p. 184—195; Vl. Hanga, *Proclamația de la Islaz (1848) — declarație a drepturilor omului și cetățeanului*, în *Revista română de drept*, nr. 5/1968, p. 45—53 și *La proclamation d'Islaz (Déclaration des droits de l'homme et du citoyen, 1848) et l'influence française*, în *Revue Int. Droit Comp.*, nr. 3/1970, p. 491—501.) Acestea sînt o parte din opiniile formulate, și cu scuzele de rigoare pentru cele neamintite, arătînd că s-a mai susținut a fi fost un „program” sau „o declarație de principii” (vezi și *IstRom*, vol. IV, București, 1964, p. 87).

giei fără nici o despăgubire din partea țăranilor iobagi atât în comitate, cât și în districte, scaune și granițe militare", ceea ce nu apare în „Declarația drepturilor omului și cetățeanului”, unde la art. 17 s-a prevăzut că: „Proprietatea fiind un drept inviolabil și sacru, nimeni nu poate fi lipsit de el decât în cazul când necesitatea de ordin public, legal constatată, o cere, și atunci sub rezerva unei juste și prealabile indemnizații”, prevedere preluată nu numai de constituțiile Franței, ci și de constituțiile altor țări burgheze, printre care și cele ale României (vezi art. 19 al Constituției din 1866, art. 17 al Constituției modificate în 1923, art. 16 al Constituției dictaturii regale din februarie 1938). Și asemenea măsuri n-au avut altă menire decât apărarea și consolidarea proprietății bazate pe exploatare.

În fine, trebuie să arătăm că la loc de frunte, alături de proclamarea libertății externe a națiunii, care însemna eliberarea de sub dominația străină, și foarte semnificativă din acest punct de vedere, ni se pare a fi cerința astfel formulată în art. 16 al „Programului revendicărilor națiunii române” din 4/16 mai 1848, de la Blaj: „Națiunea română cere ca conlocuitoarele națiuni nicidecum să nu ia în dezbateri cauza uniunii cu Ungaria pînă cînd națiunea română nu va fi națiune constituită și organizată cu vot deliberativ și decisiv, în Camera legislativă. Iar, din contră, dacă dieta Transilvaniei ar voi totuși a se lăsa la pertractarea aceleiași uniuni, de noi fără noi — atunci națiunea română protestează cu solemnitate”, și aceasta pentru că „națiunea Română nece voesce a domni preste alte națiuni, nece vé suferi a fi supusa altor'a, ci voesce dreptu ecare pentru tote”²⁴, proclamațiile noastre au înscris *libertatea internă, libertatea și egalitatea oamenilor*, condiție sine qua non a lichidării cu trecutul feudal și a creării cadrului pentru o nouă organizare socială și politică. „Proclamația de la Islaz” a formulat în mod categoric că „popolul, decretînd odată drepturile civile și politice ce le-a avut totdeauna tot cetățeanu, declară că tot Românul e liber”²⁵, că „popolul român..., decretă, ..., aceleași drepturi civile și politice pentru tot Românul”²⁶, și a stabilit pe această linie „egalitatea drepturilor politice” (art. 2), „contribuție generală” (art. 3) după veniturile fiecăruia („Dreptatea nu suferă a purta numai săracii sarcinile țerei și bogații să fie scutiți”²⁷), și aceasta „înavuțește patria și o patrie avută e în folosul tuturilor și prin urmare în paguba nimului”, contribuția egală chemînd „pe toți la aceleași drepturi și datorii într-o patrie dreaptă, înfloritoare și care cu tot dreptul nu va pute suferi control străin”²⁸, desființarea rangurilor titulare, ce nu au funcții (art. 17) și „al căror nume nu aduc aminte decât nisce timpi de barbarie și de servitute”²⁹, vorbele nobil, nobilitate fiind „necunoscute între populul Român”³⁰, popor ce dorea să împartă *dreptatea* „de-o potrivă la toți” și să o dea „pentru toți și mai virtos pentru cei săraci”³¹.

Pare foarte firească invocarea *dreptății* atunci cînd se discută și se reglementează *libertatea și egalitatea oamenilor* în timpul revoluției burghezo-democratice de la 1848 din țările române, pentru că în gîndirea revoluționarilor noștri de

²⁴ Simion Bărnuțiu, *Dreptul public al românilor*, p. 394—395.

²⁵ *Anul 1848 în Principatele Române*, p. 495.

²⁶ *Idem*, p. 491.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Idem*, p. 494.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Idem*, p. 493.

atunci domnea ideea că pe lângă dreptul și datoria „de a trăi”, „celelalte drepturi firești se reduc la aceste două: *libertatea și egalitatea*. Amîndouă izvorăsc și se coprink în dreptate, căci cum ar putea fi ele drepturi firești, dacă dreptatea, ... n-ar cere mai înainte decît toate ca oamenii să fie liberi și egali”³².

„Libertatea, egalitatea, frățietatea” a fost deviza scumpă și a revoluționarilor transilvăneni, Avram Iancu denumind-o „tezaurul cel mai scump și obiectul cel mai sfînt”. Același Avram Iancu a accentuat că „aceste principii le pretindem garantate pe temeiul existenței națiunilor. Nu ne mulțumim să vedem urmele lor însemnate pe scrisori particulare, nici să le auzim doar sunetul dulce, pe la urechile noastre, ca un ecou fără simțire”³³. Și în conformitate cu o atare gîndire s-a înscris în „Programul” din 4/16 mai 1848, de la Blaj, între altele, că națiunea română pretinde „purtarea comună a sarcinilor publice după starea și averea fiecăruia și ștergerea privilegiilor” (art. 14), precum și ștergerea privilegiilor comerciale (art. 4).

De la o atare înțelegere a problemei drepturilor și libertăților cetățenești, influențată puternic de doctrina dreptului natural (pentru Nicolae Bălcescu „drepturile firești” erau puteri pe care oamenii și le-au păstrat după ce au hotărît să renunțe la starea de sălbăcie și au încheiat acel contract social, unindu-se „... spre a se ajuta, a se apăra unii pe alții și a-și hrăni familia cu roadele muncii lor”³⁴), au purces revoluționarii români de la 1848 în înscrierea în proclamațiile lor adoptate atunci a tuturor drepturilor și libertăților cetățenești.

Desigur, se impune a ne opri mai întîi la felul cum a fost înscris unul dintre cele mai importante drepturi — *dreptul la vot* —, pentru că așa vom putea vedea cum au înțeles mințile luminate ale națiunii române de la 1848 să cheme poporul la conducerea statului.

Concepția revoluționarilor români de la 1848 cu privire la dreptul de vot s-a încadrat organic în concepția lor despre organizarea democratică a viitorului stat — care trebuia să aibă la bază *participarea poporului la conducerea statului*, mai exact, să fie creat cadrul care să favorizeze și să stimuleze ceea ce Nicolae Bălcescu a denumit „*domnia poporului prin popor*”, a unui popor suveran, „adică stăpîn pe sine”. George Barițiu aprecia, de exemplu, că suveranitatea poporului se manifestă „mai bine și mai cu efect în exercițiul dreptului electoral”³⁵, și de pe această poziție a criticat foarte sever sistemul electoral cenzitar. Nicolae Bălcescu, referindu-se la viitoarea „Adunare obștească” a țării — organul reprezentativ — a subliniat că aceasta urma a se compune din deputați aleși de tot românul care „în vîrstă legiuită... să aibă glas la alegerea deputaților”³⁶, și pe acest teren al votului universal își va desfășura el activitatea teoretică și practică, luptînd împotriva adepților liberalismului reformator, în frunte cu I. Eliade Rădulescu, partizani ai votului cenzitar.

Pe această linie, „Proclamația de la Islaz” a statuat că: „Poporul Român..., decretă de azi înainte alegerea largă, liberă, dreaptă, unde tot Românul are drep-

³² Nicolae Bălcescu, *op. cit.*, p. 355.

³³ Apud Al. Matei, *Avram Iancu, tribun al moșilor. Conducători ai revoluției române de la 1848*, în *Făclia* (Cluj), mai 1973.

³⁴ Nicolae Bălcescu, *op. cit.*, p. 354.

³⁵ George Barițiu, *Lupta pentru legi electorale*, în *Observatorul*, IV (1881), nr. 21, p. 81 — 82 și nr. 22, p. 85.

³⁶ Vezi și D. Firoiu, *Cîteva probleme cu privire la stat și drept în concepția social-politică a lui N. Bălcescu*, în *Justiția Nouă*, nr. 6/1954, p. 809 — 827.

tul de a fi chemat și unde numai capacitatea, purtarea, virtuțile și încrederea publică să-i dea dreptul de a fi ales. Aceasta pe cei buni, pe cei drepti, nu-i păgubesc întru nimic, și Românii au fost tot-deauna buni³⁷.

Și pentru că prin dreptul de vot poporul trebuia să-și manifeste participarea la viața politică a țării, la conducerea treburilor publice, revoluționarii noștri de la 1848 l-au discutat și proclamațiile adoptate atunci l-au reglementat în contextul opțiunii ferme, a majorității conducătorilor revoluției burghezo-democratice din țările române, *pentru forma de stat republicană*. Pentru Nicolae Bălcescu, „*Republica este un stat în care oamenii adunați îngrijesc singuri de soarta lor, fără a-și pune stăpîni pe cap... Într-o republică poporul nu ascultă decît de slujbași aleși de dînsul chiar, cu treabă hotărîtă și pe vreme hotărîtă. Acești slujbași sînt deopotrivă cu toți ceilalți oameni. Ei poruncesc numai în numele poporului, și sînt datori a lucra numai pentru dînsul, ascultînd legea făcută de dîșii, supunîndu-se la privigherea necurmată a cetățenilor și sînt gata de-a da înapoi slujba cu care au fost însărcinați, cînd s-a sfîrșit vremea pentru care au primit-o*”³⁸ (sublin. nr. — D.V.F.). Și Bălcescu a militat și a luptat nu pentru orice fel de republică, ci numai pentru o *republică democratică* în care „puterea statului și drepturile lui trebuie să fie în mîna poporului întreg”.

Transilvăneanul Simion Bărnuțiu a considerat că „esența republicei e *dominațiunea voinței generali celei adevărate*”³⁹ (și nu majestatea unuia, ca în monarhie) și a subliniat și apreciat faptul că republica se bazează pe sistemul electiv.

Desigur că asemenea idei s-au reflectat, mai mult sau mai puțin clar și viguros, în proclamațiile adoptate la 1848 în cele trei țări române. Revoluționarii moldoveni, în art. 32 al „Petițiunii-proclamațiune...” pe care au adoptat-o, după ce au cerut desființarea vechii Adunări obștești, au propus ca noua Cameră să fie „adevărata reprezentație a nației și adevărata închezășluire a fericirii patriei”, și nimic altceva în legătură cu dreptul de vot și cu viitoarea organizare a statului.

Pentru revoluționarii ardeleni, pretinderea independenței naționale, în respectul politic, înscrisă în art. 1 al „Programului...” adoptat la 4/16 mai 1848, la Blaj, însemna ca națiunea română „să figureze în numele său, ca națiunea română să-și aibă reprezentanții săi la dieta țării în proporțiune cu numărul său, să-și aibă dregătorii săi în toate ramurile administrative, judecătorești și militare în aceeași proporțiune, să se servească de limba sa în toate trebile ce se ating de dînsa, atît în legislație, cît și în administrație”. Mai mult chiar, revoluționarii de la 1848 din Transilvania s-au gîndit deja la un organ central al românilor: *Adunarea națională, pretinsă pe tot anul*.

În fine, revoluționarii de la 1848 din Țara Românească, optînd pentru forma de stat republicană, au reglementat, în a lor „Proclamație de la Islaz”, ca organe ale viitorului stat: *Adunarea generală* ce urma a se compune din reprezentanții tuturor stărilor societății (art. 4); *șeful statului*, pe care, după părerea noastră, tradițional l-au mai numit domn, un domn responsabil, ales „pe cîte cinci ani și căutat în toate stările societății” (art. 5), subliniind că: „Domnia nu e un drept

³⁷ *Anul 1848 în Principatele Române*, p. 492.

³⁸ Nicolae Bălcescu, *op. cit.*, p. 350.

³⁹ Simion Bărnuțiu, *Dreptulu natural publicu*, p. 109.

de moștenire a nici unei familii, Domnia e a patriei. Ea o dă celui ce va socoti de cuviință dintre fiii sei⁴⁰.

Este demn de reținut, în legătură cu raportul dintre *puterea suverană* — deținătorul ei, și cel investit să o traducă în viață, următorul pasaj din „Proclamația de la Islaz”:

„Puterea suverană purcede de la Dumnezeu și în toată țeara se află undeva. În Țeara Românească este în poporul Român, ce are dreptul de a numi pe capul cel mai înalt al patriei. Prin urmare poporul, avînd *dreptul suveran*, poate revesti cu dînsul pe oricine va socoti de cuviință și pe cîți ani i se va părea, că-i este de folos. Așa dar decretă domnia să se dea celui *ales numai pe cinci ani*, spre a se tăia rivalitățile și urile îndelungate și spre a pune o emulație între cetățeni a fi buni, întregi, și folositori patriei, ca să tragă încrederea publică.

Poporul Român leapedă de la sine orice titlu ce i s-a introdus prin corupție de la străini în potriua vechilor sale datini. *Domnul este ales* unul dintre cetățeni și după domnie rămîne iară cetățean, fiu al patriei. Domnul nici nu a fost, nici nu este Prinț; *Domn e tot cetățeanul*“⁴¹ (sublin. ns. — D.V.F.).

Pe aceeași linie, prin art. 10 al „Proclamației de la Islaz” s-a stabilit: „Dreptul fiecărui județ de a-și alege dregătorii săi, drept care purcede din dreptul întregului popor de a-și alege domnul”.

Cînd cele mai înaintate elemente ale revoluției burghezo-democratice de la 1848 din țările române și-au fixat ca țel în lupta pentru progresul și prosperitatea poporului o atare deviză, cum a formulat-o astfel Avram Iancu: „Unicul dor al vieții mele e să-mi văd națiunea fericită”, însemna că aceste elemente au fost preocupate de ansamblul măsurilor ce trebuiau întreprinse pentru viitorul fericit al poporului, pentru a face să dispară epoca în care „un mic număr de cetățeni își întemeiau puterea și fericirea lor pe robia gloatelor” — cum foarte bine a subliniat Nicolae Bălcescu. Avîntarea în lupta care urmărea să înscrie poporul nostru în rîndul popoarelor civilizate ale Europei a însemnat lupta capetelor luminate ale revoluției de la 1848 și pentru consacrarea în proclamațiile adoptate atunci și a altor drepturi și libertăți cetățenești. Și-ntr-adevăr, în proclamațiile pe care le analizăm au fost înscrise o serie de drepturi și libertăți cetățenești pe linia concepției burghezo-democratice ce a dominat în revoluția noastră de la 1848.

Unele dintre aceste drepturi și libertăți cetățenești au avut pronunțat caracter social-economic. Astfel, în „Petițiunea-proclamațiune...” de la Iași s-a înscris „Alcătuirea unei noi catagrafii, spre a scăpa de împilare pe toți nenorociții locuitori, cari sînt astăzi asupriți prin măsurile catagrafiei trecute” (art. 5); „desființarea poșlinei, ca una ce este vătămătoare agriculturii și comerțului țerii” (art. 13); „îmbunătățirea portului Galați, ca cel mai mare canal al înfloririi comerțului și agriculturii țerii” (art. 14); „păzirea cu sfințenie a legilor pe cari se reazemă creditul public, și aceasta în privirea tuturor fără osebite, pentru siguranța relațiilor comerciale” (art. 16); „înființarea unui tribunal de comerț la Iași; codul de comerț al Franței, ..., să fie tălmăcit în limba țerii” (art. 17); „banii de rezervă să fie întrebuințați în formarea unei bănci de scont pentru înlesnirea neguțăto-

⁴⁰ *Anul 1848 în Principatele Române*, p. 493.

⁴¹ *Idem*, p. 494.

riilor în înflorirea comerțului" (art. 18); „înființarea unui banc național pe cel mai sigur temei" (art. 24).

În „Programul revendicărilor națiunii române", adoptat la 4/16 mai, la Blaj, s-a înscris că: „Națiunea română poartă libertate industrială și comercială cu ridicarea țăhurilor (breslelor, n.ns. — D.V.F.) și a privilegiilor și a tuturor piedicilor și stavilelor comerțului cu țările vecine, de care se ține desființarea vămilor la graniță" (art. 4); „națiunea română poartă ca dajdea ce s-a pus de la un timp încoace asupra vitelor, care din pricina strîmtorii hotarelor gremiale (comunale, n.ns. — D.V.F.) se țin și se pasc în țările vecine cu mari cheltuieli..., ca o vederată piedică a industriei și a comerțului activ, să se șteargă" (art. 5); „națiunea română cere desființarea dijmei, adică a zeciuielii (Zehend) metalelor create în patria aceasta, care dijmă e o adevărată piedică pentru lucrarea minelor. La toți proprietarii de fondine (mine, n.ns. — D.V.F.) fără osebite între urburari (proprietarii de mine, n.ns. — D.V.F.) și metalurgi (lucrători și mici proprietari, n.ns. — D.V.F.) să li se dea același drept în privința măsurii hotarelor fondinei" (art. 6).

Revoluționarii din Țara Românească au înscris pe frontispiciul „Proclamației de la Islaz" lozinca „Respect către proprietate" și au subliniat că poporul român „recunoaște facerile de bine ale comerțului, știe că sufletul lui este creditul, care nici odată n-a vrut să i-l înlesnească sistemul trecut. Decretă dar o bancă națională, însă cu fonduri naționale"⁴².

Cea de-a doua grupă de drepturi și libertăți cetățenești înscrise în proclamațiile adoptate la 1848 în țările române au vizat *omul, personalitatea umană*. Prin „Petițiunea-proclamațiune..." de la Iași s-a cerut: „Siguranță personală, adică nimeni să nu poată fi pedepsit decît în temeiul legilor și în urma unei hotărîri judecătorești", cu sublinierea că cel arestat să fie adus în 24 de ore în fața instanței de judecată (art. 3); „reforma școalelor pe o temelie largă și națională, spre răspîndirea luminărilor în popor" (art. 8); „ridicarea pedepselor trupesci înjositoare caracterului de miliție națională", și în aprecierea militarilor pentru avansare locul principal să-l ocupe meritele personale (art. 10); „așezarea poliției țărgurilor pe principii de omenire în privirea nenorociților arestați" (art. 20); „liberarea tuturor arestaților în pricini politice" și repunerea în drepturi a tuturor acelor care fuseseră privați de aceste drepturi „pentru asemenea pricini" (art. 21); „toți amployații să fie răspunzători pentru faptele lor în lucrările slujbei" (art. 23); „fie-care pămîntean să aibă dreptul de a adresa jalbă Obștescii Adunări" (art. 30); „ridicarea censurei în privirea tuturor treburilor și a intereselor din lăuntrul țerii" (art. 34).

Revoluționarii de la Blaj au înscris în „Programul..." din 4/16 mai că: „Națiunea română cere asigurarea libertății personale; nimeni să nu se poată prinde sub vreun pretext politic. Cu aceasta dimpreună cere libertatea adunărilor, ca oamenii să nu cadă în nici un prepus (bănuială, n.ns. — D.V.F.) dacă se adună numai să vorbească și să se înțeleagă" (art. 8); „națiunea română cere libertatea de a vorbi, de a scrie și a tipări fără de nici o cenzură" (art. 7); „națiunea română cere înființarea școalelor române pe la toate satele și orașele" cu mențiunea că era vorba de școli de toate gradele, inclusiv „a unei universități române, dotată din casa statului în proporțiunea poporului contribuând, în dreptul deplin de a-și alege directorii și profesorii" (art. 13).

⁴² *Idem*, p. 492.

În „Proclamația de la Islaz” s-au înscris: „Libertatea absolută a tiparului” (art. 8); „dezrobirea țăganilor” (art. 14), și fiindcă a fost vorba de dezrobirea țăganilor ce aparțineau boierilor, s-a prevăzut că se va face „prin despăgubire”; „instrucție egală și întreagă pentru tot Românul de amîndouă sexele” (art. 16), pe învățătură văzînd revoluționarii de la 1848 că „se întemeiază viitorul țerii și punerea în lucrare, cum și garanția cea adevărată a așezămintelor patriei”⁴³; „desființarea pedepsei degradatoare cu bătaia” (art. 18), această pedeapsă degradînd „demnitatea cetățeanului” și de aceea se „ridică de la orice dregătorie și cu atît mai vîrtos din rîndurile soldaților”⁴⁴, și adresîndu-se acestora, într-o patetică formulare, se arătau următoarele: „Puncerile la cale, legiuirile cele nouă ale popoului Român, ve înalță la treapta de om, desființează vergele de pe spatele voastre, cu cari erați socotiți în starea vitelor, ve înalță la treapta de a pute și voi a ve face ofițeri, cînd veți merita, și ușurează, dau drepturi părinților și fraților voștri. Cînd veți lăsa pușca din mînă, de azi înainte ve așteaptă o patrie, iar nu claca și biciul dorobanțului”⁴⁵; „desființarea atît în faptă cît și în vorbă a pedepsei cu moartea” (art. 19); „emanciparea Israliților și drepturi politice pentru orice compatriot de altă credință” (art. 21).

IV

Firește, se pune întrebarea: Ce s-a realizat atunci din ceea ce au gîndit revoluționarii de la 1848 și din ce au înscris în proclamațiile elaborate și adoptate cu ocazia revoluției burghezo-democratice din acel an?

După înăbușirea mișcării revoluționare din Moldova, la 20 iunie, „cînd o nouă mișcare era gata să izbucnească, armatele Rusiei țariste au ocupat Iașii pentru a o împiedica”⁴⁶. Cu toate acestea, revoluționarii moldoveni au fost prezenți în marile acțiuni ale anului 1848, fie prin participarea la revoluția burghezo-democratică din Transilvania, fie prin elaborarea unor programe — documente atestatoare ale preocupărilor lor, ale gîndirii și simțămîntelor lor. Pe această linie merită a fi amintit mai întîi, nu atît pentru faptul că a fost elaborat înaintea celorlalte documente programatice la care vrem să ne referim, ci pentru conținutul său, programul elaborat de acești revoluționari (o parte a lor) la Brașov și cunoscut sub titlul de „Prințipiile noastre pentru reformarea patriei” (mai 1848), program cu un pronunțat caracter burghezo-democratic⁴⁷.

Ulterior, în refugiu la Cernăuți, Mihail Kogălniceanu a elaborat două foarte

⁴³ *Idem*, p. 495.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ *Idem*, p. 497.

⁴⁶ V. Maciu, în Șt. Pascu, *Formarea națiunii române*, în *Revista învățămîntului superior*, nr. 8/1966, p. 26.

⁴⁷ Găsim formulate în acest program de revendicări burghezo-democratice, la tema analizată, următoarele cereri: — Împroprietărirea locuitorilor săteni fără nici o răscumpărare din partea lor (art. 3); — nimicirea tuturor privilegiilor și purtarea deopotrivă a sarcinilor statului de către „tot poporul îndeobște”, precum și „deopotrivă împărțire” a poporului la toate driturile politice și civile (art. 4); — întemeierea instituțiilor țării pe principiile de libertate, de egalitate și frățietate, „dezvoltate în toată întinderea lor” (art. 5); — unirea Moldovei cu Valahia „într-un singur stat neatîrnat românesc” (art. 6).

importante acte: „Dorințele Partidei naționale în Moldova”⁴⁸ și „Proiectul de Constituție” a Moldovei⁴⁹.

În Țara Românească, cucerindu-se puterea de stat, revoluționarii s-au străduit, cât a permis concepția moderată care a dominat, să traducă în viață din prevederile programului adoptat. Guvernul revoluționar-provizoriu, în cele trei luni ale existenței sale, a luat unele măsuri, fără a rezolva probleme fundamentale ale revoluției. Astfel, pe cale de decrete a hotărât asupra steagului național format din tricolorul albastru, galben și roșu cu deviza „Dreptate-Frăție” înscrisă pe el (Decretul 1⁵⁰); a hotărât desființarea pentru totdeauna a rangurilor civile, cu mențiunea că „singura deosebire, ce va exista între români, va fi aceea a virtuților și a slujbelor către patrie” (Decretul nr. 2⁵¹); a desființat cenzura, prevăzând prin Decretul nr. 3⁵² că: „Orice Român are dreptul de a vorbi, a scrie și a tipări slobod asupra tuturor lucrurilor; se înțelege însă că întrebuintarea acestei libertăți nu implică abusul ce ar putea face unii, defăimînd viața privată a locuitorilor, sau invitînd poporul la nesupunere către legi și guvern, abuzuri ce vor fi pedepsite de tribunalele competente”; a decis desființarea pentru totdeauna a pedepsei degradatoare cu bătaia (Decretul nr. 7⁵³); a dispus înființarea gvardiei naționale (Decretul nr. 6⁵⁴), iar prin Decretul nr. 21⁵⁵ a dispus liberarea tuturor deținuților politici, „fiindcă cînd o nație suferă sub apăsările cele mai grele, cel ce conspiră pentru libertate este adevăratul fiu al ei”.

În Transilvania, Avram Iancu, împreună cu cei mai apropiați colaboratori ai săi, a căutat să pună în aplicare dintre revendicările formulate la 1848 de către națiunea română și va rămîne pilduitoare organizarea „Țării Românești” prin sfărîmarea vechiului aparat administrativ feudalo-nobiliar și crearea unei administrații bazată pe votul universal, pe maturitatea poporului român de a „se guverna și administra pe sieși”, prin reprezentanți proprii, fără „epitropi”, „fără conducerea vreunei alte puteri străine”⁵⁶.

⁴⁸ *Anul 1848 în Principatele Române*, tom. IV, București, 1903, p. 89–136. Din conținutul acestui program, la tema analizată, cităm: — „Neatîrnarea administrativă și legislativă în toate cele din lăuntru, fără amestec a orice puteri străine” (art. 1); — egalitatea drepturilor civile și politice (art. 2); — adunarea obștească să se compună din reprezentanții tuturor stărilor societății (art. 3); — domn ales din toate stările societății (art. 4); — libertatea tiparului (art. 7); — închezășluirea libertății individuale și a domiciliului (art. 13); — instrucție egală și gratuită pentru toți românii (art. 14); — desființarea pedepsei cu moartea și a bătăii trupesci (art. 17); — întemeierea unui ordin de avocați spre liberă apărare atît în cele civile, cît și în cele criminale (art. 18); — libertatea culturilor (art. 23); — drepturi politice pentru ori-ce compatrioți de ori-ce credință creștină (art. 26); — înlesnirea comerțului și libertății muncii prin: 1. promulgarea legilor de credit spre a asigura plățirea datoriilor fără excepție de persoană, 2. întemeierea unei bănci naționale și de escontă, și a caselor de păstrare, 3. așezarea de școli profesionale, 4. deschiderea canalurilor și drumurilor de comunicație, 5. regularea tarifelor, 6. mai ales desființarea a ori-ce belicuri, cărături și havalele, precum la drumuri publice etc. Toată munca publică trebuind a fi făcută cu bani (art. 34).

⁴⁹ *Anul 1848 în Principatele Române*, tom. III, p. 131–142.

⁵⁰ *Idem*, tom. I, p. 567.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² *Idem*, p. 568.

⁵³ *Idem*, p. 569.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ *Idem*, p. 618.

⁵⁶ Vezi Șt. Pascu, *Avram Iancu. Viața și faptele unui crou și martir*, București, 1972, p. 125–138.

Revoluția burghezo-democratică de la 1848 din țările române a fost înfrântă. Înfrângerea ei s-a datorat slabei dezvoltări a noilor forțe sociale, lipsei lor de fermitate și consecvență politică, lipsei unui program clar de schimbări sociale⁵⁷, lipsuri oglindite și în faptul că revoluționarii moldoveni n-au înțeles să cheme la revoluție elementul cel mai interesat în răsturnarea vechii orînduiri — țărâniimea (așa cum s-a întîmplat în martie 1848 la Iași) și, ca atare, revendicările ei și ale altor categorii ale maselor populare s-au oglindit slab și puțin în „Petițiunea-proclamațiune a boierilor și notabililor moldoveni”, că revoluționarii din Țara Românească au tergiversat rezolvarea problemelor fundamentale ale revoluției: problema emancipării clăcașilor și improprietărea lor, problema dreptului de vot universal și asigurarea participării poporului la conducerea statului, problema raporturilor dintre Țara Românească și Poarta otomană (despre care Nicolae Bălcescu spunea că se vor soluționa numai cu arma în mînă, istoria confirmîndu-l din plin), tergiversare care s-a transformat apoi în nerealizarea lor, iar în ceea ce privește Transilvania, „eroarea fundamentală pe care au comis-o atît revoluționarii unguri, cît și cei români a fost aceea că, în loc să-și unească forțele în asaltul comun împotriva puterii absolutiste habsburgice, care-i asupra deopotrivă, în loc să-și concentreze atacul împotriva reacțiunii imperiale, dușmanul principal și al unora și al altora, și de înfrîngerea căruia depindea satisfacerea revendicărilor lor sociale vitale, eliberarea lor națională, aceștia și-au închipuit că-și pot atinge țelurile revoluționare cu sprijinul împăratului de la Viena... Urmărind învrăjbirea celor două popoare, aștreaa unuia împotriva celuilalt, în scopul de a atenua forța de șoc a revoluției ce începuse să-și ridice vîlvățile în această parte a imperiului, de a cîștiga timp în vederea pregătirii contrarevoluției, împăratul a prins și pe unii și pe alții în mreaja unor promisiuni înșelătoare”⁵⁸.

Dar reacțiunea internă, care a acționat cu brutalitate împotriva revoluționarilor, n-a putut singură să înăbușe „voința poporului spre libertate” și „a recurs la ajutor străin, chemînd trupele reacțiunii țariste, otomane și habsburgice pentru a interveni spre a o sprijini în înăbușirea” mișcărilor revoluționare⁵⁹.

Visul marelui revoluționar român Nicolae Bălcescu, ca să „fim o nație, una, puternică și liberă prin dreptul și datoria noastră, pentru binele nostru și al celorlalte nații, căci voim fericirea noastră și avem o misie a împlini în omenire”, se înfăptuiește astăzi, sub conducerea Partidului Comunist Român, și ceea ce ne-am propus pentru viitorul mai apropiat sau mai îndepărtat se va împlini, pentru că astăzi în România socialistă se realizează „domnia poporului prin popor” și pentru popor.

DUMITRU V. FIROIU

⁵⁷ Vezi *Programul Partidului Comunist Român de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism*, p. 622.

⁵⁸ Nicolae Ceaușescu, *Cuvîntare la adunarea populară de pe Cîmpia Libertății de la Blaj consacrată aniversării revoluției de la 1848*, București, 1973, p. 15.

⁵⁹ Nicolae Ceaușescu, *Cuvîntare la adunarea populară de la Iași consacrată aniversării revoluției de la 1848*, p. 16.

LES DROITS ET LES LIBERTÉS CIVIQUES DANS LES PROCLAMATIONS
ADOPTÉES PENDANT LA RÉVOLUTION BOURGEOISE—DÉMOCRATIQUE
DE 1848, DANS LES TROIS PAYS ROUMAINS

(Résumé)

Dans son étude, l'auteur traite un des plus importants problèmes de la révolution bourgeoise-démocratique de 1848, des Pays Roumains: *la proclamation et la consécration des droits et des libertés civiques*. Ce problème est analysé en étroite liaison avec la pensée progressiste des dirigeants de cette révolution et limité au contenu des proclamations adoptées à cette époque, c'est-à-dire: „*La pétition-proclamation des boïards et des notables moldaves*” — adoptée en Mars à Jassy, „*Le programme des revendications de la nation roumaine*” — adopté au 4/16 mai à Blaj, et „*La proclamation de la révolution des Pays Roumains*” ou „*La proclamation d'Islaz*”, de 9 juin 1848.

L'analyse démarre avec le problème de la liberté, et l'auteur relève qu'elle a été conçue et consacrée en son double aspect: la proclamation et la consécration de la liberté externe, ce qui signifie la libération de la domination étrangère, comme la liberté de la collectivité toute entière, de la nation roumaine, et la liberté individuelle; en considérant les circonstances concrètes des Pays Roumains, on souligne le grand rôle de la pensée roumaine progressiste de 1848, d'avoir saisi le conditionnement réciproque de ces deux côtés de la liberté.

Ensuite, on présente la pensée révolutionnaire de 1848 et la consécration pratique d'autres droits et libertés civiques, à partir de la consécration d'égalité personnelle des droits sociaux-économiques et des droits et libertés liées directement à l'homme, à la personnalité humaine, en soulignant l'importance de leur consécration pour le développement de la nation roumaine au chemin du progrès et de la civilisation.

Enfin, l'auteur montre les réalisations pratiques des buts proposés par les dirigeants de la révolution bourgeoise-démocratique, obtenues à l'époque de 1848, en tenant compte que la révolution a été brutalement réprimée par la contre-révolution interne, avec le concours des armées étrangères, et il souligne que seulement le régime socialiste a réalisé, sur un plan supérieur, les idéals des révolutionnaires roumains de 1848.

INCERCĂRI DE COLABORARE POLITICĂ ROMÂNŌ—MAGHIARĂ ÎN PRIMII ANI AI DUALISMULUI

Anii 1861—1865 au trezit mari speranțe printre românii din Transilvania. Pentru prima dată în zbuciumata lor istorie li s-a permis accesul la puterea politică. Într-adevăr, cîțiva dintre ei au pătruns în guberniu, în cancelaria aulică, în congregațiile comitatense și în adunările scăunale, iar unii au fost aleși în funcții de comiți și vicecomiți. Guberniul și cancelaria aulică reprezentau organe centrale ale aparatului administrativ-executiv. În schimb, congregațiile, adunările scăunale și funcțiile de comiți și vicecomiți întruchipau organe locale ale aceluiași aparat administrativ-executiv. În urma alegerilor din 1863, românii și-au putut trimite exponenți și în dietă, care îndeplinea rolul unui organ legislativ. Deși reprezentanții burghezo-moșierimii maghiare au boicotat noua dietă, ea și-a desfășurat lucrările la Sibiu în anii 1863—1865. Împreună cu deputații sași, cei români au elaborat și adoptat: a) legea egalei îndreptățiri a națiunii române și a confesiunilor ei cu celelalte națiuni și religii din Transilvania; b) legea egalei îndreptățiri a limbii române cu cea germană și maghiară în administrație, justiție, învățămînt etc.

Prima lege îi proclama pe români ca națiune politică, ceea ce le deschidea perspectiva, în virtutea numărului lor, de a domina organele centrale și locale ale puterii executive, legislative și judecătorești. Cea de a doua lege înlesnea accesul românilor în aparatul de stat. Ambele legi ar fi permis cu timpul transformarea Transilvaniei într-o țară românească și din punct de vedere politic. Puterea politică ar fi fost pusă astfel de acord cu majoritatea ei etnică¹.

Dar, în toamna anului 1865, noua orientare politică a Curții din Viena a echivalat cu dizolvarea dietei de la Sibiu și cu abrogarea legilor votate de ea. Convocarea noii diete de la Cluj, pe baza legii electorale feudale din 1791, îi arunca pe români în situația de dinainte de 1848, cînd nu avuseseră acces la puterea politică. Perspectiva accesului la puterea politică s-a estompat aproape total în 1867, cînd s-a oficializat compromisul dualist.

Fără accesul la puterea politică, românii nu-și puteau apăra însă nici interesele economice, nici cele naționale. Iată de ce, anii 1865—1868 au constituit pentru ei o perioadă de frămîntări, de încercări de adaptare la noua situație. Eforturi mari s-au depus pentru găsirea mijloacelor și metodelor potrivite, care să le permită să ajungă din nou la drepturile politice pierdute recent.

¹ Șt. Pascu, *Marea Adunare Națională de la Alba Iulia*, Cluj, 1968, p. 123—124; I. Popescu-Puțuri, A. Deac, M. Badea, G. Bodea, I. Iacoș, I. Ilincioiu, Al. Tănăsescu, G. Unc, M. Vlăcu, *Unirea Transilvaniei cu România. 1 decembrie 1918*, București, 1970, p. 152—159; V. Netea, *Lupta românilor din Transilvania pentru libertatea națională (1848—1881)*, București, 1974, p. 209—232; S. Retegan, *Recunoașterea egalității națiunii române și a celor două confesiuni în dieta de la Sibiu (1863—1864)*, în *AIAC*, XIX, 1971, p. 119—141; idem, *Recunoașterea limbii române ca limbă oficială a Transilvaniei în dieta de la Sibiu*, în *AIIA*, XVI, 1973, p. 189—214.

În Marele Principat al Ardealului, o mică parte a burgheziei române, formată din funcționari de stat și din clerici înalți, în frunte cu episcopul ortodox Șaguna, a militat pentru participarea la alegerile de deputați și la viața parlamentară. Activitatea parlamentară era considerată de această parte a burgheziei ca unic mijloc de a obține avantaje politice minime. Principalul ei organ de presă a fost „Telegraful Român” din Sibiu.

Majoritatea burgheziei române din Ardeal, în frunte cu intelectualii liber-profesioniști, va înclina însă spre boicotarea alegerilor de deputați și spre adoptarea unei atitudini pasive față de viața parlamentară. În concepția acestei părți a burgheziei pasivismul echivala cu un protest împotriva: dizolvării dietei de la Sibiu; abrogării legilor votate de ea; anulării autonomiei Transilvaniei; anexării Transilvaniei la Ungaria; încheierii pactului dualist. Organul de presă al pasiviștilor deveni „Gazeta Transilvaniei” din Brașov².

Românii din Banat și din comitatele Arad, Bihor, Satu Mare și Maramureș se găseau într-o situație politică deosebită de a celor din Marele Principat al Ardealului. Ei n-au făcut parte din principatul Transilvaniei decât câteva decenii, la mijlocul veacului al XVI-lea, deoarece ulterior au fost copleșiți de otomani și habsburgi. În veacul al XVIII-lea, comitatele bănățene și vestice au fost anexate de habsburgi Ungariei. După înfrângerea revoluției din 1848—1849, habsburgii le-au desprins de Ungaria, dar în 1860—1861 au admis reanexarea lor. Pentru românii din comitatele bănățene și vestice nu s-a pus, deci, problema pierderii autonomiei, pe care nu o avuseră nici în 1848, nici după 1861. E adevărat, ei au încercat între 1849—1851 și 1861—1863 să obțină unirea lor cu Marele Principat al Ardealului într-o unitate administrativ-teritorială autonomă, care să fie pusă pe picior de egalitate cu provinciile similare locuite de alte naționalități din cadrul monarhiei habsburgice. Dar, după ce a devenit clară orientarea Curții din Viena spre o împăcare cu moșierimea maghiară, în 1865—1868 au optat pentru participarea la alegeri și la viața parlamentară, asemenea activiștilor ardeleni. De altfel, ei aveau o oarecare experiență în acest domeniu, întrucât reprezentanții lor au fost deputați, atât în dieta din 1848, cât și în cea din 1861.

Datorită situației specifice în care se găseau românii din Banat și comitatele vestice, activismul lor n-a fost considerat, ca cel ardelean, drept o trădare a autonomiei Transilvaniei. Spre deosebire de activiștii ardeleni, cei bănățeni au militat pentru apărarea autonomiei Transilvaniei, pe de o parte prin intermediul ziarului „Albina”, iar pe de altă parte prin deputații pe care i-au trimis în dietă cu prilejul alegerilor din 1865³.

Însăși participarea românilor din comitatele bănățene și vestice la viața parlamentară dintre 1865—1868 constituie o dovadă clară a dorinței lor de a colabora cu cercurile politice maghiare. Prin participarea lor la lucrările dietei aveau po-

² S. Retegan, *Lupta națională a burgheziei române din Transilvania în anii negocierii pactului dualist*, în *Studii și articole de istorie*, XIII, 1969, p. 25—40; B. Surdu, *Conferința de constituire a Partidului Național Român din Ungaria (1881)*, în *AIIC*, XI, 1968, p. 307—326; L. Maior, *Constituirea Partidului Național Român. Conferința din 12—14 mai 1881*, în *Studia, series Historia*, 1970, fasc. I, p. 53—72.

³ G. Neamțu, *Deputații români în dieta de la Pesta. 1848—1849*, în *AIIC*, XIII, 1970, p. 127—143; idem, *Activitatea parlamentară a lui Alexandru Roman, 1866—1887*, în *AIIC*, XII, 1969, p. 83—111; G. Cipăianu, *Vicențiu Babeș, activitatea parlamentară între anii 1861—1869*, în *AIIC*, XVI, 1973, p. 167—188; idem, *Ziarul Albina (1866—1876). Apariție, colaboratori, orientare generală*, în *ActaMN*, X, 1973, p. 313—329.

sibilitatea să fie în contact direct cu aceste cercuri. Totodată puteau încerca să realizeze o colaborare cu reprezentanții celorlalte naționalități împinse pe planul al doilea și chiar cu cercurile mai radicale ale burgheziei maghiare, care afixau o orientare democratică. O atare colaborare putea constitui un suport în strădaniile lor de a obține accesul la puterea politică și în noile condiții ale dualismului.

Prilejul realizării unei colaborări cu deputații sârbi și cu cei ai Partidului independentist maghiar l-a constituit punerea în discuție a proiectului de lege „în chestia naționalităților” în ședința dietei din 21 aprilie 1866. La întocmirea proiectului nu s-a ținut cont de propunerea prezentată anterior de deputații români de a se lua în considerare interesele tuturor naționalităților „după proporțiunea numerică a acestora”⁴. De aceea, clubul deputaților români a hotărât să redacteze un proiect de lege propriu. Redactarea lui a început în primăvara anului 1866, înainte de războiul austro-prusac, și s-a încheiat în 1867. În acest an a fost pus de acord cu cel al deputaților sârbi de către o comisie mixtă din care au făcut parte V. Babeș, I. Hodoș, Svetozar Miletici și E. Manuilovici. A rezultat astfel un proiect comun româno-sîrb.

Proiectul comun româno-sîrb urmărea să pună pe picior de egalitate, din punct de vedere politic, toate naționalitățile din Ungaria. Acest lucru se reflectă în primul paragraf, care are următoarea formulare: „maghiarii, românii, sîrbii, slovacii, nemții și rutenii se recunosc prin lege fundamentală de națiuni regnicolare, egal îndreptățite, ca naționalități politice, cu limba asemenea egal îndreptățită”⁵.

În paragrafele doi și trei se precizează căile realizării egalității politice. Cel de al doilea, de pildă, prevedea o reorganizare administrativă, care să ducă la crearea unor noi comitate și districte, alcătuite dintr-o singură naționalitate sau cu o majoritate etnică absolută. Pentru noile unități administrative, paragraful al treilea menționa că limba oficială în adunările comitatense și districtuale să fie cea a majorității populației. La rîndul său, paragraful al patrulea se referea la accesul reprezentanților naționalităților în organele centrale ale puterii de stat. În acest sens, pe parcursul lui se formulau următoarele revendicări: a) fiecare din cele șase națiuni politice, prevăzute în paragraful unu, să aibă câte un ministru în guvern; b) fiecare din națiuni să fie reprezentată în dieta țării proporțional cu numărul ei; c) aceeași reprezentare să se asigure și în tribunalele centrale ale țării; d) orice deputat să aibă dreptul de a folosi în dietă limba proprie; e) demnitarilor din fruntea comitatelor și districtelor să provină din rîndurile populației majoritare⁶.

Paragraful patru demonstrează convingător că naționalitățile urmăreau să-și apere interesele în toate cele trei ramuri ale puterii centrale de stat: în guvern, ca reprezentant al puterii executive; în dietă, ca expresie a puterii legislative; în tribunalele supreme, ca întruchipare a puterii judecătorești. Mai mult, se întregeau prevederile paragrafelor doi și trei prin precizarea ca și organele locale ale puterii de stat existente la nivelul districtelor și comitatelor să asigure interesele naționalităților. Se poate afirma de aceea că mai ales paragraful patru constituia chintesența aspirațiilor politice ale naționalităților. Celelalte paragrafe nu făceau decît să completeze și să întărească aspirațiile politice fundamentale ale nema-

⁴ T. V. Păcățian, *Cartea de aur*, vol. IV, Sibiu, 1906, p. 82–83.

⁵ *Idem*, p. 441.

⁶ *Idem*, p. 442–443.

ghiarilor, cuprinse în primele patru. Paragraful cinci, de exemplu, se referea la obligativitatea publicării legilor în limbile tuturor națiunilor politice. Paragrafele șase și șapte întăreau dreptul de egală folosire a limbilor națiunilor politice, atât în fața organelor administrative, cât și a celor judecătorești etc.⁷

Proiectul comun româno-sârb era deosebit de avansat pentru acele timpuri. Transpunerea lui în practică ar fi asigurat naționalităților o pondere politică proporțională cu numărul lor. Dar ar fi anulat, în același timp, monopolul puterii politice cucerit recent și cu atîta trudă de clasele dominante maghiare. Într-adevăr, ar fi transformat așa-zisa Ungarie istorică într-o federație sau confederație de teritorii naționale autonome, în interiorul cărora puterea politică revenea reprezentanților populației majoritare. Burghezo-moșierimea maghiară n-ar mai fi putut domina organele locale ale puterii de stat decît acolo unde ungurii constituiau majoritatea. Mai mult, ar fi fost pusă în situație de inferioritate politică și în organele centrale ale puterii de stat. Naționalitățile nemaghiare fiind aproape de două ori mai numeroase decît ungurii, atît guvernul cît și dieta și tribunalele supreme centrale ar fi ajuns să fie dominate de nemaghiari. Ungaria s-ar fi transformat într-un stat multinațional, cum de fapt și era.

Dar tocmai supremația politică nu voia să o piardă burghezo-moșierimea maghiară. Tocmai pentru a-și asigura supremația, nobilimea a refuzat să dea drepturi politice naționalităților în timpul revoluției din 1848—1849. Monopolul puterii politice nu putea fi menținut decît într-un stat cu „o singură națiune politică” și cu „o singură limbă oficială”. Iată de ce, în anii ce-au urmat după revoluție, burghezo-moșierimea maghiară a vehiculat ideea „statului național unitar maghiar”. După 1867, oricine nu va fi de acord cu această idee, va fi de etichetat ca dușman al statului maghiar. Tot așa va fi etichetat și proiectul comun româno-sârb, prezentat dietei în ședința din 24 noiembrie 1868. Așa se și explică, pentru ce a fost respins de reprezentanții burghezo-moșierimii maghiare. Ei au acceptat să ia în dezbateră proiectul comisiei majorității guvernamentale în varianta propusă de ministrul Deák Ferenc. Mergînd pe linia ideilor din 1848, proiectul rezerva puterea politică exclusiv pe seama moșierimii și burgheziei maghiare. Nemaghiarilor nu li s-a luat în considerare revendicarea de a fi recunoscuți ca națiuni politice. Li se promiteau formal drepturi politice ca membri de altă naționalitate ai națiunii maghiare. Proiectul majorității parlamentare în varianta propusă de Deák a și devenit lege după 16 zile de dezbateri. La ele deputații naționalităților n-au luat parte decît la început, pentru a susține proiectul comun româno-sârb. De altfel, prin însăși faptul că legii i s-au rezervat numai 16 zile de dezbateri, cercurile guvernamentale arătasera intenția de a reduce la minimum discuțiile și de a evita să i se aducă modificări esențiale.

Liderii Partidului independentist, în frunte cu Irányi Dániel, au luat inițiativa colaborării cu clubul deputaților români, în perioada cînd aceștia au redactat propriul lor proiect de lege în problema naționalităților. Vestea a fost adusă la cunoștința membrilor clubului român de către Al. Roman. Al. Mocioni a confirmat-o. El i-a informat în plus, că liderii Partidului independentist și-au exprimat dorința ca o delegație a lor să ia contact cu reprezentanți ai clubului, pentru a încerca să stabilească un program comun. Clubul deputaților români i-a imputernicit pentru tratative pe Al. Mocioni și I. Hodoș. După ce proiectul român va fi

⁷ *Ibidem*.

pus de acord cu cel sîrb, lor li se va adăuga și Svetozar Miletici. Delegația Partidului independentist a fost compusă din Irányi Dániel, Simonyi Ernő, Kállay Ernő și Madarász József. Aceștia au acceptat ca bază a discuțiilor proiectul comun româno-sîrb. După ce l-au discutat paragraf cu paragraf, împreună cu reprezentanții românilor și sîrbilor au adoptat un proiect de lege comun. Noul proiect îl respecta în mare pe cel româno-sîrb. El a putut fi adoptat de membrii comisiei mixte, deoarece Mocioni, Hodoș și Miletici au înțeles că era necesar să admită condiția pusă de liderii independentiști de a se introduce un preambul privind respectarea integrității Ungariei.

Dar deputații guvernamentali, cînd au aflat, printr-o indiscreție, că între exponenții independentiștilor și cei ai cluburilor românilor și sîrbilor s-a ajuns la un acord asupra unui proiect de lege privind reglementarea și „asigurarea naționalităților și limbilor“, au fost cuprinși de furie. Partidul independentist a devenit ținta unor atacuri vehemente din partea presei și a cercurilor guvernamentale. Independentiștii au fost intimidăți prin tot felul de etichetări jignitoare, care au mers pînă la a-i prezenta drept „trădători de patrie“. Presiunile au determinat comitetul executiv al Partidului independentist să nu ratifice proiectul elaborat în comun de reprezentanții lui și cei ai românilor și sîrbilor. În felul acesta au eșuat încercările de colaborare pe bază de egalitate și respect reciproc, care ar fi putut sluji acțiunii de apropiere reală între maghiari și naționalități⁸.

Presiunile exercitate asupra independentiștilor de către membrii partidului guvernamental și acuzele care li s-au adus i-au determinat să nu ia parte la debaterile privind „legea naționalităților“. S-au mulțumit să protesteze de pe băncile opoziției împotriva unor afirmații exagerate făcute de unii deputați. La votarea legii, cea mai mare parte a deputaților independentiști au absentat ori s-au abținut de la vot.

Totuși, după ce dieta aleasă în 1865 și-a încheiat legislatura în decembrie 1868, unii din liderii independentiști au subliniat nedreptatea ce li s-a făcut naționalităților prin adoptarea legii lui Deák. Astfel, Mocsáry Lajos a scris în ziarul „Magyar Ujság“, că problema naționalităților numai așa se va putea rezolva, dacă se va recunoaște caracterul multinațional al Ungariei. Întărirea statului ungar nu va fi posibilă decît prin libera dezvoltare a fiecărei limbi și naționalități⁹. La rîndul său, Irányi Dániel, în preajma conferinței de la Miercurea, a adresat românilor transilvăneni invitația de a nu se abține de la proximele alegeri parlamentare, ci să urmeze exemplul sîrbilor. El preciza că făcea această invitație, deoarece nu înțelegea ca partidul său să devină aliat al unor forțe, care amenințau prin politica lor integritatea Ungariei. Noua dietă urma să ia în dezbatere o serie de reforme privind: modificarea casei magnaților, schimbarea legii electorale, reglementarea reorganizării comitatelor și comunelor, abolirea pedepselor corporale etc. Pentru români nu putea fi indiferent dacă aceste reforme se vor efectua în spirit democratic sau aristocratic. Independentii doreau ca „șirurile opozițiunii precum pînă acuma, așa și de aici înainte să se întărească prin reprezentanții de limbă nemaghiară“¹⁰.

⁸ *Idem*, vol. VI, Sibiu, 1910, p. 83; T. Botiș, *Monografia familiei Mocioni*, București, 1938, p. 140; *Albina*, nr. 21 din 12/24—III—1870.

⁹ V. Netea, *op. cit.*, p. 364—365; A. Bunea, *Aspecte din lupta politică a burgheziei române din Transilvania în anii 1887—1891*. Mocsáry Lajos, în *Studii, series Historia*, fasc. 1, 1960, p. 135—136.

¹⁰ T. V. Păcățian, *op. cit.*, vol. V, Sibiu, 1909, p. 59—60; *Telegraful Român*, nr. 6 din 14 ianuarie 1869.

Dar, cu tot îndemnul lui Irányi Dániel și cu toată propaganda făcută de activiștii ardeleni ai lui Șaguna prin intermediul „Telegrafului Român“, conferința națională de la Miercurea a adoptat tactica atitudinii pasive față de viața parlamentară. Participanții la conferință au optat pentru pasivism, deoarece în 1868 s-au convins că cercurile guvernamentale maghiare nu erau dispuse să facă concesii politice pe seama românilor. Într-adevăr, în 1868 cei mai de seamă intelectuali transilvăneni au redactat cunoscutul Pronunciament de la Blaj. El ar fi putut constitui un punct de plecare în stabilirea unei colaborări româno-maghiare. Pronunciamentul reflecta modalitățile pe care le concepeau liderii pasiviști, de a ajunge din nou la putere politică în cadrul așa-zisei Ungarii istorice. El viza transformarea Ungariei multinaționale într-o federație sau confederație de teritorii naționale, asemenea proiectului de lege româno-sîrb, prezentat dietei de la Pesta în problema „legii naționalităților“. Asemenea proiectului de lege româno-sîrb, Pronunciamentul pune sub semnul întrebării monopolul puterii politice acaparat de aristocrația și burghezia maghiară. De aceea, reprezentanții acestor două clase dominante nu numai că n-au acceptat să ia în discuție Pronunciamentul, dar au intentat autorilor lui un proces politic la Tg. Mureș. Procesul a fost însă anulat de monarh, pentru a nu potența nemulțumirile și agitațiile provocate de legea uniunii, votată de dietă cu două săptămîni mai înainte. Prin ea se încerca a se da o aparență de legalitate anexării la Ungaria a Marelui Principat al Ardealului, împotriva voinței majorității locuitorilor lui¹¹.

În fond, tactica adoptată de conferința națională de la Miercurea era și ea o formă a luptei pentru recîștigarea pozițiilor politice pierdute de români odată cu: desființarea dietei de la Sibiu; abrogarea legilor din 1863—1864; anularea autonomiei Transilvaniei. Conferința de la Miercurea a marcat crearea Partidului Național Român pasivist pentru Ardeal, după cum cea de la Timișoara, ținută tot la începutul anului 1869, a pus bazele Partidului Național activist pentru comitatele bănățene și vestice. Începînd cu 1869, liderii partidului activist vor desfășura lupta pentru drepturi politice în cadrul dietei de la Pesta, iar cei pasiviști prin abținerea de la alegeri și de la viața parlamentară. Deputații aleși în 1869 vor continua să facă front comun cu cei sîrbi în problemele de interes comun. Lor li se vor alia și cei doi deputați slovaci, care au reușit să intre în dietă. Împreună vor cere la începutul noii legislaturi rediscutarea legii naționalităților, motivînd că ea nu exprima voința popoarelor nemaghiare, ci numai a partidului guvernamental¹².

Reprezentanții celor trei popoare oprimate vor adopta o atitudine comună și în dezbaterile proiectului de lege privind municipalitățile. Municipalitățile reprezentau una din formele prin care se exercita puterea politică pe plan local. Dreptul poporului român și al celorlalte naționalități oprimate de a-și trimite reprezentanți în organele locale ale puterii de stat proporțional cu numărul lor și de a folosi limba majorității populației în administrația comitatelor și comunelor a fost susținut cu ardoare, în intervențiile lor, din partea românilor de Al. Mocioni, Sig. Borlea, L. Ionescu, I. Hodoș, A. Maniu, Sig. Popovici, M. B. Stănescu și V. Babeș. Intervențiile lor au prilejuit exclamații aprobatoare ale deputaților independențiști, care formau stînga extremă în dietă. Strălucita pledoarie

¹¹ S. Retegan, *Pronunciamentul de la Blaj (1868)*, în *AIIC*, IX, 1966, p. 127—141.

¹² T. V. Păcățian, *op. cit.*, vol. V, p. 162—163.

a lui Al. Mocioni în favorul democratizării municipalităților a prilejuit peste 30 de astfel de aprobări.

Pledoariile rostite în sprijinul democratizării organelor locale ale puterii de stat n-au fost luate în considerare de majoritatea guvernamentală din dietă. Dimpotrivă, noua lege a municipalităților a creat instituția viriliștilor. Prin ea se transplanta într-o variantă modernă privilegiul și inegalitatea, deoarece asigura drepturi politice speciale pentru virfurile moșierimii și burgheziei. Virilismul și censul de naștere, care va fi menținut în legea electorală ce se va adopta pentru fostul principat al Ardealului, va permite populației minoritare maghiare din comitate să-și asigure o majoritate confortabilă în congregațiile comitatense în detrimentul românilor. În felul acesta se reduceau la minimum și pe plan local posibilitățile românilor de a-și apăra interesele¹³.

Dar, dintre toate proiectele de legi dezbătute între 1869—1872, acela care a determinat în cel mai înalt grad solidaritatea deputaților români cu cei sârbi și slovaci a fost cel electoral. El a prilejuit o colaborare concretă și cu deputații independentiști. Deputații independentiști Irányi, Mocsáry, Kállay și Madarász au demascat în cuvântările lor caracterul aristocratic al proiectului de lege. Ei au arătat că proiectul urmărea să îndepărteze de la viața politică masa poporului maghiar și îndeosebi a naționalităților, pentru a o rezerva numai pe seama moșierimii și a virfurilor burgheziei. Cu scopul de a permite democratizarea vieții politice, independentiștii au militat — împreună cu reprezentanții naționalităților — pentru introducerea votului universal. În cuvântarea sa, Irányi Dániel nu s-a sfii să demaște că proiectul de lege separat pentru Transilvania era îndreptat direct contra românilor de acolo. Proiectul a fost astfel întocmit, încât românii transilvăneni să nu-și poată trimite reprezentanți în dietă proporțional cu numărul lor. În acest sens, Irányi a înșirat 15 cercuri electorale din Ardeal.

La cuvântările independentiștilor cu vederi democratice va face referiri Al. Mocioni în discursul său din 26 februarie 1872, în care a pledat pentru votul universal. El a subliniat că nici o teorie care încearcă să justifice censul de orice fel, nu avea un temei real. Censul era mijlocul adoptat de cei ce dețin puterea, pentru a și-o perpetua în vederea apărării intereselor claselor dominante. În cazul Ungariei, censul de avere constituia mijlocul de a păstra puterea politică în mâinile aristocrației maghiare. Dar censul putea asigura puterea politică a unei clase numai în mod provizoriu. El nu constituia o pavază împotriva zguduirilor revoluționare. În această privință, exemplele revoluțiilor ce au avut loc în 1830 și 1848 în Franța erau grăitoare. În vorbirea sa, Al. Mocioni a combătut mai ales discriminarea pe care o conținea proiectul de lege guvernamental pentru Transilvania. Demascându-i caracterul discriminatoriu, el s-a referit la afirmația unui ministru, potrivit căreia în Ungaria erau suficiente 7 1/2 iugăre pentru a fi alegător, pe când în Transilvania erau necesare 72 iugăre. Datorită menținerii censului de naștere pentru nobili, aceștia dominau 25 de cercuri electorale din 28. Referindu-se la cuvântarea lui Irányi, Al. Mocioni a arătat că, după numărul lor, românii din Ardeal ar avea dreptul să trimită 75 de deputați în dietă. Pentru a sublinia alternativa aristocratică și cea democratică a viitoarei legi electorale, el a citat următoarele cuvinte din discursul lui Mocsáry: „sau să abzicem de la supremația artificială și să ne împrietenim cu egala îndreptățire a naționalităților sau să susținem supremația artificială și să abzicem de progresul liber“. În

¹³ *Idem*, p. 382—464.

Încheierea cuvîntării sale, Al. Mocioni s-a pronunțat pentru acceptarea proiectului de rezoluție prezentat de Irányi, care recomanda înlocuirea votului cenșitar cu cel universal.

Pe parcursul alocuțiunii rostite de Al. Mocioni, stînga independentistă l-a încurajat și l-a aprobat ori de cîte ori s-a referit la argumentele aduse de Irányi, Mocsáry, Kállay și Madarász în favoarea votului universal și a punerii pe picior de egalitate a locuitorilor din Ardeal cu cei din Ungaria¹⁴.

Pentru votul universal s-au pronunțat în discursurile lor parlamentare și deputații V. Babeș, E. Mocioni, Sig. Borlea și alții. În intervenția sa din 2 martie 1872, V. Babeș, de exemplu, a arătat că prin proiectul său guvernul dovedea că nu voia să împace naționalitățile. În acest sens a precizat că proiectul nu mergea pe linia misiunii primite de primul ministru Lónyay, de a „încerca să aplaneze divergențele, să liniștească spiritele nemulțumite și mai ales să împace naționalitățile”. Proiectul lovea însă nu numai în naționalități, ci și în drepturile politice ale masei poporului maghiar. În finalul intervenției sale, V. Babeș s-a pronunțat, ca și Al. Mocioni, pentru primirea rezoluției lui Irányi¹⁵.

Așadar, discutarea proiectului de lege electorală a prilejuit o colaborare între deputații români și opoziția democratică a independentiștilor. Împreună au pledat pentru înlocuirea censului nobiliar și de avere cu votul universal. Tot împreună au luptat pentru înlăturarea proiectului de lege discriminatoriu pentru Ardeal, care îi puneă într-o situație de netă inferioritate politică pe românii de aici. Dorința sinceră de progres și democratizare a vieții politice a făcut posibil un front comun împotriva proiectului guvernamental cu caracter reacționar. Acest front comun a creat greutăți guvernului grofului Lónyay Menyhért și a constituit una din cauzele căderii lui de la putere în aprilie 1872. O dată cu demisia guvernului a fost închisă și dieta, înainte de împlinirea legislaturii de patru ani.

Pînă la noile alegeri, guvernul Lónyay a continuat să gireze afacerile publice. În acest interval de timp a încercat primul ministru împăcarea cu pasiviștii ardeleni, la care s-a referit V. Babeș în intervenția sa. Încercarea a avut loc în iunie 1872, cînd Lónyay s-a adresat celor doi mitropoliți români, pentru a media tratative cu liderii pasiviști. Mitropolitul ortodox a refuzat să joace un astfel de rol. Cel greco-catolic s-a conformat însă adresei primului ministru și i-a convocat la Blaj pe G. Barițiu, I. Rațiu și I. Măcelaru. Împreună au redactat, în 3 iulie 1872, un memoriu, pe care l-au prezentat premierului. Memoriul reproducea principalele revendicări cuprinse în programul Partidului Național Român din Ardeal. În mod sintetic, ele se refereau la: recunoașterea caracterului oficial al limbii române în Transilvania, alături de cea maghiară; reorganizarea administrativ-teritorială în funcție de distribuirea populației pe naționalități; o nouă lege electorală „din care să lipsească orice privilegiu de clasă și de castă”; autonomia școlilor confesionale; proporționalitate în numirea în funcții pentru români; întrebuintarea și a limbii române la Universitatea ce se va înființa la Cluj ș.a.m.d.¹⁶.

Din simpla înșirare a revendicărilor de mai sus, rezultă că autorii memoriului urmăreau realizarea țelului lor fundamental: accesul la puterea politică a burgheziei și intelectualității române cel puțin pe plan local. Revendicările erau relativ moderate și ar fi putut constitui obiect de discuții, în cazul că cercurile guver-

¹⁴ *Idem*, p. 669—686.

¹⁵ *Idem*, p. 694—701.

¹⁶ *Idem*, vol. VI, p. 83—90.

namentale ar fi urmărit în mod real o încadrare a românilor în viața constituțională a Ungariei. Clasele dominante maghiare nu se vor dovedi însă nici de astă dată dispuse să facă concesii politice pe seama românilor și a celorlalte naționalități. De aceea, memoriul nu va ajunge să fie discutat, mai ales că după alegeri Lónyay nu a revenit la putere.

În concluzie, ciclul parlamentar 1869—1872 n-a mai adus românilor nici măcar concesii de genul celor din legislatura precedentă, când s-a legiferat separarea bisericii române ortodoxe de cea sîrbească și s-a dat legea învățămîntului, care, cu toate scăderile ei, a lăsat limba română ca limbă de predare în școlile confessionale. Între 1869—1872 s-a conturat mai clar decît în anii precedenți, că nici tactica activistă nu avea șanse să fie mai eficace decît cea pasivistă.

De fapt, în ciclul parlamentar 1869—1872, legile votate de majoritatea guvernamentală au întărit pozițiile politice ale burghezo-moșierimii maghiare, atît pe plan central, cît și local. În mod implicit, s-au îngustat posibilitățile românilor și ale celorlalte naționalități de a cuceri drepturi politice. Legile dintre 1869—1872 lăsau să se întrevadă că în viitoarele legislaturi se va accentua ofensiva șovină patronată de aristocrația maghiară împotriva naționalităților împinse pe planul al doilea. În consecință, vor dispărea aproape complet tendințele de colaborare sinceră între deținătorii puterii politice și burgheziile popoarelor oprite, care aspirau la această putere. În conjunctura politică tot mai defavorabilă de după 1872, românii bănățeni și din comitatele vestice vor continua să-și prezinte candidați la alegeri. Dar, îndeosebi după venirea lui Tisza Kálmán la putere, în 1875, vor reuși să trimită tot mai puțini deputați în dietă. De aceea, încetul cu încetul, activiștii bănățeni se vor apropia de pasiviștii ardeleni. Aproximarea se va accentua după obținerea independenței de stat a României în 1877—1878 și va face posibilă unificarea celor două partide politice românești în anul 1881.

LIVIU BOTEZAN

VERSUCHE RUMÄNISCH—UNGARISCHER POLITISCHER ZUSAMMENARBEIT IN DEN ERSTEN JAHREN DES DUALISMUS

(Zusammenfassung)

Der Abschluss des dualistischen Ausgleiches versperrte den Rumänen aus Siebenbürgen den Zutritt zur politischen Macht, den sie in der Periode der liberalen Regierung der Jahre 1861—1865 erworben haben. Unter diesen Bedingungen haben die Rumänen aus Siebenbürgen die Taktik des passiven Verhaltens dem Parlamentleben gegenüber, als Zeichen ihres Protestes gegen den Anschluss an Ungarn wider ihren Willen und gegen die Annulierung der im Landtag von Hermannstadt (Sibiu) von 1863—1864 gewählten Gesetze, angenommen. Im Gegensatz zu den Siebenbürgern, entschieden sich die Rumänen aus den banater und den westlichen Komitaten zur Teilnahme an den Arbeiten des Budapester Landtages. Ihre Repräsentanten machten in den Jahren 1865—1868 gemeinsame Front mit den Repräsentanten der Serben und Slowaken, anlässlich der Erörterung des Nationalitätengesetzes. Gleichzeitig versuchten sie auch mit den Vertretern des an der Spitze der Unabhängigkeitspartei stehenden linken Flügels der ungarischen Bourgeoisie zusammenzuarbeiten. Die Führer der Independentisten haben auch mit den Vertretern der rumänischen und serbischen Interessen an der Ausarbeitung eines

Gesetzentwurfes bezüglich der Nationalitätenfrage zusammenzuarbeiten. Der Entwurf hatte einen offenkundigen demokratischen Charakter. Leider liessen sich die independentisten Deputierten von der reaktionären Mehrheit des Landtages einschüchtern und verteidigten ihn bei den Landtagsverhandlungen nicht mehr.

Eine tatsächliche Zusammenarbeit zwischen den Independentisten und den rumänischen, serbischen und slowakischen Deputierten fand während der Gesetzgebung von 1869—1872 bei der Besprechung des Wahlgesetzes statt. Sie bekämpften gemeinsam den gouvernementalen Gesetzentwurf, der einen Wahlzensus dem Vermögen nach vorsah und im Falle Siebenbürgens einen Zensus der adligen Abstammung nach. Mit vereinten Kräften behaupteten sie einen Gesetzentwurf, der die Einführung des allgemeinen Wahlrechtes vorsah. Aber nach 1872 wurden die Versuche einer rumänisch-ungarischen politischen Zusammenarbeit um so seltener, je mehr sich die von der ungarischen Aristokratie begünstigte chauvine Offensive gegen die auf die zweite Stelle geschobenen Nationalitäten anwuchs.

UN BĂNĂȚEAN PARTICIPANT LA RĂZBOIUL DE INDEPENDENȚĂ: CAPITANUL MOISE GROZA*

Istoria patriei noastre este marcată de însemnate momente în care poporul român a luptat cu hotărîre și abnegație pentru apărarea pămîntului moștenit de la străbuni. În rîndul mărețelor evenimente, războiul de independență din anii 1877—1878 ocupă un loc de frunte, deoarece el constituie o etapă importantă a procesului de întărire și dezvoltare a statului român. La acest război au luat parte într-o formă sau alta toți românii, aderînd astfel și cei din Transilvania și Banat, care au făcut tot ce le stătea în putință să sprijine armata română. Acest ajutor se materializa prin bani, haine și alimente, voluntari, cît și prin cuvinte de îmbărbătare.

În rîndul celor care au trecut peste Carpați ca să se înroleze în armata română se numără și bănățeanul Moise Groza, care prin faptele sale își va înscrie numele în cartea de aur a neamului. El s-a născut în comuna Obreja, județul Caraș-Severin, la 2 februarie 1844, părinții Ioana și Ilie Groza fiind țărani. Clasele primare le face în comună, apoi urmează cursurile școlii triviale, capitale și regimentare din Caransebeș, după care este trimis la școala militară din Viena. După absolvirea cursurilor militare din capitala austriacă este repartizat, în 1862, în calitate de cadet, la „Regimentul de graniță nr. 13 româno-bănățean” din Caransebeș, de unde, după 4 ani, în februarie 1866 este mutat la „Regimentul 66” din Verona (Italia). La 1 martie 1866 este înaintat la gradul de sublocotenent și la 4 iulie al aceluiași an, cu regimentul său, primește botezul focului în lupta de la Custozza, unde și-a făcut datoria de ostaș. Despre acest moment își va aduce aminte după 11 ani, adică la 25 iunie 1877, cînd, chemat din nou în focul luptei, avea să scrie soției sale: „... Astăzi este o zi însemnată în viața mea, adică astăzi sînt 11 ani de la bătălia de la Custozza unde mi-am făcut datoria fără a ști pentru ce. Cu atît mai mult știu acum pentru ce o să mă bat”¹.

Datorită înaltelor calități și în mod deosebit temeinicelor sale cunoștințe, în anul 1867 este numit ca profesor la școala militară de cadeți din Lemberg. Această funcție o ocupă pînă în anul 1868, cînd urmează cursul superior de la Institutul de geografie din Viena, pe care îl absolvă în 1870 cu calificative bune, lucrînd apoi la Marele stat major din Viena.

În anul 1873 este numit în comisia de efectuare a măsurătorilor topografice în Transilvania. Ajuns la Brașov, Moise Groza a fost primit cu multă căldură în cercurile românești din care făcea parte George Barițiu, Iacob și Aurel Mureșianu. În aceste cercuri Moise Groza își va menține vie dragostea față de limba și cultura românească, deoarece perioada anilor 1870—1873 în Brașov se caracteri-

* Cele de față vor apărea în acest an într-o lucrare mai amplă, în Editura Militară, București.

¹ „„Arhiva Mureșenilor”, Brașov, documentul 3756 (în continuare se va prescurta „A.M. Doc.”).

Fig. 1 — Moise Groza și soția sa Elena, născută Mureșianu (Brașov, 1878).

zează prin mari frământări legate de cultivarea limbii române și lupta pentru respectarea legii naționalităților. Crescut și educat în Banat în spiritul dragostei față de limba și poporul român, Moise Groza caută în Brașov să-și întrească cunoștințele, luând parte activă în cercurile intelectualilor români fruntași la munca neobosită de propagare în rîndul maselor a ideilor înaintate legate de romanitatea noastră și de necesitatea realizării unității naționale. Tot în anul 1873 cunoaște în orașul de la poalele Tîmpei pe Elena, fiica lui Iacob Mureșianu, cu care se căsătorește (fig. 1). Casa Mureșenilor din Brașov era un focar al culturii românești. Semnificative pentru acestea sînt însăși părerile lui Aurel Mureșianu: „... Casa părinților mei era locul de întîlnire a românilor de pretu-

tindenii, conduși de grija pentru binele și viitorul națiunii, mai tot oameni cu inima mare, bărbați de caracter și desinteresați avînd o singură ambiție, un singur scop de a lucra în unire pentru libertatea, înflorirea și întărirea patriei și neamului românesc².

Era firesc, deci, ca, intrînd în familia Mureșenilor, Moise Groza să se acomodeze acestui mediu prielnic lui, deoarece trăsăturile de caracter și ideile sale înaintate erau aceleași cu ale Mureșenilor.

Misiunea ce o îndeplinea în Transilvania avea să aducă schimbări în viața sa. Pe graniță, în Munții Buzăului, se întâlnește cu generalul Florescu, ministrul de război de atunci al României, care, apreciind calitățile sale, îi propune să treacă în armata română. Năzuința de a fi alături de frații de dincolo de Carpați încolțise de mult în inima lui Moise Groza și astfel, la 1 ianuarie 1874, demisionînd din armata austriacă, trece în România, unde se înrolează cu grad de locotenent, fiind repartizat la Statul major al armatei române. În România participă în cadrul Institutului geografic al armatei la ridicările topografice din Moldova în vederea întocmirii primelor hărți militare românești.

În anul 1877 este avansat la gradul de căpitan, iar la izbucnirea războiului de independență îl găsim în funcția de subșef de stat major la Divizia a IV-a comandată de generalul Manu. În desfășurarea operațiunilor militare căpitanul Moise Groza prin faptele sale eroice a contribuit alături de dorobanți și roșiori la obținerea cît mai grabnică a victoriei.

De la începutul ostilităților, Moise Groza scria soției și cumnatului, arătînd care este starea de spirit a soldaților, situația de pe front etc. Aceste scrisori trimise atît pentru familie, cît și pentru „Gazeta Transilvaniei”, se transformau într-o adevărată cronică de război. Corespondența lui Moise Groza este importantă prin aceea că din ea se desprind acțiunile de luptă desfășurate. Ideile sale sînt cursive, lipsite de exagerări sau de viziuni poetice. Simplitatea lor este caracterizată printr-o notă de sinceritate ce determină pe cititor să trăiască momentul, ele fiind dozate cu quantumul necesar de patriotism fierbinte al celui care, departe de cei dragi, făcea tot ce îi stătea în putință pentru obținerea victoriei. Este semnificativă în acest sens scrisoarea adresată cumnatului său Aurel Mureșianu, din 13 iulie 1877, în care era descrisă starea de spirit a soldaților și populației din România: „... Fiecare zi care trece în neacțiune ne mărește nerăbdarea. Voinicii românași plini de abnegațiune oftează pe malul Dunării dorindu-și momentul în care să realizeze speranțele națiunii, să documenteze încrederea ei, prin cununi înverzînde pe vechile edificii ale strămoșilor Mihai și Ștefan, a căror mărețe umbre le insuflă curajiu iar memoria lor le indică modul și calea pe care conduși de Steaua României să ajungă la ținta dorită: salvarea patriei. Dar această neacțiune nu cred că va mai putea dura mult, de aceea și așteptăm ca fiecare moment să ne dea semnalul în urma căruia armele bravilor români să deștepte toată Europa și mai mult pe acei care de veacuri n-au vrut sau nu le-a convenit a ne vedea liberi și independenți și ne-au provocat a deveni aceasta prin arme. Da prin arme! Cu atît mai bine, căci va avea totodată și ocazia a ni le respecta. Victorie sau moarte este deviza fiecărui soldat român. Să dăm tot ce avem pentru bravii noștri soldați este deviza fiecărui cetățean român. Așa dar de asemenea sacrificii voluntare de sînge și materiale izbînda nu

² *GazTrans*, număr jubiliar, Brașov, iunie 1908, p.1.

poate fi departe. În tabăra română nu auzi decît sunete de veselie și cîntece de război și nu vezi decît hore întinse și jocuri entuziasmate, astfel că ți se pare că nu ești în ajunul unei resbel ci în sărbătorile paștelor. Asemenea nu-ți vine a crede că în această tabără sînt acei soldați pe care o parte din lumea pretinsă mare pînă ieri îi batjocora și insulta"³.

Tot atît de grăitoare sînt și scrisorile în care Moise Groza descrie crîncena încheștare în luptă, sau dorința fierbinte a ostașilor de a învinge, ori răvașele în care se subliniază modestia și umanismul de care este pătruns soldatul român, scoțîndu-se astfel în evidență, cu acest prilej, trăsăturile definitorii ale armatei române: „... Noroiul este pînă la genunchi și egrasia mi-a pătruns pînă la măduvă. Dacă această vreme va mai dura mult, apoi ne merge rău, dar nici turcilor nu le merge mai bine fiind în mai rele condițiuni ca noi; adică pe lîngă cele zise mai sus ei mai sufăr de lipsa de mîncare și haine“⁴ ... „Cum vezi mă aflu cu întrecaga Divizie a IV-a la gura Plevnei pe șoseaua Sofiei, unde ne-am întărit și așteptăm în fiecare zi ca jupînul Osman să ne dea o bună dimineața.

Din parte-mi te asigur dragă că cu tot ce s-a petrecut între noi, o să-i răspundem astfel de amabil încît o să fie uimit de politețea noastră“⁵.

Faptele căpitanului Moise Groza pe cîmpul de luptă sînt însemnate și ele se evidențiază încă de la începutul ostilităților. Așa de pildă, pentru executarea unor manevre de forțe, armata rusă încredințează cetatea Nicopole armatei române și pentru apărarea acestei fortărețe s-a încredințat căpitanului Moise Groza misiunea de a întocmi un plan expeditiv de apărare cu minim de trupe române trecute peste Dunăre. Studiat la Marele Cartier General, acest plan a fost aprobat și apreciat de generalii ruși care au trimis căpitanului Groza admirația lor. Prin aceasta se apreciau înaltele calități militare pe care le poseda ofițerul nostru, dăruit în totalitate nobilei cauze pentru care lupta.

Dar faptele sale se vor evidenția și mai mult pe cîmpul de luptă, în ploaia de gloanțe, alături de vitejii și neînfricații soldați pe care îi comanda și îi îmbărbăta prin exemplul său. Atacul general asupra Plevnei urma să se dea simultan de corpul operativ român și trupele ruse în ziua de 30 august 1877 și față de aceasta comandantul Diviziei a IV-a a hotărît să treacă la atac într-un dispozitiv constituit din patru eșaloane.

Eșalonul de atac era comandat de colonelul Grigore Borănescu. Căpitanul Groza, atașat pe lîngă acest eșalon, trebuia să-l conducă spre redută. În urma unei recunoașteri el și-a dat seama că drumul indicat de Marele Cartier General era greșit, deoarece ducea trupa între cele două redute Grivița despre care, de altfel, se știa că ar fi doar una singură. Printr-o mică manevră de varientare executată spre sud se putea ajunge cu succes în fața obiectivului de atac, ferindu-se astfel unitatea de focul inamicului. Față de această situație Moise Groza a cerut comandantului eșalonului de atac să-i permită a face această manevră, spre satul Grivița, pentru a feri subunitățile destinate atacului de focul inamicului executat din reduta Grivița Nr. 2, îndreptînd astfel cu mult succes eșalonul de atac spre fortăreața Grivița Nr. 1. Colonelul Borănescu nu a fost de acord cu această varientare a itinerariului propus și nefiind timp la dispoziție pentru a se raporta situația la Marele Cartier General, căpitanul Groza a luat răspunderea asupra sa.

³ „A.M. Doc.” 3755.

⁴ „A.M. Doc.” 3771.

⁵ „A.M. Doc.” 3775.

Colonelul Borănescu văzînd siguranța și dîrzenia cu care își susține părerea căpitanul bănățean, a dat ordin trupelor să se pună în marș pe traseul recunoscut de Moise Groza și după un drum scurt trupele au fost înșirate în tiraliori și gata de a porni la luptă. În ziua de 30 august 1877, orele 15,00 s-a dat ordinul de atac. Cerul era mohorit, iar pămîntul îmbibat cu apa ploii căzute în ajun. În fața redutei, vînătorii ridică scările și în grabă se urcă pe parapet angajîndu-se în luptă. Rîndurile vitejilor noștri se răresc, dar locul celor căzuți este ocupat de alții și astfel dorobanții prin numărul și eroismul lor impresionează pe apărători, cărora le crează mari pierderi. Treziți din buimăceală, turcii se regrupează și execută un contraatac, obligînd eșalonul de atac al Diviziei a IV-a să se retragă cîteva sute de metri.

La adăpostul unei movile, trupele ce constituiau eșalonul de atac s-au regrupat și atacul a fost reluat la orele 16 cu mai multă vigoare, succesul fiind însă tot de partea apărătorilor. La ora 17,00 se reînnoiește atacul. Eșalonul de asalt înaintează, dar la un moment dat este amenințat cu încercuirea și în aceste condiții este obligat să se retragă. Față de această situație, comandantul diviziei ordonă șefului său de stat major, locotenentul-colonel Voinescu, ca împreună cu maiorul Candiano Popescu și căpitanul Moise Groza, să organizeze un nou atac ce urma să se dezlănțuie la ora 18,45. Împreună cu trupele ruse, detașamentele române se angajează în luptă cu puteri sporite. Căpitanul Groza reușește să aducă în spatele unei movile batalionul de vînătoare din Piatra Neamț și dorobanții din Botoșani. Aici subunitățile au fost orînduite în șiruri de atac. Cu vînătorii în frunte și cu dorobanții după ei, ostașii români și-au adus contribuția la obținerea victoriei într-una din cele mai mari acțiuni ale acestui război, cucerind reduta Grivița nr. 1.

Noaptea, trupele victorioase, dar istovite trebuiau schimbate și din această cauză comandantul diviziei ordonă căpitanului Moise Groza să aducă forțe proaspete din eșalonul de rezervă. În goana calului el ajunge repede la eșalonul de rezervă și, după ce l-a organizat, au început deplasarea spre locul ordonat. Marșul de noapte era destul de greoi, iar pentru a nu avea dificultăți legate de învîlmășeli sau rătăcirii și pentru a evita un eventual atac de noapte, căpitanul Groza, și se angajează în luptă. Victoria a fost de partea românilor care astfel au odihnit. În dimineața zilei de 31 august turcii dezlănțuie un contraatac asupra trupelor noastre, care, obosite și cu rîndurile rărîte, nu ar fi putut face față contraatacului. În aceste momente de grea încercare apar rezervele, batalionul al doilea din „Regimentul 14 dorobanți” și „Regimentul 13 dorobanți” în frunte cu căpitanul Groza, și se angajează în luptă. Victoria a fost de partea românilor care astfel au rămas stăpîni pe reduta Grivița nr. 1.

Despre acest moment emoționant și de mare însemnătate pentru armata română, poetul George Coșbuc scria: „... Turcii erau mulți și pătrunseră cu multă virtute și noi am fi pierdut reduta. Dar pe cînd eram mai strîmtorați s-auzîră de pe deal trîmbiți și ca din pămînt răsăriră dorobanții băcăuani cu ieșenii și cu vâsluieii cei ce bătură redanul alaltăieri. Era căpitanul Groza și scobora de pe deal ca un vîrtej de vînt”⁶.

După victorie căpitanului Groza i s-a făcut o anchetă pentru neexecutarea ordinului de a respecta itinerariul ordonat inițial. La întrebările puse de membrii comisiei căpitanul Groza a cerut, cu mult calm, ca judecata să se facă la fața

⁶ G. Coșbuc, *Războiul nostru pentru neatîrnare povestit pe înțelesul tuturor*, București, 1898, p. 117.

locului și nu la masa rotundă. Cererea i-a fost admisă, iar comisia a urmat drumul ordonat de Marele Cartier General. După un timp drumul urca o colină și cei care erau în fruntea coloanei au fost întâmpinați cu foc din partea turcilor, fiind nevoiți să se oprească și să se întoarcă din drum. Cu ocazia recunoașterii executate, căpitanul Groza și-a dat seama că în fața diviziilor române nu era o singură fortăreață cum se credea, ci două. Sînt redutele care s-au numit apoi Grivița nr. 1 și Grivița nr. 2. Din această cauză și pe proprie răspundere eroul bănățean a intenționat să schimbe planul de atac. În momentul în care comisia de anchetă a constatat justetea hotărîrii căpitanului Groza, acestuia i s-au acordat toate onorurile cuvenite pentru vitejia și curajul de care a dat dovadă.

Luptele pentru cucerirea Plevnei n-au dus la rezultate mulțumitoare, totodată înregistrîndu-se mari pierderi, și de aceea, în urma unei analize, Consiliul de război a hotărît asedierea ei. Față de această nouă situație, Marele Cartier General român a considerat ca necesară cucerirea redutei Grivița nr. 2, elaborînd în acest sens un plan de acțiune, pentru a cărui îndeplinire urma să depună un efort comun Diviziile a III-a și a IV-a române.

În noaptea de 4/5 septembrie au început lucrările de săpare și amenajare a două șanțuri de comunicație cu scopul de a da posibilitatea trupelor destinate atacului să se apropie cît mai mult de inamic, fiind ferite de focul acestuia. În vederea declanșării atacului, generalul Cernat a hotărît ca eșalonul de atac să fie format din cîte un batalion dat de cele două divizii și să fie comandat de colonelul Sachelaric. Din partea statului major al Diviziei a IV-a pentru a conduce acțiunile subunităților au fost numiți locotenentul-colonel Voinescu și căpitanul Moise Groza.

În dimineața zilei de 6 septembrie 1877 focul artileriei române a fost dirijat asupra redutei Grivița nr. 2, iar la ora 14,30 dorobanții „Regimentului 15” pornesc la atac; ajunși în șanțurile redutei ei se angajează în lupta la baionetă, obligînd pe turci să se retragă. Reorganizați, dușmanii deschid foc nimicitor și datorită întîrzierii eșalonului de susținere coloana de atac este nevoită să se retragă. La sosirea subunităților de întărire atacul se reia. Căpitanul Groza se avîntă în luptă îmbărbătînd soldații prin exemplul său.

Pentru faptele de vitejie de care au dat dovadă în această luptă locotenentul-colonel Voinescu și căpitanul Moise Groza, generalul Cernat semnează următorul ordin de zi:

Verbița 10 septembrie 1877

Ordin de zi Nr. 65

În ziua de 6 septembrie locotenentul-colonel Voinescu, Șeful de stat major al Diviziei a IV-a, căpitanul Groza atașat la statul major al aceleiași divizii, dînd probe de curaj și energie în timpul atacului se pun la ordinea de zi pe armată.

Acest ordin se va citi la apelul de dimineață înaintea trupei în toate corpurile de trupă.

Dat în tabăra Verbița la 10 septembrie 1877 la Marele Cartier General.

Comandantul armatei active
Generalul Cernat⁷

⁷ *Documente privind istoria României. Războiul de independență*, București, VI, p. 151, doc. 285.

Fig. 2 — Moise Groza maior (Braşov, 1878).

Pe lângă această distincție pentru toate faptele vitejești, Moise Groza a fost decorat cu înalte ordine și medalii românești și ruse, avansat la gradul de maior (fig. 2).

Pe timpul desfășurării războiului el și-a făcut datoria, pătruns de un fierbinte patriotism, fiind mîhnit în permanență că face prea puțin. Acest lucru reiese și din scrisoarea adresată din Nicopole soției sale: „... Sînt foarte întrebuițat de la începerea campaniei și pînă acum încît altul de ar fi în poziția mea s-ar fi mulțumit de mult. Eu însă care știu pentru ce sînt aceste strapații și încordări din contră îmi vine a crede că nu fac destul și că țara care o iubesc așa de mult ar pretinde mai mult de la mine. Fiecare bun patriot arată numai a-și face datoria și aceasta este acumă”⁸.

Și în iureșul războiului, sub ploaia de gloanțe și schije, eroul găsea timpul necesar să-și trimită gîndul spre meleagurile copilăriei și astfel la terminarea ostilităților, întors în România, din Calafat scria soției sale printre altele: „Am de

⁸ „A.M. Doc.” 3762.

gînd a lua un concediu mai lung pentru vara viitoare ca să mergem și prin Banat⁹.

Dorința lui se va împlini și astfel în 1879, împreună cu soția, ajunge pe meleagurile natale pentru a-i vedea pe cei dragi, pentru a le povesti cum dorobanții și roșiorii au apărut independența României. În Obreja însă casa părintească era pustie, căci moartea necrutătoare a stins lumina vieții tatălui, a mamei și a unui frate secerat la numai 29 de ani de holeră. Durerea a fost mare și acest fapt îl determină să ridice pe locul de veci al celor dragi o piatră funerară care mai dăinuie și astăzi spre aducere aminte.

O altă grea încercare pe care a trebuit să o suporte unul dintre eroii de la Grivița a fost aceea că pentru a nu se face prea mare propagandă oștirii române, autoritățile austriace i-au interzis să poarte uniforma militară atît timp cît va sta în Banat. Astfel, atît Groza, cît și soția s-au îmbrăcat în haine țărănești din Obreja, lucrul fiind immortalizat pe peliculă, iar fotografiile trimise prietenilor din Banat și celor din România. Din fericire ne-au rămas din această perioadă trei fotografii (fig. 3) din care două cu dedicație și semnătura eroului bănățean. Una este dată familiei Dragalina (fig. 4—4 a), familie din care se va ridica mai tîrziu, un alt erou al României, generalul Ion Dragalina, iar cealaltă unui amic, Aurică Arsenie (fig. 5—5 a).

După război, viteazul ofițer comandă succesiv mai multe unități. În anul 1884 este avansat la gradul de locotenent-colonel, în 1891 la cel de colonel, în 1898 este numit comandant de brigadă, iar în anul 1900 are gradul de general de brigadă (fig. 6). Este avansat apoi la gradul de general de divizie (fig. 7) și trecut în rezervă. În posturile de răspundere pe care le-a ocupat, Moise Groza și-a făcut conștiincios datoria. Pe unde mergea, lega imediat prietenie cu oameni de diferite profesii. Așa se explică faptul că fiind în Iași, se atașează sufletește de pictorul Octav Băncilă, a cărui operă o admira, apreciind înalte calități ale marelui artist. În cazarmă se purta ca un adevărat comandant, bun și sfătuitor pentru subordonați. Avea o fire veselă și totdeauna dispus la glume, în același timp sever și drept la serviciu. Era calm, prietenos, jovial, iar în societate foarte afectuos. Cu superiorii era respectuos, dar nu servil. În calitate de comandant poseda multe cunoștințe și metode de lucru, iar în activitatea sa avea cuvinte pentru fiecare. Prețuia mult omul. Dacă un subaltern greșea, îl dojenea fără a-i subestima demnitatea.

Moise Groza s-a dedicat în totalitate, cu pasiune, muncii de ofițer. În domeniul teoriei militare, el are o contribuție însemnată prin mai multe lucrări în care își generalizează experiența de ostaș. Cea mai însemnată activitate a fost traducerea din limba germană a lucrării „Apărarea Transilvaniei contra armatei române”. Această lucrare, ca dealtfel și planul Axente Sever — de la începutul secolului XX, aveau să fie de mare folos oștirii române care în primul război mondial va trece Carpații pentru a elibera pămîntul scump al Transilvaniei.

Activitatea bănățeanului Moise Groza nu s-a limitat numai la preocupări pur militare. El participă activ la realizarea dezideratului major al românilor, desăvîrșirea unității naționale. Astfel, fiind în București, împreună cu profesorii Simion C. Măndreanu și Popa-Lisseanu pune bazele societății „Cercul românilor de peste Carpați” (1909). Printre formele principale de activitate ale acestei societăți se numărau conferințele, adunările publice, precum și sprijinirea materială a româ-

⁹ „A.M. Doc.” 4819.

Fig. 3 — Moise Groza și soția în costume obrejene (Caransebeș, 1879).

nilor din Transilvania. Cea mai importantă acțiune a societății va rămîne însă organizarea la 15 martie 1915 a „Congresului românilor de peste hotare”, congres care a depășit cadrul restrîns al conferințelor. Cu acest prilej s-a evidențiat hotărîrea fierbinte a participanților de a înfăptui unirea¹⁰.

Dragostea lui Moise Groza pentru copii și tineret era fără margini. Pentru ei găsea întotdeauna resurse materiale și morale, căutînd a le dezvolta dragostea pentru învățătură. Mulți s-au bucurat din partea lui de ajutoare bănești pentru a putea studia. Este cunoscut faptul că din Obreja a plecat la Sinaia tînărul Petru

¹⁰ *Unirea Transilvaniei cu România*, București, 1970, p. 400—401.

Fig. 4 — Fotografia lui Moise Groza și a soției dedicată familiei Dragalina (Caransebeș, 1879).

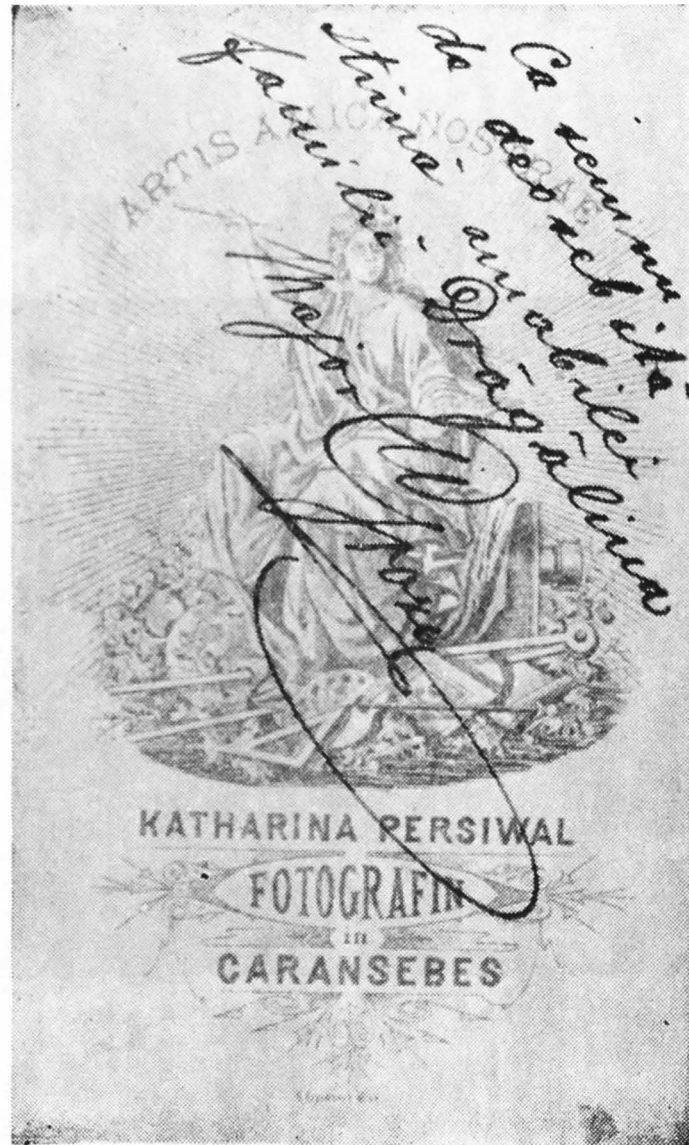

Fig. 4a. — Aceeași, reversul.

Fig. 5 — Fotografia lui Moise Groza și a soției cu dedicație către prietenul Aurică Arsenie (Caransebeș, 1879).

Fig. 5a — Aceeași, reversul.

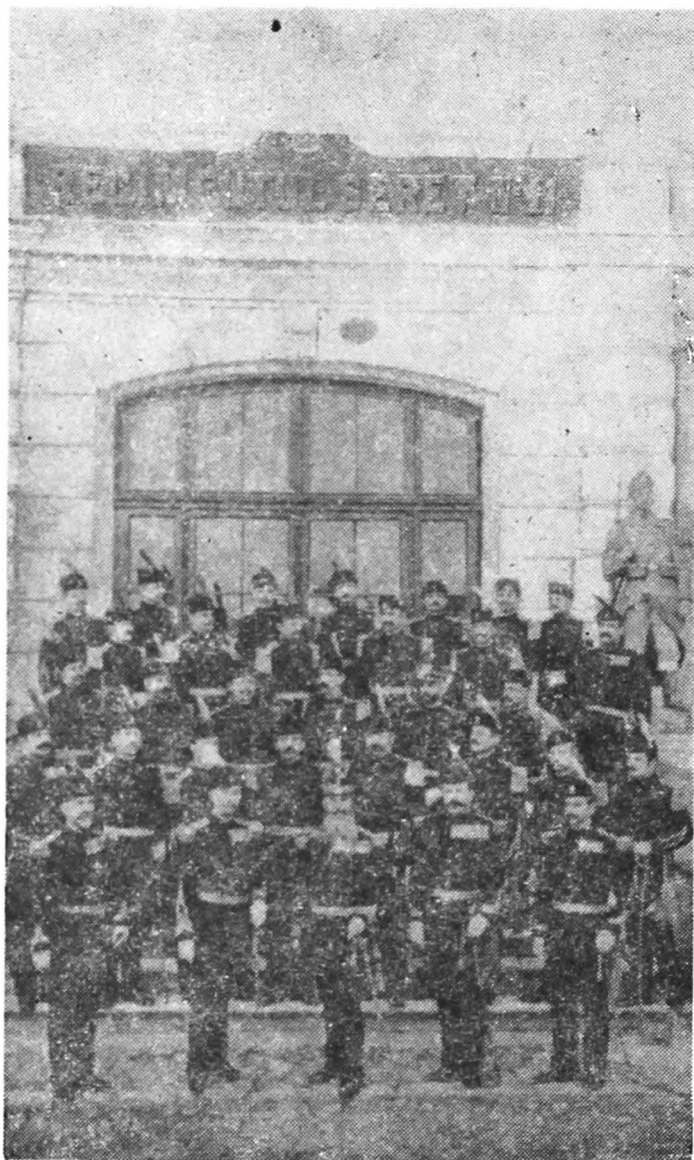

Fig. 6 — Generalul Moise Groza cu corpul ofițerilor din Regimentul 11 Siret.

Bohariu să ceară sprijin pentru a învăța; acest ajutor l-a primit imediat, cu îndestulare. Generalul s-a bucurat mult atunci când Pătru al Floarei din Obreja l-a anunțat că Bohariu a terminat școala cu bine. La această veste Moise Groza se grăbește să-i răspundă, sfătuindu-l printre altele: „... Școala ți-a dat numai principiile teoretice pentru viață și scopul ei în societate, iar aplicarea acestor principii trebuie să-ți fie sfântă datorie în toate privințele și la orice ocaziune și aceasta îți va asigura un viitor fericit ca o răsplată firească pentru truda pusă pînă acum”¹¹.

¹¹ Scrisoarea se găsește în colecția Aurel Bohariu, Șoșdea, jud. Caraș-Severin.

Fig. 7 — Moise Groza, general de divizie.

Vîrsta înaintată și reumatismul îl țin la pat pe eroul bănățean, fără să poată fi alături de oastea română la marile bătălii ale primului război mondial, ce aveau să ducă la desăvîrșirea unității naționale. Departe de bănățeni, dar cu inima și gîndul mereu alături de ei, s-a bucurat de ziua în care masele largi populare au hotărît la Alba Iulia unirea Transilvaniei și a Banatului cu țara. Boala nemiloasă îl condamna tot mai mult la nemișcare și începînd din anul 1917 era purtat prin casă cu un cărucior. Nu se manifesta, dar toată această stare îl măcina, făcîndu-l să sufere cînd vedea viața pulsînd în jurul său.

Moise Groza s-a stins din viață la 9 aprilie 1919, mulțumit de izbînda oștirii românești în primul război mondial, oștire la a cărei înflorire și-a dat toată puterea și priceperea. Este înmormîntat în cimitirul din Brăila, unde soția lui Elena i-a ridicat un monument de marmură pe care s-a dăltuit epitaful: „AICI ODIHNEȘTE EROUL DE LA GRIVIȚA ÎN RĂZBOIUL INDEPENDENȚEI 1877—78, GENERALUL DE DIVIZIE MOISE GROZA”.

LIVIU GROZA

UN PARTICIPANT DE BANAT À LA GUERRE D'INDÉPENDANCE:
LE CAPITAINE MOISE GROZA

(Résumé)

L'auteur s'occupe avec la vie de Moise Groza, né à 2 février 1844 dans la commune Obreja (départ. de Caraș-Severin) qui, comme capitaine, a participé à la guerre de l'indépendance (1877—78). Pour ses mérites exceptionnels dans la bataille de Grivița, on a lui conféré d'hauts médailles roumaines et russes, étant élevé en grade comme chef de bataillon et plus tard comme général de division.

De même, Moise Groza a participé à la lutte d'achèvement de l'unité nationale, l'union de la Transylvanie avec la Roumanie, se comptant parmi les fondateurs de la société „Cercul românilor de peste Carpați” (1909). Il est mort en 9 avril 1919.

PRESA VREMII DESPRE EROISMUL OSTAȘILOR ROMÂNI ÎN RĂZBOIUL DIN 1877—1878

În condițiile redeschiderii crizei orientale, în a doua jumătate a deceniului 8 al secolului trecut, popoarele din sud-estul Europei au folosit continua ciocnire de interese dintre cele două mari imperii — otoman și țarist — ca un bun prilej pentru realizarea propriilor lor năzuințe.

Participînd la războiul ruso-turc din 1877—78, România, în urma răsunătoarelor biruințe de la Grivița, Rahova, Plevna, și-a consolidat independența politică, proclamată la 9 mai 1877, independență recunoscută apoi și de puterile europene, prin tratatul de la Berlin, din 1878.

„Cucerirea independenței în 1877 — sublinia tovarășul Nicolae Ceaușescu —, plătită cu sînge de ostașii și dorobanții români în redutele de la Smîrdan, Plevna și Grivița, a deschis calea unor noi împliniri ale idealurilor de libertate și progres ale poporului român”¹.

Eroismul ostașilor români în războiul pentru cucerirea independenței din 1877—1878 a fost redat convingător în presa vremii, a cărei tematică odată cu vara anului 1877 este axată cu precădere pe corespondențele de război.

Sînt inserate astfel știri despre atrocitățile inamicului, apeluri „la români”, articole de îmbărbătare la trecerea Dunării de către oștile române, „ode” eroilor căzuți în asalturile succesive de la Plevna, Rahova, Smîrdan.

Un mare număr de reporteri, pictori, poeți însoțesc armatele română și rusă în ofensiva lor în Balcani. De la ei parvin diverse știri, de la comandamente, din culisele politice, hotărîri „secrete”, declarații de peste hotare. Se publică chemări înflăcărâte „la arme”. Coloane întregi sînt pline de scrisori de la cititori despre înregistrarea de colecte, „reprezentățiuni dramatice” în folosul combatanților. Compasiunea pentru victimele războiului, pentru cei mutilați, miile de soldați care îndurau cu stoicism privațiunile, lipsurile, mureau pentru libertate, este imensă.

În afara corespondențelor amintite, presa va publica numeroase biografii ale eroilor, va reda diverse scene sub forma litografiilor, gravurilor și desenelor din care se pot descifra entuziasmul și comportamentul trupelor române, patriotismul și dăruirea în timpul luptelor.

Un mare merit al periodicelor din timpul războiului, și în special al principalelor ziare, „Războiul” și „Dorobanțul”², a fost popularizarea comandanților și

¹ Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul construirii societății socialiste multilateral dezvoltate*, vol. 7, București, 1973, p. 955.

² Principalele ziare din vremea războiului au fost: *Românul* lui C. A. Rosetti (seria a III-a apărută a doua zi după abdicarea lui Al. I. Cuza; *Românul* ajunsese la un tiraj de 7.000 de exemplare avînd ca redactori pe Emil Costinescu și Eugeniu Carada); *Telegraful*, iar după 1888 *Telegraful român*, avînd ca redactor șef pe poetul I.C. Fundescu, apoi pe I.C. Bibicescu, ajuns ulterior, ca și Carada, la conducerea Băncii Naționale; ziarele conservatoare: *Timpu* (apărut la 15 III 1876 și cunoscut în istoriografie prin colaborarea lui Eminescu, Slavici și Caragiale); *Pressa* (seria I-a 1868—1876 și seria a II-a 21 I 1877—14 V 1881, sub

a faptelor de arme deosebite³. Ambele publicații apăreau zilnic, foarte bogate în ilustrații, prin participarea pictorului Carol Popp de Szathmary, fotografii curții domnești de la Cotroceni.

În august 1877, „Războiul” anunța că pictorul și graficianul Szathmary „va procura cititorilor noștri plăcerea de a da vederi de la teatrul războiului, unde domnia sa urmează mișcările armatei”. În numerele următoare au apărut într-adevăr vederi și scene de război semnate de talentatul pictor, ceea ce a sporit calitatea ziarului.

Cele două publicații menționate mai sus au pierdut mult prin polemicele dintre ele, prin unele polemici de nivel scăzut, dar născute din nevoia informării publicului cu știri de pe teatrul de război; ele au creat la noi presa de informație rapidă zilnică, în care scop au utilizat toate mijloacele ce stăteau la dispoziție: telegrame și scrisori particulare, relatările martorilor oculari, indiscrețiile oame-nilor, corespondențele străine.

„Războiul” publica și listele ostașilor răniți aflați în spitalele Filantropia, Brîncovenesc și Central, listele ofițerilor decorați pentru fapte de vitejie.

Ziarul „Dorobanțul” a publicat câteva gravuri ale pictorului Reis, destul de expresive, între care: „Românii în lucrarea șanțurilor din jurul Plevnei”, „Turcii la Plevna”. Aceste gravuri, cit și altele, au reușit să immortalizeze în imagini cu adâncă semnificație patriotică eroismul, bărbăția ostașului român.

Memorabilul moment al capitulării Plevnei este consemnat de ziarul „Dorobanțul”: în numărul apărut la 30 noiembrie 1877, la pagina IV-a, este publicată o gravură reprezentînd portretul lui Osman Pașa. Sub aceasta, o știre de ultimă oră, culeasă cu litere aldine, anunța: „Plevna lîngă care s-a vărsat atîta sînge românesc s-a predat. Nebiruitul Osman Pașa și oștirea lui se află în mîinile oștirilor ruse și române. Lupta a fost crîncenă.”

În numărul următor, editorialul salută călduros și elogiază eroicii ostași români. Pe tot parcursul lunilor decembrie 1877, ianuarie și februarie 1878, „Dorobanțul” revine cu noi amănunte legate de bătălia de la Plevna, reproduce comentariile presei străine cu prilejul acestui eveniment. În semn de omagiu față de bravii fii ai patriei, ziarul inserează în paginile sale la loc de cinste poeziile lui Vasile

conducerea lui C. Esarcu și Lascăr Catargiu); *România liberă* (15 IV 1877—14 I 1889 condus de fiul lui August Treboniu Laurian. În coloanele *României libere* găsim reproducă acea telegramă a revoluționarului democrat italian Garibaldi din 17 XI 1877, în ajunul cuceririi Plevnei, adresată lui Titus Dunka: „Dragă Dunka, sîntem alături de vitejii noștri frați români și sperăm în biruința... Tuturora un salut din inimă. Al vostru G. Garibaldi”); apoi ziarele *Răsboiul* (apărut la 23 VII 1877 din inițiativa și în tipografia lui Ioan Weiss, avînd ca redactor pe poetul și profesorul Gr. H. Grădăraș), *Dorobanțul* (I XI 1877 pînă la 30 V 1878 în același format cu *Răsboiul* — 35/25, cu sediul în str. Doamnei nr. 14, apoi în str. Academiei nr. 19). Pentru detalii vezi Nicolae Deleanu, *Presa războiului pentru independență*, în *Presa noastră*, an. II, iulie 1957, p. 18—23.

³ Vezi între altele *Răsboiul*, nr. 55 din 16 IX 1877; nr. 58 din 19 IX 1877; nr. 60 din 21 IX 1877; nr. 81 din 12 X 1877; nr. 87 din 18 X 1877; nr. 88 din 19 X 1877; nr. 96 din 27 X 1877; nr. 109 din 9 XI 1877; nr. 130 din 30 XI 1877; nr. 134 din 4 XII 1877; nr. 135 din 5 XII 1877; nr. 166 din 5 I 1878; nr. 171 din 11, I 1878; nr. 195 din 4 I 1878; nr. 238 din 19 III 1878; nr. 312 din 1 VI 1878; sau *Dorobanțul*, nr. 18 din 2 XII 1877; nr. 30 din 14 XII 1877; nr. 44 din 30 XII 1877; nr. 55 din 10 I 1878; nr. 56 din 11 I 1878; nr. 69 din 24 I 1878; nr. 91 din 17 II 1878; nr. 148 din 14 IV 1878.

Alecsandri „Peneș Curcanul“, „Hora de la Grivița“ și „Odă ostașilor români“⁴. Aceste poezii sînt de altfel reproduse și de presa românească din Transilvania⁵.

Cele 15 ziare și periodice românești ce apăreau în Transilvania și Ungaria acelor ani au constituit un factor important de solidarizare cu România. Între aceste publicații, locul principal îl ocupă „Gazeta Transilvaniei“, care, cu un curaj demn de admirație, se avînta în lupta politică.

De pildă, în cele 53 de numere apărute (21 IV—20 oct. 1877) au fost publicate 243 materiale și articole referitoare la România, adică în medie 4—5 de fiecare număr, fără să mai amintim știrile și informațiile de mică întindere. Mai mult pentru a cunoaște cît mai exact situația din România și de pe frontul de luptă, ziarul avea o serie de corespondenți la București și pe cîmpul de bătălie⁶.

În general, presa românească a provinciei, reflectînd opinia de masă a locuitorilor, este ecoul intereselor general românești și ale Europei progresiste. Astfel, sistematic, prin comentarii, scrisori de pe front, reproduceri din presa din țară și din alte țări, publicarea unor discursuri, comunicate oficiale de război, ordine de zi, poezii patriotice, ilustrații, ea reușește să ofere o cronică fidelă și plastică a evenimentelor de la 1877. Eroismul tinerei armate române, abnegația și spiritul de sacrificiu al ostașilor noștri sînt temele sale preferate⁷.

Eroicele lupte de la Grivița, Plevna, Rahova și Smîrdan și-au găsit mult spațiu în „Gazeta Transilvaniei“, „Telegraful român“, „Familia“, „Biserica“, „Școala“ precum și în celelalte foi românești din Transilvania.

„Salutînd noi România liberă și independentă cu inimă frățească și dorind armelor sale noroc și succes, organizăm în toate bisericile un serviciu solemn (pentru — n.n.) țara cea atît de scumpă pentru noi“, scria „Telegraful român“ din Sibiu, prin condeiul redactorului său Nicolae Cristea, cunoscut luptător pentru drepturile românilor, condamnat mai tîrziu în procesul Memorandumului⁸.

Descriindu-se eroismul ostașului român, în presa transilvană se aminteau frecvent locurile și timpurile de glorie din tradiția militară a patriei: Rovine, Vaslui, Călugăreni⁹. Iată cîteva imagini: „Trupele române ce au luat parte la ocuparea Nicopolei, precum aflăm din mai multe părți, au dovedit o ținută excelentă și o bravură extraordinară; ostașii români ca lei s-au aruncat asupra inamicului și au cîștigat un război strălucit“ (Familia), „Lupta de la Rahova au produs lauri noi roșiorilor, căci conform unei depeșe a »Românului« ei au fost cei dintîi cari au ocupat o redută“ (Familia); „Luarea redutei celei mari Grivița și păstrarea acestei poziții este a se mulțumi mai cu seamă eroismului admirabil al bravilor ostași români care, disprețuind moartea, s-au repezit asupra formidabilului fort de repetate ori și urcînd cu scările șanțurile inamicului, l-au respins din cuibul

⁴ Vezi *Dorobanțul*, din 7 I 1878 și 9 I 1878. pentru detalii vezi: Virgil Popescu, *Ziarul „Dorobanțul“ despre bătălia Plevnei*, în *Presa noastră*, nr. 5/1967, p. 33—34.

⁵ Vezi *Telegraful român*, nr. 11, 12 și 13 din 1877.

⁶ Vezi Paul Abrudan, *Românii transilvăneni în sprijinul războiului de independență din 1877—1878*, în *Transilvania*, nr. 5/1975, an. IV (LXXXI), p. 65—67.

⁷ Vezi Eugen S. Cucerzan, *Ecouri ale cuceririi independenței în presa românească din Transilvania*, în *Almanah Tribuna*, 76, p. 152—155.

⁸ *Telegraful român* din 19/31 mai 1877.

⁹ Vezi între altele nr. 51, 70, 71, 72, 94, 100 din *Gazeta Transilvaniei*; nr. 68, 69, 87, 90, 94, 95, 96, 99 din *Telegraful român*, sau nr. 29, 30, 35, 41, 43, 47, 48, 49, 51 din *Familia*. Vezi și Valentin Tașcu, *Anul 1877 și revista Familia*, în *Almanah Tribuna*, 76, p. 155—160.

acela întărit. Victoria de la Grivița a făcut să lucească paloșul strămoșesc iarăși în vechea-i splendoare.

Toată presa europeană admiră astăzi eroica atitudine a trupelor române în sângeroasa luptă de la Plevna („Gazeta Transilvaniei”).

Articolul de fond „Căderea Plevnei” publicat de „Gazeta Transilvaniei”¹⁰ aducea un cald elogiu strănepoților lui Ștefan cel Mare și Mihai Viteazul, care au fost chemați să lupte pentru înlăturarea dominației turcești din Europa.

În încheiere, în numele tuturor românilor ardeleni se sublinia: „Participînd din tot sufletul nostru la bucuria generală a fraților noștri din România, le trimitem frățeștele și călduroasele noastre felicitări și dorim... ca din ruinele sângeroase ale Plevnei să răsară mult iubită pace, să se reînălțe independența României recunoscută de întreaga Europă”. De asemenea, detalii referitoare la comportarea strălucită a ostașilor români și a voluntarilor ardeleni la Plevna sînt redată și în „Telegraful Român” începînd cu numărul 81 și pînă la 96¹¹.

Războiul de la 1877—1878 și evenimentele politice din zonă au captat atenția întregii Europe, forțele progresiste ale continentului sau cele din America au salutat lupta popoarelor de la Dunăre pentru libertate și independență.

Marile ziare și reviste din Europa, chiar și unele din S.U.A., și-au trimis, la 1877, atît în capitalele țărilor beligerante, cît și pe cîmpurile de luptă corespondenți și graficieni care au descris războiul așa cum l-au văzut. Ziare ca: „The Times”, „The Daily Telegraph”, „The Morning Post”, „The Daily News”, „The Illustrated London News”, „Le Monde Illustré”, „Le Figaro”, „Ilustracion Española y Americana”, „Imparcial”, „Illustrierte Zeitung”, Gazeta de Chicago, „Bund”, „Der Osten” și altele au transmis corespondențe însoțite de impresionante desene care ne fac să înțelegem și mai mult înclăștarea la care armata română a participat din plin, dînd dovadă de un înalt eroism și plătind grele jertfe¹².

În cele ce urmează vom prezenta cîteva extrase din presa românească și străină, referitoare la glorioasele fapte de arme ale ostașilor români din războiul pentru cucerirea independenței de stat.

Războiul nr. 55 din 16 sept. 1877:

„Căpitanul Nicolae Valter Mărăcineanu”

„Acest brav ostaș s-a născut în anul 1842. Este fiul d-lui Nicolae și a d-nei Luxandra Mărăcineanu. A intrat în serviciul militar la 1858 cu rangul de cadet sau, cum se numea pe atunci iuncăr în cavalerie. În urmă, odată cu obținerea gradului de sublocotenent a trecut în infanterie, unde a înaintat pînă la gradul de căpitan. La 30 august a.c. cu ocazia asalturilor date redutelor de la Plevna, Valter comanda un batalion de miliție. Ca un bun comandant, el încuraja prîn toate mijloacele pe soldații săi și precum am mai arătat printr-o ilustrație în unul din numerele trecute, în momentul cînd a înfipt pe redută steagul batalionului său, el a căzut lovit de mai multe gloanțe. Valter era foarte iubit de toți care îl cunoșteau. Am vorbit cu răniții de la batalionul său; toți erau pătrunși de durere. Unii plîngeau ca copiii de pierderea bunului și bravului lor comandant. Asemenea și ofițerii din corpul său, toți fără osebire, regretă adînc moartea lui.

¹⁰ *GazTrans* din 1/13 decembrie 1877.

¹¹ De pildă în nr. 96 sînt trei pagini mari despre căderea Plevnei. Vezi pentru detalii: Mircea Păcuraru, *Ecoul războiului de independență în Telegraful român din Sibiu, în Mitropolia Ardealului*, nr. 4—5, 1967, XII, p. 315—344.

¹² Ion Munteanu, *Eroismul armatei române oglindit în presa europeană, în România literară*, an. VIII, nr. 19, 1975, p. 20.

Din scrisoarea d-lui sublocotenent Brociner din batalionul său, căzut rănit tot la Plevna, scrisoare pe care o reproducem mai la vale, se poate vedea durerea cu care vorbește despre căderea lui Valter, aflându-se tocmai în capul corpului său.

Din familia lui nu mai trăiește decât mama sa, bătrână și neconsolată, care nu mai are nici un alt copil.

Precum ni se spune, cadavrul lui nu s-a putut aduce în București din cauza diferitelor împrejurări de la cîmpul luptei, care au făcut imposibilă ridicarea corpului.

Municipalitatea din București, pentru amintirea memoriei lui Valter, a hotărît ca strada de la locuința lui, care duce din strada Știrbei Vodă spre Tribunal, să poarte numele lui“.

Războiul nr. 58, 19 sept. 1877:

Trei viteji, Cucerirea steagului turcesc.

„Iată cum descrie Grigore Ioan luarea steagului:

„Eram înainte. Gloanțele plouau ca pietre. Turcii erau la trei sute pași și se găteau de retragere. Eram înaintea celorlalți...

De-odată văd un alt turc, spătos, fugind cu un steag.

Îl ochesc, el cade, mă arunc pe el cînd voia să descarce revorvelul... și trag steagul... Mă silesc să îl smulg. Atunci doi turci se aruncă asupra-mi. Mă pun în apărare: din fericire sergentul și caporalul meu îmi vin în ajutor. Culc la pămînt un turc, ei culcă la pămînt pe celălalt și eu am smuls steagul“.

Gazeta Transilvaniei nr. 70 din 8/20 sept. 1877:

„Rezbelul — Brașov, 19 sept.“

„Știrile aduse de noi în numărul ultim s-au adeverit pe deplin. Luarea redutei celei mari »Grivița« și păstrarea acestei poziții tari este a se mulțumi mai cu seamă eroismul admirabil al bravilor oșteni români care, disprețuind moartea s-au repezit asupra formidabilului fort de repetate ori și urcînd cu scările șanțurile inamicului, l-au respins din cuibul acela întărit. Victoria de la Grivița a făcut să lucească paloșul strămoșesc iarăși în vechea-i splendoare. Toată presa europeană admiră astăzi eroica atitudine a trupelor române în singeroasa luptă de la Plevna. Distincțiile cu totul extraordinare care le-au primit comandanții și oștenii români de la țarul tuturor rușilor sînt de natură a face senzație în toată lumea, căci nu s-a așteptat nimeni ca o armată tînără ca cea română să dovedească atîta virtute militară și atîta eroism în luptă. După luarea Griviței, împăratul Alexandru a putut să primească cu mulțumire din mîinile principelui Carol mare cordon al ordinului »Steaua României«.

Bucuria ce trebuie s-o simțim asupra succeselor strălucite ale stindardului român, care primul a fost plantat pe șanțurile inamice de la Grivița se turbură astăzi numai prin știrile ce ne sosesc de la pierderile enorme ce le-au suferit bravele batalioane române.

Ajutorul pentru frații noștri! Săriți în ajutor bravilor de la Grivița care și-au vărsat sîngele pentru patrie!

Aceste exclamări se aud astăzi în toate părțile României, ele străbat pînă la noi. Corespondentul nostru din București ne expune cu cuvinte destul de convingătoare, cît de mari sînt încă trebuințele societății „Crucii Roșii“ și cît de mult poate astăzi folosi și cel mai mic ajutor dat spre alinarea durerilor celor ce au căzut pe cîmpul de onoare!...”

Războiul nr. 60 din 21 sept. 1877:

„Maiorul George Sonțu“

„Maiorul George Sonțu era un vechi elev al școlii militare. Mult timp a făcut parte din Regimentul 2 infanterie, unde era într-o intimă amiciție cu locotenent colonelul d-l. Bacaloglu (mort în Brăila la 1876)... O instrucție superioară, câștigată prin o stăruință exemplară, ajutat și de inteligența-i rară, făcuse din el un capabil și brav militar.

Pe lângă aceste superioare calități, educația îngrijită ce primise, bunătatea inimei, dulceața și frumusețea fizionomiei îl făceau atât de iubit de amicii și camarazii săi, încât suvenirea lui astăzi provoacă lacrimi de durere tuturor. Nefericita lui mamă și soră îl vor plînge mereu. El nu era căsătorit, găsea chiar necalculată căsătoria pentru un militar. Odată îmi zise: »Copiii mei sînt mari ca și mine, am un batalion de flăcăi, cît pentru nevastă, iat-o!« și-mi arată sabia! La asaltul Griviței comanda un batalion din Regimentul 10 de dorobanți care se compunea în mare parte din conjudețenii săi. Iată ce-mi nară unul din bravii săi soldați, vizitat de mine la spitalul Brîncovenesc, rănit tot în lupta din 30 august: »Înainte de a începe atacul, maiorul nostru Sonțu, ne zise: Băieți, să aveți curaj! Cu Dumnezeu înainte! Cine va fi să moară va muri și aici cum moare și acasă! Și apoi, dacă zilele ne vor fi numărate, mai bine să murim aci, luptînd ca vitejii pentru patrie! Cine moare pentru țară e fericit pe lumea cealaltă. Dumnezeu ne va ajuta! Înainte, copii! Cu astfel de vorbe ne făcuse lei!...

Focurile plouau asupră-ne și ai noștri cu îndoită furie înaintau! Dar un obuz lovește pe maiorul nostru la gît; se clătină puțin și cade, strigînd încă: Înainte, copii! Am pierdut un bun comandant, domnule!«

Gazeta Transilvaniei nr. 80 din 13/15 octombrie 1877:

„Citim în Românul: Calafat 7/19 octombrie. Astăzi, la orele 10 bateriile noastre au început o bombardare contra Vidinului dar mai cu seamă asupra unui monitor și a cîtorva caice care se aflau la sud de Vidin în port. Focul nostru, bine dirijat, a cufundat două caice, a lovit monitorul; dar ce este mai important e că bateria »Independența« a dat foc cazărmii și grajdurilor cavaleriei din cetate... N-avem deplînge nici o pierdere în oameni. ...Spiritul trupelor este excelent ca și ținuta și sănătatea lor.“

„Războiul“ nr. 96 din 27 octombrie 1877:

„Sublocotenent Horcea Vasile“

„Mulți viteji va avea să numere România în analele sale istorice, mulți martiri care s-au sacrificat pentru susținerea și înălțarea numelui de român, atât de bîrfit de străini.

Horcea Vasile este numele bravului ce dăm astăzi publicului. El s-a născut în 1848, aprilie, în Sărnești, o comună din județul Neamț, acest județ muntos de unde au ieșit mulți bravi care au arătat că urmașii lui Ștefan cel Mare sînt mîndri de trecutul lor.

Intrat în armată la 1863, prin purtarea și silința lui a trecut treptat gradele inferioare, cînd la anul 1872 a căpătat gradul de ofițer în Regimentul al 8-lea de linie. Horcea Vasile este unul din acei ofițeri care fac parte din întia promoție a școalei divizionare. Atracțiunea și amorul de arme făceau din acest curajos muntean un adevărat soldat, care nu se da înapoi în fața gloanțelor. Văzîndu-l cineva cu cîtă obișnuință petrecea viața de oaste ar fi zis că era vreunul din acei copii de trupă care cresc și se deprind în mijlocul luptelor în vîfjiitul gloan-

țelor. Orice român trebuie să fie mîndru că după două secole de amortire în timpul cărora se credea că avîntul de vitejie al oșteanului nostru a încetat, orice român trebuie să fie mîndru că la cea dintîi ocazie, la cea dintîi alarmă de război, bravii fii ai României au răspuns să dovedească că numele ce-l purtăm știm să-l apărăm. Horcea Vasile este unul din luptătorii care au căzut la 30 august în fața Plevnei, la luarea redutei Grivița, de unde renumele vitejiei românești s-a răspîndit cu iuțeala fulgerului în toată lumea.

Vasile Horcea a fost unul din aceia care au ridicat numele de român, care au arătat străinilor că în vinele românului curge sînge de brav. A fost un bun soldat și sincer camarad, un adevărat tovarăș de tabără, aceia ce l-au cunoscut au simțit vii regrete pentru acest amic devotat.“

Dorobanțul nr. 1 din 15 noiembrie 1877 — București:

„Alaltăieri s-au împlinit trei luni de cînd oștirea română urmărește cu vitejie în Bulgaria pe dușman ...

Lumea întreagă, chiar vrăjmașii noștri, văzînd-o că se luptă cu vitejia străbună o admirară și începură să respecte țara noastră, de care pînă acum nu prea ținea seama, și s-o proclame vrednică de a fi de sine stătătoare. Glorie dar oștirii, glorie șefului ei, căci au știut în acest scurt timp să reînvieze fala strămoșească, și să redea numelui de român strălucirea de odinioară.

Cu toate acestea, încă se găsesc la noi oameni care susțin că rău a făcut guvernul de a trimis armată pe cîmpul de biruință, că rău a făcut de a redat țării vechea glorie, dovedind lumii că ea n-a pierdut vechea vitejie. Acestor oameni le vom răspunde cu cuvintele testamentului lui Ștefan cel Mare, care e temelia politicii noastre naționale. Acest erou în veci nemuritor al neamului român zise la moartea-i fiului său și boierilor.

»Uniți-vă și cu vrăjmașul cînd mîntuirea țării cere aceasta, dar muriți mai bine toți decît să lăsați să se calce drepturile ei«. Românii îl ascultară și se uniră cu turcii prin tratate, dar cînd țara fu atacată se sculară ca un singur om, biruiră sau fură biruiți dar păstrară și lăsară ca moștenire o țară mîndră și frumoasă.“

Românul din 16 noiembrie 1877:

„Rahova, 9 noiembrie“

„Trupele care au luat parte la această luptă [Rahova — n.n.] au fost un batalion din reg. 1 de dorobanți (Mehedinți și Dolj) comandat de maiorul Mateescu, un batalion din reg. 4 de dorobanți (Muscel și Argeș) comandat de maiorul Giurescu, un batalion din reg. 6 de dorobanți (Ilfov) comandat de maiorul Ene; Reg. 10 de dorobanți (Putna) comandat de locotenent colonelul Măldărescu, două regimente de călărași, două regimente de roșiori și un regiment de ulani ruși.

Regimentul de roșiori și ulani cu batalionul Mateescu au ocupat partea despre Ogost, sub comanda generalului Meyendorff, cu însărcinarea de a tăia linia de retragere a inamicului. Celelalte trupe, sub comanda supremă a colonelului Slăniceanu, venind din partea despre Isker au sosit la dealurile Rahovei în ziua de 7 noiembrie și au început atacul de artilerie cu cea mai mare vigoare pe la 9 jumătate ore dimineața.

Aceste trupe, după cîtva timp de luptă au ocupat întîile retranșamente și redute, cea mică cu pierderi neînsemnate și apoi s-au îndreptat spre grosul armatei turcești. În același timp, batalionul Mateescu făcea un atac simultan asupra redutei despre Agost, spre a ține acolo o parte din trupele turcești. Cu toate acestea,

lupta fu serioasă și aici maiorul Mateescu, căzu lovit în fruntea batalionului său, pierzînd și oarecare număr de oameni. După prînz, trupele colonelului Slăniceanu au atacat reduta cea mare, apărată de artilerie și de cea mai mare parte a forțelor turcești.“

Familia nr. 49, 1877:

„Plevna a căzut... Dar numele apărătorului ei va trăi dimpreună cu a nemuritorilor cari au cuprins-o.“

Dorobanțul nr. 21 din 5 decembrie 1877:

„Prințul Milan, cu ocazia intrării Serbiei în război, a declarat la 2 decembrie 1877:

„Vom găsi pe cîmpul de luptă viteaza armată rusă... vom găsi pe frații muntenegreni și pe vitejii noștri vecini români, care trecînd Dunărea, s-au dus să se lupte pentru independența și libertatea creștinilor asupriți.“

Dorobanțul nr. 30 din 14 decembrie 1877:

„Maiorul Giurescu Dimitrie, mort în bătaia de la Rahova“

„Giurescu Dimitrie, unul dintre românii cu atît mai regretați cu cît mai mult și-au iubit țara lor, este născut la 1835, iulie 27 în București...

... La 1859 de ani sergent, la 1861 sublocotenent, la 1863 locotenent, la 1867 în urma unui examen strălucit căpitan și la 1875 maior, el înprospăta cu ocazia actualului război exemple date de străbunii cei mai depărtați, de cei ce fură întii în croism și lăsară neșterse numiri, ca dacii, fabricii, scipionii.

Maiorul Giurescu Dimitrie ceru comandantului diviziei de la Rahova ca batalionul său, care era rînduit în a treia linie de atac, să treacă într-a întia, mai ceru soldaților săi să-l urmeze, le deschise cale, o cale singură și lovit de glonțul inamic căzu fericit că avusese timpul de a-și plăti tributul de om și de român!

Astfel încunună el viața sa de militar, dobîndind pe lîngă semnul onorific de argint ce avea deja pentru un serviciu neîntrerupt și satisfăcător de 18 ani și și aurelada vitejiei și a devotamentului pentru țară...“

Românul din I ianuarie 1878:

„Pentru o țară ce intră în rezbél, cumplită era situațiunea României la începutul anului 1877.

Dar în sînul națiunii române sta tînuită de secole o comoară nesecată de vitejie ostășească și de sacrificii patriotice, cu ajutorul ei totul se putea spera, în zilele mari, ea putea ține loc de tot ce lipsea. Ei merșeră înainte cu o nemărginită credință. Facultățile fericite ale gîntei române se dezvăluiră sub neînduplecatele cereri ale evenimentelor, ele făcură minuni și izbînzile cele mai strălucite pe toate tărîmurile încununară și de astă dată credința nobilă și patriotică, făcînd să muțască scepticismul și disprețul de sineși.“

Telegraful român nr. 103 din 29 XII 1877/10 I 1878:

„Anul 1877 se încheie“.

„A fost acesta un an mare în viața popoarelor europene, un an hotărîtor în viața popoarelor din Orient și a fost anul care desparte viața poporului român în două. Au trecut aproape trei sute de ani de cînd vestea despre faptele bărbătești ale românilor străbătea prin toate țările Europei și lumea sta cuprinsă de

uimire față de Mihaiu, viteazul domn care știa să stea drept și îndrăzneț între două împărății puternice.

Au trecut însă câteva luni de zile și numele »Curcan« a ajuns a fi popular în Europa, la Plevna, la Rahova, la Calanca, românii au dovedit că sînt adevărați urmași ai străbunilor săi, că știu să apere o cauză, că sînt un popor de bărbați. Și astăzi nimeni nu mai cutează a deosebi pe români de români, fie oriunde în Moldova, în Muntenia, în Ardeal, în Banat, în Bucovina, în Basarabia, românul cînd e vorba de faptă bărbătească, e român ca toți românii. Asta ne leagă, ne împreună și ne încheagă, asta silește lumea să recunoască în noi un popor compus din oameni de același fel binecuvîntat. Zicem dar fără de sfială: anul 1877 a dat Europei un nou popor. Și în curînd acest popor va dovedi că afară de aceea că știe să apere o graniță, afară de aceea că știe să mențină ordinea, mai știe să primească roadele muncii veacurilor și să comunice cultura societăților cu care se atinge, va arăta că poartă comori bogate în sufletul său...

Sîntem tari în credința că Europa, chiar în interesul ei, va ocroti pe acest popor și-i va crea o pozițiune încît să poată împlini funcțiunile ce i se cuvin în organismul societății europene. Îndeosebi însă bărbații de stat ai Austro-Ungariei vor înțelege acum că românii fie dincoace fie dincolo de Carpați sînt garanția ordinii, vor înțelege și nu vor căuta să jignească dezvoltarea lor firească."

Dorobanțul nr. 104 din 1 martie 1878:

„Sergentul Georgescu Marin din Regimentul 2 artilerie, batalionul 2, mort în lupta de la 30 august.”

„Ziua de 30 august cînd oștirea română împlîntă falnic drapelul ei pe întări-
rile Griviței, a adăugat o pagină glorioasă și strălucitoare la istoria noastră
națională. Acea zi fu pentru străini și chiar pentru un însemnat număr de români
o adevărată revelație, căci dovedi într-un moment palpabil și necontestabil că
românii de astăzi au păstrat neatinse cu toată epoca nefastă a fanarioților, virtu-
țile războinice ale strămoșilor noștri, disprețul de moarte și virtutea lor pe care
n-o biruia nici o suferință. Dar multe jertfe costă pe români acea zi măreață!

Între cei căzuți atunci fu și sergentul Georgescu Marin, al cărui portret îl
dăm aci, martir obscur al gloriei naționale... El era născut în București la
10 decembrie 1858, din părinți săraci... La 15 august 1874 intră ca voluntar în
Regimentul nr. 2 de artilerie călărească, bateria a 3-a. Ca soldat își dete mari
silințe și în februarie 1875, după ce depuse examen deveni caporal, iar la aprilie
1876 sergent. Cu acest grad fu trecut la bateria nr. 2 a aceluiași regiment și merse
pe cîmpul de luptă, unde-și făcu datoria ca bun român ca ostaș adevărat. Fie-i
țărîna ușoară!”

Dorobanțul nr. 143 din 9 aprilie 1878:

„Căpitanul Romano Mihail”

„Romano Mihail s-a născut la 5 dec. 1848 în orașul Botoșani. Intrînd în
armată la etatea de 18 ani, dînsul trecu treptat prin toată ierarhia gradelor în
intervalele prescrise de regulamentele militare... În ianuarie 1872 ajunge căpitan
în Regimentul 5 de linie. În acest grad se afla și la atacul redutei Grivița în ziua
dureroasă dar falnică de 30 august 1877. În atacul din ajun, căpitanul Romano
se arătase neobosit și netemător în fața focului care ploua din întărirea turcilor.
Cu sufletul plin de o nobilă ambiție el ar fi dorit ca izbînda să fie deplină chiar
de la acel atac și fiindcă această dorință a tuturor rămăsese nerealizată își

propuse să se răzbune la cea dintâi ocazie. În ziua de 30 august, semnalul luptei se dete cu acel ziar respectuos care anunță o oră supremă. Dînsul se puse în capul companiei spre a stimula și mai mult avîntul soldaților și nu se retrase un singur pas. Gloria îmbietoare de asemenea suflete îl ridică pînă la dînsa iar corpul lui Romano căzu pradă fierului vrăjmaș. El servise țării 11 ani, 11 luni și 16 zile, totdeauna cu demnitate și cu un devotament inerent caracterului său. În cartea eroilor de la Grivița numele căpitanului Romano Mihail va străluci alături cu al maiorului Sonțu și ai celorlalți viteji apărători.“

Dorobanțul nr. 166 din 4 mai 1878:

„Sergentul Mateescu Petru, căzut la luarea Griviței“

„Petru Mateescu se născu la 5 mai 1851 în comuna Fălticeni vechi... districtul Suceava... Cînd se concentră oștirea noastră, sergentul Mateescu își urmă regimentul pe malul Dunării, trecu Dunărea cu el și la 30 august luă parte la acel glorios fapt de armă, luarea Griviței care va fi înscris cu litere de aur în istoria țării noastre. Bravii dorobanți, eroii zilei, arătară aici acel avînt străbun al românilor care le asigura izbînda în contra vrăjmașilor înzecîți ca număr.

Mateescu și tovarășul său, iarăși sergent C. Popescu se distinseră. Ei căzură morți, dar înăuntrul redutei în care intraseră dintre cei dintîi, sigilînd astfel prin sîngele și moartea lor ideea independenței, care le încălzea inimile cînd au pătruns. Fie-le țărîna ușoară!“

Familia din 18 26 mai 1878:

„Laurii armatei române“

„Armata română și-a cîștigat în războiul actual un nume nemuritor și astfel a făcut națiunii onoarea nepieritoare. Ziarele străine nu încetează d-a constata bravura trupelor române. Din cele multe, iată înregistrăm cîteva: »de Nord« vorbind de cuvîntul atît la deschiderea Camerelor continua: »Principele Carol zice cu drept cuvînt că armata română a consacrat pe cîmpul de bătaie proclamațiunea independenței României«. »Fremdenblatt« scrie: »De la ieșirea lor pe cîmpul de bătaie, trupele românești au avut succese mai multe și mai bune de cum lumea le-ar fi așteptat de la dînsule. Pretutindene ele s-au ținut cu bărbăție față de focul vrăjmașilor și la deosebite ocazii au întunecat prin manevrările lor bine plănuite succesele armatelor vechi«. »Neues Wiener Tageblatt« zice că »principele Carol, în urma purtării brave a armatei sale se poate aștepta cu drept cuvînt la recunoașterea independenței țării sale«. »Corespondența politică« recunoaște că Diviziunea a II-a română a fost cea dintîi care a intrat în Plevna și că românii au fost cari au susținut primul atac al turcilor sub comanda lui Osman.

Împăratul Germaniei felicită prin o telegramă pe domnul românilor și armata română pentru vitejia ei.

Prin aceeași telegramă acordă supremului comandant al armatei române cea mai mare decorațiune militară, aceea care nu se dă în Germania decît pentru vitejie. Marele duce Nicolae, răspunzînd la scrisoarea principelui Carol prin care acesta i-a transmis medalia »Virtutea militară« zice între altele: »Permite-mi a vă repeti cu această ocaziune că totdeauna am fost fericiți de a recunoaște bravura și solidele calități militare ale armatei române. Ști iarăși prea bine cu ce încredere am dorit a vă vedea concurînd cu trupele alteței voastre la întreprinderile noastre, și amintirea frăției noastre de arme purure îmi va fi scumpă.“

*Războiul nr. 312 din 1 iunie 1878:**„Dimitrie Radovici“*

„Născut la Craiova la 1857, a intrat în armată ca voluntar la 1875 în Regimentul nr. 4 compania 6. A trecut cu succes examenele și într-un an jumătate a ajuns sergent în compania sa. Prin felul și conduita lui se făcuse îndată iubit și devenise un bun militar.

La 1877 sub comanda căpitanului Cristescu a plecat la război. Trecînd Dunărea a luat parte la toate luptele de la Plevna. În octombrie cînd s-a propus cine voiește să atace reduta Grivița nr. 2, cel dintîi care a ieșit din rînduri a fost sergentul Radovici trăgînd după sine mai mulți camarazi. La 28 noiembrie [predarea Plevnei — n.n.] era aproape de căpitanul său, în prima linie. La 12 ianuarie 1878 a intrat în lupta de la Smîrdan — Tarnovo, unde cade rănit și moare.“

*Războiul nr. 314 din 3 iunie 1878:**„Amintiri de la Plevna. La ambulanță“*

„Aci se prezintă ochilor cel mai sîșietor spectacol. Turcii, după cum se știe n-au permis brancardierilor noștri să adune pe cei căzuți în luptă. Ei au tras asupra-le, au omorît și au rănit grav pe mulți dintre dînșii, cu tot semnul distinctiv ce purtau aceștia... Rezultă de aci că mare parte din răniți se tîrau cum puteau pînă la ambulanță. Era ceva cu totul trist a vedea pe acești nefericiți martirizîndu-se astfel. Setea și durerile îi consumau cu totul. Pe fața lor palidă se citea oribilele suferințe ce îndurau în aceste momente...

O activitate admirabilă se putea vedea aici din partea personalului sanitar al corpurilor ce luaseră parte la lupta din acea zi, cu toată insuficiența sa. Făcea minuni de zel și umanitate, corespunzînd astfel într-un mod demn și complet nobilei lor misi.“

The Times din 31 mai 1877:

„Trupele române care au fost în acțiune în lungul Dunării sînt lăudate pentru singele lor rece. Le laudă atît ofițerii lor, cît și străinii care au avut ocazia a le vedea purtarea.“

The Morning Post din 15 septembrie 1877:

„În asaltul contra Griviței, românii s-au distins mult. La al treilea atac, întăriturile turcești au fost luate prin folosirea de scări.“

The Times din 17 septembrie 1877:

„Trupele românești au dezmințit în mod efectiv toate bîrfelile pe care criticii străini le-au afirmat în privința capacității lor de a sta sub foc și au demonstrat încă odată faptul că curajul fizic nu aparține numai cîtorva naționalități favorite, dar că este o calitate generală inerentă întregii rase omenești. Dacă rușii vor reuși să ia Plevna, ei vor datora o parte nu mică a izbîndei lor cooperării aliaților lor români.“

The Daily Telegraph din 17 septembrie 1877:

„Românii au avut de îndurat o grea încercare în apărarea redutei Grivița. Turcii au atacat nu mai puțin de 11 ori acea redută, dar fără succes. Se admite de către toți că trupele române au apărut poziția cu foarte mare bravură. Starea

de suflet care predomină printre trupele române este excelentă. Tinerii soldați români se luptă în chip admirabil.”

The Daily Telegraph din 3 octombrie 1877:

„Trupele române s-au purtat cu un curaj lăudabil și au pornit de repetate ori la asalt [în luptele de la Plevna — n.n.]. Mulți ostași români au fost uciși chiar pe zidurile redutelor turcești, la care ajunseseră cu mare curaj și tenacitate. În rezumat s-au purtat minunat de bine, mai ales că sînt la prima lor încercare. Despre artileria lor, chiar rușii vorbesc în termeni de nestîinjenită laudă. Cavaleria lor nu a fost încă în acțiune, dar atît caii cît și oamenii au rezistat în chip cu totul satisfăcător uzurei obișnuite a războiului. Infanteria a arătat o desăvîrșită bunăvoință de a intra în foc și chiar un deosebit elan în împrejurări deosebit de grele pentru trupe tinere. Că nu s-a dat înapoi și că nu a stat la îndoială de a se expune e adevărat de faptul că din 7000 de oameni angajați efectiv ea a pierdut 2000 în luptă sau aproape 30% din efectivul angajat. Nici una dintre răuvoitoarele și netemeinicele preziceri care au circulat în mod curent de multe luni în presa austro-ungară și germană spre dauna acestei mult ignorate mici armate nu s-au îndeplinit. Ea a luptat și a luptat cu bravură.”

The Morning Post din 1 octombrie 1877:

„În fața Plevnei, brigăzile românești au repurtat singurul succes al zilei de partea atacatorilor și în întîlnirile următoare... s-au arătat cu totul egali cu cele mai bune trupe ale Rusiei.”

Imparcial din 23 septembrie/4 octombrie 1877:

„Efectul moral produs în sufletul trupelor române, de ultimele operațiuni, e excelent [Grivița fusese ocupată — n.n.]. Soldații aceștia noi se cred acum soldați deprinși cu războiul și ard de dorința gloriei militare. Toată lumea e martoră că armata română știe să se bată. Sîngele vărsat n-a fost deci neroditor.”

Der Osten (Viena) din 9/21 octombrie 1877:

„Bărbăteasca pășire a României pe cîmpul de rezel a schimbat cu o singură lovitură situația statului român...”

Eroii care țin sus și tare pe cîmpurile de luptă ale Bulgariei drapelul român, care e împodobit cu lauri, nemuritori, nu-și varsă în zadar sîngele lor. România liberă și independentă va ocupa cu mîndrie un loc în concertul european și marea ei faptă împreună cu numele ei vor fi imprimate în inimile generațiilor viitoare.”

Ilustracion española y americana nr. 19/1877:

„Pentru cine vrea să studieze filozofic ce se petrece pe țărmurile Dunării, ceea ce trebuie să atragă mai mult atenția lui este steagul tricolor care se ridică lîngă cel rusesc: e acel popor care în Orient are un nume ce seamănă cu acela al vechii stăpînitore a apusului, e aceea limbă neolatină vorbită în mijlocul popoarelor germane, slave și orientale... Acuma caută să rupă complet lanțurile și în silința pe care alături de armatele țarului va face-o avem a o urma cu interes toate națiile zise latine...”

[*Gazeta de Chicago și Bund (Berna)*]

„Corespondentul acestor ziare, care însoțise în prima linie de luptă o companie ce atacase la 27 august la Grivița, își încheia astfel relatarea:

»Mi-ar trebui mult timp ca să numesc pe toți bravii... Niciodată n-aș fi crezut să văd atîta bravură la o trupă care pînă atunci n-a cunoscut focul... Armata română merită a fi pusă lîngă orice altă armată a Europei și oricare poate fi mîndru de soldații și ofițerii ei care au dat probe atît de strălucite de vitejie«.

STELIAN POPESCU

LA PRESSE DU TEMPS SUR L'HÉROÏSME DES SOLDATS ROUMAINS DANS LA GUERRE DE 1877—1878

(Résumé)

L'héroïsme des soldats roumains pendant la guerre pour l'indépendance de 1877—1878 a été relaté d'une manière éloquentة dans la presse du temps dont le contenu, à partir de l'été 1877, est dirigé principalement sur les correspondances de guerre. La presse va publier de nombreuses biographies des héros, va imprimer diverses scènes sous forme de litographies, l'enthousiasme et le comportement des armées roumaines, le patriotisme et l'abnégation pendant les luttes.

On publie des fragments convaincants: extraits des journaux et revues roumaines comme: „Răsboiul“, „Dorobanțul“, „Gazeta Transilvaniei“, „Telegraful român“, „Familia“, mais aussi de la presse étrangère comme par exemple: „The Times“, „The Daily Telegraph“, „The Illustrated London News“, „Le Monde Illustré“, „Le Figaro“, „Ilustracion Española y Americana“, „Imparcial“, „Der Osten“, la gazette de Chicago, etc.

CONTRIBUȚII LA PROBLEMA RELAȚIILOR ECONOMICE DINTRE TRANSILVANIA ȘI ROMÂNIA ÎN PERIOADA RĂZBOIULUI DE INDEPENDENȚĂ

Războiul de independență din anul 1877—1878 a prilejuit nu numai ridicarea pe o treaptă superioară a relațiilor frățești dintre românii din România și cei aflați încă sub jug străin, ci a favorizat și strînse legături comerciale între ei. Războiul de independență a dat posibilitate transilvănenilor să pună la dispoziția luptătorilor români cantități mari de produse materiale necesare purtării acestui război, contribuind și pe această cale la susținerea greutăților prilejuite de el. Acest aspect al raporturilor românești este prea puțin cunoscut de istoriografia noastră. Lucrările de specialitate nici măcar nu l-au semnalat, deși presa vremii, mai ales cea maghiară din Transilvania, atrage mereu atenția autorităților asupra lui și le cer să ia măsurile convenite pentru a-l opri sau cel puțin pentru a-l restrînge la minimum posibil. Studiul prezent dorește să pună la dispoziția specialiștilor cîteva din articolele apărute în presa maghiară din Transilvania, articole care comentează această latură a raporturilor românești din timpul războiului de independență.

Încă în ziua de 24 aprilie 1877 ziarul „Ébredés“ din Cluj aduce știrea că „guvernul român a făcut oferta sibienilor“ arătîndu-le că este dispus „să cumpere pe bani toată încălțămîntea bărbătească pe seama României“. Oferta nu a rămas fără răspuns, deoarece, după cum informează același ziar, „meseriașii sibieni s-au pornit la lucru cu ambele mîini“.

În luna mai și iunie alte trei ziare transilvănene: „Kelet“ și „Magyar Polgár“ din Cluj și „Alföld“ din Arad semnalează prezența unor ofițeri ruși la Brașov veniți să cumpere cai și tutun pentru armatele luptătoare, ofițeri care au fost primiți cu mare bucurie și ospitalitate nu numai de către cetățenii români ai orașului, ci și de către ofițerii maghiari, în pofida atitudinii de neutralitate luată de conducerea monarhiei și a pozițiilor proturcești adoptate de unele cercuri politice maghiare.

Făcînd un bilanț asupra raporturilor comerciale dintre Transilvania și România din timpul războiului de independență, ziarul „Kelet“ din Cluj, din luna martie 1878, arată că „ele au luat proporții uriașe“, iar punctul central al lor a fost Brașovul, care s-a transformat într-un imens depozit de materiale de război și alimentare. „Gara, depozitele ei și chiar întregul oraș — arată același ziar — sînt încărcate cu alimente și alte mărfuri de acest gen“. Pentru a putea înțelege mai bine proporțiile atinse de acest comerț, ziarul arată că zi de zi au fost încărcate circa 300—400 de căruțe cu alimente și trimise spre România, pentru ca în zilele următoare numărul lor să sporească neconținut. La reîntoarcerea lor din România ele vin încărcate cu porumb ce urma să fie transformat în spirt și retrimis în România, „astfel încît fabricile noastre de spirt abia au putut face față acestor cerințe mari“. Proporții mari a luat și exportul de cereale, pe seama căruia a fost necesară construirea la Brașov a unui depozit nou în lungime de 95 de

stînjeni. Toate fabricile și atelierele de postav din Brașov și împrejurimi au fost supraîncărcate cu tot felul de produse de postav comandate de România. Numai numărul cojoacelor de iarnă comandate s-a ridicat la 60.000, la care se adaugă numărul mare de pături, de cergi și de alte produse de îmbrăcăminte. O înflorire deosebită a înregistrat și comerțul cu căruțe, roți de căruțe și roabe, tocmai ca urmare a transporturilor masive de produse spre România.

Chiar și comerțul de tranzit a luat „proporții necunoscute pînă acum” — arată același ziar. Astfel, numai prin vama Brașov au fost trecute 36 de tone de aur (bani de aur) probabil pe seama rușilor“.

Ziarele arată că acest comerț a fost practicat deopotrivă de români, de sași, de secui și de ciangăi, că el a adus un câștig deosebit nu numai producătorilor și exportatorilor, dar și cărăușilor, care cu ocazia unui singur drum pînă la Brașov și înapoi au câștigat între 120—150 de florini ș.a.m.d.

Iată deci că nu greșim atunci cînd afirmăm că războiul de independență a prilejuit intensificarea relațiilor comerciale dintre Transilvania și România, transilvănenii contribuind din plin la susținerea materială a războiului purtat de frații lor de peste Carpați.

În continuare publicăm cîteva din aceste articole.

II. „Știri zilnice

Războiul oriental, devenit iminent, a adus ceva și pentru Sibiu. Anume, guvernul român a făcut propunerea că în schimbul plății cu bani gheață va cumpăra pe seama României toată încălțămîntea bărbătească. Meseriașii din Sibiu, desigur, au îmbrățișat munca cu ambele mîini.“

„Ebredés“, Cluj, an. II, nr. 93 din 24 aprilie 1877.

II. „Știri zilnice

Potrivit unor știri sosite din părțile ardelenale ale țării — arată Nemzeti Hir-
lap [Gazeta Națională] — printre cetățenii de limba română din județele sudice ale Transilvaniei se învîrt din nou, în ultimele zile, călători ruși și de un timp încoace s-a constatat punerea în circulație a unei cantități mai mari de ruble rușești. Potrivit unor știri, autoritățile au fost sesizate de acest fenomen“.

„Kelet“, Cluj, an. VII, nr. 114 din 20 mai 1877.

III. „Ofițeri ruși la Brașov

Din Brașov ne-a parvenit următoarea știre la 17 iunie: 2/3 din cetățenii orașului Brașov (respectiv românii) sînt în mare sărbătoare. Deja de trei zile în oraș se află un general rus, un maior și doi căpitani ruși care au venit prin vama Tomis... cei patru ofițeri ruși au venit să cumpere cai și tutun. Ofițerii noștri îi primesc cu atîta ospitalitate și bucurie încît... nici la Petersburg nu s-ar împărtăși de mai mare onoare. Caii cumpărați sînt probați la »Reichschule« în prezența ofițerilor, iar ei se plimbă atît de mîndri în oraș, de parcă ar fi asediat deja Constantinopolul“ .

„Alföld“, Arad, an. XVII, nr. 144 din 24 iunie 1877.

IV. „Ofițeri ruși la Brașov

Din Brașov primim știrea: 2/3 din populația orașului Brașov sînt în sărbătoare (respectiv românii). Deja de trei zile la Brașov se află un general rus, un maior și doi căpitani... ofițerii noștri i-au primit cu multă ospitalitate și bucurie“.

„*Magyar Polgár*“ — Reggeli kiadás, [ediția de dimineață], nr. 25 din 24 iunie 1877.

V. „Știri zilnice

Am mai avut posibilitatea, cu altă ocazie, să arătăm ce mare avînt a luat comerțul și industria Brașovului și a regiunii sale ca urmare a războiului ruso-turc. Și acest avînt..., se vede, nu vrea nici un pic să scadă. După cum sîntem informați, exportul de cereale din regiunile transilvănene spre răsărit, spre Brașov a luat proporții atît de mari, încît acolo a fost necesară construirea unui depozit de cereale lung de 95 de stîmjeni. Toți meseriașii și toate fabricile de postav din Brașov și din regiune sînt supraaglomerate de comenzile făcute. Numai numărul cojoacelor de iarnă comandate se ridică la 60.000 de bucăți; în afară de aceasta toți acei din oraș și din împrejurimi care se ocupă cu cioplitul pregătesc numai căruțe, roabe și în general diferite vehicule. Și comerțul de tranzit a luat proporții necunoscute pînă acum. Nu demult au fost transportate prin Brașov 36 tone de aur (monede de aur) ... Cu un cuvînt Brașovul a făcut o afacere minunată cu ajutorul problemei orientale.“

„*Kelet*“, Cluj, an. VIII, nr. 41 din 19 februarie 1878.

VI. „Traficul comercial dintre Brașov și București

Este un fapt cunoscut că de la izbucnirea războiului ruso-turc traficul nostru comercial a luat proporții uriașe, din care o parte considerabilă i-a revenit liniei ferate maghiare răsăritene... Punctul extrem al acestei linii este Brașovul, de unde apoi începe transportul cu carele... De la izbucnirea războiului oriental orașul nostru se aseamănă cu un depozit uriaș. Gara, depozitele acesteia și chiar orașul întreg este înțesat cu alimente și cu mărfuri de acest gen. Nici nu poate fi descrisă acea neconținută furnicare, forfoteală, acea neconținută încărcare și descărcare, cumpărare și vînzare, acea permanentă alergătură, acel nefîcetat zgomot ce domină orașul. Pentru a putea fi înțeles acest lucru, trebuie văzut la fața locului.

Pentru a avea o imagine cît de sumară asupra traficului comercial de aici este suficient să amintim că zilnic sînt încărcate circa 300—400 căruțe spre România, care abia au fost pornite spre trecătoarea Tomis, că pe calea ferată sosesc și mai multe produse, iar furnizorii se plîng neconținut de lipsa cărăușilor.

Dacă omul privește acele șiruri nesfîrșite de căruțe care pornesc din Brașov cu cîte cinci-șase cai mușchiuloși în față, șiruri formate din cîte 50—60 de căruțe, din români, secui, ciangăi, sași, amestecați deopotrivă, ar socoti că acesta este apogeul traficului comercial, deși nu corespunde adevărului deoarece el nu satisface decît în parte necesitățile...

Nu poate fi negat nici faptul că creșterea în proporții atît de mari a traficului comercial a favorizat prosperitatea unor clase sociale cărora le-a deschis un izvor nesecat de cîștiguri îmbelșugate; în primul rînd trebuie să amintim pe cărăuși și clasele mai de jos care trăiesc de pe urma muncii lor cu palmele.

Din informațiile obținute direct de la respectivele persoane putem să afirmăm că un căruțaș cu patru cai, dacă face un transport cu carul propriu și nu precupește nici o oboseală, câștigă cu un singur drum de la Brașov la București și înapoi circa 120—150 de florini... Aceasta deoarece și din România căruțele se reîntorc încărcate. Ce se aduce oare din România? Porumb! Mari cantități de porumb sînt aduse în Transilvania din România. De ce? Pentru ca să fie retrimise în România sub formă de rachiu... Mai ales azi iarnă fabricile noastre de spirt abia au reușit să producă cantități suficiente de spirt. După cum se știe la noi anul trecut a fost o slabă recoltă de porumb și de aceea porumbul necesar spirtului a fost adus din România.

Clasele de jos au fost solicitate apoi pentru încărcatul și descărcatul produselor, pentru despachetatul și ambalatul lor, astfel încît în acest domeniu s-au auzit chiar plîngerii privind lipsa brațelor de muncă.

O altă clasă care a fost favorizată de război... a fost cea care produce și comercializează postavul și cergile. Numai acela știe ce cantități de cergi, pături, postav și căruțe au emigrat de azi iarnă, care a fost martorul transportului acestor produse de la început și pînă acum. Au fost zile în care au fost expediate două-trei sute de căruțe cu aceste produse... iar industriașii s-au plîns permanent de lipsa brațelor de lucru.

„Kelet“, Cluj, an. VIII, nr. 57, din 9 martie 1878.

MARIA ROȘCA ROSEN

BEITRÄGE ZU DEN WIRTSCHAFTSBEZIEHUNGEN ZWISCHEN SIEBENBÜRGEN UND RUMÄNIEN ZUR ZEIT DES UNABHÄNGIGKEITSKRIEGES

(Zusammenfassung)

Die Abhandlung stellt den Fachhistorikern einige Aufsätze aus der ungarischen siebenbürgischen Presse zur Verfügung, die das grosse Ausmass des Handels zwischen Siebenbürgen und Rumänien in den Jahren 1877—1878 hervorheben. Den materiellen Bedürfnissen des Krieges folgend, übertraten die siebenbürgischen Industriellen die offizielle Handelspolitik der Monarchie und lieferten Rumänien grosse Mengen Getreide, Spiritus, Tuch, Decken usw., die auf einen wesentlichen Beitrag zur Unterstützung des Krieges hinweisen. Demnach wird ein bisher weniger bekannter Gesichtspunkt der Beziehungen zwischen Siebenbürgen und Rumänien zur Zeit des Unabhängigkeitskrieges angedeutet.

CÎTEVA ȘTIRI DOCUMENTARE DIN SECOLUL AL XIX-LEA PRIVIND COLABORAREA INTERNAȚIONALĂ A POLIȚIEI DIN TRANSILVANIA

La sfîrșitul secolului trecut în Europa se simțea nevoia unei lupte organizate împotriva criminalității internaționale. În manualele și publicațiile de la sfîrșitul veacului trecut se vorbea despre insuficienta colaborare între state în privința urmăririi infractorilor internaționali¹. De abia în anul 1914 a avut loc la Monaco primul Congres internațional al polițiilor criminale la care s-au dezbătut posibilitățile de urmărire a răufăcătorilor internaționali și unde s-a elaborat un plan privind uniformizarea procedeele de extradare, schimbul de informații etc.

Al doilea congres urma să se țină la București în anul 1916, dar din cauza războiului prim mondial, lucrările lui s-au amînat pentru o dată ulterioară. În anul 1923 la Viena s-au reluat tezele de la Monaco și, totodată, aici s-a hotărît înființarea Comisiei internaționale a Poliției Criminale (C.I.P.C.). Scopul acestei Comisii era promovarea și asigurarea ajutorului reciproc între organele de poliție criminală în cadrul legilor în vigoare în diferite state. Activitatea acestei Comisii a fost întreruptă în perioada celui de-al doilea război mondial. În anul 1946 din inițiativa guvernului belgian a avut loc la Bruxelles un congres care a reconstituit Comisia Internațională a Poliției Criminale, dîndu-i totodată numele definitiv de Organizație Internațională a Poliției Criminale (O.I.P.C.) sau INTERPOL. Aceasta este o organizație internațională care activează și susține colaborarea mondială în lupta dusă împotriva fenomenului infracțional de drept comun.

Urmărirea infractorilor pe plan internațional este cunoscută însă cu mult înainte de înființarea Interpolului, existînd în acest sens unele înțelegeri între diferite țări, care ulterior aveau să se materializeze în convenții și tratate, după cum rezultă și din materialele documentare cercetate la Arhivele Statului din Cluj-Napoca. Astfel prin circulara, din 29 aprilie 1873, adresată comitatului Crasna, se anunță încheierea unei Convenții, între Imperiul austro-ungar și Belgia, privind extradarea răufăcătorilor, la baza acestei convenții stînd alte înțelegeri anterioare, una din anul 1853, alta din anul 1857². De fapt, istoria Interpolului nu poate fi scrisă fără consultarea arhivelor, fără consemnarea existenței unor asemenea înțelegeri încă de la mijlocul secolului al XIX-lea.

În Transilvania, după revoluția de la 1848—1849 s-a simțit nevoia organizării unei poliții de stat, astfel că în anul 1852 în locul căpitănatelor orășenești se înființează „Direcția de poliție cezaro-crăiască”³. Acestei Direcții o să-i revină în anii următori, pe lîngă sarcinile de poliție internă, și aceea de a urmări și prinde la intervențiile polițiilor altor state europene pe infractorii care au trecut în Transil-

¹ C. Lombroso, *L'uomo delinquente*, Roma, 1878; R. Garafalo, *La criminologie*, Paris 1885.

² Arhivele Statului, Cluj-Napoca (în continuare: Arh. St. Cluj-Napoca), Fond *Comitatu Crasna*, 1873, Doc. nr. 701.

³ Arh. St. Cluj-Napoca, *Foaia oficială a marelui principat al Transilvaniei*, 1852, p. 428

vania. Dar aceste relații sînt cunoscute încă de la începutul secolului al XIX-lea, după cum rezultă din documentele studiate. Totodată, aceleași documente arată că în Transilvania au fost urmăriți pe lîngă infractorii de drept comun și personalități politice și revoluționari din Europa secolului al XIX-lea.

În timpul războaielor napoleoniene sînt urmăriți pe teritoriul Transilvaniei spionii și dezertorii diferitelor regimente ale armatei franceze, lucru de care ne dăm seama din cîteva circulare trimise Scaunului Arieș și magistratului orașului Cluj între anii 1806—1809. Astfel, prin două circulare din 6 septembrie 1808 și 8 mai 1809, se comunică descrierea personală a trei spioni „gali“, deci francezi, iar printre ei îl găsim pe Carol Schulmeister — faimosul spion al lui Napoleon⁴. În cea de-a doua se aduce la cunoștința autorităților că Schulmeister a fost trimis din nou în provinciile Imperiului habsburgic și că trebuie luate măsuri urgente pentru prinderea lui⁵.

Alte circulare de urmărire fac referire la carbonari, care în urma expulzării din Italia ajung și în Transilvania. La 11 septembrie 1821, Consiliul de locotenență al Ungariei, trimite, comitatului Satu-Mare, lista persoanelor expulzate din Statul papal pentru a fi urmărite deoarece făceau parte din societatea carbonarilor⁶.

În anul 1824 ministrul Poliției imperiale Sedlnitzky cere să fie urmărit și prins Jules David (fiul pictorului David), care, după revoluția burgheză din Franța, emigrează la Smirna (Izmir). Acesta organizează și conduce o răscoală a grecilor din insula Kios, răscoală care este înfrîntă. Știind ce-l așteaptă, împreună cu socrul său, grecul Kopinakis, fuge la Triest și de aici se presupune că au dispărut în una din provinciile imperiului⁷. În circulara de urmărire se spune despre Jules David că trebuie prins din cauza „ideilor sale periculoase“. Iată deci teama autorităților de a nu fi contaminată populația din imperiu cu idei revoluționare, mai ales că Jules David făcea parte din gruparea cea mai radicală a revoluției burghize din Franța, cea a iacobinilor.

În anul 1851, de la boierul Iancu Stroiescu din Fălticeni se fură 2000 de imperiali rusești. Se știa precis că persoana care a sustras banii a trecut în Transilvania. La informația primită din Moldova, autoritățile transilvănene reușesc în scurt timp să-l identifice și prindă pe infractor. Acesta este Josef Steinhauer din Silezia, după cum menționează circulara din 9 septembrie 1851 difuzată din Sibiu cercurilor din Transilvania⁸.

La începutul anului 1854, Consulatul general rus din Bruxelles anunță autoritățile imperiale să-l urmărească și prindă pe căpitanul Giadrosici care s-a îmbarcat pe un vas cu destinația Constantinopol, avînd asupra lui 4000 hîrtii de credit false, a cîte 5 ruble. Aceste hîrtii urmau să fie plasate în Principatele române și exista posibilitatea, datorită legăturilor permanente dintre acestea și Transilvania, să ajungă în imperiu⁹. La sfîrșitul aceluiași an, doi negustori englezi, Daniel Mithchelt Davidson și Cosmo William Gordon, sînt urmăriți pentru

⁴ Arh. St. Cluj-Napoca, Fond *Scaunul Arieș*, 1808, doc. nr. 371.

⁵ Idem, 1809, doc. nr. 379.

⁶ Arh. St. Cluj-Napoca, Fond *Prefectura județului Satu Mare*, 1821, fasc. nr. 95, doc. nr. 237.

⁷ Arh. St. Cluj-Napoca, Fond *Comitatul Crasna*, 1824, doc. nr. 629.

⁸ Idem, 1851, doc. nr. 1723.

⁹ Idem, 1854, doc. nr. 546.

faliment fals în valoare de 500.000 de florini. Suma fiind mare, la apelul Consulatului englez de la Viena, se trece la urmărirea lor¹⁰.

Nu numai pentru furt, ci și pentru anumite implicații politice, fără să se specifice ce fel de implicații, este urmărit, potrivit circularii emise la 19 martie 1858, Ladislau Szczygielski, profesor de muzică din Cracovia. Datorită acțiunii rapide a poliției imperiale, probabil tocmai datorită implicațiilor politice, acest infractor este prins într-un timp extrem de scurt, după cum rezultă din circulara difuzată la 3 aprilie 1858 care anunță încetarea urmăririi lui¹¹.

Revoluționarul italian Giuseppe Mazzini este dat în urmărire de către autoritățile austriece pentru activitatea sa revoluționară de unificare a Italiei, după cum rezultă din circulara trimisă de Guvernul Transilvaniei orașului Cluj la 14 iunie 1859, prin care se difuzează descrierea personală a acestuia pentru a putea fi urmărit și prins în cazul că ar apare în Transilvania¹².

La 12 septembrie 1859 din Sibiu se trimite tuturor cercurilor din Transilvania circulară privind urmărirea și prinderea lui Ferdinand Schiniedek din Brieg (Prusia), care, după ce a falsificat un număr mare de bancnote, a fugit în imperiu. La intervenția autorităților prusace începe urgent urmărirea lui, mai ales că Schiniedek era unul din cei mai renumiți falsificatori din Prusia acelor timpuri¹³.

Prin circularile din 21 februarie și 20 martie 1866 este urmărită Thekla Felzenthor, suedeză de origine, care după descriere se pare că era foarte frumoasă și care obișnuia să înșele și ruineze tineri bogați din diferite țări europene. Așa bunăoară se întâmplă și cu un tânăr francez, Edgar Valcourt, pe care-l ademenește la Veneția, după care dispare¹⁴.

Un individ pe nume Lars Mardhorst Henrik, care mai fusese condamnat pentru diferite escrocherii, după ce a obținut un pașaport de la ambasada austriacă din Dresda, săvârșește în primăvara anului 1866 câteva jafuri la Salzburg, după care trece în Bavaria. La 7 mai autoritățile imperiale emit circulara privind urmărirea și prinderea lui¹⁵.

Pe lângă categoriile de delicvenți amintite pînă acum, am întâlnit în documente referiri la infractori care sustrăgeau din muzee și biserici opere de artă. Acestea și în secolul al XIX-lea constituiau, se pare, pe lângă o sursă de frumos și satisfacții spirituale, și o sursă de îmbogățire. Astfel, în septembrie 1855, de la biserica San Bartolomeo a Porta Ravegnana din Bologna se fură un tablou celebru, pictat de Guido Reni. Pe baza informației primite de la ambasadorul austriac la Roma, poliția dispune urmărirea răufăcătorilor în toate provinciile imperiului, unde se pare că aceștia reușiseră să treacă tabloul. Circulară de urmărire sînt trimise și guvernămîntului militar și civil din Sibiu, care le difuzează autorităților din Transilvania¹⁶.

În anul 1856, comis-voiajorul Josef Cuno fură, de la Muzeul Luvru, bijuterii extrem de prețioase. Infractorul a trecut în imperiu, iar la intervenția Ministerului de externe al Franței, autoritățile polițienești trec de urgență la urmărirea lui¹⁷.

¹⁰ Idem, 1854, doc. nr. 632.

¹¹ Idem, 1858, doc. nr. 2022.

¹² Arh. St. Cluj-Napoca, Fond *Primăria municipiului Cluj*, 1859, doc. nr. 4479.

¹³ Arh. St. Cluj-Napoca, Fond *Comitatul Crasna*, 1859, doc. nr. 1817.

¹⁴ Idem, 1866, doc. nr. 473.

¹⁵ Idem, 1866, doc. nr. 712.

¹⁶ Idem, 1855, doc. nr. 7107.

¹⁷ Idem, 1856, doc. nr. 8562.

De la Amsterdam se fură în anul 1859 un alt tablou celebru, intitulat Sfînta Familie, pictat de Adrian Van der Werf, și care se pare că a fost trecut de asemenea în imperiu. La intervenția autorităților polițienești olandeze, poliția din imperiu dispune urmărirea infractorilor¹⁸.

În anul 1874 autoritățile din Luxemburg o dau în urmărire pe Ana Preisler, care este acuzată de furtul mai multor obiecte de artă dintr-o capelă din această țară, după cum reiese din circulara de urmărire emisă la 11 iunie 1874¹⁹.

Documentele prezentate constituie doar cîteva exemple, luate în majoritate din cîteva fonduri arhivistice păstrate la Arhivele Statului din Cluj-Napoca, și care oferă material documentar concludent celor interesați. Scopul nostru nu a fost însă de a face o trecere în revistă a tuturor cazurilor de urmărire solicitate poliției din Transilvania în secolul al XIX-lea, ci numai semnalarea existenței legăturilor dintre autoritățile polițienești de aici și autorități similare europene pînă la înființarea Interpolului, care, după cum am văzut, a avut loc în anul 1923.

TRAIAN POP

QUELQUES INFORMATIONS DOCUMENTAIRES DU XIXe SIÈCLE REGARDANT LA COLLABORATION INTERNATIONALE DE LA POLICE DE TRANSYLVANIE

(Résumé)

À la suite des recherches entreprises sur les matériaux documentaires se trouvant aux Archives de l'État de Cluj-Napoca, l'auteur présente quelques cas intéressants où la police de Transylvanie du XIXe siècle a été sollicitée, par des autorités européennes similaires, à collaborer en vue de la poursuite et de l'arrestation de certains infracteurs internationaux.

Ainsi, a-t-on étudié des documents portant sur des infracteurs de droit commun, sur des révolutionnaires et sur différentes personnalités politiques de l'Europe, poursuivies en Transylvanie. On a trouvé, dans ces documents, de données sur le célèbre espion de Napoléon, Charles Schulmeister, envoyé aux années 1808 et 1809 dans les provinces de l'Empire des Habsbourg pour d'actions de diversion.

Aussi, a-t-on trouvé d'informations ayant trait à Jules David (le fils du peintre David) qui, après la grande révolution bourgeoise de France, a émigré à Izmir, organisant et conduisant en l'an 1824 une révolte des grecs de l'île de Kios qui a échoué. En 1859 a été mis en poursuite le révolutionnaire italien Giuseppe Mazzini pour son activité révolutionnaire visant à l'unification de l'Italie.

On a investigué aussi de documents concernant le vol d'oeuvres d'art de musées et d'églises. Il paraît que ceux-ci aient constitué au XIXe siècle non seulement une source du beau, mais aussi l'une d'enrichissement. Ainsi, a-t-on volé en 1855 de l'église San Bartolomeo a Porta Ravegnana de Bologne un célèbre tableau de Guido Reni. Le commis-voyageur Josef Cuno a volé en 1856 du Musée de Louvre de bijoux de grand prix; un autre tableau célèbre, la Sainte Famille d'Adrian Van der Werf, a été volé à Amsterdam en 1859.

Par la présentation de ces documents, on n'a pas voulu passer en revue tous les cas de poursuite sollicités à la police transylvaine au XIXe siècle, mais seulement signaler l'existence des rapports entre la police locale et les autorités similaires européennes jusqu'à la création de l'Interpol.

¹⁸ Idem, 1859, doc. nr. 927.

¹⁹ Idem, 1874, doc. nr. 610.

CONTRIBUȚIA SOCIETĂȚII „PETRU MAIOR“ LA MIȘCAREA CULTURAL-NAȚIONALĂ ȘI POLITICĂ A ROMÂNILOR DIN AUSTRO-UNGARIA

Bogata activitate desfășurată de membrii societății „Petrul Maior” — înființată de studenții români de la universitatea budapestană în al 6-lea deceniu al sec. al 19-lea — a cuprins mai multe sfere de acțiune: literară, național-culturală și național-politică.

În volumul precedent* al anuarului de față ne-am ocupat de înființarea, organizarea și activitatea culturală propriu-zisă a societății; acum vom prezenta și alte aspecte ale muncii tinerilor studenți, aspecte care au făcut ca societatea „Petrul Maior” să fie una dintre societățile culturale românești militante pentru realizarea idealului național.

Societatea „Petrul Maior” s-a încadrat în mișcarea național-culturală românească din acea vreme, fiind prezentă, prin reprezentanții ei, la manifestările culturale cum au fost cele închinată comemorării marelui domnitor Ștefan cel Mare la Putna, în anii 1871 și 1904, la jubileul lui I. Vulcan și al revistei „Familia” în 1904, la inaugurarea Muzeului Asociațiunii etc. De asemenea, a căutat sprijin și a întreținut legături dintre cele mai fructuoase cu celelalte societăți științifice și culturale, în primul rând cu Academia Română¹, apoi cu „Astra”², cu reuniunile de femei, de învățători, concretizate în majoritatea cazurilor prin schimb de publicații, precum și invitații la o serie de acțiuni culturale organizate de ele.

Rodnica activitate desfășurată de Societatea „Petrul Maior” a atras atenția unor personalități politice și culturale, care au încercat la rândul lor s-o cunoască mai bine și s-o sprijine. Amintim în acest sens interesul manifestat, precum și sprijinul în publicații acordat de Emile Picot³ și prof. Weigand⁴, vizitarea societății de către I. L. Caragiale⁵ și N. Iorga. Cel din urmă, cu ocazia că-

* Vezi *ActaMN*, XIII, 1976, p. 505—522.

¹ Relațiile cu Academia Română ocupă un loc important în viața societății. Academia ajută societatea trimițând o serie de publicații; la rândul ei, Societatea „Petrul Maior” își face cunoscută activitatea prin trimiterea rapoartelor, almanahurilor și a celorlalte tipărituri. (Vezi E. Glodariu, *Societăți culturale românești din monarhia austro-ungară și Academia Română*, în *ActaMN*, XI, 1974, p. 285, 286, 288).

² Pe lângă trimiterea reciprocă de publicații reprezentanți ai societății participă la adunările „Astrei”: Gherla, 1868 (D. Vatamaniuc, *I. Slavici și lumea în care a trăit*, București, 1968, p. 57); Sebeș, 1894 (*GazTrans*, nr. 188, 27 aug./8 sept. 1894, p. 3); Timișoara, 1904 (Colecția de manuscrise a Bibliotecii Centrale Universitare, Cluj-Napoca — în continuare: BCU —, fond Societatea „Petrul Maior”, *Procese verbale ale ședințelor ordinare*, 1898—1905 — PV, 21 mai 1904).

³ D. Stoica, *Viața societății „Petrul Maior” din anul 1871 până în zilele noastre*, în *Almanahul Societății de lectură „Petrul Maior”* Budapesta, 1901, p. 25; M. Dan, L. Maior, *Emile Picot și românii din Transilvania*, în *AIIC*, XIII, 1970, p. 192, 197.

⁴ BCU, fond cit., *Procese verbale ale Comitetului*, 1893—1898, PV, 20 noiembrie 1893.

⁵ I. L. Caragiale și tinerii de la „Petrul Maior”, în *Lumea Universitară*, nr. 2—3, 1—15 martie 1922, p. 33.

lătoriiilor făcute pentru cercetarea trecutului românilor transilvăneni, ia contact la Budapesta cu studenții români și participă la seratele organizate cu această ocazie. La prima întâlnire, din partea studenților a vorbit I. Lupaș, iar la cea de a doua, N. Iorga și-a prezentat cartea „Istoria lui Mihai Viteazul pentru poporul român”. În numele studenților i-a răspuns Oct. Goga, întrunirea luând aspectul unei manifestații patriotice închinată personalității marelui voievod⁶. Menționăm pe această linie de întreținere a relațiilor cu diferite personalități culturale și publice, adresele de felicitare și alte schimburi de conveniențe. Societatea „Petru Maior” felicită pe V. Alecsandri, G. Barițiu, Weigand, I. Mețianu, Al. Roman, Al. Mocsonyi etc., cu diferite ocazii⁷. Membrii societății își exprimă, de asemenea, simțămintele cu ocazia dispariției din viață a unor personalități, trimițând scrisori de condoleanțe sau participând prin delegați la funeralii⁸.

Cele mai strinse relații le-a întreținut însă cu societățile studențești surori. O bogată corespondență, care cuprinde anunțuri reciproce de constituire, evenimente din viața societății, schimb de publicații, ajutor dat în răspîndirea publicațiilor⁹, invitații la serbări culturale¹⁰, stă mărturie a legăturilor Societății „Petru Maior” cu România Jună (Viena), România (München), Carmen Sylva (Graz), Societatea studenților în medicină (București), Cercul studenților macedoneni, Tinerimea Română (București), Junimea și Academia Ortodoxă (Cernăuți), Andrei Șaguna (Sibiu), Inocențiu Micu Clain (Blaj), Alexi Șincai (Gherla), Ioan Popasu (Caransebeș), Soc. teologilor români din Arad, Societățile studenților din Năsăud, Brașov, Soc. studenților din Zürich, Soc. studenților din Lipsca, studenții de la Academia din Praga, Soc. Sloga a sîrbilor, Soc. Kolo Hladi Srbo.

Relațiile dintre societățile culturale și în primul rînd dintre cele studențești s-au întărit prin participarea la serbările jubiliare¹¹, iar aspectul național-politic

⁶ *Tribuna*, nr. 177, 26 sept./9 oct. 1901, p. 706–707; BCU, fond. cit., *Protocoloalele ședințelor generale ordinare și extraordinare, 1900–1902* (PV, 12 oct. 1901).

⁷ George Barițiu este felicitat cu ocazia jubileului de 25 ani de la apariția „Gazetei”, 1863 (BARS, mss. rom., 944, f. 78) sau cu ocazia onomasticii (Idem, mss. rom., 1010 f. 68); Societatea felicită pe Al. Roman pentru alegerea ca membru al Academiei Române, pe Weigand cu ocazia numirii ca profesor la Leipzig (BCU, fond cit., *Procese verbale ale Comitetului*, 1893–1898 – PV, 3 mai 1894 și 24 februarie 1897); pe Alex. Mocsonyi cu prilejul alegerii ca președinte al „Astrei” (idem, *Procese verbale ale ședințelor ordinare, 1898–1905* – PV, 12 octombrie 1901).

⁸ Membrii societății exprimă condoleanțe trimițînd telegrame la moartea lui Ion Popasu (1889), George Mocsonyi (1887), V. A. Urechea (1901), Zaharia Boiu (1903) etc., sau participînd la funeralii (la cele ale lui Al. Roman merge o delegație de patru studenți).

⁹ BCU, fond cit., *Procese verbale ale ședințelor Comitetului*, 1885–1890 (PV, 14 nov., 26 nov., 3 dec. 1885; 14 ian., 2 febr., 12 dec. 1888) și din anii 1893–1898 (PV, 12 aprilie, 3 mai 1894).

¹⁰ Societatea „Petru Maior” este invitată la ședințele festive, baluri, aniversări de către studenții din Brașov (1887), Societatea „Junimea” Cernăuți (1886), Societatea studenților din Năsăud (1894), Societatea studenților în medicină București (1894), Societatea „Unirea” București (1895), Societatea studenților teologi și pedagogilor din Arad și Ion Popasu din Caransebeș (1895), „România Jună” (1898), Societatea studenților din Praga (1899). Datele de la BCU, fond. cit.

¹¹ Societatea „Petru Maior” ia parte la serbările jubiliare ale soc. „Junimea” din Cernăuți prin doi delegați (BCU, fond cit., *Procese verbale ale ședințelor ordinare (1898–1905)* – PV, 6 și 21 febr. 1904); la cele ale „României June” (*Tribuna*, nr. 94, 20 mai/2 iunie 1901, p. 375; G. Moisesescu, *Centenarul Societății academice literare „România Jună” 1871–1971*, Viena, 1971, p. 80–82). De asemenea, la jubileele Soc. „Petru Maior” au luat parte reprezentanți ai celorlalte societăți studențești sau au trimis telegrame. (La a 25-a aniversare societatea e salutată de „Junimea” din Cernăuți, tinerii români din Schemnitz, tinerimea uni-

al legăturilor cu societățile studențești românești s-a manifestat cu ocazia diferitelor congrese, conferințe și prin activitatea desfășurată în cadrul Federației Internaționale a studenților.

Reprezenții ai societății „Petru Maior“ au participat la congresele studențești, în primul rând la cele organizate de Asociația Generală a Studenților din România (Roman — 1892¹², Buzău — 1893¹³, Constanța — 1894¹⁴), care au dezbătut o temă la ordinea zilei în acea vreme, anume mișcarea memorandistă. La congresul de la Constanța (9—12 septembrie 1894) a participat din partea societății „Petru Maior“ o numeroasă delegație din care făceau parte Miron Cristea, Iuliu Maniu, Aurel Vlad, Elie Dăianu. În cuvîntul său, Miron Cristea, dezvăluind situația poporului român din Ardeal, lupta lui, arăta că în acele momente, deviza tuturor a devenit „totul pentru națiune“. După prezentarea rolului și sarcinilor tineretului a încheiat cu o declarație ce cuprindea previziunea desăvîrșirii unității statale de mai tîrziu: „Toți ne întoarcem acasă cu puteri oțelite, cu deciziunea fermă... de a așeza și în patria noastră în un singur fundal culorile noastre românești. Am speranța că acest ideal îl vom ajunge într-un viitor nu prea îndepărtat“¹⁵.

Participarea transilvănenilor la congresul următor din 1909 a fost interzisă de ministrul Instrucțiunii Publice din Ungaria, Apponyi. Din această cauză societatea „Petru Maior“ nu-și poate trimite reprezentanți. În schimb, la congresul de la Craiova (13—15 sept. 1912), din partea societății prezintă raportul studentul Vasile Stoica. Viitorul ziarist și diplomat a expus în fața colegilor unele aspecte din activitatea societății „Petru Maior“. În încheiere, referindu-se la mișcarea studenților din România, V. Stoica a spus: „Dumneavoastră sunteți chiagul în nebuloasa care o formează neamul românesc, noi suntem materia fluidă plutitoare ce tinde spre acest chiag“¹⁶.

Deși oficial societatea nu putea să desfășoare activitate politică, în statute fiind precizat că este exclusă „total“ discutarea oricăror probleme ce s-ar referi la politica curentă, aspectul național-politic este prezent în toate acțiunile ei, începînd cu obișnuitele adunări săptămînale și încheind cu acțiunile de mai mare amploare.

Studenții din Budapesta, ca de altfel și din alte centre universitare, cu elanul și entuziasmul caracteristic vîrstei, au încercat să fie la curent și să participe la viața național-politică, atît de frămîntată, a vremii.

Preocuparea lor constantă pentru situația poporului român, lipsit de drepturi în cadrul monarhiei, evocarea tradițiilor de luptă ale înaintașilor, încercarea de a se perfecționa în limba și literatura română, organizarea de spectacole în limba română sînt manifestări ce ilustrează această tendință.

versitară română din Graz — BCU, fond Vasile Fodor, mss. sertar 324/2). În 1912 au participat reprezentantul „României June“ și al cercului studențesc macedo-român din București (*Românul*, 1912, nr. 79, 8/21 aprilie, p. 1; nr. 180, 10/23 aprilie, p. 5).

¹² Florentina Preda, *Poziția studenților din România față de mișcarea națională a românilor transilvăneni 1885—1894*, în *Analele Universității București*, 30, 1963, p. 107—108.

¹³ *Familia* (1893), nr. 33, 15/27 august, p. 394; nr. 37, 12/24 septembrie, p. 444; nr. 38, 19 sept./1 oct., p. 456—457.

¹⁴ V. Moldovanu, *Amintiri*, în *Almanahul Societății Academice „Petru Maior“*. 1912—1929, Cluj, 1929, p. 50.

¹⁵ *Cuvîntarea ținută la Congresul studenților de la Constanța în 1894 de Miron Elie Cristea, reprezentantul studenților români din Budapesta*, în *Almanahul Societății Academice „Petru Maior“* 1912—1929, Cluj, 1929, p. XXII—XXVI.

¹⁶ *Românul*, nr. 192, 1/14 septembrie 1912, p. 4.

În articolul „Avem noi dreptul să ne ocupăm cu politica?”¹⁷ Iacob Hotăranu dezbate o problemă care a stîrnit discuții aprinse în ședințele societății. El pleda pentru necesitatea preocupărilor mai aprofundate ale societății și dezbateră în cadrul ei a problemelor privind legislația, instrucțiunea publică, considerînd politica o ramură a științelor și deci o problemă ce intră în sfera activității asociației. Membrii societății, spunea el, nu trebuie să se ocupe cu „politica prozaică a unor guverne sau opinii publice”; dar în organizarea dizertațiilor teoretice despre știința politică nu vedem nici o piedică. De cele mai multe ori tocmai politica acestor guverne a stîrnit reacția promptă a tinerilor, determinîndu-i să ia poziție față de evenimentele curente. Multe acțiuni nu au fost oficializate ca fiind organizate de societate pentru a evita atragerea atenției autorităților asupra activității ei, dar constatarea că au fost organizate de membrii societății cu știrea conducerii ei ne îndreptățește să i le atribuim.

Faptul că societatea „Petru Maior” a desfășurat (ea sau membrii ei) activitate național-politică rezultă și din concluziile autorităților din Budapesta asupra rezultatelor anchetei din 1895¹⁸: „Asociația Petru Maior — se arată în documentele anchetei — al cărei scop conform paragr. 2 al statutului este răspîndirea culturii cu excluderea totală a politicii, depășindu-și acest scop și competență s-a lansat în uneltiri politice”.

Activitatea politică desfășurată de societate, așa cum remarcă un fost membru, „nu trebuie căutată în acte, în procese-verbale”, ele nu puteau cuprinde ceea ce contravenea prevederilor statutului și care ar fi dăunat societății. Aceasta este explicația penuriei informațiilor de asemenea natură cuprinse în procesele verbale.

Din titlurile unor disertații se pot deduce preocupările pentru problemele privind situația economică și politică a poporului român¹⁹, ale învățămîntului și educației naționale²⁰ și cele culturale²¹. S-au dezbătut teme privind situația legislației în monarhie, aplicarea ei²², s-au evocat momente istorice²³, s-a discutat problema originii limbii și cea a literaturii române, toate constituind nimerite prilejuri de reflexie asupra evenimentelor contemporane. Cu ocazia anchetei întreprinse în anul 1895, pe lista documentelor compromițătoare figurau și cîteva prelegeri ținute fie la sediul societății, fie într-un alt local. Este în primul rînd cazul celei susținute de Valer Moldovanu (în cadrul societății, la 26 noiembrie

¹⁷ *Rosa cu ghimpi*, nr. 8, 30 aprilie 1879.

¹⁸ Arhivele Statului Cluj-Napoca, fond Probleme culturale (în continuare ArhStCluj-Napoca, Probl. cult.). Adresa primului ministru Bánffy în problema anchetei contra Asociației „Petru Maior”, nr. 320, 9 iulie 1896. Referitor la activitatea politică se spunea că „scopul acestei societăți este nu cultura, ci sub vălul culturii cultivarea și răspîndirea ideilor naționale românești contopite cu politica curentă”.

¹⁹ Cîteva titluri: „Starea românilor în Ardeal de la venirea ungarilor pînă la 1848 inclusiv”; „Starea materială a poporului și mijloacele prin care s-ar putea ameliora”; „Reprivire istorico-critică asupra dezvoltării economice a poporului român din Ungaria și Transilvania de la 1848”; „Criteriul naționalității”.

²⁰ De ex., „Educația națională”; „Despre instrucție”; „Școalele din Blaj”.

²¹ De ex. „Starea culturală a românilor pînă la finea sec. XVIII”; „Despre cultura națională și străină”; „Lipsa unui muzeu național”; Cultura adevărată este fontana din care izvorăște fericirea popoarelor”.

²² De ex.: „Datorințele cetățeanului către stat”; „Femeia în concertul național”.

²³ De ex.: „Repriviri istorice”; „Una privire în istoria românilor de la Traian pînă la Mihai Eroul”; „Cîteva cuvinte despre cronicarul Anonymus”; „Revoluțiunea română din 1874 și cauzele ei”.

1894), avînd titlul „Repriviri istorice“. Autorul, după cum menționau concluziile anchetei, reînvia atît momente înălțătoare, cît și clipele triste ale istoriei poporului român: triumful voievodului Mihai, răscoala lui Horea, mișcările din 1848/49 etc.²⁴

A doua prelegere „încriminată“ este cea susținută de Ilarie Chendi (18 februarie 1895) despre volumul de nuvele *Moara din vale* de I. Russu-Șirianu. În ea „autorul și-a găsit prilej de digresiuni politice și antinaționale chiar și la acest subiect cu caracter beletristic“²⁵.

Alături de prelegerile ținute în cadrul societății, actele anchetei le menționează și pe cele „cu caracter separat și închis“ avînd conținut politic și organizate în afara localului societății, de obicei într-un restaurant din capitală cu „scopul clar de a dejuca și încălca dispoziția statului de excludere a politicii“ dintre preocupările membrilor societății²⁶. Prelegerile de acest fel se bucurau de o largă participare: „În ultima vreme (societatea, n.n.) a ținut din ce în ce mai frecvente reuniuni cu caracter național și la prelegerile ținute de agitatori la restaurante au participat nu numai numeroși membri, ci și conducerea societății“²⁷.

Prelegerea care a stîrnit agitație datorită conținutului ei și a declanșat investigații suplimentare, fiind socotită drept „atacarea directă și fățișă a statului“²⁸, a fost „Lupta națională, partidul național român, tineretul“ a lui Ioan Doleanu. Autorul dezbătea tendințele Partidului Național Român și, în raport cu ele, îndatoririle tineretului. El definește „lupta națională“ ca o acțiune menită să se opună deznăționalizării, pe de o parte, și ca năzuințe politice îndreptate spre recucerirea situației și a drepturilor cuvenite poporului român, pe de altă parte. Vorbind despre aspectele luptei naționale, autorul îi relevă două caracteristici esențiale: necondiționata sa legalitate și caracterul obligatoriu pentru toți fiii poporului român.

Analizînd situația politică și condițiile în care se desfășura lupta națională, el demonstrează concis și argumentat scopul politicii instaurate de guvernul Bánffy: apărarea ideii de stat unitar maghiar prin întreg cortegiul de legi și decrete cu caracter antinațional. În continuare se relevă rolul conducător în viața națională al P.N.R. și al programului său din 1881, care nu era altceva decît o „codificare a revendicărilor noastre de veacuri“. După o trecere în revistă a momentelor mai importante din lupta P.N.R. și în special a celor legate de anii mișcării memorandiste, încheia cu cea mai nouă acțiune a P.N.R. — alianța naționalităților. S-a subliniat importanța mișcării memorandiste și ecoul ei în Europa, autorul exprimîndu-și dezaprobarea pentru cei ce au negat și denigrat acțiunea memorandistă și activitatea P.N.R. Totodată saluta ieșirea din închisoare a membrilor lui și reluarea activității P.N.R.

²⁴ ArhStCluj-Napoca, fond cit., Adresa ministrului de interne care însoțea documentele anchetei întreprinse la societatea „Petrul Maior“, trimise primului ministru Bánffy la 17 ianuarie 1896 precum și anexele ce conțin dovezile anchetei.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Idem, Adresa primului ministru Bánffy către ministrul de interne Perczel D., prin care cere continuarea anchetei, 23 martie 1896 și documentele anexe.

²⁷ Idem, Adresa primului ministru către ministrul de interne în problema anchetei asupra asociației „Petrul Maior“, 6 noiembrie 1896.

²⁸ Idem, Adresa primului ministru Bánffy către ministrul de interne, 26 dec. 1895. Conferința tradusă în l. maghiară a fost anexată documentelor anchetei. Ea a apărut și în *Tribuna*, nr. 273 din 8/20 dec. 1895.

Ultima parte a fost destinată rolului jucat de tineret — socotit „detașament de avangardă al entuziasmului și conștiinței” — în mișcările naționale. Tineretului îi revenea sarcina imensă de a uni „însuflețirea îndemnătoare ce încălzește piepturile tinerești cu luciditatea bătrânilor” și de a-și face o profesiune de credință din sprijinirea luptei ce urma a fi dusă de P.N.R. pentru realizarea programului său național.

Am stăruit mai mult asupra acestei prelegeri, deoarece studentul-jurist I. Doleanu, într-un stil plăcut, direct și pe baza unei documentații vaste, dovedește cunoașterea aprofundată a situației politice, a mișcărilor naționale, demonstrând că tineretul era în pas cu realitățile epocii și, ca urmare, era capabil să preia ștafeta luptei naționale și politice.

Cea de a doua prelegere cu pronunțat caracter politic a fost susținută de notarul societății, Ion Scurtu. Ea se intitula „Noi și mileniul”²⁹. Tinerii, întruniți la 26 februarie 1896, au dat ascultare expunerii lui Ion Scurtu, care reprezenta de fapt un program de luptă și acțiune protestatară împotriva mileniului.

Pe aceeași linie se înscriu unele publicații editate de societate, ca de pildă tragedia „Horea” a lui G. Popp. Prin ea — arată concluziile anchetei — „sub vâlul formeii poetice” se răspîndesc „aceleași idei care se manifestă în doctrinele politice ale politicianilor români revoluționari și astfel servesc răspîndirii acelor dogme politice, e drept nu sub formă de pamflet politic, ci de piesă de teatru, împrejurare care însă... nu poate servi de scuză”³⁰. Fiecare filă a ei — se spune în anchetă — e plină de expresii ce sînt pasibile de aplicarea pedepselor prevăzute de paragr. 172 al codului penal. Luarea măsurilor represive nu mai era posibilă, menționează documentul, datorită expirării perioadei de sancționare. Aceasta, de altfel, este cauza pentru care n-au fost luate măsuri penale asupra membrilor societății semnatori ai publicațiilor sau prelegerilor.

În dosarul anchetei, printre documentele compromițătoare figura și revista societății „Rosa cu ghimpi”. Investigațiile întreprinse asupra ei n-au dat însă rezultatele scontate.

Corecturile și ștersăturile vizibile în cuprinsul unor alegorii, satire etc. ne fac să presupunem că s-au eliminat acele expresii care ar fi atras atenția autorităților. Asemenea ștersături sînt de exemplu în textul unei alegorii cu substrat politic, inclusă la poșta redacției³¹ — și care se referă la legile de presă existente. Tot la poșta redacției i se răspunde lui Ascanio (se pare că este pseudonimul lui Amos Frîncu) că din materialul trimis, pasajul referitor la politica curentă „a fost eschis” conform Regulamentului³².

După cum s-a mai spus, membrii societății au urmărit și au luat atitudine față de evenimentele politice ale vremii. Instaurarea dualismului a stîrnit proteste și din partea lor. Ioan Simionășiu prezintă într-o ședință lucrarea sa „Meditațiuni

²⁹ A apărut publicat în nr. din 5 martie 1896 al *Tribunei*. Se pare că acest articol a declanșat ancheta din ianuarie 1897. În traducere maghiară constituie un document anexă acuzator în dosarul anchetei.

³⁰ ArhStCluj-Napoca, fond cit., tragedia „Horea” traducere în l. maghiară, document anexă al anchetei. Vezi și Adresa primului ministru Bánffy către ministrul de interne prin care se cere continuarea anchetei, 22 martie 1896.

³¹ *Rosa cu ghimpi*, nr. 8, 1890.

³² *Idem*, nr. 1, 1884.

asupra constituției Ungariei și a Ardealului înainte și la 1848“ în care subliniază sensul istoric al unor libertăți constituționale pierdute de români în 1867³³.

Ziarele „Pesti Hirlep“ și „Magyar Ujság“ din vara anului 1867 descriu în paginile lor „demonstrațiile naționale“ ce au avut loc într-o pădurice apropiată orașului organizate de mai mulți români localnici, printre care și 25 studenți de la Universitate. Cu această ocazie s-a toastat pentru unirea tuturor românilor, pentru Daco-Romania³⁴.

Semnificativă este și scrisoarea trimisă de studenți lui G. Barițiu, ce dovedește atașamentul față de cauza pentru care lupta marele om politic și exprimă convingerea tinerilor că lupta nu va rămâne fără rezultat, fără triumful dreptății. „Libertatea și autonomia sunt baza fericirii popoarelor — scriu ei. Sacrul principiu al libertății și autonomiei Transilvaniei... în numele căruia te-ai luptat trebuie să triumfe deoarece e bazat pe dreptate și... ea va triumfa totdeauna pe lângă toate persecuțiunile ce le ridică încontra-i principiul de supremație!“ Totodată îl asigură că în noile condiții create de instaurarea dualismului tinerii vor fi alături și vor sprijini întreaga mișcare național-politică. Scrisoarea este semnată de 40 studenți printre care Augustin Horșia, Ioan Simionașiu, Simion Botizan și Iosif Vulcan³⁵.

În toamna anului 1868, când în dietă aveau loc dezbaterile „faimoaselor proiecte de legi“, iar „Federațiunea“ publică cunoscutul „Pronunciament“, la invitația Societății „Petru Maior“ Alexandru Roman participă la o întrunire studențească (18 oct.), vorbind tocmai despre aceste probleme. Deoarece această întâlnire a luat înfățișarea unei manifestații naționale, autoritățile au intervenit și Alexandru Roman a fost chemat în fața autorităților. Printre participanți era și I. Slavici³⁶.

La fel, evenimentele petrecute peste Carpați, în România, în anul 1877/78 au stîrnit agitații în rîndul studenților. Nu putem preciza dacă dintre ei au fost voluntari, deși știm că mulți tineri au trecut munții și s-au înrolat, sigur au urmărit însă toate mișcările trupelor române, fiecare victorie constituind un eveniment, o sărbătoare. Chiar serbarea zilei de 3/15 mai pentru evocarea evenimentelor de la 1848, devenită de acum o manifestare obișnuită a tinerimii studențești, primește un caracter deosebit în 1877, evenimentele din România constituind principalul subiect.

În anul 1878, tinerimea română din Budapesta trimite o telegramă lui M. Kogălniceanu la București, manifestîndu-și asentimentul față de politica guvernului român³⁷, iar victoria armatelor române este salutăată cu mult entuziasm și tinerii trimit din nou la București o telegramă de felicitare³⁸. Victoria română de la Plevna le este anunțată cu multă bucurie și de Émile Picot, cunoscutul savant francez, care, entuziasmat, scrie societății³⁹. Datorită atitudinii avute la o întrunire, unde a susținut că românii vor învinge, studentul Gh. Secăreanu a fost eliminat din universitate. A trecut în România, unde și-a continuat studiile⁴⁰.

³³ V. Curticăpeanu, *Mișcarea culturală românească pentru unirea din 1918*, București, 1968, p. 143.

³⁴ *Albina*, nr. 69, 25 iunie/7 iulie 1867, p. 2.

³⁵ ArhStCluj-Napoca (Arhiva istorică), fondul G. Barițiu, doc. nr. 625.

³⁶ D. Vatamaniuc, *op. cit.*, p. 68.

³⁷ *GazTrans*, nr. 26, 2/14 aprilie 1878, p. 3.

³⁸ BCU, fond Hossu Longin, *Corespondență*, vol. I, p. 193. Textul telegramei era „răsară din toată independența patriei române și mărirea neamului nostru“.

³⁹ M. Dan — I. Maior, *op. cit.*, p. 192.

⁴⁰ Șt. Meteș, *Emigrări românești din Transilvania în sec. XIII—XX*, Buc., 1971, p. 340

Conferința de la Mercurea (1869) a fost salutăată cu bucurie de studenții din Budapesta. L. Ciato, membru al societății scrie lui I. Micu-Moldovanu în martie 1869 că „rezultatul conferinței din Mercurea mi-a cauzat bucuria cea mai mare”⁴¹.

Conferința de la Mercurea și crearea celor două partide și tactici: activism și pasivism, au găsit ecou și în rândurile studenților. Așa cum ne relatează un fost membru al societății, Fr. Hossu-Longin⁴², scindarea societății în anul 1870/71 a avut și un substrat politic, nu numai provincial. Cele două tabere existente în această perioadă atât la societate, cât și în cadrul României June de la Viena erau „partidul ardelenilor” (cuprindea și tineri din părțile „ungurene”), aderent al lui G. Barițiu și al direcției „Gazetei Transilvaniei”, și „partidul bănățenilor” (format din aderenții familiei Mocsonyi și mai ales ai lui Vincențiu Babeș și ai ziarului „Albina”). Hossu ne mărturisește că mulți politicieni și-au câștigat aderenți din grupările tinerimii universitare. Situația pare firească, deoarece tinerii veniți la învățătură erau primiți în casele și în cercurile politicianilor români din Budapesta. Aceste divergențe de păreri au degenerat însă în polemică și disensiuni serioase, ducând chiar la scindarea societății. După reunificarea ei în anul următor, disensiunile sînt aplanate, rămînînd în continuare doar micile divergențe de ordin provincial.

Conferința electorală din anul 1881 este salutăată de tinerii studenți printr-o telegramă pe care o trimite lui G. Barițiu. „Junimea română din Budapesta — spun ei — salută cu viuă plăcere conferința electorală. Fie ca politica inaugurată în această conferință să verve spre mărirea și fericirea poporului român”⁴³. În cinstea conferinței Societatea „Petru Maior” organizează un mare bal, care s-a bucurat de o largă audiență la publicul român⁴⁴.

Despre atmosfera din cadrul societății, începînd cu anii 1877/78, găsim referiri la Valeriu Braniște, membru al societății în această perioadă. La întruniri, spune el, luptele între studenți erau înverșunate, „taberele fiind reprezentate de „tribuniști”, „gazetiști”, „telegrafiști” și „luminătoriști”, dar, în ciuda neînțelegerilor, „în sînul societății căutau să săvîrșească lucruri folositoare”⁴⁵.

Tinerii studenți obișnuiau să participe la lucrările dietei⁴⁶, fiind astfel la curent cu problemele dezbătute, mai ales cu atmosfera politică, aceasta din urmă alimentînd în bună parte divergențele de opinii.

Un alt eveniment important care a cuprins și a antrenat tineretul universitar a fost mișcarea memorandistă. Nu se poate susține că Societatea „Petru Maior” a jucat un rol deosebit în acțiunea memorandistă, însă nici că ea ar fi stat în expectativă; tot ea a participat și la stringerea datelor pentru redactarea cunoscutei „Replici”, care este semnată și de studenții budapeșteni. Așa cum ne relatează V. Onișor, membru al societății în acești ani, „tinerimea română se întrunea adesea în localuri publice închise și discuta politică, luînd partea sa din mișcările politice”⁴⁷.

⁴¹ ArhStCluj-Napoca (Arhiva istorică), fond I. Micu-Moldovanu, doc. nr. 7729 (Scrisoarea lui L. Ciato către I. M. Moldovanu, Budapesta, 10 mart. 1869).

⁴² BCU, fond Fr. Hossu Longin, mss, sertar 262, nr. 1.

⁴³ BARS, fond G. Barițiu, mss. rom., 1009, f. 410.

⁴⁴ BCU, fond Fr. Hossu Longin, mss, sertar 262, nr. 1, p. 20.

⁴⁵ Valeriu Braniște, *Amintiri din închisoare*, București, 1972, p. 125.

⁴⁶ Idem, *op. cit.*, p. 136.

⁴⁷ V. Onișor, *Amintiri de la Societatea de lectură „Petru Maior”*, în *Almanahul societății academice „Petru Maior”*, 1929, p. 68.

Memoriul studenților bucureșteni și apoi „Replica“, care au circulat printre studenți, ca și acțiunile Ligii Culturale, i-au mobilizat la acțiune și luptă. Al. Vaida le aducea veștile și atmosfera ce domnea la Viena în cercurile studențești. De altfel, între reprezentanții studenților din toate centrele universitare, pe de o parte, și secțiile Ligii, pe de altă parte, a fost o strînsă colaborare, acțiunile desfășurate de studenți luînd un caracter tot mai organizat.

Un exemplu în această privință ni-l oferă „Charta Rotunda“, inițiată de studentul Simion Mehedinți, membru al Secției din Paris a Ligii Culturale. „Charta Rotunda“, un „ziar manuscris“, încearcă în prima parte să inspire tineretului o orientare național-politică unitară, cea de a doua urmînd să consemneze gînduri, realizări și inițiative din cadrul societăților studențești. La Budapesta sosește pe adresa studentului în filozofie Ilie Cristea⁴⁸. Acesta salută în paginile ei frumoasa inițiativă, subliniind că „imense pot fi foloasele cunoașterii reciproce“. În continuare consemna activitatea desfășurată de studenții români, subliniind și condițiile grele în care puteau acționa⁴⁹.

Iminența împrăștiării „Replicii“ îi determină să treacă la un plan de acțiune ce prevedea lansarea de către studenți a unui manifest însoțit de lista de aderență, prin acestea din urmă toți colegii lor urmînd să-și ia răspunderea întocmirii Replicii. Se pare că deși n-au răspuns de la început, studenții budapeșteni au semnat manifestul, despre care se știe că a venit de la Viena la Budapesta și de acolo mai departe în Transilvania la Oradea, Cluj și Sibiu⁵⁰.

Apropierea dezbaterii procesului intentat memorandiștilor îi determină pe tinerii universitari să întocmească un plan de acțiune. „Comitetul provizoriu al tinerimii din Ungaria și Transilvania“, alcătuit în acest scop, în consfătuirea de la Sibiu (la ea au participat reprezentanți ai studenților din Viena, Budapesta, Sibiu și a fost prezidată de Elie Dăianu, student la Budapesta)⁵¹, stabilește planul de acțiune. El cuprindea la început o expunere de motive asupra întregii acțiuni: „Comitetul provizoriu în considerarea împrejurărilor grele și a stării politice insuportabile în care se află poporul român din Ungaria și Transilvania prigonit de veacuri, a luat asupra sa sarcina ca în cîințelegere cu fruntașii mișcărilor noastre naționale și cu frășescul concurs al întregii tinerimi universitare de la Viena, Budapesta și Cluj...“⁵² să organizeze „o mișcare națională cu ocaziunea procesului Memorandului“. În cele 6 puncte ale programului se stabilea lansarea unui apel și a unui manifest al tineretului⁵³, chemarea poporului la Cluj și sarcina tinerilor de a organiza cazarea și șederea celor veniți, antrenarea studenților din România pentru organizarea unor acțiuni protestatare.

⁴⁸ Arhiva Muzeului Brașov, fond George Moroianu, dos. II/B, nr. 79 (Pompiliu Dan către George Moroianu, Viena, 5 aprilie 1893).

⁴⁹ Ș. Polverejan, *Din activitatea studenților români în străinătate. „Charta Rotunda“, 1893, în Apulum, VII, 1969, p. 187–201.*

⁵⁰ Arhiva Muzeului județean Brașov, fond. cit., dos. II/B, nr. 81 și 82 (Pompiliu Dan către G. Moroianu, Viena, din 2 și 12 iunie 1893).

⁵¹ BARS, fond „Documente în legătură cu acțiunea tineretului universitar pentru Republică și procesul Memorandului“, A. 1836 (doc. fragm. nesemnăt).

⁵² BARS, l.c., *Program de acțiune*; vezi și Ș. Polverejan—N. Cordoș, *Mișcarea memorandistă în documente, 1885–1897, Cluj, 1973, p. 292–294.*

⁵³ Este vorba de „Manifestul junimei academice române din Transilvania, Ungaria și Banat, pentru comitetul executiv al Partidului Național Român, Frați români!“ și cel de al doilea, *Apelul intitulat „Poporul român“*. Vezi textul lor reproduș în Zenobie Păclășeanu, *Guvernele ungurești și mișcarea memorandistă a românilor din Ardeal, în Revista Fundațiilor Regale, nr. 7, 1934, p. 118–119.*

Delegația budapestană venită la proces se încadrează în toate acțiunile organizate cu acest prilej. Studenții budapeșteni au contribuit la răspîndirea celor două manifeste, colindînd satele și chemînd oamenii la Cluj, au ajutat la primirea și găzduirea mulțimii participante⁵⁴. La întoarcere au comunicat colegilor impresiile asupra grandioasei manifestații naționale de la Cluj⁵⁵.

La ancheta Ministrului de interne, deschisă în vederea înprocesuării semnatărilor celor două manifeste studențești, studenții români de la universitățile din Viena, Graz, Budapesta, Oradea s-au declarat solidar-responsabili de redactarea și răspîndirea lor, publicînd în acest sens în presa vremii o declarație însoțită de semnături: „...declaram cu toții că acele scrieri sunt ale noastre și le-am făcut în deplină cunoștință că îndeplinim o datorie națională“. „Simțim și o mîndrie deosebită — se arată în continuare — că poporul nostru a înțeles și ascultat glasul sincer al fiilor săi și a dovedit în ziua de 7 mai și în cele următoare că știe să fie și demn și aprig apărător al drepturilor sale. Îi aducem viile noastre mulțumiri și din nou îl asigurăm că și pe viitor vom rămîne credincioși devisei „Totul pentru națiune““. Din cele 56 semnături, 24 au aparținut studenților din Budapesta⁵⁶.

Au fost chemați în fața conducerii universităților studenții din Cluj, Budapesta, Sibiu. Cei 12 studenți din Budapesta au fost interogați de rectorul Universității și la întrebările dacă cunosc Apelul și Manifestul, dacă recunosc subscrierile lor și dacă le-au răspîndit, au răspuns afirmativ. Ancheta s-a soldat cu un avertisment dat studenților implicați⁵⁷, pedeapsă evident mai ușoară decît cele de la Cluj și Sibiu.

Tinerimea universitară din Budapesta a fost impresionată de atitudinea deputaților italieni care au votat o moțiune de simpatie față de cauza memoran-diștilor. Ca urmare, studenții au trimis marchizului Pandolfi o scrisoare de recunoștință, citită de acesta în parlamentul italian⁵⁸.

Instaurarea guvernului Bánffy și politica sa antinațională a contribuit la accentuarea caracterului politic al acțiunilor societății, ceea ce atrage, așa cum am arătat, deschiderea anchetei și suspendarea societății pentru o perioadă. Dintre acțiunile întreprinse de societate în acest timp amintim vizita lui G. Bogdan-Duică, fost membru al ei, devenit redactor la „Tribuna“ din Sibiu, precum și consfătuirea ce a avut loc la 12 aprilie 1895 cu membrii societății. Bogdan-Duică a comunicat că în urma înțelegerii avute cu V. A. Urechia, președintele Ligii Culturale, și cu Dimitrie Sturdza, liderul Partidului Liberal, transmite dorința lor ca la următoarele alegeri de deputați în regiunile Ungariei locuite de români, mai ales în Ardeal, să fie propuși cît mai mulți candidați-deputați de naționalitate română și, în ultimă instanță, în caz de nereușită, votarea candidaților Partidului Popular. Se făcea apel la membrii societății pentru a sprijini această acțiune⁵⁹. Vizita lui G. Bogdan-Duică la Budapesta și consfătuirea de la Societatea „Petru Maior“ se

⁵⁴ V. Onișor, *op. cit.*, p. 68.

⁵⁵ *Dreptatea*, nr. 99, 5/17 mai 1894, p. 5.

⁵⁶ Dintre aceștia menționăm pe Axente Banciu, I. B. Boiu, Elie Cristea, Elie Dăianu, At. Gava, Aurel Lazăr (*GazTrans*, nr. 135, 19 iunie/1 iulie 1894, p. 1—2).

⁵⁷ *Familia*, nr. 23, 5 iunie/17 iunie 1894, p. 275.

⁵⁸ *Unirea*, nr. 5, 2 februarie 1895, p. 36—37.

⁵⁹ ArhStCluj-Napoca, fond Probl. cult. Raportul chestorului general al poliției capitalei către Ministrul de interne, 15 aprilie 1895; Adresa ministrului de interne Perczel către vice-primarul capitalei, 26 aprilie 1895; Adresa ministrului de interne către primul ministru Bánffy, 29 aprilie 1895.

înscrie în şirul acţiunilor prin care Partidul Liberal din România încerca să intervină în mişcarea naţional-politică din Ardeal, contribuind la adâncirea crizei P.N.R.⁶⁰. În ceea ce priveşte sprijinirea cu voturi a candidaţilor Partidului Popular, această orientare coincide cu cea din programul prezentat de E. Brote în suita de articole „Puncte de orientare“, apărute în „Tribuna Poporului“ între 24 ian./5 febr. şi 4/10 febr. 1897⁶¹.

Sărbătorirea mileniului în 1896 a dat prilej reprezentanţilor naţiunilor asuprite de a-şi exprima protestul împotriva politicii cercurilor dominante de tot mai vădită asuprire naţională. Discutarea acestor probleme are loc, după cum s-a mai arătat, într-o adunare „cu caracter închis“, din 26 februarie 1896, când Ion Scurtu, notarul societăţii, în expunerea sa „Noi şi Mileniul“, propunea chiar un plan de acţiune⁶². Planul cuprinde nu numai acţiuni ale tinerilor universitari, ceea ce ne face să presupunem că la adunare nu au luat parte numai studenţi. Se propune reeditarea congresului naţionalităţilor şi redactarea unui memorandum de protest împotriva mileniului care să fie înaintat împăratului şi răspândit în străinătate. Se prevedea, de asemenea, să se împiedece votarea cheltuielilor cerute pentru mileniu, să se țină mitinguri de protest şi chiar să se țină o conferinţă naţională la Sibiu ale cărei hotărâri să fie prezentate sub forma unui memorandum conferinţei interparlamentare ce urma să aibă loc în septembrie la Budapesta. Tinerimii universitare îi revenea sarcina să protesteze în cadrul unui congres menit să reunească reprezentanţii naţionalităţilor asuprite din monarhie. Protestul urma să fie tipărit în mai multe limbi pe aproximativ 50 pagini. În sfârşit, se preconiza să se ia legătura cu cei din România pentru ca şi acolo să se manifeste aceeaşi atitudine faţă de mileniu.

Această consfătuire a precedat pe cea a Comitetului Executiv al P.N.R., ținută la Sibiu în 29 martie 1896⁶³. De altfel, şi hotărârile consfătuirii de la Sibiu coincid, în linii generale, cu cele publicate de I. Scurtu în numărul din 5 martie al „Tribunei“ şi nu este exclus ca articolul să fi constituit o sursă de inspiraţie. Criza P.N.R. din această perioadă a împiedicat punerea în aplicare a acţiunilor împotriva mileniului, ele neavînd un caracter organizat, iar manifestul-protest al Congresului Naţionalităţilor — este lansat abia în august 1896⁶⁴.

În deceniul al 9-lea, problema alianţei cu celelalte naţionalităţi asuprite din monarhie (sîrbi, slovaci, croaţi) şi a creerii unui front comun de luptă se pune tot mai des în cadrul societăţii „Petru Maior“.

Nerezolvarea problemei naţionale de către regimul dualist a stîrnit o puternică aversiune şi în rîndul studenţilor de alte naţionalităţi. Urmînd exemplul propriilor fruntaşi politici a căror alianţă s-a creat în anii mişcării memorandumiste şi a culminat la 10 august 1895 cu „Congresul Naţionalităţilor“, studenţii încearcă să pună şi ei bazele unui front comun de rezistenţă. De altfel, încercările de apropiere între studenţii de diferite naţionalităţi au începuturi mai vechi. Este

⁶⁰ Vezi, în acest sens, L. Boia, *Contribuţii privind criza P.N.R. şi trecerea de la activism la pasivism, 1893–1895*, în *Studii*, V, 1971, p. 963–984.

⁶¹ L. Boia, *op. cit.*, p. 975.

⁶² ArhStCluj-Napoca, fond cit.; Ion Scurtu, „Noi şi Mileniul“ — traducerea în l. maghiară constituie document anexă în dosarul anchetei.

⁶³ N. Cordoş, *Memorandumul naţionalităţilor (1892–1899)*, în *ActaMN*, 1972, p. 259–260.

⁶⁴ L. Botezan, *Contribuţii la studiul vieţii politice a Transilvaniei din anii 1895–1898*, în *AIIC*, XIII, 1970, p. 240–41.

vorba de scriile de „înfrățire“ sau de „cunoștință“⁶⁵ al căror scop era tocmai acela de cunoaștere reciprocă, de schimb reciproc de idei și opinii. Toate aceste acțiuni comune aveau să fie încununate în deceniul al 9-lea de întâlnirea studentească româno-sîrbă din 20—30 aprilie 1891 de la Turnu Severin, salutată cu mult entuziasm și de studenții români și sîrbi de la Budapesta⁶⁶.

În toamna anului 1893, la întrunirea⁶⁷ organizată de studenții români și sîrbi în frunte cu E. Dăianu, „Replica“ este considerată ca fiind a tuturor și se protestează din nou împotriva guvernului. Două luni mai târziu, 60 studenți (români, slovaci, sîrbi) țin o întrunire prezidată de Iuliu Maniu, cu care prilej s-a exprimat entuziasmul și asentimentul față de politica partidelor lor naționale, precum și îndemnul de a continua în comun lupta⁶⁸.

O nouă întâlnire între români și sîrbi are loc la serata literară organizată de Societatea „Petru Maior“ la 1 ian. 1895, când au vorbit studenții Dujme, Traian și Popovici (toți abordînd subiectul uniunii româno-sîrbe) și Muntean (despre cultură și progres)⁶⁹.

Congresul Naționalităților din august 1895 a dat un nou impuls acțiunilor studentești. Al. Vaida serie în „Dreptatea“ că „din incidentul convocării Congresului Naționalităților, tinerimea română, slovacă și sîrbă, după multe consultări a stabilit programul unei alianțe cu scopul de a lucra pentru schimbarea actualei forme de stat a Ungariei, cît și ca naționalitățile nemaghiare să se poată bucura de drepturi cetățenești“⁷⁰. Pentru realizarea acestor deziderate tinerimea trebuia să părăsească pasivitatea și să dezbată programul într-o viitoare conferință a studenților. În 2 noiembrie 1895⁷¹, tinerimea universitară română, sîrbă și slovacă din Budapesta a organizat o nouă seară de „înfrățire“ pentru a găsi cele mai adecvate mijloace în vederea realizării „îndreptățitelor aspirațiuni ale naționalităților nemaghiare“. Au luat parte din cadrul societății Ilarie Chendi, V. Braniște, Ioan Scurtu, toți membri în comitet. La sfîrșitul întrunirii și-au exprimat solidaritatea și simpatia față de studenții din Zagreb implicați într-un incident național cu autoritățile.

În anii următori aceste întruniri devin tot mai dese. Peste 70 de tineri de la toate facultățile participă în octombrie 1896 la o serată de înfrățire organizată de președintele societății, Florian Muntean⁷²; altă întrunire are loc în 9 decembrie 1896 în sala hotelului „Național“ din Budapesta⁷³. Cu această ocazie s-au cîntat imnuri naționale și s-a toastat pentru înțelegerea comună. S-a criticat, de asemenea, poziția șovăitoare a unor conducători ai mișcărilor naționale. În anul următor, o festivitate asemănătoare are loc în octombrie, cu care prilej Ilarie Chendi a citit un fragment din disertația sa asupra comediilor lui I. L. Caragiale⁷⁴. La

⁶⁵ De ex., la seara de cunoștință din oct. 1888 au luat parte și tineri sîrbi (BCU, fond V. Fodor, mss. sertar 324/2, fila 8).

⁶⁶ M. Dan — N. Cordoș, *O încercare de colaborare politică româno-sîrbă în 1891*, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 639.

⁶⁷ *Tribuna*, nr. 224, 8/20 oct., 1893.

⁶⁸ Keith Hitchins, *Cultură și naționalitate în Transilvania*, Cluj, 1972, p. 79—80.

⁶⁹ ArhStCluj-Napoca, fond. cit.; Raport al poliției capitalei către ministrul de interne, nr. 750/1895.

⁷⁰ *Unirea*, nr. 32, 10 aug. 1895, p. 257.

⁷¹ *Idem*, nr. 45, 9 nov. 1895, p. 364.

⁷² Mircea Popa, *op. cit.*, p. 258.

⁷³ Au participat 33 sîrbi, opt slovaci și doi sași; Mircea Popa, *l.c.*

⁷⁴ Mircea Popa, *l.c.*

obișnuita seară de înfrățire din acest an (5 noiembrie), tot Ilarie Chendi a vorbit participanților, expunând un adevărat program de luptă, construit pe premisa că numai de la o „procedură comună a națiunilor noastre putem aștepta binefăcătoare rezultate în lupta noastră de apărare”⁷⁵. Era de părere ca tinerii să nu se substituie fruntașilor politici, ci doar să sprijine și să pregătească pe „luptătorii de mîine”. Cu toți și-au exprimat însă nemulțumirea față de starca de apatie și inactivitate prin care trecea viața național-politică. S-a ajuns la concluzia că succesul acțiunilor viitoare se poate baza numai pe colaborarea și alianța dintre popoarele subjugate, pe lupta activă a tuturor popoarelor asuprite din monarhie. Tot atunci s-a votat și o moțiune comună care urma să fie trimisă unor fruntași politici: M. Polit, P. Mudroň, E. Gavrilla, V. Mangra, V. Lucaciu, I. Rațiu. Redactată în cele trei limbi, rezoluția adresată fruntașilor politici ai celor trei națiuni exprima nemulțumirea față de „atitudinea conducătorilor” și cerea să pornească în unire și de urgență o acțiune energetică în sensul programului comun stabilit în 10 aug. 1895 la Budapesta⁷⁶. Moțiunea este semnată de președinții tinerimii universitare aliante: sîrbul Miloslav Putnik, slovacul Milan Hodža și Ilarie Chendi. Cel din urmă a redactat moțiunea în limba română.

Unele ziare (ca de pildă „Neue Freie Presse”) au dat întrunirii calificativul de „conferință de naționalități”, trezind interesul autorităților. Rectorul universității, Herczeg Michael, publică în două ziare locale o scrisoare adresată „civilor academici de limbă nemaghiară” arătînd că românii, sîrbii și slovacii de la Universitate au ținut o întrunire în care au proclamat „solidaritatea națiunilor slave (?) în contra hegemoniei maghiare”⁷⁷. Îi invita pe studenți să activeze în societatea „Országos egyetemi békeegyesület” („Societatea regnicolară de pace a universitarilor”). Aceeași invitație o adresează personal celor șase studenți convocați în fața sa la Universitate: I. Chendi, Adam, Pop și Moisil (români), Oka (sîrb) și Milan Hodža (slovac). Studenții au refuzat propunerile rectorului, urmînd să răspundă printr-un memorandum. Memorandumul n-a mai apărut, înlocuit fiind de seria de articole-răspuns semnate de V. Lucaciu.

Legăturile dintre societatea „Petru Maior” și dintre societățile studențești sîrbe și slovace se mențin și după 1900, dar nu vor lua amploarea celor din ultimul deceniu al sec. al XIX-lea.

Pe plan național-politic, noua direcție a activismului nu găsește prea mulți aderenți printre membrii societății. În 1901, societatea „Petru Maior” decide să nu primească gazeta „Activitatea” de la Orăștie⁷⁸. În același an, în ședința din 18 septembrie 1901⁷⁹, propunerea făcută de studentul Lobonțiu de a se primi revista stîrnește discuții aprinse și nu este acceptată de majoritatea adunării, consecventă direcției tradiționale de luptă. Această atitudine va fi părăsită treptat, membrii societății urmărind și sprijinind mai tîrziu activitatea deputaților români.

În anul următor, la 24 noiembrie, judecarea în fața curții cu jurați de la Cluj a procesului „Cărții de aur” și mai ales condamnarea autorului, T. V. Păcățian,

⁷⁵ Idem, *op. cit.*, p. 258–259.

⁷⁶ MuzIstTrans, Cluj-Napoca, fond I. Rațiu, nr. inv. M 2714; N. Cordoș, *Ilarie Chendi inedit – colaborarea naționalităților*, în *Tribuna*, nr. 47, 25 nov. 1971, p. 14.

⁷⁷ *Tribuna Poporului*, nr. 21, 31 ian/12 febr. 1898, p. 97–98. Scrisorile către rectorul Herczeg au fost publicate mai tîrziu, de V. Lucaciu, într-o broșură.

⁷⁸ *Tribuna*, nr. 92, 17/30 mai 1901, p. 367.

⁷⁹ BCU, fond Societatea „Petru Maior”, *Protocoale ale ședințelor Comitetului, 1900–1902*

precum și confiscarea tuturor exemplarelor a stîrnit discuții în cadrul societății, hotărîndu-se procurarea ei în cel mai scurt timp⁸⁰.

Organizarea, în primăvara anului 1904, a marilor serbări de comemorare a 400 de ani de la moartea lui Ștefan cel Mare de către Societatea academică „Junimea” nu rămîne fără ecou în cadrul societății „Petru Maior”. Ea răspunde apelului de chemare lansat și într-o conferință din aprilie 1904, studenții hotărînd să participe la sărbătorire. În acest scop urmau să desfășoare o propagandă cit mai intensă „manifestînd pentru ideea națională”⁸¹. Ordinul dat de Ministrul Instrucțiunii Publice de la Budapesta, prin care amenința cu exmatricularea pe studenții participanți la comemorare, a determinat reacția celorlalte societăți studențești; România Jună a trimis chiar un protest ministrului⁸². Ca urmare a frământărilor politice din acest an, care nu puteau să nu aibă repercusiuni asupra tineretului român din capitala Ungariei, sînt chemați în fața rectorului studenții Sebastian Stanca, Oct. Goga și I. Lupaș. Acuzația adusă este aceea că la societate se face politică. Cei trei n-au negat acest lucru, declarînd însă că acțiunile individuale ale membrilor nu se pot răsfrînge asupra societății⁸³.

Activitatea intensă desfășurată în anul 1906 de cei 14 deputați români în parlament este urmărită îndeaproape de membrii societății. De asemenea, înființarea clubului parlamentar face ca acesta să fie locul dezbaterilor pe teme politice, accesibil și membrilor societății „Petru Maior”. „Cu deputații noștri convenim mai des în localele clubului lor”⁸⁴ scria Septimiu Pop lui I. M. Moldovanu. Un an mai tîrziu, același Septimiu Pop mărturisește că „a urmărit cu atențiune toată mișcarea... națională” și elogiaza activitatea deputaților români⁸⁵.

Discursul deputatului Alex. Vaida ținut în parlament (8/21 martie 1911) a atras o mulțime de studenți români care au umplut balcoanele sălii de ședințe, „însuflețirea lor fiind enormă”⁸⁶. Discursul (o pledoarie pentru drepturile poporului român) a fost îndelung ovaționat, iar seara tinerimea academică română a organizat în cinstea lui Vaida și a altor fruntași români o masă comună. Au participat T. Mihali, Al. Vaida, Șt. Cicio Pop și I. Suciu⁸⁷.

Acest eveniment a fost folosit de „Tribuna” din Arad în polemica sa cu „Românul”⁸⁸, pentru a lovi și denigra membrii și politica Comitetului P.N.R.

Deoarece „Tribuna” a publicat (sub forma unor declarații date de doi studenți din Budapesta) o relatare eronată și mai ales zeflemitoare a acestui eveniment, studenții participanți la întrunire au dat o declarație „Românului”, cerînd publicarea ei. Prin ea⁸⁹ se protestează împotriva procedurii celor doi studenți și mai

(PV, 28 septembrie 1901).

⁸⁰ BCU, l.c.

⁸¹ *Unirea Transilvaniei cu România. 1 decembrie 1918*, București, 1972, p. 358.

⁸² G. Moiescu, *op. cit.*, p. 67.

⁸³ Sebastian Stanca, *Un an de criză*, în *Almanahul Societății academice „Petru Maior”*, 1929, p. 35.

⁸⁴ ArhStCluj-Napoca (Arhiva istorică), fond. I. Micu Moldovanu, doc. nr. 6049 (Septimiu Pop către I. M. Moldovanu, Budapesta, 3 dec. 1906).

⁸⁵ Idem, doc. nr. 6051 (Septimiu Pop către I. M. Moldovanu, Budapesta, 25 martie 1907).

⁸⁶ *Românul*, nr. 55, 9/22 martie 1911, p. 5.

⁸⁷ Idem, nr. 69, 25 martie/7 aprilie 1911, p. 2.

⁸⁸ Pentru polemica *Tribuna-Românul*, vezi L. Boia, *Contribuții privind mișcarea națională a românilor din Transilvania, în anii 1910–1914*, în *Studii*, nr. 4, 1972, p. 789–794.

⁸⁹ Declarația a fost semnată de 75 studenți. În presă, din motive obiective, a apărut doar sub semnătura „Tinerimea română”, în *Românul*, nr. 69 25 martie/7 aprilie 1911, p. 2.

ales a gazetei „Tribuna“, autorii declarându-se solidari cu politica comitetului P.N.R. Ca și colegii din Viena și Cluj, dezaprobă campania „Tribunei“ îndreptată împotriva conducerii P.N.R.

În următorii doi ani de activitate, pînă la izbucnirea războiului, acțiunile societății vor avea mai ales caracter literar-cultural.

Izbucnirea primului război mondial a împiedicat desfășurarea activității organizate a societății, majoritatea membrilor ei fiind recrutați și răsfirați pe toate fronturile austro-ungare.

Cițiva dintre ei au trecut în România, înrolîndu-se în armată, iar alții au susținut munca de propagandă pentru cauza ardelenilor în străinătate (de ex. V. Stoica în America). Unii dintre ei se vor reintîlni pe front, așa cum s-a întîmplat, de pildă, la Darnița în aprilie 1917, cînd pentru cîteva ceasuri se reeditează o ședință a societății⁹⁰.

Recrutările masive pentru front din cei dintii ani ai războiului au dus la slăbirea acțiunilor studențimii. Abia la sfîrșitul anului 1917 și începutul celui următor tinerii universitari lăsați la vatră datorită invalidității sau reveniți din prizonierat au început să reia legăturile cu cei ce rămăseseră acasă (inapți pentru front), continuînd în parte acțiunile publice din anii premergători războiului.

La Budapesta, societatea funcționa în toamna anului 1918. Întîlnirile săptămînale primesc tot mai mult aspectul unor „dezbateri politice naționale“⁹¹. Membrii ei iau parte la lucrările parlamentului din octombrie 1918 și salută cu entuziasm declarația de auto-determinare prezentată la 18 oct. 1918 de Al. Vaida⁹².

Sub influența prezentării în parlament a declarației amintite, într-una din consfăturile societății „Petru Maior“, membrii ei hotărăsc redactarea și tipărirea unui apel către poporul român, pentru a-i face cunoscut dreptul său de a-și alege propria cale de dezvoltare. Apelul redactat de studenți conținea o înflăcărată chemare adresată întregului popor român pentru realizarea unității naționale: „ceasul mult dorit a și sosit, e vorba acum să-l știm și folosi“. După prezentarea situației populației românești din Transilvania și sublinierea dorinței de unitate națională „moștenită cu sfințenie din moși strămoși“, în încheiere se afirmă din nou năzuința spre realizarea ei: „Vrem să ne unim cu toții, cu cei care sînt de un neam și de o limbă cu noi“⁹³. Apelul a fost prezentat fruntașilor politici români de o delegație de studenți din cadrul societății, în frunte cu Dumitru Antal. Erau prezenți Șt. Cicio Pop, Al. Vaida, Vasile Goldiș și Aurel Vlad. Vasile Goldiș propune amînarea lansării apelului, neconsiderînd momentul oportun, și le cere în schimb să organizeze, în colaborare cu studenții din Cluj, echipe a căror menire era aceea de a informa populația românească din Transilvania asupra conținutului apelului⁹⁴.

Pentru a se lua legătura cu tinerii transilvăneni, studenții Dumitru Antal și Ion Chinezu primesc ajutoare bănești în vederea deplasării la Cluj. Aici acțiunile studențimii erau în plină desfășurare. Cei doi sosiți de la Budapesta, cuprinși

⁹⁰ V. Stoica, *O ședință a societății „Petru Maior“ în Darnița*, în *Almanahul societății academice „Petru Maior“*, 1929, p. 76.

⁹¹ D. Antal, *Societatea Petru Maior în ultimul an de funcționare la Budapesta*, în *Almanahul societății academice „Petru Maior“*, 1929, p. 117; T. Albani, *20 de ani de la Unire*, Oradea, 1938, p. 117.

⁹² D. Antal, *l.c.*

⁹³ Idem, *op. cit.*, p. 82, 83.

⁹⁴ Idem, *op. cit.*, p. 82.

de entuziasmul tinerimii clujene, rămân în oraș și iau parte la acțiunile acesteia, în fruntea cărora se afla Amos Frîncu.

Evenimentele aveau să se succedă cu repeziciune pînă la convocarea adunării de la Alba Iulia. Regulamentul ce însoțea apelul de convocare prevedea ca și tinerimea universitară să fie reprezentată prin cîte „doi exmiși ai săi”⁹⁵.

În vederea alegerii delegaților pentru adunarea națională, Laurențiu Luca, în numele studențimii universitare, lansează la Arad, în 22 octombrie, un apel adresat tinerimii universitare din Budapesta. „Marele sfat al națiunii române ne cheamă — se arată în apel — să ne spunem cuvîntul prin doi delegați ai noștri în adunarea națională convocată la Alba Iulia”⁹⁶. În continuare se cerea studenților, dată fiind răsfirarea lor „pe la vetrele părintești” unde plecaseră „mînați de dragostea și datoria” ce o aveau „față de neamul românesc”, să aducă la cunoștința vicepreședintelui Consiliului Național Român din Budapesta dorința lor privind alegerea celor doi delegați.

Membrii societății „Petru Maior”, aflați în majoritate la Budapesta, se întrunesc într-o adunare generală și aleg ca reprezentanți ai societății pe Gheorghe și Traian Popovici, iar ca supleantă, reprezentînd studentele române, pe Veturia Leucutia. În cazul în care președintele societății D. Antal ar fi participat la adunare, unul din delegați urma să-i predea mandatul. Delegații aleși au primit cîte o imputernicire, „Credențional” din partea alegătorilor⁹⁷.

La Alba Iulia, reprezentanții studențimii se adună la hotelul Europa, unde Emil Dandea (delegatul studenților clujeni) ține o cuvîntare, expresie a gîndurilor și aspirațiilor tinerimii universitare ce-și vedea aproape de împlinire idealul național pentru care luptaseră generații întregi⁹⁸.

Alături de reprezentanții poporului român, tinerii universitari au votat cu bucurie hotărîrea adunării de a se „uni cu țara”, contribuind astfel la realizarea desăvîrșirii unității statale a poporului român.

Cu acest eveniment societatea „Petru Maior” își încheie activitatea. Ea va fi reluată, într-o formă nouă, de către studenții clujeni în centrul universitar românesc înființat în 1919, a căror societate va purta același nume.

*

Societatea „Petru Maior” a studenților români de la Budapesta a adus un aport remarcabil la viața cultural-națională a românilor, cu atît mai important, cu cît consta din contribuția tinerilor ce aveau să întărească și să influențeze intelectua-litatea românească, tinerii avînd relații strînse cu diferite pături sociale din mijlocul cărora se ridicaseră. Contribuția societății la viața cultural-națională este de apreciat atît pentru formarea, întreținerea și lărgirea conștiinței naționale a membrilor ei, cît și, mai ales, pentru urmările unei asemenea activități desfășurate în anii studenției, dar ale cărei roade aveau să se contureze deplin prin susținerea luptei național-politice a românilor ardeleni.

⁹⁵ Chemare la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia, în *Românul*, 11, 8/21 nov 1918, p. 1.

⁹⁶ *Românul*, nr. 12, 10/23 nov. 1918, p. 2.

⁹⁷ Arhiva Muzeului județean Alba Iulia, fond documentele Unirii, vol. I, p. 985, 986, 987, 995. Proces verbal al adunării Societății „Petru Maior” din 12/25 nov. 1918.

⁹⁸ E. A. Dandea, *Mișcări studențești din anul 1918*, în *Almanahul Societății academice „Petru Maior”*, 1929, p. 92.

Datorită condițiilor obiective ale vremii, organizării și susținerii prin membrii societății a diferitelor acțiuni li s-au atribuit un caracter privat, particular. Această politică s-a dovedit a avea un îndoit folos pe durata existenței societății: ea permitea organizarea și desfășurarea unor importante manifestații cu caracter cultural-național planuite de societate, fără a atrage după ele reacția autorităților împotriva ei.

Activitatea politică a societății, neinclusă ca atare în statute și evitată sub orice formă în manifestările oficiale din motivele cunoscute, răzbate de fapt din aproape toate acțiunile ei culturale, tocmai datorită cultivării și răspîndirii ideilor naționale românești.

Membrii și conducerea societății s-au dovedit a fi informați și buni cunoscători ai tuturor evenimentelor politice ale vremii, de unde a decurs și participarea directă, de cele mai multe ori neoficială, la desfășurarea lor: manifestările împotriva instaurării dualismului, sprijinirea mișcării memorandiste, urmărirea dezbaterilor din conferințele P.N.R. și adeziunea față de politica sa, participarea la pregătirea Marii adunări naționale din 1918 de la Alba Iulia și adeziunea, exprimată prin cuvîntul entuziast și votul delegaților lor, pentru unirea cu România, pentru împlinirea idealului național al populației românești din Transilvania.

În același timp societatea, prin legăturile constante cu celelalte societăți studențești, prin participarea la congrese, conferințe și manifestări internaționale, a făcut cunoscută opiniei publice internaționale situația social-politică a populației românești și politica de asuprire națională a cercurilor guvernante. Aceeași latură a activității sale a contribuit substanțial la înfiriparea și consolidarea solidarității cu celelalte naționalități asuprite (sîrbi, slovaci) din monarhia austro-ungară.

Societatea „Petrul Maior“, prin numărul membrilor săi, prin îndelunga sa existență, prin activitatea susținută pe diferite planuri și prin toate caracteristicile acțiunilor ei, s-a dovedit a fi una dintre cele mai importante societăți studențești românești ale vremii, aducînd o contribuție deosebită la mișcarea național-culturală și politică a românilor din monarhia austro-ungară.

E. GLODARIU

DER BEITRAG DER GESELLSCHAFT „PETRU MAIOR“ AN DER KULTURELL — NATIONALEN UND POLITISCHEN BEWEGUNG DER RUMÄNEN ÖSTERREICH-UNGARNS

(Zusammenfassung)

Das vorliegende Studium beschäftigt sich weiterhin mit der rumänischen Studentengesellschaft „Petrul Maior“ aus Budapest und zwar stellt es die kulturell-nationale und politische Tätigkeit derselben vor (I. Teil in Acta MN, XIII, 1976, p. 505—522).

Die Mitglieder der Gesellschaft erwiesen sich als gute Kenner der politischen Ereignisse ihrer Zeit an denen sie auch unmittelbar, wenn auch nicht in amtlicher Position teilnahmen. So an den Manifestationen gegen den österreichisch-ungarischen Dualismus, an der Unterstützung der Memorandum-Bewegung, weiterhin verfolgten sie die Konferenzen der rumänischen Nationalpartei und stimmten ihrer Politik bei, auch nahmen sie an der Grossen Nationalversammlung in Alba Iulia in 1918 teil.

Mittels ihrer Verbindungen zu anderen Studentenvereinen, durch ihre Teilnahme an internationalen Kongressen und Konferenzen unterrichteten sie die öffentliche Meinung über die Lage der rumänischen Bevölkerung Österreich-Ungarns und über die nationale Unterdrückungspolitik der herrschenden Kreise. Sie unterhielten gleichzeitig enge Beziehungen zu ähnlichen serbischen und slowakischen Gesellschaften und setzten sich für die Schaffung einer gemeinsamen Aktionsfront ein.

Die Gesellschaft „Petru Maior“ entwickelte während ihres langen Bestehens eine reiche und intensive Tätigkeit in mannigfaltigen Richtungen; sie bewies sich als eine der bedeutendsten Studentenorganisationen der Zeit und nahm regen Anteil an der national-kulturellen und politischen Bewegung der Rumänen der österreichisch-ungarischen Monarchie.

UN LUPTĂTOR PENTRU UNIREA BANATULUI CU ROMÂNIA: ÎNVĂȚĂTORUL DAMASCHIN DAICOVICIU

La intrarea României alături de Antantă în primul război mondial (14/27 august 1916), populația românească din teritoriile aflate sub dominație străină a salutat acest act, considerînd că s-a apropiat momentul hotărîtor al eliberării ei, momentul formării statului național unitar român.

Din momentul pășirii armatei române în Transilvania și Banat, românii din aceste teritorii — și nu numai ei¹, — au sprijinit-o efectiv, zeci de mii de tineri oferindu-se să fie înrolați în armata română. Lupta de eliberare națională a primit un puternic imbold, masele populare și intelectualitatea strîngîndu-și rîndurile în jurul celor mai de seamă reprezentanți ai săi.

Autoritățile austro-ungare, în dorința lor de a menține neștirbite vechile frontiere, călcîind în picioare voința popoarelor pe care le subjugau de veacuri, au luat toate măsurile pentru a frîna procesul de radicalizare a maselor, de a îndepărta din rîndurile poporului pe acele persoane bănuite că desfășoară o activitate ostilă imperiului austro-ungar.

Din lumea satelor erau vizați în primul rînd învățătorii și preoții. Nu puține au fost exemplele cînd, pentru a stăvili elanul maselor populare — după intrarea României în război — mulți preoți și învățători au fost internați în lagăre. Dacă mai amintim și faptul că majoritatea învățătorilor confesionali români apți pentru serviciul militar erau ținuți sub arme², avem imaginea completă a măsurilor represive luate de autorități împotriva celor care mențineau trează conștiința poporului român, lipsirea acestuia de elementele capabile care să explice sensul marilor bătălii naționale ce se pregăteau în vederea făuririi statului național unitar român.

Documentul pe care îl prezentăm (vezi Anexele I—II și fig. 1—2) reflectă atitudinea autorităților maghiare față de intelectualitatea satelor din Banat, după intrarea României în război, în perioada cînd armata română condusă de generalul Ioan Dragalina desfășura lupte grele pe Valea Cernei, în Banat.

Pentru convingerile sale politice contrare statului austro-ungar învățătorul pensionar Damaschin Daicoviciu din comuna Căvăran³, tatăl viitorului istoric român, academicianul Constantin Daicoviciu, este arestat la 23 septembrie 1916 (stil vechi) împreună cu preotul Ioan Lăpăduș din satul Ohaba Mîtnic și escortat pînă dincolo de Budapesta⁴.

¹ *Unirea Transilvaniei cu România — 1 decembrie 1918*, ed. II, București, 1972, p. 464.

² Șt. Pascu, *Marea Adunare Națională de la Alba Iulia*, Cluj, 1968, p. 249.

³ Astăzi comuna Constantin Daicoviciu.

⁴ Probabil în lagărul de la Sopron sau într-unul din lagărele din apropierea acestui oraș, unde fuseseră întemnițați peste 10.000 de români (vezi *Unirea Transilvaniei cu România — 1 decembrie 1918*, ed. II, București, 1972, p. 468). Această ipoteză se bazează pe documentul semnat de protopresbiterul A. Ghidiu (*Anexa II*), care știa că în gara Căvăran s-ar fi

100. Onorabilul Oficiu protopopesc al rom.
la Caransebes

În cele următoare subscrisul meu a comu-
nica. Deoarece el însuși, cumcă părintele Ioan
Dănilă din Ahabamutic în ziua de 23 sept.
a. r. prin un agent protopopesc de grație au fost
încredințat din parohie. Elul că unde va fi dus
meu sau spre

În legătură cu aceasta și comunica cu
se învătătoare. Presupun că Pămanchiu Dănilă
din Căpârașu s-a dus în această ocazie
au fost luat și escortat îngrăd.

Din partea părintelui Ioan Dănilă
sunt raportat că se comunică Trei Bui. Dănilă
protopopesc spre mai de departe afacere.

Mitropolit - mare în 23 Sept. 1916

24 Sept. 1916

George Trăiașu.

Spintecăle războiului

George Trăiașu protopopesc al rom.
în județul mare

gravi.
ale bispușilor și aia ca abso-
va dela administrație protopopesc

Onorabilul Pămanchiu Dănilă
Dănilă de astăzi mai înalt
absoluțitatea administrației para-
chiri în Ahabamutic și această
cauza de artăsi
Caransebes în 31 Octombru 1916

Trăiașu.
Caransebes în 31 Octombru 1916

Andrei Chiriac
protopopesc

Andrei Chiriac
protopopesc

Fig. 1 — Fotocopia anexei I.

Nr. 218
 1916
 Venerabilului domn d. decan
 Preotul George Doră în dechitarea
 mare cu data 23 Septembrie a c. arată
 acestui ofițer că un polter și de
 gravitate în legătură cu conștința
 pe preotul Ioan Lănuț în obla
 hametice și în exortat un
 stăruind și gura în Căsușă
 angajat în let până în colofe.
 Ochi de atare cu preotul a fost
 exortat în încheierea peșterii.
 în Căsușă damaschin Căsușă
 veci.
 În ca stă pentru ce a fost arat
 tate. Adușă mare, parafraza în obla
 Căsușă în 24 Septembrie 1916
 în districul ofițer
 Anușă Lănuț
 preot președinte
 Nr. 218
 1916
 Preotul Sale George Doră preot și of
 în dechitarea mare
 În urma raportului d. 23 Septembrie
 a c. primului în căsușă și adu
 mișcare și parafraza în obla hametice
 până la neînțelegerea președintelui
 Căsușă.
 Căsușă, în 25 Septembrie 1916
 at Nr. 218
 1916
 Preotul Sale George Doră preot și of
 în dechitarea mare
 În urma încheierii, puncte cu date în
 obla a președintelui Ioan Lănuț în
 obla hametice și în conștința în
 mișcare și în căsușă și în obla hametice
 parafraza în obla hametice, până la

În 24 Septembrie 1916 am exp. la
 Căsușă domnului decan, în 24 Sept.
 1916 ca înserat cu damaschin, în
 Căsușă George Doră în 24 Sept. 1916 ca ab
 solvat preotul George Doră și ca înserat
 Căsușă preotul George Doră și ca înserat
 Căsușă.

Nr. 218
 1916
 Preotul Sale George Doră preot și of
 în dechitarea mare
 În urma încheierii, puncte cu date în
 obla a președintelui Ioan Lănuț în
 obla hametice și în conștința în
 mișcare și în căsușă și în obla hametice
 parafraza în obla hametice, până la

Nr. 218
 1916
 Preotul Sale George Doră preot și of
 în dechitarea mare
 În urma încheierii, puncte cu date în
 obla a președintelui Ioan Lănuț în
 obla hametice și în conștința în
 mișcare și în căsușă și în obla hametice
 parafraza în obla hametice, până la

Fig. 2 — Fotocopia anexei II.

Învățătorul Damaschin Daicoviciu a fost cu toată ființa sa alături de poporul care l-a zămislit, a fost timp de decenii în satul Căvăran un adevărat luptător pentru drepturile românilor, pentru înfăptuirea mărețului ideal de unire a tuturor românilor.

CONSTANTIN BRĂTESCU

Anexa I

Prea Onoratului Oficiu protopopesc ort. rom.
în Caransebeș

În cele următoare subscrisul vin a comunica Prea On. oficiu cum că părintele Ioan Lăpăduș din Ohaba Mutnic în ziua de 23 Sept. st. v. prin un agent polițial de graniță au fost îndepărtat din parohie. Locul că unde va fi dus nu s-a spus.

În legătură cu aceasta să comunică că și învățătorul pensionat Damaschin Daicoviciu din Cavarar asemenea cu această ocasiune au fost luat și escortat împreună.

Din partea părintelui Ioan Lăpăduș am fost agrăit că să comunic Prea On. Domn protopop spre mai departe afacere.

Mutnicul-mare în 23 Sept. 1916

George Bria
preot

Fond: Oficiul protopopesc greco-ortodox român Caransebeș.
Doc. 218/1916

Anexa II

No. 218
1916

Venerabile Conzistoriu diecezan!

Preotul George Bria din Mutnicul mare cu data 23 Septembrie a.c. arată acestui oficiu că un polițist de graniță a îndepărtat din comună pe preotul Ioan Lăpăduș din Ohabamutnic și l-a escortat nu știe unde. La gara din Cavarar ar fi luat bilet pînă dincolo de Pesta. Deodată cu preotul a fost escortat și învățătorul pensionat din Cavarar Damaschin Daicoviciu.

Nu să știe pentru ce au fost escortați. Cu administrarea parohiei din Ohaba mutnic am însărcinat pe preotul George Bria.

Caransebeș în 24 Septembrie 1916
Cu distinsă stimă
Andrieu Ghidiu
protopresbiter

Fond: Oficiul protopopesc greco-ortodox român Caransebeș.
Doc. 218/1916 (verso)

UN MILITANT POUR L'UNION DU BANAT AVEC LA ROUMANIE:
L'INSTITUTEUR DAMASCHIN DAICOVICIU

(Résumé)

L'instituteur pensionnaire Damaschin Daicoviciu, du village de Căvăran, a milité pour l'union du Banat avec la Roumanie. D'après deux lettres datées 23. et 24. septembre 1916, pour cette activité il a été arrêté, ensemble avec le prêtre Ioan Lăpăduș d'Ohaba Mitnic, par les autorités autrichiennes-hongroises et mené sous escorte.

cumpărat, pentru cei escortați, bilete „pînă dincolo de Pesta”. Văduva academicianului Constantin Daicoviciu, Lucia Daicoviciu, știe însă de la socrul ei că ar fi fost internat la Seghedin.

TRATATIVELE DINTRE GUVERNUL ROMÂN ȘI PUTERILE ANTANTEI ÎN PERIOADA 1914—1916

II

Așa cum deja s-a arătat în materialul publicat în Acta Musei Napocensis, vol. XIII/1976, articolul de față este o continuare, urmărind să releve aspecte majore ale tratativelor României cu Puterile Antantei¹.

În acest context vom căuta, în cele ce urmează, să surprindem aspectele majore ale tratativelor româno-antantiste cu întreaga gamă a complexităților lor politico-militare.

Așezarea geografică a României, potențele ei militare și mai ales bogatele resurse economice ale patriei noastre au determinat un adevărat război diplomatic între cele două constelații în luptă pentru câștigarea cooperării militare a României sau, cel puțin, pentru asigurarea unei neutralități binevoitoare din partea ei. Așadar, Capitala României devenise teatrul unor aprige dispute diplomatice între reprezentanții Puterilor Centrale pe de o parte și reprezentanții Antantei pe de altă parte. Primii, bazându-și acțiunile lor pe temeiul juridic al tratatului secret din 1883, infirmat de hotărîrea Consiliului de coroană din 21 iulie/3 august 1914 de la Sinaia, urmăreau revenirea României asupra hotărîrii luate, adăugînd o serie de promisiuni neconcludente. Diplomația Antantei, în schimb, se sprijinea pe orientarea generală a opiniei publice românești, favorabilă apropierii de Antantă, care ne promitea satisfacerea dezideratului secular — formarea statului național unitar român. Acestei idei i se raliaseră majoritatea oamenilor politici din România. Cu multă abilitate, guvernul român naviga pe talazurile acestei mări frământate, căutînd, pe de o parte să realizeze pe baza unor tratate concrete dezideratul unității naționale, iar pe de altă parte, să economisească cît mai mult sînge românesc, intrînd în marea conflagrație numai atunci cînd vor fi coapte pe deplin toate premisele realizării unității statale.

Rolul de frunte în tratativele cu România din partea Antantei îl avea diplomația rusă și în special șeful ei Sazonov. Acțiunea rusă era îndeaproape secundată de cea franceză. Sazonov era un om de un temperament viu, cu o bogată, dar nestatornică imaginație, care neliniștea oarecum pe colegii săi prin bruschețea hotărîrilor și prin ușurința improvizațiilor sale, contrastînd flagrant cu prudența metodelor vechii diplomații². În schimb, rolul diplomației franceze, pornind tocmai de la modul de acțiune al șefului diplomației ruse, era de intermediar în vederea concilierii punctelor de vedere ale părților și de a aduce în discuție sugestii, pline de calm, dar nu lipsite de energie.

Prin poziția lor geografică-strategică, țările balcanice au devenit teatrul de „operațiuni” diplomatice al dinamicii ministru de externe rus. Din primele

¹ V. ActaMN, XIII/1976, p. 537—555.

² C. Kirițescu, *Preludiile diplomatice ale războiului de întregire — Tratatativele cu Antanta, în Viața Românească*, anul XXXII, nr. 4, aprilie 1940, p. 4; A. Pingaud, *Histoire diplomatique de la France pendant la grande guerre*, I—II, Paris.

zile ale războiului, șeful diplomației ruse Sazonov intervenea hotărât pe lângă guvernul de la Sofia, somând Bulgaria să păstreze neutralitatea și să nu treacă la acțiuni împotriva Serbiei. În același timp, Serbia era solicitată să facă „sacrificiul” de a obține neutralitatea Bulgariei prin câteva concesii teritoriale în Macedonia. Cea mai energică acțiune diplomatică a ministrului de externe rus se desfășura însă în România. El își propusese să continue față de România acțiunea de apropiere pecetluită prin vizita la Constanța, în 1913, a țarului, eveniment istoric de mare importanță în conjunctura politică a sud-estului european.

În favoarea celor arătate mai înainte pledează încercarea abilă și sinceră a șefului diplomației ruse pe lângă guvernul român, în scopul unei acțiuni a acestuia la Viena pentru potolirea conflictului austro-sîrb, după înmînarea ultimatului austriac la Belgrad, la 24 iulie 1914. Nereușindu-i această încercare, șeful diplomației ruse însărcinează pe ministrul plenipotențiar rus la București, Poklevski, să sondeze pe Ion I. C. Brătianu, premierul român, dacă România se considera liberă față de angajamentele din 1883 cu Puterile Centrale și care ar fi atitudinea ei în cazul izbucnirii conflagrației. Totodată, i se recomanda plenipotențiarului rus să pună lui Brătianu problema sumbrei perspective ce ar aștepta România, similară cu cea a Serbiei, și mai ales problema renunțării la realizarea idealului național românesc în eventualitatea succesului Puterilor Centrale. Deosebit de prudent, premierul român i-a arătat plenipotențiarului rus că „România așteaptă desfășurarea evenimentelor și e decisă să apere tratatul de la București”³. După cum este cunoscut, la 28 iulie 1914, Austro-Ungaria declară război Serbiei. A urmat „cascada” declarațiilor de război reciproce ale statelor implicate în cele două mari grupări — Antanta și Puterile Centrale —, ceea ce a dus la izbucnirea primului război mondial.

În acest context politic internațional, fiecare dintre țările angajate în marea conflagrație, precum și cele două constelații în conflict încep, cu asiduitate, să-și caute aliați. Șeful diplomației ruse, Sazonov, acționează fulgerător. În ziua de 29 iulie 1914, el însărcinează pe Poklevski să-l întrebe categoric pe Brătianu asupra poziției României, lăsîndu-l să întrevadă „posibilități de profit pentru România, dacă se alătură cu noi împotriva Austriei”⁴. A doua zi, 30 iulie, ideea este precizată prin următoarele instrucțiuni: „Veți putea declara definitiv lui Brătianu că sîntem gata a lua în considerație anexarea Transilvaniei la România”⁵. Ministerul de externe rus a fost încurajat în această inițiativă de sugestiile venite de la Paris, prin ambasadorul rus Iswolsky, care îl zoreau să făgăduiască României alipirea Transilvaniei, cu scopul bine definit de a o opri să se ralieze Puterilor Centrale, respectînd astfel tratatul din 1883⁶.

Tochmai datorită acestui tratat din 1883, situația României este extrem de complicată. În noua conjunctură politică a sud-estului european, cînd naționaliștii, de la conducerea vecinului sudic — Bulgaria, în frunte cu țarul Boris, în realitate principele german Ferdinand de Saxa-Coburg, se aflau deja în tratative angajante cu Puterile Centrale, urmărind satisfacerea unor revendicări teritoriale față de

³ C. Kirițescu, *op. cit.*, p. 5; C. I. Diamandy, *La grande guerre vue du versant oriental*, în *Revue des Deux Mondes*, 15 dec. 1927; 1 ian. 1928; 15 febr. 1929; 15 nov. 1930; *Documents diplomatiques secrets russes, 1914—1917*, Paris, 1928.

⁴ *Documents diplomatiques secrets russes, 1914—1917*, Paris, 1928; C. Kirițescu, *op. cit.*, p. 5.

⁵ *Idem.*

⁶ Iswolsky, *Im Weltkrieg*, Ed. Fr. Stieve, Berlin, 1925.

vecini — printre care și România —, perspectiva unei lupte pe două fronturi întuneca cerul politic românesc. Așadar, guvernul român trebuia să manevreze cu prudență deosebită, reținându-și pentru moment puternicele sentimente naționale privind unitatea românilor, motiv pentru care nu își putea pleca urechea momentan la ademenitoarele propuneri ale șefului diplomației ruse. Acesta este însă o personalitate dinamică și întreprinzătoare, ca atare, peste numai câteva zile trece la inițiative formale căutând să angajeze și puterile aliate, Anglia și Franța, în vederea unor presiuni comune asupra României. În acest sens, el propune puterilor aliate o intervenție comună diplomatică asupra guvernului de la București, pentru a-l determina să adere la ideea unei convenții ruso-române, pregătită de dînsul, garantînd intervenția Rusiei asupra oricărui stat ce ar încerca să atace România⁷. Urmîndu-și cu tenacitate ideile formulate, șeful diplomației ruse prezintă lui Diamandy, reprezentantul României la Petrograd, proiectul unei convenții al cărui cel mai interesant punct era acela că: „Rusia se angajează să nu înceteze războiul împotriva Austro-Ungariei mai înainte ca țările din monarhia austro-ungară, locuite de o populație românească, să fie reunite la coroana României”⁸. Diamandy aduse proiectul la București, în mare grabă, așa cum i se ceruse, predîndu-l guvernului român. Acesta, examinînd cu atenție documentul propus, constată că el nu preciza care erau teritoriile ce se ofereau cu atîta grabă României și, în plus, nu se ținea cont de gradul de pregătire și dotare a armatei române pentru o intervenție imediată într-un război de anvergură celui în care ar fi trebuit să se angajeze. Franța este însă de altă părere. Șeful diplomației franceze Doumergue intervine la Petersburg cu observația că lucrurile nu trebuie bruscate, deoarece în România sînt diferite curente politice, iar această țară are anumite angajamente⁹. De asemenea, situația neclară din Balcani îngrijorează cercurile diplomației franceze, ca, de altfel, și pe cele românești.

Între timp, Consiliul de coroană de la Sinaia (3 august 1914) proclamă neutralitatea României și expectativa armată, astfel că la 10 august premierul român Ion I. C. Brătianu nu a putut să dea ministrului rus la București, Poklevski, decît un răspuns cordial, dar prudent: „În faza actuală a conflictului care divide Europa, guvernul român trebuie să-și mărginească eforturile sale la păstrarea neutralității, așa cum s-a decis la Consiliul de coroană, și la menținerea echilibrului balcanic”¹⁰. După înapoierea lui Diamandy la Petersburg, încep o serie de tratative metodice, la care vor participa acum și reprezentanții guvernelor francez și englez. Se pun în discuție atît problemele legate de Transilvania, cît și cele balcanice, unde Turcia, un interesant pion în combinațiile diplomației antantiste, cochetează tot mai pregnant cu Puterile Centrale, fapt care deschidea sumbre perspective pentru Antantă.

Desfășurarea operațiunilor militare influențează însă deosebit asupra guvernului român, care nu se poate hotărî să facă pasul grav ce i se propune de Antantă. Pe frontul occidental, francezii pierd bătăliile de la frontiere și înaltul comandament german pronunță marea mișcare de întoarcere a aripei stîngi strategice franceze prin Belgia, fapt care determină o puternică presiune diplomatică a Puterilor Centrale asupra României, avînd în regele Carol I și reprezentanții

⁷ *Documents diplomatiques secrets russes, 1914—1917*, Paris, 1928.

⁸ C. I. Diamandy, *op. cit.*

⁹ *Documents diplomatiques secrets russes, 1914—1917*, Paris, 1928; R. Poincaré, *Au service de la France, Neuf ans de souvenirs*, I—X, Paris, 1926—1934.

¹⁰ C. I. Diamandy, *op. cit.*

partidului conservator un sprijin de prim ordin. Ministrul Franței la București, Blondel, sugerează guvernului său ideea ca Rusia să ofere României cele trei județe din sudul Basarabiei, pentru a determina un puternic curent antantofil în opinia publică românească, cu scopul de a contracara veleitățile regelui Carol I. Dar premierul român se menține în atitudinea sa precaută.

Poziția geografică a României, precum și bogatele sale resurse mineraliere (în special petrolul) și agroalimentare determină presiuni continue din partea ambelor grupări beligerante. Guvernul român, menținându-se într-o strictă neutralitate, căuta printr-o abilitate politică să mențină echilibrul între dorințele și cererile ambelor grupări. Astfel, la trei săptămâni după începerea războiului, s-a permis trecerea prin teritoriul României a unui tren militar care transporta în Turcia peste 500 de marinari și tehnicieni germani, în civil, cu ofițerii lor. Aceasta a produs o veritabilă explozie a diplomației țărilor Antantei, precum și a cercurilor antantofile din țară, urmată de aspre incriminări la adresa guvernului român. Pentru a echilibra situația, guvernul român a permis atunci tranzitul materialului de război din Rusia în Serbia, făcându-se mari înlesniri de transport regatului vecin și vânzându-i chiar material de echipament¹¹.

Desfășurarea operațiunilor militare pe frontul principal de război din Franța crea impresia, datorită marșului fulgerător al germanilor asupra Parisului, că spectrul înfringerii amenință Franța. În acest context militar prudența guvernului român apare complet justificată, fapt care determină stagnarea tratativelor româno-ruse. Antanta caută acum aliați de mare pondere, motiv pentru care preocupările ei diplomatice se îndreaptă mai mult spre Italia, Suedia, Japonia, zona balcanică. Cerul războiului era acum întunecat pentru Antantă. Deodată însă se face lumină. Se produc cele două mari evenimente hotărâtoare pentru prima perioadă a războiului: victoria franceză de la Marna (5—14 sept. 1914), care după părerea noastră a influențat remarcabil chiar și deznodământul final al războiului, și victoria rusă de la Lemberg (29 august—3 sept. 1914). Este prima criză din perioada neutralității românești: „momentul de la Lemberg”. Opinia publică din România și mulți dintre oamenii politici ai vremii au socotit că momentul era deosebit de favorabil intrării țării noastre în acțiune de partea Antantei¹².

Conjunctura favorabilă apărută în desfășurarea războiului încurajează pe șeful diplomației rusești să reia acțiunile sale față de țările balcanice, inclusiv România. Ministrul de externe britanic sir E. Grey se declară indispus de demersurile „grăbite” și dezordonate ale colegului său rus și înclină pentru o federație a României, Bulgariei și Greciei, în scopul unei neutralități comune; se pare că „Venizelos ar fi cel mai indicat să ia această inițiativă”¹³. Ideea nu are însă succes. Ba, dimpotrivă, Bulgaria încheie la 6 septembrie un tratat secret cu Austro-Ungaria, prin care cele două țări se obligă reciproc la „o politică amicală și la un sprijin mutual în caz de agresiune”¹⁴. Dar șeful diplomației ruse nu dezarmează. La insistențele lui Poklevski, Brătianu răspunde: „Dacă guvernul rus insistă ca să aibă astăzi un răspuns, prin da ori nu, acest răspuns ar fi nu”¹⁵. Însă, ministrul rus continuă să insiste la București, cu tot mai multă pregnanță; succesele ar-

¹¹ C. Kirițescu, *op. cit.*; cf. C. Kirițescu, *Istoria războiului pentru întregirea României, 1916—1919*, ediția II-a, Editura Casei Școalelor, vol. I, București, f. a., p. 160—161.

¹² N. Polyzu-Micșunești, *Niculae Filipescu, Însemnări 1914—1916*, București, 1937.

¹³ R. Poincaré, *op. cit.*; cf. C. Kirițescu, *op. cit.*, p. 7.

¹⁴ *Idem*.

¹⁵ C. Kirițescu, *op. cit.*, p. 7.

matelor ruse îi dau aripi. „Armata rusă — telegrafiază Sazonov lui Poklevski — a ocupat jumătate din Bucovina, făcând primul pas spre liberarea acestei provincii de sub jugul austriac. Guvernul imperial invită România să i se asocieze pentru a împlini restul, ocupînd de partea sa sudul Bucovinei și Transilvaniei; puterile Antantei garantează României împotriva unui atac bulgar de la sud”¹⁶.

Propunerea rusă bazată pe situația favorabilă a operațiunilor militare la hotarele României este ademenitoare, totuși guvernul român nu se poate decide încă la marele pas al angajării în conflagrație. În linii principiale, motivele acestei reticențe erau următoarele: pregătirea militară a României pentru participarea cu șanse de victorie la marele război era abia la început; opoziția categorică a regelui Carol, complet stăpînit de mirajul puterii germane, credincios politiciii de expectativă hotărîtă de către Consiliul de coroană, care îl determinase să dea un răspuns șovăielnic, dar negativ, propunerilor personale ce i se făcuseră de către cei doi împărați, ai Germaniei și Austro-Ungariei.

Analizînd cu calm și luciditate situația, premierul român Ion I. Brătianu ia o hotărîre care marca pe de o parte gîndurile de perspectivă, pe de altă parte opțiunea asupra direcției în care se va face intrarea României în acțiune. Astfel, la 18 septembrie (1 oct.) 1914, România încheie cu Rusia o convenție secretă, negociată în prealabil la Petrograd de Sazonov și Diamandy, prin care România se obligă să păstreze față de Rusia o neutralitate binevoitoare. În schimb, Rusia se angaja față de România să se opună la orice atingere a statu-quo-ului teritorial al acesteia, și să recunoască dreptul ei de a-și anexa regiunile din Austro-Ungaria locuite de români; pentru Bucovina, principiul naționalităților urmînd a servi de bază la delimitarea teritoriilor între Rusia și România. Aceasta va elibera teritoriile menționate, cînd va aprecia că este momentul propice; pînă atunci convenția urmînd a fi ținută secret, iar Rusia obligîndu-se a face să fie aprobată și de Anglia și Franța. Considerăm imperios necesară sublinierea argumentării care a condus pe șeful diplomației ruse la acest pas important. El primise prin ambasadorul rus la Paris, Iswolsky, informația că Austro-Ungaria ar fi propus României, în cazul unei opțiuni favorabile Puterilor Centrale, autonomia Transilvaniei. Atunci, ministrul rus telegrafiază la București lui Poklevski să verifice știrea și dacă ea este reală să comunice românilor că: „noi nu le dăm numai autonomie, dar le propunem chiar anexarea Transilvaniei”¹⁷.

Încheierea convenției secrete ruso-române Anglia și Franța au aflat-o mai tîrziu; era de fapt un mare succes diplomatic pentru guvernul român, deoarece pentru prima dată se recunoșteau drepturile României asupra teritoriilor locuite de români, dar aflate sub stăpînirea austro-ungară, și aceasta nu în schimbul cooperării militare, ci numai al neutralității. De asemenea, România mai avea privilegiul de a-și alege singură momentul intrării în război, motiv pentru care convenția dădea largi posibilități lui Brătianu în problemele politiciii interne și mai ales în raporturile cu filoantantistii. În acest context, se înțelege în adevărata lor lumină „acuzățiile” aduse lui Sazonov de către diplomația antantistă că „a întîrziat

¹⁶ *Idem*, p. 8.

¹⁷ *Documents diplomatiques secrets russes, 1914—1917*, Paris, 1928; cf. C. Kirițescu, *op. cit.*, p. 9.

prin această convenție intrarea României în război¹⁸. Din respect pentru adevărul istoric, vom preciza și faptul că, deși convenția era un succes diplomatic al lui Brătianu, prevederile sale constituiau și serioase avantaje pentru Rusia. Astfel, se îndepărta posibilitatea unui atac al României, ca aliată a Puterilor Centrale, împotriva Rusiei, fapt ce garanta securitatea strategică a aripei stîngi a armatelor ruse. De asemenea, se asigura calea de legătură cu Serbia aliată, indispensabilă aprovizionării acesteia și, totodată, convenția constituia preludiul evident al unei viitoare alianțe îndreptate împotriva Puterilor Centrale, indicînd cu precizie opțiunea României.

Pe lângă implicațiile politico-diplomatice prezentate, convenția a generat și implicații militare. Guvernul român a trasat Marelui Stat Major sarcina de a pregăti planul viitoarei campanii a României, fixîndu-i următoarele directive strategice: ofensivă la nord împotriva Austro-Ungariei, pentru a se elibera Transilvania, în legătură cu aripa stîngă a armatelor ruse, și defensivă la sud, față de Bulgaria (în eventualitatea intrării acesteia în război de partea Puterilor Centrale)¹⁹. De asemenea, guvernul român a închis granițele pentru transporturile germane spre sud (Turcia, Bulgaria), refuzînd să mai permită tranzitul armamentului german prin teritoriul nostru, respingînd toate rugămintile, intervențiile și amenințările Puterilor Centrale. Activitatea diplomației ruse a continuat cu intensitate în lunile de toamnă ale anului 1914, propunîndu-și ca scop formarea blocului balcanic româno—greco—bulgar în ideea atacării Turciei spre a veni în ajutorul Serbiei, vădit strîmtoară din punct de vedere militar. În vederea constituirii acestui bloc, s-au făcut sugestii statelor respective în sensul cedării unor teritorii dorite de Bulgaria, pentru atragerea acesteia. Problema nefiind bine pusă la punct, inspira vii repulsii, cu atît mai mult, cu cît aliații occidentali nu erau dispuși să se asocieze inițiativei ruse, iar țările balcanice nu erau dispuse la cedări teritoriale față de Bulgaria, care își urma politica sa (respectiv a cercurilor conducătoare filogermane în frunte cu regele) și devenise aliata Puterilor Centrale. Serbia, printr-o eroică sfortare, respinsese singură invazia austro-ungară, așa că problema ajutorării ei, cel puțin pentru moment, nu mai era la ordinea zilei.

¹⁸ A. Pingaud, *op. cit.*; cf. C. Kirîțescu, *op. cit.*, p. 9. Unul dintre documentele arhivei secrete a țarului Nicolae II (Nicolas II, empereur, *Archives secrètes*, Paris, 1928), aruncă o interesantă lumină asupra culiselor diplomatice ale acestor tratative. Arseniev, consilierul legației ruse de la București, adresîndu-se marelui duce Nicolae și lui Sazonov, acuză pe ministrul plenipotențiar Poklevski-Koziel că ar fi trădat interesele Rusiei, deoarece nu a executat instrucțiunile lui Sazonov, ci, de acord cu Brătianu, a manevrat astfel încît România să obțină asigurarea Transilvaniei și a Bucovinei numai în schimbul neutralității. Proba evidentă înserată de Arseniev era faptul că oferta făcută de Rusia, la 3(16) sept. 1914, României de a ocupa Bucovina — eliberată de armata rusă — și Transilvania, a fost comunicată de Poklevski, confidențial, numai lui Brătianu, în loc ca ea să ajungă în opinia publică fie chiar printr-o indiscreție, pentru ca aceasta să determine printr-o presiune puternică asupra guvernului intrarea României în război. Adevărul era însă altul. Poklevski, temîndu-se de complicații interne, care ar fi putut provoca o schimbare de regim, poate și mai mult, a preferat o metodă mai prudentă și mai suplă, împărtășită și de Sazonov. Arseniev a încercat să facă apoi presiuni prin publicitate, folosindu-se de indiscrețiile comandorului Vesselkin, adjutantul țarului, aflat în România pentru a conduce acțiunea de aprovizionare a Serbiei. Sprijinul și lămuririle lui Sazonov au salvat însă pe Poklevski.

¹⁹ G. A. Protopopescu, *Arta militară românească în primul război mondial (1916—1917)*, Planul de campanie român, Cluj-Napoca, 1972, p. 19—27; G. A. Protopopescu, *Planul de campanie al M.C.G. român pentru primul război mondial*, în *ActaMN*, IX/1972, p. 289—313.

În iarna anului 1914—1915, războiul intrase în faza „de tranșee“, operațiunile stagnând în general. Astfel, frontul franco-englezo-german se împotmolise în tranșeele de pe riul Aisne, iar cel ruso-austriac în Carpații Galiției; înfringerile rusești pe acest front nemaifiind o încurajare pentru România.

Datorită necesității obiective a prelungirii războiului, apărea, pentru ambele grupări beligerante, necesitatea de noi efective, de materii prime, de produse agro-alimentare etc., într-un cuvânt de aliați. Așadar, se intensifică goana după aliați, calificată de istoricul englez Seton Watson ca „o luptă fără demnitate, nici scrupule“²⁰. Astfel, ministrul Franței la București, Blondel, raportează la Paris că premierul român, Ion I. C. Brătianu, condiționează angajarea României în războiul împotriva Puterilor Centrale de garanția ce i-ar da-o puterile Antantei împotriva unei agresiuni bulgare și de aprovizionarea armatei. Premierul român era sigur de existența unui acord secret între Austro-Ungaria și Bulgaria, dovedit prin faptul că ultima a „cumpărat“ de la prima o flotă pe Dunăre, care făcea transporturi de muniții din Austro-Ungaria în Bulgaria și, în sens invers, de produse agroalimentare²¹. Problema țărilor balcanice era deosebit de complexă și crea conducătorilor politici și militari ai Antantei o situație foarte greu de rezolvat, de aici confuzie, pripeală, lipsă de chibzuială și de răbdare. Marele duce Nicolae, generalisimul rus, califica energia cu care miniștrii Antantei la București cereau intervenția României, drept o „nebunie furioasă“²². Mai calculată și mai ponderată, diplomația engleză considera intrarea României în război, la acea epocă, nefolositoare, calificând insistențele depuse în acest sens de către unele părți ca „o nebunie și imoralitate, însemnând a cere un sacrificiu imens din partea poporului român, care nu putea să ajute realmente pe aliați, ci doar să pricinuiască un rău incalculabil cauzei lor“²³.

În plină nesiguranță politică și militară privind regiunea balcanică, apare pentru Antantă propunerea generalului francez Franchet d'Esperey, autoritate militară deosebită datorită participării sale efective la victoria de la Marna, susținută și de memoriul prezentat guvernului englez la 1 ianuarie 1915 de către Lloyd George, privind o acțiune militară a Antantei în peninsula Balcanică, care să pornească de la Salonic prin Serbia spre Budapesta și Viena²⁴. Acum, aliații francezi și englezi încep să privească problema alianțelor din sud-estul Europei sub un alt aspect. Propunerea era ademenitoare mai ales sub aspectul ei politic: atragerea Greciei, României, poate și a Bulgariei, cu toate acestea tratativele — a căror inițiativă o luaseră francezii — pentru ca Rusia și Anglia să furnizeze contingente de ajutor mergeau greu.

Puterile Antantei considerau că pe frontul de vest (frontul principal de război) s-a ajuns la pat (partidă nulă), că nu se mai puteau obține momentan succese prin atacuri frontale asupra pozițiilor foarte tari ale inamicului și că trebuia găsit un punct vulnerabil al Puterilor Centrale. Pornindu-se de la această idee, se aprecia ca vulnerabilă pentru Puterile Centrale direcția unei ofensive strategice asupra Austro-Ungariei dinspre sud. Așadar, în această optică, aliații reprezentați de o armată franco-engleză unită cu românii, grecii și sîrbii ar putea porni de la

²⁰ Seton Watson, *A History of the Roumania*, Cambridge, 1934.

²¹ R. Poincaré, *op. cit.*

²² Brigadier general C. B. Thompson, *Old Europe's suicide*, Manchester, 1920.

²³ *Idem.*

²⁴ Commandant M. Larcher, *La grande guerre dans les Balkans*, Paris, 1929; Lloyd George, *Mémoires de guerre*, Paris, 1934.

Salonic, ca bază de operațiuni, atacînd de la sud Austro-Ungaria. Ideea era împărtășită de ilustre personalități militare engleze ca Kitchener și French și franceze, ca Galliéni. Anglia trimisese în țările din Balcani observatori, ca istoricul Trevelyan și generalul Paget, pentru a constata situația, care au confirmat eficacitatea unui astfel de plan. Generalisimul francez Joffre se opuse categoric planului „orientaliștilor“, atribuindu-l ambiției lui Galliéni de a obține un mare comandament. Convinși de ideea spargerii frontului german din vest, Joffre declară categoric „Nici un om de pe frontul francez!“²⁵.

De un succes cu mult mai mare s-a bucurat inițiativa ministrului marinei engleze W. Churchill de a începe o mare acțiune în Orient, nu însă împotriva Austro-Ungariei prin valea Vardarului și prin Serbia, ci pentru a forța strîmtorile (Bosfor și Dardanele) și a deschide drumul spre Constantinopol. Ideea lui Churchill privind forțarea strîmtorilor avea în vedere asigurarea legăturii directe cu Rusia, respectiv posibilitatea nemijlocită de a o aproviziona cu munițiuni, problemă devenită stringentă pentru marele aliat răsăritean; în același timp, acțiunea ar fi însemnat intimidarea Bulgariei și forțarea la colaborare a României și Greciei. Concepția lui Churchill a fost adoptată. La 19 februarie 1915, aliații dezlănțuiră ofensiva (în urma debarcării) de la Dardanele și Galipoli. Insuficient pregătită, neavînd sprijinul hotărît chiar al șefilor militari englezi și francezi, efectuată cu trupe coloniale de mîna a doua, ofensiva s-a încheiat cu un eșec total. În contextul acestei expediții, Rusia făcuse planul debarcării unui corp expediționar la Varna și Burgas. Se considera că politicienii bulgari rusofili vor sprijini această acțiune, ce putea fi condusă de generalul bulgaro-rus Radco Dimitrieff²⁶. Statul major rus, pe baza considerațiilor tactice și tehnice, aprecia că operațiunea este deosebit de riscantă și se consideră că este mai avantajoasă Constanța ca bază operațională. Brătianu refuză categoric consimțămîntul, deoarece la această epocă România nu era pregătită pentru intrarea în marea conflagrație. De asemenea, ideea de a debarca la Burgas se lovise și de refuzul categoric al lui sir E. Grey, care nu admitea violarea neutralității bulgare, chiar dacă însuși premierul bulgar Radoslavoff ar fi fost dispus să închidă ochii²⁷.

Atacul aliaților la Dardanele a agravat însă problema tranzitului de muniții din Germania spre Turcia. Enormul consum făcut de turci pentru apărarea strîmtorilor se impunea a fi continuu reînprospătat. Singura cale pentru rapidul transport al munițiilor era România. În această situație, Germania a cerut României libera trecere pentru 200 de vagoane destinate Turciei, în schimb lăsînd și ea liberă trecerea pentru 100 vagoane destinate țării noastre; de asemenea, urmînd a închide ochii pentru transportul munițiilor rusești spre Serbia.

Dar România era legată de Rusia prin convenția secretă din 1 octombrie 1914. Aprobînd cererea Germaniei, Brătianu aprecia că nu este cîstit și nici în interesul comun să calce convenția româno-rusă și mai mult, aliații ar fi oprit transportul munițiilor franceze și italiene, în valoare de 50 milioane franci, care erau pe mare în drum spre țară. Mareșalul von der Goltz, întors de la

²⁵ C. Kirîțescu, *op. cit.*, d. 11.

²⁶ Jouri Danilov, *La Russie dans la guerre mondiale*, Paris, 1927.

²⁷ A. Pingaud, *op. cit.*, C. Kirîțescu, *op. cit.*, p. 12.

Constantinopol, confirmă criza apărării turcești datorită lipsei munițiilor²⁸. Dacă România stăruia în refuzul său, singura cale rămânea Serbia, așadar se impunea atacarea Serbiei de către Germania. Pînă atunci, Germania a făcut numeroase și abile încercări de a trece spre Turcia cel puțin mărfuri de volum mai mic, mai ales muniții de artilerie, motoare de avioane, piese de armament, încercînd fie să cludeze vigilența organelor vamale românești, fie să folosească alte canale.

La finele lui februarie și începutul lui martie 1915, armatele ruse, în sectorul nordic al frontului lor, suferiră marea înfrîngere de la Lacurile Mazuriene, iar în sectorul sudic, își iroseau forțele în luptele sîngeroase duse pentru cucerirea defileelor Carpaților Galițieni. În această situație, marele duce Nicolae se văzu obligat la a face un demers oficial pe lîngă guvernul francez, în care arăta: „Am datoria să vă declar că cooperațiunea imediată a Italiei și a României este de o necesitate imperioasă. Fără cooperarea imediată a Italiei și a României, războiul se va prelungi încă multe luni cu riscuri teribile”²⁹. Așadar, sub influența situației militare nefavorabile pentru Antantă, acțiunea diplomatică se reînsufleștește cu scopul de a aduce Italia și România în tabăra Antantei.

Situația Italiei era similară cu cea a României; ambele fuseseră aliate cu Puterile Centrale și se declaraseră neutre la începutul conflictului cu scopul de perspectivă de a-și realiza idealurile lor naționale, tocmai împotriva unuia dintre foștii lor aliați. Această situație a Italiei și României îndreptăța diplomația Antantei, și pe bună dreptate, să spere în eventualitatea unei alianțe cu ambele țări. Pe de altă parte, similitudinea situației Italiei și României le-a apropiat în mod firesc, în scopul unei susțineri reciproce. La 23 septembrie 1914, Italia și România au încheiat o convenție prin care se obligau să nu iasă din neutralitate fără a se informa reciproc cu cel puțin opt zile înainte, iar pînă atunci să se țină la curent cu proiectele lor. În această epocă, marchizul Carlotti, ministrul Italiei la Petrograd, împărtășea lui Diamandy proiectul unei uniuni balcanice cu Turcia, Grecia și Albania, cu preponderența latină a Italiei și României³⁰. Proiectul rămase în fază de discuție, deoarece Italia viza și alte revendicări în Mediterana occidentală, abandonînd încercarea de combinație cu România în zona balcanică. În paralel cu tratativele duse cu Antanta, Italia intră în discuții și cu

²⁸ În memoriile sale, Morgenthau, fostul ambasador al Statelor Unite la Constantinopol (Morgenthau, ambassadeur des États-Unis à Constantinople, *Mémoires*, Paris, 1919, p. 200 ș.u.), declară că protestele Angliei și Franței împotriva faptului că România ar călca neutralitatea, lăsînd trenurile germane cu material de război să treacă spre Turcia, sînt complet neîntemeiate, exprimîndu-se: „Nu încape cea mai mică îndoială că guvernul de la București a fost perfect onest”. La 18 martie 1915 seara, după marele atac al flotei franco-engleze, respins de artileria forturilor de la Dardanele, fortul Hamidie, cel mai puternic de pe litoralul asiatic, nu mai avea decît 17 obuze perforante, iar Kilidul-Bahr, principala fortificație de pe țărmul european, mai avea numai 10 obuze. Dacă, în ziua următoare, 19 martie 1915, flota anglo-franceză ar fi reluat atacul, rezistența nu ar mai fi durat decît cîteva ore — după cum declara generalul Mertens, șeful serviciului tehnic al strîmtorii. De altfel, trupele primiseră deja ordinul de a trage pînă la ultimul obuz, după care să părăsească forturile. Dar, chiar în seara zilei de 18 martie 1915, flota aliată ridică ancora, renunțînd la ofensivă și îndreptîndu-se spre sud. Aceste realități au fost confirmate mai tîrziu de către una din cele mai autorizate personalități turce, İzzet-Pașa (cf. C.I. Diamandy, *op. cit.*), care a declarat: „dacă aliații ar fi stat douăzeci și patru de ore mai mult, turcii trebuiau să părăsească lupta și să se retragă, căci nu mai aveau de loc muniții”.

²⁹ M. Paléologue, *La Russie des Tsars pendant la grande guerre*, I—III, Paris (Declarația marelui duce Nicolae din 16 martie 1915, către ambasadorul francez la Petrograd, Maurice Paléologue).

³⁰ C. I. Diamandy, *op. cit.*

Puterile Centrale, datorită cărui fapt diplomația italiană se prezenta deosebit de oscilantă în raporturile cu România. Astfel, în ianuarie 1915, când atitudinea Austro—Ungariei față de România devenise amenințătoare, Brătianu propuse Italiei întărirea tratatului din 23 septembrie 1914, în sensul de a-l transforma într-un pact de asistență mutuală militară, întâmpinînd însă rezistența italiană care „nu vede oportunitatea stringerii relațiilor italo-române și nu poate promite sprijinul său militar”³¹. La poziția italiană, Brătianu a fost nevoit să răspundă că România, în această situație, nu va mai putea face din relațiile cu Italia pivotul politicii sale externe. Impresionat, guvernul italian protestează hotărît la Viena împotriva concentrărilor de trupe austro-ungare în zona carpatină, totodată anunțînd guvernul român că este gata să încheie o nouă convenție în sensul unei acțiuni solidare româno-italiene împotriva agresiunii unei terțe puteri, fapt care s-a și concretizat la 6 februarie 1915. În același timp, Italia întreabă România dacă ar fi dispusă la o acțiune comună militară împotriva Austro-Ungariei către finele lunii aprilie 1915; iar, în caz afirmativ, ar fi de dorit un aranjament cu Bulgaria. Cu tot răspunsul afirmativ al premierului român, diplomația italiană nu a mai dat semne de viață timp de circa trei luni³². Care a fost cauza tăcerii italiene? Diplomația peninsulară intrase în fondul unor tratative secrete cu Anglia, ca mandatară a Antantei, reușind să-și facă admise revendicările. Diplomația românească surprinsese jocul, Brătianu intervenind la 19 aprilie 1915, ceru Italiei să nu încheie pactul cu Antanta fără participarea României. La care, Italia se mulțumi să notifice României, la 28 aprilie 1915, că deja a încheiat alianța formală cu Antanta. Iar drept consolare, diplomația italiană notifica României faptul că Italia a împărtășit aliaților săi interesul cu care privește o colaborare cu țara noastră și că nu va neglija nimic în ce privește satisfacerea revendicărilor României, totodată, sfătuind-o să-i urmeze exemplul³³. Acordul italo-antantist din 26 aprilie 1915, de la Londra, a fost imediat acceptat fără rezerve de Franța, în schimb, Rusia l-a primit cu greutate și proteste, deoarece diplomația rusă vedea în el, just, dezavantajarea Serbiei în favoarea Italiei. În plus, pentru Rusia se adăuga și marea dezamăgire că data intrării în acțiune a Italiei fusese fixată prea tîrziu, ca să-și producă efectul militar așteptat asupra puternicii ofensive Mackensen, dezlănțuită pe frontul sudic al armatelor ruse. Italia, pe baza acordului încheiat cu Antanta, a declarat la 23 mai 1915 război Austro-Ungariei, România rămînînd izolată în neutralitatea sa.

Așadar, ideile diplomației antantiste privind angajarea simultană în conflict a Italiei și României, nu au fost încununate decît de un succes parțial. Realizarea integrală a dezideratului diplomatic al Antantei, pe lîngă lovitura militară ce s-ar fi dat Puterilor Centrale, ar fi putut influența atitudinea țărilor neutre balcanice — Bulgaria și Grecia — care șovăiau. Ceea ce nu s-a putut realiza deodată integral, trebuia însă realizat separat, Antanta avînd nevoi obiectiv-militare și politice de aliniere, alături de ea, nu numai a Italiei, ci și a României. O dată ce Italia intrase în luptă, toate privirile diplomației antantiste se îndreptară spre București.

Cu toată ofensiva Mackensen victorioasă, Antanta își aprecia situația sa generală ca favorabilă, întrucît debarcarea anglo-franceză de la Dardanele și mai

³¹ C. Kirîțescu, *op. cit.*, p. 14.

³² C. I. Diamandy, *op. cit.*

³³ *Idem.*

ales intervenția italiană îi dădeau un considerabil avantaj și puneau în special Austro-Ungaria într-o situație grea. Lucidă, diplomația Antantei aprecia momentul ca fiind decisiv în desfășurarea războiului³⁴. Austro-Ungaria nu ar fi putut rezista asaltului antantist dacă, pe lângă Italia și Serbia, el ar fi adus în luptă și România. Apreciind gravitatea momentului, comandamentul austro-ungar lua măsuri pentru evacuarea Triestului și retragera frontului pe Sava. Generalisimul austro-ungar, Konrad von Hötzendorf, îl avertiza pe contele István Tisza, premierul maghiar, că îi va fi imposibil să ducă războiul pe patru fronturi, iar acesta întrezărește catastrofa: sirbi, români, italieni, ruși, înaintînd în marșuri forțate pînă în inima bicefalei monarhii, ocupînd cea mai mare parte a Ungariei și țările alpine³⁵. Ministrul maghiar începe să se gîndească la pace, ca la unica salvare: „trebuie să oferim Antantei printr-un intermediar convenabil, cum ar fi regele Spaniei sau al Danemarcei, încheierea unei păci care ar fi foarte favorabilă pentru Antantă, dar ar prezerva Puterile Centrale de înfrîngerea completă”³⁶.

Cu toate măsurile luate, diplomația Antantei nu a reușit să realizeze o centrare și coordonare a tuturor eforturilor sale, întrucît nu și-a dat seama cît era de aproape de victorie, așa precum Puterile Centrale apreciau just iminența dezastrului!

Astfel, Antanta ceru Serbiei, considerată ca fiind odihnită după marile bătălii din toamna lui 1914, să declanșeze o ofensivă în direcția generală Laibach (Ljubljana), conjugîndu-și operațiunile cu Italia. Serbia refuză, sub pretextul oboselii și decimării de boale a armatei. În realitate, Serbia era afectată de pactul încheiat de Antantă cu Italia, în care se bănuia că interesele sîrbești fuseseră sacrificate.

Așadar, rămînea România! Conducerea militară și politică a statelor Antantei aprecia că intrarea în operațiuni a 600.000 de români, la o lună după intrarea unui milion de italieni, constituia o lovitură decisivă pentru Austro-Ungaria. Primirea grandioasă făcută în România generalului francez Pau constituia pentru Antantă semnul concret al direcției de orientare a țării noastre. Diamandy primi, din partea guvernului român, misiunea de a comunica guvernului rus modalitățile de colaborare a României, condiționate de acceptarea revendicărilor noastre naționale. Diplomația rusă se conducea însă de calcule politice care nu concordau cu necesitățile conducerii militare. Ca atare, începu seria nesfîrșită a negocierilor din 1915, care nu au dus decît la zădărnicierea încheierii alianței, făcînd să se piardă al doilea moment favorabil al intrării României în conflagrație și poate al victoriei, în condițiile generale existente atunci!

În timp ce se desfășurau în cancelariile diplomației antantiste interminabile discuțiuni privind revendicările teritoriale formulate de România, pentru formarea statului său național unitar, ofensiva Puterilor Centrale pe frontul răsăritean lua amploarea unei catastrofe pentru Rusia, frontul fiind împins dincolo de Varșovia și Bug, fapt ce impieta deosebit și asupra moralului atît de zdruncinat al popoarelor imperiului țarist, dominate de autocrația imperială și nobiliară. La 20 iunie 1915, șeful Marelui Stat-Major rus, Ianușkievici, telegrafiază Marelui Cartier, cerîndu-i ca „în vederea situației militare să nu refuze propunerile lui

³⁴ A. Pingaud, *op. cit.*

³⁵ I. Tisza, *Lettres de guerre 1914—1916*, Paris, 1931 (postum).

³⁶ *Idem.*

Brătianu³⁷. El se mulțumește cu intrarea României în luptă chiar după cinci săptămîni și cere să se accepte toate condițiile politice și militare puse de România „afară de tunuri, puști și muniții de care ducem și noi lipsă”³⁸. Diplomația occidentală începe și ea să se emoționeze. Iswolsky, ministrul rus la Paris, raportează lui Sazonov că opinia publică franceză este enervată de tergiversările diplomației țariste, cînd este vorba de cîștigat o alianță atît de prețioasă, în acele momente, ca cea a României, subliniind că francezii vîd problema în felul următor: „În astfel de împrejurări, considerațiile militare trebuie să treacă pe primul plan și concursul României trebuie să fie *cumpărat* (subl. n.) cu orice preț”³⁹. Iată-ne, așadar, și la mezat! Pentru a ușura soluționarea problemei Banatului, cerut de România pînă la Dunăre, Delcassé și Asquith propun o soluție nouă, care consta în compensarea Serbiei cu încorporarea Croației⁴⁰. Soluția nu i-a convenit lui Sonnino, șeful diplomației italiene, care dorea să menajeze Ungaria în vederea unei păci separate. Totuși, a fost adoptată. În asemenea situație, Sazonov este obligat să cedeze României, însă nu o face decît pe jumătate! În cursul lunii iulie 1915, șeful diplomației țariste declară că este gata să dea României Bucovina și Cernăuții pînă la Prut, dar în Banat, problema Torontalului să rămînă în suspensie pînă la încheierea păcii. Peste cîteva zile, se răzgîndește, punîndu-l pe Poklevski să ceară lui Brătianu, în scris, intervenția României în termen de cinci săptămîni. Brătianu răspunde că orice angajament românesc formal nu poate fi luat decît printr-o convenție militară încheiată între statele-majore respective. De altfel, el cere generalului Averescu să redacteze proiectul unei convenții militare româno-ruse⁴¹. Abia după 31 iulie 1915, ministrul de externe rus a autorizat pe Poklevski să schițeze textul unei convenții militare împreună cu un delegat al statului-major rus, ca expert tehnic, și aceasta, sub influența tot mai pregnantă a diplomației anglo-franceze⁴².

Considerăm însă că era tîrziu. Situația militară a Antantei se agravase între timp. Pe fronturile francez și italian operațiunile stagneau, războiul îmbrăca tot mai pregnant coloratura neașteptată a „războiului de tranșee”. Alianța Puterilor Centrale cu Bulgaria era consolidată. Tărăgăneala tratativelor ruso-române, și nu din vina guvernului român, împiedicase intrarea României în război la momentul pe care însuși marele duce Nicolae îl indicase ca propice. Retragerea armatei ruse spre est descoperirea aripa noastră dreaptă, datorită cărui fapt armata română nu putea interveni în operațiuni decît după redresarea cel puțin a aripei stîngi ruse în vederea unei alinieri strategice, fără de care nu se putea asigura o cooperare reciproc avantajoasă. În situația de-atunci, trupele Puterilor Centrale ar fi căzut cu toată forța lor asupra României, fără ca armata rusă să poată interveni. Totodată, dezorganizarea frontului rus din cauza retragerii dusese implicit și la dezorganizarea transporturilor, motiv pentru care România nu mai putea primi din Franța materialele de război și munițiile comandate, fără de care nu puteam intra în luptă. Mai mult, însăși armata rusă ducea mare lipsă de armament și munițiuni. Astfel, în consiliul de război ținut la Kholm în iunie 1915 cu comandanții de armate, marele duce Nicolae prezentase țarului situația armatei ruse,

³⁷ *Documents diplomatiques secrets russes, 1914–1917*, Paris, 1928.

³⁸ *Idem.*

³⁹ *Ibidem.*

⁴⁰ A. Pingaud, *op. cit.*

⁴¹ Mareșal Al. Averescu, *Notițe zilnice din război* (Neutralitatea), București, 1937.

⁴² C. Kirițescu, *op. cit.*, p. 20.

arătînd că era nevoie de o jumătate de milion de oameni pentru completarea efectivelor, dar în depozite nu mai existau decît 40.000 de puști și pentru ei, plus alte completări, trebuiau un milion! Deficitul munițiilor de artilerie era enorm; mai ales pe frontul de sud-est nu existau nici 40% din cantitatea necesară⁴³. Se sublinia cu deosebită pregnanță starea de spirit revoluționară a maselor, de altfel, la Moscova și în alte părți ale imperiului izbucniseră mișcări revoluționare, începuse preludiul Marelui Octombrie!⁴⁴

În atare condiții, intervenția română nu mai putea aduce foloase Antantei și expunea țara la un dezastru sigur. Însuși țarul, chiar înainte de căderea Varșoviei (5 august 1915), recunoscînd situația, declară ambasadorului englez Buchanan că „ar fi o greșeală să se împingă guvernul din București să intre în război cită vreme armata rusă nu va fi în stare să reia ofensiva”⁴⁵. Pornind de astă dată de la realitatea situației, guvernele Antantei cad de acord, instantaneu, asupra neoportunității intrării României în război⁴⁶. Ca atare, la 13 august 1915, Puterile Antantei înmînează lui Brătianu următoarea notă, redactată de sir Grey: „Puterile aliate, luînd în considerație argumentele arătate de d. Brătianu, sînt gata să amîne semnarea acordului politic cu România pînă la epoca în care guvernul român va fi în măsură să intre în acțiune”⁴⁷. Totodată, Puterile Antantei notifică premierului român încredințarea că România va împiedeca tranzitul pe teritoriul său al materialului de război și munițiunilor de la Puterile Centrale spre Turcia. La 22 august 1915, Brătianu răspunde, dîndu-și întru totul acordul său.

În 1915, eșecul tratativelor Antantei cu România, datorit în exclusivitate înțirzierilor produse de discuțiile diplomatice în comparație cu dinamica atît de rapidă a evenimentelor de pe cîmpul de luptă, prilejuiește unuia dintre cronicarii diplomatici ai Antantei reflecția ironică, ce se adresa odinioară Austriei, de a fi „întotdeauna în înțirziere cu un an, cu o idee, cu o armată”⁴⁸.

Puterile Centrale — veritabilă fortăreață asediată — își puteau permite acum, în noile condiții favorabile militare, să spargă blocajul antantist, înspre singura direcție mai ușor de abordat: zona balcanică, Turcia, Asia mică. Șeful marelui Stat-Major german din această perioadă, generalul Erich von Falkenhayn, s-a hotărît să dea lovitura în zona balcanică, pentru a-și deschide cu orice preț drumul spre Turcia, în vederea sprijinirii acesteia cu materialul de război și munițiile indispensabile continuării luptei. În calea realizării scopului propus, se aflau Serbia și România. În acest context militar, la începutul lui septembrie 1915, situația României devenise precară. Pentru a masca concentrările de trupe la frontiera carpatină, Austro-Ungaria o închise. Conteul Czernin, ambasadorul imperial la București, se căznea să explice guvernului român că închiderea frontierei de către țara sa era necesară spre a opri indiscrețiile ce se făceau de la București la Paris și Petrograd; de altfel, mișcările trupelor austro-ungare vizau Rusia și nu România. Această situație determină guvernul român să treacă la contramăsuri, concentrînd trupele de acoperire pe frontieră și luînd măsurile necesare pentru construirea întăriturilor și drumurilor militare. Politicienii germanofili din România se agitară, etichetînd măsurile defensive luate de guvern ca acte de provocare la

⁴³ Jouri Danilov, *op. cit.*

⁴⁴ M. Paléologue, *op. cit.*

⁴⁵ Sir George Buchanan, *Mémoires*, Paris, 1925.

⁴⁶ A. Pingaud, *op. cit.*

⁴⁷ *Idem*; cf. C. Kirițescu, *op. cit.*, p. 21.

⁴⁸ A. Pingaud, *op. cit.*

adresa Austro-Ungariei. Czernin aduse la cunoștința guvernului român faptul că a obținut de la Viena retragerea trupelor austro-ungare și îl invită să facă același lucru. Brătianu îi răspunde că nu poate retrage trupele române înainte de cinci-sprezece zile; de fapt, ele au rămas pe loc pînă la intrarea României în război. Noua încercare de intimidare a României nu reușise, dimpotrivă, ea a creat României posibilitatea de a-și consolida apărarea graniței cu Austro-Ungaria⁴⁹.

Acțiunea hotărîtă a României punea grele probleme Puterilor Centrale, fapt care le-a determinat să aprecieze că nu este momentul oportun să-și creeze un nou dușman, atîta timp cît cel existent nu era înfrînt și ca atare, se hotărîră să atace Serbia. În asemenea context politic-militar, Puterile Centrale apreciază că noua campanie împotriva Serbiei nu avea sorți deosebiți de izbîndă fără alianța Bulgariei. Datorită poziției sale strategice, Bulgaria era solicitată de ambele grupări beligerante. În vara anului 1915, Antanta îi oferise, în schimbul alianței, regiunile: Cavala de la Grecia, Macedonia de la Serbia și cadrilaterul dobrogean de la România. Dar propunerile Antantei au venit într-un moment nepotrivit, cînd situația militară era favorabilă Puterilor Centrale. Efectul lor a constat în indisponerea statelor cărora li se cereau aceste sacrificii teritoriale, fără a reuși să atragă Bulgaria, al cărui guvern era în tratative avansate cu Puterile Centrale. Astfel, la 6 septembrie 1915, regele Ferdinand și premierul Radoslavoff semnavu convenția de alianță cu Puterile Centrale; primul obiectiv al acțiunii militare înscris în convenție fiind atacarea Serbiei, concomitent cu ofensiva austro-germană a lui Mackensen pe frontul danubian⁵⁰. Prinsă în cleștele austro-germano-bulgar, Serbia a fost înfrîntă. Din nou, Antanta presează România să intre în război pentru a ajuta Serbia, în care sens diplomația Antantei propune formarea unei ligi româno-elene, cu scopul de a exercita o amenințare dublă asupra Bulgariei. Guvernul român răspunde că momentul este total neprielnic, datorită poziției favorabile a Puterilor Centrale pe frontul de est, ceea ce a paralizat pentru moment acțiunile armatei ruse, România riscînd a fi atacată și zdrobită, mai ales că drumul scurt al armatelor Puterilor Centrale prin România spre Constantinopol este deosebit de tentant. De asemenea, România consideră că intrarea ei în acțiune ar fi o adevărată aventură, dacă Antanta nu ar trimite în ajutorul Serbiei o armată de 400.000 oameni.

În ce privește Grecia, nici ea nu putea să intervină, cu toată existența tratatului său special cu Serbia și dorința premierului Venizelos. Aici, se opunea regele Constantin, germanofil declarat, care contesta existența unui *casus foederis* prin interpretarea strictă a trei articole din convenția greco-sîrbă; după primul, tratatul privea cazul unui război balcanic, iar nu al unui război general; după al doilea, Grecia s-a angajat să ajute Serbia împotriva unui adversar și nu a patru; în sfîrșit, după al treilea, că Serbia trebuia să dea o armată de 150.000 oameni, iar Grecia de 80.000, ceea ce sîrbii nu puteau realiza, avînd de făcut față puternicei ofensive austro-germane dinspre nord⁵¹. Abil diplomat și devotat antantist, premierul grec Eleutherios Venizelos găsi soluția împotriva punctului de vedere regal, în sensul că Antanta să furnizeze ajutorul militar pentru Serbia, trimițînd

⁴⁹ C. Kirițescu, *op. cit.*, p. 22–23.

⁵⁰ *Idem*, p. 23; cf. C. Kirițescu, *Istoria războiului pentru întregirea României, 1916–1919*, ediția II-a, Editura Casei Școalelor, vol. I, București, f.a., p. 166–167.

⁵¹ C. Kirițescu, *op. cit.*, p. 24.

la Salonic un important corp expediționar⁵². De altfel, soluția aceasta fusese dată și de Brătianu ca o condiție pentru intervenția românească. Imediat, Franța și Anglia își dădură acordul și promisera trimiterea corpului expediționar⁵³.

Pentru realizarea planului, începura însă, din nou, interminabile tratative. Diplomația țaristă oscila între România și Bulgaria, oferind cu multă intransigență față de prima și parțialitate față de cea de a doua! În același timp, situația se complică și în Grecia, datorită căderii lui Venizelos și înlocuirii lui cu Zaimis, care făcu cunoscut la Niș refuzul Greciei de a-și onora obligațiile față de Serbia. Mai mult, regele Constantin îl înlocuiește pe Zaimis cu Skuludis, net germanofil, înștiințând pe ministrul Franței la Atena că guvernul grec va dispune dezarmarea și internarea oricăror trupe franceze, engleze sau sârbe care vor intra în Grecia. Numai amenințarea cu forța liniști, pentru un timp, ostilitatea regelui elen.

Așadar, din nou, diplomația antantistă eșuează în încercările sale de a atrage România și Grecia în conflagrație. În special diplomația franceză este dezolată. Se preconizează ideea ca ministrul Franței la București, Blondel, să fie înlocuit printr-o personalitate de primă mână, ca Barthou sau Leygues, dar ei nu primesc din motive de ordin personal. Delcassé, șeful diplomației franceze, este declarat vinovat de eșecul balcanic, considerându-se că ar fi acordat prea multă încredere Bulgariei. Acesta demisionează, provocând o lungă criză ministerială. Noul guvern se constituie sub președinția lui Aristide Briand, cu mențiunea fermă de a acorda o mai mare atenție problemei balcanice⁵⁴. Briand oferă postul de ministru al Franței la București lui André Tardieu, chemat de pe front, dar extrema stângă parlamentară se pronunță cu deosebită ostilitate față de această numire, ceea ce îl obligă pe Briand să renunțe la ea⁵⁵. Remarcăm însă faptul că mai târziu, la conferința de pace, A. Tardieu va aduce cauzei românești mari servicii⁵⁶. De asemenea, în cercurile guvernamentale și politice franceze se vorbește cu tot mai multă acuitate despre trimiterea la București a unei misiuni militare sub conducerea generalului Mondésir, cu multă prudență și sub masca unor tratative comerciale⁵⁷. Dar toate aceste gânduri se lovesc de ostilitatea declarată a Puterilor Centrale, care, dispunând pentru moment de o situație militară favorabilă, înțeleg să o folosească în sensul ca România să o simtă! Neutralitatea României, favorabilă Rusiei, crea acesteia realitatea ca pe granița Prutului (circa 300 km) să nu aibă nici un fel de trupe, ceea ce reprezenta posibilitatea folosirii acestora în alte puncte ale frontului și invers, Austro-Ungaria și Bulgaria erau obligate să-și mențină trupe la frontierele cu România (respectiv în Carpați, de-a lungul Dunării și al frontierei convenționale dintre Dunăre și Marea Neagră), distrăgându-le de la alte necesități ale frontului. Pe lângă acestea, existau și pentru România probleme deosebit de dificile, mai ales din punct de vedere economic. Produsele pentru export ale României, în special cele agroalimentare și petroliere, atita vreme cât Dardanelele erau închise, iar pe piața rusă, aprovizionată suficient din plan intern, ele nu aveau căutare, erau condamnate la stocaj, ceea ce crea României o veritabilă ruină economică.

⁵² Verax, *Quelques maîtres du Destin* : M. Venizelos, în *Revue des Deux-Mondes*, 1 februarie 1929.

⁵³ C. Kirițescu, *op. cit.*, p. 24.

⁵⁴ R. Poincaré, *op. cit.*

⁵⁵ A. Tardieu, *Préface* du volume „La Roumanie dans la guerre mondiale” par M. C. Kiritzesco, Paris, 1934 ; v. și A. Tardieu, *La Paix*, Paris, 1921.

⁵⁶ C. Kirițescu, *op. cit.*, p. 25 ; A. Tardieu, *op. cit.*

⁵⁷ R. Poincaré, *op. cit.*

Infrîngerea rusă și catastrofa sîrbă creau României o situație precară. În acest context militar, Puterile Centrale, lipsite pe scară largă de posibilitatea de aprovizionare, trecură la amenințări cu forța armată, față de România. Pentru obținerea liniștei necesare, guvernul român, cu știrea statelor Antantei trebui să facă unele cedări, încheind cu Puterile Centrale un contract pentru furnizarea de produse agroalimentare⁵⁸. Prin acest act economic, s-a evitat atacul Puterilor Centrale, într-un moment cînd nimeni nu ar fi putut ajuta România. Pentru a ne arăta amicitia față de Antantă, guvernul român a încheiat un acord asemănător și cu Anglia, care a cumpărat și stocat în magazii mari cantități de cereale, pe care nu le putea transporta, pentru a nu mai fi cumpărate de Puterile Centrale⁵⁹. Așadar, războiul, în forme economice, se mutase pe teritoriul României, era de fapt preludiul celui fierbinte! Afacerea contractului englez irită Puterile Centrale, acestea considerîndu-l ca pe un act de rupere a neutralității, totodată, ministrul Germaniei la București, von dem Bussche, comunicîndu-i regelui Ferdinand că țara sa nu mai are încredere în Brătianu. Cercul filogerman consideră o schimbare de guvern ca iminentă, Alexandru Marghiloman pregătindu-se să preia guvernarea. Dar Ferdinand răspunde cancelarului Bethmann-Hollweg că schimbarea guvernului ar fi o primejdioasă aventură, datorită cvasiunanimității parlamentare și a opiniei publice pe care el se sprijină. Se va păstra neutralitatea, Ferdinand exprimîndu-și și grija ca nu cumva politica germană să fie influențată de Budapesta și Sofia. Totodată, Franța ne indică să rezistăm evenimentelor, căutînd evitarea complicațiilor cu Germania, cel puțin trei luni, cînd se va declanșa ofensiva generală a Antantei, altfel am putea fi atacați și striviți, ceea ce ar dăuna și Antantei, care socotește România ca pe o rezervă strategică importantă, ce va trebui să intervină la momentul oportun⁶⁰. Hollweg s-a mulțumit, cel puțin pro forma, cu declarația lui Ferdinand, mai ales în problema neutralității. Recomandările Franței cu privire la o abilă și prudentă poziție românească față de Puterile Centrale erau binevenite. În urma ocupării Serbiei, în decembrie 1915 și ianuarie 1916, trupele armatei Mackensen deveniseră disponibile și au fost concentrate în Banat pentru proiectata lovitură împotriva României; se redacta la M.C.G. german de la Pless, în înțelegere cu generalisimul bulgar Jekoff, un ultimatum pentru România⁶¹. O serie de considerații au împiedicat Puterile Centrale în realizarea planurilor de invadare a României. Astfel, din punct de vedere economic, aprovizionarea cu cereale și petrol din România satisfăcea nevoile urgente ale Germaniei și Turciei, care ar fi fost greu lovite prin întreruperea cauzată de război. Iar din punct de vedere militar, Germania nu era sigură de potențele de luptă ale Bulgariei; totodată, Germania, urmărind o mare lovitură pe frontul occidental, avea nevoie acolo de toate forțele disponibile. Au urmat ample discuții politice și militare, privind atacarea României. Pînă la urmă, punctul de vedere al șefului M. C. G. german, Falkenhayn, a învins, s-a hotărît marea ofensivă de la Verdun, România fiind momentan salvată!

Anul 1916 debutează sub semnul unor perspective mai clare pentru Antantă. În sfîrșit, statele Antantei se hotărîsc să-și coordoneze și centralizeze eforturile militare, implicit și pe cele politice. Conferința interaliată care s-a ținut în decem-

⁵⁸ G. Protopopescu, *Tratatativele dintre guvernul român și grupările beligerante în perioada 1914–1916* (I), în *ActaMN*, XIII/1976, p. 549–550; cf. C. Kirîțescu, *op. cit.*, p. 26.

⁵⁹ *Idem.*

⁶⁰ N. Polyzu-Micsunești, *op. cit.*

⁶¹ G. Protopopescu, *op. cit.*, p. 550–551; cf. C. Kirîțescu, *op. cit.*, p. 27; cf. Falkenhayn, *Die oberste Heeresleitung 1914–1916*, Berlin, 1920.

brie 1915, la M. C. G. francez de la Chantilly, a întocmit planul unei ofensive generale aliate. Germanii, atacînd la Verdun, o luaseră înaintea Antantei, ceea ce nu a împiedecat însă dezlănțuirea, aproape la momentul planificat, a ofensivei franceze de pe Somme și a celei ruse a lui Brussilow. Conferința de la Chantilly a refuzat însă admiterea proiectului Alexeiew⁶², care prevedea o mare ofensivă strategică în direcția Budapesta, însumînd un atac rus prin Galiția și unul franco-anglo-italian prin Serbia, acest refuz avînd la bază lipsa de încredere a aliaților în posibilitățile ofensive ruse⁶³. Sub imboldul și cu sprijinul material al aliaților, armata rusă, mobilizînd vastul său potențial uman, își începu reorganizarea. Franța trimise la Petrograd o misiune specială sub direcția lui P. Doumer și a generalului Pau, cu încredințarea de sprijinire a reorganizării armatei, care constată marile eforturi ce se depuneau în acest sens, dar, totodată, și „oboseala” ce copleșea tot mai pregnant spiritele rusești!

Problema României, rămasă în suspensie după criza contractelor de cereale, începea să reentre în actualitatea diplomației antantiste. La 25 februarie 1916, generalul Alexeiew declară generalului Pau: „Dacă România s-ar decide să dea concurs adversarilor noștri, aceasta ar însemna moartea oricărei ofensive rusești”⁶⁴.

În martie 1916, Nicolae Filipescu vizitează frontul rus de la Cernăuți pînă la Pripet, fiind primit prietenește de țar, la cartierul său general de la Mohilev, avînd întrevederi cu fruntașii politici și militari ruși la Petrograd. În optica cunoscutului om politic român, mare prieten al Antantei, se desenase cu pregnanță un tablou viu colorat al posibilităților viitoare rusești, în ambianța cărora locul României apărea ca bine definit.

Condițiile cooperării românești fuseseră însă clar formulate de Ion I. C. Brătianu și generalii din conducerea armatei noastre, fiind comunicate miniștrilor Antantei încă la 4 noiembrie 1915.

Prima condiție pusă de România era furnizarea, via Arhanghelsk, a armamentului și munițiilor cumpărate în țările aliate, organizîndu-se prin teritoriul Rusiei un serviciu regulat de aprovizionări.

În al doilea rînd, România pune problema planului său de campanie, care, vizînd realizarea dezideratelor naționale peste Carpați, impunea securitatea frontierei sudice. În acest context, România cerea ca intrarea sa în acțiune să se facă concomitent cu o ofensivă a Antantei pe toate fronturile și una specială împotriva Bulgariei, care să se facă de către o armată franco-engleză tare de circa 500.000 de oameni, pornită de pe frontul de la Salonic, și o armată rusă, tare de 200.000 de oameni, la frontiera dobrogeană.

De asemenea, România cerea ca în caz de victorie, să i se recunoască integral revendicările sale naționale peste Carpați: alipirea Transilvaniei propriu-zise,

⁶² În înaltul comandament rus, se produsese o mare schimbare: marele duce Nicolae, generalisimul rus, fu înlocuit și trimis la comanda trupelor din Caucaz, comandant nominal al armatelor ruse devenind țarul Nicolae al II-lea, avînd ca șef de stat major pe generalul Alexeiew, care conducea de fapt operațiunile; acesta îmbolnăvinduse în toamna anului 1916, a fost un timp înlocuit de bătrînul general Gurko (cunoscut de noi din colaborarea anilor 1877—1878, în războiul independenței).

⁶³ La Chantilly a avut loc un incident, care a determinat semne de întrebare. Delegatul rus, generalul Gilinski, informează conferința că efectivele armatei ruse de pe cîmpul de luptă ating cifra de 2.700.000 oameni, iar Joffre — generalisimul francez — făcu dovada oficială că nu erau decît 1.360.000 de oameni, dintre care 160.000 fără puști! (v. C. Kirițescu, *op. cit.*, p. 28).

⁶⁴ Maréchal Joffre, *Mémoires*, I—II, Paris, 1932.

a Banatului și Bucovinei întregi și a părților românești din Crișana și Maramureș. Ca o garanție că drepturile sale vor fi recunoscute la încheierea păcii, România solicita reprezentarea la conferința de pace cu drepturi egale cu celelalte popoare aliate.

În legătură cu poziția și rolul României, s-au vehiculat o „bogăție” de idei. Unii⁶⁵ considerau că „neutralitatea României era mai de folos decât intrarea ei în război ca aliată”; alții⁶⁶ reduceau rolul armatei române „la o operație defensivă de apărare a frontierei danubiene și a celei carpatine”, excluzând-o de la acțiunea militară pentru eliberarea fraților. Toate aceste „orientări” își au obârșia comună: tendințele diplomației țariste căreia i s-au raliat și unele cercuri ale conducerii militare, de a limita revendicările naționale juste ale românilor, la generozitatea ce se va binevoi a i se acorda după victorie!

În acest climat diplomatic-militar, pe frontul de vest se desfășura puternica ofensivă germană de la Verdun, în fața căreia, cu mare greutate, Franța rezista eroic. Se impuneau însă acțiuni militare pe alte fronturi, cu scopul de a diminua presiunea germană de la Verdun. Ofensiva rusă de la aripa nordică a frontului de est (regiunea lacului Naroci) a trebuit oprită după două săptămâni din cauza marilor pierderi înregistrate. La 2 martie 1916, prin telegrama adresată de către președintele Franței, Raymond Poincaré, țarului Nicolae al II-lea, Rusia era îndemnată să reia tratativele cu România, stabilindu-se planurile cooperării militare ruso-române după dorințele românilor, adică astfel ca „acțiunea militară principală a României să se îndrepte înspre regiunile ce i-au fost rezervate prin acordurile diplomatice; acolo, acțiunea îi va fi înflăcărată de rolul ei eliberator pe un teatru de operațiuni unde va întâlni pe frații de același neam”⁶⁷. Lucrând în aceeași direcție, Joffre ceru lui Briand să intensifice acțiunea diplomatică pe lângă guvernul rus, pentru ca acesta, făcând concesii, să se înțeleagă cu cel român. Făcând un gest semnificativ, Joffre reuși să convingă guvernul francez să trimită înspre România munițiile comandate de noi în Franța, urmînd ca ele să fie depozitate în Rusia sudică, pînă ce țara noastră se hotărăște să intre în luptă alături de Antantă⁶⁸. Mai mult, Joffre îl schimbă pe Pau cu Janin, ca delegat pe lângă M.C.G. rus, cu misiunea de a canaliza ofensiva rusă proiectată în vecinătatea teritoriului românesc pentru a se cîștiga încrederea României⁶⁹.

Tratativele româno-ruse intrară într-o perioadă activă prin sosirea la București a colonelului rus Tatarinow. Problema dificilă a acestor tratative era acum cea privind importanța și misiunea ajutorului rus la granița dobrogeană, datorită cărui fapt tratativele stagnară din nou. Implicații și tergiversări, noi propuneri și răspunsul clar, intransigent al lui Brătianu, că nu cedăm nimic din condițiile formulate.

La 5 mai 1916, sosește la Petrograd o misiune franceză alcătuită din miniștrii Viviani și Albert Thomas, cu scopul de a pune la punct probleme de colaborare militară interaliată, între care și cea românească, fără succes însă.

⁶⁵ Printre care: generalul Alexeiev (C. Kirițescu, *op. cit.*, p. 30), Sazonov, *Les années fatales*, Paris, 1927).

⁶⁶ M. Paléologue, *op. cit.*; Maréchal Joffre, *op. cit.*; general M. Ilescu, *Documente privitoare la războiul pentru întregirea României*, București, 1924; C. Kirițescu, *op. cit.*, p. 30–31.

⁶⁷ M. Paléologue, *op. cit.*

⁶⁸ Maréchal Joffre, *op. cit.*

⁶⁹ *Idem.*

Între timp, situația militară a Antantei s-a îmbunătățit simțitor. La Verdun, marea criză trecuse, s-a început puternica ofensivă franco-engleză de pe Somme, pe frontul de est ofensiva Brusilow, risipind enorm de multe vieți omenești, împinge frontul austro-german înapoi, făcând sute de mii de prizonieri și eliberând Bucovina. La Mamornița, în toiul luptei, un detașament rus intrase pe teritoriul României. Deși călcarea neutralității românești era flagrantă și guvernul român protestă, opinia publică primi știrea cu simpatie. Erau deci coapte premisele colaborării militare româno-ruse.

Între timp, situația militară a Antantei se schimbă din nou. Ofensiva Brusilow, lăsată singură — întrucât armatele de nord și vest, deși foarte puternice, au rămas practic pe loc —, luă sfârșit la 12 august 1916⁷⁰. În același timp, în zona de acțiune a acestei armate se concentrau, sub comanda arhiducelui Carol, importante forțe austro-germane pentru a trece la contraofensivă. Succesele de pe Somme nu influențau frontul rus. Ofensiva germană de la Verdun nu slăbea. Franța pierduse deja aici 310.000 de oameni și se simțea la capătul eforturilor, așteptînd, într-un viitor apropiat, căderea cetății. Necesitatea intrării în arena războiului a unui nou factor apărea ca imperioasă, nu numai pentru Rusia, dar și în ce privește desfășurarea generală a operațiunilor pe fronturile bătrînului continent. Strategia Antantei puna mare preț pe frontul balcanic, unde intervenția României putea să contribuie pregnant la deciziune în favoarea sa, jucînd rolul lui Desaix la Marengo⁷¹.

Așadar, acestea sînt motivele pentru care diplomația țaristă își schimbă optica cu privire la intervenția României, datorită cărei schimbări, demersurile-presiune ale Antantei la București au luat un caracter cominatoriu⁷².

Un moment deosebit de interesant din perioada lungilor tratative româno-antantiste este acela al încheierii convenției militare româno-ruse, denumită „Convenția Rudeanu“, la 23 iulie 1916, la Chantilly. Colonelul Rudeanu, atașatul militar al României la Paris, depășise însă instrucțiunile lui Brătianu, introducînd în convenție obligația unei acțiuni principale românești în Dobrogea, ce urma a fi executată cu 150.000 de oameni, începînd de la 7 august 1916, deși conducerea politică și militară a României dorea ca acțiunea militară principală să se îndrepte peste Carpați în vederea eliberării Transilvaniei, lăsînd apărarea Dobrogei, în special, pe seama trupelor ruse. În asemenea situație, premierul român nu a ratificat convenția Rudeanu, propunînd mutarea tratativelor la București, totodată aducînd în discuția diplomaților Antantei un nou proiect — Memorandul din 27 iulie 1916. Ulterior, conform voinței lui Brătianu și pe baza memorandumului românesc, discuțiile s-au mutat la București, fiind, pînă la urmă, încununate de un relativ succes.

În iulie 1916, Sazonov este înlocuit cu Sturmer, care, în urma puternicelor presiuni aliate, comunică, la 13 august 1916, că primește condițiile României și

⁷⁰ Général Niessel, *Mémoires du Général Broussilov*, în *Revue des Deux Mondes*, 15 mai, 15 iunie 1929.

⁷¹ Oehmichen, *Doctrine de guerre des coalitions*, Paris, 1927.

⁷² Mai tirziu, Sazonov a recunoscut că Alexeiev, împins de aliați, puternic influențat de opinia publică, s-a văzut constrîns să ceară României, în cursul lunii august 1916, înaintarea armatelor sale în Austro-Ungaria, sub amenințarea retragerii tuturor avantajelor acordate acestei țări. Șeful diplomației țariste de atunci recunoaște că a fost o greșeală, deoarece „noi nu eram în stare să ajutăm trupele române și nici să le facem să iasă tefere din invălmășeală“ ((Sazonov, *Les années fatales*, Paris, 1927).

că a dispus ambasadorului rus la București să semneze convenția politică și militară cu România, în ultima sa redactare făcută de Brătianu. La 17 august 1916, în locuința lui Vintilă Brătianu din București, reprezentanții celor patru puteri ale Antantei (Franța, Anglia, Rusia și Italia) au semnat convențiile politice și militare prin care România se obliga ca, cel mai târziu la 15(28) august 1916, să intre în război, atacând Austro-Ungaria, în schimbul garantării de către Antantă a teritoriului ei de atunci și al alipirii provinciilor locuite de români, stăpânite de dubla monarhie, pînă la o linie de frontieră stabilită în detaliu.

Istoria diplomatică a primului război mondial, oricare ar fi punctul de vedere din care istoricul judecă evenimentele, este unanimă în a recunoaște adevărul că România — condusă de un guvern al cărui premier, Ion I. C. Brătianu, oricîte greșeli ar fi avut, și a avut, trebuie să-i recunoaștem patriotismul care l-a condus în apărarea intereselor naționale ale unei țări mici —, a luptat pentru satisfacerea dezideratelor sale seculare — statul național unitar, independent și suveran.

GEORGE PROTOPOPESCU

LES NÉGOTIATIONS ENTRE LE GOUVERNEMENT ROUMAIN ET LES PUISSANCES DE L'ENTENTE DANS LA PÉRIODE 1914—1916 (II)

(Résumé)

Après que la Roumanie s'est soustraite des prescriptions des traités de 1883 avec les Pouvoirs Centraux et après qu'elle a réussi, avec de prudence et bien de courage, de naviguer parmi les méandres de la diplomatie des „Centraux“, elle a été envisagée en égale mesure dans l'optique de la diplomatie des pouvoirs de l'Entente.

Les pressions „Ententistes“ sur la Roumanie, compte tenant de la position stratégique de celle-là, de ceux plus de demi million de soldats que la Roumanie pouvait alinier et de ses riches ressources agro-alimentaires et spécialement pétrolières, ont commencé encore dans la première période de la guerre, se déroulant en même temps avec celles des Pouvoirs Centraux, en aboutissant, à la fin, presque aux éléments ultimatifs.

Dans tous les moments difficiles de la guerre (Marne, 1914; l'offensive dans les Carpathes contre les armées russes, 1915; la soumission de la Serbie, décembre 1915—janvier 1916; Verdun, 1916), la diplomatie „Ententiste“ envisageait la solution par un engagement des pays balcaniques à côté de l'Entente et, dans ce carrousel diplomatique, le rôle de pivot revenait à la Roumanie. D'ici, les pressions sur notre pays augmentaient.

À la fin, après une prudente, abile et très longue action politique-diplomatique, le gouvernement Brătianu vient de s'engager dans la guerre à la côté de l'Entente, par la convention politique et militaire signée à Bucarest, le 4/17 Août 1916, convention par laquelle on garantit formellement à la Roumanie l'achèvement de son désir séculaire, la réalisation de son état national unitaire.

UNELE PROBLEME PRIVIND ÎNCEPUTURILE ACTIVITĂȚII COMISIUNII MONUMENTELOR ISTORICE — SECȚIA PENTRU TRANSILVANIA*

Efortul excepțional de reconstrucție a țării rănite de primul război mondial, unirea de la 1 decembrie 1918 — act de majoră importanță care readuce la sinul țării Transilvania, gama variată de probleme puse în fața poporului nostru în urma desăvîrșirii unității sale naționale, sînt dimensiuni istorice cunoscute, pe temelia cărora poporul român și-a fundamentat istoria sa contemporană. În multitudinea de acte politice pe care noile realități — teritorii noi, minorități naționale, grave rămineri în urmă ale unor provincii sub raport economic și social, distrugerile provocate de conflagrația mondială ș.a. — le-au impus, se numără și Legea pentru conservarea și restaurarea monumentelor istorice din 28 iulie 1919. În baza acestei legi se înființează secții ale Comisiunii Monumentelor Istorice la Cluj, la Chișinău, Cernăuți, la Lugoj.

De altfel România, prin acest act juridic, nu făcea altceva decît să se înscrie, pe linia unor tradiții mai vechi (Legile din 1893 și 1913) privind politica sa culturală în domeniul ocrotirii patrimoniului cultural.

În acest context care implică și o adevărată preocupare la interesul crescînd pe plan general pentru ocrotirea bunurilor culturale (amintim că în acești ani țări ca Turcia, Grecia, Egiptul ș.a. își elaborează sisteme juridice protectoare și prohibitive în domeniul patrimoniului lor național), ia naștere în Transilvania o secție a Comisiunii de protejare, conservare și restructurare a monumentelor noastre.

Despre activitatea acestui organ — secția pentru Transilvania a Comisiunii Monumentelor Istorice¹ — vom relata în cele ce urmează, considerînd-o de la bun început ca pusă sub deviza apărării patrimoniului cultural, a salvării acestuia și mai ales a creării unui cadru propice pentru ca această acțiune să devină un fenomen de conștiință civică.

* Prezentul studiu îmi prilejuește un nou omagiu adus savantului și profesorului Constantin Daicoviciu, fost secretar și apoi președinte al Comisiunii Monumentelor Istorice — Secția pentru Transilvania, prin a cărui grijă s-a păstrat arhiva Comisiunii. De asemenea mulțumesc și pe această cale conf. dr. Hadrian Daicoviciu, care m-a îndemnat și m-a ajutat să studiez documentele Comisiunii, punîndu-mi-le la dispoziție cu o aleasă generozitate. Exprim totodată mulțumirile mele și colectivului Oficiului pentru patrimoniul cultural național al județului Cluj, condus de istoricul Nicolae Cordoș, care mi-a facilitat accesul la Arhiva Comisiunii.

¹ Potrivit delegației Comisiei Centrale a Monumentelor Istorice nr. 119/18. III. 1921, prof. univ. Al. Lepădatu convoacă la 10. 04. 1921 membrii propuși pentru a fi definitivăți și a-și alege un președinte. Membrii CMI — Secția pentru Transilvania: Alex. Lepădatu (președinte), Ioan Lupaș, D. M. Teodorescu, Michael Csáki (directorul Muzeului Brukenthal), Iulian Marțian (istoric și publicist, maior în retragere), Elie Dăianu (protopop al Clujului) și Márton Roska (directorul Muzeului Carpaților din Cluj); vezi și actul de numire a membrilor secției regionale a CMI din Transilvania, cu ținuturile mărginașe Crișana și Maramureș, numiți prin Înaltul Decret regal nr. 759 din 08. 03. 1921, act semnat de D. Onciul și V. Drăghiceanu la 18. 03. 1921, nr. 5. Arhiva Oficiului pentru patrimoniul cultural național Cluj, Fond CMI — secția Transilvania — dosar 1921.

Patru sînt direcțiile principale de acțiune pe care comisia transilvăneană le-a avut în atenție în toată perioada funcționării sale:

- restaurarea monumentelor istorice și de artă (inclusiv de arhitectură populară);
- direcționarea cercetărilor arheologice și de istoria artelor întreprinse pe teritoriul Transilvaniei;
- identificarea de noi bunuri culturale, inclusiv mobile, ținerea la zi a listei acestor bunuri (în special monumente) și dezvoltarea continuă a patrimoniului instituțiilor muzeale;
- acțiuni de salvare a unor categorii de bunuri periclitate.

Firese, așa cum îi este dat oricărui organism nou înființat, secția Comisiunii Monumentelor Istorice pentru Transilvania și-a perfecționat în timp modul de lucru, metodologia sa, noi recunoscîndu-i însă caracterul științific al deciziilor luate, probitatea profesională și înalta atitudine etică a membrilor săi, ca și — ceea ce este extrem de important — faptul de a se fi aflat în miezul problemelor, cu o mare rapiditate de acțiune și creînd mijloace care au condus prin inventivitate și eficiența lor la reale înfăptuiri.

În Transilvania, unde moștenirea culturală privind monumentele, ca și existența unei tradiții asigurate de activitatea fostei Comisiuni Maghiare a Monumentelor, crea o țesătură complicată de probleme, îi revenea noii comisii un rol de arbitru imparțial și în același timp de organism politic și științific decis să introducă în normele de protecție a bunurilor culturale noi elemente și noi preocupări, cum este de exemplu atenția acordată monumentelor din categoria arhitecturii de lemn.

Este desigur cazul să amintim, în afara competenței profesionale indiscutabile a membrilor comisiei, modul riguros științific ca și imparțialitatea cu care aceștia au analizat monumentele ce urmau să se restaureze, sau avizele date totdeauna în urma unei cercetări științifice, concretizate în rapoarte care sînt valabile prin informațiile lor și în zilele noastre. De altfel, despre activitatea lor va fi vorba de cîte ori vom trata una sau alta din marile probleme, pentru că numărul restrîns de membri impunea implicit o responsabilitate bine precizată și pe răspunderea fiecăruia.

Legislația sub patronajul căreia activa Comisiunea Monumentelor Istorice (inclusiv Secția pentru Transilvania) era încă perfectibilă și nu corespundea întru totul cerințelor acestui domeniu, aspect ce ni-l dovedesc și demersurile continue spre completarea și adecvarea prevederilor ei, acțiuni care se vor desăvîrși printr-o nouă lege, emanată la sugestia eruditului profesor Nicolae Iorga, în anul 1932 (14 aprilie). De fapt, încă în 1923, legea din 1919 era vizată spre înnoire; Comisia Monumentelor Istorice trimitea secției de la Cluj sub semnătura lui V. M. Ispir un „Proiect pentru organizarea chestiunii monumentelor istorice”². Cîtă importanță are problema ocrotirii patrimoniului cultural național, o dovedește spiritul de analiză pe care îl fac prezent membrii comisiei față de aceste propuneri (din care noi reținem cu titlu novator înființarea comisiei arheologice și a celei artistice, sau cele prevăzute la articolul 5 în privința bunurilor mobile vechi: „în special obiectele de cult, mobilier, icoane, candelă, sfeșnice, vase, tîmple, uși, cruci, cărți, manuscrise, veșminte, odăjdii, epitafe, documente, stampe și monezi

² Adresa CMI 662/31. 07. 1923, Arh. OPCN, CMI Transilvania, 01. 11. 1923/314. — dosar 1923.

[care] vor fi clasate după aceleași norme ca și imobilele. Orice deținător de obiecte de acest fel este ținut sub pedeapsă de confiscare a face cunoscut Comisiunii Monumentelor Istorice în termen de cel mult un an de la promulgarea legii inventarul obiectelor pe care le deține. Comerțul cu obiecte enumerate la art. 1 este permis numai dacă acele obiecte nu provin din colecțiunile statului comunitar, județelor sau persoanelor moral recunoscute sau din biserici și mănăstiri...³). Aceștia clasau proiectul ca „un progres indiscutabil în teorie“, care „în praxă nu se va valida, fiindcă este conceput în baza ideii de centralizare. Totul la București. Iar Bucureștiul va lucra tot atât de expeditiv ca de prezent în chestia podurilor și a șoselelor ardelenene, care nu se reparază cu ani“⁴, dar în același timp și făceau sugestii extrem de moderne și aplicate perfect situației: unificarea secției Comisiei din Cluj cu cea pentru Banat, clarificarea supravegherii săpăturilor arheologice insuficient prevăzută la art. 9, pct. 2, ca și aprobarea acestor săpături (art. 11, primul aliniat) de către Comisiunea arheologică și altele⁴.

Încă de la începuturile sale, comisia și-a propus cunoașterea monumentelor, înscrierea lor în evidențe, ca obiectiv primordial și în acest sens elaborează un „Chestionar privitor la monumentele istorice“⁵, document de înregistrare care cuprinde 19 probleme ce urmau să contureze calitatea de bun supus prevederilor legii; între acestea se urmăreau: „felul monumentului, material și tehnică, datare-ctitori, inscripții, anexe, pietre de mormînt, starea și datarea zugrăvelii, tîmpla, strane și sfeșnice, inventar icoane, inventar candelă, cădelnițe etc., veșminte, documente-manuscripte, cărți, clopote, ultima reparație, lucruri istorice prin prejur“, care dădeau posibilitatea clasării monumentelor în funcție de importanța și valoarea lor.

Motivația acestui interes o vedem și într-o circulară comună, semnată de D. Onciul și V. Drăghiceanu, a Ministerului Cultelor și Instrucțiunii — Comisia Monumentelor Istorice și Administrația Casei Bisericii (nr. 735/4 mai 1920)⁶, care era adresată organelor de cult județene: „unele strălucite, altele modeste, și foarte multe în stare de părăginire sau ruină, aceste locașuri, așa cum sînt, alcătuiesc comori de amintiri istorice și tezaure de artă cari, *pe măsură ce sunt cunoscute* [subl. n.], fac admirațiunea chiar a străinilor. Unul din aceștia, Strzygowski, un bun cunoscător al artei bisericești răsăritene, nu pregetă a prețui comorile noastre de artă bisericească deopotrivă cu comorile artistice ale popoarelor cu civilizația mai veche“, pentru că aceste bunuri trebuie păstrate „dintr-un simțămînt de sfințenie față de moștenirea artistică ce o avem de la generațiile ce ne-au precedat, și pe care avem datoria, ca orice nație civilizată, a o lăsa neatinsă generațiilor care vor veni după noi“.

Numeroase au fost cercetările preliminară definitivării primei liste a monumentelor. În primul rînd trebuie ținut cont de propunerile județelor care au fost sondate încă din 1919 de către Resortul Cultelor și Instrucțiunii publice din cadrul

³ Referat la proiect, întocmit de I. Marțian la 13. 09. 1923, arh. OPCN—CMI Transilvania, 01. 09. 1923/314, dosar 1923.

⁴ Referat la proiect, întocmit de M. Roska la 01. 11. 1923, arh. OPCN Transilvania, 01. 09. 1923/314 — dosar 1923.

⁵ Arh. OPCN — CMI Transilvania, dosar 1921.

⁶ Idem.

Consiliului dirigent⁷. În acest sens aflăm că pe teritoriul județului Făgăraș, în 1921 se găsesc următoarele monumente: Castelul orașului Făgăraș; Biserica greco-catolică Sf. Nicolae; Rămășițele castelului lui Vodă Brincoveanu din Simbăta de Sus; Rămășițele schitului de la Poiana⁸, iar atunci când analizează informațiile „cu care ar mai fi de a se întregi lista monumentelor”⁹, I. Marțian mai adaugă mănăstirea de la satul Margina, lângă Aiud, fondată în anul 1611; mănăstirea Strimba de lângă Satul Fizeș-Sîmpetru (azi Sîmpetru Almașului, jud. Sălaj), 1470; mănăstirea Vaca, pertinență a mănăstirii Prislop; o capelă lângă satul Kászonteltiz (?) (care precum spune Müller în *Siebenbürgisch Sagen* este zugrăvită încă de pe vremea păgînă) (pag. 240); biserica de la Ostrovul Mare, județul Hunedoara, zidită între sec. VIII—XIII; biserica Peșteana-Hunedoara; biserica Sîntămăria Orlea (construită sec. VIII sau IX); biserica din Sîmpetru-Hunedoara; biserica din Pui, județul Hunedoara¹⁰, toate obiective care, după opinia autorului scrisorii, „ar merita să fie seriate în lista monumentelor”. De altfel, acest membru al Comisiei va întocmi, încă la 20 sept. 1921, un „Proiect pentru conscrierea monumentelor istorice din Ardeal”¹⁰, pe care îl va supune Comisiei în ședința sa din 1 oct. 1921. Cu această ocazie se va hotări — conform procesului verbal încheiat:

⁷ Prin adresa 7.454 — 5/3. 07. 1919/4.027 se comunică primarului Devei că pe teritoriul județean se găsesc:

- Muzeul Societății arheologice din jud. Hunedoara „sistemizat încă, cu o seamă de antichități din era romană, rămășițe din cultul Mithras...”.
- Cîteva rămășițe de teracotă și piese vechi romane în pedagogia de stat din Deva.
- Magna Curia, sub Cetatea Devei.
- Mai multe icoane și portrete; între ele și „escurgerea lui Ioan Huniade” în sala mare a „casei județului”.
- Bibliotecile școlare de la Școala reală superioară de Pedagogie și Școala de fete.
- Edificiul teatrului nou din oraș.
- Casa județeană „în stil cu multe nuanțe din renaissance” și care a construit-o același arhitect care a plănuit Parlamentul din Pesta.
- Parva Curia (edificiul lateral al Pedagogiei).
- „Un tron cu însemnătate istorică pentru români, cu o inscripție pe care a descifrat-o nu demult filozoful Dr. Iosif Popovici” în cimitirul Devei.
- Cetatea Hunedorei (Vajda Huniad).
- Biserica din Demsuș, la temelii cu multe inscripții romane.
- „Un tron antic roman” în comuna Merişor.
- Grădiște Ulpia Traiană, ridicată de Traian după pustiirea Sarmizegetusei.
- „O amintire de Ioan Huniade de pe vremea înfrîngerii turcilor”, în comuna Zăiceni, în apropierea ei cu Poarta de Fier”.
- O columnă în apropierea gării Sibor (Abenyser) în virful căreia stau amintiri vitejești de bronz în memoria biruinței lui Matei Corvin și a lui Pavel Chinezul asupra turcilor.
- Cetatea „Colț” (ruine) aproape de Malovitz (Suseni, jud. Hunedoara).
- Ruine romane — în hotarul comunei Veșel.
- „Multe monumente romane, inscripții, părți de edificii romane”, în parcul contelui Toldi-Horvath din Mintia.
- Școala română din Călan.
- Biblioteca Colegiului Kun din Orăștie. — Arh. OPCN — CMI Transilvania — dosar 1921.

⁸ Arh. OPCN—CMI Transilvania, 13. 10. 1921/10 — dosar 1921.

⁹ Arh. OPCN—CMI Transilvania, 23. 12. 1920 — dosar 1921.

¹⁰ Avînd în vedere interesul pe care-l stîrnește punctul respectiv de vedere vom reda conținutul proiectului:

I. Să se declare monumente: stațiunile preistorice, movilele (Tumulii și Gorganele), interiorul circumvalațiunilor de pămînt, ruinele de cetăți, castele, incinte și alte edificii din vechime, ruinele de biserici și mănăstiri și cimitire și morminte vechi.

II. Următoarele obiective arhitectonice: castelul de la satul Benedic, castelele Borța, Bran, Cetatea de Baltă, Criș, Făgăraș, Gherla, Gilău, Hunedoara, Jeciu (Brincovenesti), Iernut,

a) „ca monumentele de importanță I să fie comunicate numai în general autorităților și publicului păstrându-se la sediul Comisiunii un inventar amănunțit al lor (deocamdată repertoriul său arheologic), aceasta în scop de a evita abuzurile săpăturilor neînștiințate și neautorizate;

b) ca declararea monumentelor de importanță II să fie adusă la cunoștință prefecturilor de județ, iar calitatea lor de monumente istorice să fie inclusă în rubrica »C« a cărților funduare;

c) din monumente de importanță III să fie declarate deocamdată, ca atare, bisericile românești semnalate, înștiințându-se de aceasta consistoarele respective, care să fie rugate ca, pe viitor, să nu dea nici o autorizație de dărîmire sau de refacere a vreunei biserici anterioare anului 1800, fără a aviza prealabil Comisiunea regională a monumentelor istorice, în vederea examinării de aproape, supt raport istoric și arheologic, a acestor biserici;

d) în ce privește bisericile lutherane, declararea lor să se facă numai după ce se va primi raportul D-lui Csaki;

e) ce privește monumentele de importanță IV, ele să fie semnalate autorităților de drept pentru integrala lor conservare“.

Încă înainte de a 3-a ședință a Comisiei din 6 sept. 1921 se hotărăște ca principiul de inventariere să fie cel geografic și, în ceea ce este mai important, inserarea în inventarul de bunuri „în cazul cînd obiecte de interes istoric sau artistic se găsesc în clădiri lipsite de un astfel de caracter, să se facă și lista acelor obiecte indicîndu-se și locul unde se găsesc“¹¹.

Eforturile de cunoaștere a monumentelor se finalizează la sfîrșitul anului 1924 cu o listă de monumente clasate, existente pe teritoriul Transilvaniei¹² și la

Iambor, Chizdu(?) din fostul județ Țîrnava Mare, Miercurea Ciuc, Răcașul de Jos, Rîșnov, Tg. Mureș, Brașov și Cluj. La fel se va proceda cu ruinele amfiteatrului Grădiște și Moigrad. Lista se va extinde la acest punct asupra turnurilor „care s-au mai conservat din fortificațiile orașelor: Bistrița, Brașov, Cluj, Mediaș, Sebeș și Sibiu“, identic procedîndu-se cu porțile principale ale fortăreței de la Alba Iulia, sfatul orașului Brașov și casa în care s-a născut regele Mathias în Cluj.

La punctul III autorul arată că se impune controlul conservării următoarelor biserici antice: Demsuș, Feleac, Gurasada, Ostrovul Mare, Peșteana, Pui și Vad și a bisericilor de la satele Magina (jud. Alba), Strimba de lingă Fizeș, Sînpetru, Prislop și Vaca.

Din punct de vedere artistic să se conserve bisericile lutherane fortificate: Cîncșor, Prejmer, Hărman, Biertan, Cisnădie și Mediaș. La fel bisericile din Herina, Abrud și Sîntămăria Orlea.

La punctul IV autorul consideră că „ar trebui mînuite de distrugere resturile ruinelor de cetăți de la Grădiștea Orăștiei, Cugir, Rîu Morii și turnurile de la satul Crivadia, Subcetate, Boița, Crizbav și Turin“.

¹¹ Proces verbal nr. 3/06. 09. 1921, arh. OPCN—CMI Transilvania — dosar 1921.

¹² Acestea sînt:

— Stațiunea arheologică din hotarul comunei Gălățeni (jud. Mureș) la locul numit „Gyepűzegárka“; peștera de la cătunul Cioclovina (jud. Hunedoara); ruinele de cetate (medievală) în hotarul comunei Dumitrea Mare (jud. Bistrița-Năsăud).

— Bis. ortodoxă din Mesentea (jud. Alba).
 — Bis. ortodoxă Rîpa Rîmeți (jud. Alba).
 — Bis. ortodoxă de lemn din Brădet (jud. Bihor).
 — Bis. ortodoxă cea veche din Cernat (jud. Brașov).
 — Bis. ortodoxă Sf. Adormire din Satu Lung (jud. Brașov).
 — Bis. ortodoxă din Turcheș (jud. Brașov).
 — Bis. greco-catolică din Cluj;
 — Bis. ortodoxă din Apahida (jud. Cluj).
 — Bis. ortodoxă (de lemn) din Cojocna (jud. Cluj).

care se adaugă „pînă la întocmirea definitivă a inventarului nostru, ca monumente istorice, toate acele locuri cu stațiuni preistorice, antice și ruini medievale sau moderne, biserici, mănăstiri și clădiri profane cum și toate obiectele, cuprinse în Inventarul oficial al Comisiunii Monumentelor Istorice ungare din Budapesta (Magyarország Műemlékei, VII, Budapest, 1906) găsite pe teritoriul celor 20 de județe ale Transilvaniei”¹².

În vederea facilitării activității de cercetare comisia transilvăneană va iniția realizarea unor instrumente de lucru cu caracter de referință cum sînt: Inventarul monumentelor și obiectivelor istorice și artistice săsești din Transilvania de Dr. Michael Csaki, Repertoriul arheologic pentru Transilvania de Iulian Marțian. Totodată va promova un permanent interes înregistrării bunurilor mobile pe care le sesizau membrii comisiei, de cele mai multe ori privind posibilitatea valorificării lor muzeale¹³.

De altfel, de o mare importanță se vor bucura și alte publicații ale Comisiunii care, pe lângă Anuar și Buletin, vor răspîndi în întreaga țară experiența realizată aici, în Transilvania, și vor servi ca o bază de confruntare științifică. La Cernăuți, Chișinău, Lugoj, pînă la Plenița, unde C. S. Nicolăescu-Plopșor conduce muzeul regional de antichități, la Academia Română și aproape în toate școlile Transilvaniei, cuvîntul scris, promovînd cercetarea probă și interesată doar de aspectul perenității zestrei noastre culturale, va trezi și va face prozeliți¹⁴. Marii învățați ai timpului, N. Iorga, V. Pârvan, D. Onciul ș.a., mulțumesc pentru publicațiile Comisiunii de la Cluj, subliniind aportul său în efortul comun întreprins în direcția salvagădării patrimoniului cultural¹⁵.

Iată, de pildă, ce nota Martin Roska¹⁷ într-un raport privitor la biserica greco-orientală din Someșfalău, la 27 mai 1922¹⁸: „cu ocazia aceasta, în interesul unei colecții bisericești române, care se va întemeia în viitor, rog onorata comisie să ia dispozițiile cele mai urgente în privința inventarierii tablourilor, crucilor, meselor, hainelor etc.”¹⁹.

— Bis. greco-catolică (de lemn) din Feiurd (coada Feleacului, fostă Fildul de Mijloc — jud. Sălaj).

— Bis. ortodoxă din Someșfalău (Someșeni) — jud. Cluj.

— Bis. ortodoxă din Oprea Cîrțișoara (jud. Brașov).

— Bis. ortodoxă din Streja Cîrțișoara (jud. Brașov).

— Bis. de lemn din Buzești (jud. Satu Mare).

— Bis. ortodoxă din Apoldul de Jos (jud. Sibiu).

— Bis. ortodoxă din Sibiel (jud. Sibiu).

— Bis. ortodoxă din Avrig (jud. Sibiu).

— Bis. ortodoxă din Topircea (jud. Sibiu).

— Casa episcopală din Rășinari (jud. Sibiu); bis. ortodoxă din Turda.

¹² Informații consemnate în procesul verbal nr. 9/08. 12. 1924 — arh. OPCN—CMI Transilvania — dosar 1924.

¹³ Raport întocmit la 29. 05. 1922, în urma cercetării efectuate cu secretarul comisiei — Constantin Daicoviciu — și prezentat în ședința din 14. 06. 1922, arh. OPCN — Transilvania, 01. 06. 1922/111, dosar 1922.

¹⁴ Proces verbal nr. 12, ședința 08. 12. 1923 arh. OPCN — CMI Transilvania, dosar 1923.

¹⁵ Această sarcină a fost dată celor amintiți în ședința din 03. 11. 1921 și consemnată în procesul verbal nr. 5 al comisiei, arh. OPCN—CMI Transilvania — dosar 1921.

¹⁷ Raport M. Roska și G. Vilsan, arh. OPCN—CMI Transilvania, 18. 12. 1921/55, dosar 1921.

¹⁸ Raport 635/1921 art. OPCN—CMI Transilvania 20. 10. 1921/35, dosar 1921.

¹⁹ Idem.

Și colecția Téglás din Turda (din care doar câteva materiale se mai află în posesia muzeului local n.n.) a fost vizitată la 1 ian. 1922 de către cei însărcinați, adăugându-li-se secretarul Comisiei. Proprietarul ei a fost rugat să facă un inventar special, colecția interesînd pînă și comisiunea centrală pentru „cupa lui Mihai Viteazul și desenul de pe mormîntul său”²⁰.

Aceleași idei reflectă și raportul lui Iulian Marțian privind starea monumentelor din Făgăraș, cu care ocazie propune înființarea unui muzeu al neamului românesc, etnografic și arheologic, după modelul muzeului germanic din Nürnberg²¹, iar un raport al lui M. Roska din 10 X 1924 arată că „muzeele din țară se află într-o stare foarte tristă în ceea ce privește aranjarea lor...” care conduce la faptul cunoscut că colecțiile nu sînt accesibile și nu se pot studia.

Grija față de patrimoniul cultural și artistic mobil caracterizează fiecare act al comisiei, astfel că o înregistrăm ca o veritabilă atitudine profesională, manifestînd pregnant orizontul cultural larg și în consensul celor mai înaintate idei contemporane; cercetînd biserica din Feleac, M. Roska raporta la 30 iulie 1922 următoarele date prezentate în ședința din 13 august 1922: în biserică se mai găsește un apostol slavonesc, un evangheliar (1682), o cazanie cu însemnare din 1731, un triod de pe la 1800; un scaun episcopal (avînd pe spate data de 5 aprilie 1762), un clopot cu data de 1620; icoane reprezentînd pe Christos în dreapta altarului (1770), pe Maica Domnului cu 12 apostoli în stînga (cu însemnarea 1770 meșița, Martie 11 zile); pe ușile împărătești este scris anul 1769; 2 icoane în tindă — Ilie Proroc — (177[4]) și Mîntuitorul (1762) și care, notează referentul, „nu ar fi exclus ca să fie de proveniență din principate, deși se știe, că la Nicola, în Ardeal, se imita pînă la perfecție acest fel de icoane de dincolo de munți. Mai mult ca probabil că achiziția lor de către biserică s-a întîmplat odată cu renovarea lăcașului sfînt pe timpul Mariei Tereza (1760—1780 n.n.)”. În final conchide: „să se păstreze toate obiectele de preț ale bisericii pentru a se trimite la Muzeul Central din Blaj”²².

Politica muzeală a Comisiei se transpune și în încurajarea diferitelor acțiuni care, în general, conduceau la înființarea de muzee. Într-o adresă sub semnătura lui I. Lupaș, prefectul județului Turda-Arieș era sesizat în februarie 1922 că, la diferiți locuitori, „se găsesc o samă de monumente epigrafice și sculpturale antice dintre care unele foarte importante din punct de vedere istoric”, răspîndite de o astfel de manieră „împiedicînd atît studiul cît și folosința lor din punct de vedere muzeografic pentru cultura publică”; semnatarul arată că „cu ajutorul lor s-ar putea pune bazele unui muzeu regional al Turdei... care va putea în scurtă

²⁰ Adresa CMI din 14. 02. 1922/1. 014 arh. OPCN—CMI Transilvania 02. 01. 1922/75, dosar 1921;

La 11. 04. M. Roska raportează asupra colecției următoarele: „cuprinde 15 grupe de obiecte (preistorie, migrarea popoarelor, din Potaissa, petrificații, rămășițe paleontologice, manuscrise vechi din arhiva contelui Iosif Kemény, diferite manuscrise și imprimate, anti-chități medievale, obiecte de majolică, cositor și lemn, obiecte etnografice, tablouri vechi — picturi, cărți, monede romane, monede romane din Dacia, monede vechi, modele de broderii”, iar în grupa 10 amintește „paharul lui Mihai Viteazul, din anul 1599, un pahar de argint din al XVI-lea secol, paharul de argint al lui Petru Folthoti din 1601, paharul de argint al lui Mihai Fenesi din 1658, paharul lui Ștefan Apor din 1703.”

²¹ Raport întocmit la 07. 09. 1922 și discutat în ședința din 11.10. 1922, arh. OPCN—CMI Transilvania, 03. 10. 1922/162, dosar 1922.

²² Raport 30. 07. discutat în ședința din 18. 08. 1922 arh. OPCN—CMI Transilvania 02. 08. 1922/137, dosar 1922.

vreme deveni unul din cele mai de seamă muzee regionale din țară²³. În acest sens, roagă să fie ajutat prof. Nanu ca să adune vestigii în localul liceului și să pună astfel bazele Muzeului.

Imediat după unirea din 1918, salvarea unor arhive care, pentru intelectualii conștienți, constituiau importante dovezi în reconstituirea istoriei Transilvaniei, a fost atribuită unor organisme specializate (Comisiunea pentru organizarea arhivelor statului din Transilvania); și aici Comisia, prin sistemul ei de informații, dar mai ales, prin prestigiul care atrăgea și dădea siguranță, are un însemnat rol. Vom semnală doar câteva exemple pentru a ilustra problema: Liceul „Timotei Cipariu” din Ibașfalău (Dumbrăveni) solicita ajutorul pentru prelucrarea unei colecții de documente și acte vechi²⁴, pe când în ședința din 24 IX 1922 — ca expresie a celor precizate mai sus — comisia analiza, printre altele, și semnalarea prof. G. C. I. Moțaș că, într-un turn al palatului lui Apafy (tot din Ibașfalău), se găsesc depozitate „un mare număr de hrisoave vechi în care s-ar putea găsi eventual multe lucruri interesante”²⁵.

Pentru a facilita depistarea acestor importante categorii de bunuri culturale, de numeroase ori Comisia a difuzat circulare către culte privind cărțile vechi și diplomele aflate în posesia lor, așa făcându-se de exemplu la 21 august 1921.

Din același nobil interes Comisia transilvăneană va face numeroase demersuri pentru readucerea în țară a arhivei (sau măcar copierea acesteia) fostei Comisii ungare a monumentelor, care se referea, bineînțeles, la monumentele din Transilvania²⁶. Pentru acest lucru se cer a fi ilustrate eforturile depuse de Coriolan Petranu, care a făcut demersuri pe lângă autoritățile competente din Budapesta²⁷, și D. M. Teodorescu. Problema respectivă era încă nerezolvată în anul 1924, deși într-o adresă trimisă Ministerului Cultelor și Artelor se arată că „ungurii, probabil, nu vor pune piedici copierii planurilor, desenurilor, rapoartelor etc., asupra documentelor găsite de noi în Transilvania”²⁸.

Unul din domeniile cele mai importante în care Comisia și-a exercitat rolul de control conform celor prevăzute în legea din 1919²⁹ este cel al cercetării arheologice.

Se cuvine să precizăm că însăși prezența unor mari arheologi ardeleni ai timpului — D. M. Teodorescu, Em. Panaitescu și M. Roska, ca și preocupările legate de arheologie ale lui Iulian Marțian, au avut un mare rol în continuarea viitoarei școli de la Cluj. Aici și-a început activitatea, și desigur nu este întâmplătoare evoluția sa, Constantin Daicoviciu, care era în acea perioadă practicant la Institutul de arheologie și numismatică din Cluj și care, recomandat de M. Roska și sprijinit de Ioan Lupaș, este numit la 1 oct. 1921³⁰ secretar al Comisiunii.

²³ Arh. OPCN—CMI Transilvania, 14. 02. 1922/46, dosar 1922.

²⁴ Idem, 10. 11. 1922/169, dosar 1922.

²⁵ Idem, 24. 09. 1922/156, dosar 1922.

²⁶ Vezi adresa către Ministerul Afacerilor Străine nr. 283/22. 10. 1923, idem, dosar 1923; la fel adresa 215 din 29. 06. adresată Ministerului de Externe care cere Arhiva „În temeiul tratatului de pace” (de la Trianon n.n.). Ibidem, dosar 1923.

²⁷ Prin adresa 179 din 20. 04. 1923, comisia îi mulțumește pentru aceste demersuri; vezi arh. OPCN—CMI Transilvania, dosar 1923.

²⁸ Arh. OPCN—CMI Transilvania, 23. 01. 1924/452, dosar 1924.

²⁹ Art. 2 lit. b prevede „să supravegheze toate săpăturile și căutările de monumente și obiecte vechi, care nu vor fi făcute fără aprobarea Comisiunii Monumentelor Istorice”.

³⁰ Procesul verbal nr. 4 al ședinței din 01. 10. 1921 arh. OPCN—CMI Transilvania, dosar 1921.

Diletantisimul și goana după senzațional, încălcarea legii în mod sistematic, lipsa cadrelor specializate ca și a fondurilor necesare, lipsa unor orientări ferme ale cercetării conform necesităților ei, iată câteva din importante probleme cărora comisia transilvăneană a trebuit să le facă față. Viitoarea școală de arheologie care și-a precizat în perioada interbelică mai clar problematica cercetării, neavînd însă suficiente forțe și sprijin material ca s-o aplice, s-a născut în această conjunctură de clarificări profesionale. În primii ani ai existenței comisiunii, în castrul de la Ulpia Traiana funcționau două cuptoare de ars var³¹, iar bugetul propus pentru cercetări în anul 1922 era abia de 50.000 lei. Tot în acești ani țărani de la Cășeu își zideau casele cu pietre cu inscripții și reliefuri din ruinele taberei romane³². La toate acestea adăugăm că promovarea timidă a progresului tehnic era încă la nivel de deziderat³³. În diferite părți unde curioșii sau căutătorii de comori scormoneau pămîntul, Comisia intervine prompt de fiecare dată: așa face în noiembrie 1924 cînd este sesizată de săpăturile ilicite de la Sănghirita-Gălățeni (Gyepűszegárka), județul Mureș, unde primarul (!) săpa într-o stațiune paleolitică...

Diversele muzee ale Transilvaniei — cum este cazul Brașovului unde activa un mare animator, Julius Teutsch, director al muzeului „Țării Bîrsei“, sau Sighișoara, Arad, Oradea — se încadrează în prevederile legii, recunoscînd în organismul de la Cluj forul care dirijează cercetarea arheologică.

Pe de altă parte, societățile de științe care apar acum sînt viu susținute de comisiune; membrii acesteia vor conferența la Arad, Timișoara, Cluj, Tîrgu-Mureș, făcînd o bună propagandă cauzei arheologiei românești.

Societatea istorică și arheologică din Timișoara este sprijinită prin hotărîrea ca „o parte a dubletelor din rezultatele mobile ale acestor săpături [cele de la Periamoș, conduse de M. Roska în 1924, n.n.] să le primească muzeul“³⁴, Societății muzeale din Deva i se acordă sprijinul preluîndu-se de M. Roska cercetările de la Ohaba-Ponor și făcîndu-se sondaje la Poarta de Fier, la Sarmizegetusa (unde Aristide Blank a dat 100.000 lei Muzeului din Deva pentru a se continua cercetările), pe locul unde a săpat I. Mallász, directorul muzeului; Palatul cultural din Arad este de asemenea sprijinit prin cercetările întreprinse la Semlac, Șanțul cel Mare și Pecica³⁵.

Muzeul din Oradea este beneficiarul săpăturilor făcute în 1924 de către M. Roska la Biharea, Otomani și Valea lui Mihai³⁶.

Încă din primii ani ai funcționării sale, Comisia orientează cercetarea arheologică spre probleme majore; în 1921 Roska semnalează cercetările de interes ar-

³¹ Însuși Octavian Goga, ministru pe atunci, și Virgil Cioflec, din partea Ministerului Cultelor și Artelor, semnalau prof. Lepădatu acest fapt în baza referatului inspectorului artelor Brutus Haneș, vezi arh. OPCN—CMI Transilvania, 12. 12. 1921/52, dosar 1921.

³² Vezi scrisoarea adresată directorului Liceului de stat Dej, Victor Motogna, care semnală acest fapt la 05. 12. 1923, în arh. OPCN—CMI Transilvania, 18. 04. 1924/305, dosar 1924.

³³ Comisiunea cerea generalului Fr. Moșoiu care conducea Ministerul Lucrărilor Publice, „Instalarea unor linii industriale înguste pe seama vagonetelor pentru transportarea pămîntului“ la diferitele șantiere dificile din Transilvania, arh. OPCN—CMI Transilvania, 23. 01. 1924/454, dosar 1924.

³⁴ Arh. OPCN—CMI Transilvania, 04. 03. 1924/315, dosar 1924.

³⁵ Raport M. Roska 09. 10. 1923, arh. OPCN—CMI Transilvania, 08. 12. 1923/374, dosar 1924.

³⁶ Vezi scrisoarea lui M. Roska din 03. 05. 1924, arh. OPCN—CMI Transilvania 05. 05. 1924/394, dosar 1924.

heologic ce s-ar putea face cu rezultate importante pentru istoria națională, în special în Maramureș și Hațeg. Remarcăm totodată caracterul larg al problematicei îmbrățișate — de la paleolitic pînă la feudalism —, dar în același timp și interesul marcant pe care cercetările timpului l-au stîrnit (prof. H. Obermaier din Madrid cerea în 1923 informații privind paleoliticul din România, iar prof. H. Breuil de la Universitatea din Paris anunța participarea la săpături comune în Transilvania).

Una din trăsăturile cercetării arheologice patronate de comisie este contribuția ei la îmbogățirea patrimoniului muzeal, remarcînd că problemele de conservare propriu-zisă se bucurau încă de puțină atenție din partea specialiștilor.

Față de etnografie și arhitectura populară începe, imediat după crearea Comisiunii, să se observe un interes major, pe care, desigur, personalitatea lui Al. Lepădatu și cea a lui Ioan Lupaș îl cultivau și stimulau.

În ședința din 18 ianuarie 1922 Alexandru Lepădatu îl însărcina pe M. Roska și I. Marțian să adune toate fotografiile și desenele pentru vechile biserici românești de lemn, studiarea lor fiind „una din preocupările de căpetenie ale comisiunii”³⁷; în același sens vor fi însărcinați I. Lupaș și Horea Teodoru, iar arh. K. Kós de la Stana (cel care a efectuat proiectul de restaurare la Feleac) este rugat să trimită copii sau reproduceri din colecția sa de fotografii asupra bisericilor de lemn din Transilvania³⁸. Începînd din 1923, aceste studii asupra bisericilor de lemn sînt și finanțate în mod organizat (50.000 lei/1923).

Același interes pentru cultura populară îl avea și un alt fruntaș al intelectualității transilvănene, Coriolan Petranu, care scrie la 25 iunie 1923 că „din punct de vedere național, istoricului de artă din Transilvania trei lucrări se impun: 1) studiul bisericilor de lemn a căror cercetare este una din frumoasele inițiative pornite din sînul Comisiunii; 2) studiul monumentelor bizantino-române; 3) al artei populare, care după cît știm nu intră în cadrul onoratei Comisiuni”³⁹.

Nu erau puține problemele pe care le ridica în acel moment arhitectura de lemn, în special bisericile. Asupra monumentelor acționaseră din plin efectele distructive ale timpului, ale pîrjolului care trecuse nu demult, lipsurile ce veniseră imediat după terminarea războiului. Iată cît de plastic prezentau aceste cauze ale pierderii a numeroase monumente, sătenii din Satu Lung, cerînd restaurarea picturii făcute de Mișu Popp: „din cauza vremurilor vitrege, acum însă, cînd bunul Dumnezeu ne-a ajutat să ne vedem alipiți la România tuturor românilor, care se îngrijește de tot ce este nobil și frumos în această slăvită țară...”⁴⁰.

Cerînd ajutor pentru restaurarea tîmplei bisericii, locuitorii din Turcheș arătau ministrului Lepădatu sărăcia lor, precizînd că ei „înainte de rezbel erau în stare înfloritoare ocupîndu-se cu economia de vite, parte cu negoțul și o parte cu meseria”⁴¹.

³⁷ Proces verbal nr. 7 punctul 6, arh. OPCN—CMI Transilvania dosar 1922.

³⁸ Scrisoare, arh. OPCN—CMI Transilvania, 07. 11. 1924/432, dosar 1924.

³⁹ Scrisoare adresată Comisiei Monumentelor Istorice — Secția Transilvania, 25. 06. 1923/272, dosar 1923.

⁴⁰ Scrisoarea din 10. 01. 1923 prin care se cerea o sumă de 40—50.000 lei pentru restaurarea picturii făcute cu „vopsele aduse din Paris și după cum spun bătrîinii, ar fi costat toată pictura 20.000 galbeni, dați benevoli de harnicii noștri mocani de pe vremuri; în arh. OPCN—CMI Transilvania 20. 02. 1923, dosar 1923.

⁴¹ Arh. OPCN—CMI Transilvania 01. 01. 1924/351, dosar 1924.

În decursul timpului Comisia a aprobat demolarea unor biserici de lemn atunci cînd starea lor nu permitea lucrări de restaurare sau cînd referenții apreciau că importanța monumentelor nu le recomandă pentru păstrare; desigur că și bugetele alocate pentru restaurări — în general extrem de reduse — au determinat anumite priorități care și-au spus cuvîntul în defavoarea menținerii multor monumente. Dar abia pe atunci, și de acest lucru trebuie să ținem seama cu precădere, ideea că bisericile de lemn sînt tot atît de valoroase ca și alte monumente își făcea drum spre conștiința chiar a învățaților.

Dacă privim planurile de restaurare ale Comisiunii, ca și alte documente conținînd cereri de ajutor sau investiții, observăm că de pildă în primii trei ani sînt menționate 25 de biserici de lemn (în anexă), din care doar în 7 cazuri (și toate justificate de caz de forță majoră) se dau aprobări pentru demolare.

Observăm totodată că în acești ani unele biserici de lemn sînt demolate fără ca să fie cerute aprobările de rigoare (Țopa, Tămădău și Denești) și desigur că, în realitate, numărul lor a fost cu mult mai mare.

Distingem în rîndul celor care se preocupă, din însărcinarea Comisiunii, de problema consemnării unor date (inclusiv fotografice, devize și planuri) în acest domeniu, pe G. Cosma din Beiuș, sculptorul C. Keresztes din Luduș (care întocmește releveul de la Mischiu și Budiul de Cîmpie), arh. Károly Kós, pictorul D. Kabadaeff (Baia Mare), prof. Atanasie Popa.

Înainte de a trece și a prezenta cîteva din cele mai importante obiective privind restaurarea monumentelor istorice din Transilvania — largă acțiune patronată de Comisiunea regională timp de 27 de ani — vom face pe scurt bilanțul anilor 1921—1924, ani de început, dar rodnici pentru vasta acțiune de cercetare și preservare pe care o va depune perseverent în folosul monumentelor noastre⁴².

În cursul primului an de activitate, 1921, comisiei îi sînt adresate 5 cereri pentru ajutor material și tehnic: *catedrala catolică de la Alba Iulia* (lucrare condusă de Al. Fridli), care își continuă lucrările de restaurare; *biserica de la Nemșa* unde se solicită conservarea picturilor murale ale acestui monument, datat 1359; *mănăstirea Prislop*, la care sînt necesare intervenții urgente pentru că zidul absidei era crăpat în două; *casa episcopală de la Rășinari*, reședință a primilor episcopi români (o inscripție pe o grindă interioară nota anul 1780, conform raportului din 5 IV 1922/nr. 60 din arhiva Comisiunii); *altarele de pe drumul din Săliște, Tilișca, Gața și Sibiel*, care trebuiau grabnic restaurate în mod corect și *biserica din Feleac* (al cărui proiect i se dă inițial lui I. Manz din Cluj și este definitiv elaborat de arh. Károly Kós de la Stana).

În anul 1922 înregistrăm o solicitare sporită din partea cultelor, atribuind această situație (50 de cereri) prestigiului pe care personalitatea comisiei l-a cîștigat deja, ca și faptului că, pe planul Comisiunii Centrale, conservarea și restaurarea monumentelor este gîndită ca o acțiune de largă amploare, căreia i se acordă mai mult sprijin, iar Transilvania ocupă unul din locurile principale în strategia Comisiunii.

Imposibilitatea aplicării prevederilor legii din 1919 este deseori remarcată atunci cînd analizăm hotărîrile luate de Comisie pentru oprirea exportului de

⁴² Unele date referitoare la aceste probleme se află în bună parte publicate în Rapoartele Comisiunii și, începînd cu anul 1926, în anuarul acesteia. — Autorul nu și-a propus aici să prezinte situația fiecărui caz în parte, întrucît nu acesta este obiectivul prezentului studiu, un asemenea demers rămînînd pentru o lucrare viitoare.

bunuri culturale „artă antică și antichități din țară (mai ales argintăria inaeștrilor din secolul al XV-lea și al XVII-lea), care fiind de o înaltă valoare artistică sînt foarte căutate în străinătate“⁴³, pentru care se fac demersuri energice de oprire la nivelul Ministerului de Finanțe, respectiv la Direcția Generală a Vănilor.

În vederea realizării acelei atitudini de respect față de monumente, a unei rețele de informare și de veghe în același timp la starea lor de sănătate, Comisia transilvăneană încă în octombrie 1922 are inițiativa numirii unor membri corespondenți din rîndul celor mai prestigioși intelectuali — învățători, profesori, preoți, artiști —, atît români cît și aparținînd naționalităților maghiară și germană⁴⁴. Rîndul celor numiți va spori în 1923 și cu prezența altora: St. Tășiedeanu (preot), Aurel Filimon (directorul Palatului Cultural de la Tîrgu-Mureș), C. Haldenwang (procurist la Sighișoara), E. Sigerus (publicist la Sibiu), Alexandru Lupescu (profesor la Blaj), Victor Motogna (directorul Liceului din Dej), Valer Lîterat (profesor la Făgăraș), Ioan Băncilă (la Asociația Astra Sibiu), Dr. Ionel Pop (avocat Cluj), Julius Teutsch (mare industriaș la Brașov), T. Brediceanu (director de bancă la Brașov), G. Cosma (profesor la Beiuș)⁴⁵, la care se vor adăuga în 1924 arh. K. Kós, părintele V. Botean, C. Costendi, și V. Șuța (profesor la Carci Mari)⁴⁶.

Cîtă importanță acorda comisia acestor membri, reiese de pildă din adresa care le făcea cunoscută noua funcție și care arăta că „monumentele noastre istorice se împart în două categorii: în cele mobile și imobile... Păstrarea, îngrijirea și supravegherea lor este o datorie patriotică și culturală, care ne obligă să adunăm pe cei mai buni din acest colț de țară, înzestrați nu numai cu simțul și cunoștințele necesare, ci și animați de dorința de a ne sta într-ajutor la opera de conservare și supraveghere a acestor monumente istorice. Sîntem convinși că *activitatea dv. în această direcție va cere multe sacrificii*, dar nu mai puțin sîntem încredințați, că în această muncă Dv. nu vă veți uita la greutățile și jertfele inerente unei astfel de însărcinări, ci la frumoasele roade ce le vom culege în urma muncii comune...“⁴⁷. Sarcina dificilă la care în mod conștient comisia antrena intelectualii transilvăneni în nobila operă de prezervare a monumentelor a fost primită cu entuziasm și totală aderare. Este meritul comisiei de a fi știut să utilizeze într-un mod atractiv o pîrghie fără de care activitatea ei ar fi fost mult îngreunată. Ajutorul direct, sugestiile, informațiile și faptul că membrii corespondenți erau agenți de difuzare a unei atitudini de respect față de actul cultural, au făcut mult bine. Imediat după numirea sa, Aurel Filimon consideră că este necesar ca să se facă înainte de toate „conscrierea tuturor bisericilor și monumentelor cu o fotografie despre ele, făcînd astfel un tablou detailat care ar conține pe scurt toate datele necesare unei monografii și anume: anul clădirii, materialul din care s-a construit, de cine s-a construit, inscripțiunile aflătoare, exterior

⁴³ Referat Iulian Marțian privind lucrarea Dr. Csaki „Monumente istorice ale națiunii săsești din Ardeal”, arh. OPCN—CMI Transilvania 12. 01. 1922/63, dosar 1922.

⁴⁴ Printre cei numiți se află: Laurențiu Bran (preot la Suplac, Sălaj), Ioan Bîrlea (prof. la Sighet), Constantin Oancea (preot la Cioara-Alba), Dr. A. Crăciunescu (prof. la seminarul din Sibiu), A. Nanu (prof. la Turda), C. Pavel (prof. la Beiuș), Dr. Gh. Ciuhandrea (asesor consistorial la Arad), Nicolae Munteanu (canonic la Lugoj), Ilie Cristea (prof. la Liceul greco-ortodox la Brașov) și Ilie Cîmpianu (protopop la Tg. Mureș). Conform procesului verbal nr. 2/15. 11. 1922, arh. OPCN—CMI Transilvania, dosar 1922.

⁴⁵ Proces verbal nr. 3, ședința din 10. 01. 1923.

⁴⁶ Conform procesului verbal nr. 9 din 08. 12. 1924.

⁴⁷ Arh. OPCN—CMI Transilvania nr. 186/1923, dosar 1923.

și interior, cimitirul cu crucile vechi și inscripțiuni, odoarele bisericești, cărțile vechi și inscripțiunile lor, icoanele vechi și inscripțiunile lor⁴⁸. Faptele erau, pentru anii de atunci, cele mai importante, și la fapte trec toți cei investiți cu calitatea de membru corespondent. Victor Motogna semnalează imediat stema Moldovei care se afla încadrată într-unul din pereții din Uriul de Sus și care probabil că provenea de la Ciceu⁴⁹.

Vom reține atenția prezicînd că acum se pune problema restaurării unor obiective cu importanță de referință din punct de vedere istoric, artistic, arhitectonic sau al soluțiilor de restaurare alese; astfel, intră sub dezbaterea comisiei monumentele de la Sic, biserica ortodoxă din Cluj, cea din Turda, Demsușul, Vadul, Mojna, Sîntana, Ciumbud, Crasna, Topîrcea, Ocna-Sibiului, Vințul de Jos, Săcele—Satulung etc. Remarcăm în cadrul acestui vast cîmp de activitate, care solicita mari responsabilități în alegerea celor mai reprezentative și în același timp, mai prost conservate monumente, faptul că deciziile luate de comisie sînt corecte. Remarcăm de asemenea că solicitările celor 35 de biserici reformate adresate cu încredere noului organ de specialitate, creat de puțin timp în Transilvania, atestă prestigiul de care se bucura.

Pe planul de activitate al Comisiunii se înscrie acum și rezolvarea unor probleme mai dificile, care presupuneau mult tact și răspundere: comisia este însărcinată cu cumpărarea și preluarea castelului Buia⁵⁰ (a aparținut în 1598 lui Sigismund Báthory, apoi lui Mihai Viteazul, iar în 1922 era în proprietatea lui Bela Mauer), cerere sprijinită de către Octavian Goga și V. Cioflec, cu preluarea și restaurarea castelului de la Hunedoara⁵¹.

Vom prezenta mai jos cîteva din monumentele ce s-au restaurat în acești ani de început ai Comisiunii ardelenice: printre primele obiective se numără biserica Sf. Nicolae din Făgăraș, care este cercetată încă din 1919 de N. Ghica și unde în 1921 se încep „ceva lucrări exterioare, mai ales în pridvor, care este foarte dărăpănat...”⁵², lucrări încredințate sculptorului I. Ștefănescu, cel care a restaurat și tîmpla de la Fedeșoiiu (Rîmnicu-Vîlcea). Exprîmîndu-și părerea că cei din Transilvania trebuie singuri să-și gospodărească fondurile, N. Ghica îl înștiințează pe președinte că la Făgăraș Comisiunea Centrală a acordat 155.000 lei pentru restaurare. Nu numai la Făgăraș starea monumentului reclamă grabnică conservare. Acest lucru se petrece în 1922 și în cazul bisericii reformate din Turda, unde din 1900 se propusese restaurarea coloanelor și a portalelor principale dinspre miazănoapte și apus (piese din secolul XV), sau la biserica reformată din Viștea care era amenințată direct de dărîmare și care era propusă spre renovare și de

⁴⁸ Arh. OPCN—CMI Transilvania 30. 08. 1923/320, dosar 1923.

⁴⁹ Despre piesă vezi și catalogul „Moldovai vajdák czimere a szószéken”, scrisoarea în arh. OPCN 24. 05. 1923/253.

⁵⁰ Vezi documentul din 27. 06. 1922, arh. OPCN—CMI Transilvania, dosar 1922.

⁵¹ Castelul a fost preluat de statul român la 05. 03. 1919 (conform adresei Consiliului orășenesc Hunedoara 2. 064 — 1919, 14. 04. 1919) în arh. OPCN—CMI Transilvania, dosar 1921 și s-a oferit ca dar național regelui, în urma unei întîlniri între prefectul de Hunedoara și Gh. Văitoianu la Arad, de către cele 49 comune ale județului (conf. 20. 09. 1922/154). În 1923 castelul era deja vizitat: „... de multe ori vin sute de elevi de pe la toate școlile din țară”, cf. scrisoarea lui Vasile Cosma, 24. 05. 1923/258 CMI Transilvania, dosar 1923.

⁵² Scrisoarea lui Ghica către Al. Lepădatu 28. 09. 1921 nr. 13/1921, arh. OPCN—CMI Transilvania, dosar 1921.

vechea Comisiune a Monumentelor Istorice Maghiare⁵³. Gravă era soarta bisericii reformate din Căseiu, monument ridicat de familia Jakes pentru ordinul franciscan, ce posedă la nord de biserică o mănăstire⁵⁴. Nu rareori, în judecățile pe care le fac, membrii comisiei trebuie să opteze pentru soluții „ieftine”; analizând planul și devizul făcut de Wagner bisericii din Rodna Veche, I. Marțian arăta că „planul bisericii se va putea constata cu exactitate numai dacă se vor face, în acest scop, săpăturile necesare. În liniamente mari este însă evident că pare să fi fost o construcție cu trei năi și două turnuri dinspre vest. Năile laterale par a fi despărțite de naia principală prin columne, deasupra cărora erau așezate capitelluri corintice, iar boltele erau în arcuri, precum se poate cunoaște după resturile ce se găsesc în împrejurime. Din toate acestea rezultă că această biserică a aparținut stilului de tranziție și pare a fi fost construită spre finele secolului al XII-lea”. Și vizitând turnul (declarat de altfel în 1904 monument istoric) conchide că refacerea acestuia ca și a bisericii ar fi prea costisitoare, dar conservarea se impune⁵⁵.

Dificilă era situația la mănăstirea Rîmețului, unde trebuia „în jurul bisericii absolut necesar să se efectuiască unele lucrări de pământ, canale pentru scurgerea apei și pardoseală de beton”, iar „acoperișul care este din șindrilă” e edificat într-un mod foarte primitiv de către săteni; raportul mai constata „că coperișul cel original a fost de forma evidențiată în schiță și deci și repararea lui s-a preliminar în acest mod”⁵⁶.

Referitor la pictura murală, starea ei la multe monumente era precară. Ne vom opri asupra bisericii din Săliște pentru că ne oferă și posibilitatea de „a intra” în intimitatea metodologiei și concepției de restaurare de atunci; în raportul pictorului I. Mihail (cel care a restaurat și fresca din pridvorul bisericii Doamnei din București), pictor al Comisiunii Monumentelor Istorice, se semnală că „la bolta corului, unde vechea frescă este în întregime păstrată și acoperită cu spoeli de var...”, în exterior se vor consolida și restaura frescele existente, dar prin aceasta „nu înțelege, nici completarea ei, și nici retușarea ei pe unde lipsește, și cu atât mai puțin renovarea ei, ci consolidarea ei unde tencuielile cu picturi sînt slabe, desprinse sau burdușite... se va completa prin tonuri neutre care să contribuie la armonia ansamblului fără să altereze cituși de puțin caracterul vechii picturi, care este, și rămîne un document al trecutului nostru și nu i se poate aduce nici o atingere sub nici un cuvînt”⁵⁷.

Probleme deosebite va stîrni în rîndul comisiei chestiunea restaurării arcaadelor (logiilor) de la Sebeș; ca să ne facem o opinie asupra clauzelor pe care le pune comisia, le vom reproduce mai jos: „1) Cei 4 pereți înconjurători și acoperișurile se vor păstra în actuala lor formă și alcătuire; e interzisă orice adăugire sau supraclădire. 2) În interesul plasticii arcurilor, e neapărată nevoie ca partea cu laturi (spaleltere seite [sic]) a acestora să rămînă liberă. Nu se vor pune, deci, nici

⁵³ Referitor la comună M. Roska preciza că este amintită ca Terravysta la 1304 (în datele arhivei Consistoriului romano-catolic din Alba Iulia); un registru al zecimilor papale o amintește în 1342, iar în 1437 aici își are reședința episcopul romano-catolicilor iobagi(?) cf. Raport 03. 04. 1922, arh. OPCN—CMI Transilvania, 05. 04. 1922/87.

⁵⁴ M. Roska preciza că în 1922 biserica nu mai avea sacristie și sanctuar, dar turnul sta încă întreg, amintind stilul gotic, conform Raport 08.05. 1922 arh. OPCN 22. 06. 1922/98.

⁵⁵ Coraport I. Marțian 30. 06. 1923, arh. OPCN—CMI Transilvania, 18. 06. 1923/287.

⁵⁶ 30. 12. 1923, Béla Balházy, inginer al statului, arh. OPCN—CMI Transilvania, dosar 1923.

⁵⁷ Raport 28. 09. 1922 — arh. OPCN—CMI Transilvania. 02. 10.1922/161.

ferestre, nici uşe decât numai pe partea din interior, aşa cum s-a şi contemplat de Dl. inginer Binder (autorul proiectului — n.n.). Această regulă se va aplica şi la cele 4 intrări unde există grilaj care va trebui îndepărtat. 3) Nu se admite nici o spargere în zidul interior (vechiul zid înconjurător cu al bisericii) în scop de a face ferestre sau uşe, ci dimpotrivă se va îngriji de bunăstarea lui, ca unul ce formează o parte integrantă din clădirea istoriei. 4) Fundamentele pereţilor ce se vor dărma se vor lăsa neatinse, pentru a nu slăbi construcţia. 5) Nu se va schimba nimic pe faţadă ci se vor păstra şi repara ciubucurile, profilaturile, ramele arcurilor şi soclul existente acum. 6) Hornurile nu se vor zidi ci numai propti⁵⁸.

Eforturile de a restaura după norme ştiinţifice, de a păstra prin intervenţie forma iniţială a monumentului sînt preocupări de căpetenie ale Comisiunii şi-n aproape toate cazurile, chiar dacă astăzi soluţia aleasă nu este considerată cea mai potrivită, Comisiunea a analizat profund modul de restaurare şi şi-a bazat hotărîrile pe rapoarte şi planuri concrete care prezentau starea monumentului.

Principalul arhitect, Richard Wagner, specialist cu o mare experienţă, va avea în grijă pînă în anul 1929, întocmirea documentaţiilor tehnice pentru cele mai multe monumente restaurate în această perioadă: catedrala de la Alba Iulia, biserica din Rîpa Rîmeţului, Mesentea, Prislop etc.

Din confruntările concrete cu monumentele şi adecvarea soluţiilor potrivit cunoştinţelor şi tehnicii timpului, vor fi extrase concluzii şi se va fundamenta ştiinţific opera de conservare-restaurare, ceea ce va îmbogăţi domeniul, va contribui la constituirea unei experienţe tipice şi unice, româneşti, în marea operă de restaurare a monumentelor, de ocrotire şi valorificare a patrimoniului nostru cultural.

IOAN OPRÎŞ

ANEXA

LISTA

bisericilor de lemn cercetate de către Comisia transilvăneană între 1922—1924

1922

1. Biserica din Topa, jud. Bihor, demolată fără aprobare şi vîndută pentru lemne unui antreprenor. O semnalează D. Onciul şi V. Drăghiceanu; făcută din stejar foarte vechi, cu vechime de peste 400 ani. Demolată în 1923. Arhiva oficiului pentru patrimoniul cultural naţional. Fond CMIS. Tr. 05. 11. 1922/187.

2. Biserica din Hărăstăş, jud. Cluj (probabil 1773), restaurată începînd cu anul 1923; cf. 10. 12. 1922/194.

3. Biserica din Cernatu Săcelelor, jud. Braşov, biserică de piatră, clădită pe temelia celei de lemn — 1782 (?) — între 1849—1862, propusă pentru restaurare.

4. Biserica din Jucul de Jos, jud. Cluj, biserică veche strămutată din Bargo prund (Prundul Bîrgăului) în 1791 şi în care a fost botezat G. Bariţ — doresc să o înlocuiască cu alta nouă —, i se atribuie 20.000 lei pentru restaurarea în 1923; cf. 21.05.1922/109.

5. Biserica din Bogdana, jud. Sălaj, cere aviz de demolare. Biserica este ridicată din 1753, cuprinsă şi în vechea listă maghiară (din 1775) — lemn stejar, Stejar gros cioplit în feţe, are pictură în interior; cf. 03. 06. 1922/143.

⁵⁸ Scrisoare adresată lui M. Csaki, arh. OPCN Transilvania, 30. 06. 1924/365, dosar 1924.

6. Biserica din Coroeșteni — Vulcan, jud. Hunedoara, parohia cere să se aprobe demolarea și vinderea lemnului de frasin și brad din biserica veche de lemn edificată la sfârșitul veacului XVIII și zugrăvită la 1832; cf. 10. 06. 1922/113.

7. Biserica din Seghiște, jud. Bihor, monument de la începutul sec. XVI. Comisiunea aprobă demolarea datorită stării monumentului; cf. 28. 06. 1923/226.

1923

8. Biserica din Fildul de Mijloc, jud. Sălaj, monument căruia i se acordă 5.000 lei pentru lucrări de reconstruire; cf. 08. 10. 1923/279.

9. Biserica din Fildul de Jos, jud. Sălaj, monument reconstruit la Feiurd—Finață, dându-i-se un ajutor de 5.000 lei pentru reconstituire; cf. proces verbal 31. 08. 1923.

10. Biserica din Cetea, jud. Bihor, CMI aprobă vânzarea monumentului și reconstruirea lui; cf. 05. 08. 1923/265.

11. Biserica din Măgura, jud. Bistrița-Năsăud, biserică construită între 1750—52, declarată monument istoric; are acoperișul aproape ruinat; se cedează Com. Pestișu (jud. Solnoc-Dobâca) unde se va reconstrui; cf. 10. 09. 1922/145 și 05. 09. 1923/257.

12. Biserica din Hodișa, jud. Satu Mare, se aprobă vânzarea bisericii altei localități, nenominalizată; cf. 18. 05. 1923/202.

13. Biserica din Forosig, jud. Bihor, monument zugrăvit în anul 1821, construit din stejar, cu acoperiș și turn subțire, demolată prin aprobarea Comisiunii; cf. 27. 05. 1923/257.

14. Biserica din Toplița, jud. Harghita, monument adus din Meșterhaza (Stînceni), jud. Harghita și considerat monument de lemn de mare expresivitate; cf. proces verbal nr. 10 din ședința Comisiunii din 31. 08. 1923.

15. Biserica din Rebrîșoara, cătunul Ghersa, jud. Bistrița-Năsăud, biserica este inclusă în lista monumentelor la propunerea lui I. Marțian și se restaurează în 1924; cf. proces verbal nr. 12 din ședința Comisiunii din 08. 12. 1923.

16. Biserica din Bicălat, jud. Cluj, biserica de lemn, demolată fără aprobarea Comisiunii; cf. 20. 04. 1923/178.

17. Biserica din Tămădău, jud. Bihor, monument apreciat de G. Cosma, demolată fără aprobare în august 1923; cf. Raport G. Cosma, 22. 07. 1923/419.

18. Biserica din Benești, jud. Bihor, monument demolat fără aprobare; cf. Raport G. C., 22. 07. 1923/419.

1924

19. Biserica din Mogoș, jud. Alba, monument care se restaurează începînd cu anul 1924; cf. 23. 01. 1924/455.

20. Biserica din Nearsova, jud. Cluj, Comisia aprobă demolarea bisericii; cf. 18. 12. 1924/447.

21. Biserica din Mischiu, jud. Cluj, se aprobă demolarea monumentului în baza raportului lui M. Roska; cf. 13. 11. 1924/416.

22. Biserica din Budiul de Cîmpie, jud. Mureș, biserică demolată cu aprobarea Comisiunii fiind în gravă stare de deteriorare; cf. 28. 01. 1924/414.

23. Biserica din Chimitelnic, jud. Mureș, biserică construită în 1670, obține aprobarea de demolare a Comisiunii; cf. 03. 03. 1924/318.

24. Biserica din Apoldul de Jos, jud. Sibiu, biserică cumpărată în sec. XVIII din Ocna Sibiului și „reflecștată în comuna sus-numită la anul 1792”, zugrăvită de Simion ot Craiova și recomandată spre renovare de N. Iorga; cf. 25. 03. 1924/220.

25. Biserica din Buzești, jud. Satu Mare, monument sesizat Comisiunii de Dr. Iacob Radu și propusă pentru restaurare; cf. 11. 10. 1924/388.

VASILE BOGREA — APOLOGET AL CLASICISMULUI ANTIC*

Întreaga activitate științifică și publicistică a lui V. Bogrea s-a resimțit profund și binefăcător de formația sa de filolog clasic. Mă gândesc la înțelesul mai restrâns al termenului, acela de cunoscător temeinic al limbilor clasice, greaca și latina. Evident, însușirea acestor două limbi presupunea, pe de o parte, aptitudini deosebite și pasiune, iar pe de alta un mediu prielnic, în care ele aveau să-și găsească un vast câmp de desfășurare.

Mediul l-a constituit, înainte de toate, școala secundară, unde V. Bogrea a ajuns mai întâi la cunoașterea primelor elemente ale acestor limbi, care aveau să-i deschidă orizonturile luminoase ale unei lumi necunoscute pînă atunci: lumea greco-romană! Acestea au format, apoi, temelia pe care avea să se ridice o clădire măreață, aceea a umanismului său.

După absolvirea claselor liceale, V. Bogrea a urmat secția de filologie clasică la Universitatea din Iași. Era aceasta o dovadă elocventă că, printr-o miraculoasă metamorfoză, aptitudinile sale deveniseră pasiune! Nimic nu-l mai putea abate de la obiectivul fixat — studiul filologiei clasice, căruia i-a dedicat apoi întreaga viață.

Dar V. Bogrea n-a fost numai un cultivator asiduu și pasionat al limbilor clasice, ci și un înflăcărat propagator și apologet al acestora, de la catedră, prin viu grai și prin scris. Asupra acestei laturi din variata sa activitate aș vrea să mă opresc în cele ce urmează.

Este adevărat, eu n-am ajuns să mă bucur de privilegiul să-i ascult cursurile, în primul rînd, conferințele publice și comunicările în cercuri savante de specialiști, care — după cum le evoacă Constantin Daicoviciu, ilustrul discipol al lui V. Bogrea — „erau locurile de preferință unde cu un talent neegalat expunea, clar și metodic, recolta adunată în zile și nopți de lectură și informație”¹. De aceea voi examina numai două texte publicate, care sînt ilustrative.

Primul text este un *Memoriu*² elaborat de V. Bogrea din însărcinarea comisiiei instituite de Congresul filologilor români, ținut în aprilie 1925 la București, cu scopul de a arăta Ministrului Instrucțiunii de atunci, care urma să prezinte Corpurilor legiuitoare un proiect de reformă a învățămîntului secundar, „motivele

* Comunicare prezentată la Simpozionul Comemorativ „Vasile Bogrea — la 50 de ani de la moarte”, organizat de Filiala din Cluj-Napoca a Academiei, Facultatea de Filologie, Institutul de Lingvistică și Societatea de Științe Filologice, în ziua de 21 octombrie 1976, la Facultatea de Filologie, amfiteatrul Eminescu.

¹ În vol. Vasile Bogrea, *Pagini istorico-filologice*. Cu o prefață de Acad. Constantin Daicoviciu. Ediție îngrijită, studiu introductiv și indice de Mircea Borcea și Ion Mărie. Cluj, Editura Dacia, 1971, p. VI.

² *Pentru învățămîntul clasic*. Memoriu redactat cu prilejul proiectului de reformă a învățămîntului secundar din 1925. Cluj, Tip. Ardealul, 1925, 13 p.

pentru care limbile latină și greacă se cuvine să aibă, în economia programelor noastre liceale, un loc de frunte“.

Printre argumentele care pledează în favoarea acestui punct de vedere, V. Bogrea insistă îndeosebi asupra celor „de ordin cultural și de ordin național“. Voi înfățișa pe scurt, după textul autorului, conținutul acestor „argumente“.

Primul argument — cel „de ordin cultural“ — reprezintă, în realitate, influența pe care a exercitat-o cultura antică greco-romană asupra culturii moderne în general.

V. Bogrea afirmă că, după cum ar fi absurd să se nege valoarea, bogăția și strălucirea culturii moderne, tot așa de absurd ar fi să se nege că la baza însăși a acestei culturi moderne stă cultura antică. În sprijinul acestei afirmații categorice sînt aduse mărturiile unor filosofi și iluștri reprezentanți ai științelor aplicate din diferite țări europene; matematicieni, fizicieni, chimiști etc. au recunoscut în mod unanim acest lucru.

După ce enumeră aceste mărturii, V. Bogrea conchide că nici n-ar putea fi altfel, „cînd în sufletul omenirii civilizate de azi circulă, încă vii, atîtea din elementele civilizației antice; cînd cultura noastră contemporană nu e decît o nouă formă, o fază evolutivă a acelui uriaș proces cultural, care-și are izvoarele în cultura greco-romană; cînd viața prezentului e plină de acest trecut“.

De aceea, consideră V. Bogrea că, „transportată în domeniul învățămîntului, concepția absurdă, susținută de unii, potrivit căreia tot ce precede actualitatea noastră e indiferent pentru cunoașterea și pătrunderea ei, ar însemna un dezastru, pentru că ea ar osîndi spiritul tineretului nostru la o deplorabilă superficialitate, răpindu-i unicul mijloc de a înțelege și judeca prezentul, perspectiva trecutului, sacrificînd aparențelor și contingențelor actuale sensul permanent și profund al evoluției istorice“.

Mai îndelung stăruia V. Bogrea, în pledoaria sa, asupra celui de al doilea argument, „nu mai puțin puternic pentru noi Români“, pe care-l adaugă la cel de ordin general cultural; anume, asupra argumentului de ordin național.

Ca punct de plecare pentru dezvoltarea acestui argument, V. Bogrea citează textual „acest meritat omagiu“ pe care-l aducea, în 1907, neamului nostru un învățat german (L. Hahn): „Existența unei limbi romanice în răsăritul îndepărtat este astăzi încă o elocventă și vie dovadă de puterea de înfăptuire a Romanilor, un puternic și plin de înțeles monument al măreției romane“.

Comentînd acest citat, V. Bogrea continuă: „Da, ceea ce face în adevăr grandioarea trecutului României și ceea ce constituie garanția nezguduită a viitorului ei aceasta e: *romanitatea noastră*! Izolați de marea familie a României occidentale, între seminții streine, pe cît de diferite ca rasă, pe atît de ambițioase și agresive ca tendințe, latinii de la Dunărea de jos au, pentru a nu-și uita strămoșii, motive fără de asemănare mai grave, mai vitale, decît alte popoare: nu numai decît orice alt popor de cultură ne-latin, ci decît oricare din frații lor întru latinitate din Apus“.

„Dacă Germania sau Anglia pot cultiva studiile clasice numai pentru valoarea lor educativă și culturală cu totul superioară, noi avem, în aceste studii, și un mare interes național“. Citînd apoi ceea ce a spus un mare lingvist francez (A. Meillet), anume că, „părăsind cultura latină, popoarele de limbă romanică ar renunța la tot ce face unitatea lor și ar diminua capacitatea de rezistență a limbilor lor față de alte limbi“, V. Bogrea adaugă: „Înțelege oricine ce avertisment

implică aceste cuvinte pentru cei mai răzlețiți dintre Neolatini“, adică pentru noi Românii. Apoi continuă:

„Nu rupînd firele ce ne leagă de occidentul romanic și, solidari cu el, de antichitatea romană, sau lăsîndu-le să putrezească, ci înmulțindu-le, întărindu-le, strîngîndu-le, ne vom putea păstra și dezvolta mai departe, potrivit firii noastre, în cadrul istoric și geografic în care ne-a așezat destinul. În simfonia culturii universale, nota contribuției noastre trebuie să aibă timbrul latin; direcția firească, în care ne vom putea manifesta cîndva cu maximum de răsunset, nu poate fi decît aceasta“.

După ce aduce, în sprijinul celor afirmate mai sus, cîteva strălucite exemple, V. Bogrea se întreabă: „Și cînd, în vechi timpuri de zbucium și întuneric, au putut răsări dintre noi umaniști ca Miron Costin și Milescu și, coroana lor, D. Cantemir (...); iar smeriții corifei ai renașterii noastre, din binecuvîntatul Blaj și de aiurea, au putut aprinde, în noaptea unei stăpîniri dușmănoase, lumina gîndului latin, — n-ar fi, oare, o crimă și o rușine să-l stingem ori să-i micșorăm strălucirea, astăzi, precupețind untdelemnul candeliei ce luminează cea mai sfîntă icoană din templul sufletului românesc?“.

Revenind, după această înălțătoare perorație, la proiectul de reformă a învățămîntului pregătit de Ministerul Instrucțiunii Publice, V. Bogrea i se adresează din nou titularului departamentului, precizînd că „a trata clasicismul ca pe un maur care și-a făcut datoria și poate să plece (...) mi se pare tot ce poate fi mai absurd, mai nedrept și periculos“.

După ce dă un ultim exemplu de țări ne-latine, ca Germania și Statele Unite ale Americii, sau de „țărișoare fără nimic specific roman în originile lor, ca Olanda, care continuă viguros tradiția umanistă“, V. Bogrea revine cu noi elemente la perorația anterioară:

„Și, atunci, ne putem întreba: oare un popor ca al nostru, care a păstrat credincios fondul moștenirii latine, rezistînd influențelor străine cu aceeași forță elementară, cu care au rezistat pînă azi stîlpii împărătescului pod de la Severin apelor care-i lovesc și... trec; un popor care reprezintă acolo, unde se găsește, douăzeci de secole de latinitate; care rezumă în el întreaga romanitate a Răsăritului și continuă, la gurile Dunării, istoria și civilizația romană; un popor care, bătut de o mie de nenorociri și pîndit de o mie de primejdii, s-a conservat, ca atare, numai grație ideii latine (...); oare — zicem — un astfel de popor își poate îngădui luxul de a-și ignora pămîntii, de a tăia și seca rădăcinile milenare, din care ființa sa și-a tras toată vlaga, spre a le înlocui prin cine știe ce rădăcini adventive, la modă?“

Trecînd la oportunitatea reformei școlare preconizate, V. Bogrea adaugă: „De fapt, momentul acesta e prea grav ca să nu înțelegem că »convorbirea cu cei mai de seamă oameni ai veacurilor trecute« (Bréal), care, pentru noi, românicii, sînt niște »contemporani«, mai mult ca pentru alții, e mai necesară acum (...) ca oricînd, pentru formarea sufletului tinerimii noastre și că, nu expropriînd pe cei mai nobili înaintași de mizerabilul »peculium« la care au fost reduși, ci, dimpotrivă, făcînd limbii în care gîndul lor etern s-a cristalizat cel mai larg loc posibil, în întreg cursul liceului (...), vom izbuti să asigurăm României întregite sufletul de care are nevoie viitorul ei național și cultural“.

După această caldă pledoarie în favoarea învățămîntului limbii latine, V. Bogrea adaugă un „cuvînt de apărare“ pentru drepturile celeilalte limbi a antichității clasice — limba greacă. Evident, aici argumentele diferă; de aceea și ea

este mai sumară. Cu toate acestea, după ce arată că „rațiunea studierii acestei limbi decurge din însăși nevoia aprofundării limbii latine, cu aceeași necesitate logică, cu care derivă nevoia de a învăța latinește din însuși studiul limbilor române”, V. Bogrea aduce în sprijinul revendicării sale și alte argumente. Astfel, pe plan general, cultura greco-romană formează un tot organic, iar literatura latină are cel mai bun comentariu al ei în cea greacă. De aici rezultă că, în interesul însuși al valorificării fondului roman, un studiu temeinic al limbii latine nu se poate concepe fără cunoștințe de grecește.

La aceste argumente de natură obiectivă se mai adaugă și unul specific „pentru noi, care (...) am trăit veacuri de-a rândul în acea atmosferă bizantină, adică greco-latină, ale cărei »supraviețuiri« constituie unul din cele mai pitorești și mai caracteristice aspecte ale fizionomiei civilizației noastre» (Iorga). Toate acestea, consideră V. Bogrea, pledează pentru ca „limba greacă să-și aibă locul ei în programa de studii a ultimelor patru clase liceale”.

Cel de-al doilea text al lui V. Bogrea³ are mai curînd un caracter polemic, adumbrînd, astfel, în parte, pe cel apologetic, care predomină — așa cum am arătat mai sus — în *Memoriu*. Dar, cu tot caracterul lui polemic, acest text a fost considerat pe bună dreptate „ca un complement al celor expuse în amintitul memoriu”⁴. Aici voi insista numai asupra pasajelor care ne privesc direct pe noi, renunțînd la părțile referitoare la cultura europeană în general.

Chiar la început, V. Bogrea notează că, pe cînd „aiurea clasicismul întîmpină doar o anumită ostilitate, la noi el luptă penibil pentru dreptul la existență”. Apoi continuă cu următoarea comparație: „Ca »Valahii Transilvaniei« de odinioară către Împăratul, clasicismul român trebuie să adreseze cîte un *Supplex libellus* fiecărui ministru al Instrucțiunii, care proiectează o reformă a învățămîntului”.

Curînd după aceea, utilizînd tot formula unei comparații, V. Bogrea atacă, ridiculizîndu-i, pe anticlasicisții de la noi: „În prefața poeziilor lui Hrisoverghi, marele Kogălniceanu stigmatiza pe numitul Belibou din Tîrgu Neamț, care-și zidise un han cu pietre din Cetatea Neamțului. Cu pietre din Cetatea Antică e construită însă, în bună parte, toată cetatea modernă, și Beliboi contemporani — cărora nimene nu le cere să-și dărîme clădirea, făcută din și pe ruinele unei civilizații de atîtea ori superioare — țin să distrugă pînă și amintirea vechilor proprietari... Brutală *damnatio memoriae*!”

V. Bogrea rezervă mai multe pasaje unei categorii de adversari ai clasicismului, pe care-i numește „americanizanți”. În primul din aceste pasaje el scrie: „Ciudat lucru! De ce-or fi ținînd morțiș »realiștii« noștri să ne »americanizeze«. Într-o vreme cînd America însăși se europenizează?”

Dintre „americanizanții” de la Cluj, îl ia în pleasnă îndeosebi pe titularul Catedrei de Sociologie, care susținuse într-un articol că liceul unic, cu bază de antichitate clasică, ar rupe continuitatea dintre cultura celor de sus și sufletul celor de jos.

După ce spune apăsător că, deși are cultură clasică, se poate face înțeles de frații săi din popor tot așa de bine ca și „simpaticul americanizant”, V. Bogrea adaugă: „...a avea cultură clasică nu înseamnă a vorbi latinește și grecește cu

³ *Reflexii asupra anticlasicismului*, în *Societatea de Măine*, An. III, 1926, nr. 19, 9 mai, p. 353—355.

⁴ Teodor Naum, *Cuvînt înainte*, în vol. Vasile Bogrea, *Sacra Via*. Pagini literare și publicistică. Cu un cuvînt înainte de Prof. Teodor Naum. Ediție îngrijită, note și bibliografie, addenda și postfață de Mircea Borcilă și V. M. Ungureanu. Cluj, Editura Dacia, 1973, p. 10.

contemporanii tăi, nici a-ți suprapune o mentalitate și o limbă fabricată, pe care conaționalii tăi să n-o priceapă". Apoi se întreabă: „Ori, poate, condiția neapărată pentru a nu te înstrăina sufletește de popor este să fii pus în situația de a cita pe franțuzește titluri de opere latinești, într-o scriere românească?" Aluzie transparentă și tăioasă la adresa „simpaticului americanizant”!

În sfârșit, un ultim șfichiu la adresa adversarilor clasicismului, care pretind că societatea actuală se arată dispusă a face „tabula rasa” de trecut, citind versul eminescian: „Au prezentul nu ni-i mare?” Reluând apoi un motiv din primul text, V. Bogrea li se adresează astfel: „Întrebatu-v-ați însă vreodată, dumneavoastră care cugetați »realist« la Cluj și vă indignați împotriva »păcatelor« arhaizanților obscuranțiști, unde am fi azi dacă umilii dascăli de la Blaj n-ar fi stat să descrie zăbavnic, la luminile Romei, trecutul național, urmărind cu ochiu înduioșat și pios, în palimpsestul sufletului românesc, străvechile linii romane, peste care se așternuse, învălmășit, scrisul atîtor veacuri de barbarie?”

În ultimul pasaj din textul al doilea V. Bogrea reia, în ordine inversă, cele două argumente din primul text, încercînd să le concilieze: „Clasicismul împacă, la noi, toate antinomiile: el are îndoitul avantaj de a corespunde, deopotrivă, și naționalismului și umanitarismului (i.e. internaționalismului). Ființa noastră etnică își are originea în viața romană, iar civilizația Romei — transmițătoare, cînd nu e chiar creatoare, a civilizației antice — e însuși terenul comun, pe care se întîlnesc popoarele de cultură ale lumii și vremii noastre”.

Am considerat oportun să înfățișez un aspect mai puțin cunoscut din activitatea atît de bogată și variată a lui V. Bogrea. Evident, cele două texte pe care le-am comentat reprezintă, azi, o situație depășită în ceea ce privește concepțiile asupra învățămîntului. Cu toate acestea, trebuie să recunoaștem că „argumentul de ordin național”, invocat și dezvoltat de V. Bogrea cu atîta logică și cu atîta încărcătură emoțională, mai păstrează elemente valabile și pentru zilele noastre.

De altfel, „Programul de măsuri pentru aplicarea hotărîrilor Congresului al XI-lea al Partidului și ale Congresului educației politice și al culturii socialiste în domeniul muncii ideologice, politice și cultural-educative” constituie o dovadă elocventă în această privință. Iată de ce, acum, la o jumătate de veac de la moartea lui V. Bogrea, această profesiune de credință a unei vieți întregi, pe lîngă actualitatea ei, mai capătă și semnificația unui testament pentru viitorime.

NICOLAE LASCU

VASILE BOGREA — APOLOGISTA DEL CLASSICISMO ANTICO

(Riassunto)

L'Autore mette in risalto un lato meno conosciuto dell'attività di V. Bogrea, primo professore di lingua e letteratura latina presso l'Università di Cluj (1919—1926). Si tratta della passione con cui egli ha appoggiato lo sviluppo dello studio delle lingue classiche, in occasione della discussione del disegno di legge per la riforma dell'insegnamento secondario negli anni 1925—1926. Sebbene la situazione sia ora superata riguardo ai concetti sull'insegnamento, alcune delle opinioni espresse allora da parte di V. Bogrea conservano anche oggi la loro attualità e acquistano il significato di testamento per i posteri.

CONSIDERAȚII PRIVIND MODERNIZAREA BAZEI TEHNICE A ÎNȚEPRINDERII „METALUL ROȘU” DIN CLUJ-NAPOCA

Dezvoltarea Clujului după unirea Transilvaniei cu România s-a accelerat în mod remarcabil, consecință firească a stabilizării relative a sistemului capitalist. Această dezvoltare se datorează și rolului pe care îl juca în această perioadă Clujul pe tărîm economic, cultural și politic. Chiar dacă nu constituia cel mai important centru industrial al Transilvaniei, totuși viața lui economică era de mare importanță.

Din anul 1923 a început să sporească în acest oraș numărul întreprinderilor și al atelierelor mai mici. Procesul a fost stimulat și de Legea protecționismului vamal, ca urmare a căreia s-au format o mulțime de societăți particulare, avînd ca obiectiv principal industria. Uzinele existente, cu unele excepții, și-au mărit instalațiile; multe fabrici au apărut cu repeziciune, cumpărînd, clădind și producînd¹. În acest context ne vom limita doar la întreprinderile care stau la baza formării fabricii „Metalul Roșu” din Cluj-Napoca. De asemenea, vom încerca să urmărim cu precădere aspectele modernizării bazei tehnice cu implicațiile sale asupra creșterii producției. Micile stabilimente din care s-a format mai tîrziu întreprinderea „Metalul Roșu” sînt: turnătoria lui Ioan Hirsch, din care a luat naștere în 1936 Societatea Anonimă „Uzinele de fier” și micul atelier de tinichigerie al lui Biró Márton, care s-a transformat în 1931 în Societatea Anonimă Română Uzinele Metalurgice „Orion”. Unirea întreprinderilor „Uzinele de fier” și „Orion” în anul 1949 a dat naștere întreprinderii „Menajul”, din care mai tîrziu, prin schimbarea denumirii în 1959, a apărut „Metalul Roșu”.

Așa-zisa „Uzină de fier” a lui Ioan Hirsch a început să funcționeze în anul 1924 sub o formă neînregistrată oficial, purtînd denumirea de „Turnătoria neferoasă Ioan Hirsch” cu sediul în Cluj, strada Cîmpeni nr. 13 (pe atunci strada Calvin nr. 7). Firma este înregistrată în Corporația meseriașilor din Cluj abia la sfîrșitul anului 1924, în 16 decembrie, după ce funcționase clandestin un an². Atelierul, în prima sa perioadă de activitate, funcționa doar cu șase muncitori care lucrau într-o încăpere insalubră și întunecoasă, folosită înainte ca pivniță de vinuri. Primele produse realizate aici cu o tehnică rudimentară erau plăcuțele indicatoare pentru mobilă, imitații de ornamente antice de mobilier, șilduri, mînere pentru uși, bibelouri metalice și alte piese turnate din metale neferoase. Baza tehnică o constituia un cuptor pentru topirea metalelor, cîteva casete de format, menghine paralele și cîteva scule de mînă. Scopul urmărit de patron era, evident obținerea unor profituri imediate, cu investiții minime. Acest lucru în mod implicit atrage după sine necesitatea încadrării unor muncitori cu înaltă

¹ *Societatea de mîine*, an. VI, 1929, p. 136.

² *Registrul de evidență al Corporației Meseriașilor din Cluj*, poziția 4350 (registrul, aflat pînă nu demult la Uniunea Județeană a Cooperativelor Meșteșugărești din Cluj-Napoca, a intrat în posesia Arhivelor Statului, Filiala Cluj-Napoca).

pregătire profesională³. *Metalurgistul*, foaia oficială a „Uniunii Muncitorilor în Fer, Metal și Chimică”, descrie foarte semnificativ și plastic situația acestui atelier din acea perioadă: „Este cunoscută de mulți colonia de robi al cărei proprietar este anticarul Hirsch. Acest Hirsch a deschis cu ani în urmă o turnătorie construită din tot felul de vechituri”⁴.

Totuși în perioada de stabilizare relativă a capitalismului acest atelier a prosperat, ajungând ca în anul 1928 să aibă peste 110 muncitori. Patronul nu coordona direct activitatea productivă, lucru foarte firesc din cauza lipsei sale de pregătire profesională. În această situație se impunea ca meseriașii pricepuți să conducă producția. Se aplicau soluții tehnice mai puțin costisitoare. Datorită relațiilor bune cu municipalitatea orașului, patronul obține un teren de 5.854 mp, în strada Negru Vodă nr. 1, cu obligația ca pînă la sfîrșitul anului 1930 să construiască o mică unitate industrială⁵. În perioada crizei economice din anii 1929—1933 mica întreprindere este ajutată tot de municipalitatea Clujului, care comandă rame și capace din fontă, necesare conductelor de apă și canalizare din oraș. La salvarea întreprinderii în anii crizei a mai contribuit și faptul că patronul a putut angaja lucrători flămînzi în cele mai rele condiții de muncă și salarizare, ei lucrînd 12—14 ore pe zi⁶. Pînă la sfîrșitul anului 1930 s-a construit o clădire din cărămidă, turnătoria și o hală pentru mașini. Mutarea în noul edificiu a adus după sine înnoirea mijloacelor de producție, al căror număr de tipuri s-a mărit. S-au cumpărat la prețul fontei vechi strunguri casate de la „Atelierele Căilor Ferate”, care au contribuit astfel la creșterea beneficiului. Începînd cu anul 1932 s-au introdus în fabricație articole pentru instalații sanitare, postamente pentru cazane de baie și tuburi de scurgere din fontă. După anii crizei, lipsa capitalului financiar are influență și asupra întreprinderii lui Ioan Hirsch. Pentru a ieși din impas, el fondează la 15 ianuarie 1936 „Societatea Anonimă Uzinele de fier”; atunci s-a votat statutul și s-a stabilit capitalul social în sumă de 500.000 lei, împărțit în 1000 numere de acțiuni la purtător, de cîte 500 lei bucata⁷. S-a format și Consiliul de Administrație. Conform uzanțelor, Societatea a înaintat dosarul cu toate actele și formele necesare Tribunalului din Cluj, care ordonă înregistrarea Societății Anonime „Uzinele de fier” din Cluj, în registrul firmelor sociale și comerciale, începînd cu data de 9 iunie 1936. În decizia de înregistrare a firmei s-a precizat: „... fabricarea tuturor mărfurilor de fier, oțel, fontă și diferite metale, cumpărarea acestora și în general orice alte afaceri comerciale care sînt în legătură cu scopul întreprinderii...”⁸. Infuzia de capital a permis dezvoltarea continuă a firmei, astfel că în 1936 ea avea un beneficiu de 36.392 lei. În 1937 s-a mărit capitalul social la 1.500.000 lei, împărțit în 75 de acțiuni la purtător, fiecare avînd o valoare nominală de 20.000 lei⁹. În 1939 întreprinderea vinde dreptul de ipotecă pentru suma de 600.000 lei în favoarea „Băncii de Scont și Schimb din Ardeal S.A. Cluj”¹⁰. În anul următor s-a construit o nouă încăpere

³ *Consum*, nr. 26/25 din 25 iunie 1922.

⁴ *Metalurgistul — Foaia oficială a Uniunii Muncitorilor în Fer, Metal și Chimică*, nr. 9—10, sept.—oct. 1934.

⁵ Foaie de proprietate din 14 iunie 1930, nr. 6083, extras funciar nr. topografic 6833.

⁶ Vezi nota 4.

⁷ Proiect de fondare, dosar Tribunalul Cluj, Secția III, F. — 1652.

⁸ Act de încheiere la Tribunalul Cluj Secția III, F. 56/5 — 1936.

⁹ Act de încheiere la Tribunalul Cluj Secția III, F. 23/14 — 1939.

¹⁰ Extras funciar nr. 16.688 din 22 decembrie 1938.

pentru atelierul de prelucrări metalice care a făcut posibilă fabricarea unor utilaje și piese pentru utilaj.

Odiosul dictat de la Viena care a smuls din trupul țării partea de nord a Transilvaniei a avut o influență nefastă și asupra „Uzinei de fier“ din Cluj, care trece în proprietatea Societății „Vasipari Részvénytársaság“ din Ungaria. Acum încep și restricțiile de folosire a fontei. În anul 1944, cu ocazia bombardamentelor, fabrica este distrusă, iar anii de după război marchează o grea perioadă de refacere a uzinei. Totul trebuia început de la zero: nu existau utilaje corespunzătoare și motoare electrice. La mobilizarea Sindicatului metalurgiștilor începe reconstrucția uzinei, perioadă când întreprinderea era condusă de „Comitetul de fabrică al societății“ (1 mai 1944—21 septembrie 1945). În acest interval de timp „Uzinele de fier“ făceau parte din categoria întreprinderilor care au intrat sub controlul organizației CASBI înființată la 9 februarie 1945¹¹. Între anii 1946—1947 s-au construit două cuptoare, dar pînă la naționalizarea întreprinderii (11 iunie 1948) nu s-au efectuat modificări cantitative și calitative în structura mijloacelor de producție. Naționalizarea, deschizînd o etapă nouă în istoria economiei naționale, a marcat o cotitură și în dezvoltarea acestei uzine.

După scurta prezentare a principalei ramuri a uzinei din care a luat naștere Întreprinderea Metalul Roșu trebuie să amintim succint și istoria celeilalte unități, la fel de importantă pentru viitoarea uzină constructoare de mașini. Această unitate care stă la temelia dezvoltării întreprinderii „Metalul Roșu“ își are obîrșia într-un modest atelier de tinichigerie înființat în anul 1923 de către maestrul Bíró Márton¹². Atelierul dispunea de o singură încăpere în care erau instalate mașinile-unelte, o presă cu excentric, o foarfecă-ghilotină și o mașină de fîlțuit. În acest atelier, Bíró Márton împreună cu cîteva calfe și ucenici, ajutați de femei la operațiile mai simple, executau articole de menaj din tablă cositorită și zincată într-o gamă tipodimensională variată. În anul 1927 proprietarul atelierului s-a unit cu Alexandru Weisz, comerciant, dînd naștere unei firme industriale. La 15 noiembrie 1927 Tribunalul din Cluj ordonă înregistrarea ei sub denumirea „Bíró et Comp.“¹³. Firma dispunea de un capital de 17.500 lei și a funcționat sub această denumire trei ani fără să schimbe gama sortimentelor. În urma unor neînțelegeri, Bíró Márton s-a retras, după care Alexandru Weisz s-a asociat cu Adolf Solomon, încheind un nou contract. Capitalul firmei s-a mărit la 100.000 lei, fiecare asociat aducînd cîte 50.000 lei. Noua denumire a firmei este „Succesorii lui Bíró et Comp.“¹⁴.

Piața de desfacere a produselor depășea deja limitele orașului, din care cauză se simte nevoia mutării atelierului într-un alt imobil mai adecvat. Cu toate că în această perioadă firma prosperă, anii crizei lovesc puternic în mica întreprindere. Acum se ajunge la împrumuturi ipotecate ce nu o salvează de faliment. Odată cu adîncirea crizei se simte și reducerea puterii de cumpărare. Deci, lipsa debușeurilor a fost primul avertisment care demonstrează „amatorilor că pentru a ajunge »Stinnes«-ul României nu este suficientă doar lansarea unor acțiuni și angajarea a doi-trei nemți“¹⁵. În acest fel numai puține dintre noile întreprinderi

¹¹ *Legea privind înființarea „Casei de Administrație și Supraveghere a Bunurilor Inamice“.*

¹² *Registrul de evidență al Corporației Meseriașilor din Cluj*, poziția 120.

¹³ Act de încheiere la Tribunalul Cluj Secția I, N.F. 353/2 F. 1379/1927.

¹⁴ Contract de asociere la Tribunalul Cluj Secția I, Instanța firmelor F. 1472—1930.

¹⁵ *Societatea de mîine*, nr. VI, 1929, p. 137.

s-au putut dezvolta și menține. În anul 1931 firma este preluată de Wilhelm Weinrich cu întregul inventar și noul stabiliment poartă denumirea de „Primax”, profilându-se pe fabricarea măsurilor de volum¹⁶. Dar nici această nouă firmă nu rezistă prea mult, ajungând la un grav impas financiar, după care se formează o nouă societate pe acțiuni. La 2 iulie 1931, în adunarea de constituire iau naștere Uzinele Metalurgice „Orion” S.A., cu sediul la Cluj, calea Traian nr. 42, având o filială la București pe bulevardul Carol nr. 21. Tot la această adunare se stabilește capitalul social în valoare de 2 milioane de lei și se alege consiliul de administrație¹⁷. Cu ocazia înregistrării firmei la Tribunalul din Cluj se precizează obiectivul societății: „Prelucrarea metalelor, fabricarea țevii de plumb și cositor, sîrmă de plumb, sifoane de plumb, precum și cumpărarea, vinderea și prelucrarea de orice metale, minereuri, sîrme de metal, reziduri și cenușă”¹⁸. Pînă la începerea celui de al doilea război mondial schimbări esențiale nu s-au produs în viața economică a întreprinderii, însă conflagrația cu forța ei distrugătoare și-a pus amprenta și pe această mică întreprindere clujeană.

La puțin timp după actul naționalizării, în anul 1949, a avut loc unificarea celor două mici unități producătoare de bunuri metalice destinate uzului casnic, anume „Orion” și S.A. „Uzinele de fier”, sub denumirea de „Menajul”. Noua întreprindere era subordonată, prin centrala industriei metalurgiei prelucrătoare, Ministerului Industriei Grele. În prima sa perioadă, funcționează cu două unități dispersate. La unificare noua întreprindere avea peste 240 de salariați. În anul 1949 s-au obținut fonduri de investiții pentru sistematizarea teritoriului întreprinderii, pentru refacerea clădirilor distruse și pentru construirea unei turnătorii noi. Fondul de investiții era de 21.500.000 lei nestabilizați. Pînă la sfîrșitul anului 1950 construcțiile erau terminate, datorită în marte parte și entuziasmului muncitorilor care au efectuat multe ore de muncă patriotică. Turnătoria recent dată în folosință avea o suprafață de 700 mp și noul amplasament care unea sub același acoperiș cele două întreprinderi a constituit un pas important în dezvoltarea viitoarei uzine. În nomenclatura produselor fabricii „Menajul” în 1950 se aflau 275 de articole, grupate după specificul și destinația lor în nouă categorii mari: 1) tucerie comercială; 2) articole de menaj din fontă; 3) articole din tablă galvanizată; 4) articole din tablă cositorită; 5) articole din tablă dublu decapată; 6) articole forjate; 7) articole tehnice; 8) piese din fontă neprelucrată; 9) piese din fontă prelucrată.

Structura întreprinderii era reprezentată prin atelierele de turnătorie, prelucrări mecanice, tinichigerie și cositorie, sculărie și atelierul de forje și vopsitorie. Circa 90% din ponderea producției au fost destinate fondului pieții. Însă marca majoritate a utilajelor prezentau o uzură fizică și morală accentuată, ceea ce ducea la frecvente defecțiuni mecanice. De exemplu, în atelierul de prelucrări mecanice utilajele erau acționate de transmisii și orice dereglare provoca stagnarea pentru un timp a întregului atelier. Modernizarea propriu-zisă a întreprinderii începe după comasarea celor două întreprinderi și construirea halei noi de turnătorie, dar datorită fondurilor de investiții limitate baza tehnică se modernizează treptat. Hala nouă este înzestrată cu un cubilou la care s-a aplicat o instalație de încărcare mecanizată, construindu-se, totodată, și o mașină pentru imprimarea formelor prin pre-

¹⁶ *Consum*, nr. 15, din 12 aprilie 1931.

¹⁷ *Consum*, nr. 36 din 6 septembrie 1931.

¹⁸ Act de încheiere la Tribunalul Cluj, Secția IV, F. 84/3, F. 1554—1933.

sare semimecanică. Procesul de modernizare a bazei tehnice continuă și în anul 1950, când începe turnarea unor piese în serii și modelele din lemn sînt înlocuite cu matrițe metalice. În urma acestor modernizări, în anul 1951 producția s-a dublat, ajungîndu-se la cantitatea de 84 tone piese turnate pe lună¹⁹. Modernizarea bazei tehnice se observă și în 1951, cînd s-a instalat un cubilou a cărui capacitate era cuprinsă între 1500—3000 kg fontă lichidă pe oră, o instalație de sablaj, mecanizîndu-se și transporturile interioare. Începînd cu anul 1953 marea majoritate a utilajelor au fost reînnoite cu noi utilaje: strunguri, mașini de găurit etc. Se introduc măsuri organizatorice și procedee tehnologice noi, ca, de pildă, turnarea etajată pe plan înclinat și turnarea în coji de bachelită. S-a pus în funcțiune și o bandă transportoare cu ajutorul căreia se asigura nisipul necesar turnării la locul de muncă al fiecărui formator-turnător. Și atelierul de tinichigerie suferă modificări esențiale în structura bazei tehnice prin introducerea formei de organizare industrială a muncii și trecerea la fabricarea variatelor tipuri de sobe de gătit în flux de producție continuă. Începînd cu anul 1955 se asigură modernizarea bazei tehnice prin ridicarea unei hale de producție în partea dreaptă a pîrului Nadășului, executarea bransamentului pentru apă potabilă, construirea stației de compresoare, echiparea stației trafo, construirea unei stații hidrofor și racordarea liniei de garaj la linia de manevră C.F. Ca urmare a acestor măsuri, valoarea producției globale a crescut: la 1.000 lei, fondurile fixe productive erau în 1950 de 100%, în 1953 de 168%, în 1956 de 172%, iar în 1959 de 215%²⁰. Creșterea calității produselor, sporirea productivității muncii, reducerea prețului de cost se datorează în primul rînd tocmai acestei modernizări a bazei tehnice. Pe măsură ce apăreau înnoirile în producție, întreprinderea putea să treacă la fabricarea unor produse mai pretențioase, cum ar fi, de exemplu, separatorul de lapte, mașinile electrice de tocat carne (tip Wolf), mașinile de spălat vase, prăfuitoarele de sulf și D.D.T. Producția globală în 1958 era de 3,82 ori mai mare față de anul 1949. Începînd cu anul 1958 „Menajul” este transferat de la Ministerul Industriei Grele la Ministerul Industriei Bunurilor de Consum²¹, propunîndu-se ca întreprinderea să producă pentru industria ușoară, propunere aprobată la 14 martie 1959, cînd ea este reprofilată²². După reprofilarea întreprinderii, începînd cu 1 noiembrie 1959, se schimbă și denumirea ei în „Metalul Roșu”²³. Acum începe producerea unor utilaje pentru industria ușoară cu un „Hașpel” experimental, un aparat de uscat sub presiune și un uscător velur.

După aceste schimbări esențiale în structura organizatorică și de profil a întreprinderii, procesul de modernizare a bazei tehnice continuă pe o scară superioară, fapt care a dus la creșterea producției globale a fabricii. În colaborare cu Institutul de proiectări pentru industria ușoară se elaborează o concepție de dezvoltare generală a întreprinderii. Se impun de urgență noi investiții pentru continuarea modernizării bazei tehnice a producției. Astfel, s-au creat anexe sociale pentru obținerea unor condiții optime de lucru, s-a modernizat turnătoria modificîndu-se instalația de alimentare a cubiloului, s-a înălțat acoperișul cu 3 m pentru topirea metalelor neferoase în locul cuptoarelor cu ardere directă, s-au instalat cuptoare cu creuzete basculante, s-a extins procedeul de turnare în coji

¹⁹ *Darea de seamă statistică I.N.V. a întreprinderii „Metalul Roșu”.*

²⁰ *Darea de seamă statistică anuală a întreprinderii „Metalul Roșu”.*

²¹ H.C.M. nr. 1842/1958.

²² H.C.M. nr. 33/1959.

²³ Ordinul Ministerului industriei bunurilor de consum, nr. 1012/1959.

de bachelită, iar la curățirea pieselor turnate s-a introdus operațiunea de sablare. Aceste modernizări au dus la o dublare a producției, la funcționarea unei linii tehnologice complet mecanizate și automatizate. Nisipul de turnătorie, de exemplu, de la descărcarea din vagoane și pînă la locurile de formare a matrițelor este manipulat uscat, prelucrat și transportat prin intermediul unor benzi rulante, transportoare pneumatice, fiind tratat în instalații de preparare și uscare. Toate aceste operații se execută fără muncă brută. Astfel, se putea trece la modernizarea secției de turnătorie de precizie și la introducerea procedurii de turnare în modele ușor fuzibile. În noua clădire spațioasă se amenajează tîmplăria de modelare. Ca parte integrantă în procesul de modernizare a bazei tehnice de producție, se efectuează și construirea monoblocului cu patru deschideri de cîte 12 m și travee de 6 m, unde funcționează atelierul de galvanizare și compartimentul de sudură cu grupul social. În clădirea centrală se mai amenajează un laborator de metrologie și fizică-chimie. S-au făcut, de asemenea, modernizări și la centrala termică, care produce 34 tone aburi pe oră, la care se adaugă instalarea a 4 bucăți compresoare EC 10, ce asigură consumul de aer comprimat al secțiilor²⁴. În urma acestor modernizări, întreprinderea „Metalul Roșu” a devenit o unitate productivă, omogenă, capabilă să realizeze pe deplin obligațiile sale față de economia națională. Totuși perioada de cotitură pentru viitorul întreprinderii o constituie anii 1957—1960, cînd ea se va înscrie, în urma modernizărilor mai avansate, pe traiectoria mării industrii de fabricare a unor utilaje pentru industria ușoară.

Sculăria s-a transformat într-un atelier modern dotat cu mașini-unelte universale, iar producția de la început a fost orientată în direcția creșterii gradului de echipare cu S.D.V.-uri și a unor produse considerate cu perspectivă și cu pondere în plan. S-a lărgit aria de execuție a S.D.V.-urilor prin achiziționarea diferitelor mașini ca: mașini de găurit de precizie, strunguri de detalonat, mașini de rectificat, mașini de ascuțit, freze de capsat, strunguri de precizie și alte mașini și unelte portabile electrice și pneumatice²⁵.

În acțiunea de autodotare, colectivul a urmărit trei deziderate principale: 1) asigurarea unor utilaje tehnologice pentru operații specifice, care nu pot fi procurate în alt mod; 2) construirea unor utilaje sau instalații tehnologice cu scopul de a mecaniza anumite operații ce reclamau un volum mare de lucru manual sau la care calitatea lucrărilor nu era corespunzătoare; 3) mecanizarea operațiilor auxiliare de transport și manipularea materiilor prime, materialelor și pieselor în procesul de producție, reducînd sau eliminînd munca fizică brută și în același timp micșorînd cheltuielile de fabricație. În urma acestor acțiuni, pînă în 1973 au fost construite prin efort propriu peste 220 de utilaje și accesorii, mecanisme, aparate și instalații. În această perioadă s-a montat o bandă care transporta pămîntul de formare de la morile de preparare la locurile de lucru, o cală de turnare de 4 tone, două creuzete basculante, un pod rulant de 3,2 tone, o autoclavă pentru ceară, o instalație de curățire termochimică, totodată, atelierul de lăcătușerie fiind dotat cu mese de îndreptat tablă, polizoare tip plug, o mașină de ornat tablă inoxidabilă etc.²⁶

Aceste schimbări deosebit de importante, urmărind modernizarea bazei tehnice, au avut efect binefăcător și asupra produselor întreprinderii, efect care vădește

²⁴ *Darea de seamă statistică anuală a întreprinderii „Metalul Roșu”.*

²⁵ *Darea de seamă statistică I.N.V. a întreprinderii „Metalul Roșu”.*

²⁶ *Ibidem.*

o reală acumulare cantitativă și îmbunătățire calitativă. Gama bogată și complexă a sortimentelor de bună calitate a făcut ca „Metalul Roșu”, pe lângă faptul că onorează comenzile Ministerului Industriei Ușoare, să respecte cu strictețe și obligațiile sale de export. Produsele simple sînt abandonate, se trece la fabricarea unor utilaje complexe destinate industriei textile, încălțămîntei și tricotajelor.

Începînd cu anul 1950, investițiile masive au făcut ca această întreprindere să devină o instituție cu profil de construcție de mașini, realizînd un mare volum de producție globală. Realizarea și depășirea planului de investiții este unul dintre factorii determinanți care au permis dezvoltarea tehnică a întreprinderii, mecanizarea și automatizarea ei complexă. Pentru a ilustra mai fidel eforturile în domeniul investițiilor în vederea modernizării bazei tehnice, redăm, (începînd cu anul 1950, pînă în anul 1963) realizările obținute cu precădere în domeniul construcției și al dotării utilajelor (tabel I)²⁷. Ca urmare a investițiilor mărite, producția globală prezintă și ea o linie ascendentă (tabelul II)²⁸.

TABEL I

INVESTIȚII

ANUL	CONSTRUCȚII	UTILAJE
1950	2.008.900	806.700
1951	979.800	520.400
1952	716.191	320.600
1953	178.600	756.837
1954	609.200	801.100
1955	2.097.330	371.560
1956	1.143.000	230.000
1957	687.000	679.000
1958	354.000	286.000
1959	—	250.000
1960	61.000	1.014.000
1961	1.061.000	2.524.000
1962	1.756.000	2.652.000
1963	1.160.000	2.256.000

TABEL II

PRODUCȚIA GLOBALĂ

ANUL	PLANIF. ÎN MII LEI	REALIZAT ÎN MII LEI
1950	4.594	6.050
1951	6.623	7.879
1952	8.084	9.782
1953	10.430	11.800
1954	12.831	12.231
1955	11.598	13.722
1956	12.760	15.082
1957	16.100	16.106
1958	16.550	17.659
1959	18.120	19.310
1960	25.000	27.111
1961	28.750	33.147
1962	37.000	39.860
1963	48.120	51.523

Făcînd un calcul, ritmul mediu de creștere a producției în perioada 1950—1959 este de 15,7%, iar în intervalul anilor 1960—1963 de 28%.

Din această scurtă prezentare statistică reiese clar că începînd cu anul 1960 se fac investiții mai masive pentru dotarea întreprinderii cu utilaje noi și moderne. Acest lucru este în strînsă legătură și cu întărirea puterii industriei socialiste a Clujului și cu faptul că an de an au fost create și fabricate produse complexe, care au caracteristici tehnico-economice situate la nivelul țărilor avansate din punct de vedere industrial²⁹. Totodată, este cît se poate de evident și faptul că în urma modernizării bazei tehnice producția globală a crescut simțitor, în special după 1960, cînd ritmul mediu de creștere este aproape dublu față de anii 1950—1959.

Modernizarea bazei tehnice este și una dintre condițiile de bază care asigură produselor românești o calitate superioară. În acest sens, indicația tovarășului

²⁷ *Ibidem.*

²⁸ *Ibidem.*

²⁹ Gh. I. Bodea, L. Fodor, L. Vajda, *Cluj, Pagini de istorie revoluționară. 1848—1971*, Cluj, 1971, p. 400.

Nicolae Ceaușescu în Raportul prezentat la cel de al XI-lea Congres al Partidului Comunist Român este de o valoare certă, când se subliniază că: „... în centrul activității ministerelor, a celorlalte organe centrale, a unităților economice, a tuturor oamenilor muncii, a întregului nostru partid va trebui să stea ridicarea nivelului tehnic și a calității produselor. Este necesar să se acționeze mai hotărît pentru introducerea pe scară largă a tehnologiilor moderne și înnoirea într-un ritm mai rapid a producției, îndeosebi a mașinilor și utilajelor pentru a asigura produselor românești parametrii tehnici și calitativi comparabili cu cei realizați pe plan mondial”⁸⁰.

ALEXANDRU ARDOS

BETRACHTUNGEN ÜBER DIE MODERNISIERUNG DER TECHNISCHEN GRUNDLAGE DES „METALUL ROȘU“-WERKES AUS CLUJ-NAPOCA

(Zusammenfassung)

Nach einer kurzen geschichtlichen Schilderung der Entstehung des „Metalul Roșu“-Werkes in Cluj-Napoca während des 3. und 4. Jahrzehnts dieses Jahrhunderts, beschreibt der Verfasser die Entwicklung des Betriebes während der Wirtschaftskrise und in den Jahren vor dem zweiten Weltkrieg.

Eingehend wird anschliessend die Frage der Modernisierung der Technik und der Steigerung der Produktion nach der Nationalisierung und während den Jahren des Aufbaues des Sozialismus behandelt.

⁸⁰ N. Ceaușescu, *Raport la cel de al XI-lea Congres al Partidului Comunist Român*, București, 1974, p. 51.

UZINELE DE FIER VLĂHIȚA (1925—1948)

În istoria de aproape nouă decenii parcursă de la înființarea sa¹, întreprinderea de fier de la Vlăhița a ajuns la sfârșitul anului 1925 într-o nouă perioadă de dezvoltare, transformându-se, ca formă de proprietate, într-o firmă colectivă. Prin acest act organizatoric s-a deschis în fața activității întreprinderii un orizont mai larg atît sub aspectul producției, cît și al desfacerii, ca urmare a măririi considerabile a bazei sale materiale.

Inițiatorii schimbării petrecute în caracterul proprietății erau pe de o parte familia posesoare Lántzky, iar pe de alta firma comercială brașoveană Kamner și Jekelius, firmă care, de altfel, se afla din anul 1909 la conducerea întreprinderii ca antreprenoare². Capitalul de exploatare infim, în total de 90 232 lei³, nu s-a dovedit a fi nici pe departe suficient pentru ca întreprinderea să țină pasul cu progresele industriei siderurgice, care a atins ritmul de dezvoltare cel mai înalt în industria României postbelice. Conducătorii întreprinderii, de comun acord cu

¹ Pentru această perioadă vezi Vajda Lajos, *Întreprinderea de fier Vlăhița în primele decenii de existență*, în *Studii de istorie a naționalităților conlocuitoare din România și a înfrățirii lor cu națiunea română*, vol. I, București, 1976, p. 301—337 și L. Vajda, *Întreprinderea de fier Vlăhița (1878—1924)*, în *ActaMN*, XIII/1976, p. 481—503.

² Firma Kamner și Jekelius se afla printre cele mai vechi case de comercianți cu ridicata din Transilvania. A fost înființată la Brașov, în anul 1853, de către Eduard Kamner senior, care s-a asociat cu Adolf Bömches. Firma a prosperat chiar de la înființare, mărfurile fiindu-i foarte căutate, în special datorită condițiilor nefavorabile de transport, precum și lipsei articolelor indigene din cauza slabei dezvoltări a industriei. Astfel produsele din străinătate erau foarte mult favorizate. Transporturile erau pe atunci în antrepriza unor cărăuși din Szeged, care, în caravane, de multe ori făceau cîte un drum de săptămîni întregi. Prin urmare nu este de mirare, dacă sosirea cîte unui transport constituia un important eveniment, chiar o adevărată sărbătoare a firmelor comandate printre care cea a lui Kamner și Bömches, mereu prezentă în târgurile săptămînale, unde se făceau în special vinzările mai însemnate, constituia un beneficiar de frunte. În scurt timp locul lui Adolf Bömches, care a fost nevoit să se retragă de la conducerea firmei, fiind bolnav, a fost preluat de Carl Jekelius senior. Astfel, denumirea firmei s-a schimbat în Kamner și Jekelius, Adolf Bömches figurînd mai departe ca asociat tacit. Importanța firmei ca întreprindere comercială de import al produselor de fier creștea zi de zi, încît firma și-a extins activitatea și în județele vecine Trei-Scaune, Ciuc, Odorhei, Făgăraș etc., ocupîndu-se și cu comerțul de vin și cu diferite feluri de postav. În 1884 Kamner senior a început să lărgească rețeaua unităților de desfacere a firmei. Astfel, a deschis o filială și la Viena, care s-a dovedit foarte rentabilă, deoarece cumpăra produse în piața locală din Viena și le transporta, pe calea ferată deja construită în Transilvania, pînă la Brașov. În 1894, după moartea lui Eduard Kamner, firma s-a dat în administrare la patru procuriști, iar peste zece ani, în 1904, a mai intrat în conducerea firmei și Augustin Bömches, care pînă la urmă a devenit conducătorul ei. În același an, firma și-a înființat o filială și în Sighișoara, iar mai tirziu a devenit antreprenorul întreprinderii de fier Vlăhița, o parte a capitalului ei acumulat prin comerț transformîndu-se în capital industrial și astfel realizînd o nouă sursă de profit.

³ Enric Munteanu și Traian Grosu, *Monografia produselor laminate de fier și oțel*, București, 1930, p. 32, 33; *Indicatorul minier al României*, 1925, p. 148.

proprietarii — moștenitori ai lui Lántzky Sándor⁴, în străduința lor de a se alătura rapid procesului economic înviorat și de a-și consolida pozițiile ocupate în cadrul ramurii industriale prin dezvoltarea bazei tehnice a producției, cât și prin „organizarea mersului muncii conform unor sisteme noi“, pentru a obține randamentul maxim în utilizarea conjuncturii favorabile, au trecut în toamna anului 1925 la elaborarea actului constitutiv de fondare a firmei „Uzinele de fier Vlăhița, societate anonimă“, cu un capital social inițial de 30 000 000 lei, împărțit în 60 000 acțiuni, fiecare de cîte 500 de lei valoare nominală⁵.

Capitalul social urma să fie semnat și vărsat în modul următor: Firma Kamner și Jekelius cedează societății valorile mobile constînd din combustibil, mărfuri, materie primă, instalații, unelte, mașini și drepturi, care sînt evaluate din partea fondatorilor la suma de 9 225 000 lei, primind totodată pentru acest aport și în baza semnării de acțiuni în schimb 18 450 acțiuni în valoare nominală de 500 lei fiecare. În afară de aceste bunuri mobiliare, firma Kamner și Jekelius cedează cu drept de proprietate și imobilele cuprinse în cartea funduară din Vlăhița în valoare de 575 000 lei, primind pentru acest aport 1 150 acțiuni⁶.

Moștenitorii lui Lántzky aduc drept aport în societatea anonimă toate bunurile mobiliare aflate în cadrul întreprinderii de fier și toate drepturile de orice natură pe care le-au dobîndit în decursul anilor în privința uzinelor și exploatărilor de minereu de fier din Vlăhița și împrejurimi, în special drepturile miniere, după cum urmează: 1. Permisul general de exploatare din anul 1906 și pe baza acestuia 23 perimetre extensive din anul 1912, pe numele lui Lántzky József. 2. Perimetrul general de exploatare din anul 1916, pe numele văduvei lui Lántzky József și pe baza acestuia 10 perimetre exclusive. 3. Perimetrul general de exploatare din 1921 și pe baza acestuia 25 perimetre exclusive, pe numele lui dr. Jodál Gavril. 4. Hotarele miniere donate (perimetre concesionate) lui Lántzky Sándor sub denumirile „Heiliges Kreuz-Szentkeresztbánya“ și „Szentmiklós“. 5. Cererile pentru 8 donațiuni miniere (succesiune) din 1922, înaintate Inspectoratului VI minier Zlatna de dr. Jodál Gavril. În sfîrșit, acești moștenitori aduc drept aport, cu dreptul de proprietate în noua societate, și imobilele înscrise în cărțile funduare din Lueta. Aceste bunuri mobiliare și imobiliare aduse drept aport în noua societate de către moștenitorii lui Lántzky Sándor se evaluează din partea fondatorilor la suma totală de 28 000 000 lei, care se împarte în felul următor: 13 200 000 lei fac parte din capitalul social în schimbul semnării a 26 400 acțiuni, iar restul de 14 800 000 lei ei le vor primi după aceea în numerar.

Actul constitutiv al firmei „Uzinele de fier Vlăhița societate anonimă“ a fost semnat de către fondatori⁷ la 2 noiembrie 1925, iar înființarea societății a avut

⁴ Moștenitorii lui Lántzky Sándor sînt următorii: soția lui Páll Miklós, născută Lántzky Ilka, soția lui Dömötör Ödön, născută Lántzky Piroska, soția lui Nagy Imre, născută Lántzky Mária, soția lui Kloos Ödön, născută Riemer Olga, Riemer Eduard, văduva Lántzky József, născută Csányi Olga, ca testatară legală și naturală a minorilor Lántzky Magda, József, László, Lántzky Olga, Lántzky Aranka, dr. Jodál Gábor, soția dr. Jodál Gábor, născută Lántzky Lenke, soția lui Nagy Imre, născută Lántzky Gizella, Lántzky Malvin (*Monitorul oficial al României*, 1926, iunie, p. 8665).

⁵ *Idem.*

⁶ *Idem.*

⁷ Lista fondatorilor cuprindea pe următorii: 1. Kamner și Jekelius, comerciant, Brașov; 2. Dr. Jodál Gábor, avocat, Odorhei; 3. soția lui Dömötör Ödön, menajeră, Arad; 4. soția lui Páll Miklós, menajeră, Arad; 5. soția dr. Jodál Gábor, menajeră, Odorhei; 6. soția dr. Gönczy Gábor, menajeră, Odorhei; 7. Lántzky Malvin, Odorhei; 8. soția lui Nagy Ele-

loc la 2 decembrie 1925, în sediul Casei generale de păstrare din Brașov, cu care firma Kamner și Jekelius întreținea încă dinainte strânse relații financiare. Au fost prezenți următorii semnatari ai acțiunilor emise:

Nr. crt.	Numele și prenumele	Ocupația	Numărul acțiunilor
1	Firma Kamner și Jekelius	Magazin de fierărie	19 600
2	Gustav de Bömches	Mare comerciant de fier	3 500
3	Alexandru de Bömches	Procuristul firmei Kamner și Jekelius	1 000
4	Eduard Kamner	Mare comerciant de fier	3 500
5	Elsa de Bömches (născ. Kamner)	—	3 500
6	Ioan Eder	Directorul Casei generale de păstrare din Brașov	150
7	Emil Porr	Președintele Casei generale de păstrare din Brașov	100
8	Dr. Alfred Tontsch	Avocat	100
9	Adolf Hessheimer	Mare comerciant	100
10	Dr. Walter Fabritius	Medic	750
11	Heinrich Teutsch	Directorul Băncii industriale și comerciale din Brașov	100
12	Frederic Jakobi	Procuristul Casei generale de păstrare din Brașov	100
13	Wolfram Herrell	Procuristul Băncii industriale și comerciale din Brașov	100
14	Hilda Fabritius (născ. de Bömches)	—	1 000

Consiliul de administrație ales în cadrul ședinței de constituire a societății anonime se compunea din: Gustav de Bömches, Eduard Kamner, Alexandru de Bömches, Emil Porr, Ioan Eder, dr. Alfred Tontsch, Adolf Hessheimer, Carol Bretz, directorul Casei de păstrare din Făgăraș, dr. Gavril Jodál, reprezentant al moștenitorilor familiei Lántzky și dr. Walter Fabritius⁸.

Anul care a urmat reorganizării întreprinderii de fier din Vlăhița a constituit perioada elaborării unor proiecte de dezvoltare inițiate de principalul acționar, firma Kamner și Jekelius, care și-a păstrat în continuare reprezentanța generală a produselor uzinei, fără a renunța la sporirea producției cu baza tehnică existentă. Astfel, în 1926, la Vlăhița au fost produse: 121 vagoane mărfuri turnate în valoare de 22 000 000 lei; 71 vagoane de fier brut, în valoare de 4 400 000 lei; 72 000 kg articole de făurărie, în valoare de 2 800 000 lei, sume care se cifrează în total la 30 000 000 lei⁹. Prin mărirea capacității uzinei, începînd cu anul 1927, s-a prevăzut ridicarea producției cu cca. 150%, adică, la valoarea de 75 000 000 lei, bazîndu-se și pe calitatea excelentă a produselor, calitate datorată faptului că minereurile de fier erau topite în continuare cu mangal și astfel puteau să facă concurență chiar

mér, Tîrgu-Mureș; 9. soția lui Kloos Ödön; 10. pentru Riemer Eduard Kloos Ödön ing. Viena; 11. soția lui Nagy Imre, născută Lántzky Mária; 12. văduva lui Lántzky József, și ca testatară legală și naturală a minorilor Lántzky Magda, József și László; 13. Lántzky Olga, Vlăhița; 14. Lántzky Aranka (*Idem*).

⁸ *Idem*, p. 8668—8669.

⁹ *Fierul*, nr. 38 din 1927.

și produselor străine. După opinia contemporanilor, tuceria din Vlăhița se caracteriza printr-o turnare egală, neporoasă și foarte durabilă, iar fonta produsă avea o calitate excelentă în special pentru fabricarea pieselor de mașini. „Din punctul de vedere al comerțului de fier — constata periodicul *Fierul*, buletin oficial al Uniunii negustorilor de fier din Ardeal, Banat și Bucovina — despre sporirea capacității fabricii numai cu bucurie putem lua cunoștință, pentru că intensificarea producției industriei fierului servește drept garanță comercianților de fier, că vor scăpa încetul cu încetul de greutatea importului”¹⁰.

Procesul de raționalizare a adus cu sine an de an, pînă în 1929, introducerea unor metode noi de producție, perfecționînd totodată și instalațiile tehnice ale unităților de producție, pentru a obține astfel o creștere considerabilă a capacității, precum și pentru a lărgi gama sortimentelor produse, cum a fost, începînd cu toamna anului 1929, luarea în producție a mașinilor de tot felul pentru industria cîrnilor, care pînă atunci nu erau fabricate de loc în țară¹¹.

Capitalul necesar dezvoltării uzinei a fost asigurat din partea principalului acționar, firma Kamner și Jekelius, prin vînzarea palatului „Czell”, care era în proprietatea sa. Casei generale de păstrare din Brașov cu suma de 18 800 000 lei, sumă din care cumpărătorul a plătit 12 milioane în bani gata, iar restul a fost socotit drept contravaloarea clădirii Casei generale de păstrare, transcrisă firmei¹².

Extracția de minereu de fier, a cărei bază teritorială o constituiau 9,02 hectare de perimetre miniere concesionate, se concentra în cadrul minelor „Margit” și „Gustav”, dispunînd în medie de 30 muncitori calificați. Dintre minereuri, cele mai frecvente ca apariție erau sideritul și limonitul, cu limita inferioară a conținutului în fier de 20%, iar limita superioară de 40%. De regulă însă, conținutul în fier nu prea depășea o medie de 33%. În schimb, valoarea zăcămintelor creștea datorită faptului că cuprindeau minereuri de fier foarte pure, adică nefosforoase, destinate elaborării unei fonte turnate de bună calitate¹³.

Utilajul mecanic al minelor consta dintr-o locomobilă de 35 cai-putere și trei roți hidraulice cu energia totală de 30 cai-putere.

Prelucrarea minereului de fier se făcea în vechiul furnal înalt, transformat pentru nevoile unei producții zilnice de 5 tone. În 1925, utilajul acestuia fu completat cu un motor diesel de 25 cai-putere. Astfel, împreună cu locomobila deja existentă, furnalul avea o energie mecanică instalată de 60 cai-putere. Capacitatea anuală de producție a turnătoriei nu depășea nici ea 2000 de tone. Cel de al treilea element constitutiv al procesului de producție era format din forjele ce produceau unelte agricole, și care funcționau și acum acționate de roți hidraulice. În 1929 erau 6 asemenea roți, cu randamentul total de 72 cai-putere.

În acest fel, în anul 1929 forța motrică instalată la uzina din Vlăhița consta din 12 mașini, față de 2 mașini cîte erau în 1925; dintre ele, un motor diesel și două locomobile cu aburi, avînd randamentul total de 95 cai-putere. Energia dată de cele 9 roți hidraulice însuma 102 cai-putere. Așadar, baza energetică totală a minelor și a sectoarelor siderurgice era de 197 cai-putere¹⁴.

¹⁰ *Idem*, nr. 22—23 din 1926.

¹¹ *Idem*, nr. 9 din 1929.

¹² *Idem*, nr. 22—23 din 1926.

¹³ T. P. Ghițulescu și I. Gavăț, *Studii asupra zăcămintelor metalifere*, București, 1931, p. 4.

¹⁴ *Statistica instalațiilor de forță din România la sfîrșitul anului 1929*, p. 970—971.

Dezvoltarea tehnică era marcată și de creșterea fondurilor fixe ale întreprinderii. În 1928, ele erau în jur de 48 500 000 lei¹⁵, din care utilajelor și instalațiilor mecanice le reveneau cca. 17 200 000 lei¹⁶.

Numărul angajaților permanenți oscila între 250—270 de persoane. De exemplu, în 1927 la întreprindere lucra un efectiv permanent de 265 persoane, din care¹⁷:

— Personal administrativ	6 persoane
— Personal tehnic superior (șef de secție, șef de atelier, inginer)	2 „
— Personal tehnic inferior (maistru, șef de brigadă, supraveghetor)	11 „
— Medici, institutori	3 „
— Muncitori calificați	157 „
— Muncitori necalificați	86 „

Munca se desfășura în trei schimburi. Deși în anul 1925 a fost promulgată legea privitoare la respectarea repaosului duminical obligatoriu, zi liberă se dădea numai în fiecare a treia duminică. Astfel, muncitorii lucrau de fapt în fiecare lună trei săptămâni fără întrerupere, fiind lipsiți de posibilitatea vitală de a-și reface prin repaos puterea de muncă. Mai mult chiar, după constatările inspectoratului muncii Brașov, și la Vlăhița „... munca este organizată așa fel, ca ea să dea maximum de randament și întreg timpul de lucru să fie întrebuințat exclusiv pentru lucrările din întreprinderi... în timpul lucrului lucrătorii sînt supravegheați de șefii de echipe și controlori”¹⁸.

Așadar, sursa creșterii cantitative a producției era, pe lângă ridicarea nivelului tehnic al uzinei, mai ales stoarcerea forței de muncă.

La uzinele de fier din Vlăhița, cel mai înalt nivel de producție din istoria exploataților miniere de pînă atunci a fost atins în anii de după 1925. Aceeași constatare este valabilă și pentru producția de fontă.

Producția de minereu de fier și de fontă între anii 1925—1940¹⁹

Anul	Minereu	Fontă	Anul	Minereu	Fontă
	în tone			în tone	
1925	4639	2073	1933	3650	1732
1926	4156	1878	1934	3293	1577
1927	3708	1726	1935	1350	675
1928	2833	1040	1936	3730	1776
1929	3047	1200	1937	4200	2000
1930	2598	1011	1938	Nu avem date	Nu avem date
1931	1166	560	1939	Nu avem date	2000
1932	1097	709	1940	Nu avem date	1700

¹⁵ *Statistica societăților pe acțiuni din România în anul 1928.*

¹⁶ Enric Munteanu și Traian Grosu, *op. cit.*, p. 37.

¹⁷ *Idem*, p. 65—66.

¹⁸ *Inspeția muncii în 1927*, p. 38—39 și 52.

¹⁹ *Contribuțiuni la problema materiilor prime în România*, IV, part. I, București, 1941, p. 72, 192—198, 204; *Vas- és Fémmunkás*, XXI, nr. 7—8; *Annales des Mines de Roumanie*, 1937, p. 193.

După cum reiese din analiza rezultatelor obținute în producție, cantitatea de minereu de fier extrasă în 1925 a constituit punctul culminant al realizărilor întreprinderii de fier din Vlăhița în epoca capitalistă. Neluând în considerare creșterea provizorie înregistrată în anul 1929, după 1925 și până în 1932 s-a scos la suprafață an de an tot mai puțin minereu, astfel încît în acest din urmă an s-au produs doar 23,6% din cantitatea anului 1925.

Media producției anuale între 1921—1929 a fost de 3149 tone, cantitate cu care uzinele vlăhițene ocupau locul al patrulea în rîndul întreprinderilor de extracție și prelucrare a minereului de fier²⁰.

Producția de fontă urma în esență dinamica extracției de minereu de fier. Și pe acest tărîm, anul 1925 a marcat cel mai înalt nivel de producție. După această dată, cu excepția anului 1929 volumul producției prezintă o tendință de scădere. Nivelul cel mai scăzut a fost atins în 1931, cînd s-au produs abia 27% din cantitatea anului 1925.

În acești ani, furnalul de la Vlăhița a dat cu aproximație 2—3% din producția de fontă a întregii țări. Cantitatea minereului de fier prelucrat corespundea în general cu cantitățile extrase anual, pentru care nu era nevoie decît de utilizarea parțială a capacității furnalului. De exemplu, în 1927 furnalul a prelucrat 4320 de tone de minereu de fier²¹, iar cantitatea de 1726 tone de fontă obținută constituia 2,8% din rezultatele de producție pe plan național. Această cantitate a fost realizată prin utilizarea în proporție de 87% a furnalului. De altfel, furnalul Vlăhița era printre cele fruntașe în privința indicilor de utilizare a capacității de producție. La Reșița, de pildă, unde era obținută o proporție de 69,7% din cantitatea de fontă a întregii țării, gradul de utilizare a furnalelor era de numai 37%, iar în cazul furnalelor de stat din Hunedoara, deținînd 27,5% din producția de fontă a țării, același indice se ridica la numai 14,6%²².

Fonta produsă la Vlăhița era prelucrată în continuare în unitățile productive proprii, în bună parte sub formă de produse din fontă turnată. Lista generală a mărfurilor întreprinderii în anul 1929, de exemplu, conține peste 100 de sortimente de mărfuri, în diferite modele, ba mai mult, în afară de articolele cuprinse în listă, se executau pentru beneficiari orice fel de produse din fontă turnată pentru comerț și construcții: plite, grătare, rame fără plite și rotițe pentru mașini de gătit, picioare pentru putine de scaldat și mașini de gătit, oale și cratițe pentru gătit, cazane, porțițe pentru sobe, mașini de călcat cu cărbune, piese pentru bucătărie, apoi piese pentru pluguri, roți pentru roabe și vagoane, roți dințate, roți pentru curele, piese pentru trioare de grfu și table pentru tăiat calarambă, zăbrele de canal, pisălogi pentru beton și pămînt, picioare pentru bănci de grădină, drugi pentru coridoare, balcoane, gratii pentru morminte și balustrade, coloane pentru balcoane, cruci pentru morminte, sobe de încălzit, de gătit și mașini de gătit pentru vapoare; sobe ventilatoare cu ardere continuă, sobe de coloane, sobe rotunde, sobe cu rotițe, sobe țărănești transilvănene etc. Printre mărfurile forjei de unelte figurau sape ciocănite din oțel, așa-numite de Brașov, Făgăraș, Tulgheș, Trascău, Bistrița, Hunedoara, Căvasna, apoi săpoaie țigănești, cordiforme de Buda și circulare, de Weinberg, sape pentru lucrătorii

²⁰ T. P. Ghițulescu și I. Gavăț, *op. cit.*, Tabl. I.

²¹ Enric Munteanu și Traian Grosu, *op. cit.*, 55—56.

²² *Contribuțiuni la problema materiilor prime în România*, IV, part. I, București, 1941, p. 62.

de terasament și sape-mostră, lopeți pentru pământ și pietriș, tîrnăcoape, sape pentru tină, sape pentru var, sape pentru vii, curățitoare pentru jgheaburi, fiare pentru pluguri, săpătoare, cuțite de plug, topoare.

La fel ca în urmă cu cîteva decenii, principalul comisionar pentru desfacerea produselor era firma marilor comercianți de fierărie Kamner și Jekelius din Brașov²³, firmă care ocupa al doilea loc pe țară între comercianții de fier²⁴.

După cum reiese din bilanțurile publicate de Uzinele de fier Vlăhița societate anonimă, în a doua jumătate a celui de al treilea deceniu ea a prosperat din punct de vedere financiar. Profitul înregistrat în media anilor 1926—1929 era de 5,5% din capitalul de bază, ceea ce însemna în practică faptul că, în numai patru ani, proprietarilor le-au revenit sub formă de profit 22% din capitalul investit. Această situație se prezenta, pe ani, în felul următor²⁵:

- 1926: 1 359 963 lei
- 1927: 1 324 946 lei
- 1928: 2 441 077 lei
- 1929: 1 466 300 lei

Creșterea considerabilă a profitului acționarilor era însoțită de înrăutățirea situației muncitorilor, cu atît mai mult, cu cît din anul 1929 și în România anii stabilizării relative fură urmați de perioada crizei economice. Situația critică atît pe tărîm financiar, cît și industrial și agricol, prin aproape totala micșorare a pieții de desfacere, a fost puternic resimțită de industria metalurgică, ce făcea parte din rîndul ramurilor celor mai grav atinse de criză. „Criza economică generală — scria periodicul *Fierul* — n-a cruțat nici industria metalurgică din România. Dimpotrivă... industria metalurgică e printre cele mai greu lovite de criză. În afară de faptul că suportă urmările grele ale restrîngerii consumului intern particular, industria metalurgică este cel mai mult atinsă de restrîngerea comenzilor statului și ale serviciilor publice”²⁶. Sistările și reducerile producției, nesiguranța traiului și șomajul în masă erau fenomene însoțitoare ale anilor de criză ce au durat pînă în 1933. De influența lor nefastă nu a fost scutită nici uzina de fier din Vlăhița.

Deși simptomele de criză sînt și la Vlăhița anterioare anului 1930, urmările crizei dobîndesc aici la sfîrșitul acestui an un caracter hotărîtor. La începutul lui decembrie, uzina își sistă complet activitatea, conform relatării de atunci „... deoarece magazinele îi sînt pline de mărfuri și astfel continuarea producției nu este rentabilă. În mină încă oarecum se mai lucrează, însă de mult cu o activitate foarte redusă. După oprirea funcționării uzinei de fier se poate prevedea și soarta minei. În urma acestui fapt, muncitorii au în față o neagră nesiguranță”²⁷.

Deși activitatea minieră nu fu sistată, s-a introdus săptămîna de lucru parțială, de 3—4 zile, ceea ce a atras după sine reducerea salariilor în continuare, deși ele erau și pînă atunci mici. În 1932, producția atingea doar a treia parte din realizările anului 1929. Oprirea furnalului și a turnătoriei a însemnat conce-

²³ Arhiva Întreprinderii de fier Vlăhița, Lista generală de prețuri.

²⁴ *Fierul*, nr. 22—23 din 1926.

²⁵ *Correspondență economică*, 1927, p. 36; 1928, p. 200; 1930, p. 46; *Statistica societăților pe acțiuni din România în anul 1928*, p. 543.

²⁶ *Fierul*, nr. 11—12 din 1930.

²⁷ *Hargita*, 11 decembrie 1931.

dierea a 110 muncitori²⁸. Munca reîncepu în primăvara anului 1931, treptat-treptat, în raport cu înmulțirea comenzilor, dar fără a reveni la vechiul mers. Dacă în 1929 gradul de utilizare a capacității de producție a furnalului era de 98%, în 1933 — deși pe atunci producția înregistra un ritm mai ridicat —, gradul de utilizare este încă de 44%²⁹. Activitatea redusă a uzinei se reflectă și în datele de producție. În 1931 se producea mai puțin de jumătate din fonta anului 1929. La turnătorie, săptămîna de lucru era de numai 4—5 zile, totodată nici numărul muncitorilor nu atingea nivelul anterior. Pe lista șomerilor figurau în aprilie 1931 — 19 familii vlăhițene de muncitori calificați, cuprinzînd în total 100 persoane³⁰, dar pînă și cu un an mai tîrziu, în 1932, citim despre faptul că „la Vlăhița, în urma reducerii lucrului la turnătoria de fier, cca. 12 familii de muncitori sînt complet lipsite de cîștig, capii de familie nu pot da nici măcar o coajă de pîine copiilor lor flămînzi...³¹”.

La Vlăhița, ca la toate întreprinderile, capitaliștii căutau să pună pe umerii angajaților povara crizei economice. Încă în vara anului 1930, ei deciseră să efectueze reducerea cu 20% a salariilor — care fuseseră, oricum, mici —, situație agravată și prin faptul că odată cu sfîrșitul verii, timp de trei luni, nu s-au achitat nici măcar salariile micșorate. Măsurile abuzive au întîmpinat rezistența fățișă a muncitorilor, care porniră o mișcare pentru a împiedica reducerea în și mai mare măsură a retribuțiilor, cerînd totodată achitarea salariilor restante; mișcarea s-a îndreptat pe parcurs și împotriva tratamentului necorespunzător și a comportamentului arbitrar al direcțiunii, mai ales din partea directorului tehnic al uzinei, care — după cele scrise de muncitori în memoriul lor adresat Inspectoratului muncii din Brașov — îi trata „mai rău decît pe sclavi”. Situația deveni atît de critică, încît înșiși cheștorul poliției și căpitanul de jandarmi din Odorheiul Secuiesc interveniră cu forțe represive întărite pentru „potolirea atmosferei”. Amestecul autorităților nu i-a intimidat însă pe muncitorii agitați, care au declarat în scris că „cu baionetele se va ajunge la un măcel și nu la împăciuire”. Însuși Inspectoratul muncii din Brașov se străduia, spre a se evita „un nou Lupeni”, să contribuie la rezolvarea conflictului între muncitori și patroni prin tratative. În urma cărora muncitorii au obținut următoarele revendicări: achitarea salariilor restante, plata concediilor de boală și odihnă, sistarea reținerilor din salarii, precum și schimbarea din funcțiune și concedierea directorului tehnic al uzinei³².

Direcțiunea întreprinderii însă nu a respectat concesiile acordate muncitorilor și plănua, în curînd, noi reduceri de salarii, profitînd și de situația amintită, a sistării temporare totale a producției la sfîrșitul anului 1930. Pentru a zădărnici de la început rezistența muncitorilor, nu s-a dat înlături nici de la intimidarea lor cu ajutorul autorităților. În acest fel nu este întîmplător că la Lueta, la începutul lui 1931, „... jandarmeria a făcut percheziții în vreo 20 de locuri și a dus mai multe persoane la postul de jandarmi, unde, se spune, au fost grosolan maltratate”. La Vlăhița, departe de marile centre industriale, conducătorii de întreprindere încercau fără menajamente să înăbușe în fașă încercările și

²⁸ *Inspeția muncii în 1930 și 1931*, p. 28—29.

²⁹ Enric Munteanu et Nina Georgescu, *L'industrie métallurgique en Roumanie*, în *Correspondance économique roumaine*, 1934, nr. 2—3, p. 16.

³⁰ *Harghita*, 11 aprilie 1931.

³¹ *Székhely Közlöt*, 2 aprilie 1932.

³² *Harghita*, 6 noiembrie 1930; Ștefan Suciu, *Grevele de la Vlăhița 1932*, în *Harghita* (supliment) aprilie 1977, p. 20.

mișcările de organizare ale muncitorilor, spre a-și păstra posibilitățile nelimitate de exploatare.

În cursul anului 1931 salariile muncitorilor vlăhițeni au fost reduse din nou în așa măsură, încât la sfârșitul anului atingeau abia 50% din nivelul salariilor în anii următori crizei economice. Totodată s-au înmulțit măsurile abuzive ale patronilor, mai ales în privința aplicării amenzilor, măsuri care urmăreau de fapt, în mod indirect, tot scăderea retribuției pentru munca efectuată. Înrăutățirea situației economice a muncitorilor amenințați de șomaj și mizerie i-a determinat să se ridice din nou la luptă pentru apărarea drepturilor ce li se cuveneau. Astfel au avut loc mai multe întruniri în vederea dezbaterii acțiunilor de luptă, pornite prin organizarea unor demonstrații în fața birourilor uzinei. Împotrivirea patronilor de a respecta drepturile muncitorilor constând în: mărirea și achitarea salariilor, fără întârzieri, anularea amenzilor nedrepte și tendențioase, respectarea zilei de muncă de 8 ore, încheierea unui contract colectiv de muncă, i-a determinat pînă la urmă pe muncitori să aleagă calea luptei greviste, proclamînd grevă între 6 și 27 aprilie 1932. Pe parcursul grevei, revendicările muncitorilor au mai cuprins și cererea de a reprimi la lucru un număr de 6 muncitori, din care patru erau bărbați de încredere, revendicare care pînă la urmă, sub presiunea greviștilor, a fost satisfăcută împreună cu satisfacerea parțială a altor revendicări, cu excepția încheierii contractului colectiv de muncă, în cazul căruia direcțiunea a invocat pretextul „nesiguranței financiare”³³.

Acțiunile muncitorimii vlăhițene pentru muncă și existență au continuat sub diferite forme și cu intensitate variată și în anii următori.

Anii crizei economice de supraproducție au zdruncinat pînă la urmă situația principalilor proprietari ai uzinei de fier Vlăhița, a firmei Kamner și Jekelius, care a fost nevoită de a vinde uzina, încă în anul 1930. Dar nici această tranzacție n-a putut salva starea firmei și în urma greutății de incaso, precum și a consumului redus, la sfârșitul anului 1931 și-a încetat plățile și a fost nevoită să ceară introducerea acțiunii de concordat preventiv³⁴. În urma omologării concordatului firma Kamner și Jekelius s-a angajat că va plăti datoriile exigibile 100% în patru rate, în intervale de cîte două luni³⁵. Pînă la urmă însă, datorită faptului că deja la achitarea primei rate s-au ivit greutăți, firma a cerut lichidarea judiciară³⁶.

Averea imobilă a principalului acționar al uzinei de fier, firma brașoveană de comercianți de fierărie Kamner și Jekelius, și a conducătorului ei Eduard Kamner, a fost pusă la licitație la 23 septembrie 1933 de către Casa generală de păstrare din Brașov, pentru încasarea sumei de 6 500 000 lei capital și dobînzii, fixîndu-se următoarele prețuri de strigare: 2 975 494 lei, 2 031 445 lei, 104 055 lei și 46 893 lei³⁷. În decembrie 1933 Casa generală de păstrare prelua majoritatea și în administrația Uzinei de fier Vlăhița S.A. Conform statutului întocmit la adunarea ținută la 30 aprilie 1932, sediul întreprinderii fu mutat de la Brașov la Vlăhița, chiar la întreprindere. Capitalul social fu redus la 500 000 lei, constînd din 10 000 acțiuni cu valoare nominală de cîte 50 lei. Firma Kamner și Jekelius a cedat societății valorile mobile evaluate din partea fondatorilor la suma de 9 225 000 lei, precum și imobilele sale, în valoare de 575 000 lei, iar moștenitorii lui Lántzky Sándor

³³ *Idem*, 5 februarie 1931; Ștefan Suciu, *op. cit.*, p. 20.

³⁴ *Fierul*, nr. 20—22 din 1931.

³⁵ *Idem*, nr. 5—6 din 1932.

³⁶ *Idem*, nr. 13—14 din 1932.

³⁷ *Monitorul fierului*, 3 septembrie 1933.

au contribuit cu un aport imobil în valoare de 28 000 000 lei³⁸. În consiliul de administrație nou ales, dintre membrii vechi au rămas în continuare numai A. de Bömches, H. Teutsch și F. Jacobi, pe când capitaliștii nou intrați erau reprezentați de E. Schmutzler, R. Siegens, dr. R. Thisser și H. Schiel³⁹. Acesta din urmă deveni și director tehnic, în locul lui Gustav de Bömches, decedat în octombrie 1933.

Intrucît adunarea generală pe anul 1934 a uzinei hotărî lărgirea ei, capitalul social fu mărit mai întîi la 2 milioane și apoi la 5 milioane de lei⁴⁰. În urma unei tranzacțiuni încheiate, familia Bömches a preluat din nou un mare număr de acțiuni din cele emise⁴¹. De acum înainte uzina de fier Vlăhița urmă un însemnat proces de reorganizare. Ea fu modernizată în mai multe privințe, amenajată pentru fabricarea a mai multe produse noi. „Turnătoria din Vlăhița — consemna buletinul *Fierul* — în ultimul timp a trecut peste o dezvoltare vertiginoasă. Mașinile de măcinat carne, marca Vlăhița recent puse în circulație, au cîștigat încrederea nețărmurită a comercianților de fier. Urcarea capitalului social, asemenea vederea amplificarea programului de activitate”⁴².

Uzina avea în 1936 concesiile de exploatare minieră în hotarul comunei Lueta pe un teren de 400 hectare. Cantitatea de minereu de fier extras constituia, într-o medie pe mai mulți ani, 3,4% din totalul producției de minereu de fier, proporție care situa întreprinderea în continuare pe locul al patrulea în rîndul întreprinderilor producătoare de minereu de fier ale țării. Și acum, ca și pînă în acel moment, compoziția petrografică era avantajoasă pentru situația prețului de cost al extracției de minereu. În acest sens, prețul de cost mediu pe tonă fiind 390 lei, uzina se afla pe locul al doilea⁴³.

Pe lîngă vechiul furnal, s-a început construirea unuia cu sistem constructiv nou, avînd capacitatea utilă de 31 m³ și putînd da randamentul zilnic de 8 tone de fontă. Acest furnal nou însă a înghețat în momentul pornirii sale, în anul 1939, sistîndu-și o vreme funcționarea. Uzina prelucra în continuare minereu de fier producție proprie, dînd astfel în medie 2% din cantitatea de fontă produsă pe plan național. Dacă, însă, luăm în considerare locul pe care îl ocupa în cadrul cantității de fontă de proveniență indigenă utilizată în turnătorie, găsim că proporția acesteia era de 12,5%, la fel ca la Reșița, fiind întrecută numai de Hunedoara⁴⁴.

Forța motrică instalată a uzinei era în 1934 de 215 cai-putere, iar în 1938 de 330 cai-putere, asigurînd sursa energetică pentru 66 mașini de lucru⁴⁵.

În această perioadă au fost construite atelierele de emailare, nichelaj, cromare, zincare, apoi sectorul de presare, astfel lărgindu-se în chip esențial progresul de fabricație al uzinei, mărindu-se calitatea produselor tradiționale. Produse noi erau printre altele, vasele și tocătoarele de carne din fontă emailată, articole căutate, prin intermediul firmei bucureștene „Socomet”, cu drept exclusiv de desfacere, ca

³⁸ *Monitorul oficial al României*, partea a II-a, 1934, p. 358—360.

³⁹ *Idem*, p. 2751.

⁴⁰ *Monitorul fierului*, nr. 14 din 1934; *Corespondență economică*, 1935.

⁴¹ *Fierul*, nr. 3 din 1934.

⁴² *Idem*, nr. 7 din 1934.

⁴³ *Contribuțiuni la problema materiilor prime în România*, IV, part. I, București, 1911, p. 200.

⁴⁴ *Idem*, p. 398.

⁴⁵ *Indicatorul industriei românești*, 1934, p. 74; 1938, p. 80.

urmare a cartelului de tucerii încheiat încă în anul 1932 de către turnătoriile conducătoare din țară⁴⁶. Din relatările contemporane rezultă că activitatea cartelului de tucerii a fost extrem de dăunătoare, întrucât exploata nemilos pe comercianții de fier și pe consumatori. „În ultimul timp — scria *Fierul* — a procedat la o nouă lovitură împotriva comerțului de fier, urcînd din nou prețurile”⁴⁷. Uzina din Vlăhița făcea parte și din cartelu de sape, constituit tot în anul 1932, al cărui birou de control al prețurilor fixate, care de altfel erau cu 30% deasupra nivelului fabricatelor străine, era deasemeni în competența firmei „Socomet”, vînzarea fabricatelor făcîndu-se separat de către respectivele uzine⁴⁸.

În 1938, Uzina de fier Vlăhița S.A. fu cumpărată la prețul de 25 000 000 lei de la principala acționară, Casa generală de păstrare din Brașov, de către S.A.R. Petroșani pentru exploatarea minelor de cărbuni. Era o consecință a vastului proces de centralizare inițiat de întreprinderile aflate la un grad înalt de concentrare a capitalului. Tranzacția fu tranșată de S.A.R. de Siderurgie, aparținînd sferei de interese a S.A.R. Petroșani și înființată pentru exploatarea conjuncturii favorabile apărute în industria siderurgică. Conform noii situații, în fruntea Uzinei de fier Vlăhița S.A. a ajuns un nou consiliu de administrație prezidat de marele capitalist Ilie I. Bujoiu, pe atunci ministru al economiei naționale, avînd ca membri pe Ervin Lexen, Gheorghe Neagu, Vasile Florian, P. Davidoglu, P. Panaitescu și Radu Filitti. În funcția de director general al uzinei a fost menținut în continuare Heinrich Teutsch, iar ca director Hans Schiel⁴⁹.

Întreprinderea intră în raza de influență a industriei de război prin fabricarea capsulelor de grenade de mînă și a fost dotată din partea statului cu o sumă mai mare, cu scopul intensificării producției de război.

Numărul angajaților s-a stabilizat în acei ani la cca. 430 de persoane. Situația lor era caracterizată în felul următor de gazeta Uniunii muncitorilor din industria metalurgică: „Această întreprindere a trecut prin mîna mai multor proprietari, motiv pentru care condițiile de lucru și salariile, ca și stările de acolo, lasă mult de dorit. La fel, tratamentul aplicat muncitorilor este și el cît se poate de rău.

În ceea ce privește respectarea legilor referitoare la muncitori și protecția muncitorilor, aceasta nu s-a făcut niciodată. Direcțiunea întreprinderii dădea după placul ei concediu plătit celor pe care îi găsea potriviți pentru aceasta.

Întreprinderea are cca. 40 de ucenici, care lucrează de regulă peste 8 ore, niciodată nu primesc concediu plătit, nu urmează nici o școală, căci nimeni nu s-a îngrijit de soarta lor.

Nu vorbim despre condițiile igienice din întreprindere, despre situația locuințelor muncitorești, deoarece acestea sînt sub orice critică”⁵⁰.

Cu toate că rentabilitatea uzinei vlăhițene era corespunzătoare, situație care rezultă și din faptul că, conform bilanțului publicat pe anul 1938, beneficiul brut ajungea la 7 867 560 lei, direcțiunea a vrut, în iunie 1939, să opereze o reducere a salariilor cu 10%. Această intenție s-a lovit însă de rezistența organizată a muncitorilor. Drept represalii au fost concediați 67 muncitori. Pînă la urmă, conflictul de muncă s-a soldat doar cu rezultate parțiale. Un număr de 50 muncitori concediați s-a obținut să fie reangajați, dar cazul a 17 muncitori nu a putut fi soluționat.

⁴⁶ *Fierul*, nr. 7—8 din 1932; nr. 13—14 din 1932.

⁴⁷ *Idem*, nr. 9—10 din 1935.

⁴⁸ *Idem*, nr. 17—18 din 1932.

⁴⁹ *Monitorul fierului*, nr. 12 din 1939; p. 17; nr. 13 din 1939, p. 16.

⁵⁰ *Vas- és Fémmunkás*, august 1939.

În fruntea mișcării se găsea sindicatul muncitorilor, înființat la 11 iunie. Președinte era Varga József junior, vicepreședinte Kelemen Lajos, notar Barabás János, casier Buti Károly; cenzori fură aleși Ferencz András și Orbán Ferenc, membri supleanți Gedó József, Szócs Lajos, Stalz Rudolf și Mátyás Gergely junior⁵¹.

Toamna anului 1940, prin dictatul de la Viena impus României, în virtutea căruia partea de nord a Transilvaniei rupte în două cu de-a sila a ajuns sub dominația vremelnică a fascismului horthyst, a adus vremuri deosebit de grele și pentru muncitorii din Vlăhița. Cea mai mare parte a utilajului mecanic, a instalațiilor uzinei a fost demontată de proprietari și transportată la Ploiești. Uzina paralizată nici nu s-a putut reface în întregime pînă în perioada de după eliberare.

Uzina a ajuns în administrarea statului și, deși trecută prin transformări corespunzătoare „spiritului dreptului acționar maghiar” (capitalul de bază s-a fixat la suma de 166 667 pengő, împărțită în 1000 de acțiuni a 166,6 pengő, conducători ai întreprinderii fiind numiți dr. Gündisch Guido și Schmidt Hellmuth), drepturile proprietarilor de pînă atunci rămăseră în vigoare și nu au avut loc schimbări în consiliul de administrație⁵².

Producția a reînceput în octombrie 1940, dar la un nivel foarte scăzut. Pînă și la începutul anului 1941 erau produse zilnic numai 50 de chintale de fontă⁵³ și situația nu s-a ameliorat nici mai tîrziu față de capacitatea productivă a furnalului. „Vlăhița este azi o întreprindere în letargie” — se arăta într-o informație de presă⁵⁴. Conducătorii uzinei au vîndut sub prețul de cost întreaga producție de fontă, cauzînd întreprinderii prejudicii considerabile și și-au asumat, în numele uzinei, o serie de obligațiuni oneroase, astfel încît în patru ani de administrație horthystă societatea a avut un deficit de 789 761 pengő, sumă care depășea întreg activul rămas la Vlăhița al societății⁵⁵. Situația grea în domeniul activității de producție s-a repercutat pînă la urmă asupra muncitorilor. Și aici, problema permanentă era cea a existenței, dublată de arbitrarul conducătorilor, de tratamentul brutal aplicat, de nemiloasele procedee de opresiune și reprimare practicate de supraveghetorii „ordinii”. Deși din cauza statariului de război a devenit aproape cu neputință de dus o activitate muncitorească revoluționară deschisă, muncitorii din întreprindere se pregăteau în primăvara anului 1943 de grevă, în scopul de a-și îmbunătăți nivelul de trai ajuns la un grad de mizerie. Faptul că această grevă nu s-a declanșat s-a datorat intervenției autorităților fasciste speriate, concederii în masă a muncitorilor, internării și trimiterii pe front a celor care erau inițiatorii și conducătorii mișcării⁵⁶.

O dată cu sosirea, la 12 septembrie 1944, a primelor formațiuni militare eliberatoare pe teritoriul uzinei, începe o nouă eră și în istoria uzinei de fier Vlăhița.

Uzina din Vlăhița a renăscut din dorința de acțiune, credința neclintită în viitor și spiritul de abnegație al muncitorilor vlăhițeni. La sfîrșitul verii anului 1944, autoritățile fasciste, în fuga lor, au scos din funcțiune uzina. Ei au demontat atelierele de emailare și nichelaj, atelierul de șlefuire, de instalații și de presare,

⁵¹ *Idem*.

⁵² *Magyar Compass*, 1941–1942, II, p. 292; 1943–1944, II, p. 328.

⁵³ *Ellenzék*, 13 ianuarie 1941.

⁵⁴ *Idem*, 14 noiembrie 1941.

⁵⁵ Arhiva Ministerului Afacerilor Externe, Fond. nr. 71, 1920–1944, vol. 363, f. 249.

⁵⁶ Ladislau Podor, *Lupta de rezistență națională și socială a maselor populare din partea de nord a Transilvaniei în anii vremelnice ocupării horthyste (1940–1944)*, p. 255 (mss.).

au ambalat uneltele manuale mai de preț, curelele de transmisie și, împreună cu rezervele de benzină și petrol pînă la ultima picătură, le-au transportat. A fost golită magazia de alimente și duse mărfurile de calitate mai bună aflate în depozite. Hala de cazane a fost deteriorată. În cele din urmă, s-a hotărît să fie aruncată în aer întreaga uzină. Fasciștii au vrut să distrugă toată munca acumulată timp de peste 100 de ani, tot ce a constituit pe aceste meleaguri rostul vieții mai multor generații de muncitori⁵⁷.

Grație poziției curajoase și pline de abilitate a muncitorilor, uzina nu a fost distrusă și astfel, după trecerea frontului, în pofida greutăților ce păreau de neînvins, muncitorii au pornit producția prin propriile lor puteri. Precum subliniază un raport din 1945 al Comitetului județean P.C.R. Odorhei, „muncitorimea a construit cu propriile ei mijloace, a întregit și reparat mașini și numai datorită muncii conștiente și pline de abnegație a muncitorilor fabrica a ajuns în stare de funcționare”⁵⁸. Deși în întreprindere au descins reprezentanții lui Ilie I. Bujoiu și ai celorlalți mari acționari, ei nu făcură nimic în afară de un inventar întocmit timp de o lună și, lăsînd în urma lor doar promisiuni, au plecat.

Conducerea întreprinderii fu preluată de un comitet de direcție format din cinci membri aleși din rîndul muncitorilor, și anume: Varga József junior, Mihály József, Orbán Ferenc, Dániel Gábor și Tamás Imre. Ei primiră îndrumări pentru munca politico-organizatorică și de conducere a întreprinderii din partea organizației județene Odorhei a Partidului Comunist Român și a Consiliului sindical județean reconstituit pe baza Frontului Unic Muncitoresc.

Pentru a pregăti reluarea muncii de producție, muncitorii au trecut la refacerea instalațiilor tehnice neapărat necesare. La început, au utilizat ca forță motrice un tanc părăsit, găsit pe vîrfurile „Tolvajostető” și un tractor în stare șubredă, au strîns petrolul și uleiul de motor aproape picătură cu picătură, parcurgînd rute de cîte 30—40 km. Dinamul necesar furnizării energiei electrice l-au pus în mișcare cu ajutorul unei roți hidraulice montate pe canalul de lingă furnal. Au fost confecționate curele de transmisie prin tăierea în două a celor păstrate și înădăirea lor. În sfîrșit, s-a reușit să se pornească furnalul vechi. La Vlăhița reîncepu viața. Acum veniră la lucru și neîncrezătorii, scepticii, deși în loc de salarii conducătorii muncitori ai întreprinderii puteau să plătească doar ajutoare mai mici. Prin trudă grea de săptămîni de zile, flămînzi, muncitorii vlăhițeni au reușit să producă atîta marfă, cu care — prin schimb în natură, pe linie de întreprindere sau cu participarea muncitorilor (care străbăteau regiunea cu mărfurile în spate) — s-au putut procura cantitățile minime necesare de alimente și s-au putut asigura continuitatea producției. Din primăvara anului 1945 întreprinderea a funcționat sistematic, legătura dintre sectoarele: extracția de minereu, producerea manganului, furnal, turnătorie și forjă se armonizară mai mult și în acest fel întreprinderea de fier din Vlăhița s-a putut integra și ea în mișcarea desfășurată pe întreg teritoriul țării pentru a produce mai mult și mai bine în interesul reconstrucției țării, al sprijinirii frontului antihitlerist.

Să consemnăm aici numele acelor care, în această perioadă grea, plină de încercări, au făcut față situației, au contribuit prin muncă, prin atitudinea lor umană demnă, la punerea pe picioare a uzinei și dezvoltarea activității ei: minierii

⁵⁷ *Igazság*, 15 iunie 1946.

⁵⁸ Arhiva Comitetului județean P.C.R. Odorhei (în arhiva Comitetului județean P.C.R. Mureș), anul 1945, fond. nr. 1, dos. nr. 1, f. 36—37.

tăietori Demeter Ferenc, Egyed Dénes, Fazekas István, Páll Domokos, Török Lajos; meșterul dulgher Páll L. Kelemen; meșterii furnaliști Mihály József, Nyegre József, Orbán Ferenc; turnătorii Bardócz Márton, Bíró Vince, Ferencz Andráș, Filep János, Györgypál Lajos, Györgypál Lőrinc, Mihály András, Mihály Imre, Nyegre Rezső, Schnitzer Adolf, Szabó Péter, Szűcs Lajos; lăcătușii Buti Károly, Fancsali János, Gállfy Lajos, György József, Kiss Aladár, Máthé Lajos, Mihály Áron, Orbán Ferenc, Schnitzer Ignác, Svella Dezső, Svella Ferenc, Vidám János; meșterii forjori Egei Lajos, Lenyák Ferenc și Varga József senior, precum și Dániel Gábor, Varga József junior și Sorbán Géza⁵⁹.

În vara anului 1945, când la uzina de fier Vlăhița mersul producției se afla deja pe un postament solid și „totul începea să meargă bine“, s-au înfățișat reprezentanții proprietarilor capitaliști pentru preluarea conducerii uzinei. La adunarea extraordinară a societății anonime, ținută înainte de aceasta, în 4 iunie 1945, ei au decis fuzionarea Uzinei de fier Vlăhița S.A. cu S.A.R. Societatea de construcțiuni mecanice aflată tot în sfera lor de interese, și anume prin desființarea Uzinei de fier Vlăhița S.A. și asimilarea ei cu S.A.R. Societatea de construcțiuni mecanice. În schimb, aceasta din urmă, la adunarea extraordinară a acționarilor societății, ținută în aceeași zi, 4 iunie 1945, hotărî schimbarea denumirii sale în „Vlăhița“ Societatea Anonimă Română⁶⁰. Toate acestea aveau un scop speculativ, urmînd „salvarea“ capitalurilor anterior investite. Nimic nu e mai elocvent în acest sens, decît faptul că în bilanțul Uzinei de fier Vlăhița S.A. pe anul 1944 s-a specificat venitul de 48 000 000 lei, din care numai pentru cheltuieli administrative au fost contabilizați 21 500 000 lei⁶¹.

Muncitorii din Vlăhița nu lăsară să li se ia din mînă conducerea uzinei. Dimpotrivă, o dată cu continua ei îmbunătățire, ei și-au propus ca printr-o tot mai bună administrare a materialelor și prin dezvoltarea bazei tehnice să mărească randamentul producției. „Fiecare vagon de fier e un pas spre ridicarea nivelului de trai al clasei muncitoare!“ — atrăgea atenția o lozincă fixată deasupra intrării în uzină. Era perioada de după Conferința națională din octombrie 1945 a P.C.R. ale cărei hotărîri au pus un mare accent pe importanța reconstruirii și dezvoltării industriei grele, ca factor determinant al progresului rapid al întregii vieți economice și al consolidării regimului democrat-popular. Conducerea întreprinderii (în fruntea căreia se afla din 15 mai 1947 Csányi Károly) a găsit întotdeauna sprijin în celula comunistă și comitetul sindical al întreprinderii, atît pentru înfăptuirea măsurilor de mărire a producției, cît și pentru realizarea dispozițiilor de îmbunătățire a situației muncitorilor. În același timp, o eficiență activitate de educație politică și mobilizare a maselor era îndrumată de Comitetul județean de partid, în rîndul muncitorilor din colonia uzinei și din zonă, al familiilor lor (activitate în care un rol de seamă a revenit și Uniunii Populare Maghiare), pentru continuarea transformărilor democratice, pentru respingerea hotărîta a influențelor reacționare.

Lupta pentru mărirea producției înregistra tot mai multe rezultate. În august 1947, uzinei i se decernă drapelul de întrecere al P.C.R. „pentru recunoașterea eforturilor depuse de muncitorii uzinei în vederea mării producției“⁶². La sfîrșitul

⁵⁹ *Igazság*, 15 iunie 1946.

⁶⁰ *Monitorul oficial al României*, 1945, p. 5515—5517.

⁶¹ *Idem*, p. 3168.

⁶² *Szabadság*, 26 august 1947.

anului, cantitatea producției de fontă depăși deja media anului 1938. Producția lunară era de 184 tone, în loc de 150 de tone cât prevedeau instrucțiunile Ministerului industriei și comerțului. La acest rezultat a contribuit și faptul că minerii de la extracție, întrecându-se unii pe alții, depășeau norma zilnică cu 45—50—55%, iar cărbunarii au sporit și ei producția de la 600 hectolitri la 1600 hectolitri. Totodată, se depuneau mari strădanii pentru intrarea în funcțiune a noului furnal ce pînă atunci a rămas neexploatat. Actul a avut loc într-un cadru solemn la 1 mai 1949. De acum înainte, uzina de fier a livrat fontă și I.M.S. Brașov și întreprinderii de la Reșița⁶³.

Dezvoltarea uzinei și mărirea gradului de eficiență a muncii productive erau întregite de realizări pe plan social și cultural, cum au fost amenajarea noilor săli de clasă și a grădiniței, construirea unei case de cultură și a unei băi, inaugurarea unui sediu al sindicatului, începerea activității unei școli profesionale cu ramurile turnătorie, tîmplărie și lăcătușerie.

Evenimentul revoluționar de la 11 iunie 1948, naționalizarea principalelor mijloace de producție, a pus capăt și la Vlăhița dreptului de proprietate capitalistă. În cadrul uzinei, la fel ca în toate întreprinderile industriale din țară, „naționalizarea fu primită nu numai cu bucurie, dar și cu o fermă hotărîre, cu angajamente în muncă, prin care se va porni la luptă pentru succesul naționalizării” — se arăta în ziarul *Szabadság* din Odorheiul Secuiesc⁶⁴.

După atîtea schimbări de proprietari în istoria sa legată de epoca capitalistă, acum Întreprinderea de fier Vlăhița, drept rezultat al transformărilor revoluționare deschise de izbînda insurecției armate naționale antifasciste din august 1944, și-a găsit adevăratul stăpîn, devenind proprietate a poporului muncitor.

L. VAJDA

L'USINE SIDÉRURGIQUE DE VLĂHIȚA (1925—1948)

(Résumé)

L'étude constitue la dernière partie de la publication monographique de l'activité de l'entreprise, arrivée, à la fin de l'année 1925, dans une période nouvelle de son développement, en se transformant, du point de vue de la forme de propriété, dans une firme collective. L'on suit l'ensemble des problèmes économiques et sociales caractéristiques pour l'entreprise pendant la période traitée, problèmes déterminées par de facteurs tant d'ordre général, que d'ordre local. Parmi les problèmes traitées, il y a: les sources de matière première, la dotation technique, le processus de rationalisation de la production, la manifestation de la crise économique de 1929—1933, les changements survenues après ces années du point de vue de la provenance du capital investi et du profil de l'entreprise. L'étude se termine en décrivant la reconstruction de l'usine après la deuxième guerre mondiale, aussi que la nationalisation de 11 juin 1948, évènement révolutionnaire qui finit aussi à Vlăhița avec le droit de propriété capitaliste.

⁶³ *Idem*, 9 ianuarie, 1 mai 1949.

⁶⁴ *Idem*, 22 iunie 1948.

UNELE ASPECTE ALE LUPTEI MUNCITORIMII PENTRU APĂRAREA CARACTERULUI DE CLASĂ AL SINDICATELOR ÎN TIMPUL OCUPAȚIEI HORTHYTE ÎN PARTEA DE NORD A TRANSILVANIEI

Încă din primele zile ale vremelnicei ocupații horthysto-fasciste — urmare nefastă a odiosului dictat de la Viena —, s-au depus eforturi în vederea continuării neîntrerupte a activității organizațiilor muncitorești ilegale și legale, printre care și a sindicatelor tradiționale¹.

Principiile de bază ale reactivizării mișcării sindicale au fost stabilite în ședința delegaților sindicatelor muncitorești, ținută la Cluj, în ziua de 7 septembrie 1940 (deci, înainte de sosirea trupelor de ocupație). Delegații prezenți la această ședință au hotărât în unanimitate continuarea luptei de clasă, menținerea spiritului de solidaritate frățească a muncitorimii române, maghiare și de altă naționalitate. În proclamația adoptată cu această ocazie, se subliniază printre altele că „... muncitorimea maghiară nu uită de frații ei de altă naționalitate, asigurându-i de solidaritatea ei izvorită din soarta comună” și declară că „trăim într-o veche comuniune de luptă și ne manifestăm solidar dacă cineva este nedreptățit, fie el maghiar, român, evreu, sau de orice naționalitate și religie”². Pornind de la aceste principii și bazându-se pe poziția marelui majorității a muncitorilor în favoarea realizării lor pe deplin, conferința ilegală (autoritățile horthyste au interzis, în primele luni de ocupație, orice adunări) a cadrelor de bază din conducerea diferitelor sindicate, ținută în ziua de 17 septembrie 1940, la Cluj, a hotărât păstrarea vechilor statute bazate pe principiul luptei de clasă și menținerea cadrelor organizatorice de dinaintea dictatului de la Viena³.

În condițiile grele ale ocupației horthyste, ale unei deșănțate propagande naționalisto-fasciste, acțiunile de reactivizare a sindicatelor și menținere a caracterului lor de clasă se desfășurau anevoios. În timp ce organizarea muncitorilor în sindicate a fost în fel și chip împiedicată de autoritățile horthyste, organizațiile naționaliste pseudomuncitorești, printre care Centrala națională a muncii (Nemzeti Munkaközpont), Organizația de chemare (Hivatásszervezet) etc., s-au bucurat de sprijinul lor material și moral nelimitat, dat fiind că ele propagau cu zel principiul armoniei de clasă și serveau în mod slugarnic scopurile politicii revizioniste, naționalisto-fasciste a regimului horthyst.

Acțiunile de organizare a Centralei naționale a muncii în partea de nord a Transilvaniei au început imediat după încheierea operațiunilor de ocupare ale trupelor horthyste. Naționaliștii au dezlănțuit un atac concentrat în primul rînd împotriva sindicatelor din Cluj. Și aici, mai ales împotriva sindicatului muncitorilor pielari de la fostele uzine „Dermata”. Spargerea unității sindicatului muncito-

¹ Dr. Gh. Zaharia, dr. L. Vajda (coordonatori), Gh. I. Bodea, dr. P. Bunta, dr. M. Covic, L. Fodor, dr. A. Simion, dr. Gh. Țuțui, *Rezistența antifascistă în partea de nord a Transilvaniei (septembrie 1940—octombrie 1944)*, Editura Dacia, Cluj-Napoca 1974, p. 108.

² *Idem*, p. 108—109.

³ *Népszava*, din 19 septembrie 1940.

rilor pielari constituie exemplul caracteristic al acelor metode, prin care naționaliștii horthyști acționau sub oblăduirea autorităților. Ea demonstrează cu prisosință inegalitatea condițiilor luptei desfășurate pentru cîștigarea muncitorilor, arată în adevărata lor înfățișare acele forțe cu care se înfruntau sindicatele, în vederea apărării unității și caracterului lor de clasă. Ba mai mult, ea constituie o bază reală pentru aprecierea justă a rezultatelor obținute de către forțele de rezistență — pe linia mișcării sindicale.

Ca o pregătire a terenului în favoarea Centralei naționale a muncii, comandamentul militar orășenesc a luat o serie de măsuri teroristice. În urma acestor măsuri, secretarii sindicatului muncitorilor pielari au fost internați, iar secretarul adjunct expulzat în România. Motivul internării și al expulzării reiese dintr-un raport al referentului în problemele muncii din cadrul comandamentului militar. Acest referent cerea insistent internarea secretarilor și a altor membri ai conducerii sindicatului pielari, deoarece „stau în fruntea unui comitet social-democrat româno-evreiesc” și împiedică muncitorimea fabricii „de-a rupe cu concepția, ideea și curentul internaționalist social-democrat româno-evreiesc”, apoi o serie de alte motive, printre care și cel de defăimare a armatei maghiare⁴. Așadar, vechea mișcare sindicală, mișcare în care s-au încadrat muncitori români, maghiari, evrei și de alte naționalități deopotrivă, a fost etichetată de către autoritățile horthyste „româno-evreiască”. Numai de pe poziții naționaliste extreme puteau fi văzute problemele legate de organizarea muncitorimii, ignorîndu-se realmente existența unei realități istorice de netăgăduit. Muncitorii, români, maghiari, evrei și de alte naționalități trăiau, munceau și luptau cot la cot, nu numai în Cluj, dar și în alte centre din partea de nord a Transilvaniei. Organizațiile lor sindicale și le creaseră împreună. În cadrul lor au activat și luptat într-o strînsă unitate frățească. Iată un fapt de mare importanță, de netăgăduit, în fața căruia naționaliștii fasciști ai regimului horthyst rămîneau neputincioși.

Raportul sus-amintit al referentului comandamentului militar a mai scos în relief atitudinea potrivnică a conducătorilor sindicatului față de încercările propagatorilor centrului național de muncă, arătînd: „această atitudine reprezintă o dovadă vie că unele organizații profesionale din Cluj... astăzi nu sînt la culmea chemării lor... (adică nu activează conform dorinței autorităților horthyste, n.n.). Observ că cu o săptămîină înainte încă în biroul organizației profesionale (se referă la sindicatul pielarilor, n.n.), pe perete era atîrnat tabloul evreului Marx, iar tabloul excelenței sale guvernatorul Horthy nu era de văzut nicăieri”⁵.

Internările și expulzările, aceste măsuri teroristice menite să-i înfricoșeze pe muncitori și să creeze o atmosferă prielnică afilierii la Centrul național al muncii, au fost urmate de alte acte samavolnice. În primul rînd, poliția continua să interzică orice întrunire muncitorească. Conducerea militară și civilă a uzinelor, mai ales cea de la Dermata și Uzinele Comunale, îi chema pe rînd pe muncitori, făgăduindu-le marea cu sarea, dacă vor intra în Centrala națională a muncii, după care lăsa să se înțeleagă că de aceasta depinde rămînerea lor la locul de muncă în uzină⁶. După o astfel de „pregătire” a muncitorilor, în ziua de 20 noiembrie 1940, comandantul militar al orașului ordonă destituirea vechii conduceri

⁴ Tribunalul din Cluj, dos. B. II. 715/14 — 1941, referatul nr. 141/1941 al referentului militar (copia actului în posesia autorului) și *Új Magyar Munkás*, din 30 noiembrie 1940.

⁵ *Idem*.

⁶ *Új Magyar Munkás*, din 19 octombrie 1940.

a sindicatului muncitorilor pielari și instalarea unei noi conduceri din trei persoane, desemnate de el. „Întreaga conducere actuală a organizației, așa-numita breaslă a muncitorilor pielari din Cluj — se poate citi în hotărîrea comandantului —, o îndeprtez din pricina atitudinii ei contrare intereselor națiunii maghiare”⁷.

Asemănător situației din Cluj, și în celelalte centre muncitorești din partea de nord a Transilvaniei, Centrala națională a muncii, cu largul sprijin al autorităților locale horthyste, a dezlănțuit un atac concentrat împotriva organizațiilor muncitorești. Metodele folosite erau peste tot: demagogia, frazeologia naționalistă și promisiunile, întregite cu sălbătice măsuri de teroare. La Oradea, imediat după instalarea autorităților militare, adjunctul comandantului militar al orașului declara în cadrul mai multor adunări publice: „nu voi tolera în Oradea nici o organizație internaționalistă, ci numai Centrala Națională a Muncii”⁸. Într-o astfel de atmosferă și situație a fost convocată de vechiul consiliu local consfătuirea din ziua de 9 septembrie 1940, în vederea reactivizării organizațiilor sindicale, cu participarea reprezentanților tuturor breslelor muncitorești. La această consfătuire, reprezentanții autorităților „pe acei tovarăși, care au luat cuvîntul și au vorbit de pe pozițiile noastre internaționaliste — scria István Feld —, pur și simplu i-au poftit să plece. În felul acesta, încercarea noastră de a forma un comitet care să ia în mînă coordonarea reluării activității a eșuat”⁹. Elementelor fidele cauzei muncitorimii și luptei bazate pe principiul de clasă le-a fost interzisă în continuare orice acțiune de organizare. În schimb, comisia de organizare a centralei naționale a muncii, acaparînd avutul sindicatelor și Căminul Muncitoresc, se bucura de o deplină libertate de mișcare și activitate¹⁰. Elementele cele mai înaintate ale mișcării muncitorești din Oradea au rezistat cu fermitate, dar rezultatele luptei, așa cum vom vedea mai tîrziu, nu depindeau numai de voința și hotărîrea lor. Cu toate că naționaliștii, prin metode de teroare și promisiuni derutante, au reușit să intre în majoritatea vechilor organizații sindicale, aceste elemente, înfruntînd toate greutățile, au reușit să țină trează conștiința unei mari părți a muncitorimii, care, deziluzionată, a întors treptat spatele Centralei naționale a muncii, al cărei număr de membri scădea din ce în ce mai mult¹¹.

Un alt centru, unde cei de la C.N.M. au reușit primii să înjghebeze mai multe organizații, a fost orașul Tîrgu-Mureș și Valea Mureșului. Aici, ea avea aproape 6.500 de membri la început, pentru ca în mai 1943 să aibă în evidență doar 4.000, dintre care numărul membrilor cu cotizația la zi abia ajungea la 1.000¹². În ceea ce privește numărul membrilor acestei organizații, subliniem faptul că evaluările sînt foarte relative, îndată ce ne lipsesc cifrele de control. Datele absolute publicate în anuarul Centralei naționale a muncii — care nu sînt defalcate pe organizații locale, ci doar pe branșe, în totalitatea lor —, sînt de asemenea necontrolabile, nemaivorbînd de faptul că în evidența centrală figurau tot timpul membri care existau doar pe hîrtie. Scăderea numărului membrilor Centralei

⁷ Tribunalul din Cluj, dos. B. II. 715/14 — 1941, referatul nr. 141/1941.

⁸ Arhiva Comitetului Județean P.C.R. Bihor, Fond 1, dos. 18, filele 37—54.

⁹ Arhiva Institutului de studii istorice și social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R., Fond XII, dos. 1192, vol. III.

¹⁰ Párttörténeti Intézet levéltára, Budapest, Fond 501, dos. XVII, 1/1940/82, Marosán György, *Tűzes kemence*, Budapest, 1968, p. 606, 615 și *Új Magyar Munkás*, din 28 septembrie 1940.

¹¹ Arhiva Comitetului județean P.C.R. Bihor, Fond 1, dos. 18, fila 36.

¹² *Népszava*, din 25 mai 1943.

naționale a muncii, a influenței politicii sale demagogice, naționalisto-fasciste asupra unei părți a muncitorimii — după succese de început —, a ajuns din ce în ce mai mult într-o fază ce ducea inevitabil spre pieire. Cauza acestei scăderi treptate o constituia spiritul de indignare și revoltă ce cuprinse din ce în ce mai mult populația de pe întreg teritoriul părții de nord a Transilvaniei, îndreptat împotriva ocupanților horthyști. „De așa-numita corporație de reprezentare a intereselor muncitorești, pornită cu atâtea vîlvă — constata ziarul „Népszava“ cu privire la scăderea numărului membrilor — încep să fie deziluzionate pînă și masele muncitorești insuficient conștiente, precum și cele nesocialiste”¹³.

Nu insistăm aici asupra procesului de organizare a C.N.M.-ului și în alte orașe în partea de nord a Transilvaniei; subliniem însă faptul că acest proces, după unele succese de început, a cunoscut din ce în ce mai multe insuccese, iar în unele orașe, ca Dej și Miercurea-Ciuc, naționaliștii au reușit să-și înjghebeze organizația lor locală abia la începutul anului 1943¹⁴.

Trebuie să arătăm de asemenea și faptul că în afară de C.N.M. a existat și o altă organizație pseudo-muncitorească, așa-numita Organizație de chemare (Hivatásszervezet), care avea un program similar cu cel al C.N.M.-ului. Deosebirea între ele consta doar în forma și conținutul emblemelor și în faptul că în Organizația de chemare un accent în plus se punea pe educația religioasă a membrilor. Organizațiile sale locale s-au asimilat cu timpul în organizațiile C.N.M.-ului, ori și-au încetat pe rînd activitatea pînă în anul 1943.

Lupta pentru apărarea unității muncitorimii în cadrul sindicatelor bazate pe principiul de clasă constituie una din multiplele forme ale rezistenței antifasciste; ea a ajuns într-o fază deschisă spre sfîrșitul anului 1940. Conform unei instrucțiuni a Ministerului de interne, syndicatele muncitorești au fost somate de autoritățile locale, ca în termen de 15 zile să se pronunțe în cadrul adunărilor generale asupra apartenenței lor politice și a orientării activității lor în viitor¹⁵.

În fața muncitorimii stăteau două alternative: de a intra în organizațiile naționaliste pseudo-muncitorești susținute de autoritățile horthyste, ori de a-și păstra bazele organizatorice ale sindicatelor de dinaintea dictatului de la Viena. Această din urmă cale a fost indicată de conferința cadrelor de conducere a sindicatelor, ținută ilegal în ziua de 17 septembrie 1940, la Cluj. Conferința a hotărît reorganizarea sindicatelor pe baza principiului luptei de clasă și a spiritului internaționalismului proletar, luînd atitudine hotărîtă împotriva dezbinării unității muncitorimii prin crearea organizațiilor așa-zise muncitorești naționaliste¹⁶.

Cu toate că syndicatele muncitorești au fost supuse unui atac concentric, atît din partea autorităților fascisto-horthyste, cît și a tuturor forțelor politice de dreapta, care au cerut desființarea lor, elementele conștiente ale muncitorimii din partea de nord a Transilvaniei și-au reorganizat rîndurile în syndicatele revoluționare. Activitatea depusă pentru reînființarea organizațiilor sindicale bazate pe principiul luptei de clasă și apărarea lor în fața atacurilor feroce ale forțelor reacționare constituia una din multiplele forme ale manifestării luptei de rezistență.

Centrul luptei a fost la Cluj, orașul în care au fost concentrate principalele forțe ale luptei revoluționare, împotriva regimului fascisto-horthyst și a fost centrul celei mai puternice mișcări sindicale din partea de nord a Transilvaniei.

¹³ *Idem.*

¹⁴ *Keleti Újság*, din 6 ianuarie 1943 și *Új Magyar Munkás*, din 13 martie 1943.

¹⁵ *Kolozsvári Estilap*, din 20 decembrie 1940.

¹⁶ *Népszava*, din 19 septembrie 1940.

Ca rezultat al activității comuniștilor și a elementelor social-democratice de stînga, majoritatea covârșitoare a sindicatelor din Cluj — rezistînd teroarei și presiunilor autorităților horthyste, demagogiei elementelor fasciste, naționaliste — a refuzat să se afilieze la Centrala națională a muncii. Astfel, douăsprezece din cele patrusprezece organizații sindicale tradiționale — nu avem în vedere grupurile mici din unele branșe de muncă — au reușit să dejoace planurile forțelor reacționare, care au obținut rezultate parțiale doar, printre muncitorii pielari de la Dermata, din alimentația publică — mai ales chelneri — și textiliști¹⁷. Aceste rezultate au fost obținute prin metode de teroare și de înșelăciune. Pentru ilustrare este suficient de amintit cazul sindicatului pielarilor. Mai sus am amintit că înainte cu cîteva săptămîni de ținerea adunării generale, vechea conducere a acestui sindicat a fost desființată printr-o decizie a autorităților și în locul ei a fost numită, contrar voinței marii majorități a muncitorilor, o comisie formată din elemente naționaliste.

Adunarea generală a muncitorilor pielari, cu scopul de a decide asupra orientării lor în viitor, s-a desfășurat în ziua de 19 decembrie 1940. Adunarea, la care au fost prezenți peste 500 de muncitori, a fost condusă de persoanele numite în fruntea organizației de către administrația militară. După un raport sumar, al cărui conținut principal era dojenirea membrilor vechii conduceri, președintele adunării a dat citire listei noului comitet aprobat de autoritățile horthyste, precum și un proiect de hotărîre, „după care muncitorimea de la Dermata ar declara afilierea la Centrala națională a muncii” — scria însăși un ziar burghez din localitate. „Această hotărîre — continua relatarea aceluiași organ de presă burghez — președintele a supus-o votării, omițînd a da cuvîntul cuiva. Ca rezultat al votului, o parte a celor aproape 500 de muncitori prezenți a decis să se alăture Centralei naționale a muncii”¹⁸. Din alte surse reiese însă că din totalitatea muncitorilor, doar 20—22 au votat pentru candidați și afiliere. După acest „vot”, președintele a anunțat în mod cu totul arbitrar că muncitorii pielari din Cluj s-au afiliat în majoritate Centralei naționale a muncii, nedînd cuvîntul unui mare număr de muncitori înscrși, ci, în mod abuziv, ridicînd adunarea, în ciuda puternicelor proteste ale muncitorilor¹⁹. În numele și din înputernicirea acestora, un comitet format din oameni de încredere de la uzinele Dermata a înaintat îndată o contestație ministrului de interne, care singur era în drept să decidă în problema litigioasă a afilierii. Referitor la rezultatele votului și ale contestației, ziarul burghez „Kolozsvári Estilap” era nevoit să sublinieze și el, la rîndul său, că: „Dintre muncitorii pielari ai uzinelor Dermata *foarte mulți nu consideră* (subl. n.) deciziunea ca o expresie a unei poziții unitare și tocmai de aceea, unii oameni de încredere au hotărît înaintarea către ministrul de interne a unui apel pentru remedierea așa-ziselor iregularități, deoarece votarea s-a efectuat prin omiterea luărilor de cuvînt”²⁰. Nu cunoaștem textul apelului și nici cel al răspunsului, dar faptul că la Dermata și-a continuat activitatea C.N.M.-ul arată că vocea protestatară a majorității muncitorilor n-a fost luată în considerare. Conform legilor în vigoare, la realizarea afilierii oricărei organizații profesionale, era

¹⁷ *Magyar Szakszervezeti Értesítő*, din 15 octombrie 1940, din 1 ianuarie și 1 aprilie 1941, *Népszava*, din 22 și 24 decembrie 1940, 1 și 3 ianuarie 1941, 4 și 6 aprilie 1941 și *Magyar Vas munkások Lapja*, din 15 ianuarie 1941.

¹⁸ *Kolozsvári Estilap*, din 20 decembrie 1940.

¹⁹ *Népszava*, din 20 decembrie 1940.

²⁰ *Kolozsvári Estilap*, din 20 și 21 decembrie 1940.

necesară aprobarea ministrului industriei. Era dreptul lui suveran să decidă ca, în cazurile afilierilor contestate, de partea cui să se situeze: a C.N.M.-ului, sau a vechilor organizații sindicale²¹. Datorită unor măsuri de teroare exercitate de către elementele naționaliste, sprijinite de autoritățile fasciste, precum și deciziei în favoarea C.N.M.-ului din partea forurilor de resort, decizie care n-a luat în considerare protestul majorității muncitorilor de la Dermata, aceștia au fost nevoiți să se încadreze în rândurile organizației pseudo-muncitorești. Comandamentul militar al uzinelor a ordonat reținerea cotizațiilor tuturor lucrătorilor, prin casieria fabricii. Știrea că un ordin ministerial a interzis practica reținerii cotizațiilor din salarii a fost viu comentată în luna iunie 1941 și de către muncitorii de la uzină. Temându-se de creșterea nemulțumirilor în rândurile muncitorilor, conducerea organizației C.N.M., în frunte cu președintele — devenit între timp deputat în parlament —, pentru liniștirea spiritelor, a recurs la o sumedenie de promisiuni. Astfel, a promis muncitorilor că se va interveni ca să fie aprovizionați cu lemne de foc — prin contractele colective din trecut patronii erau obligați de a aproviziona pe muncitori cu lemne, plătite în rate — și vor cere ca familiile celor chemați sub arme să primească ajutor. De unde era să cunoască marea majoritate a muncitorilor existența unei ordonanțe a Consiliului de miniștri, apărută în anul 1939 sub nr. 8260, conform căreia celor chemați sub arme fabrica era obligată să le plătească jumătate din salariul avut înainte de mobilizare. Toate acestea au fost prezentate ca unele din revendicările muncitorești „cucerite” prin C.N.M. „Dar așa acționează în toate problemele — sublinia cu privire la aceste cazuri ziarul „Népszava” —. Revendicările cucerite prin lupta muncitorilor sau prin cele stabilite de guvernul român le declară ca rezultate ale »luptei lor«, și dacă aceasta nu este suficient pentru a obține popularitate, atunci amenință cu scoaterea din fabrică a opoziției²² (adică a tuturor acelor care ar sta în calea intereselor lor, n.n.).

Muncitorii pielari din mica industrie însă au întors spatele acestei organizații naționaliste, creînd la început o grupă pentru plata cotizațiilor (acolo unde numărul membrilor n-a întrecut cifra de 20 s-au constituit grupe sindicale, care n-au avut sediu, ci un loc stabilit pentru plata cotizațiilor, n.n.), iar apoi în martie 1941, în frunte cu István Belovai președinte, Francisc Dula vice-președinte, Gustav Mamenyák, Iuliu Klein, Aurel Cuibus, Ladislau Hincz, Iosif Văleanu, Alexandru Molnár și alții, au pus bazele organizației lor sindicale, recunoscută fiind constituirea ei și de către primarul orașului, prin deciziunea nr. 149.526/1941. Prima adunare generală a membrilor a fost însă autorizată doar pentru ziua de 23 martie 1942²³.

Începînd cu anul 1942, din ce în ce mai mulți muncitori de la „Dermata”, dezamăgiți de activitatea C.N.M.-ului, foști membri ai vechiului sindicat al pielarilor, intrau în acest sindicat²⁴. La acest lucru s-a referit autorul unei scrisori trimise redacției ziarului de breaslă. În această scrisoare, după ce se mulțumește redacției pentru publicarea articolului despre situația muncitorilor de la Dermata, se arată: „Membrii vechi sindicaliști, atunci cînd au văzut că apărarea intereselor muncitorești din partea C.N.M.-ului nu este privită nici măcar ca și soarta unui copil vitreg, s-au dat înlături”. În ceea ce privește activitatea desfășurată de către conducerea instalată cu ajutorul autorităților, în scrisoare se arată că ea

²¹ *Idem*, din 21 decembrie 1940.

²² *Népszava*, din 10 iunie 1941.

²³ *Magyar Szakszervezeti Értelstő*, din 1 aprilie 1942, *Népszava*, din 12 martie 1941.

²⁴ *Szakszervezet*, din ianuarie — februarie 1946, p. 14.

a constat doar din încasarea cotizațiilor, strădania lor spre o situație cât mai avantajoasă, iar „apărarea intereselor muncitorești este pentru ei o chestiune necunoscută, deși afirmau solemn că vor servi cu cinste interesele membrilor“. Cu toate că vechiul contract colectiv se apropie de termenul de expirare — se sublinia în scrisoare —, despre reînnoirea lui — conform revendicărilor muncitorilor — în tabăra naționaliștilor nici nu se pomeneste nimic. Caracterizând starea lucrurilor de la uzinele „Dermata“, scrisoarea conchidea: „O stare mai ideală n-ar putea să și-o dorească nici o conducere de fabrică“²⁵.

Se poate spune că majoritatea muncitorilor de la Dermata numai prin forță, constrângere și amenințări de tot soiul acceptaseră apartenența la C.N.M. O dovadă concludentă în această direcție o constituie boicotarea în masă a adunărilor și a manifestațiilor cultural-artistice, organizate de către naționaliști. Chiar la prima asemenea manifestație, care a avut loc în luna februarie 1941, din cei aproape 2.000 de lucrători au fost prezenți doar circa 30 și un grup de femei — mai mult casnice — din împrejurimile Căminului pielarilor²⁶.

Activitatea Centralei naționale a muncii desfășurată în rîndul muncitorilor din fabricile de textile și îmbrăcăminte a dus doar la un rezultat parțial și neînsemnat. La C.N.M. s-au afiliat abia 50 de lucrători — în majoritatea lor femei —, de la fabrica de tricotaje „Lady“ din Cluj și un neînsemnat număr din personalul atelierelor înrudite cu această branșă²⁷. Marea majoritate a lucrătorilor din fabricile textile și mai ales muncitorii croitori — cu tradiții revoluționare de seamă în mișcarea muncitorească a orașului Cluj —, au rămas fideli mișcării organizate pe principiul luptei de clasă și în spirit internaționalist, în ciuda promisiunilor demagogice și a măsurilor de teroare exercitate împotriva lor, chiar și în decursul desfășurării adunării de constituire. „La adunarea noastră de constituire (2 martie 1941, n.n.) — își amintește unul dintre participanți —, au luat parte 500—600 de muncitori textiliști și de îmbrăcăminte, deși ea s-a desfășurat în Căminul muncitorilor metalurgiști printre adevărate cordoane ale poliției“²⁸.

O altă branșă unde C.N.M.-ul a obținut rezultate parțiale era industria alimentației publice²⁹. Adunarea generală a muncitorilor cu menirea de a decide în problema apartenenței s-a desfășurat în ziua de 20 decembrie 1940³⁰. Au fost prezentate două proiecte de hotărîri: primul a propus afilierea la C.N.M., al doilea, primit cu uralele și aplauzele asistenței, respingea afilierea la C.N.M., cerînd păstrarea unității sindicatului și a liniei activității sale de pînă atunci, bazată pe principiul luptei de clasă. Avînd în față cele două proiecte contradictorii, muncitorul István Földes, care s-a ridicat primul la cuvînt, a propus ca decizia în problema afilierii să fie pronunțată în urma votului secret al celor prezenți la adunare. Propunerea a fost acceptată și președintele sindicatului, János Puskás, a dat dispoziții să se treacă imediat la vot. Procedura fiind însă împiedicată de către reprezentantul poliției, majoritatea muncitorilor a părăsit sala, declarînd: „nu vor decide pînă ce ea nu poate să fie luată prin vot secret“. Așa stînd lucrurile, reprezentantul poliției i-a ordonat președintelui dizolvarea adunării³¹. Noua adu-

²⁵ *Magyar Szakszervezeti Értesítő*, din 15 ianuarie 1943.

²⁶ *A kolozsvári Szociál-Demokrata Párt jegyzőkönyvei 1941—1943*, p. 22.

²⁷ *Ellenzék*, din 6 și 9 mai 1941.

²⁸ *Szakszervezet*, din aprilie — mai 1946, p. 116, *Magyar Szakszervezeti Értesítő*, din 1 aprilie 1941 și *Népszava*, din 5 martie 1941.

²⁹ *Magyar Szakszervezeti Értesítő*, din 15 octombrie 1940.

³⁰ *Szakszervezet*, din august 1945, p. 348—349.

³¹ *Népszava*, din 22 decembrie 1940 și din 4 februarie 1941.

nare, convocată din ordinul primarului oraşului, s-a desfăşurat în ziua de 24 ianuarie 1941 sub preşedinţia consilierului Muth Mihai, delegat al autorităţilor. „Alegerea şi de data aceasta — recunoaştea ziarul burghez „Ellenzék“ — a fost anticipată de o propagandă aprinsă. În prealabil, preşedintele naţionalist al sindicatului, numit de autorităţi printr-o circulară, comunică că l-a suspendat pe secretarul ales de muncitori cu ani în urmă, iar pe cei ce erau împotriva afilierii la C.N.M. îi consideră ca şi excluşi din sindicat. Datorită faptului că aceste hotărâri erau potrivnice prevederilor statutului, la adunarea sus-amintită au participat muncitorii din ambele tabere³². Desfăşurată sub conducerea unui reprezentant al autorităţilor şi în prezenţa unui mare număr de poliţişti conducători ai C.N.M.-ului, rezultatul acestei adunări — mai cu seamă că mulţi muncitori cunoscuţi prin activitatea lor revoluţionară din trecut, precum şi chelnerii evrei, nici n-au fost lăsaţi să intre în sală —, nu putea să nu fie în favoarea spărgătorilor unităţii. În aceste condiţii, votarea s-a desfăşurat deschis şi nominal. Întrebaţi fiind individual, dacă acceptă afilierea la C.N.M., muncitorii erau îndrumaţi să răspundă „cu onoare!“ da sau nu³³. Publicînd rezultatul alegerii, ziarul burghez „Ellenzék“ observă că pentru afilierea la C.N.M. au votat 100 de muncitori — majoritatea acestora mai ales chelneri lipsiţi de muncă şi avertizaţi că nu vor fi plasaţi, dacă nu votează pentru C.N.M. —, şi contra 25 de muncitori³⁴. Prima cifră ni se pare exagerat de mare, nemaivorbind de faptul că şi cei care s-au abţinut de la vot au fost enumeraţi tot printre aceia care au răspuns cu da³⁵. Ceea ce este demn de relevat este faptul că în ciuda marilor presiuni şi chiar dacă au rămas în minoritate, în sală s-au găsit şi muncitori cinstiţi, care au răspuns printr-un hotărît: „cu onoare nu!“, demagogilor şi naţionaliştilor, şi aceasta pe scenă deschisă. Aceştia, în luna august a aceluiaşi an, au pus bazele grupei lor sindicale pentru plata cotizaţiilor, grupă recunoscută după tergiversări şi de către autorităţi³⁶.

Alte categorii din rîndurile muncitorilor din industria alimentaţiei, ca cea a muncitorilor brutari în frunte cu elementele revoluţionare ca Sándor Szilágyi preşedinte, Teodor Voivod vicepreşedinte, Emil Văleanu secretar, István Zsoldos, Gyula Bartha, Ilie Cuc, Vasile Ilea, Ion Marian, Sándor Puskás şi alţii, au pus bazele organizaţiei lor sindicale în cadrul adunării generale desfăşurate în ziua de 22 decembrie 1940, declarînd afilierea la Uniunea social-democrată a muncitorilor brutari³⁷.

Muncitorii cofetari au decis şi ei în unanimitate că vor păstra unitatea sindicatului lor vechi, în ciuda tuturor maşinaţiilor celor de la C.N.M. de a-şi înjgheba o grupă a lor aparte. Sindicatul pe la mijlocul anului 1943, datorită faptului că mulţi membri au fost concentraţi în armată, detaşamente de lucru sau unii au plecat din localitate, s-a transformat într-o grupă cu loc de plată a cotizaţiilor³⁸. Şi, în sfîrşit, din bransa de muncă a alimentaţiei, muncitorii măcelari în frunte cu Iosif Binder, Mihai Faragó, Alexandru Toader, Iosif Iancea, Walter Schuster,

³² *Szakszervezet*, din august 1945, p. 349.

³³ *Ellenzék*, din 27 ianuarie 1941.

³⁴ *Ellenzék*, din 27 ianuarie 1941.

³⁵ *Népszava*, din 4 februarie 1941.

³⁶ *Népszava*, din 24 august 1941 şi 8 februarie 1942.

³⁷ *Magyar Szakszervezeti Értesítő*, din 1 ianuarie, 1 februarie şi *Kolozsvári Estilap*, din 23 decembrie 1940.

³⁸ *Ellenzék*, din 26 februarie 1941 şi *Magyar Szakszervezeti Értesítő*, din 1 iunie 1943.

Dominic Sipos și alții și-au constituit sindicatul lor socialist în cadrul adunării de membri ținute la 15 iunie 1941 în localul Căminului muncitorilor metalurgiști³⁹.

În împrejurări grele și înfruntând presiunile cele mai variate ale autorităților și elementelor naționaliste, la început muncitorii lemnari au izbutit să-și păstreze unitatea. La adunarea generală din 22 decembrie 1940, ei s-au pronunțat pentru menținerea statutului elaborat în cadrul Uniunii muncitorilor lemnari din România⁴⁰. Unitatea muncitorilor lemnari — mai ales a acelor care lucrau în întreprinderi, printre care cei de la fabrica „Erba” —, a fost însă în curând destrămată prin promisiuni sociale demagogice și prin activitatea elementelor naționaliste maghiare din rindurile sale. Ca urmare, au fost obligați să treacă la organizația obscurantistă, naționalisto-fascistă, care era Organizația de chemare (Hivatásszervezet). Această situație a dăinuit pînă la jumătatea anului 1943, cînd deziluzia majorității muncitorilor lemnari din cauza activității demagogice a organizației naționaliste a devenit generală. În această situație, elementele revoluționare, printre care Ioan Crișan, István Székely, Vilmos Galambos, Iosif Elbe, Coloman Müller, István Tamás și alții, au trecut la acțiunile de restabilire a unității vechii lor organizații de clasă. La începutul lunii iulie 1943 s-a format o comisie de organizare, care și-a fixat centrul de activitate în localul Căminului muncitorilor metalurgiști. Pregătită de această comisie de organizare, în ziua de 11 septembrie 1943, în același cămin, a avut loc adunarea generală a muncitorilor lemnari. „Trebuie să mărturisim — spunea printre altele în cuvîntul său de deschidere președintele adunării István Tamás —, că pînă acum ne-am ținut departe de luptele muncitorimii lemnare conștiente. Pînă acum ne-am zvîrcolit în organizații nepotrivite nouă. Am învățat însă pe pielea noastră că unica cale justă pentru noi este calea liberă aleasă de noi: organizarea profesională, creată din forțele noastre proprii, și calea ce ne-o indică conducerea aleasă în mod liber din rindurile noastre“. Cu excepția unor elemente oportuniste, muncitorii lemnari au declarat părăsirea în bloc a organizației pseudo-muncitorești, reconstituind sindicatul lor socialist⁴¹. Ei au întărit astfel cu încă 130 de membri frontul acelor care stăteau neclintit pe pozițiile luptei de rezistență antifascistă și luptau împotriva regimului de ocupație fascisto-horthyst.

„Masele răpite încep să se trezească — consemna secretarul P.S.D.-ului din Cluj, cu această ocazie și cu referire la criza în care au intrat organizațiile pseudo-muncitorești —, ele sînt fătîș nemulțumite, și încetul cu încetul se întorc...“⁴².

O rezistență demnă de relevat au opus și muncitorii constructori din Cluj, față de propaganda organizațiilor naționalisto-fasciste. Zadarnice erau lozincile naționaliste, promisiunile cu privire la aprovizionarea lor cu diferite alimente și îmbrăcăminte, precum și toate mijloacele de intimidare, căci muncitorii constructori rămîneau neclintit pe linia lor organizatorică bazată pe principiul luptei de clasă.

³⁹ *Népszava*, din 19 iunie 1941.

⁴⁰ *Magyar Szakszervezeti Értesítő*, din 1 iulie 1943, *Kolozsvári Estilap*, din 23 decembrie 1940 și *Népszava*, din 24 decembrie 1940.

⁴¹ *Magyar Szakszervezeti Értesítő*, din 1 iulie și 1 octombrie 1943 și *Népszava*, din 2 iulie și 17 septembrie 1943.

⁴² Arhiva Institutului de studii istorice și social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R., Fond XII, dos. 1192, mapa I. vol III.

La adunarea generală, ținută în ziua de 15 decembrie 1940, cei 255 de muncitori prezenți au votat pentru păstrarea unității sindicatului lor de clasă⁴³. De pe calea aleasă, ei n-au putut fi deviați de activitatea unor elemente naționaliste, îndreptată în direcția dezbinării unității lor de luptă. Sperînd în reușita acțiunii elementelor dezbinătoare, autoritățile locale n-au recunoscut formarea sindicatului decît în februarie 1942, și aceasta numai în urma reclamațiilor și protestelor repetate ale muncitorimii⁴⁴.

În adunarea generală din 23 ianuarie 1942 a muncitorilor vopsitori — constituiți în februarie 1941⁴⁵ într-un sindicat propriu (pînă atunci făceau parte din sindicatul constructorilor, n.n.) —, atunci cînd unele elemente naționaliste din conducere au propus afilierea la C.N.M., membrii de rînd au respins cu hotărîre propunerea. La o nouă adunare extraordinară a muncitorilor vopsitori din 15 mai, adunare la care au fost prezenți reprezentanții autorităților și ai organizațiilor pseudo-muncitorești, elementele naționaliste au încercat din nou dezbinarea. Aflînd de ordinea de zi pe care figura un singur punct: afilierea la C.N.M., mulți dintre cei prezenți au părăsit sala în mod demonstrativ, declarînd că „nu iau parte la destrămarea unității muncitorilor vopsitori”. Atunci cînd s-a trecut la vot, în sală se găseau doar 12 muncitori vopsitori, dintre care 9 au votat pentru, iar 3 împotriva afilierii⁴⁶. Aceștia din urmă, împreună cu cei care au părăsit sala, sau nici n-au fost prezenți — în număr de peste o sută — au rămas fideli sindicatului socialist al muncitorilor constructori, sărbătorind uniți cu ei în luna august 1943 patru decenii de existență a organizației lor bazate pe principiul luptei de clasă. „Conștiința, solidaritatea și respectul față de alții fac astăzi posibil — spune președintele sindicatului Heincz Sándor la adunarea festivă — ca grupul muncitorilor constructori din Cluj să jubileze existența sa de patru decenii și faptul că conducerea de totdeauna a grupului nostru a avut în atenția sa apărarea intereselor membrilor, fără deosebire de naționalitate. Aceasta este misiunea grupului muncitorilor constructori din Cluj pe care o va îndeplini și în viitor”⁴⁷. În conferința sa intitulată „Patruzeci de ani ai muncitorilor constructori clujeni”, muncitorul Petre Olteanu — membru în comitetul de conducere — a schițat istoria organizației și a luptei muncitorilor. În aplauzele furtunoase ale asistenței vorbitorul declara că acest sindicat, în ciuda mașinațiilor pseudo-muncitorești, n-a lăsat și nu va lăsa să fie deviat de pe calea aleasă cu patru decenii în urmă, cale pe care înaintază, deși cu prețul unor grele încercări⁴⁸.

În cadrul acțiunilor de rezistență în vederea apărării caracterului socialist al sindicatelor, un caz aparte îl constituie problema funcționarilor particulari și a angajaților comerciali. Atunci cînd noua conducere, compusă în întregime din elemente naționaliste, rasiste, propunea modificarea statutelor în sensul excluderii din organizație a nemaghiarilor⁴⁹, Ludovic Jordáky (care pe atunci conducea conștientăta sindicatului, n.n.) atrăgea atenția că „nu trebuie uitată contribuția adusă la luptele din trecut de aceia pe care i-au exclus acum. Să aibă curajul de a ră-

⁴³ *Idem* și *Népszava*, din 17 decembrie 1940.

⁴⁴ *Magyar Szakszervezeti Értesítő*, din 1 aprilie 1942.

⁴⁵ *Népszava*, din 3 aprilie 1941.

⁴⁶ *Magyar Szakszervezeti Értesítő*, din 1 martie, 1 iunie 1942 și *Népszava*, din 24 mai 1942.

⁴⁷ *Népszava*, din 22 august 1943 și *Magyar Szakszervezeti Értesítő*, din 1 septembrie 1943.

⁴⁸ *Idem*.

⁴⁹ *Népszava*, din 4 și 6 iunie 1941.

mîne oameni în interesul lor propriu și al grupului de clasă din care fac parte, chiar și în timpurile inumane de azi. Consecințele retragerii, resemnării și ale tăcerii lașe sînt totdeauna mai tragice, decît cele ale rezistenței, chiar dacă ele, într-un timp dat și în anumite locuri, înseamnă o popularitate. Noi ne asumăm calea noastră, cu toate primejdiile sale. Și dacă se găsesc unii care, în lipsa armelor de principiu, recurg la alte mijloace, cel puțin știm, cine sînt aceștia⁵⁰.

Această chemare, însoțită cu trup și suflet de mulți dintre acei cărora ea le-a fost adresată, cu timpul și-a arătat roadele, întruchipate în crearea în cursul lunii septembrie 1943 a organizației funcționarilor particulari și angajaților comerciali, așezată pe tradiționala bază a luptei de clasă și a spiritului internaționalismului proletar⁵¹.

Muncitorii din alte două sindicate importante — sindicatul tipografilor și cel al metalurgiștilor — din Cluj au reușit și ei să deoace planurile forțelor naționaliste. Astfel, muncitorii metalurgiști la 23, tipografii la 29 decembrie 1940, declarau în unanimitate continua lor apartenență de partea forțelor progresiste socialiste⁵².

La Cluj, al doilea sindicat împotriva căruia s-a îndreptat cu o deosebită intensitate atacul concentric al forțelor naționalisto-fasciste, era cel al muncitorilor metalurgiști. „Sub diferite lozinci, prin distribuirea de carne, untură, cartofi, fasole etc., ademeneau dușmanii noștri pe muncitorii creduli — scria ulterior secretarul sindicatului referitor la activitatea de subminare a acestor forțe —, dar această propagandă neobișnuită le-a adus doar rezultate trecătoare...”⁵³.

Sediul sindicatului muncitorilor metalurgiști, conform tradițiilor, continua să fie unul din cele mai importante centre ale mișcării sindicale socialiste din Cluj. El a constituit locul desfășurării multor conferințe socialiste, adunări sindicale, discuții politice permanente, manifestații cultural-educative și al spectacolelor de teatru organizate de actorii rămași fără pline și fără sală, după ce au fost excluși din camera actorilor, în baza „legii rasiale”. Sediul a găzduit de asemenea expoziții colective de pictură ale artiștilor români din partea de nord a Transilvaniei, manifestări culturale cu deosebite implicații național-revoluționare. Lovindu-se de o serie de greutăți, impuse de către autoritățile fasciste, grupul artiștilor români — Raul Șorban, Emil Cornea, Petre Abrudan, Teodor Harșia și alții — găsea sprijin în rîndul artiștilor maghiari, al social-democraților și mai ales în rîndurile muncitorilor metalurgiști, care le-au pus la dispoziție căminul lor⁵⁴. Acest eveniment cultural-politic, „la inaugurarea căruia — așa cum sublinia ziarul „Népszava” în numărul său din 30 ianuarie 1942 — a luat parte fără deosebire de naționalitate publicul clujean iubitor al artei”, s-a bucurat de numeroși vizitatori nu numai din oraș, ci și din alte centre ale părții de nord a Transilvaniei, confirmînd încă o dată tradiționala conviețuire frățească și lupta comună a poporului român și a naționalităților conlocuitoare, constituind în același timp încă o dovadă a liniilor directoare pe care se situaseră social-democrații din

⁵⁰ *Népszava*, din 9 iunie 1941.

⁵¹ *Magyar Szakszervezeti Értésítő*, din 15 octombrie 1943 și *Népszava*, din 8 decembrie 1943.

⁵² *Magyar Vasmunkások Lapja*, din 15 ianuarie 1941, *Népszava*, din 24 decembrie 1940 și 1 ianuarie 1941.

⁵³ *Idem*.

⁵⁴ *Tribuna Ardealului*, din 24 ianuarie, 11 și 17 februarie 1943,

acest oraș, în problema apărării intereselor fundamentale ale populației românești asuprite, subjugate de către ocupanții horthyști.

Nereușind să-i atragă pe muncitorii metalurgiști în organizațiile pseudo-muncitorești fasciste — cu excepția unor elemente trădătoare în frunte cu fostul secretar Pálffy Tibor —, naționaliștii și-au îndreptat atacul împotriva Căminului lor. Bogata activitate cu un conținut profund politic-revoluționar nu era nicidecum pe placul lor și în general al autorităților horthyste. „Uneltesc de săptămîni în șir — sublinia ziarul „Népszava” —, ca să pună mîna pe Cămin. Pentru aceasta folosesc orice mijloace. Începînd cu articole publicate în presa locală plină de afirmații tendențioase și false”⁵⁵. Printr-un memoriu înaintat Ministrului de interne, renegatul secretar Pálffy Tibor cerea punerea Căminului la dispoziția organizației naționaliste dat fiind că „în prezent este în posesia sindicatului internaționalist al muncitorilor metalurgiști, sindicat ai cărui membri sînt evrei și români”⁵⁶.

Același lucru îl cerea și groful Teleky Béla în cele două interpelări ale sale, făcute în parlamentul horthyst⁵⁷. Metalurgiștii clujeni însă, cu o conducere din care au făcut parte elemente fidele cauzei clasei muncitoare ca László Temesi președinte, după decesul acestuia în 1942 Coloman Szendrey, Gheorghe Gîrboveanu vicepreședinte, Francisc Schneg secretar și alții au reușit să apere nu numai unitatea rîndurilor lor, dar și Căminul față de atacurile autorităților și organizațiilor fasciste, cîștigînd chiar și procesul în fața Tribunalului din Cluj în 1942. Rezistența lor a putut fi înfrîntă doar în aprilie 1944, cînd consiliul orășenesc a rechiziționat clădirea, punînd-o la dispoziția trupelor germane staționate în oraș⁵⁸.

Bătălia pentru apărarea caracterului de clasă al organizațiilor sindicale s-a încheiat cu victoria muncitorimii clujene. Douăsprezece din cele patrusprezece organizații profesionale existente înaintea dictatului de la Viena au reușit să reziste cu dîrzenie tuturor atacurilor autorităților și organizațiilor naționalisto-fasciste în așa fel, încît aceștia au obținut rezultate parțiale doar printre muncitorii pielari de la „Dermata”, funcționarii și angajații particulari și chelneri, precum și printre grupuri mici ale muncitorilor din alte branșe.

Bilanțul activității sindicatelor socialiste, întocmit la începutul lunii iunie 1941, ne înfățișează următoarea situație: organizații sindicale constituite și bazate pe principiul luptei de clasă au avut muncitorii metalurgiști, tipografi, croitori, lem-nari, constructori, brutari, cofetari, legători de cărți, frizeri, vopsitori, pielari (din mica industrie) și au creat grupe muncitorii din alimentația publică, cei din industria metalelor prețioase neafiliați organizațiilor pseudo-muncitorești fascisto-naționaliste.

O nouă victorie a mișcării sindicale din Cluj a constituit-o crearea în noiembrie 1941 a Consiliului local al sindicatelor. Întruniți într-o adunare desfășurată în ziua de 21 noiembrie 1941, delegații tuturor sindicatelor socialiste au hotărît crearea consiliului, cu menirea de a îndruma unitar activitatea organizațiilor și de a lua măsuri pe o unică bază de principiu, în toate problemele vitale ale întregii muncitorimi din oraș. În prima sa ședință, Consiliul local s-a adresat printr-o chemare tuturor muncitorilor din oraș, îndemnîndu-i să-și strîngă rîndurile în organizațiile socialiste. „Este cunoscut tuturor muncitorilor — se subliniază printre

⁵⁵ *Népszava* din 25 septembrie 1941.

⁵⁶ *Magyar Vasmunkások Lapja*, din 15 august și 15 octombrie 1941.

⁵⁷ *Népszava*, din 21 septembrie și 20 noiembrie 1941.

⁵⁸ *Szakszervezet*, din iunie 1945, p. 256—257 și *Magyar Vasmunkások Lapja*, din 15 aprilie 1943.

alte în chemare —, că sindicatele noastre nu sînt organizații ocazionale, recente, ci au trecut de 20, 30, 40 și chiar 50 de ani. În urma noastră stă șirul încercărilor și al luptelor. Încercările grele, luptele trecutului de decenii, dovedesc că vom birui și greutatea zilelor noastre... Consiliul local se găsește la post. Fiecare membru al consiliului vede clar evenimentele, le privește cu calm, demn de un socialist, și privește viitorul cu credință și speranță, conștient fiind că viitorul este al sindicatelor libere⁵⁹.

Înfruntînd teroarea autorităților horthyste și a organizațiilor naționaliste, organizațiile sindicale din care au făcut parte muncitori români, evrei și de alte naționalități, conduse de elementele educate și oțelite de mișcarea sindicală din România, îndrumate de unicul for sindical: consiliul local în frunte cu Francisc Schneg, Ștefan Belovai, Emil Văleanu, Alexandru Szepesi și alții⁶⁰, au devenit o frînă serioasă în calea valurilor de idei naționalisto-fasciste, o baricadă puternică în lupta de rezistență a maselor muncitoare asupra, subjugate și exploatate fără deosebire de naționalitate de către regimul de ocupație horthystă.

Urmînd exemplul muncitorilor din Cluj, și cei din alte centre din partea de nord a Transilvaniei luptau cu același elan pentru a-și menține organizațiile sindicale pe drumul revoluționar. Lupta lor însă, din cauze obiective și subiective mai grele, sau numai în aparență mai grele decît la Cluj, s-a soldat cu anumite rezultate importante, dar și eșecuri destul de serioase, chiar dacă în multe cazuri ele au fost doar trecătoare.

Un astfel de centru a fost și Oradea. Aici, elementele muncitorești sănătoase — comuniștii, social-democrații și cei fără de partid — au fost și ele preocupate de păstrarea și menținerea caracterului de clasă al organizațiilor sindicale. În acest scop, a fost convocată conferința amintită pentru ziua de 19 septembrie 1940, a fost creat în cursul lunii noiembrie a aceluiași an consiliul local revoluționar al sindicatelor. Concomitent cu acțiunea de păstrare a caracterului de clasă a sindicatelor, a pornit și atacul forțelor naționaliste. Aceștia, bazîndu-se pe un ordin al comandamentului militar din oraș, au pretins predarea averii tuturor breslelor muncitorești⁶¹.

Majoritatea sediilor sindicatelor, precum și Căminul muncitoresc au fost rechiziționate, în ele instalîndu-se cei de la C.N.M. în felul acesta, vechilor conducători sindicale nu numai că li s-au interzis cu desăvîrșire orice adunări, dar nici n-au avut localuri, unde ar fi putut să le țină. Din această cauză, acțiunile de lămurire a membrilor și consfăturile se desfășurau pe stradă și în case particulare, pînă ce naționaliștii își continuau activitatea lor de dezbinare nestîngerii de nimeni și de nimic. Prima adunare menită să decidă asupra apartenenței sindicatului — după ce adunarea muncitorilor constructori fu convocată pentru ziua de 19 decembrie 1940, dar neautorizată —, a fost cea a muncitorilor tipografii. Desfășurată la 30 decembrie 1940, cei aproape o sută de muncitori tipografii au votat în unanimitate păstrarea organizației lor în cadrul celor bazate pe principiul luptei de clasă⁶². Folosind această cale, cu majoritate de voturi și muncitorii brutari au decis în adunarea lor, ținută în ziua de 19 ianuarie 1941, menținerea organizației pe principiul luptei de clasă⁶³.

⁵⁹ *Népszava*, din 25 noiembrie 1941 și 8 februarie 1942.

⁶⁰ *Népszava*, din 12 mai 1943.

⁶¹ Arhivele Statului, Filiala Oradea, Fond: Primăria, dos. 5/15—1942, fila 258 și 267.

⁶² *Idem*, dos. 8/1941, fila 19 și *Népszava*, din 28 ianuarie 1941.

⁶³ *Idem*, dos. 5/15/1942, fila 236—237 și 271, *Népszava*, din 28 ianuarie 1941.

În vederea cîştigării muncitorilor constructori de partea lor, în afara lozincilor demagogice naționalistii au recurs la metoda — folosită și în alte părți cu rezultate nu tocmai neglijabile —, împărțirii unor ajutoare materiale printre adepții lor. „Desfășurarea adunării muncitorilor constructori — sublinia ziarul „Népszava“ — a fost o batjocorire a libertății cuvîntului și a exprimării oricărei opinii. Înainte de adunare, statul major al C.N.M., gata de orice, a donat unora așa-numite ajutoare extraordinare pentru a-și realiza scopul⁶⁴. La adunarea care a avut loc în ianuarie 1941, la care, în ciuda acestui fapt și a mașinațiilor efectuate în timpul votării — prin aclamare —, abia au putut anunța o majoritate cifrică nefînsemnată. De altfel, acest lucru constituia motivul pentru care valabilitatea votului a fost contestată de vechea conducere a sindicatului, contestație aprobată și semnată chiar și de unii membri ai C.N.M.-ului⁶⁵. Contestații asemănătoare au înaintat și muncitorii din alte branșe de lucru, adresate Ministerului de interne, care la rîndul lui este nevoit de a ordona repetarea tuturor adunărilor, sub motivul că tabelul nominal al celor prezenți la adunări precum și caracterul lor n-au „fost atașate“ (la procesele verbale, n.n.) sau că „nu este contestabil numărul acelor care au votat“⁶⁶ (numărul acelor care au votat pro sau contra, n.n.), motivări care dezvăluiau, chiar dacă nu în termeni complet clari, comiterea unor abuzuri de către C.N.M. abuzuri în contra cărora s-au făcut contestații, pe care însuși ministrul de interne era nevoit să le aprobe în felul arătat mai sus. Noile adunări, ordonate pe baza instrucțiunilor ministrului de interne de către primarul orașului Oradea, s-au desfășurat doar în a doua parte a lunii martie 1941⁶⁶, răstimp suficient pentru cei de la C.N.M. de a pregăti terenul pentru demagogie și acțiuni spectaculoase, menite să-i asigure reușita. În vederea atingerii scopului lor și a cîştigării unei majorități necesare, au atras în organizație, fie prin înșelări, fie prin constrîngere, categorii de lucrători neorganizați în trecut, care au votat pentru punctul de vedere al curentului naționalist. Astfel, la adunarea muncitorilor pielari, pe lîngă cei aproape 200 de muncitori vechi au fost prezenți încă 104 noi membri, la aceea a muncitorilor lemnari pe lîngă cei 44 organizați în trecut acum au fost „prezenți“ 111 și în sfîrșit la aceea a muncitorilor din industria textilă, pe lîngă cei 60 foști membri de sindicat au participat încă 88 de noi membri „achiziționați“ de naționalisto-fasciști⁶⁷.

Așadar, la Oradea, dintre cele zece sindicate tradiționale, șapte au constituit organizații aderente C.N.M.-ului, într-un sindicat s-au creat organizații paralele, cei 93 tipografi s-au menținut neclintit pe baza principiului luptei de clasă, iar 282 de membri ai sindicatului funcționarilor și angajaților particulari s-au declarat independenți. Independența declarată a acestui sindicat din urmă era valabilă doar față de curentele naționaliste. Acest lucru a ieșit la iveală către sfîrșitul anului 1941, cînd primarul orașului l-a dizolvat pentru că a refuzat tutela organizației similare din Cluj, ajunsă sub influența naționalistilor. „Membrii organizației profesionale a funcționarilor și angajaților particulari din Oradea — se poate citi într-un raport confidențial al poliției, adresat primarului —, în majoritatea lor se declară pentru idei de stînga și deoarece influența asupra membrilor a fostului lor președinte, a comunistului Márkusz Lajos, este tare și viguroasă,

⁶⁴ *Népszava*, din 22 ianuarie 1941.

⁶⁵ Arhivele Statului, Filiala Oradea, Fond: Primăria, dos. 5/15/1942, fila 266 și 269.

⁶⁶ *Idem*, filele 211, 213, 215, 217, 220—223, 225—228, 230—237, 239—243.

⁶⁷ *Idem*, dos. 8/12—1941, fila 10—14.

activitatea continuă a acestei organizații ar fi fost dăunătoare din punct de vedere național⁶⁸. Ca urmare, personalitatea ei juridică a fost suspendată, sediul și averea predate organizației din Cluj⁶⁹. Cu toate că, prin promisiuni derutante și metode necinstite, naționaliștii au reușit să se cuibărească în rîndurile organizațiilor muncitorești orădene, spărgînd unitatea organizațiilor sindicale tradiționale, membrii vechi ai acestora, fideli cauzei ideilor socialiste, au ținut trează conștiința de clasă a unei părți importante a muncitorimii. Ca urmare a activității de lămurire depuse de elementele de stînga, grupate în celule de partid, începînd cu luna mai 1941⁷⁰, s-a reușit ca un număr însemnat de muncitori să iasă din Centrala națională a muncii, străduindu-se să-și creeze o serie de grupe sindicale, care însă n-au fost recunoscute de autorități⁷¹. Asemenea grupe sindicale au înființat muncitorii constructori, angajații comerciali, frizerii, lemnarii, metalurgiștii și pielarii din Oradea. Aceste grupe sindicale constituite încă în cursul anului 1941 și-au desfășurat activitatea în mod ilegal pînă în aprilie 1944, cînd au fost „lichidate” și obligate ca să predea cotizațiile adunate precum și materialele lor documentare C.N.M.-ului⁷². Cu toate acestea, muncitorii deziluzionați de propaganda naționalisto-fascistă au părăsit organizațiile naționaliste într-un număr din ce în ce mai mare. Astfel, din cei 4500 de membri figurînd în anul 1942 în evidența C.N.M.-ului din Oradea, au rămas doar 1500 cu cotizațiile la zi, în anul 1943⁷³. Scăderea masivă a membrilor organizațiilor profesionale fascisto-horthyste, ca și activitatea unei părți a muncitorilor brutari, în întregime a tipografilor, a funcționarilor și angajaților particulari în cadrul organizației lor cu caracter de clasă, precum și înființarea succesivă a diferitelor grupe sindicale contrare curentelor naționaliste, toate acestea constituiau victorii de o importanță majoră ale luptei forțelor rezistente din acest oraș.

Pe drumul menținerii sindicatelor cu caracter de clasă și-au desfășurat activitatea și muncitorii mineri din Baia Mare și de la minele din împrejurimi, în marea lor majoritate români. În adunarea lor ținută în decembrie 1940, muncitorii mineri din Baia Mare, cu 201 voturi contra și 22 voturi pentru, au refuzat să se afilieze C.N.M.-ului. Exemplul lor a fost urmat în unanimitate de minerii din Baia Sprie, Ferneziu, Băiuț și Lăpușna, iar la Căvnic, unde minerii erau hotărîți să păsească tot pe acest drum, ținerea adunării n-a fost autorizată⁷⁴.

Unitatea lor însă a fost în curînd dezbinată. La începutul anului 1941, bazinul minier de aici a fost naționalizat, introducîndu-se un regim militarist. După instalarea conducerii militare, a început o prigoană acerbă împotriva muncitorilor organizați în sindicate revoluționare. În fața lor au fost puse două alternative: ori vor părăsi sindicatul, ori vor fi concediați. Mijloacele teroriste îndreptate împotriva muncitorilor mineri erau însoțite de promisiuni răsunătoare, dintre care doar unele — mai ales cele cu privire la aprovizionare —, au și fost parțial satisfăcute.

⁶⁸ *Idem*, dos. 5/13—1942, fila 243.

⁶⁹ *Idem*, fila 245—246.

⁷⁰ *Idem*.

⁷¹ Párttörténeti Intézet Levéltára, Budapest, Fond 651, dos. 2/1941—7—6000, fila 304—351.

⁷² Arhivele Statului, Filiala Oradea, Fond: Primăria, dos. 8/18—1942, fila 23.

⁷³ Arhiva Comitetului Județean P.C.R. Bihor, Fond 1, dos. 18, fila 36, și *Estilap*, din 9 martie 1942.

⁷⁴ Párttörténeti Intézet Levéltára, Budapest, Fond 651, dos. 2/1941, 6—5646, fila 1, *Magyar Vasmunkások Lapja*, din 15 februarie 1941 și *Népszava*, din 10 și 15 ianuarie 1941.

Amenințați cu concedierea, ademeniți cu satisfacerea în mai mare măsură a nevoilor de produse alimentare, îmbrăcăminte și încălțăminte, decît alte categorii de lucrători, muncitorii mineri au început să părăsească sindicatul⁷⁵. Triumful naționaliștilor însă n-a fost de lungă durată. Intensificarea mișcării de stînga, reînființarea la începutul anului 1943 a celulelor de partid și a organizației locale a P.S.D. din Baia Mare, au restrîns activitatea organizațiilor fasciste⁷⁶. Lupta de rezistență prindea contururi din ce în ce mai clare. În timpul declarării unor greve, s-a născut aici, la Baia Mare, ideea unei lupte de rezistență cu arma în mînă împotriva cotropitorilor fasciști.

Alte sindicate mai importante din Baia Mare și împrejurimi, ca cel al muncitorilor metalurgiști, au hotărît păstrarea unității și a caracterului de clasă⁷⁷.

Pe drumul consolidării sindicatelor revoluționare au pășit de asemenea muncitorii constructori din Aleșd, Borsec, Carei, Cluj, Dej, Miercurea-Ciuc, Salonta, Sfîntul Gheorghe, Șimleul Silvaniei și Zalău, muncitorii tipografi din Bistrița, Carei, Dej, Reghin, Sighetul Marmăției, Sfîntul Gheorghe, Șimleul Silvaniei, Tîrgu-Mureș, Zalău⁷⁸, muncitorii brutari din Satu Mare și Tîrgu-Mureș, precum și muncitorii forestieri din Valea Mureșului⁷⁹.

În acest fel, muncitorii din partea de nord a Transilvaniei, români, maghiari și de alte naționalități, și-au apărut o parte a organizațiilor lor revoluționare, ceea ce a constituit un rezultat de seamă al luptei de rezistență față de atacul concentric al forțelor naționaliste și al puterii de stat a ocupanților horthysti. Cei înșelați prin promisiuni sau constrînși prin diferite metode, fărâdelegi, și-au dat seama la scurt timp de rolul nefast al organizațiilor naționalisto-fasciste și au început să se retragă din elc. Rapoartele căpitănelor de poliție din diferite orașe dezvăluie faptul că influența organizației Centrul național al muncii era în continuă scădere, ședințele organizației au fost din ce în ce mai mult depopulate.

Sindicatele, care au stat pe baza principiului luptei de clasă, n-au putut fi distruse nici de teroarea aparatului de stat, nici de propaganda fascistă și nici de trădarea cauzei muncitorimii de către unele elemente naționaliste, reformiste din rîndurile lor. Cu toate loviturile grave primite, mișcarea sindicală se reînnoiește, înființîndu-se în cursul anului 1942 și mai ales în 1943 noi organizații la Oradea, Baia Mare, Sighet, Tîrgu-Mureș, Salonta, Satu Mare și în alte localități.

Evenimentele primelor luni ale anului 1943 atestă că dezamăgirea, indiferența cîștigau teren tot mai larg în rîndurile organizațiilor profesionale fasciste. Procesul schimbărilor survenite în starea de spirit a celor înșelați a fost sesizat chiar de către autorități și conducerile organizațiilor fasciste. Ele constatau cu consternare că starea de spirit „deviază din ce în ce mai mult de la baza națională (principiile naționaliste ale acestor organizații, n.n.) și alunecă pe căi de stînga, cu nuanțe comuniste”, sau, după cum se accentua într-un raport din 2 iunie 1943 al Organizației de chemare de la Cluj: „În uzină purtătorii de cuvînt... ai organizației provin din rîndurile muncitorilor cu orientare și concepție naționalistă, dar ei nu mai au putere să creeze o atmosferă generală,

⁷⁵ Párttörténeti Intézet Levéltára, Budapest, Fond 651, dos. 2/1942—7—6006, fila 550.

⁷⁶ *Idem*, fila 98—99 și 335.

⁷⁷ *Magyar Vasmunkások Lapja*, din 15 februarie 1941 și *Népszava*, din 15 ianuarie 1941.

⁷⁸ Arhiva Institutului de studii istorice și social-politice de pe lingă C.C. al P.C.R., Fond XII, dos. 1131, mapa 1, 3, 5, 6, 10 și *Népszava*, din 1 și 15 ianuarie, 1 și 11 martie 1941.

⁷⁹ *Magyar Szakszervezeti Értéslő*, din 1 ianuarie, 1 februarie 1941.

deoarece este dominată de muncitorii săraci cu salarii mici, care se zbat cu lipsurile, sînt nemulțumiți și în adîncul sufletului lor nutresc sentimente comuniste. Ei nu cred în victoria puterilor Axei, sînt convinși că după război se va impune o orientare democratică sau comunistă, ba mai mult, ei între ei nu se feresc să dea glas acestor convingeri⁸⁰.

Pe lîngă lupta de apărare a sindicatelor și recîștigarea treptată a forțelor și organizațiilor pierdute, în înviorarea generală a mișcării sindicale un rol de seamă l-au îndeplinit acțiunile pornite în vederea îmbunătățirii situației materiale și a condițiilor de muncă ale muncitorimii.

O formă de seamă a rezistenței o constituie ajutorarea deținuților politici și a celor țirîți în lagăre, precum și a familiilor acestora. Unul din locurile unde comuniștii și social-democrații puteau să-și desfășoare această activitate îl constituia cadrul organizatoric al sindicatelor.

În activitatea de organizare a rîndurilor forțelor de rezistență și mai ales în menținerea, adîncirea și întărirea unui spirit revoluționar și antifascist o contribuție de seamă au adus organizațiile sindicale printr-o prodigioasă acțiune educativ-culturală, desfășurată la sediile lor. Manifestările de acest gen cuprindeau diferite conferințe, expoziții, ca cele ale pictorilor români, organizate la sediul muncitorilor metalurgiști din Cluj, programe artistice, concerte și altele, cu un conținut antifascist de actualitate. Aceste manifestări cultural-educative au reușit să limiteze sfera de influență a diferitelor organizații naționaliste, profasciste și fasciste.

Lupta în vederea menținerii și apărării caracterului de clasă al sindicatelor muncitorești din partea de nord a Transilvaniei s-a desfășurat — așa cum am înfățișat — în condițiile unei cumplite terori a autorităților horthyste și ale atacului furibund al diferitelor organizații profasciste, fasciste, bazate pe principii naționaliste și rasiste. Această luptă cunoștea atît victorii, cît și eșecuri. Victoriile obținute și menținute printr-o luptă dîrză a muncitorimii nu numai că aveau un caracter permanent, ci ele se îmbogățeau continuu cu altele noi, iar înfrîngerile de început se dovedeau în multe cazuri a fi doar trecătoare. Este adevărat că în urma schimbărilor survenite unii au trădat ideile mișcării sindicale revoluționare și — de ce n-am recunoaște — destul de mulți au lăsat să fie induși în eroare de propaganda naționalistă și de demagogia socială. Mulți alții însă au rămas fideli organizațiilor bazate pe principiul luptei de clasă și al spiritului internaționalist. Atitudinea lor curajoasă, înfruntarea cu succes a samavolniciei regimului de ocupație și ale forțelor de dreapta, a ținut trează conștiința de clasă, atît prin menținerea organizațiilor sindicale socialiste, cît și prin activitatea depusă în cadrele acestora. Ca urmare, ideile luptei revoluționare, tradițiile sale glorioase, au rămas viabile și continuatorii lor și-au lărgit tabăra din zi în zi, recucerind o parte a celor înșelați, care rînd pe rînd s-au eliberat din capcana curenților ideologice naționaliste. Avînd în vedere toate acestea, existența și activitatea organizațiilor sindicale socialiste ocupa un loc însemnat în lupta de rezistență, ele jucau în mod necondiționat un rol progresist. Chiar și simpla reușită a menținerii existenței continue a acestor organizații bazate pe principiul luptei de clasă a constituit un rezultat remarcabil al luptei de rezistență anti-

⁸⁰ Csátári Dániel, *Forgószélben*, Budapest, 1968, p. 253.

fascistă. Aceste sindicate au constituit cele mai însemnate organizații ale muncitorimii din partea de nord a Transilvaniei, nu numai din punct de vedere numeric, ci și al forței de acțiune. Și, ceea ce este important, dincolo de toți factorii pozitivi, este faptul că prin intermediul lor comuniștii au reușit să-și mențină contactul și o legătură permanentă cu un mare număr de muncitori. În felul acesta în cadrul sindicatelor legale — deși legalitatea lor a rămas tot timpul relativă din cauza greutăților impuse — bazate pe principiul luptei de clasă și pe spiritul internaționalismului proletar, s-a realizat frontul unic de luptă al comuniștilor, social-democraților și al muncitorilor fără de partid, indiferent de naționalitate, desfășurînd într-o deplină unitate de voință acțiuni pentru apărarea intereselor economice, politice și social-culturale ale muncitorimii întregi.

Muncitorimea organizată din partea de nord a Transilvaniei și-a apărut cu succes nu numai o parte a organizațiilor ei sindicale, ci și spiritul unității de luptă, al tradițiilor democratice de conviețuire frățească a muncitorilor români, maghiari și de alte naționalități. Aceste organizații le-au creat împreună, în cadrul lor au pregătit și au dus multe lupte revendicative încununate de succes. Menținerea și apărarea caracterului de clasă și internaționalist al organizațiilor sindicale muncitorești tradiționale, în ciuda furibundelor atacuri multilaterale de dreapta, sprijinite fără limită de autoritățile horthyste, constituia în sine un rezultat de seamă al luptei generale duse împotriva unui regim de ocupație, instaurat în urma dictatului unor puteri imperialisto-fasciste.

LADISLAU FODOR

QUELQUES ASPECTS DE LA LUTTE DES OUVRIERS POUR LA DÉFENSE DU CARACTÈRE DE CLASSE DES SYNDICATS PENDANT L'OCCUPATION HORTHYTE DANS LA PARTIE DE NORD DE LA TRANSYLVANIE

(Résumé)

L'auteur vient d'analyser la situation du mouvement syndical dans la partie de nord de la Transylvanie après le Dictat de Vienne. Le régime horthyste hérissait toute sorte d'obstacles contre la libre activité des syndicats traditionnels, appuyés sur le principe de la lutte de classe. En même temps, d'organisations pseudo-ouvrières nationalistes et rassistes ont eu le large concours des autorités.

Malgré la terreur des autorités horthystes et des organisations nationalistes, les syndicats socialistes qui comprenaient de Roumains, Hongrois et d'autres nationalités, conduits par des éléments élevés et renforcés par le mouvement syndical de Roumanie, se sont opposés aux vagues des idées chauvinistes et fascistes et ont réussi de sauvegarder en bonne mesure l'intégrité de leurs organisations syndicales traditionnelles. Discutant ce problème, l'auteur met en relief les victoires des forces révolutionnaires et aussi, quelques fois, leurs échecs. À propos de ces choses, il constate que, conformément à la vérité historique, parfois les slogans démagogiques des nationalistes ont ébranlé la conscience d'un part des

ouvriers hongrois qui ont entré — sous constriction physique, morale et matérielle — dans les organisations pseudo-ouvrières.

L'existence continuelle des syndicats basés sur le principe de la lutte de classe est la preuve que les nationalistes n'ont pas abouti à désunir la lutte des ouvriers roumains, hongrois et d'autres nationalités. La classe ouvrière organisée a défendu avec succès non seulement ses organisations syndicales, mais aussi l'esprit de l'unité de la lutte.

Le maintien et la sauvegarde du caractère de classe des organisations syndicales traditionnelles a constitué un succès important de la lutte généralisée menée contre un régime d'occupation, instauré après un dictat des pouvoirs impérialistes fascistes.

MINERII DIN MARAMUREȘ ÎN PROCESUL DE REORGANIZARE POLITICO-PROFESIONALĂ ȘI SPRIJINIRE A FRONTULUI ANTIHTLERIST

În toamna anului 1944, ca urmare a luptelor purtate de trupele române și sovietice, cu sprijinul larg al maselor populare, a fost desăvârșită eliberarea întregului teritoriu al României de sub ocupația hitleristă și horthystă. Partea de nord a Transilvaniei, care a fost smulșă din trupul țării prin odiosul dictat de la Viena, s-a reintegrat în teritoriul firesc al României, restabilindu-se pentru totdeauna unitatea națională a statului nostru.

Masele populare din această parte a țării au avut mult de suferit, nu numai ca rezultat al exploatării și asupririi regimului horthyst, dar și ca urmare a distrugerilor masive cauzate de război. Majoritatea întreprinderilor au fost ruinate și aruncate în aer sau dezorganizate, căile de comunicații și mijloacele de transport au fost distruse cu o sălbăticie nemaiîntlnită de trupele hitleriste și horthyste în retragere. S-au ridicat mii de capete de animale, cereale și alte bunuri materiale de la țărânimea muncitoare.

Înaintarea vertiginoasă a armatelor române și sovietice, aplicarea unui plan strategic judicios elaborat de comandamentele militare, de încercuire a trupelor hitleriste și horthyste, au pus dușmanul uneori în imposibilitate de a arunca în aer toate întreprinderile din unele localități, spre exemplu pe cele din Baia Mare. Fiind nevoiți să părăsească în grabă bazinul Baia Mare, dușmanii n-au avut timp să distrugă decât o parte din utilajul întreprinderilor, au ars planurile topografice ale minelor, iar unele mine au fost inundate.

Privite în ansamblu, pagubele suferite de întreprinderea minieră „Societatea Minaur” se apreciază la sume considerabile, deoarece această societate pe acțiuni cuprindea, în perioada la care ne referim, un număr mare de unități răspândite pe o arie geografică întinsă. Avem în vedere exploatarea minieră Dealul Crucii, Valea Roșie, uzinele metalurgice „Minaur”—Firiza de Jos, exploatările miniere din Baia Sprie, Căvnic, Băiuț, Rodna Veche, Ocele Șugatag, Nistru pe Săsar, Hergia, Băița și Valea Borcutului.

Pagubele de război la „Societatea Minaur” au fost evaluate la suma de 6.483.000 lei în 1945, sumă care reprezenta distrugerile de utilaj minier, scoaterea completă din funcțiune a unor motoare Diesel, închiderea unor mine, distrugerea căilor de acces la intrarea în mină și a podurilor de cale ferată¹. Cele mai mari stricăciuni le-au avut de suferit minele din Rodna Veche, unde trupele germane în retragere au distrus întreaga instalație de forță a minelor². Pe traseele de cale ferată Baia Sprie, Baia Mare, Firiza, trupele horthyste și hitleriste au ridicat parcul de locomotive și vagoane cu destinația Satu Mare și Debrețin, încărcându-le în grabă cu tot felul de materiale de la întreprinderile miniere din Baia Mare.

¹ Arhiva centralei Minelor și Metalurgiei neferoase, Baia Mare, dosar nr. 127/1947, fila 5.

² Idem, dosar nr. 171/1946, fila 45.

După eliberarea acestei zone a țării de către trupele române și sovietice, conducerea exploatărilor și uzinelor „Societății Minaur” a fost preluată de comandamentul sovietic pe intervalul de timp 17 octombrie 1944—1 aprilie 1945, cînd și aceste unități industriale au trecut sub administrația statului nostru democrat.

Trecerea în administrație românească a „Societății Minaur” a dat posibilitate guvernului democrat, instaurat la 6 martie 1945, să integreze și acest important sector industrial în planul general al refacerii economiei naționale.

În ansamblul economiei naționale, producția metalelor neferoase, care se realiza în principal la Baia Mare, prezenta o importanță deosebită. Asigurarea unei producții sporite în acest bazin minier avea menirea să contribuie nemijlocit la asanarea economiei naționale, la grăbirea procesului de refacere, la vindecarea rănilor pricinuite de război. În afară de metalele prețioase, aurul și argintul, care se exploatau aici și prin intermediul cărora guvernul democrat putea să acționeze în scopul lichidării inflației, produsele uzinelor metalurgice de la Firiza și Phönix, ca plumbul, cuprul, zincul etc., erau cerute de o seamă de întreprinderi din țară și străinătate. Astfel, referindu-ne numai la concentratele pirotoase și la pirită, ele asigurau bunul mers al producției uzinelor S.A. Reșița, al fabricii de acid sulfuric din Valea Călugărească, al fabricilor de hîrtie de la Zărnești, Letea, Piatra Neamț. Concentratele zincoase erau foarte necesare uzinelor metalurgice din Copșa Mică, Hunedoara și Reșița. Concentratele de molibdenită au fost folosite pe scară largă de întreprinderile metalurgice pentru fabricarea oțelurilor speciale, atît de necesare industriei și în general economiei naționale.

În noile condiții istorice, una din sarcinile fundamentale care s-au impus cu cea mai mare acuitate în planul activității social-politice a fost ridicarea nivelului ideologic și politic al clasei muncitoare, chemată să stea în fruntea maselor populare pentru îndeplinirea obiectivelor revoluției. Mai mult ca oricînd, în aceste împrejurări revoluționare se simțea nevoia de a sădi adînc în conștiința muncitorilor rolul și sarcinile clasei muncitoare, în ansamblul relațiilor politice de după 23 August 1944. Este un fapt cunoscut că cel mai important lucru din punct de vedere politic este tocmai pregătirea clasei revoluționare, a maselor populare.

Sub lozinca „Totul pentru front, totul pentru victorie”, P.C.R. chema clasa muncitoare, cu toate detașamentele, să pășească în fruntea întregului popor la sprijinirea frontului antihitlerist „dacă vrea ca libertățile dobîndite la 23 August 1944 să devină o realitate deplină”³. O importanță deosebită pentru fixarea principalelor sarcini vitale ale clasei muncitoare și ale întregului popor a avut apelul C.C. al P.C.R. din 21 sept. 1944: „Muncitori, vouă vă revine sarcina de a sta ca forță organizată în fruntea întregii acțiuni patriotice de susținere a frontului, asigurînd bunul mers al producției, împiedicînd orice încercare de sabotaj din partea oricui ar veni. Sabotajul în împrejurările actuale este un act de trădare națională, este o crimă împotriva patriei. Apărați întreprinderile voastre împotriva răufăcătorilor. Formațiile noastre patriotice de luptă să aresteze pe criminalii fasciști”⁴.

Efortul pentru susținerea frontului din partea maselor populare s-a desfășurat în condițiile unui sabotaj organizat de către forțele reacționare din țară. Atacul lor era îndreptat spre dezorganizarea producției și a aprovizionării popu-

³ *Scînteia*, nr. 7 din 27 septembrie 1944.

⁴ *Scînteia*, nr. 1 din 21 septembrie 1944.

lației cu bunuri de larg consum, deschiderea tuturor supapelor pentru crearea unei situații inflaționiste în sistemul circulației monetare.

După 23 August 1944, clasa muncitoare a cunoscut un proces continuu de creștere a conștiinței sale politice, a combativității revoluționare și a gradului său de organizare. În primul rând a crescut influența P.C.R. în cele mai largi mase ale poporului, iar un mare număr de muncitori din sectoarele hotărâtoare ale industriei au intrat în rândurile partidului. În scurtă vreme s-au constituit organizații P.C.R. în aproape toate întreprinderile de mare importanță economică, iar acolo unde existau celule comuniste, rândurile lor s-au lărgit, prin intrarea unor elemente muncitorești dintre cele mai înaintate, care se situau în fruntea acțiunilor revoluționare.

În cadrul „Societății Minaur” Baia Mare au existat celule comuniste și organizații ale P.S.D. înainte de 17 octombrie 1944, aproape la toate exploatarea miniere. Îndată după eliberare, atât organizațiile partidului comunist, cât și ale partidului social-democrat și-au lărgit considerabil rândurile, cuprinzând un mare număr de muncitori mineri⁵.

La sfârșitul lunii octombrie și începutul lunii noiembrie 1944, din inițiativa conducerii celor două partide muncitorești s-a trecut și în această parte a țării, de curînd eliberată, la constituirea Frontului Unic Muncitoresc și la organizarea minerilor în noile sindicate revoluționare.

Cele două procese, privind formele politice și profesionale de organizare a minerilor, în noile condiții istorice, au fost precedate de o largă muncă ideologică, desfășurată atât de presa muncitorească, cât și mai ales de activiștii celor două partide, care au lucrat nemijlocit în rândurile minerilor.

Organele de presă: „Scînteia”, „România Liberă”, „Libertatea”, „Viața sindicală”, înfățișau pe larg modalitățile concrete de organizare și semnificația politică a F.U.M. și a sindicatelor revoluționare în viața muncitorimii. Prin intermediul noilor forme politico-profesionale „clasa muncitoare trebuia să devină o forță bine organizată, capabilă să joace un rol de frunte în vederea ridicării nivelului de viață, de cultură și organizare, în lupta ei și a întregului popor muncitor”⁶, în mersul revoluționar spre o societate nouă.

Răspîndirea și popularizarea Rezoluției Comisiei de Organizare a mișcării sindicale, dată publicității la începutul lunii septembrie 1944, a constituit un bun prilej de ridicare a nivelului de conștiință și organizare a tuturor detașamentelor clasei muncitoare, inclusiv a muncitorilor mineri. În formularea nouă a principiilor care au stat la baza organizării mișcării sindicale, în noile condiții, s-a avut în vedere ca organizațiile sindicale să aibă la bază unitatea clasei muncitoare ca emanație a F.U.M.; principiul luptei de clasă și educarea muncitorilor în spiritul democrației și solidarității internaționale.

În ce privește structura și formele de organizare, s-a reușit să fie depășite formele vechi — organizarea pe profesii —, asigurîndu-se victoria principiilor organizatorice marxist-leniniste în mișcarea sindicală. Noile organizații sindicale aveau menirea să cuprindă toate categoriile de salariați angajați la întreprinderile dintr-o anumită ramură industrială, comercială. Acest principiu de organizare pe plan orizontal a dat posibilitatea grupării tuturor salariaților dintr-o întreprindere, sau chiar mai multe, dar din aceeași ramură de producție, la un loc,

⁵ Arhiva Centralei Minelor și Metalurgiei neferoase, Baia Mare, dosar nr. 301/1945, fila 41.

⁶ *România liberă*, nr. 23 din 7 septembrie 1944.

într-un singur sindicat, indiferent de profesiuni. Importanța acestui principiu prezintă o valoare politică deosebită, atât sub raportul potențării sociale, cât mai ales sub aspectul mobilizării muncitorilor pentru obținerea de revendicări economice și politice, într-o perioadă a luptelor de clasă deschise și înverșunate. În același timp, formele noi de organizare au facilitat apropierea și sudarea unor legături trainice dintre muncitorii mineri și corpul tehnic ingineresc.

Urmărind procesul de organizare a minerilor din Bazinul Baia Mare în prima jumătate a lunii noiembrie 1944 și pînă la Congresul General al Sindicatelor Unite din ianuarie 1945, observăm că niciodată o masă atât de largă de muncitori și intelectuali de aici, ca de altfel în toată țara, n-a fost cuprinsă de dorința fierbinte și hotărîrea de a se organiza, de a se afirma ca o forță de sine stătătoare, conducătoare. Astfel, minerii de la exploatarea Dealul Crucii, în număr de 320, întruniți în ședința de constituire a sindicatului din 10 noiembrie 1944, își aleg primii comitetul de întreprindere⁷. Au urmat apoi adunări pentru alegerea comitetelor de întreprindere la celelalte exploatări miniere din această regiune, cu participarea entuziastă a majorității covârșitoare a minerilor și a corpului tehnic-ingineresc. Spre exemplificare: materialele de arhivă ne furnizează unele date despre numărul muncitorilor și inginerilor participanți la aceste adunări: 549 la Firiza de Jos, 424 la Căvnic, 372 la Băiuț, 302 la Valea Roșie, 543 la Baia Sprie, 264 la Ocna Șugatag⁸.

Organizațiile de partid, prin intermediul F.U.M., au reușit în scurt timp să făurească comitete de întreprindere puternice la toate exploatările miniere, capabile nu numai să grupeze în jurul lor aproximativ 4.000 de mineri, dar să se ridice la capacitatea îndeplinirii sarcinilor impuse de noile condiții istorice, de evoluția țării noastre după 23 August 1944.

Organizarea minerilor în sindicatele revoluționare a fost rezultatul unor lupte de clasă deschise între forțele democratice, pe de o parte, și reacțiune pe de altă parte. Elementele partidelor „istorice” din această parte a țării s-au dovedit a fi foarte „active” după 23 August 1944, căutînd să dea soluții de „organizare” a muncitorilor mineri, că „sindicatele trebuie să fie neutre”, iar politica „n-are ce căuta în viața muncitorilor și a sindicatelor”⁹ etc. Folosindu-se de elementele fasciste și nyilas-iste, care se mai găseau în conducerea întreprinderilor, organizațiile partidelor „istorice” recurgeau la tot felul de manevre, pentru a intimida pe activiștii de partid și de sindicat. Mai mult, aceste elemente au reușit să țină cîteva conferințe în sala cinematografului central din Baia Mare, conferințe în care „cu o nemaipomenită îndrăzneală sfătuiau muncitorimea și o îndemnau la manifestări șovine..., să nu asculte de comuniști..., să nu se înscrie în sindicat”¹⁰.

În condițiile în care reacțiunea dispunea de o serie de organe de presă și de o bază materială puternică, ideea răspîndită de clasele exploatare pe toate căile că sindicatele ar trebui să se ocupe numai cu problemele „strict economice”¹¹ devenea foarte periculoasă. Pentru a contracara aceste manevre, în adunările oamenilor muncii, cu ocazia organizării lor în sindicate, în cuvîntările conducătorilor partidului nostru, apărea ca un fir roșu ideea necesității luptei

⁷ Arhiva Centralei Minelor și Metalurgiei neferoase, Baia Mare, dosar nr. 15/1945, fila 83.

⁸ Arhiva Centralei Minelor și Metalurgiei neferoase, Baia Mare, dosar nr. 301/1945, fila 43.

⁹ Idem, dosar nr. 301/1945, fila 56.

¹⁰ Arhiva Centralei..., Baia Mare, dosar nr. 301/1945, fila 68.

¹¹ *Viața sindicală*, an. II din 11 martie 1945.

politice a clasei muncitoare, ca mijloc de răsturnare a societății vechi și de construire a societății noi, viitoare.

În lupta pentru instaurarea unui guvern democratic, minerii din bazinul Baia Mare s-au dovedit a fi un detașament de frunte în democratizarea aparatului de stat, în răsturnarea vechilor conduceri administrative și politice din această parte a țării. Marile adunări populare organizate de P.C.R. cu participarea masivă a minerilor ce s-au desfășurat la Baia Mare în prima jumătate a lunii februarie 1945, au avut drept rezultat răsturnarea autorităților burgheze și instaurarea unor elemente democratice în funcțiile de primar și pretor¹². O luptă deschisă și, pînă în cele din urmă, victorioasă, au purtat-o minerii cu forțele reacționare din Baia Mare, Căvnic, Baia-Borșa, Băiuț, Ilba, Ocna Șugatag, Tăuții Măgheruş etc., pentru înlocuirea vechilor primari și instalarea unor elemente democratice în fruntea acestor localități¹³.

Aceste manifestații s-au dovedit a fi o înaltă școală politică de călire și maturizare a conștiinței politice a muncitorilor mineri, iar prin intermediul F.U.M. a putut fi mobilizată întreaga muncitorime pentru instalarea unor elemente democratice în aparatul de stat. Privite însă fenomenele politice pe plan național, putem spune că F.U.M., instrumentul politic al polarizării tuturor forțelor progresiste din țara noastră, a îmbinat în mod armonios „democratismul de mîning al maselor populare, democratism furtunos, care clocotește ca apele de primăvară, revărsîndu-se peste maluri”¹⁴, cu conștiința scopului, a necesității obiective a instaurării unui regim democratic.

Lansarea de către P.C.R., imediat după 23 August 1944, a lozincii „ocuparea pămînturilor moșierești, fără să mai așteptăm legea de reformă agrară și împărțirea lor țăranilor în proprietate și folosință veșnică”, a lovit ca un trăznet reacțiunea din țara noastră și i-a paralizat pentru totdeauna acțiunile de manevrare a maselor țărănești. Mai mult, prin participarea muncitorilor din orașe în măsură crescîndă la acțiunea de lămurire și de organizare a maselor țărănești și la înfăptuirea reformei agrare, s-a dat acestor acțiuni un caracter combativ și organizat, asigurîndu-se o creștere a conștiinței maselor de bază ale țărănimii, a încrederii acestora în forțele proprii, în cimentarea alianței muncitorești-țărănești.

În lunile ianuarie și februarie 1945, detașamente întregi de mineri din Bazinul Baia Mare s-au deplasat în comunele: Satu-Lung, Colțirea, Tîrgu-Lăpușului etc., pentru „a îndemna țărănimia să intre pe moșiile boierilor și să le împartă în mod frătesc”¹⁵. În aceste acțiuni comune muncitorești-țărănești pentru înfăptuirea reformei agrare, au fost demascate elementele partidelor „istorice” din organele locale de stat și, mobilizîndu-se masele împotriva lor, multe din ele au fost îndepărtate de la conducere, fiind alese elemente noi, ieșite din popor, dornice să ducă revoluția mai departe¹⁶.

Problema centrală care a stat în fața minerilor, îndată după eliberarea acestor regiuni de sub dominația horthystă, a fost refacerea întreprinderilor distruse de război și darea grabnică în folosință a galeriilor de mine din întreg Bazinul

¹² Arhiva Centralei..., Baia Mare, dosar 15/1945, fila 83.

¹³ Arhiva Centralei..., Baia Mare, dosar nr. 15/1945, fila 94.

¹⁴ V. I. Lenin, *Opere*, vol. 30, E.S.P.L.P., București, 1956, p. 468.

¹⁵ *Colț de țară* — Săptămînal de afirmare democratică, Baia Mare, din 14 mai 1945.

¹⁶ *Loc. cit.*

Baia Mare. Lupta pentru o producție sporită pe tot parcursul războiului antifascist a constituit activitatea de bază a organizațiilor de partid și sindicale. În fața lor au stat o mulțime de greutăți, cum au fost: sabotajul burgheziei și al unei părți din corpul tehnico-ingineresc; lipsa acută a brațelor de muncă; rănile războiului care s-au făcut simțite din plin în cadrul „Societății Minaur”; lipsa de alimente și îmbrăcăminte pentru mineri etc. Dacă mai adăugăm la cele de mai sus starea proastă a utilajului minier și lipsa pieselor de schimb, ne putem face o imagine despre greutățile ce trebuiau învinse la sfârșitul anului 1944 în acest sector economic.

Situația statistică privind forța de muncă și necesarul la numai 5 unități: Dealul-Crucii, Valea-Roșie, Cavnic, Băiuț și Baia Sprie, la sfârșitul anului 1944, se prezenta în felul următor¹⁷:

I. Felul activității	II. Existent	III. Necesar	IV. Total
1) ingineri	7	15	22
2) tehnicieni	61	120	181
3) administratori	80	40	120
4) m. subterani	1200	2500	3700
4) m. suprafață preparare	400	280	680
5) ateliere	600	180	780
6) diverși (pază, cantine, întreținere etc.)	850	420	1270
	3198	3555	6753

Rezultă din cele de mai sus că pentru realizarea unei producții la nevoile întregii economii naționale și în sprijinirea frontului antihitlerist, era necesară dublarea forței de muncă existente la sfârșitul anului 1944, în bazinul minier Baia Mare.

În lunile noiembrie și decembrie 1944 s-a desfășurat o vastă activitate de recrutare a forței de muncă de către organizațiile de partid și sindicale pe întreaga regiune a Maramureșului. Un mare număr de tineri din satele învecinate s-au angajat la „Societatea Minaur”, îmbrățișând meseria de miner, dornici de a-și aduce o contribuție la refacerea economiei naționale. Semnificativ este faptul că marea majoritate a minerilor pensionari din localitățile miniere: Cavnic, Baia Sprie, Băiuț etc., s-au prezentat la „Direcțiunea Minelor” în această perioadă, cerînd să fie reangajați pentru a putea contribui și ei la ridicarea producției¹⁸.

Pentru a asigura creșterea efectivului forței de muncă în acest sector Uniunea Sindicatelor miniere, după multe intervenții, a reușit să determine conducerea „Societății Minaur” să sporească salariul și cîștigul general al muncitorilor mineri. Astfel muncitorul miner primea pe lună: salariul de bază; primă de intrare în mină; primă de vechime; primă de depășire a normei; compensație de acord; precum și ajutoare pentru familie¹⁹. Deși salariul general al minerilor era mai ridicat decît la multe categorii de muncitori salariați, el nu acoperea nici pe departe necesitățile materiale și culturale ale familiilor muncitorilor mineri, deoa-

¹⁷ Arhiva Centralei..., Baia Mare, nr. 22/1945, fila 14.

¹⁸ Arhiva Centralei..., Baia Mare, dosar nr. 15/1945, fila 32.

¹⁹ Idem, dosar nr. 24/1945, fila 12.

rece cu fiecare lună prețurile la produsele agro-alimentare și îmbrăcăminte creșteau în mod vertiginos.

Un alt obstacol în calea ridicării producției de minereu l-a constituit lipsa de energie electrică, deoarece în bună parte rețeaua de înaltă tensiune a fost distrusă ca urmare a războiului. Astfel, în primele luni ale anului 1945 o parte din efortul muncitorilor și tehnicienilor s-a îndreptat spre refacerea liniei de înaltă tensiune și aprovizionarea cu energie electrică a instalațiilor și întreprinderilor miniere din întregul bazin minier al Maramureșului²⁰.

Fenomenul nou care apare în domeniul producției, ca urmare a transformărilor profunde social-politice înfăptuite după 23 August 1944, îl constituie controlul și evidența producției ca o sarcină nemijlocită a muncitorilor însăși, spiritul de inițiativă și creator al organizațiilor de partid și sindicat în elaborarea de planuri, programe, privind creșterea producției și a productivității muncii în acest sector. Consiliul de administrație al „Societății Minaur“, format din elemente burgheze la începutul anului 1945, s-a opus cu înverșunare primirii în consiliu a delegaților sindicatelor. Numai sub presiunea luptei minerilor, consiliul a fost nevoit să accepte participarea delegaților sindicatelor în conducerea „Societății Minaur“. Deși la început delegații mineri erau priviți de către restul membrilor consiliului ca „anexe“ sau ca organe „consultative“, prin forța organizațiilor sindicale conduse de partid, ei încep să cîștige din ce în ce mai mult teren și să-și impună hotărîrea lor în ce privește bunul mers al producției.

La începutul anului 1945, problemele producției ocupau locul central în viața organizațiilor de partid și sindicale. Reușindu-se să se atragă un număr însemnat de tehnicieni și ingineri în activitatea de organizație, s-a putut trece la nivelul tuturor întreprinderilor miniere la elaborarea de programe și planuri de muncă lunare, trimestriale și anuale. Astfel, sînt evaluate cu mult simț de răspundere și în mod realist posibilitățile obiective și subiective, chemate să concure la ridicarea producției de minereu. La întreprinderea minieră Dealul Crucii, muncitorii își fixează ca obiectiv în domeniul producției pe anul 1945, realizarea a 57.000 tone minereu²¹, adică o depășire de două ori a producției calculate pe luni și realizate în decembrie 1944. În vederea atingerii acestui plafon, planul prevede necesitatea redeschiderii unor galerii vechi, care conțin importante resurse de minereu. Paralel cu această operație se vor ataca noi porțiuni pe orizontală și pe verticală din arterele principale ale galeriilor. Astfel, planul își propune să execute: galerii de deschidere în lungime de 615 m; suitori de deschidere 220 m, și galerii de pregătire de 450 m. La capitolul lucrări de întreținere sînt prevăzute activități cum ar fi: revizuirea și amenajarea liniei ferate pe galeria principală, schimburile de traverse și reparații de boltă, precum și redeschiderea galeriei de transport a orizontului V; zidirea bazelor de susținere pentru orizontul IX, galerie care se desprinde din artera principală; refacerea rețelei de conductă, ce alimentează minele cu aer comprimat, astfel ca aerul să circule și să spele în condiții optime fronturile de lucru; lucrări în vederea îmbunătățirii aerajului.

Din lucrările la suprafață planul prevedea: repararea canalului de apă pe o lungime de 4,5 km; punerea în funcțiune a conductei de presiune cu apă; crearea a două stații de pompare a apei.

²⁰ *Colț de țară* — Săptămînal de afirmare democratică, Baia-Mare, din 14 iunie 1946.

²¹ Arhiva Centralei..., Baia Mare, dosar nr. 4/1945/46, fila 24.

Important ni se pare capitolul privitor la îmbunătățirea condițiilor materiale ale muncitorului miner, care privește în amănunt și concret aprovizionarea cu produse agro-alimentare necesare, îmbrăcăminte de protecție, precum și îmbunătățirea condițiilor de locuit. Am mai adăuga grija manifestată de organizațiile sindicale în asigurarea unei asistențe medicale gratuite, nu numai a minerilor, ci și a familiilor lor.

În scopul creșterii numărului de muncitori care să lucreze în subteran, același plan de lucru menționează „necesitatea de-a atrage și califica noi elemente în meseria de miner prin recrutarea tineretului din satele învecinate, dornice de-a contribui la redresarea economiei naționale”²².

Astfel de inițiative au fost întreprinse la toate unitățile miniere din Bazinul Baia Mare în scopul asigurării și creșterii producției, în sprijinirea frontului antihitlerist și a operei de refacere a economiei naționale.

În această perioadă, minerii au desfășurat o largă muncă politică-organizatorică, o luptă deschisă împotriva politicii cercurilor reacționare, care încercau să arunce greutățile economice pe umerii maselor populare, s-a acționat cu fermitate pentru dezvoltarea Frontului Unic Muncitoresc și întărirea alianței muncitorești-țărănești. Așa cum subliniază Programul P.C.R., „în aceste ample lupte de clasă economice, sociale și politice s-a cimentat alianța dintre clasa muncitoare și țărănimea muncitoare, s-a întărit unitatea cu intelectualitatea și cu alte categorii sociale, s-a consolidat frăția oamenilor muncii români, maghiari, germani și de alte naționalități..., crescând rolul maselor populare în întreaga viață politică”²³.

TROFIN HĂGAN

LES MINEURS DE MARAMUREȘ DANS LE PROCESSUS DE RÉORGANISATION POLITIQUE-PROFESSIONNELLE ET L'APPUI DU FRONT ANTIHITLÉRIEN

(Résumé)

La présente étude aborde le processus de réorganisation politique-professionnelle des mineurs du bassin de Baia Mare, immédiatement après la libération de la région de sous l'occupation horthyste et hitlérienne, dans l'automne de l'année 1944.

L'auteur suit ce processus, en se basant sur les dates des archives et sur la littérature de spécialité, d'organisation des mineurs dans les nouveaux syndicats unis, leur croissance, de même que leur activité dans cette période-là.

On a accordé une grande attention à l'activité politique des mineurs déroulée dans le bassin de Baia Mare, la lutte pour la démocratisation du pays, pour l'instauration du gouvernement démocratique de 6 mars 1945.

Les mineurs ont beaucoup contribué à l'appui du front antihitlérien, en assurant la production des métaux nonferaux, qui se réalisait, principalement, en cette partie du pays, par des donations et aides matériels et par le contingent d'ouvriers participants à la victoire contre le fascisme.

²² Arhiva Centralei..., Baia Mare, dosar nr. 4/1945/46 fila 24.

²³ *Congresul al XI-lea al P.C.R.*, Edit. Politică, București, 1975, p. 637.

ÎN FRUNTE CU PARTIDUL COMUNIST ROMÂN, PENTRU REPUBLICA POPULARĂ, PENTRU TRECEREA LA ETAPA SOCIALISTĂ A REVOLUȚIEI POPULARE*

Una din consecințele importante ale alegerilor parlamentare din noiembrie 1946 a fost întărirea pozițiilor clasei muncitoare și ale aliatului său principal, țărănimea muncitoare, în guvern și în celelalte verigi ale aparatului de stat. Ca o măsură imediată pe baza raportului de forțe din interiorul Blocului Partidelor Democratice, indicat de rezultatele alegerilor, la 29 noiembrie 1946 Consiliul Politic al B.P.D. a hotărât remanierarea guvernului. Președinte al Consiliului de miniștri a rămas în continuare dr. Petru Groza, iar vicepreședinte Gh. Tătărașcu. Principala schimbare produsă în repartitia ministerelor cu prilejul remanierii guvernului a constat în creșterea numărului de miniștri comuniști și social-democrați de la 6 la 8 și al subsecretarilor de stat de la 4 la 6, în preluarea de către P.C.R. a Ministerului Economiei Naționale, denumit pînă atunci Ministerul Industriei și Comerțului, din mîinile reprezentanților burgheziei.

Totodată, are loc un proces de lărgire a pozițiilor forțelor revoluționare și în mod deosebit a partidelor muncitorești în toate verigile aparatului local și, ceea ce este semnificativ, la nivelul prefecturilor și primăriilor satești. Astfel, dacă analizăm componența politică a 33 de consilii județene, din cele 58 existente, organe care la începutul anului 1947 cuprindeau 173 de membri, rezultă că P.C.R., P.S.D. și mișcarea sindicală aveau 84 de reprezentanți. Referitor la situația primăriilor, datele furnizate de prefecturile a 31 de județe denotă că pînă la 14 februarie 1947 au fost înlocuiți 558 de primari comunal, 85 de ajutoari de primari și numeroși notari¹.

Constituirea și activitatea parlamentului democrat, în care clasa muncitoare și aliații săi dețineau poziții însemnate, a lărgit și mai mult influența forțelor revoluționare în organele centrale ale statului². Alături de guvernul revoluționar-democratic care era principalul organ al puterii executive, clasa muncitoare, țărănimea și ceilalți oameni ai muncii, fără deosebire de naționalitate, dominau acum și instrumentul de exercitare al puterii legislative. Acest fapt s-a repercutat pozitiv asupra întregii vieți politice a României, ducînd la limitarea și mai accentuată a rolului monarhiei în activitatea statală.

În consolidarea regimului revoluționar-democrat și creșterea rolului conducător al P.C.R. o contribuție însemnată a avut-o politica consecvent antifascistă, de pace, a forțelor democratice pe plan extern.

În această ordine de idei, documentele Conferinței Naționale a P.C.R. din oc-

* Mulțumesc tovarășului dr. Gh. Țuțui, care mi-a pus la dispoziție material documentar în legătură cu această temă.

** Din 414 mandate pentru parlament, Blocului Partidelor Democratice i-au revenit 348. Împreună cu cele 29 de mandate obținute de Uniunea Populară Maghiară, forțele democratice totalizau 377 de mandate (*Scînteia*, din 23 noiembrie 1946).

¹ Arhivele Statului București, fondul M.A.I., dos. nr. 5, filele 2—158, dos. nr. 7, filele 36—84, dos. nr. 8, filele 55—116, dos. nr. 9, filele 21—33, dos. nr. 15, filele 135—137.

tombrie 1945 au definit cu claritate poziția partidului comunist în problemele luptei pentru independența națională a României și făurirea unei păci durabile în lume. Este semnificativ, sub acest aspect, că în statut, precizându-se rolul de forță conducătoare pe care o are P.C.R. în opera de transformare a societății, se arată că „Partidul Comunist Român mobilizează și conduce astăzi clasa muncitoare și poporul în lupta... pentru apărarea și consolidarea regimului democrat, a independenței și suveranității naționale, pentru făurirea unei păci trainice”².

Pe baza liniei politice stabilite și în legătură cu Conferința de pace, P.C.R. și-a afirmat cu claritate punctul său de vedere, a reafirmat concepția sa cu privire la raportul dintre întărirea democrației în fiecare țară și realizarea înțelegerii între popoare. Astfel, cu prilejul aniversării a 27 de ani de la unirea Transilvaniei cu România, C.C. al P.C.R. a dat publicității documentul intitulat „Punctul de vedere al Partidului Comunist Român privitor la Ardeal”. În acest document, după ce se reamintesc condițiile în care a avut loc dictatul de la Viena și se reliefează lupta unită a armatelor sovietice și române pentru eliberarea țării de sub jugul fascist, P.C.R. demască manevrele naționaliste ale reacțiunii interne și internaționale, care urmăreau să mențină vrajba națională ca mijloc de asuprire și dominație.

Chemînd întregul popor să lupte pentru realizarea unei păci durabile, care „să garanteze dreptul la existența, suveranitatea națională a tuturor popoarelor, inclusiv a celor mici”, C.C. al P.C.R. preciza că problema Ardealului nu poate fi rezolvată „prin schimbarea granițelor”, ci prin întărirea democrației în cele două țări, prin respectarea drepturilor populației maghiare din Ardeal, care trebuie să fie egale cu cele ale românilor, prin colaborarea economică, politică și culturală între cele două popoare, în cadrul marii familii a popoarelor iubitoare de pace și libertate.

După instaurarea regimului revoluționar-democratic și mai cu seamă după recunoașterea acestuia de către marile puteri din coaliția antihitleristă, guvernul român a urmărit în mod consecvent restabilirea și extinderea relațiilor diplomatice, comerciale și culturale, a luat măsuri pentru pregătirea temeinică a participării României la Conferința de pace.

Guvernul revoluționar-democratic a susținut atît pe plan politic, cît și pe plan economic stabilirea unor relații care să asigure independența și suveranitatea țării. „România înțelege — scria „Libertatea” din 8 septembrie 1946 — să-și păstreze o autonomie completă în ceea ce privește politica sa economică, spre a putea utiliza în modul cel mai potrivit intereselor generale ale țării resursele limitate ce-i rămîn”.

Ca urmare a invitației adresate la 9 iulie 1946 de către guvernul francez gazdă, în numele Națiunilor Unite, de a participa la Conferința de la Paris, guvernul dr. Petru Groza, în ședința Consiliului de miniștri din 9 august, a aprobat poziția României față de problemele ce urmau a fi dezbătute la Conferința de pace și a stabilit componența delegației.

În declarația intitulată „Atitudinea României față de Conferința de pace”, dată publicității la 12 august 1946, guvernul a arătat că România, pe baza contribuției militare și economice pe care a adus-o la lupta împotriva hitlerismului, este în drept să ceară și să obțină: recunoașterea calității sale de cobeligerantă, înlăturarea din tratat a clauzelor economice care afectau grav situația țării și politica sa eco-

² *Scînteia*, din 29 octombrie 1945.

nomică, îmbunătățirea condițiilor privitoare la limitarea armamentului și a forțelor sale armate, necesare apărării patriei. Guvernul român propunea, de asemenea, ca problemele legate de regimul Dunării ce urmau a fi luate în dezbaterea Conferinței să fie soluționate printr-o convenție specială încheiată între țările riverane³.

Expresie a hotărîrii României noi de a-și apăra cu fermitate cuceririle obținute de forțele revoluționare, independența și suveranitatea, de a contribui la instaurarea unei păci juste, delegația țării, prin componența sa, reflecta îmbinarea înaltului nivel de reprezentare cu experiența diplomatică și fermitatea politică. Din delegație, formată din 73 de persoane, făceau parte: Gheorghe Tătărăscu, vicepreședinte al Consiliului de miniștri și secretar de stat la Departamentul Afacerilor Străine, șeful delegației; Gheorghe Gheorghiu-Dej, ministrul Comunicațiilor și Lucrărilor Publice; Lucrețiu Pătrășcanu, ministrul Justiției; Ștefan Voitec, ministrul Educației Naționale; Lothar Rădăceanu, ministrul Muncii; Ion Gheorghe Maurer, subsecretar de stat, precum și Florica Bagdasar, Elena Văcărescu, Șerban Voinea, general de brigadă adjutant Dumitru Dămăceanu, ambasadorii României în S.U.A., Anglia și Franța ș.a.

La Paris, delegația română a desfășurat o susținută activitate pentru recunoașterea cererilor și poziției juste ale României; comuniștii și social-democrații din cadrul delegației au făcut vizite frunțașilor partidelor muncitorești respective din Franța, au acordat interviuri etc.

La 13 august, în fața plenului Conferinței reunite în palatul Luxembourg din Paris, șeful delegației române a prezentat declarația guvernului care cuprinde poziția țării noastre față de problemele ce urmau a fi dezbătute de către Conferință, precum și un memoriu în care erau formulate și amendamentele țării noastre referitoare la tratatul de pace, grupate pe probleme.

Expunerea delegației române a ridicat în fața Conferinței o serie de probleme cum ar fi: recunoașterea cobeligeranței României, a faptului că ea a intrat în război începînd de la 23 august și nu de la 12 septembrie; a subliniat caracterul nedrept al clauzelor privind limitarea efectivelor militare și al armamentului; în legătură cu clauzele economice, s-a arătat că dacă acestea vor fi impuse, România „nu le-ar putea satisface și totodată ar vedea restaurarea sa economică iremediabil compromisă“.

A doua zi a fost dat publicității interviul acordat de Gheorghe Gheorghiu-Dej corespondentului de la Paris al agenției „Agerpres“ în care se spunea printre altele: „Calitatea de cobeligerantă, rezultînd pentru România din participarea ei la lichidarea forțelor hitleriste, este o problemă care interesează nu numai România, ci în egală măsură toate popoarele lumii, pentru că reprezintă fără îndoială adevărul istoric“. În interviu, secretarul general al C.C. al P.C.R. s-a mai referit la exagerările unor clauze economice și s-a declarat împotriva cuprinderii în tratat a clauzei națiunii celei mai favorizate, aceasta atingînd grav suveranitatea națională a României⁴.

Ulterior, începînd din ziua de 16 august, activitatea delegației noastre s-a desfășurat pe comisii, în funcție de necesitățile impuse de lucrările conferinței, fiind concentrată îndeosebi asupra problemelor politice, teritoriale și economice, iar spre sfîrșit a luat parte la unele ședințe plenare.

³ *România la Conferința de pace*, Edit. B.P.D., 1946, p. 4.

⁴ *Scînteia*, din 21 septembrie 1946.

Problemele teritoriale, ale considerării datei de 24 august ca început al participării țării noastre la războiul antihitlerist, ca și recunoașterea cobeligeranței României, au suscitat discuții ample și contradictorii, delegația noastră obținând în aceste chestiuni nodale numai recunoașteri parțiale și uneori contradictorii. Astfel, s-a acceptat să se înscrie în tratat că România încă de la 24 august „a încetat toate operațiile militare împotriva U.R.S.S., s-a retras din războiul contra Națiunilor Unite și a rupt relațiile cu Germania și cu sateliții săi”, dar participarea activă la război a rămas — contrar realității — fixată numai ca începând de la 12 septembrie 1944, după semnarea convenției de armistițiu⁵.

Multe și complicate probleme s-au ridicat în legătură cu clauzele economice din tratatul de pace, unele urmărind direct legalizarea amestecului străin în treburile interne ale României, folosirea situației economice existente pentru a face presiuni politice ce vizau în ultimă instanță însuși caracterul puterii de stat.

Conferința de pace a hotărât consfințirea anulării dictatului de la Viena din 30 august 1940, iar Puterile Aliate și Asociate s-au angajat să sprijine cererea României de a deveni membră a Organizației Națiunilor Unite.

Lucrările Conferinței de pace de la Paris s-au încheiat la 15 octombrie 1946. Rezolvarea unor probleme rămase în suspensie, precum și redactarea finală a tratatelor a revenit conferinței miniștrilor afacerilor externe ai U.R.S.S., S.U.A., Marii Britanii și Franței, care s-au reunit la New York la sfârșitul anului. La 28 octombrie 1946, guvernul român a înaintat un memoriu, în care s-a revenit asupra problemelor legate de recunoașterea calității de țară cobeligerantă și se cerea modificarea în favoarea României a unor clauze politice și economice, rămase nesoluționate. La 10 februarie 1947, la Paris, a avut loc ceremonia semnării tratatului de pace, act care a marcat începutul unei noi etape în relațiile internaționale ale României. Cu 6 luni mai târziu, la 23 august 1947, parlamentul țării, reunit în sesiune solemnă, la propunerea deputaților comuniști, a votat în unanimitate ratificarea tratatului de pace, care avea să pună capăt regimului de armistițiu și să deschidă noi posibilități afirmării țării noastre pe arena vieții politice internaționale.

După victoria forțelor democratice în alegerile generale și semnarea tratatului de pace, puterea de stat revoluționar-democratică, cu sprijinul tot mai larg al maselor populare, acționează cu fermitate sporită în direcția pregătirii condițiilor de trecere la revoluția socialistă. Acum ritmul transformărilor economice și sociale devine mai alert, iar forțele revoluționare sînt chemate să îndeplinească sarcini tot mai complexe. În acest context, cînd revoluția populară își crează o bază proprie de trecere la socialism, rolul conducător politic cucerit de Partidul Comunist Român în bătăliile anterioare se dezvoltă pe multiple planuri și se ridică pe noi trepte, aceasta reprezentînd în același timp o cerință și o condiție a mersului înainte al României.

⁵ Și aceasta, în pofida faptului că delegatul Uniunii Sovietice în cuvîntarea rostită la Conferință în ziua de 13 august, susținînd cauza țării noastre, spunea: „La 23 august 1944... politica externă a României a luat o întorsătură hotărîtoare. România a încetat complet operațiunile militare împotriva Uniunii Sovietice pe toate teatrele de război, a ieșit din războiul împotriva Națiunilor Unite, a rupt legăturile cu Germania și sateliții ei, a intrat în război de partea Națiunilor Unite, împotriva Germaniei și Ungariei” (*Scînteia*, din 16 august 1946).

Creșterea rolului P.C.R. în viața social-politică a țării are loc în condiții istorice cînd pe arena internațională se constată o afirmare tot mai puternică a forțelor clasei muncitoare și, în acest cadru, a partidelor comuniste și muncitorești.

Rolul conducător al comuniștilor în lupta de eliberare împotriva cotropitorilor fasciști, eroismul și devotamentul lor nețărmurit față de cauza poporului, justetea politicii promovate de partidele comuniste în lupta pentru drepturi și libertăți democratice au fost tot atîția factori care au dus la o imensă creștere a influenței și prestigiului acestor detașamente înaintate ale revoluției, a forței lor organizatorice. Față de cei circa 1.724.000 de comuniști existenți în țările Europei înainte de război, numărul lor a crescut pînă în 1947 la peste 17 milioane, avînd următoarea repartitie: a) *Țările socialiste*: peste 12 milioane, din care U.R.S.S. — 6.000.000, Albania — 45.382, Bulgaria — 510.000, Cehoslovacia — 1.281.000, R. D. Germană — 1.973.951⁶, Iugoslavia — 400.000, Polonia — 800.000, România — 710.000, Ungaria — 750.000. b) *Țările capitaliste*, aproximativ 5.000.000 de comuniști, dintre care peste 3.000.000 numai în două țări — Franța și Italia⁷.

În această perioadă istorică, caracterizată prin mari bătălii politice, comuniștii s-au afirmat drept promotori ai luptei pentru cîștigarea unor însemnate poziții în guvernele și parlamentele numeroaselor țări. Astfel, ca urmare a alegerilor care au avut loc în acest timp în Austria, Belgia, Danemarca, Franța, Italia, Olanda și Elveția, partidele comuniste au întrunit peste 10.000.000 de voturi, trimițînd în parlamentele burgheze un număr de circa 350 de deputați⁸.

Un alt detașament important al mișcării muncitorești internaționale îl reprezentau partidele socialiste și social-democrate, partide care au avut în acești ani o însemnată dezvoltare numerică și au jucat un rol important în viața multor țări. Privite prin prisma evoluției numerice, partidele socialiste și social-democrate din Europa reprezentau o forță importantă, avînd în 1947 mai multe milioane de membri dintre care 5.040.299 în Marea Britanie, 879.479 în Germania apuseană, 570.768 în Austria, 287.736 în Danemarca, 325.369 în Franța, 872.000 în Italia, 202.043 în Norvegia, 108.913 în Olanda, 588.004 în Suedia, 51.342 în Elveția etc.⁹

Detașamente importante de social-democrați activau în țările de democrație populară, unde luau parte alături de comuniști la conducerea treburilor de stat; circa 800.000 în Polonia, 680.000 în Germania răsăriteană, circa 700.000 în Ungaria, peste 600.000 în România etc.¹⁰

Acționînd ca detașamente independente atît pe plan intern cît și pe plan internațional, partidele comuniste au desfășurat totodată o largă acțiune de informare a membrilor lor asupra situației din mișcare, i-au înarmat cu cunoașterea istoriei și experienței altor partide comuniste, i-au educat în spiritul interna-

⁶ *Deutsche Geschichte von 1945. bis zur Gegenwart, von 1917 bis 1963*, Band 3, Berlin, 1968, p. 428—433.

⁷ Italia 2.283.000 și Franța 907.700. Datele au fost preluate din *Istoria PCUS*, Edit. politică, București, 1959 p. 632, 655; Branko Ldsitsch, *Les Partis communistes d'Europe, 1919—1955*, Paris, 1956, p. 65—246; *Pentru pace trainică, pentru democrație populară*, nr. 7, din 15 februarie 1948.

⁸ Numărul cel mai mare de voturi a fost obținut de partidele comuniste din Franța și Italia, care au totalizat în 1945, 9.347.107 voturi și 267 de deputați.

⁹ Maurice Duverger, *Political Parties*, New York, 1962, p. 68—69.

¹⁰ *Pentru pace trainică, pentru democrație populară*, nr. 7, din 15 februarie 1948.

ționalismului proletar și au mobilizat masele populare din propria lor țară la ample acțiuni de solidaritate internațională. Apariția și dezvoltarea statelor de democrație populară, ca și participarea în numeroase guverne a reprezentanților partidelor comuniste, făceau ca principiile de colaborare, proprii mișcării revoluționare a proletariatului, să înceapă a constitui temelia noilor relații statale în curs de dezvoltare.

Continuând tradițiile sale internaționaliste, Partidul Comunist Român s-a preocupat în permanență de restabilirea și dezvoltarea relațiilor cu celelalte partide comuniste și muncitorești. Contactele și schimburile de păreri avute cu partidele comuniste din Uniunea Sovietică, Bulgaria, Cehoslovacia, Iugoslavia, Franța, Polonia, Ungaria și din alte țări, participarea reprezentanților mișcării muncitorești din România la numeroase reuniuni internaționale, congrese, conferințe, consfătuiri, vizitele efectuate în țara noastră de diferite delegații ale partidelor comuniste și socialiste de peste hotare, frunțași ai organizațiilor sindicale, de tineret, de femei etc., au constituit o expresie concludentă a afirmării P.C.R. ca un factor activ al mișcării comuniste și muncitorești internaționale. În septembrie 1947, Partidul Comunist Român a participat, împreună cu partidele comuniste din Bulgaria, Cehoslovacia, Franța, Italia, Iugoslavia, Polonia, Ungaria și U.R.S.S., la constituirea Biroului Informativ al partidelor comuniste și muncitorești, din care a făcut parte pînă la autodizolvarea acestuia, în anul 1956¹¹.

Dezvoltarea mișcării comuniste și muncitorești internaționale, creșterea luptei de eliberare socială și națională, schimbarea continuă a raportului de forțe pe arena internațională, ca și lărgirea și dezvoltarea relațiilor P.C.R. cu mișcarea comunistă și muncitorească internațională în această epocă de mari transformări, vor influența în mod pozitiv desfășurarea procesului revoluționar din România, evoluția Partidului Comunist Român.

În urma realizărilor politice și economice obținute de forțele democratice în anii 1945—46, la începutul anului 1947, cînd principalele sarcini ale desăvîrșirii revoluției burghezo-democratice fuseseră realizate, s-au creat condiții favorabile luptei pentru instaurarea dictaturii proletariatului și trecerea la revoluția socialistă.

Activitatea parlamentului și a guvernului, formate în urma alegerilor, în direcția refacerii și dezvoltării economiei naționale, combaterii speculei și sabotajului, limitarea posibilităților burgheziei de la orașe și sate de a exploata masele muncitorești, intensă muncă politică-organizatorică desfășurată de P.C.R., însoțită de creșterea influenței sale în mase și a rolului său conducător în revoluție, reorganizarea tineretului și a unor organizații democratice pe principii de clasă, dezvoltarea colaborării celor două partide muncitorești în cadrul F.U.M. sînt componente ale vieții politice interne a României anului 1947, a cărei esență o constituia schimbarea din ce în ce mai accentuată a raportului de forțe în favoarea clasei muncitoare și a țărănimii muncitoare.

Victoria în alegeri a creat condiții favorabile aplicării unui ansamblu de măsuri care a imprimat politicii economice a P.C.R. și a statului democrat-revoluționar un tot mai pronunțat caracter anticapitalist. Pentru dirijarea eforturilor partidului comunist și ale maselor muncitoare în direcția rezolvării problemelor

¹¹ În legătură cu cauzele autodizolvării Cominformului vezi Comunicatul informativ cu privire la încetarea activității Biroului Informativ al Partidelor Comuniste și Muncitorești, în *Pentru pace trainică, pentru democrație populară*, nr. 16, din 17 aprilie 1956.

politice și economice esențiale ce stăteau în fața forțelor revoluționare, un eveniment deosebit de important l-a constituit plenara C.C. al P.C.R. din 8—9 ianuarie 1947. Plenara, apreciind însemnătatea creșterii numerice și întăririi organizatorice a partidului, modul cum și-a îndeplinit rolul în conducerea luptei revoluționare din perioada precedentă, a stabilit o serie de măsuri care aveau să ducă la creșterea rolului său conducător în revoluție. Una dintre aceste măsuri importante prevedea desființarea comitetelor regionale de partid, întărirea comitetelor județene și legarea lor directă de C.C. „În măsura în care sarcinile partidului nostru cuprind sectoare din ce în ce mai largi în problemele vitale ale țării — se arată în Instrucțiunile C.C. al P.C.R. cu privire la reorganizare —, este firesc ca legătura Comitetului Central cu organizațiile județene să devină mai activă și să îmbrace forme multiple”.¹²

Aplicarea acestei măsuri a mărit capacitatea de cuprindere a activității comitetelor județene, a întărit legăturile partidului cu masele, a apropiat conducerea centrală de organizațiile locale, creîndu-se astfel condiții mai prielnice pentru sporirea operativității și eficienței muncii de partid.

Pornind de la necesitatea evidenței și controlului statului ca o condiție a succesului în luptă împotriva anarhiei capitaliste și dezorganizării economiei, P.C.R. a acționat ferm atât pe linia preluării din mâinile capitaliștilor a unor instituții centrale ca și pe cea a creării unor instituții noi. Astfel, încă în decembrie 1946, pe baza propunerii P.C.R., parlamentul a votat etatizarea Băncii Naționale a României, fapt care a contribuit la îmbunătățirea activității de finanțare a economiei naționale în interesul general al maselor, al regimului revoluționar-democrat. Ulterior, în aprilie 1947, a fost reorganizat Ministerul Industriei și Comerțului, care, condus de Gh. Gheorghiu-Dej, a reprezentat un instrument puternic al partidului și statului, pentru redresarea economiei naționale. Prin legea de reorganizare Ministerului Industriei și Comerțului i s-au stabilit ca atribuții principale organizarea, îndrumarea și controlul producției industriale, a comerțului interior și exterior, a repartizării materiilor prime, semifabricatelor și a produselor alimentare și industriale, stabilirea regimului prețurilor¹³.

În mai 1947 au fost create oficiile industriale, organisme prin care se realiza un serios pas înainte pe calea intervenției statului în viața economică¹⁴. Înființarea oficiilor industriale pe ramuri de producție, desființarea cartelurilor capitaliste, concentrarea întreprinderilor industriale și rolul hotărâtor pe care-l aveau în conducerea oficiilor reprezentanții Ministerului Industriei și Comerțului au facilitat instaurarea unui sever regim de îndrumare și control în acest sector. Oficiile industriale au reprezentat astfel o formă a controlului statului, al muncitorilor și țăranilor, asupra capitaliștilor, în condițiile menținerii proprietății private capitaliste. Prin organizarea lor, controlul muncitoresc, ce a luat naștere în țara noastră după 23 August 1944, a fost ridicat pe o treaptă superioară, devenind control muncitoresc de stat. Desfășurînd o activitate multilaterală, oficiile industriale au întocmit propuneri concrete pentru elaborarea programelor de producție pe întreprinderi și ramuri industriale, au indicat modul de repartizare a materiilor prime și a combustibilului, s-au ocupat cu problemele de import și export, și-au asumat rolul de a controla și coordona procesul de producție și de investiții,

¹² Arhiva C.C. al P.C.R., fondul 1, dosar nr. 235, fila 1.

¹³ *Monitorul Oficial*, nr. 68 (partea a III-a), din 11 iunie 1947, p. 1025.

¹⁴ *Monitorul Oficial*, nr. 19, din 14 august 1947, p. 417—421 și nr. 129 (partea I-a), din 10 iunie 1947, p. 4647—4653.

de standardizare a producției, de reutilare a întreprinderilor, calitatea produselor etc. La scurt timp după crearea oficiilor industriale, s-a instituit controlul economic de stat, avînd ca organ central Direcția Generală a Controlului Economic, care funcționa pe lîngă Ministerul Industriei și Comerțului¹⁵. Avînd drept sarcină principală de a veghea la respectarea de către capitaliști a legilor statului, de a descoperi infractorii și prin aceasta a preveni sabotajul, Direcția Generală a Controlului Economic era împuternicită cu drepturi de control asupra tuturor sectoarelor economice, fiind încadrată cu un larg aparat central și local, precum și cu delegați permanenți în fabrici și uzine.

Toate acestea au făcut posibil ca începînd din a doua parte a anului 1947 la marile întreprinderi metalurgice, ca Reșița, Hunedoara, Titan, Călan-Nadrag, Malaxa etc.¹⁶, la fabricile de materiale de construcții, de mașini și unelte agricole etc.¹⁷ să se poată introduce programe de producție. La început, acestea au fost întocmite pe o lună de zile, pe un trimestru, iar apoi, pe baza experienței cîștigate, pe șase luni. Prin elaborarea programelor de producție, capitaliștii erau obligați să sporească producția și să fabrice mărfuri indicate de către stat, adică cele absolut necesare economiei naționale. Programele de producție au stimulat energia creatoare a muncitorilor, care și le-au însușit, și sub conducerea organizațiilor de partid au luptat cu însuflețire pentru înfăptuirea lor.

Măsurile luate de partidul comunist și de statul revoluționar-democrat în vederea îngrădirii acțiunilor anarhice sabotoare și speculative ale capitaliștilor nu s-au limitat la domeniul industriei și comerțului. Ele au fost extinse și în domeniul agriculturii. P.C.R., avînd în vedere faptul că înfăptuirea reformei agrare din 1945 a lărgit baza de dezvoltare a capitalismului la sate, a inițiat o serie de acțiuni menite să frîneze tendințele acaparatoare, de îmbogățire ale chiaburimii, să apere interesele țărănimii muncitoare și să creeze condiții pentru o nouă regrupare a forțelor sociale din agricultură în scopul trecerii la revoluția socialistă.

Astfel, în iunie 1947 parlamentul a adoptat legea prin care reforma agrară este considerată „act de guvernămînt”, precum și „legea pentru reglementarea circulației și stabilirii regimului juridic al imobilelor rurale”¹⁸. Prin aceste legi se puna capăt încercărilor elementelor chiaburești de a anihila efectele reformei agrare și a profita de situația economică grea a țărănimii muncitoare pentru a-i smulge bunurile obținute prin reforma agrară. Legea „Reglementării circulației și a stabilirii regimului juridic al imobilelor rurale” a pus capăt procesului de acaparare a pămînturilor de către chiaburi, prin intervenția hotărîtă a statului în raporturile de vînzare-cumpărare a terenurilor agricole. Au fost anulate vînzările de terenuri făcute de țărani muncitori, constrînși de foamete în anii de secetă.

Desfășurînd bătălia hotărîtoare împotriva haosului economic, pentru refacerea economică a țării, Partidul Comunist Român a respins încercările burgheze din guvern de a condiționa refacerea economiei de obținerea unor împrumuturi din partea puterilor imperialiste. P.C.R. s-a bazat în această acțiune pe resursele interne, pe energiile creatoare ale maselor muncitoare. P.C.R. a folosit din plin și relațiile comerciale care s-au dezvoltat îndeosebi cu U.R.S.S. și celelalte țări prie-

¹⁵ *Monitorul Oficial*, nr. 159, din 15 iulie 1947, p. 6029 (partea I-a).

¹⁶ *Monitorul Oficial*, nr. 125 (partea I-a), din 5 iunie 1947, p. 4467—4469.

¹⁷ *Scînteia*, din 11 iulie 1947.

¹⁸ *Monitorul Oficial*, nr. 28 (partea a III-a), din 26 august 1947, p. 646—686.

tene. În februarie 1947 s-au încheiat între guvernul român și Uniunea Sovietică importante tratate economice. Pe baza acordurilor încheiate, după semnarea tratatului de pace cu România, țara noastră importa din U.R.S.S. mărfuri în valoare de 25.000.000 de dolari, dintre care 15.000.000 pe bază de schimb de mărfuri, iar 10.000.000 pe bază de credit. România importa din U.R.S.S. cocs, cărbuni, fontă, oțel, bumbac, medicamente, mașini agricole, semințe etc. și exporta produse petroliere, material lemnos, ciment, carton asfaltat, sodă caustică, sticlă și altele¹⁹.

Un moment de cotitură în lupta pentru normalizarea vieții economice, împotriva speculei și sabotajului capitalist, l-au reprezentat *Propunerile Partidului Comunist Român în vederea îmbunătățirii situației economice și financiare a țării*²⁰ care au fost discutate și aprobate de guvern și de parlament la 14 iunie 1947.

Ele cuprindeau un vast program de măsuri economice care urmăreau ridicarea producției industriale și agrare, stabilizarea monetară și asigurarea echilibrului bugetar, — prevedeau ca la sfârșitul anului 1947 productivitatea muncii să ajungă la 60—70%, iar nivelul producției la circa 70% față de anul 1938. Aplicarea propunerilor P.C.R., în condițiile când mijloacele de producție se aflau încă în mâinile capitaliștilor, a dat posibilitatea statului democrat-revoluționar să intervină cu succes în viața economică.

Măsurile preconizate de P.C.R. aplicate de puterea revoluționară a muncitorilor și țăranilor, deși nu desființau baza economică a capitalismului, prin caracterul lor erau îndreptate împotriva elementelor capitaliste, îndeosebi împotriva capitalului speculativ care îngreuna foarte mult refacerea economică a țării.

Masele populare au primit cu înșuflețire propunerile P.C.R. și, sub conducerea lui, au dus o hotărâtă bătălie pentru a le transpune în viață. În vederea îndeplinirii programului, însușit de către guvern și adoptat de către parlament, pe baza instrucțiunilor și indicațiilor C.C. al P.C.R., organele și organizațiile de partid, sindicale și de tineret au adoptat o serie de măsuri organizatorice și politice.

Pentru a se asigura punerea în aplicare a tuturor sarcinilor preconizate în *Propunerile P.C.R.*, a fost instituită la 19 iunie 1947, ca un organ de stat special, Comisia ministerială pentru realizarea programului de redresare economică și stabilizarea monetară, avînd ca președinte pe secretarul general al P.C.R. Această comisie avea depline puteri pentru elaborarea, aplicarea, organizarea și controlul tuturor măsurilor de orice natură, necesare pentru aducerea la îndeplinire a prevederilor economice propuse de Partidul Comunist Român.

La 15 august 1947 a fost efectuată stabilizarea monetară, ca o primă măsură pentru însănătoșirea vieții financiare și lichidarea inflației. Partidul a mobilizat comuniștii, pe toți oamenii muncii, pentru sprijinirea organelor de stat în vederea asigurării reușitei acestei reforme. Fiind realizată pe baza resurselor interne fără împrumuturi din străinătate care să afecteze independența țării, stabilizarea monetară a contribuit din plin la întărirea poziției internaționale a României.

După reforma bănească, în întreaga țară sub conducerea organizațiilor de partid s-au luat un șir de măsuri și au fost mobilizate masele largi populare în vederea asigurării stabilității leului, pentru mărirea producției și organizarea în cît mai bune condiții a aprovizionării populației.

¹⁹ *România în anii revoluției democrat-populare, 1944—1947*, Edit. politică, București, 1971, p. 271.

²⁰ *Scînteia*, din 16 iunie 1947.

Politica economică fermă dusă de partidul comunist și guvernul revoluționar-democrat a dat nu peste mult timp primele roade. În a doua jumătate a anului 1947 producția și productivitatea muncii în industrie a înregistrat o creștere simțitoare. Producția globală industrială a ajuns la cca 70% față de nivelul antebelic; în metalurgie s-a atins 70,2%, din producția anului 1938, la produsele chimice de bază 78,2%, la cărbune 95,5%, la ciment, geamuri și materiale de construcție, 80%. Creșterea producției industriale și a transporturilor, precum și recolta favorabilă au permis ca venitul național să atingă către sfârșitul anului 1947 65% din venitul național al anului 1938 față de 50%, cât era în 1946.

Ca rezultat al muncii politice intense desfășurate de organizațiile de partid în rindurile maselor țărănești și al eforturilor susținute ale țărănimii muncitoare, pentru prima oară după război, recolta din 1947 a fost în general bună, ajungând la aproape 140.000 vagoane de grâu, peste 500.000 vagoane de porumb, 64.000 vagoane de sfeclă de zahăr, 55.000 vagoane de floarea soarelui, 160.000 vagoane de cartofi²¹. Pe baza introducerii impozitului agricol în natură și a cotelor obligatorii, a organizării în mai bune condiții a achizițiilor, până la finele lunii august 1947 au fost colectate circa 25.000 vagoane de cereale. Astfel, nevoile de alimente ale populației și în primul rând ale celor ce muncesc au putut fi acoperite din recolta proprie în condiții mult mai bune.

Rezultatele obținute în a doua jumătate a anului 1947 în producția industrială și agricolă depășesc cu mult ca însemnătate aspectul economic al problemei. Este aici vorba în primul rând despre aceea că sub conducerea P.C.R. forțele revoluționare, care nu dețineau încă puterea economică, au dat o puternică lovitură burgheziei reacționare într-unul din sectoarele hotărâtoare unde își concentraseră toate forțele pentru a lovi în puterea populară. În al doilea rând, succesele obținute în cele mai diferite sectoare ale vieții economice au reprezentat o expresie concludentă a justetei politicii duse de P.C.R., a însușirii acesteia de către masa largă de oameni ai muncii care au luptat și au muncit din răspuțeri pentru a-i da viață.

Politica Partidului Comunist Român, a guvernului revoluționar-democrat, de refacere și dezvoltare a economiei, măsurile de organizare a producției, repartiției și circulației monetare, crearea unor noi organe de control și îndrumare economică, s-au înfăptuit în condițiile unei lupte înverșunate împotriva reacțiunii și a sprijinitorilor ei. Partidele politice „istorice”, clasele exploatare, s-au opus cu îndârjire aplicării măsurilor luate de P.C.R. și guvern, desfășurând o amplă acțiune de influențare a maselor. „Industria grea ca punct principal de grijă a politicii noastre economice — scria ziarul național-țărănist „Dreptatea” — este sinonim cu răsturnarea premiselor existenței noastre. Este îmbrățișarea unui crez cu desăvârșire opus structurii românești social-economice. Este sacrificarea tuturor realităților pe altarul unor interese străine de factura și putințele popoului român”²².

Burghezia reacționară căuta, prin toate mijloacele, să saboteze refacerea și dezvoltarea economică a țării, crezând că guvernul revoluționar-democrat nu va putea depăși greutățile prin care trecea țara, ceea ce va stârni nemulțumirea populației și va înlesni restaurarea regimului burghezo-moșieresc. Astfel, lupta pentru redresarea economiei naționale era în acea perioadă o parte integrantă a

²¹ Studii și cercetări economice, vol. II, 1964, p. 30 și *Scînteia*, din 30 august 1947.

²² *Dreptatea*, din 18 aprilie 1947.

luptei generale dintre proletariat și burghezie. Măsurile preconizate de P.C.R., care au contribuit la adâncirea transformărilor revoluționar-democratice cerute de mersul obiectiv al societății românești, au fost susținute și de către P.S.D., care își exprima satisfacția pentru adoptarea acestora și chema pe toți membrii partidului și simpatizanții săi să-și aducă toată contribuția la reușita acestor măsuri economice „prin intensificarea eforturilor de mărire a producției, prin respectarea întru totul a dispozițiilor privitoare la stabilizare și prin întărirea vigilenței...”²³.

Anul 1947, îndeosebi cea de-a doua jumătate a sa, a imprimat desfășurării revoluției populare din România o caracteristică aparte, rezultată din orientarea hotărâtă spre trecerea la îndeplinirea sarcinilor revoluției socialiste. În această perioadă, în strinsă legătură cu pregătirea forțelor politice interesate în desfășurarea *neîntreruptă* a procesului revoluționar, a avut loc afirmarea puternică a proletariatului ca forță conducătoare a tuturor oamenilor muncii, iar P.C.R. a crescut din punct de vedere numeric, s-a întărit din punct de vedere organizatoric și a acumulat o bogată experiență politică, devenind cel mai puternic și influent partid politic din țară. Sute de mii de muncitori, țărani și intelectuali s-au încadrat în rândurile partidului comunist și au participat activ la îndeplinirea politicii sale. Spre sfârșitul anului 1947, P.C.R. avea 19.407 organizații de bază, care cuprindeau peste 800.000 de membri, din care 341.331 erau muncitori (42,46%), cca 300.000 țărani (33,33%) și aproape 23.000 intelectuali. Creșterea numerică rapidă a partidului comunist în perioada 1944—1947 a constituit un fenomen necesar și firesc, exprimând încrederea oamenilor muncii în politica sa, a legăturilor trainice stabilite între comuniști și masele largi ale poporului²⁴. În același timp trebuie menționat și faptul că sub conducerea partidului acționau numeroase organizații de masă, care aveau la rîndul lor o forță numerică importantă: 1.359.394 membri ai sindicatelor; 925.646 membri ai Frontului Plugarilor; 438.175 membri ai U.P.M.; 511.842 membri ai Apărării Patriotice și 234.675 membri ai organizațiilor de tineret²⁵.

Gradul înalt de organizare al oamenilor muncii, expresie a maturizării lor politice, creșterea ponderii comuniștilor în cadrul fiecărei organizații de masă, constituiau elemente de mare însemnătate în acțiunea de trecere la revoluția socialistă și, totodată, demonstau cu pregnanță că aceasta este dorința majorității poporului român.

Concomitent cu activitatea organizatorică și de clarificare a problemelor fundamentale privind tactica trecerii la socialism, P.C.R. a dus o susținută muncă politică-educativă. O însemnătate deosebită a avut dezbateră cu masele largi populare a documentelor plenarelor C.C. al partidului comunist. Au fost înființate numeroase școli de diferite grade pentru pregătirea cadrelor de partid, sindicale și de tineret, în fabricile și uzinele din întreaga țară s-au organizat mii de biblioteci, echipe artistice etc. De asemenea, au fost înființate noi ziare de partid în unele centre ale țării, au fost editate noi lucrări ale clasicilor marxism-leninismului: „Opisprezece Brumar al lui Ludovic Bonaparte“, „Războiul civil din Franța“, „Scrisori către Kugelmann“, de Karl Marx; „Originea familiei, a proprietății private și a statului“, „Războiul țărănesc german“, de Fr. Engels; „Marx-Engels-

²³ Comunicatul Biroului Politic al P.S.D. cu privire la stabilizare (*Libertatea*, din 17 august 1947).

²⁴ Arhiva C.C. al P.C.R., fondul 1, dosar nr. 46, fila 28.

²⁵ Arhiva C.C. al P.C.R., fondul 1, dosar nr. 10, fila 1.

Marxism“, „Revoluția proletară și renegatul Kautsky“, „Tezele din aprilie“, de V. I. Lenin și altele. În august 1947 a apărut în traducere românească primul volum al iucrării „Capitalul“, apariție care a fost larg popularizată în conferințe și presa de partid. Numai în editura P.C.R. au fost tipărite pînă în 1947 253 de titluri, cu un tiraj de 1.200.000 exemplare²⁶.

Acțiunea largă pentru clarificarea maselor a fost în mod evident însoțită de o ascutită confruntare politico-ideologică, care, în această fază, pe lângă obiectivele rezultate din necesitățile demascării și combaterii ideologiei burgheze, a avut sarcina de a aduce clarificări chiar și în rîndul forțelor guvernamentale.

Determinate de necesitățile fundamentării teoretice a experienței proprii în problemele caracterului și sarcinilor puterii în perioada de trecere la socialism, aceste confruntări au fost stimulate și de faptul că pe arena mondială se afirma tot mai mult o nouă concepție privind statul perioadei de trecere, acela al democrației populare.

Odată cu pătrunderea în circuitul politic din România a ideilor legate de democrația populară — aceasta privită atît ca definiție, dar mai ales ca conținut și perspective — partidele politice burgheze au dezlănțuit o adevărată campanie de presă încercînd discreditarea acestei forme de organizare statală, sau să demonstreze că ea nu ar corespunde specificului românesc. De pe aceste poziții reprezentanții burgheziei reacționare au criticat cu violență creșterea rolului conducător al partidului și al clasei muncitoare în stat, politica socială promovată de guvern, ca și măsurile economice adoptate în acest timp. Articole ca „Democrația populară“, „O nouă teologie politică“, „Cine este statul“, „Sensul guvernării“, „Reacțiune și fanatism“, „Politică și politicianism“, „Stînga și dreapta“ și altele publicate în presa burgheză, alături de ostilitatea deschisă față de regimul existent, cuprind și unele încercări de argumentare în favoarea democrației burgheze. Dar tonul dominant îl constituie critica regimului, care este apreciat ca ducînd o politică agresivă, violentă în formă și în fond²⁷, care se îndreaptă spre o dictatură personală²⁸, opunîndu-i-se concepția unui stat care „este dator să sprijine pe toți cetățenii inclusiv pe aceia care nu-l sprijină“²⁹.

Mai ponderată în criticile sale, burghezia liberală, care participa încă la guvern, se menținea și în această perioadă pe poziția „solidarității sociale“³⁰ și a transformărilor evolutive, care să fie rezultat al eforturilor mai multor organizații și să se efectueze „în folosul tuturor fără nici o pagubă“. Ea încearcă însă, folosind uneori și texte marxiste, să demonstreze că tezele marxist-leniniste nu se pot aplica în România.

Luînd poziție față de presa burgheză, care adeseori se referă la o așa-zisă „criză de încredere“, protestează împotriva „discriminărilor sociale și economice“ și stigmatizează „nedreptatea unor categorii și privilegierea altora“, propagînd regimul „armoniei sociale“, „liberalismul economic și social“, „viața fără striviri din partea puterii publice“ etc., articolul „Clarificări utile“, publicat în ziarul *Scînteia*, sub semnătura lui L. Răutu, precizează că puterea populară nu poate fi întărită fără măsuri în folosul mării majorități a poporului. „La încrederea exploataților poporului și a speculanților — se arată în articol — renunțăm fără șovăială, de

²⁶ *România în anii revoluției democrat-populare, 1944—1947*, p. 265.

²⁷ *Dreptatea*, din 20—21 iunie 1947, *Liberalul*, din 17 iunie 1947.

²⁸ *Liberalul*, din 22 iunie, 18 și 31 iulie 1947.

²⁹ *Liberalul*, din 6—8 noiembrie 1947.

³⁰ *Drapelul*, din 1 august 1947.

altfel nu ne-am bucurat niciodată de dragostea și nici de încrederea acestor categorii. Dar un regim democrat nu poate renunța la încrederea milioanele de oameni care produc tot ce posedă țara noastră, muncind cu brațul sau cu mintea³¹.

Legile și măsurile adoptate și aplicate în vara anului 1947, ce depășesc cadrul juridic burghez, au fost, de asemenea, violent criticate de reacțiune. Presa comunistă și socialistă a analizat multilateral necesitatea acelor legi și locul lor în opera de pregătire a condițiilor trecerii la făurirea unei noi orînduirii³². „Inflația în presă a doctrinei liberaliste — arăta Grigore Preoteasa —, agitarea unor false formule socialiste, sînt destinate să marcheze unele interese particulare, restrînse la bănci și la mari industrii³³. La rîndul său, Lucrețiu Pătrășcanu remarcă necesitatea „revizuirii întregii legislații” pentru a fi pusă în interesul maselor și pentru a da posibilitate acestora să ia parte la treburile țării³⁴. Pe aceeași linie se remarcă punctele de vedere formulate de Ștefan Voicu în articolul „Între concepțiile învechite și noile realități”³⁵, în care demascarea interpretărilor tendențioase date de unii reprezentanți ai burgheziei unor texte de lege este însoțită de aprecieri cuprinzătoare în care se argumentează necesitatea ca lupta pentru consolidarea și dezvoltarea democrației să fie dusă și pe tărîmul concepțiilor și normelor juridice vechi.

Necesitatea ca statul să se renoveze „în structura sa materială și spirituală, ca el să corespundă intereselor de clasă ale muncitorimii”, a fost susținută și într-o serie de articole de către activiști ai P.S.D. În felul acesta, în condițiile luptei forțelor revoluționare pentru dezvoltarea regimului revoluționar-democrat spre o formă de stat a dictaturii proletariatului, au fost argumentate pozițiile acestora față de normele de drept burghez, cît și necesitatea schimbării lor cu noi reglementări juridice care să exprime concepțiile și interesele maselor muncitoare, să le deservească în lupta lor.

Creșterea nivelului politic și ideologic al membrilor de partid, perfecționarea metodelor și stilului de muncă, îmbunătățirea structurii organizatorice a aparatului de partid, ridicarea nivelului teoretic al cadrelor și a capacității lor de acțiune au contribuit în mare măsură la asigurarea rolului conducător al P.C.R. în toate domeniile de activitate.

Analizînd activitatea de partid în strînsă legătură cu sarcinile ce reveneau organelor și organizațiilor P.C.R. în vederea trecerii la revoluția socialistă, ca și stilul de muncă al acestora, C.C. al P.C.R. a constatat, pe lîngă marile realizări, și o serie de deficiențe, care își aveau rădăcina în faptul că în partid, iar uneori chiar în conducerea unor organizații, pătrunseseră oameni insuficient verificați, carieriști sau chiar elemente dușmănoase. De aceea, în a doua jumătate a anului 1947, odată cu eliberarea carnetelor de membru, s-a efectuat și o primă verificare, îndepărtîndu-se din partid un număr apreciabil de elemente necorespunzătoare. Ulterior, la finele anului 1947, C.C. al P.C.R. a hotărît sistarea primirii de noi membri de partid. Aceste acțiuni, însoțite de promovarea în munci de con-

³¹ *Scînteia*, din 29 mai 1947 și 3 septembrie 1947 (articolul „De unde vine încrederea”).

³² Vezi articolele „Apărarea democrației”, „Legi în apărarea poporului muncitor”, „Reforma fiscală”, în *Scînteia*, din 28 iunie, 6 iulie, 22 și 25 septembrie 1947; „De ce liberalism”, în *Contemporanul*, din 16 mai 1947.

³³ „Despre reforma justiției”, în *Contemporanul*, din 12 septembrie 1947.

³⁴ *Scînteia*, din 14 iunie 1947.

³⁵ *Viitorul social*, nr. 1 din 1947, p. 70.

ducere a cadrelor noi, formate în focul bătăliilor revoluționare, de intensificarea muncii de educare politică și ideologică a membrilor de partid, au contribuit la ridicarea nivelului întregii activități a Partidului Comunist Român.

Alături de P.C.R., sub influența acestuia și în strînsă colaborare în cadrul F.U.M., în guvern și parlament, s-a dezvoltat și celălalt partid muncitoresc, P.S.D., care în vara anului 1947 avea organizate 4510 secțiuni teritoriale și 4806 secțiuni de întreprindere, cuprinzînd cca 570.000 de membri³⁶. În același timp s-a accentuat procesul de clarificare politico-ideologică a membrilor P.S.D. și a conducerii sale în spiritul principiilor marxist-leniniste. În august 1947, Biroul Politic al acestui partid a adoptat o hotărîre cu privire la lupta împotriva elementelor de dreapta, ceea ce a marcat noi deplasări în partid spre stînga.

Ca o reflectare a întăririi P.C.R. și a deplasărilor de forțe sociale în direcția socialismului, și în viața și activitatea organizațiilor democratice de masă se produc însemnate mutații. În această ordine de idei, pe primul plan se încadrează creșterea masivă a numărului de membri ai P.C.R. care activau în rîndurile organizațiilor democratice și de masă: 380.732 de comuniști în sindicate, 74.431 în Frontul Plugarilor; 29.908 în Uniunea Populară Maghiară 12.968 în Apărarea Patriotică, 8.088 în Uniunea Tineretului Muncitoresc etc.³⁷ Acest fapt exercita o influență puternică în activitatea grupărilor respective, iar la unele dintre ele contribuia în mod eficient la schimbarea unor prevederi programatice, a structurii lor sociale. Astfel Frontul Plugarilor și Uniunea Populară Maghiară s-au transformat din grupări democratice largi, fără criterii de clasă, în organizații ale oamenilor muncii, hotărîte să lupte pentru conducerea proletariatului, pentru socialism. Partidul Național Popular și Partidul Țărănesc, concomitent cu acțiunile de clarificare a categoriilor sociale mijlocii în rîndurile cărora activau, au luat măsuri pentru a se proteja împotriva elementelor și presiunilor burgheze din exterior. Îndepărtarea din conducerea acestora a unor elemente exploatoare, ca și realizările obținute în educarea politică a membrilor lor le-au apropiat și mai mult de clasa muncitoare, au contribuit la creșterea rolului conducător al acesteia. În vederea îndrumării activității acestor organizații democratice, au fost înființate la C.C. al partidului comunist și la comitetele județene secții care se ocupau cu activitatea sindicatelor, a organizațiilor de tineret, a țărănimii muncitoare, a organizațiilor de femei.

Procesul de deplasare spre stînga a vieții politice s-a desfășurat pe fondul slăbirii forțelor reacționare de opoziție. În acest context, elementul principal îl constituie dispariția de pe arena vieții politice a principalelor partide ale claselor exploatoare — P.N.Ț. și P.N.L. La 29 iulie 1947, guvernul a hotărît dizolvarea P.N.Ț., iar principalii săi conducători au fost ulterior condamnați pentru activitate antistatală și antinațională. Celălalt partid „istoric”, P.N.L. — Brătianu, s-a descompus treptat, fără a mai fi necesară nici o intervenție din partea organelor puterii de stat. Toate acestea au contribuit eficient la maturizarea condițiilor ca forțele revoluționare să înceteze a mai colabora cu reprezentanții burgheziei și cu monarhia și să treacă la preluarea în întregime a puterii politice în stat.

Referindu-se la aceasta, Gheorghe Gheorghiu-Dej — secretarul general al C.C. al P.C.R. — arăta în septembrie 1947: „Pare evident că relațiile de colaborare

³⁶ *Intrebări și răspunsuri pe teme din istoria Partidului Comunist Român și a mișcării muncitorești din România*, Edit. Politică, București, 1974, p. 246.

³⁷ Arhiva C.C. al P.C.R., fondul 1, dos. nr. 10, fila 1.

cu grupul Tătărăscu se apropie de sfârșit³⁸. Urmare a acestei noi dispuneri a forțelor politice, la 5 noiembrie 1947 Adunarea Deputaților a votat o moțiune de neîncredere față de Gheorghe Tătărăscu, titularul Ministerului Afacerilor Străine, iar a doua zi cei patru miniștri și doi subsecretari de stat reprezentanți ai P.N.L.-Tătărăscu au demisionat. Gruparea burgheză a încetat astfel să mai participe la opera de guvernare. A doua zi, în locul miniștrilor și subsecretarilor de stat demiși au fost numiți noi titulari reprezentând forțele revoluționare, îndeosebi cele două partide muncitorești, care dețineau 14 ministere și 9 subsecretariate de stat, atribuite principalelor cadre din conducere.

Referindu-se la modificările survenite în noiembrie 1947 în coaliția guvernamentală, dr. Petru Groza arăta: „Astăzi avem un guvern care reprezintă forțele creatoare din această țară, ale muncitorilor și țăranilor. Atmosfera s-a limpezit. Omogenitatea necesară unei guvernări bune este asigurată de aici înainte, eliminându-se adversitatea sau antagonismele ideologice”³⁹.

Ulterior, la 24 decembrie, în fruntea Ministerului Apărării Naționale, a fost numit Emil Bodnăraș, membru al Biroului Politic al Partidului Comunist Român. Cu această schimbare, pe lângă alte ministere importante, și ministerul forțelor armate a trecut în mâinile comuniștilor, ceea ce a făcut posibilă folosirea și dirijarea integrală a armatei în folosul revoluției.

Reorganizarea guvernamentală din noiembrie 1947, în urma căreia a încetat colaborarea cu reprezentanții burgheziei, a marcat momentul saltului calitativ în activitatea de cucerire (de către clasa muncitoare și aliații săi) a puterii politice, al transformării ei în putere a dictaturii proletariului.

Prin modificările survenite în compoziția guvernului puterea de stat devenea în întregime sa o putere de tip nou, muncitorească, care, pentru a reconstitui o formă a dictaturii proletariului, mai avea de rezolvat numai realizarea concordanței între conținutul puterii și forma de stat care continua să rămână monarhia constituțională. Rezolvarea acestei probleme, ca și consolidarea pe toate planurile a puterii de stat muncitorești-țăranesti și mai ales trecerea la reorganizarea întregii vieți pe baze noi, socialiste, impuneau ca o condiție sine-qua-non înfăptuirea unității depline a proletariului.

„Întărirea democrației în România — arăta la începutul lunii noiembrie 1947 Gheorghe Gheorghiu-Dej — este strâns legată de înfăptuirea unității politice și organizatorice a clasei muncitoare. Partidul Unic Muncitoresc, călăuzit de ideile mărețe ale marxism-leninismului, va putea pune în aplicare, împreună cu celelalte forțe democratice și în primul rând într-o strânsă colaborare cu Frontul Plugarilor, programul de refacere economică și apoi planul de dezvoltare al economiei noastre naționale”⁴⁰.

La finele anului 1947, când trăsătura caracteristică dominantă a relațiilor dintre P.C.R. și P.S.D. o constituia întărirea unității de acțiune, în cadrul partidului social-democrat se intensifica lupta împotriva ultimelor manifestări ostile unității clasei muncitoare, pentru ridicarea întregii activități a P.S.D. pe noi cote. Congresul al XVIII-lea, din 4—9 octombrie 1947, al Partidului Social-Democrat s-a desfășurat sub semnul întăririi unității proletare. Raportul general al partidului,

³⁸ Gheorghe Gheorghiu-Dej, *Articole și cuvântări*, ed. a IV-a, București, 1956, p. 113.

³⁹ Dr. Petru Groza, *În drum spre socialism*, Editura de Stat, București, 1950, p. 88.

⁴⁰ *Scînteia*, din 9 noiembrie 1947.

prezentat la Congres de Theodor Iordăchescu, a pus în fața partidului ca o importantă problemă necesitatea de a continua și dezvolta politica de unitate cu P.C.R.⁴¹. Aceeași poziție a fost exprimată în rapoartele privind politica internă și externă, prezentate de Lothar Rădăceanu respectiv Ștefan Voitec. În urma debaterilor, la care au luat parte numeroși delegați, Congresul a adoptat o *Rezoluție politică* în sprijinul unității clasei muncitoare și a împuternicit Comitetul Central să discute cu Comitetul Central al P.C.R. mijloacele practice pentru crearea unui singur partid al clasei muncitoare.

Spre sfârșitul anului 1947, P.C.R. împreună cu P.S.D. trec la înfăptuirea unor măsuri practice pentru realizarea partidului unic al clasei muncitoare. În acest scop este convocată la 29 octombrie o ședință plenară a C.C. al F.U.M., care a hotărât constituirea a două comisii însărcinate cu elaborarea platformei și a statutului partidului unic, precum și cu stabilirea planului de măsuri organizatorice privind unificarea celor două partide.

La scurt timp după aceasta, între 10 și 13 noiembrie 1947, are loc cel de-al doilea Congres al Confederației Generale a Muncii, desfășurat sub semnul întăririi unității clasei muncitoare și al creșterii rolului său de hegemon în viața social-politică a țării⁴². Congresul, precedat de alegerile sindicale în întreaga țară^{42a}, a analizat multilateral activitatea mișcării sindicale din România în problemele economice, social-politice, culturale etc., precum și contribuția adusă de Confederația Generală a Muncii la întărirea mișcării muncitorești internaționale, a unității mișcării sindicale mondiale. În Rezoluția Generală adoptată „Congresul salută cu entuziasm platforma Partidului Unic Muncitoresc și hotărăște sprijinirea necondiționată a realizării ei”.

În procesul de întărire a unității clasei muncitoare un rol considerabil l-a jucat, de asemenea, făurirea, la Conferința pe țară a tineretului din 14—15 martie 1947, a Uniunii Tineretului Muncitoresc, organizație care s-a angajat din plin în acțiunile de pregătire a realizării unității depline a celor două partide muncitorești⁴³.

O latură esențială a activității desfășurate de U.T.M. în anul 1947 o constituie munca patriotică în general și cea voluntară, desfășurată în brigăzi pe șantiere naționale — la Hunedoara, Drăgănești, Valea Popii-Caraș, pe valea Jiului, de-a lungul căii ferate București-Craiova, sau la Agnita-Botorca — unde zeci de mii de tineri au muncit cu entuziasm. Referitor la participarea tineretului la munca de reconstrucție, din datele comunicate în ședința C.C. al U.T.M. cu instructorii centrali, care a avut loc la începutul lunii septembrie, rezultă că activau 17 brigăzi permanente și 55 de brigăzi locale. După unele aprecieri, datînd de la începutul

⁴¹ *Al VIII-lea Congres al P.S.D. din România, Raport general*, București, 1947.

⁴² *Vezi Al II-lea Congres al Confederației generale a muncii din România*, Edit. C.G.M., București, 1948.

^{42a} Au fost alese 4.967 de comitete sindicale și de întreprinderi cuprinzînd 41.601 membri, dintre care 27.122 de comuniști, 5.484 de social-democrați și 8.995 de oameni ai muncii fără de partid. Numărul mare de comuniști, precum și numărul însemnat de social-democrați aleși în organele de conducere sindicale exprima raportul influenței politice în masă dintre P.C.R. și P.S.D., precum și situația organizatorică de fapt a clasei muncitoare.

⁴³ *Vezi pentru această problemă articolul Mișcarea revoluționară a tineretului din România în perioada 1 august 1944 — martie 1949*, de C. Bărbulescu, în „Analele Institutului de istorie a partidului de pe lîngă C.C. al P.C.R.”, nr. 5 din 1965.

anului 1948, rezultă că în cele nouă luni de activitate U.T.M. brigăzile de tineret au efectuat 8.730.000 de ore de muncă patriotică pe şantierele naţionale şi locale, aducînd o contribuţie de preţ la opera de reconstrucţie a ţării.

Un moment important în asigurarea rolului de hegemon al clasei muncitoare şi afirmarea rolului conducător al partidului comunist în acţiunea de trecere la revoluţia socialistă îl reprezintă adoptarea la 12 noiembrie 1947, la şedinţa comună a Birourilor Politice ale C.C. al P.C.R. şi C.C. al P.S.D., a *Proiectului-platformă al Partidului Unic Muncitoresc* şi a normelor practice de pregătire a partidului unic. Document de mare însemnătate teoretică şi practică, expresie a generalizării experienţei celor două partide muncitoreşti şi a propunerilor lor de a elabora linia politică cea mai corespunzătoare în strînsă concordanţă cu realităţile economice şi social-politice din ţară, *Platforma* partidului unic a marcat o etapă superioară în lupta pentru realizarea unităţii depline a clasei muncitoare din România. O dată cu aceasta Frontul Unic Muncitoresc şi-a încheiat misiunea istorică. *Platforma partidului unic* a constituit ultimul act al Frontului Unic şi totodată documentul principal de bază pe care s-a realizat unitatea clasei muncitoare din România, în cadrul unui partid marxist-leninist unic⁴⁴.

Platforma sublinia că Partidul Unic Muncitoresc nu va face nici un fel de concesiї principiale altor clase sau partide. El va combate cu intransigenţă revoluţionară pe toţi duşmanii clasei muncitoare şi ai aliatului ei, ţărănimea muncitoare.

Exprimînd interesele adevărate ale majorităţii poporului înşufleţit de dragoste de ţară, străin de orice şovinism — se arată în *Platformă* —, P.U.M. se va călăuzi în întreaga sa activitate după ideologia internaţionalismului proletar şi a frăţiei între popoare.

Precizînd că Partidul Muncitoresc Român este detaşamentul de frunte al clasei muncitoare şi al tuturor celor ce muncesc, în *Platformă* se arată că pentru a putea să-şi îndeplinească cu succes acest rol, P.U.M. va trebui să se bazeze pe principii organizatorice leniniste. De aceea, centralismul democratic va fi principul organizatoric al P.U.M.

În *Platformă* se subliniază faptul că membrii partidului unic trebuie să fie legaţi în permanenţă de masă, să le îndrume pe baza liniei partidului şi să fie conducătorii lor; să-şi însuşească învăţătura marxist-leninistă, să fie exigenţi şi necruţători faţă de orice fel de uneltiri sau curente duşmane care ar ameninţa unitatea ideologică, politică şi organizatorică a partidului.

O mare însemnătate principală şi practică reprezentau prevederile în legătură cu sarcinile imediate pentru dezvoltarea economică a ţării şi trecerea la construcţia socialistă. *Platforma* partidului unic menţiona necesitatea industrializării ţării, obiectiv stabilit încă la Conferinţa Naţională a P.C.R. din octombrie 1945, a ridicării continue a nivelului de trai material şi cultural al poporului. Subliniind rolul de forţă conducătoare a Partidului Unic Muncitoresc în opera de dezvoltare a ţării, în folosul poporului muncitor, *Platforma* indica, totodată, şi căile acestei dezvoltări. *Platforma* exprima unitatea deplină de vederi a celor două partide asupra scopului final al partidului unic — „*înfăptuirea societăţii socialiste — prima fază a comunismului!*”

⁴⁴ *Platforma Partidului Unic Muncitoresc*, Bucureşti, Societatea naţională de editură şi arte grafice, „Dacia Traiană”, 1947.

După publicarea *Platformei*, pe baza instrucțiunilor date de către Comisia Centrală de Unificare, în toate județele s-au constituit comisii județene, locale și de sectoare în vederea creării partidului unic.

În același timp s-a început prelucrarea platformei P.U.M. în adunări comune ale membrilor celor două partide, prilej însemnat de educare revoluționară și patriotică a maselor de oameni ai muncii, de ridicare a combativității lor, de antrenare mai largă la îndeplinirea sarcinilor economice și politice. La orașe și sate, în fabrici, uzine, instituții etc., prin sute de telegrame și moțiuni, oamenii muncii și-au exprimat adeziunea față de principiile platformei, hotărîrea de a le aplica în munca lor de fiecare zi.

În perioada de dezbateri a *Platformei*, P.C.R. și P.S.D. și-au intensificat activitatea ideologică legată de acest eveniment și de cerințele practicii revoluționare. Articolele publicate în presă, conferințele, tipărirea în tiraje de masă a *Platformei* partidului unic și a altor materiale ajutătoare, precum și propaganda verbală, au fost puse în slujba clarificării problemelor legate de unificare, a sarcinilor istorice care reveneau clasei muncitoare.

Succesele de însemnătate istorică obținute în lupta pentru realizarea unității depline a clasei muncitoare, transformările petrecute în perioada 1944—1947, noul raport al forțelor social-politice au făcut ca înlăturarea regalității să devină nu numai imperios necesară, dar și obiectiv posibilă. În aceste condiții Partidul Comunist Român — dînd expresie voinței maselor largi de la orașe și sate — a stabilit ca obiectiv nemijlocit înlăturarea neconcordanței dintre conținutul real al puterii politice și forma de organizare a statului — monarhia. În dimineața zilei de 30 decembrie 1947, dr. Petru Groza, președintele Consiliului de miniștri și Gh. Gheorghiu-Dej, secretarul general al C.C. al P.C.R. aflîndu-se în audiență la regele Mihai, în numele guvernului și al poporului l-au determinat să semneze actul de abdicare. După amiază Consiliul de miniștri a adoptat o proclamație către țară și a elaborat propuneri privind componența prezidiului Republicii, iar seara sub președinția deputatului Mihail Sadoveanu a început istorica ședință a Adunării Deputaților care a luat act de abdicarea regelui și a aprobat proclamația guvernului către Țară, adoptînd, totodată, proiectul de lege prin care România devenea Republică Populară⁴⁵.

Prin acest act, care marchează instaurarea regimului de democrație populară în România, obiectivul strategic al activității P.C.R. a fost îndeplinit. În primele rînduri ale luptei pentru cucerirea puterii de către clasa muncitoare în alianță cu țărănimea muncitoare și celelalte categorii de oameni ai muncii, s-au situat în permanență militanții comuniști, patrioți înflăcărați, activiștii progresiști, care n-au precupețit nimic pentru victoria cauzei revoluției populare.

Avînd create toate condițiile, schimbarea calitativă a conținutului puterii și trecerea la revoluția socialistă nu s-a produs pe calea unei noi explozii revoluționare, ci a fost săvîrșită de către însași conducerea de stat, cu sprijinul maselor,

⁴⁵ Ședința extraordinară a Adunării Deputaților a durat în ziua de 30 decembrie 1947 numai 45 de minute, de la 19¹⁰ la 19⁴⁵, dar ea a adoptat legi de însemnătate istorică. Astfel, după ce dr. Petru Groza a prezentat actul de abdicare a regelui Mihai și proclamația guvernului, ambele primite de deputați cu urale și aplauze, s-a supus spre aprobarea Adunării Deputaților legea de constituire a Statului Român în Republica Populară Română și legea de numire a membrilor Prezidiului R.P.R. În Prezidiu au fost aleși: C. I. Parhon, Mihail Sadoveanu, Șt. Voitec, Gheorghe Stere, Ion Niculi.

ca rezultat al dezvoltării continue a procesului revoluționar și al creării unui nou raport de forțe pe arena politică.

Desfășurarea procesului revoluționar de trecere de la o putere democratică în care clasa muncitoare și aliații săi colaborau cu o parte a burgheziei, la o putere revoluționară de tip socialist, scoate în evidență marea capacitate a Partidului Comunist Român de a aplica în mod creator învățătura marxist-leninistă potrivit condițiilor țării noastre în etapa istorică dată.

Prin modul în care a pregătit și asigurat abolirea monarhiei și proclamarea Republicii, Partidul Comunist Român a făcut o nouă dovadă a maturității sale politice, a priceperii de a-și elabora strategia și tactica pornind de la realitățile țării, de a mînuî, potrivit necesităților, toate forțele de acțiune și de luptă revoluționară. S-a confirmat astfel cu noi fapte istorice incontestabile că reușita activității partidului revoluționar pentru cucerirea puterii politice de către clasa muncitoare și aliații săi depinde în măsură decisivă de capacitatea de a aplica principiile și legitățile generale ale marxism-leninismului la particularitățile istorice și naționale ale țării date, potrivit cerințelor fiecărei etape de dezvoltare a luptei, de a prelua din experiența altor țări și partide numai ceea ce se potrivește propriilor condiții.

„Făurirea Republicii — subliniază tovarășul Nicolae Ceaușescu — a devenit posibilă în condițiile sociale noi, create după eliberarea țării, ale profundelor schimbări democratice, revoluționare care s-au produs în societatea românească și ale acțiunilor de masă pentru răsturnarea claselor exploatoare și cucerirea puterii de către proletariat, în alianță cu țărăimea.

*În fruntea acestor lupte s-a situat permanent Partidul Comunist Român, care a înmănușiat într-un front unic toate forțele înaintate ale națiunii, asigurînd cucerirea de noi și noi poziții în viața socială și politică, realizînd izolarea reacțiunii și înlăturarea de la conducerea țării a partidelor politice burgheze a claselor exploatoare*⁴⁶.

În procesul desăvîrșirii revoluției burghezo-democratice, încheiat cu actul de abolire a monarhiei, hotărîtor a fost faptul că, sub conducerea P.C.R., clasa muncitoare și-a îndeplinit cu cinste rolul de hegemon, consolidîndu-și și dezvoltîndu-și neîncetat unitatea de acțiune. Realizarea unității ei depline, pe baza ideologiei marxist-leniniste, în cadrul unui singur partid s-a înfăptuit în a doua lună a anului 1948, la Congresul de constituire a P.M.R. După adoptarea, dezbaterile și aprobarea de către întreaga clasă muncitoare a *Platformei-program* a Partidului Unic Muncitoresc, începînd din ianuarie 1948 s-a procedat la alegerea birourilor organizațiilor de bază, a comitetelor de sector, de plasă și județene ale partidului unic, ca și a delegaților pentru Congresul de unificare.

Între 21 și 23 februarie 1948, în condițiile unui puternic avînt politic al clasei muncitoare și al celorlalți oameni ai muncii, în sala Ateneului Român din București s-au desfășurat lucrările Congresului de constituire a P.M.R.⁴⁷. La Congres au luat parte 822 delegați cu drept de vot deliberativ, dintre care 760 aleși în adunările județene, 62 membri ai celor două Comitete Centrale, precum și 8 dele-

⁴⁶ Nicolae Ceaușescu, *Cuvîntarea rostită la ședința jubiliară a Marii Adunări Naționale consacrată celei de-a XXV-a aniversări a proclamării Republicii*, în *România pe drumul construirii societății socialiste multilateral dezvoltate*, vol. 7, Edit. Politică, București, 1973, p. 957.

⁴⁷ Vezi *Congresul Partidului Muncitoresc Român*, — București, 20–23 februarie 1948, Edit. P.M.R., 1948.

gați cu drept de vot consultativ. Au participat, ca invitate, numeroase delegații de peste hotare. Lucrările Congresului au fost deschise de Ștefan Voitec, secretar al P.S.D., care, după ce a salutat delegațiile partidelor frățești prezente ca și pe ceilalți participanți, a subliniat experiența clasei noastre muncitoare în lupta pentru făurirea deplinei sale unități. „Marea experiență dobândită de Frontul Unic Muncitoresc — arăta vorbitorul —, apropierea realizată în acțiunea de mai bine de 3 ani și jumătate, colaborarea strânsă în opera de guvernare a țării, lupta laolaltă a comuniștilor și socialiștilor pentru aceleași obiective și aceleași sarcini, și împotriva unor dușmani comuni, străduințele permanente... de a face din unitatea de acțiune, temelia unității depline, politice, organizatorice și ideologice, înlăturarea elementelor de dreapta din rândurile social-democrate au contribuit să pășim cu o clipă mai devreme la actul pe care-l desăvârșim în acest impunător Congres”. Congresul s-a desfășurat pe baza următoarei ordini de zi: 1) Raportul politic general, prezentat de Gheorghe Gheorghiu-Dej; 2) Raportul de Statut, prezentat de Lothar Rădăceanu; 3) Alegerea Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român.

Raportul politic general a făcut o analiză multilaterală a condițiilor interne și internaționale în care se desfășurau lucrările Congresului, a caracterului și semnificației evenimentelor de după 23 August 1944 și a stabilit sarcinile care stăteau în fața partidului unic și statului în domeniul vieții interne și politicii externe. În raportul politic general s-a arătat că P.M.R. a fost creat ca un partid de tip nou al clasei muncitoare, avînd la bază principiile ideologice și organizatorice marxist-leniniste. „Partidul Muncitoresc Român — preciza raportul — se încheagă ca un partid al luptei neîmpăcate împotriva exploatării, împotriva tuturor exploatarelor muncitorimii și țărănimii muncitoare, pentru dezvoltarea mai departe a democrației populare, pe care noi o considerăm ca drum spre realizarea marelui nostru scop final — societatea socialistă și societatea comunistă”. Evidențiind faptul că unitatea organizatorică înfăptuită în organizațiile de partid de întreprinderi și instituții, de sector, locale, de plasă și județ a izvorât în mod organic din unitatea de acțiune în cadrul frontului unic, din acțiunea de lămurire ideologică și din apropierea tovărășească ce s-a încheat în munca și lupta comună, raportul, pe drept cuvînt, aprecia unificarea politică și organizatorică ca „o mare izbîndă a muncitorimii”. În acest sens, raportul scotea în evidență faptul că Partidul Muncitoresc Român nu a fost produsul unor tranzacții și compromisuri de ordin politic și ideologic; el a luat naștere în urma unei temeinice acțiuni de clarificare ideologică și de înfăptuire a unității în lupta revoluționară.

O mare importanță pentru încheierea organizatorică a partidului unic al clasei muncitoare a avut-o adoptarea de către Congres a Statutului P.M.R., care preciza că „Partidul Muncitoresc Român este avangarda organizată a clasei muncitoare din România”, care are la bază ideologia marxist-leninistă, iar ca scop final — desființarea oricărui fel de exploatare a omului de către om, construirea socialismului și comunismului. Statutul a fixat structura organizatorică și principiile leniniste de organizare a partidului, drepturile și îndatoririle membrilor de partid, condițiile și modalitatea primirii de noi membri în partid, organele de conducere ale partidului, modul de constituire și atribuțiile lor. În Statut se preciza că fiecare membru al partidului este dator să activeze pentru realizarea în practică a politicii partidului, să apere unitatea acestuia împotriva tuturor celor care ar amenința-o, să-și ridice neconținut nivelul politic și ideologic, să păstreze în modul cel mai strict disciplina de partid, să fie model de cinste și conduită morală în viața

publică și personală, să lupte pentru interesele clasei muncitoare și ale întregului popor, pentru întărirea Republicii Populare Române, pentru apărarea independenței și suveranității naționale.

Analizând situația economică și social-politică din țară, Congresul a arătat că România dispune de tot ce este necesar îndeplinirii misiunii istorice pe care și-a asumat-o regimul revoluționar-democrat, forțele democratice, aceea de a lichida înapoierea economică, de a transforma România într-o țară industrial-agrară înaintată și de a asigura un nivel de trai ridicat maselor muncitoare. În acest scop, continuând și dezvoltând linia trasată de Conferința Națională a P.C.R. din octombrie 1945, Congresul a subliniat necesitatea industrializării țării, pe baza dezvoltării industriei grele, a folosirii tuturor posibilităților interne și valorificării maxime a resurselor naturale și umane. Documentele Congresului indicau necesitatea dezvoltării industriei siderurgice, chimice, petroliere, a studierii și evaluării mai precise a bogățiilor naturale ale țării în vederea valorificării lor, creșterii rentabilității întreprinderilor prin mărirea volumului producției, raționalizarea procesului tehnic, ridicarea productivității muncii, buna gospodărire a întreprinderilor, întărirea disciplinei în muncă etc. — probleme care trebuiau să stea în centrul preocupărilor fiecărei organizații și fiecărui organ de partid, ale sindicatelor și organizațiilor de tineret.

Indicând căile de dezvoltare industrială a României, Congresul arăta că con-comitent cu dezvoltarea intensă a industriei și pe baza acesteia, urma să fie modernizată și dezvoltată și agricultura, acordându-se atenția cuvenită asigurării unei bune organizări a fermelor de stat, încurajării și într-ajutorării țăranilor.

În domeniul construirii statului socialist, Congresul a precizat necesitatea trecerii imediate la elaborarea unei noi Constituții, la crearea organelor centrale și locale ale puterii oamenilor muncii; înfăptuirea unor reforme radicale în domeniul învățământului, al administrației financiare, organizarea armatei etc.

Cît privește politica externă, Congresul de unificare a reafirmat poziția de pace a partidului și statului român, de colaborare cu partidele și statele frățești, cu toate popoarele iubitoare de pace. Totodată, Congresul a luat o poziție hotărâtă față de politica agresivă dusă de cercurile imperialiste occidentale, îndeosebi de cele din S.U.A., și a subliniat că în lupta împotriva acestei politici mișcarea muncitorească internațională reprezintă un factor de mare însemnătate.

În ultima zi a lucrărilor sale, Congresul a ales Comitetul Central al P.M.R., format din 41 de membri și 16 supleanți (43 provenind din P.C.R. și 14 din P.S.D.). La 24 februarie 1948, în prima sa plenară, C.C. al P.M.R. a ales Biroul Politic, format din 13 membri și 5 membri supleanți, Secretariatul Comitetului Central (5 membri) și i-a confirmat pe redactorii responsabili ai ziarelor „Scînteia” și „Libertatea”. Secretarul general al partidului a fost ales Gh. Gheorghiu-Dej, iar președinte al Comisiei de Control — Constantin Pîrvulescu.

Prin consfințirea și desăvîrșirea procesului de făurire a unității politice, ideologice și organizatorice a clasei muncitoare, prin hotărârile adoptate, Congresul I al P.M.R. (al VI-lea al P.C.R.) a înarmat partidul cu perspectiva clară și sarcinile concrete ale noii etape a revoluției populare, în care pășise România.

Realizarea unității depline a clasei muncitoare și crearea pe baza concepției marxist-leniniste a P.M.R., ce număra aproape un milion de membri, a asigurat forța politică și organizatorică necesară conducerii operei complexe de transfor-

mare revoluționară a țării, de făurire a societății socialiste în patria noastră. „Făurirea partidului revoluționar unic al clasei muncitoare — se arată în Programul P.C.R. — a pus capăt pentru totdeauna sciziunii din mișcarea noastră muncitorească, a constituit o însemnată victorie a forțelor revoluționare din România. Aceasta a fost o necesitate obiectivă pentru dezvoltarea cu succes a revoluției, pentru împlinirea misiunii istorice ce revenea proletariatului în calitate de clasă conducătoare a societății“.

Etapa istorică a României cuprinsă între 1946—1948 a fost determinată de lupta revoluționară a clasei muncitoare, a țărănimii muncitoare, a maselor largi populare intrate, în urma insurecției din august 1944, în arena politică a țării. Factorul politic fundamental care a asigurat succesul acestei lupte a fost vasta muncă desfășurată de P.C.R., capacitatea sa de a uni într-un singur front clasa muncitoare, țărăimea, intelectualitatea, pe toți oamenii muncii fără deosebire de naționalitate, vital interesați în dezvoltarea democratică a patriei. Partidul Comunist Român a putut să-și îndeplinească misiunea sa istorică datorită faptului că în întreaga sa activitate s-a călăuzit după concepția creatoare marxist-leninistă. „Analiza luptelor revoluționare din România — subliniază secretarul general al P.C.R., Nicolae Ceaușescu — confirmă odată mai mult justetea tezelor marxist-leniniste potrivit cărora fiecare popor, pășind pe calea revoluției și construcției socialiste, aduce o experiență proprie, aplică legile generale în forme specifice — corespunzător condițiilor concrete în care trăiește, particularităților istorice diferite de la țară la țară“⁴⁸.

În perioada istorică ce a urmat abolirii monarhiei și desăvârșirii unității depline a clasei muncitoare, Partidul Comunist Român, avangarda întregului popor muncitor, a asigurat mobilizarea și unirea tuturor forțelor revoluționare, democratice ale națiunii într-un singur șuvoi, ceea ce a avut un rol determinant în desfășurarea cu succes a marilor bătălii politice care au dus la victoria deplină și definitivă a socialismului, apoi la construirea societății socialiste multilateral dezvoltate în România.

PETRU BUNTA

LE PARTI COMMUNISTE ROUMAIN EN TÊTE, POUR LA RÉPUBLIQUE POPULAIRE, POUR LA TRANSITION À L'ÉTAPE SOCIALISTE DE LA RÉVOLUTION POPULAIRE

(Résumé)

L'auteur décrit en lignes générales la situation de la Roumanie après les élections parlementaires de novembre 1946. Dans le contexte de la lutte des forces démocratiques pour la consolidation de la vie économique et des conquêtes révolutionnaires, on met en évidence le rôle dirigeant du P.C.R. On décrit les mesures du gouvernement révolutionnaire-démocratique, préconisées spécialement par les partis ouvriers (P.C.R. et P.S.D.) pour limiter l'exploitation et pour préparer le

⁴⁸ Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul construirii societății socialiste multilateral dezvoltate*, vol. IV, București, Edit. Politică, 1970, p. 644.

passage à l'étape socialiste de la révolution populaire. Dans ce contexte, l'on traite les problèmes essentiels de cette étape de la révolution: les mesures anticapitalistes du gouvernement, le traité de paix, les processus de l'unification politique et organisatorique des partis et de tout le mouvement ouvrier, l'isolation et la liquidation des partis bourgeois, l'abolition de la monarchie, comme dernier obstacle devant le passage à l'étape socialiste de la révolution populaire en Roumanie. En analysant et évaluant les événements de cette période, l'auteur aboutit à la conclusion que l'étape historique de la Roumanie comprise entre 1946—1948 a été déterminée par la lutte révolutionnaire de la classe ouvrière, de la paysannerie ouvrière, des masses larges populaires qui, à la suite de l'insurrection d'Août 1944, ont fait leur entrée dans l'arène politique du pays. Le facteur politique fondamental qui a assuré le succès de cette lutte a été la vaste activité déroulée par le P.C.R., sa capacité d'unifier dans un seul front la classe ouvrière, la paysannerie, l'intellectualité, tous ceux qui travaillent, sans égard à leur nationalité, vitalement intéressées dans le développement de la Roumanie.

PROBLEME SPECIFICE ALE ORGANIZĂRII EXPOZIȚIEI ÎNTR-UN MUZEU DE ISTORIE A FARMACIEI

Activitatea farmaceutică face parte integrantă din cea sanitară, contribuind la îmbunătățirea stării de sănătate a populației. Ea are un trecut care în forma sa empirică se pierde în negura vremurilor, plecând chiar de la primii oameni. Este știut astăzi că boala este mai veche decât omenirea și că oamenii încă din cele mai vechi timpuri au suferit de pe urma maladiilor, iar în alinarea acestora au apelat la diverse remedii procurate din lumea vegetală, animală ori minerală. Bineînțeles că în preistorie ori chiar mai târziu, apropiindu-ne de zilele noastre, nu poate fi vorba de o activitate farmaceutică științifică. O foarte lungă perioadă de timp activitatea farmaceutică nici măcar nu era desprinsă de cea medicală. Vindecătorul, fie el vraci, chirurg sau medic, a fost multă vreme și farmacist, adică își prepara el singur substanțele medicamentoase pe care le prescria bolnavilor care-l consultau, substanțe pe care și le procura din diferite medii, mai cu seamă cel vegetal. Plantele cu acțiuni farmacoterapeutice cunosc o deosebit de largă utilizare în etnoidiatrie și multe dintre ele au fost preluate de medicina cultă, științifică, dovedindu-se a conține principii utile în combaterea diverselor afecțiuni. Cunoașterea și întrebuințarea plantelor de leac este rodul experienței colective, milenare. Poporul nostru în lunga și frământata sa istorie a cunoscut și folosit un mare număr de plante medicinale. Multe dintre acestea așteaptă încă a fi cercetate științific, pentru a se putea preciza virtuțile lor terapeutice. Medicina noastră populară și mai cu seamă leacurile folosite în trecut sau astăzi constituie un tezaur ce nu este încă suficient valorificat. Cu privire la plantele medicinale se cuvine amintit că bunul renume de care se bucurau în acest domeniu strămoșii noștri daco-geți a făcut ca denumirile unor plante medicinale în limba lor să fie înscrise ca sinonime în opera lui Pedanius Dioscorides, unul dintre cei mai de seamă medici ai antichității. Folosirea plantelor de leac a continuat apoi în întreg evul mediu și chiar mai târziu, constituind sursa principală de vindecare, mai cu seamă pentru popor. Acesta a fost lipsit, în cea mai mare parte, de asistența medicală calificată și nu beneficia de avantajele oferite de cuceririle științei, fiind obligat să apeleze în continuare la virtuțile tămăduitoare ale plantelor, aplicate în mod empiric, intrate în fondul general al medicinei noastre populare.

Cadrul de față nu este potrivit pentru a prezenta fie chiar și succint istoria farmaciei universale ori pe a celei românești. Socotim totuși necesar a preciza că — trecând peste faza empirică, care începe, așa cum spuneam, chiar de la începuturile omenirii — primele farmacii organizate au apărut în lumea arabă încă în secolul al VIII-lea, ca după două-trei veacuri să le întâlnim și în Europa, și anume în Italia. La noi, prima mențiune documentară a unei farmacii aparține sfârșitului secolului al XV-lea, referindu-se la farmacia orășenească de la Sibiu. Nu trebuie uitat însă că fiecare așezământ monahal mai important poseda o bolniță și că pe lângă aceasta funcționa și o „farmacie“, adică erau cultivate

ori colectate plante de leac, sau erau preparate, uneori de către un călugăr specializat, diverse medicamente pe seama acelora dintre călugări ori mireni ce erau internați în bolniță. O asemenea practică farmaceutică însă cu greu ar putea fi socotită drept farmacie propriu-zisă. Ea poate fi mai curînd încadrată în rîndul așa-numitelor farmacii de casă existente atît la curțile domnești, cît și la cele ale feudalilor. Documentele menționează existența farmaciștilor la unele curți ale domnitorilor din cele trei țări românești. Este de la sine înțeles că persoana farmacistului implica și existența unei farmacii. Numai că asemenea farmacii și întreaga activitate a farmacistului se limita la un cerc foarte restrîns, vizînd în special pe domnitor și familia lui, fără să fie publică.

Farmacii specializate, dotate cu întregul instrumentar al vremii, deservite de către un farmacist, ce executa prescrierile unui medic și mai ales avînd caracter public fără a fi limitate la o colectivitate restrînsă ori la o familie, sînt farmaciile orășenești.

Primele farmacii orășenești organizate, controlate și finanțate de către conducerea orașului și deservite de către un farmacist salariat sînt atestate în Transilvania. Cea mai veche dintre ele, așa cum am mai spus, pare a fi fost cea de la Sibiu, unde documentele ne vorbesc despre un farmacist în slujba orașului încă de la sfîrșitul secolului al XV-lea. Acesteia i-au urmat apoi, în cursul secolului următor, cele de la Brașov, Bistrița și Cluj. Farmaciile orășenești n-au funcționat multă vreme ca atare, ci au fost concesionate farmaciștilor particulari, au trecut din seama orașului în proprietatea farmaciștilor, ajungînd de multe ori să se transmită din generație în generație. Farmaciile orășenești nu sînt proprii Transilvaniei. Ele se întîlnesc și în celelalte țări române. Astfel, într-un document de la 1776 se vorbește de „spîțeria obștească” a orașului Iași, fără să putem preciza însă cînd anume a luat ființă. Încă de la începutul secolului al XVIII-lea (1708) se menționează documentar farmacia (spîțeria) spitalului Colțea din București, deservită mai întîi de către un medic, apoi de un farmacist. Tot pe parcursul acestui veac se înscriu primele atestări documentare ale unor farmacii publice particulare în București.

În legătură cu vechile noastre farmacii se mai cuvine adăugat și faptul că aici au fost executate primele analize chimice analitice și deci ele pot fi socotite ca leagăne ale chimiei analitice românești, la fel cum și petrochimia va începe tot în mediul farmaceutic.

Istoria farmaciei, la noi sau în altă parte, poate fi abordată din multiple unghiuri, printre care la loc de frunte se situează cel organizatoric, apoi cel tehnic și cel artistic, pentru a aminti doar cîteva dintre aspectele cele mai importante. Posibilitatea abordării din diferite unghiuri a trecutului farmaceutic românesc în cadrul expoziției de bază a unui muzeu ne obligă mai întîi să stăruim puțin asupra scopului pentru care se alcătuiește o asemenea expoziție. El nu poate fi decît cel educativ-instructiv, deoarece în momentul de față este depășit și perimat stadiul în care un muzeu era considerat ca un depozit de antichități, în cazul nostru medico-farmaco-istorice. Astăzi în întreaga lume se caută realizarea unor expoziții muzeale tematice care să servească, să-și aducă aportul la opera de culturalizare. Se va tînde la un contact cît mai strîns, și cît mai eficient cu un public cît mai numeros. Or, s-a dovedit că un muzeu alcătuit fără a avea la bază criterii riguroase de organizare este neeficient. Aglomerările de exponate și materiale depozitate, oricît de valoroase ar fi ele, sînt lipsite de atractivitate pentru masele de vizitatori. Asemenea muzee erau cercetate doar de un număr restrîns de specia-

liști, de inițiați, fiind neinteresante pentru marele public. Astfel de muzee nu aveau drept scop educarea și instruirea vizitatorilor, ci numai păstrarea unor piese vechi dintr-un anume domeniu. Cele mai multe aveau la bază colecții particulare alcătuite de oameni pasionați în stringerea unor piese referitoare la domeniul intrat în preocuparea lor. O astfel de colecție stă și la baza expoziției actuale de istorie a farmaciei a Muzeului de istorie al Transilvaniei. În acest caz este vorba de colecția Iuliu Orient (pasionat colecționar de piese farmaco- și medico-istorice). Colecția Orient a fost expusă la începutul secolului nostru în două încăperi ale muzeului din Cluj, ca apoi să fie amplificată și să-și găsească locul potrivit în localul celei mai vechi farmacii a orașului. Aceasta a funcționat din secolul al XVI-lea pînă în 1949, la început ca farmacie orășenească, ca apoi să treacă în proprietatea a diferite familii de farmaciști.

În cazul unor colecții, întocmite în modul pe care l-am discutat, se pot etala cele mai frumoase exponate, fără a urma un criteriu care să aibă drept scop îmbogățirea cunoștințelor, instruirea și educarea vizitatorilor. Or, unui muzeu de istorie a farmaciei din țara noastră, în lumina Programului P.C.R. de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism adoptat la cel de al XI-lea Congres, îi revin sarcini importante, pentru că „întreaga activitate ideologică, politică, educativă trebuie să aibă drept țel făurirea omului nou, cu conștiință înaintată, făuritor al societății socialiste multilateral dezvoltate, al comunismului“. În această vastă operă de făurire a omului nou, pusă în centrul activității Partidului Comunist Român, al educării lui marxist-leniniste, muzeul de istorie a farmaciei, prin specificul său, poate și trebuie să-și aducă aportul, asociindu-se celorlalți factori de educare și cultură în nobila misiune de formare a personalității umane.

Data fiind interdependența între farmacie și medicină, în același timp între ea și cercetarea științifică, în opoziție cu teoriile idealiste și teologice, parcurgerea unui muzeu de istorie a farmaciei contribuie în largă măsură la însușirea și înțelegerea cît mai aprofundată a concepției materialist-dialectice despre lume. Același cadru este cît se poate de propriu pentru a face educație ateist-științifică în scopul combaterii obscurantismului. Un muzeu de istorie a farmaciei aduce un aport substanțial la lărgirea orizontului științific și cultural al vizitatorilor săi de toate vîrstele, aparținînd unor profesii și medii sociale diverse. Muzeul de istorie al farmaciei oferă în același timp material de studiu specialiștilor din domeniul istoriei farmaciei și a medicinei. De asemenea, el prezintă un interes sporit pentru elevii și studenții care se pregătesc în diversele sectoare ale activității de ocrotire a sănătății. Tuturor acestora un asemenea muzeu le pune la îndemînă, le oferă prilejul de a lua contact direct, nemijlocit, cu trecutul profesiei pe care au îmbrățișat-o. Același cadru le va inspira respect pentru realizările de seamă ale înaintașilor lor și în același timp le insuflă o legitimă mîndrie pentru nobila profesiune de a se pune în slujba sănătății oamenilor, a veghea la bunul lor cel mai de preț. Atît elevii, studenții, cît și oricare vizitator, vor putea lua cunoștință, prin ilustrări cît mai semnificative în diversele compartimente ale activității farmaceutice, de drumul parcurs de această nobilă profesiune de-a lungul secolelor. Vor putea înțelege mai bine realizările pe care le-am obținut azi prin grija partidului și a statului nostru. Realizărilor deosebite din domeniul medicinei li se asociază cele de pe tărîmul farmaciei. La creșterea atît de spectaculară a mediei de viață, cu care ne mîndrim, farmaciștii și-au adus o importantă contribuție. Dacă înainte de eliberare industria farmaceutică în țara noastră era aproape inexistentă,

reducându-se la câteva mici întreprinderi, astăzi este puternică și în plină dezvoltare. Rețeaua farmaciilor s-a extins atât de mult, încât practic acoperă întregul teritoriu al țării noastre. Pe lângă fiecare circumscripție sanitară există cel puțin un punct farmaceutic, dacă nu o farmacie.

Toate aceste realizări puse în slujba sănătății omului din patria noastră vor putea fi mai exact înțelese în urma vizitării unui muzeu de istorie a farmaciei.

Activitatea farmaceutică medievală — pentru că într-un muzeu de istorie a farmaciei este vorba mai cu seamă de aceasta — se practica într-un anumit mediu, fiind vorba despre o clădire special amenajată, cu încăperi destinate diverselor momente din prepararea medicamentelor: officină, laborator, depozite, camere de uscat plante medicinale etc. Întreaga activitate se desfășura într-o atmosferă proprie și specifică.

Cele spuse ridică una din problemele importante și am putea spune esențiale pe care le implică o expoziție de istorie a farmaciei. Ea se deosebește substanțial de o expoziție a unui muzeu de istorie, ori de științele naturii sau de artă. Va trebui să ne oprim puțin, poate chiar să stăruim asupra acestei probleme și să dăm explicația importanței primordiale pe care i-o acordăm, exemplificând de fiecare dată cu expozițiile muzeele de istorie a farmaciei din străinătate pe care am avut ocazia să le vizităm sau pe care le cunoaștem din literatură.

De la început se impune a fi făcută o precizare, și anume că nu există, după știința noastră, niciunde, un muzeu complet de istorie a farmaciei universale sau măcar a unei țări. Aceasta ar însemna ca aici să fie prezentată întreaga desfășurare în succesiunea ei firească, de la o epocă la alta, a activității farmaceutice, din cele mai vechi timpuri pînă în zilele noastre. Evident că principiul cronologic și evolutiv obișnuit oricărui muzeu de istorie nu poate fi urmat în cazul unui muzeu ori al unei expoziții de istorie a farmaciei. Aceasta, din cauza clădirii. Oricît de șocantă ar părea o asemenea afirmație, ea este o realitate peste care nu s-a trecut și care cu greu va putea fi înlăturată. O încercare de acest gen în proporții mai mult decît modeste aparține muzeului din Bratislava.

Spuneam că activitatea farmaceutică în trecut, ca și astăzi de altfel, s-a desfășurat într-un anumit cadru și îi este proprie o anumită atmosferă. Pentru a ne putea atinge scopul în cazul unei expoziții de istorie a farmaciei, este obligatorie prezența în muzeu a acelui mediu și a atmosferei respective. Fără acestea și apelînd numai la puterea de reconstituire, la imaginația vizitatorului, scopurile noastre vor putea fi atinse cu greu, dacă nu vor da chiar total greș. Eficacitatea unui muzeu constă tocmai în acea latură concretă, vizuală a fenomenului pe care dorim să-l înfățișăm. Instruirea în acest mod este rapidă și eficientă. Vizitatorul are posibilitatea ca în timp scurt să-și însușească un mare bagaj de cunoștințe și să-și lărgască orizontul, prin contact direct cu tema muzeului pe care-l vizitează.

Or, prezentarea trecutului farmaceutic fără farmacia însăși în care s-a desfășurat această activitate este greu de imaginat, în orice caz ar fi artificială și insuficientă. Redarea cadrului numai prin imagini, oricît de măiestrită ar fi realizarea lor tehnică, nu este în măsură, după părerea noastră, să suplinească mediul concret al unei farmacii. De aceea, sîntem obligați a apela pentru organizarea unui muzeu de istorie a farmaciei la localul unei vechi farmacii, iar atunci cînd acesta nu ne este disponibil, sîntem nevoiți să-l creăm, apropiindu-ne pe cît ne stă în putință de original. Iată motivul principal pentru care nu există niciunde un muzeu complet de istorie a farmaciei. Un asemenea muzeu ar trebui să reproducă, cu tot instrumentarul și cu toate anexele, farmacii de la începutul

evului mediu, apoi din diferitele etape ale acestei epoci, urmate de farmacii din epoca modernă și cea contemporană, fără să mai amintim antichitatea. Toate acestea, pe plan universal, continental sau național. Un asemenea deziderat ar fi foarte greu de realizat, mai cu seamă că o expoziție de bază presupune cu necesitate, în majoritate, piese originale, știut fiind faptul că acestea impresionează pe vizitator în cea mai largă măsură.

Un muzeu național de istorie a farmaciei a fost realizat totuși în Republica Federală a Germaniei, la Heidelberg. Cu toate că el dispune de un spațiu expozițional vast, în palatul princiar, n-a fost conceput ca un muzeu complet în care să poată fi urmărită evoluția farmaciilor din Germania începând cu cele mai vechi timpuri. Aceasta tocmai din motivele pe care le-am arătat. Au fost reconstituite destul de aproximativ câteva oficine de farmacie, cu mobilier original, care reprezintă, fără îndoială, piese deosebit de valoroase. Se mai prezintă o farmacie a unui castel și a unei mănăstiri, de asemenea un laborator de farmacie, poate mult prea mare, pentru că un asemenea laborator în realitate n-a existat. Aici este expusă o mare cantitate de instrumente de laborator farmaceutic, însă din epoci cu totul diferite. Deosebit de bogată și frumoasă este colecția de vase farmaceutice din diverse oficine germane, produse în țară sau, cele mai multe, importate. Și de data aceasta exponatele aparțin unor epoci diferite. Acestea sînt expuse într-o sală aparte împreună cu piese de instrumentar folosite la receptură.

În același muzeu există apoi și o colecție, deosebit de valoroasă, alcătuită din tipărituri de farmacie și de embleme ale unor farmacii expuse într-o sală specială și, în sfîrșit, un așa-numit cabinet de științe naturale, unde sînt prezentate numeroase plante medicinale sau substanțe minerale din care s-au extras sau se mai extrag medicamente.

Din extrem de sumara prezentare pe care am făcut-o s-a putut vedea că muzeul de istorie a farmaciei de la Heidelberg poate fi considerat ca un muzeu național al Germaniei doar în sensul că sînt prezentate piese din diverse farmacii de pe cuprinsul țării, fără a fi însă un muzeu complet de istorie a farmaciei germane prezentată evolutiv. O asemenea imagine o va obține cu multă dificultate vizitatorul nespecialist al acestui muzeu în organizarea căruia s-au utilizat mai cu seamă și — poate ar fi mai exact exprimat — s-au folosit doar piese cu o ridicată valoare artistică. De asemenea, vizitatorul va întîmpina serioase piedici în a-și face o imagine cît de cît satisfăcătoare asupra unei farmacii germane dintr-o anumită perioadă istorică. Dacă totuși, cu anumite eforturi, selectînd din diversele săli ale muzeului, un vizitator nespecialist ar reuși să-și imagineze acest lucru, cu siguranță însă că el nu va reuși să intre în atmosfera unei farmacii, nu va sesiza acel specific care îi este propriu.

Din atenția organizatorilor muzeului de istorie a farmaciei de la Heidelberg n-a lipsit latura instructivă, pe anumite teme deosebit de ingenios realizată, de exemplu în cazul plantelor medicinale. Pentru fiecare dintre acestea s-a alcătuit un panou pe care este prezentată planta în original, urmată de diversele denumiri pe care le poartă și de istoricul întrebuițării ei. Sînt enumerate apoi principiile active cu acțiuni terapeutice conținute de plantă; analiza ei chimică, locul și timpul în care se recoltează; forma galenică sub care este azi întrebuițată de medicina științifică completează expunerea, ea încheindu-se cu afecțiunile în care este indicată planta, adăugîndu-se, uneori, și contraindicațiile.

Evident că un asemenea mod de prezentare este foarte instructiv pentru vizitatorii nespecialiști, adăugînd frumusețea și ingeniozitatea mobilierului conceput ca

o imensă carte ale cărei file pot fi răsfoite cu ușurință, iar suportul este prevăzut cu sertare în care sînt prezentate produsele farmaceutice moderne ce utilizează planta respectivă.

În legătură cu muzeul din Heidelberg mai trebuie spus că el dispune de un număr impresionant de antichități farmaceutice a căror colecționare a început încă din primele veacuri ale secolului trecut, deși muzeul ca atare a fost întemeiat abia în 1937 și s-a deschis în 1938 la München. În actualul local el funcționează doar din anul 1957.

Dacă un cadru expozițional de genul celui de la Heidelberg nu pare a fi cel mai indicat pentru un muzeu de istorie a farmaciei, în schimb localul unei vechi farmacii este cu totul și cu totul potrivit și de aceea marea majoritate a muzeelor de istorie a farmaciei sînt amplasate în asemenea spații. În acest sens am putea cita cazul muzeelor de la Bratislava, Praga, Veneția sau pe cele de la Sibiu și Cluj-Napoca. Un asemenea local pentru o expoziție prezintă avantaje, dar în același timp și numeroase dezavantaje. Cel mai important dintre avantaje rezidă în posibilitatea de a-l introduce, din primul moment, pe vizitator în atmosfera unei vechi farmacii. După părerea noastră, acesta este elementul cel mai important și pentru realizarea lui trebuie să acceptăm o mulțime de neajunsuri. Localul muzeului implică nenumărate probleme, specifice oricărui muzeu de istoria farmaciei, exceptînd pe acelea care sînt situate în alte clădiri decît cele ale unor farmacii, deși și în asemenea cazuri se caută reconstituirea interiorului de farmacie ori a unui laborator farmaceutic. În acest sens merită amintit micul, dar deosebit de interesantul muzeu de la Dubrovnik (R. S. F. Iugoslavia).

De obicei, așa cum arătam, pentru un muzeu de istorie a farmaciei se alege una dintre cele mai vechi farmacii existente sau localul unde a funcționat o veche farmacie. Acest local se compune, îndeobște, dintr-un număr redus de încăperi, așa că implicit și spațiul expozițional pe care îl avem la dispoziție este redus. Toate încăperile unei farmacii își au funcționalitatea lor bine stabilită și această destinație este bine s-o păstrăm. Cea mai mare dintre încăperi este, în majoritatea cazurilor, oficina farmaciei, încăpere care în decursul istoriei a avut roluri diferite. La început aici se preparau medicamentele și tot aici erau ele vîndute sau administrate bolnavilor. Cu timpul însă oficina a devenit doar încăperea în care se vindeau medicamentele și se executau rețetele mai simple. Tot aici se găseau medicamentele gata preparate pentru a fi la îndemîna farmacistului atunci cînd îi erau solicitate. Poate nu este lipsit de interes să arătăm că pînă la începutul secolului nostru în farmacii se vindeau, pe lîngă medicamente, mirodenii, băuturi alcoolice, fructe zaharisite și de multe ori luminări, cerneală și hîrtie.

Executarea rețetelor se făcea în laborator. Acesta se compunea din una sau chiar două încăperi. Laboratorul era mobilat în funcție de destinația sa și utilat cu întreaga gamă a instrumentarului folosit pentru prepararea medicamentelor.

Pe lîngă officină și laborator, fiecare farmacie mai poseda o încăpere, camera materialis, situată în imediata vecinătate a laboratorului, unde se păstrau materiile prime din care urmau să se prepare medicamentele. O altă încăpere obligatorie fiecărei farmacii era podul. Aici erau uscate plantele medicinale care urmau să fie utilizate la prepararea medicamentelor. Este interesant de menționat că în obligația medicului orășenesc (Physicus) din Transilvania intra și aceea de a controla podul farmaciilor, pentru a se convinge personal dacă acesta este sau nu întreținut în bune condițiuni.

Așadar, pentru un muzeu de istoria farmaciei ne stau la îndemână trei, patru camere și nici acestea de dimensiuni prea mari, iar fiecare dintre ele își are destinația bine stabilită pe care va trebui, în bună măsură, s-o păstrăm.

O altă problemă foarte importantă, specifică și ea unui muzeu de istorie a farmaciei, este cea a mobilierului. Ideal ar fi să posedăm un mobilier complet al unei cât mai vechi farmacii. Când acesta ne lipsește, va trebui să utilizăm mobilier vechi de farmacie chiar disparat și să-l plasăm în așa fel, încât să păstrăm atmosfera de farmacie. Atunci când sîntem nevoiți să apelăm la mobilier nou, acesta va trebui ales cu multă grijă pentru a nu distona ori a depăși evident și strident epoca farmaciei pe care o prezentăm.

Cele spuse în legătură cu localul și cu mobilierul ar putea crea impresia că într-un asemenea muzeu numărul de teme pe care îl putem aborda este redus și că el se limitează doar la un anume moment din istoria farmaciei, moment pe care îl putem ilustra cu ajutorul localului și al mobilierului care ne stă la îndemână. La o asemenea impresie contribuie și ceea ce menționam, că pînă acum nu există, după știința noastră, un muzeu complet de istorie a farmaciei și că în calea realizării unui asemenea muzeu stă tocmai problema spațiului expozițional. Crearea unui muzeu care să prezinte întreaga evoluție a farmaciei universale din cele mai vechi timpuri pînă în zilele noastre — arătăm — s-a încercat în cadrul muzeului din Bratislava. Acesta este amplasat în localul celei mai vechi farmacii a orașului, cu emblema „Racul roșu”. Oficina farmaciei este păstrată ca atare, cu mobilierul ei specific din a doua jumătate a secolului trecut. Laboratorul însă, sau mai bine spus, o parte a acestuia, a fost umplut cu panouri și machete, cu scopul de a ilustra evoluția farmaciei din preistorie pînă la zi. Printre altele este expusă o mică machetă a unei farmacii arabe din secolul al IX-lea. Restul încăperii, cea mai marte parte a ei, este completat cu materiale de laborator farmaceutic provenind din diverse farmacii de pe teritoriul Cehoslovaciei. O asemenea rezolvare nu ni se pare a fi cea mai potrivită și mai cu seamă nu în măsură să poată fi considerată ca un muzeu de istorie a farmaciei universale.

Dar, revenind la subiectul nostru, s-ar putea crea impresia unei penurii de tematică, a unei limitări, a fixării în timp. Un asemenea muzeu cu siguranță ar fi neinteresant și în același timp ar fi departe de a-și putea îndeplini sarcinile ce-i revin.

Pentru un muzeu de istorie a farmaciei este necesară în primul rînd fixarea ariei geografice pe care vrea s-o ilustreze. El se poate referi la un oraș, la o provincie istorică sau la o țară. În cazul muzeului clujean, acesta se referă — ca și cel de istorie, căruia îi aparține —, la spațiul intracarpatic al țării noastre. Bineînțeles că în rezolvarea diferitelor teme pe care le abordează muzeele cu o arie geografică mai restrînsă se vor face dese referiri la activitatea farmaceutică de pe tot teritoriul țării a cărei parte integrantă este și, de asemenea, nu va fi rupt de dezvoltarea farmaciei universale.

Cu tot spațiul restrîns de care dispune un muzeu de istorie a farmaciei, el va trebui totuși să prezinte o foarte vastă tematică care, în final, să ofere vizitatorului o imagine cât mai amplă a evoluției activității farmaceutice, cu diversele ei aspecte de pe teritoriul la care se referă. În același timp, spațiul trebuie organizat astfel, încît să poată fi abordată întreaga gamă de aspecte menite să-i asigure rezolvarea deplină a sarcinilor ce-i revin. Detalierea tematicii unui muzeu de istorie a farmaciei depășește obiectul lucrării de față. Ne-am propus doar discutarea problemelor specifice legate de organizarea unei expoziții de bază a unui muzeu cu asemenea

profil. La realizarea acesteia va trebui să se aibă în vedere atât aspectul tehnic al farmaciei de-a lungul secolelor, cât și cel organizatoric. Un alt aspect obligatoriu unei asemenea expoziții este cel al învățămîntului farmaceutic, în diversele sale faze și apoi cel al personalităților care au adus o contribuție deosebită la dezvoltarea acestei nobile profesii.

Ca și în orice alt muzeu, și în unul de istorie a farmaciei tematica se realizează în cea mai bună parte cu ajutorul exponatelor tridimensionale. Acestea se referă la toate aspectele enumerate și sporirea lor constituie sarcina permanentă a fiecărui lucrător de muzeu. Bineînțeles că nu întreg fondul muzeistic poate să-și ocupe locul în expoziția de bază a unui muzeu de istorie a farmaciei. Diferite colecții trebuiesc organizate și sistematizate pentru a oferi material de studiu pentru specialiști.

Atît problema procurării pieselor de interes farmaco-istoric, cât și înregistrarea, conservarea, depozitarea ori expunerea lor, sînt comune cu cele ale altor muzee de profil istoric sau tehnic și de aceea nu vom stărui asupra lor. Va trebui însă să ne oprim asupra modalității de abordare concretă a diverselor aspecte prezentate într-un muzeu de istorie a farmaciei, bineînțeles fără a intra în prea multe detalii.

Produsul principal și esențial al oricărei farmacii este, de la sine înțeles, medicamentul. Tocmai prezentarea, cât mai cuprinzătoare cu putință, a medicamentelor, în evoluția lor de-a lungul secolelor, trebuie să ocupe un loc important într-o expoziție a unui muzeu de istorie a farmaciei. Exponatele, pe cît se poate în ambalaje originale, trebuiesc însoțite de explicații detaliate care să contribuie atît la îmbogățirea cunoștințelor, cât și la înțelegerea înlocuirii sau păstrării lor în practica farmaceutică. Exemple numeroase pentru ambele alternative ar putea fi citate. Ne vom referi doar la theriaca, cunoscută la noi sub numele de theriaca veneta, care este un medicament ce s-a menținut din antichitate pînă aproape de zilele noastre. Theriaca se prepara din numeroase ingrediente printre care și carne de viperă și era considerat ca panaceu, medicament universal, adică în măsură să vindece foarte multe boli, dacă nu chiar pe toate. Printre altele, la prepararea faimosului medicament se folosea și opiumul, care aducea pentru moment o alinare, dar era departe de a și vindeca. Pe lîngă theriaca mai existau și alte panacee, ca de exemplu praful de mumie, care se vindea în farmacii atît sub formă pură, adică antică, cât și recentă și, trebuie adăugat, se vindea la prețuri foarte ridicate ce depășeau pe cel al aurului. Nu vom insista asupra istoricului medicamentelor, în evoluția lor și nici a contribuției substanțiale pe care expunerea lor o aduce la realizarea sarcinilor muzeului.

În imediata apropiere a medicamentelor pot fi expuse vechi rețete după care acestea au fost preparate. Atît medicamentele, cât și rețetele sînt documente valoroase și semnificative pentru stadiul atins atît de medicină cât și de farmacie într-un anume moment. Va trebui găsit un spațiu pentru expunerea semnelor alchimice cu corespondentele lor moderne. Semnele alchimice s-au folosit în farmacie pînă în secolul al XVIII-lea și vizitatorul le va întîlni pe parcursul expoziției de mai multe ori, fapt care ne obligă la clarificarea lor.

Printre exponatele cele mai numeroase într-un muzeu de istorie a farmaciei, se înscriu recipiente, vasele în care se păstrau medicamentele sau substanțele din care ele erau preparate. Asemenea vase pot fi de lemn, faianță, porcelan, sticlă sau cositor. Importanța de care se bucură recipientele într-o asemenea expoziție își găsește explicația în virtuțile lor artistice. Uneori asemenea reci-

piente sînt adevărate opere de artă, provenind din manufacturi renumite. Nu vrem să spunem prin aceasta că importanța vaselor farmaceutice s-ar reduce numai la cea artistică. Ele își au un loc bine definit în elucidarea farmacologiei unei epoci. Fiecare farmacist caută să-și împodobească rafturile farmaciei cu vase cît mai frumoase și mai valoroase. Artistic sînt lucrate și multe din mojarale farmaceutice, atît cele folosite la receptură, cît și cele de laborator. Vasele de farmacie, mai cu seamă cele cu o ridicată valoare artistică, sînt adesea întîlnite în diverse muzee, mai cu seamă în cele de istorie sau de istoria ceramicii. În acest sens s-ar putea cita Muzeul de istorie a orașului București.

La prepararea medicamentelor se uza de un îndreptar, de o farmacopee. Tipări-turile vechi farmaceutice, printre care cele de botanică farmaceutică și mai cu seamă farmacopeile și textele după care se calcula prețul medicamentelor, trebuie să ocupe un loc de seamă într-un muzeu de istorie a farmaciei. În toate cele trei țări române s-a folosit o vreme farmacopeea austriacă, pînă cînd, în 1862, a fost alcătuită cea dintîi farmacopee românească. Aceasta se numără printre cele mai valoroase și mai reușite farmacopei ale timpului. Curînd după apariția primei farmacopei românești a fost editată, la 1864, și Taxa medicamentelor pentru Principatele Unite.

Prețul de vînzare al medicamentelor a constituit o problemă importantă în întreaga istorie a farmaciei. Autoritățile au încercat în permanență să reglementeze prețurile și să sisteze abuzurile farmaciștilor în detrimentul bolnavilor. Un asemenea prilej era oferit și de faptul că, în toate cele trei țări românești, pînă la elaborarea primei farmacopei românești se folosea farmacopeea austriacă cu taxa ei, la care fiecare farmacist făcea transpunerea în monedă proprie și adăuga după bunul său plac. Acestei stări de lucruri îi va pune capăt Taxa din 1864.

Cele spuse cu privire la prețul medicamentelor trebuie să-și găsească o formă de concretizare în expoziția de bază a unui muzeu de istorie a farmaciei și se realizează în expunerea diverselor taxe farmaceutice la care se poate adăuga o echivalare a prețurilor referitoare la alte produse, pentru ca vizitatorul să-și poată face o imagine cît mai amplă asupra prețurilor de vînzare a medicamentelor. De-a lungul întregii noastre istorii a farmaciei, prețul medicamentelor era foarte ridicat și în consecință ele erau greu accesibile oamenilor săraci, care erau nevoiți să apeleze la leacurile populare.

O altă problemă ce trebuie să-și găsească concretizarea într-o expoziție de istorie a farmaciei este cea a greutăților, a unităților de măsură întrebuintate în decursul vremurilor. Obligatoritatea farmacopeii austriace în țările române implica folosirea în farmaciile noastre a sistemului ponderal austriac care avea la bază uncia și libra. În Franța, după revoluția din 1789 sistemul de greutate în farmacii a devenit cel de azi, avînd ca unitate gramul. Dar la noi s-a creat o tradiție, s-a înrădăcinat sistemul de greutate austriac și a trebuit dusă o adevărată luptă pentru înlocuirea lui cu cel nou, evident superior. În fruntea acestei lupte s-a situat dr. Carol Davila, una dintre personalitățile cele mai ilustre ale istoriei farmaciei și medicinei românești. Înlocuirea în 1860 a vechiului sistem de greutate a însemnat la vremea respectivă un adevărat act revoluționar în viața farmaceutică și medicală a țării. România se numără printre primele țării din Europa care au introdus sistemul zecimal în farmacii. Acest important act organizatoric coîncide cu un altul foarte semnificativ pentru creșterea conștiinței naționale, și anume obligarea farmaciștilor de a nu mai executa rețete redactate în alte limbi decît cea română.

Diplomele vechi acordate unor farmaciști și manualele ne dau posibilitatea prezentării evoluției învățămîntului farmaceutic. Marile personalități locale, naționale ori universale pot fi evocate în cadrul expoziției de bază prin fotografii, opere de o deosebită valoare sau chiar obiecte personale. Bineînțeles că toate acestea vor ocupa un spațiu restrîns în economia muzeului, fără ca el să se transforme într-un muzeu memorial.

Instrumentarul, atît cel de receptură cît și cel de laborator, alcătuiește o altă parte importantă în expoziția unui muzeu de istorie a farmaciei. Pe baza instrumentarului poate fi urmărită cu ușurință evoluția tehnicii farmaceutice pe parcursul istoriei. Prezentarea în cadrul expoziției de bază a instrumentarului trebuie însă făcută respectîndu-se, pe cît se poate, locul său în cadrul unei farmacii. Astfel instrumentele de receptură vor trebui să-și găsească locul pe o masă de receptură, iar cele de laborator într-un laborator. Bineînțeles că un vechi laborator de farmacie nu poate fi decît reconstituit. Dintre laboratoarele vechi de farmacie existente în diferite muzee, am aminti pe cel de la Heidelberg, la care ne-am mai referit, și pe cel de la Dubrovnik. La acestea l-am putea adăuga pe cel de la Cluj-Napoca.

Reconstituirea unui vechi laborator de farmacie ridică foarte numeroase probleme. Cea mai importantă dintre ele, după părerea noastră, este cea a redării atmosferei de lucru într-un asemenea laborator. Or, pentru aceasta se impune a folosi în expoziție atît mobilier cît, mai ales, instrumentar original. Problema pieselor originale într-un muzeu nu este proprie doar expoziției unui muzeu cu profil farmaceutic, ci tuturor muzeelor; poate doar, dacă nu ne vom referi la mobilierul vechi de farmacie, care pe lîngă însușiri artistice are și utilizări practice. Adică, este vorba de a da un răspuns la problema dacă mobilierul vechi de farmacie, care constituie el însuși un exponat, poate să ne slujească la prezentarea în cadrul lui a altor piese. Răspunsul nu poate fi decît afirmativ, însă circumstanțiat, în sensul prezentării în interiorul lui, aproximativ, a ceea ce a conținut și cînd a fost în uz, sau a ceva asemănător.

Iată un exemplu. Într-un dulap de farmacie, să zicem din secolul al XVI-lea, în care se păstrau medicamente, denumirile lor fiind încă scrise, am expune instrumente de laborator din secolul al XIX-lea. Considerăm că un asemenea procedeu este cu totul greșit. Dar, dat fiind spațiul expozițional restrîns, de care am vorbit, este bine ca mobilierul vechi de farmacie să fie și el valorificat ca spațiu de expoziție în sensul pe care l-am arătat.

O altă problemă importantă care se pune la organizarea unui muzeu de istorie a farmaciei este cea a farmacologiei populare, care se pretează destul de greu a fi ilustrată cu material concret. Una dintre modalități ni se pare a fi cea a expunerii plantelor medicinale, demonstrîndu-se conținutul util al plantei căreia i se datorează reușita, și nu descîntecelor ce însoțesc administrarea leacului și care nu sînt decît concretizarea neștiinței. În ce privește folosirea „leacurilor băbești“, va trebui să se explice că acestea se datorează, în primul rînd, lipsei de asistență medicală și farmaceutică de care poporul a fost privat în orînduirile trecute.

Concluzia care se desprinde din cele arătate este aceea că organizarea unei expoziții de bază într-un muzeu de istorie a farmaciei prezintă numeroase probleme specifice în afara acelor pe care le ridică, în general, muzeele cu profil istoric, de științele naturii, etnografice sau de artă. Toate aceste probleme sînt

implicate mai ales de locul în care s-a desfășurat activitatea farmaceutică de-a lungul istoriei ei, de atmosfera proprie atât de specifică și de îmbinarea artei cu tehnica, aceasta fiind încă o trăsătură ce caracterizează farmacia.

Desigur, există anumite situații ideale la care ne-am referit și noi pe parcursul expunerii. Astfel de perfecțiuni sînt greu de atins din motive obiective, în cele mai multe cazuri. Datoria noastră este însă de a tinde spre asemenea perfecțiuni și să fim permanent animați de dorința îmbunătățirii expoziției de bază, în cazul în care o avem, sau de a ne strădui să o obținem, atunci cînd o alcătuim.

Înainte de a încheia, am dori să abordăm o problemă ce pare minoră la prima vedere, dar care nu este lipsită de importanță. Este vorba de denumirea sub care se prezintă o expoziție de istorie a farmaciei, cu alte cuvinte, dacă este potrivit să fie numită muzeu de istorie a farmaciei sau colecție de istorie a farmaciei.

Am arătat că cele mai multe muzee pe care le cunoaștem sînt amplasate în localul unei vechi farmacii și că acesta este cadrul, cu siguranță, cel mai potrivit. Situația de care vorbeam implică extensiunea limitată, de proporții reduse, a unui asemenea muzeu.

Deci denumirea de muzeu sau colecție nu are neapărat un caracter cantitativ. Poate ar fi de adăugat multe dintre colecțiile catedrelor de istoria medicinei și a farmaciei, unele deosebit de bogate, alcătuite, evident, în scop didactic. Multe muzee mari sau mici posedă colecții de obiecte farmaco-istorice, mai cu seamă de ridicată valoare artistică; ne gîndim aici la muzeul Luvru, la cel de la Sinaia, Muzeul tehnicii de la Budapesta, ca să amintim doar cîteva.

Așa cum am mai arătat, luînd ca bază nu numai criteriul cantității — deși și acest aspect își are importanța sa —, ci referindu-ne la un aspect, după părerea noastră, de majoră importanță, socotim că apelativul de colecție și nu de muzeu în cazul celor de istorie a farmaciei este cel mai potrivit; nici chiar celui de la Heidelberg, cel mai mare și mai reprezentativ din cîte cunoaștem, nu i se potrivește sau nu-i este proprie denumirea de muzeu de istorie a farmaciei. Noțiunea ca atare implică cu necesitate, obligă, la o expoziție cu prezentare exhaustivă și evolutiv ordonată, gîndită în funcție de legitatea obiectivă a dezvoltării practicii farmaceutice.

În consecință, un muzeu de istorie a farmaciei, fie el național ori cu referire la un spațiu mai redus, ar trebui să înceapă cu epoca paleolitică și să se încheie cu industria medicamentelor din zilele noastre. Numai în acest mod și-ar justifica denumirea de muzeu de istorie a farmaciei. Or, nici chiar muzeul de la Heidelberg nu are o asemenea expoziție.

Iată motivele pentru care socotim că în cadrul istoriei farmaciei este vorba de colecții mai mari sau mai mici și nu de muzee. Această denumire reflectă mai adecvat realitatea, indiferent de forma organizatorică pe care o îmbracă.

Colecțiile de istorie a farmaciei sînt o necesitate culturală și educativă ce se concretizează în deschiderea — pe plan mondial vorbind — unui număr din ce în ce mai mare de colecții cu acest profil. Ar mai fi de adăugat că muzeele de altă natură, istorice sau tehnice, organizează expoziții sau acordă în cadrul expozițiilor lor de bază spații istoriei farmaciei.

Colecțiile de istorie a farmaciei atrag un mare număr de vizitatori, atât din țară cît și din străinătate. În acest sens ne-am putea referi la colecția de istorie

a farmaciei a Muzeului de istorie al Transilvaniei, care s-a bucurat și se bucură în continuare de un larg interes, concretizat în numărul mare de vizitatori pe care îl are, precum și al impresiilor notate.

EVA CRIȘAN

BIBLIOGRAFIE

- ¹ Antolíkóvá M., *Pharmazeutisches Museum in Bratislava*, în vol. *Congressus Internationalis Historiae Pharmaciae*, Praga, 1971.
- ² Bologa V. L. (sub redacția), *Istoria medicinei românești*, București, 1972.
- ³ Bologa V. L. (sub redacția), *Istoria medicinei universale*, București, 1970.
- ⁴ Bologa V. L.-Izsák S., *Fapte și oameni din trecutul medicinei în patria noastră*, București, 1962.
- ⁵ Bologa V. L. și colaboratorii, *Contribuții la istoria medicinei în R.P.R.*, București, 1955.
- ⁶ Bonnemain H., *Les collections de l'Ordre : La collection Bouvet*, extras din *Bulletin de l'Ordre des Pharmaciens*, Nr. 166, Paris.
- ⁷ Bunta P.—Protopopescu G., *Problema specificului în muzeologia istorică*, în vol. *Centenar muzeal orădean*, Oradea, 1972.
- ⁸ Burckhard T., *Alchemie*, Freiburg, 1960.
- ⁹ Castiglioni A., *Histoire de la Médecine*, Paris, 1931.
- ¹⁰ Cazan I. C., *Texte de folclor medical*, București, 1936.
- ¹¹ Cotinat L., *Essai d'un petite guide des antiquités pharmaceutiques conservées dans les musées de Paris*, în *Revue d'Histoire de la Pharmacie*, Tom. XXI, an. 61, nr. 218, Sept. 1973.
- ¹² *Deutsches Apotheken-Museum*, Frankfurt am Main, 1972.
- ¹³ Diepgen P., *Geschichte der Medizin*, Berlin, 1949.
- ¹⁴ Fabre R. și colaboratorii, *Figures pharmaceutiques françaises. Notes historiques et portraits*, Paris, 1953.
- ¹⁵ *Formarea profesională a personalului de muzee în lume. Stadiul actual al problemei*, Paris, ICOM, 1952 (traducere).
- ¹⁶ Garrison F. H., *Introduction to the History of Medicine*, Philadelphia-London, 1929.
- ¹⁷ Ghiorghiu Em., *Pagini din trecutul farmaciei românești*, București, 1967.
- ¹⁸ Halmai J., *Das ungarische Pharmazeutisches Museum*, în vol. *Congr. Intern. Hist. Pharmaciae*, Praga, 1971.
- ¹⁹ Hanzlicek Z., *Die Grundlagen der pharmazeutischen Museologie*, în vol. *Congr. Intern. Hist. Pharmaciae*, Praga, 1971.
- ²⁰ Häfliger J. A., *Pharmazeutische Altertumskunde*, Zürich, 1931.
- ²¹ Hein Wolfgang-Hagen, *Emailmalereigläser aus deutschen Apotheken*, Frankfurt am Main, 1972.
- ²² Heinrich W., *Die Sammlung Heinrich-Halle*, în *Zur Geschichte der deutschen Apotheke*, nr. 8—11, 1935 ; nr. 10—11, 1936.
- ²³ Homer R., Ștefănescu L., Tomescu Gh., *Muzeografia în noua etapă de dezvoltare a societății românești*, în vol. *Centenar muzeal orădean*, Oradea, 1972.
- ²⁴ Icovesco J., *Contribution à l'histoire de la spécialité pharmaceutique*, Paris, 1947.
- ²⁵ Izsák S., *Studii și cercetări de istoria medicinei și farmaciei din R.P.R.*, București, 1962.
- ²⁶ Izsák S., *La Pharmacie dans les pays roumains à l'époque des lumières*, în *Rev. d'Histoire de la Pharmacie*, tom. XXII, an. 62, nr. 220, Mars, 1974.
- ²⁷ Jurcsák T., *Douăzeci de ani de activitate a secției de științe naturale din muzeul orădean*, în vol. *Centenar muzeal orădean*, Oradea, 1972.
- ²⁸ Luckenbach W., *Das Museum Heute und Morgen*, în vol. *Congr. Intern. Hist. Pharmaciae*, Praga, 1971.
- ²⁹ Kallinich M., *Pharmazeutischer Führer München*, Darmstadt, 1968.
- ³⁰ Martin G.—Cotinat L., *Pharmazeutischer Reiseführer Frankreich*, Darmstadt, vol. I, 1966, vol. II, 1969.
- ³¹ Marossy A., *Date privind istoricul cercetărilor botanice în Bihor*, în vol. *Centenar muzeal orădean*, Oradea, 1972.
- ³² Mez-Mangold L., *De l'histoire du médicament*, Bâle, 1971.
- ³³ Multanovski M. P., *Istoriya mediciny*, Moscova, 1967.

- ³⁴ Pilze, *Die Geschichte der Pharmazie in den Expositionen des P. Stradin medizinhistorischen Museums*, in vol. *Congr. Intern. Hist. Pharmaciae*, Praga, 1971.
- ³⁵ Rácz G., Spielmann I., Lázár Szini C., *Plante utilizate în medicina populară românească în tratamentul helmintiazelor*, în *Farmacia*, 1966, 10.
- ³⁶ Rigó J., *A budapesti orvostudományi egyetem jubileumi évkönyve*, Budapest, 1969.
- ³⁷ Roeske W., *Polnische keramische Apothekengefäße im Museum der Pharmazie in Kraków*, in vol. *Congr. Intern. Hist. Pharmaciae*, Praga, 1971.
- ³⁸ Shellard E. J., *A Brief History of the Materia Medica Museum and Herbarium of the Pharmaceutical Society of Great Britain, 1842—1969*, in vol. *Congr. Intern. Hist. Pharmaciae*, Praga, 1971.
- ³⁹ Segers E. G.—Wittop Koning D., *Apothecaireries anciennes en Benelux*, Deventer-Holland, 1958.
- ⁴⁰ Sigerist A. E., *Aufgang der Medizin*, Zürich, 1963.
- ⁴¹ Sigerist A. F., *A History of Medicine*, New York, 1951—1961.
- ⁴² Urdang G.—Nitardy F. W., *The Squibb Ancient Pharmacy*, New York, 1940.
- ⁴³ Vătămanu N., Brătescu G., *O istorie a medicinei*, București, 1975.
- ⁴⁴ Vătămanu N., *De la începuturile medicinei românești*, București, 1966.
- ⁴⁵ Vătămanu N., *Medicină veche românească*, București, 1970.
- ⁴⁶ Wittop Koning D. A.—Leroux A., *La chicorée dans l'histoire de la médecine et dans la céramique pharmaceutique*, Saint-Amand-les Eaux, 1972.

SPEZIFISCHE FRAGEN ZUR EINRICHTUNG DER AUSSTELLUNG FÜR EIN PHARMAZEUTISCHES MUSEUM

(Zusammenfassung)

Die Einrichtung einer modernen, der Geschichte der Pharmazie gewidmeten Ausstellung setzt eine Thematik voraus, welche das Werk der Kulturalisierung mit Wirksamkeit verwirklichen lässt. Man zieht auf einen möglichst engen Kontakt mit dem Publikum hin und macht diesem auch die materialistisch-dialektische Weltauffassung und den Kampf gegen den Mystizismus besser verständlich. Ein Museum der Geschichte der Pharmazie bringt einen besonderen Beitrag in der Erweiterung des wissenschaftlich-kulturellen Horizontes der Besucher sämtlicher Altersstufen, Berufsgruppen und aus verschiedenen gesellschaftlichen Kreisen. Gleichzeitig bietet ein solches Museum den Fachleuten auf dem Gebiet der Geschichte und Pharmazie ein reichhaltiges Forschungsmaterial.

Zu den zahlreichen Fragen welche die Verfasserin im Zusammenhang mit der Errichtung einer der Geschichte der Pharmazie gewidmeten Ausstellung aufwirft, wird diejenige des Lokals als essenziell betrachtet. Die pharmazeutische Tätigkeit entfaltete sich schon jeher in einem gewissen Medium und zwar in einem diesbezüglich besonders eingerichteten Gebäude, welches mit einer Officina, Laboratorium und Lagerräume versehen ist. Die ganze Tätigkeit entfaltete sich in einen eigenen und spezifischen Atmosphäre. Um diesen Zweck erzielen zu können muß die Wiedergabe dieser Atmosphäre als eine Notwendigkeit berücksichtigt werden und sie kann im glücklichen Falle durch eine alte — oder zumindest wiederaufgebaute — Apotheke gesichert werden.

Die Verfasserin zählt einige inn- und ausländische Museen für die Geschichte der Pharmazie auf und betont die Ausstellungsmöglichkeiten in einer alten Apotheke — welche sämtliche Funktionalität behalten muß — indem jedem Raum seine ursprüngliche Bestimmung beibehalten wird.

Eine andere ausführlich behandelte Frage ist diejenige der in der Ausstellung unterzubringenden Möbelstücke. Es wird für ideal gehalten die echte und vollständige Möbeleinrichtung aus einer gewissen Zeit in den Besitz zu bekommen. Nachdem es sich aber gewöhnlich um verschiedene Einzelstücke handelt, müssen diese so angeordnet werden, daß die spezifische Atmosphäre einer Apotheke vorherrscht. Wenn man erstrebt eine neue Möbeleinrichtung hier unterbringen will

muss diese mit Sorgfalt ausgesucht werden, um von der dargestellten Zeit und Stil nicht störend abzuweichen. Bei der Einrichtung einer Ausstellung für die Geschichte der Pharmazie muß in erster Reihe der geographische Raum — welchen sie thematisch umfassen soll — festgesetzt werden: wie z.B. eine Stadt, eine Provinz oder ein Land.

Auch in der Lösung einzelner Fragen die sich auf Ausstellungen von beschränkter geographischen Ausdehnung beziehen, muß man sich auf die pharmazeutische Tätigkeit des ganzen Landes berufen und sämtliche Erscheinungen auch in die allgemeine Entwicklung der Pharmazie einreihen.

Trotz des bescheidenen Raumes über welchen solche Museen gewöhnlich verfügen, müssen sie eine weitgreifende Thematik aufwerfen, welche letztenendes dem Besucher ein vollständiges Bild der Entwicklung der pharmazeutischen Tätigkeit bieten müssen.

Die Verfasserin bespricht abschliessend die Frage der Ausstellungsgegenstände und zwar in erster Reihe die Arzneien, als wichtigstes Erzeugnis der Apotheke. Der vollständigen Vorführung ihrer Entwicklung entlang der Zeiten muß ein großer Raum gesichert werden. Sie müssen ausführlich beschriftet werden, woraus hervorgehen soll inwieweit diese in der pharmazeutischen Praxis ersetzt oder behalten wurden. Als Beispiel wird die Theriaca und Mumienpulver angeführt. In der unmittelbaren Nähe der Arzneien, kann man alte (zeitgenössische) Rezepte, Tabellen mit alchimistischen Formeln und Symbolen, verschiedenartige Gewichte u.s.w. beilegen. Im Rahmen der Ausstellung muß man Behältern für die Arzneien einen großen Raum freilassen, weil sie zahlreich gut verteten und wegen ihrer schönen künstlerischen Ausführung auffällig sind. Hinzu gesellen sich noch die alten gedruckten Rezeptbücher, u.zw. die Taxis nach welchen man die Preise der Arzneien ausrechnete. Man muß auch die verschiedenen Versuche der Preisregelung aufgrund von Taxen in einer solchen Ausstellung festhalten. Gleichzeitig wäre auch ein Vergleich der Preise von Arzneien in verschiedenen Zeiten und mit anderen Erzeugnissen sehr lehrreich. Was die Frage der Ausstellung der Laboratorium-Instrumente anbetrifft, ist die Verfasserin der Ansicht, daß diese im selben zeitechten Rahmen erfolgen muß und es ist sehr angebracht das Laboratorium einer Apotheke zu rekonstruieren. Als eine letzte in Betracht zu ziehende Frage bei der Einrichtung einer solchen Ausstellung ist diejenige der Volks-Pharmakologie.

Als Schlußfolgerung weist die Verfasserin darauf hin, daß die Museen für Geschichte der Pharmazie eine kulturell-erzieherische Notwendigkeit darstellen, welche sich in der ganzen Welt durch das Entstehen einer großen Zahl von solchen Ausstellungen fühlbar gemacht hat. Diese werfen aber zum Unterschied von den geschichtlichen und technischen Museen verschiedene spezifische Fragen auf, welche berücksichtigt werden müssen.

Miklós Gábori, *Les civilisations du Paléolithique moyen entre les Alpes et l'Oural*. Akadémiai kiadó, Budapest, 1976, 278 p., hărți și planșe.

Lucrarea lui M. Gábori oferă o prezentare sistematică, nu numai tipomorfoloică, ci totodată și o încercare de prezentare istorică, etno-istorică, a paleoliticului mijlociu. Aceasta este una din trăsăturile care subliniază utilitatea acestui volum foarte reprezentativ, pe lângă faptul că, prezentînd fenomenul paleolitic mijlociu central și răsăritean european, autorul și-a ales o temă despre care s-a scris foarte mult în diferite țări, punîndu-se astfel asupra interpretărilor amprenta eterogenității de concepții ale școlilor arheologice naționale. Printr-o contradicție curioasă, o spune chiar autorul în introducere, s-a putut observa că ne scapă tot mai mult posibilitatea de a cuprinde sintetic, într-o perspectivă istorică, prezentarea evoluției vieții, a culturii materiale din această epocă, cu multe și felurite ramificații, și de o extindere geografică atît de mare. Aceasta se explică, printre altele, prin acumularea informațiilor și a materialului arheologic, dar, în egală măsură, și prin metodele noi de cercetare elaborate în ultima vreme, care au deschis căi noi unor „rafinamente“ de analize tehnice și tipologice. Autorul nu neagă importanța acestor preocupări și utilitatea aplicării lor, mai ales în domeniul stratigrafiei și cronologiei, dar insistă asupra faptului că arheologia paleolitică este parte integrantă a științelor istorice și că istoria universală a civilizațiilor ne-a pus și ne pune întrebarea: unde am ajuns prin metodele noastre specifice și subtile — care sînt auxiliare — în cunoașterea procesului istoric real? Experiența dovedește că cercetarea nu se poate aprofunda numai în domeniul detaliilor tipologice, încercînd a se da o precizie mai mare considerațiilor privind cronologia, ci (și aceasta este părerea autorului) ea va evolua spre paleoetnografie și paleoistorie.

Pentru sincronizare și pentru stabilirea unor baze de corelare, lucrarea abordează, pe scurt, în cîteva referiri, și clasificarea paleoliticului mijlociu occidental. Această cultură (precum scrie Gábori, „civilizație“), concepută mai demult ca fiind omogenă și asociată paleoanthropienilor (neanderthalieni) în sens larg, iar arheologic mousterianului în sens larg, s-a „dezagregat“ în urma noilor cercetări în diverse „industrii“ și „faciesuri“. În centrul atenției cărții stau mai ales regiunile Europei centrale și răsăritene, situate între Alpi și Urali, regiune care, în mare, corespundea, în pleistocenul superior, stepei păduroase. Zona studiată mai îndeaproape începe la poalele Alpilor Orientali, cuprinde nordul Iugoslaviei și întregul bazin carpatic, România, Ucraina, partea meridională a U.R.S.S. Limitele dinspre nord și sud ale acestei zone au fost stabilite pe baza amplasamentului răspîndirii așezărilor și conform unor considerente paleogeografice. Autorul se ocupă (ținînd seama de relațiile diverselor complexe culturale și de fenomenele de întrepătrundere a unor complexe din zona spațiului studiat cu complexe limitrofe din afara lui) și de paleoliticul mijlociu al altor regiuni, ca partea meridională a Germaniei, de la est de Rin, zona de bordură de la sud de Alpi, precum și regiunea de la sud de Caucaz și o parte a Asiei Centrale (vezi fig. 1, harta). Într-un volum de

asemenea proporții nu ne putem aștepta să găsim descrisă analitic orice descoperire în parte, fie ea oricât de importantă, iar într-o astfel de prezentare a cărții nu putem nici măcar să amintim decît cele mai importante și, pentru noi, cele mai interesante probleme. Se pune accent deosebit asupra definirii și determinării cronologice a industriilor și este urmărită cu interes mărit originea și expansiunea lor în timp și spațiu. Autorul se reține în a pătrunde în mult discutatele și controversate clasificări tipologice și, precum am arătat mai sus, caută să contureze mai mult procesul istoric în totalitatea lui. Valoarea observațiilor lui Gábori crește considerabil dacă ne gîndim că la temelia acestei sinteze stă nu numai cunoașterea perfectă a literaturii de specialitate a tuturor regiunilor de care se ocupă, dar și bogata experiență a autorului, cîștigată în urma studierii personale a materialului arheologic din această epocă, descoperit între Rin și Pamir. Gábori a efectuat chiar și săpături în afara Ungariei, în diverse părți ale U.R.S.S. și în Mongolia.

Lucrarea are șase capitole, împărțit fiecare în subcapitole.

Prima zonă limitrofă, occidentală, a cărei industrie litică de această vîrstă este tratată, este regiunea cursului superior al Dunării, Pădurea Neagră, Bavaria, Boemia. În Germania de sud se pot distinge în paleoliticul mijlociu patru tipuri de industrii. Cea mai veche este acheuleanul recent (Jungacheulean, R/W și W), dar se insistă asupra faptului că nu este vorba de cultura respectivă din paleoliticul inferior, *această* industrie făcînd parte din paleoliticul mijlociu. Industria cea mai evoluată a părții vestice a Europei centrale este micoquianul „central european” [W 1(?)], acel „Faustkeil-Blattschaber-Komplex” sau „Blattspitzenführendes Mittelpaläolithikum”. Este o industrie litică de formație autohtonă și i se pot stabili unele analogii în szeletian și solutrean. A treia grupă delimitată în zonă este cea de la Altmühl, un stadiu evoluat al micoquianului, **avînd drept caracteristică** vîrfurile foliacee. Se mai distinge aici mousterianul în sens larg (W vechi). S-a afirmat că mousterianul acestei regiuni reprezintă un orizont cultural al cărui nivel evolutiv a rămas mult în urmă față de acele industrii ale epocii care se caracterizează prin unelte bifaciale și vîrfuri foliacee. Următorul subcapitol tratează sporadicele așezări din Alpii Occidentali. Uneltele de os ale „paleoliticului alpin” nu sînt decît produse naturale. Așezările din peșterile alpine cu acele problematice „industrii cuarțitice” sînt izolate de culturile paleolitice din jur, totuși este cert că, cronologic, sînt din paleoliticul mijlociu și că așezările de bază ale oamenilor din peșterile de pe înălțimile alpine erau în văile deschise spre sud și est, la o altitudine mai mică. Este atestat aici și un mousterian de tip occidental. În continuare se ocupă de bazinul ceh și morav, unde apare o industrie de felul tayacianului și încă și o altă grupă tayaciană (în sens larg) de vîrstă R/W (Peștera Kulna). Mousterianul tipic al acestei regiuni este „faciesul de tip Předmost”, care începe la sfîrșitul W vechi și are unelte bifaciale, răzuitoare foliacee etc. (origine micoquiană?). „Szeletianul în sens larg” de aici, după părerea autorului, este de formație locală și presupune în el și influențe ale micoquianului sud-german. O altă zonă de bordură este Italia de nord-est, unde avem atestată o intensă locuire abbevillo-acheuleană (R, R/W?), clactoniană etc.; urmele acestor industrii vechi dispar în paleoliticul mijlociu, care e reprezentat prin forma sa cea mai veche, mousterianul „clasic” de tip occidental, de caracter Levallois (tip la Ferrassie). La noi, Fl. Mogoșanu a semnalat un astfel de debitaj mousterian de tehnică levalloisiană la Gornea, „Dealul Căunița” (jud. Caraș-Severin). Notăm însă că Mogoșanu datează materialul nostru în W 2/3, iar Gábori spune că acest facies mousterian apare în R/W și nu atinge W 1 (în Italia?). Mai avem „mousterianul” de tip Quina, charentianul. Există un facies charen-

tian cu debitaj „Levallois“, precum și unul mousterian cu debitaj asemănător. Se definește separat și micromousterianul sau mousterianul denticulat de tip Bernardiniano, precum și „mousterianul alpin“ cu trăsături mousterio-levalloisiene și charentiene orientale.

În capitolul II obiectul cercetării este paleoliticul mijlociu din regiunile semnalate în titlul lucrării. Primul subcapitol se referă la Alpii Orientali și autorul consideră că multe „așezări“ ale paleoliticului alpin, din interiorul Alpilor și din Elveția (săpăturile lui E. Bächler), trebuie șterse de pe lista așezărilor paleolitice. În zonă erau (în R/W și W vechi) două sau trei industrii de caracter diferit a căror identificare arheologică astăzi încă nu se poate face. La sud-est de Alpi și în Bosnia de nord a fost demonstrat un aurignaciano-olschewian (W 1/2), mai ales în unele peșteri situate peste altitudinea de 1500 m. În Munții Karavanka sînt atestate influențe de tip Mixnitz, iar charentianul european de sud-est este prezent doar sporadic. Paleoliticul mijlociu al zonei este dominat de un mousterian de caracter Levallois, dar avem, paralel cu acesta, și un mousterian tipic central-european. Prezentarea paleoliticului mijlociu al bazinului carpatic începe cu Cîmpia Pannonică. Trăsătura cea mai pregnantă a paleoliticului mijlociu din Ungaria Gábori o vede în faptul că aproape fiecare așezare mai de seamă reprezintă un facies aparte. Se accentuează deosebirea cultural-arheologică a așezărilor epocii din zonele de la vest de Dunăre față de cele din Munții Bükk. Autorul susține că este neadecvat să se vorbească de un „szeletian transdanubian“, pentru că acesta are trăsături și origine diferită de cel din Bükk; el îl concepe ca fiind vorba de un facies paleolitic mijlociu, de vîrstă W 1, avînd unelte bifaciale de origine micoquiană. În Cîmpia Pannonică mai avem atestat un charentian european de sud-est, cu afinități sud-vestice, un mousterian de caracter local de tip „Tata“, o industrie cu bifaciale și vîrfuri foliacee (Jankovichian), o altă industrie cu bifaciale, încă insuficient determinată (Hont) și, în sfîrșit, un mousterian tipic european central, în Bükk. În Slovacia se cunosc relativ puține așezări, în datarea și determinarea cărora mai există incertitudini. O industrie de natură tayaciană, de vîrstă R/W, este urmată de o cultură cu vîrfuri foliacee „szeletiene în sens larg“, care, în faza sa finală, suferă influențe din direcția complexului Pîedmost. Gábori neagă legătura genetică directă sau apartenența culturală comună a szeletianului din Slovacia și a celui din Munții Bükk. Aceste interpretări sînt nu numai interesante, dar și foarte argumentate, totuși multe din părerile lui Gábori își mai așteaptă confirmarea; de altfel, sînt și multe opinii serioase care vîd *altfel* aceste fenomene și clasificarea lor.

Un subcapitol separat se ocupă de Transilvania. El începe cu constatarea că cercetătorii români împart așezările descoperite la noi în două grupe: cele găsîte în peșteri și cele în aer liber. Gábori este de acord că aceasta nu precizează numai felul așezărilor, ci acoperă și „diferențe de fond“. Industriile din peșteri, înțelege autorul din literatură, sînt interpretate ca fiind mousteriene, iar cele din aer liber mousteriene de tradiție acheuleană. Această problemă trebuie mai nuanțat formulată, credem noi, pentru că nici în literatura de la noi nu observăm o asemenea delimitare rigidă, și nici materialul nu permite o asemenea viziune. De altfel, autorul argumentează încercarea de excludere din terminologie a „mousterianului de tradiție acheuleană“, dorind să-l înlocuiască cu „micoquianul oriental“. După părerea lui Gábori, cele mai vechi vestigii ale paleoliticului mijlociu de la noi sînt reprezentate de niște așchii sporadice, care amintesc elactonianul. Nu se știe dacă aparțin sau nu mousterianului. Presupune și un

„premousterian“, care însă nu ar fi fost un paleolitic inferior. Găsim foarte interesante aceste idei, dar trebuie să precizăm că elementele *de aspect* clactonian, rezultate mai mult dintr-o tehnică specială de cioplire așchiară, sînt atribuite la noi moustierianului cuarțitic din peșteri, unde însă ele nu apar numai în straturile inferioare, precum scrie Gábori. O locuire sau un strat pe care să-l putem atribui unui paleolitic mijlociu „premousterian“, bine documentat, noi cel puțin nu cunoaștem în Transilvania. Afirmă că paleoliticul mijlociu „veritabil“ apare în România în max. W 1, deci relativ tîrziu. Din faptul că în peșteri avem straturi sterile între moustierian și aurignacian trage concluzia că „il n'y a pas de relation, ni de liaison génétique entre les industries des deux périodes“, neluînd în seamă moștenirile culturale și tehnico-tipologice atestate clar în aurignacianul nostru, mai ales din peșteri. Formele de unelte bifaciale, inclusiv acelea care „seamănă cu vîrfurile bifaciale foliacee“, sînt considerate, global, ca fiind neszeletiene, dar am văzut mai sus că autorul limitează szeletianul doar la zona strictă a Munților Bükk. Spune că la noi, vîrfurile bifaciale nu persistă în așezările de după paleoliticul mijlociu. În legătură cu aceasta, amintim doar așezarea de la Ripiceni-Izvor, care, adevărat, este în Moldova, dar în care acest tip de unealtă își atinge apogeul chiar în paleoliticul superior (și ar mai fi multe exemple). În continuare, trece în revistă așezările de unde cunoaștem urmele acestei epoci, remarcă numărul scăzut al descoperirilor, din care cauză ele nu pot fi supuse unei analize tipologico-statistice, precum și faptul că ele se grupează și se izolează geografic. Autorul amintește, din Peștera Curată de la Nandru, unele recente săpături de verificare (1955—1956?) și, pe baza faunei, datează locuirea în „W 1 sau într-o perioadă puțin mai veche“. Din referirea bibliografică nu reiese că cercetătorii noștri s-ar fi pronunțat pentru o asemenea încadrare, mai ales că stratul inferior, amintit de Gábori, *nu este stratul inferior al peșterii* (probabil că autorul a fost indus în eroare de faptul că C. S. Nicolăescu-Plopșor, de această dată, a făcut numerotarea straturilor de sus în jos; *Materiale*, 3, 1957, p. 34). În continuare, autorul scrie că „parmi les abris sous roches de Baia de Fier... il faut citer celui de Coasta Vacii*(sic). După cunoștințele noastre, peștera de pe masivul calcaros Coasta Vacii (și, de fapt, avem aici *trei* peșteri locuite în paleolitic) se află la Federi (com. Pui, jud. Hunedoara). După ce rezumă rezultatele săpăturilor lui Roska (la Federi), înțelege greșit (ca fiind atribuite peșterii de pe Coasta Vacii) cîteva referiri pe care C. S. Nicolăescu-Plopșor le-a făcut asupra peșterii de la Baia de Fier (p. 92—93; *Dacia*, N.S., 1, 1957, p. 47). Industria litică de la Cioclovina este atribuită, în ansamblul ei, aurignacianului, cu mențiunea că o datare stratigrafică și faunistică nu se mai poate face. În privința Ohabei Ponor nu sînt amintite descoperirile paleoantropologice, iar la analiza faunei și a mediului ecologic autorul nu știe de precizările și listele de faună ale lui Șt. Gaál, care a determinat științific, pentru prima oară, materialul paleoantropologic și faunistic de aici (în *PMJH*, 3—4, 1928, p. 61—112; *Közlemények-Cluj*, 3, 1943, p. 1—46). Gábori, prin paralelizarea cu faza faunistică Süttő-Tokod din Ungaria, datează, ipotetic, complexul moustierian Ohaba Ponor la sfîrșitul lui W 1; M. Cîrciumaru pune, de asemenea, începutul locuirii mousteriene a peșterii prin W 1 și demonstrează o locuire paleolitică ce ține, după părăsiri și reveniri repetate, pînă în W 2/3. Autorul este de acord cu Nicolăescu-Plopșor în privința stabilirii unor analogii ale paleoliticului mijlociu din peșterile de la noi cu situația din Alpii Orientali. Se pare că Ohaba Ponor reprezintă cel mai îndepărtat spre est (și cel mai întîrziat element în timp) al „unei civilizații bine cunoscute“. Complexul peșterilor respective este

determinat ca fiind un charentian european de sud-est, cu trăsături locale, diferențiate. Din consens nu reiese, pe baza căror considerente Peștera Curată de la Nandru și Iosășelul figurează pe hartă (spre deosebire de celelalte descoperiri) ca aparținând (cu semnul întrebării) mousterianului în sens larg? Materialul de la Băile Herculane, de asemenea, este atribuit faciesului charentian, cu specificarea că este foarte întîrziat (Fl. Mogoșanu: W 2), ca și Românești-Dumbrăvița și Tincova. Preistoria franceză înțelege prin „charentian oriental” unele industrii litice ale paleoliticului mijlociu de pe coasta mediteraneană franceză și bordura sudică a Alpilor francezi, în raport cu charentianul propriu-zis (din Charente și Dordogne), care are o industrie de tip La Quina. În charentianul oriental procentajul elementelor levalloisiene este mai mare. Notăm că, la noi, Fl. Mogoșanu a atras atenția pentru prima oară asupra posibilității încadrării mousterianului nostru din peșteri în charentianul stabilit de F. Bordes (*SCIV*, 22, 1971, 1, p. 13). Termenul de charentian european de sud-est se referă la unele particularități tehnice și tipologice formate regional. În Moldova autorul identifică o industrie veche, cu debitaj Levallois, după care apare un micoquian oriental (stratul superior de la Ripiceni-Izvor). În Dobrogea paleoliticul mijlociu se poate determina clar, spune Gábori, doar în Peștera Cheia (W 1), unde se atestă elemente levalloisiene orientale. La Mamaia s-a identificat o industrie de aspect tayacian. În continuare se fac referiri asupra așezărilor epocii, din Ucraina, Cîmpia rusească de sud, Crimeea, Cuba, Caucazul, iar în capitolul următor se prezintă același fenomen la sud de Caucaz și în Asia Centrală. În capitolul IV sînt reluate elementele noi de cultură, care apar în paleoliticul mijlociu. Sînt înșirate toate industriile litice amintite în volum și sînt prezentate: tipologia, datarea, răspîndirea, faciesurile, analogiile etc. și se dă și o listă cu desenele celor mai reprezentative tipuri de unelte. În capitolele V și VI se rezumă unele probleme legate de raportul om-natură în paleoliticul mijlociu, caracterul și răspîndirea așezărilor, probleme care, de fapt, au mai fost tratate și în capitolele descriptive. În finalul lucrării se caută originile culturilor paleoliticului mijlociu și se spune că, în fond, ele nu sînt de formație locală în Europa centrală și răsăriteană, și că ele nu pot fi moșteniri din paleoliticul inferior local care, la rîndul lui, este tot o pătrundere culturală din altă zonă. Notăm doar, că nu putem fi întru totul de acord cu autorul în aceste probleme, de care însă nu ne putem ocupa cu această ocazie mai pe larg.

Atragem atenția asupra tabelului cu datările de cronologie absolută, asupra hărților cu răspîndirea diverselor industrii pe toată zona semnalată în titlul lucrării, și asupra schemelor cultural-arheologice.

BÉLA JUNGBERT

Petre I. Roman, *Cultura Coțofeni* (Die Coțofeni-Kultur). Biblioteca de arheologie XXVI, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1976, 215 p. (107 p. text cu 9 fig.+118 pl. conținând și numeroase hărți).

A spune că monografia cercetătorului bucureștean era o carte așteptată și că ea a răspuns așteptărilor înseamnă a defini imperfect importanța acestei realizări a arheologiei românești. De asemenea, ea nu umple un gol: pentru acest lucru ar fi trebuit să existe goluri, or monografiile de cultură sau obiective arheologice privind preistoria României sînt așa de rare încît, evident, spațiul dintre ele nu poate, cu toată bunăvoința, să poarte numele de *gol*. Insistența cu care accentuăm și am accentuat asupra subiectului (*ActaMN*, XIII, 1976, p. 631) ar putea părea exagerată, dacă dificultățile de paralelizare sau analiză comparativă nu s-ar resimți dureros în cursul cercetării.

Iată de ce satisfacția noastră poartă amprenta mîndriei pentru primele realizări, cu atît mai însemnate cu cît ele vor constitui vreme îndelungată puncte de reper în domeniu și modele de urmat în general. Însoțită de aprecierile elogiase ale unor savanți de prestigiu (Miloječić, Horedt, Zaharia) cartea se recomandă prin ea însăși, prin stilul ei sobru, concret, prin amploarea documentației și seriozitatea analizei.

După *Introducere* (p. 7—8), în care se explică nașterea ideii și realizarea volumului, precum și ajutoarele primite, urmează prima parte consistentă și anume *Istoricul cercetărilor* (9—11). Sînt enumerate și, atunci cînd e cazul, analizate pe scurt, ocaziile și autorii care au avut, cel puțin la un moment dat, în cercul preocupărilor lor fenomenul Coțofeni sau pe cele învecinate.

În mod natural, capitolul următor privește *Aria de răspîndire* a culturii (13—14), analizîndu-se diferențiat Muntenia, Oltenia, Banatul, Transilvania, Crișana, Maramureșul, nord-estul Serbiei și nord-vestul Bulgariei. *Așezările* (de joasă altitudine, de terasă, de înălțime, în peșteri sau adăposturi naturale) și *Locuințele* (bordeie, colibe, locuințe de suprafață solid construite, peșteri) sînt două scurte prezentări (14—16) ale felului de trai caracteristic triburilor Coțofeni.

Mai important ni se pare a fi paragraful privitor la *Activitatea metalurgică* (16—17), care prezintă piesele de metal atribuite cu oarecare siguranță culturii Coțofeni. Deși deocamdată repertoriul uneltelor (sule, dălițe, securi plate, lame late, cîrlige de undiță, cuțite), armelor (pumnale, vîrfuri de săgeți?) și al podobeilor (placă decorată *au repoussé*, brățări, spirale, inel în formă de frunză de salcie, spirale în formă de ochelari) este relativ redus, ponderea acestei categorii nu e mai puțin însemnată. Capitolul este completat de *Industria pietrei șlefuite*, *Industria pietrei cioplite* și *Industria osului și a cornului* (17—18).

Prima secțiune substanțială și ca volum are ca obiect *Ceramica* (18—30). După o scurtă analiză a tehnicii de lucru, în legătură cu ceramica fină și cea grosolană, sînt trecute în revistă principalele forme ceramice: străchinile, castroanele, ceștile, cîmile, amforele și vasul-borcan de uz casnic. Natural, la variantele și sub-variantele acestor forme, se mai adaugă o serie de forme generale care sînt

fie mai puțin frecvente, fie mai puțin caracteristice. După un scurt paragraf destinat tipologiei torților, autorul se ocupă de analiza ornamenticii. El trece întâi în revistă modurile de ornamentare, aparținând cu siguranță culturii Coțofeni: adâncirea, relief, incrustația, pictura, apoi modul de dispunere a ornamentelor și, în sfârșit, ornamentele propriu-zise sau, mai corect spus, analizarea motivelor ornamentale. Secțiunea închinată ceramicii se încheie cu prezentarea formelor ceramice aparte, cum ar fi fusaiiolele, mosoarele, lingurile, roțițele de car, reprezentări de „ancore”, mărgelile de lut, reprezentări antropomorfe și zoomorfe.

Analiza materialului se termină prin parcurgerea vestigiilor funerare (31—33) care pot fi, cu mai mare sau mai mică probabilitate, puse pe seama triburilor Coțofeni. Deși deficitară, descoperirile de acest gen îngăduie cel puțin trasarea principalelor elemente de cunoaștere a riturilor și ritualurilor caracteristice culturii.

În secțiunea următoare, *Periodizarea* (35—49), autorul reordonează și regrupează materialul parcurs până acum analitic, pentru a-l folosi la realizarea schemei de cronologie relativă internă a culturii. Bazându-se în primul rând pe așezările bine stratigrafiate, cu mai multe nivele Coțofeni, autorul deosebește trei perioade de existență a culturii: de formare, de cristalizare și clasică (care nu e o perioadă de decădere). În cadrul fiecăreia dintre acestea sînt analizate formele și ornamentele specifice, schimbările care se produc în concepția de a realiza obiectele din ceramică, precum și extinderea teritorială a triburilor Coțofeni. Acest din urmă fenomen e sintetizat în paragraful *Variantele*.

Relațiile culturii Coțofeni cu alte culturi contemporane (51—57) analizează relațiile, importurile reciproce sau amestecurile cu vecinii din vest (Baden, Kostolac, Vučedol), din sud (unde există carențe de cercetare) și din est, unde principalul reprezentant pare a fi Glina III — Schneckenberg timpurie.

Cronologia relativă și absolută (59—67) înseamnă o examinare concisă, dar pertinentă a stațiunilor cu stratigrafie clară, verificată, din Oltenia, Banat, Transilvania, încercîndu-se o nuanțare cronologică dintre orizonturile Ariușd—Petrești și Schneckenberg—Wietenberg. Alături de succesiunea deja stabilită de autor (Tiszapolgár—Petrești—Ariușd/Tiszapolgár tîrziu—Decea Mureșului/Bodrogkeresztúr/Herculane-Cheile Turzii/orizont înrudit cu Cernavoda III—Celei=Coțofeni I a) sînt menționate și rapid discutate noile descoperiri de la Livezile (Vlassa), Jigodin (Roman/János/Horváth), Valea Rea (Vlassa).

Cronologia relativă a culturii e întărită și de relațiile acesteia cu fenomenele Baden, Kostolac-Boșaca, Vučedol (Europa Centrală), Rachmani, helladicul timpuriu, Ezero, Sitagori, Troia etc. (sud), deși, din cîte se poate observa, jocul analogiilor permite, fiind încă prea labil, salturi spectaculoase în stabilirea punctelor de reper.

În ce privește cronologia absolută, după alcătuirea unui tablou comparativ al datărilor, autorul ne comunică, pe bună dreptate, credem, că „cea mai bună metodă de încadrare cronologică rămîne, deocamdată, o cronologie relativă bine fundamentată”. Datarea absolută propusă de autor pentru cultura Coțofeni (a doua jumătate a mileniului al III-lea î.e.n.) ni se pare un summum rezonabil pentru cunoștințele actuale, cu atît mai mult cu cît ultimele rezultate C₁₄ (Laboratorul Jolla-Universitatea California/San Diego/USA) oferă cu multă larghețe un spațiu de peste 2000 de ani între eneoliticul post-Sălcuța IV și cultura Coțofeni I c.

Capitolele care încheie cartea sînt *Originea culturii Coțofeni* (69—74) și *Sfîrșitul culturii Coțofeni* (75—76). Ele reiau discuția materialului privit, de data aceasta, din cele două unghiuri de vedere importante: al începutului și al încheierii vieții triburilor cărora le-a fost dedicată monografia. În acest fel, dorind să precizeze

momentele însemnate, autorul reușește solidificarea arhitecturii cărții, sintetizează toate elementele (forme, ornamente, cronologie) care sînt caracteristice celor două faze. Demnă de remarcat este concluzia (reluată parțial și în *Incheiere*, p. 77—78) că tulburarea proceselor culturale locale nu reușește să „înece” fondul local, care va reapare în „etapele clasice ale bronzului românesc”. Se cere adăugată și constatarea deosebit de importantă și anume că triburile Coțofeni reprezintă elemente stabile, cu așezări avînd mai multe nivele, în unele zone putîndu-se surprinde microvariante și „centre etnografice bine delimitate”.

Subiectul cărții se află întrucîtva în afara preocupărilor noastre. Aceasta ne-a permis poate să vedem mai limpede marile merite ale cărții și, uneori, deficiențele. Principala calitate a realizării arheologului bucureștean constă în faptul că lucrarea este un excelent instrument de lucru. Alături de capacitatea de sinteză arheologică de care dă dovadă autorul, acesta este clogiul suprem ce se poate aduce unei cărți din meseria noastră. Evident, lui P. Roman i-au fost de un substanțial folos călătoriile întreprinse, posibilitățile de documentare bibliografică și de șantier, de permanent schimb de idei cu colegii din străinătate, lucru care a contribuit la deschiderea de noi orizonturi. Fondul cărții rămîne o foarte bună cunoaștere a realităților autohtone. Acestea sînt prelucrate însă într-o viziune modernă, dar nu de dragul de a fi modernă, ci pentru că așa e mai bine: se percepe mai repede și se reține mai temeinic. Diversele tabele îl instruiesc pe cititor în legătură cu variatele aspecte ale culturii, scutindu-l de cheltuiala timpului și a energiei. Dacă autorul a introdus în tabele cifrele corespunzînd formei, iar literele ornamentelor și nu desenul ca atare, aceasta a avut probabil motive serioase de economie a spațiului tipografic. Nu aceeași explicație o poate primi nediferențierea pe pl. 1—2 a punctelor Coțofeni în care s-au făcut săpături sistematice, altele în care materialele Coțofeni au apărut colateral și, în sfîrșit, marea masă a descoperirilor fortuite mai noi sau mai vechi. Am fi putut avea, dintr-o singură privire și fără un plan suplimentar, imaginea veridică a proporției de material sigur pe care s-a lucrat. Nu au fost cartate nici descoperirile de metal, care, așa cum observă și autorul, se grupează în Banat. Harta acestor piese, suprapusă hărții generale ar fi putut naște întrebarea (ce se poate reține): de ce aceste piese atribuite purtătorilor culturii Coțofeni se grupează într-o singură regiune cu rare descoperiri ale culturii sau, în orice caz, la periferia ariei de răspîndire?

Din punct de vedere al textului propriu-zis ne face plăcere să remarcăm stilul concis, viguros și plastic. Lepădînd o anume falsă gravitate a limbajului științific (dar necedînd unor tentații frivole) autorul explică mai bine o serie de noțiuni, de fapte. Această realizare, aliată cu un aparat critic modern, cu anexe judicioase întocmite permit o consultare rapidă, eficientă a volumului. Aici ne referim și la propria noastră experiență, atunci cînd ne-am putut extrage (pentru preocupările privind epoca bronzului) fără nici o dificultate o serie de elemente ornamentale și de formă, evoluția lor și posibilitățile de transmitere. În acest context mărturisim că micile nedumeriri și obiecții amintite mai sus dispar, de fapt, în comparație cu realizările cărții, mai ales cu imensul material inedit adunat din diferite muzee, prelucrat și pus în ordine; aceasta cu atît mai mult cu cît, așa cum pomeneam la început, o bună parte din principalele așezări și culturi (pentru a rămîne doar la istoria străveche a României) nu sînt tratate, după zeci de ani de cercetări, monografic. Lipsei acestora îi corespund cantități imense de mate-

rial neprelucrat. Iată de ce eventualele reproșuri care s-ar putea face sintezei *Cultura Coțofeni* se văd confruntate cu un sentiment de echitate.

În încheiere, ne-am îngădui să sugerăm Editurii Academiei că o carte arheologică (ne referim la stricta specialitate) este o carte de excepție, a cărei parte esențială (și acest lucru se accentuează o dată cu trecerea anilor) rămâne cea ilustrativă. Cartea arheologică cunoaște — în imensa majoritate a cazurilor — doar o singură ediție și un tiraj redus; de aceea (este și cartea de vizită a arheologilor români peste graniță) credem că se cuvine să avem mai multă grijă față de ea, lucru pe care îl socotim posibil printr-o colaborare mai strânsă cu Întreprinderea poligrafică „Arta Grafică”.

TUDOR SOROCEANU

István Bóna, *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*, *Archaeologia Hungarica*, series nova, IL, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975, 317 p., 26 fig., 31 planuri, 11 hărți de răspîndire, 281 planșe.

După aproximativ două decenii de la terminare, vede lumina tiparului disertația cercetătorului maghiar István Bóna, disertație a cărui fond arheologic prezintă un interes deosebit pentru cercetătorii epocii bronzului european. Fără a insista asupra publicării sau republicării corecte a unor obiective arheologice (realizare deja foarte importantă), firul roșu al lucrării îl constituie trasarea marilor curenți ale epocii bronzului, în primul rînd în cadrul bazinului carpato-danubian.

Cartea e construită din două mari părți. Prima, dedicată fenomenelor culturale din spațiul propus de autor pentru analiză, este precedată de o introducere (7—30) unde ne sînt explicate cauzele și condițiile apariției cărții, precum și cîteva paragrafe foarte importante pentru lămurirea concepției autorului în legătură cu noțiunile de cultură, grup, variantă, fază-perioadă, teritoriu tribal, așezare de tip tell, rit-obiceiuri de înmormîntare, influențe, migrație. Introducerea e completată de o împărțire a zonelor geografice europene, un scurt istoric (care cuprinde prima periodizare a cercetării arheologice), cronologia relativă și absolută.

Culturile sînt tratate conform unei scheme relativ clare: un scurt istoric al cercetării culturii, principalele păreri despre cultura respectivă, temeiurile prelucrării, răspîndirea, așezările, cimitirele, cronologia internă, ceramica, obiecte de bronz și aur, industria osului și a pietrei, legăturile externe ale culturii, cronologia relativă, economia și o scurtă privire istorică, în cadrul fiecărui grup de triburi. În acest fel sînt analizate culturile Vátya, Periam, cultura vaselor ornamentate cu excrescențe conice (Füzesabony, Várşand = Otomani), Wietenberg, Vatina, Verbi-cioara, ceramica pannonică incrustată cu alb, Gáta.

Adunînd cu mîgală un imens material arheologic din 39 de muzee ale Ungariei, autorul îl completează aproape în toate cazurile, cu reproduceri după literatura mai veche sau cu ajutorul clișeele din diferite arhive ale instituțiilor muzeale. S-a reușit astfel ca în cele 281 de planșe (plus ilustrația din text) să se ofere o imagine cuprinzătoare asupra ceramicii și metalului din zona Dunării mijlocii și a teritoriilor învecinate. De o deosebită însemnătate ne pare a fi și publicarea (de cele mai multe ori pentru prima oară) a unor planuri de cimitire cu unele încercări de stratigrafie orizontală, ceea ce reprezintă un progres de

netăgăduit în interpretarea rezultatelor săpăturilor privind epoca bronzului din Ungaria.

Cea de-a doua mare parte a cărții este rezervată reanalizării materialului, în general din punctul de vedere al culturii materiale. Cap. VIII, *Bemerkungen zur materiellen Kultur der mittleren Bronzezeit* conține trecerea în revistă a unei serii de forme ceramice, piese de os, corn, melci și scoici, în general categorii pe care autorul le consideră caracteristice: „*die typischen Gegenstände und Werkzeuge des täglichen Lebens in der mittleren Bronzezeit*”. Consacrat metalului, Cap. IX e subdivizat în Forme de turnat, Unelte și arme, Podoabe, Depozite.

Scurtul cuvînt de încheiere ne atrage încă o dată atenția asupra dinamismului perioadei studiate, insistînd asupra cuceririi teritoriului carpato-danubian de către purtătorii culturii mormintelor tumulare, remarcabilă îndeosebi prin unitatea, prin organizarea și prin armele sale. Prin amestecul populațiilor venite cu cele autohtone se va naște o nouă cultură, unitară.

Textul e încheiat de abrevieri și bibliografie.

Cartea lui Bóna este una dintre cele mai cuprinzătoare lucrări despre epoca bronzului carpato-danubian apărute în ultimul timp; operînd cu descoperiri din sute de așezări, cimitire, depozite, făcînd referiri mai dese și mai amănunțite la un spațiu cuprins între Alpii Austrieci și cei ai Transilvaniei, între Slovacia și Porțile de Fier, e aproape firesc ca o serie de mărunțișuri să fi scăpat autorului. De asemenea există cîteva probleme nu prea însemnate în care ne permitem să avem o altă opinie decît cea a arheologului I. Bóna. Fiind vorba de lucruri în bună măsură nesemnificative, le punem în discuție cu convingerea că vom contribui la cizelarea sau nuanțarea unor amănunte.

Pentru început am dori să menționăm că există întrucîtva o contradicție între ce își propune Bóna și între cum pune în aplicare. Autorul declară — și trebuie să recunoaștem că o realizează consecvent pînă la sfîrșitul cărții — că „*Mein Ziel war nicht, die Typen der Keramik oder der bisher vernachlässigten Metallfunde, ihrer Verbreitung und Chronologie zu systematisieren — was ja nur ein Mittel sein kann —, die ich wollte vielmehr sämtliche Erscheinungen des Lebens und der Geschichte einer archäologischen Einheit mit gleichem Nachdruck untersuchen*”. Pe de altă parte ni se explică în mai multe rînduri (de ex. p. 250) că e necesară o analiză aprofundată („bis zu den Wurzeln”) și că considerațiile bazate numai pe tipologia ceramicii ornamentate dau rezultate superficiale. Întru totul de acord cu această afirmație a arheologului maghiar, ne punem totuși întrebarea: cum se împacă trasarea marilor curenți ale epocii bronzului carpato-dunărean, la temelia cărora, vrînd-nevrînd, stă tipologia ceramicii (nerealizată nici azi, deci în imposibilitate de a o utiliza) cu îndemnul repetat de a analiza pînă la rădăcini inventarele arheologice? Evident că piesele examinate amănunțit de Bóna (cuptoare portative, tigăi de pește, pietre de lustruit, zăbale, diverse vîrfuri din os sau corn lustruit, plăcuțe, obiecte executate din scoici sau cochilii de melci etc.) au o mare importanță pentru cunoașterea vieții cotidiene, dar ele nu vor putea trece decît în foarte rare cazuri înaintea examinării atente a ceramicii fine și a ornamentelor care o însoțesc. Chiar dacă scopul cărții nu era realizarea unei analize tipologice amănunțite, nu ne putem gîndi la un salt peste această treaptă a cercetării.

A da oarecumva prioritate unor elemente de a doua mînă, nu ni se pare o soluție metodologică valabilă.

Există și câteva lipsuri care afectează și fondul de utilitate al cărții. Ne vine greu să fim de acord cu renunțarea autorului la alcătuirea unui catalog general al obiectivelor menționate în text sau planșe, susținut cel puțin de bibliografia de bază. Pandantul firesc al acestui catalog trebuia să fie o hartă generală care să ne indice cu exactitate localizarea. După părerea noastră, tocmai aceste două elemente ar fi fost necesare ca punct de plecare al analizei, pentru a ști pe ce teren investigăm. Absența totală a indicilor de localități, noțiuni, persoane, pe de o parte, și în bună măsură a trimiterilor bibliografice în text (uneori dublate, alteori inexistente), a numerotării localităților pe hărțile de răspîndire, pe de altă parte, divid cartea lui Bóna în mai multe părți care nu se sudează între ele și care nu alcătuiesc un ansamblu folositor.

Pentru a ne opri câteva momente la partea grafică, am vrea, alături de laudele pentru calitatea tehnică a fotografiilor, să amintim lipsa, uneori deranjantă, a desenelelor, mai ales a părților greu de redat de către clișeele fotografice. De lipsa unor planșe tipologice pe culturi (pentru a surprinde formele absolut caracteristice, cele comune și cele nesemnificative) nu mai e cazul să ne legăm de vreme ce autorul le-a exclus de la bun început din preocupările sale. Hărțile, ca să rămînem în domeniul ilustrației, sînt practic inutilizabile, nefiind corelate cu textul sau listele de obiecte. Mai mult, la răspîndirea culturilor au fost folosite în exclusivitate cercuri, care, în mod normal, nu au putut fi umplute cu prea multe semne distinctive, astfel că aspectul e uniform, diferențele greu sesizabile. Nefiind marcate separat așezările săpate, descoperirile întimplătoare, importurile dintr-o cultură în alta, imaginea e statică și inexactă.

Trecînd de la aceste observații cu un caracter mai general, am vrea să ne oprim la un caz aparte, și anume cel al culturii Wietenberg. O primă inadvertență privește răspîndirea culturii. În text e amintită o sumă de 88 de localități (Horedt, 1941) și într-o scurtă anexă ridicarea lor la 182, de fapt la 189¹. În harta de la sfîrșitul volumului (Verbreitungskarte II) numărăm (nu fără greutate) 135 de puncte Wietenberg. Într-un fel sau altul această diferență trebuia amintită sau explicată.

Din capitolul scris de Bóna despre cultura în cauză reiese că — practic — între 1944 și 1958 singura publicare de material sau pomenire ceva mai extinsă a fenomenului cercetat e lucrarea lui Székely, în *SCIV*, 6, 1955, p. 843—863. Situația e inexact prezentată, atît cronologic, cît și cantitativ. Autorul ar fi trebuit să ia în considerație publicările consistente de material ale lui D. și I. Berciu, în *Apulum*, II, 1943—45, p. 2—15, 32—39, 45, 46—53; I. H. Crișan, *ActMed*, III, 1955—56, p. 32—34, pl. 1/12—13; K. Horedt, în *Materiale*, II, 1956, p. 18—19, 24 cu fig. 10 (prima propunere de diferențiere a unei faze timpurii pe baze tipologice); Székely, *Cercetări arheologice Mediaș*, 1953 sau chiar părerile mai recente ale lui D. Popescu publicate nu altundeva decît în *ActaArchHung*, 7, 1956, p. 317—318. Ne-am oprit doar la bibliografia accesibilă autorului pînă în 1958, dar i-au scăpat publicări de material mai vechi de 1944 (I. Berciu, în *Apulum*, I, 1939—42, p. 24—38), chiar și 1914, cum ar fi publicarea așezării de la Apahida (I. Kovács, în *DolgCtuj*, 2, 1911, p. 7—13), care alături mai ales de Horedt, în *Materiale*, I,

¹ Dacă autorul citea și nota 43 din Horedt, în *Dacia*, N. S., 4, 1960, p. 115, ar fi observat că numărul a crescut în timpul redactării lucrării profesorului clujean cu șapte, dintre care una (Novaj) e publicată chiar de Bóna, în *ActaArchHung*, 12, 1960, p. 85, 87 cu pl. 62/1—3 și amintită în continuare, dar la alt paragraf.

1953, p. 806—808, l-ar fi ajutat pe Bóna să ridice o problemă mult mai importantă decât cea „tumulari”-Wietenberg și anume a relațiilor Noua-Wietenberg. Pentru că am amintit de cultura mormintelor tumulare trebuie spus că, deocamdată, nu avem nici o urmă cât de cât elocventă care să ne indice cu seriozitate *einen stark gegliederten „Klassencharakter“* în cadrul culturii Wietenberg și că dominația acestei categorii sociale ar fi fost doborâtă de luptătorii mormintelor tumulare, după care, pericolul trecut, populația ar fi continuat să trăiască mai departe, îmbogățită cu elemente sudice. Imaginea astfel prezentată frizează o naivitate care nu-și are locul în cercetarea științifică².

În legătură cu cimitirele, nu vedem de ce autorul a inclus, absolut fără nici un temei, vasele de la Vinț și Moigrad printre inventarele funerare, lăsând la o parte trei înmormintări autentice Wietenberg: Apahida-Rîtul Vițelilor (Orosz, în *ArchÉrt*, 18, 1908, p. 179); Giurtelecu Șimleului (Moga, în *SCIV*, 1, 1950, p. 132) și Tg. Secuiesc (Horedt, în *SCIV*, 2, 1951, p. 204).

Ne vedem nevoiți a exprima serioase îndoieli și în ce privește atribuirea masivă de piese izolate și depozite de bronzuri sau metal prețios culturii Wietenberg. Cazurile de certitudine sînt foarte rare, iar criteriul geografic nu ne dă dreptul să operăm cu atîta ușurință. Autorului îi scapă de altfel o lucrare importantă pentru problema discutată, și anume Nestor, în *Sargetia*, 1, 1937, p. 155—214. În ce privește relațiile culturii Wietenberg cu vecinii ei, ar fi fost necesară menționarea enclavei Otomani pe teritoriul Wietenberg. Dacă lucrări mai noi nu i-au fost accesibile, această observație importantă a fost făcută cu mai bine de trei decenii în urmă (Roska, în *FolArch*, 3—4, 1941, p. 61 nota 27).

Fără a mai intra în multe alte aniănunte (cum ar fi, de ex., tipologia ceramicii!), ne mărginim să constatăm cu mult regret că la nivelul anului 1958³ un capitol despre cultura Wietenberg într-o sinteză de nivelul celei analizate aici, trebuia să arate cu totul altfel. Capitolul pare scris ca să fie scris, iar argumentul conform căruia „ar fi fost neistoric” ca o privire de ansamblu asupra fenomenului Wietenberg să lipsească din cartea în discuție se vede contrazis de neinclusiunea unor probleme (de ex., culturile Mad'arovce, Suciu de Sus) care au legătură nemijlocită cu teritoriul Ungariei. Absența totală a ilustrației (chiar din literatura mai veche) vitregește în mod desăvîrșit această porțiune a volumului, neconferindu-i nici o valoare de studiu sau referință.

Reluînd observațiile cu caracter mai general, am vrea să remarcăm că din structura cărții lipsește un capitol închinat problemelor așa-numite de suprastructură. Nici un rînd despre viața spirituală, despre relațiile sociale, aceasta ni se pare totuși exagerat, cu atît mai mult cu cît există suficiente motive de ordin arheologic. Surprinzătoare este și absența unui paragraf care să sintetizeze toate cunoștințele despre riturile și ritualurile de înmormîntare, cît și inexistența cîtorva observații care să arunce o privire de ansamblu, rezumativă, asupra cronologiei relative. Înclinăm să credem că arhitectura cărții suferă prin aceste lipsuri, chiar dacă unele puncte de vedere au fost expuse în articole de revistă.

² Aproape același lucru se petrece și cu apariția culturii Wietenberg, unde contribuția culturii Zók este evident mult exagerată. Nu înțelegem cum triburile Zók au fost împinse de populațiile „Vārşand-Füzesabony” într-o direcție total nefirească, dar mai ales ce se întîmplă cu cultura Hatvan, care parțial locuiește aceleași teritorii și se interpune într-o oarecare măsură între fenomenele Zók și Otomani.

³ În mod intenționat nu am utilizat în această recenzie vreo indicație bibliografică depășind acest an.

Fiind conștienți de faptul că apariția cărții a fost handicapată de cei aproape 20 de ani scurși de la terminarea ei, ne-am străduit să facem abstracție de timp, oprindu-ne cunoștințele asupra materialului, bibliografiei și problematicii în dreptul anului 1958.

Încercînd să fim cît mai obiectivi, ne-ar fi făcut plăcere să deducem cu mai multă ușurință din cuprinsul cărții importanța și noutatea ei asupra cărora sîntem avertizați încă din introducere (p. 1 sqq.).

TUDOR SOROCEANU

Marek Gedl, *Kultura przedluszycka* (La culture prélusacienne). Polska Akademia Nauk — Oddział w Krakowie, Prace Komisji Archeologicznej. Nr. 14, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk. Zakład narodowy imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1975, 157 p. text + 12 ilustrații în text + XLV planșe + 3 tabele + 6 hărți. Preț 65 złoți.

După o atentă cercetare a diferitelor aspecte ale culturii Lausitz, cunoscutul arheolog polonez Marek Gedl și-a îndreptat atenția — în mod firesc am spune — și asupra analizei predecesorilor populației lusaciene. Numai studiînd temeinic istoria triburilor care trăiesc înainte (prelusaciene) se poate înțelege mulțumitor evoluția din epoca finală a bronzului (H A—B) de pe teritoriul Poloniei.

Pe lîngă acest mod dialectic de a privi lucrurile, cartea cercetătorului cracovian reprezintă și prima sinteză a fenomenului prelusacian; importanța analizei rezidă și în faptul că precizează noțiunea de cultură prelusaciană, avînd în vedere mai ales oscilația de păreri între negarea caracterului distinct al acestei civilizații pînă la a o separa de evoluția contextului european. Aceasta determină și considerațiile autorului privind răspîndirea triburilor care viețuiau în Polonia imediat înaintea culturii Lausitz.

Urmînd introducerii (pp. 6—15), capitolul principal (pp. 16—71) este rezervat analizei materialelor grupate pe categorii de obiecte: ace și brățări de diferite tipuri, centuri, coliere, diademe, pandantive, seceri, brice, pensete, sule, tutuli, pumnale, spade, securi, topoare, vîrfuri de lance și de săgeți, obiecte de piatră, os și, în sfîrșit, un paragraf substanțial dedicat ceramicii. Parcurgerea amănunțită a tuturor acestor categorii determină și rezultatele la care ajunge Gedl, privind, mai ales, problemele de cronologie. Astfel, cultura prelusaciană cunoaște trei faze de dezvoltare (pp. 72—76): cea timpurie, în legătură cu care se face și o succintă trecere în revistă a fenomenelor culturale precedente (77—82), faza clasică (83—93) și, în sfîrșit, etapa recentă, cu repercusiunile pe care le are asupra formării culturii Lausitz (94—99). Extrem de importantă ni se pare sintetizarea în text, dar și grafic, a conținutului fiecărei faze, cu ceea ce se perpetuează, deci e irelevant, sau cu ceea ce caracterizează una ori alta dintre etapele dezvoltării. Maniera de prezentare se bucură deci de două avantaje: redarea dinamică a schemei de evoluție (mai aproape de adevăr) și accelerarea recepționării de către cititor a esenței.

Una dintre cele mai consistente și utile părți este catalogul (100—135), care însumează un total impresionant de 572 de puncte unde au fost făcute descoperiri aparținînd culturii prelusaciene. Impresionantă este și lista lucrărilor consultate (care e, în același timp, și cea a abrevierilor) reprezentînd fundamentul

bibliografic al cercetării întreprinse de Gedl. Am dori să subliniem stilul de alcătui a această anexă, obținându-se și economie de spațiu tipografic și comoditatea cititorilor, care nu mai sînt obligați să răsfoiască o carte întreagă pentru a avea o idee sintetizatoare asupra bibliografiei utilizate de autor. Din partea acestuia se cere, evident, puțin mai multă muncă, ce poate fi și în propriul lui folos.

Dacă e să facem cîteva observații, acestea se referă la amănunte. Ne-ar fi plăcut astfel ca rezumatul franțuzesc al unei asemenea cărți să nu aibă doar șapte pagini. O considerabilă înlesnire ar fi oferit-o și traducerea în franceză a textului ilustrațiilor, în așa fel încît cel care studiază cartea să parcurgă cu relativă ușurință triumghiul text-rezumat-planșe. Tot pentru a avea o imagine mai clară și mai prompt obținută asupra materialului, era, eventual, necesară și realizarea unei perechi (privind ceramica) a excelentului tabel sinoptic ce conține evoluția obiectelor de metal. Nu ar fi trebuit excluse nici listele de localități în care s-au găsit diferitele variante și subvariante ale categoriilor de descoperiri (piese de bronz, os, ceramică).

E bine însă, și e firesc, să încheiem prezentarea acestei ultim apărute sinteze a arheologului din Cracovia, subliniind că importanța ei nu poate fi de loc diminuată de măruntele sugestii de mai sus. Utile pentru arheologii români preocupați de epoca bronzului, adunarea, sistematizarea și interpretarea unui imens material arheologic, mai ales în felul în care au fost făcute, trebuie să constituie în același timp și un exemplu. În cadrul acestuia, proporția de emulație trebuie să constituie pentru noi elementul principal.

TUDOR SOROCEANU

Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Universität Frankfurt a.M., 1975; 1976. Herausgegeben von Hermann Müller-Karpe. Verlag C. H. Beck, München.

În zilele de 3—4 octombrie 1975 a avut loc la Institut für Vorgeschichte din Frankfurt/M. un colocviu internațional cu tema *Geschichte des 13. und 12. Jahrhunderts v. Chr.* Referatele, redactate de reputați specialiști din Germania, Franța, Italia, Elveția, Austria, Cehoslovacia, Polonia, U.R.S.S., au fost publicate în două numere consecutive ale anuarului instituției sub auspiciile căreia a avut loc manifestarea.

Primul referat, care stabilește limitele teritoriale și cronologice ale problemicii colocviului, jucînd și rol de introducere, aparține reprezentantului gazdelor, prof. H. Müller-Karpe, și se intitulează *Neuere Forschungen zur Geschichte des 13. und 12. Jh. in Zentraleuropa* (1975, 7—23). După trecerea în revistă a posibilităților de legătură dintre Europa și Asia Anterioară (accentuînd asupra necesității cercetării acestora), M—K. stabilește, cu parcurgerea rapidă a bibliografiei, patru aspecte importante ale istoriei celor două secole: 1. Constituirea unor spații istorice, a caracteristicilor lor culturale, economice și sociale, precum și a relațiilor reciproce; 2. Analiza tradițiilor bronzului mijlociu pentru bronzul tîrziu începător, din punct de vedere cultural, social și al așezărilor; 3. Analiza tradițiilor moștenite de orizontul vechi al cîmpurilor cu urne de la orizontul timpuriu (respectiv de la fenomenele corespunzătoare din est); 4. Interpretarea istorică a contactelor de-

monstrabile arheologic între zona central-europeană și spațiile înconjurătoare, mai ales Italia și cercul micenian târziu cu Hintergrund-ul său din Asia Anterioară.

Nu e locul să parcurgem în detaliu dezvoltarea fiecăruia din aceste patru puncte; ne vom mărgini să amintim sublinierea repetată a rolului deosebit de important pe care îl joacă Transilvania ca centru metalurgic (seriile Uriu, Suseni) și de transmitere a unor elemente din bronzul mijlociu spre cel târziu. Din păcate, autorul nu ia în considerare decât cultura Suciului de Sus, neglijând fazele târzii ale culturilor Wietenberg, Otomani, Mureș. Trebuie să recunoaștem că o bună parte de vină o poartă și lipsa publicării unor materiale concludente.

Înainte de a ne opri pe scurt la comunicările care privesc direct teritoriul țării noastre sau regiunile imediat învecinate, vom parcurge celelalte titluri, pentru a ne da seama de contextul discutării problemelor. Cele mai multe dintre temele tratate sînt în legătură cu Orientul Mijlociu, în speță cu Egiptul, Siria, Palestina, dar și Asia Mică. Dintre acestea un subiect foarte interesant aparține lui J.—C. Courtois: *L'industrie du bronze à Ugarit (Syrie du Nord) à l'âge du Bronze Récent et ses prolongements à Chypre à l'époque de transition Bronze/Fer* (1975, 24—32), reprezentînd o încercare de „bilanț a numeroaselor descoperiri realizate în domeniul obiectelor de aramă și bronz” în așezarea de la Ras-Shamra.

Invazia popoarelor mării înspre sud și est formează conținutul a două comunicări care utilizează în primul rînd izvoare literare: W. Helck, *Die Seevölker in den ägyptischen Quellen* (1976, 7—21) și G. A. Lehmann, *Die „Seevölker“-Herrschaften an der Levanteküste* (1976, 78—111). O conturare a aspectelor culturale târzii din epoca bronzului, de pe teritoriul Palestinei și Siriei în legătură cu cronologia egipteană e încercată de H. Müller-Karpe, *Zum Ende der spätkanaanitischen Kultur* (1976, 57—77). K. Bittel, *Das Ende des Hethiterreiches aufgrund archäologischer Zeugnisse* (1976, 36—56) sintetizează știrile arheologice asupra subiectului, încercînd să răspundă la trei întrebări: 1. Ce poate fi considerat grăitor din punct de vedere arheologic pentru perioada nemijlocit premergătoare regatului hittit?; 2. Care sînt dovezile sfîrșitului și cînd începe acesta?; 3. Ce a urmat nemijlocit și ulterior acestui sfîrșit? H. Otten, *Zum Ende des Hethiterreiches aufgrund der Boğazköy-Texte* (1976, 22—35) se ocupă de aceeași perioadă, privită însă din punct de vedere al izvoarelor literare.

Europei vestice îi sînt consacrate patru comunicări: R. Peroni, *Zur jungbronzezeitlichen Besiedlung und Kultur im westlichen Mittelitalien* (1975, 33—45); G. Jacob-Friesen, *Zu einigen chronologischen und kulturhistorischen Problemen der Periode III* (1975, 119—133); A. Jockenhövel, *Zum Beginn der Jungbronzezeitkultur in Westeuropa* (1975, 134—181); M. Primas, *Zur Interpretation weiträumig verbreiteter Kulturelemente in Norditalien und dem alpinen Gebiet während der Jungbronzezeit* (1975, 46—56).

J. Paulik, *Ein Grabhügel der Čaka-Kultur von Dedinka* (1975, 57—60) prezintă inventarul din cele patru morminte ale tumulului de tip Čaka de la Dedinka, obiectiv care trebuie plasat cronologic din perioada timpurie pînă în cea veche a culturii cîmpurilor cu urne. La această siguranță contribuie cele aproximativ 100 de piese cu caracter funerar, dintre care unele de bronz (pandantive în formă de inimă sau de pîlnie, tutulus conic de mari dimensiuni, decorat „au repoussée”) și elemente ale formelor ceramice (fructiere) care pot face o legătură cu cultura mormintelor tumulare. Tumulul de la Dedinka își găsește o bună analogie în monumentul similar de la Čaka. Spre deosebire însă de acesta, care conține înmormîntări de bărbați, la Dedinka avem de-a face cu incinerarea unei femei, însoțită (voluntar sau

impus) de persoane din anturajul ei (mormintele 2—4). Am adăuga, ca un argument pentru sexul feminin al decedatei, și faptul că pandantivele lunulare sînt întîlnite în necropola de la Tápé doar în morminte de femei sau copii (probabil fete).

Problema genezei înmormîntărilor în urne în cultura Lausitz permite Zoiei Benkovsky-Pivovarová, *Zur Genese der Urnenbestattung in der Lausitzer Kultur Mährens, der Slowakei und Südpolens* (1975, 61—72), o scurtă analiză a perioadei imediat premergătoare în cele trei regiuni. După o trecere în revistă a principalelor descoperiri din zona de contact, este ilustrată diferențierea care se poate face între înmormîntările în urnă ale culturii mormintelor tumulare de la Dunărea mijlocie și așezările și cimitirele orizontului protolausitz, precum și depozitele din Moravia aparținînd orizontului tumular de mai sus cu legături în culturile prelusaciană și lusaciană. Astfel se consideră că înmormîntările în urnă nu pot fi folosite ca criteriu cronologic și cultural; apărînd în cimitirele prelausitz, ele conțin forme și ornamente caracteristice Perioadei II. Articolul e completat cu o foarte utilă listă a descoperirilor amintite în text și pe hărți, cu bibliografia de bază.

Cu o perioadă ceva mai tirzie se ocupă M. Gedl, *Besiedlungsverhältnisse und Kulturwandlungen in Polen während der frühen und älteren Urnenfelderzeit (Bronzezeitperiode III)* (1975, 73—93). El examinează descoperirile (mai ales cimitire, dar și așezări și depozite) aparținînd fazei timpurii a culturii Lausitz din Silezia superioară (îndeosebi podișul Głubczy), din Silezia mijlocie și cea inferioară. Aceasta îi îngăduie să urmărească legăturile grupei sileziene cu descoperirile asemănătoare din Polonia sud-estică și mijlocie, cu populațiile relativ rămase în urmă din Pomerania.

Mai mult un caracter teoretic are comunicarea lui W. A. v. Brunn, *Bemerkungen zum Beginn der Lausitzer Kultur* (1975, 115—118), care discută noțiunile de prelusacian și lusacian. Problemele puse de autor se reduc de fapt la: 1. De unde provine și cum se naște motivul excrescențelor conice după cunoștințele de azi?; 2. Care sînt relațiile dintre cultura prelusaciană și cultura mormintelor tumulare de la Dunărea mijlocie? Am dori să consemnăm însă că o legătură genetică între culturile Otomani și cea de tip Lausitz nu este exclusă din motive cronologice și că participarea primei la formarea unora dintre elementele ornamentale ale celei de-a doua ni se pare întru totul posibilă.

Zur geschichtlichen Interpretation der böhmischen Bronzefunde vom Beginn der Jungbronzezeit (1975, 94—114) constituie subiectul cercetătoarei O. Kytlicová. Miezul expunerii e reprezentat de analiza răspîndirii depozitelor din Boemia. În esență e vorba de diferențierea culturii Knovíz de ramura din nord-estul Boemiei a culturii Lausitz, diferențiere bazată pe lipsa de legături între cele două culturi. Se pare că unele elemente de tip Knovíz care apar în descoperiri Lausitz din nord-estul Boemiei provin din alte zone ale culturii Lausitz și nu dintr-un contact direct.

Foarte importantă pentru teritoriul țării noastre este privirea de ansamblu a E. N. Černych, *Metallurgische Bereiche der jüngeren und späten Bronzezeit in der UdSSR* (1976, 130—149). Ea deosebește, într-o perioadă începînd din a doua jumătate a mileniului al II-lea pînă aproximativ în sec. 9—8 î.e.n., cinci mari zone metalurgice principale: zona carpatică, zona eurasiatică, zona central-asiatică, zona irano-afgană, zona caucasiană. Pentru cercetarea metalurgiei preistorice în URSS, cea mai importantă este cea eurasiatică, care se întinde de la Nipru pînă la Obi și la izvoarele Ieniseiului. Din punctul nostru de vedere, articlul cercetătoarei sovietice ne

interesează pentru analiza relațiilor dintre zona eurasiatică și cea carpatică. În cadrul acesteia din urmă sînt deosebite trei cercuri: transilvănean, la Dunărea de Jos și în regiunea Tisei superioare. Cel mai important dintre ele este cel transilvănean, mai ales pentru influența pe care o are asupra cercului Ingul-Krasnomaiaak, prin utilizarea aceluiași cupru și, poate, staniu, precum și prin copierea unor tipuri caracteristice Transilvaniei.

În sfîrșit, o altă comunicare care privește parțial teritoriul Transilvaniei e cea a lui K. Kilian, *Nordgrenze des ägäischen Kulturbereiches in mykenischer und nachmykenischer Zeit* (1976, 112—129). Principala preocupare este analizarea rapie-relor de tip micenian împărțite în șase variante (A, B, C 1—3, D1) și a celor cu limbă la mîner. Completînd lista descoperirilor cu cartarea diferitelor tipuri de ceramică miceniană, a securilor duble de tip Kierion, a unor tipuri de lănci și de podoabe timpurii grecești (aprox. 700 î.e.n.), autorul trasează granița de nord a cercului cultural micenian, pe o linie care coboară de la lacul Prespa, pe la sud de Porțile de Fier, pe Vardar și pe zona de coastă a Traciei și Macedoniei. Această mutare corespunde dezvoltării unor unități mai strîns delimitabile, eventual chiar cu caracter politic.

Făcînd cunoștință pe scurt cu titlurile și conținutul comunicărilor ne putem da seama cu ușurință de numeroasele probleme care au fost dezbătute la Colocviul de la Frankfurt/M., cît și de repetatele referiri la teritoriul României, mai ales în legătură cu bronzul Transilvaniei. Noile analogii și posibilități de datare, chiar și simpla punere a problemelor ne ajută o dată mai mult să înțelegem importanța europeană a epocii bronzului din țara noastră.

TUDOR SOROCEANU

RĂSPUNS LA ÎNTÎMPINAREA LUI C. PREDĂ „PE MARGINEA UNOR
OBSERVAȚII ȘI RECTIFICĂRI LA »MONEDELE GETO-DACILOR«“
(SCIVA, 27, 1976, 3, p. 363—368).

Avînd în vedere caracterul subiectiv și tonul vehement al aprecierilor și înșinuărilor de la p. 363, renunțăm să răspundem la ele. Obiecțiile formulate de C.P. în cuprinsul p. 364—368 le vom supune discuției în succesiunea adoptată de autor, numerotîndu-le după aliniatul în care au fost cuprinse (deci, în cele ce urmează, nr. 2 indică aliniatul 2 de la p. 364, ș.a.m.d.). Din economie de spațiu nu vom reproduce textele din SCIVA, 27, 1976, 3 și *ActaMN*, XII, 1975, p. 95—106, decît în cazurile unde citarea lor e absolut necesară.

2/364. a) Obiecția noastră referitoare la textul supracopertei rămîne valabilă, întrucît oricine ar fi redactat textul, nu era îndreptățit să facă abstracție de lucrările anterioare, susținînd că lucrarea lui C.P. e o primă sinteză asupra monedelor geto-dacice, cu atît mai mult cu cît a ajuns în contradicție cu afirmațiile autorului (p. 15—16). Era de competența acestuia să semnaleze editurii inadvertența.

b) Termenul de „manual“ se justifică pe de o parte prin ținuta științifică a lucrărilor publicate în seria *Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft*, editată de Iwan von Müller, pe de altă parte prin faptul că lucrarea lui K. Pink servește pentru determinarea anumitor tipuri de monede dacice și celtice.

3. D. Lészay și J. Kemény n-au fost simpli „colecționari maghiari“ din sec. al XIX-lea, ci erudiți de la care se păstrează lucrări în manuscris la Biblioteca Academiei Filiala Cluj-Napoca și la Cabinetul numismatic, lucrări care se cereau citate, cu atît mai mult cu cît C.P. avea la dispoziție informații în acest sens în *SCN*, III, 1960, p. 461 și *NumK*, LXII—LXIII, 1963—1964, p. 64.

1/365. Nu înțelegem de ce pretinde C.P. că trebuia să se refere numai la activitatea lui O. Gohl dintre 1903—1915, căci după 1915 (pînă în 1928) au apărut peste zece lucrări ale lui O. Gohl privitoare la numismatica celtică și dacică; între altele, el a publicat și tezaurul de monede dacice descoperit la Temeșești (*NumK*, XV, 1916, p. 97—104), articol pe care îl citează și C.P. la p. 303—304, dar îl omite în mod arbitrar împreună cu celelalte lucrări de după 1915, în capitolul intitulat „Din istoricul cercetărilor“, justificîndu-și procedeul prin afirmația că s-a referit „la anii 1903—1915, cînd O. Gohl a publicat o serie de descoperiri monetare celtice și geto-dacice și nu la întreaga sa activitate numismatică, ce nu avea legătură cu subiectul tratat“.

2. Rezervele expuse de C.P. nu-l îndreptăteau, dacă avea pretenția de a fi obiectiv, să nu informeze cititorii despre ediția a doua a cărții lui R. Forrer.

3. Este adevărat că documentația arheologică din arcul intracarpatic nu este egală cu cea din regiunea extracarpatică. Dar tocmai de aceea se impunea o analiză a asemănărilor și deosebirilor. Bibliografia referitoare la izvoarele arheologice pentru dacii din arcul intracarpatic în secolul IV-III î.e.n. C.P. o poate găsi în lucrarea lui I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică, cu specială privire la Transilvania*,

București, 1969. Pentru materialele celtice bibliografia este foarte bogată (vezi în *Istoria României*, I, p. 260; M. Rusu, în *50. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 1969, p. 298—300; I. H. Crișan, în *SCIV*, 22, 1971, p. 149—164; idem, în *ActaMN*, VIII, 1971, p. 37—71; idem, în *Arheologické rozhledy*, 1971, nr. 5, p. 548—558; idem, în *Marmația*, II, 1971, p. 54—93).

4. Deși este o scăpare a noastră de a nu fi folosit termenul „Țara Românească” numai pentru Oltenia și Muntenia, obiecția noastră rămâne valabilă pentru Transilvania.

5. Emisiunile de bronz ale lui Filip II și Alexandru Macedon, cărora C.P. le atribuie „o largă răspindire între Balcani și Carpați”, sînt reprezentate doar prin 26 de piese: nouă de la Filip II formînd un tezaur, găsit la Preajba de Pădure (jud. Dolj), trei piese de la Filip II descoperite la Mărgăritești (jud. Olt), o monedă aflată la Valea Călugărească, despre care nu știm dacă e o emisiune originală Alexandru Macedon sau o imitație, două emisiuni de la Filip II descoperite la Rădăiești (jud. Vaslui), cinci monede de la Filip II și șase de la Alexandru Macedon găsite la Zimnicea. Se constată deci că locurile de descoperire se găsesc în majoritatea lor în apropierea Dunării.

6. În bibliografia dată de C.P. la p. 27—29 (pe care el își întemeiază obiecția în *SCIVA*), lucrarea cea mai recentă e semnată de B. Mitrea, în *SCIV*, 22, 1971, 2, p. 165—175, de unde ne permitem să cităm următoarele constatări: „Credem că nu anticipăm prea mult dacă vom spune că o bună parte din tetradrahmele pe care cercetătorii noștri din domeniul numismaticii le-au atribuit fie lui Filip II (de înțeles ca emise în timpul vieții), fie că au fost socotite pînă acum ca imitații din seria timpurie, și ca atare constituind cele mai vechi imitații »foarte apropiate de original«, vor trebui reanalizate și o bună parte, dacă nu toate, vor trece în categoria »postumelor« (p. 174). Iar în continuare B. Mitrea precizează: „Introducerea noii categorii de monede postume de la Filip al II-lea ridică problema dacă pe teritoriul țării noastre se găsesc și tetradrahme emise în timpul domniei lui Filip al II-lea? ... În această privință, unele zone geografice, ca sudul Munteniei și Dobrogei, ar putea să răspundă afirmativ, dar să așteptăm cuvîntul hotărîtor al cercetării și în această direcție, care ar putea fi și negativ” (p. 175).

7. Părerile lui C. Daicoviciu și M. Macrea trebuiau amintite (sau trebuia făcută cel puțin o trimitere, la p. 400—406) la prima luare în discuție a problemei cronologiei emisiunilor daco-getice (p. 33, 245, 321), nu numai la reluarea problemei (cu privire la această uzanță C.P. poate consulta lucrarea lui I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*, București, p. 39, 54, 178 etc. și altele).

8. Paralelismul care rezultă din formularea lui C.P. „la București, ... la Budapesta” (p. 76 și 96) sugerează o similitudine a situației; tezaurul de la Tulgheș fiind păstrat, după cum se știe, la Muzeul Național de Antichități, se deduce că și piesele ajunse la Budapesta se păstrează la Muzeul Național Maghiar, cu atît mai mult cu cît în nici o colecție particulară din Budapesta nu există monede dacice. C.P. trebuia să facă precizarea că, spre deosebire de monedele ajunse la București, cele „ajunse la Budapesta” s-au risipit în marea lor majoritate. Formularea este ambiguă și pentru că, potrivit uzanței, K. Pink, ori de cîte ori se referă la monede din colecția cabinetului numismatic din Budapesta sau din Viena, scrie „in Budapest”, „in Wien”, adăugînd precizări numai în situațiile cînd monedele se află în colecții particulare.

1/366 vezi 7. p. 680.

2. Pentru a permite stabilirea raportului între ideile și argumentele textelor în discuție, le reproducem în cele ce urmează: a) „Ieșirea din uzul comercial a monedei autohtone (tribale și a uniunilor tribale) și generalizarea pentru schimbul de mărfuri a monedei romane... reflecta o spargere a acestor unități și crearea unor formații social-politice mai mari” (C. Daicoviciu, *IstRom*, I, p. 275).

b) „Tendința aceasta de unire, care se manifestă din ce în ce mai mult, ajunge să dea naștere cunoscutei formații statale primitive condusă de Burebista. Gruparea diferitelor formațiuni tribale, dispersate pînă acum, face ca propriile lor monetării, folosite de fiecare în parte, să nu-și mai aibă utilitatea și să nu mai corespundă cu noua formă de organizare social-politică și economică. Se simțea, sau mai exact se impunea nevoia unei monede unice, care să poată deservi noua formațiune statală și să concorde cu necesitățile economice” (C. Preda, *SCN*, III, 1960, p. 71).

c) „Dacă e atestată existența unei tendințe de individualizare a tipurilor monetare, cu atât mai surprinzător ar fi faptul ca începînd cu sec. I î.e.n. pînă în anul 106 e.n., să se fi copiat întocmai denarul de către regii daci, într-o epocă de plină ascensiune și afirmare ca mare putere politică, cînd chiar emiterea monedei este unul din mijloacele cele mai uzitate de afirmare a suveranității statale. Cu toate acestea regii și »reguli« daco-geți din sec. I î.e.n. și sec. I e.n. n-au emis monede. Încetarea emisiunilor locale pe tot teritoriul Daciei trebuie să fi fost legată de decăderea puterii politice și apoi de crearea statului unitar sub Burebista, care a interzis și baterea monedei. Despre reformele prin care Burebista a reușit să consolideze și să asigure coeziunea statului dac știm foarte puțin, dar între acestea ar fi fost și interdicția emiterii de monede pentru a frîna tendințele spre individualizare și dezbinare a triburilor. Motivele care au determinat în continuare renunțarea la emisiunile autohtone proprii și după moartea lui Burebista, exceptînd moneda Koson, sînt greu sesizabile” (I. Winkler, *Apulum*, VII/1, 1968, p. 225).

3. a) Este adevărat că la p. 57 și pe harta de la 58 figurează Vîrșeșul, dar C.P. vorbește despre „Monede de tip Banat” care s-ar fi descoperit la Vîrșeș, adăugînd că „Din informațiile transmise, vagi, nu rezultă clar că avem de a face sigur cu emisiuni tipice de tipul amintit”. La nota 134 se face trimitere la K. Pink, p. 71. Dar la pagina amintită nu figurează nici o monedă descoperită la Vîrșeș. Observația noastră se referă la o singură monedă (de tip Dess 521—525), cu analogii în tezaurul de la Criciova, menționată de Ö. Gohl ca fiind la Muzeul din Vîrșeș; cf. și K. Pink, p. 45, deci ea trebuia să fie amintită la p. 60—61 sau 94—95.

b) Pe lîngă cele 32 de monede pe care le descrie Ö. Gohl, în text mai semnalează ca aparținînd sigur tezaurului de la Criciova (NumK, XIII, 1914, p. 132, notele 1—2) cinci monede de tip Dess 515 și 12 piese de tip Dess 518, indicînd și greutatea fiecărei piese. Aceste 17 monede lipsesc la C.P. Ele nu pot fi nicicum cuprinse în cele 21 de monede de tipul „Criciova B”, la care se referă C.P., deoarece, după cum însuși autorul recunoaște, „nu toate provin din tezaurul de la Criciova”. De altfel la Ö. Gohl mai figurează 21 de monede care în parte sînt simple analogii, în parte sînt presupuse ca aparținînd tezaurului. (Simpla adunare a cifrelor indicate de C.P. dă un total de 33 de piese, nu 32! la p. 60 și 96 un total de 34).

1/367. O clasificare tipologică ar fi fost totuși posibilă atît în cazul monedelor al căror tip e precizat prin trimiteri la reproducția corespunzătoare de pe planșele lui Dess, cît mai ales în cazul pieselor din colecția Dess.

2. Prin explicația pe care încearcă să o dea, în *SCIVA*, autorul nu face decît să releve discordanța dintre textul lucrării (p. 109) și legenda planșei XX, 2—3, care, oricum, este eronată.

3. I. Marțian (p. 20—21) semnalează 4 monede schifate cu rondelă mare ca fiind găsite la Turda (nu una de tip Aninoasa-Dobrești, cum susține C.P.). Una dintre acestea e reprodusă (fig. 1). Pentru piesa fig. 2 nu indică locul descoperirii (p. 21—22): „Însă în anul 1900 s-au găsit în orașul Turda patru tetradrahme dace... Voi descrie două din ele mai caracteristice. Prima... (Fig. 1)... a doua... se apropie foarte mult de... Dess 408” (p. 20—21). „Pe lângă monetele dace găsite la Turda, mai am în colecția mea o monedă de un tip mai cunoscut... (Fig. 2)” (p. 21—22).

4. Greșeala noastră de acum două decenii am rectificat-o în *ActaMN*, VI, 1969, p. 76, nota 300. E curios că C.P., deși citează izvoarele primare, a comis aceeași greșeală.

5. În lucrarea noastră din *SCN*, IV, 1968, p. 70—71, am făcut distincție între tipul „Toc” și tipul „Chereluș”, iar la p. 79—80 am făcut precizarea: „Trecerea de la tipul monedelor descoperite la Toc la cele de la Chereluș e foarte bruscă atît în ce privește aversul, cît și reversul, așa încît, punîndu-le alături, se observă ușor că ele reprezintă două tipuri monetare cu deosebiri evidente”. În *Acta Archaeologica Carpathica*, VIII, 1966, p. 101, am făcut, de asemenea, distincție între tipul Toc și Chereluș, tot așa și în *ActaMN*, VI, 1968, p. 87 (nr. VII și VIII).

6. Moneda Koson descoperită la Orăștie pentru care C.P. citează informația dată de C. Știrbu, de unde rezultă că e o descoperire recentă, nu poate fi considerată identică cu cea publicată de O. Gohl cu 60 de ani în urmă.

7. Din „o serie de greșeli” rămîn două: prin „Țara Românească” m-am referit la toată regiunea extracarpatică, nu numai la Muntenia și Oltenia, și am semnalat localitatea Brezoi, care e inclusă în lista monedelor Koson, ca fiind lipsă.

1/368. N-am negat caracterul monografic, utilitatea și meritele lucrării lui C.P., deși titlul nu ne obliga la nici un fel de aprecieri pozitive.

Ni se pare de prisos orice comentariu în ceea ce privește tonul articolului „Pe marginea...”, precizia datelor, și faptul că peste 100 de observații sînt etichetate ca „lipsite de importanță”. Relevăm doar exigența lui C.P., chiar și în privința unor greșeli de tipar, atunci cînd face recenzii la lucrările altora. Confruntarea pasajelor supuse discuției va permite celor interesați să aprecieze rostul celor expuse în „Observații și rectificări...”.

IUDITA WINKLER

A DEBRECENI DÉRI MŰZEUM ÉVKÖNYVE — ANNALES MUSEI DEBRECENIENSIS DE FRIDERICO DÉRI NOMINATI

Iniințat acum aproape trei pătrimi de veac, Muzeul Déri din Debrecen (R. P. Ungară), desfășurînd o continuă și susținută activitate științifică-muzeistică, se află — cu anuarul editat pentru anul 1974, ultimul intrat în biblioteca Muzeului de istorie al Transilvaniei — la al 55-lea volum al publicațiilor sale.

Instituție cu un profil complex, cuprinzînd științele naturii, arheologia, istoria, etnografia și istoria artelor, Muzeul Déri își axează activitatea cu precădere pe cercetările legate de teritoriul județului Hajdú-Bihar învecinat cu Bihorul nostru, fără să piardă însă din vedere încadrarea lor într-un larg context care asigură valoarea și utilitatea acestor cercetări pentru specialiștii din alte zone geografice. În afară de investigațiile ce țin de domeniul unor științe și discipline reprezentate în profilul muzeal, o permanentă preocupare o constituie și activitatea educațională în special în rîndul tinerimii școlare. Toate aceste aspecte se oglindesc în volumele anuarului debreceniens.

În virtutea tradițiilor unei stăruitoare munci de dezvăluire a vestigiilor materiale ale traiului omenesc în epocile îndepărtate ale istoriei (muncă marcată de la începuturile existenței muzeului mai ales prin remarcabilele contribuții ale lui Zoltai Lajos), o preocupare constantă pentru cercetări arheologice se concretizează în materialele care prezintă descoperiri făcute pe teritoriul județului, ca și în studii referitoare la istoria zonei în antichitate, dintre care merită relevate cele dedicate relațiilor dintre Pannonia și Dacia, datorate lui Balla Lajos — Tóth István (*Adatok Pannónia és Dácia kapcsolatahoz*, DMÉ, 1966—67, p. 119—130), Balla Lajos (*Adatok Dácia II. századi hadtörténetének kérdéseihhez II. — A katonai diplomák*, DMÉ, 1968, p. 111—129; *Prosopographia Dacica* [I], în același volum, p. 131—144, [II], DMÉ, 1974, p. 199—210).

Veacurilor timpurii ale epocii feudale li se acordă mare atenție, atît sub aspectul vestigiilor arheologice și documentare ale istoriei spirituale-culturale (de pildă, studiul lui Mesterházy Károly, *Adatok a bizánci kereszténység elterjedéséhez az Árpád-kori Magyarországon*, DMÉ, 1968, p. 145—184), cît și al formării cetăților (Csorba Csaba, *Adatok a X—XVII. századi alföldi várakról, kastélyokról és erődítményekről* [cu un repertoriu al cetăților atestate documentar, incluzînd și pe acelea din zona de cîmpie a țărilor învecinate], DMÉ, 1972, p. 177—226) și, mai cu seamă, în domeniul închegării așezărilor oppidane specifice cîmpiei. Relevăm aici prețioasele studii ale lui Módy György (*Entwurf der Siedlungsgeschichte des heutigen Gebiets des Komitats Hajdú-Bihar im 13. Jahrhundert*, DMÉ, 1968, p. 185—200; *Die siedlungs- und besitzgeschichtliche Übersicht des Gebiets des heutigen Komitats Hajdú-Bihar in 14.—15. Jahrhundert*, DMÉ, 1969—70, p. 147—154), utile și de un deosebit interes și pentru noi, întrucît atrag atenția asupra formării și existenței timpurii a unor drumuri comerciale care treceau prin orașele-tîrg Debrecen, Nyírbátor, Kálló, frecventate în secolele mai tîrzii și de clujeni în cadrul schimbului de mărfuri pe

care îl desfășurau cu țările Europei centro-răsăritene. Importanta lucrare a acad. Székely György, reputat specialist al problematicii țărănești și al mișcărilor sociale din evul mediu dezvoltat (*A mezővárosi fejlődés kérdései a XVII. század közepéig*, DMÉ, 1974, p. 347—370), trasînd elementele esențiale deosebitoare ale așezărilor de tip oppidan, contribuie o dată mai mult la posibilitatea de a preciza anumite aspecte ale schimbului comercial desfășurat de clujeni în secolele XVI—XVII, atît prin schițarea profilului productiv al orașelor-tîrg din cîmpie, cît și prin prezentarea prilejurilor oferite de ele negustorilor străini de a-și valorifica mărfurile, ori de a le tranzita prin aceste localități.

Relațiile economice între orașele Transilvaniei și cele din zona de cîmpie a Ungariei sînt subliniate și de anumite asemănări în privința vestigiilor materiale pe care le constituie monedele. O probează și articolele care publică tezaure monetare medievale găsite în zonă. După mărturia lor, monedele transilvănene și ungare se asociază și aici cu o insistență și compactă prezență a monedelor poloneze, pe lîngă care apar și acelea prusiene, ale diferitelor state sau orașe germane ori din Țările de Jos. Proporțiile însă diferă: dacă în tezaurele de la Polgár (vezi Módy György — Gedai István — Kahler Frigyes, *XVI—XVII. századi pénzleletek Polgárról*, DMÉ, 1965, p. 97—129) sau în acela descoperit la Nyírmártonfalva (vezi Módy György — Gedai István, *XVI. századi éremlelet Nyírmártonfalváról*, DMÉ, 1966—67, p. 229—245), preponderente sînt monedele Ungariei, secondate la mare distanță de cele transilvane și poloneze, în tezaurele monetare găsite în Transilvania moneda autohtonă și cea poloneză ocupă un loc de prim ordin. Este, de bună seamă, un fenomen explicabil prin mai marea varietate a firelor care legau orașele comerciale importante ale Transilvaniei de Europa de centru și răsărit, între altele de linia comercială nord-vestică, ce nu implica decît parțial intermediul zonei de cîmpie a Ungariei.

O zonă cu trăsături specifice, determinante pînă și în modul de constituire a așezărilor și în arhitectura acestora (vezi, de pildă, interesante articole ale Dr. Dankó Imre, directorul Muzeului Déri, *Hajdúböszörmény népi építkezése*, DMÉ, 1966—67, p. 367—421; *Két homoki hajdúváros népi építkezése*, DMÉ, 1968, p. 255—326), zonă care, totuși, prezintă o serie de puncte de contingență cu istoria țării noastre, poate fi cunoscută din volumele ce compun anuarul Muzeului Déri din Debrecen. O prezentare grafică și tipografică exemplară face agreabilă lectura acestei publicații de bună ținută științifică din țara socialistă vecină și prietenă.

FRANCISC PAP

1. Gheorghe Bartoș, *Răscoala lui Horea, Bibliografie analitică*. Cuvînt înainte de acad. D. Prodan, București, Editura științifică și enciclopedică, 1976, 152 p. 2. Nicolae Edroiu, *Răsunetul european al răscoalei lui Horea. 1784—1785*. Cuvînt înainte de acad. prof. Ștefan Pascu, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1976, 231 p.

În istoriografia istoriei sociale problematica răscoalei lui Horea ocupă un bine-meritat loc privilegiat. Evenimentul este supus nu numai la noi analize și reconsiderări ale unor aspecte, ci și eforturilor de a se obține progrese în documentație. Două noi lucrări confirmă și reafirmă tradiția și contribuția hotărîtoare a istoricilor clujeni la istoriografia problemei.

1. Bibliografia analitică a lui Gh. Bartoș, de mult așteptată, rod al unei stăruitoare munci, va fi neîndoielnic o lucrare de referință condiționînd viitoarele cercetări. Lucrarea este selectivă, reunind 666 de titluri de izvoare contemporane evenimentului și contribuții la studiul său în patru capitole, organizate potrivit naturii materialului și domeniului de care aparține.

2. Cercetarea lui N. Edroiu se întemeiază pe valorificarea integrală cu putință a bibliografiei existente. Contribuția personală constă în primul rînd în atragerea de noi izvoare interne și străine în circuitul informațional. În introducere, alături de abordarea teoretică a unor probleme metodologice, ni se oferă o amplă retrospectivă bibliografică și istoriografică. Răscoala este integrată în șirul de mișcări țărănești din spațiul Europei centrale și de sud-est în veacul al XVIII-lea și se urmărește ecoul ei în regiunile vecine, confruntate în același timp cu probleme similare. Contextului i se datorează și interesul diplomației europene. Notele diplomatice din anii 1784—1785 se referă atît la cadrul și cauzele izbucnirii răscoalei, cît și la consecințele unei posibile extinderi. Răscoala lui Horea s-a bucurat de examinare atentă din partea publicisticii apusene. Izvorul informațional cel mai însemnat al presei din monarhie și din restul Europei îl constituie foaia sibiană „Siebenbürger Zeitung“, editată de Martin Hochmeister de la începutul anului 1784. Presa vieneză a preluat știrile de la acest izvor, alăturîndu-le informații obținute din surse oficiale. Din ea reproduce și se inspiră presa franceză și germană, cea din Țările de Jos, Spania și Anglia. Răsunetul în presă este întărit prin pamflete, broșuri, calendare și extrase ale relatărilor de densă și semnificativă informație. Diversitatea de luări de poziție și judecățile de valoare exprimate au fost determinate de structurile socio-economice și cultural-ideologice ale locurilor de recepție, la care se adaugă personalitatea și individualitatea receptorilor. Spațiu larg se acordă analizei scrierii polemice în apărarea răsculaților aparținînd viitorului lider girondin Jacques-Pierre Brissot, „Seconde lettre d'un defenseur du peuple à l'empereur Joseph II sur son reglement concernant l'émigration et principalement sur la révolte des Valaques“ (1785). Arta contemporană, producțiile literare ale vremii, corespondența privată, relatările și descrierile călătorilor străini sînt modalități complementare de expresie a răsunetului. Istoriografia contemporană a fost de asemenea receptivă, W. E. Christiani, profesor și bibliotecar al Universității din Kiel, adăugînd un scurt istoric al evenimentelor la traducerea germană a istoriei universale a lui C. F. Millot, „Éléments d'histoire générale ancienne et moderne“.

Bogatul material informativ utilizat de N. Edroiu vădește o recepție activă și larg dimensionată a răscoalei. Relatările diplomatice au acordat răscoalei o atenție neîntîlnită pînă atunci față de vreun alt eveniment al istoriei naționale. Ca fenomen de conștiință colectivă, răsunetul evidențiază structuri de mentalitate și concepție social-politică. Interesul opiniei publice occidentale față de problemele spațiului sud-est european este în creștere, conceptul de Europa este reevaluat sub raport geografic-politic. Ecoul se dovedește a fi o piatră de hotar în făurirea unei opinii binevoitoare a conștiinței europene față de situația gravă a românilor.

Mediația și preluarea de informații din „Siebenbürger Zeitung” se cer abordate și din perspectiva relațiilor stabilite între mediul cultural transilvănean și intelectualii din Bratislava și Viena. Receptarea a fost facilitată de realitatea unor intense legături directe între personalitățile de frunte ale vieții culturale. Karl Gottlieb Windisch, cel care a inițiat editarea lui „Pressburger Zeitung”, om de cultură și primar al orașului, era un prieten al intelectualilor sași, colaboratori la publicațiile sale (Johann Seivert, Martin Gottlieb Schech). Tipograful Simon Peter Weber, originar din Sibiu, era, alături de Johann Mathias Korabinski, în tipografia căruia apărea „Pressburger Zeitung”, un colaborator apropiat al lui Windisch în activitatea editorială a acestuia. S. P. Weber se afla în corespondență cu Johann Filtsch, personalitate influentă în cercul guvernatorului Brukenthal. Un alt sibian, pictorul Johann Martin Stock, căruia i s-au atribuit unele portrete ale conducătorilor răscoalei, s-a stabilit prin căsătorie la Bratislava unde a activat timp de peste un deceniu.

Se poate cel puțin presupune că frecventarea universităților germane de către transilvăneni a favorizat și mijlocit cunoașterea evenimentelor legate de răscoală. Corespondențele de presă evidențiază de altfel rolul relațiilor cu mediul emițător de informație. Unele aparțin probabil foștilor studenți. Astfel, este semnificativ faptul că Michael Lebrecht, redactor la „Siebenbürger Zeitung”, a studiat din anul 1779 la Erlangen, iar „Real-Zeitung” ce apărea aici a inserat primele știri la puțin timp după izbucnirea tulburărilor din Transilvania.

Depășirea cadrului evenimentțial și factologic, alternarea proporționată a perspectivei național-european, expresia concentrată, precisă și variată, sînt alături de aportul documentar cîteva elemente care nu numai îndeamnă la lectură, dar și permit recunoașterea deschisă a meritelor scrierii.

IOSIF WOLF

PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE

ABRÉVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES

AAC	= Acta Archaeologica Carpathica. Kraków.
ACMIT	= Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, Secția pentru Transilvania. Cluj, I (1926–28), II (1929), III (1930–31), IV (1932–38).
ActaAnt	= Acta Antiqua. Budapest, I (1952) și urm.
ActaArchBp	= Acta Archaeologica. Budapest, I (1951) și urm.
ActaClassDebr	= Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. Debrecen, 1965 și urm.
ActaMN	= Acta Musei Napocensis. Cluj, I (1964) și urm.
ActMed	= Din activitatea științifică a Muzeului Raional Mediaș. I (1953) – 3 (1956).
ActMuz	= Din activitatea muzeelor. Cluj, 1955, 1956.
AEM	= Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen. Wien, I (1877) – XX (1896).
AIGR	= Anuarul Institutului Geologic al României. București, I (1907) – XXII (1943); Anuarul Comitetului Geologic, XXIII (1950) – XXXV (1966); Anuarul Comitetului de Stat al Geologiei, XXXVIII (1970) – XLII (1974); Anuarul Institutului de Geologie și Geofizică, [XLIII]. (1975).
AIHA	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj (continuare a publicației AIIC).
AIIC	= Anuarul Institutului de Istorie Cluj. Cluj, I (1958) și urm.
AISC	= Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj, I (1928) – V (1949).
Apulum	= Apulum. Buletinul Muzeului Regional Alba Iulia. Alba Iulia, I (1939–1942), II (1943–1945), III (1947–1949), IV (= Studii și comunicări, Acta Musei Regionalis Apulensis, 1961), V (1965), VI (1967), VII/1–2 (1968–1969), VIII (1970), IX (1971), X (1972), XI (1973), XII (1974), XIII (1975), XIV (1976).
ArchAnz	= Archäologischer Anzeiger. Berlin, I (1889) și urm.
ArchAustr	= Archaeologia Austriaca. Beiträge zur Paläoanthropologie, Ur- und Frühgeschichte Österreichs. Wien, I (1948) și urm.
ArchÉrt	= Archaeologiai Értesítő. Budapest, 1869 și urm.
ArchHung	= Archaeologia Hungarica. Budapest, I (1926) și urm.
ArhOlt	= Arhivele Olteniei. Craiova, I (1920) – XVIII (1939).
ArhVest	= Arheološki Vestnik. Ljubljana.

ARMSI	= Analele Academiei Române. Memoriile Secției de istorie. București.
BCMI	= Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice. București, I (1908) — XXXVIII (1945).
BMI	= Buletinul Monumentelor Istorice. București, 1971 și urm.
BSSC	= Buletinul Societății de Științe din Cluj. Cluj, I (1921/23) — X (1948).
BudRég	= Budapest Régiségei. Budapest.
CIG	= Corpus Inscriptionum Graecarum. Berlin, I (1828) — IV (1877).
CIL	= Corpus Inscriptionum Latinarum. Berlin.
Civiltà	= Civiltà romana in Romania. Roma, 1970.
DA	= Ch. Daremberg et Edm. Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. Paris, I—V (1877—1919).
Dacia	= Dacia, recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924) — XII (1948); N.S. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București, I (1957) și urm.
DACL	= Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie (Cabrol — Leclercq). Paris.
DissPann	= Dissertationes Pannonicae. Budapest.
Dolg	= Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjteményéből. Kolozsvár — Cluj, I (1910) — X (1919) (= DolgCluj).
DolgSzeged	= Dolgozatok a M. Kir. Fereencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből. Szeged, I (1925) — XIX (1943).
EDR	= Ephemeris Dacoromana. Roma, I (1923) — X (1945).
EISz	= Erdélyi Irodalmi Szemle. Cluj.
Emlkk.SzNM	= Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára (red. Csutak Vilmos). Sf. Gheorghe, 1929.
ErdM	= Erdélyi Múzeum. Cluj, I (1860) — L (1945) (= Erd-Múz).
ErdMúzÉvk	= Erdélyi Múzeum Egyesület Évkönyve. Cluj, 1874—1914
ErdRep	= Erdély régészeti repertórium. I. Őskor (Thesaurus antiquitatum Transsilvanicarum. Tom. I. Praehistorica; Roska Márton). Cluj, 1942.
ESA	= Eurasia Septentrionalis Antiqua. Helsinki, I (1927) — XII (1938).
FolArch	= Folia Archaeologica. Budapest, I (1939) și urm.
GazTrans	= Gazeta Transilvaniei. Brașov.
Germania	= Germania, Anzeiger der römisch-germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt a/M., I (1917) și urm.
Glasnik	= Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Bulletin du Musée de la République Socialiste

	de Bosnie-Herzégovine à Sarajevo, sér. archéologie. Sarajevo.
Gooss, <i>Chronik</i>	= C. Gooss, Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens. Sibiu, AVSL, 1876.
HdtKözl	= Hadtörténeti Közlemények. Budapest.
HTRTE	= Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társaság Évkönyvei. Budapest — Deva, I (1880) — XXIII (1913).
IstRom	= Istoria României. Bucureşti, I (1960), II (1962), III (1964), IV (1964).
Jahrb.RGZM	= Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz. Mainz, I (1954) şi urm.
JCC	= Jahrbuch der k.k. Central-Comission. Viena, 1856—1861, 1903—1916.
JÖAI	= Jahreshefte des Österreichischen Archaeologischen Instituts. Wien, I (1898) şi urm.
KCsA	= Kőrösi Csoma-Archivum. Zeitschrift für türkische Philologie und verwandte Gebiete. Budapest.
Közl	= Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Írem- és Régiségtárából. Cluj, I (1940) — IV (1944) (= KözlCluj).
KVSL	= Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Sibiu, I (1878) — LIII (1930).
LexMyth	= Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie (W. H. Roscher). Leipzig, I (1884) — IV (1937).
LRBC	= R. A. G. Carson — J. P. C. Kent, Late Roman Bronze Coinage. London, 1965.
Marţian, <i>Rep.</i>	= I. Marţian, Repertoriu arheologic pentru Ardeal. Bistriţa 1920.
Materiale	= Materiale şi cercetări arheologice. Bucureşti, I (1953) şi urm.
MIA	= Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR. Moskva—Leningrad.
MNy	= Magyar Nyelv. Budapest.
MuzIstTrans	= Muzeul de istorie al Transilvaniei (= MAC, MIC, Muz-IstCluj).
NumK	= Numizmatikai Közlöny. Budapest, I (1902) şi urm.
NyIRK	= Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények. Cluj.
OltR	= D. Tudor, Oltenia romană. Bucureşti, 1942; ed. II, 1958; ed. III, 1968 (= OR).
OmD	= Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani. Bucureşti, 1960.
ProblMuz	= Probleme de muzeografie. Cluj, 1960, [1964].
RA	= Revue archéologique. Paris.
RE	= Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (Pauly-Wissowa-Kroll). Stuttgart, I (1893) şi urm.
REG	= Revue des études grecques. Paris.
<i>Rep. ms.</i>	= Repertoriul arheologic al Transilvaniei. Manuscris, la Institutul de istorie şi arheologie Cluj.
RÉSEE	= Revue des études sud-est européennes. Bucureşti.
RevMuz	= Revista Muzeelor. Bucureşti, I (1964) şi urm.

RevRHist	= Revue Roumaine d'Histoire. București I (1962) și urm.
RLV	= Max Ebert, Reallexikon der Vorgeschichte. Berlin, Leipzig, I (1924) — XV (1932).
RömRum	= Römer in Rumänien. Ausstellung des Römisch-Germanischen Museums Köln und des Historischen Museums Cluj. Köln, 1969.
SA	= Sovetskaja Arheologija. Moskva.
Sargetia	= Sargetia, Buletinul Muzeului Regional Hunedoara. Deva, I (1937), II (1941), III (= Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara, 1956), IV (1966) și urm.
SCIA	= Studii și cercetări de istoria artei. București.
SCIV	= Studii și cercetări de istorie veche. București, I (1950) — 24 (1973). Vezi și SCIVA.
SCIVA	= Studii și cercetări de istorie veche și arheologie. București, 25 (1974) și urm. Continuă publicația SCIV.
SCN	= Studii și cercetări de numismatică. București, I (1957) și urm.
SCȘCluj	= Studii și cercetări științifice. Cluj, I (1950) — VIII (1957).
SlovArch	= Slovenská Archeológia. Časopis slovenskej Akadémie vied. Bratislava, 1953 și urm.
Starinar	= Starinar, organ srpskog arheološkog društva. Beograd, I (1884) și urm.
StCl	= Studii clasice. București, I (1959) și urm.
StCom	= Muzeul Brukenthal. Studii și comunicări. Sibiu.
Studia	= Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Cluj.
ŠZ AÚSAV	= Študijné Zvesti Arheologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied (= Študijné Zvesti). Nitra, 1952 și urm.
SzIE	= Szent István Emlékkönyv. I—III, Budapest, 1938.
T.I.R.	= Tabula Imperii Romani. L 34, Budapest, 1968; L 35, București, 1969.
TransAnt	= C. Daicoviciu, La Transylvanie dans l'antiquité. București, ed. I (1938), ed. II (germ. și ital., 1943), ed. III (1945).
WPZ	= Wiener Prähistorische Zeitschrift. Wien.

I. P. Cluj — Municipiul Cluj-Napoca 479/1977

ERATA

Pag.	Rd.	În loc de	Se va citi
98	nota 18	<i>Supra</i> , nota 6	<i>Supra</i> , nota 16
105	3	Șeica Mică	Șura Mică
449	5	corcetă	concretă
456	10	va existat	va exista
473	21	batalionul de vânătoare	batalionul de vânători
473	31	Groza, și se angajează în luptă. Victoria a fost de partea românilor care astfel au	Groza a hotărât să oprească eșalonul în apropierea redutei Gri- vița Nr. 1 pentru
577	nota 2, rd. 9	comandare	comanditare
595	14	din ziua de 9 septembrie 1940,	din ziua de 19 septembrie 1940,
605	9	muncitori români, evrei și de alte naționalități,	muncitori români, maghiari, evrei și de alte naționalități,

Lei 30, —

Index : 40.565